جۇڭگو ئازسانلىق مىللەتلەر
قىسقىچە تارىخىغا ئائىت مەجمۇئە

ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى

«ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» نى
يېزىش گۇرۇپپىسى

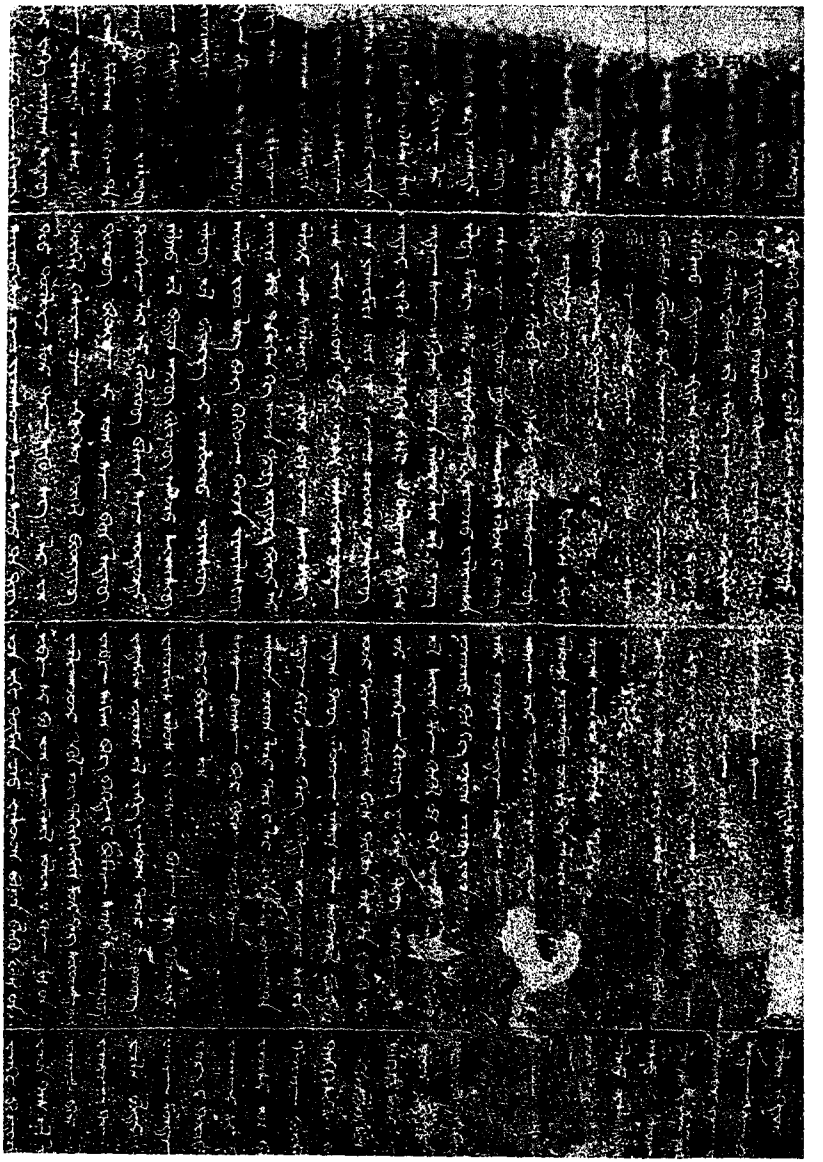
Abdulcelil TUPAN
Yenidoğan Mh. 41. Sk. No: 7
Daire: 4 Zeytinburnu - İST.

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

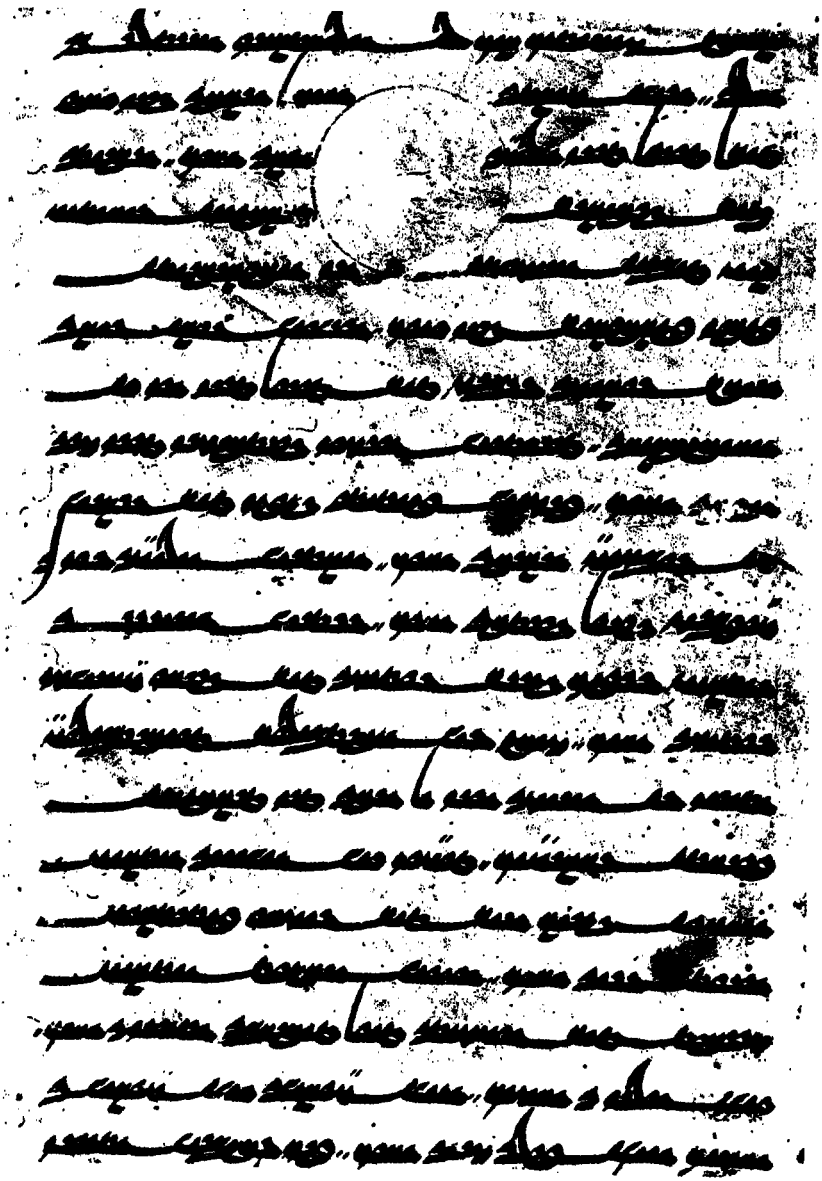

«تۆققۇز تۈيغۇر قاغانى ئابىدىسى»

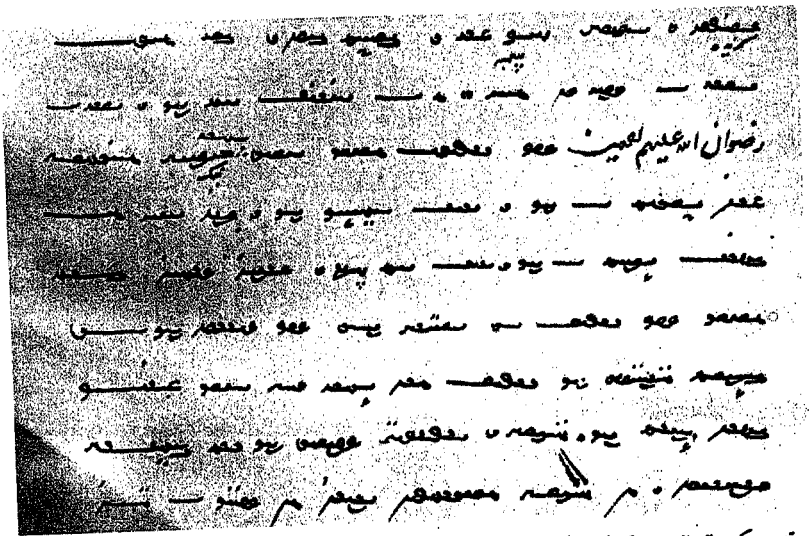
(ئەسلىسى: «ئاي تەڭرى قۇت بولمىش ئالىپ بىلگە قاغان ئابىدىسى»)

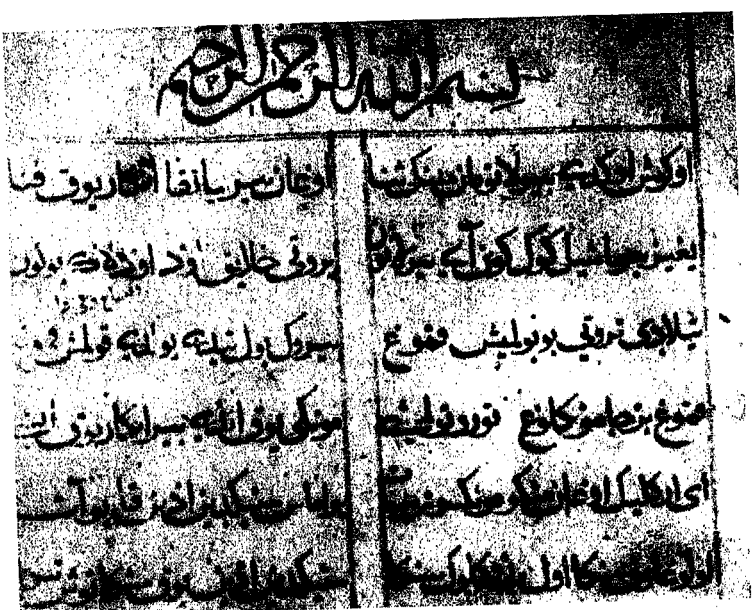
قەدىمكى تۇيغۇر يېزىقىدىكى «تۇڭجۇ خانىنىڭ تۆھپىلىرى ھەققىدىكى يادنامىلەر»
(1943-يىلى، خۇاڭ ژېنبىي ئەپەندى گەنسۇ تۆلكىسىنىڭ ژۇژۈي ناھىيىلىك
مەدەنىيەت-ماتارىپ بۆرتىدا چاپ قىلغان)

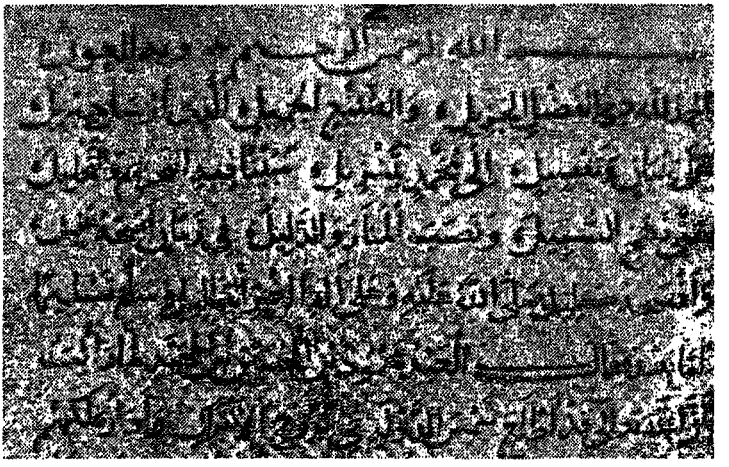
قه دیمکی تۆیغۇر یېزىقىدا یېزىلغان «مایتىرى سىمىت» تىن پارچىلار

قه دىمكى تۈيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ قول يازمىلىرىدىن پارچىلار

ئەرەبچە يېزىقتىكى «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ قول يازمىلىرىدىن پارچىلار

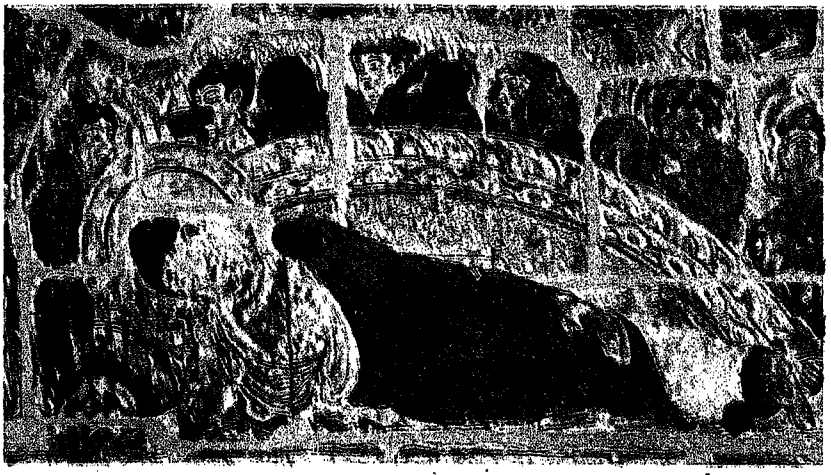

«تۈركسي تىللار دىۋانى» نىڭ قول يازمىلىرىدىن پارچىلار

بېشبالىق قەدىمكى شەھىرىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى

قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئىبادەتخانىسىنىڭ خارابىسىدىكى تام رەسىملىرى

بیزەکلىك مىڭتۇي تام رەسىملىرى نېرۋاناىنىڭ رەسىمى

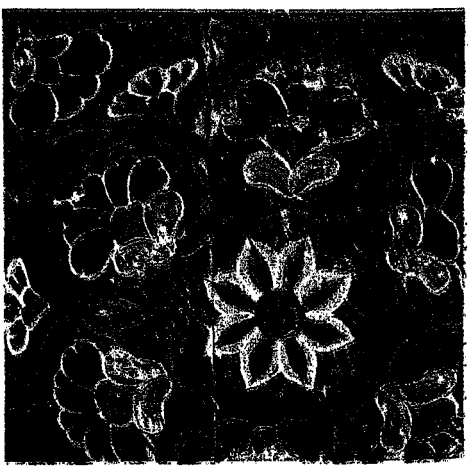

بیزەکلىك مىڭتۇيلىرى 37-غاردىكى تام رەسىمى
تۇيغۇر پادىشاھنىڭ رەسىمى

مىڭتۇي تام رەسسملرى

قەدىمكى تۈيغۇرلارنىڭ يۇقىرى
قاتلام كىشىلرنىڭ رەسىمى

مىڭتۇي تام رەسسملرى

مکتوبی تام رەسملری

ئایال تېۋىنغۇچى

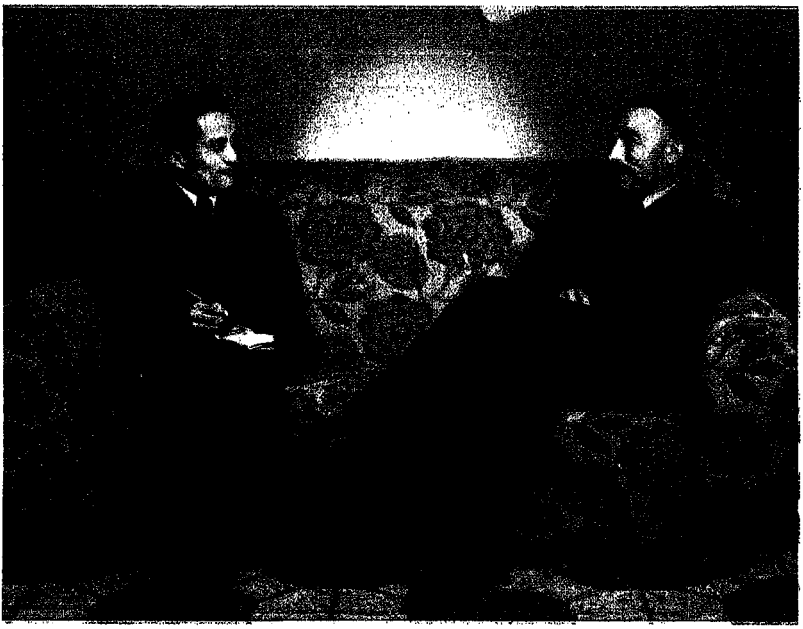
گلەم ۋە گلەم سودىسى

كۆلالىچىلىق بۇيۇملىرى

قه شقه ردنکی هینگاهـ جاماسی

ئەخمەتجان قاسىمى بىلەن ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ سۆھبەتلەشمەكتە

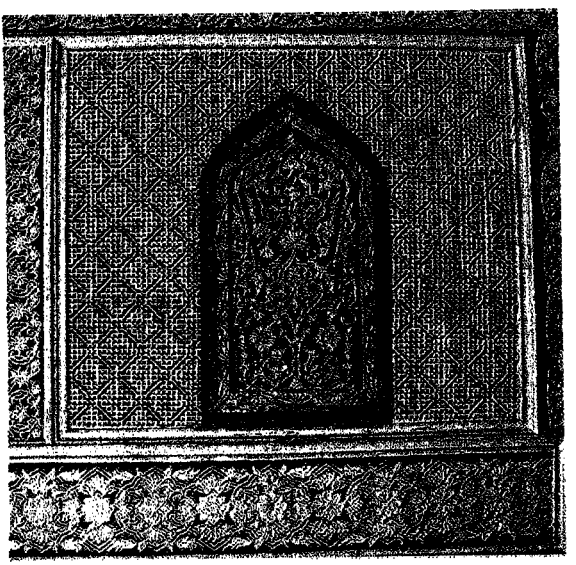

يولداش ئەخمەتجان قاسىمى 1948-يىلى ئىلدىكى مەسئۇل كادىرلارغا خىزمەت

«شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە دېموكراتىيىنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى»نىڭ غۇلجىدا تۇرغۇشلۇق تەشكىلىي (دائىمىي) ھەيئەت ئەزالىرى

ئالدىنقى رەت تۇرغۇچى سولغا: سەيپىدىن ئەزىزى، ئەخمەتجان قاسىمى، مۇتەۋەللى خەلپەت.
گېنېرال ئىسھاقبېك، قىزمېرگ خوجا
كېيىنكى رەت تۇرغۇچى سولغا ئەۋەز ھاجىبابا، تۇرغۇن سابرانى، سەيپۇللاپۇ، ئەسھەت ئىسھاقوۋ، ئىبراھىم تۇردى

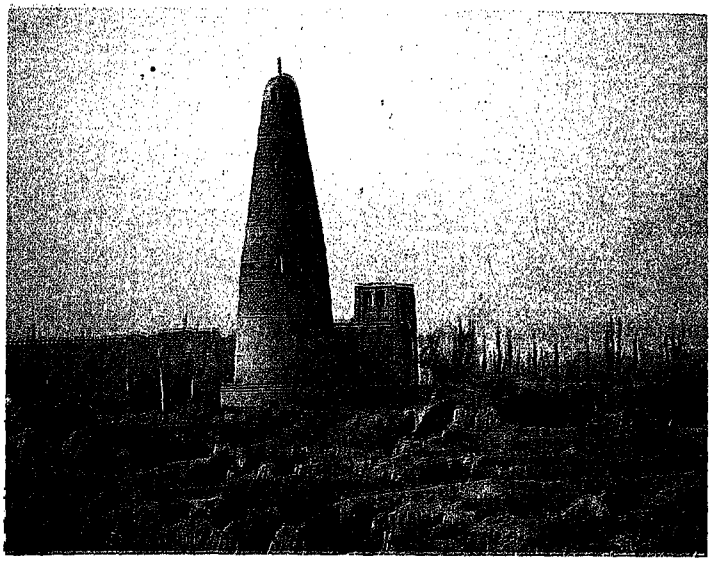
مىمارچىلىق گۈل نۇسخىلىرى

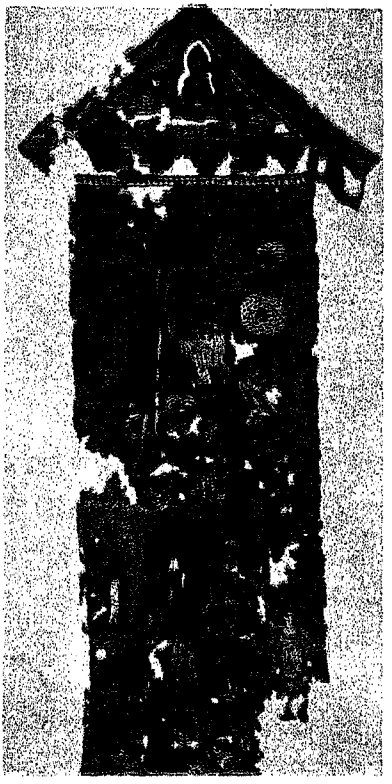
چالغۇ ئەسۋابلىرىنى ياسىغۇچى

تۇركېستىر

تورپان ئىمىن ۋالى مۇنارى

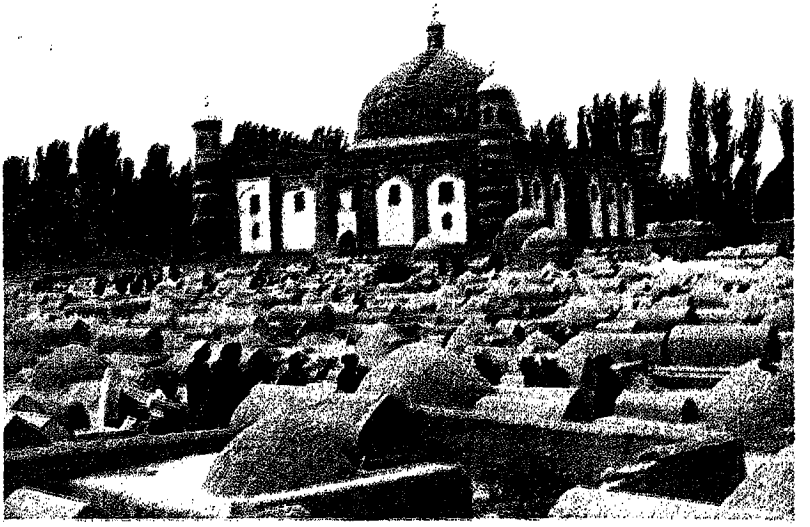
شابىگە چوشۇرۇلگەن ئۇيغۇر بۇددىست ئۇنىۋېرسىتېت بوۋاي

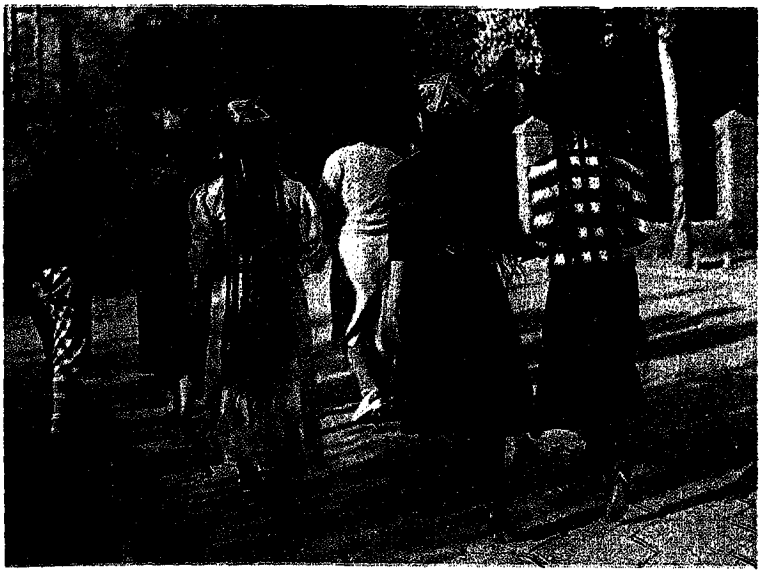
دوپیچلق بازبری

مسکه رله ر

ئاپاق خوجا مازىرى

تۇيغۇر قىزلىرىنىڭ چاچلىرى

قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مۆھۈرى （« ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلى »）

«جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر قىسقىچە تارىخى مەجمۇئەسى» نى نەشر قىلىش ھەققىدە

دۆلىتىمىز بىرلىككە كەلگەن، كۆپ مىللەتلىك بىر دۆلەت. ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنى ئورتاق بەرپا قىلىشتىن ئىبارەت ئۇزاق تەرەققىيات داۋامىدا، ھەر مىللەت خەلقى ئۆز ھەسسىسىنى قوشقاندى. ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تارىخى ۋەتىنىمىز تارىخىنىڭ ئايرىلماس تەركىبىي قىسمىدۇر. ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۆز تارىخىغا نىسبەتەن ئىپتىخارلىقىنى قوزغاش، ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنى جارى قىلدۇرۇش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى يەنمۇ كۈچەيتىش، شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنى سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىدا ئورتاق قەدەم تاشلاپ مېڭىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش مەقسىتىدە، «جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر قىسقىچە تارىخى مەجمۇئەسى» دېگەن بىر يۈرۈش كىتابنى رەسمىي نەشر قىلىشنى قارار قىلدۇق.

بۇ مەجمۇئەنى يېزىپ چىقىش ۋە نەشر قىلدۇرۇش ئىشى ئۇزاق مۇددەت، كوللېكتىپ تىرىشچانلىق كۆرسىتىش تارقىسىدا ئىشقا ئاشۇرۇلدى. 1956 - يىللا پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ۋە ماۋجۇشىنىڭ يولىيورۇقىغا بىنائەن، مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مىللەتلەر كومىتېتى ۋە گوۋۇيۈەن مىللىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ بىۋاستە

رەھبەرلىكىدە، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي تارىخىنى تەكشۈرۈش خىزمىتى كەڭ كۆلەمدە قانات يايدۇرۇلغانىدى. 1958 - يىلى، گوۋۇيۈەن مىللىي ئىشلار كومىتېتى ۋە جوڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى پەلسەپە ئىجتىمائىي پەن بۆلۈمىنىڭ رەھبەرلىكىدە، جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقاتى ئورنىنىڭ كونكرېت رىياسەتچىلىكىدە، مەركىزىي مىللەتلەر شۆيۈەنى ۋە بېيجىڭدىكى ھەرقايسى ئۆلكە، ئاپتونوم رايونلاردىكى مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنىڭ ئاكتىپ قاتنىشىشى ئارقىسىدا، بىر تەرەپتىن تەكشۈرۈش خىزمىتى داۋاملاشتۇرۇلدى. يەنە بىر تەرەپتىن، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى ۋە قىسقىچە تەزكىرىسىنى يېزىش باشلاندى. 1959 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، كۆپ قىسمىنىڭ دەسلەپكى كۆپەيسى يېزىلىپ بولدى، 1963 - يىلى، مىللەتلەر تەتقىقاتى ئورنى كەڭ دائىرىدە پىكىر ئېلىپ، تۈزىتىش كىرگۈزۈپ، ئاشكارا نەشىر قىلىنىدىغان سەۋىيىگە يەتكۈزۈش ئۈچۈن، بۇ دەسلەپكى ئورىگىناللارنى باستۇرغانىدى. لېكىن، لىن بياۋ، «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ»نىڭ پاراكەندىچىلىكى، بۇزغۇنچىلىقى تۈپەيلىدىن، مىللەتلەر تەتقىقاتى خىزمىتى ئون يىلدىن ئارتۇقراق ۋاقىت توختاپ قالدى. نەتىجىدە، بىزنىڭ بۇ ئارزۇيىمىزمۇ ئەمەلگە ئاشمىدى. ھازىر، بىز ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ قىسقىچە تارىخىنى 1949 - يىلى پۈتۈن مەملىكەت ئازاد بولغانغا قەدەر يېزىشنى قارار قىلدۇق. دەسلەپكى ئورىگىنال ئاساسىدا تۈزىتىپ ۋە تولۇقلاپ، ئارقا - ئارقىدىن، ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئاشكارا نەشىر قىلدۇرماقچىمىز.

ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللارنى، بولۇپمۇ مىللەتلەرنىڭ تارىخىغا ئائىت يازما ماتېرىياللارنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا توپلاشقا، رەتلەشكە ۋە تەتقىق

قىلىشقا توغرا كەلگەنلىكتىن، بۇ مەجمۇئەنى يېزىپ چىقىشتا هازىر پايدىلانغىلى بولىدىغان تارىخىي ماتېرىياللارنىلا ئاساس قىلىشقا توغرا كېلىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە، بىزنىڭ سەۋىيەمىز چەكلىك، شۇ سەۋەبتىن بەخەستەلىك، خاتالىقلاردىن خالىي بولۇش قىيىن، كىتابخانلارنىڭ تۈزىتىش بېرىشىنى سورايمىز.

دۆلەت مىللىي ئىشلار كومىتېتى مىللىي مەسىلىگە ئائىت بەش كىتاب تەھرىرىيىتىنىڭ «جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر قىسقىچە تارىخى مەجمۇئەسى» تەھرىر گۇرۇپپىسى

ABDUKADIR TURAN
Yenidoğan Mah. Sok. No:7
Zeytinburnu - İSTANBUL

مؤندەرىجە

مؤقەددىمە 1

بىرىنچى باب شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى مىللەتلەر

ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ... 12

1 - بۆلۈم شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى

مىللەتلەر 12

2 - بۆلۈم ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى 46

ئىككىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ گوللىنىشى ۋە ئۇرقۇن

ئۇيغۇر خانلىقى 65

1 - بۆلۈم ئۇيغۇرلارنىڭ گوللىنىشى 65

2 - بۆلۈم ئۇرقۇن ئۇيغۇر خانلىقى 76

ئۈچىنچى باب قوجۇ ئۇيغۇر خانلىقى..... 106

1 - بۆلۈم «قوجۇ» دېگەن نام ۋە ئۇنىڭ

ئۆزگىرىشى 106

2 - بۆلۈم قوجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى

ۋە ئۇنىڭ سىياسىي تۈزۈمى..... 111

3 - بۆلۈم قوجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىقتىسا-

دىي ئەھۋالى 124

4 - بۆلۈم قوجۇ ئۇيغۇر خانلىقى مەدەنىـ

يىتىنىڭ راۋاجلىنىشى 138

تۆتىنچى باب قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار 160
1 - بۆلۈم قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ گۈللىنىشى ۋە زەئىپلىشىشى 160
2 - بۆلۈم قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ سىياسىي تۈزۈمى ۋە ئىجتىمائىي ئىگىلىكى ... 179
3 - بۆلۈم قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئىدىيە، مەدەنىيەت ۋە ئۆرپ - ئادەت 194
بەشىنچى باب قاراقىتان خانلىقى، موڭغۇللار ۋە يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار 214
1 - بۆلۈم قارا قىتانلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار... 214
2 - بۆلۈم موڭغۇللار ۋە يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار 224
3 - بۆلۈم ئىجتىمائىي ئىگىلىك ۋە مەدەنىيەت ئەھۋالى 239
ئالتىنچى باب چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار..... 266
1 - بۆلۈم چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى 266
2 - بۆلۈم شەرقىي چاغاتاي خانلىقى 275
3 - بۆلۈم ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ ئىگىلىكى، مەدەنىيىتى ۋە دىنىي ئېتىقادى 286
يەتتىنچى باب يەكەن خانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار 304

1 - بۆلۈم يەكەن خانلىقىنىڭ گۈللىنىشى ۋە هالاك بولۇشى 304
2 - بۆلۈم يەكەن خانلىقىنىڭ سىياسىي تۈزۈمى، ئىجتىمائىي ئىگىلىكى ۋە مەدەنىيەت - سەنئىتى 322
سەككىزىنچى باب چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى ئۇيغۇرلار 339
1 - بۆلۈم چىڭ سۇلالىسى بىلەن جۇڭغارلارنىڭ ئۇيغۇرلار رايونىدىكى كۈرەشلىرى ... 399
2 - بۆلۈم چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى 347
3 - بۆلۈم ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمى ... 358
4 - بۆلۈم ئۇيغۇرلارنىڭ ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيىتى 374
5 - بۆلۈم ئۇيغۇر خەلقىنىڭ زوراۋانلىققا قارشى كۈرەشلىرى ۋە جاھانگىر خوجىنىڭ پاراكەندىچىلىكى 393
توققۇزىنچى باب ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە، فېئودالىزمغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى ... 403
1 - بۆلۈم XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ فېئودالىزمغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى 403
2 - بۆلۈم ياقۇبېەگنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى ۋە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تاجاۋۇزچىلىققا قارشى كۈرىشى... 426
3 - بۆلۈم جاھانگىرلارنىڭ شىنجاڭغا سىيا-

سىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت
جەھەتلەردىكى تاجاۋۇزى ۋە تەسىرى... 449
ئونىنچى باب شىنجاڭنىڭ ئۆلكە قىلىپ ئۆزگەرتىلىشى
ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي
تەرەققىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرى ... 465
1 - بۆلۈم شىنجاڭنىڭ ئۆلكە قىلىپ ئۆزگەرتىلىش جەريانى 465
2 - بۆلۈم شىنجاڭ ئۆلكە قىلىپ ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىنكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالى 475
ئون بىرىنچى باب شىنخەي ئىنقىلابى ۋە قۇمۇل، تۇرپان لاردىكى ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ قوزغىلاڭلىرى 485
1 - بۆلۈم شىنخەي ئىنقىلابىي شىنجاڭدا 485
2 - بۆلۈم قۇمۇل، تۇرپاندىكى ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ قوزغىلىڭى ۋە چىرىيە خەلقىنىڭ چارروسىيىگە قارشى كۈرىشى... 497
3 - بۆلۈم ياڭ زىڭشىننىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئۇيغۇرلارغا بولغان تەسىرى..... 508
ئون ئىككىنچى باب «4 — ماي» ھەرىكىتىدىن ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا قەدەر بولغان مەزگىلدىكى شىنجاڭ 520
1 - بۆلۈم قۇمۇلدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ جىن شۇرىنغا قارشى كۈرىشى 520
2 - بۆلۈم «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»نىڭ پەيدا بولۇشى ۋە ئۇنىڭ يوقىتىلىشى 537

3 - بۆلۈم جۇڭگو كوممۇنىستلىرىنىڭ پائالىيەتلىرى ۋە تەسىرى 543
4 - بۆلۈم شېڭ شىسەي ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىل ۋە گومىنداڭنىڭ شىنجاڭغا بېۋاستە ھۆكۈمرانلىق قىلىشى 570
ئون ئۈچىنچى باب ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئازاد بولۇشى 580
1 - بۆلۈم ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ۋە ئۇنىڭ ئەھمىيىتى 580
2 - بۆلۈم ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ رەھبەرلىرى ــ ئەخمەتجان قاسىمى ۋە ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ 592
3 - بۆلۈم شىنجاڭدا مىللىي بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ قۇرۇلۇشى 603
4 - بۆلۈم ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئازادلىقى 610
ئون تۆتىنچى باب ئۇيغۇر خەلقى سوتسىيالىزم يولىنى بويلاپ ئىلگىرىلىمەكتە 622
1 - بۆلۈم ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت ئەھۋالى 622
2 - بۆلۈم ئۇيغۇر خەلقى سوتسىيالىزم يولىنى بويلاپ ئىلگىرىلىمەكتە 639
ئون بەشىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ پەن ــ تېخنىكىسى ۋە مەدەنىيىتى 655
1 - بۆلۈم دېھقانچىلىق پەن ــ تېخنىكىسى ۋە تىبابەتچىلىك 655
2 - بۆلۈم ئەدەبىيات، تىياتىر، مۇزىكا، ئۇسسۇل... 667

3 - بۆلۈم هۈنەر - سەنئەت 707
ئون ئالتىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتى ۋە دىنىي ئېتىقادى 724
1 - بۆلۈم ئائىلە، نىكاھ ۋە دەپنە 724
2 - بۆلۈم كىيىنىش، ئوزۇقلىنىش، ئۆي - جاي ۋە باشقا تۇرمۇش ئادەتلىرى ... 734
3 - بۆلۈم دىنىي ئېتىقادى 748
چوڭ ئىشلار يىلنامىسى 753

مۇقەددىمە

ئۇيغۇرلار ــ ئۇلۇغ جۇڭخۇا مىللەتلىرى چوڭ ئائىلىسىنىڭ ئەزالىرىدىن بىرى. نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان، ئەمگەكچان، باتۇر ئۇيغۇر خەلقى ۋەتىنىمىزدىكى باشقا ھەر قايسى مىللەت خەلقى بىلەن ئۆزئارا ئۆگىنىپ، بىرلىكتە ئالغا بېسىپ، ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنى، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ پارلاق مەدەنىيىتىنى بەرپا قىلىشتا، ۋەتىنىمىزنىڭ چېگرىسىنى قوغداشتا ۋە گۈللەندۈرۈشتە مۇھىم تۆھپىلەرنى قوشقانىدى.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرى، ئاساسەن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ تارىم ئويمانلىقى ئەتراپىدا ۋە تىيانشان تاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى بەزى جايلاردا توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. بۇنىڭدىن باشقا، خۇنەن ئۆلكىسى چاڭدې ۋىلايىتىنىڭ تاۋىۋەن ناھىيىسىدە ۋە خېنەن ئۆلكىسىنىڭ ئايرىم شەھەرلىرىدىمۇ تارقاق جايلاشقان ئاز سانلىق ئۇيغۇرلار بار. 1982 - يىلدىكى نوپۇس ستاتىستىكىسىغا ئاساسلانغاندا، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇرلار 5 مىليون 963 مىڭ 491 بولۇپ، شىنجاڭدىكى ئومۇمىي ئاھالىنىڭ 45% تىن كۆپرەكىنى تەشكىل قىلىدۇ، خۇنەندىكى ئۇيغۇرلار 4400 دىن كۆپرەك، خېنەندە ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇرلار ناھايىتى ئاز. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا توپلىشىپ

ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى ئالتاي تىلى سىستېمىسىنىڭ تۈركىي تىللار ئائىلىسىگە تەۋە بولۇپ، ئۇلار ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللىنىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ مۇتلەق كۆپ سانلىقى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىي شىمالىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، يەر كۆلىمى 1 مىليون 600 مىڭ كۋادرات كىلومېتر كېلىدۇ. شىنجاڭنىڭ زېمىنى كەڭ، بايلىقى مول، ئۇنىڭ شەرقىي شىمال قىسمى مۇڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى بىلەن تۇتىشىدۇ؛ غەربىي قىسمى ۋە غەربىي شىمالىي قىسمى سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن تۇتىشىدۇ؛ غەربىي جەنۇبىي قىسمى ئافغانىستان، پاكىستان ۋە ھىندىستانلار بىلەن تۇتىشىدۇ. شىنجاڭ چېگرىسى ئىچىدە تارىم ئويمانلىقى ۋە جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ ئويمانلىق بار؛ تىيانشان، كۇنلۇن ۋە ئالتاي تاغلىرىدىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ تاغ تىزمىسى بار. تارىم ئويمانلىقى مەملىكىتىمىزدىكى ئەڭ چوڭ ئويمانلىق بولۇپ، ئۇنىڭ كۆلىمى 500 مىڭ كۋادرات كىلومېتردىن ئارتۇق. ئويمانلىقنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى تەكلىماكان قۇملۇقى مەملىكىتىمىزدىكى ئەڭ چوڭ قۇملۇق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئويمانلىقنىڭ ئەتراپىدا گۈزەل بوستانلىقلار بولۇپ، بۇ بوستانلىقلاردا ئاھالە زىچ جايلاشقان، يېزا ئىگىلىكى تەرەققىي قىلغان، بۇ يەرلەردىن شال، پاختا، بۇغداي، ئاق قوناق، كۆمىقوناق، پۇرچاق، ياڭيۇ، قوغۇن ـ تاۋۇز، ئۈزۈم، ئۇجمە، كەندىر چىقىدۇ. بۇ يەرلەردە چارۋىچىلىقمۇ تەرەققىي قىلغان. يەكەن، قەشقەر، خوتەن قاتارلىق جايلار خېلى چوڭ بوستانلىقلار ھېسابلىنىدۇ. جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ كۆلىمى 300 مىڭ كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى زور كۆلەملىك دېھقانچىلىق رايونلىرى ۋە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش

رايونلىرىدىن باشقا يەنە، كەڭ ۋە مۇنبەت گۈزەل يايلاقلارمۇ بار، ئۇ ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مۇھىم چارۋىچىلىق بازىسى ھېسابلىنىدۇ. تىيانشان تاغ تىزمىلىرى شىنجاڭنى قاپ ئوتتۇرىسىدىن ئىككى پارچىگە بۆلۈۋەتكەن. ئۇنىڭ ئاساسىي چوققىسى — تۆمۈر چوققىسى دېڭىز يۈزىدىن 7435 مېتر ئېگىز. شەرقىي قىسمىدىكى بۇغدا چوققىسى (ئېگىزلىكى 5445 مېتر) مۇ يىل بويى قار ئېرىمەيدىغان، ئاجايىپ ھەيۋەتلىك بىر چوققا. كۈنلۈن تېغى تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىدىن جەنۇبىي قىسمىغا سوزۇلۇپ، ئويمانلىقنىڭ غەرب، جەنۇب تەرەپ لىرىدىكى ئېنىق چېگرىنى ھاسىل قىلىدۇ. تىيانشان، قاراقورۇم ۋە كۈنلۈن تاغلىرىنىڭ بىر - بىرىگە تۇتىشىدىغان يېرى پامىر ئېگىزلىكى دەپ ئاتىلىدۇ. پامىر ئېگىزلىكىدىكى چوگىرى چوققىسى دېڭىز يۈزىدىن 8611 مېتر ئېگىز بولۇپ، دۇنيا بويىچە ئىككىنچى ئېگىز چوققا ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا «مۇز تاغ ئاتا» دەپ ئاتىلىدىغان مۇز تاغ (ئېگىزلىكى 7546 مېتر) بىلەن قوڭغۇر تېغى (ئېگىزلىكى 7719 مېتر) چوققىلىرىمۇ دۇنيا بويىچە مەشھۇر چوققىلاردۇر. ئالتاي تاغلىرى جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمى بىلەن شەرقىي شىمال قىسمىنى چۆرىدەپ تۇرىدۇ، ئۇنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئوتتۇرىچە ئېگىزلىكى تەخمىنەن، 1000 — 3500 مېتر غىچە بولۇپ، ئاساسىي چوققىسى — دوستلۇق چوققىسى دېڭىز يۈزىدىن 4300 مېتر ئېگىز، ئۇ شىنجاڭنىڭ شەرقىي شىمال قىسمىدىكى ئېگىز چوققىدۇر. تىيانشان، كۈنلۈن، ئالتاي تاغلىرىدىكى مۇزلۇق - قارلىق چوققىلاردا تۈگىمەس - پۈتمەس قار - مۇزلار بار. بۇ قار مۇزلاردىن ئېرىگەن سۇلار تەرەپ - تەرەپكە سوزۇلغان ئېقىنلارنى ھاسىل قىلىپ، تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى بوستانلىقلارنى ۋە يايلاقلارنى يىل بويى سۇ بىلەن تەمىنلەپ

تۇردىۇ. بۇ ئېقىنلار ئىچىدە تارىم دەرياسى ئەڭ ئۇزۇن بولۇپ، 2100 كىلومېتردىن ئاشىدۇ. ئۇ مەملىكىتىمىزدىكى ئەڭ ئۇزۇن ئىچكى قۇرۇقلۇق دەرياسى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا چوڭراق دەريالاردىن قارا شەھەر دەريياسى، ئىلى دەريياسى، كۆنچى دەريياسى، چەرچەن دەريياسى، خوتەن دەريياسى، ماناس دەريياسى ۋە ئېرتىش دەريياسى قاتارلىق دەريالارمۇ بار. بۇ دەريالاردىن سوۋېت ئىتتىپاقى ئارقىلىق شىمالىي مۇز دېڭىزغا قۇيۇلىدىغان ئېرتىش دەريياسىدىن باشقا، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى ئىچكى قۇرۇقلۇق دەريالىرىدۇر.

شىنجاڭ ياۋروپا - ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان. ئۇنىڭ ھاۋا كىلىماتى تىپىك ئىچكى قۇرۇقلۇق خۇسۇسىيىتىگە ئىگە. تېيانشان تاغلىرىنىڭ شىمالىي تەرىپىدە يامغۇر، قار كۆپرەك ياغىدۇ. لېكىن، بۇ جايلارنىڭ ھاۋا سوغۇق؛ تېيانشانىنىڭ جەنۇبىي تەرىپى بولسا قۇرغاق ھەم ئىسسىق، بۇ جايلاردا يامغۇر - يېشىن بەك ئاز بولىدۇ. تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي چېتىدىكى تۇرپان ئويمانلىقى مەملىكىتىمىز بويىچە ئەڭ چوڭقۇر جاي بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. يازنىڭ ئەڭ ئىسسىق كۈنلىرىدە، بۇ يەرنىڭ ئوتتۇرىچە ھاۋا تېمپېراتۇرىسى 37°C تىن يۇقىرى بولىدۇ. بۇ يەر قۇرۇق ئىسسىق بولغانلىقتىن، «ئاتەش ماكان» دەپ ئاتالغان. شىنجاڭنىڭ تۇپرىقى ۋە كىلىماتىدىكى مۇشۇنداق ئالاھىدىلىك ئىسسىقنى خالايدىغان، قۇرغاقچىلىققا چىداملىق زىرائەتلەرنىڭ ئۆسۈشى ئۈچۈن پايدىلىق شارائىت يارىتىپ بەرگەن. بولۇپمۇ تۇرپاننىڭ كىشمىش ئۈزۈمى، پىچان ۋە پەيزىۋاتنىڭ قوغۇنى، يەكەنىنىڭ ئانارى، كۇچانىڭ چىلىنى ۋە ئۆرۈكى، قەشقەرنىڭ ئانارى ۋە گىلاسى، ئاتۇشنىڭ ئەنجۈرى، خوتەننىڭ ياڭمىقى، كېرىلىنىڭ نەشپۈتى، ئىلىنىڭ ئالمىسى شىنجاڭنىڭ ناھايىتى داڭلىق

ئالاهىده يەرلىك مەھسۇلاتلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ گۈزەل، مۇنبەت زېمىندا ھازىر ئۇيغۇرلاردىن باشقا خەنزۇ، قازاق، خۇيزۇ، سوغۇل، قىرغىز، شىبە، تاجىك، ئۆزبېك، مانجۇ، داغۇر، تاتار، رۇس قاتارلىق 12 مىللەت ياشايدۇ. بۇ مىللەتلەر تارىخىنىڭ تەرەققىيات جەريانىدا ئىناق ئۆتۈپ، جاپادىمۇ، ھالاۋەتتىمۇ بىللە بولۇپ، ۋەتىنىمىزنىڭ چېگرا رايونىنى تەرەققي قىلدۇرۇش، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش ئۈچۈن بىرلىكتە مۇھىم تۆھپە قوشتى.

تارىخي ماتېرىياللاردا يېزىلىشىچە، قەدىمكى شىنجاڭدىمۇ كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. مەملىكىتىمىزنىڭ نۇرغۇن قەدىمكى مىللەتلىرى مۇشۇ زېمىندا ئاۋۇپ تىرىكچىلىك قىلىپ، ئىگىلىكىنى ۋە مەدەنىيەتىنى راۋاجلاندۇرۇپ، بۇ زېمىننى بۇرۇنلا تارىختىكى مەدەنىيەت دەۋرىگە كىرگۈزگەن. شىنجاڭدىكى قەدىمكى مىللەتلەر بۇنىڭدىن 2000 نەچچە يۈز يىل ئىلگىرىلا سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە ۋەتەنىمىزنىڭ باشقا جايلىرى بىلەن زىچ ئالاقە ئورناتقان. ئېلىمىزنىڭ مەركىزي ھۆكۈمىتىمۇ شىنجاڭدا مەمۇرىي باشقۇرۇش ھوقۇقىنى يۈرگۈزگەن. مەسىلەن، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 101 - يىلى (خەن سۇلالىسى ۋۇدى خانىنىڭ تەيچۇ 4 - يىلى)، غەربىي خەن ھۆكۈمىتى بۇ يەردە يەرلىك ئەمەلدار — چېرىكچى يالۋاچ قويغان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 60 - يىلى (خەن سۇلالىسى شۈەندى خانىنىڭ شېنجۇ 2 - يىلى)، غەربىي خەن ھۆكۈمتى بۇ يەردە يەنە ئۆزىگە ۋەكالىتەن غەربىي يۈرتنى بىر تۇتاش ئىدارە قىلىپ، غەربىي يۈرتنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان غەربىي يۈرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلغانىدى. ۋېي، جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدە ۋە جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە، گەرچە ئىچكى جايلاردىكى خانداڭ

لىقلار ئۇزلۇكسىز يەكگۈشلىنىپ تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن غەربىي يۇرت چېرىكچىبىگى ۋە غەربىي يۇرت دورغاپى قاتارلىق ئەمەلدارلىقلار تەسىس قىلىنغانىدى. ئالدىنقى لىياڭ پادىشاھلىقى بۇگۈنكى تۇرپان رايونىدا قۇجۇ ۋىلايىتىنى تەسىس قىلىپ، غەربىي يۇرتتا تۇنجى قېتىم ۋىلايەت - ناھىيە تۈزۈمىنى يولغا قويغانىدى. سۇي - تاڭ سۇلالىلىرى مەزگىلىدە، غەربىي يۇرتتا داۋاملىق تۈردە ۋىلايەت - ناھىيە تەسىس قىلىنغانىدىن باشقا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى غەربىي يۇرتتا يەنە ئۇيغۇرغول (قۇمۇل)، قۇجۇ (تۇرپان)، بەشبالىقتىن ئىبارەت ئۈچ ئايماق ۋە ئەنشى، بەشبالىقتىن ئىبارەت ئىككى قورۇقچە بەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ، بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىنى ۋە چۇ دەريا سى ۋادىلىرىنى ئۆزىنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسىگە ئېلىپ، تەسىر كۈچىنى ئارال دېڭىزى ۋە ئوكسۇس (ئامۇ) دەريا سىغىچە كېڭەيتكەنىدى. بەش دەۋر، سۇڭ، لياۋ، جىن، يۈەن، مىڭ سۇلالىلىرى مەزگىللىرىدىمۇ غەربىي يۇرت بىلەن ۋەتىنىمىزنىڭ ئىچكى جايلىرىنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئالاقىسى ناھايىتى زىچ بولۇپ كەلدى. چىڭ سۇلالىسى تىيانشاننىڭ جەنۇبىي بىلەن شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى 1762 - يىلى (چىيەنلۇڭنىڭ 27 - يىلى) شىنجاڭدا ئىلى قاتارلىق جايلارنى ئومۇمىي جەھەتتىن باشقۇرىدىغان جاڭجۈن (ئىلى جاڭجۈن — گېنېرال گوبىرناتۇر) قويۇپ، ئۇنى شىنجاڭنىڭ ئالىي ھەربىي، مەمۇرىي باشلىقى قىلغانىدى. ئىلى جاڭجۈننىڭ قول ئاستىدا مەسلىھەتچى ئامبال، زەكگى، خان ئامبال ۋە ئاغلاقچى ئامبال قاتارلىق ھەر دەرىجىلىك مەنسەپدارلارنى قويغانىدى. بۇ تۈزۈم 1884 - يىلى (گۇاڭشۈينىڭ 10 - يىلى) شىنجاڭدا ئۆلكە تۈزۈمى ئورنىتىلغانغا قەدەر داۋاملاشتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز شىنجاڭ ئۇزاقتىن

بۇيان ئۇلۇغ ۋەتەنسىزلىك ئايرىلماس بىر قىسمى دەيمىز.

ئۇيغۇر مىللىتى ئىنتايىن ئۇزاق تارىخقا ئىگە بىر مىللەت. ئۇيغۇر مىللىتى ئۆزىنىڭ شەكىللىنىش جەريانىدا ناھايىتى ئۇزۇن بىر تارىخىي دەۋرنى ۋە باشقا مىللەتلەر بىلەن قوشۇلۇش جەريانىنى باشتىن كەچۈرگەنىدى. شۇڭا، ئۇيغۇرلار ئۆزىنىڭ تارىخىدا باشقا مىللەتلەر بىلەن ئورتاقلىققىمۇ، ئۆزگىچە تەرەققىيات قانۇنىيىتى ۋە باسقۇچلىرىغىمۇ ئىگە. «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» دېگەن بۇكىتابتا كەڭ كىتابخانلارغا ئۇيغۇرلارنىڭ شەكىللىنىش، تەرەققىي قىلىش جەريانى ۋە قەدىمكى مەدەنىيىتى تونۇشتۇرۇلىدۇ. ئۇ كىتابخانلارنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆتمۈشىنى كۆپرەك بىلىش ۋە چۈشىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ. شۇ ئارقىلىق يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ، ئۆزىمىزنىڭ مىللىي ئىپتىخارىنى قوزغاپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ئالغا سۈرۈپ، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش يولىدا ئالغا ئىلگىرىلەش ئىشەنچىنى تېخىمۇ كۈچەيتىدۇ.

«ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» ــ تارىخ توغرىسىدا يېزىلغان ئىلمىي ئەسەردۇر. بىز بۇ ئەسەرنى يېزىش جەريانىدا، تارىخىي ماتېرىيالىزملىق نۇقتىئىنەزەردە ۋە ئۇسۇلدا چىڭ تۇرۇدۇق، مىللىي باراۋەرلىكتە ۋە ھەقىقەتنى ئەھمىيەتتىن ئىزدەشتىن ئىبارەت ئىلمىي پوزىتسىيىدە چىڭ تۇرۇدۇق. ئىمكانقەدەر، تارىخنىڭ ئەسلى قىياپىتىنى قايتا نامايان قىلىشقا تىرىشتۇق. بۇ كىتابتا ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخىلا سۆزلەنگەن بولغاچقا، رايون تارىخىدىن، دۆلەت تارىخىدىن، مىللەتلەر مۇناسىۋىتى تارىخىدىن پەرقلىنىدۇ، ئەلۋەتتە. بىز بۇ كىتابنى يېزىپ چىقىش جەريانىدا، ئىخچام بولۇشنى كۆزدە تۇتتۇق، ئۇيغۇرلارنىڭ تەرەققىياتىغا بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولمىغان تارىخىي ۋەقەلەرنى، تارىخىي شەخسلەرنى ۋە ھادىسىلەرنى

ئىمكانىقەدەر قىسقارتتۇق، ھەتتا بەزىلىرىنى كىرگۈزمىدۇق.

قەدىمكى ئۇيغۇرلار تارىختا ھەرخىل ھاكىمىيەتلەرنى قورغاندى. بۇ ھاكىمىيەتلەر بەزى ۋاقىتلاردا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى پادىشاھلىقلار بىلەن بېقىندىلىق خاراكتېردە بولغان، بەزى ۋاقىتلاردا ئۇنىڭ بىلەن تەڭ باراۋەر مۇناسىۋەتتە بولغاندى. ئەمما، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئالاقىنىڭ كۈچىيىشى شۇ چاغدىكى ئومۇمىي يۈزلىنىش ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىز ئۇيغۇر ھاكىمىيىتىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى پادىشاھلىقلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى بايان قىلىشتا، شۇ زامانىدىكى تارىخىي پاكىتلارنى ئەينەن ئەكىس ئەتتۈردۇق، مۇتلەقلەشتۈرۈپ قويۇشتىن مۇمكىنقەدەر ساقلىنىشقا دىققەت قىلدۇق؛ ئۇيغۇرلار تارىختا باشقا مىللەتلەر بىلەن، بولۇپمۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى مىللەتلەر بىلەن (ئاساسەن خەنزۇلار بىلەن) سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە قويۇق ئالاقە ئورناتقانىدى. مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى بۇنداق ئالاقە ئۇلارنىڭ ئۆز ئارا بىر - بىرىگە تەسىر كۆرسىتىشىگە، بىر - بىرىنى ئىلگىرىلىتىشىگە تۈرتكە بولغانىدى. شۇڭا، بىز بۇ كىتابنى يازغاندا ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتىنىڭ جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىيىتىگە قوشقان تۆھپىلىرىنى تولۇق ئەكىس ئەتتۈرۈشكە دىققەت قىلدۇق.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى گوبىي چۆللۈكىنىڭ شىمالىدىكى يايلاقلاردا ۋە تيانشاننىڭ شىمالىدا ياشىغان قەدىمكى چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ بىر قىسمىنى، شۇنىڭدەك تيانشاننىڭ جەنۇبىدا دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ بىرقىسمىنى ئۆزئىچىگە ئالىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىنى بىرتەرەپتىن مىلادىدىن Ⅲ ئەسىر ئىلگىرىكى ۋاقىتتىن مىلادى Ⅲ ئەسىرگىچە گوبىنىڭ

شىمالىدىكى يايلاقلاردا ۋە تىيانشاننىڭ شىمالىدا ياشاپ كەلگەن دىڭىلىڭ (تۇرا) ۋە ئۇغۇزلارغىچە سۇرۇشتۇرۇش مۇمكىن. يەنىمۇ بىر تەرەپتىن، تۇرپان ئويمانلىقىدا ۋە تارىم ئويمانلىقى ئەتراپىدا ئولتۇراقلاشقان بىر قىسىم قەدىمكى دېھقان مىللەتلەرگىچە سۇرۇشتۇرۇش مۇمكىن.

مىلادى Ⅳ — Ⅵ ئەسىرلەردە خەنزۇچە مەنبەلەردە پەيدا بولغان «يۈەنخې، ۋېيخې» دېگەن سۆزلەر «ئۇيغۇر» دېگەن نامنىڭ تۇنجى قېتىم خەنزۇچىگە تەرجىمە قىلىنىشى ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇرلار Ⅶ ئەسىردىن كېيىن ئاستا - ئاستا قۇدرەت تېپىپ مۇستەقىل بىر مىللەت بولۇپ شەكىللەندى، ھەمدە Ⅷ ئەسىردە قۇدرەتلىك خانلىق قۇردى. 788 - يىلى، خەنزۇچىدىكى «خۇيخې» دېگەن نام «خۇيگۇ» دەپ ئۆلىنىدىغان بولدى. ئۇيغۇر خانلىقى شۇ زامانلاردا ئۆزىنىڭ تەسىر كۈچىنى تىيانشان رايونىغىچە كېڭەيتكەنىدى. Ⅸ ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرى شىمالىدىكى ئۇيغۇر خانلىقى گوبىينىڭ شىمالىدىكى ياياقلاردا يۈز بەرگەن تەبىئىي ئاپەت ۋە باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن يېمىرىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، بىر قىسىم كىشىلەر تارىم ئويمانلىقىغا ۋە بۈگۈنكى جەنۇبىي ئەتراپىغا كۆچۈپ كېلىپ، ئەسلىدە بۇ جايلاردا ياشاپ كەلگەن ئۇيغۇرلار بىلەن قوشۇلۇپ كەتتى ھەمدە باشقا بەزى قەدىمكى مىللەتلەرنى پەيدىنپەي ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ، شىنجاڭ بويىچە ئاھالىسى ئەڭ كۆپ بىر مىللەتكە ئايلاندى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىرق تېپى ھازىرغىچە ھۆكۈم قىلىش قىيىن بولۇپ كەلگەن مۇرەككەپ بىر مەسىلە. جۈڭگو ۋە چەت ئەل ئالىملىرىنىڭ تەتقىقات مۇۋەپپەقىيەتلىرى مەلۇم

پايدىلىنىش قىممەتىگە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن بىز فورمالىسىتىك ئانتروپولوگىيە جەھەتتىن تەكشۈرمىگەنلىكتىن، بۇ مەسىلە ئۈستىدە ھازىر ئېنىق خۇلاسە چىقىرالمايمىز. بۇ كىتابتا شىنجاڭ تارىخىدا ياۋروپا ئىرقى ۋە موڭغۇلىيە ئىرقى بولغانلىقىنىلا ئەينەن تۇنۇشتۇردۇق. باشقىلىرى توغرىسىدا كۆپ توختالمىدۇق.

شىنجاڭنىڭ قەدىمكى ئېتنىدائىي مەدەنىيىتى ئۇيغۇرلار بىلەنمۇ بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك، باشقا مىللەتلەر بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك. شۇنداق بولغانلىقتىن، بۇ كىتابنىڭ «شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى مىللەتلەر ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى» دېگەن بابىدا، ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشتە قېزىۋېلىنغان مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللار قىسقىچە تونۇشتۇرۇلدى. «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» دا ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ۋە گوۋبېنىڭ شىمالىدا قورۇلغان ئۇرقۇن - ئۇيغۇر خانلىقى، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى، قارا خانىيلار سۇلالىسى، قاراقىتان (قارا خىتاي) خانلىقى، موڭغۇللار ۋە يۈەن سۇلالىسى مەزگىلىدىكى چاغاتاي خانلىقى، يەكەن — سەئىدىيە خانلىقى، چىڭ سۇلالىسى، شۇنىڭدەك يېقىنقى زامان ۋە ھازىرقى زامانىدىكى سىياسىي، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى تەرەققىيات ئەھۋالى ئىمكانقەدەر يۇقىرقى پرىنسىپلارغا ئۇيغۇن قىلىپ يېزىلدى. ئەمما، ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىغا دائىر تارىخىي ماتېرىياللار ھازىر قېزىلىش جەريانىدا تۇرماقتا، شۇڭا، بىز ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي تەرەققىيات ئەھۋالىنى ئوجۇر - بوجۇرىغچە تازا كۆڭۈلدىكىدەك تەسۋىرلەپ بېرەلمەيمىز. بۇ كىتاب «قىسقىچە

تاريخ» بولغاچقا، بىزنىڭ بايان قىلالايدىغانلىرىمىز شۇنچە ئىكلا بولىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ بۇنىڭدىنمۇ تەپسىلىي، مۇكەممەل بولغان ئومۇمىي تارىخىنى يېزىشتا ئۇمىدنى كېيىنكى ئەۋلادلارغا بېغىشلاشقا توغرا كېلىدۇ. كىتابخانىلارنىڭ بىزنىڭ بۇ جەھەتتىكى يېتەرسىزلىكلىرىمىزنى چۈشىنىدىغانلىقىغا ئىشىنىمىز.

«ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» نى يېزىش گۇرۇپپىسى

بىرىنچى باب
شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى مىللەتلەر ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى

1- بۆلۈم شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى مىللەتلەر

ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرى تۇپلىشىپ ئۇلتۇراقلاشقان شىنجاڭ ياۋروپا - ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان. شىنجاڭنىڭ دائىرىسىدە تارىم ئويمانلىقى بىلەن جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ ئويمانلىق بار. بۇ ئىككى ئويمانلىقنىڭ ئەتراپىدىكى جايلارنىڭ تەبىئىي شارائىتى ئوبدان بولغاچقا، ئويمانلىق ئەتراپىدىكى بوستانلىقلاردا ئەڭ كېيىن دېگەندىمۇ يېڭى تاش قوراللار دەۋرىدە ئىنسانلار ياشىغانىدى.

ئارخېئولوگىيىلىك ئىختىرالاردىن مەلۇم بولۇشىچە، شىنجاڭدىكى بۇنىڭدىن 6000 — 7000 يىل ئىلگىرىكى يېڭى تاش قوراللار دەۋرىگە ئائىت مەدەنىيەت مىراسلىرى

تىيانشان (تەڭرىتاغ) نىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىغا، ئاساسەن قۇمۇلنىڭ تارانچى، قارا دۆۋە سۇ ئامبىرى، يەتتەقۇدۇق دېگەن جايلىرىغا، تۇرپاننىڭ ئاستانە، يارغول دېگەن جايلىرىغا، مورى قازاق ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ ناھىيە شەھىرىنىڭ جەنۇبىغا، لوپنۇر كۆلى ئەتراپىغا، ئۇرۇمچىنىڭ نەنسەن تېغىدىكى يۇئېرگۇ جىلغىسىغا، ئالغۇي جىلغىسىغا، نىيە دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىغا، قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ ئاقتالا دېگەن يېرىگە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش جايلارغا تارقالغان. ئارخېئولوگىيە خادىملىرى بۇ خارابىلەردىن تاش ساقا، ئۇزۇنچاق تاش پىچاق، تاش نەيزە، تاش باشاق قاتارلىق سىپتىە ئىشلەنگەن نۇرغۇن تاش قورالىارنى يىغىدى ۋە قېزىۋالدى. بەزى خارابىلەردە ساپال قاچىلار سىلىقلانغان تاش قورالىار بىلەن بىللە تېپىلدى. بۇ ئەھۋال شۇ جايلاردىكى ئاھالىنىڭ ئۇۋچىلىق ۋە چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغانلىقىنى، ئەمما ئىپتىدائىي دېھقانچىلىقنىڭمۇ بارلىققا كەلگەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ ئاقتالا دېگەن يېرى بىلەن ئاقسۇنىڭ قارا يۇلغۇن دېگەن يېرىدىكى يېڭى تاش قورال دەۋرىگە ئائىت خارابىلەردىن سىلىقلانغان چوڭ تاش قوراللار، قۇم ساپال قاچىلار ۋە ئۇششاق قىزىل مىس ئەسۋابلار تېپىلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇ يەردىن تېپىلغان تاش قوراللارنىڭ كۆپىنچىسى سىلىقلاپ ئىشلەنگەن؛ بۇنىڭ ئىچىدە تاش پىچاق، تاش ئورغاق خېلى كۆپ بولۇپ، خېلى سىپتا ئىشلەنگەن. تاش پىچاقنىڭ ئارقىسى تۈز، بىسى يېرىم ئاي شەكىللىك، تاش ئورغاقنىڭ ھەممىسى ياي شەكلىدە ياسالغان. ساپال قاچىلار ئىچىدە كومزەك، چۆچەك، جاۋۇر، كۇب، جام قاتارلىقلار بار. ئارخېئولوگىيە خادىملىرى بۇ تاش قوراللارنىڭ شەكلى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى يىن سۇلالىسى

خارابلىرىدە ئۇچرايدىغان تاش ئورغاقلارنىڭكىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ، دەپ ھېسابلىدى. بۇ ئاساردە - ئەتىقىلەرنىڭ تەپىلغانلىقى شۇ خارابىلەرنىڭ ئاخىرقى دەۋر چېكىنىڭ مېتال قوراللار بىلەن تاش قوراللار تەڭ ئىشلىتىلگەن دەۋرگە توغرا كېلىدىغانلىقىنى، ئىقتىسادىي تۇرمۇش جەھەتتە بۇ يەرلەردە دېھقانچىلىقنىڭ ئاساس قىلىنغانلىقىنى چۈشەندۈردى. قۇمۇل، ئارا تۈرۈك، بارىكۆل، پىچان، تۇرپان، ئۈرۈمچى، خوشۇت، كۇچا، گۇما، گۇچۇڭ، مورى قاتارلىق ناھىيە، شەھەرلەردىن رەڭدار ساپال قاچىنى مۇھىم ئالاھىدىلىك قىلغان خارابىلەر يېقىن كەنتلەر تېپىلدى. بۇنداق خارابىلەر ۋە قەبرىستانلىقلار تارقالغان جايلار ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇنىڭ مەدەنىيەت فورماتسىيىسى خىلمۇخىل، دەۋر چېكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى يېغىلىق، چىن - خەن سۇلالىلىرى دەۋرىگىچە بارىدۇ. قۇمۇلنىڭ قارا دۆۋە سۇ ئامبىرى، ئۈرۈمچىنىڭ نەنسەن كان رايونىغا قارىشىلىق يۇئېرگۇ، ئالغۇي قاتارلىق جايلىرىدىكى قەدىمكى ئاز سانلىق مىللەتلەرگە ئائىت قەبرىستانلىقلاردىن قېزىۋېلىنغان قېزىلما مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بۇنىڭ قوراللار دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ. يۇئېرگۇدىن ھەتتا ئۇششاق تۆمۈر ئەسۋابلارمۇ تېپىلدى. ئارخېئولوگىيە خادىملىرى پۈتكۈل تەبرىستانلىقنىڭ كۆلىمىنى، بۇ قەبرىستانلىقتىكى جەسەتلەرنىڭ دەپنە قىلىنىش شەكلى ھەم دەپنە بۇيۇملىرىنىڭ ئەھۋالىنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق، بۇ قەبرىستانلىقلار ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى دەۋرىگە ئائىت ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيەت ئىزى، دەپ ھېسابلىدى. قۇمۇلنىڭ قارا دۆۋە سۇ ئامبىرى ئەتراپىدىن قېزىلغان 29 قەبرىنىڭ ھەممىسى تىك كولىنىپ ياسالغان بولۇپ، ھەممىسىگە بىردىنلا جەسەت كۆمۈلگەن. جەسەت يېنىچە ياتقۇزۇلۇپ

پۇت ـ قوللىرى پۈكلەپ قويۇلغان. جەسەت بىلەن بىللە كۆمۈلگەن ھەمدەپنە بۇيۇملىرى ناھايىتى ئاز. جەسەتنىڭ قېشىدا تېرە، يۇڭ توقۇلمىلاردىن تىكىلگەن كىيىم ـ كېچەك لىرىدىن باشقا، ئازغىنە ياغاچ ئەسۋاب، تاش قورال، ساپال قاچا (رەڭدار)، قۇلۇلە ۋە مىس زىننەت بۇيۇملىرىلا بار. جەسەتنىڭ بېشىغا ئۇچلۇق كىگىز تومۇق، ئۇچىسىغا ئۇزۇن جۈۋا ياكى ئۇزۇن كۆن چاپان، ئىشتان، پۇتىغا ئۇزۇن قونچۇلىق ئۆتۈك كىيگۈزۈلگەن؛ ئايالالارنىڭ، بالىلارنىڭ پۇتىدىكى ئۆتۈكلەردە مىس بىزەكلەر بار. ئۇلارغا قىزىل، بېغىر رەڭ، يېشىل ـ قارا يىپلار بىلەن چوڭ ـ كىچىك چاقما گۈل ۋە كەڭ ـ تار يوللۇق گۈل چىقىرىپ توقۇلغان رەڭگا ـ رەڭ يۇڭ كۆڭلەكلەر كىيگۈزۈلگەن. بىر ئايالنىڭ جەسىتىگە تەكتى قىزىل، ئۇستىگە سېرىق يىپ بىلەن ئۇچ بۇرجەكلىك كەشتە تىكىلگەن ماشروب چاپان كىيگۈزۈلگەن. بۇنداق ئېسىل ئەرسىلەر ئىلگىرى كۆرۈلۈپ باقمىغانىدى. بۇنىڭدىن باشقا، بۇ قەبرىستانلىقتىن يەنە نۇرغۇن تېرە ـ كۆن بۇيۇملار قېزىۋېلىنىدى. بۇ كۆن بۇيۇملار ناھايىتى پۇمشاق ئەيلەنگەن، بۇ ھال شۇ چاغدا كىشىلەرنىڭ تېرىنى ئەيلەش، تازىلاش سەۋىيىسىنىڭ خېلى يۇقىرى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. ھەمدەپنە قىلىنغان كالا ـ قوي، ئېشەكلەرنىڭ سۆڭەكلىرى شۇ چاغدا چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ تۈرمۇشتا ناھايىتى زور سالماقنى تەشكىل قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئەمما ھەر ـ دەپنە بۇيۇملىرى ئىچىدە تېرىق نان ۋە ئارپا باشاقلىرى بولۇغانلىقى بۇ يەرلەردە دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنىڭمۇ تەرەققىي قىلمىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئۇرۇمچىنىڭ نەنسەن كان رايونىغا قاراشلىق يۈئېرگۈ بىلەن ئالغۇي جىلغىسىنىڭ شەرقىي ئېغىزى بىر بىرى

بىلەن تۇتىشىپ كەتكەن، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، ئارخېئولوگىيە خادىملىرى بۇ يەرلەردە 73 قەدىمكى قەبرىنى قازدى. قېزىلغان قەبرىلەرنىڭ ھەممىسى تاش تىزىلغان تىك لەھەت بولۇپ، قەبرىلەرنىڭ تېمىمۇ تاش بىلەن قوپۇرۇلغان، ئۈستى ياغاچ بىلەن يېپىلغان. بۇ قەبرىلەرگە قويۇلغان جەسەتلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك توپ دەپنە قىلىنغان. قەبرىلەرنىڭ بەزىلىرىگە بىرنەچچە، بەزىلىرىگە ئون نەچچە، بەزىلىرىگە بولسا نەچچە ئون جەسەت تۆپە - تۆپىسىگە قويۇلغان، بەزىلىردە ھەتتا ئۈچ - تۆت قەۋەت قويۇلغان. بۇ قەبرىلەردە ئوخشاشلا تۈز ياتقۇزۇلغان جەسەتلەرمۇ، پۈت - قوللىرى كەم جەسەتلەرمۇ ئۇچرايدۇ. بەزى جەسەتلەرنىڭ باش سۆڭىكى ۋە پۈت - قول سۆڭەكلىرىدە چېپىلغان قىلىچنىڭ ئىزلىرى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ھەمدەپنە قىلىنغان نەرسىلەرنىڭ كۆپىنچىسى رەڭدار ساپال قاچىلار بولۇپ، بۇ ساپال قاچىلار سىغىز ساپال قاچا ۋە قۇم ساپال قاچىدىن ئىبارەت ئىككى خىل ساپال قاچىلاردىن تەشكىل قىلىنغان. بۇ قاچىلارنىڭ ھەممىسى قول بىلەن ياسالغان. بۇنىڭ ئىچىدە تەشتەك، كوزەك، چۆگۈن، جام قاتارلىق بۇيۇملار بار. كېيىنكى دەۋرلەردىكى قەبرىستانلىقلاردىن ساپال ۋازا تېپىلدى. بۇلاردىن باشقا يەنە ياغاچ تەڭنە، پەتنۇس، ياغاچ قوشۇق، چۆچەك قاتارلىق كۈندىلىك تۇرمۇشتا ئىشلىتىلىدىغان قاچا - قۇچىلار؛ چۈشەك، چۇلۇك قاتارلىق ئات - ئۇلاغ جابدۇقلىرى تېپىلدى. قېزىۋېلىنغان بۇيۇملار ئىچىدە ئۇرۇقسىنىڭ بولغانلىقى يۇڭ يىپ ئىگىرىش كەسپىنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. چاچ زىخچىسىنىڭ تېپىلغانلىقى شۇ يەردە ياشىغان ئاھالىدە گۈزەللىك ئىستېكىنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ؛ تۆشۈك تېشىلگەن نۇرغۇن

تارىشىلار شۇ يەردە ياشىغان ئاھالىنىڭ ياغاچنى سۈركەپ ئوت چىقارغانلىقىنى؛ ياغاچ جابدۇقلارنىڭ كۆندىلىك تۇرمۇشتا مۇھىم ئورۇن تۇتقانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇ قەبرىلەرگە كۆمۈلگەنلەرنىڭ تولىسى ئۆزۈن ئۆرۈمە چاچلىق بولۇپ، چېچىنى تورنىڭ ئىچىگە سېلىۋالغان، ئورا كۆز، قاڭشارلىق كەلگەن، ئۇلارنىڭ ئۇچىسىغا ئاساسەن رەڭگا رەڭ يۇڭ توقۇلما ۋە تېرە كىيىملەر كىيگۈزۈلگەن. ئۇلارغا ھەمدەپنە قىلىنغان ئېشەك، قويلارنىڭ ئۇستىخانلىرىمۇ خېلى كۆپ، ئەمما كېيىنكى دەۋرلەرگە ئائىت قەبرىلەردىن رەڭدار ساپال قاچىلار ناھايىتى ئاز چىقتى ياكى چىقمىدى. بۇ قەبرىلەردىن ياغاچ ۋازا ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن كەلتۈرۈلگەن سىرلانغان ئەسۋابلار، يىپەك بۇيۇملار چىقتى، ئايرىم قەبرىلەردىن كىچىك تۆمۈر پىچاقمۇ چىقتى، بۇ نەرسىلەرنىڭ ۋە سۈمرۇغ شەكلى كەشتىلەنگەن بىر پارچە توقۇلمىنىڭ ساقلىنىپ قالغانلىقى بۇ قەبرىلەرگە كۆمۈلگەن كىشىلەرنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونى بىلەن خېلى قويۇق ئىقتىسادىي، مەدەنىي ئالاقە باغلىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇ نەرسىلەر قەدىمكى دەۋردە ياشىغان قوشلىقلارنىڭ مەدەنىي مىراسلىرى بولسا كېرەك. قېزىۋېلىنغان رەڭلىك ساپال قاچىلارغا چۈشۈرگەن گۈل نۇسخىلىرىدىن ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتە گەنسۇدىكى قەدىمكى خېشى كاربىدورى مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە خېلى ئۇچرىغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ.* يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، ئارخېئولوگىيە خادىملىرى كۆنچى دەريا‌سى ۋادىسى، قۇمۇلنىڭ قارا دۆۋە يېزىسى قاتارلىق جايلاردىن يەنە بەزى قەدىمكى

* شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى تۈزگەن «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيەسىنىڭ 30 يىلى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1983 - يىل، 1 - 4 - بەتلەر.

جەسەت ۋە نۇرغۇن ھەمدەپنە بۇيۇملىرىنى قېزىۋالدى. ئارخېئولوگلار بۇ قۇرۇپ قالغان قەدىمكى جەسەتلەرنىڭ كۆپىنچىسى 3000 يىل ئىلگىرى مۇشۇ جايلاردا ياشىغان قەدىمكىي مىللەت كىشىلىرى دەپ قارىماقتا. بۇنىڭدىن باشقا، مۇشۇ يېقىندا ئاتۇش شەھىرىنىڭ ئاغۇ كەنتى ئەتراپىدىن ئادەمنىڭ تاشقا ئايلانغان بىر تال باش سۆڭىكى تېپىلدى. ئارخېئولوگلار بۇ تاشقا ئايلانغان سۆڭەك ئۈستىدە تېخى ئىلمىي تەتقىقات ئېلىپ بارمىدى. ھازىر بەزىلەر ئۇنىڭ شەكلى، تاشقا ئايلىنىش دەرىجىسى ۋە يەر قاتلىمى ئۈستىدىكى تەھلىلگە ئاساسلىنىپ، ئۇنى ئون مىڭ يىلدىن ئوتتۇز مىڭ يىلغىچە تارىخقا ئىگە دەپ ھېسابلىدى. تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى تىزناپ يېزىسىنىڭ جىرغال كەنتى ئەتراپىدىن كۆيدۈرۈلگەن نەرسىلەرنىڭ كۈلى تېپىلدى. كۈل ئارىسىدىن كۆيدۈرۈلگەن بىرنەچچە پارچە ئۇستىخان چىقتى، ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى توپا ئارىسىدىن ھايۋان سۆڭەكلىرىنىڭ پارچىلىرى ۋە بىسلىق، ئۇچلۇق تاش ئەسۋابلار چىقتى. بەزىلەر بۇ نەرسىلەرنى كونا تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىگە ئائىت مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى دەپ ھېسابلىماقتا.

شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن تېپىلغان قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزلىرى ۋە ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلار شىنجاڭنىڭ نۇرغۇن جايلىرىدا يېڭى تاش قورال دەۋرىدىلا قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ ياشىغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇ كىشىلەر ئۇزۇن تارىخىي جەريان ئىچىدە تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى بوستانلىقلاردا يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە قەدىمكى زامان مەدەنىيىتىنى بەرپا قىلىپ، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيىتىنىڭ كېيىنكى ۋاقىتلاردا يەنىمۇ گۈللىنىشى ۋە

تەرەققىي قىلىشى ئۇچۇن تۆھپە قوشقانىدى. ئۇلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقى شىنجاڭدىكى باشقا مىللەتلەرنىڭ شەكىللىنىشى بىلەنلا مۇناسىۋەتلىك بولۇپ قالماي، كېيىنكى ۋاقىتلاردا شەكىللەنگەن ئۇيغۇرلار بىلەن تېخىمۇ بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك.

تارىخ تەرەققىي قىلىپ، چىن، خەن سۇلالىلىرى دەۋرىگە كەلگەندە، شىنجاڭدا تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى جايلارنىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتى يەنىمۇ تەرەققىي قىلغانىدى؛ بۇ يەردە ئولتۇراقلاشقان قەدىمكى مىللەتلەرمۇ ئۇزلۇكسىز كۆپەيگەن، شۇنىڭ بىلەن مىللەتلەرنىڭ كەڭ كۆلەمدە قوشۇلۇشىدەك ۋەزىيەت شەكىللەنگەن. مەملىكىتىمىزنىڭ قەدىمكى يازما مەنبەلىرىدە شۇ دەۋرلەردە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ياشىغان ئاھالىلەرنىڭ ئىقتىسادىي ئالاھىدىلىك جەھەتتە ئوتتۇز نەچچە دۆلەتكە ئايرىلغانلىقى بايان قىلىنىدۇ. بۇلاردىن تىيانشاننىڭ شىمالىدىكى يايلاقلاردا ياشىغان ئاھالىلەر چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغان بولۇپ، تارىختا ئۇلار «كۆچمە دۆلەت» دەپ ئاتالغان. تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەتراپىدا ياشىغانلىرىنىڭ كۆپىنچىسى دېھقانچىلىقنى ئاساس قىلغان ھەمدە بىر ياكى بىرنەچچە شەھەرنى سىياسىي مەركەز قىلغانلىقتىن، تارىختا ئۇلار «شەھەر دۆلەتلىرى» دەپ ئاتالغان. «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە يېزىلىشىچە، شۇ زاماندىكى ئاساسلىق شەھەر دۆلەتلىرى «چارقىلىق، پىشامشان، چەرچەن، كىچىك فەرغانە، رۇئىلۇ، خوتەن، نىيە، گۇما، ياركەنت، سۇلى (قەشقەر)، يېڭىسار، تاشقورغان، قۇم (ئاقسۇ)، ئونسۇ (ئاقسۇ كونىشەھەر)، كۇسەن (كۇچا)، ئاگىنى (قارا شەھەر)، بۈگۈر، چۇققو، كورلى، قارا قۇرۇم، قوش، ئالدى قوش، ئارقا قوش» قاتارلىقلاردىن

ئىبارەت، ئاساسلىق «كۆچمە دۆلەتلەر» — تۇخرى، ئۇسۇنلاردىن ئىبارەت ئىدى. بۇ دۆلەتلەرنىڭ چوڭلىرىنىڭ نەچچە ئون مىڭدىن، كىچىكلىرىنىڭ نەچچە مىڭدىن ھەتتا نەچچە يۈزدىنلا ئاھالىسى بار ئىدى. ئەمما، «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە ئېيتىلغان «شەھەر دۆلەتلىرى» ۋە «كۆچمە دۆلەتلەر» تىيانشاننىڭ جەنۇبىدا ۋە شىمالىدا ياشىغان، شۇ جايلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي ھاياتىغا قاتناشقان مىللەتلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايتتى. مىللەت مەنسىدىن ئېيتقاندا، تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا ئۇيغۇرلاردىن باشقا يەنە، ساك، توخرى، ھۇن، دىڭلىڭ، ئۇغۇز، خەنزۇ، چاڭ قاتارلىق مىللەتلەر ياشايتتى. بۇ مىللەتلەرنىڭ ھەممىسى ئەينى زاماندا غەربىي يۇرتنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت تەرەققىياتىغا تۆھپە قوشقان، كېيىنكى ۋاقىتلاردا شەكىللەنگەن شىنجاڭ مىللەتلىرىگە مۇھىم تەسىر كۆرسەتكەنىدى. ھازىرقى زامان ئىلىم ساھەسىدىكىلەر بۇ قەدىمكى مىللەتلەرنى ئانتروپولوگىيە جەھەتتىن «موڭغۇلىيە ئىرقى»، «ياۋروپا ئىرقى» ۋە «بۇ ئىككىسىنىڭ قوشۇلمىسى» دېگەن تۈرلەرگە ئايرىدى؛ تىلشۇناسلىق جەھەتتىن بولسا ھىندى - ياۋروپا تىلى سىستېمىسىغا، ئالتاي تىلى سىستېمىسىغا ۋە خەنزۇ - تىبەت تىلى سىستېمىسىغا ئايرىدى.

ساكلار ھىندى - ياۋروپا تىلى سىستېمىسىنىڭ شەرقىي ئىران تىلى ئائىلىسىگە كىرىدىغان قەدىمكى بىر مىللەت ئىدى. بۇ مىللەتنىڭ كىشىلىرىنىڭ كۆپىنچىسى كۆك كۆز بولۇپ، ئات مىنىشكە ماھىر ئىدى، چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلاتتى، ئۇلار خېلى كەڭ جايلارغا تارقىلىپ ياشىغانىدى؛ ئوتتۇرا ئاسىيادىمۇ، خېنى كاريدورىدىمۇ ئۇلارنىڭ قەبىلىلىرى بار ئىدى. شىنجاڭ چېگرىسى ئىچىدىكى ساكلارنىڭ بەزىلىرى

تىيانشاننىڭ شىمالىدىكى ئىلى دەرياسى ۋادىلىرىدا، بەزىلىرى پامىر ئېگىزلىكىدە، بەزىلىرى تىيانشاننىڭ جەنۇبىدا ئولتۇراقلاشقان. ساكلار مىلادىدىن XX ئەسىر ئىلگىرىلا تارىم ئويمانلىقىدىكى ھەرقايسى بوستانلىقلارغا كەلگەنىدى.* ئۇلار ساكلار مەدەنىيىتىنى يارىتقانىدى. ئۇلارنىڭ ئىلى ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان ئاساسىي سەۋەبلىرىدىن بىرى، بۇ يەرنىڭ ئاساسلىقى تۇمشۇق قاتارلىق جايلىرىدا قەدىمكى ساكلارنىڭ شۇ يەرنى ساقلىغانلىقى. دۇخۇاڭ (دەشىت ئاتا) نىڭ موگاۋكۇ (ئېگىز قوم) غارلىرىدىن قىزىۋېلىنغان يازما يادىكارلىقلار ئىچىدىمۇ «خوتەن - ساك تىلى» دا يېزىلغان بىرمۇنچە ھۆججەت - ۋەسىقىلەر تېپىلدى. بۇ ۋەسىقىلەرنىڭ بەزىلىرى X ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا (شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ چۇنخۇا يىللىرى) يېزىلغانلىقى مەلۇم بولدى. بىز شۇنىڭغا ئاساسلىنىپ، خوتەن رايونىدا X ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىمۇ ساكلار ياشىغان، ھېچ بولمىغاندا، ئۇلارنىڭ خان جەمەتى ساكلاردىن بولغانىدى، دېگەن قاراشقا كېلەلەيمىز.

توخرىلار تارىخىي ھۆججەتلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار بىزگە شۇنى ئۇقتۇردىكى، تارىم ئويمانلىقىدا توخرىلار دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر مىللەتمۇ ياشىغان. توخرىلار شەرقىي ئىران نەسلىگە مەنسۇپ بولۇپ، مىلادىدىن ئىلگىرى پامىرنىڭ غەرب تەرىپىدە ئولتۇراقلاشقانىدى. ئۇلارنىڭ زېمىنىنىڭ غەرب تەرىپى ئىرانغا، جەنۇب تەرىپى ھىندىقۇش تاغلىرىغا، شىمال تەرىپى بۇگۇنكى تېرمىزنىڭ شىمال تەرىپى

* لىتۋىنسكى: «شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا» 1984 - يىل، موسكۋا (رۇسچە) نەشرى، 11 - بەت.

شەكى بوزغال ئېغىزى (تۆمۈر قوۋۇق) غا تۇتىشاتتى.*

XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئاردىلىقتا ئارخېئولوگىيە خادىملىرى تېيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى جايلاردىن توخرىلارغا ئائىت نۇرغۇن مەدەنىي يادىكارلىقلارنى تاپقانلىقتىن، ھەرقايسى مەملىكەتلەردىكى ئالىملار، ئومۇمەن، قەدىمكى زامانىدىن ئوتتۇرا ئەسىرگىچە تېيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى ھەرقايسى شەھەرلەرگە جايلاشقان ئاھالىلەر ئاساسەن ھىندى - ياۋروپا تىلى سىستېمىسىغا تالىق بولغان توخرىلار ۋە ساكلاردىن ئىبارەت ئىدى، ئۇلارنىڭ تىلى ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىدىكى ئالاھىدە تارماق ئىدى، دەپ ھېسابلىماقتا. ئاگىنى (قارا شەھەر) بىلەن كۇسەن (كۇچا) دە «ئاگىنى - كۇسەن تىلى» دەپ ئاتالغان تىل كەڭ قوللىنىلغانىدى (بۇرۇن توخرى تىلى A، توخرى تىلى B دېيىلگەن)، ئۇلار ھىندىستاندىن تارقالغان براھمى يېزىقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياچە قىيىسق شەكلىنى قوللانغانىدى. قەشقەر، يەكەن ئەتراپلىرىدا بولسا براھمى يېزىقىنىڭ تېك شەكلى قوللىنىلاتتى. نىيە، ئۇدۇن (ھازىرقى خوتەن)، پىشامشان (ھازىرقى چارقىلىق) ئەتراپىدا ئاساسەن قەدىمكى ھىندىستانىنىڭ غەربىي شىمال شۇۋىسى قوللىنىلاتتى. بۇ ئومۇمەن «نىيا ئاۋام تىلى» دېيىلەتتى. تىلشۇناسلار بۇ تىلنى ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىنىڭ شەرقىي ئىران تارمىقىغا تەۋە دەپ ھېسابلىماقتا. بۇ جايلاردا كەڭ تارقالغان قوللىنىلغان يېزىق ئاساسەن قەدىمكى ھىندىستانىنىڭ غەربىي شىمال قىسمىدا قوللىنىلغان يېزىق بولۇپ، بۇ ئادەتتە «كاروشتى يېزىقى» دېيىلەتتى. كېيىنكى چاغلاردا بۇ يېزىقنىڭ ئورنىغا

* «ئۇلۇغ تاڭ خانلىقى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت ھەققىدە خاتىرىلەر» 1 - جىلد، «توخرىلارنىڭ قەدىمكى يۇرتى» غا قارالسۇن.

براهمى يېزىقى قوللىنىلدى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇرلار شۇەنجۇاڭ «ئۇلۇغ تاڭ خانلىقى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت ھەققىدە خاتىرىلەر» دېگەن كىتابنىڭ 12 - جىلددا «كوستانا (خوتەن) يېزىقىنىڭ قائىدىسىدە ھىندىستان يېزىقىغا ھۆرمەت قىلىنىپ، ئۇنىڭ شەكلى ئازراقلا ئۆزگەرتىلگەنلىكەن»، «ئۇلارنىڭ تىلى باشقا ئەللەرنىڭ تىلىدىن پەرقلىنىدىكەن» دېگىنىدە دەل مۇشۇنداق ئەھۋالنى كۆزدە تۇتقان. بۇنىڭدىن باشقا لوپنۇر كۆلىنىڭ شەرقىي تەرىپىدىن دۇڭخۇاڭغىچە بولغان ئارىلىقتا ياشىغان توخرىلار ئارىسىدىمۇ ھىندى - ياۋروپا تىلى سىستېمىسىدىكى ئىككىنچى بىر خىل تىل يەنى شەرقىي ئىران تىلىنىڭ بىر تارمىقى بولغان سوغدى تىلى (سوغدىيانا تىلى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) تارقالغان. بۇ ئادەتتە «قەدىمكى خوتەن تىلى» دېيىلىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ تىل ئاساسەن، شۇ يەرلەرگە كېلىپ سودىگەرچىلىك قىلغان سوغداقلار ئارىسىدا قوللىنىلغانلىكەن. شىنجاڭ رايونىدا ياشىغان قەدىمكى مىللەتلەر ئىچىدە خەنزۇ - تىبەت تىلى سىستېمىسىدىكى تىلدا سۆزلىشىدىغان چاڭلارمۇ بار ئىدى.

ئەمىنىيە دەۋرىدىن بۇيان، شىنجاڭنىڭ سىياسىي - ئىقتىسادىي تۇرمۇشىغا ۋە كېيىنكى مەزگىللەردە باشقا قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ شەكىللىنىشىگە مۇھىم تەسىر كۆرسەتكەن يەنە بىر مىللەت ئۇيغۇرلار ئىدى. ئۇيغۇرلار تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان بىر مىللەت ئىدى*. ئۇلار مىلادىدىن ئىككى ئەسىر ئىلگىرى (غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى) لا، توخرىلار بىلەن بىللە بۇگۇنكى گەنسۇنىڭ غەربىي قىسمىدىكى چىلان تېغى بىلەن دۇڭخۇاڭ ئارىلىقىدا

* «بارتولد ئەسەرلىرى» 2 - توم، 1 - قىسىم: «يەتتىسۇ تارىخىدىن ئوچېركلار» غا قارالسۇن.

كۆچۈپ يۈرۈپ چارۋىچىلىق قىلغان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 174 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە توخرىلار ھۇنلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن، ئىلى ۋادىسىغا كۆچۈپ بېرىپ ئۇ يەردە ياشاپ كەلگەن ساكلارنى قوغلىۋەتتى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 161 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە، ئۇسۇن خانى مەرگەن جايمىر ھۇنلارنىڭ كۈچىگە تايىنىپ، ئىلى دەريا سى ۋادىسىغا كېلىپ ئۇ يەردىكى توخرىلارنى ۋە قالدۇق ساكلارنى قوغلىۋېتىپ، توخرىلارنىڭ يېرىنى تارتىۋالدى ھەمدە ئۆز ئالدىغا دۆلەت قۇرۇپ، بۈگۈنكى ئىسسىق كۆلنىڭ جەنۇبىدىكى، نارىن دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى ئىسسىقكۆل شەھرىنى پايتەخت قىلدى. ئۇيسۇنلار غەربكە يېڭى كۆچۈپ بارغاندا ھۇنلارغا بويسۇندى. كېيىنچە ئاستا - ئاستا ئۆزىنىڭ كۈچىنى زورايتىپ، ئاھالىسىنى 630 مىڭغا، ئەسكىرىنى 188 مىڭغا يەتكۈزۈپ، ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ ھۆزۈرىغا تەزىمگە بارمايدىغان بولۇۋالدى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 138 - يىلى (خەن ۋۇدىنىڭ جيەنيۈەن 3 - يىلى) ۋە 119 - يىلى (خەن ۋۇدىنىڭ يۈەنشۇ 4 - يىلى)، خەن ۋۇدى ھۇنلارنى ھالسىرىتىپ، ئۇلارنىڭ ئوڭ قولىنى ئۈزۈپ تاشلاش ئۈچۈن، جاڭ چيەننى ئىككى قېتىم غەربكە — توخرى، ئۇسۇن خانلىقىغا ئەلچىلىككە ئەۋەتتى، كېيىن ئۆز جەمەتىنىڭ قىزلىرىدىن شىجۇن (نازاكەتلىك مەلىكە)، جيېيۇ (غەمخالاس مەلىكە) دېگەن ئىككى مەلىكىنى ئۇسۇنلارنىڭ ئۇلۇغ كۈنىبېيسىگە ياتلىق قىلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ئۇسۇنلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈشكە باشلىدى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 71 - يىلى (خەن شۇەندىنىڭ بېنشى 3 - يىلى)، خەن شۇەندى بىلەن ئۇسۇنلار بىرلىكتە 200 مىڭ ئەسكەر چىقىرىپ، ھۇنلارنى

قاتتىق مەغلۇپ قىلدى ھەمدە ئۇسۇن كۈنبېيسىنىڭ ئوغلى يانغۇبېينى ئۇلۇغ كۈنبېيلىككە تىكلىدى. ھۇنلار مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن، خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چاڭلۇ بېگى چاڭ خۇينى لەشكەر بىلەن ئىسسىقكۆلگە ئەۋەتىپ شۇ يەردە تۇرغۇزدى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 60 - يىلى (خەن شۇەندىنىڭ شېنجۇ 2 - يىلى)، غەربىي خەن ھۆكۈمىتى غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى تەسىس قىلدى، شۇنىڭ بىلەن غەربىي يۇرتتىكى قورال-ياراقلار غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ تەررىتورىيىسىگە رەسمىي كىرگۈزۈلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ھۇنلارنىڭ كۈچى ئاجىزلاپ، ئۇيسۇنلارنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ئورنى تېز يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. دەسلەپتە، تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى يەكەن خانلىقىنىڭ تەكلىپ بېرىشى بىلەن، ئۇسۇن خانى ئوڭغۇبېينىڭ جىيېيۇ مەلىكىدىن ئۇغۇلغان ئىككىنچى ئوغلى ۋەننىيەن يەكەنگە خان بولدى، كۈسەن خانى جامبېن ئوڭغۇبېينىڭ جىيېيۇ مەلىكىدىن توغۇلغان چوڭ قىزى دىشىنى خوتۇنلۇققا ئالدى. بۇ ھال ئۇسۇنلارنىڭ غەربىي يۇرتنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىنى تۇراقلاشتۇرۇشتا مۇھىم رول ئوينىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. كېيىنكى چاغلاردا ئۇسۇنلار ئىلى دەرياسى ۋادىلىرىدا تىرىكچىلىك قىلىپ ئاۋۇدى ۋە ئۇ يەردە نەچچە يۈز يىل ياشىدى، جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىگە كەلگەندە، شىمالدا يېڭىدىن روناق تاپقان جۇرجانلارنىڭ قىستاپ كېلىشى بىلەن غەربكە كۆچۈپ پامىر رايونىغا كېلىپ ئورۇنلاشتى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇيسۇنلار ئاستا-ئاستا باشقا مىللەتلەرگە قوشۇلۇپ كەتتى.

توخرىلار ئۇسۇنلارنىڭ قوشنىسى ئىدى. ئۇلار «چارۋا بىلەن بىللە كۆچۈپ يۈرۈپ تۇرمۇش كەچۈرەتتى، ئۆرپ-ئادىتى

هۇنلارنىڭكىكە ئوخشىشاتتى»،* ئۇلار يىراق قەدىمكى دەۋردىن بۇيانلا دۆڭخۇاڭ بىلەن چىلان تېغى ئارىلىقىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شوغۇللىنىپ كەلگەنىدى. مىلاددىدىن ئىككى ئەسىر ئىلگىرىكى ۋاقىتقا كەلگەندە، ياۋچىلار 200 مىڭچە ئوقياچىغا ئىگە بولدى. توخرىلار هۇنلارنىڭ تەڭرىقۇتى باتۇر تەڭرىقۇت (مىلاددىدىن ئىلگىرى 209 — 174 تەختكە ئولتۇرغان) تەرىپىدىن تارمار كەلتۈرۈلدى. توخرىلار زەربىگە ئۇچرىغاندىن كېيىن، خېشى كارىدورىدا ياشىيالمايدىغان بولۇپ قالدى. نەتىجىدە ئۇلارنىڭ تولىسى غەرب تەرەپكە كۆچۈپ، ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى تېكەس دەرياسى ۋادىسىغا كەلدى. كەتمەي قالغانلىرى چىلان تاغلىرىدا چاڭلار بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشتى، توخرىلار كېيىنكىسىدىن ئىلگىرى، ئىلى دەرياسى ۋادىسىدا ئۇزاقتىن بۇيان ساكلار ئولتۇراقلىشىپ كەلگەنىدى. توخرىلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىن ساكلارنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمىنى غەربىي جەنۇبتىكى يىراق جايلارغا كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر قىلىپ، ئىلى دەرياسى ۋادىسىنى تەنها ئىگىلىۋالدى. توخرىلار ئىلى دەرياسى ۋادىسىغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن، ئۇزاق ئۆتمەيلا هۇن تەڭرىقۇتى رۇشات ۋە ئۇسۇنلارنىڭ كۈنبېيسى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. مەغلۇپ قىلىنغان توخرىلارنىڭ كۆپ قىسمى ساكلارنىڭ ئىزىدىن مېڭىپ، ئىلى دەرياسى ۋادىسىدىن غەربىي جەنۇبقا، بۈگۈنكى ئامۇ دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىدىكى جايلارغا بېرىپ، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، ئامۇ دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى سوغدىلارنىڭ زېمىنىنى بېسىۋالدى. كېيىنكى چاغلاردا يەنە ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، ساكلارنى قوغلاپ چىقىرىپ،

* «خەنناما. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»

تەسىر كۆچمنى بەدەخشانغىچە كېڭەيتتى ۋە ئۆزلىرىنى «ئۇلۇغ توخرىلار» دەپ ئاتىدى. جاڭ چيەن تۇنجى قېتىم ئەنە شۇلارنى زىيارەت قىلغانىدى. غەربكە كۆچەلمەي قالغان بىر قىسىم توخرىلار ئاز سانلىق ساكلار بىلەن بىللە ئۆز جايلىرىدا ياشاپ، ئۇيسۇنلارغا ئەل بولدى. دېمەك، ئىلى ۋادىسىنىڭ ئېچىلىشىدا توخرىلارنىڭ تۆھپىسى بار.

ھۇنلار چىن، خەن سۇلالىرى دەۋرىدە شىنجاڭ رايونىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا ھۇھىم رول ئويناغان قەدىمكى بىر مىللەت ئىدى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 174 - يىلى ئۆپچۆرىسىدە، ھۇنلارنىڭ تەسىر كۆچى تېيانشاننىڭ شەرقىي قىسمىغا ۋە تارىم ئويمانلىقىدىكى كىروران (ھازىرقى چارقىلىق ناھىيىسى ئەتراپى) غا، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى 26 دۆلەتكە كېڭەيدى.①

باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ئوغلى روشات تەڭرىقۇت دەۋرىدە (مىلادىدىن بۇرۇنقى 174 — 161 - يىللىرى) ھۇنلارنىڭ تەسىر كۆچى ئىلى دەرياسى ۋادىلىرىغا ۋە تېيانشاننىڭ غەربىگىچە يېتىپ باردى. سۈيۈنگىل تەڭرىقۇت دەۋرىدە - (مىلادىدىن ئىلگىرى 161 — 126 - يىللىرى) ھۇنلار بىۋاستە ئەسكەر چىقىرىپ، توخرىلارنىڭ خانىنى قاتتىق مەغلۇب قىلىپ② توخرىلارغا قاراشلىق ماۋرائۇننەھرنى ۋە پامىر ئېگىزلىگىدىكى جايلارنى كونترول قىلدى. شۇنداق قىلىپ شەرقىي تەرىپى لياۋ خې دەرياسىدىن باشلىنىپ، غەربىي تەرىپى كۆكئارتقا، شىمال تەرىپى بايقال كۆلىگە، جەنۇب تەرىپى سەددىچىن شىمالىدىكى پىلىگە تۇتىشىدىغان كەڭ زېمىن ھۇنلارنىڭ كونترولىلۇقىغا

① «تارىخنامە. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە»

② «تارىخنامە. فەرغانە تەزكىرىسى»، «خەننامە. جاڭ چيەننىڭ تەرجىمھالى»

ئۆتتى.① شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ھۇنلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا غەربىي يۇرتنى تالىشىش يۈزىسىدىن كۆپ قېتىم كۈرەش يۈز بەردى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 92 - يىلى (خەن ۋۇدىنىڭ جېڭخې 1 - يىلى)، ھۇنلارنىڭ باتىسقانى بېلىگە تەڭرىقۇت چاكارلار كاھىبگى تەسىس قىلىپ، غەربىي يۇرتنى ئۆز ئىلكىگە ئالدى ھەمدە ئاگىنى (ھازىرقى يەنجى خۇيزۇ ئاپتونوم ناھىيىسى تەۋەسىدە)، چۇقىقو (ھازىرقى يەنجى خۇيزۇ ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا)، قاراقۇم (كورلىنىڭ شەرقىي شىمالىدا) قاتارلىق جايلاردا ئەمەلدار تۇرغۇزۇپ، شۇ دۆلەتلەردىن باج - سېلىق ئالدى.② مىلادىدىن ئىلگىرىكى 71 - يىلىدىن كېيىن، (خەن شۇەندىنىڭ بېنشى 3 - يىلى) بېقىندى قەبىلىلەرنىڭ ئۆزلۈكسىز قارشىلىق كۆرسىتىشى، ھۆكۈمران گۇرۇھ ئىچىدە ھوقۇق تالىشىش كۈرىشىنىڭ ئەۋج ئېلىشى ۋە خەن سۇلالىسىنىڭ ئۆزلۈكسىز ھۇجۇم قىلىشى ئارقىسىدا، ھونلارنىڭ كۈچى پەيدىنپەي ئاجىزلاشتى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 60 - يىلى (خەن شۇەندىنىڭ شېنجۆ 2 - يىلى)، غەربىي خەن ھۆكۈمىتى ھونلارنىڭ ئوڭ قول ئوقلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇرلى (ھازىرقى بۈگۈر ناھىيىسى تەۋەسىدە) دا غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى تەسىس قىلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ «ھۇنلار زەئىپلىشىپ غەربىي يۇرتنى پاراكەندە قىلىشقا جۈرئەت قىلالمايدىغان ھالغا چۈشۈپ قالدى، ھۇنلارنىڭ غەربىي يۇرتتىكى چاكارلار كاھىبگى ئۆز رولىنى يوقاتتى». مىلادىدىن ئىلگىرىكى 58 - يىلى (خەن شۇەندىنىڭ شېنجۆ 4 - يىلى) ۋە مىلادىنىڭ 48 - يىلى (شەرقىي خەن سۇلالىسى

---

① لىن گەن: «ھۇنلارنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، 1986 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 25 - بەت.

② «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»

گۈاڭۇۇدى خانىنىڭ جيەنۇۇ 24 - يىلى) ھۇنلار ئىككى قېتىم پارچىلىنىپ تۆۋەنكى ئوقما ۋە يۇقىرقى ئوقما بۆلۈنۈپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن شىمالىي ھۇنلار ئالتاي تاغلىرى ۋە تىيانشان-نىڭ شىمال تەرىپىدىكى بەزى جايلاردىلا ياشايدىغان بولدى. مىلادى 91 - يىلى (خەن خېدىنىڭ يۈكىيۈەن 3 - يىلى)، خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئالتاي تاغلىرىدا شىمالىي ھۇنلارنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇلارنىڭ 100 مىڭ تۇتۇنىدىن ئارتۇق ئادەمنى ئۇسۇنلار تەرىپىگە قوغلىۋەتتى،* شۇنىڭدىن كېيىن شىمالىي ھۇنلار تاكى مىلادىنىڭ 373 - يىلى (شەرقىي جىن سۇلالىسى شياۋۇدى خانىنىڭ نىڭكاڭ 2 - يىلى) ياۋروپاغا كەتكەنگە قەدەر، تىيانشاننىڭ شىمالىي قىسمىدا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سوغدىيانا، كانجۇت قاتارلىق جايلىرىدا ياشاپ، بۇ جايلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي تۇرمۇشىدا مۇھىم رول ئوينىدى. بۇلاردىن ئۆزلىرىنى ياپبانلار دەپ ئاتايدىغان بەزى قەبىلىلەرمۇ شۇ رايونلاردا قېلىپ، ئۇزاق جەريان ئىچىدە ئاستا - ئاستا شۇ جايدىكى مىللەتلەر بىلەن سىڭىشىپ كەتتى.

ياپبان دېگەن نام ئەڭ دەسلەپتە «ۋېينامە. ياپبانلار ھەققىدە قىسسە»دە ۋە «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە كۆرۈلىدۇ. خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، ياپبانلار «دەسلەپتە شىمالىي ھۇن تەڭرىقۇتنىڭ قەبىلىسى بولۇپ، خەن ئوردىسىنىڭ ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى دۇشيەن تەرىپىدىن يىراقلارغا قوغلىۋېتىلگەن. شىمالىي ھۇن تەڭرىقۇتى ئالتاي تاغلىرىدىن ئۆتۈپ، غەربتىكى كانجۇتقا كەتكەندە، ئۇلارنىڭ يول يۈرۈشىگە ماجالى يەتمەي، كۈسەننىڭ شىمالىدا ئولتۇراقلىشىپ قالغان. ئۇلارنىڭ يېرى نەچچە مىڭ چاقىرىم

* «كېيىنكى خەننامە. يۈەن ئەننىڭ تەرجىمھالى».

كېلەتتى، ئاھالىسى 200 نەچچە مىڭ ئىدى».① جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋردە ئېلىمىزنىڭ شىمالىدىكى جۇرجانلار (ئاۋارلار) نىڭ قىستىشى بىلەن، ئۇسۇنلار «غەربتىكى كۆكئارتقا كۆچۈپ كەتكەن»②، نەتىجىدە ياپبانلار ئىلى-ۋادىلىرىدىكى ئۇسۇنلارنىڭ زېمىنىنى ئىشغال قىلىپ، تىيانشان ئەتراپىدىكى قۇدرەتلىك دۆلەتكە ئايلانىدى، ئۇنىڭ زېمىنىنىڭ شەرق تەرىپى ئاگىننىڭ غەربىي شىمالىدىكى يۇلتۇز ۋادىسىدىن باشلىنىپ، غەرب تەرىپى نارىن دەرياسى ۋادىسىغا تۇتىشاتتى. ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىق مەركىزى نارىن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدا ئىدى.③

دىڭلىڭ (تۇرا)نىڭ نامى ئەڭ دەسلەپتە مىلادىدىن ئۇچ ئەسىر ئىلگىرى يېزىلغان تارىخ كىتابلىرىدا كۆرۈلىدۇ. ئۇلار ئەينى زاماندا، ئاساسەن، شەرق تەرىپى بايقال كۆلىدىن باشلىنىدىغان، غەرب تەرىپى ئىرتىش دەرياسى ۋە بالقاش كۆلىگە تۇتىشىدىغان جايلاردا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان بىر قووم ئىدى. ئۇلار شەرقىي دىڭلىڭ ۋە غەربىي دىڭلىڭدەپ ئاتىلاتتى. مىلادىدىن ئۇچ ئەسىر ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردا ھون تەڭرىقۇتى باتۇر تەڭرىقۇت شىمالدا دىڭلىڭلارنى بويسۇندۇرۇپ، ئۇلارنى ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئالدى. كېيىنكى چاغلاردا، دىڭلىڭلار ئۆزلىرىنىڭ ئەتراپىدىكى نۇرغۇن قەبىلە ۋە ئۇرۇقلار بىلەن بىرلىشىپ، ھۇن ئاقسۆڭەكلىرىگە قارشى چىقتى. مىلا-

① «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»

② ماتسۇدا توشىئۇ(ياپونىيە): «قەدىمكى دەۋردىكى تىيانشان رايونىنىڭ تارىخى ۋە جۇغراپىيەسى ئۇستىدە تەتقىقات». شوۋا 45 - يىلى، 180 -، 205 - بەتلەر.

③ ماتسۇدا توشىئۇ (ياپونىيە):«قەدىمكى دەۋردىكى تىيانشان رايونىنىڭ تارىخى ۋە جۇغراپىيەسى ئۇستىدە تەتقىقات». شوۋا 45 - يىلى، 180 -، 205 - بەتلەر.

دىدىن ئىلگىرىكى 71 - يىلى (خەن ۋۇدىنىڭ ېىنشى 3 - يىلى)، دېڭلىكلار ئۇسۇن، ئۇغانلار بىلەن بىرلىشىپ، ھۇنلارغا شىمال تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىپ، ھۇنلارنىڭ كونترولللۇقىدىن قۇتۇلدى. مىلادى 85 - يىلى (خەن جاڭدىنىڭ يۇەنخې 2 - يىلى) دېڭلىكلار سيانپىلار ۋە غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى دۆلەتلەر شۇنىڭدەك شەرقىي خەن ئوردىسىنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىشىپ، ھۇنلارغا زەربە بەردى ۋە پەيدىنپەي تىيانشاننىڭ شىمالىي قىسمىغا كۆچۈپ كېلىپ ئورۇنلاشتى. مىلادى Ⅳ — Ⅴ ئەسىردە بىر تۈركۈم دېڭلىك قەبىلىلىرى تارىم ئويمانلىقىغا كۆچۈپ كېلىپ ئورۇنلاشقان بولسىمۇ لېكىن، ئۇلارنىڭ زور بىر قىسمى بۇرۇنقى جايىدا قالدى.

ئۇغۇزلار شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ بىرى. «خەننامە. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە ئۇلار ئەڭ دەسلەپتە ئۇسۇنلارنىڭ شىمال تەرىپىدە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان، دېيىلىدۇ. ئەينى زاماندا، ئۇسۇنلار ھازىرقى گەنسۇنىڭ غەرب تەرىپىدىكى چىلان تېغى بىلەن دۇڭخۇاڭ ئارىلىقىدىكى جايلاردا ئولتۇراقلاشقانىدى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن جاڭ شۇجىيېمۇ «تارىخنامە. ھەقىقىي شەرھ» دېگەن كىتابتا: «ئۇسۇنلار بىلەن ئۇغۇزلار دۆلىتى گۇاجۇ ئايمىقى (ھازىرقى گەنسۇغا قاراشلىق ئەنشى ناھىيىسىنىڭ شەرق تەرىپىدە) دا ئىدى» دېگەنىدى. مىلاددىدىن I ئەسىر ئىلگىرىكى مەزگىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، ئۇغۇزلار ھۇنلارغا بېقىنىدى ھەمدە جۇڭغارىيە ئويمانلىقى ئەتراپىغا كۆچۈپ كەلدى. مىلاددىدىن ئىلگىرىكى 57 - يىلى (خەن شۇەندىنىڭ ۋۇفېڭ تۆنجى يىلى)، ئۇغۇزلار ھۇن ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئىچكى نىزالىرىدىن پايدىلىنىپ، «ئۆز ئالدىغا ئۇغۇز تەڭرىقۇتى تىكلىگەنىدى»*. مىلاددىدىن ئىلگىرىكى

* «خەننامە. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە»،Ⅱ

51 - يىلى (خەن شۇەندىنىڭ گەنلۇ 3 - يىلى)، شىمالىي ھۇن تەڭرىقۇتى قۇتىتۇش ھۇنلارنىڭ ئوڭ تەرەپتىكى زېمىننىنى ئىشغال قىلىۋېلىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ئۆز قىسىملىرىنى باشلاپ غەربكە يۈرۈش قىلىپ، ئۇيسۇنلارنى مەغلۇپ قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىنلا، شىمالغا قاراپ ئىلگىرىلەپ، ئۇغۇزلارنىمۇ يەڭدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇغۇزلارنى ئىشقا سېلىش ئارقىلىق خاكاسلارنى ھۇنقەرز قىلدى. شىمال تەرەپتە، دىڭلىڭ قەبىلىلىرىنى تار-مار كەلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇغۇزلار شىمالىي ھۇنلارنىڭ بىر ئەزاسى بولۇپ قالدى.

خەنزۇلار (خۇاشيالار) شىنجاڭغا ناھايىتى بۇرۇن كەلگەن مىللەتلەرنىڭ بىرى. جۇڭگونىڭ يىپەك مېلى مىلادىدىن ئىلگىرىكى VI ئەسىردىلا غەربىي يۈرت ئارقىلىق يۇنانغا ئاپىرىپ سېتىلاتتى، شىنجاڭدىن مىلادىدىن ئىلگىرىكى VII ئەسىرگە ئائىت يىپەك توقۇلمىلارمۇ چىقتى. بۇنداق يىراق جايلارغا يىپەك مال توشۇپ سېتىشقا خۇاشيالارنىڭ قاتناشمىغانلىقىنى قىياس قىلىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. غەربىي خەن سۇلالىسى جاڭ چيەننى غەربىي يۈرتقا ئەۋەتكەندىن كېيىن، خەنزۇلار شىنجاڭغا تېخىمۇ كۆپلەپ كىرىشكە باشلىدى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 60 - يىلى، غەربىي خەن ھۆكۈمىتى شىنجاڭدا غەربىي يۈرت قوروقچىبەگ مەھكىمىسىنى تەسىس قىلدى. خەن ئۇرۇدىسى ھەر قايسى جايلاردا ئەسكەر تۇرغۇزغاندىن تاشقىرى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن غەربىي يۈرتقا خەنزۇلارنى كۆچۈرۈپ يەر ئىگىلىدى. غەربىي ۋە شەرقىي خەن سۇلالىلىرى دەۋرده، غەربىي يۇرتنىڭ كورلا، چادىر، چارقىلىق، تۇرپان، قۇمۇل قاتارلىق جايلىرىدا خەنزۇ دېھقانلىرى توپلىشىپ ئولتۇراقلىشىپ يەر ئىگىلىگەنىدى. بۇ رايونلاردا كۆپ بولغاندا بىرنەچچە مىڭ كىشى، ئاز بولغاندا بىرنەچچە

ئون كىشى ئولتۇراقلاشقانىدى. بۇ دېھقانلارنىڭ ھەممىسى خوتۇن - بالىلىرىنى ئۆزى بىلەن ئېلىپ كەلگەنىدى. كېيىنكى چاغلاردا بۇ كىشىلەر ئەۋلادىمۇ ئەۋلاد شۇ يەردە ياشاپ، ئاۋۇپ، شىنجاڭدىكى قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ بىر قىسمىغا ئايلانىدى. ۋېي،جىن سۇلالىلىرى مەزگىلىدە ئالدىنقى چىن پادىشاھلىقىنىڭ باش سانغۇنى لۈي گۇاڭ 70 مىڭ كىشىلىك بىر قوشۇننى باشلاپ، غەربىي يۇرتقا ھۇجۇم قىلىپ، تۇرپان، ئاگىنى، كۇچا قاتارلىق جايلارنى بېسىۋالدى. شۇنىڭدىن كېيىن، نۇرغۇن خەنزۇلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىدىكى تەپرەقچىلىكتىن قېچىپ شىنجاڭغا كېلىۋالدى، بۇنىڭ بىلەن شىنجاڭدىكى خەنزۇلار تېخىمۇ كۆپەيدى. تۇرپان شۇ چاغلاردا خەنزۇلار ئاساسىي مەركەزلەشكەن جايلارنىڭ بىرى ئىدى. مىلادى 460 - يىلدىن كېيىن، تۇرپان رايونىدىكى خەنزۇلار مۇستەقىل دۆلەت قۇردى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى كەن فامىلىلىكلەر، جاڭ فامىلىلىكلەر، ما فامىلىلىكلەر، كۇ فامىلىلىكلەر ھۆكۈمران بولۇپ، ئىلگىرى - كېيىن بىر - ئىككى يۈز يىل ھۆكۈم سۈردى. سۇي، تاڭ دەۋرلىرىگە كەلگەندە، تاڭ ئوردىسى غەربىي يۇرتتا ئەنشى (كۇنېيتىشتىكى جايلارنى ئەمىن قىلغۇچى) قورغىنى قاتارلىق تۆت ھەربىي قورغان تەسىس قىلىپ، بۇ قورغانلاردا 40 مىڭدىن ئارتۇق دائىملىق ئەسكەر تۇرغۇزدى. ئۇنىڭدىن باشقا، ھەر يىلى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن نۇرغۇن دېھقانلارنى غەربىي يۇرتقا يۆتكەپ كېلىپ يەر ئىگىلەتكۈزدى. خەنزۇ دېھقانلىرىنىڭ سانى كۆپىيىپ، يەرلىرى كېڭەيگەنلىكتىن، تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تۇرپان، قۇمۇل قاتارلىق بىرمۇنچە جايلاردا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكىگە ئوخشاش، يەر تەڭشەپ باج ئېلىش تۈزۈمىنى يولغا قويدى. سۇي، تاڭ سۇلالىلىرىدىن كېيىن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدىكى خەنزۇلار داۋاملىق تۇرۇپ شىنجاڭغا كۆچۈپ كەلدى. تارىختا شىنجاڭغا كىرگەن خەنزۇ خەلقىنىڭ كۆپىنچىسى كېيىنكى چاغلاردا يەرلىك

مىللەتلەرگە قوشۇلۇپ كەتتى.

چاڭلار شاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىلا مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدىكى شەنشى، گەنسۇ، نىڭشيا رايونلىرىدا ئولتۇراقلىشىپ، چارۋىچىلىقنى ئاساس، دېھقانچىلىقنى قوشۇمچە قىلغان ھالدا تۇرمۇش كەچۈرۈپ كەلگەنىدى. شاڭ سۇلالىسىدىن كېيىن، چاڭلارنىڭ بىر قىسمى غەربىي جەنۇبتىكى چىڭخەي ـ شىزاڭ ئېگىزلىكىگە، بىر قىسمى غەرب تەرەپتىكى تارىم ئويمانلىقىغا كۆچۈپ كىردى. يېغىلىق دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ـ چىن شىخەنگۇڭ زامانىسى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 384 ـ 316 - يىللىرى) دىلا، بىر تۈركۈم چاڭلار چىڭخەيدىن غەربكە كۆچۈپ، بىرنەچچە مىڭ چاقىرىم يول بېسىپ، تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى جايلارغا كېلىپ ئورۇنلىشىپ، «چاڭلار قوۋمىدىن ئالاقىسىنى ئۈزگەن، ئۇلار بىلەن بىرىش ـ كېلىش قىلمىغان» ئىدى.* «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە يېزىلىشىچە، چاڭ چىيەن غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە بېرىشتىن ئىلگىرى، چاڭلار تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى ۋە پامىر ئېگىزلىكىدىكى ھەرقايسى جايلاردا تارقاق ئولتۇراقلاشقانىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، غەربىي شىمالدىكى بىرمۇنچە چاڭ قەبىلىلىرى شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگىچە غەربكە كۆچۈپ تۇردى. چاڭلارنىڭ شىنجاڭدىكى قوۋملىرىنىڭ ئەڭ چوڭ تارمىقىنىڭ نامى «نوپچان»(چارقىلىقلار) دەپ ئاتىلاتتى. ئۇلار شەرق تەرەپتە لوپنۇر كۆلىگە، غەرب تەرەپتە خوتەنىنىڭ تاغ لىق رايونلىرىغىچە بولغان جايلارنىڭ ھەممىسىدە پائالىيەت ئېلىپ بارغانىدى. لوپنۇر كۆلى ئەتراپىدا ئولتۇراقلاشقان چاڭلار «قىزىلسۇ چاڭلىرى» ۋە «ئاق ئاتلىق چاڭلار» دەپ

---

* «كېيىنكى خەننامە. چاڭلار ھەققىدە قىسسە»

ئاتالغان. مۇشۇ جايلاردىن قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىچىدىن ئەينى زاماندا چاغلاردىن قېپقالغان ۋەسىقىلەرمۇ تېپىلدى. شايار ناھىيىسىدىكى ئۆشتى خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان «خەن خاندانلىقىغا بەيئەت قىلغان چاغلار ئاقسۇقىلى مۆھۈرى» — چاغلارنىڭ ئاتامانىدىن قېپالغان يادىكارلىقتۇر. پامىر ئېگىزلىكى ۋە تارىمنىڭ غەربىي قىسمىدىكى كاۋانتا (تاشقورغان) دۆلتى، ئوررى دۆلتى، يېكسار دۆلتى، يۆلتاربۇق دۆلتىنى قاتارلىق دۆلەتلەرمۇ ئۆرپ ـ ئادەتلىرى چاغلارنىڭكىگە ئوخشىشىپ كېتىدىغان ئۇششاق دۆلەتلەر ئىدى، بۇ دۆلەتلەرنىڭ چوڭلىرىدا 7000 دىن، كىچىكلىرىدە ئالتە ـ يەتتە يۈزدىن ئادەم بار ئىدى.

مىلادى Ⅳ ئەسىردىن Ⅶ ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا يەنە بىر مۇنچە مىللەتلەر كەينىدىن شىنجاڭدىكى تارىم ئويمانلىقىغا ۋە جۇڭغارىيە ئويمانلىقىغا كۆچۈپ كەلدى. بۇ مىللەتلەر شۇ جايلارغا كەلگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى يەرلىك مىللەتلەرگە سىڭىشىپ كەتتى، بەزىلىرى بىر مەزگىل تۇرۇپ بېقىپ يەنە كۆچۈپ كەتتى. مەيلى تۇرۇپ قالغانلىرى بولسۇن، مەيلى كۆچۈپ كەتكەنلىرى بولسۇن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى شىنجاڭنىڭ ئېچىلىشى ۋە شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ شەكىللىنىشىگە تەسىر كۆرسەتتى. بەزىلىرى بولسا ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشىگە تېخىمۇ زور تەسىر كۆرسەتتى. بۇ يەردە ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئاساسلىقلىرىنىڭ ئەھۋالىنى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا قىسقىچە بايان قىلىمىز.

جۇرجانلار (ئاۋارىلار دەپمۇ ئاتىلىدۇ). بۇ مىللەت ئەسلىدە توڭغۇس نەسلىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ھۇن، سيانپي (بۇلارمۇ توڭغۇسلارنىڭ بىر تارمىقى) لاردىن كېيىن شىمالدىكى دالىلاردا رونىق تاپقان قۇدرەتلىك چارۋىچى مىللەت ئىدى،

مىلادىنىڭ 402 - يىلى، جۇرجان ئاتامانى سەللان تۇغلا دەريانى ۋادىسىنى مەركەز قىلغان قاڭقىللار (تۆلۆسلەر) غا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ زېمىنىغا بېسىپ كىردى ھەمدە قاڭقىللارنىڭ بىرنەچچە قەبىلىسىنى، شۇنىڭدەك ھۇنلارنىڭ قالدۇق قىسمىلىرىنى ئۆزىگە قوشۇۋالىپ، تۇغلا دەريانىڭ قىرغىقىدىكى ئۆتۈكەن تېغىدا بارگاھ قۇردىۋە ئۆزىنى «چۇرتۇغ قاغان» دەپ ئاتىدى①. شۇنىڭدىن كېيىن جۇرجانلار دىققەت نەزەرىنى غەربىي يۇرتقا بۇراپ، ئالدى بىلەن ئىلى ۋادىسىدىكى ئۇسۇنلارنى پاراكەندە قىلىپ، ئۇلارنىڭ بىر قىسمىنى غەربتىكى كۆكئارتقا قوغلىۋەتتى. ئارقىدىنلا جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنى كونترول قىلىۋالدى. ئۇلار ئېۋرىغولدا ھۆكۈمران سۇلالىسى سۇپىتىدە يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك (422 — 488) ھۆكۈم سۈردى②. ئۇلار يەنە غەربىي لياڭنىڭ قالدۇق كۈچلىرىدىن بولغان كەنشۇاڭ، شىمالىي لياڭلىق زۇرچىئۇرغۇ، خەنزۇ كەنبۇجۇلار ئارقىلىق پۇتكۈل تۇرپان ئويمانلىقىنى كونترول قىلدى. 460 - يىلى، جۇرجانلار قۇجۇدىكى زۇرچى فامىلىلىكلەرنىڭ ھاكىمىيىتىنى ھالاك قىلىپ، كەنبۇ جۇنى ئىدىقۇتنىڭ پادىشاھلىقىغا تىكلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن يەنە غەربكە كۆچۈپ شۇ يەرگە كەلگەن قاڭقىللارنى مەغلۇپ قىلىپ، يىپەك يولىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى قۇمۇل بىلەن تۇرپاندىن ئىبارەت ئىككى مۇھىم تايانچ بازىنى مەھكەم كونترول قىلدى. ئاگىنى، پىشامشان (ھازىرقى چارقىلىق ناھىيىسى دائىرىسىدە)، كۇچا ھەمدە ئىلى ۋادىسى، قۇم (ھازىرقى ئاقسۇ)

---

① «ۋېينامە. جۇرجانلار ھەققىدە قىسسە».

① يۇتەيشەنىڭ «يەپتاللار تارىخى ئۇستىدە تەتقىقات» دېگەن كىتابى. 194 - 195 - بېتىمگە قارالسۇن، چىلۇ كىتابخانىسى. 1986 - يىل نەشرى.

قاتارلىق جايلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسىگە ئالدى①.

جۇرجان ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئۆزىگە تەئەللۇق قوۋمىلەر ئۈستىدىكى زۇلمى ناھايىتى دەھشەتلىك ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلار ئىچىدىكى تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان قەبىلىلەر ئىنتىپاق تۈزۈپ، ئۆزلىرىنى تېلى (تۆلۆسلەر) دەپ ئاتاپ جۇرجان ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ زۇلمىغا ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە قارشى تۇردى. تۆلۆسلەر ئەڭ دەسلەپتە دىلار، ئۇيغۇر، قوغۇرسۇ، چۆبە، ئۇغۇز، ئىچكىنىدىن ئىبارەت ئالتە قەبىلەئىچىدىكى بىر ئۇرۇق ئىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار ئاساسەن تۇغلا دەريا سى ۋادىسىدا، چۆبەلەر ھازىرقى تىيانشان تاغلىرىدا، ئۇغۇزلار ئالتايدا ۋادىسىدا كۆچۈپ يۈرۈپ چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. كېيىنكىسى ۋاقىتلاردا تۆلۆسلەر ئۆزلۈكسىز كۆپەيدى. بۇ چاغدا موڭغۇل دالاسىنىڭ شەرقىي ۋە جەنۇبىي قىسمىدا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بىر مۇنچە قەبىلىلەرمۇ «قاڭقىللار» دېيىلەتتى. ئەينى زامانىدا، قاڭقىللار بۆركلى، تۆرە، ئېلىخان، تارلان، قۇغا، داۋغان، ئايرۇن، مويان، ئېركىن، تۇماغلىق، كىيان، يۈسىيىدىن ئىبارەت 12 قەبىلىگە بۆلۈنەتتى②.

مىلادى Ⅳ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ داۋۇۋ خانى توغبات گۈي (مىلادى 386 — 409 - يىللىرى) كۆپ قېتىم ئەسكەر چىقىرىپ، رولا دەريا سى ۋە بورۇلتوقاي دەريا سى ئەتراپىدىكى تېلىلەرگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ بىر قىسمىنى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىشقا مەجبۇر قىلدى. مىلادى 429 - يىلى، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى بايقال كۆلى ئەتراپىدىكى قاڭقىللارغا ئومۇمىيۈزلۈك

① «سۇڭنامە. جۇرجانلار ھەققىدە قىسسە».
② «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە».

ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ 100 مىڭ تۇتۇنىنى گوبىينىڭ جەنۇبىغا كۆچۈشكە مەجبۇر قىلدى. ئەمما مىلادى V ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىدىن كېيىن، غەربىي تېلىلەر بىلەن شەرقىي قاڭقىلار كۆپ قېتىم قوزغىلاڭ ۋە توپىلاڭ كۆتۈرۈپ، شىمالىي ۋېي ھۆكۈمرانلىرى گۈرۈھىغا قاتتىق زەربە بەردى.

مىلادى V ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدىن كېيىن، قاڭقىلار جۇرجان ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ تەھدىتىگە ئۇچرىدى، ئۇلاردىن بۆرىكىلا جۇرجانلار تەرىپىدىن ئىستېلا قىلىندى. مىلادى 487 - يىلى (شىمالىي ۋېي سۇلالىسى شياۋۋېندى خانىنىڭ تەيخې 11 - يىلى)، بۆرىكىلى قەبىلىسىنىڭ يېڭ مىڭىدىن ئارتۇق ئادەمى ئۆزلىرىنىڭ يولباشچىلىرى ئاپۇرغۇر بىلەن چوڭچىنىڭ قوماندانلىقىدا، تۇغلا دەرياسى بويىدىن ئالتاي تېغى ئارقىلىق تۇرپان ئويمانلىقىغا كۆچۈپ كېلىپ، قاڭقىل خانلىقىنى قۇردى*. ۋە جۇرجانلار بىلەن ئوتتۇز نەچچە يىل ئۇدا ئۇرۇش قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن گوبىينىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىل قەبىلىلىرى ئاستا - ئاستا خەنزۇ ۋە باشقا يەرلىك مىللەتلەر بىلەن سىڭىشىپ كەتتى. گوبىينىڭ شىمال تەرىپىدىكى شۇنىڭدەك غەربىي يۇرتتىكى تېلىلەرنىڭ كۆچى ئۇزلۇكسىز ئۇلغايدى. شۇنىڭ بىلەن، تېخىمۇ كەڭ دائىرىلىك ئىتتىپاق ياكى ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى بارلىققا كەلدى.

«سۇيىنامە. تېلىلەر ھەققىدە قىسسە» دە يېزىلىشىچە، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ۋە سۇي سۇلالىسى (581 — 618) دەۋرىدە تېلى قەبىلىلىرى شەرق تەرىپى مەملىكىتىمىزنىڭ چوڭ ھىنگان تېغىغا تۇتىشىدىغان، غەرب تەرىپى كاسپى دېڭىزىنىڭ شىمال تەرىپىگە

* «سۇيىنامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» خەنزۇچە نەشرى. 1 - بەت.

ئۇتمشىدىغان جايلارغىچە تارقالغانىدى، ئۇلار 40 نەچچە قەبىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. تېلىلەرنىڭ بۇ مەزگىلدىكى قەبىلىلىرى ئۇلارنىڭ ئەسلىدىكى ئالتە قەبىلىسىگە تالىق بولغان ئۇيغۇر، چۆبە، ئۇغۇز قەبىلىرىدىن باشقا يەنە تۇغلا دەرياسى بويىدا ياشىغان بارغۇت، توڭرا، بايئىبرقۇ، خۇن ۋە تىيانشان ئەتراپىدىكى ئۇغۇز قەبىلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. «سۇيىنامە. تېلىلەر» دە يېزىلىشىچە، شۇ زامانلارغا كەلگەندە، تېلى تىيانشان تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمال تەرەپلىرىدىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي پائالىيەتلەردە يېتەكچىلىك رول ئويناپ غان بىر تارماق قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا ئايلانغانىدى.

يەپتاللار (ئېفتالىتلار) يەپتاللار (ئېفتالىت) دېگەن نام «ۋېينامە» دە كۆزگە چېلىقىدۇ. ئۇ خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ بەزىلىرىدە «غۇز» دېيىلىدۇ. «غۇز» سۆزى قەدىمكى خەنزۇچىدە «ھۇن» دەپ ئوقۇلىدىغان بولۇپ، بۇ سۆز دەل «ھۇن» (Hun) سۆزىنىڭ ئاھاڭىنى ئىپادىلەيتتى. ۋىزانتىيىلىك تارىخشۇناسلارنىڭ ئەسەرلىرىدە ۋە قەدىمكى ھىندىچە-ۋەسقە ــ ھۆججەتلەردە ئۇلار «ئاق ھۇن» دېيىلىدۇ. چۈنكى ئۇلارنىڭ پادىشاھىنىڭ فامىلىسى يەپتال (ئېفتالىت) ئىدى، ئۇ ئەرەبلەرنىڭ تارىخ كىتابلىرىدا «HephthaLites» دەپ يېزىلاتتى، شۇنىڭ ئۈچۈن، كېيىنكىلەر بۇ فامىلىنى دۆلەت نامى قىلىۋالغان. يەپتاللار ئەسلىدە سەددىچىننىڭ شىمالىدا ياشىغان بىر قوۋۇم بولۇپ، ئاساسەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. مىلادى IV ئەسىرنىڭ 60 ــ 70 ــ يىللىرىدا، ئۇلار ئالتاي تاغلىرىدىن ئۆتۈپ، غەربكە كۆچۈپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سوغدىيانا‌غا كەلگەن ۋە ساسانىيلارغا ھۇجۇم قىلغان، شۇنىڭدىن كېيىن يەنە جەنۇبقا قاراپ ئىلگىرىلەپ توخارىستان (ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇب تەرىپى) غا بېرىپ، گۇپتا خانلىقىغا

قارشى ئۇرۇش قوزغىغانىدى. ئۇلا ئامۇ دەريياسىنىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى بەلخنى ئۆزىگە پايتەخت قىلغانىدى. يەپتاللار غەربىي يۇرتتىكى تاردىم ئويمانلىقىغا قاراپ، داۋاملىق ئىلگىرىلىدى ھەمدە يىپەك يولى* نى بويلاپ، ئىككى يۆنىلىشكە — غەربتىن شەرققە قاراپ سىلجىدى: شىمالىي يۆنىلىش بىلەن ماڭغانلىرى ئاگىنىنىڭ شەرق تەرىپىگە يېتىپ باردى؛ جەنۇبىي يۆنىلىش بىلەن ماڭغانلىرى خوتەنگىچە يېتىپ باردى ھەمدە قەشقەر (سۇلى)، ئاقسۇ (قۇم)، كۇچا (كۇسەن)، تاشقورغان (كاۋانتا) قاتارلىق جايلارنى ئۆزىنىڭ زېمىنىغا قوشۇۋالدى. V ئەسىرنىڭ 90 - يىللىرىدا، يەپتاللار قاڭقىل خانى چوڭچىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئوغلى مەتەينى ئەسىر ئالدى. بىرنەچچە يىلدىن كېيىن، قاڭقىللارغا يەنە ھۇجۇم قىلىپ، مەتەينى قاڭقىللارغا خان قىلىپ تەينىلىدى. مىلادى 516 - يىلى (شىمالىي ۋېي سۇلالىسى شىياۋمىڭدىنىڭ شىپىڭ 1 - يىلى)، مەتەي جۇرجانلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى، قاڭقىللارنىڭ قالغان قوۋملىرى يەپتاللارغا قوشۇلۇپ كەتتى. يەپتاللار يەنە مەتەينىڭ ئىنىسى ئىلبەگنى قاڭقىللارغا خان قىلىپ تەينىلەپ، قاڭقىللارنىڭ تىيانشان ئەتراپىدىكى قەبىلىلىرىنى مەھكەم تىزگىنلەپ تۇردى.

مىلادى VI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئەسلىدە ئالتاي تاغلىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى جايلاردا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان، تېلىلەرگە تالىق بولغان ئاسىنا قوۋمى باش كۆتۈرۈپ چىقتى. مىلادى 546 - يىلى (غەربىي ۋېي سۇلالىسى ۋېندى خانىنىڭ داتۇڭ 12 - يىلى) ئاسىنا قەبىلىسىنىڭ يولـ

---

* «يىپەك يولى» ئاتالغۇسى XIX ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرى نېمىس ساياھەتچىسى رىچىتوۋېن تەرىپىدىن تۇنجى قېتىم قوللىنىلغان. ئۇ «برونزا يولى»، «شاھراپى ئەبرىشىم»، «كارۋان بويۇك» دېگەندەك ناملار بىلەنمۇ ئاتالدى — تەھرىردىن.

باشچىسى ئاسىنا تۆمبن جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدىكى تېپلىلەرنىڭ 50 مىڭدىن ئارتۇق ئادىمى بىلەن بىرلىشىپ، ئۆزلىرىنى تۈرك دەپ ئاتاپ، جۇرجان ئاقسۆڭەكلىرىگە قارشى تۇردى. مىلادى 552 - يىلى (غەربىي ۋېي سۇلالىسى فېيدى خانىنىڭ 1 - يىلى)، ئاسىنا تۆمبن لەشكەر تارتىپ چىقىپ جۇرجانلارنى قاتتىق مەغلۇپ قىلىپ، ئۆزىنى «ئېلىك قاغان» دەپ جاكارلاپ، قۇدرەتلىك تۈرك خانلىقىنى قۇردى.

تۈرك خانلىقى يېڭى قۇرۇلغان مەزگىللەردە، تۆمبىنىڭ ئوغلى موقان قاغان ئالدى بىلەن گەنسۇنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ۋە چىڭخەي تەتراپىدىكى ئازارلارنىڭ زېمىنىنى ئىشغال قىلىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى شىمالىي جۇ (مىلادىنىڭ 557 — 581 - يىللىرى)، شىمالىي چى (550 — 577 - يىللىرى) ئوردىلىرى بىلەن دوستلۇق مۇناسىۋىتى ئورناتتى. موقان قاغان يەنە ئۆزىنىڭ تاغىسى ئىستەمى (دەسلەپتە باغا يابغۇ دەپ ئاتالغان) نىڭ ئون ئوق قەبىلىسىنىڭ 100 مىڭ ئادىمىگە قوماندانلىق قىلىپ، مىلادى 562 - يىلى (شىمالىي جۇ ئوردىسى چېڭدى خانىنىڭ باۋدىڭ 2 - يىلى) نىڭ ئالدى - كەينىدە، جۇڭغارىيە ئويمانلىقى ئارقىلىق غەرب تەرەپكە ئۆتۈپ، ئىلى ۋە تالاس ۋادىلىرىدىكى «ئۇسۇنلار يۇرتى»نى بېسىۋالدى. مىلادى 563 — 567 - يىللىرى، ئىستەمىخان غەربىي يۇرتتىكى چوڭ دۆلەت — يەپتالىلارنى يەمىرەپ، ساسانىيلارغا ھۇجۇم قىلدى ۋە زېمىنىنى زابولىستان (ھازىرقى ئافغانىستانىنىڭ غەزنە دېگەن يېرى) ۋە پامىر ئېگىزلىكىگىچە كېڭەيتتى. شۇنداق قىلىپ، تۈرك خانلىقىنىڭ زېمىنى «شەرق تەرەپتە لياۋخې دەرياسىنىڭ غەربى قىرغىقىغا، غەرب تەرەپتە كاسپى دېڭىزىغا، جەنۇب تەرەپتە گوبىنىڭ شىمالىغا، شىمال تەرەپتە بايقال كۆلىگىچە

بولغان 5 - 6 مىڭ چاقىرىملىق دائىرىگە يەتتى»*. مىلادى 583 - يىلى (سۇي ۋېندىنىڭ كەيخۇاڭ 2 - يىلى)، تۈرك خانلىقى شەرقىي تۈرك خانلىقى ۋە غەربىي تۈرك خانلىقىدىن ئىبارەت ئىككى خانلىققا بۆلۈنۈپ كەتتى. تېيانشان تاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا، پامىر رايونلىرى غەربىي تۈرك خانلىقىغا تەۋە بولدى. دەسلەپتە، تۈركلەر بارگاھىنى تېيانشان تاغلىرىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى يېڭسۇ (ھازىرقى يۇلتۇز يايلىقى) غا قۇردى. يەپتاللارنى يوقاتقاندىن كېيىن، ھۆكۈمرانلىق مەركىزىنى يەنە ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تاشكەنتنىڭ شىمالى تەرىپىدىكى سۇياب دەرياسى (ھازىرقى چۇ دەرياسى) ۋادىلىرىدىكى مىڭبۇلاققا كۆچۈردى. مىلادى 627 — 649 - يىللىرى، تارىم ئويمانلىقىدىكى سۇللاغ، ئۇدۇن، كۈسەن قاتارلىق جايلار غەربىي تۈرك خانلىقىنىڭ كونترول‌لۇقىغا ئۆتتى. مىلادى 630 - يىلى (تاڭ تەيزۇڭنىڭ جېنگۇەن 4 - يىلى)، شەرقىي تۈرك خانلىقىنىڭ زېمىنى تاڭ سۇلالىسىنىڭ زېمىنىغا قوشۇۋېلىندى. 659 - يىلى (تاڭ گاۋزۇڭنىڭ شىيەن چېڭ 4 - يىلى) غەربىي تۈرك خانلىقىنىڭ زېمىنىمۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ زېمىنىغا قوشۇۋېلىندى.

شەرقىي تۈرك خانلىقى مۇنەققەرز بولغاندىن كېيىن، گوبىنىڭ شىمالى تەرىپىدە سىر - تاردۇش قەبىلىلىرى قوزغىلاڭ كۆتۈردى. ئۇلار سىرلار ۋە تاردۇشلاردىن ئىبارەت ئىككى ئۇرۇقتىن تەركىب تاپقان مىللەت بولۇپ، دەسلەپتە تۇغلا دەريا‌سى ۋادىسىدا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، كېيىن تۈركلەرگە بەيئەت قىلغانىدى. 603 - يىلىغا كەلگەندە، ئەسلىدە ئۆتۈكەن تېغىدا ئولتۇراقلاشقان سىر - تاردۇشلارنىڭ بىر قىسمى غەربكە قاراپ كۆچۈپ ئالتاي تاغلىرىدىن ئۆتۈپ، جۇڭغارىيە ئويمانلىقىغا كەلدى. VII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا،

* «جۇنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».

غەربىي تۈرك قاغانى نىل ئاتىسى ئۈچۈن ئىنتىقام ئالماقچى بولۇپ، لەشكەر تارتىپ چىقىپ، تېلىلارغا ھۇجۇم قىلدى ۋە ئۇلارنى ئېزىپ، ئۇلاردىن ئېغىر ئالۋان - ياساق ئالدى. ئۇ سىر - تاردۇشلارنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈشىدىن ئەنسىرەپ، قەبىلە ئاقساقاللىرىدىن نەچچە يۈز كىشىنى تۇتۇپ كېلىپ ئۇلتۇرۇۋەتتى. تېلىلار قاتتىق زۇلۇم ئاستىدا قالغانلىقتىن، قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ قارشىلىق كۆرسەتتى. 605 - يىلى، تېلىلارنىڭ چۆبە قەبىلىسىدىن چۆبەغالىن ئىل ئېتمىش باغا قاغان بولۇپ، تۈرپان-نىڭ شىمال تەرىپىدىكى تەڭرىخان تېغى (بۈغدا تېغى ئەتراپىدا)دا بارگاھ قۇردى؛ سىر - تاردۇش قەبىلىسى ئىشبارانى ئېلتىبىر قاغانلىققا تۇرغۇزۇپ، ئىبار تېغى (ئالتاي تاغلىرىنىڭ بىر تار-مىقى) دا بارگاھ قۇردى. بۇ ئىككى قەبىلە بىرلىشىپ، غەربىي تۈرك قاغانى نىزۇك قارا (602 — 611 - يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) ئۈستىدىن غەلىبە قىلدى. 611 - يىلى (سۇي يا ئىدىنىڭ دايې 7 - يىلى)، غەربىي تۈرك خانلىقىدا شېكۈي قاغان تەختكە چىقىپ (611 — 618 - يىلى) تۈرك خانلىقىنى قايتا گۈللەندۈردى. كېيىن بۇ ئىككى قەبىلە خانلىق ئامىنى ئۆزلۈكسىزلا بىكار قىلدى. مىلادى 618 - يىلى (سۇي سۇلالىسى بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئالمىشىۋاتقان مەزگىل-لەردە)، بۇ قەبىلە تېلىلەرنىڭ باشقا قەبىلىلىرى بىلەن بىر-لىكتە غەربىي تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا چۈشۈپ قالدى. مىلادى 628 - يىلى (تاڭ تەيزۇڭنىڭ جېنگۇەن 2 - يىلى)، غەربىي تۈرك خانلىقى زور مالىمانچىلىق ئىچىگە چۈشۈپ قالدى. سىر - تاردۇشلارنىڭ يولباشچىسى ئىشبارانىڭ نەۋرىسى ئىنا-چى ئۆزىگە قاراشلىق 70 مىڭ چېدىرلىق ئادىمىنى باشلاپ گوبىينىڭ شىمال تەرىپىدىكى ئۇرقۇن ۋادىسىغا قايىتىپ بېرىپ، ۋاقتىنچە شەرقىي تۈرك خانلىقىنىڭ قاغانى ئېلىك (620 —

630 - يللرى تەختتە ئولتۇرغان) كە بېقىندى، جۇڭغاريە ئويمانلىقىغا قايتا ھۇجۇم قىلمىدى. 70 مىڭ چېدىرلىق سىر - تاردۇش قەبىلىسى تىيانشان تاغلىرىنىڭ شىمال تەرىپىدە 20 يىلدىن ئارتۇق تۇرۇپ، شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تەرەققىياتىغا تەسىر كۆرسەتتى.

شىنجاڭنىڭ كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى تەرەققىياتىغا مۇھىم تەسىر كۆرسەتكەن يەنە بىر مىللەت تەبەتلەر ئىدى. تىبەتلەر زاڭزۇلارنىڭ قەدىمكى نامى ئىدى. ئۇلارنىڭ ياشىغان ماكانى شىنجاڭغا چېگىرداش ئىدى. مىلادى 670 - يىلى، تىبەتلەر تاڭ سۇلالىسىنىڭ قولىدىن ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە قاراشلىق تۆت قورغانىنى تارتىۋېلىپ، جەنۇبىي شىنجاڭغا بېسىپ كىردى. 692 - يىلى، تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى تىبەتلەرنى قوغلۇۋېتىپ، تۆت قورغانىنى قايتۇرۇۋالدى. 755 - يىلى پارتىلىغان ئۆڭلۈك - سۆيگۈن توپىلىڭىدىن كېيىن، تىبەت قوشۇنى تارىم ئويمانلىقىغا يەنە كەڭ كۆلەمدە ھۇجۇم قىلىپ، پۈتكۈل جەنۇبىي شىنجاڭنى ئىشغال قىلىۋالدى، 866 - يىلىغا كەلگەندە، ئاندىن شىنجاڭدىن پۈتۈنلەي چېقىپ كەتتى. تىبەتلەر جەنۇبىي شىنجاڭنى ئىشغال قىلىۋالغان مەزگىلدە، ھەرقايسى جايلاردا ئۇزاققىچە نۇرغۇن قوشۇن تۇرغۇزدى. نۇرغۇنلىغان ئاددىي تىبەت پۇقرالىرىمۇ جەنۇبىي شىنجاڭغا كەينى - كەينىدىن كىرىپ، چارۋىچىلىق ۋە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، يەرلىك مىللەتلەر بىلەن ئارىلاش ئولتۇراقلاشتى ۋە ئۇلارغا سىڭىشىپ كەتتى.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئەھۋاللار شۇنىڭدىن دېرەك بېرىدۇكى، مىلاددىدىن ئىلگىرى بىرنەچچە ئەسىردىن باشلاپلا تىيانشان تاغلىرىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا ئىنسانلار مەدەنىيەتى بارلىققا كەلگەنىدى. جەمئىيەت يەنىمۇ تەرەققىي قىلىپ،

مەملىكتىمىزنىڭ شىمالى رايونلىرىدىكى ئاھالىلەر بارا - بارا قوشۇلۇپ، ھەر خىل مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكلىرىگە ئىگە مىللەتلەرگە ئايلانغانلىقىدىن كېيىن، شىنجاڭدا ئەسلىدىلا بار بولغان مىللەتلەر ۋە ئوخشاش بولمىغان تارىخىي دەۋرلەردە ھەرخىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن شىنجاڭغا كۆچۈپ كەلگەن باشقا مىللەتلەر بىرلىكتە تۇرمۇش كەچۈرۈپ ۋە بىرلىكتە ئولتۇراقلىشىپ، مىللەتلەرنىڭ ئۆزئارا بېرىش - كېلىش قىلىشى، ئۆزئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشتەك ۋەزىيەتنى شەكىللەندۈردى. مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا ئالاقە ۋە ئالماشتۇرۇش ئىشى تارىم ۋە جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدىكى ئىقتىسادىي تەرەققىياتقا تۈرتكە بولۇپ، بۇ جايلارنى پەيدىنپەي مۇنبەت دېھقانچىلىق بوستانلىقلىرىغا ۋە يېشىل يايلاققا ئايلاندۇردى؛ يېپەك يولىدا ناھايىتى مەشھۇر شەھەرلەرنى بارلىققا كەلتۈردى؛ جايلار بىلەن جايلار ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىنى راۋانلاشتۇردى ۋە ياخشىلىدى؛ شىنجاڭ بىلەن ئىچكى جايلار ئوتتۇرىسىدىكى، شىنجاڭ بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى ماددىي ئەشيا ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنى كۈچەيتتى؛ شىنجاڭ رايونىدىكى مىللەتلەرنىڭ ئىدىئولوگىيىسى، ئۆرپ - ئادەت، تۇرمۇش ئۇسۇلى، ئەدەبىيات - سەنئەت، تىبابەتچىلىك - دورىگەرلىك، مۇزىكا - ئۇسسۇل، رەسساملىق، ھەيكەلتىراشلىق ۋە مېمارچىلىق سەنئىتى قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئالماشتۇرۇشنى راۋاجلاندۇردى. بولۇپمۇ مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى بۇنداق سىياسىي، ئىقتىسادىي ئالاقە ۋە مەدەنىيەت ئالاقىسى مىللەتلەرنىڭ ئۆزئارا سىڭىشىنى ئالغا سۈردى، قەدىمكى زامان ئۇيغۇرلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشى، ئاھالىسىنىڭ كۆپىيىشى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ يۈكسىلىشىدە تېخىمۇ مۇھىم رول ئويناندى.

2 - بۆلۈم ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى

«ئۇيغۇر» ئۇيغۇرلارنىڭ نامى. مىلادى Ⅳ ئەسىردە يېزىلغان «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە چىلىقىدىغان «يۈەنىخې» ئاتالغۇسى ئۇيغۇرلار نامىنىڭ تۇنجى قېتىم خەنزۇچىگە تەرجىمە قىلىنىشى ئىدى. كېيىنكى چاغلاردا ھەرخىل تارىخىي دەۋرلەردىكى خەنزۇچە يازما مەنبەلەردە بۇ مىللەتنىڭ نامى ھەرخىل تەرجىمە قىلىندى. مىلادى Ⅵ ئەسىرنىڭ ئاخىرى Ⅶ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، «ۋېيخې» دەپ تەرجىمە قىلىندى؛ مىلادى 788 - يىلىدىن ئىلگىرى، «خۇيخې» دەپ تەرجىمە قىلىندى؛ 788 - يىلىدىن كېيىن تاكى Ⅻ ئەسىرنىڭ 70-يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا يېزىلغان خەنزۇچە مەنبەلەردە بولسا «خۇيگۇ» دەپ ئېلىندى؛ Ⅻ ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىدىن Ⅻ ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىغا قەدەر بولغان ئارىلىقتا «ۋېيۋۇر» دەپ ئېلىندى؛ Ⅻ ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىدىن تاكى XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغا قەدەر بولغان ئارىلىقتا بولسا «خۇيبۇ» ياكى «خۇيمىن» دەپ ئېلىندى؛ بەزىلەر «تارىخنامە» ۋە «خەنناما» دە ئۇچرايدىغان «ئۇجىيە»، «خۇجيە»، «خۇدى»، «يىۋۇلۇ» قاتارلىق نامىلارمۇ «ئۇيغۇر» دېگەن نامنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى دەپ قارايدۇ.

ئۇيغۇرلار نامىنىڭ مەنبەسى ۋە مەنىسى توغرىسىدا جۇڭگو ۋە چەت ئەل كىتابلىرىدا ھەرخىل يېزىلغان. بۇ يەردە ئۇنىڭ ئاساسلىقراق بىرنەچچە تۈرى ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىمىز:

بىر خىل قاراشتىكىلەر: «ئۇيغۇر» دېگەن سۆز«ئۇيۇماق، ئۇيۇشماق» تىن كەلگەن، ئۇ «ئۇيۇشۇش»، «ئىتتىپاقلىشىش» دېگەن مەنە-

لەرگە ئىگە، دەيدۇ. بۇ XIV ئەسىردە ئۆتكەن پارس ئىلخانلىقىنىڭ باش ۋەزىرى، تارىخشۇناس خوجا راشىددىن فازىل ئۇللاھنىڭ قارىشىدۇر. ئۇ ئۆزىنىڭ تارىخ ئەسىرى «جامىئۇل تاۋارىخ» نا: «ئۇيغۇر» دېگەن سۆز «تۈركمي تىلىدا بىرلىشىش ۋە يار-ەملىشىش دېگەن مەنىنى بېرىدۇ» دەيدۇ. بۇنداق چۈشەندۈرۈش قانداق پەيدا بولغان؟ راشىددىن بۇ كىتابتا ئەينى زاماندا تارقالغان مۇنداق بىر رىۋايەتنى شېپى كەلتۈرىدۇ*: بۇ رىۋا-يەتتە ئېيتىلىشىچە، تالاس ۋە قارا سايرام ئەتراپىدا بىر قەبىلە ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، بۇ قەبىلىنىڭ باشلىقىنىڭ ئىسمى يافەس ئىكەن. ئۇنىڭ تۆت ئوغلى بولۇپ، بىرىنىڭ ئىسمى قاراخان، بىرىنىڭ ئىسمى ھۆرخان، يەنە بىرىنىڭ ئىسمى كۆزخان، يەنە بىرىنىڭ ئىسمى گورخان ئىكەن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىكەن. بۇ تۆت ئوغۇلدىن قاراخان ئاتىسىنىڭ خانلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلىپتۇ. كېيىن ئۇ بىر ئوغۇل پەرزەنت كۆرۈپ، ئۇنىڭ ئىسمىنى «ئۇغۇز» قويۇپتۇ. ئۇغۇز چوڭ بولغاندىن كېيىن، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىپتۇ ھەمدە ئاتىسى ۋە تاغلىرى بىلەن جەڭ قىلىپتۇ، ئاتىسى ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ ئۆلۈپتۇ. تاغلىرى-نىڭ ۋە ئۇرۇقلىرىنىڭ بەزىلىرى ئۇنىڭغا تەسلىم بولۇپتۇ، بەزىلىرى بولسا شەرق تەرەپكە قېچىپ كېتىپتۇ. ئۇغۇز غەلىبە قازانغاندىن كېيىن تەبرىك مۇراسىمى ئۆتكۈزۈپتۇ. تەبرىك مۇرا-سىمىدا ئۇنىڭغا ئەل بولغان پۈقرالارغا «ئۇيغۇر» دېگەن نامنى ئىنئام قىلىپتۇ. بۇ سۆزنىڭ مەنىسى: «ئۇ بىز بىلەن بىر-لەشتى، بىزگە يارەملەشتى» دېگەن بولىدىكەن. كېيىنكى چاغلاردا بۇ سۆز ئاستا ـ ئاستا شۇ كىشىلەرنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىنىڭ

* يۇداجون، جۇجەنچى تەرجىمە قىلغان «جامىئۇل تاۋارىخ» 1 ـ توم، 2 ـ كىتابنىڭ 1 ـ بۆلۈمى، خەنزۇچە نەشرى، 131 ـ 147 ـ بەتلىرى-گە قارالسۇن.

مىللەت نامى بولۇپ قاپتۇ. راشىددىن تىلغا ئالغان بۇ رىۋايەت كېيىنكى چاغلاردا نۇرغۇن كىشىلەر تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنىپ، دائىم نەقىل كەلتۈرۈلىدىغان بولۇپ قالغانىدى.

ئىككىنچى بىرخىل قاراشتىكىلەر: «ئۇيغۇر» دېگەن سۆزنىڭ «بېقىنماق»، «يېپىشماق» ياكى «ئۇيۇماق» دېگەن مەنىسى بار، دەيدۇ. بۇنداق قاراش XVII ئەسىردە ئۆتكەن تارىخشۇناس ئەبۇلغازى باھادىر خاندىن كەلگەن. ئۇ 1663 - يىلى يازغان بىر ئەسىرىدە: «ئۇيغۇر» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى yapisğur (يېپىشماق ياكى چاپلاشماق) بولىدۇ، دېگەنىدى. كېيىنكى چاغلاردا ئۇيغۇر تارىخچىسى مۇللا موسا سايرامىمۇ ئۇزۇننىڭ ئەسىرىدە بۇ سۆزنى نەقىل كەلتۈرگەنىدى.*

ئۈچىنچى بىر خىل قاراشتىكىلەر: «ئۇيغۇر» دېگەن سۆز «ئۆزى ئوزۇق تېپىپ يەيدىغانلار» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، دەپ قارايدۇ. بۇ چۈشەندۈرۈش XI ئەسىردە ياشىغان مەھمۇد قەشقەرى-نىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىن كەلگەن. «دىۋان» دا «ئۇيغۇر» دېگەن سۆز زۇلقەرنەيىن ئېيتقان «lNÂN HUZ HURƏND» دېگەن ئىبارىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن دېيىلىدۇ (زۇلقەرنەيىننى كېيىنكى ئالىملار ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن دەپ دەللىلىگەن). زۇلقەرنەيىننىڭ بۇ گېپىنىڭ مەنىسى «باشقىلارغا يۆلەنمەي، ئۆزى ئوزۇق تېپىپ يېيىش» دېگەنلىك بولىدۇ. مەھمۇد قەشقەرى ئۆزۈ-نىڭ بۇ رىۋايەتنى نىزامىددىن ئىسراپىل توغان تېكىنىدىن ئاڭلى-غانلىقىنى ئېيتىدۇ. نىزامىددىن ئىسراپىل توغان تېكىن مەھمۇد قەشقەرىگە: ئاتامنىڭ ماڭا ئېيتىپ بېرىشىچە، زۇلقەرنەيىن تۈركلەر زېمىنىغا بېسىپ كىرگەندە، تۈرك قاغانى تۆت مىڭ كىشىلىك قوشۇن ئەۋەتىپ جەڭ قىلدۇرغانىكەن. بۇ قوشۇننىڭ

* مۇللا موسا سايرامى: «تارىخى ھەمىدى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1988-يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى.

ئەسكەرلىرى دۇبولغىسىغا ئىككى تالدىن پەي قادىۋالغانىكەن، ئۇلار ساداقنى كەينىگە قارىتىپ ئاتىسمۇ ئالدىغا قارىتىپ ئاتقانغا ئوخشاشلا چەنلىگەن يەرگە دەل تەگكۈزەلەيدىكەن. زۇلقەرنەيىن بۇ قوشۇنغا ئىنتايىن قايىل بولۇپ، بۇ گەپلەرنى قىلغانىكەن، دەپتۇ. بۇ گەپنىڭ مەنىسى ھەرقانداق يىرتقۇچ ھايۋان ئۇلارنىڭ قولىدىن قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ. ئۇلار خالىغانلىكى ۋاقىتتا يىرتقۇچ ھايۋانلارنى ئوۋلاپ يەپ قورسىقىنى تويغۇزالايدۇ، دېگەن بولىدۇ. كېيىنكى چاغلاردا بۇ گەپ ئۆزگىرىۋېرىپ، ئۇلار قۇرغان دۆلەتنىڭ نامىغا ئايلىنىپ قالغان①.

تۆتىنچى بىر خىل قاراش، قەھرىمانغا مەدھىيە ئوقۇلغان داستان ــ «ئۇغۇزنامە» دىن كەلگەن. «ئۇغۇزنامە» دە ئۇغۇزخان دۆلەت قۇرغاندىن كېيىن، ھەر تەرەپكە يارلىق چىقارغان. يارلىقتا: «مەن ئۇيغۇرلارنىڭ قاغانىمەن»② دېيىلگەن. بۇ رىۋايەت نۇرغۇن كىشىلەر تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىپ، «ئۇيغۇر» دېگەن سۆزنىڭ شەرھى بولۇپ قالغان. بۇ سۆز ئۇغۇزخانىنىڭ ئۆز پۇقرالىرىنى ئاتاشتا قوللانغان سۆزى ئىدى، دەپ قارالماقتا.

بۇ رىۋايەتلەر ئەزەلدىن ئوخشاش بولماي كەلگەنلىكتىن، ھازىرقى زامان ئالىملىرىنىڭ «ئۇيغۇر»دېگەن بۇ نام ھەققىدىكى چۈشەندۈرۈشلىرىمۇ ھەر خىل بولۇپ كەلمەكتە. گەپلەرمۇ ھەر خىل بولۇپ كەلمەكتە. بەزىلەر «ئۇيۇشۇش»، «ئىتتىپاقلىشىش» دېگەن مەنىنى ياقلىسا، بەزىلەر «يىپىشىش»، «ئۇيۇش» دېگەن مەنىنى ياقلاپ كەلدى؛ يەنە بەزىلەر «ئۆزى ئوزۇق تېپىپ يېگۈچىلەر» دېگەن مەنىنى ياقلىماقتا. يەنە بەزىلەر تىلشۇناسلىق نۇقتىسى-

① «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1981 ـ يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 151 ـ بەت.

② گېك شىمىن تەرجىمە قىلىپ ئىزاھلىغان «ئوغۇزخان ھەققىدە رىۋايەتلەر» 1982 ـ يىل، ھېيچىك مىللەتلەر نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى.

دىن تەھلىل قىلىپ، بۇ سۆز «دانىشمەن»، «قۇدرەتلىك»، «ھەمـ مىگە قادىر» دېگەن مەنىنى بېرىدۇ، دەپ ھېسابلىماقتا. يەنە بەزىلەر بۇ سۆز ھېنرى يۇلبدىن كېلگەن دەيدۇ، يەنى بۇ سۆز پتولېمىنىڭ خاتىرىسىگە يېزىلغان ئۇيغاردلار ياشىغان جايىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى جەھەتتىكى قىياس بولۇپ، ئۇنىڭدا «ئۇيغۇر» تارىم دەرياسى بىلەن ئوخشاش نامدىكى مىللەت نامى دەپ قارىلىدۇ. پتولېمى مىلادى II ئەسىردە يۇنانىدا ئۆتكەن جۇغراپىيون. ئۇنىڭ «جۇغراپىيە» دېگەن كىتابىنىڭ «سېرىس» دېگەن قىسمىدا: «...ئۇنىڭمۇ جەنۇبىي تەرىپىدە دامنايلار ياشايدۇ؛ ئۇلارنىڭمۇ تۆۋەن تەرىپىدە پىئالايلار ياشايدۇ، ئۇلار ئۇيغارد دەريـاسى (تارىم دەريـاسى، يەنى — Oechordas دەپمۇ تەرجىمە قىلىنغان) قىرغاقلىرىغا جايلاشقان، ئۇنىڭ جەنۇب تەرىپىدە شۇ دەريانىڭ نامى بىلەن ئوخشاش نامدىكى ئۇيغاردالار (Oikhardai) يـاشايدۇ»① دېيىلگەن.

ئەنگلىيە ئالىمى ھېنرى يۇلې ئۇيغاردلار ئۇيغۇرلاردۇر، ئۇيغارد دەريـاسى تارىم دەريـاسىدۇر، دەپ ھېسابلىغان. جۇڭ گولۇق ئالىم جاڭ شىڭراڭ بۇ قاراش ئانچە ئىز بېسىپ تۇرالمايدۇ، دەپ قارايدۇ،② لېۋىيىتاڭ بولسا «جاڭ ئەپەندىنىڭ دېگىنى ھەقـ قەتەن راست، يۇلېنىـڭ ئۇيغارد ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى نامى ئىدى، ئۇ ئۇيغۇر دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ جەھەتتىكى ئۆزگىرىشى دېگەن گەپلىرى كىشىنى قايىل قىلالمايدۇ، ئەمما، مېنىڭ قارە-

---

① فرانسىيە ئالىمى يازغان، گېڭ شېڭ تەرجىمە قىلغان «يۇنان ـ لاتىن يازغۇچىلىرىنىڭ يېراق شەرقىنىڭ قەدىمكى يازما يادىكارلىقلىرى توغرىسىدىكى خاتىرىلىرى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1987 ـ يىل نەشرى. 33 ـ بەت.

② جاڭ شىڭلاڭ تۈزگەن«ۋە ئىزاھلىغان «جۇڭگو بىلەن غەرب ئوتتۇرا-سىدىكى مۇناسىبەت تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» 1 ـ كىتاب. جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسىنىڭ 1977 ـ يىل نەشرى، 34 ـ بەت.

شىمچە، غەرب ئالىملىرى ئۇيغاتنى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى نامى دەۋالغۇنىدىنلا ئىبارەت، خالاس»① دېگەنىدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي جەريانىدىن قارىغاندا، «ئۇيغۇر» دېگەن مىللەت نامىنىڭ مەنىسىنى «ئۇيۇشماق»، «ئىتتىپاقلاشماق» دەپ چۈشىنىش تارىخ تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيىتىگە بىرقەدەر ئۇيغۇن كېلىدۇ. دېمەك، بۇ مىللەت نامى ئەسلىدە بىر ئۇرۇقنىڭ نامى ئىدى، كېيىن بۇ ئۇرۇقنىڭ قۇدرەت تېپىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى ۋە باشقا ئۇرۇقلار بىلەن بىرلىشىشى ياكى ئىتتىپاق تۈزۈشى ئارقىسىدا، ئۆزىنىڭ نامىنى بۇ بىرلەشمىنىڭ نامى قىلغانىدى. شۇ بىرلەشمىگە ياكى شۇ ئىتتىپاققا قاتناشقان ئۇرۇقلار يەنمۇ سىڭىشىپ، دائىرىسى كەڭرەك، تىلى، مەدەنىيىتى ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلى ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشىشىپ كېتىدىغان مىللەتكە ئايلانغانىدىن كېيىن، بۇ ئۇرۇق نامى پۈتۈنلەي شۇ مىللەتنىڭ نامىغا ئايلىنىپ كەتكەن. بۇ جەريانىنى تۆۋەندىكى بايانلاردا ئېنىق كۆرىسىز.

يۇقىرىدا ئېيتىلغىنىدەك، «ئۇيغۇر» دېگەن نام ئەڭ دەسلەپتە Ⅳ ئەسىردە يېزىلغان «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە»دە چېلىنىدۇ. بۇ كىتابتا: قاڭقىللار دىلار، ئۇيغۇر، قوغۇرسۇ، قىبتار (قارمۇق)، قۇجىيە، غۇر ـ غۇر، ئىتتىكىن دېگەن ئالتە ئۇرۇقنى② ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، دېيىلگەن. بۇنىڭدىن مەلۇم بولىدىكى، ئۇيغۇرلار ئەڭ دەسلەپتە قاڭقىللاردىن ئىبارەت بۇ قەبىلىلەر بىرلەشمىسى ئىچىدىكى بىر ئۇرۇق ئىدى. كېيىن، ئۇلار بارا ـ بارا كۆپىيىپ ۋە قۇدرەت تېپىپ، ئۆزلىرى بىلەن يېقىن بولغان باشقا ئۇرۇقلار بىلەن سىڭىشىپ، مۇستەقىل مىللەتكە ئايلانغان.

---

① لىيۇ يىتاڭ: «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات»، (تەيبېي) جېڭجۇڭ كىتابچىلىق ئىدارىسىنىڭ 1977 ـ يىل نەشرى. 3 ـ، 4 ـ بەت.

② «ۋېينامە» 103 ـ جىلدقا قارالسۇن.

ئەمما، «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە: «قاڭقىللار قەدىمكى قىزىل دىلارنىڭ قالدۇق ئۇرۇقلىرىدۇر، ئۇلار دەسلەپتە ‹دىلى›دەپ ئاتالغان،ئۇلاردىن‌شىمالدا ياشىغانلىرى‹چېلى› دېيىلەتتى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ياشىغانلار ئۇلارنى ‹قاڭقىلار ‹ياكى› دېگىللار› دەپ ئاتايتتى» دېيىلگەن. بۇ شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، قاڭقىللارنىڭ تەركىبىي قىسمى بولغان ئۇيغۇر ئۇرۇقىنىڭ ئېتنىك مەنبەسىنى ئۇلاردىنمۇ قەدىمكى زامانىدا ئۆتكەن دىللارغىچە سۈرۈشتۈرۈش مۇمكىن. II ئەسىردە خەنزۇچە مەنبەلەردە يېزىلغان دىللار، IV ئەسىردىكى دېگىلىلار، تېلىلەر ياكى چېلىلەرنىڭ ھەممىسى دىلارنىڭ ئوخشاش بولمىغان تارىخىي دەۋرلەردىكى ئاتىلىشىدۇر. دېگىلىلارنىڭ بىر شېخى II ئەسىردە ئالتاي تاغلىرىدا ئوغۇزلار بىلەن قوشنا بولۇپ ياشىغانىدى. قاڭقىللار — تېلىلەرنىڭ باشقىچە ئاتىلىشى (ئۇلار ئېگىز ھارۇدا ئولتۇرىدىغانلىقى ئۈچۈن شۇنداق ئاتالغان). ئۇلارنىڭ ئاساسلىق قىسمى دەسلەپتە تۇغلا دەريا‌سى بىلەن ئۇرقۇن دەريا‌سى ۋادىلىرىدا ياشاپ، كېيىنچە ئاستا ـ ئاستا كۆچەيگەنىدى، كۆپىنچە ھاللاردا، ئۇلار باشقا بىر مىللەت — جۇرجانلار بىلەن قارىشىلىشىپ كەلگەنىدى. 487 ـ يىلى (شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ شياۋېندىنىڭ تەيخې 11 ـ يىلى)، قاڭقىلارنىڭ بىر قىسمى غەربكە — تېيانشان تاغلىرى ئەتراپىغا كۆچتى. «ئۇلار ناھايىتى كۆپ خەلق ئىدى، ئۇلار بالقاش كۆلىنىڭ شەرقى تەرىپىدىكى تاغنىڭ ئېچىدە ياشايتتى.»* VI ئەسىرگە كەلگەندە، تۇغلا دەريا‌سى ۋە ئۇرقۇن دەريا‌سى ۋادىلىرىدا ئولتۇراقلاشقان تېلىلەرنىڭ بارغۇت، توڭرا، ئۇيغۇر، بايئېرقۇ، ئىزگىل، خۇن، قۇشۇر دېگەنگە ئوخشاش قەبىلىلىرى بار ئىدى. تېيانشان تاغلىرىدا ئولتۇراقلاشقانلىرى چۆبەلەر، بولو، چىگىل، ئوغۇز، قىرغىز قاتارلىقلار ئىدى. بۇ يەردىكى ئوغۇزلار «ئۇغان»دەپمۇ ئاتىلاتتى.

* «سوينامە» 84 ـ جىلد، «تېلىلەر ھەققىدە قىسسە»گە قارالسۇن.

بەزىلەر بۇنى ئۇيغۇرلارنىڭ باشقىچە يېزىلىشى دەپ قارايدۇ.①

Ⅶ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا گوبېينىڭ شىمال تەرىپىدە ياشىغان تېلىلەر تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئۆتتى. 605 — 616 - يىللىرى (سۇي يادىنىڭ دايې يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا) غەربىي تۈرك قاغانى كۈچلۈك قاغان (602 — 611 - يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) تېلىلەر ئۈستىدىن دەھشەتلىك ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزدى. 605 - يىلى، كۈھلۈك قاغان تېلى قەبىلىلىرىنى تالان-تاراج قىلىپ، ئۇلارنىڭ نەچچە يۈز ئاقساقىلىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى.② تېلى قەبىلىلىرى ئىچىدىكى ئۇيغۇرلار بارغۇت، توقرا، بايئىبۇ-قۇلار بىلەن بىرلىشىپ ئاسىيلىق قىلىپ، ئىركىن بولۇۋېلىپ، ئۆزلىرىنى ئۇيغۇر دەپ ئاتىدى. بۇ يەردىكى ئۇيغۇرلار ئەسلىدىكى قاڭگىللار زامانىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزى شۇ. «ئاسىيلىق قىلدى» دېگەنلىك تۈركلەردىن ئايرىلىپ چىقىپ مۇستەقىل بولدى، دېگەنلىكتۇر. بۇ ۋەقە شۇنى بىلدۈرىدۇكى، ئۇيغۇرلار بارغۇت، توقرا، بايئىبۇرقۇ قاتارلىق بىر تۈركۈم تېلى قەبىلىلىرى بىلەن بىرلىشىپ، تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن ئايرىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ قەبىلە بىرلەشمىسىنىڭ نامىنى «ئۇيغۇر» دەپ ئاتىدى. «ئۇيغۇر» دېگەن نام شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بارلىققا كەلدى. ئۇيغۇرلارنىڭ بارغۇت، توقرا، بايئىبۇرقۇ قاتارلىق قەبىلىلەر بىلەن بىرلىشىپ، مۇستەقىل بولۇپ، قۇدرەت تېپىش جەريانى توغرىسىدا «كونا تاڭنامە»، «يېڭى تاڭنامە» لەردە خاتىرىلەر بار. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئەينى زاماندا ئۇلارنىڭ ئاھالىسى كۆپىيىپ 100 مىڭغا يەتكەنىكەن.③

---

① لىيۇ يىتاڭ يازغان «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات». (تەيۋەن) چېڭ جۇڭ كىتابچىلىق ئىدارىسىنىڭ 1977 - يىل نەشرى.

② «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 99- جىلد، «تېلىلەر ھەققىدە قىسسە».

③ «كونا تاڭنامە» 195 - جىلد، «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»؛ «يېڭى تاڭنامە» 217 - جىلد، 1 - قىسىم: «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ بىر خىل قارىشىدا، مىلادى Ⅱ ئەسىردە ئالتاي تاغلىرىدا چارۋىچىلىق قىلغان ئۇغۇزلارمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەلىرىدىن بىرى، دەپ ھېسابلانماقتا. ئۇغۇزلار ئەڭ بۇرۇن «تارىخنامە» ۋە «خەننامە» دە كۆزگە چېلىقىدۇ. «خەننامە. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە»دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «قۇتىئۇش تەڭرىقۇت ئۇسۇنلارنى مۇنقەرز قىلدى. شىمال تەرەپتە ئۇغۇزلارغا زەربە بېرىپ، لەشكەر تارتىپ غەربكە بېسىپ كېلىپ، خاكاسلارنى مۇنقەرز قىلدى. شىمال تەرەپتە دىڭلىڭلارنى تەسلىم قىلىپ، ئۇچ دۆلەتنى بىرلەشتۈردى. ئۇلار ھەر قېتىم ئەسكەر چىقارغاندا، غەلىبە قىلماي قالمايتتى.» مىلاددىن ئىلگىرىكى 57 - يىلى (خەن شۇەندىنىڭ ۋۇفېڭ 1 - يىلى) «غەرب تەرەپتىكى ئۇغۇز خانى ۋىلى بىلەن بىرلىكتە ئوڭ قول بېلىكخانغا، ئۆز ئالدىمىزغا يۇرت سوراپ، ئۇغۇزلارغا تەڭرىقۇت تىلىسەك، دەپ مەسلىھەت بەرگەندە، تۇكىت تەڭرىقۇت ئوڭ قول بېلىكخان بىلەن ئۇنىڭ ئوغلىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى»، «شۇنىڭ بىلەن ئۇغۇزخان ۋەسۋەسە ئىچىدە ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئۆزىنى ئۇغۇز تەڭرىقۇتى، دەپ ئېلان قىلدى». «تارىخنامە. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دىمۇ ھۇن تەڭرىقۇتى «ئوڭ قول بېلىكخانىنى جازالىغاچقا، توخرىلاردىن مەدەت تىلەشكە مەجبۇر بولغان..... نەتىجىدە، كۇروان، ئۇسۇن، غۇزلار شۇنىڭدەك ئۇلارغا قوشنا بولغان 26 دۆلەت ئاسايىشلىقنى چۆمگەن» دېيىلىدۇ. بۇ خاتىرىلەردىكى «غۇز» لار «ئۇغۇز» لاردۇر. ھازىرقى زامان ئالىملىرى ئارىسىدا بەزىلەر: بۇ ئۇغۇزلارنىڭ نامىنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى ئاھاڭ تەرجىمىسى*دەپ ھېسابلايدۇ، «ئۇغۇز» دېگەن بۇ ئاتالغۇ قەدىمكى تۈركىي يېزىقتىكى ئابىدىلەردە ۋە كېيىنكى ئۇيغۇر-

*لىۋ يەنتاڭ: «جۇڭگونىڭ چىگرا رايونلىرىدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى» 5 - قىسىم، 4 - باب، 2 - بۆلۈم.

لارنىڭ رىۋايەتلىرىدە كۆپ ئۇچرايدۇ. ئابدىلەردە «توقۇز ئوغۇز» بىلەن «توققۇز ئۇيغۇر» بىر قاتاردا قويۇلىدۇ. دېمەك، شۇنىڭغا ئىشىنىش كېرەككى، ئوغۇزلارمۇ ئۇيغۇرلاردۇر. ئۇلار گوبىنىڭ شىمالىدىكى دالانىڭ غەرب تەرىپىدە ياشىغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرىدۇر.

ئۇيغۇرلارنىڭ شەكىللىنىش جەريانى تۇغرىسىدا XIII — XIV ئەسىرلەردىلا ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بىر مۇنچە رىۋايەتلەر تارقالغان. بۇ رىۋايەتلەرنىڭ بىرىدە، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئېتنىك مەنبەسىنى ئەپسانىلەردىكى ئوغۇزخانغا باغلايدۇ. بۇ رىۋايەت تۈركىي تىلى سىستېمىسىدىكى باشقا مىللەتلەر ئارىسىدىمۇ، قەدىمكى موڭغۇل قەبىلىلىرى ئارىسىدىمۇ كەڭ تارقالغان.*

بۇ رىۋايەت ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى «ئۇغۇزنامە» دىن ئىبارەت ئەدەبىي شەكىلدە ئەۋلادتىن ئەۋلادقا داۋام قىلىپ كەلمەكتە. داستاندا دېيىلىشچە، ئوغۇزخان ئىنتايىن باتۇر، قابىل بىر شەخس ئىكەن. ئۇ بالاغەتكە يەتكەندىن كېيىن بىر پەرىزات بىلەن توي قىلىپ، ئالتە ئوغۇل تېپىپتۇ. بىرىنىڭ ئىسمىنى كۈنخان قويۇپتۇ، بىرىنىڭ ئىسمىنى ئايخان قويۇپتۇ، بىرىنىڭ ئىسمىنى يۇلتۇزخان قويۇپتۇ، بىرىنىڭ ئىسمىنى كۆكخان قويۇپتۇ، بىرىنىڭ ئىسمىنى تاغخان قويۇپتۇ، بىرىنىڭ ئىسمىنى دېڭىزخان قويۇپتۇ. ئاندىن ئۇزاق ئۆتمەيلا، ئوغۇزخان كاتتا زىياپەت ئۆتكۈزۈپ، ئەتراپتىكى پۇقرالارنى تەكلىپ قىلىپتۇ. زىياپەتتىن كېيىن، ئوغۇزخان ئەلچى ۋەزىرلەر ئارقىلىق يارلىق چىقىرىپتۇ. ئۇ بۇ يارلىقتا ئۆزىنى «ئۇيغۇرلار-

---

*مولا موسا سايرامى: «تارىخىي ھەمدى» بېيجىڭ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1988 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى.

نىڭ قاغانى»* دەپ ئاتىغانكەن. كېيىنرەك، ئۇغۇزخان شەرقتە، غەربكە يۈرۈش قىلىپ دۇنياغا تونۇلۇپتۇ. بۇ رىۋايەتتىن شۇنى چۈشىنىش مۇمكىنكى، «ئۇيغۇر» بۇ بىر مىللەت نامى بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ قاغانى «ئۇغۇزلار» غا مەنسۇپ ئىدى. دېمەك، «ئۇيغۇر» بىلەن «ئۇغۇز» بىر بىرى بىلەن زىچ باغلىنىشلىق ئۇقۇمدۇر.

XIII ئەسىردە ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئەمەلىيەتكە تېخىمۇ يېقىن، تېخىمۇ تەپسىلىي بولغان يەنە بىر خىل رىۋايەت تارقالغان. بۇ رىۋايەت ئىرانلىق تارىخچى راشىددىن تەرىپىدىن «جامىئۇل تاۋارىخ» دېگەن ئەسەرگە كىرگۈزۈلگەن. راشىددىن مۇنداق دەيدۇ: «ئېيتىلىشىچە، ئۇيغۇرىستان ۋىلايىتىدە ئىككى چوڭ تاغ بولۇپ، بىرى «بۇقراتۇ — بوزلۇق» دېيىلىدىكەن، يەنە بىرى «ئۇشقۇنلۇق تەڭرىم» دېيىلىدىكەن؛ قارا قۇرۇم شۇ ئىككى تاغنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقانىكەن. ئۇگدايخان بىنا قىلغان شەھەرمۇ شۇ تاغنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىدىكەن. بۇ ئىككى تاغنىڭ يېنىدا قۇت تاغ دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر تاغ بار ئىكەن. بۇ تاغلىق رايونىنىڭ بىر يېرىدە ئون دەريا، يەنە بىر يېرىدە توققۇز دەريا بار ئىكەن. قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئاشۇ دەريالارنىڭ قىرغاقلىرىدىكى تاغلىق جايلارغا ۋە تۈزلەڭلىكلەرگە جايلاشقانىكەن. ئون دەريا ۋادىلىرىدا ئول تۇراقلاشقان ئۇيغۇرلار «ئون ئۇيغۇر» دېيىلىدىكەن. توققۇز دەريا ۋادىلىرىدا ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇرلار «توققۇز ئۇيغۇر» دېيىلىدىكەن. ھېلىقى ئون دەريا ئون ئۇرغۇن دېيىلىدىكەن، ئۇلارنىڭ ئىسمى رەت تەرتىپى بويىچە: «ئايئىشلىق، ئوتىنكار، بۇقىز، ئوزقوندۇر، تۇلار، تاردار، ئادار، ئۇچ تابسن، قاملابقۇ،

*گېك شىمىن تەرجىمە قىلغان ۋە ئىزاھلىغان «ئوغۇزنامە». بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى 1982 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى.

ئۆتكەن، دېيىلىدىكەن. يىللار ئۆتۈپتۇ، ئەسىرلەر ئۆتۈپتۇ، ئەمما بۇ ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىچىدە تېخى بىرەر پادىشاھ بارلىققا كەلمەپتۇ. ھەرقايسى قەبىلىلەردە كىم كۈچلۈك بولسا، شۇ كىشى شۇ قەبىلىنىڭ ئەمىرى بولىدىكەن. كېيىنكى چاغلاردا، ھەممە قەبىلىلەر ئورتاق مەنپەئەتنى كۆزدە تۇتۇپ، يىغىن ئېچىپتۇ ھەمدە يىغىندا: «بىز ھەممىگە بۇيرۇق چۈشۈرەلەيدىغان تولۇق ھوقۇقلۇق پادىشاھ تىكلىمىگۈچە، نىجاتلىق يولى تاپالمايمىز» دەپ قارار چىقىرىپتۇ. ھەممەيلەننىڭ بىردەك ماقۇللىشى بىلەن ھەر قايسى قەبىلىلەر ئىچىدە ئەڭ زېرەك بولغان، ئابىشلىق قەبىلىسىدىن مانقۇتاي ئىسىملىك بىر كىشىنى ئېلى — ئېلتەبىرلىققا سايلاپتۇ. (ئۇلار) يەنە ئوزقۇنىدۇر قەبىلىسىدىن يەنە بىر (ياخشى) پەزىلەتلىك كىشىنى (سايلاپ چىقىپ) كۆل — ئېركىن دەپ ئاتاپتۇ، شۇنداق قىلىپ بۇ ئىككى كىشىنى (پۇتۇن) مىللەتنىڭ جۇمھۇرى ۋە بارلىق قەبىلىلەرنىڭ پادىشاھى قىلىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلارنىڭ ئۇلۇغلىرى (يەنى ئاتامانلىرى — نەقىل ئالغۇچى) يۇز يىلچە ھۆكۈم سۈرۈپتۇ.»*

پارسلاردىن جۇۋەينى (مىلادى 1226 — 1283 - يىللار) مۇ ئۆزىنىڭ «تارىخى جاھانكۈشاي» دېگەن ئەسىرىدە شۇنىڭغا ئوخشاش رىۋايەتلەرنى يازغانىدى. ئۇنىڭ دېيىشىچە، «ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنى دەسلەپتە ئۇرقۇن دەرياسى ۋادىلىرىدا كۆپەيگەن، دەپ ھېسابلايدۇ. بۇ دەريا ئۇلار قاراقۇرۇم دەپ ئاتايدىغان تاغدىن باشلىنىدۇ؛ قاغان يېقىندا بىنا قىلىغان شەھەرنىڭ نامى شۇنىڭدىن كەلگەن. 30 ئېقىن شۇ قاراقۇرۇم تېغىدىن باشلىنىدۇ. ھەربىر دەريانىڭ قىرغىقىدا بىردىن ئۇرۇق ئول-

*«جامىئول تاۋارىخ»، خەنزۇچە نەشرى. 1 - تۇم، 1 - كىتاب، 239 - 241 - بەت.

تۇراقلاشقان؛ ئۇيغۇرلار بولسا ئۇرقۇن دەريـاسىنىڭ قىرغىقىدا شەكىللەنگەن ئىككى شاخ بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇلار ئاھالىسى كۆپەيگەن چاغدا، باشقا قەبىلىلەرنى دوراپ، قوۋملىرى ئىچىدىن بىر كىشىنى ئاتامان سايلاپ، ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرەتتى. ئۇلار 500 يىلنى شۇ تەرىقىدە ئۆتكۈزگەنىدىن كېيىن، ئاندىن بۇقۇخان ئوتتۇرىغا چىققان. ھازىر بەزى كىشىلەر بۇقۇخان ئافراسىيابدۇر، دەيدۇ. قارا قۇرۇم تېغىغا يېقىن بىر جايدا بىر كونا قۇدۇق ۋە يوغان بىر تاش بار ئىكەن، بۇ قۇدۇق بىزان قۇدۇقى ئىمىش.»

«ئەينى زاماندا قاراقۇرۇمدا ئىككى دەريا بار ئىكەن. بۇ دەريالارنىڭ بىرى تۇغلا دەرياسى دەپ ئاتىلىدىكەن، يەنە بىرى سېلىنگا دەرياسى دەپ ئاتىلىدىكەن، تۇغلا بىلەن سېلىنگا دەرياسى قاملانچۇ دېگەن يەردە بىر ـ بىرىگە قوشۇلىدىكەن؛ ئىككى دەريانىڭ ئارىلىقىدا بىر ـ بىرىگە ياندىشىپ ئىككى تۇپ دەرەخ ئۆسكەنىكەن، ئۇلار ئۇنىڭ بىرىنى ‹خۇسۇخ› دەپ ئاتايدىكەن، ئۇنىڭ شەكلى قارىغايغا ئوخشاش بولۇپ، يوپۇرمىقى قىش ۋاقتىدا قېيىننىڭكىگە ئوخشىشىپ قالىدىكەن، ئۇرۇقىنىڭ شەكلىمۇ، تەمىمۇ قارىغاي ئۇرۇقىنىڭكىگە ئوخشىشىدىكەن؛ يەنە بىرىنى ‹توز› دەپ ئاتايدىكەن. بۇ ئىككى تۇپ دەرەخنىڭ ئوتتۇرىسىدا چوقچىسىپ تۇرغان بىر دۆڭ بار ئىكەن. قۇياش نۇرىدا بۇ دۆڭ بارغانسېرى ئېگىزلەپتۇ. ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بۇ مۆجىزىنى كۆرۈپ، ھەيرانۇ ـ ھەس بولۇشۇپتۇ؛ ئۇلار بۇ دۆڭگە ئەيمىنىپ رەك تەزىم قىلىپ يېقىنلاشىپتۇ، بۇ چاغدا، ئۇلارغا ناخشىغا ئوخشاش بىر خىل يېقىملىق ئاۋاز ئاڭلىنىپتۇ. ھەر كۈنى كەچتە بىر پارچە نۇر شۇ دۆڭنىڭ 30 قەدەم چۆرىسىگە چۈشۈپ تۇرىدىكەن، دۆڭنىڭ ئىچىدىن ئەمدىلا تۇغۇلغان بوۋاقنىڭ يىغلىغان ئاۋازى ئاڭلىنىپتۇ ـ دە، دۆڭلۈكتىن بىر ئىشىك

ئېچىلىپتۇ، قاردىسا، دۆڭنىڭ ئىچىدە چېدىرىدەك بەش ھۇجرا، بۇ ھۇجرىلارنىڭ ھەربىرىدە بىردىن ئوغۇل بالا ئولتۇرغۇدەك، بۇ بالىلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئاغزىدا بىردىن ئېمىزگە بار ئىكەن، ھەربىر ھۇجرىنىڭ ئۈستىدە بىردىن كىۋەۋش تور يېپىقلىق تۇرغۇدەك. قەبىلە ئاقساقاللىرى بۇ غەلىتە ئىشنى كۆرۈپ، ھەيرانۇ ـ ھەس قىلىشىپ، باش ئۇرۇپ تەزىم قىلىپ كېتىپتۇ. بىردىنلا غۇر ـ غۇر شامال چىققاندەك بولۇپتۇ ـ دە، ھىلىقى بالىلار ئورنىدىن تۇرۇپ مېڭىشقا باشلاپتۇ. ئۇلار مېڭىپ تاش ئۆيدىن چىقىپتۇ. كىشىلەر بۇ بالىلارغا قاراشقا مەخسۇس بىر ئىنكىتانا تەيىنلەپتۇ. كىشىلەر ئۇلارنىڭ نامىغا تۇرلۇك مۇراسىملارنى ئۆتكۈزۈپتۇ. بالىلار ئەمچەكتىن ئايرىلىش بىلەنلا تىلى چىقىپ، گەپ قىلالايدىغان بولۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار كىشىلەردىن ئۆزلىرىنىڭ ئاتا ـ ئانىسىنىڭ كىملىكىنى سوراپتۇ، كىشىلەر ئۇلارغا بۇ ئىككى تۈپ دەرەخنى كۆرسىتىپ قويۇپتۇ. ئۇلار دەرەخقە گويا ئاتا ـ ئانىسىغا مۇئامىلە قىلغاندەك تىزلىنىپ تەزىم قىلىپتۇ. بۇ ئىككى تۈپ دەرەخ ئۆسكەن يەرگىمۇ تەزىم قىلىپ ھۆرمەت بىلدۈرۈپتۇ. شۇ ئەسنادا بۇ ئىككى تۈپ دەرەختىن ئۈشتۈمتۇتلا: «ئەي بالىلار! سىلەر بۇ يەرگە دائىم كېلىپ، بىزنى يوقلاپ تۇرۇڭلار. بىز سىلەرگە ئۇزاق ئۆمۈر، مەڭگۈ شان ـ شەرەپ تىلەيمىز!» دېگەن سادا كېلىپتۇ. شۇ يەردە ياشايدىغان قەبىلىلەرنىڭ كىشىلىرى كەينى ـ كەينىدىن كېلىپ، بۇ بەش بالىنى گويا شاھزادىلەردەك ئىززەتلەپتۇ. ئۇلار قايىتىش ۋاقتىدا، بۇ بالىلارنىڭ چوڭىنىڭ ئىسمىنى «سونقۇر تېكىن»، ئىككىنچىسىنىڭ ئىسمىنى «قۇت تېكىن»، ئۈچىنچىسىنىڭ ئىسمىنى «توقلا تېكىن»، تۆتىنچىسىنىڭ ئىسمىنى «ئور تېكىن»، بەشىنچىسىنىڭ ئىسمىنى «بوقۇ تېكىن» دەپ ئاتاپتۇ. بۇ مۆجىزىلەرنى كۆرگەن كۆپچىلىك

بۇ بەش ئوغۇلنىڭ ئىچىدىن بىرىنى ئۆزلىرىگە ئاتامانلىققا ۋە پادىشاھلىققا تاللاشقا قوشۇلۇپتۇ. ئۇلار بۇ بەش شاھزادە قادىر ئالىلا تەرىپىدىن ئاتا قىلىنغان، دەپ قارايدىكەن. بۇقۇ- خانىنىڭ پەزىلەت ۋە پاراسەت جەھەتتە باشقا بالىلاردىن ئېشىپ چۈشىدىغانلىقىنى، يەنە كېلىپ ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ تىل - يېزىقىنى بىلىدىغانلىقىنى بايقاپتۇ. شۇڭا، ئۇنى خاقانلىققا كۆرسىتىپتۇ ۋە كاتتا مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ تەختكە چىقىرىپ قۇيۇپتۇ.»* «تارىخى جاھانكۈشاي» دېگەن كىتابتا، شۇ بايانلاردىن كېيىن يەنە: «بۇقۇ تېكىن ئاق تاغ دەپ ئاتىلىدىغان بىر يەردە بىر پەرىزات بىلەن يەتتە يىل ئالتە ئاي 20 كۈن بىللە تۇرۇپتۇ. پەرىزاتنىڭ مەسلىھىتى بويىچە، ھەر تەرەپكە يۈرۈش قىلىپ، ئۇرقۇن دەريياسى بويىدا ۋە تۇركىستاندا ئوردۇبالىق ۋە بالاساغۇن قاتارلىق شەھەرلەرنى بىنا قىلىپتۇ»، دېيىلىدۇ.

راشىددىن بىلەن جۇۋەينى نەقىل كەلتۈرگەن بۇ رىۋايەتلەر خەنزۇچە يېزىلغان «ئىدىقۇت خانىنىڭ تۆھپىلىرى»، «ئىدىقۇتتىكى چى جەمەتىنىڭ شەجەرىسى»، «يۆەن سۇلالىسى تارىخى. بارچۇق ئارت تېكىننىڭ تەرجىمھالى» قاتارلىقلاردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشىغا دائىر بايانلار بىلەن ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشىشىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە «ئىدىقۇت خانىنىڭ تۆھپىلىرى» ناھايىتى مۇكەممەل يېزىلغان.

«ئىدىقۇت خانىنىڭ تۆھپىلىرى» 1331 - يىلى (يۆەن ۋېنزۇڭنىڭ جىشۇن 2 - يىلى) تىكلەنگەن ئابىدە. ئابىدىدە يۆەن سۇلالىسى دەۋرىدە قۇجۇ خانى ئىدىقۇتنىڭ نەسەبنامىسى ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ يۆەن سۇلالىسى ئۈچۈن كۆرسەتكەن

*جۇۋەينى: «تارىخى جاھانكۈشاي» ئىچكى موڭغۇل نەشرىياتى، 1980 - يىل خەنزۇچە نەشرى، 1 - كىتاب، 62 -، 64 - بەتلەر.

تۆھپىلىرى خاتىرىلەنگەن. ئۇنىڭدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ھەققىدە خاتىرىلەر بار. بۇ ئابىدىنىڭ تېكىستى «داۋيۇەن ئۇزۇندىلىرى» نىڭ ئاپتورى يۇجى تەرىپىدىن يېزىلغان. يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن خەتتات كۇي ئابىدىگە كۆچۈرۈپ يازغان. مۇشۇ ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرى خۇاڭ ژۇنبى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ ژۇژۈبي دېگەن يېرىدىن بۇ تاش ئابىدىنىڭ يېرىمىنى تاپقان، كېيىن ئۇنىڭ دەلىللىشى ئارقىلىق بۇ ئابىدىنىڭ تولۇق تېكىستى قولغا كەلتۈرۈلدى.* بۇ ئابىدىدە يېزىلىشچە، قۇجۇ خانىغا قاراشلىق ئۇيغۇرلار يۇرتىدا قارا قۇرۇم تېغى دەيدىغان بىر تاغ بولۇپ، تاغنىڭ يېنىدا تۈغلا دەريا سى، سېلېنگا دەريا سى دەپ ئاتىلىدىغان ئىككى دەريا بار ئىكەن. بىر كۈنى ئۇشتۇمتۇتلا ئىككى دەريانىڭ ئوتتۇرىسىدىكى دەرەخنىڭ ئۈستىگە شولا چۈشكەن ئىكەن، دەرەختە ھامىلە پەيدا بولۇپتۇ. ئاردىدىن توققۇز ئاي ئون كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، دەرەخ يېرىلىپتۇ - دە، بەش بالا تۇغۇلۇپتۇ. ئۇلارنىڭ ئەڭ كىچىكىنىڭ ئىسمى «ئۈسەن بۇقۇ قاغان» ئىكەن. ئۈسەن بۇقۇ قاغان چوڭ بولغاندىن كېيىن، ئۆز ئىلىگە پادىشاھ بولۇپتۇ، قىرىق نەچچە ئەۋلاد جەمئىي 520 يىل ھۆكۈم سۈرۈپتۇ. يەنە «ئالىپ بىلگە ئىدىقۇت قاغان» دېگەن يەنە بىر خان ئۆتكەن بولۇپ، بۇ قاغانىنىڭ ئوغلى كۈل تېكىن ئىكەن. ئۇ «قارا قۇرۇمدىكى پىلپىل تاغ دېگەن يەردە تۇرىدىكەن.» «تەڭرىخان تېغى دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر تاغ بار ئىكەن. بۇ تاغنىڭ جەنۇب تەرىپىدە قۇت تاغ دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر تاغ بار ئىكەن.» ئابىدىدىكى بۇ جۈملىلەرنى جۇۋەينىنىڭ ئەسىرىگە سېلىشتۇرساق شۇنى بىلگىلى بولىدۇكى، بۇ يەردىكى «پىلپىل تاغ» دەل جۇۋەينىنىڭ كىتابىدىكى «بۇقراتۇ — بوزلۇق تاغ»

* «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»، 1964 - يىل 2 - سان.

دېگەن تاغنىڭ ئۆزى شۇ؛ «تەڭرىخان تېغى» دەل «ئۇشتۇنلۇق تەڭرىم» دېگەن تاغنىڭ ئۆزى؛ «قۇت تاغ» «قۇتلۇق تاغ» نىڭ ئۆزى. بۇنىڭدىن كۆرگىلى بولىدۇكى، يۇەن سۇلالىسى دەۋردە خەنزۇلارنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىگە ۋە ياشىغان جايلىرىغا دائىر رىۋايەتلەر توغرىسىدىكى خاتىرىلىرى ئەينى زامانىدىكى پارس تارىخشۇناسلىرىنىڭ خاتىرىسىدىكى بىلەن ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. دېمەك، ئەينى زامانىدىكى ئۇيغۇرلار توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇلار ئەڭ بۇرۇن پەيدا بولغان يەر ئۇرقۇن دەريا سى، تۇغلا دەريا سى ۋادىلىرى ئىدى. دەسلەپتە، ئۇلار تارقاق ياشىغان، يەنە كېلىپ كۆپىنچىسى دەريانىڭ نامىنى ئۆز ئۇرۇقلىرىنىڭ نامى قىلغان. كېيىنكى چاغلاردا ھەممىسىگە ئورتاق داھىي (گەرچە، بىر داھىينىڭ ئىسمى رىۋايەتلەردە ھەر خىل ئاتىلىپ كېلىنگەن بولسىمۇ) بارلىققا كەلگەن، ئۇلار شۇنىڭدىن كېيىن بىرلىشەلمىگەنىدى. بۇ رىۋايەتلەر سىرلىق تۇس ئالغان، بەزىلىرىگە ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى كۆز قاراشلار ئارىلىشىپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ رىۋايەتلەر ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىنى چۈشىنىشتە ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ۋە ئۇلارنىڭ گۈللىنىشى ئەھۋالى توغرىسىدا، يۇقىرىدا بايان قىلىنغانلاردىن پۈتۈنلەي باشقىچە بولغان خاتىرىلەرمۇ بار. XI ئەسىرلەردە يېزىلغان «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئەنە شۇ خىلدىكى ئەڭ بۇرۇنقى كىتاب ھېسابلىنىدۇ. بۇ كىتابتا ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ئافراسىيابقىچە سۇرۇشتۇرۇلگەن. ئاپتور مۇنداق دەيدۇ:

«تۈركلەرنىڭ ئۇلۇغ خاقانى ئافراسياب ‹توڭا ئالپ ئەر› دەپ ئاتىلاتتى. بۇ ‹قاپلانغا ئوخشاش كۆچلۈك، باتۇر ئادەم› دېمەكتۇر.»، «قەشقەر ‹ئوردۇكەنىد› دېيىلىدۇ.① بۇ ‹خان تۇرىدىغان شەھەر، مەركەز› دېگەن بولىدۇ. چۈنكى بۇ شەھەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغانلىقتىن، ئافراسياب شۇ يەردە تۇرغان.»② بىز مىلادى XI ئەسىردە پارسچە يېزىلغان «شاھنامە»دىن ئافراسياب-نىڭ تۇرانىيلار رايونىدىكى تۈركلەر شاھىنىڭ نامى ئىكەنلىكىنى بىلىمىز. قەدىمكى زوراستىرىزم (ئاتەشپەرەسلىك) دىنىغا ئائىت «ئاۋىستا» دېگەن كىتابتا ئافراسىيابنى ئەپسانىلەشتۈرۈلگەن ئاريائانلار (ئىرانىيلار) شاھىنىڭ نامى ئىدى دېيىلىدۇ. «ساتۇق بۇغراخان شەجەرىسى»دە ئافراسياب قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ «بەگ تەبىقىسىدىكى» كىشىلىرىنىڭ ئەجدادى ئىدى دېيىلىدۇ.③ شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىنى ئافراسياب بىلەن بىرلەشتۈرۈپ قويۇش ئانچە ئىشەنچلىك ئەمەستەك تۇرىدۇ.

يېقىنقى ئېيتقاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ شەكىللىنىشى ۋە كۆپىيىشى، باشقا نۇرغۇن مىللەتلەرگە ئوخشاش، ئۇزۇن تارىخىي جەريانىنى بېسىپ ئۆتكەن. بۇ جەريانىدا، ئۇيغۇرلار گوبىي چۆلىنىڭ شىمالىدىكى كەڭ دالىلاردا ياشىغان بىر قىسىم قەدىمكى مىللەتلەر ۋە شىنجاڭدىكى بىر قىسىم قەدىمكى مىللەتلەر بىلەن سىڭىشىپ

---

①«تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1981 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى. 3-توم، 503 - بەت.

② «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981- يىل ئۇيغۇرچە نەشرى. 1 - توم، 447 - بەت.

③ «ساتۇق بۇغراخان شەجەرىسى»، چاغاتاي يېزىقىدىكى قولىيازما نۇسخىسى.

ئەسلىدە ئاھالىسى كۆپ بولمىغان، تارقالغان جايلىرى چەكلىك بولغان ئۇرۇقتىن ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بىر مىللەتكە ئايلانغانىدى. كېيىنكى چاغلاردا بۇنداق سىڭىشىش جەريانىدا، ئۇلار شىنجاڭدىكى قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ ئېسىل ئەنئەنىلىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئاخىر ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مىللىتى بولۇپ شەكىللەنگەنىدى.

ئىككىنچى باب
ئۇيغۇرلارنىڭ گۈللىنىشى ۋە ئۇرقۇن ئۇيغۇر خانلىقى

1 - بۆلۈم ئۇيغۇرلارنىڭ گۈللىنىشى

ئۇيغۇرلار بىرنەچچە ئەسىر تەرەققىيات جەريانىنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرۈپ، VII—VIII ئەسىرلەرگە كەلگەندە، مۇستەقىل، قۇدرەتلىك ھەربىي كۈچكە ئىگە مىللەت سۈپىتىدە تارىخ سەھنىسىگە چىقتى.

«كونا تاڭنامە»، «يېڭى تاڭنامە»، «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» قاتارلىق كىتابلاردا يېزىلىشىچە، ئۇيغۇرلار «ئىچكى توققۇز ئۇرۇق»، «تاشقى توققۇز قوۋۇم» دېگەن ئىككى چوڭ تارماقتا بۆلۈنگەن. ئىچكى توققۇز ئۇرۇق «توققۇز ئۇيغۇر» (يەنە ئون ئۇيغۇر دەيدىغان گەپمۇ بار) دەپ ئاتالغان، تاشقى توققۇز قوۋۇم «توققۇز ئوغۇز» دەپمۇ ئاتالغان.

«كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دېكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچكى توققۇز ئۇرۇقى رەت بويىچە بىرىنچىسى، «ياغلا قار» دەسلەپكى مەزگىلدىكى قاغانلىقنىڭ فامىلىسى ئىدى؛ قالغانلىرى ئايىردىم - ئايىرىم ھالدا «ئوتىگىر»،

«قۇرابىر»، «باشقىرت»، «ئاۋاسار»، «قازار»، «قۇسار»، «ياماقار»، «ئاياۋىر» دەپ ئاتىلاتتى.

ئۇيغۇرلارنىڭ تاشقى توققۇز قوۋمى ئۇيغۇرلار بىلەن باشقا چوڭراق سەككىز قەبىلىنىڭ بىرلىشىشى ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلگەن بىر گۇرۇھ ئىدى. «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر. ئۇيغۇرلار»دا، تاشقى توققۇز قوۋمنىڭ نامى تەرتىپ بويىچە مۇنداق يېزىلغان: ئۇيغۇر، بارغۇت، خۇن، بايئىرقۇ، توڭرا، ئىزگىل، چۆبە، باسمىل، قارلۇق. بۇلاردىن باسمىل بىلەن قارلۇقلار VIII ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرى قورال كۈچى بىلەن قوشۇۋېلىنغان قەبىلىلەردۇر. شۇڭا، ئۇرۇش بولسىلا ئۇيغۇرلار بۇ ئىككى قەبىلىنى ئاۋانگارت قىلىپ ئالدىغا چىقىرىپ قويىاتتى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەركىبى توغرىسىدا راشىددىننىڭ «جامىئول تاۋارىخ» دېگەن كىتابىدا خېلى مۇھىم بىر خاتىرە بار. بۇ خاتىرىدە VIII ئەسىردە تۇرپان ئويمانلىقىدا ياشىغان ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقالغان رىۋايەت يېزىلغان. ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلىدۇ: ئۇيغۇرلار ئۇرقۇن دەرياسى ۋادىلىرىدا ياشىغان چاغلاردا، ئۆزلىرىنىڭ تۇرغان جايلىرىنىڭ ئوخشاش بولمىغانلىقىغا ئاساسەن، ئون قەبىلىگە ئايرىلغان. بۇ ئون قەبىلە ئۇرقۇن دەرياسىنىڭ ئون تارماق ئېقىمىدا ئولتۇراقلاشقان. بۇ تارماق ئېقىملارنىڭ نامى ئۇيغۇرلارنىڭ شۇ يەردە ياشىغان قەبىلىلىرىنىڭ نامى بولغان.* بۇ قەبىلەرنىڭ نامى ئىچكى توققۇز ئۇرۇق، تاشقى توققۇز قوۋمنىڭ نامى بىلەن دېگەندەك ئوخشىشىپ كەتمەسمۇ، لېكىن ئۇيغۇرلارنىڭ نۇرغۇن ئۇرۇقلاردىن تەركىب تاپقانلىقى، ھەر بىر ئۇرۇقنىڭ ئۆزىگە خاس نامغا

* «جامىئول تاۋارىخ» 1 - توم، 1 - كىتاب. شاڭخەي كىتابخانىسى. 1983 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 240 - بەت.

ئىگە ئىكەنلىكىدىن قارىغاندا، بۇ ناملارنىڭ ئاشۇ ئىككى تارىخ كىتابىدا يېزىلىشى ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن شۇنداق دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇكى: «يېڭى تاڭنامە»، «كونا تاڭنامە»، «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» دېگەن كىتابلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەركىبى (ئۇرۇقلىرى) توغرىسىدا يېزىلغان خاتىرىلەر يەنىلا ئىشەنچلىكتۇر.

ئۇيغۇرلار كۆچمەن چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلىپ، سۇ، ياپلاق قوغلىشىپ ماكانلاشقان بىر مىللەت ئىدى. بەزى چاغلاردا، ئۇلار تەبىئىي ئاپەت ۋە يېغىلىق تۈپەيلىدىن كۆچۈپ يۈرگەن، مىلادى V ئەسىردە، ئۇلار ئۇرقۇن دەرياسىنىڭ غەربىي شىمالىدا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانىدى. V — VI ئەسىرلەردە ئۇلارنىڭ بىر قىسمى يەنە تۇغلا دەرياسى بويىغا كۆچۈپ بارغانىدى. تۈركىي يېزىقتىكى «تەڭرى بولمىش ئېل ئېتمىش بىلگە قاغان ئابىدىسى» دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، VII ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، ئۇلار يەنە سېلېنگا دەرياسى ۋادىسىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان. بۇنىڭدىن باشقا، V ئەسىردىن VI ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا، ئۇلارنىڭ يەنە بىر قىسمى ئېۋىرغول (ھازىرقى قۇمۇل) نىڭ غەرب تەرىپىدە، ئاگىننىڭ شىمال تەرىپىدىكى تېيانشان بويلىرىدا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.* VII ئەسىردىن VIII ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا، تۈركلەرنىڭ بەگچۇر قاغانى كۈچىيىپ، ئەسلىدىكى تېلىلار يۇرتىنى تارتىۋالدى. ئۇنىڭ بېسىمى ئاستىدا، بىر قىسىم ئۇيغۇرلار ۋە چۆبە، ئىزگىل، خۇنلاردىن ئىبارەت ئۈچ قەبىلە گوبىي قۇملۇقىدىن ئۆتۈپ، خېشى كارىدورىدىكى گەنجۇ، لياڭجۇ دېگەنجايلارغا كۆچۈپ كەلدى.

ئۇيغۇرلار مۇستەقىل خانلىق قۇرۇشتىن ئىلگىرى

* «سۇينامە»، 84 - جىلد، «شىمالىي دىلار ھەققىدە قىسسە. تېلىلار»

تېغى ئۇرۇقداشلىق جەمئىيتى باسقۇچىدا ياشاۋاتقان بولغاچقا، مۇستەھكەم، بىرلىككە كەلگەن ئورتاق سىياسىي گەۋدە بولۇپ شەكىللەنمىگەنىدى. ھەرقايسى قوۋملەردە بىرەر ئۇرۇق ئىچىدىن بىرەر كۆچلۈك كىشى ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئۆزىنى يولباشچى دەپ ئاتاپ، شۇ ئۇرۇقنىڭ باشلىقى بولۇۋالاتتى. كېيىنچە، جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە مىللەتنىڭ ئورتاق مەنپەئىتىنىڭ ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن يېغىن ئارقىلىق، ئىسقۇل، ئۇرۇقۇندار دەپ ئاتىلىدىغان ئۇرۇقلار ئىچىدىن بىردىن كىشىنى مىللەتنىڭ ئورتاق يولباشچىسى قىلىپ سايلاپ چىقتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ئۇيغۇرلار بىرلىككە كەلگەن فېئودال خانلىق قۇرۇشقا كىرىشتى. سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلگەن ئىككى يولباشچىدىن ئالدىنقىسىنىڭ ئىسمى مەڭگۈبېي ئىدى، ئۇ كىشىلەر تەرىپىدىن دانىشمەن دەپ قارىلىپ، «ئېلتىرەر» دەپ ئاتالغانىدى؛ كېيىنكىسى زېرەك دەپ قارىلىپ، «كۆل ئېركىن» دەپ ئاتالغانىدى. «ئېلتىرەر» قەدىمكى تۈرك تىلى بولۇپ، «قەبىلىلەر بىرلەشمىسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ ئىككى يولباشچىنىڭ مەرتىۋە نامى ئوخشاش بولمىسىمۇ، لېكىن ھوقۇقى ئوخشاش ئىدى. بىر مىللەتنىڭ ئىككى يولباشچىسى بولغانلىقى، ئىككى يولباشچىنىڭ ھوقۇقىنىڭ پەرقسىز بولغانلىقى ئۇرۇقلارنىڭ سىياسىي جەھەتتە ۋە ھەربىي جەھەتتە ئىتتىپاق تۈزۈمىنى قوللانغانلىقىنىڭ ئىپادىسىدۇر.

VII ئەسىر ئۇيغۇرلار جەمئىيتى فېئودالىزمغا قاراپ شىددەت بىلەن ئىلگىرىلىگەن دەۋر ئىدى. بۇ دەۋردە، جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادى يېڭى تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەنىدى: ئۇرقۇن ۋادىسى بىلەن تۇغلا ۋادىسىنىڭ تەبىئىي مۇھىتى دېھقانچىلىق ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئوبدان شارائىت بىلەن تەمىنلىدى. ئۇيغۇرلار ئورمانزارلىقتىكى مول ياۋايى ھايۋانلار بايلىقىدىن تېرە، مۈڭ

گۈز ـ سۆگەك قاتارلىق نەرسىلەرگە ئېرىشىپ تۇراتتى؛ يەنە سەن ئەتراپتىكى مىللەتلەردىن تۆمۈر ۋە تۆمۈر ئەسۋابلارغا ئىگە بولاتتى. تۆمۈر ۋە تۆمۈر ئەسۋابلارنىڭ قولغا كەلتۈرۈلۈشى ئۇيغۇرلارنىڭ ھەربىي كۈچىنىڭ ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈچىنىڭ يۈكسىلىشىگە تۈرتكە بولدى. ھۈنەرۋەنچىلىك مۇستەقىل بىر ئىشلەپچىقىرىش تارمىقىغا ئايلاندى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەتراپىدىكى مىللەتلەر بىلەن، شۇنىڭدەك ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن بولغان سودىسى ئۇلارغا ئىقتىسادىي مەنپەئەت ئېلىپ كەلدى. تېخىمۇ مۇھىمى شۇكى، ئۇيغۇرلارنىڭ يىلقىچىلىق ئىشلىرى زور دەرىجىدە راۋاجلاندى. ئۇيغۇر ئېتى ئۇيغۇرلارنىڭ مۇھىم چارۋىچىلىق مەھسۇلاتىغا ئايلىنىپ قالدى. بۇ مەھسۇلات ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ۋە تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈپلا قالماي، بەلكى ئوتتۇرا ئۆزلەشكەن رايونى بىلەن سودا ـ سېتىق قىلىشتا ئىشلىتىلىدىغان مۇھىم تاۋار بولۇپ قالدى. مۇشۇنداق ۋەزىيەتتە، ئۇيغۇرلاردا بىرلىككە كەلگەن ھاكىمىيەت قۇرۇش ئارزۇسى ۋە تەلىپى پەيدا بولۇشقا باشلىدى.

«يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە يېزىلىشىچە، ئۇيغۇرلارنى ئەڭ دەسلەپتە بىرلەشتۈرۈپ، بىر ئاقساقالنىڭ رەھبەرلىكى ئاستىغا ئۇيۇشتۇرغان كىشى سۆكۈن ئېركىن ئىدى. بۇ ۋەقە سۈي يا ئىدىنىڭ دايې يىللىرىدا بولغان. ئەينى زامانىدا، غەربىي تۈركلەرنىڭ قاغانى قارا قاغان تېلىلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ مال ـ مۈلۈكلىرىنى بۇلاپ كېتىدۇ. قارا قاغان تېلىلارنىڭ بويسۇنماسلىقىدىن ئەنسىرەپ، ئۇلارنىڭ قەبىلە ئاقساقالىرىدىن بىرنەچچە يۈزكىشىنى يىغىپ كېلىپ ھەممىسىنى تىرىك كۆمۈۋېتىدۇ. ئۇنىڭ زوراۋانلىقى ئۇيغۇرلارنىڭ نارازلىقىنى قوزغايدۇ. ئۇيغۇرلار بارغۇت، توگرا، بايىرقۇ قاتارلىق قوشنا قەبىلىلەر بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، غەربىي تۈركلەردىن يۈز ئۆ-

رؤپ، ئۆزلىرىنى «ئېركىن» دەپ ئاتايدۇ. سۈكۈن ئېركىن دەل شۇ قېتىم ۋۇجۇدقا كەلگەن ئىتتىپاقتا ئاقساقال بولغانىدى.

سۈكۈن ئېركىنلىك ئوغلىنىڭ ئىسمى بۇسات تېكىن ئىدى. بۇسات ئۇيغۇرلارنىڭ تەرەققىيات تارىخىدا مۇھىم شەخس بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «يېڭى تاڭنامە» دە ئۇ: «جاسارەتلىك، تەدبىرلىك، ئۈستا مەرگەن ئىدى، جەڭگە باشلامچىلىق بىلەن كىرەتتى، ھۇجۇم قىلغاندا يەڭمەي قالمايتتى. يېڭىلگەنلەرنى بويسۇندۇرماي قالمايتتى» دەپ تەرىپلىنىدۇ. سۈكۈن ئېركىن ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇرۇقلار بىرلەشمىسى بۇساتنى ئاقساقاللىققا سايلايدۇ. ئۇنىڭ ئانىسى ئۇرقۇن خاتۇن ناھايىتى كەسكىن، تەدبىرلىك بىر ئايال بولۇپ، «قۇۋملەر ئىچىدە يۈز بەرگەن ۋەقەلەر»نى قەتئىيلىك بىلەن تەنجىتاتتى.* ئۇيغۇرلار ئۆز ئىچىدە مۇشۇنداق ئىككى ئەربابنىڭ بولغانلىقى ئۈچۈن تېزلىكتە قۇدرەت تاپتى. مىلادى 629 - يىلى (تاڭ تەيزۇڭنىڭ جېنگۇەن 3 - يىلى)، ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسى بىلەن تۇنجى قېتىم سىياسىي - ئىقتىسادىي ئالاقە ئورناتتى؛ 630 - يىلى، ئۇيغۇرلار سىر - تاردۇشلار بىلەن بىرلىشىپ، تۈركلەرنىڭ شىمالىي قىسمىغا ھۇجۇم قىلدى. كېيىن، تۈركلەرنىڭ ئېلىك قاغانى ئۆزۈننىڭ ئوغلى يۇقۇق شاتنىڭ قوماندانلىقىدا 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇن ئەۋەتىپ، ئۇيغۇرلارغا قايتۇرما ھۇجۇم قىلغاندا، بۇسات تېكىن 5000 ئەسكەرگە قوماندانلىق قىلىپ، ئاز كۈچ بىلەن نۇرغۇن قوشۇن ئۈستىدىن غەلىبە قىلدۇ. مازۇڭسەن تېغىدا تۈرك ئەسكەرلىرىنى يېڭىپ، شەرقىي تۈركلەرنى مۇنقەرز قىلدۇ، شۇ قېتىمقى غەلىبە ئارقىلىق، ئۇيغۇرلارنىڭ ھەيۋىسى شىمالنى زىلزىلىگە كەلتۈردى. بۇسات تېكىن ئۆزىنى «ئالىپ ئۇرئېلتەبىر» دەپ ئاتاپ، تۇغلا دەريا‌سى بويىدا ھۆكۈمرانلىق مەركىزىنى قۇرىدۇ. بۇسات

* «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»، 1 - جىلد

قۇرغان بۇ ھاكىمىيەت ئۇيغۇر فېئودال دۆلىتىنىڭ ئىپتىدائىي شەكلى ئىدى.

بوسات ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنىڭ يولباشچىسى ئۇلۇغ ئېلتەبىر تۇمېد ئاتىسىنىڭ ئىشىغا ۋارىسلىق قىلىدۇ. تۇمېد بارغۇت، توڭرا قاتارلىق قەبىلىلەر بىلەن بىرلىشىپ، 646 - يىلى 6 - ئايدا تاڭ سۇلالىسىگە ياردەملىشىپ سىر - تاردۇشلارغا ھۇجۇم قىلىدۇ. سىر - تاردۇشلارنىڭ قاغانى دومى قاتتىق مەغلۇپ بولۇپ، تۇمېد تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، تۇمېد ئۆزىنى قاغان دەپ ئاتايدۇ. شۇ يىلى 8 - ئايدا تۇمېد تېلىلارنىڭ 13 قەبىلە سىگە باشچىلىق قىلىپ جەنۇبقا يۈرۈپ قۇلان تاغلىرىدىن ئۆتۈپ، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا كېلىدۇ ۋە تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولۇشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇيغۇرلار زىچ مۇناسىۋەت ئورنىتىدۇ. بۇ چاغدا تاڭ تەيزۇڭ تەختتە ئىدى. تاڭ تەيزۇڭ تۇمېدنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن، ئۇنى «مەرىپەت قۇچقان ئۇلۇغ سانغۇن»، قوشۇمچە «دەشتى ماكان تۇتۇقبېگى» دېگەن مەنسەپ بىلەن تارتۇقلايدۇ. تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇرلار رايونىدا «دەشتى ماكان تۇتۇق مەھكىمىسى» تەسىس قىلىدۇ ۋە بۇ مەھكىمىنىڭ قارىمىقىدا ئالتە مەھكىمە، يەتتە ئايماق قۇرىدۇ. مەھكىمىگە تۇتۇقبېگ، ئايماقلا ئايماقبېگى قويىدۇ. ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئۇيغۇرلار يۇرتىدىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىچكى جايلىرىغا باردىغان غول قاتناش يولى — «تەڭرى قاغان يولى» ياساشنى تەلەپ قىلغاندا، تاڭ تەيزۇڭ ۋە تاڭ ھۆكۈمىتى بۇ تەكلىپنى قوبۇل قىلىدۇ ۋە بۇ يولنى ياستىپ، يول بويىغا 68 ئۆتەڭ سالدۇرىدۇ. بۇ يول ياسالغاندىن كېيىن گوبېينىڭ شىمالىدىكى جايلار بىلەن مەملىكىتىمىزنىڭ

ئىچكى جايلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە تېخىمۇ كۈچىيىدۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ نەسىللىك ئات، بۇلغۇن تېرىسى قاتارلىق مەھسۇلاتلار ئارقىلىق تاڭ سۇلالىسى بىلەن قىلىدىغان يىپەك سودىسىغا تېخىمۇ ئوڭايلىق تۇغدۇرىدۇ. 648 - يىلى 10 - ئايدا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچىدە يېغىلىق يۈز بېرىپ تۇھىد ئۆزىنىڭ ئاكىسىنىڭ ئوغلى ئۇغۇر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ. ئۇغۇرنىڭ تۇمېدنى ئۆلتۈرۈشتىكى مەقسىتى تۈركلەرنىڭ قاغانى قابىشقا ئەل بولۇش ئىدى. ئەمما بۇ ۋەقە پاش بولۇپ قالغاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى يەنىمۇ قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن بېگى يۈەن لىچېن ئۇغۇر توپىلىڭىنى تىنجىتىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، تۇمېدنىڭ ئوغلى بايان ئۇيغۇرلارنىڭ قاغانى بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى يېڭىباشتىن تۇراقلىشىشقا باشلايدۇ. 651 - يىلى (تاڭ گاۋزوڭنىڭ يۈڭخوي 2 - يىلى) 7 - ئايدا، غەربىي تۈركلەرنىڭ قاغانى ئىشبارا تاڭ سۇلالىسىنىڭ بېشىبالىق ئايمىقى (ھازىرقى جىمسار ناھىيىسى ئەتراپىدا) نى بېسىۋالىدۇ. تاڭ ھۆكۈمىتى لياڭ جيەنفاڭ بىلەن چۆبە ئالىپنى ئۇلارغا جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتىدۇ. بۇ جەڭگە ئۇيغۇرلارنىڭ قاغانى بايان 50 مىڭ ئاتلىق ئەسكەرنى باشلاپ بېرىپ قاتنىشىپ، بېشىبالىقنى قايتۇرۇۋالىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇ ئۆزىنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىكتە تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي تۈركلەرگە قارشى قوزغىغان ئۇرۇشلىرىغا كۆپ قېتىم قاتنىشىدۇ. بۇ ئۇرۇش تاكى غەربىي تۈركلەرنىڭ قاغانى ئىشبارا ھالاك بولغانغا قەدەر داۋاملىشىدۇ. شۇ قېتىمقى ھەمكارلىق سەۋەبىدىن، تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بايانغا «ئوك قول ھىماتچى ئۇلۇغ سانغۇن»، تېلەنغۇت قەبىلىسىنىڭ بېگىگە «سول قول ھىماتچى ئۇلۇغ سانغۇن»

دەپ نام بېرىدۇ. 661 - يىلى، بايان ئۆزىنىڭ قوۋملىرىنى باشلاپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ كۈرىيانلارغا قارشى ئۇرۇشقا قاتنىشىدۇ. شۇ يىلى بايان ئۆلىدۇ. بايان ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بىرۇت، دۇكېچ، ئۆگتېبېر، ئۆگتېنان، قوشۇخان قاتارلىقلار كەينى - كەينىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ يولباشچىسى بولىدۇ. Ⅶ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، شەرقىي تۈركلەرنىڭ قاغانىنىڭ ئەۋلادلىرى قايتىدىن باش كۆتۈرۈپ، ئۇيغۇرلارغا كۆپ قېتىم ھۇجۇم قىلىدۇ. ئۇيغۇرلار كېيىنكى تۈركلەرگە قارشى كۈرەشتە ئۆزلۈكسىز كۈچىيىپ، «ئەسكەرلىرى 50 مىڭغا، ئاھالىسى 100 مىڭغا يېتىدۇ.»* شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇرلار گوبېينىڭ شىمالىدىكى قۇدرەتلىك مىللەتلەرنىڭ بىرىگە ئايلىنىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپىيىشى ۋە قۇدرەت تېپىشى Ⅷ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قۇرۇلغان كۆل بىلگە ئۇيغۇر خانلىقى ئۈچۈن ئاساس سېلىپ بېرىدۇ.

سۈكۈن ئېركېن زامانىسىدىن كۆل بىلگە قاغان زامانىسىغىچە (مىلادى Ⅶ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن Ⅷ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە) ئۇيغۇرلار 100 يىلدىن ئارتۇق تەرەققىيات دەۋرىنى بېشىدىن كەچۈردى. ئەمما، ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىنىڭ مۇشۇ دەۋرىدىكى تەپسىلىي ئەھۋالىغا دائىر تارىخىي ماتېرىيال ناھايىتى ئاز. بەزى ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمى بىلەن تۈرك خانلىقىنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمى ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دېكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلار دەسلەپتە ئۆزلىرىنىڭ يولباشچىلىرىنى «ئېركېن»، «ئېلتەبىر» دەپ ئاتايتتى. كېيىنكى چاغلاردا تۇمېد ئۆزىنى قاغان دەپ ئاتاپ «مەنسەپدارلارنى تەيىنلىدى، تۈرك

* «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

لەرنىڭكىگە ئوخشاش ئالتە چەت بۇيرۇق، ئۇچ ئىچ بۇيرۇق تەيىنلىدى. بۇنىڭدىن باشقا يەنە، تۆتۈق بەگ، سانغۇن، ئەمىر قاتارلىق مەنسەپدارلارنىمۇ تەيىنلىدى.»* ھەمدە تاغ سۇلالىسىنىڭ مەنسەپ تۈزۈمىنىمۇ قوللاندى. ئۇلاردا «ئېركېن»، «ئېلتەبىر»، «قاغان» قاتارلىق مەنسەپلەر ئاتىدىن بالىغا مىراس بولۇپ قالاتتى. «ئىچ بۇيرۇق» بىلەن «چەت بۇيرۇق» (ۋەزىرلەر) ۋە باشقا ھەر دەرىجىلىك مەنسەپدارلار ئادەتتە ئېركېن، ئېلتەبىر، قاغانلار ئائىلىسىدىن ۋە ئۇلارغا قانداش لىق جەھەتتىن يېقىن بولغان ئۇرۇق، قەبىلىلەر ئىچىدىن تاللىنىپ تەيىنلىنەتتى. «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە يېزىلىشىچە، ئۇيغۇرلارغا تەۋە ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەرنىڭ «سۈيۈرغاللىق يەرلىرى» بولاتتى. ئالىي ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى يايلاقلارنى ئۆز جەمەتلىرىگە ۋە باشقا قەبىلىلەرنىڭ باشلىقلىرىغا تەقسىم قىلىپ بېرەتتى. ئۇلار «نازارەتچى» ئەۋەتىپ «ھەممىدىن بىردەك» باج - سېلىق ئالاتتى.

ئېركېن، ئېلتەبىر، قاغان ۋە ئۇلارنىڭ جەمەتلىرى، ھەر دەرىجىلىك مەنسەپدارلار، ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەرنىڭ ئاقسۈ قاللىرى نۇرغۇن چارۋا، ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ۋە يايلاقلارغا ئىگە بولۇۋالغانىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بەگلەر ئادەتتىكى پۇقرالارغا بىۋاستە ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان ئېكسپلاتاتسىيەچى سىنىپ ئىدى. ئادەتتىكى پۇقرالار ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنغۇچى سىنىپ بولۇپ، «قارا بۇدۇن» دەپ ئاتىلاتتى. ئۇلاردا ئازغىنە چارۋا ۋە يايلاق بولۇپ سىياسىي جەھەتتە پۈتۈنلەي بەگلەرگە بېقىندى ئىدى. ئۇرۇش بولۇپ قالسا، ئۇلار ئۆزلىرى ئات، قورال ۋە ئوزۇق - تۈلۈك تەييارلاپ، قوش تۈزۈپ ئۇرۇشقا باراتتى. ئۇرۇشتا قولغا چۈشۈرۈلگەن

* «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»

ئاساسلىق ئولجىلار ۋە ئەسىرلەر پۈتۈنلەي قەبىلە ئاقساقالـ
لىرىغا ھەددىيە قىلىناتتى. ئاقساقاللار ئۆزلىرىگە ھەددىيە
قىلىنغان بۇ نەرسىلەرنى قاغانغا ۋە باشقا مەنسەپدارلارغا
ھەددىيە قىلاتتى. ئادەتتىكى چاغلاردا، قارا بۇدۇنلەر ئۆزلىرى
نىڭ چارۋىچىلىقى بىلەن شۇغۇللىنىشتىن تاشقىرى، ئاساسەن،
ھۆكۈمران سىنىپلارغا ھەقسىز ئىشلەپ بېرەتتى. ئۇلار چارۋا
مەھسۇلاتلىرىنى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ۋە باشقا
ئېشىنچى مەھسۇلاتلارنى ئۆز ئىچىدە ئەركىن ئالماشتۇراتتى.
ئەمما ئۇلار ھەر خىل باج ـ سېلىقلارنى تولۇق تاپشۇرۇشقا
مەجبۇر ئىدى. سىرت بىلەن بولغان تاۋار ئالماشتۇرۇش
ئىشلىرىنى بەگلەرنىڭ، ئەمەلدارلارنىڭ تەستىقى ئارقىلىقلا
ئېلىپ بارالايتتى.

ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىدىكى ئەڭ تۆۋەن قاتلام «قۇل» ياكى
«چۆرە» دېيىلەتتى. (ئۇرقۇن ـــ يېنىسەي ئابىدىلىرىدە ‹Qōro› ـــ
دېدەك› دېيىلگەن). قۇللار جىسمانىي ئەركىنلىكتىن مەھرۇم
بولغان، ئاقسۆڭەكلەر سىنىپىغا پۈتۈنلەي بېقىندى كىشىلەر
بولۇپ، ئۇلار ئاساسەن قارا بۇدۇنلەر ئىچىدىكى ۋەيران
بولغانلاردىن، يېتىم ـ يېسىرلەردىن ۋە ئەسىرلەردىن تەركىب
تاپاتتى. ئۇلار ئادەتتە ھېچ نەرسىگە ئىگە ئەمەس ئىدى،
ئىقتىسادىي جەھەتتە سېلىق تۆلىمەيتتى، ئۇرۇشقا قاتناشمايتتى،
ئائىلە ئەمگىگى بىلەنلا شۇغۇللىناتتى، ئاقسۆڭەكلەرنىڭ
ئائىلىسىدە يېتىپ قوپۇش، تاماق يېيىشتىن تاشقىرى، ھېچقانـ
داق ھەق ئالالمايتتى. قۇللار ياكى دېدەكلەر سان جەھەتتە
ئازراق بولۇپ، قۇللۇق جەمئىيەتتىكىگە ئوخشاش ئالاھىدە
مۇناسىۋەتنى شەكىللەندۈرمىگەنىدى. سۇكۇن ئېركىن زامانىدىن
كۆل بىلگە زامانىغىچە بولغان ئاردىلىقتا، ئۇيغۇرلار ئۇزلۇكسىز
ئۇرۇش قىلىش، ئۇزلۇكسىز ئىلگىرىلەش جەريانىدا روناق

تاپتی ۋە تەرەققىي قىلدى. بۇ جەريانداء جەنۇب تەرەپتىكى تاغ سۇلالىسى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ۋە باشقا جەھەتلەردىكى مۇناسىۋىتىنى زادىلا ئۇزۇلۇپ قالمىدى. بۇ ئالاقىلەر ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتىدا مۇھىم ئامىل بولۇپ قالغانىدى. بولۇپمۇ تۇمىد ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە، تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇرلار رايونىدا مەھكىمە، ئايماق تەسىس قىلدى. بۇ چاغلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىچكى جايلىرى بىلەن بولغان سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت ئالاقىسى تېخىمۇ قويۇقلاشتى. بۇ ئالاقە جەريانداء تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزئارا بىر - بىرىگە كۆرسەتكەن تەسىرى ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولدى.

2 - بۆلۈم ئۇرقۇن ئۇيغۇر خانلىقى

ئۇيغۇرلار روناق تاپقاندىن كېيىن، 744 - يىلى ئۇيغۇرلار ھۆكۈمرانلىقىدىكى خاقانلىق قۇرۇلدى، تارىخشۇناسلار تارىختا قۇرۇلغان بۇ خاقانلىقنى «ئۇرقۇن ئۇيغۇر خانلىقى» دەپ ئاتايدۇ.

ئۇرقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنى بەرپا قىلغان كىشى قۇشۇ خانىنىڭ ئوغلى كۆل بىلگە ئىدى. تارىخشۇناسلارنىڭ كۆپىنچىسى ئۇنىڭ خانلىق قۇرغان ۋاقتىنى «يېڭى تاڭنامە» دە يېزىلغان 744 - يىل (تاڭ شۇەنزۇڭنىڭ تەيەنباۋ 3 - يىلى) غا توغرا كېلىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ.

ئۇرقۇن ئۇيغۇر خانلىقى كۆل بىلگە خاقان كېيىنكى تۈرك خانلىقىنى مۇنقەرز قىلغاندىن كېيىن قۇرۇلغانىدى.

ئەسلىدە گوبېينىڭ شىمالىدا ھۆكۈم سۈرگەن شەرقىي تۈرك خانلىقى ھالاك بولغاندىن كېيىن، تۈركاۋەرنىڭ ئاقسۆڭەكلىرىدىن قۇتلۇق بىلگە ھەرقايسى جايلاردا تارقىلىپ يۈرگەن تۈركلەرنى يەنە بىر يەرگە يىغىپ، 685 - يىلى (تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ۋۇ زېتىيەننىڭ چۈيگوڭ تۇنجى يىلى) ھازىرقى سەنشىنىڭ شىمالىي قىسمىدىن ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغىچە، خۇاڭخې دەرياسىدىن سەنشىنىڭ يۈيىشيەن ناھىيىسىگىچە بولغان جايلاردا ھاكىمىيەت قۇرۇپ، ئۆزىنى «ئىلتەبىرىش قاغان» دەپ ئاتىدى. كېيىنكى چاغلاردا قۇتلۇق مەشھۇر باش ۋەزىر تۇنيۇقۇقنى ئىشقا سېلىپ، ئۇنىڭ باشلامچىلىقىدا، شىمالغا قاراپ ئىلگىرىلەپ، ئۇيغۇرلارنىڭ پائالىيەت مەركىزى — ئۇرقۇن دەرياسى بويىدىكى ئۆتۈكەن تاغلىرىنىڭ ئەتراپىدىكى جايلارغا كەڭ كۆلەمدە ھۇجۇم قوزغىدى. ئۇيغۇرلار قۇتلۇقنىڭ تويۇقسىز قىلغان ھۇجۇمى ئارقىسىدا پۈتۈنلەي تىرىپسىرەن بولۇپ كەتتى. ئۆتۈكەن ئەتراپىدىكى جايلار شۇنىڭ بىلەن شەرقىي تۈركلەر تەرىپىدىن ئىشغال قىلىۋېلىندى. ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى تۈغلا دەرياسى ۋادىسىغا كۆچۈپ كەتتى. قالغان كۆپ قىسمى تۈركلەرگە ئەل بولدى. قۇتلۇق ئۆزلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى بەگچۇر قاغان تۈغلا، سېلېنگا ۋە ئورقۇن دەريالىرى ۋادىلىرىدىكى جايلارغا ئۆزلۈكسىز ئەسكەر ئەۋەتىپ، ئۇيغۇرلارغا ۋە ئەسلىدە تېلىلارغا تەۋە بولۇپ كەلگەن بەزى مىللەتلەرگە ھۇجۇم قىلىپ، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ بەش قېتىم كەڭ كۆلەملىك ئۇرۇش قوزغىدى. ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارغا قوشنا بولۇپ ياشىغان باشقا بەزى مىللەتلەر تۈركلەرنىڭ ھۇجۇمىغا قەيسەرلىك بىلەن قارشىلىق كۆرسەتتى. VIII ئەسىرنىڭ

باشلىرىغا كەلگەندە، ئۇيغۇرلار بىلەن ئىزگىل، چۆبە، خۇن، توگرا، ئابۇس (باسمىل) قاتارلىق قوۋملەرنىڭ تۈركلەرگە قارشى كۈرىشى يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلدى. 716 - يىلى، بايئىرقۇ قووۋمى بەگچۇر قاغانغا تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى ئۆلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن ئۆزىنىڭ ئەتراپىدىكى جايلارغا قارىتا شىددەت بىلەن كېڭەيمچىلىك قىلغان تۈركلەرنىڭ كۈچى ئەنە شۇ چاغدا قاتتىق زەربىگە ئۇچراپ، زەئىپلىشىشكە باشلىدى. 734 - يىلى، تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى ئىچىدە يېغا كۆتۈرۈلۈپ، ھۆكۈمرانلار بىر - بىرىنى قىرىشتى. ھۇشۇنداق ۋەزىيەت ئاستىدا، ئۇيغۇر، باسمىل، قارلۇق قاتارلىقلار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ مۇستەقىللىق ئېلان قىلىشتى. 742 - يىلى، ئۇيغۇرلار باسمىل، قارلۇقلار بىلەن بىرلىشىپ، تۈركلەرگە ھۇجۇم قىلىپ، قۇتلۇق يابغۇنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ، باسمىللارنىڭ ئاقساقلىنى قاغان قىلىپ تىكلىدى. ئۇيغۇرلار بىلەن قارلۇقلار ئوك، سول يابغۇ بولدى. قۇتلۇق يابغۇ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، تۈركلەرنىڭ قالدۇق قوۋملىرىدىن بەزىلىرى تاك سۇلالىسىگە ئەل بولدى. بەزىلىرى قېچىپ كەتتى. 744 - يىلى، باسمىللارنىڭ قاغانى تۈركلەرنىڭ قالغان قوۋملىرىنىڭ ئاقساقلى ئۆزمىش قاغانىنى ئۆلتۈردى، ئۇيغۇرلاردىن كۆل بىلگە باسمىللارنىڭ قاغانىنى ئۆلتۈرۈپ، قۇتلۇق بىلگە قاغان بولدى ۋە ئۆزىنىڭ بارگاھىنى سېلىنگا دەرياسى ۋادىسىدىن ئۇرقۇن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى ئوردۇبالىق (ئۇرقۇن دەرياسىنىڭ قىرغىقىدىكى قارا بالغاسۇن) غا كۆچۈردى. ئىككىنچى يىلى، كۆل بىلگە كېيىنكى تۈرك قاغانى بولمىش (بۇمىن قاغان) نى ئۆلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن كېيىنكى تۈرك ھاكىمىيىتى ئاخىرقى ھېسابتا مۇنقەرز بولدى. مانا شۇ چاغدا ئۇيغۇر خانلىقى رەسمىي قۇرۇلدى. ئۇلارنىڭ

ھەربىي كۈچى تازا ئۇلغايغان چاغلاردا ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ زېمىنى ئوتتۇرا ئاسىياغىچە كېڭەيگەنىدى.

كۆل بىلگە قاغان ئۇيغۇر خانلىقى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ بىر ئەسىرچە (744 — 840 - يىللار) داۋام قىلدى. بۇ جەريانىدا 14 كىشى تەختتە ئولتۇردى. ئۇلاردىن كۆل بىلگە قاغان (744 — 747 - يىللار)، مۇيۇنچۇر (747 — 759 - يىللار)، بۆگۈ تېكىن (759 — 780 - يىللار)، تۇن باغا قاغان (780 — 789 - يىللار)، قۇتلۇغ (795 — 805 - يىللار) قاتارلىقلار مەشھۇر ئۇيغۇر خاقانلىرىدۇر. ئۇيغۇر خانلىقى ئىچكى توققۇز ئۇرۇق (توققۇز ئۇيغۇر) نى ئاساس قىلىپ، تاشقى توققۇز قوۋمنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن قۇرۇلغانىدى. ئىچكى توققۇز ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى ياغلاقار ئۇرۇقى خان جەمەتى گۈرۈھى بولۇپ، قاغانلار ھامان ياغلاقارلار ئىچىدىن بارلىققا كېلەتتى، مىلادى 795 - يىلى (تاڭ دېزۇڭنىڭ جېنيۇەن 11 - يىلى)، ساداقەتمەند قاغان ئاچور ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، سۈيۈنگىل قاغان قۇتلۇغ تەختكە ۋارىسلىق قىلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، قاغان ياغلاقارلار ئىچىدىن ئەمەس، ئاۋاسارلار ئىچىدىن سايلىنىدىغان بولدى. تاشقى توققۇز قوۋم ئەسلىدە ئۇيغۇرلار بىلەن بىر-لىشىپ، تۈركلەرگە قارشى تۇرغان بىر قەبىلىلەر بىرلەشمىسى ئىدى. ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، قەبىلىلەر بىر-لەشمىسى ئۇيغۇرلار دەپ ئاتىلىدىغان بولدى.* ئۇيغۇر خانلىقىدا توققۇز بۇيرۇق قويۇلدى. ئۇلارنىڭ ئۇچى ئىچ بۇيرۇق، ئالتىسى چەت بۇيرۇق ئىدى. ئىچ بۇيرۇق خان جەمەتىدىن بولاتتى. چەت بۇيرۇق بارغۇت، خۇن، بايئىرقۇ، توگرا، ئىزگىل، قىبتار قاتارلىق ئالتە قەبىلىدىن بولاتتى.

* «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار. بىرىنچى قىسىم».

توققۇز ئۇيغۇر قەبىلىسىگە جەمئىي 11 تۈتۈقىبەگ قويۇلغان بولۇپ، بۇلارنىڭ ئۈچى جەمەتى گۇرۇھىدىن ئىدى، قالغانلىرى باشقا قەبىلىلەرنىڭ ھەربىرىدىن بىرىدىن قويۇلغانىدى. تۈتۈق بەگلەر ئۆز قەبىلىلىرىنىڭ ئاقساقاللىرى ئىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ قەبىلىلىرى ئىچىدىن سايلىناتتى. ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسى دەسلەپتە بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى تۈپاسلارنى، بايقال كۆلىنىڭ غەربىدىكى قۇرىقانلارنى، يېنىسەي دەريياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى قىرغىزلارنى، ئالتاي تاغلىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى قارلۇقلارنى، تىيانشاننىڭ شىمالىدىكى چۆل تۈركلىرىنى (ساتارلارنى)، چۈغاي تېغى ئەتراپىدىكى تاڭغىت، ئۇيغۇنلارنى، ھىنگان تېغىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى شىرۋى، قۇم - سارلارنى ۋە قىتانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. «تارىخى جاھانكۈشاي» دا «ئۇيغۇر خانلىقى قۇدرەت تاپقان مەزگىللەردە ئۆزىنىڭ كۈچىنى تىيانشان تاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى چۆ دەريياسى ۋادىلىرىغىچە يەتكۈزگەنىدى» دېيىلىدۇ. مىلادى 812 - يىلى (تاڭ شىيەنزۇڭنىڭ يۈەنخې 7 - يىلى) ئۇيغۇرلاردىن تەڭرى قاغان (مىلادى 805 — 821 - يىللىرى)، زور قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ، بېشىبالىق، ئۇچ (ھازىرقى يەنجى خۇيزۇ ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالى)، كۈسەندىن ئۆتۈپ، قارلۇقلار بىلەن تىبەتلەرنى مەغلۇپ قىلدى*، يەتتەسۇ ۋادىسى، ياشارتېس دەريياسى (ھازىرقى نامى سىر دەريا) ۋادىسى، پەرغانە قاتارلىق جايلارنى بېسىۋالدى.

ئۇيغۇر خانلىقى دەۋردە ئىجتىمائىي ئىگىلىك چارۋىچى

* «ئۇيغۇر بىلگە قاغانىنىڭ تۆھپىلىرى ھەققىدىكى يادنامىلەر»، «قارا قۇرۇم مېتال، تاش پوتوكلىرى» گە كىرگۈزۈلگەن.

لىقنى ئاساس قىلاتتى. ئۇيغور خانلىقى تاڭ سۇلالىسى بىلەن يېپەك - ئات سودىسى قىلىپ تۇرغانلىقتىن، شۇنىڭدەك شەرق بىلەن غەربىنىڭ سودا ئالاقىسىدىكى قاتناش لىنىيىسىنى تىز-گىنلەپ تۇرغانلىقتىن، دۆلەتنىڭ ئىگىلىكىنى ئىلگىرىكىگە قارىغاندا خېلى ئوبدان تەرەققىي قىلدۇرالىغانىدى.

ئۇيغۇرلار چارۋىچىلىقتا ئاتچىلىقنى ئاساس قىلاتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتلىرىغا ۋە بايىرقۇ، توڭرا، بارغۇت، ئىزگىل، چۆبە، خۇن، قارلۇق، باسمىل قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ ئات لىرىغا ئالاھىدە تامغا بېسىلاتتى. تارىختا بۇنداق ئاتلار «ئىنال ئات» دېيىلەتتى. ئۇيغۇر ئاتلىرى ئۇرۇشتىمۇ، ئىشلەپچىقىرىشتىمۇ، تۇرمۇشتىمۇ، سودا - سېتىق ئىشلىرىدىمۇ مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. ئۇيغۇر ئاتلىرىنىڭ سانى پۈتكۈل ئۇيغۇر خانلىقى ھۆكۈم سۈرگەن دەۋردە ھەيران قالارلىق دەرىجىدە نۇرغۇن ئىدى. ئۇيغۇر ئاتلىرىنىڭ ھەرقايسى دەۋرلەردىكى سانى توغرىسىدا تارىخىي ھۆججەتلەردە ئېنىق خاتىرە قالدۇ-رۇلمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا ئېلىپ بېرىلغان ئات - يېپەك سودىسىنىڭ مىقدارى-دىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ئەھۋالىنى تولۇق بىلىۋالالايمىز. مەسىلەن، «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»دە يېزىلىشىچە، تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگىنىۋەن يىللىرىدىن كېيىن (مىلادى 758 — 760 - يىللىرى)، ئۇيغۇرلار ھەر يىلى بىر قېتىم تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىچكى جايلىرىغا كېلىپ ئات سودىسى قىلىپ تۇراتتى. ئۇلار ئاتلىرىنى تاڭ سۇلالىسىنىڭ يېپەك مالىلىرىغا تېگىشىپ كېتەتتى. ھەر قېتىم تاڭ سۇلالىسىگە سېتىپ بەرگەن ئاتلىرى نەچچە ئون مىڭغا يېتەتتى. 773 - يىلى 11 - ئايدا، ئۇيغۇرلار بىر قېتىمدىلا ئون مىڭ ئاتنى ھەيدەپ كېلىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىچكى

جايلىرىدا ساقلانىدى؛ «بەي جۇيىسىنىڭ چاڭچىڭ يىللىرىدا يېزىلغان نەزمە ـ بېيتلىرىدىن ئالمىناق»تا نەقىل كەلتۈرۈلگەن «ئۇيغۇر قاغانى بىلەن يېزىشقان مەكتۇپلار»دا، ئۇيغۇرلار بىر قېتىمدا تاڭ سۇلالىسىگە 20 مىڭ «ئىنال ئات» ئېلىپ كېلىپ ساتقان. بۇ ئاتلارنىڭ قىممىتى تاڭ سۇلالىسىنىڭ 500 مىڭ توپ شايىسىنىڭ قىممىتىگە توغرا كېلەتتى، دېيىلىدۇ. ئېيتىلىشلارغا قارىغاندا، ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۆڭلۈك ـ سۆيگۈن توپىلىڭىنى باستۇرۇشىغا «5000 ئەسكەر، 10 مىڭ ئات ياردەم قىلغان» ئىكەن*. بۇ سانلار ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاتچىلىق ئىشلىرىنىڭ ناھايىتى تەرەققىي قىلغانلىقىنى، ئاتلىرىنىڭ ناھايىتى كۆپ بولغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. يېپەك ـ ئات سودىسى ئۇيغۇرلارغا ناھايىتى پايدىلىق ئىدى. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ بىر ئېتى تاڭ سۇلالىسىنىڭ 40 توپ يېپەك گەزلىمىسىگە ئالماشتۇرۇلاتتى. بەزىدە بىر ئات 50 توپ دارايىغا ئالماشتۇرۇلاتتى. ئاتنىڭ چايغا تېگىشىلىش قىممىتىمۇ ناھايىتى يۇقىرى ئىدى. «يېڭى تاڭنامە. يۈن شۇننىڭ تەرجىمھالى»دا يېزىلىشىچە، ئۇيغۇر قاغانى چىشىن قاتارلىق كىشىلەرنى قەتل قىلماقچى بولغان بولسىمۇ، لېكىن تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇرلارغا بىر مىليون 800 مىڭ توپ شايى قەرزدار بولغانلىقتىن، ئۇلارنى ئۆلتۈرمەي، قايتىپ بېرىپ قەرز سۇرۇشتۇرۇشكە ئەۋەتكەن، تاڭ سۇلالىسى ئائىلاج 100 مىڭ توپ يېپەك مال، 100 مىڭ سەر ئالتۇن ـ كۈمۈش تۆلەپ قەرزىنى ئاران تۈگەتكەنىكەن. «ئۇيغۇر قاغانى بىلەن يېزىشقان مەكتۇپلار»دا يېزىلغان شۇ سودىدا ئۇيغۇرلار 500 مىڭ توپ شايغا ئات تىگىشكەن بولۇپ، تاڭ سولالىسى بۇ

*«توققۇز ئۆلمانىڭ توپلىمى. دۇغۇ نەزمىلىرىگە شەرھى»، 3 ـ جىلد.

شاينى ئىككى قېتىمغا بۆلۈپ تاپشۇرغانىدى. بۇ مسياللار ئۇيغۇرلانىڭ يىپەك ـ ئات سودىسىدا غايەت زور پايدا ئالغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئۇيغۇرلار ئىچكى جايلاردىن ئاتقا تېگىشىپ كەلگەن يىپەك مال، چاي ۋە باشقا بۇيۇملارنى ئۆزلىرىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىتىپلا قالماي، بەلكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى جايلارغا ئاپىرىپ سېتىپ، ئۇنىڭ بەدىلىگە تېخىمۇ كۆپ مەھسۇلات ۋە تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى قولغا كەلتۈرەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇيغۇرلار شۇ مەزگىللەردە سودا پائالىيىتى ئارقىلىق ئىنتايىن تېز رونىاق تاپقانىدى. شۇ چاغلاردا ئۇيغۇر سودىگەرلىرى ئىچكى جايلارغا بارغانسېرى كۆپلەپ كىردى. ئۇلار ئىچىدىكى باي سودىگەرلەر چاڭئەن قاتارلىق جايلاردا ئۇزاققىچە ئولتۇراقلىشىپ، دۇكان ئېچىپ ناھايىتى بېيىدى. بەزىلىرى تاڭ سۇلالىسىنىڭ كىشىلىرىنى قەرزدار قىلىپمۇ قويغانىدى*.

Ⅷ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، تىبەتلەر كۈچەيىپ، گەنسۇنىڭ غەرب تەرىپىدىكى بېشىبالىقنى بېسىۋالدى، ئەنشىدىكى تۆت قورغاننى ۋە شۇنىڭدەك تېيانشان تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنى كونترول قىلىۋالدى. نەتىجىدە غەربىي يۇرتتىكى مىللەتلەر بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي، سىياسىي ئالاقە پۈتۈنلەي ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تەۋەلىكىدىكى يول ئارقىلىقلا ئېلىپ بېرىلىدىغان بولدى. بېشىبالىق شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى قاتناشنىڭ تۈگۈنىگە جايلاشقان ئىنتايىن مۇھىم جاي بولغاچقا، ئۇيغۇرلار بۇ مۇھىم جاينى ساقلاپ قىلىش ئۈچۈن، تىبەتلەر بىلەن كۆپ قېتىم ئۇرۇشۇپ، زور چىقىم تارتتى. تا Ⅸ ئەسىرنىڭ باشلىرىغا

* ۋاڭ گۇۋېي: «(توققۇز ئۇيغۇر قاغانى ئابىدىسى) گە خاتىمە»، «گۈەنتاڭ توپلىمى»، 20 ـ جىلىد

كەلگەندە، ئۇيغۇرلار ئاي تەڭرى بولمىش بىلگە قاغان (بويانچى قاغان) نىڭ قوماندانلىقىدا تىبەتلەرگە قارشى جازا يۈرۈشى قىلىپ، تىبەتلەرنىڭ قولىدىن بېشىبالىق بىلەن كۈسەننى قايتۇرۇۋالدى؛ شۇنىڭدىن كېيىن شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش يېڭىباشتىن راۋانلاشتى. شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى قاتناشنىڭ راۋانلىشىشى تاڭ سۇلالىسىنىڭ مەنپەئىتىگىمۇ، شۇنىڭدەك ئۇيغۇرلارنىڭ مەنپەئىتىگىمۇ ئۇيغۇن ئىدى. ئۇيغۇر خانلىقى شەرق بىلەن غەربنىڭ قاتناش جەھەتتىكى جان تومۇرىنى ئۆز قولىدا تۇتۇپ تۇرغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ ئېگىلىكىدە شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا ئۆزگىرىش يۈز بەردى. سودا ئىشلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا پايدىلىق شارائىت يارىتىپ بېرىلدى. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سوغدىلاردىن بولغان ئۇستا، سودىگەرلەر دائىم دېگۈدەك ئۇيغۇر خانلىقىغا كېلىپ سودا قىلاتتى.

ئۇيغۇرلارنىڭ پايتەختى ئوردوبالىق (قارا بالغاسۇن) ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي مەركىزى ئىدى. ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشتە تېپىلغان بىر تۇرار جاي خارابىسىدىن دېڭىرقاي، مىس پارچىلىرى ۋە برونزا ئەينەك تېپىلدى. بۇنىڭدىن شۇ تۇرار جاينىڭ بىر كاسپىنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. پايتەختتە، شۇنىڭدەك ئۇرقۇن دەريا‌سى بويىدىكى دېھقانچىلىق رايونلىرىدا ياشىغان ئائىلىلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ دېگۈدەك ئۇن تارتىدىغان قول تۈگمىنى (يارغۇنچاق) بار ئىدى. پايتەخت سىرتىدا، ئۇرقۇن ۋە سېلېنگا دەريا‌سى بويىدىكى باشقا ئۇيغۇر شەھەرلىرىنىڭ ئەتراپىدىمۇ ئاھالە رايونى ۋە دېھقانچىلىق رايونلىرى بار ئىدى، شەھەرلەردە قول سانائىتىمۇ بار ئىدى*. پايتەخت

* B. C. كىسلىۋ: «موڭغۇلىيىدىكى قەدىمكى شەھەرلەر»، «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى»، 1957 - يىل، 2 - سان.

12 تۆمۇر قوۋۇقلۇق چوڭ بىر سېپىل بىلەن ئورالغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىگە زىچ ئاھالە جايلاشقانىدى. شەھەردە بازار مەھەللىلەر بار ئىدى. بازارلاردا ھەر خىل سودا سېتىق بولۇپ تۇراتتى.①

ئۇيغۇرلار ئەسلىدە چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى ئاساس قىلاتتى، ئەمما كېيىنكى چاغلاردا بايلىقنىڭ توپلىنىشى بىلەن نۇرغۇن شەھەر ۋە قارشى - سارايلارنى بىنا قىلىپ، بارا بارا يېرىم ئولتۇراق تۇرمۇشنى كەچۈرىدىغان بولدى. Ⅷ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، قارا قاغان (مويۇنچۇر) سېلىنگا دەريا سىنىڭ قىرغىقىدا بايبالىق شەھىرىنى بىنا قىلدى②. كېيىنكى چاغلاردا ئۇنىڭ ئۇرغلى مويي قاغان (ئۇيغۇرلار ئۇنى بۆگۈ قاغان دەيتتى) مۇ ئۇرقۇن دەريا سى ۋادىسىدا بۆگۈ قاغان بالىق، ئوردوبالىق ۋە نۇرغۇن قارشى - سارايلارنى بىنا قىلدى③. ئۇرقۇن دەريا سى بويىدا شۇنىڭدەك جۇيىيەن كۆلى (ھازىرقى ئىرغۇنا دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى جايلار) بويىدا بىرقانچە «خاتۇنبالىق بار ئىدى»④. 840 - يىلى قىرغىزلار ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئۇرقۇن دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىغا جايلاشقان پايتەختىگە ئوت قويۇۋەتكەندىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنىڭ ئوكا قاغانى تاڭ سۇلالىسىنىڭ جەنۇۋ ھەربىي

① [ئەنگلىيە] مېنوسكى: «ئوتتۇرا ئەسىر تۈركلىرى، ئىرانىيلار ۋە كاۋكازلىقلار»، 1978 - يىل، لوندون نەشرى، 295 - بەت.

② «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۇقۇرنەكلەر»، 225 - 226 - جىلد؛ «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار. 1 - قىسىم».

③ فېڭ چېڭجۇن تەرجىمە قىلغان: «دوسان موڭغۇل تارىخى» 1 - توم، 181 - بەت، «لياۋ سۇلالىسى تارىخى»، 37 - جىلد. «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۇقۇرنەكلەر»، 226 - جىلد.

④ ۋاڭ يەندې: «قۇجۇغا ئەلچىلىككە بېرىش»، «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» 37 - جىلد، «يېڭى تاڭنامە. جۇغرافىيىلىك تەزكىرە».

قورۇلى (هازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ قورۇم گال دېگەن يېرىـ نىڭ غەربىي شىمالىدا) بىلەن تىيەندې ھەربىي قورۇلى (هازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ ئولات ئوڭ خوشۇننىڭ شىمال تەرىپىدە) غا قاراشلىق ئىككى شەھەرنى ئاردىيەت ئېلىپ ئولتۇرۇپ تۇرۇش ئۈچۈن ئەلچى ئەۋەتكەنىدى. مۇشۇ پاكىتلار ئۇيغۇر ھۆكۈمرانـ لىرىنىڭ كېيىنكى چاغلاردا شەھەر تۇرمۇشىدىن ئايرىلالمايدىغان بولۇپ قالغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىچىدىكى سىياسىي تۈزۈلمە ۋە سىنىپىي مۇناسىۋەتلەر خانلىق قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىكىدىن ئانچە پەرقلەنمەيتتى. قاغان، خاتۇن ئەڭ چوڭ چارۋىدار ئىدى. «تاشقى توققۇز ئۇرۇق» نىڭ يولباشچىلىرىمۇ چوڭ چارۋىدارلار ئىدى. جايلاردىكى ھەر دەرىجىلىك بەگلەر چوڭ چارۋىدار ياكى ئوتتۇرا، كىچىك چارۋىدارلار ئىدى. چارۋىدارلار نۇرغۇن يايلاقنى ئىگىلىۋالاتتى. چارۋىچىلار يايلاقنى ئىشلىتىش ھوقۇقىغىلا ئىگە ئىدى. چارۋىچىلار چارۋىدارلارنىڭ قولىدىن يايلاقنى ئىشلىتىش ئۈچۈن چارۋىدارلارغا ياكى چوڭ چارۋىـ دارلارغا چارۋا بېقىپ بېرەتتى. چارۋىدارلار ياكى چوڭ چارۋىدارلار چارۋىچىلارنىڭ ھەقسىز ئەمگىكىدىن نۇرغۇن چارۋا ئۇندۇرۇۋېلىپ، ئۆزىنىڭ قولىغا توپلايتتى. ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىدە بۇلاردىن باشقا يەنە بىر ئالاھىدە تەبىقە ــ مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان سوغدى سودىگەرلىرى ئىدى. ئۇلار ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شوغۇللانمايلا، مەھسۇلاتلارنى ئالماشتۇرۇش بىلەنلا شۇغۇللىنىدىغان سىنىپ ئىدى. ئۇلار ئۇيغۇرلار يۇرتىدا تەڭسىز قىممەتتە ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق، چارۋىچىلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلاتتى، يەنە تېخى ئاقسۆڭەك چارۋىدارلارغا جازانە پۇلى تارقـ تاتتى، ئۇششاق ھۈنەرۋەنلەرنىمۇ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلاتتى، شۇ ئارقىلىق ئۇيغۇرلارنىڭ ئىقتىسادىي جان تومۇرىنى چاڭگـ

لىغا ئېلىۋالغانىدى*.

ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىدە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىدىغان، زۇلۇمغا ئۇچرايدىغانلار يەنىلا چارۋىچىلار، قارا بۇدۇنلەر ۋە قۇللاردىن ئىبارەت ئۇچ خىل كىشىلەر ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى گوبىي چۆللىنىڭ شىمال تەرىپىدىكى يايلاقلاردا كۆچۈپ يۈرۈپ چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئاساسلىق ئىشلەپچىقارغۇچىلار ئىدى. چارۋىچىلار بىلەن قارا بۇدۇنلەر ئاساسەن، «توقۇز ئۇيغۇرلار» ۋە تاشقى «توققۇز ئۇرۇق» ئىچىدىكى ئاددىي پۇقرالار ئىدى. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ئۇرۇشتا ئەسىرگە چۈشكەن يات مىللەت خەلقى ئىدى. چارۋىچىلار باج ـ سېلىقنى ئاساسلىق ئۇستىگە ئالغۇچىلار ئىدى؛ ئۇرۇش بولۇپ قالسا ئۇلار ئالدىنقى سەپكە ئەۋەتىلەتتى؛ ئۇرۇشتا قولغا چۈشكەن ئەسىرلەر چارۋىدارلارغا ھەدىيە قىلىناتتى. چارۋىچىلار ۋە قارا بۇدۇنلەر بىلەن چارۋىدارلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئىنتايىن كەسكىن ئىدى. تۈرك يېزىقىدا پۈتۈلگەن «ئۇيغۇر قارا قاغان ئابىدىسى» نىڭ بىرنەچچە يېرىدە ئادەتتىكى پۇقرالار «بۇدۇن» دېيىلگەن، ئاۋام خەلق «قارا بۇدۇن» دېيىلگەن، چاكارلار ۋە دېدەكلەر «قۇل، كۈڭ» دېيىلگەن. لى دېيۇ يازغان «خۇيچاڭ يىللىرىدا پۈتۈلگەن شېئىرلار» 13 ـ جىلد، «تەييۇەننىڭ شىمال تەرىپىدىكى چېگرا مۇداپىئەسى ئىشلىرىنىڭ ئەھۋالى» دېگەن قىسىمدا ئۇيغۇر خانلىقى ھالاك بولغاندىن كېيىن، ئۇكا قاغان سەنشىنىڭ شىمال تەرىپىدىكى جايلارنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلغانىدا، تاڭ ئوردىسى ئۆز قوشۇنلىرىغا: ئەگەر ئۇيغۇرلارنىڭ «قوي، ئاتلىرىنى، پۇل ـ مال، قۇل ـ دېدەكلىرىنى قولغا چۈشۈرەلىسەڭلار، ئۆزلىرىڭلارنىڭ خوجايىنىغا تاپشۇرۇڭلار، ئوردا بۇنىسى سۈرۈشتۈرمەيدۇ» دەپ بۇيرۇق

* لى چاۋ: «دۆلەت تارىخىغا قوشۇمچە». 2 ـ جىلد.

چۈشۈرگەن، دېگەن خاتىرىلەر بار. بۇنىڭدىن، ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىدە ئەينى زاماندا قۇللار بولغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. بۇ قۇل ـ دېدەكلەر بىلەن قوي ـ ئاتنىڭ باھاسى ئوخشاش ئىدى. ئۇلار جەمئىيەتنىڭ ئاساسلىق ئىشەپچىقارغۇچىلىرى ئەمەس، ئائىلىنىڭ خىزمەتكارلىرى ئىدى.

ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مەنسەپ تۈزۈمى قوش تۈزۈلمىلىك مەنسەپ تۈزۈمى ئىدى. ئۇلار تۈرك خانلىقىنىڭ بىر يۈرۈش قېئودال ھۆكۈمرانلىق تۈزۈمىگىمۇ ۋارىسلىق قىلغان، تاڭ سۇلالىسىنىڭ تۈزۈمىنىمۇ قوللانغانىدى. خانلىقنىڭ ئالىي ھۆكۈمرانى قاغان ئىدى، قاغانىنىڭ قول ئاستىدا بەگلەر بولاتتى. ئەركانلار يابغۇ، چۇرۇقبەگ، ئاپار، ئېلتەبىر، تۈتۈن، ئېركىن، ياغۇندا، ئالىپ ئۇر ئېلتەبىر، تارقان قاتارلىق 28 دەرىجىگە بۆلۈنەتتى؛ مەنسەپ ئاتىدىن بالىغا مىراس بولۇپ قالاتتى. مەنسەپدارلارنىڭ سانىغا چەك قويۇلمايتتى. قاغانىنىڭ ئوغلى «تېكىن» دېيىلەتتى؛ ئەسكەرلەر باشلىقلىرى «شات» دېيىلەتتى، مۇھاپىزەتچىلەر «بۆرە» دېيىلەتتى①. بۇنىڭدىن باشقا تاڭ سۇلالىسىنىڭ تۈزۈمى قوللىنىلىپ، ئالتە چەت بۇيرۇق، ئۈچ ئىچ بۇيرۇق ۋە بىرقانچە تۈتۇق، سانغۇن، ئەمىر لەشكەر قويۇلغانىدى②. بۇ مەنسەپدارلار قاغانىنىڭ ئىراددىسى بويىچە، ھەرقايسى جەھەتلەردىكى ئىشلارنى باشقۇراتتى. توققۇز ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ھۆكۈمرانلىق ئورۇندا تۇرغانلىقتىن، باشقا قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسىگە تۈتۈقبەگ قويۇلاتتى③. قاغان قەبىلە باشلىقلىرىغا تامغا بېرەتتى. «مۇپەتتەش»④ ئەۋەتىپ،

① «يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر. 1 ـ قىسىم».
② «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار. 1 ـ قىسىم».
③ «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار. 1 ـ قىسىم».
④ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۆرنەكلەر»، 246 ـ جىلد،

ئۇلارنىڭ سىياسىي، ھەربىي ئىشلىرىنى تەپتىش قىلاتتى، ئولپان - سېلىقلىرىنى سۈرۈشتۈرەتتى.

ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلۇش بىلەنلا، تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن ناھايىتى يېقىن مۇناسىۋەت ئورناتقانىدى. Ⅷ ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىنىڭ باشلىرىدا، قۇتلۇغ بويلا ئېلتەبىرەش قاغان كېيىنكى تۈرك خانلىقىنى مەغلۇپ قىلىپ، 744 - يىلى ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ كۆرىستىشى بىلەن قۇتلۇق كۆل بىلگە قاغان بولدى. ئۇ قاغانلىق تەختىگە چىققاندىن كېيىن تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۆزىنىڭ تاڭ ئوردىسىغا بەيئەت قىلغانلىقىنى بىلدۈرۈپ «مەكتۇپ سۇندى». تاڭ سۇلالىسى ئۇنىڭغا «ساداقەتمەند قاغان» ۋە «سۈيۈنگىل قاغان» دەپ نام بەردى؛ 745 - يىلى كېيىنكى تۈرك خانلىقى مۇنقەرز بولدى، قۇتلۇغ بويلا بۇ چاغدا تاڭ سۇلالىسىگە يەنە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۆزىنىڭ «تۆھپىسى» نى مەلۇم قىلغاندا، تاڭ سۇلالىسى ئۇنىڭغا يەنە «سول قول پەخرىي ھىماتچى ئۇلۇغ سانغۇن» دېگەن ئاتاقنى ئىنئام قىلدى.

قۇتلۇغ بويلا ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى مويۇنچۇر قارا قاغان دەپ ئاتالدى. قارا قاغان 754 - يىلى (تاڭ شۇەنزۇڭنىڭ تيەنباۋ 13 - يىلى) تاڭ سۇلالىسى بىلەن باردى - كەلدى قىلىشقا باشلىدى. 755 - يىلدىن 757 - يىلغىچە (تاڭ شۇەنزۇڭنىڭ تيەنباۋ 14 - يىلدىن جىدىي 2 - يىلغىچە) تاڭ سۇلالىسى زېمىنىدا ئۆكلۈك - سۆيگۈن توپلىڭى يۈز بەرگەندە، قارا قاغان مويۇنچۇر تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۆزىنىڭ توپلاڭنى تىنچىتىشقا ياردەملىشىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇنىڭ ھەربىي كۈچ جەھەتتىن ياردەم بېرىشى ئۈچۈن كېلىشىم ھاسىل قىلىش توغرۇلۇق دۇكخۇاڭ (دەشت ئاتا) نىڭ ئىنانچى خانى چېك

سەي بىلەن بارغۇت مېھىرىنى ئەلچىلىككە ئەۋەتتى. قارا قاغان بۇنىڭدىن خۇشال بولۇپ، خوتۇنىنىڭ سىڭلىسىنى ئۆز قىزى قاتارىدا چېكىڭ سەيگە ياتلىق قىلدى ھەمدە تاڭ سۇلالىسى بىلەن قۇدىلىشىش ئۈچۈن ئەلچى ئەۋەتتى. 757 - يىلى (تاڭ سۇزۇڭنىڭ جىدې 2 - يىلى) قارا قاغان ئۆزىنىڭ ئوغلى يابغۇنى شۇنىڭدەك سانغۇن دادنى تۆت مىڭدىن ئارتۇق ئاتلىق ئەسكەر بىلەن فېڭشياڭ مەھكىمىسىگە يارەمگە ئەۋەتتى، ئۇلار تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ ئەمرلەشكىرى، شاھزادە لى شۇ ۋە سانغۇن گوزىيى بىلەن بىللە شەرقە يۈرۈش قىلىپ، چاڭئەننىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى شياڭجىسى دېگەن يەردە ئەن چېڭشۇيىنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى ۋە چاڭئەن بىلەن لويانىنى قايتۇرۇۋالدى. 758 - يىلى (تاڭ سۇزۇڭنىڭ جىدې 3 - يىلى) تاڭ سۇلالىسى قارا قاغانغا «دانىشمەن، باتۇر كۆل بىلگە قاغان» دېگەن نامنى ئىنئام قىلدى. قارا قاغان تاڭ سۇزۇڭنىڭ كىچىك قىزى مەلىكە نىڭگونى ئوغلىغا ئېلىپ بېرىپ تاڭ سۇلالىسى پادىشاھى بىلەن قوش قۇدا بولدى*. قارا قاغان يەنە خەنزۇلار بىلەن بىرلىكتە سىلېنگا دەريالىسىنىڭ ياقىسىدا بايبالىق دېگەن بىر شەھەرنى بىنا قىلدى. بۇ شەھەرلەرنىڭ بىنا قىلىنىشى ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشىدىن تۇراقلىق ۋە كۆپ خىل تۇرمۇش شەكلىگە ئۆتۈشتە تۇرتكىلىك رول ئويناندى.

قارا قاغانىنىڭ ئوغلى بۆكۈ تېكىن تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ بۆكۈ قاغان دەپ ئاتالدى. ئۇ تەختكە چىققان دەسلەپكى مەزگىللەردە ئۇنىڭ دۆلىتى قۇدرەت تېپىپ گۈللەندى. 762 - يىلى (تاڭ سۇزۇڭنىڭ باۋىيىڭ 1 - يىلى)، تاڭ سۇلالىسىدە شى چاۋيى توپىلىڭى يۈز بەرگەنلىكتىن، لويانىڭنىڭ ۋەزىيىتى

* «يېڭى تاڭنامە، ئۇيغۇرلار، 1 - قىسىم».

جىددىيلىشىپ كەتتى. تاڭ دەيزۇڭ توپىلاڭنى تىنچىتىش ئۈچۈن ئەسكەر تەلەپ قىلىپ، ئۇيغۇر خانلىقىغا ئەلچى ئەۋەتتى. كېيىنكى يىلى بۆكۈ قاغان 4000 ئەسكەرگە قوماندانلىق قىلىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ لەشكەر باشلىقلىرىدىن لى گۇاڭبى، بارغۇت مېھرى قاتارلىقلار بىلەن بىرلىكتە لويانىنى قايتۇرۇۋېلىپ، خېبېينى تىنچىتتى. تاڭ سۇلالىسى ئۇنىڭغا «دانىشمەن - باھادىر تۆھپىكار بىلگە قاغان» دېگەن ئاتاقنى بەردى. شۇ يىلى، ئۇ لويانىدىن گۈي رۇشى قاتارلىق تۆت مانى راھىبىنى ئېلىپ كەلدى، شۇنىڭ بىلەن مانى دىنى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقىلىشقا باشلىدى①. 779 - يىلى (تاڭ دەيزۇڭنىڭ دالى 14 - يىلى)، بىر قىسىم مانى مۇرتىلىرى تاڭ دەيزۇڭنىڭ ۋاپات بولغانلىقىدىن پايدىلىنىپ بۆكۈ قاغانىنى تاڭ سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلىشقا قۇتراتتى، ئەمما بۇيرۇق (باش ۋەزىر) تۇن باغا ئۇنىڭغا قارشى چىقىپ، بۆكۈ قاغانىنى ۋە ئۇنى تاڭ ئوردىسى بىلەن ئۇرۇش قىلىشقا دالالەت قىلغان مانى مۇرتىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزى تەختكە چىقتى②. تۇن باغا ياغلاقار قەبىلىسىنىڭ ئاقسۆڭەكلەر جەمەتىدىن ئىدى. ئۇ تەختكە چىققاندىن كېيىنلا، ئۆزىنى «ئالىپ قۇتلۇق بىلگە قاغان» دەپ ئاتىدى. شۇ يىلى، ئۇ تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتتى، 780 - يىلى (تاڭ دېزۇڭنىڭ جىيەنجۇڭ 1 - يىلى)، تاڭ دېزۇڭ كىنجاپىبىگى يۈەن شيۇنى دەستەك بىلەن تۇن باغانىڭ قېشىغا ئەۋەتىپ، ئۇنىڭغا «ئادالەت يولىدا خىزمەت كۆرسەتكەن باھادىر قاغان» دەپ نام بەردى. 787 - يىلى (تاڭ دېزۇڭنىڭ جېنيۈەن 3 - يىلى)، تۇنباغا تاڭ ئوردىسىغا

① [گېرمانىيە] ۋ. باڭ ۋە A. فۇن. گابائىن توزگەن ۋە تەرجىمە قىلغان: «تۇركىي يېزىقتىكى تۇرپان تېكستلىرى»، 2 - توم.

② «يېڭى تاڭنامە». ئۇيغۇرلار. 1 - قىسىم».

تارتۇق ئەۋەتىپ، تاڭ دېزۇك بىلەن قۇدا بولۇشنى تەلەپ قىلدى. كېيىنكى يىلى (تاڭ دېزۇكنىڭ جېنىۋەن 4 - يىلى)، دېزۇك خان ئۆزىنىڭ قىزى شىيەنئەن مەلىكىنى تۇن باغاغا ياتلىق قىلدى. تۇن باغا تاڭ سۇلالىسىگە مەكتۇپ سۇنۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ شۇكتارغا ئوخشاش جەسۇر ھەم چېۋەر ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، «ئۇيغۇر» دېگەن نامنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى «خۇيخې» دېگەن سۆزنى «خۇيگۇ» دېگەن سۆزگە ئۆزگەرتىشنى تەلەپ قىلدى. تاڭ ئوردىسى بۇ تەلەپنى ماقۇل كۆردى ھەمدە ئۇنىڭغا «تەڭرىگە يېقىن، ئۇزۇن ئۆمۈرلۈك قاغان» ① دەپ نام بەردى. ئۇ تەختتە تۇرغان يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا، قارلۇقلار بىلەن چۆل تۈركلىرى تىبەتلەرنىڭ قۇترىتىشى ئارقىسىدا، جۇڭگو بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش تۈگۈنى — بېشبالىقنى ھۇجۇم قىلغاندا، تۇن باغاسانغۇن قوشۇمچە ئىچ بۇيرۇق ئېلى ئۆگەسنى لەشكەر بىلەن تىيانشان تاغلىرىنىڭ شىمالىغا ئەۋەتىپ، تاڭ سۇلالىسى بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ قاتناش تۈگۈنىنى قوغداپ، زور خىزمەت كۆرسەتتى②.

مىلادى 789 - يىلى (تاڭ دېزۇكنىڭ جېنىۋەن 5 - يىلى)، تۇن باغانىڭ ئوغلى تالاس تەختكە چىقتى. تاڭ ئوردىسى ھۆدەپچى گو فېڭنى دەستەك بىلەن ئەۋەتىپ، ئاي تەڭرى قۇت بولمىش كۈللۈگ (قۇتلۇغ) بىلگە قاغان تالاسقا «ساداقەتمەن دىيانەتلىك قاغان» دېگەن ئاتاقنى بەردى. ئۇ تەختكە چىقىپ بىر يىل ئۆتەر ئۆتمەيلا ئىنىسى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئۇلۇغ بۇيرۇق ئېلى ئۆگەسى تالاسنىڭ ئىنىسىنى ئۆلتۈرۈپ تالاسنىڭ ئوغلى ئاچورنى قاغانلىققا ئولتۇرغۇزدى. مىلادى 791 - يىلى (تاڭ دېزۇكنىڭ جېنىيۇەن 7 - يىلى)، تاڭ

① «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار».

② «يېڭى تاڭنامە: ئۇيغۇرلار. 1 - قىسىم».

سۇلالىسى ئۇنىڭغا «ساداقەتمەن قاغان»دېگەن ئاتاقنى بەردى. بۇ چاغدا، تىببەت ھۆكۈمرانلىرى بېشىبالىقنى يەنە تارتىۋالغاچقا، تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت تېخىمۇ قويۇقلاشتى. 791 - يىلى (تاڭ دېزۇڭنىڭ جېنىيۈەن 7 - يىلى)، ئۇيغۇرلار بېشىبالىق ۋە لىڭجۇ (ھازىرقى نىڭشيا رايونى لىڭۋۇ ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبي) قاتارلىق جايلاردا تىببەتلەرنى مەغلۇپ قىلدى. 795 - يىلى (تاڭ دېزۇڭنىڭ جېنيۈەن 11 - يىلى)، ساداقەتمەن قاغان ۋاپات بولدى، بۇ چاغدا ياغلاقارلاردىن بولمىغان ئاۋاسارلارنىڭ ئەۋلادىدىن قۇتلۇق دېگەن كىشى تەختكە چىقتى. تارىخىي كىتابلاردا يېزىلىشىچە، قۇتلۇق سانغۇننىڭ ئەسلى فامىلىسى ئاتبل① بولۇپ، ئۇ كىچىك ۋاقتىدا يېتىم قالغانلىقتىن، ئۇيغۇرلارنىڭ چوڭ ئاقساقىلى ئۇنى بېقىۋالغانىكەن. ئۇ چوڭ بولغاندىن كېيىن، ھەربىي ئىشلارغا ماھىر ھەم پاراسەتلىك بولۇپ يېتىشىپ چىققانىكەن. تەڭرىقۇت قۇتمىش قاغان تەختتىكى ۋاقتىدا، ئۇ خاس قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ، ئاقساقاللارنىڭ كۆپىنچىسىنى قايىل قىلغانىكەن. ساداقەتمەن قاغانىنىڭ ۋارىسى بولمىغانلىقتىن، دۆلەت ئەركانلىرى ئۇنى خان قىلىپ تەيىنلىگەنىكەن②. قۇتلۇق تەختكە چىققاندىن كېيىن تۇن باغانىڭ ئەۋلادلىرىنى ھەممىسىنى تاڭ ئوردىسىغا تۇرغاقلىققا ئەۋەتىپ بەرگەنىدى③. تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قۇتلۇق (ئاي تەڭرى قۇت بولمىش ئالىپ قۇتلۇق بىلگە قاغان) قا «ئىشەنچ قۇچقان قاغان» دېگەن ئاتاقنى بەردى.

---

① بەزىلەر ئاتبل ئۇرۇقى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچكى تۇققۇز قەبىلىسى ئىچىدىكى «ئابدال» لار ئىدى، دەپ قارايدۇ.

② «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر ھۆججەتلەر. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسمەن». 235 - جىلد.

③ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۇرنەكلەر»، 235 - جىلد.

میلادی 808- یىلى (تاڭ شيەنزۇڭنىڭ يۈەنخې 3 - يىلى)، «بويانچى قاغان» (ئاي تەڭرى قۇت بولمىش ئالىپ بىلگە قاغان) تەختتىكى چاغدا، ئۇيغۇر خانلىقى قۇدا چۈشۈش توغرۇلۇق تەكلىپ قويدى. ئەمما ئۇ چاغدا تاڭ سۇلالىسى خۇەيشى ھىراۋۇلى ۋۇيۈەنجىنىڭ توپىلىڭىغا دۇچ كېلىپ خەزىنىسى قۇرۇقدىلىپ قالغانلىقتىن، بۇ تەكلىپنى ۋاقتىنچە قوبۇل قىلمىدى. «بويانچى قاغان» بۇنى ئېغىر ئالمىدى. ئۇ تەختكە چىقىش بىلەنلا، بېشىبالىقنى قوغداشنى مۇھىم ئورۇنغا قويۇپ، قوشۇنغا ئۆزى بىۋاستە قوماندانلىق قىلىپ، تىيانشان تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى جايلارغا ئەسكەر كىرگۈزدى. ئۇ تىبەتلەرنىڭ قوزغىلىشىنى قايتۇرۇۋۇ بلىپلا قالماي، تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى كۈسەن قاتارلىق جايلارنىمۇ تارتىۋالدى.

821 - يىلى (تاڭ موزۇڭنىڭ چاڭچېك 1 - يىلى)، «پەزىلەت قۇچقان قاغان» (كۈن تەڭرى ئۇلۇغ بولمىش ئالىپ بىلگە قاغان) تەختكە چىقتى، ئۇمۇ تاڭ سۇلالىسىگە قۇدا چۈشۈش توغرۇلۇق تەكلىپ قويدى. تاڭ موزۇڭ ئۆزىنىڭ سىڭلىسىغا «تەيخې مەلىكىسى» دېگەن ئاتاقنى بېرىپ، ئۇنى پەزىلەت قۇچقان قاغانغا ياتلىق قىلدى. بۇ چاغدا، تىبەتلەر بۇ ئىشنى باھانە قىلىپ تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرا قەلئەلىرىگە تاجاۋۇز قىلدى. ئۇيغۇرلار تەيخې مەلىكىنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن، 10 مىڭ ئاتلىق ئەسكەرنى بېشىبالىقتا، 10 مىڭ ئاتلىق ئەسكەرنى كۈسەنگە ئەۋەتىش توغرىسىدا مەكتۇپ سۇندى.* كېيىنكى ۋاقىتلاردا تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قازار تېكىنگە «ئەدەب قۇچقان قاغان» دېگەن ئاتاقنى بەردى. ئەدەب قۇچقان قاغانىنىڭ ئاسراندى ئوغلى قۇت تېكىن «ئىناۋەت قۇچقان قاغان» بولدى. ئۇمۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا،

* «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار».

ئۇيغۇر خانلىقى يۈز يىلغىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. بۇ جەريانداا تاڭ سۇلالىسى جەمئىي 11 قاغانغا نام - ئۇنۋان ئىنئام قىلدى. ئۇلار تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇزۇن مۇددەت يېقىن مۇناسىۋەتتە ئۆتتى. بۇ مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىي رايونلىرىدىكى مىللەتلەر مۇناسىۋىتىدە كەم ئۇچرايدىغان بىر ئەھۋال ئىدى.

سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى ھەمكارلىق مۇناسىۋىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، خەنزۇلارنىڭ ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى ۋە مەدەنىيىتىمۇ ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىگە خېلى چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتىشكە باشلىدى. بولۇپمۇ ھەر قېتىم تاڭ مەلىكىلىرى ئۇيغۇر قاغانلىرىغا ياتلىق قىلىنغاندا، نۇرغۇن خەنزۇ ھۈنەرۋەنكاسىپلىرى ۋە ھەمراھلار ئۇيغۇر خانلىقىغا بىللە بېرىپ، بۇ يەردە ئۇزاق مۇددەت تۇراتتى. بۇ ھۈنەرۋەن كاسىپلار ۋە ھەمراھلار خەنزۇلارنىڭ ئىلغار مەدەنىيىتىنى ۋە ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىلىرىنى ئۇيغۇرلار يۇرتىغا ئېلىپ بېرىپ، ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولغانىدى. ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر ۋە يازما يادىكارلىقلار ئۇيغۇرلار بىنا قىلغان خانبالىق، بايبالىق ۋە خاتۇنبالىق (قۇنچۇيبالىق) شەھەرلىرىنىڭ قۇرۇلۇش جەھەتتىكى بەدىئىي شەكلى ۋە ئۇسلۇبىمۇ خەنزۇلارنىڭ مىمارچىلىق سەنئىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقىنى، يېقىنقى زاماندا ئۇرقۇن دەرياسى ۋادىلىرىدىن تېپىلغان «توققۇز ئۇيغۇر بىلگە قاغان ئابىدىسى» (بۇ ئادەتتە «دىيانەتلىك قاغان ئابىدىسى» دەپمۇ قارىلىدۇ) دە رەتلىك ئويغۇلغان خەنزۇچە خەتلەرلا بولۇپ قالمايبەلكى ئۇنىڭ شەكلى ۋە ئويما گۈللىرىنڭمۇ خەنزۇچە ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى ئالتاي تىلى سىستېمىسىدىكى تۈركىي

تىل ئائىلىسىنىڭ ھۇن تىلى تارمىقىغا كىرىدۇ. ئۇلار يېزىق جەھەتتە تۈرك يېزىقىنى قوللانغانىدى. «مويۇنچۇر ئابىدىسى» («ئۇيغۇر دانىشمەن، باتۇر، ھەيۋەتلىك بىلگە كۆل قاغان ئابىدىسى» ياكى «قارا قاغان ئابىدىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، «تېرخىن ئابىدىسى» ۋە «توققۇز ئۇيغۇر قاغانى ئابىدىسى» پۈتۈنلەي ئۇيغۇر تىلىدا بولۇپ ئۇنىڭدىكى خەتلەر ئايرىم-ئايرىم ھالدا تۈرك، سوغدى ۋە خەنزۇ يېزىقلىرىدا ئويۇلغان.

«مويۇنچۇر قاغان ئابىدىسى» نى 1909 - يىلى فىنلاندىيىلىك رامستېد (G.J.Ramstedt) موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ شىنەئۈسۈن دېگەن يېرىدىن تاپقان. بۇ ئابىدە 757 - يىلى ئورنىتىلغان بولۇپ، ئېگىزلىكى تەخمىنەن تۆت مېتر كېلىدۇ، ئۇ ئىككى بۆلەككە بۆلۈنگەن بولۇپ، تۆۋەن بۆلىكى يۇقىرى بۆلىكىنىڭ ئىككى ھەسسىسىگە توغرا كېلىدۇ. بۇ ئابىدىدە ساقلىنىپ قالغان سۆزلەر خېلى كۆپ بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇرقۇن دەريياسى ۋادىسىدا قۇرۇلغان كۆچمەن چارۋىچىلىق ئاساسىدىكى فېئودال دۆلىتىگە دائىر تارىخنى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنى تەتقىق قىلىشتا زور ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇنىڭدا ئاساسەن، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىككىنچى ئەۋلاد قاغانى مويۇنچۇر قارا قاغانىنىڭ ئۆزىنىڭ ئاتىسى كۆل بىلگە قاغانغا ئەگىشىپ يۈرۈپ، تۈركلەرنىڭ ئۆزىمىش قاغانى بىلەن كۈرەش قىلغانلىقىغا دائىر ئىشلىرى ۋە ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ قارلۇقلارغا ۋە باسمىللارغا قارشى جازا يۈرۈشى قىلغانلىقى خاتىرىلەنگەن.*

«تېرخىن ئابىدىسى» نى 1966 - يىلى (ياكى 1967- يىلى) دورجى سۈرۈن موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ خاڭخاي

---

* ۋالىخ جىڭرۇ: «تۈرك يېزىقىدىكى ئۇيغۇر دانىشمەن، باتۇر، ھەيۋەتلىك بىلگە كۆل قاغان ئابىدىسى»، «ۋۇرېن ئىلمىي ژۇرنىلى» 7 - توم، 1 - 2 - قوشما سانى.

ئۆلۈسىدىكى تەرخىن دەريا سى ۋادىسىدىن تاپقان. سۇۋېت تۇركولوگى كلىيەشتۇرنىڭ تەتقىقاتىدىن قارىغاندا، بۇ ئابىدىدە قارا قاغانىڭ تۆھپىسى خاتىرىلەنگەن؛ ئۇنىڭ ئورنىتىلغان ۋاقتى «ئۇيغۇر دانىشمەن، باتۇر، ھەيۋەتلىك كۆل بىلگە قاغان ئابىدىسى» دىن بىرنەچچە يىل ئىلگىرى بولغان. ئابىدىدىكى يادنامىنىڭ ئاپتورى قۇتلۇق تارقان سانغۇن ئىكەن. يادنامىنىڭ مەزمۇنلىرى: (1) قارا قاغانىڭ تۆھپىسى توغرىسىدىكى بايانلار؛ (2) قارا قاغانىڭ نامىدا ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تارىخى، جۇغراپىيىلىك شارائىتى ۋە تۈركلەرگە قارشى ئۇرۇشنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدىكى بايانلار؛ (3) ئۇنىڭ ئوغلىنىڭ قارا قاغانىڭ تۆھپىلىرىگە ئوقۇغان مەدھىيە بايانلىرىدىن ئىبارەت.

«توققۇز ئۇيغۇر قاغانى ئابىدىسى» نىڭ تولۇق ئىسمى «توققۇز ئۇيغۇر ئاي تەڭرى قۇت بولمىش ئالپ بىلگە قەلەمدە مۇقەددەس، ئەلەمدە ئەۋلىيا قاغان ئابىدىسى» فىنلاندىيىلىك ھېيكېل(H.Heikel) 1890 - يىلى ئۇنى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ پايتەختى قارا بالغاسۇن ئەتراپىدىكى سەيدام دەريا سى بويىدىن تاپقان. بۇ ئابىدە 814 - يىلى (تاڭ شىيەنزۇڭنىڭ كەيىۋەن 9 - يىلى) ئورنىتىلغان. ئابىدىنىڭ ئۈرك يېزىقىدىكى قىسمىدىن بۇزۇلۇپ كەتكىنى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇچ بۇرجەك شەكىلدىكى كىچىك بىر پارچىسىلا ساقلىنىپ قالغان؛ سوغدى يېزىقىدىكى قىسمىدىن بۇزۇلۇپ كەتكىنى ئۇنىڭدىن ئازراق؛ خەنزۇ يېزىقىدىكى قىسمىلا خېلى تولۇق ساقلىنىپ قالغان. ئۇنىڭدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇرقۇن دەريا سى ۋادىسىدا خانلىق قۇرغان ۋاقتىدىن تارتىپ، دىيانەتلىك قاغان زامانىسىغىچە بولغان ئاربلىقتىكى ئىشلار خاتىرىلەنگەن. بولۇپمۇ بۆگۈ قاغانىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىچكى جايلىرىدىن مانى دىنىنى

ئۇيغۇرلار رايونىغا تارقاتقانلىقى ۋە دىيانەتلىك قاغانلىق غەربىي يۇرتقا ئەسكەر چىقىرىپ، بېشىبالىقنى، كۈسەننى قوغدىغانلىقى خاتىرىلەنگەن. بۇ يادنامىدىكى مەلۇماتلار بىلەن خەنزۇچە تارىخ كىتابلىرىدىكى يېتەرسىزلىكلەرنىڭ ئورنىنى تولۇقلىغىلى بولىدۇ.

تۈرك يېزىقى ئەڭ دەسلەپتە يېنىسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدا، قاما دەرياسى ۋادىلىرىدا ياشىغان قىرغىزلار ئارىسىدا كەڭ تارقالغانىدى. بۇ يېزىق قەدىمكى گېرمانلار قوللانغان رۇنىك يېزىقىغا ئوخشىشىپ كەتكەنلىكتىن ئادەتتە «قەدىمكى تۈرك ـ رۇنىك يېزىقى» دەپ ئاتىلىدۇ. شۇنداقلا بۇ يېزىقتىكى ئاساسلىق تاش پۈتۈكلەر موڭغۇلىيىنىڭ ئورقۇن دەرياسى ۋادىلىرىدىن ۋە سىبىرىيىدىكى يېنىسەي دەرياسى ۋادىلىرىدىن تېپىلغانلىقتىن، كىشىلەر ئۇنى «ئورقۇن ـ يېنىسەي يېزىقى» دەپمۇ ئاتايدۇ. تۈرك يېزىقى تاۋۇش ئامىلى بىلەن بوغۇم ئارىلىشىپ كەلگەن يېزىق. بۇ يېزىقنىڭ ھەرپى 38 — 40 بولۇپ، ئۇنىڭدىكى سەككىز سوزۇق تاۋۇش تۆت قوشۇمچە بەلگە بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. ئۇزۇك تاۋۇش ئىچىدىكى بەزى ھەرپلەر ئوخشاش بولمىغان ئىككى يۆرۈش بەلگە بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا، سوزۇق تاۋۇش ھەرپلىرى خەت ئوتتۇرىسىدا قىسقارتىۋېتىلىپلا قالماي، بەلكى ھەرپ بېشىدا كېلىدىغان سوزۇق تاۋۇشمۇ كۆپ ھاللاردا يېزىلمايدۇ. تۈرك يېزىقى ئادەتتە ئوڭدىن سولغا يېزىلاتتى، ئۇنى سولدىن ئوڭغا يازىدىغانلارمۇ بار ئىدى. جۈملىلەر ئادەتتە قوش چېكىت (:) بەلگىسى ئارقىلىق ئايرىلاتتى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتىدىكى ئەڭ ئاساسلىق تەرەپلەر مۇنۇلار ئىدى:

بۆرە سۆرىتى چۈشۈرۈلگەن تۇغقا چوقۇنۇش: بۆرە —

تۇرك، تېلى، ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ توتېمى ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ تۇغ - ئەلەملىرى ئومۇمەن ئالتۇن بۆرە بەشى بىلەن بېزىلەتتى. ئۇ «بۆرە باشلىق تۇغ» دېيىلەتتى ۋە بارىگاھنىڭ ئالدىغا قاداپ قويۇلاتتى. چوڭ ئىشلار يۈز بەرگەندە ياكى مۇراسىم ئۆتكۈزۈلگەندە ئاۋۋال بۆرە باشلىق تۇغقا سالام بېرىلەتتى.①

ساما سېلىپ ئۇسسۇل ئويناش: ئۇيغۇرلار خانلىقىنىڭ ئەركا بىر - ئەشرەپلىرى ياكى چەت ئەل ئەلچىلىرى قاغان بىلەن كۆرۈشمەكچى بولغاندا، ئالدى بىلەن بارگاھ ئالدىدا مەرىكە ئۆتكۈزۈلەتتى، مەرىكىدە ساما سېلىپ، ئۇسسۇل ئويناتتى. قاغان ئادەتتە كۈنچىقىش تەرەپكە قاراپ ئولتۇراتتى②.

مەپىدە ئولتۇرۇش: ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرى تۆۋەنىنى تەكشۈرۈشكە چىققاندا، ئادەتتە كىگىز يېپىلغان ئېگىز ھارۋىدا ئولتۇراتتى③.

توي - تۆكۈن، ئۆلۈم - يېتىم مۇراسىملىرى: ئۇيغۇر قاغانى توي مۇراسىمى ئۆتكۈزىدىغان چاغدا، ئاۋۋال راۋاقتا چىقىپ تۆردە (كۈنچىقىش تەرەپتە) ئولتۇراتتى، خاتۇن راۋاق ئاستىدىكى كىگىز چېدىردا ئولتۇراتتى ۋە ياشانغان ئايالارنىڭ ھەمراھلىقىدا راۋاقنىڭ كۈنپېتىش تەرىپىدىن چىقىپ قاغانغا تەزىم قىلىپ، ئاندىن يەنە چېدىرغا كىرىپ كىيىملىرىنى كىيىپ، تاج تاقاپ، يەنە راۋاقتا چىقىپ قاغانغا تەزىم قىلاتتى. شۇنىڭدىن كېيىن، قولداش خاتۇننى جىرغىغا چىقىراتتى، توققۇز نەپەر بۈيرۇق (ۋەزىر) خاتۇننى كۆتۈرۈپ ئوردا ئىچىدە

---

① «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار 1 - قىسىم»، «يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر 1 - قىسىم»؛ «شىمالىي جۇنامە. تۈركلەر»

② «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار».

③ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»، 247 - جىلد.

قۇياشنى ئەگىشىپ ئوڭ تەرەپكە توقۇز قېتىم ئايلىناتتى. مەرىكە ئايالاشقاندىن كېيىن خاتۇن جىرغىدىن چۈشۈپ، راۋاقتا چىقىپ، قاغان بىلەن بىللە كۈنچىقىش تەرەپكە قاراپ ئولتۇراتتى، شۇنىڭدىن كېيىن ۋەزىرلەر ئوردىغا تەزىمگە كىرەتتى، شۇ ۋاقىتتا، خاتۇنغىمۇ تەزىم قىلاتتى. قاغان ئادەتتە ئۆلسە خاتۇن بىللە دەپنە قىلىناتتى. ئۇيغۇرلار ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرىدا، كالا، ئات ئۆلتۈرۈپ نەزىر - چىراغ قىلاتتى. بارگاھنى يەتتە قېتىم ئايلىناتتى. ھەتتا يۈزىنى پىچاق بىلەن تىلىپ، قان، ياش ئاققۇزۇپ قاتتىق يىغلايتتى*.

ئۇيغۇرلار ئەڭ بۇرۇن شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلغانىدى. بۇ دىن ئاسمان ھادىسىلىرىگە، يۇلتۇزلارغا، سۇغا، ئوتقا، ئور- مانغا، يىرتقۇچلارغا ۋە جىن - شايا تۇنلارغا چوقۇنۇشنى دەۋەت قىلىدىغان دىن ئىدى. مىلادى 763 - يىلى (تاڭ سۇزۇڭنىڭ باۋىيىڭ 2 - يىلى)، مانى دىنى تاڭ سۇلالىسىدىن ئۇيغۇرلارغا تارقىلىپ كىردى. بۇ دىن مىلادى III ئەسىردە پېرسىيىلىك مانى تەرىپىدىن كەشىپ قىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭدا «يورۇقلۇق» بىلەن «قاراڭغۇلۇق» تىن ئىبارەت ئىككى خىل كۈچ سۆزلە- نەتتى، بولۇپمۇ «يورۇقلۇققا» بەيئەت قىلىش تەشەببۇس قىلىناتتى. شۇڭا، ئۇ «يورۇقلۇق دىنى» دەپمۇ ئاتىلاتتى. بۇ دىن VII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئالدى بىلەن تاڭ سۇلا- لىسى زېمىنىغا تارقىلىپ، ئاندىن تاڭ سۇلالىسى ئارقىلىق ئۇيغۇرلارغا تارقالدى. دەسلەپتە، مانى مۇرىتلىرى شامان دىنە- نىڭ قارشىلىقىغا ۋە زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىدى. بۆكۈ قاغانىنىڭ ئۆزىمۇ ئىككىلىنىپ، ئىككى كىچە - كۈندۈز مانى مۇرىتلىرى بىلەن قايتا - قايتا مۇزاكىرىلىشىپ ئاندىن بۇ دىنغا كىرگەنىدى.

---

* «جۇنامە. تۈركلەر»، «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار»، «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»، 221 - جىلد، خۇسۇسىي نۇسخىنىڭ ئىزاھاتى.

گېيىن بۇ دىن ئۇيغۇرلارنىڭ دۆلەت دىنىغا ئايلاندى ①. كېيىنكى چاغلاردا ئۇيغۇرلار مانى دىنىنى سىياسىي كۈچكە تايىنىپ، يەنە تاڭ سۇلالىسىگە تارقاتتى. خۇاڭخې دەريا سى ۋادىسىدا ئۇيغۇر مانى مۇرىتلىرىنىڭ ئىزلىرى بولۇپلا قالماي، بەلكى چاڭجياڭ دەريا سى ۋادىسىدىمۇ مانى ئىبادەتخانىسى — دايۈن يارۇق ئىبادەتخانىسى بار ئىدى②.

قۇت تېكىن تەڭرى قاغان (ئىناۋەت قۇچقان قاغان) دىن كېيىن، ئۇيغۇر خانلىقى زەئىپلىشىش ۋە يىمىرىلىشكە قاراپ يۈزلەندى. 832 - يىلى (تاڭ ۋېنزۇڭنىڭ تەيخې 6 - يىلى)، ئەدەب قۇچقان قاغان (قازار تېكىن) ئۆلتۈرۈلدى، ئىشەنچ قۇچقان قاغان ئۇنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلدى. 839 - يىلى (تاڭ ۋېنزۇڭنىڭ كەيچېڭ 4 - يىلى)، بۈيرۇق ئىنەيۈن كۈل بىلەن سايغا تېكىن ئەسكەرلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ ئاسىيلىق قىلماقچى بولغاندا، قۇت تېكىن قاغان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. بۈيرۇق (ۋەزىر) چۇرۇق چول تۈركلىرىنىڭ ئەسكەرلىرىگە قوماندانلىق قىلىپ، ئىناۋەت قۇچقان قاغانغا ھۇجۇم قىلدى. قاغان مەغلۇپ بولۇپ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. چۇرۇق قوشۇۋۇ تېكىننى قوشۇۋۇشات قاغان دەپ جاكارلىدى. 840 - يىلى (تاڭ ۋېنزۇڭنىڭ كەيچېڭ 5 - يىلى)، ئۇيغۇر سانغۇنى كۈلۈگ باغا قىرغىز ئەسكەرلىرىنى باشلاپ كېلىپ، قوشۇۋۇشات قاغان بىلەن چۇرۇقنى ئۆلتۈردى، شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر خانلىقى ئۈزۈل - كېسىل مۇنقەرز بولدى.

ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ گۈمران بولۇش ئالامەتلىرى Ⅷ

---

① «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار»، فىڭ چېڭجۇن تەرجىمە قىلغان: «دوسان موڭغۇل تارىخى» 1 - توم، 181 - بەت.

②«بۇددا پىشۋالىرىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى»،41 - جىلد، «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار، 1 - قىسىم».

ئەسرنىڭ باشلىرىدىلا كۆرۈلۈشكە باشلىغانىدى. ئۇ چاغدا قارا-لۇقلار بىلەن قىرغىزلار تېبەتلەر بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ يېپەك سودىسى قىلىش ئۈچۈن ئوتتۇرا ئاسىياغا بارىدىغان يولنى ئۈزۈپ تاشلاپ، ئۇيغۇر خانلىقىنى ئىجتىمائىي-ئىقتىسادىي جەھەتتە قاتتىق زەربىگە ئۇچراتقانىدى. شۇ سەۋەبتىن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىگىلىكىمۇ تازا دېگەندەك تەرەققىي قىلالمىغانىدى. «ئۇيغۇر خانلىقى يىلدىن يىلغا بەتتەرلىشىپ چارۋا، دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى كېمىيىپ، شەھەرلەر خاراب-لىشىپ كەتكەن»* ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، چارۋىدارلار، سودا-گەرلەر، چارۋىچىلار ئۈستىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە بۇلاڭچى-لىقنى كۈچەيتىپ، ئۇلارنىڭ تېخىمۇ نامراتلىشىپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولدى. شۇڭا، سىنىپىي كۈرەش تېخىمۇ كەسكىنلىشىپ كەتتى. «شۇ يىلى ئاچارچىلىق يۈز بېرىپ، كىشىل تارقالدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە جۇت بولۇپ كېتىپ، مال - چارۋا كۆپلەپ قىرىلىپ كەتتى». نەتىجىدە ئادەم ۋە چارۋىلار ھايات كەچۈرەلمەيدىغان دەرىجىگە چۈشۈپ قالدى. بۇ ھال ھۆكۈمران سىنىپنىڭ ئىچكى قىسمىدا جېدەل - ماجىرانىڭ ئۇلغىيىشىغا تۈرتكە بولدى.

بۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇرلارنىڭ بېشىبالىق دائىرىسىدە 6000 نەچچە يۈز چېدىرلىق چول تۈركىلىرى بولۇپ، ئۇلار ئۇزاقتىن بۇيان ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ تالان - تاراج قىلىشىغا ئۇچراپ كەلگەنىدى. قارلۇقلار ۋە ئاق تۈركلەرمۇ ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلىرىغا ئېغىر ئالۋان - ياساق تۆلەپ ئاخىر بولالماي تېبەتلەرگە بەيئەت قىلغانىدى. نەتىجىدە، تېبەتلەر قارلۇقلار بىلەن ئاق تۈركلەرگە قوماندانلىق قىلىپ بېشىبالىقنى ھۇجۇم قىلدى. ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ بۈيرۇقى ئېل ئۆگەسى

*«لى ۋېنراۋ ئەسەرلىرى»، 2 - جىلد.

یارده‌مگه که‌لگه‌ن بولسمۇ، مه‌غلۇپ بولدی. تاڭ سۇلالىسىنىڭ بېشىبالىقتىكى ھىراۋۇلى ياڭ شىگۇمۇ 2000 دىن ئارتۇق ئەسكىرىنى باشلاپ شىجۇ ئايمىقىغا قېچىپ كەتتى. كېيىنكى چاغلاردا، ئېل ئۇگە 10 مىڭ كىشىگە قوماندانلىق قىلىپ، بېشىبالىقنى ھۇجۇم قىلىپ باققان بولسمۇ، ئەمما تىبەتلەر تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى، ئۇنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ تەڭدىن تولىسى قىرىلىپ كەتتى. شۇ قېتىمقى مەغلۇبىيەتتىن كېيىن، ياڭ شىگۇنىڭ ئالتە - يەتتە يۈزلا ئادىمى قالدى. بۇ چاغدا ئېل ئۇگەسى ياڭ شىگۇنى تۇتۇپ كېلىپ ئۆلتۈرۈۋەتتى. ياڭ شىگۇ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، شىجۇلۇقلار ئۇيغۇرلارغا يارەم بەرمىدى. قىرغىزلار ئۇيغۇرلارنىڭ زۇلمىغا ئۇچرىغان بىر قووم ئىدى. ئۇلارنىڭ يولباشچىسى ئارى لەشكەر باشلاپ چىقىپ، ئۇيغۇرلار بىلەن 20 نەچچە يىل ئۇرۇش قىلدى. شۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، كۈلۈگ باغا قىرغىزلارنىڭ 100 مىڭ ئاتلىق ئەسكىرىنى باشلاپ كېلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئوردۇ بالىقىنى تارتىۋېلىپ، قوشۇۋۇشات قاغانىنى ئۆلتۈردى.

ئۇيغۇرلار قىرغىزلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغانىدىن كېيىن، بۇيرۇق يۈجى پان تېكىن قاتارلىق بەش نەپەر خان جەمەتىنى قوغداپ 15 قەبىلىگە قوماندانلىق قىلىپ غەربكە قاراپ چىكىندى. ھەرقايسى جايلارنى ئايلىنىپ يۈرۈپ ئاخىر ئەينى زاماندا قارلۇقلار چارۋىچىلىق قىلىۋاتقان جايلارغا كۆچۈپ باردى. كېيىنكى چاغلاردا يەنە قارلۇق، ياغما قاتارلىق مىللەتلەر بىلەن بىرلىكتە قاراخانىيلار سۇلالىسىنى قۇردى؛ يەنە بىر قىسمى غەربكە قاراپ ئىلگىرىلەپ، خېشى كارىدورىدىكى ھەرقايسى جايلارغا كېلىپ ئورۇنلاشتى. X ئەسىردە ھۇ بىر قىسىم ئۇيغۇرلار كۆپىيىپ 300 مىڭغا يەتتى. يازما

يادىكارلىقلاردا ئېيتىلغان «گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى» ئەنە شۇلاردۇر. گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەۋلادلىرى كۆپىيىپ ھازىرقى يۇيگۇ (سېرىق ئۇيغۇر) لارغا ئايلانىدى. مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن چېچىلىپ كەتكەن ئۇيغۇرلار ئىككى قىسىمدىن ئىبارەت بولۇپ، بىر قىسمى ھازىرقى تۇرپان رايونىغا ۋە جەنۇبىي ئەتراپىغا كۆچۈپ باردى. ئۇلار تارىختا قۇجۇ ئۇيغۇرلىرى دېيىلىدۇ، ئۇلار كېيىنكى ۋاقىتلاردا بۇ جايلاردا قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇردى؛ يەنە بىر قىسمى جەمئىي 13 قەبىلە بولۇپ، ئۇلار ئۇكا تېكىننى قاغان قىلىپ تىكلەپ، بىرلىكتە جەنۇبقا كۆچتى، كېيىن يەنە يۇجۇ ئايمىقىغا بېرىپ، شىرۋىلەرگە بەيئەت قىلدى. شىرۋىلەر بۇ ئۇيغۇرلارنى يەتتە قىسىمغا بۆلۈپ، شىرۋىلەرنىڭ ھاكىمىيىتىنى بېرىپ، ئايرىم - ئايرىم ئىدارە قىلدى. X ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قىرغىزلار 70 مىڭ ئەسكەر ئەۋەتىپ، شىرۋىلەرنى مەغلۇپ قىلغاندا، بۇ بىر قىسىم ئۇيغۇرلار يەنە بىر قېتىم تېرىپىرەن بولۇپ كەتتى.

ئۇرقۇن ئۇيغۇر خانلىقى خانلىرىنىڭ نەسەبنامىسى

① كۆل بىلگە قاغان (قۇتلۇق كۆل بىلگە قاغان 744 — 747 - يىللار) ← ② مويۇنچۇر (قارا قاغان 447 — 759 - يىللار) ← ③ ئىدىكىن (بۆگۈ قاغان 759 — 780 - يىللار) ←④ تۇن باغا (ئالىپ قۇتلۇق بىلگە قاغان 780—789 - يىللار)← ⑤ تالاس (ئاي تەڭرىقۇت بولمىش كوللۇگ بىلگە قاغان 789 — 790 - يىللار) ← ⑥ ئاچۇر (قۇتلۇغ بىلگە قاغان 790 — 795 - يىللار) ← ⑦ قۇتلۇق (ئاي تەڭرى ئۇلۇق بولمىش ئالىپ كولوگ بىلگە قاغان 795 - 805 - يىللار) ← ⑧ تەڭرى يارلىقامىش قۇت كولوگ بىلگە قاغان (805 — 808 - يىللار) ← ⑨ ئاي تەڭردە قۇت بولمىش ئالىپ بىلگە قاغان (ئادالەت قۇچقان قاغان 808 — 821 - يىللار) ← ⑩كون تەڭرى ئۇلۇغ بولمىش ئالىپ بىلگە قاغان (پەزىلەت قۇچقان قاغان

821 — 825 - يىللار) ← ⑪ ئاي تەڭرى قۇت بولمىش ئالىپ بىلگە قاغان (ئەدەپ قۇچقان قاغان 825 — 832 - يىللار) ← ⑫ ئاي تەڭرى قۇت بولمىش ئالىپ بىلگە قاغان (قۇت تېكىن 832 — 839 - يىللار) ← ⑬ قوشۇ-ۋۇشات قاغان (قۇۋۇ تېكىن 839 — 840 - يىللار) ← ⑭ ئۇكا قاغان (ئۇكا تېكىن 841 —845 - يىللار) ←⑮ ئوكنېر قاغان (ئوكنېر تېكىن، 845 - يىل)*

* «ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار»، 1 - قىسىم، 2 - بابقا قارالسۇن.

ئۇچىنچى باب
قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى

1 - بۆلۈم «قۇجۇ» دېگەن نام ۋە ئۇنىڭ ئۆزگىرىشى

«قۇجۇ» دېگەن بۇ نام غەربىي خەن دەۋرىدىن باشلانغان. شۇ زامانلاردا، ئېلىمىزنىڭ ئىچكى رايونلىرىدىكى كىشىلەر هازىرقى تۇرپان شەهىرىنىڭ شەرق تەرىپىدە سىڭگىم ئېغىزىنىڭ جەنۇبىدىكى ئاستانە يىلەن قاراغوجا ئارىلىقىغا جايلاشقان قەدىمكى شەهەر ۋە ئۇنىڭ ئەتراپلىرىنى «قۇجۇ» دەپ ئاتىغان. چۈنكى، ئۇ جايدا ئىلگىرى «قۇجۇ» دەپ ئاتالغان ئېگىز قەلئە بولۇپ، ئۇنىڭ «يەر تۈزۈلۈشى ئېگىز، ئاهالىلىرى بايا‌شاد» («شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى») ئىدى.

جۇڭگونىڭ خەنزۇچە تارىخ كىتابلىرىدا قۇجۇ يەنە 哈喇和卓، 哈喇霍州، 哈喇霍者، 哈喇火州، 火州، 和州 دەپمۇ ئاتالغان. تۈركىي يېزىقىدىكى كىتابلاردا بۇ جايىنىڭ

نامی Qočo یاکی Khočo دەپ ئاتالغن. «تۈركمي تىللار دىۋانىدىكى «Qoco» دېگەن ماددىدا: «ئۇيغۇر شەھىرى، شۇنىڭ بىلەن شۇ جايدىكى بارلىق شەھەرلەرنىڭمۇ نامىدۇر» دېيىلگەن. ھازىرقى زامانىدا يەرلىك ئۇيغۇرلار بۇ جاينى «ئىدىقۇت شەھىرى» دەپ ئاتايدۇ. بۇ «ئىدىقۇت تۇرىدىغان جاي» دېمەكتۇر.

تۇرپان ئويمانلىقى تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي شىمالغا جايلاشقان بولۇپ، قەدىمكى زامانىدا «يىپەك يولى» بۇ يەردىن ئۆتەتتى. ئويمانلىقنىڭ شىمالىدا تىيانشان تاغ تىزمىسى بولۇپ، تاغ تىزمىسىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ئاساسلىق چوققا — بۇغدا تېغى بىلەن قاراۋچىن تېغىنى يىل بويى قار قاپلاپ تۇرىدۇ. بۇ قارلار تۇرپان ئويمانلىقىنى سۇغىرىش تىكى ئاساسلىق سۇ مەنبەسى ھېسابلىنىدۇ. ئويمانلىقنىڭ جەنۇب تەرىپىدە چۆلتاغ ۋە قۇمتاغ دېگەن قۇرۇق تاغلار بار، بۇ تاغلار ئانچە ئېگىز بولمىسىمۇ، لېكىن ئىسمى جىسمىغا لايىق «قۇمتاغ» بولۇپ، تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ ئۆزگىچە كىلىماتىنىڭ شەكىللىنىشىگە مۇئەييەن تەسىر كۆرسىتىپ تۇرىدۇ.

تۇرپان ئويمانلىقى مەملىكىتىمىز بويىچە ئەڭ پەس جاي، ئۇنىڭ ئەڭ پەس نۇقتىسى — دېگىز يۈزىدىن تۆۋەن بولغان ئايدىڭ كۆل بولۇپ، بۇ يەرنىڭ ھاۋا كىلىماتى قۇرغاق، بەك ئىسسىق، يىللىق تېمپېراتۇرا پەرقى بەك زور. كۈن چۈشۈش ۋاقتى ئۇزۇن، يەرلىرى مۇنبەت، كىلىماتى بەك ئىسسىق، ئۇنىڭ ئۈستىگە، تىيانشاننى قاپلاپ تۇرغان پۈتمەس - تۈگىمەس قار سۈيى بولغانلىقتىن، تۇرپان ئويمانلىقى ئىنسانلارغا ياشاش، ئىشلەپچىقىرىش ۋە كۆپىيىش ئۈچۈن ئوبدان شارائىت يارىتىپ بەرگەن. «تارىخنامە» ۋە «خەنىنامە» دىكى خاتىرىلەردىن قارىغاندا، مىلادىدىن ئىلگىرىكى II ئەسىردىلا، تۇرپان ئويمانلىقىدا قوشلىقلار ياشىغان ۋە قوش خانلىقنى قۇرغان،

كېيىن تۇرپان ئويمانلىقى ھۇنلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغان. قوش خانلىقى ئالدى قوش ۋە ئارقا قوشتىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا ئايرىلغان بولۇپ، ئالدى قوش تۇرپان ئويمانلىقىغا، ئارقا قوش تېيانشاننىڭ شىمالىدىكى بېشبالىق ئەتراپلىرىغا جايلاشقان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى II ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا غەربىي خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلار ئوتتۇرىسىدا غەربىي يۇرتنى تالىشىش كۈرىشى باشلىنىپ كەتكەنلىكتىن، تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ ئورنى كۈنسايىن مۇھىم بولۇپ قالدى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 108 - يىلى، خەن ۋۇدى يانداش چاپاۋۇل بېگى جاۋ پونۇنى قوشۇن بىلەن تۇرپان ئويمانلىقىغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى، شۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ھوقۇق مەركەزگە يىغىلغان فېئودالىق ھۆكۈمەتنىڭ تەسىر كۈچى تۇرپان رايونىغا كىرىشكە باشلىدى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 89 - يىلى (خەن ۋۇدىنىڭ جېڭخې 4 - يىلى)، تۇرپان رايونىدىكى قوش خانى خەن سۇلالىسىگە ئەل بولۇپ، غەربىي خەن ھۆكۈمىتىنىڭ قارىمىقىغا ئۆتتى. كېيىن غەربىي خەن ھۆكۈمىتى تۇرپان ئويمانلىقىدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئۇچۇن ئەسكەر تۇرغۇزدى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 60 - يىلى، ھۇنلارنىڭ باتسىقانى تەڭرىقۇت شانشات خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولدى. خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتتا قورۇقچىبەگ ئەمىلىنى تەسىس قىلدى، تۇرپان ئويمانلىقى بىلەن غەربىي يۇرتتىكى باشقا جايلارمۇ غەربىي خەن سۇلالىسى تېررىتورىيىسىگە رەسمىي كىردى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، تۇرپان رايونى تېخىمۇ تەرەققىي قىلىپ، مەشھۇر قۇجۇ شەھىرى دەسلەپكى قەدەمدە خېلى كۆلەمگە ئىگە شەھەر بولۇپ شەكىللەندى (شۇ چاغلاردا بۇ شەھەر قۇجۇ قورغانى دەپ ئاتالغان). شەرقىي خەن دەۋرىدە، قوش خانلىقى يەنىلا مەۋجۇت ئىدى، لېكىن مەركىزىي ھاكىم

مىيەت ئەۋەتكەن ھەربىي قوشۇن ۋە دېھقان چېرىكلەرنىڭ سانى كۆپەيگەندى، تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ يېزا ئىگىلىكى يەنىمۇ راۋاجلاندى، پۈتكۈل ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچى يەنىمۇ تەرەققىي قىلدى. شەرقىي خەن ھاكىمىيىتى بىلەن ھۇنلار ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى زېمىنلارنى تالىشىش كۈرىشى جەريانىدا، تۇرپان ئويمانلىقى باشتىن ئاخىر مۇھىم بازا بولۇپ قالغانىدى.

غەربىي جىن سۇلالىسى (265 — 316) نىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، دۆلىتىمىزنىڭ شىمالىدا ئۇرۇش مالىمانچىلىقى يۈز بەردى. ئەما خېشى كارىدورىدىكى لىياڭجۇ ئايمىقى (ھازىرقى گەنسۇنىڭ ۋۇۋېي ناھىيىسى) چەت ياقا بىر جاي بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ يەر بىرقەدەر تىنچ ئىدى. شۇ چاغدا جاڭ گۇي بۇ يەردە بىر تەپرىقچى ھاكىمىيەت قۇرۇپ، دۆلەت نامىنى ئالدىنقى لىياڭ پادىشاھلىقى دەپ ئاتىدى. مىلادى 327 - يىلى، ئالدىنقى لىياڭنىڭ ھۆكۈمرانى جاڭ گۇينىڭ نەۋرىسى جاڭ جۈن تەختكە چىقىپ، قوشۇن باشلاپ قۇجۇ قەلئەسىگە ھۇجۇم قىلىپ، قۇجۇدا تۇرۇشلۇق غەربىي يۇرت چېرىكچى ببگى جاۋ جېننى تۇتۇۋالدى ۋە ئۇنىڭ زېمىنىدا قۇجۇ ۋىلايىتىنى (ئىنانچىلىقنى) تەسىس قىلدى، بۇ، قۇجۇ رايونىدا ۋىلايەت تۈزۈمىنىڭ تۇنجى قېتىم تەسىس قىلىنىشى ئىدى. 439 - يىلغا كەلگەندە، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى گەنجۇ (ھازىرقى گەنسۇنىڭ جاڭيې ناھىيىسى) دىكى شىمالىي لىياڭنى يوقاتتى، شىمالىي لىياڭنىڭ قالدۇق كۈچلىرىدىن بولغان زۇرچى ۋۇخۇي يەنە قۇجۇ ۋىلايىتىنى بېسىۋالدى. 444 - يىلى زۇرچى ۋۇخۇي ئۆلگەندىن كېيىن، گوببېينىڭ شىمالىدىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەت — جۇرجانلارنىڭ

تەسىر كۆچى غەربكە سۈرۈلۈپ، تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا يېتىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن كەن بوجۇ قۇجۇغا پادىشاھ بولدى. كېيىن قۇجۇنىڭ ھۆكۈمرانى ئۇچ قېتىم ئالماشقان بولسىمۇ، ئەمما كۈ (جيا)-جەمەتى قۇجۇدا 140 يىل (500 — 640) ھۆكۈم سۈردى. بۇ جەريانداء ئوتتۇرا جۇڭگودىكى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىدىن تارتىپ تاكى سۈي، تاڭ سۇلالىلىرىگىچە بولغان ئاراللىقتا، قۇجۇ ئۇلار بىلەن قويۇق ئالاقىدە بولۇپ، مەدەنىيەت جەھەتتە خەنزۇلىشىشى بىرقەدەر چوڭقۇر بولدى①. 640 - يىلى (تاڭ تەيزۇڭنىڭ جېنگۇەن 14 - يىلى)، كۈ جەمەتىنىڭ ھاكىمىيىتى غەربىي تۈركلەر بىلەن بىرلىشىپ تاڭ ئوردىسىغا قارشى چىقىقانلىقى ئۈچۈن، تاڭ تەيزۇڭ چوڭ سانغۇن خۇجۇنجىنى قۇجۇغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتىپ، كۈ ھاكىمىيىتىنى يوقىتىپ، شىنجۇ (غەربىي ئايماق) تۈتۈق مەھكىمىسىنى (قىسقارتىپ شىجۇ دەپ ئاتالدى) تەسىس قىلدى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا بەش ناھىيە — ئالدى قوش، يارغول، پىچان، توقسۇن، لۈكچۈن ناھىيىلىرى تەسىس قىلىنىدى②.

755 - يىل (تەيەنباۋ 14 - يىلى) دىن باشلاپ، تاڭ سۇلالىسىدە ئۆڭلۈڭ - سۆيگۈن توپىلىڭى يۈز بەردى. بۇ قېتىمقى توپىلاڭدا لوڭيۇ (گەنسۇنىڭ شەرقىي جەنۇب تەرىپى) بوش قېلىپ، غەربىي يۇرتقا باردىغان يول توسۇلۇپ قالدى. تىبەت ئاقسۆڭەكلىرى بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي قىسمىغا ھۇجۇم قىلىپ، لوڭيۇنى ۋە غەربىي

---

① «جىننامە. جاڭ جوننىڭ تەرجىمھالى»، «ۋېينامە. زۇرچى ۋۇخۇينىڭ تەرجىمھالى» ۋە «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قۇجۇ تەزكىرىسى»گە قارالسۇن.

② «تاڭنامە. جۇغرافىيىلىك تەزكىرە»گە، «كىتابلار جەۋھىرى»، 970 - جىلدقا قارالسۇن.

پۇرتتىكى ئۇدۇن، بېشبالىق، تۇرپان، كۇسەن قاتارلىق رايونلارنى ئىشغال قىلىۋالدى، شۇنىڭ بىلەن قۇجۇ تىبەتلەرنىڭ قارىمىقىغا ئۆتۈپ كەتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ سەردارى بۆكۈ تېكىن (بۇقاچىن) تىبەتلەرنىڭ ھەربىي قوماندانى شاڭ كۈگرېنى مەغلۇپ قىلدى، قۇجۇ ۋە تاڭ دەۋرىدىكى شىجۇ ئايمىقىغا قاراشلىق جايلارنىڭ ھەممىسى بۆكۈ تېكىننىڭ ئىلكىگە ئۆتتى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىق مەركىزى بولۇپ قالدى.

2 - بۆلۈم قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ سىياسىي تۈزۈمى

مىلادى 840 - يىلى ئۆپچۆرنىسىدە، ئۇرقۇن ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ يولباشچىلىرىدىن بىرى بولغان پان تېكىن 15 قەبىلىنى باشلاپ غەربكە كۆچكەندە، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ئالدىن مېڭىپ بېشبالىققا يېقىن جايغا توپلانغانىدى ۋە باسمىل قاتارلىق قەبىلىلەر بىلەن قوشۇلغانىدى. ئاردىدىن ئۇزاق ئۆتمەي، بۇ بىر تۈركۈم ئادەملەر تېيانشاندىن ئۆتۈپ ئاگىنى (قارا شەھەر) رايونىغا بېسىپ كىردى. IX ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرى، پان تېكىن ئاگىنىدا پۈت تىرەپ تۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئۆزىنى يابغۇ دەپ جاكارلىدى. ئۇنىڭ 200 مىڭ ئادىمى شەرق تەرەپتىكى بۇغدا تېغى ئەتراپىدىكى ئوتلاقلاردا تۇراتتى. شۇ چاغدا، گوبېينىڭ جەنۇبىغا قېچىپ كەتكەن ئۇيغۇر قاغانى ئۇگە باشقىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى، ئاگىنى ئەتراپىدا تۇرۇۋاتقان پان تېكىن بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلىدى.

پان تېكسن ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلىغاندىن كېيىن، 856 - يىلى، تاڭ سۇلالىسى ئۇنىڭغا ئۇنۋان بەرمەكچى بولۇپ، ۋاڭ دۈەنجاڭنى دەستەك بىلەن ئەلچى قىلىپ ئەۋەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى يولدا باشقا بىر قىسىم ئۇيغۇرلار توسۇۋالغانلىقتىن، ئۇنۋان بېرىش ئىشى ئەمەلگە ئاشمىدى.

IX ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرى، بېشىبالىق ئەتراپلىرىدا تۇرۇشلۇق ئۇيغۇرلار ئىچىدىن يەنە بىر بۆگۈ تېكىن ئىسىملىك يېڭى يولباشچى ئوتتۇرىغا چىقتى. بۇ كىشى قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھەقىقىي قۇرغۇچىسى ئىدى. بۆگۈ تېكىننىڭ ئوتتۇرىغا چىققانلىقىنى شۇ چاغدا تاڭ ئوردىسىنىڭ شاجۇدا تۇرۇشلۇق ھىراۋۇلى جاڭ يىچاۋ ئوردىغا مەلۇم قىلغانىدى. جاڭ يىچاۋنىڭ تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە يوللىغان مەلۇماتىدا بۆگۈ تېكىننىڭ قۇجۇ رايونىدا تىبەتلەر بىلەن كۆرەش قىلىۋاتقانلىقى، ئۇ ئۆزىنىڭ قۇجۇدا تۇرۇشلۇق ئادەملىرىنى باشلاپ، ئەنشىنى مەركەز قىلغان رايونلار ئەتراپلىرىغا قەدەر ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان تىبەت ھۆكۈمرانلىرىغا ھۇجۇم قىلغانلىقى ئىزھار قىلىنغانىدى. 866 - يىلى (تاڭ يىزۇڭنىڭ شىيەنتۇڭ 7 - يىلى)، بۆگۈ تېكىن بېشىبالىقتىن ئەسكەر باشلاپ چىقىپ، تىبەت قوماندانى شاڭكۇڭرېنى قاتتىق مەغلۇپ قىلىپ، شجۇ، بېشىبالىق، لۇنتەي، چىڭجېن قاتارلىق مۇھىم جايلارنى تارتىۋالدى. مەغلۇپ بولغان شاڭ كۇڭرې تۇغبات خۇەيگۇاڭنىڭ قولغا چۈشۈپ قېلىپ بېشى كېسىلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ئۇيغۇرلارنىڭ قۇجۇنى مەركەز قىلغان ھاكىمىيىتى بارا - بارا مۇستەھكەملەندى ۋە كېڭەيدى. بۆگۈ تېكىن تارقان مىغار تاشنى شاڭ كۇڭرېنىڭ بېشى بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى چاڭئەنگە ئەۋەتتى. قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مەركىزى — قۇجۇ شەھىرى

(هازىرقى تۈرپاندىكى ئىدىقۇت قەدىمكى شەھرى) ئىدى، بۇ شەھەرنىڭ كۆلىمى زور بولۇپ غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى قۇجۇ شەھىرىدىن تەدرىجىي تەرەققىي قىلىپ ۋۇجۇدقا كەلگەنىدى. بۇ يەر غەربىي خەن سۇلالىسىدىن بۇيان غەربىي يۇرت دورغابى ۋە چېرىكچى بەگلىرىنىڭ تۇرۇشلۇق جايى بولۇپ كەلگەنىدى. مىلادى 393 - يىلى، لۈي گۇاڭ ۋە ئۇنىڭ ئوغلى غەربىي يۇرت باش قورۇقچىبېگى بولغاندا، مۇشۇ شەھەردە تۇرغانىدى. كېيىن كېڭەيتىپ ياسىلىپ، مىلادى Ⅳ ئەسىردىن Ⅵ ئەسىرگىچە قۇجۇ ۋىلايەتنىڭ مەركىزىگە ئايلانىدى. شۇ مەزگىللەردە جاڭ گۇي، لۈي گۇاڭ، زۇرچى مونسۇنلار بۇ ۋىلايەتكە ھاكىم تەينىلەپ بۇ يەرنى ساقلىغانىدى. 460 - يىلىدىن كېيىن، قۇجۇ رايونىدىكى كەن، جاڭ، ما جەمەتلىرى ھاكىمىيەتلىرى بۇ شەھەرنى ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي مەركىزى قىلغانىدى. كېيىن جەمەتى قۇرغان قۇجۇ خانلىقى دەۋرىدە، بۇ شەھەر يەنىمۇ كېڭىيىپ ۋە گۈللىنىپ، شەرق بىلەن غەربنىڭ قاتناش تۈگۈنىدىكى مەشھۇر بۇددىستلار شەھىرىگە ئايلانىدى، شەھەر ئىچىدە ھەيۋەتلىك بۇددىزم ئىمارەتلىرى بار ئىدى. تاڭ سۇلالىسى شىجۇ ئايمىقىنى تەسىس قىلغاندىن كېيىن، بۇ شەھەر شىجۇ ئايمىقىنىڭ مەركىزى بولدى. بۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشىدە ۋە غەربىي يۇرتنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيىتىنىڭ راۋاجلىنىشىدا مۇھىم رول ئوينىدى. بۇ شەھەرنىڭ دائىرىسى تەخمىنەن بەش كىلومېتر بولۇپ، ئىچكى شەھەر، تاشقى شەھەر ۋە ئوردىدىن ئىبارەت ئۈچ قىسىمغا بۆلۈنەتتى. ئوردا شەھەرنىڭ شىمالىي قىسمىغا جايلاشقان، ئىچكى شەھەر ئوردىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىگە جايلاشقان. تاشقى شەھەرنىڭ شەرقىي جەنۇبى ۋە غەربىي

جەنۇبىدا كۆلىسى ناھايىتى زور ئىبادەتخانا ۋە سودا - سانائەت رايونى بار ئىدى. شەھەرنىڭ سېپىلى ئېگىز ھەم ھەيۋەتلىك بولۇپ، قۇرۇلمىسى مۇستەھكەم ئىدى. شەھەر ئىچىدىكى بىنالارنىڭ جايلىشىشى ۋە شەھەر سېپىلىنىڭ مۇداپىئە سىستېمىسىنىڭ تۈزۈلۈشى ئىچكى ئۆلكىلەردىكى شەھەر - بازارلارنىڭكىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئوردا شەھىرىنىڭ ئىچىدە ھازىرمۇ ئوردا ئۆيلىرىنىڭ خارابە ئىزلىرى بار. خارابىنىڭ جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان ئۇزۇنلۇقى 60 مېتر، شەرقتىن غەربكە بولغان كەڭلىكى 30 مېتر بولۇپ، ئىچكى شەھەرنىڭ شىمالىي تەرىپىدە يەر ئۈستى ۋە يەر ئاستىدىن ئىبارەت ئىككى قەۋەتكە بۆلۈنگەن ئېگىز بىر ئىستېھكام بار، ئىستېھكامنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىدە بىر بۇددا سۇتۇپا (مۇنار) سى بولۇپ، ئۇنىڭ ئېگىزلىكى 15 مېتر كېلىدۇ. شەھەر ئىچىدە بىر بۇددا ساڭرامى بولۇپ، ئۇنىڭ كۆلىسى تەخمىنەن 10 مىڭ كۋادرات مېتر كېلىدۇ. ساڭرامنىڭ دەرۋازىسى، تىلاۋەت مەيدانى بار، ساڭرامدىكى سۇتۇپا، بۇتخانىلاردا رەڭدار قىلىپ نەپىس سىزىلغان رەسىملەر، رەڭلىك ھەيكەللە بار. بۇ ساڭرام ئەينى زامانداڭ ئالتۇن نۇر چاقناپ تۇرىدىغان بىر ھەشمەتلىك ئىبادەتخانا بولسا كېرەك. قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى بۇ شەھەرنى پايتەخت قىلغاندىن كېيىن، يەنە ئەسلىدىكى ئاساس ئۈستىدە بۇ شەھەرنىڭ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيىتىنى يەنىمۇ راۋاجلاندۇردى، بۇددىزم ئىمارەتلىرى يەنىمۇ كۆپەيدى، شەھەرنىڭ چەت جايلار بىلەن بولغان سودا ئالاقىسى تېخىمۇ قويۇقلاشتى، شەھەرنىڭ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى تەرەققىياتى يېڭى باسقۇچقا قەدەم قويدى.

قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى مەسلىسىدە،

ئىلگىرىدىنلا ئوخشاش بولمىغان قاراشلار بار. بۇ قاراشلار-
نىڭ مۇھىملىرى مۇنداق تۆت خىل: بىرىنچىسى، شىمالىي
سۇئ سۇلالىسىدە ئۆتكەن ۋاڭ يەنىدې يازغان «قۇجۇغا
ئەلچىلىككە بېرىش» دېگەن كىتابتا ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ غەربىي
جەنۇب تەرىپى ئىران (پېرسىيە) ۋە ئەرەبىستانغا تۇتىشىدۇ،
غەرب تەرىپى ھىندى دەريياسى ۋادىسىدىكى پېشاۋۇرغىچە
يېتىپ بارىدۇ، دېيىلگەن؛ ئىككىنچىسى، «يۈەن سۇلالىسى
تارىخى. بارچۇق ئارت تېكىن تەرجىمھالى» دە قۇجۇ ئۇيغۇر
خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى شەرقتە قۇمۇلدىن باشلىنىپ،
غەرب تەرىپى تىبەتلەرنىڭ غەربىي قىسمى بىلەن
تۇتىشىدۇ، شىمال تەرىپى ھازىرقى جىمسار ئەتراپىدىكى
جايلارغىچە يېتىپ بارىدۇ، جەنۇب تەرىپى گەنسۇنىڭ
جيۇچۈەن رايونى بىلەن تۇتىشىدۇ، دېيىلگەن؛ ئۈچىنچىسى،
XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۇرۇپالىقلار تېپىلغان قەدىمكى
ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان بىر پارچە تارىخا پۈتۈكنىڭ تىلاۋەت
قىسمىدا، قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى شەرقتە
دۇڭخۇاڭ (دەشت ئاتا) ــ شاجۇدىن باشلىنىپ، غەربتە
نەۋ بارخان يەنى ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تاشكەنتنىڭ
غەربىي جەنۇبىدىكى چىرچىككىچە يېتىپ بارىدۇ* دېيىلگەن:
تۆتىنچىسى، ماۋرائۇننەھىردە قۇرۇلغان سامانىيلار خانداناقىدا
ئۆتكەن بىر كىشى X ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرى يازغان
«ھۇدۇدۇلئالەم» دېگەن كىتابنىڭ ئون ئىككىنچى بابى ــ
«توققۇز ئوغۇزلار دۆلىتى (يەنى قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى)
توغرىسىدا» دا، قۇجۇ ئويغۇر خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى

* (ياپونىيە) ئابې تاكېئو: «غەربىي ئۇيغۇرىيە تارىخى ئوستىدە
تەتقىقات»، 267 - بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 - يىل
خەنزۇچە نەشرى.

شەرقتە قۇمۇلدىن باشلىنىپ، شىمال تەرىپى ئىلى - مىڭلاق ۋادىسىغىچە، غەرب تەرىپى تىبەتلەرنىڭ زېمىنى (ھازىرقى خوتەن بىلەن دۇڭخۇاڭنىڭ ئارىلىقىدا) بىلەن تۇتىشىدۇ* دېيىلگەن. بۇ قاراش بىر قەدەر ئىشەنچلىك، بۇنى قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسىگە نىسبەتەن بىر قەدەر توغرا خاتىرە دەپ قاراش كېرەك. دېمەك، قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى جەنۇبتىن شىمالغىچە تۇرپان، تارىم ۋە جۇڭغارىيە ئويمانلىقلىرىنى ئاتلاپ ئۆتكەن، شەرق تەرىپى قۇمۇلدىن باشلىنىپ، غەرب تەرىپى ئاقسۇغىچە يېتىپ بارغان، بۇ ئارىلىقتا چۆل - جەزىرە ۋە بوستانلىقلار بار ئىدى. خانلىقنىڭ چېگرىسى ئىچىدە قۇجۇنى مەركەز قىلغان قۇجۇ ئۇيغۇرلىرىدىن باشقا، غەرب تەرىپىدە يەنە كۇسەننى مەركەز قىلغان كۇسەن ئۇيغۇرلىرى بار ئىدى. كۇسەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ چېگرىسى غەربتە ئاقسۇدىكى مۇز داۋانىغىچە، جەنۇبتا تارىم دەريياسىغىچە باراتتى. پۈتۈن قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، كۇسەن ئۇيغۇرلىرى جايلاشقان زېمىن پۈتكۈل قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ غەربىي چېگرىسىنىڭ بىر قىسمىدىنلا ئىبارەت ئىدى. كۇسەن ئۇيغۇرلىرى بىلەن قۇجۇ ئۇيغۇرلىرى بىر خانلىق ئىچىدە بىللە ياشاپ، قوش خانلىق تۈزۈمىنى يولغا قويغانىدى. قۇجۇ ئۇيغۇر خانى ئارسلانخان دەپ ئاتىلاتتى، كۇسەن ئۇيغۇر خانىمۇ ئۆزىنى شىرخان دەپ ئاتايتتى. قۇجۇ ئۇيغۇر خانىنىڭ ئالىي ھۆكۈمرانى «ئىدىقۇت» بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى «مۇقەددەس بەخت ئىگىسى، بەگلىكى

* ۋاڭ جىلەي، جۇشىجۈەنلەر تەرجىمە قىلغان «ھۇدۇدۇلئالەم»، 65 - بەت، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقات ئىنستىتۇتى باستۇرغان، 1983 - يىل.

مۇقەددەس»① دېگەنلىك بولاتتى. خۇاڭ ۋېنېسىنىڭ «تۇرپان ئارخېئولوگىيە خاتىرىسى» رەسىملىك ئالبومىنىڭ 89 — 94 - بەتلىرىدە ئېلان قىلىنغان «مانى ئىبادەتخانىسى پۈتۈكلىرى» نىڭ بىر پارچىسىدە خەنزۇچە يېزىقىتىكى بىر مۆھۈر بار بولۇپ، مۆھۈردىكى خەتتە قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى يەنە «ئىدۇقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلى» دېيىلگەن. ئىدىقۇتنىڭ ھوقۇقى ئىستىبداتلىق ۋە ۋارىسلىق تۈزۈمىدىكى ھوقۇق بولۇپ، ئىدىقۇت — خانلىقنىڭ ئالىي قانۇن چىقارغۇچىسى ۋە ئىجراچىسى ئىدى. ئۇيغۇرچە مەنبەلەردە خاتىرىلىنىشچە، بايرام كۈنلىرىدە ئىدىقۇت ئۇنچە - مەرۋايىتلار بىلەن بېزەلگەن مۇنبەر (ئۇيغۇر تىلىدا «تاۋچاڭ» دەپ ئاتىلاتتى، بۇ سۆز خەنزۇ تىلىدىكى «داۋچاڭ» دېگەن سۆزدىن ئېلىنغان) گە قويۇلغان ئالتۇن تەخت — «چىرگىن» دا ئولتۇراتتى. بېشىغا خانتاجى (ددىم)، ئۈستىگە قىزىل تون كىيەتتى، دۆلەت ئىشلىرىدا ئۇنىڭ ئەتراپىدا ئۇرغۇن ئەركان - بەگ - ئەشرەپلەر ۋە داقا - دۇمباقچىلار بىللە بولاتتى.

ئىدىقۇتنىڭ ئاستىدا توققۇز ۋەزىر، زوراغالىق بېگى، ئالتۇن جۇلالىق ئىناۋەتدار تۆرە، مۇپەتتىش خەلپەتبېگى، سول قول خىسلەت قۇچقۇچى چوڭ سانغۇن، ساراي مۇپەتتىشى، ئاستانە ئەتراپى سۈيۇرغال قىلىپ بېرىلگەن تۆھپىدار ئالىي دۆلەت ئەركانى، نازارەتچى، زالىم ھەكىم، تۇتۇق② ھەمدە ئۆگە (ھاكىمغا تەڭ)، ئولچى (ۋەزىرگە تەڭ)، ھەكىم (ئەدلىيە

---

① «تارىخى جاھانكۈشاي» بىرىنچى كىتاب، 1 - قىسىم 5 - بۆلۈم، 49 - بەت، ئىچكى مۇڭغۇل خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.

② «سۇڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر. يېقىنداللار» 4 - قىسىم، 13 - 14 - بەت.

ئەمەلداری) بولاتتی. پایتەخت قۇجۇ، كۈسەن ۋە جايلاردىكى فېئوداللار بولسا شۇ جايلاردىكى ھەر دەرىجىلىك چوڭ - كىچىك بەگلەر ئىدى.

قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ چېگرىسى ئىچىدىكى ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى سىنىپ ئاساسەن دېھقانلار ئىدى. قېزىۋېلىنغان قەدىمكى ئۇيغۇرچە پۈتۈكلەر ئۇستىدىكى تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن قارىغاندا، دېھقانلارنىڭ ئورنى تۆۋەندىكىدەك بىرنەچچە دەرىجىگە بۆلۈنەتتى:

(1) قالانچىلار: «قالانچى» ئەسلىدە دۆلەتكە تاپشۇرۇلىدىغان بىرخىل باج بولۇپ، بۇ خىل باجنى تاپشۇرىدىغان دېھقانلار «قالانچى» دەپ ئاتىلاتتى. قالانچىلار خانلىقنىڭ دېھقانلىرى بولۇپ، ئۇلار خانلىقنىڭ يەرگە بولغان مۇلۇك چىلىك تۈزۈمى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولاتتى، قالانچىلار جىسمانىي جەھەتتىن بىرقەدەر ئەركىن بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار دۆلەتكە مەنسۇپ بولۇپلا قالماي، بەلكى فېئودال شەخسلەرگىمۇ مەنسۇپ ئىدى.

(2) يانچىلار: بۇ بىرخىل بېقىندىلىق مۇناسىۋەتنى بىلدۈرىدىغان نام. شۇنداقلا ئۇ يەنە سۈيۈرغاللىق يەرگىمۇ قارىتىلغانىدى. مۇشۇ مۇناسىۋەت ئاساسىدا بېكىتىلگەن ئىقتىسادىي مەجبۇرىيەت بويىچە، يانچىلار ئادەتتە ئوردىغا يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرىنى تاپشۇراتتى، يانچىلار كىچىك فېئودالالارنىڭ باشقۇرۇشىدا بولاتتى. كىچىك فېئودالالار مۇبادا ئۆزىگە يۆلەنچۈك ئىزدەش مەقسىتى بىلەن چوڭ فېئودالالارغا بېقىنسا، بۇ كىچىك فېئودالالارمۇ «يانچى» دەپ قارىلاتتى. بۇ خىل دېھقانلار ۋە فېئودالالار يەرگە بولغان مۇلۇكچىلىك بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىدى، فېئودالالار بىكار ئولتۇرۇپ يانچىلارنىڭ ئەمگەك مېۋىسىدىن بەھرىمەن بولاتتى.

(3) قۇبراق: بۇنداق دېھقانلارنىڭ ئۇستىگە قوش سېلىق يۈكلەنگەن بولۇپ، ئۇلاز بىر تەرەپتىن دۆلەتكە يەردىن چىققان مەھسۇلاتنى مەجبۇرىي ۋە ھەقسىز تاپشۇراتتى؛ يەنە بىر تەرەپتىن ئەمەلدارلارغا باج ـ سېلىق تۆلەيتتى، ئۇلارغا ھېچقانداق ھەق بېرىلمەيتتى. قۇبراق بىر خىل ئەمگەك بىلەن تۆلىنىدىغان باج ئىدى. قۇبراقلارنىڭ ئەمەلدارلارغا تاپشۇرىدىغان باج ـ سېلىقى ئەمەلدارلارنىڭ مائاش مەنبەسى بولۇپ ھېسابلىنىاتتى.

(4) تۇتۇقلار: بۇ خىل دېھقانلار قەرزدار بولۇپ قالغاندا قەرز ئىگىلىرىگە رەنە ۋە باربىتاي ھېسابىدا يالليىنىپ ئىشلەيتتى، ئۇلار قەرز ئىگىلىرى بەلگىلىگەن ئەمگەك نورمىسىنى ئورۇنىدىشى شەرت ئىدى، قەرەلى توشقاندىن كېيىن، جىسمانىي جەھەتتىن يەنىلا ئەركىن بولاتتى، شۇڭا، ئۇلار يانچى ھېسابلانمايتتى.

(5) قاداش: ئۇلارنىڭ ئورنى چاكارلارغا يېقىنراق كېلەتتى، ئۇلار ئەركىن پۇقرالار بىلەن يانچىلار ئارىلىقىدا تۇرىدىغان، يېزا جامائە باشلىقلىرى بىلەن تۇغقانچىلىقى بار ئادەملەر ئىدى، قاداشلار جامائە باشلىقلىرى تەرىپىدىن قوغدىلاتتى. ئۇلار فېئودالارنىڭ ئائىلىسىدە ئەمگەك قىلاتتى، ھەتتا بەزىدە بىر ئۇلۇش مۇلۈككىمۇ ئىگە بولالايتتى.

(6) قۇللار: قۇللار مەيلى ئەر، مەيلى ئايال بولسۇن، ئۇلارنىڭ ئۆزىگە تەئەللۇق يېرى ۋە ئەمگەك قوراللىرى بولمايتتى، ئۇلارنىڭ ئەمگىكى ئۈچۈن ھېچقانداق ھەق تۆلەنمەيتتى. قۇللارنىڭ كېلىش مەنبەسى قەرزدار بولۇپ قالغان دېھقانلار ياكى ئۇرۇش ئەسىرلىرى ئىدى.

يەنە بىر خىلى ـــ سارىلار ئىدى. سارى ـــ سانسكرىتچە ئاتالغۇ بولۇپ، ئۇلار بۇددا راھىبلىرىنىڭ ئەڭ تۆۋەن

قاتلىمى ئىدى، ئۇلار چوڭ راھىبلارنىڭ مالىيى ئىدى*. ئۇلار ساڭراملارنىڭ ئېتىزلىرىدا، باغ - ۋارانلىرىدا ئەمگەك قىلاتتى. ياكى سۇ باشقۇراتتى، ساڭراملارنىڭ مال - چارۋىلىرىغا قارايتتى، چوڭ راھىبلارنىڭ خىزمىتىنى قىلاتتى، ئۇلار جىسمانىي جەھەتتىن قۇللار بىلەن ئوخشاش ئىدى.

يۇقىرىدا ئېيتىلغان تۆرلۈك دېھقانلار، بولۇپمۇ يانچىلار بىلەن قۇبراقلار قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ فېئودال يانچىلىق تۈزۈمىنىڭ ئاساسى ئىدى.

قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغان دەسلەپكى چاغلاردىن تارتىپلا ئەتراپىدىكى بىرەۋنچە دۆلەتلەر ۋە مىللەتلەر بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەنىدى. بۇ خانلىقنىڭ ئۆزىنىڭ ئىقتىسادى، مەدەنىيەت جەھەتتىكى تەرەققىياتى ۋە جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئورتاق ئىقتىسادى، مەدەنىيەت جەھەتتىكى تەرەققىياتىدا مۇئەييەن رول ئوينىغانىدى.

قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى ئۆزىنىڭ غەرب تەرىپىدىكى ئەللەر ۋە رايونلار بىلەن، ئالدى بىلەن قاراخانىيلار سۇلالىسى، ئۇنىڭدىن قالسا ھىندىستان، پېرسىيە ۋە ماۋرائۇننەھىردىكى رايونلار بىلەن ئىقتىسادىي قويۇق ئالاقە باغلاپ كەلگەنىدى. «سۇڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر»، «سۇڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلىنىشىچە، 984 - يىلى (سۇڭ تەيزۇڭنىڭ يۇڭشى تۇنجى يىلى)، شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەلچىسى «براھمان راھىب يۇمشى، پېرسىيىلىك زەردەشت ئارىيان» لار بىلەن بىرگە ئىچكىرىگە بېرىپ سۇڭ سۇلالىسى بىلەن سودا قىلغان، بۇ پاكىت —

---

* (سوۋېت ئىتتىپاقى) تەخمىنۇۋ: «X — XIV ئەسىردىكى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمى»، 9- باب: «فېئودالىلار ۋە پۇقرالار»، سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى، رۇسچە نەشرى، 1966 - يىل.

قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن ھندىستان، پېرسىيە دۆلەتلىرى ئوتتۇرىسىدا بارىدى - كېلىدى مۇناسىۋەتنىڭ بارلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ دىنىي ئېتىقادى ئوخشاشمايتتى، قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى ئاساسەن بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى، قاراخانىيلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى، ئۇلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى ئوخشاش بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت ۋە سودا ئالاقىلىرى دىنىي ئېتىقاد سەۋەبىدىن تەسىرگە ئۇچرىمىغانىدى. «تۇركىي تىللار دىۋانى» نىڭ مۇئەللىپى بىلەن «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ مۇئەللىپى قۇجۇنىڭ ئەھۋالىنى پىششىق بىلگەنلىكى مانا مۇشۇ جەھەتتىكى مۇھىم پاكىتلارنىڭ بىرىدۇر.

قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى ئۇزۇنىڭ شەرق تەرەپىدىكى مىللەتلەر بىلەن سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتلەردە تېخىمۇ كەڭ ۋە قويۇق ئالاقىدە بولۇپ كەلگەنىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدىن ھەممىدىن ئاۋۋال، سىياسىي ئالاقە ئورناتقىنى لياۋ سۇلالىسى ئىدى. لياۋ سۇلالىسى ئەسلىدە ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلىنىڭ شەرقىي چېگرىسىدىكى لياۋخې دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى سىرامۇرۇن دەرياسى ئەترابىدا ياشايدىغان قىتانلار قۇرغان بىر ھاكىمىيەت ئىدى. 907 - يىلى، ئۇلارنىڭ يولباشچىسى يەللىغ ئاپاگې ھەرقايسى قەبىلىلەرنى بىرلەشتۈرۈپ لياۋ دۆلىتىنى قۇردى. 924 - يىلى (لياۋ تەيزۇنىڭ تىيەنزەن 3 - يىلى)، يەللىغ ئاپاگې غەربىي يۇرتقا يۈرۈش قىلىپ، قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ پايتەختىلىرىدىن بىرى بولغان بېشبالىقنى ئىشغال قىلىۋالدى. قىتان ئىستېلاسى قۇجۇ ئۇيغۇرلىرىنى لياۋ سۇلالىسىنىڭ بېقىندى ئېلىگە ئايلاندۇرۇپ قويدى*. لياۋ سۇلا-

* «لياۋ سۇلالىسى تارىخى. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە» 2 - قىسىم.

لىسى قۇجۇ رايونىدا «قۇجۇ ئۇلۇغ خان مەھكىمىسى» تەسىس قىلىدى، كۈسەن رايونىدا «ئۇلۇغ شىر خان مەھكىمىسى» نى تەسىس قىلدى. قۇجۇ ئۇيغۇرلىرىمۇ بۇنداق تەۋەلىك مۇناسىۋەتنى قوبۇل قىلدى ۋە مىلادى 933 - يىلى (لياۋ تەيزۇنىڭ تەيەنشىيەن 8 - يىلى) دىن مىلادى 1112 - يىلى (لياۋ تەيەنزۇ خانىنىڭ تەيەنچىڭ 2 - يىلى) غىچە بولغان ئارىلىقتا لياۋ سۇلالىسىگە ئىزچىل تۇردە «تارتۇق» يولىلاپ تۇردى*. «تارتۇق يوللاش» سىياسىي ئالاقە ۋە ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتنىڭ بىر خىل شەكلى ئىدى. سانلىق مەلۇماتلارغا قارىغاندا، بۇ خىل شەكىلدىكى ئالاقە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ كۆپ قېتىم داۋاملاشقان. قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى كېيىنكى جۇ ئوردىسى، شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى، جىن سۇلالىسى بىلەنمۇ ناھايىتى قويۇق باردى - كەلدى قىلغانىدى. شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى قۇرۇلۇش بىلەنلا (960 - يىلى) قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى ھۆكۈمىتى تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا سىياسىي مۇناسىۋەتنى راۋاجلاندۇرغانىدى. 962 - يىلدىن 1004 - يىلغىچە (شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى تەيزۇ خانىنىڭ جىيەنلۇڭ 3 - يىلىدىن سوڭ جىنزۇڭنىڭ جىڭدى تۇنجى يىلىغىچە) بولغان 40 يىل ئىچىدە، قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىگە ئۆزلۈكىدىن كۆپ قېتىم يەرلىك مەھسۇلاتلىرىنى سوۋغات قىلىپ ئەۋەتكەنىدى. 981 - يىلى (شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى تەيزۇڭ خانىنىڭ تەيپىڭ شىڭگو 6 - يىلى)، شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىمۇ ۋاڭ يەندېنى قۇجۇغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتكەنىدى. شۇ يىلى قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىگە مىننەتدارلىق بىلدۈرۈش ئۈچۈن، مەسئۇرنى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتكەنىدى، قۇجۇ ئۇيغۇر خانى ھەتتا ئۆزىنى

* «لياۋ سۇلالىسى تارىخى. قارام ئەللەر».

«غەربىي ئايماقتىكى جيەنسىز ئارسلانخان» دەپ ئاتاپ، ئۆزىنىڭ ئىچكى رايونلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ قويۇق ۋە ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىپادىلىگەنىدى.

بۇنىڭدىن باشقا، 981 - يىلىدىن 1030 - يىلىغىچە (شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى تەيزۇڭ خانىنىڭ تەيپىڭ شىڭگو 6 - يىلىدىن سۇڭ رېنزۇڭنىڭ تيەنشېڭ 8 - يىلىغىچە) بولغان 50 نەچچە يىل ئىچىدە، كۈسەنلىكلەر ئۆزلىرىنىڭ خەنجەر، خەنجەر غىلىپى، مەستىكى رۇمى، تۆگە، نۆشۈدۇر، كەھرىۋا قاتارلىق ئالا-ھىدە مەھسۇلاتلىرىنى 20 نەچچە قېتىم شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى تەۋەسىگە ئاپىرىپ ئۇ يەرنىڭ شايى، تاۋار، كىمخاب، دارايى قاتارلىق يىپەك مالىلىرىغا ئالماشتۇرۇپ كەلگەنىدى. بۇ پائالى-يەت بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار ئىچىدە كۈسەن ئۇيغۇر قاغانى، ۋەزىرلەر، بۇددا راھىبلىرى، سودىگەرلەرمۇ بار ئىدى. كۈسەن ئۇيغۇرلىرى ئىچىدە ئۆز ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنى ئېلىپ شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى تەۋەسىگە بېرىپ ئۆزاق مۇددەت ئولتۇراقلاشقان-لارمۇ بار ئىدى.* ۋاڭ يەندېنىڭ ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنلە-رىدىن قارىغاندا، شۇ چاغدا قۇجۇ رايونىدا 50 نەچچە جاي-دا بۇددا ساكرامىلىرى بولغانىكەن، ساكرامىلارنىڭ ئىشىك بېشىغا ئېسىلىدىغان بېغىشلىما تاختىلىرىنىڭ ھەممىسى تاڭ ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئەۋەتىپ بېرىلگەنىكەن. ساكرامىلاردا «ماخاراگاربا» (ئۇلۇغ ئاغلىق نوم)، «تاڭ نەزىملىرى»، «سۆزلەر جەۋھىرى»، «سۇتراس-ۋادا» قاتارلىق خەنزۇ يېزىقىدىكى كىلاسسىك كىتابلار ساقلا-ىغانىكەن. تاڭ تەيزۇڭ ۋە تاڭ شۈەنزۇڭلار چۈشۈرگەن بەزى يارلىقلار «يارلىقلار راۋىقى» دا ساقلىنىدىكەن. بۇنىڭدىن باشقا،

* «سۇڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەردىن تاللانمىلارنىڭ كۆپەيمىسى. بېقىندىلار» 4 -، 7 - : «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر».

قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى خېشى كاردىۋرىددىكى ھاكىمىيەتلەر بىلەن، جەن خاندانلىقى ۋە شىمالدىكى ھەرقايسى ھاكىمىيەتلەر بىلەنمۇ سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتتە قويۇق مۇناسىۋەت ئورناتقانىدى.

3 - بۆلۈم قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى

قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ دائىرىسىدىكى بوستانلىقلارنىڭ يېرى كەڭ، بايلىقى ئىنتايىن مول بولۇپ، سۇ مەنبەسى تولۇق، سۇغىرىش ئىنشائاتلىرى بىر قەدەر ئىلغار ئىدى، شۇڭا دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، قول سانائىتىنى راۋاجلاندۇرۇشتىكى شەرت-شارائىت بىرقەدەر تولۇق ئىدى. خانلىقنىڭ يەرگە بولغان ئىگىدارچىلىق شەكلى ئاساسەن مۇنداق تۆت خىل ئىدى: خانلىق ئىلكىدىكى يەرلەر ئىدىقۇت ئىلكىدىكى يەرلەر، ۋەخپە يەرلەر ۋە ئۇششاق دېھقانلار ئىجارىگە ئېلىپ تېرىيدىغان ياكى ئۆز ئىلكىدىكى يەرلەر.

(1) خېنىي يەرلەر: خېنىي يەرلەر تېخى فېئودالىلارغا، دىنىي سوتقا ۋە دېھقانلارغا بۆلۈپ بېرىلمىگەن يەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. تېخى ئېچىلمىغان بوز يەرلەر، مۇسادىرە قىلىنغان يەر ۋە باغ-ۋارانلار، ئورمانلار، ئوتلاقلار، جۇملىدىن دەريا-ئېقىنلار، ئۆستەڭلەرمۇ خانلىق ئىلكىدە ئىدى. خېنىي يەرلەر ئانچە مۇقىم ئەمەس ئىدى. خانلىق ئەگەر خېنىي يەرلەرنى ساڭىراملارغا ياكى كۆچۈپ كەلگەن دېھقانلارغا بۆلۈپ بەرسە، خېنىي يەرلەر ئازىيىپ كېتەتتى؛ لېكىن يېڭىدىن كۆپلەپ بوز يەر ئېچىلسا، خېنىي يەرلەر يەنە كۆپىيىپ قالاتتى.

(2) ئىدىقۇتنىڭ يەرلىرى: ئىدىقۇتنىڭ يەرلىرى ئىدىقۇت

ۋە ئۇنىڭ جەمەتلىرىنىڭ ئىلكىدىكى يەر ئىدى. بۇنداق يەر-لەرنىڭ كۆلىمى خېلىلا كەڭ بولۇپ، ئوتلاق، ئوۋ قىلىدىغان يەرلەرنى ھەمدە خان، ۋەزىرلەرنىڭ قەبرىگاھلىرى، ئوردا قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى (بۇلارنىڭ نامى «قورۇقتام» ياكى «قورۇق مەيدان» دەپ ئاتىلاتتى)، ئىدىقۇتنىڭ يەرلىرىنى دۆلەت تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن مەخسۇس ئادەم باشقۇراتتى ۋە تېرىتاتتى.

(3) ساڭرا ملارنىڭ يەرلىرى: قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تەۋەسىدە بۇددا دىنىي ھۆكۈمران ئورۇندا تۇراتتى. خانلىق بۇددا دىنىنى تارقىتىش ۋە مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، ساڭرا ملارغا مەلۇم كۆلەمدە يەر ۋە دېھقان ئاجرىتىپ بېرەتتى. دېھقانلار ساڭرا ملارنىڭ يەرلىرىدىن چىققان ھوسۇلنىڭ بىر قىسمىنى راھىبلارغا بېرەتتى؛ ئەگەر دېھقانلار ھوسۇلنى بەلگىلەنگەن نورما بويىچە تولۇق تاپشۇرمىسا، ھۆكۈمەت ئۇلارغا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، تاپشۇرۇشقا مەجبۇر قىلاتتى.

مەيلى خېنىي يەر بولسۇن، ياكى ئىدىقۇت ۋە ئۇنىڭ ۋەزىرلىرىنىڭ يەرلىرى بولسۇن ۋە ياكى ساڭرا ملارنىڭ يەرلىرى بولسۇن، بۇلارنىڭ ھەممىسى خانلىقنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىكى يەر بولۇپ، ئۇ يەرلەردە ئەمگەك قىلغۇچى دېھقانلارنىڭ ھەممىسى فېئودال لارنىڭ يانچىلىرى ئىدى. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىپ ئۆتۈ-كەنىدى: «يانچى ئۆزىنىڭ بىر قىسىم ئەمگىكىنىلا ساتىدۇ، ئۇ يەر ئىگىسىدىن ھەق ئالمايدۇ؛ ئەكسىچە، يەر ئىگىسى ئۇنىڭ-دىن ئارتۇق سېلىق ئالىدۇ. يانچى يەرنىڭ بېقىندىسى بولۇپ، يەر ئىگىسىگە مەھسۇلات ئىشلەپ بېرىدۇ»*. قۇجۇ ئۇيغۇر خان-لىقى دەۋرىدە يېزىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقە-

* ماركس: «ياللانما ئەمگەك ۋە كاپىتال»، «ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - توم(I)، 578 - بەت.

لەردىن قارىغاندا. خېنىي يەرلەرنىڭ خۇسۇسىيىتى مۇناسىۋەتلىك بولمايتتى، ئۇلارنىڭ خوجايىنلىرى خالىغانچە يۆتكەپ ئىشلىتەتتى ياكى ئەمگەك ئورنىنى ئۆزگەرتىپ تۇراتتى. يانچىلارنىڭ ئۆز خوجايىنلىرىغا قىلىپ بېرىدىغان ئەمگىكىنىڭ كۆپى ھەقسىز مەجبۇرىي ئەمگەك ئىدى. يانچىلار ئۆز خوجايىنلىرىغا ھەقسىز ئەمگەك قىلىپ بېرىشتىن تاشقىرى، يەنە فېئودالالارنىڭ يەرلىرىدىن دۆلەتكە تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك باج - سېلىقلارنىمۇ ئۈستىگە ئالاتتى. يانچىلارنى ئېلىش - سېتىشقا بولاتتى.

(4) ئۇششاق دېھقانلارنىڭ ئىجارىگە ئېلىپ تېرىيدىغان يەرلىرى: كۆپ ساندىكى دېھقانلارنىڭ يەرلىرى ھۆكۈمەت ياكى فېئودالالار تەرىپىدىن ئىجارىگە بېرىلگەن يەرلەر ئىدى. شۇڭا، دېھقانلار ھۆكۈمەتكە باج - سېلىق تۆلەشكە مەجبۇر ئىدى. يەردىن قېزىۋېلىنغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بىر پارچە پۈتۈكتە يېزىلىشىچە، بىر دېھقان خوجايىنىغا سوۋغات قىلىدىغان بۇيۇم ۋە ھاراقنى تاپشۇرۇشقا قۇربى يەتمىگەنلىكتىن، پۈتكۈل قەرزىنى تۆلەش ئۈچۈن، دەريانىڭ ئىككى ياقىسىدىكى ئوتلاقنى سېتىشقا مەجبۇر بولغان. بۇ ئەھۋالدا، ئوتلاقنى ساتقۇچى دېھقان ئون ئادەمنى كېپىللىككە كۆرسىتىشكە مەجبۇر بولغان. بۇ ئون ئادەم بەلكىم شۇ دېھقان بىلەن مۇناسىۋەتلىك بىر ئومۇملۇق بولۇشى، شۇ ئارقىلىق ھەر بىر ئۆيلۈك دېھقاننىڭ دۆلەتكە تۆلەشكە تېگىشلىك باج - سېلىقنى تولۇق تۆلەشكە كاپالەت ئالغان بولۇشى ھەمدە بۇ دېھقانلارنىڭ يەرلىرىنى تاشلاپ خالىغانچە باشقا ياقلارغا قېچىپ كەتمەسلىكىنىڭ ئالدى ئېلىنغان بولۇشى مۇمكىن.

قۇجۇ ئۇيغۇر دېھقانلىرى خانلىقتىن، پومېشچىكلاردىن

يەر ئىجارە ئېلىپ تېرىغاندا، ئىجارە پۇلى تۆلەپ، تىلخەت بېرەتتى؛ ئۇرۇق، ئەمگەك كۆچى، ئوغۇت ۋە تېرىلغۇ ئۇچۇن كېتىدىغان بارلىق خراجەتنى ئورتاقچى (ئىجارىكەش) ئۇستىگە ئالاتتى، يەردىن چىققان ھوسۇلنى بولسا پومېشچىك بىلەن ئورتاقچى بولغان دېھقان تەڭ بۆلۈشەتتى. XIX ئەسىردە قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى دائىرىسىدىن X ئەسەددىن XIII ئەسىرگىچە بولغان شۇ ئارىلىقتا يېزىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بىر پارچە توختامنامە تېپىلغان. بۇ توختامنامىدە ئورتاقچى دېھقان تېمىر بۇقانىڭ پومېشچىك قىيىپىمىتودىن 12 سەق يەر ئىجارىگە ئېلىپ تېرىغانلىقى ئېيتىلغان، تىلخەتتە: «مۇبادا بۇ يەرنى تېرىشتا خراجەت قىلىش توغرا كەلسە، بۇ خراجەتنى مەنكى تېمىربۇقا ئۆز ئۈستۈمگە ئالىمەن، بۇ ھەقتىكى خراجەت مەنكى قىيىپىمتو بىلەن ئالاقىسىز. ئېلىنغان ھوسۇلغا كەلسەك، بۇنى ئىككى تەرەپ تەڭ بۆلۈۋېلىش كېرەك» دەپ ئېنىق يېزىلغان. بۇ ھۆججەت ئەينى چاغدىكى يەر ئىجارە ئېلىپ تېرىشتىكى مۇناسىۋەتنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان مۇھىم دەلىللەرنىڭ بىرىدۇر.

قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىدىن چىقىدىغان مەھسۇلاتلار، ئاساسلىقى دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى، چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى، ئىقتىسادىي زىرائەتلەر، كان مەھسۇلاتلىرى، دورا ماتېرىياللىرى قاتارلىق مەھسۇلاتلار ئىدى. دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى بۇغداي، شال، ئارپا، قوناق، پۇرچاق قاتارلىق ئاشلىق زىرائەتلىرى ۋە كېۋەز، ئۇزۇم، مېۋە - چېۋە، كۈنجۈت قاتارلىق ئىقتىسادىي زىرائەتلەر ئىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە بۇغداي بىلەن قارا ئاشلىق گىرەلەشتۈرۈپ تېرىلاتتى، يىلنىڭ ئىككى قېتىم ھوسۇل ئالغىلى بولاتتى. قۇجۇنىڭ پاختىسى ئەزەلدىن داڭلىق بولۇپ، كۆپىنچە رەخت توقۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلەتتى. پاختە

دىن توقۇلغان ماتا، سەگەز يۇمشاق ھەم چىداشلىق بولۇپ ئۇيغۇرلار ئۇنى بازاردا تاۋار سۈپىتىدە ئالماشتۇراتتى.* بۇنداق رەختلەرنى ئەينە ۋاقىتتىكى خەنزۇلار بەيتەن (پاختا) دەپ ئاتىغان. XIX ئەسىردە قۇجۇ دائىرىسىدىن قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە پاختا رەخت سودىسىغا ئائىت قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان سەككىز - توققۇز پارچە توختامنامە تېپىلدى. بۇ ھۆججەتلەر بىزگە ئەينى چاغدىكى خانلىق دائىرىسىدە پاختا ۋە پاختا رەختىنىڭ ئىشلەپ چىقىرىش ئەھۋالىدىن مەلۇمات بېرىدۇ. رادلوۋ ئۆزىنىڭ «ئۇيغۇر ۋەسىقىلىرىدىن خاتىرىلەر» دېگەن كىتابىغا مۇنداق توختام ناملەردىن ئىككى پارچىنى كىرگۈزگەنىدى. ئۇنىڭ بىرىدە: «يوق بەجى ئۈچۈن بۆز لازىم بولۇپ قالدى. بۆز قەرز تېلىش ئۈچۈن، بورلۇقتىكى (تەكلىكتىكى) باغۋەنتى گۆرۈ سۈپىتىدە ئېل «خوجا» ھۆزۈرىغا ئەۋەتىپ بېرىشنى خالايدۇ. ئۇ، خوجا ئۈچۈن ئەمگەك قىلىدۇ، خوجىنىڭ باج - سېلىقىنى ئۈستىگە ئالىدۇ، يەردىن چىققان ھوسۇلنى خوجىغا تەقدىم قىلىدۇ» دېيىلگەن. يەنە بىرىدە: «ئۇيغۇر سۈچى بىلەن كۆرە دېگەن ئىككى كىشىگە بۆز لازىم بولۇپ قالدى، ئۇلارنىڭ ھەربىرى ئوكۇيدىن ئۈچ توپتىن بۆز قەرز ئالماقچى، ئەتىيازدا قەرز ئېلىپ كۈزدە قايتۇرۇش، ئۈسۈمىنى بىر ھەسسە ئاشۇرۇپ تۆلەشنى كېلىشتى، سۈرۈكى توشقاندا ھەر بىرى ئالتە توپتىن بۆز قايتۇرۇپ بېرىدۇ؛ سۈرۈكى توشقاندا قايتۇرالمىسا، ئەل ئىچىدىكى ئادەت بويىچە، ئۇنىڭ ئۈستىگە يەنە ئۈسۈم قوشۇلىدۇ». دېيىلگەن. بۇ ئىككى پارچە ھۆججەتنىڭ مەزمۇنى قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىدىكى پاختا ۋە رەخت خانلىقىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىدىكى مۇھىم مەسىلات ئىكەنلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

---

* «لياۋنامە. قوجۇ تەزكىرىسى»، «جەنۇبىي سۇلالىلەر تارىخى. قۇجۇ تەزكىرىسى».

تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى رايونلار ھەر خىل سورتلۇق ئۇزۇمنى كۆپلەپ يېتىشتۈرۈشتە ئەۋزەل تەبىئىي شارائىتقا ئىگە ئىدى. تۈرپاننىڭ كىشمىش ئۇزۇمى ياكى ئۇزۇنچاق مۇناقى ئۇزۇمى مەملىكىتىمىزنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا مەشھۇر. قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ فېئودالىلىرىدىن ئۇزۇمچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىرى ناھايىتى كۆپ ئىدى، شەخسلەر ئارا ئۇزۇم سودىسى قىلىش ۋە مۇسەللەس چىقىرىش ئىشلىرىمۇ كەڭ ئەۋج ئالغانىدى. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان توختامنامىلەردىمۇ ئۇزۇمزارلىقىنى ئىجارىگە ئېلىش توغرىسىدىكى ھۆججەتلەر بار. بىر ھۆججەتتە: «ئۇيغۇر بايتېمىر تېمىتچىنىڭ پۈشكىبېرى دېگەن جايدىكى بىر پارچە ئۇزۇمزارلىقىنى ئىجارىگە ئالدى، ئىجارە ھەققى ئون تاڭ (پۇل نامى) بولدى، ئەتىيازدا ئىجارىگە ئېلىپ كۆزدە قايتۇرىدۇ. ئۇزۇمزارلىقىنىڭ باج - سېلىقىسى يەنىلا ئەسلى ئىگىسىنىڭ زىممىسىدە بولىدۇ» دېيىلگەن. يەنە پاختا رەخت قەرز ئېلىپ ئۇنىڭ ئورنىغا مۇسەللەس تۆلەش توغرىسىدىكى بىر ھۆججەتتە: «ئۇيغۇر تۇرباي بۆزگە جەددىي ھاجەتمەن بولۇپ قالغانلىقتىن، بىر تۇلۇم مۇسەللەس (ئېغىرلىقى 30 تېمبىن) كە قېيىپمتونىڭ بىر يېرىم توپ بۆزىنى تېگىشمەكچى بولدى. بۆزنى ئاۋۋال قەرز ئالىدۇ، مۇسەللەسنى كۆزنىڭ بېشىدا تاپشۇرىدۇ؛ ئەگەر مۇسەللەسنى ۋاقتىدا تاپشۇرماي كېچىكتۈرسە ئەل ئىچىدىكى ئادەت بويىچە، ئۆسۈمنى ئاشۇشۇرۇشقا رازى» دېيىلگەن. ئوردا مۇسەللەس چىقارغۇچىلاردىن باج ئېلىش بىلەنلا قالماي، يەنە باجىنىڭ بىر قىسمىنى سۈپىتىدە مۇسەللەسمۇ يىغۋالاتتى. بۇ مۇسەللەسنىڭ بىر قىسمى مەخسۇس گەمىدە ساقلىناتتى. ئەرەب مەنبەلىرىدە توققۇز ئۇغۇزلارنىڭ قاغان ئوردىسىدا مۇھاپىزەتچى نۆۋۆكەرلەر ناھايىتى كۆپ ئىكەنلىكى، ئوردىدا ھەر كۈنى ئۈچ قېتىم مۇسەللەس

ئىچىلىدىغانلىقى تىلغا ئېلىنغان. تاڭ دەۋرىدە كۆچا رايونىدا كۆپلەپ ئۆزۈم چىقاتتى، دۆلەتمەن ئائىلىلەر نەچچە يۈز تۆلۈملاپ مۇسەللەس قاينىتاتتى*. قۇجۇئۇيغۇر خانلىقى مەزگىلىدە مۇشۇنداق بولۇشى تۇرغان گەپ.

قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى دائىرىسىدە، تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ كىلىماتى بەكمۇ قۇرغاق بولغانلىقتىن، بۇ رايوندا سۇ ئىنشائاتى يېزا ئىگىلىكى ۋە پۈتكۈل ئىجتىمائىي ئىگىلىكتە مۇھىم ئورۇن تۇتاتتى. تېيانشاندىن ئېقىپ كېلىدىغان قار سۈيى ۋە يەر ئاستى سۈيىدىن تولۇق پايدىلىنىش ئۈچۈن، تۇرپان ئويمانلىقىدا شۇ جايىنىڭ كىلىماتى ۋە جۇغراپىيىلىك شارائىتىغا باب كېلىدىغان سۇ ئىنشائاتلىرى خېلى بۇرۇنلا بارلىققا كەلگەنىدى. ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە، بۇ خىل سۇ ئىنشائاتلىرىنىڭ ئۇنۇمى داۋاملىق جارى قىلدۇرۇلىدى ۋە تېخىمۇ كېڭەيتىلدى، شۇ ئارقىلىق خانلىقنىڭ بۇرايوندىكى سۇغىرىش ئىشلىرى كاپالەتكە ئىگە قىلىنىدى. كارىز — مۇشۇنداق سۇ ئىنشائاتلىرى ئىچىدىكى ئەڭ داڭلىق قۇرۇلۇشلارنىڭ بىرىدۇر.

كارىز — بىر خىل مۇرەككەپ سۇ ئىنشائاتى سىستېمىسى بولۇپ، ئۇ تىك قۇدۇق، يەر ئاستى ئېرىقى، يەر ئۈستى ئېرىقى قاتارلىق ئوخشاش بولمىغان قىسىملاردىن تەركىب تاپىدۇ. كارىز لىنىيىسىدە ھەر 20 — 30 مېتر ئارىلىقتا بىردىن تىك قۇدۇق قېزىلىدۇ، تىك قۇدۇقلار يەنە يەر ئاستى ئېرىقى ئارقىلىق تۇتاشتۇرۇلىدۇ. بۇ قۇرۇلۇش سۇنىڭ ھورغا ئايلىنىپ كېتىشىدىن ساقلىنىش، سۇ مەنبەسىنى تەڭشەش رولىنى ئويناىدۇ.

چارۋىچىلىق خانلىقىنىڭ ئىگىلىكىدە ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن تۇتاتتى. ۋاڭ يەندې: «ئات ـ ئۇلاغلار تۈزلەڭلىكتە بېقىلىدىكەن،

* «كونا تاڭنامە. كوسەن تەزكىرىسى»

چارۇىلار يۇزنەچچە چاقىرىم يەرگىچە يېيىلغان، ئۇلار ئۆز خىلى بويىچە توپقا ئايرىلغان، سانىنى بىلگىلى بولمايدۇ» دېگەنىدى. خانلىق زېمىنىنىڭ شىمالىي قىسمى كەڭ ۋە ئېسىل ئوتلاق بولۇپ، بۇ ئوتلاقلاردا ئات، تۆگە، كالا، ئېشەك، نار تۆگىلەر بېقىلاتتى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ياۋا ئات، قوتاز، ئارقار، كىيىك، بۆكەن قاتارلىق ياۋايى ھايۋانلار بار ئىدى. دېھقانچىلىق ئېتىزلىرىدا تېرىلغۇ ئىشلىرىغا تۆگە، كالا، ئېشەك كۆپرەك ئىشلىتىلەتتى، ئات كۆپىنچە قاتناش ئىشلىرىغا ئىشلىتىلەتتى. رايونلار ئارا سودا ئىشلىرىدىمۇ ئاتقا بولغان ئېھتىياج زور ئىدى. بولۇپمۇ ھەربىي ئىشلاردا ئات تېخىمۇ كۆپ ئىشلىتىلەتتى. ھەر قېتىم ئۇرۇش بولغاندا، يىگىتلەر ئاتقا مىنىپ جەڭگە ئاتلىناتتى. 1001 - يىلى، قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى ساربىغا ئەلچى ئەۋەتكەندە يازغان خېتىدە، ئۆز دۆلىتىنىڭ بايا‌شاتلىقى ۋە قۇدرەتلىكلىكىنى تەسۋىرلەپ: «ئۇ يەردىكى ھەرقانداق بىر كىچىك باشلىقنىڭمۇ نەچچە يۈزلەپ ئاتلىق ئەسكىرى بار» دېگەنىدى.

خانلىقنىڭ زېمىنىدا كان بايلىقى مول ئىدى. ئەينى زاماندا ئېچىلغان ۋە تارىخ كىتابلىرىدا خاتىرىلەنگەن مەدەنلەر مۇنداق ئۈچ خىل ئىدى: ئۇنىڭ بىرى تۆمۈر رۇدىسى. ۋاڭ يەندې ئۇنى «بىلەي تاش» دەپ ئاتىغانىدى. بىلەي تاشنى پارچىلىغاندا، ئۇنىڭدىن ساپ تۆمۈر (پارسچە spina دېيىلىدۇ) ئالغىلى بولاتتى؛ يەنە بىر خىلى قىزىل تۆز ئىدى، ئۇنىڭ تەمى ناھايىتى ئوبدان ئىدى؛ ئۈچىنچىسى نۆشۈدۇر، بۇ بېشىبالىقتىكى تاغدىن چىقىدىغان بىر خىل مىنېرال بولۇپ، سۆسۈن ۋە ئاق ئىككى خىل رەڭدە بولاتتى، سۆسۈن رەڭلىكى ئاساسەن خلورلۇق ناترىيدىن تەركىب تاپقانىدى. تىيانشانىنىڭ بۇغدا چوققىسىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى شۈيشىگۇ جىلغىسىدىن چىقىـ

دىغان نۆشۈدۈر «بېشىبالىق نۆشۈدۈرى» دەپ ئاتىلاتتى. نۆشۈدۈرنى دورا ياساشقا ئىشلەتكەندىن سىرت، يەرلىك كىشىلەر ئۇنى ھەمىشە كۆن - خۇرۇم ياساشنىڭ خام ماتېرىيالى قىلاتتى.

خانلىق زېمىنىدا قول سانائەت ئىلگىرىكىگە قارىغاندا تېخىمۇ راۋاجلانغانىدى. كان قېزىش، مېتال تاۋلاش تېخنىكىسىمۇ خېلى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەنىدى. ۋاڭ يەندې: «ئۇيغۇرلارنىڭ قولى ئەپچىل، ھۈنەرگە ئۇستا، ئالتۇن - كۈمۈش، مىس، تۆمۈر تاۋلاشقا ماھىر، بۇ مېتاللاردىن ھەر خىل ئەسۋاب ياسىيالايدۇ، يەنە ئەسۋابلارغا نەقىش ئويۇشنىمۇ بىلىدۇ. كۈسەندىن ئالتۇن، مىس، تۆمۈر، قەلەي چىقىدۇ. ئۇ يەردىكى ئۇيغۇرلارمۇ بۇ مېتاللاردىن ئەسۋاب ۋە سايمان ياسايدۇ» دېگەنىدى.

قۇجۇدا پاختا توقۇمىچىلىق ئىشلىرىمۇ خېلى راۋاجلانغانىدى، قېزىۋېلىنغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى توختامنامە - ھۈججەتلەر بۇ يەردە توقۇلما بۇيۇملار مەھسۇلاتىنىڭ خېلى يۇقىرى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. رادولوۋ ئېلان قىلغان بىرنەچچە پارچە ھۈججەتلەردە: «ئۇيغۇر تەت - مىلىك بىلەن قارا بۇقا ئىككىسى خوتۇن - قىزلارنى سېتىپ، بىر قېتىمدىلا 150 توپ رەخت پايدا ئالغان؛ قالىمتۇ بىر چۆرىنى قولدىن - قولغا ئۆتكۈزۈپ سېتىپ، بولاتنىڭ قولىدىن بىر قېتىمدىلا 100 توپ رەخت پايدا ئالغان. بىر باپكار قاغانغا تاپشۇرىدىغان باج قاتارلىق قەرزلىرىنى تۆلەش ئۈچۈن، بىر ئاي ئىچىدە 10 توپچە پاختا رەخت تاپشۇرغان». دېيىلگەنىدى. بۇنىڭدىن قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى زېمىنىدا توقۇمىچىلىقنىڭ راۋاجلانغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. پاختا توقۇمىچىلىقىدىن باشقا، پىلىچىلىك، يىپەك توقۇمىچىلىقى ۋە يۇڭ توقۇمىچىلىقىمۇ

مۇھىم ئورۇن تۇتاتتى. لۇكچۇن رايونى كەنىدىردىن قوش قەۋەت قىلىپ ئېگىرىلگەن كاناپ‌يىپتىن رەخت توقۇش بىلەن مەشھۇر ئىدى. تۇرپاندا ئەنئەنىۋى كەشتىچىلىك تەرەققىي قىلغانىدى. مۇشۇ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن بۇيان، تۇرپان رايونىدىن قېزىۋېلىنغان پاختا، يۇڭ، يىپەك، كەنىدىر توقۇلمىلىرىنىڭ ئومۇمىي سانى مىڭ پارچىدىن ئاشىدۇ. يىپەك توقۇلمىلارنىڭ تۈرى ئون نەچچە خىلغا يېتىدۇ، بۇلارنىڭ ئىچىدە شايى، گۈللۈك دۇردۇن، ئەتلەس، بەقەسەم، كىمخاب، مەشئۇت يىپ، گۈللۈك تاۋار، كەشتە قاتارلىقلار بار. تاڭ دەۋرىگە ئائىت، بىر جۈپ يولۋاس سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن كىمخاب، ئۇنچىدىن ئەجدىھا سۈرىتى چېقىرىلغان لىباس، تېگى ئاسمان رەڭگى، ئۇستىگە كالۇۋتۇن يىپتىن ئۇزۇم نۇسخىسى كەشتىلەنگەن ئاق گۈللۈك تاۋار بار؛ قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگە ئائىت يىپەك توقۇلمىلاردىن ئۇنچىدىن قوش سۈرەت نۇسخىسى چۈشۈرۈلگەن كىمخاب بار. ئېگىرىش - توقۇش تېخنىكىسىدىن قارىغاندا، قېزىۋېلىنغان يىپەك توقۇلمىلار ئىچىدە ئېلىمىزنىڭ «يىپ بىلەن كەشتىلەش» تىن ئىبارەت ئەنئەنىۋى ئۇسۇلى ئارقىلىق ئىشلەنگەن كىمخابلاردىن باشقا، يەنە غەربىي يۇرتنىڭ ئۆزىگە خاس تېپىك ئۇسلۇبى بويىچە «گۈل چېكىپ كانۋا چېقىرىلغان» توقۇلمىلارمۇ بار.

قۇجۇدا چارۋىچىلىق ۋە قول سانائىتىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، كۆن - خۇرۇم ئىشلەپچىقىرىشىمۇ خېلى تەرەققىي تاپقانىدى. بۇ يەردىكى ئۇيغۇر خەلقى كۆن - خۇرۇمدىن ناھايىتى چىرايلىق ئېگەر - جابدۇق، ئۆتۈك، سومكا، ئوقدان، كەمەر ۋە باشقا بۇيۇملارنى ياساشقا ئۇستا ئىدى. بۇ مەھسۇلاتلارنى ئۆزلىرى ئىشلەتكەندىن سىرت، بىر قىسمىنى بازارغا ئاپىرىپ ساتاتتى، سۇۋغات ئۇچۇنمۇ ئىشلىتەتتى. قول ھۈنەرۋەنـ

لەر ناق قۇيرۇق تېرىسىنى ئاشلاپ، نۆشۈدۈر بىلەن ئەيلەپ ئۇنىڭ رەڭگىنى قىزارتىپ، سىلىق ھەم سېپتا خۇرۇم ئىشلەيتتى. بۇ ئۇزۇن قونچۇلۇق نۆتۈك تىكىشتە ئىشلىتىدىغان ئەلا سۈپەتلىك خۇرۇم بولۇپ ھېسابلىناتتى①. ئۇيغۇرلار IX ئەسىردىن كېيىن پولات (قۇيۇچ) تاۋلىيالايدىغان بولغانىدى. XI ئەسىردە، ئۇيغۇرلارنىڭ قول سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىشتا ئىشلەتكەن ھەر خىل ئۇسكۇنە ـ ئەسۋابلىرى، مەسىلەن: itəgü (ئىتە گۈ ـــ تۇگمەنده ئۇستىگە ئايلانغۇچى تاش ئورنىتىلىدىغان قۇلاق)، kurq (قۇيۇچ ـ پولات)، kəzək (كامان، بۆز يېكى گىلەم توقۇشتا ئارقاق بىلەن ئۆرۈشنى ئايرىپ تۇرىدىغان بىر خىل ئەسۋاب)، qəqkə (چەچكە ـــ بۆزچىنىڭ يىپ تارايدىغان تارغىقى)، qioqri (چىغرىق ـــ تۇگمەن چاقى، چىغرىق، چاقپەلەك، يىپەك ئېگىرىدىغان چاق...)②، ئەگەر پولات بولمايدىغان بولسا، بۇ ئۇسكۇنىلەرنى ياساش مۇمكىن ئەمەس، ئەلۋەتتە. بۇنىڭدىن بىز قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىقى زېمىنىدا تۆمۈر تاۋلاش ۋە تۆمۈر ئەسۋابلارنى ياساش تېخنىكىسىنىڭ خېلى دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز.

دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، كانچىلىق، قول سانائەتنىڭ تەرەققىياتى قەدىمقى خانلىقنىڭ سودا ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى. قەدىمقى ۋەتىنىمىزنىڭ ئىچكى رايونلىرى بىلەن بولغان سودا ئالاقىسى تېخىمۇ قويۇقلاشتى. لياۋ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى يەنجىڭ (ھازىرقى بېيجىڭ) ۋە شاڭجىڭ (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل جاۋدا ئايمىقى بارىن سول خوشۇنىنىڭ لىندۇڭ بازىرى) دا نۇرغۇن ئۇيغۇر سودىگەرلىرى

① (سۆڭ) چېڭ دا چاڭ: «ئاجايىبات ـ غارايىباتلار».

② «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 ـ توم، 184 ـ ، 447 ـ ، 508 ـ ، 559 ـ ۋە 549 ـ بەتلەر.

بار ئىدى. ئۇلار ئۇنچە ـ مەرۋايىتلارنى پەرق ئېتىپ باھالاشقا بەك ماھىر ئىدى. شىمالدىكى باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەردىن ئۇ يەردە سودا قىلغۇچىلار ئۇيغۇرلارنى ۋاستە قىلماي تۇرۇپ ئۆز مالىلىرىنى ساتالمايتتى①. شاڭجىڭغا ئۇيغۇر سودىگەرلەر كۆپلەپ بارغانلىقى ئۈيغۇن، لياۋ خاندانلىقى جەنۇبىي قوۋۇق-نىڭ شەرق تەرىپىدە «ئۇيغۇر مەھەللىسى» قۇرۇپ، ئۇلارنى شۇ يەردە ئولتۇراقلاشتۇرغانىدى. قۇجۇ، كۈسەن قاتارلىق جايلار-دىكى ئۇيغۇر خان ئوردىلىرى ئادەت بويىچە ھەر ئۇچ يىلدا بىر تۇركۈم يۈز نەچچە كىشىلىك ئۇيغۇر ئەلچىلىرى (ئەمەلە-يەتتە سودىگەرلەر) نى لياۋ خانلىقىنىڭ شاڭجىڭ شەھىرىگە تىجارەتكە ئەۋەتىپ تۇراتتى. تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى يول ئارقىلىق قاشتېشى، ئۇنچە ـ مەرۋايىت، كەركىدان، كەھرىۋا، مەستىكى رۇمى، نۇشۇدۇر، كاھىش قاچىلار، قۇيۇچ قورال ـ ياراقلار، ئاق قۇيرۇق تېرىسى ۋە ئىنچىكە يۇڭ يېپتىن توقۇلغان ھەر خىل موۋۇت، پالاس قاتارلىق مالىلارنى تۇشۇپ ئاپىرىپ، قىتانلارنىڭ مىس ۋە تۆمۈر پۇللىرىغا تېگىشىپ كېلەتتى②.

قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى بەش دەۋر مەزگىلىدە ھەمدە شىما-لىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى لوياڭ ۋەقەيىغا ئىككى جايدا ئاساسلىقى ئات سودىسى قىلاتتى. 924 ـ يىلدىن 948 ـ يىل-غىچە (كېيىنكى تاڭ پادىشاھلىقىنىڭ تۇڭگۇاڭ 2 ـ يىلىدىن كېيىنكى خەن پادىشاھلىقىنىڭ چېەنيۇ تۇنجى يىلىغىچە) بولغان 25 يىل ئىچىدە، ئۇيغۇر خانلىقى ئات، تۆگە، ئېگەر، يۇڭدىن قاتارلىق نەرسىلەرنى لوياڭ، كەيفېڭ شەھەرلىرىگە 11 قېتىم

---

① (شىمالىي سۇڭ) خۇڭ خاۋ: «دەشت ئۆلكىسىدە ئاڭلىغانلىرىم. ئۇيغۇرلار».

② (جەنۇبىي سۇڭ) يې لۈگىلى: «قىتان دۆلىتىنىڭ تەزكىرىسى» 21 ـ، 26 ـ جىلد.

ئاپىرىپ ساتقان. 938 - يىلدىن 939 - يىلغىچە (كېيىنكى جىن پادىشاھلىقىنىڭ تىەنفۇ 3 - يىلىدىن 7 - يىلىغىچە) بولغان بەش يىل ئىچىدە، ئۇيغۇرلار ئىچكى رايونلارغا تۆت قېتىمدا جەمئىي 1200 تۈياق ئات ئاپىرىپ ساتقان. 961 - يىلدىن 1085 - يىلغىچە (شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ جىيەنلۇڭ 2 - يىلىدىن يۈەنفېڭ 8 - يىلىغىچە) بولغان يۈز نەچچە يىل ئىچىدە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئات ۋە ئېگەر - جابدۇقلىرى كەيىپىڭ شەھىرىدە ئۇزۇلمەي سېتىلىپ تۇرغانىدى. بىر قېتىملىق ئەڭ چوڭ سودا 1085 - يىلى (يۈەنفېڭ 8 - يىلى) بولغانىدى. شۇ قېتىمقى سودا سومىسى 1 مىليون 200 مىڭ تىزىق يارماقنى يەتكەنىدى. بۇنى ئات باھاسى بويىچە ھېسابلىغاندا، كەم دېگەندىمۇ 24 مىڭ تۈياق ئاتقا توغرا كېلەتتى*.

بۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇرلار بەش دەۋر مەزگىلىدە ۋە شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى مەزگىلىدە دورا - دەرمەك ۋە خۇش پۇراق ماتېرىياللار سودىسىمۇ قىلغانىدى. 924 - يىلدىن 951 - يىلغىچە (بەش دەۋر مەزگىلىدىكى كېيىنكى تاڭ پادىشاھلىقىنىڭ تۇڭگۇاڭ 2 - يىلىدىن كېيىنكى جۇ پادىشاھلىقىنىڭ گۇاڭشۇن تۇنجى يىلىغىچە) بولغان 28 يىل ئىچىدە، قۇجۇ ئۇيغۇرلىرى لويانى، كەيىپىڭ شەھەرلىرىگە ئالتە قېتىم نۆشۈدۇر، بۆكەن مۇڭگۇزى، دانىكا، ئىپار، كەھرىۋا، توغرىغا (توغراق شۇلتىسى) ۋە خۇش پۇراق دورا قاتارلىق مالالارنى ئاپىرىپ ساتقانىدى. شىمالىي سۇڭ دەۋرىگە كەلگەندە، ئۇيغۇرلارنىڭ كەيىپىڭغا ئېلىپ بارىدىغان دورا ماتېرىياللىرى ۋە خۇش پۇراق ماتېرى-

---

* «كىتابلار جەۋھىرى»، 972 - جىلد، «بەش دەۋر تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر»، 28 - جىلد، «بەش دەۋرنىڭ كونا تارىخى» 138 - جىلد، «ئەلنى ئىداره قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»نىڭ داۋامى» 361 - جىلد.

يالليرغا يەنە قۇستە، زىرە، قەلەمپۇر، مامىرەنچىن قاتارلىق نەرسىلەر قوشۇلغانىدى①.

كىيىم - كېچەك ۋە زىبۇ - زىننەت بۇيۇملىرىمۇ قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مۇھىم سودا تۈرى ئىدى. 924 - يىلدىن 948 - يىلغىچە (بەش دەۋر مەزگىلىدىكى كېيىنكى تاڭ پادىشاھلىقىنىڭ تۇڭگۇاڭ 2 - يىلىدىن كېيىنكى خەن پادىشاھلىقىنىڭ چيەنيۇ تۇنجى يىلىغىچە) قۇجۇ ئۇيغۇرلىرى لويياڭ، كەيفېڭ شەھەرلىرىگە 13 قېتىم پاختا رەخت، كۇچا يىپىكى، كۇچا پاختىسى، ئاق ئەتلەس، تېرىكە، شىردىس، يېشىل ياۋا ئات تېرىسى، ئاق بۇلغۇن تېرىسى، قاشتېشى، قاشتېشى ئورنىتىلغان كەمەر قاتارلىق نەرسىلەرنى ئاپىرىپ ساتقانىدى. ئۇنىڭ ئىچىدە بىر قېتىملىق ئەڭ چوڭ سودا 951 - يىلى (كېيىنكى جۇ پادىشاھلىقىنىڭ گۇاڭشۇن 4 - يىلى) بولغان، شۇ قېتىمدا كەيفېڭغا 1329 توپ پاختا رەخت، 2633 دانە ئاق بۇلغۇن تېرىسى ئېلىپ بېرىلغانىدى. شىمالىي سۇڭ دەۋرىگە كەلگەندە، ئۇيغۇرلار كەيفېڭغا گۈللۈك رەخت، گۈللۈك دارايى قاتارلىق مالالارنى ئېلىپ بېرىپ ساتقانىدى. ئۇيغۇر خانلىقى تاۋار سودىسىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن يەنە خان تامغىسى بېسىلغان «قامدۇ» دەپ ئاتىلىدىغان لاتا پۇل تارقاتقانىدى②؛ ئىچكى رايونلارنىڭ مىس پۇللىرىمۇ بازاردا ئوخشاشلا ئاقاتتى.

---

① «كىتابلار جەۋھىرى»، 972 - جىلد، «سۇڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەرنىڭ كۆپەيمىسى». 4 - ، 7 - ؛ «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» 490 - جىلد «ئۇيغۇرلار»؛ «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» 490 - جىلد «ئۇدۇن».

② «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - توم، 546 - بەت.

4 - بۆلۈم قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى مەدەنىيىتىنىڭ راۋاجلىنىشى

قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيىتى ئالمىشىدىغان يول ئۈستىگە جايلاشقان بولغاچقا، ئۇ جاينىڭ مەدەنىيىتى ئەسلىدىلا ناھايىتى تەرەققىي تاپقانىدى. خانلىق قۇرۇلغاندىن كېيىن ئىجتىمائىي مەدەنىيەت ئەسلىدىكى ئاساسىدا داۋاملىق راۋاجلاندى، چەت ئەللەرنىڭ ۋە ئېلىمىزدىكى باشقا مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت نەتىجىلىرىنى داۋاملىق قوبۇل قىلىپ، خانلىقنىڭ ئۆزگىچە مىللىي مەدەنىيەت فورماتىسىستىنى تەدرىجىي شەكىللەندۈردى. تارىخىي ھۆججەتلەر، كلاسسىك ئەدەبىيات، دىنىي كىتابلار ۋە قېزىپ چىقىلغان مەدەنىي يادىكارلىقلار بىزگە قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىكى ئۇيغۇر مىللىي مەدەنىيىتىنىڭ گۈللەنگەن مەنزىرىسىنى نامايان قىلىپ بەردى.

1. دىن

بۇددا دىنى

قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ئاساسىي دىنلارنىڭ بىرى بۇددا دىنىنىڭ ماھايانا مەزھىپى* ئىدى. لېكىن قېزىۋېلىنغان پۈتۈكلەردىن مەلۇمكى، ئەينى چاغدا قۇجۇدا بۇددا دىنىنىڭ ھىنايانا مەزھىپىمۇ تارالغان. قۇجۇ ئۇيغۇرلىرى

* تېخنووۋ: «X — XIV ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمى» 11 - باب.

بۇددا دىنىغا ئىخلاس بىلەن ئېتىقاد قىلىش جەريانىدا بۇددىزمنىڭ پەلسەپە ئىدىيىسى ۋە بۇددىزم سەنئىتىنىمۇ قوبۇل قىلدى. ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگە ئائىت بۇددا دىنى ئىمارەتلىرى ۋە بۇددىزم سەنئىتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىدىن قارىغاندا، قەدىمقى ئۇيغۇر سەنئىتى بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىنىڭ دىنىي سەنئىتىنىڭ تەسىرى بىرقەدەر روشەن. ئاساسلىق بۇددىزم نومۇلىرى مۇشۇ دەۋردە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىغا تەرجىمە قىلىنغانىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە «ئالتۇن يارۇق» («سۇۋارنا پراپا سوتتاما سۇترا»)، «ساددارما پۇنداريكا سۇترا»، «بۇددا ۋاتام ساكانا ماخاۋايپۇلىيا سۇترا» قاتارلىق كىتابلار خەنزۇچىدىن تەرجىمە قىلىنغانىدى. «ئالتۇن يارۇق» نى بېشىبالىقلىق سېنقۇسالى توتوق تەرجىمە قىلغانىدى. بەزى دىنىي كىتاب (نوم)لار كۆسەن جەنۇبى ياكى باشقا تىللاردىن تەرجىمە قىلىنغانىدى. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بۇددا دىنىي كىتابلىرى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىدىيە ساھەسىدە ھۆكۈمران ئورۇن تۇتاتتى. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بەزى دىنىي كىتابلارنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزى يازغانىدى. قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ بۇددا دىنى ئىچكى رايونلارنىڭ بۇددا دىنىغىمۇ مەلۇم تەسىر كۆرسەتكەنىدى. بەزى ئۇيغۇر راھىبلىرى ئىچكى رايونلاردا بۇددا نوملىرىنى تەرجىمە قىلىپ، ئىچكى رايونلاردىكى بۇددىستلارنىڭ ھۆرمىتىگە نائىل بولغانىدى. 1047 - يىلى تاڭغۇت خانى لى يۈەنخاۋ «ئېگىز پەشتاقلىق خانىقا» دەپ ئاتالغان كاتتا بىر ساڭرام سالدۇرغانىدى، ئۇيغۇر راھىبلىرى بۇساڭرامدا بەزى بۇددا كىتابلىرىنى تاڭغۇت تىلىغا تەرجىمە قىلىپ چىققانىدى. بەزى ئۇيغۇر راھىبلىرى بۇددا دىنى جەھەتتە چوڭقۇر بىلىمگە ئىگە ئىدى، تام رەسىملىرى سىزىشقا ماھىر ئىدى، ئۇلارنىڭ ماھارىتى ۋە ئۇسلۇبى

روشەن ئۆزگىچىلىككە ئىگە ئىدى. قۇجۇ خانىلىقىنىڭ خانى ۋە ئۇنىڭ ۋەزىرلىرى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى، بۇددا دىنىي خانىلىقىنىڭ دۆلەت دىنى قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇرلار گوۋېينىڭ شىمالىدا ياشىغان چاغدا مانى دىنىغا ئېتىقادقىلاتتى، مانى دىنى ئۇ يەردە ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولغان بولغاچقا، مانى دىنىمۇ بۇددا دىنىنىڭ ئىدىيە - كۆز قاراشلىرىغا مەلۇم تەسىر كۆرسەتكەنىدى. مەسىلەن، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بەزى بۇددا كىتابلىرىدا «براھما» (بۇددا دىنىنى ياراتقۇچى ئىلاھ — ت) «ئەزرۇئا» دەپ ئاتالغان، «ساكرا - دېۋانام لۇدرا» «خورمۇزتا» دەپ ئاتالغانىدى.

كۆز قاراش جەھەتتىكى بۇ ئۆزگىرىشلەر مانى دىنى بىلەن بۇددا دىنىنىڭ مەلۇم دائىرىدە بىر - بىرىگە سىڭگەنلىكىنىڭ نەتىجىسى ئىدى. ئۇيغۇر خانىلىقى زېمىنىدىكى بەزى بۇددا مەزھەپلىرى مانى دىنىنىڭ تۆسىنى ئالغانىدى.

ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، بۈگۈنكى ئىدىقۇت شەھىرى، يارغول، بىشبالىق، كۇچا قاتارلىق جايلار شۇ چاغدا مەشھۇر بۇددىزم مەركەزلىرى ئىدى. بېزەكلىك، تۇيۇق ۋە لەمجىن، قىزىلتاغ (يالقۇنتاغ) ئارىلىقىدىكى باشقا جىلغىلاردا قۇجۇ خانىلىقى دەۋرىدە بىنا قىلىنغان زور كۆلەملىك مىڭئۆيلەر بار. بېزەكلىكتىكى مىڭئۆينىڭ 29 - نومۇرلۇق ئۆڭكۈرىگە سىزىلغان ئەر - ئايال تېۋىنغۇچىلارنىڭ سۈرىتى ئەينى يىللاردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىنىڭ ئەينەن تەسۋىرىدۇر. ئۇنىڭدىن باشقا، بېشبالىقتىكى بۇددا ساڭرالىرىدا خانىلىق دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سۈرىتى بار. باينىڭ قىزىلدىكى قىزىل مىڭئۆيىدىمۇ ئۇيغۇر خانىلىقى دەۋرىدىكى ئۆڭكۈر ۋە تام سۈرەتلىرى بار. بۇ بۇددا مىڭئۆيلىرى ۋە بۇددا ئىمارەتلىرى قۇجۇ ئۇيغۇر خانىلىقى دەۋرىدە بۇددا دىنىنىڭ

ئەقەدەر روناق تاپقانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

مانى دىنى

قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى زېمىنىدا تارقالغان ئىككىنچى بىر چوڭ دىن ــ مانى دىنى ئىدى. مانى دىنى ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈشتىن ئىلگىرىلا تېيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا كەڭ تارقالغانىدى. ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈپ تېيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا كېلىپ ئورۇنلاشقان دەسلەپكى مەزگىلدە يەنىلا مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. ئەرەب، پارس مەنبەلىرىدە، تەخمىن ئىبنى بەھرىنىڭ IX ــ X ئەسىرلەردە قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ خانى مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلىقىنى، ئۇنىڭ جۈڭگونىڭ تاۋار ـ دورىدۇنىدىن كېيىم كىيگەنلىكىنى كۆرگەنلىكى خاتىرىلەنگەن*. ۋاڭ يەندىمۇ ئۇيغۇر خانلىقىدا «ساكراملار كۆپ، پارس راھىبلىرى ھەرقايسى ئۆز تەلىماتلىرى بويىچە ئىش كۆرىدۇ» دەپ يازغانىدى. تىخونوۋ گەردىزىدىن نەقىل ئېلىپ: «قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ خانى مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ، ھەر كۈنى ئۈچ ـ تۆت يۈز كىشى خان ئوردىسى ئەتراپىغا يىغىلىپ مانى كىتابلىرىدىن قىرائەت قىلىدۇ» دېگەنىدى. بار تولا «كاتالوگ» دېگەن كىتابتىن نەقىل كەلتۈرگەن بىر قىزىقارلىق خەۋەردە مۇنداق دېيىلگەن: «توقۇقۇز ئۇغۇز (قۇجۇ ئۇيغۇرلىرى) نىڭ خانى كىشىلەردىن ساماىنىيلار خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانى سەمەرقەنتتىكى مانى مۇخلىسلىرىغا زىيانكەشلىك قىلماقچى بولۇۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ خانى دەرھال ئادەم ئەۋەتىپ، سامانىيلار خانلىقىنىڭ ئەمرىنى قورقىتىپ: «قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى زېمىنىدىكى مۇسۇلمانلار سامانىيلار خانلىقىدىكى

* گېك شىمىننىڭ «ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى ۋە ھوججەتلىرى توغرىسىدا ئومۇمىي بايان» دېگەن ئەسىرىگە قارالسۇن.

مانی مۇخلىسلىرىدىن نەچچە ھەسسە كۆپ. ئەگەر ساماناىيلار خانلىقى مانى مۇرىتلىرىغا زىيانكەشلىك قىلمىغان بولسا، ئۇ چاغدا، قۇجۇ خانلىقى ئۆز زېمىنى ئىچىدىكى مۇسۇلمانلارغىمۇ زىيانكەشلىك قىلمىدۇ، دەپتۇ. بۇ گەپ دەرھال ئۇنۇم بېرىپ، سامانىيلار خانلىقى مانى مۇرىتلىرىغا زىيانكەشلىك قىلىش پىلانىدىن ۋاز كەچكەنىكەن»*. قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى خانىنىڭ بۇ ھەرىكىتى ئۇنىڭ خانلىقىنىڭ مانى دىنىنى خېلى بەك قوغدايدىغانلىقىنى، مانى دىنىغا قارىتا يوقىتىش سىياسىتىنى يۇرگۈزۈشكە يول قويمايدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى زېمىنىدا مەخسۇس مانى ئىبادەتخانىلىرى بار ئىدى. ئىبادەتخانىلارنىڭ ئىلىكىدە نۇرغۇن تېرىلغۇ يەر، ئۈزۈمزارلىق، چارۋا مالىلار بار ئىدى. ئىبادەتخانىدىكى مانى راھىبلىرىنىڭ ئىچىدە مەرتىۋە پەرقى ناھايىتى قاتتىق بولۇپ، موجاكلار (دىن تارقاتقۇچىلار) ئەڭ يۇقىرى قاتلام، ئاۋدىتۇلار (تىڭشىغۇچىلار) تۆۋەن قاتلامدىكى ئېتىقادچىلار ئىدى. تام رەسىملىرىدىن بىز شۇنى بىلدۇقكى، موجاك مانى دىنىدىن تەپسىر ئېيتقاندا، ئەر ـ ئايال ئېتىقادچىلار ئاق كىيىم كىيىپ، ئۆز مەرتىۋىسى بويىچە موجاكنىڭ ئەتراپىنى چۆرىدەپ ئولتۇرىدىكەن. مانى دىنىدا نۇرغۇنلىغان توۋا ـ ئىستىغپار سۆزلىرىنىڭ بولۇشى مانى مۇخلىسلىرى دۇئا ـ تىلاۋەت قىلماندا، توۋا ـ ئىستىغپار ئوقۇپ ئۆزلىرىگە مەنىۋى جەھەتتىن تەسەللى ئىزدەيدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ھازىرقى كۆندە تېپىلغان مانى دىنىغا دائىر كىتاب ـ ھۆججەتلەردىن «ئىككى يىلتىزلىق نوم» (يورۇقلۇق ۋە جاھالەتنى شەرھىلەيدىغان كىتاب)، «مانى مۇخلىسلىرىنىڭ توۋانامىسى» ھەمدە توۋا ـ ئىستىغپار دۇرۇتلىرى، تەقۋىم (سالنامە)، دورىگەرلىك كىتابى، پالنامە

*«ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك تارىخىغا دائىر 12 لېكسىيە» (3).

قاتارلىقلار بار. ھۆججەتلەرنىڭ بەزىلىرى «مانى يېزىقى» دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل يېزىقتا يېزىلغان، بەزىلىرى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان، بەزىلىرى تۆركىي يېزىقتا يېزىلغان.

مانى دىنى قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ سىياسىي ئىشلىرىغا مەلۇم تەسىر كۆرسەتكەنىدى، دۆلەتنىڭ بىرمۇنچە چوڭ سىياسىي ئىشلىرىنىڭ بىر تەرەپ قىلىنىشىغا مانى ئەربابلىرى قاتنىشاتتى. خانلىقنىڭ ئىچكى رايونلارغا ئەۋەتكەن ئەلچىلىرىنىڭ كۆپىنچىسى مانى ئەربابلىرىنىڭ باشچىلىقىدا باراتتى. تاكى سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەنگىمۇ، مانى مۇخلىسلىرى قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئەلچىسى سۈپىتىدە ئىچكىرىسىگە ئەۋەتىلەتتى.

نېستورىيان دىنى

نېستورىيان دىنى خرىستىئان دىنىنىڭ بىر تارمىقى ئىدى. بۇ مەزھەپ نېستورىئۇس (تەخمىنەن مىلادى 334 — 440) نىڭ دىنىي تەشەببۇسىغا ۋارىسلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن، «نېستورى مەزھىپى» دەپ ئاتالغانىدى. Ⅷ ئەسىردە بۇ مەزھەپ ئاسىيادا كەڭ تارقالغانىدى، ئىلىمىزنىڭ ئىچكى رايونلىرىدا بولسا، «جىڭجياۋ» دېگەن نام بىلەن ئاتالغانىدى. شىنجاڭ رايونىدىمۇ بۇ دىنغا دائىر قالدۇق ئەسەرلەر (پراگمېنتلار) تېپىلدى، قۇجۇ رايونىدىكىلەر مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلمۇاتقان چاغلاردا، نېستورىيان دىنىمۇ تارقىلىشقا باشلىغان، لېكىن ئۇنىڭغا ئېتىقاد قىلغۇچىلار ئاز ئىدى. يۇەن سۇلالىسى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، شىنجاڭدىكى نېستورىيان دىنى يەرلىك ئاھالىسىنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرى بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەنلىكتىن، شەكىل جەھەتتە بەزى ئۆزگىشىلەر روي بەرگەنىدى. شۇ چاغلاردا فرانسىيە كورولى لۇئى Ⅸ ئەۋەتكەن مىسسىئونېر ۋىللىئام رۇبروك شەرققە كېلىپ موڭغۇلىيىنىڭ قاراقۇرۇم دېگەن يېرىدە موڭغۇل ئۇلۇغ خانى

مۇڭكۇ (خەنزۇچە مەنبەلەردە شيەنزۇڭ دەپمۇ ئاتىلىدۇ) بىلەن كۆروشكەن. رۇبروك ئۆزىنىڭ «سەپەر خاتىرىسى» دە، ئۇ شىنجاڭنىڭ مەلۇم بىر شەھىرىدىن ئۆتكەنىدە، شۇ جايدىكى ئىباەتخانىدىكى نېستورىيان مۇخلىسلىرىنىڭ ئېيسانىڭ سۈرىتى ۋە كرېست بەلگىسىنى ئىشلەتمەي، بوينىغا قارا رەڭلىك كىچىك كرېست ئېسۋالغانلىقىنى، ئىبادەتخانىدىكى سانداۇق ئۈستىگە خرىستىئان دىنىغا غەيرىي بولغان ئىسرىقدان قويغانلىقىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنلىكىنى يازغانىدى①.موڭغۇل — يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە، ئۇيغۇر نېستورىيانلىرى ئېلىكخان دۆلىتىدىكى موڭغۇللارنىڭ ياۋروپادىكى خرىستىئان دۆلەتلىرىنىڭ كاروللىرى بىلەن باردى ـ كەلدى قىلىشىغا تۈرتكە بولغانىدى. راببان ماركوس ئىسىملىك بىر ئۇيغۇر يۇەن سۇلالىسىنىڭ پايتەختى خانبالىق (ھازىرقى بېيجىڭ) نىڭ ئەتراپىدىكى بىر جايدا تۇغۇلغانىدى، ئۇ 1281 ـ يىلى نېستورىيان چېركاۋىنىڭ باغدادتا تۇرۇشلۇق نېستورىيان ئېپىسكوپلىقىغا تەيىنلەنگەنىدى، ئۇنىڭ دوستى راببان ساۋما ئېلىكخان دۆلىتىنىڭ خانى ئارقون تەرىپىدىن يالۇاچىلىققا تەيىنلىنىپ، ۋەزىرانتىيىنىڭ پايتەختى كونىستانتىنوپولغا بېرىپ رىم پاپىسى بىلەن كۆرۈشكەنىدى. ئۇ يەنە ئەنگلىيە، فرانسىيە كاروللىرىنىمۇ زىيارەت قىلغانىدى. ئۇ ئالىغاچ بارغان كىتابلار قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان بولۇپ، كىتابلار ئۈستىگە ئېلىكخان دۆلەت تامغىسى بېسىلغانىدى②.

① (فرانسىيە) رۇبروك يازغان، ئامېرىكىلىق روكشىن(w.w.Rockhin) ئىنگلىزچىگە تەرجىمە قىلغان «رۇبروكنىڭ شەرقتە قىلغان سەپەر خاتىرىسى، 1253 — 1255 - يىل»، سان. پېتېربۇرگ نەشرى.

② ئامېرىكىلىق كارتېر (T.Fcarter) يازغان «جۇڭگونىڭ مەتبەچىلىك تېخنىكىسىنىڭ كەشپ قىلىنىشى ۋە ئۇنىڭ غەربكە تارقىلىشى»، بېيجىڭ فاكسىمل نۇسخىسى، 127 - بەت، 1941 - يىل.

بۇددا دىنى، مانى دىنى، نېستورىيان دىنىدىن باشقا، قۇجۇر ئۇيغۇر خانلىقىدا يەنە شامان دىنى، زوراستى دىنى (زەردەشت) قاتارلىق باشقا ئېپتىدائىي دىنلارمۇ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانىدى. خانلىقنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىگە كەلگەندە، ئىسلام دىنىمۇ كىرىشكە باشلىدى. قېزىۋېلىنغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى پۈتۈكلىرىدە شامان راھىبلىرى «باخشى» دەپ ئاتالغان. ۋاڭ يەندې قۇجۇغا ئەلچى بولۇپ كەلگەندە، زوراستى ئىبادەتخانىسىدا پارس راھىبلىرى باشچىلىق قىلىۋاتقانلىقىنى كۆرگەنىكەن. ۋاڭ يەندې ئۇلارنى «يات راھىبلار» دەپ ئاتىغانىدى. 984 - يىلى (يۈكشىنىڭ تۇنجى يىلى) 5 - ئايدا، قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىدىن سۇڭ خاندانلىقىغا ئەلچى بولۇپ بارغانلار ئىچىدە «پارس راھىبى» (زوراستى مۇخلىسى) ئارىسىدا دېگەن كىشىمۇ بولغان. بۇنىڭدىن زوراستى دىنى بىلەن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مۇناسىۋىتى ناھايىتى يېقىن ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

2. تەل — يېزىق

قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە يەنىلا تۈركىي يېزىق قوللىنىلغان بولۇشى مۇمكىن. كېيىن ئۇيغۇرلار تەدرىجىي ھالدا سوغدى يېزىقىنى ئۆزگەرتىپ قوبۇل قىلىپ، ئۇيغۇر تىلىنى ئىپادىلەيدىغان يېزىق قىلىپ ئىشلەتكەن، شۇڭا، ئۇ «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى» دەپ ئاتالغانىدى. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى 22 ھەرپتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇنىڭ ئوڭدىن سولغا قارىتىپ توغرىسىغا يېزىلىدىغان شەكلى ۋە يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قارىتىپ تىك يېزىلىدىغان شەكلىمۇ بار ئىدى، تىك يېزىلىدىغان شەكلىنىڭ قۇر تەرتىپى كۆپىنچە سولدىن

ئوڭغا قارىتا بولاتتى. خەت شەكلى ياغاچ باسما شەكلى، سۈترا يېزىش شەكلى ۋە تېز يېزىش شەكلى دەپ ئايرىلاتتى. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسى ناھايىتى كەڭ ئىدى. ھازىر مەلۇم بولۇشىچە، بۇ يېزىق بۇددا كىتابلىرىنى تەرجىمە قىلىشتا قوللىنىلىپلا قالماي، مانى دىنى، نېستورىيان دىنى ۋە ئىسلام دىنىي مۇرىتلىرى مانى دىنى، نېستورىيان دىنى ۋە ئىسلام دىنىنىڭ كلاسسىك كىتابلىرىنى، توختامنامە، تىلاۋەتنامە، شېئىر ـ نەزمە، ھېكايىلەرنى تەرجىمە قىلىش ۋە يېزىش ئىشلىرىدىمۇ قوللانغان. خان ئوردىسى ۋە خەلق ئىچىدە، بۇ يېزىقنى يەنە ئالاقىلىشىش قورالى سۈپىتىدە قوللانغان ۋە توختامنامىلەرنى مۇشۇ يېزىقتا يازغان. XIX ئەسىردىن بۇيان، چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى، ئارخېئولوگ لىرى مۇشۇ يېزىقتا يېزىلغان نۇرغۇن ھۆججەتلەرنى تاپتى. بۇ ھۆججەتلەر ھازىر دۇنيادىكى بىرمۇنچە دۆلەتلەرنىڭ كۈتۈپخانە لىرىدا ياكى مۇزېيلىرىدا ساقلانماقتا. بۇ ھۆججەتلەرنىڭ ئىچىدە ئاساسەن بۇددا نوملىرى، مانى پۈتۈكلىرى، نېستورىيان پۈتۈك لىرى، ئەدەبىي ئەسەرلەر، تىبابەتچىلىك كىتابلىرى ۋە رېتسېپلار، ئابىدە ـ خاتىرىلەر، كالېندار، ئىقتىسادقا دائىر ھۆججەتلەر ھەمدە كۆسەنچە ـ ئۈيغۇرچە سېلىشتۇرما سۆزلۈك قاتارلىقلار بار. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ مەشھۇر ئەسەرلەر ـ بۇددا دىنغا دائىر كىتابلاردىن «ئالتۇن ئۆڭلۈگ ياروق يالتىراق قۇپتا كۆتۈرۈلمىش نوم ئىلىكى ئاتلىق نوم بىتىك» (ئالتۇن نۇر چېچىپ ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان شاھ ئەسەر)، «بۇددىساتۋا ئۇلۇغ تاڭ نوم ئۈستازىنىڭ تەرجىمىسى» (يەنى شۈەنجۇاڭنىڭ تەرجىمىسى)، «سادىتھارما پۇندارىكا سۈترا» (كارامەتلىك نېلۇپەر سۈترا)، «ئاۋاتاكا ماخاۋايپۇلىيا سۈترا»، «ۋايجرا

سۈتـرا» (كـمكـوكى)، «مـايـسـترى سمـسـت» قـاتـارلـىـق 20 نەچچە خىلغا يېتىدۇ؛ مـانى دىنىغا دائىر كـتابـلارىدىن «ئىككى يىلتىزلىق نوم»، «مانى مۇخلىسلىرىنىڭ توۋا ـ ئىسـتىغپارنامىسى»، «مەدھىيە» قاتارلىق بىرنەچچە خىلغا يېتىدۇ؛ نېستورىيان دىنىغا ئائىت كىتابـلارىدىن «ئـىـنـجـىل»؛ ئەدەبـىـي ئەسەرلەردىن «ئىزۇپ مەسەللىرى» نىڭ پراگـمېـنتـى، «ئۇغۇزـنامە»، خەلق قوشاقلىرى، بېيت قاتارلىقلار؛ توختاتمامىلەردىن «بىنتۇڭنىڭ سېتىلىش توختام خېتى»، «دىـڭـخـۇي تـايسـنىڭ قـۇل سېـتـىـش تـوختام خېتى» قاتارلىقلار بار. قەدىـمـكـى يېزىقشۇناسلار ۋە قەدىمكى تىلشۇناسلار بۇ خىل يېزىق ئۇزۇنگە خاس بىر يۈرۈش مۇكـەممەل يېزىش قائىدىسىگە ئىگـە دەپ قارايدۇ. بۇ يېزىقنىڭ تىنىش بەلگىلىرى، ئابزاسقا بۆلۈنۈشـىـ دىمۇ مۇقىم ئالاھىدە بەلگىسى بار. بۇددا نوملىرى ۋە سىڭئۇي تام سۆزەتلىرىدىكى بېغىشلىمىلار ئۇمـۇمەن ئاھايىتى رەتـلـىـنـگـەن ھەم چىرايلىق يېزىلغان.

«ئۇغۇزنامە» دە خاتىرىلەنگەن مەزمۇنـلار ئۇيغۇرلارنـىـڭ دەسلەپكى بوۋىسى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەردىن ئىبارەت. ئۇنىڭـ دىكى مۇناسىۋەتلىك يەر ناملىرى ۋە مەزمۇنلاردىن قارىغـاندا، ئۇنىڭ يېزىـلغان ۋاقـتى تـەخمىنەن X ئەسىرگە توغرا كېلىدۇ، ۋەقەلىك تەسۋىرلەنگەن ئورۇن تېيانشاننىڭ جەنۇبىي تەرىپىگە توغرا كېلىدۇ. بۇ، نامسز بىر ئۇيغۇر كىشىنىڭ قول يازمىسى بولۇپ، ئەسلى كوپىيىسىنىڭ زور بىر قىسىم پراگـمـېـنـتى قول دىن ـ قولغا ئۆتۈپ، فرانسىيىنىڭ پارىژ شەھىرىگە بېرىپ قالـ غان، كېيىن چارلىس شېفېرنىڭ قولىغا چۈشكەن. XIX ئەسىرـ نـىـڭ ئاخـىـرىـدا روسـىـيـىـلـىـك تۈركلوگ رادلوۋ كۆچۈرۈپ باسقاندىن كېيىن، ئۇزۇنىڭ «قۇتادغـۇبىلىك. مۇقەددىمە» سىگە كـىـرگۈزگـەن.

«ئالتۇن يارۇق» (ماھايانا مەزھىپىنىڭ «ئالتۇن ئۆڭلۈگ يارۇق يالتىراق قۇپتا كۆتۈرۈلمىش نوم ئىلكى ئاتلىق نوم بىتىك» نىڭ قىسقارتىپ ئاتىلىشى) ئەسلى سانسكرىتچە بولۇپ، ئۇنى تاڭ دەۋرىدە ئۆتكەن يى جىڭ دېگەن كىشى خەنزۇچىگە تەرجىمە قىلغان، قەدىمكى ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى خەنزۇچىدىن تەرجىمە قىلىنغان. بەش دەۋر مەزگىلىدىكى كېيىنكى تاڭ پادىشاھلىقى ۋاقتىدا (923 — 936)، بېشىبالىقلىق ئۇيغۇرسېنقۇ سالى خەنزۇچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان. ئۇيغۇرچە «ئالتۇن يارۇق» نىڭ 1 - جىلدىغا خەنزۇچە نۇسخىسىدا يوق «ئالتۇن يارۇق. توۋا - ئىستىغپار ئېيتىپ گۇناھىنى يۇيۇش ھەققىدە» دېگەن ئىككى ھېكايە ۋە «تۆت دېۋاغا مەدھىيە»، «سەككىز مۇقەددەس جايغا مەدھىيە» ھەمدە كىتاب ئاخىرىدىكى ئۇيغۇرچە يېزىق (سۇتراننى كۆچۈرگۈچى كىشى يازغان) لار كىرگۈزۈلگەن. شۇڭا، «ئالتۇن يارۇق» نىڭ ئۇيغۇرچە نۇسخىسى ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى تىلى ۋە دىنى (بۇددا دىنى) نى تەتقىق قىلىشتىكى ئاساسلىق ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ. بۇ كىتابنىڭ ئەڭ مۇكەممەل نۇسخىسىنى 1910 - يىلى روسىيىلىك مالۇۋ گەنسۇنىڭ جيۇچۈەن رايونىدىن سېتىۋالغان، 1687 - يىل (چىڭ سۇلالىسىنىڭ كاڭشى 26 - يىلى) دېگەن تەرجىمە نۇسخىسىدۇر، بۇ كىتاب جەمئىي 397 بەت بولۇپ، ھازىر سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرق تەتقىقات ئىنستىتۇتىنىڭ لېنىنگراد شۆبىسىدە ساقلانماقتا.

«شۇەنجۇاڭنىڭ تەرجىمھالى» («بۇددىساتۋا — ئۇلۇغ تاڭ نوم ئۇستازىنىڭ تەرجىمھالى» نىڭ قىسقارتىلمىسى). بۇ، شۇەنجۇاڭنىڭ شاگىرتى خۇيلى ئۆز ئۇستازىنىڭ ھاياتىدىكى پائالىيەتلىرى، جۈملىدىن بۇددا ئىلمىنى

تەھسىل قىلىش ئۈچۈن غەربكە سەپەر قىلىش جەريانىدىكى كەچۈرمىشلىرىنى بايان قىلغان ئەسەردۇر. ئۇنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمە نۇسخىسىنىمۇ X ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا سىنىقۇ سالى تەرجىمە قىلغان. ئەسلى كۆچۈرمە نۇسخىسى 1906 - يىلى شىنجاڭدىن تېپىلغان، ئۇنىڭ ھۆتلەق كۆپ قىسمى فرانسىيىلىك پېللىئوتنىڭ قولىغا چۈشكەندىن كېيىن، پېللىئوت ئۇنى فرانسىيەدىكى گۈيمېت ھۇزىيىگە تاپشۇرۇپ بەرگەن؛ يەنە بىر قىسمىنى سابىق چىڭخۇا داشۆ پروفېسسورى يۈەن فۇلى سېتىۋېلىپ، بېيجىڭ كۇتۇپخانىسىغا ھەدىيە قىلغان، بۇ كىتاب جەمئىي 204 ۋاراق. 1932 - يىلى گېرمانىيىلىك ئالىم A. فون. گابائىنغا ئارىيەت بېرىلىپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش ئىياغلاشقاندىن كېيىن قايتۇرۇۋېلىنغان. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، پروفېسسور فېڭ جىياشېڭ ئۇنى رەتلەپ چىقىپ جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى بىلەن بېيجىڭ داشۆنىڭ بىرلىكتە نەشر قىلدۇرۇشىغا تاپشۇرغان.

«مايىترى سىمىت» قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ خانى سۈڭ سۈلالىسىنىڭ ئەلچىسى ۋاڭ يەندېنى ئۆز ھۆزۈرىدا قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، بەرگەن زىياپىتى «شاد - خۇراملىق ئىچىدە داۋام قىلىپ، ئېسىل تېياتىر بىلەن ئىياغلاشقان». دېمەك، بۇنىڭدىن ئۇيغۇر - لاردا تېيايىر ئالماچان بارلىققا كەلگەنلىكىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، تۇرپان رايونىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا تەرجىمە قىلىنغان بۇددىزم سەھنە كىتابى — «مايىترى سىمىت» نىڭ كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسىنىڭ پارچە ۋاراقلىرى تېپىلدى، 1959 - يىلى، شىنجاڭ قۇمۇل ناھىيىسىدىن ئەينى كىتابنىڭ 293 بەتلىك كۆچۈرمە نۇسخىسى تېپىلدى، ھەربىر ۋاراقى ئۇستىگە قانچىنچى پەردە ئىكەنلىكى يېزىپ قويۇلغان، ھەربىر پەردىسىنىڭ بېشىغا تېياتىرنىڭ ئويۇنالغان مەيدانى ئىزاھلاپ قويۇلغان. بۇ سەھنە كىتابى بىر

پەردە مۇقەددىمە ۋە 25 پەردە رەسمىي تېكست (دىئالوگ) دىن تەركىب تاپقان، رەسمىي تېكستتە ئاساسلىقى مايىترى بۇتنىڭ ھايا تىددىكى پائالىيەتلىرى،چوڭ ـ كىچىك دوزاخلار ۋە مايىترى بۇتـ نىڭ ئۇنىڭددىكى ئازاب چېكىۋاتقان ئاممىنى قۇتۇلدۇرۇش ئەھۋالى بايان قىلىنغان. كۇچادىن قېرىۋېلىنغان، تىياتىر ئويـناۋاتـقان كۆرۈنۈشلەرگە ئائىت مەدەنىي يادىكارلىقلار بىلەن بىرلەشتۈرۈپ قارىغاندا، ئەينى زامانـدا قۇجـۇدا بۇددا دىـنىدىـكى بـايـرام كۈنلەردە، ئىبادەتخانىنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى ئاممـا يىغىلـىدىـغان جايدا، ئۇيغۇر تىلىدا يېرىلغان سەھنە كىتابىغا ئاسـاسەن، بۇددا دىنىغا دائىر ھېكايىلەرنىڭ تەسىرلىك ئۇينالـغـانلىقـىنى ئىسپاتلاشقا بولىدۇ.① بۇ ئۇيغۇر تىياتىر سەنئىتىنىڭ ئىپتىدائىي شەكلى بولۇپ، سەھنىگە ئىككى كىشى يۈزىگە نىقاب تارتىپ، ھەرخىل كىيىم بىلەن ئۇستىگە تار جىلىتـكە كـىـيـىـپ ئويۇن ئويـنايتتـى②.

3. كالېندار

قـۇجـۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ئاز دېگەندە ئىككى خىل يىلنامە قوللىنىلغانىدى، ئۇنىڭ بىرى «ھەپتـىلىك كـالـېندار» دەپ ئاتىلاتتى، بۇ بىر خىل قەدىمكى كالېندار بولۇپ، تۇرپانـ دىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىددىكى كالېندارنىڭ پارچە ۋاراقلىرى ئۇستىدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتتىن قارىغاندا، كا-

① گېنىڭ شىمىن: «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا يېرىلغان بۇددا دىنىغا دائىر ئىپتىدائىي سەھنە كىتابى ـ (مايىترى سىمىت) (قۇمۇل نۇسخىسى) ئۇستىدە تەتقىقات»، «تارىخىي ماتېرىياللار» 12 ـ توپلام.

② (ياپونىيە)كۇما گاي نوبۇئو: «كۇچادىن تېپىلغان رەڭلىك شاربرا قاچىسى» («گۇزەل سەنئەت تەتقىقاتى»، 1957 ـ يىل)، ئالىما ماتېرۇكـازۇ: «پېللىئوت قولغا كەلتۈرگەن، كـۇچـا سۇ بېشى دېگەن جايدىن تېپىلغان ئوچ خىل شاربرا قاچىسى» (يۇقىرىقى ژۇرنالغا بېسىلغان).

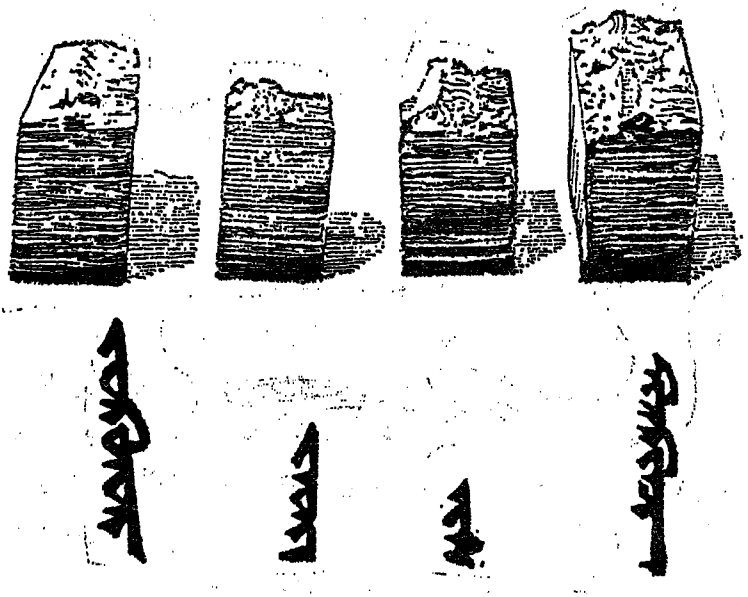
لېندارغا كۈنلەرنىڭ نامى سوغدىچە، خەنزۇچە، تۈركچە ئۈچ خىل تىلدا يېزىلغانىدى، يەتتە كۈننىڭ نامى سوغدى تىلىدا يېزىلغان، خەنزۇچە يېزىقتىكى كالېندار مۇچەل ۋە بۇرج بەلگىسى بويىچە يېزىلغان، تۈركىي تىلىدا 12 يىل (مۇچەل) نامى يېزىلغان. ئېيتىلىشىچە، خەنزۇ ھەپتىلىك كالېندارى تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەيىۋەن 7 - يىلى (مىلادى 719 - يىلى)، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سەمەرقەند (سوغدىيانا) لىق ئابستروتوم، مانى مۇخلىسى مۇجاك (Moza — قەدىمكى پارس تىلىدا «دىن تارقاتقۇچى» دېگەن بولىدۇ) تەرىپىدىن تارقىلىپ كىرگەن. كېيىن، دۇڭخۇاڭدىن تېپىلغان، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىكى بىرنەچچە پارچە جۇڭگو يىلنامىسىنىڭ ھەممىسى ھەپتىلىك كالېندار بولۇپ، ھەپتە كۈننىڭ ئاستىغا «Mir» ھەرپى قەدىمكى تامغا بىلەن بېسىلغان (Mir دېگەن ھەرپ سوغدىچە «ھەپتە كۈنى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ)، قالغان ئالتە كۈننىڭمۇ سوغدىچە نامى ئىزاھلاپ قويۇلغان*. شىمالىي سۇڭ خاندانلىقىدىن ۋاڭ يەندې قۇجۇغا ئەلچى بولۇپ كەلگەندە، شۇ چاغدا قۇجۇدا «تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەيىۋەن 7 - يىلى دېگەن يىلنامىنى قوللانغان» لىقىنى خاتىرىلەپ قويغان. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، ئۇيغۇرلارمۇ ھەپتىلىك كالېندار قوللانغانلىقى شۇبھىسىز. قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە قوللىنىلغان يەنە بىر خىل كالېندارمۇ تۇرپاندىن تېپىلغان بىر خىل يىلنامە بولۇپ، بۇ كالېنداردا بىر يىل 12 ئايغا بۆلۈنگەن، 2 - ئايدىن 11 - ئايغىچە بولغان ھەرقايسى ئايلار ئۆز تەرتىپى بويىچە سان بىلەن ئاتالغان، پەقەت 1 - ئاي بىلەن 12 - ئاي «ئارام ئاي» ۋە «چاغساپات» دەپ ئاتالغان، «ئارام ئاي»

* فرانسىيەلىك ئې. چاۋانىس يازغان، فېك چېڭجون تەرجىمە قىلغان: «مانى دىنىنىڭ جۇڭگوغا تارقالغانلىقى ھەققىدە تەتقىقات»، شاڭخەي باسماخانىسىنىڭ شۆبىسى، 13 - 18 - بەتلەر.

دېگىنى روزا ئېيى بولۇپ، خەنزۇلارنىڭ قەمەرىيە كالېندارىدىكى نوروز ئېيىغا، «چاغساپات» دېگىنى دەلۇە ئېيىغا توغرا كېلىدۇ؛ ھەر ئاينىڭ ئالدىنقى ئون كۈنى «ياڭى» (يېڭى) دەپ ئاتىلىدۇ، بۇمۇ خەنزۇلارنىڭ قەمەرىيە كالېندارىدىكى ھەر ئاي-نىڭ ئالدىنقى ئۈن كۈنىنى «ئاي بېشىنىڭ مۇنچىسى» دەپ ئاتىغىنىغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. بۇ خىل كالېندارىمۇ ئايلار چوڭ ئاي، كىچىك ئاي دەپ ئايرىلغان، لېكىن چوڭ - كىچىك ئايلار بىر چوڭ، بىر كىچىك قىلىپ كېرىشتۈرۈپ ئايرىش قانۇنى-يىتى بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولماستىن، بىر يىلنى 12 مۇچەلنىڭ مەلۇم بىر مۇچەل نامى بويىچە ئېپادىلىگەن، مەسىلەن: چاشقان يىلى، توشقان يىلى، ئات يىلى... دېگەنگە ئوخشاش. بىراق، 12 مۇچەل ئىچىدىكى يىلان، توخۇ، تۈڭگۈز دېگەنلەرنىڭ ئورنىغا باشقا نەرسىلەرنىڭ نامى قوللىنىلغان.

4. مەتبەئەچىلىك

XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى، فرانسىيىلىك ئېكسپېدىتسىيىچى پېللىئوت دۇڭخۇاڭدىكى مىڭئۆيدىن نەچچە يۈز تال قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ياغاچ ھەرپ تېرىۋالغان. 1914 — 1915 - يىللىرى روسىيە ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى تۇرپانىدىكى مىڭئۆيدىن يەنە نەچچە مىڭ تال ياغاچ ھەرپ تېرىۋالغان. بۇ ياغاچ ھەرپلەر يەككە ھەرپ بولماستىن بەلكى تاق سۆز قىلىپ ئويۇلغان. بۇ ياغاچ ھەرپلەرنىڭ تېپىلىشى بىزنى قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى مەتبەئەچىلىك تېخنىكىسىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەپ، بىزنى قۇجۇ دۆلىتىنىڭ مەتبەئەچىلىك سەۋىيىسىگە قارىتا يېڭى چۈشەنچىگە ئىگە قىلدى. تۆۋندە ياغاچ ھەرپنىڭ بىرنەچچە تال ئەۋرىشكىسى كۆرسىتىلدى:

ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ياغاچ ،مخ مەتبەئە

كارتېر: «جۇڭگو مەتبەئەچىلىك تېخنىكىسىنىڭ كەشپ قىلىنىشى ۋە ئۇنىڭ غەربكە تارقىلىشى»

يۇقىرىدىكى بۇ تۆت تال ياغاچ ھەرپىنىڭ ئېگىزلىكى 2.2 سانتىمېتر، كەڭلىكى 1.3 سانتىمېتر، ئۇزۇنلۇقى 2.6 — 1.0 سانتىمېتر، ھەربىر ياغاچ ھەرپ بىر سۆز بولۇپ، سولدىن ئوڭغا قاراپتا تىزىلغان، بۇ تۆت سۆز Kirgine (ئىشەنچ)، is (ئىش)، Yiti (يەتتە)، yükünür (ھۆرمەت) دەپ ئوقۇلىدۇ. تەتقىقاتلارغا قارىغاندا، بۇ ھەرپلەرنىڭ ئىشلىتىلگەن ۋاقتى تەخمىنەن مىلادى 1300 - يىللار ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ ھەرپلەر بۇددا نوملىرىنى بېسىش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن بولۇشى مۇمكىن.

مەتبەئىدە ياغاچ ھەرپنىڭ قوللىنىلىشى مەتبەئىچىلىك تېخنىكىسىدىكى زور ئىلگىرىلەش ھېسابلىنىدۇ. ئوتتۇرا جۇڭگو رايونلىرىدا بۇ خىل مەتبەئىچىلىك تېخنىكىسى 1295 — 1300-يىللىرى (يۈەن سۇلالىسىنىڭ يۈەنجېن تۇنجى يىلىدىن دادې 4 - يىلى) ئارىلىقىدا قوللىنىلغان. بۇ تېخنىكىنى ۋاڭ جېن ئەڭ بۇرۇن قوللانغانىدى. تۇرپان رايونىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ياغاچ ھەرپنىڭ تېپىلغانلىقىدىن ئىبارەت بۇ پاكىت ياغاچ ھەرپ بىلەن كىتاب بېسىش ئۇسۇلىنىڭ قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى زېمىنىدىمۇ قوللىنىلغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇ ئۇسۇلنىڭ قوللىنىلىشى باسما مىقدارىنى كۆپەيتىش ۋە ئۇنۇمىنى ئۆستۈرۈشتە ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە، شۇنداقلا مەدەنىيەت (بولۇپمۇ بۇددا مەدەنىيىتىنى) ئالماشتۇرۇشقىمۇ ناھايىتى پايدىلىق ئىدى. XII — IX ئەسىرگە ئائىت باسما بۇيۇملار مانا بۇ جەھەتتىكى ماددىي پاكىتىدۇر. بۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ ياغاچ مىخ مەتبەئە قوللانغانلىقىنى، مەتبەئىچىلىك تېخنىكىسىنىڭ زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ.

5. تىبابەتچىلىك ۋە دورىگەرلىك

غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى مىللەتلەر ۋەتىنىمىزنىڭ تىبابەتچىلىك ۋە دورىگەرلىك ئىشلىرىغا ئاجايىپ تۆھپىلەرنى قوشتى. تاڭ دەۋرىدىكى كاتتا تىببىي ئەسەر — «ببباھا رېتسېپلار» نىڭ 15 - جىلدى ۋە «غەيرىي مەخپىي رېتسېپلار» نىڭ 14 - جىلدىغا «شەجۇنىڭ ئۆمۈر ئۇزارتىش دورىسى» كىرگۈزۈلگەن. «شەجۇنىڭ ئۆمۈر ئۇزارتىش دورىسى» تۇرپان رايونىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ كېسەللىكلەرگە قارشى كۈرىشى جەريانىدا يەكۈنلەنگەن تىبابەتچىلىك ۋە دورىگەرلىكتىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرىدۇر. بەش دەۋر، شىمالىي سۇڭ دەۋرلىرىدە تۇرپان ئويمانلىقى بىلەن تارىم ئويمانلىقىدىن چىقىدىغان دورا ماتېرىياللىرى ئىچكى رايونلارغا ئېلىپ بېرىلاتتى. 1013 - يىلى (شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ داجۇڭ شياڭفۇ 6 - يىلى)، كۈسەننىڭ سۇۋغات ئېلىپ بارغۇچى ئەلچىسى لى يەنچىڭ قاتارلىق 36 كىشى خۇش پۇراق دورىلارنى ئېلىپ بېرىپ خانغا تەقدىم قىلغان. يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە، ئۇيغۇر ھەربىي تېۋىپ يۇجىلانچى قاتارلىق سىچۇەننىڭ خېجۇدىكى دىياۋيۇشەن تېغىدا «بۇيرۇقتا بىنائەن، تۇرپان دورىلىرىنى ياساپ قوشۇندىكى كېسەللەرنى داۋالىغان». تەرجىمان ئالىم ئەنسارى «قىيىن كېسەللىكلەر»، «دورا گىياھلار» دېگەن تىببىي ئەسەرلەرنى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىغا تەرجىمە قىلغانىدى.

6. ئۇسسۇل ۋە مۇزىكا

قۇجۇ رايونى ئەسلىدىلا مۇزىكا - ئۇسسۇل ناھايىتى تەرەققىي قىلغان جاي ئىدى. قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇل-

غاندىن كېيىن، مۇزىكا - ئۇسسۇل يەنە داۋاملىق راۋاجلانغانـ دى. ۋاڭ يەندېنىڭ كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىدىن بىز قۇجۇ ئۇيـ غۇرلىرىدا «باربىت، غۇڭقا كۆپ» ئىكەنلىكى، «سەپەر ئۇستىدە ھۇزۇرلىنىش ئۈچۈن، سەپەرگە چىققۇچىلار چالغۇ ئەسۋابلىرىنى بىللە ئېلىپ يۈرىدۇ» غانلىقى، «زىياپەتلەرنى مۇزىكا بىلەن ئۆتـ كۈزىدۇ» غانلىقى، «ئويۇنغا ئامراق...» ئىكەنلىكى ۋە «كۆلگە چۈشۈپ كېمە سەيلىسى قىلغاندا، كۆل ئەتراپىدا داقا - دۇمباق چېلىپ كۆڭۈل ئاچىدۇ» غانلىقىنى بىلىمىز. ۋاڭ يەندېنىڭ كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرى ئەينى چاغدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇسسۇل - مۇزىكا سەنئىتىنىڭ گۈللىنىش ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئەڭ ياخشى ئەدەبىي خاتىرىدۇر. بۇ ئەدەبىي خاتىرە قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىدىكى پادىشاھ، ۋەزىر، پۇقرا قاتارلىق ھەرقايسى قاتلامدىكىلەرنىڭ ھەممىسى كۆڭۈل ئېچىشقا ئامراق ئىكەنلىكىنى، مۇزىكا ئۇلاردا كەڭ ئومۇملاشقان بىر خىل سەنئەت شەكلى ئىـ كەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، بۇددا دىنىغا ئائىت تام رەسىملىرىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ مۇزىكا بىلەن ئۇسسۇلىنى بىرلەشتۈرۈپ، مۇزىكا - ئۇسسۇل ئارقىلىق بىر خىل مۇھىم - ھېسسىياتنى ئىپادىلەيدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. مەسىلەن، بەزى مىڭئۆي تام رەسىملىرىدە مۇزىكا چېلىۋاتقان كۆرۈنۈشلەر سىزىلغان، ئۇنىڭدىن ئۇيغۇر مۇزىكانتلىرى يەـ نىلا غۇڭقا، گىتار، تىزما نەي، نەي قاتارلىق مۇزىكا ئەسۋابلىرىنى ئىشلەتكەن، ئۇسسۇلچىلار بولسا مۇزىكانتلارنىڭ تەڭـ كەش قىلىشى بىلەن بۇددا ئۈچۈن ئۇسسۇل ئويناغان. يەنە مانى كىتابىدىن ھېكايە قىلىپ ئۆزگەرتىپ سىزىپ چىقىلغان بىر تام رەسىمدىمۇ ناخشىچىنىڭ نەي تەڭكەش قىلىنىپ ناخشا ئېيتـ ۋاتقان كۆرۈنۈشى سىزىلغان. تام رەسىملىرىدە سىزىلغان قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى مۇزىكانتىنىڭ مۇزىكا چېلىۋاتقان

كۆرۈنۈشى گەرچە ئوخشاشلا بۇددا دىنىي مەزمۇنىدىكى رەسىم بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئەينى چاغدىكى ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىنىڭ مەدەنىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

7. رەسساملىق ۋە ھەيكەلتىراشلىق

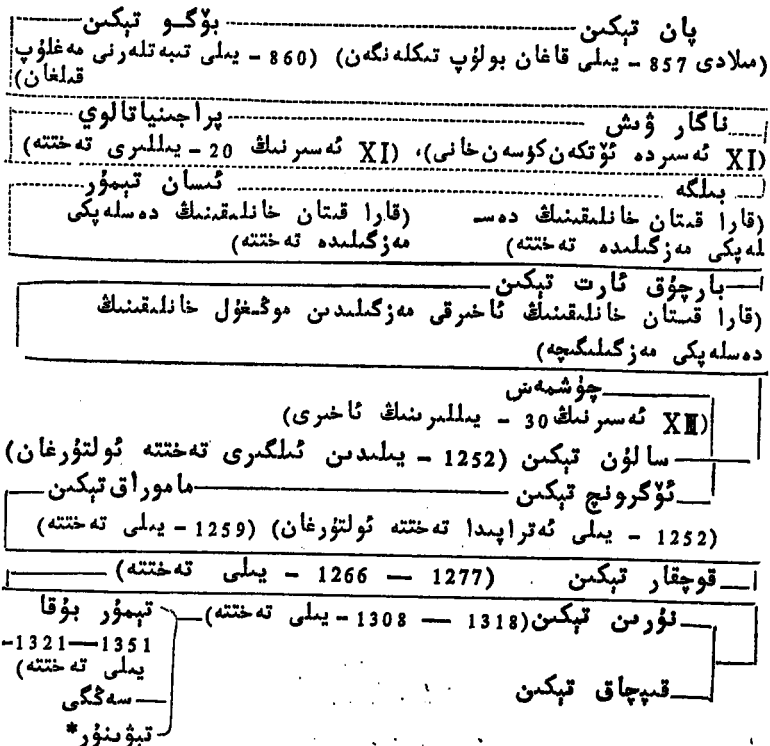
قوجۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى رەسساملىق سەنئىتى بۇددا دىنىنىڭ تارقىلىشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. ھازىر مەلۇم بولدىكى، تۇرپان، كۇچا، جىمسار، خوتەن قاتارلىق جايلاردىكى بۇددا مىڭئۆيلىرى ۋە ئىبادەتخانىلىرىدا شۇ دەۋرگە ئائىت نۇرغۇنلىغان ھەيكەل ۋە رەسىملەر بار. بۇ ئەسەرلەردە ئىلگىرىكى غەربىي يۇرت بۇددا سەنئىتىنىڭ ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىنغان، بۇ رەسىملەردە ئاساسلىقى بۇددا دىنىغا دائىر ۋەقەلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، لېكىن بەدىئىي ئۇسلۇب جەھەتتە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. مەسىلەن، تۇرپاننىڭ بىزەكلىكتىكى مىڭئۆي غارلىرى ئىچىدە تولۇق تەتقىقات ئارقىلىق ھەقىقەتەن قوجۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ياسالغانلىقى مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن غار 24. مۇتەخەسسىسلەر بۇ 24 غارنىڭ دەۋرىنى 3 - مەزگىل ۋە 4 - مەزگىلگىچە ئايرىپ چىقتى. 3 - مەزگىلدىكى تام رەسىملەرنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى: غارنىڭ تورۇسىغا مىڭ بۇددا سىزىلغان (22 -، 23 -، 27 -، 31 - غارلار)، ياكى مۇنار ئۇستىدە قوش ئەلەم بار، مۇنار ئۇتتۇرىسىدا ياقىسى تۆۋەن ساڭگىلاپ تۇرغان كاسايا كىيگەن مىڭ بۇددا سىزىلغان، ئۇنىڭ يۇقىرىقى بۇرجىكىدە ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە يېزىقتىكى بېغىشلىما بار (9 -، 45 -، 51 - غارلار)، يەنە خەنزۇچە يېزىقتىلا بېغىشلىما يېزىلغان مىڭ بۇددامۇ بار (36 - غار). ئوڭ ۋە سول تەرەپتىكى تام رەسىملىرىدە پۈتىغا قاي كە-

يىپ نېلۇپەر گۈلىنى دەسسەپ ئۆرە تۇرغان بۇددا سىزىلغان، ياكى رەسىم ئاستىغا تېۋىنغۇچىلار سىزىلغان (22 - غار)، يەنە «تەمسىل» قاتارلىق كىتابلاردىن ئۆزگەرتىپ سىزىلغان رەسىملەر- مۇ بار (51 - غار). 4 - مەزگىلدىكى غار جەمئىي بەش بو- لۇپ، ئۇنىڭ ئەڭ روشەن ئالاھىدىلىكى شۇكى، بۇ رەسىملەردە چېچىنى يۇمىلاق قىلىپ چوقۇمسىغا تۇرۇۋالغان ياكى بېشىغا گۈلدەك تاج كىيگەن ئۇيغۇر ئايال تېۋىنغۇچىلارنىڭ رەسىمى ۋە بېشىغا ئۇچلۇق تۇماق كىيگەن ئۇيغۇر ئەر تېۋىنغۇچىلارنىڭ رەسىمى سىزىلغان (40 - غار). تام رەسىملىرىنىڭ ئۈستۈبىدا تاغ - ئېدىرلارنىڭ ئورنىغا يۇمىلاق چەمبىرەك سىزىلغان (39 - غار)، بۇ ت ئەگلىكى ئورنىغا بۇلۇت سىزىلغان*. بۇ غارلاردىكى رەسىملەرنىڭ بەدىئىي ئۈستۈبىنى ئەينى چاغدىكى قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى رەسسامىلىق سەنئىتىنىڭ ئاساسلىق نامايەندىسى دېيىش كېرەك، ئەلۋەتتە. ئۇنىڭدىن باشقا، تۇرپاننىڭ مۇرتۇقتىكى بېرەكلىك، تۇيۇق، كۇچانىڭ قۇمتۇر مىڭئۆيى، باينىڭ قىزىل مىڭئۆيى غارلىرىدا قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگە ئائىت تام رەسىملەر ساقلىنىپ قالغان. بۇ تام رەسىملىرى مەلۇم دەرىجىدە ئەينى چاغدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ؛ رەسىمدە ئۇلارنىڭ تۇرالغۇ جايلىرىغا قورۇق تام سې- لىنغانلىقى، ھويلىلىرىغا گۈل - گىياھلار تېرىلغانلىقى سىزىلغان. رەسىمدىكى ئاقسۆڭەك ئەر - ئاياللار قوللىرىدا گۈل كۆتۈرۈ- ۋالغان، ئەرلىرى تاڭ دەۋرىنىڭ كىيىملىرىنى كىيگەن، پۇتىغا كالتە قونچلۇق ئۆتۈك كىيگەن، ئاياللىرى كەڭ ئېتەكلىك كې- يىم كىيگەن.

---

* يەن ۋېنرۇنىڭ «شىنجاڭدىكى تېمانىشانىنىڭ جەنۇبىدىكى مىڭئۆيلەر» دېگەن ماقالىسىگە قارالسۇن.

قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى ئىدىقۇتىنىڭ نەسەبنامىسى

* چېك سۆلۈنىڭ «قۇجۇ ئۇيغۇر ئىدىقۇتىنىڭ نەسەبنامىسى ئۇستىدە تەھسىل» گە قارالسۇن. «غەربىي شىمال تارىخ - جۇغراپىيە ژۇرنىلى»، 1983 - يىلى 4 - سانغا بېسىلغان.

تۆتىنچى باب
قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار

1 - بۆلۈم قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ گۈللىنىشى ۋە زەئىپلىشىشى

قاراخانىيلار سۇلالىسى — IX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان باسقۇچتا تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي قىسمى ۋە پامىرنىڭ شىمالىدا ياشىغان، تۈركىي تىلدا سۆزلەشىدىغان مىللەتلەر قۇرغان ھاكىمىيەت بولۇپ، تازا گۈللەنگەن مەزگىللىرىدە ئۇنىڭ تېررىتورىيىسى ھازىرقى تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي قىسمى، ئىلى - مىڭلاق ۋادىسى ۋە بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبى، چۇ دەريا سى ۋادىسى ۋە ئىسسىق كۆل ئەتراپى ۋە شۇنىڭدەك ماۋرائۇننەھرنىڭ شەرقىدىكى رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغانىدى. بىر مەزگىللەردە قاراخانىيلار سۇلالىسى بىلەن قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى چېگرا كۆچا بولغانىدى*.

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى رايونلاردا كۆپ مىللەت ياشايتتى، بۇ سۇلالىنىڭ ھۆكۈمرانلار تەبىقىسى ئۇيغۇر، قارلۇق، ياغما، چىگىل، چومۇل، ئۇغراق،

* «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - توم، 526 - بەت.

چارۇق، ئۇغۇز ۋە تۈركىلەشكەن بەزى سوغدىلاردىن تەركىب تاپقانىدى. ئۇيغۇرلار بۇ سۇلالىنىڭ قۇرۇلۇشى، گۈللىنىشى ۋە ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ھاياتىدا مۇھىم رول ئوينىغانىدى.

قاراخانىيلار سۇلالىسى قاچان قۇرۇلغان؟ بۇ دۆلەتنىڭ قۇرغۇچىسى زادى كىم؟ دېگەن مەسىلەلەر ئۇستىدە، ھازىر جۇڭگو ۋە چەت ئەل ئالىملىرىنىڭ كۆزقارىشى تېخى بىرلىككە كەلگىنى يوق. بىرخىل قاراشتىكىلەر: ئەمەلىيەتتە قاراخانىيلار سۇلالىسىنى قۇرغان كىشى ساتۇق بۇغراخان (ئىسلام دىنىغا كىرگەندىن كېيىن، سۇلتان ساتۇق بۇغرا قاراخان ئابدۇلكەرىم دېگەن مۇسۇلمانچە ئىسىمنى قوللانغان) دەيدۇ. لېكىن XIV ئەسىردە چاغاتاي خانلىقىدا ئۆتكەن جامال قارشى دېگەن كىشى يازغان «سۇررىاخ لۇغىتىگە تولۇقلىما» دېگەن كىتابتىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ساتۇق بۇغراخاننىڭ بوۋىسى بىلگە قادىرخان قارا ئوردا (بالا ساغۇن) دا تۇرۇشلۇق بولۇپ، ئاساسلىقى شۇ ئەتراپتىكى تۈركىي قەبىلىلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان، شۇ مەزگىللەردە سامانىيلار خانلىقى بىلەن دائىم ئۇرۇشۇپ تۇرغان. جامال قارشى «سۇررىاخ لۇغىتىگە تولۇقلىما» نى يېزىشتا قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن قەشقەرلىك ئالىم ئابدۇجەپپارنىڭ «قەشقەرىيە تارىخى» نى ئاساس قىلغان. شۇڭا، «سۇررىاخ لۇغىتىگە تولۇقلىما» دېگەن كىتابتىكى ساتۇق بۇغراخاننىڭ ئەجدادى توغرىسىدىكى خاتىرىنى ئىشەنچلىك دەپ مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولمىدۇ. دېمەك، ساتۇق بۇغراخاننىڭ بوۋىسى بىلگە قادىرخان دەۋرىدىلا قاراخانىيلار سۇلالىسى بالا ساغۇندا ھاكىمىيەت قۇرۇپ بولغان. بىراق، ئۇ چاغدىكى ھۆكۈمرانلىق دائىرىسى تېخى كىچىك، ھاكىمىيەت شەكلى تېخى مۇكەممەللەشمىگەنىدى، خالاس. ھاكىمىيەتنىڭ مەيدانغا كەلگەن ۋاقتى سامانىيلار خانلىقىنىڭ ئەمەلدارى ئىسمايىل ماۋرائۇننەھىردە ۋالىي بولۇپ

تۇرغان مەزگىل ئىدى. بىلگە قادىرخان ۋاپات بولغاندىن كې-
يىن، ئۇنىڭ ئىككى ئوغلى ئايرىم - ئايرىم ھالدا تەختكە ۋا-
رىسلىق قىلدى: چوڭ ئوغلى بازىر قاراخان بالاساغۇندا تۇ-
رۇپ، ئارسلان خان دەپ ئاتالدى؛ ئىككىنچى ئوغلى ئوغۇلچاق
تالاستا تۇرۇپ، بۇغراخان دەپ ئاتالدى. مىلادى 893 - يىلى،
ئوغۇلچاق بىلەن سامانىيلار خانلىقى ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش بول-
دى، سامانىيلار قوشۇنى تالاسنى ئىشغال قىلىپ، ئوغۇلچاقنىڭ
خوتۇنى باشلىق 15 مىڭ ئادەمنى ئەسىر ئالدى، شۇنىڭ بې-
لەن ئوغۇلچاق پايتەختتىنى قەشقەرگە كۆچۈرۈشكە مەجبۇر بولدى.

ساتۇق بۇغراخان بازىرنىڭ ئىككىنچى ئوغلى بولۇپ،
ئەسلى ئىسمى سالۇن تېكىن* ئىدى. كېيىن ئۇ، سامانىيلار خان-
لىقىدىكى ئەبۇنەسىر سامانىينىڭ تەسىر كۈرسىتىشى بىلەن ئىس-
لام دىنىغا كىرگەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئەبۇنەسىر سامانى-
سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ ئاساسچىسى سامانىينىڭ ئوغلى ئىكەن.
ئۇ شۇ چاغلاردا چوڭ ئاكىسى ئىسمىرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا نارازى
بولۇپ، ھازىرقى ئاتۇشقا كېلىپ تۇرغانىكەن. ئوغۇلچاق پايتەخ-
تىنى قەشقەرگە كۆچۈرۈپ كەلگەندە، ساتۇق بۇغراخانمۇ ئوغۇل-
چاقنىڭ قېشىدا ئىدى. ساتۇق بۇغراخان ئىسلام دىنىغا كىرگەن-
دىن كېيىن، ئوغۇلچاقنىڭ ئەتراپىدا خۇپىيانە مۇرىت توپلاپ،
تېزلا كۈچلۈك سىياسىي - ھەربىي كۈچ بولۇپ شەكىللەندى.
ئوغۇلچاق جاھىل بۇتپەرەس بولغاچقا، ئىسلام دىنىنىڭ تارقى-
لىشىغا قەتئىي قارشى ئىدى. ساتۇق بۇغراخاننىڭ كۈچى زو-
رايغاندىن كېيىن، X ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرى ئۆزىنىڭ تا-
غىسىغا قارشى ھەربىي ھۇجۇم قوزغاپ، ئوغۇلچاقنىڭ قوشۇنى-
نى مەغلۇپ قىلدى، ئوغۇلچاقنى ئۆلتۈرۈپ، ھاكىمىيەتنى تار-

---

* چاغاتاي يېزىقىدا يېزىلغان «بۇغراخانلار تەزكىرىسى». قولىيازما

تۇالدى*. ساتۇق بۇغراخان خانلىق تەختىگە چىققاندىن كې-
يىن، ئالدى بىلەن سامانىيلار خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىپ، تالاس
شەھرىنى قايتۇرۇۋالدى. X ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرى يەنە
بالاساغۇننى ئىشغال قىلدى. بالاساغۇننى ئىشغال قىلغاندىن
كېيىن، سۇتۇق بۇغراخان ئۆزىنى قاراخان دەپ جاكارلاپ،
قەشقەرنى پايتەخت قىلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، سۇلالە
ئىسلام دىنىنى بىرلىكە كەلگەن ئىتىقاد قىلىپ بېكىتتى.
بەزى ئالىملار بۇ سۇلالىنى ئىسلام دىنى دۆلەتلىرى ئىچىدە
تۇنجى تۈركىي تىلىدىكى دۆلەت دەپ ھېسابلايدۇ.

ھىجرىيە 344 - يىلى (مىلادى 956/5 - يىلى)، ساتۇق
بۇغراخان ۋاپات بولۇپ، ئاتۇشتا دەپنە قىلىندى. ئۇنىڭ چوڭ
ئوغلى بايتاش (مۇسۇلمانچە ئىسمى مۇسا ئىبنى ئابدۇلكەرىم)
تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ، ئارسلانخان دەپ ئاتالدى، ئۇ يەنىلا
قەشقەردە تۇردى. ئۇنىڭ ئىنىسى سۇلايمان بالاساغۇندا تۇردى.
ئىسلام تارىخچىسى ئىبنى ئاتىلىنىڭ ئېيتىشىچە، مۇسا ئارسلان-
خان ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان مەزگىللەردە، 200 مىڭ چې-
دىرلىق تۈركلەر ئىسلام دىنىغا كىرگەنىكەن. مىلادى 960 - يىلى،
مۇسا ئارسلانخان ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى دەپ جاكارلىدى.
ئۇ تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن، دەرھال ئۆز ھۆكۈمرانلىقىدىكى
رايونلاردا ئىسلام دىنىنى يولغا قويدى ھەمدە سۇفى مەزھې-
نىڭ ئىشائى قارامىتىنىڭ يارىدىنى بىلەن مۇڭەپپەقىيەت قازاندى.
شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ شۇ چاغدا يەنىلا بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قى-
لىپ كېلىۋاتقان ئۇدۇن (خوتەن) غا قارشى «غازات» نامى بى-
لەن ئۇرۇش قوزغىدى.

ئۇدۇن تەكلىماكاننىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىگە جايلاش-
قان بىر پارچە يېگانە بوستانلىق بولۇپ، بوستانلىقنىڭ غەربىي

* چاغاتاي يېزىقىدا يېزىلغان «بۇغراخانلار تەزكىرىسى»، قولىيازما.

تەرىپى بىلەن جەنۇبىي تەرىپىنى كۇبۇنلۇن تېغى ئوراپ تۇرىدۇ، شىمالىي تەرىپى بىلەن شەرقىي شىمال تەرىپى بىپايان قۇملۇق، ئۇدۇنسىنىڭ يىرى تۈزلەڭ، كىلىماتى قۇرغاق ھەم ئىسسىق، ئۇ يەردە ئىسسىققا ۋە قۇرغاقچىلىققا چىداملىق زىرائەتلەر ئۆسىدۇ. كۇبۇنلۇن تاغ تېزمىسىدىن باشلىنىدىغان يۇرۇڭقاش ۋە قارا قاش دەريالىرى بۇ بوستانلىقنىڭ ئاساسىي سۇ مەنبەسى. بۇ ئىككى دەريا بولغانلىقى ئۈچۈن، بوستانلىقنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى كاپالەتكە ئىگە بولغان. قەدىمكى زامانىدا، شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدا سودا ئىشلىرى راۋاجلانغاندىن كېيىن، ئۇدۇن ئۆز ۋاقتىدا «يىپەك يولى» نىڭ جەنۇبىي لىنىيىسىدىكى مۇھىم شەھەرلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالغان. ئۇنىڭ زېمىنى «يىپەك يولى» نىڭ جەنۇبىي لىنىيىسىدىكى مۇھىم ئۆتكەلگە جايلاشقانلىقى ئۈچۈن، جۇڭگو بىلەن ھىندىستان نىڭ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشى جەريانىدا مۇھىم رول ئويناپتتى. ئۇدۇندىن چىقىدىغان ئىسىل قاشتېشى «يىپەك يولى» نى بويلاپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرىغا ئېلىپ بېرىلىپ، بۇ رايونلارنىڭ ماددىي ۋە مەدەنىيەت ھاياتىنى بېيىتقاندى. ئۇدۇن دۆلىتى ئوتتۇرا جۇڭگودىكى تۈزلەڭلىكتە قۇرۇلغان غەربىي خەن سۇلالىسى بىلەن شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىلا تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا دەۋران سۈرۈپ، كروران، يەكەن قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن بىللە، «چوڭ دۆلەت» دەپ ئاتالغانىدى. بۇددا دىنى مىلادى I ئەسىردىلا ئۇدۇنغا تارقىلىپ كىرگەن ۋە تېز راۋاج تاپقانىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇدۇن شەھىرى غەربىي يۇرتتىكى بۇددا مەدەنىيىتىنىڭ مەركەزلىرىدىن بولۇپ قالدى. ۋېي - جىن، جەنۇبىي - شىمالىي سۇلالىلەردىن تارتىپ سۈي، تاڭ دەۋرلىرىگىچە بولغان ئارىلىقتا، نۇرغۇن مەشھۇر بۇددا ئۆلىمالىرى ۋە راھىبلىرى ئۇدۇنغا كەلگەنىدى. ئۇدۇن راھىبلىرى ۋە سەنئەتكارلىرى ئىلىمىزنىڭ بۇددىزم تارىخى ۋە سەنئەت تارىخىدىمۇ مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. ئۇدۇن خان جەمەتلىرىدىن

ۋسارا جەمەتى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئۇدۇندا مىڭ يىلغا يېقىن ھۆكۈم سۈرگەنىدى.

مىلادى IX ئەسىردىكى ئۇدۇن رايونى يەنىلا زور مۇستەقىل لىككە ئىگە خانلىق ئىدى. 872 - يىلى (شىيەنتۇڭنىڭ 13 - يىلى) ئۇدۇن خانىنىڭ ساجۇ ھىراۋۇلى جاڭ يىچاۋنىڭ جىيەنىگە يازغان بىر مەكتۇبىدا ئۆزىنىڭ خانلىق نامىنى «ئۇلۇغ ئۇدۇن دۆلىتى پەغپۇرى»* دەپ ئاتىغانلىقىدىن قارىغاندا، شۇ چاغدىكى ئۇدۇن دۆلىتىمۇ مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدىكى بىر مۇستەقىل ھاكىمىيەت ئىدى. بۇ ھاكىمىيەتنىڭ دۆلەت نامى ئىلگىرى «چىن ماچىن» دەپ ئاتالغان. X ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يېزىلغان تارىخ كىتابلىرىدا ئۇدۇن دۆلىتى يەنە «ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتى» دېگەن نام بىلەنمۇ ئۇچرايدۇ. 938 - يىلى (كېيىنكى جىن پادىشاھلىقى تەيىنزۇ 3 - يىلى)، ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتىدە ۋسارا سامنارا (خەنزۇچە مەنبەلەردە «لى شېڭتىيەن» دەپ ئاتالغان) تەختتە ئولتۇردى. ۋسارا سامنارادىن كېيىن ۋسارا سۇرا، ۋسارادام، ۋسارا سان دېگەنلەر تەختتە ئولتۇردى. قارا خانىيلار سۇلالىسى بىلەن ئۇدۇن دۆلىتى ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش بولغان ۋاقىت دەل ۋسارا سامنارانىڭ ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتىدە ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن ۋاقتى ئىدى.

قارا خانىيلار سۇلالىسى بىلەن ئۇدۇن ۋسارا خانلىقى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ نەچچە ئون يىل داۋاملاشتى. ئۇرۇش داۋامىدا ئۇدۇن ۋسارا خانلىقى تەبەتلەر بىلەن گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ۋە قوجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ياردىمىگە ئېرىشتى، قارا خانىيلار سۇلالىسى بولسا سامانىيلار خانلىقىنىڭ ياردىمىگە ئېرىشتى،

* «مەدەنىي يادنامىلار»، 1978 - يىل 12 - سان، «موگاۋگۈدىن يېڭى تېپىلغان تام رەسىملىرى».

ئۇرۇشتا ھەر ئىككى تەرەپ پۈتۈن كۈچىنى ئىشقا سالدى، ھازىرقى يېڭىسار، قەشقەر، يەكەن ئوچ ناھىيە ئارىلىقىدىكى تۈزلەڭلىكلەر شۇ قېتىمقى شىددەتلىك ئۇرۇشلارنىڭ جەڭگاھى ئىدى. مۇسا ئارسلانخان (بايتاش) دەۋرىدە، ئۇدۇن ۋىساراخانا لىقىدىكى بۇددىستلار قەشقەرنى بىر مەھەل ئىشغال قىلىۋالغاندا، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھەربىي قوشۇنى كۈچىنىڭ بارىچە قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، قەشقەردە شىددەتلىك جەڭ قىلدى، ئىككى تەرەپ ئېغىر چىقىم تارتتى. ئىسلام تارىخى مەنبەلىرىدە ئېيتىلىشىچە، شۇ چاغلاردا خوتەن بۇددىستلىرىنىڭ باش قوماندانى چىقال خالخال ماچىن دەپ ئاتىلاتتى، ئۇلارنىڭ قالغان ئىككى قوماندانى نوقتى رەشىت ۋە جوقتى رەشىت دەپ ئاتىلاتتى. تېپىلغان ئۇدۇن يېزىقىدىكى پۈتۈكلەردە بولسا قاراخانىيلار تەرەپ نىڭ سەردارى «تار جىيەك چوڭ شاھ» دەپ ئاتالغانىدى. تەخمىنەن 988 - يىلىدىكى ئۇرۇشتا يەنى يېڭىساردا بولغان بىر قېتىملىق شىددەتلىك جەڭدە، مۇسا ئارسلانخانىنىڭ ئوغلى ئۇبۇلھەسەن ئەلى ئۆلتۈرۈلدى. ئۇرۇشتىكى ئۈستۈنلۈك ئۇدۇن تەرەپكە ئۆتتى. تاكى XI ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، قاراخانىيلاردىن يۈسۈپ قادىرخان ئاخىرقى ھېسابىتا ئۇدۇن ۋىسارا خانلىقىنى يوقىتىپ، ئىسلام دىنىنى ھازىرقى خوتەن رايونىغا كېڭەيتتى.

قاراخانىيلار بىلەن ئۇدۇن شىددەتلىك جەڭ قىلىشىۋاتقاندا، سۇلايمانىنىڭ بالاساغۇندا تۇرۇۋاتقان ئوغلى بۇغراخان ھەسەن (ھارۇن) سامانىيلار خاندانلىقىغا ھۇجۇم قىلدى. 990 - يىلى، بۇغراخان ھەسەن (ھارۇن) ئىسفىجاب شەھىرىنى ئىشغال قىلدى. 992 - يىلدىن كېيىن، ماۋرائۇننەھر رايونىغا نەچچە قېتىم يۈرۈش قىلىپ، بۇخارا بىلەن مۇھىم شەھەر سەمەرقەندنى بېسىۋالدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، بۇغراخان ھەسەن (ھارۇن) ئېغىر

كېسەل بولۇپ، بالاساغۇنغا قايتىش سەپىردە ۋاپات بولدى*. مۇسا ئارسلانخاننىڭ جىيەنى ئەخمەد ئىبنى ئەلى (توغانخان I دەپمۇ ئاتىلىدۇ) تەختكە ۋارىسلىق قىلدى.

996 - يىلى، ئەخمەد ئىبنى ئەلىنىڭ ئىنىسى ئېلىك ناسىر ئىبنى ئەلى سامانىيلار خانلىقىغا يەنە يېڭىدىن ھۇجۇم قوزغىدى. سامانىيلار خانلىقىنىڭ خانى نۇھ II بۇ ھۇجۇمغا تاقابىل تۇرالماي، باش ۋەزىرى ئابدۇللاھنى ۋەزىپىسىدىن قالدۇردى ھەمدە بەلخ ۋالىيسى سابۇق تېكىنىدىن ياردەم سوراپ، سابۇق تېكىننىڭ يېقىن ئادىمىنى باش ۋەزىرلىككە تەيىنلىدى. سابۇق تېكىن ئېلىك ناسىرنى مەغلۇپ قىلدى. ئۇرۇشتىن كېيىن ئىككى تەرەپ تىنچلىق شەرتنامىسى ئىمزالىدى. شەرتنامە بويىچە كاتتۇان يايلىقى (سەمەرقەندنىڭ شىمالىدا) قاراخانىيلار بىلەن سامانىيلارنىڭ دۆلەت چېگرىسى قىلىپ ئايرىلدى. شۇنىڭ بىلەن سىر دەرياسى ۋادىسىنىڭ جەنۇبىي قىسمى پۈتۈنلەي قاراخانىيلار خانلىقىغا تەۋە بولدى.

999 - يىلى، سامانىيلار خانلىقىدا ئىچكى مالىمانچىلىق يۈز بەردى، ئېلىك ناسىر ئىبنى ئەلى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ بۇخاراغا يەنە ھۇجۇم قىلدى، سامانىيلارنىڭ ئۇ يەرنى ساقلاۋاتقان سەركەردىسى جەڭدە يېڭىلىپ تەسلىم بولدى، قاراخانىيلارنىڭ قوشۇنى بۇخاراغا كىردى، شۇنىڭ بىلەن سامانىيلار خاندانلىقى ھالاك بولدى. ئېلىك ناسىر ئىبنى ئەلى سامانىيلارنىڭ دۆلەت ئەربابلىرىدىن مەلىكشاه II ۋە خان جەمەتىدىكى ئاقسۆڭەكلەرنى يالاپ ئۆزكەنتكە ئەۋەتىپ بەردى. ئېلىك ناسىر ئىبنى ئەلى بۇخاراغا ۋالىي تەيىنلەپ، ئۆزى ئۆزكەنتكە قايتتى.

XI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، مەلىكشاه II نىڭ ئىنىسى ئەبۇ

* چاغاتاي يېزىقىدا يېزىلغان «بۇغراخانلار تەزكىرىسى»، قولىيازما.

ئىبراھىم ئىسمايىل تۇرمىدىن قېچىپ، ئۆزكەنتتىن ئۆتۈپ خارەزمگە باردى. ئۇ قوشۇن توپلاپ، قاراخانىيلار سۇلالىسىگە قارشى ئۇرۇش قىلىپ، سەمەرقەند بىلەن بۇخارانى قايتۇرۇۋالدى. ئېلىك ناسىر ئىبنى ئەلى زور قوشۇن باشلاپ ھۇجۇمغا ئاتلاندى. ئەبۇ ئىبراھىم ئىسمايىل ئۆزىنىڭ ئېلىشالمايدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ، ئامۇ دەرياسى تەرەپكە چېكىنىپ كەتتى. 1005 - يىلى، ئۇ قاراخانىيلار بىلەن بولغان بىر قېتىملىق جەڭدە ئۆلتۈرۈلدى.

ئېلىك ناسىر ئىبنى ئەلى سامانىيلار خانلىقىنى ئۆزىگە قوشۇۋالغاندىن كېيىن، غەزنەۋىيلەر خانلىقىنىڭ سۇلتانى مەھمۇد غەزنەۋىيگە ھۇجۇم قىلىپ خوراسانىنى بېسىۋېلىش قارارىغا كەلدى. 1006 - يىلى، ئۇ سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋي ھىندىستانغا يۈرۈش قىلغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئامۇ دەرياسى ئەتراپىدىكى رايونلارغا قوشۇن ئەۋەتتى. قاراخانىيلارنىڭ بۇخارادا تۇرۇشلۇق ۋالىيسى جەپپار تېكىن باشچىلىقىدىكى بىر تارماق قوشۇن بەلخنى ئىشغال قىلدى؛ سۈباشى تېكىن باشچىلىقىدىكى يەنە بىر قوشۇن ھېراتنى ئىشغال قىلدى. سولتان مەھمۇد غەزنەۋي بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، ھىندىستاندىن دەرھال قايتىپ، ئېلىك ناسىر ئىبنى ئەلىنى مەغلۇپ قىلدى.

ئېلىك ناسىر ئىبنى ئەلى ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغاندىن كېيىن، خوراسانغا يېڭىباشتىن يۈرۈش قىلىشقا تەييارلاندى. ئۇ ئۆزىنىڭ تۇغقىنى يۈسۈپ قادىرخاندىن ياردەم سورىدى. شۇنىڭ بىلەن 40 مىڭ كىشىلىك ئىتتىپاقچى قوشۇن بەلخقە قاراپ ئاتلاندى. 1008 - يىلىنىڭ بېشىدا، قاراخانىيلار قوشۇنى بىلەن غەزنەۋىيلەرنىڭ قوشۇنى بەلخقە يېقىن بىر يايلاقتا جەڭ قىلىشتى، سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋي جەڭدە پىل مىنگەن قوشۇننى

ئىشقا سېلىپ غەلىبە قىلدى. شۇنىڭ بىلەن قاراخانىيلار سۇلالە سىنىڭ ئامۇ دەريا سى ئەتراپىدىكى رايونلارنى ئىشغال قىلىش غەرىزى مەغلۇب بولدى. قاراخانىيلار قوشۇنىنىڭ بۇ قېتىمقى مەغلۇبىيىتى قاراخانىيلار دۆلىتىدە ئىلگىرىدىن مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋاتقان زىددىيەتنىڭ ئاشكارىلىنىشىغا تۈرتكە بولۇپ، دۆلەتنىڭ پارچىلىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

ئەسلىدە، بۇغراخان ھەسەن (ھارۇن) سامانىيلارنىڭ قولىدىكى بۇخارا شەھىرىنى ئىشغال قىلىپ تۇرغان مەزگىلدە، مۇسا ئارسلان خانىنىڭ ئەۋلادلىرى ئۇنىڭ تەختىنى تارتىۋېلىش كويىدا بولۇۋاتقانىدى. شۇڭا ئۇ، ئىشغال قىلىپ بولغان بۇخارا شەھىرىنى تاشلاپ، بالاساغۇنغا قايتىپ ۋەزىيەتنى مۇقىملاشتۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن، ئەخمەد ئىبنى ئەلى تەختكە چىقتى. ئەخمەد ئىبنى ئەلى بۇغراخان ھەسەن (ھارۇن) نىڭ ئەۋلادلىرىنى چەتكە قاقتى. نەتىجىدە قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئالىي ھۆكۈمران گۇرۇھى ئىككى چوڭ سىستېمىغا بۆلۈنۈپ كەتتى: بىرى ــ ئەلى سىستېمىسى (بۇ، ئەخمەد ئىبنى ئەلىنىڭ دادىسى ئەلى ئىبنى مۇسانىڭ نامىدىن كەلگەن)؛ يەنە بىرى ــ ھەسەن سىستېمىسى (بۇ، بۇغراخان ھەسەن يەنى ھارۇننىڭ نامىدىن كەلگەن). ئەلى سىستېمىسىنىڭ نەسىبىنى ساتۇق بۇغراخاننىڭ چوڭ ئوغلى مۇسا ئارسلانخانغىچە؛ ھەسەن سىستېمىسىنىڭ نەسىبىنى ساتۇق بۇغراخاننىڭ كەنجى ئوغلى سۇلايمانغىچە سۈرۈشتۈرۈشكە بولىدۇ. ئەلى سىستېمىسىنىڭ پائالىيەت مەركىزى ئاساسەن ئۆزكەنت، كېيىن سەمەرقەند ئىدى؛ ھەسەن سىستېمىسى بولسا ئاساسەن بالاساغۇن بىلەن قەشقەرنى مەركەز قىلاتتى.

ھىجرىيە 406 - يىلى (مىلادى 1016/15 - يىلى)، ئەخمەد ئىبنى ئەلى ئۆلۈپ، ئۇنىڭ ئۇچىنچى ئىنىسى مەنسۇر

ئىبنى ئەلى تەختكە ۋارىسلىق قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئەلى سىستېمىسى بىلەن ھەسەن سىستېمىسى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت كۈنسايىن ئۆتكۈرلەشتى. بۇغراخان ھەسەن (ھارۇن) نىڭ چوڭ ئوغلى يۈسۈپ قادىرخان (يۈسۈپ ئىبنى ھەسەن) مەنسۇر ئىبنى ئەلىنىڭ خانلىق ئورنىنى ئېتىراپ قىلمىدى ھەمدە ھىجرىيە 415 - يىلى (مىلادى 1025/24 - يىلى) بالاساغۇندا ئۆزىنى «مەلىكۇل مەشرىق» دەپ جاكارلىدى. تەختكە چىققاندىن كېيىن، ئۇ ئالدى بىلەن مەنسۇر ئىبنى ئەلىنىڭ قوللىغۇچىلىرىنى قولغا كەلتۈرۈپ، مەنسۇر ئىبنى ئەلىنى تەختتىن چۈشۈشكە مەجبۇر قىلدى. ئاندىن پايتەختنى بالاساغۇندىن قەشقەرگە كۆچۈرۈپ، ئۆزىنىڭ ئىنىسى ئەخمەد ئىبنى ھەسەن (تۇغانخان II دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نى بالاساغۇنغا ۋالىي قىلىپ، سىر دەريالىنىڭ شەرقى ۋە يەتتىسۇ رايونىنى ئۇنىڭ ئىدارە قىلىشىغا تاپشۇردى؛ يەنە بىر ئىنىسى ئەلى تېكىن (ئەلى ئىبنى ھەسەن) نى سەمەرقەندكە ۋالىي قىلىپ، ماۋرائۇننەھرنى ئۇنىڭ ئىدارە قىلىشىغا تاپشۇردى. لېكىن، ئەخمەد ئىبنى ھەسەن بىلەن ئەلى تېكىن سەلجۇقىي تۈركلىرىدىن ئالپ ئارسلان ئىسرائىلنىڭ ئارىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىشى بىلەن ماۋرائۇننەھردە ئىسيان كۆتۈردى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ ئىسيان شۇ جايدىكى ئەلى سىستېمىسىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەنىكەن. ھىجرىيە 416 - يىلى 2 - ئاينىڭ 27 - كۈنى (مىلادى 1025/24 - يىل 4 - ئاينىڭ 29 - كۈنى)، يۈسۈپ قادىرخان سەلجۇقىيلارنىڭ رەقىبى سۈلتان مەھمۇد غەزنەۋىي بىلەن بىرلىشىشكە مەجبۇر بولدى ۋە ئۆزىنىڭ ئىككى ئىنىسىنىڭ ئىسيانىنى بېسىقتۇرۇش ئۈچۈن سەمەرقەندكە بىرلەشمە قوشۇن ئەۋەتتى. ئىسيان بېسىقتۇرۇلغاندىن كېيىن، ماۋرائۇننەھرنى ئۆزىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ياغان تېكىنىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇردى، يەتتىسۇ رايونىنى ئۆزى بىۋاسىتە

سته كونترول قىلدى. توغانخان II بىلەن ئەلى تېكىن ئىسيان كۆتۈرگەنـده ئۇدۇن بۇددىستلىرى پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئىسلام دىنىغا قارشى ئۇرۇش قوزغـىدى. ئۇدۇنـدىكى قـالايمىقانچىلىق يۈسۈپ قادىرخانغا ئېغىر تەھدىت سالدى. يۈسۈپ قادىرخان ئۆزى بىۋاسته قـوشـۇن بـاشلاپ ئىسيانچىلارنى يوقىتىشقا ئاتلىنىپ، بۇددىستلارنى ئەسـلىدىكى ئېتىقـادىـدىن ئۇزۇل - كېـسىل ۋاز كەچتۈرۈپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا مەجبۇرلىدى*.

هىجـرىيە 424 - يىلى 1 - ئايدا (مىلادى 1032/31 - يىل 12 - ئاي)، يۈسۈپ قادىرخان ۋاپات بولۇپ قەشقەرگە دەپنە قىلىندى. ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى سۇلايمان ئىبنى يۈسۈپ تەختكە ۋارىسـلىق قىلىپ «دەۋلەتى شەرىق» دەپ ئاتالدى. ئۇ ئەلى سىستېمىسىنىڭ پاراكەندىچىلىك سېلىشىدىن ساقلـىنـىش ئۈچـۈن، پـايتەختنى قەشقەردىن يەنە بـالاساغۇنغا كۆچۈردى. ئىنىسى ياغان تېكىنى قايتىدىن ئورۇنباسار خاقانلىققا تەيىنلەپ، تـالاس شـەھىرىده تۇرغۇزدى. يەنە بىر ئىنىسى توغرۇل تېكىن (مـەھـمۇد ئىبـنى يۈسۈپ) نى قەشقەرنىڭ ۋالىيلىقىغا تەيىنلەپ، قاراخانىيلار دۆلـىتـىنىڭ ئىلكىدىكى جـەنۇبىي رايـونىنى ئۇنىڭ بـاشقۇرۇشىغا تاپشۇردى. ئىبنى ئەسىرنىڭ «جامىئۇت تەۋارىخ» دېگەن كىتابىدا سۇلايمان ئىبنى يۈسۈپ «ئادىل، تەقۋادار ھۆكۈمران ئىدى، پەن ۋە دىنىنىڭ دوستى ئىدى» دەپ خاتىرىلەنگـەن. قـاراخـانـىيـلار سۇلالىسى يۈسۈپ قادىرخان ۋە سۇلايمان ئىبنى يۈسۈپ دەۋرىده جەمئىيەتنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت، مائارىپ ئىشلىرى ۋە دۆلەتـىنىڭ تاشقى مۇناسىۋەت قاتارلىق جەھەتلىرىده نۇرغۇن ئۆزگىرىش بولدى. ھۆكۈمرانلىق مەركىزى ئۆزكەنـت ۋە سـەمـەرقـەندتـە بولغان ئەلى سىستېمىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدىمۇ كۈرەش ئوخشاش لا كەسكىنلەشتى. هىجرىيە 433 - يىلى(مىلادى 1042/41 - يىلى)،

* «تۆت ئىمام تەزكىرىسى»، چاغاتايچە قولىيازما

ئەلى سىستېمىسىنىڭ ئىككىنچى ئەۋلات نەۋرىلىرى ــ ئېلىك ناسىر ئىبنى ئېلىنىڭ ئىككى ئوغلى ئالىپ تېكىن بىلەن بۆرى تېكىن قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، ئۆزكەنت بىلەن بۇخارا شەھىرىنى تارتىۋالدى ۋە ئۆزلىرىنىڭ قاراخانىيلارنىڭ بۇغرا قاراخانى سۇلايمان يۇسۇپنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن ئايرىلغانلىقىنى جاكارلىدى. ئالىپ تېكىن ئۆزكەنت شەھىرىدە ئۆزىنى «تاۋغاچ خان» دەپ ئاتىدى. ھىجرىيە 444 - يىلى (مىلادى 1052/51 - يىلى) ئالىپ تېكىن تاۋغاچ خان ئۆلدى، ئۇنىڭ ئىنىسى بۆرى تېكىن تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ، ئۆزىنى «تاۋغاچ بۇغراخان» ۋە «مەلكۇل مەشرق ۋە سىن» (شەرق بىلەن چىننىڭ سۇلتانى) دەپ ئاتىدى. بۇ ئادەم ھۆكۈمرانلىق مەركىزىنى ئۆزكەنتتىن يەنە سەمەرقەندكە يۆتكىدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن قاراخانىيلار سۇلالىسى رەسمىي ھالدا شەرق ۋە غەربتىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتتى. غەربىي قىسىمى سەمەرقەندنى مەركەز قىلدى. شەرقىي قىسىمى بالاساغۇن بىلەن قەشقەرنى مەركەز قىلدى. غەربىي قىسىم قاراخانىيلار تارىختا «ئېلىكخان دۆلىتى» دەپ ئاتالدى، بۇ نام ئېلىك ناسىر ئىبنى ئېلىنىڭ ناملىرىدىن كەلگەنىدى. شەرقىي قىسىم قاراخانىيلار فەرغانە ئويمانلىقىنىڭ شەرقى، يەتتىسۇ رايونى ۋە تارىم ئويمانلىقىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، خوجەند دەريا سى شەرقىي قاراخانىيلار بىلەن غەربىي قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ چېگرىسى قىلىندى. لېكىن ئىككى خاندانلىقنىڭ كۆچمىنىڭ گۈللىنىشى ياكى ئاجىزلىشىشى بىلەن چېگرامۇ دائىم ئۆزگىرىپ تۇرغانىدى.

بۆرى تېكىن تەقۋادار مۇسۇلمان بولۇپ، مۇتتەسىل ئىسلام مۇرىتلىرىغا ئىنتايىن ھۆرمەت قىلاتتى. لېكىن شەيخۇلئىسلامنىڭ غەربىي قاراخانىيلاردىكى تەسىر كۈچى ناھايىتى زور بولۇپ، خانلىق بىلەن موللىلارنىڭ مۇناسىۋىتى، ھاكىمىيەت بىلەن

دىنىنىڭ مۇناسىۋىتى بەكمۇ مۇرەككەپ ئىدى، كۆرەشمۇ ناھايىتى دەھشەتلىك بولغانىدى. بۆرى تېكىن گەرچە تەقۋادار مۇسۇلمان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ دىنىي ساھەدىكىلەر بىلەن يەنىلا توقۇنۇشۇپ قالاتتى. مەسىلەن، ئۇنىڭ بۇيرۇق چۈشۈرۈپ شەيخ ئىمام ئەبۇلقاسىم سەمەرقەندىكە ئۆلۈم جازاسى بەرگەنلىكى ئەنە شۇ توقۇنۇشلارنىڭ مىسالى ئىدى.

1068 - يىلى، بۆرى تېكىن پالەچ بولۇپ قالغانلىقتىن، ئورنىنى چوڭ ئوغلى شەمسۇلمۇلۇك ناسىرغا ئۆتۈنۈپ بەردى، ئۇمۇ «مەلىكۇل مەشرق ۋەسىن» دېگەن پەخرىي نام بىلەن ئاتالدى ھەمدە «ئادىل پادىشاھ» دېگەن ياخشى نامغا ئېرىشتى. ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان مەزگىللەردە، بەزى شەھەرلەردە ئېگىز بىنالار قەد كۆتۈردى؛ قاتناش يوللىرىغا نۇرغۇن قەلئە-ئىستىھكاملار سېلىندى. بۇخارادا مەدرىسىلەر ۋە يېڭى بىنالار سېلىندى. لېكىن ھاكىمىيەت بىلەن دىنىي ھوقۇق ئوتتۇرىسىدىكى كۆرەش بۇنىڭدىن بىلەن زادىلا توختاپ قالمىدى. شەيخۇل ئىسلام ئۇنى شەرىئەتنىڭ يولىيورۇقىغا بويسۇنۇشقا مەجبۇرلىدى ھەمدە ئۇنى دىنىي ئەمر - مەرۇپلار بىلەن چەكلىدى. 1069 - يىلى، ئۇ بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، بۇخارانىڭ ئىمامى ئەبۇ ئىبراھىم ئىسمايىلغا ئۆلۈم جازاسى بەردى.

بۇ مەزگىلدە، غەربىي قىسىم قاراخانىيلارمۇ سەلجۇقىيلارنىڭ تەھدىتىگە ئۇچراۋاتاتتى. 1071 - يىلى، سۇلتان ئالىپ ئارسلان سەلجۇقىي 200 مىڭ ئەسكەرنى باشلاپ ماۋرائۇننەھرگە ھۇجۇم قىلدى، نەتىجىدە سۇلتان ئالىپ ئارسلان سەلجۇقىي باشقىلار تەرىپىدىن قەتل قىلىنىپ، ئۇرۇش توختاپ قالدى. 1074 - يىلى، سەلجۇقىيلار سۇلتانى مەلىكشاھ سەمەرقەندكە يەنە ھۇجۇم قىلدى. شەمسۇلمۇلۇك ناسىرنىڭ تەلىپىگە بىنائەن سەلجۇقىيلارنىڭ باش ۋەزىرى نىزامۇلمۇلكنىڭ مۇرەسسە قىلىـ

شى بىلەن، سەلجۇقىيلار سۇلتانى خوراسانغا قايتىشىغا ماقۇل بولدى. لېكىن XI ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، غەربىي قىسىم قاراخانىيلار سەلجۇقىيلارنىڭ ھاميلىقىدىكى بىر بېقىندى دۆلەتكە ئايلىنىپ قالدى. بولۇپمۇ بۇرى تېكىننىڭ نەۋرىسى ئەخمەد ئىبنى خىزىر (1081 — 1095) دىن كېيىن، غەربىي قىسىم قاراخانىيلار خانلىقى مىسلىسىز دەرىجىدە زەئىپلىشىپ، زاۋاللىققا يۈزلەندى. XII ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىغا كەلگەندە، غەربىي قارا خانىيلار قارا قىتانلارنىڭ بېقىندىسىغا ئايلىنىپ قالدى. مىلادى 1156 - يىلى، ئۆزكەنتتە تۇرۇشلۇق بۇرۇنقى ھەسەن سىستېمىسىدىكىلەر ماۋرائۇننەھرىدىكى غەربىي قاراخانىيلارنىڭ ھاكىمىيىتىنى تارتىۋالدى. مىلادى 1212 - يىلى، غەربىي قاراخانىيلارنىڭ ئاخىرقى ھۆكۈمرانى ئوسمان ئىبنى ئىبراھىم (ھەسەن سىستېمىسىغا مەنسۇپ) خارەزىم شاھ سۇلتان مۇھەممەد تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى، سەمەرقەند ئىشغال قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن غەربىي قاراخانىيلارنىڭ 170 نەچچە يىل داۋاملاشقان ھۆكۈمرانلىقى ئاخىرلاشتى.

شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ ئىلگىرىكى ھۆكۈمرانلىرى ئۆزلىرىنى «خاندانلىقنىڭ رەسمىي ھۆكۈمرانى»، «ئافراسىيابنىڭ ھەقىقىي ئەۋلادى ۋە ۋارىسى»، «ئىسلام دىنىنىڭ تەقۋادار ئېتىقادچىسى ۋە قوغدىغۇچىسى»* دەپ ئاتىشاتتى. خاندانلىق شەرقىي ۋە غەربىي قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتكەندىن كېيىن، سۇلايمان ئىبنى يۈسۈپ ئۆز ئورنىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، ئىسلام دىنىنى پۈتۈن كۈچى بىلەن كېڭەيتتى. مىلادى 1043 - يىلى، بالاساغۇن ئەتراپىدا ياشايدىغان كۆچمەن تۈركىلەردىن 10 مىڭ چېدىرلىق كىشى ئىسلام دىنىغا كىردى.

ھىجرىيە 448 - يىلى (مىلادى 1057/56)، سۇلايمان ئىب-

* «بۇغراخانلار تەزكىرىسى»، چاغاتاي يېزىقىدىكى قولىيازما.

نى يۇسۇپ ئۆزىنىڭ ئىنىسى مۇھەممەد ئىبنى يۇسۇپ بىلەن بولـ غـان بىر قېتىملىق جەڭدە ئەسىرگە چۈشۈپ، تەختنى ئىنىسىغـا ئۆتۈنۈپ بېرىشكە مەجبۇر بولدى. مۇھەممەد ئىبنى يۇسۇپ (يا- غان تېكىن) ئۆزىنى بۇغراخان دەپ جاكارلىدى. مۇھەممەد ئىبنى يۇسۇپ ئۆزى بىر يارامسىز ھۆكۈمران ئىدى. شۇڭا ئۇ تەختتـە ئاران 15 ئايلا ئولتۇرۇپ، 1058 - يىلى تەختنى چوڭ ئوغلى ھۈسەينگە ئۆتۈنۈپ بەردى. ئېيتىشلارغا قارىغـاندا، بـۇ ئادەم «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ مۇئەللىپى مەھمۇد قەشقەرىنىـڭ دادىسى ئىكەن. لېكىن مەھمۇد ئىبنى يۇسۇپنىڭ بىر كىچىـك خانىشى ۋە ئوغلى ئوغلى ئىبراھىم ئىبنى مۇھەممەد ئوردىدا ھاكىمىيەت ئۆزگىرىشى قىلىپ، مۇھەممەد ئىبنى يۇسۇپنى ۋەئور دىدىكى بىر ھۈنچە ئاقسۆڭەكلەرنى زەھەرلەپ ئۆلتۈردى. ئىبرا- ھىم ئىبنى مۇھەممەد تەختنى تارتىۋالدى. ئىبراھىم ئىبنى مـۇ- ھەممەد تەختنى ھاكىمىيەت ئۆزگىرىشى قىلىپ تارتىۋالغان بول- غاچقا، خاندانلىقتىكى ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلار ئوغۇنىڭغا قار- شى چىقتى. غەربىي قاراخانىيلارنىڭ خاقانى ئىبراھىم ئىبنـى ناسىرمۇ بۇ زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ، فەرغانىنى تـارتـىۋالدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، ئىبراھىم ئىبنى مۇھەممەد ئانىسىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن ئىسسىق كۆلنىڭ جەنۇبىدىكى بارسخان شەھىرىگە ھۇ- جۇم قىلىپ بۇ شەھەرنىڭ ھۆكۈمرانى ئىنال تېكىن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

مىلادى 1059 - يىلى، ئىبراھىم ئىبنى مۇھەممـەدنىـڭ تـاغىسى تـوغرول تېكـىن يەنـى مـەھمـۇد ئىـبـنى يـۇسۇپ تەختكە چىقىپ، ھۆكۈمرانلىق مەركىزىنى بالاساغۇنـدىن قـەشـ قەرگە يۆتكىدى، ئۇنىڭ جىيەنى ھەسەن ئىبنى سۇلايمان (ئارسلان تېكىن دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نى ئورۇن باسار قاغان قىلىپ تەينىلەپ، بالاساغۇندا تۇرغۇزدى. مىلادى 1068 - يىلى ئەتراپىدا مۇھەمـ

مەد ئىبنى يۈسۈپ بىلەن ھەسەن ئىبنى سۇلايمان غەربىي قىسىم قاراخانىيلار خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلار ئىشغال قىلىۋالغان فەرغانە رايونىنى قايتۇرۇۋالدى. ئۇروش نەتىجىسىدە ئىككى تەرەپ تىنچلىق شەرتنامىسى ئىمزالاپ، خوجەندنى قايتىدىن ئىككى تەرەپنىڭ دۆلەت چېگرىسى قىلىپ بېكىتتى. شەرتنامىگە ئاساسەن، پۈتكۈل فەرغانە ئويمانلىقى بىلەن سىر دەرياسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى رايونلار قاراخان تۇغرول تېكىنگە، خوجەندنىڭ غەرب تەرىپى غەربىي قاراخانىيلارغا قارايدىغان بولدى. مىلادى 1074 - يىلى، قاراخان تۇغرول تېكىن ئۆلۈپ، ئۇنىڭ ئوغلى ئۆمەر ئىبنى مەھمۇد تەختكە ۋارىسلىق قىلدى. لېكىن ئىككى ئايدىن كېيىن، ئۇنىڭ تەختى توغرول قاراخانىنىڭ جىيەنى ھەسەن ئىبنى سۇلايمان (تارىختا ھارۇن بۇغراخان II دەپ ئاتىلىدۇ) تەرىپىدىن تارتىۋېلىندى، ھارۇن بۇغراخان II قولىدىن ئىش كېلىدىغان پادىشاھ ئىدى. ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە (مىلادى 1074 — 1102)، خانلىقنىڭ ئىچكى قىسمى تۇراقلىق بولۇپ، ئۆز زېمىنىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكى غەيرىي ئىسلام رايونلىرىغا ھەمىشە ئەسكەر ئەۋەتىپ قورال كۈچى ئارقىلىق ئىسلام دىنىنى تارقاتقان. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا: 40 ئىسلام مىلىك ئەسكەرلىرىگە ئىگە بولغان ئارسلان تېكىن بۆكە بۇداچنىڭ 700 مىلىك كۈچ پارلىرىنى يەڭدى*، دەپ خاتىرىلەنگەن. قوشۇن ئىلى دەرياسى بىلەن ئېمىل دەرياسىنى بېسىپ ئۆتۈپ، تىيانشاننىڭ شىمالىي ئېتىكىنى بويلاپ قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىپ، قۇجۇ ئۇيغۇرلىرىنى، مىڭلاق ئەرلىرىنى تالان - تاراج قىلىپ،

* «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 3 - توم، 314 - بەتكە قارالسۇن.

ئۇلارنىڭ شەھەرلىرىنى ۋەيران قىلدى، ئۇلارنىڭ بۇتلىرىنى چېقىپ كۆمۈپەيكۆم قىلىۋەتتى. شۇڭا ئۇ ئىسلام دىنىدا «ئادالەت ۋە دىننىڭ قوغدىغۇچىسى»، «دىننىڭ شانۇ - شەۋكىتى» دېگەن پەخرىي ناملارغا ئېرىشتى. ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە، قەشقەر مەدەنىيىتىدە مىسلىسىز گۈللىنىش مەنزىرىسى بارلىققا كەلدى. بالاساغۇنلۇق يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ مەشھۇر داستانى «قۇتادغۇ بىلىك» نى ئۇنىڭغا تەقدىم قىلدى. ئابدۇجەپپارنىڭ «قەشقەرىيە تارىخى» مۇ ئاشۇ دەۋردە يېزىلغانىدى. ئەپسۇسكى، بۇ كىتاب يوقلىپ كەتكەن، جامال قارىشىنىڭ «سۇررىاخ لۇغىتىگە تولۇقلىما» دېگەن كىتابىدا ئۇنىڭ بەزى ئۆزۈندىلىرىلا ساقلىنىپ قالغان.

مىلادى 1102 - يىلى، ھارۇن بۇغراخان II ۋاپات بولۇپ، ئۇنىڭ ئوغلى ئەخمەد ئىبنى ھەسەن خانلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئارسلانخان دەپ ئاتالدى. ئەخمەد ئىبنى ھەسەن ئارسلانخانمۇ بىر مۇنچە كۆچلۈك تەدبىر قوللىنىپ، شۇ جايدىكى مەلەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. بولۇپمۇ كۆچمەن تۈرك قەبىلىلىرىنى مۇقىم ئولتۇراقلىشىش ۋە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا يەنىمۇ دالالەت قىلدى. مىلادى 1105 - يىلى، ئۇ مەھمۇد ئىبنى ئابدۇجەلىل قەشقەرنىي ئابباسىيلار خەلىپىلىكىگە ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى، خەلىپە مۇستەزىربىللاھ ئۇنىڭغا «ئىمادۇر دۆۋلە» دەپ پەخرىي نام بەردى.

مىلادى 1128 - يىلى، ئەخمەد ئىبنى ھەسەن ئارسلانخان ۋاپات بولۇپ، ئۇنىڭ ئوغلى ئىبراھىم ئىبنى ئەخمەد تەختكە ۋارىسلىق قىلدى. ئىبراھىم ئىبنى ئەخمەد ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە، شەرقىي قىسىم قاراخانىيلار خاندانلىقى ئاجىزلىشىپ، ئۇنىڭ تەۋەسىدىكى مىللەتلەر تۈشتىن ئۇنىڭغا

قارشى چىقتى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ زېمىنىدىكى قارلۇقلار بىلەن قاتلىلار ئىسيان كۆتۈرگەنلىكتىن خانلىقنىڭ كۈچى تېخىمۇ ئاجىزلىشىپ كەتتى. نەتىجىدە ئىبراھىم ئىبنى ئەخمەد غەربكە قاراپ سىلجىپ كېلىۋاتقان قىتانلارنىڭ سەردارى يەللىغ تاش تىن مەدەت تىلەشكە مەجبۇر بولدى. يەللىغ تاش بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، يەتتىسۇ ۋە سىر دەريا‌سى ۋادىسىدىكى رايونلارغا قوشۇن ئەۋەتىپ، ئۇ جايلارنى ئىشغال قىلىۋالدى، ئىبراھىم ئىبنى ئەخمەدكە «ئىلىك تۈركمەن» دەپ ئۇنۋان بەردى. ئىبراھىم ئىبنى ئەخمەد پەقەت قەشقەر، خوتەن رايونلىرىدىلا ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قالدى، لېكىن قارا قىتانلارنىڭ بېقىنىدىسىغا ئايلىنىپ قالدى. مىلادى 1158 - يىلى، ئۇنىڭ ئوغلى مۇھەممەد ئىبنى ئىبراھىم تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ، «بۇغراخان» دېگەن ئۇنۋاننى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، قىتانلارنىڭ تىزگىنىدىن بىر مەھەل ئاجراپ چىقتى. لېكىن ئۇنىڭ نەۋرىسى مۇھەممەد ئىبنى يۈسۈپنىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرى (مىلادى 1204 — 1211) گە كەلگەندە، شەرقىي قىسىم قاراخانىيلار تەۋەسىدىكى يەرلىك فېئودال ئاقسۆڭەكلەر تەپرىقىچىلىك قىلىپ ئىسيان كۆتۈرگەنلىكتىن، خانلىق نامدا بار، ئەمەلدە يوق بولۇپ قالدى. مىلادى 1209 - يىلى، نايمانلارنىڭ شاھزادىسى كۈچلۈك قاراقىتانلارنىڭ ھاكىمىيىتىنى تارتىۋالدى، ئاندىن مۇ قەشقەرگە زور قوشۇن ئەۋەتىپ، قەشقەر بىلەن خوتەننى ئۆز ھۆكۈمرانلىقىغا ئاستىغا ئالدى. مىلادى 1211 - يىلى، مۇھەممەد ئىبنى يۈسۈپ يەرلىك ئاقسۆڭەكلەر تەرىپىدىن قەتل قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن، 170 يىل داۋاملاشقان شەرقىي قاراخانىيلار خاندانلىقى ئاخىر ھالاك بولدى.

2 - بۆلۈم قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ سىياسىي تۈزۈمى ۋە ئىجتىمائىي ئىگىلىكى

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ سىياسىي تۈزۈمى ۋە ئىقتىسادىي تۈزۈمى ئىلگىرىكى ئۇيغۇر، ياغما، قارلۇق، ئۇغۇز قاتارلىق تۈركىي تىل سىستېمىسىدىكى مىللەتلەرنىڭ ئەنئەنىسىگە كۆپ تەرەپلىمە ۋارىسلىق قىلغانىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ، بولۇپمۇ ساماىنىيلار خانلىقىنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمىنىڭ تەسىرىگىمۇ چوڭقۇر ئۇچرىغانىدى. دەسلەپتە، قاراخانىيلار خانلىقى «قوش خان تۈزۈمى» يەنى چوڭ قاغان ۋە مۇئاۋىن قاغان تۈزۈمىنى قوللانغان. چوڭ قاغان «ئارسلانخان» دەپ ئاتىلىپ، بالاساغۇندا تۇرغان؛ مۇئاۋىن قاغان «قادىرخان». (بۇ يەردىكى «قادىر» مەلۇم شەخسنىڭ نامىنى ئەمەس، بەلكى قەيسەر، كەسكىن دېگەن سۆزنى بىلدۈرىدۇ)① دەپ ئاتىلىپ، ئاۋۋال تالاستا تۇرۇپ، كېيىن قەشقەرگە يۆتكەلگەن. كېيىنكى چاغلاردا قاراخانىيلارنىڭ ئالىي ھۆكۈمران گۇرۇھى يەنە «بۇغراخان» (بۇغرا — نارتۆگە دېگەن بولىدۇ)، «قاراخان» (قارا - بۇيۇك، قۇدرەتلىك دېگەن بولىدۇ) «تاۋغاچ خان» («مەملىكىتى قەدىمكى ۋە چوڭ خان» دېگەن مەنىدە)②، «ئىلەكخان» (بەگلىكلەر خانى) قاتارلىق

① «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - توم، 472 - بەت.

② يۇقىرىقى كىتاب. 1 - توم، 592 - بەت.

ئۇنۇانلارنىمۇ قوللانغان. پۈتكۈل قاراخانىيلار تاريخىدا چوڭ قاغانلار بەزىدە «ئارسلانخان»، «ئارسلان قاراخان» ياكى «بۇغراخان» دېگەن ئاملار بىلەن ئاتالغان. «ئارسلانخان» بىلەن «قاراخان» دېگەن ئۇنۇان ئاساسەن ئۇيغۇر، قارلۇق ۋە ئوغۇز-لاردىن كەلگەن؛ «بۇغراخان» دېگەن ئۇنۇان ياغمىلاردىن كەل-گەن. «ئېلىكخان» ئادەتتە مۇئاۋىن قاغانغا قارىتا ئېيتىلاتتى، بۇ، ئوغۇز قەبىلىلىرى (كېيىنكى تۈركمەنلەر) نىڭ ئالىي ئۇنۇانى ئىدى. «ئارسلانخان» دېگەن ئۇنۇان بەزىدە مۇئاۋىن قاغانغا قارىتامۇ ئېيتىلاتتى. مەسىلەن، مىلادى 1059 - يىلى تەختكە چىققان شەرقىي قىسىم قاراخانىيلارنىڭ خاقانى ئىب راھىم ئىبنى مۇھەممەد ھەسەن ئىبنى سۇلايمانمۇ مۇئاۋىن خا-غانلىققا تەيىنلىگەندە، ئۇنى «ئارسلانخان» ياكى «ئارسلان تە-كىن» دەپ ئاتىغان.

قاراخانىيلار بىرقەدەر سىستېمىلىق دۆلەت باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىنى ئورناتقانىدى. قاغانلىقنىڭ ئاستىدا: تېكىن، ئېركىن، سانغۇن، ئىنالچى، بەگ قاتارلىق مەرتىۋە دەرىجىلىرى بار ئىدى. يەنە «ئالىپ تېكىن» (قەھرىمان شاھزادە)، «توڭا تېكىن» (قاپلاندەك شاھزادە)، «بۆرە تېكىن» (بۆرىدەك شاھزا-دە)، «ياغان تېكىن» (پىلدەك شاھزادە)، «چاغىر تېكىن» (بۈر-كۈتتەك شاھزادە)، «تۇغرۇل تېكىن» (لاچىندەك شاھزادە)، «باھادىر» (باتۇر)، «قادىرخان» (ھەممىگە ئىقتىدارلىق خان)، «قىلىچخان» (شەمشىرىدەك ئۆتكۈرخان)، «بىلگە قاغان» (دانىش-مەن، چېۋەر قاغان) دېگەنگە ئوخشاش تۈرلۈك پەخرىي ئۇنۇ-ۋانلار بار ئىدى. ئىسلام دىنى قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت دىنى بولغاچقا، «خاتۇن» (خانىش) لارنىڭ ئورنى ئىلگىرىكى تۈركىي

تىلىدىكى مىللەتلەرنىڭ ھاكىمىيەتتىدىكىگە ئوخشاش ئۇنداق گەۋدىلىك ئەمەس ئىدى. «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى خاتىرىلەردىن قارىغاندا، قاراخانىيلاردا قاغان ۋە مۇئاۋىن قاغانلاردىن باشقا مەركەز ۋە جايلاردا يەنە مۇنداق ئەمەلدارلارمۇ بولغان:

«يۇغۇرۇش» (باش ۋەزىر)، ئۇنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى — قاغانىنىڭ ھوقۇق - مەنپەئىتىنى قوغداش، خانغا يارەملىشىپ ئىچكى - تاشقى چوڭ ئىشلارنى بېجىرىش، يۇغۇرۇش بولغان كىشى ئەقىل - پاراسەتلىك، بىلىملىك ھەم جاسارەتلىك بولۇشى، ئاتاقلىق ئائىلىلەردىن كېلىپ چىققان، ئىسلام دىنىغا ئىخلاس بىلەن ئېتىقاد قىلىدىغان بولۇشى شەرت ئىدى.

«تايىنغۇ» ياكى «ھاجىپ» (يارلىق يەتكۈزگۈچى ۋەزىر)، بۇ قاراخانىيلاردا ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدىغان بىر خىل ئەمەل بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى — خاقانىنىڭ «يارلىق» (بۇيرۇق، ئەمىر - پەرمان) لىرىنى تۆۋەنگە ئەينەن يەتكۈزۈش ھەمدە تۆۋەندىكىلەرنىڭ تەلەپلىرى، خىزمەت ئەھۋالى قاتارلىق ئىشلارنى خاقانغا ئەينەن مەلۇم قىلىش. يارلىق يەتكۈزگۈچى ۋەزىر «خاقانغا ئىشەنچلىك، پۇقرالارغىمۇ ئىشەنچلىك» بولۇشتەك شەرتلەرنى ھازىرلىغان بولۇشى لازىم*؛

«ئوردا باشى» (ئوردا ۋەزىرى)، ئۇنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى ئوردىنىڭ كۈندىلىك ئىشلىرىنى بېجىرىش، ۋەزىرلەر مەجلىسىنى چاقىرىش ۋە باشقىلار؛

«سۇ باشى» ياكى «سانغۇن» (باش قوماندان ياكى ئەمىرلەشكەر)، ئۇنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى — ھەربىي قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىش، دۆلەت زېمىنىنى قوغداش، توپىلاڭنى بېسىقتۇرۇش ۋە باشقىلار. كېيىنكى چاغلاردا، قاراخانىيلار

* «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1981 - يىل، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 3 - توم، 519 - بەت.

نسك ئالسي هەربىي باشلىقى سامانىيلار خانلىقىغا ئوخشاش «ئەمىر» دەپ ئاتالدى. هەربىي باشلىق بولغان كىشى ئۇرۇش ئىشلىرىدا تەدبىرلىك، جەڭگە قوماندانلىق قىلىشتا ئىقتىدارلىق بولۇشى شەرت؛

«ئاغىچى» (مالىيە ۋەزىرى)، ئۇنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى — دۆلەت خەزىنىسىنى باشقۇرۇش. ئۇنىڭ هازىرلاشقا تېگىشلىك شەرتى: پاك بولۇش، تېجەشلىك، هېسابقا ئۇستا هەمدە سودا ئىشلىرىغا ماهىر بولۇش، دۆلەتنىڭ مالىيە تەمىناتىغا كاپالەتلىك قىلىش؛

«قوۋۇقچىباشى» (ئىچكى مۇهاپىزەت ۋەزىرى)، ئۇنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى خاقان، ئوردىنىڭ بىخەتەرلىكىنى قوغداش. قوۋۇقچىباشى بولغان كىشى ئاتاقلىق ئائىلىدىن كېلىپ چىققان بولۇشى، قابىلىيەتلىك، مول بىلىمگە ئىگە، قەددى — قامىتى راۋۇرۇس، مۇئامىلىسى يېقىملىق، ئىش بېجىرىشتا چەبدەس، زىرەك هەم جەسۇر بولۇشى شەرت؛

«ئىلىمگا» يا كى «بىتىكچى» (كاتىپ)، ئۇنىڭ ئورنى ناهايىتى يۇقىرى بولۇپ ئۇ «شاهنىڭ جارچىسى»، ئۇنىڭ ئورنى، ئاساسىي ۋەزىپىسى — خاقان، باش ۋەزىر ۋە ۋەزىرلەرگە ۋەكالىتەن يارلىق، ئەمر — پەرمان ۋە مۇناسىۋەتلىك باشقا هۆججەتلەرنىڭ كوپىيىسىنى يېزىپ چىقىدۇ؛

ئۇنىڭدىن باشقا، قاراخانىيلاردا يەنە «يابغۇ»، «بۇيرۇق»، «تارخان» يا كى «بەگ»، «تۈكسىن» (ئوتتۇرا دەرىجىلىك هەربىي باشلىق)، «چاۋۇش» (تەكشۈرگۈچى) «تۈيىزۈن» (يېزا باشلىقى)، «چوپان» (يېزا باشلىقىنىڭ يارەمچىسى) قاتارلىق يەرلىك ئەمەلدارلار بار ئىدى. خاقانىنىڭ چەت ئەللەردە تۈرۈشلۇق ئەلچىسى «يالۋاچ» دەپ ئاتىلاتتى.

قاراخانىيلار خانلىقى كاۋا چېچەكى رەڭلىك يىپەك رەختـ

تىن ياسالغان تۇغ (بايراق) ئىشلىتەتتى. ئېيتىلىشىچە، بۇ خىل رەڭ خاسىيەتلىك ھېسابلىنىدىكەن.* خاقان بىلەن ھەربىي قوماندان قوشۇن باشلاپ جەڭگە يۈرۈش قىلغانداء، يارلىق، ئەمىر - پەرمان جاكارلىغاندا، چەت ئەل سەردارلىرىنى، ئەلچىلەرنى قوبۇل قىلغاندا، ئۇلارنىڭ يېنىدا دائىم تەييار تۇرىدىغان «تۇغچى» بولاتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، قوشۇن جەڭ قىلغاندا، يېپەك رەختتىن ياسالغان تۇغ - ئەلەمەرنى بىللە ئېلىپ يۈرەتتى.

قاراخانىيلار مەمۇرىي، ھەربىي ۋە دىنىي ئىشلارنى بەجىرىشتە تامغا بېسىش تۈزۈمىنى قاتتىق ئىجرا قىلاتتى. خاقانىنىڭ ئەمىر - پەرمانلىرى «تارتۇق» ياكى «يارلىق» دەپ ئاتىلاتتى، خاقانىنىڭ تامغىسى «تۇغرىق» دەپ ئاتىلاتتى؛ خاقاندىن تۆۋەن ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنىڭ پەرمانلىرى «بۇيرۇق» دەپ ئاتىلاتتى، ئۇلارنىڭ تامغىسى «تامغا» دەپ ئاتىلاتتى. ھوقۇقى ناھايىتى زور بوغان قازىلار «مۆھۈر» دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل تامغا ئىشلىتەتتى. خاقانىنىڭ ۋە باشقا ئەمەلدارلارنىڭ تامغىلىرىغا ئۇلارنىڭ ئىسمى، ئۇنۋانى، مەرتىۋىسى قاتارلىقلار ئويۇلۇشى شەرت ئىدى، تامغىلىرىنى ئۇلارنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك كاتىپى ساقلايتى ئى ۋە ئىشلىتەتتى.

قاراخانىيلارنىڭ مال - مۈلۈككە بولغان ئىگىدارلىق (مۈلۈكچىلىك) تۈزۈمى ئىككى خىل ئىدى. ئۇنىڭ بىر خىلى سامانىيلار خانلىقىدا قوللىنىلغان سۇيۇرغاللىق تۈزۈم بولۇپ، «ئىكتار» دەپ ئاتىلاتتى. بۇ تۈزۈم مىلادى X ئەسىرنىڭ ئاخىرى XI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئورنىتىلغان. بۇ تۈزۈمگە

* «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 3 - توم، 175 - 176 - بەتلەر.

ئاساسەن دۆلەتنىڭ بارلىق مال - مۈلكى خاقانىنىڭ ئىلكىدە بولۇپ، ئۇ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىدىكى زېمىننى ئۆز جەمەتىدىكى ئاكا - ئىنىلىرىغا سۈيۈرغال قىلىپ بېرەتتى، سۈيۈرغال ئالغۇچىلار شۇ رايوندىكى زېمىننىڭ ئىگىسى بولۇپ، خاقان ئۇلارغا قارىتا باجنى ھۆددىگە بېرىش سىياسىتىنى قوللىنىپ، ئۇلاردىن ئېلىنغان باج ئارقىلىق دۆلەت خەزىنىسىنى تولۇقلايتتى؛ يەنە بىر خىلى — ئەنئەنىۋى ئۇرۇقداش، قەبىلە مال - مۈلۈكىگە بولغان ئىگىدارلىق تۈزۈمى. بۇ تۈزۈمگە ئاساسەن، ئوتلاقلاردىن باشقا، قالغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى (چارۋا) ۋە تۇرمۇش ۋاستىلىرى چارۋىچىلارنىڭ ئۆز ئىلكىدە بولاتتى. بۇ خىل تۈزۈم ئاساسەن كۆچمەن چارۋىچىلىق رايونلىرىدا يۈرگۈزۈلەتتى، لېكىن ئوتلاقىقا بولغان ئۇرۇقداش ۋە قەبىلە مۈلۈكچىلىكى ھېئودالىق مۈلۈكچىلىككە ئۆتۈشكە باشلىغانىدى.

قاراخانىيلار دەۋرىدە، دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى يەرگە بولغان ئىگىدارلىق شەكلى ئاساسەن تۆۋەندىكى بىرنەچچە خىل ئىدى:

خېنىي يەرلەر بۇ، ئاساسەن قاراخانىيلار باشقا رايونلارنى بويسۇندۇرغاندا مۇسادىرە قىلغان دۈشمەن تەرەپنىڭ خېنىي يەرلىرى ۋە باشقا ئەمەلدارلارنىڭ يەرلىرى ھەمدە ئۆز دۆلىتىدىكى خۇسۇسىيلارغا تەئەللۇق بولمىغان يەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

ۋەقپە يەرلەر بۇ يەرلەر خاندانلىق تەرىپىدىن مەسچىت ۋە مەدرىسلەرگە ئىنئام قىلىنغان يەرلەر ئىدى. مەسچىت ۋە مەدرىسلەرنىڭ ئىلكىدە يەنە تۈگمەن، كارخانا، دۈكان ۋە شەھەرلەردە يەر - زېمىنلىرى بولۇپ، بۇنداق يەر - زېمىنلەردىن ئادەتتىكى ئەھۋالدا باج ئېلىنمايتتى.

فېئودالالارنىڭ يەرلىرى بۇ يەرلەرگە ئىگىدارچىلىق قىلغۇچىلار پومېشچىكلار بولۇپ، يەر شەخسلەرگە تەئەللۇق ئىدى. لېكسن يەرنى ئۇلار ئۆزلىرى تېرىماي، يېرى يوق ياكى يېرى ئاز دېھقانلارغا ئىجارىگە بېرىپ، دېھقانلاردىن يەر ئىجارىسى ئالاتتى.

ئۆز ئالدىغا تېرىنچىلىق قىلمىدىغان دېھقانلارنىڭ يەرلىرى بۇ شەكىلدىكى يەر مۇلۇكچىلىكىنىڭ قاراخانىيلار سۇلالىسى دائىرىسىدىكى ئومۇمىي يەر مىقدارى ئىچىدە تۇتقان سالمىقى ئانچە چوڭ ئەمەس ئىدى. ئۆز ئالدىغا تېرىنىقچىلىق قىلمىدىغان دېھقانلار خاندانلىققا باج ـ سېلىق تۆلەيتتى، لېكسن ئۇلارنىڭ يەرلىرىنى فېئودالالار ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ، ئۇلارنى يەرسىز دېھقانغا ئايلاندۇرۇپ قويۇش ئېھتىمالى ھەرقاچان مەۋجۇت ئىدى.

يېزا جامائەسىنىڭ يەرلىرى قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە، يېزا جامائەسىنىڭ يەرلىرى كۆپ ئەمەس ئىدى، پەقەت جامائە تۇزۇمىدىن قېچىپقالغان قالدۇق يەرلا بار ئىدى.

قاراخانىيلار خاندانلىقى دەۋرىدىكى يېزىلارنىڭ يەرگە بولغان مۇلۇكچىلىك شەكلى يېزىلاردىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى شەكىللەندۈرگۈچى ئاساس ئىدى. مەيلى روھانىي فېئودالالارنىڭ يەرلىرى بولسۇن ياكى دەھرىي فېئودالالارنىڭ يەرلىرى ۋە ياكى خېنىي يەرلەر بولسۇن، ئۇلارنى ئۇلۇشكە ئايرىپ تەقسىم قىلىۋېلىش چارىسى بويىچە، يەرسىز ياكى يېرى ئاز دېھقانلارغا ئىجارىگە بېرىپ تېرىتاتتى. ئۇلۇشكە ئايرىپ تەقسىم قىلىۋالمىدىغان ئورتاقچى دېھقانلار دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدىكى ئاساسلىق ئەمگەكچىلەر بولۇپ، يەرلىك تىلدا ئۇلار «بازغال» دەپ ئاتىلاتتى. نىزامۇلمۇلكنىڭ «سىياسەتنامە» دېگەن كىتابىدا، بىر ئاقسۆڭەك

ئايالنىڭ يەرنى باشقىلارغا ئىجارىگە بېرىپ تېرىستقانلىقى، يەردىن چىققان ئاشلىقنى ئۆچ ئۇلۇشكە ئايرىپ، بىر ئۇلۇشنى دۆلەتكە تاپشۇرغانلىقى، بىر ئۇلۇشنى يەرگە ئەمگەك قىلغۇچىغا بەرگەنلىكى، بىر ئۇلۇشنى ئۆزى ئالغانلىقى* تىلغا ئېلىنغان. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، ئۇلۇشكە ئايرىم تەقسىم قىلىۋېلىش تۈزۈمىدىكى ئورتاقچى دېھقانلار مەھسۇلاتنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمىغىلا ئىگە بولغان، قالغان ئىككى قىسمىنى يەر بېجى سۈپىتىدە دۆلەتكە تاپشۇرغان ياكى يەر ئىجارىسى سۈپىتىدە فېئودالىارغا تاپشۇرغان. ئۈچتىن ئىككى قىسمىنى تەشكىل قىلغان بۇنداق يۇقىرى ئېكسپىلاتاتسىيە مىقدارى كىشىنى چۆچۈتىدۇ. قاراخانىيلار خانلىقىدىكى ئورتاقچى دېھقانلارنىڭ ئۆزاق مۇددەتكىچە ئېغىر فېئودالىق ئېكسپىلاتاتسىيە ئاستىدا تۇرغانلىقى دەل قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ فېئودالىق جەمئىيىتى ئۆزاق مۇددەتكىچە ئالغا ئىلگىرىلىيەلمەي بىر ئىزدا توختاپ قالغانلىقىنىڭ سەۋەبىدۇر.

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى رايونلار ئىجتىمائىي ئىگىلىكتە يەنىلا دېھقانچىلىقنى ئاساس قىلاتتى. شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسىدىكى قەشقەر، خوتەن، ئاقسۇ، يەكەن قاتارلىق رايونلارنىڭ ھەممىسى دېھقانچىلىق تەرەققىي تاپقان بوستانلىقلار ئىدى. بۇ بوستانلىقلاردا ئۇيغۇرلار ۋە ئۇيغۇرلارغا سىڭىپ كېتىۋاتقان باشقا مىللەتلەر بىللە ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، ئۇلار بۇغداي، كېۋەز، ئارپا، كۆممىقوناق، ئاق قوناق، ماش - پۇرچاق ۋە باشقا ئاشلىق زىرائەتلىرى تېرىيتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇلار يەنە

---

* نىزامولمۇلك: «سىياسەتنامە» 41 - باب. بۇ نەقىل خودبېرنىڭ رۇسچە تەرجىمە نۇسخىسىدىن ئېلىندى، موسكۋا - لېنىنگراد، 1949 - يىل نەشرى، 154 - بەت.

مېۋە - چېۋە، كۆكتاتمۇ تېرىيتتى، شۇڭا باغۋەنچىلىكىمۇ ناھايىتى تەرەققىي قىلغانىدى. بەزى جايلاردا، مەسىلەن، خوتەن، يەكەن، قەشقەر ئەتراپلىرىدا پىلىچىلىكىمۇ ئىقتىسادىي جەھەتتە مۇھىم ئورۇن تۇتاتتى. بۇ جايلاردىن چىقىدىغان پاختىنىڭ سۈپىتى ناھايىتى يۇقىرى بولۇپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى دۆلەتلەر بۇ پاختىنى «پاكىز ھەم يۇمشاق، ئۇنىڭدىن يېپ ئېشىپ شويىنا قىلغىلى، ئېسىل رەختلەرنى توقۇغىلى بولىدۇ» دەپ ماختايتتى. ئۇ جايلاردىن چىقىدىغان ئۈزۈم، ئۆرۈك، نەشپۈت، قوغۇنلارمۇ ھەممە جايلارغا ئوخشاشلا مەشھۇر بولۇپ، «قوغۇنىڭ چوڭلۇقى ئاتنىڭ بېشىدەك ئىدى، تەمى ئىنتايىن تاتلىق» ئىدى. دېھقانلار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ئۆزلۈكسىدىن بىر - بىرىگە ھەمكارلىشاتتى، خامان ۋاقىتلىرىدا ئادەم كۆچى ياكى ئۇلاغ كۆچى ئارقىلىق ئۆزئارا لاپقۇتلىشاتتى. كېۋەز تېرىغۇچىلار ۋە كېۋەز تېرىيدىغان يەرلەر مەخسۇسلىشىپ قالماسلىقى ئۈچۈن «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «كېۋەزلىك»، «كېۋەز تېرىغۇچى» دېگەن مەخسۇس ئاتالغۇلار بار. دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن، ئېتىز - ئېرىق سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشلىرىمۇ راۋاجلانغانىدى. يۇرۇڭقاش دەرياسى، قاراقاش دەرياسى، يەكەن دەرياسى، قەشقەر دەريياسى ۋە ئاقسۇ دەريالىرىدا بىرقەدەر چوڭ سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشلىرى ئېلىپ بېرىلغان، بۇ سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشلىرى ۋە ئۇنىڭ بىلەن يۈرۈشلەشتۈرۈلگەن سۇغىرىش سىستېمىسى ھەرقايسى بوستانلىقلارنىڭ ئېتىز - ئېرىق، باغ - ۋارانلىرىنى سۇغىرىش ئېھتىياجىنى تەمىن ئېتەتتى. سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشلىرىنى ھۆكۈمەت بىر تۈتاش تەشكىللەيتتى، دۆلەت مەخسۇس سۇ قۇرۇلۇشى ئۇچۇن ھاشار بەلگىلەيتتى. توسما ياساش ياكى ئۆستەڭ چېپىشقا

بېرىشقا تېگىشلىك كىشىلەر ھاشارغا بارمىسا، كەنت باشلىقلىرى ئۇلاردىن ھاشار بېجى ئالاتتى. بۇ تۈزۈم زور كۆلەملىك سۇ قۇرۇلۇشلىرى ئىچىدە پايدىلىق ئىدى، ئەلۋەتتە. سۇ قۇرۇلۇشلىرىنىڭ خەلق تۈرمۇشى ۋە ئاشلىقىنى پىششىقلاپ ئىشلەش جەھەتتىمۇ پايدىسى كۆپ ئىدى. مەسىلەن، كىشىلەر شۇ چاغدا ئۆستەڭگە تۈگمەن قۇرۇپ، سۇ كۆچى بىلەن تۈگمەن تېشىنى چۆگىلىتىپ ئۇن تارتىشنى بىلەتتى. سوقا ھەققىدىكى خاتىرىلەردىن، كىشىلەرنىڭ شۇ چاغدا سۇ كۆچى بىلەن شال سوقۇشنى بىلگەنلىكىنى بىلىۋالالايمىز. تۈگمەنىڭ ئاستى - ئۈستى تاشلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا تۆمۈردىن ياسالغان ئوق ۋە «ئىتەگۈ» دەپ ئاتىلىدىغان قۇلاق ئورنىتىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ يېرىكىرەك ياكى يۇمشاقراق تارتماقچى بولسا، كىشىلەر ئاستى - ئۈستى تاشنىڭ ئارىلىقىنى خالىغانچە تەڭشىيەلەيتتى*. مېۋە - چېۋە ئىشلەپچىقىرىشتا كىشىنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى جەلپ قىلىدىغان ئىلگىرىلەش شۇكى، ئەينى چاغدا كىشىلەر مېۋە - چېۋىلەرنى ھەر خىل گۈلە - قاق قىلىپ پىششىقلاپ ئىشلەش ۋە ئۇنىڭدىن تۈرلۈك مۇرابباياساشنى بىلەتتى. ئاشلىق بىلەن ئىشلەنگەن ھاراق ۋە تۈرلۈك مۇسەللەسلەرمۇ بىرقەدەر كۆپ ئىدى.

چارۋىچىلىق ئاساسەن تاغ ئارىسىدىكى ئويمانلىقلار ۋە تېيانشان، كۇئېنلۇن، ئالتاي تاغلىرىنىڭ ئېتەكلىرىدىكى يايلاقلارغا مەركەزلەشكەنىدى. تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى رايونلارمۇ مۇھىم چارۋىچىلىق رايونى ئىدى. چارۋىچىلىقتا ئاساسلىقى ئات، كالا، قوي، ئۆچكە، تۆگە، ئېشەك قاتارلىق ھايۋانلار بېقىلاتتى. مۇقىم ئولتۇراقلاشمىغان،

* «تۇركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - توم، 184 - 505 - بەتلەر.

مەخسۇس چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغان مىللەتلەرنىڭ ئات ۋە باشقا قارا مالىلىرىغا مەخسۇس تامغا بېسىلاتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىن ئات ۋە بىر قىسىم كالىلار باشقا جايلارغا ئېلىپ بېرىلىپ مال ئالماشتۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلەتتى. چارۋا مەھسۇلاتلىرىدىن كۆن - خۇرۇم ۋە سۈتتىن ئىشلەنگەن يېمەكلىكلەر، كالا - قوي گۆشلىرىدىن ئىشلەنگەن يېمەكلىكلەر ۋە يۈك توقۇلمىلار بار ئىدى. ئاتنىڭ بىر قىسمى مىنىش ئۈچۈن ئىشلىتىلەتتى، بىر قىسمى ھارۋا تارتىشقا ئىشلىتىلەتتى. كالا ۋە تۆگىلەرنىمۇ ھارۋا تارتىش ۋە يەر ھەيدەشكە ئىشلەتكىلى بولاتتى، ئېشەكلەر ئاساسلىقى يۈك توشۇشقا ئىشلىتىلەتتى. قوي بىلەن ئۆچكە بولسا يېيىش ئۈچۈن ئىشلىتىلەتتى. سۈتتىن ياسالغان يېمەكلىكلەرنىڭ تۈرى ئىنتايىن كۆپ بولۇپ، بۇلار- نىڭ ئىچىدە مەشھۇرراقلىرى، يېگى سۈت، قېتىق، ئىرىمچىك (سۈزمە)، قىمىز، قۇرۇت قاتارلىقلار ئىدى. چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان چارۋىچىلار جەمئىيەتتە مەلۇم ئورۇنغا ئىگە ئىدى. ئۇۋچىلىقمۇ قوشۇمچە كەسىپ بولۇش سۈپىتى بىلەن، قاراخانىيلارنىڭ ئىقتىسادىي ھاياتىدا مۇھىم رول ئوينايتتى. ئۇۋچىلىقنىڭ ئاساسىي ئوبىيېكتى نار تۆگە، بۆكەن، بۇغا، جەرەن، بۆرە، تۈلكە، تىيىن، ئېيىق قاتارلىقلار ئىدى. سۇسەر، تىيىن تېرىسى، ئاق سۇسەر تېرىسى، تۈلكە تېرىسى، ئىپار قاتارلىقلار خانلىقنىڭ سىرتقا تەقدىم قىلىنىدىغان مۇھىم سوۋغات بۇيۇملىرى بولۇپ ئۇۋچىلىق ۋاستىلىرىمۇ بىرقەدەر- ئىلغا ئىدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ قول ھۈنەرۋەنچىلىكى قاراخانىيلارنىڭ ئىگىلىكىدە ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتاتتى. قول ھۈنەرۋەنچىلىك تۈرلىرى ئىنتايىن كۆپ ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە كان قېزىش، مېتال تاۋلاش، توقۇمچىلىق، كۇلالچىلىق، ئەينەك

بۇيۇملار، قەغەز ياساش قاتارلىق كەسىپلەر خانلىق ئىقتىسادىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتاتتى. ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللاردىن ئەينى چاغدىكى كان قېزىش تېخنىكىسىنىڭ خېلى ئىلغار بولغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. كان مەھسۇلاتلىرىدىن ئاساسلىقى تۆمۈر، قەلەي، ئالتۇن، كۈمۈش، نۆشۈدۇر ۋە ھەر خىل يېقىتلار بار ئىدى. ئۇستىلارنىڭ مېتال تاۋلاش تېخنىكىسى ناھايىتى يۇقىرى سەۋىيىدە بولۇپ، ئۇلار ھەر خىل تۆمۈر قورال - سايمانلارنى ياسىيالايتتى، ئۇلار مىس سۇلفىدىنى ئېرىتىپ ساپ مىس ئالالايتتى، كۈمۈش ئايرىيالايتتى، ئالتۇندىن تۈرلۈك زىبۇ - زىننەت بۇيۇملىرىنى، مەسىلەن، ئالتۇن كەمەر، ئالتۇن ئوقدان قاتارلىقلارنى ياسىيالايتتى، مېتال بۇيۇملار ئىچىدە يەنە ھەربىي قورال - ياراق، ساۋۇت، ئېگەر - جابدۇق قاتارلىق نەرسىلەرمۇ بار ئىدى؛ خەلق تۇرمۇشىدا ئىشلىتىلىدىغان بۇيۇملاردىن ئاساسلىقى ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى ۋە قاچا - قۇچا، قازان - قومۇچلار؛ ھۆنەر - سەنئەت بۇيۇملىرىدىن چىراغ، سىياھدان - قەلەمدان بار ئىدى؛ ئۇنىڭدىن باشقا يەنە قىزىل مىستىن چاقا پۇللارنى قۇيالايتتى.

توقۇمىچىلىق كەسىپىدە يۇقىرى توقۇمىچىلىقى ۋە پاختا توقۇمىچىلىقى بولۇپ، شەرقىي قىسمىدىكى رايونلاردىن چىققان ئاساسلىق پاختا رەخت — «ماتا»، «سەگەز» ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدا مەشھۇر ئىدى. پاختا رەختكە بويالغان بەرگىلى ۋە گۈل باسقىلى بولاتتى. يىپ ئىگىرىشتە چاق ئىشلىتىلەتتى ياكى قول بىلەن ئېشىلەتتى، رەخت توقۇشتا ياغاچتىن ياسالغان دەستگاھ ئىشلىتىلەتتى. بەزى جايلاردا كەندىر توقۇلمىلىرى، يىپەك توقۇلمىلىرى ۋە يۇڭ توقۇلمىلىرى ئىشلەپ چىقىرىلاتتى، گىلەم مەھسۇلاتىنىڭ سانى ۋە سۈپىتىمۇ ناھايىتى يۇقىرى ئىدى. قەشقەر، خوتەن، يەكەنلەردە رەڭگى

ۆه نۇسخىسى ناھايىتى كۆزەل گىلەملەر توقۇلاتتى.

قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ساپال بۇيۇملار ساپال قاچىلار كۆلال چاق بىلەن ياسىلاتتى، ساپال خۇمدىنى ئىچىگە ئۇچ پۇتلۇق جاھاز ئورنىتىپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە خام ساپالنى قويۇپ پىشۇراتتى. ئاھالىلەر ئىشلىتىدىغان سىرلىق ساپال ناھايىتى نەپىس ئىدى. «كاھىش» دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل سىرلىق ساپال ناھايىتى داڭلىق ئىدى. كۆندىلىك تۇرمۇشتا ئىشلىتىلىدىغان كاھىش بۇيۇملار ئىچىدە ئۇرۇق، لوڭقا، كورا، ھېجىر قاچا (چۆچەك)، تەخسە (تاۋاق)، كومزەك، كوزا، پەتنۇس قاتارلىق تۇرلىرى بار ئىدى. ئارخېئولوگىيە خادىملىرى يەنە بەزى جايلاردا ئەينەكنىمۇ تاپقانىدى، ئۇ بۇيۇملار ئاساسەن كۆندىلىك تۇرمۇشتا ئىشلىتىلىدىغان قاچا ـ قۇچىلار بولۇپ، كۆپ سانىدىكىسى رەڭسىز ئەينەكلەر ئىدى.

قاراخانىيلار زېمىنىدا تاشچى، تۆمۈرچى، موزدۇز، ياغاچچى، ساداقچى، بويياقچى، باپكار، گىلەمچى، سىرچى، رەسسام، كىگىزچى قاتارلىق ھەر خىل ھۈنەرۋەنلەر بار ئىدى. ھۈنەرۋەن ئۇستىلارنىڭ تېخنىكا سەنئىتى ناھايىتى يۇقىرى ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا خوتەنىنىڭ قاشتېشى ناھايىتى مەشھۇر ئىدى. 969 ـ يىلى (سۇڭ سۇلالىسىنىڭ كەيباۋ 2 ـ يىلى)، خوتەنده قېزىلغان بىر پارچە چوڭ قاشتېشىنىڭ ئېغىرلىقى 237 جىڭ كەلگەنىدى*.

دېھقانچىلىق ۆه قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئۇدۇن، قەشقەر قاتارلىق جايلارنىڭ سودا ئىشلىرىمۇ تەرەققىي قىلغانىدى. تاشقى سودا ئىشلىرى ناھايىتى تەرەققىي قىلغان بولۇپ، خانلىقنىڭ سودىگەرلىرى ئافغانىستان، ئىران، شەرقىي جەنۇبىي ياۋروپا، ھىندىستانلارغىچە بارغانىدى. قارا

* «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. ئۇدۇن تەزكىرىسى».

خانىيلارنىڭ سۇڭ سۇلالىسى ۋە لياۋ سۇلالىسى بىلەن بولغان سودا ئالاقىسىنى قويۇق ئىدى. مەسىلەن، 1009 - يىلى (سۇڭ سۇلالىسىنىڭ داجۇڭ شياڭفۇ 2 - يىلى) دىن 1124 - يىلى (سۇڭ سۇلالىسىنىڭ شۇەنخې 6 - يىلى) غىچە، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ 130 نەچچە يىل ئىچىدە، ئۇدۇن بىلەن سۇڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى سودا ئالاقىسى ئاز بولغاندا بىر - ئىككى يىلدا بىر قېتىم، كۆپ بولغاندا يىلىغا ئىككى قېتىم بولۇپ تۇرغانىدى. قاراخانىيلاردىن سۇڭ سۇلالىسىگە ئېلىپ بېرىلىدىغىنى ئاساسلىقى ئۇنچە - مەرۋايىت، مارجان، زۇمرەت، پىل چىشى، مەستىكى رۇمى، قۇستە، كەھرىۋا، سەگەز، نۆشۈدۇر، تۇز، غەربىي يۇرت كىمخابى، قاشتېشى بىلەن بېزەلگەن يۈگەن، ئىپار، مەرمەر تاش، سىماب، قىلەمپۇر قاتارلىق تاۋارلار بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە مەستىكى رۇمى كوپرەك سالماقنى تەشكىل قىلاتتى. سوداگەرلەرنىڭ سۇڭ سۇلالىسىدىن قاراخانىيلار سۇلالىسىغا ئېلىپ كېلىدىغىنى ئالتۇن كەمەر، كىمخاب، مىس پۇل، گۈللۈك تاۋار - دۇردۇن، ھۇنەر - سەنئەت بۇيۇملىرى، چاي قاتارلىق تاۋارلار ئىدى. سۇڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان سودا مۇنداق ئىككى خىل شەكىلدە ئېلىپ بېرىلاتتى: بىر خىلى، قاراخانىيلار «سوۋغا تەقدىم قىلىش ئەلچىلىرى» ئەۋەتىپ، خاقانىنىڭ مەكتۇپلىرىنى ۋە يەرلىك مەسۇلاتلارنى بىۋاسىتە بېيجىڭ (ھازىرقى خېنەنىڭ كەيفېڭ) شەھرىگە ئاپىرىپ سودا قىلاتتى، ھەر قېتىم بارغانلار 50 نەپەر ئەتراپىدا بولۇپ، بېيجىڭ شەھىرىدە 100 كۈن تۇراتتى. يەنە بىر خىلى، ئادەتتىكى سودىگەرلەر بولۇپ، سۇڭ سۇلالىسى ئۇلارنىڭ شىجۇ (ھازىرقى گەنسۇ ئۇلكىسىدىكى لىڭتاۋ ناھىيىسى)، چىنجۇ (ھازىرقى گەنسۇ ئۇلكىسىدىكى تىيەنشۇي ناھىيىسى) شەھەرلىرىدە تۇرۇشغىلار ۋە خىسەت قىلاتتى،

ئادەم سانى بىلەن تۇرۇش ۋاقتىنى چەكلىمەيتتى، لېكىن ئۇلار-نىڭ سودا پائالىيەتلىرىنى سۇئ سۇلالىسى ئادەم بەلگىلەپ باشقۇراتتى. لياۋ سۇلالىسى بىلەن بولىدىغان سودىدا ئاساسلىقى يىپەك بۇيۇملار ۋە كۈمۈش ئېلىپ كېلىنەتتى. بۇ مالىلار ئەسلىدە سۇئ سۇلالىسىنىڭ ھەر يىلى لياۋ سۇلالىسىگە بېرىدىغان ئولپانلىرى ئىدى. لياۋ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلار سىنىپى سۇئ سۇلالىسى ئولپان ئۈچۈن تاپشۇرغان يىپەك بۇيۇملار بىلەن كۈمۈشنىڭ بىر قىسمىنى ئۆزلىرى سەرپ قىلغانىدىن سىرت، ئېشىپ قالغان قىسمىنى تاۋار ھېسابىدا قاراخانىيلارنىڭ سودا كارۋانلىرىغا سېتىپ بېرەتتى*.

سودىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، شەھەر قۇرۇلۇشىدىمۇ زور تەرەققىياتلار بارلىققا كەلدى. خانلىقنىڭ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان قەشقەرنىڭ ئورنى ناھايىتى مۇھىم ئىدى. شەھەردىكى ئاساسىي بىنالار ئوردا، مەدرىس، مازار ۋە مەسچىتلەر بولۇپ، بىنالار ئومۇمەن خىشتىن قوپۇرۇلغانىدى. ئېگىز بىنالارنىڭ ئۈستىگە گۈمبەز ياسالغانىدى، بەزى بىنالار يەنە سىرلىق كاھىش ۋە گۈل نۇسخىلىرى بىلەن بېزەلگەنىدى.

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ شەھەرلىرىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھمىيىتى ئىلگىرىكىدىنمۇ مۇھىم ئورۇنغا ئۆتكەنىدى. شەھەر ئاھالىلىرى ئاساسلىقى خاندانلىقتىكى ئاقسۆڭەكلەر، ھەربىي ۋە مۇلكىي ئەمەلدارلار، دىنىي يۇقىرى تەبىقىدىكىلەر، باي سودىگەرلەر ۋە ئۇلار ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان ئەسكەرلەر، ئەمەلدارلار، دېدەكلەر، ئادەتتىكى دىنىي خادىملاردىن تەركىب تاپاتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، خانلىق قول سانائەتچىلەرنىڭ

* ۋېي لياڭتاۋ: «قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ تارىخىدىن ئومۇمىي بايان» خەنزۇچە نەشرى، 193 - بەت.

ئورنىنى كۆتۈرگەنلىكى ۋە دېھقانلار ئۆزلىرىنىڭ يانچىغا ئايلىنىپ قالماسلىقى ئۈچۈن شەھەرگە كۆپلەپ كۆچۈپ كىرگەنلىكى تۈپەيلىدىن، شەھەر ئاھالىسى ئىچىدىكى قول سانائەتچىلەر، ئوتتۇرا ۋە كىچىك سودىگەرلەر بىلەن ئۇششاق تىجارەتچىلەرنىڭ سانىمۇ كۆپ ئىدى. شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ باي - نامراتلىق پەرقى ناھايىتى زور ئىدى. بىر بىناكارنىڭ ئىككى ئايدا تاپقان پۇلىنى بىر نىمكار بىر يىلدىمۇ تاپالمايتتى؛ ۋەھالەنكى، بىر نىمكارنىڭ بەھۈزۇر يەپ كەتكەن نەرسىسىنى بىر مەدىكار ئۆمۈربويىمۇ تاپالمايتتى①. ئۇستىلار، نىمكارلار، مەدىكارلارنىڭ كىرىمىدە چوڭ پەرق بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدە تۇتقان ئورنىمۇ ئوخشاشمايتتى②.

3 - بۆلۈم قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئىدىيە، مەدەنىيەت ۋە ئۆرپ - ئادەت

قاراخانىيلار سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىق قىلغان رايونلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنىڭ مۇقىم راۋاجلانغانلىقى، شەھەر تۈرمۇشىنىڭ كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشى ۋە ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ پەن - مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. بۇلارنىڭ ئىچىدە بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ مەدەنىي ھاياتى

---

① «تاجىكلار تارىخى» 2 - توم، 1 - كىتاب، 262 - بەت.

② ۋېي لياڭتاۋ: «قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ تارىخىدىن ئومۇمىي بايان» خەنزۇچە نەشرى 203 - بەت.

ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلىدا زور ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلدى، ئىدىئولوگىيىنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدە ئىسلام ئىدىيىسى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى ناھايىتى چوڭقۇر بولغان يېڭى ئىدىيە، كۆز قاراش، ئالاقە ۋە ئەخلاق مىزانلىرى شەكىللەندى. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا شۇ دەۋردىكى ئىدىيە، كۆز قاراش ۋە ئەخلاق مەركەزلىك، سىستېمىلىق ھەم ئوبرازلىق ھالدا تەسۋىرلەنگەن. بۇ ئەسەردىكى بايانلىرىدىن شۇ زامانىدىكى كىشىلەردە مۇنداق قاراشلارنىڭ بارلىقىنى بىلىمىز:

پادىشاھ ۋاراسلىق تۈزۈمى بويىچە بولۇشى كېرەك. ياخشى بىر پادىشاھ ئەقىل ـ پاراسەتكە توشقان، مەجەزى مۇلايىم، ئەخلاقى دۇرۇس بولۇشى، ئاقىللارنى ئىشقا قويۇپ، چاكىنا ئادەملەردىن يىراق تۇرىدىغان، دانىشمەنلەرنى ئۆزىگە يېقىن تۇتىدىغان بولۇشى لازىم؛

خانىنىڭ ۋەزىرلىرى ئېسىل ئاقسۆڭەكلەر تەبىقىسىدىن كېلىپ چىققان بولۇشى، ۋەزىرلەرمۇ ئوخشاشلا ياخشى، ئەخلاقلىق بولۇشى، ئاچكۆز، نەپسانىيەتچى بولماسلىقى لازىم. پادىشاھ دۆلەتنى قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىشى، ۋەزىرلەر بىلىم ۋە ئەقىل بىلەن پادىشاھقا يارەملىشىشى لازىم؛

ئادەتتىكى پۇقرالار ئەڭ تۆۋەن قاتلامدا تۇرىدىغان بىر تەبىقە بولۇپ، ئۇلار ئەدەب ـ قائىدىنى بىلمەيدۇ، ئۇلاردا ئالاقە يوق. يۇقىرى تەبىقىدىكىلەر ئۇلار بىلەن يېقىن مۇئامىلىدە بولماسلىقى، كۆپ سۆزلەشمەسلىكى لازىم، ئۇنداق قىلىش ئۆزلىرىنىڭ سالاھىيىتىگە لايىق كەلمەيدۇ، لېكىن ئۇلارنىڭمۇ ئادەتتىكى تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇپ، قورسىقىنى تويغۇزۇش كېرەك؛

ئەۋلىيا ـ ئەنبىيالار بولسا مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ

يېقىن تۇغقانلىرىدۇر، ئۇلارنى ھۆرمەتلەش ۋە قەدىرلەش، ئۇلارغا سوۋغات يوللاپ تۇرۇش لازىم؛

ئاقىللار، دانىشمەنلەر، تېۋىپلار، داخانلار، چۆشكە تەبىر بەرگۈچىلەر، رەمبالار، شائىرلار ــ ئوخشاش بىر تەبىقىگە مەنسۇپ كىشىلەر. بۇلار جەمئىيەتكە ئېھتىياجلىق كىشىلەردۇر. شۇڭا، ئۇلار جەمئىيەتنىڭ ئېتىراپ قىلىشى ۋە ھۆرمىتىگە ئېرىشىشى لازىم. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئاقىللار ۋە دانىشمەنلەرنى قەدىرلەش، ئۇلارغا ماددىي مەئىشەتلەر بىلەن ياردەم بېرىش، ئۇلارنى يېمەك ـ ئىچمەك بىلەن تەمىن ئېتىش، ئۇلار ئۈچۈن خىزمەت قىلىش لازىم. چۈنكى، كىشىلەر ئاقىللار ۋە دانىشمەنلەرنىڭ «كىشىلەر قەلبىنى يورۇتىدىغان مەشئەل» ئىكەنلىكىنى بىلدى. بىلىم ــ توغرا دىنىي قانۇنىنىڭ ئاساسى؛ تېۋىپلار بولسا ناھايىتى كېرەكلىك ئادەملەر، شۇڭا ئۇلارغا نالايىق مۇئامىلە قىلماسلىق لازىم. كىشىلەر جەمئىيەتنىڭ بارلىقىنى ئېتىراپ قىلغاچقا، داخانلارنى جەمئىيەتنىڭ ئايالىرىغا تاقابىل تۇرۇشتا ناھايىتى كېرەكلىك، دەپ قارايدۇ. شۇڭا، ئۇلارنى چەتكە قاقماسلىق لازىم؛ چۈشىنى كىشىلەر ناھايىتى قورقۇنچلۇق ھادىسە دەپ قارايدۇ، چۈشكە قانداق تەبىر بېرىش ــ بۇ چۈشنىڭ ياخشىلىق ياكى يامانلىقتىن دېرەك بېرىشنى ئۇرۇپ بېرىش ــ بىر كىشى ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم بولۇشى مۇمكىن، شۇڭا كىشىلەر چۈشكە تەبىر بەرگۈچىلەرگە ئېتىبار بىلەن قارىشى لازىم. ئۇلار زامانىسىدا مۇنەججىملەر كالېندارچىلىقىنى بىلىدىغان بولغاچقا، كىشىلەر ئۇلارنى ئاستىرونومىيە، جۇغراپىيە بىلىملىرىنى بىلىدۇ، دەپ قارايدۇ، ۋاقىت، سائەتنىڭ خەيرلىك ياكى شۇملۇق ئىكەنلىكىنى شۇلاردىن سوراش كېرەك.

دېھقانلار، چارۋىچىلار، سودىگەرلەر، ھۈنەرۋەنلەر ــ

جەمئىيەت بايلىقىنى ياراتقۇچىلاردۇر. «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى بايانىدىن قارىغاندا، شۇ چاغدىكى كۆز قاراشتا بۇ ئادەملەرنىڭ ئورنى ئانچە تۆۋەن بولمىغان. مەسىلەن، مۇئەللىپ دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقارغان نەرسىلىرى بارلىق ھايۋانىنى ئوزۇق بىلەن تەمىنلەيدۇ، شۇڭا، كىشىلەر دېھقانلارنى كۆپرەك دوست تۇتۇشى لازىم، دەپ قارايتتى؛ سودىگەرلەر ناھايىتى ئەركىن، دۇنيانىڭ ھەممە يەرلىرىگە بارىدۇ. ئۇلار ئۆزىنىڭ كۆز قاراشلىرىنى ھەرقايسى جايلارغا تارقىتالايدۇ، شۇڭا، كىشىلەر سودىگەرلەرنى ھۈرمەتلىشى لازىم، دەپ قارايتتى؛ ھۈنەرۋەنلەر جەمئىيەتنىڭ زىننەتكارلىرى، ئۇلار بولغاچقا، دۇنيا گۈزەللىك بىلەن بېزەلگەن دەپ ھېسابلايتتى، شۇڭا، كىشىلەرنىڭ نەزەردە ھۈنەرۋەنلەرنىڭ ئورنى سودىگەرلەرنىڭكىدىن تۆۋەن ئەمەس ئىدى. چارۋىچىلار — چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپ چىقارغۇچىلار، لېكىن ئۇلار كىشىلەر تەرىپىدىن نادان، قوپال، قانۇننى بىلمەيدۇ، دەپ قارىلاتتى.

قاراخانىيلاردا ئايالارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى تۆۋەن ئىدى، ھەتتا ئايالار نىكاھلىق بولۇش بىلەنلا ئەرلەرنىڭ خۇسۇسىي مۈلكى بولۇشى، ئەرلەر ئايالىرىنى قاتتىق ئىدارە قىلىشى، تالا ـ تۈزگە چىقارماسلىقى، يات كىشىلەرنى ئۆيگە كىرگۈزمەسلىكى، ئايالارنىڭ ئەرلەر بىلەن بىر داستىخاندا تاماق يېيىشىگە يول قويماسلىقى لازىم، دەپ قارىلاتتى. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا يەنە شۇ چاغدىكى ئايالارنىڭ باشقا ئەرلەرگە ئۆز جامالىنى كۆرسىتىمەسلىك ئۈچۈن بېشىغا رومال ئارتىپ، يۈزىنى ياپىدىغانلىقى تىلغا ئېلىنغان.

قاراخانىيلار خاندانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلغان رايونلاردىكى ئۇيغۇرلار قەيسەر، جەسۇر، قەتئىي، كەسكىن مىجەزلىك كىشىلەرنى ناھايىتى ھۈرمەت قىلاتتى، بۇنداق ھۈرمەتلەش

كىشىلەرنىڭ ئۇنۇانلىرىدىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپاتتى. مەھمۇد قەشقەرى خاندانلىقتا قوللىنىلغان «قادىرخان» دېگەن سۆزنىڭ ئەنە شۇنداق خىسلەتنى بىلدۈرىدىغانلىقىنى ئىزاھلىغانىدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇلار يەنە دانىشمەنلەرگە چوقۇنۇپ، ئاقىللارنى ھۆرمەتلەيتتى. مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا بىر سۆزنى ئىزاھلىغاندا، شۇ چاغدىكى مۇنداق بىر بەيتنى نەقىل كەلتۈرگەن: «بىلىملىك ئادەمنى ئىززەتلەپ، سۆزىنى ئىشىت، پەزىلىتىنى ئۆگىنىپ، ئىشقا ئاشۇر»*. بۇ بەيت ــ دانىشمەنلەر ۋە ئالىملارنى ھۆرمەتلەشنىڭ ئىدىيىۋى ئىپادىلىرىدىن بىرىدۇر. دانىشمەنلىك ۋە ئاقىللىقنى ھۆرمەتلەش يۇزىسىدىن، بەزى خان، بەگ، ئىسىلزادىلەر ئۆز ئاملىرىنى «دانىشمەن»، «بىلىملىك» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىم ياكى ئۇنۋان بىلەن ئاتىغان. مەسىلەن: بەزىلەرنى «بىلگەبېگ» (بىلىملىك بەگ)؛ بەزى خانلارنى «كۆل بىلگە» (كەڭ بىلىملىك) ياكى «كۆل بىلگە قادىرخان» (كەڭ پاراسەتلىك ھەم جاسارەتلىك شاھ) دەپ ئاتىغان؛ شۇ سەۋەبتىن بەزى ئەقىللىك كىشىلەرنىمۇ «بۆگۈ» (ئەقىللىك كىشى) دەپ ئاتايتتى.

ئۇنىڭدىن باشقا، قاراخانىيلار خانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلغان رايونلاردىكى ئۇيغۇرلار يەنە ئافراسىيابقا، «تەڭرى» گە، «نوھ» قا ۋە بەزى ھايۋانلارغا چوقۇناتتى. ئۇلار ئافراسىيابنى ئۇيغۇرلارنىڭ بۇيۇك قاغانى دەپ بىلەتتى. ئافراسىيابنىڭ «قاپلاندەك كۆچلۈك ۋە قاپلاندەك جەسۇر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «ئالىپ ئەرتوڭا» دېگەن ئۇيغۇرچە نامى بولۇپ ئۇيغۇرلار ئۆز مىللىتىنىڭ تېگى ــ تەكتىنى مۇشۇ رىۋايەتتىكى

* «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 ــ يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 ــ توم، 558 ــ بەت.

قەھرىمان شەخسكە باغلاپ، ئۆزلىرىنى ئەنە شۇ ئافراسىيابنىڭ ئەۋلادلىرى دەپ قارايتتى. ئۇلار ئۆز نەزەرىگە ياقمىغان بارلىق شەھەرلەرنى ئافراسىياب بىنا قىلغان، دېيىشەتتى. «تەڭرى» گە چوقۇنغانلىقى ھەققىدىكى مىسالىلار ناھايىتى كۆپ. مەسىلەن، ئۇلار «كۆك تەڭرى» نوھنى ياراتقان، نوھنىڭ ئوغلى ياپەس بولسا تۈركلەرنىڭ ئاتىسى، تۈركلەر ئەنە شۇ «تۈرك» دەپ ئاتىلىدىغان ئىلاھنىڭ ئەۋلادى، دەپ قارايتتى. «كۆك تەڭرى» توغرىسىدىكى بۇنداق چۈشەنچە قۇجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ چۈشەنچىسىدىن روشەن پەرقلىق ئىدى. ئۇلاردا ئۆز مىللىتىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى قاراشلىرىمۇ ئانچە ئوخشاش ئەمەس ئىدى. لېكىن ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن، تېخىمۇ نۇرغۇن كىشىلەر ئاللا — ئالەمنىڭ ياراتقۇچى ئىكىنى، ئاللا ھەممىگە قادىر، ھەممىدىن ئۇلۇغ، بارلىق مەدھىيە، رەھمەت - تەشەككۈر ۋە ماختاشلار ئاللاغا ۋە ئاللانىڭ ئۇلۇغ ئەلچىسى مۇھەممەد مۇستافاغا مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىشتى. دېمەك، قاراخانىيلار زېمىنىدا، كىشىلەرنىڭ ئالەمنىڭ ئالىي ھۆكۈمرانى توغرىسىدىكى قارىشى ئىسلام دىنىنىڭ كۆز قارىشىغا قاراپ ئۆزگەرمەكتە ئىدى. لېكىن بۇ ئۆزگىرىش تېخى تولۇق بولمىغانلىقتىن، «كۆك تەڭرى» گە چوقۇنۇش، «كۆك تەڭرى» نى ئەڭ ئالىي ئىلاھ دەپ بىلىش كىشىلەرنىڭ ئېڭىدىن تېخى تولۇق چىقىپ كەتمىگەنىدى.

قاراخانىيلار خاندانلىقى زېمىنىدا كۆپ مىللەت بولغانلىقى ئۈچۈن بۇ زېمىن دائىرىسىدىكى تىل - يېزىق تېخى بىرلىككە

كەلمىگەنىدى، لېكىن بىرلىككە قاراپ راۋاجلىنىش ۆەزىيىتى بارلىققا كەلگەنىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە مۇسۇلمان بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى ساپ تۈركچە تىل، لېكىن ئۆزئارا سۆزلىشىدىغان يەنە بىر خىل شۇبىسىمۇ بار ئىدى. ئۇيغۇرلار توغرىسىغا يېزىلىدىغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللىناتتى، بۇ خىل يېزىق 24 ھەرپتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، كىشىلەر بۇ يېزىق بىلەن كىتاب، خەت - چەك يېزىشاتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇرلار بىلەن چىنلىقلار (قىتانلار)نىڭ يېزىقىغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان بىر خىل يېزىقنى قوللىناتتى، رەسمىي ئالاقە، ھۆججەتلەر مۇشۇ يېزىقتا يېزىلاتتى، ئادەتتىكى كىشىلەر بۇ يېزىقنى ئوقۇيالمايتتى. خاندانلىق زېمىنىدىكى «چىن» ۋە «ماچىن» خەلقلىرىنىڭ ئايرىم تىللىرى بولسىمۇ، شەھەرلىكلىرى تۈركىي تىلنى ياخشى بىلەتتى. ئۇلار ئۇيغۇرلارغا يازىدىغان خەت - چەكلىرىنى ئەنە شۇ توغرىسىغا يېزىلىدىغان يېزىق بىلەن يازاتتى. خوتەنلىكلەرنىڭ ئۆز تىلى بار ئىدى. شۇ ۋاقىتلاردا تۈركىي تىلدا ئۇغۇز تىلىدىكى ئاتالغۇلار ئازراق بولۇشى مۇمكىن، توخسى ۋە ياغما تىللىرى بىرقەدەر قېلىپلاشقان بولۇشى مۇمكىن، خاندانلىقنىڭ مەركىزىي رايونلىرىدىكى خەلقلەرنىڭ تىلى «خاقانىيە تىلى» (خاندانلىق تىلى) دەپ ئاتالغان، بۇ قاراخانىيلار خاندانلىقىنىڭ ئاساسلىق ئەدەبىي تىلى ئىدى*. لېكىن ئىسلام دىنى تارقىلىپ كىرگەندىن كېيىن توغرىسىغا يېزىلىدىغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئورنىنى ئاستا - ئاستا ئەرەب يېزىقى ئالدى؛ ئەمەلىيەتتە، قەشقەر رايونىدا XI ئەسىردىن تارتىپلا ئەرەب

* «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - توم 39 -، 40 -، 41 - بەتلەر.

يېزىقىنى قوللىنىشقا باشلىغانىدى*.

قاراخانىيلار خانلىقىدىكى ئۇيغۇرلار يىلنى 12 مۇچەل بويىچە خاتىرىلەيتتى، ئادەمنىڭ يېشى، ئۇرۇش بولغان يىللار ۋە باشقا ئىشلارنى مۇشۇ يىل خاتىرىسى بويىچە ھېسابلاپ چىقاتتى؛ خەنزۇلارنىڭ 12 مۇچىلى بىلەن ئوخشاشمايدىغان يېرى شۇكى، ئۇلار ئەجدىھا ئورنىغا بېلىق (تىمساھ) نى قوللىناتتى. 12 مۇچەلنىڭ تەرتىپى: چاشقان، كالا، يولۋاس، توشقان، بېلىق، يىلان، ئات، قوي، مايمۇن، توخۇ، ئىت، توڭگۇز بويىچە بولاتتى.

قاراخانىيلار سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىق قىلغان رايونلاردا تىبابەتچىلىك — سەھىيە ئىشلىرىمۇ راۋاجلانغانىدى. تىبابەتچىلىك مەخسۇس كەسىپ بولۇپ شەكىللەنگەنىدى. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ئىچكى كېسەل، تاشقى كېسەل، كۆز كېسەللىكى ۋە مال دوختۇرلۇقىغا ئائىت تەبىبىي دوريگەرلىنىڭ ئاتالغۇلىرىنىڭ بولۇشى، شۇ چاغلاردا تىبابەت ئىلمىنىڭ تۈرلەرگە بۆلۈنگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. شۇ چاغدىكى تېۋىپلار بىر خىل ئۆسۈملۈكتىن ئۇيقۇ دورىسى ياساشنى بىلەتتى؛ ئۇلار ئادەمگىياھ ئارقىلىق جىنسىي ئاجىزلىقنى داۋالىغانىدى؛ كۆزگە ئات قۇيرۇقىنىڭ قىلىدا توقۇلغان كۆز يېپەكچ تاقاش ئارقىلىق كۆز ئاغرىقىنى داۋالايتتى؛ ئەندىز يىلتىزىنى يانجىپ، كېسەل ئاتنىڭ بۇرنىغا تېمىتىش ئارقىلىق ئاتنىڭ قورساق ئاغرىقىنى داۋالىغانىدى. شۇ چاغلاردا ئايالارنىڭ تۇغۇتىغا ياردەملىشىدىغان كىندىك ئانىلىرى بار ئىدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، شۇ چاغلاردا ئىبنى سىنانىڭ تىبابەتـ

---

* ئا. بۇيۇپكۇۋ: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا تۇتقان ئورنى»، «تىل - ئەدەبىيات ۋە تارىخ مەسىلىلىرى» ژورنىلىدا بېسىلغان.

چىلىك ئىلمىمۇ قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ مەركىزى قەشقەرگە كەڭ تارقالغانىدى.

قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەدەبىيات - سەنئەت ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت تارىخىدىكى ئىنتايىن پارلاق بىر دەۋر ھېسابلىنىدۇ. بولۇپمۇ ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىياتى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ، مۇشۇ مەزگىلدە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ بەدىئىي سەۋىيىسى مىسلىسىز يۇكسەكلىككە يەتكەنىدى. «قۇتادغۇ بىلىك»، «تۇركىي تىللار دىۋانى»، «ئەتەبەتۇلھەقايىق» قاتارلىق ئەسەرلەر شۇ زامانىدىكى ئەدەبىيات ۋە ئىلىم تەرەققىياتىنىڭ نامايەندىلىرىدۇر.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ مۇئەللىپى قاراخانىيلار خانلىقىدىكى مەشھۇر ئەدىب يۈسۈپ بولۇپ، ئۇ تەخمىنەن ھىجرىيە 407 - يىلى (مىلادى 1013/12 - يىلى) بالاساغۇندا دۇنياغا كەلگەن. ھىجرىيە 462 - يىلى (مىلادى 1070/69 - يىلى)، يۈسۈپ قەشقەردە ئۇيغۇر تىلىدا «قۇتادغۇ بىلىك» (بەخت سائادەتكە ئېرىشتۈرگۈچى بىلىم) نامىلىق دىداكتىك داستانىنى يېزىپ چىقىپ، ئۇنى تاۋغاچ بۇغرا قاراخان ئەبۇ ئېلى ھەسەنگە تەقدىم قىلىدۇ. ھەسەن بۇغراخان بۇ كىتابنى ناھايىتى ماختاپ، مۇئەللىپكە «خاس ھاجىب» (خانلىقنىڭ ئەڭ يېقىن مەسلىھەتچىسى) لىق ئۇنۋانىنى بېرىدۇ. شۇڭا ئۇنىڭ نامى «يۈسۈپ خاس ھاجىپ» دەپ ئاتالغان.

«قۇتادغۇ بىلىك» قاپىيىلىك داستان بولۇپ، جەمئىي 85 بابقا بۆلۈنىدۇ، شۇ چاغدىكى قەشقەر خەلق تىلىنى ئەدەبىي تىل قىلىپ، ئەرەبچە ۋە ئۇيغۇرچە ئىككى خىل يېزىقتا يېزىپ چىقىلغان. بۇ ئەسەرنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، مۇئەللىپ بۇ ئەسەردە تۆت پېرسوناژ، يەنى ئادالەت سىمۋولى كۈنتۇغدى ئېلىك (ھۆكۈمدار)، بەخت سائادەت

سىمۇولى ئايتولىدى (ۋەزىر)، ئەقىل - پاراسەت سىمۇولى ئۆگدۈلمىش (ۋەزىر نىڭ ئوغلى)، قانائەت سىمۇولى ئودغۇرمىش (زاھىت) ئاردىسىدىكى دراماتىك سۆھبەت ئارقىلىق، كىشىلەر بىلەن بولغان مۇئامىلىدە رېئاپە قىلىشقا تېگىشلىك ئەخلاقنى بايان قىلىغان؛ بۇ ئەسەر ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئىدىيەۋىلىكى ئىلغار ئەسەردۇر.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئەسلى قول يازمىسىلا بولۇپ، قولدىن - قولغا ئۆتۈپ كۆچۈرۈلۈش بىلەن ئۇچ خىل نۇسخا بولۇپ قالغان: بىر خىل نۇسخىسى ئاۋستىرىيىنىڭ پايتەختى ۋېنىادىكى دۆلەتلىك كۇتۇپخانىدا ساقلانغان، شۇڭا، كىشىلەر تەرىپىدىن «ۋېنا نۇسخىسى» دەپ ئاتالغان؛ يەنە بىر نۇسخىسى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى نەمەنگاندىن تېپىلىپ، تاشكەنت شەھىر ئىدىكى سوۋېت ئۆزبېكىستان ئىنتىپاقداش جۇمھۇرىيىتى پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق تەتقىقات ئىنستىتۇتىدا ساقلانغان. «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ بۇ نۇسخىسى كىشىلەر تەرىپىدىن «نەمەنگان نۇسخىسى» دەپ ئاتالغان؛ يەنە بىر نۇسخىسى قاھىرەدىكى «ھىدىۋە» (ھازىرقى قىرال) كۇتۇپخانىسىدا ساقلانغان. كىشىلەر ئۇنى «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ «قاھىرە نۇسخىسى» دەپ ئاتايدۇ.

ھازىر ساقلىنىۋاتقان «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئەسلى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان، ئەرەب يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسىمۇ بار. 1890 - يىلى، رادلوۋ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن ۋېنا نۇسخىسىنىڭ فاكسىمىلىنى نەشىر قىلغۇزدى. 1891 - يىلى، يەنە ۋېنا نۇسخىسىنى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىن ۋىنگىر يېزىقىدا ترانسكرىپسىيىلەپ، مەتبەئىدە باستۇرۇپ تارقاتتى. 1901 - يىلىدىن 1910 - يىلىغىچە، رادلوۋ يەنە ئەرەب يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن قاھىرە نۇسخىسىدىن

پايدىلىنىپ، سلاۋيان يېزىقىدا تراڭسكرىپسىيە قىلىنغان نۇسخىسى ۋە نېمىسچە تەرجىمىسىنى نەشر قىلغۇزۇپ تارقاتتى. 1942 — 1943 - يىلى، تۈركىيە يۇقىرىدىكى ئۇچ خىل نۇسخىنىڭ ھەممىسىنىڭ فاكسىمىلىنى نەشر قىلدۇردى. 1947 - يىلى، تۈركىيىدە يەنە رەشىت رەھمىتى ئارات تەرىپىدىن سېلىشتۇرۇپ تۈزىتىلگەن نۇسخىسى نەشر قىلىندى. «قۇتادغۇ بىلىك» ھازىرغا قەدەر رۇسچە، نېمىسچە، ۋېنگىرچە، تۈركچە قاتارلىق نەچچە خىل يېزىقتا تەرجىمە قىلىندى، كېيىنكى چاغلاردا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىل - يېزىقى ۋە خەنزۇ يېزىقىدا تەرجىمە قىلىنغان نەمۇنىلەر ۋە تولۇق تەرجىمە قىلىنغان نۇسخىلىرىمۇ دۇنياغا كەلدى.

«قۇتادغۇ بىلىك» ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى ۋە تىل تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. بۇ كىتاب قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدىلا ئەمەس، بەلكى كېيىنكى چاغلاردىمۇ خېلى ئۇزاققىچە، چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەنىدى.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ ئاپتورى مەھمۇد قەشقەرىنىڭ تۇغۇلغان ۋە ۋاپات بولغان يىلى ئېنىق ئەمەس. بىزگە شۇنىسىلا مەلۇمكى، ئۇ قەشقەر كونىشەھەر (توقىقۇزاق) نىڭ ئوپال يېزىسىدىن بولۇپ، ئۇنىڭ بوۋىسى بۇغراخان مۇھەممەد ئىدى. دادىسى ھۈسەيىن بارسغانغا ھاكىم بولغان. XI ئەسىرنىڭ 20 ئۇ قەشقەردە ئوقۇغان، كېيىن يەتتىسۇ رايونى، ئىلى ۋادىسى ۋە سىر دەريا سى رايونلىرىدا تەپسىلىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، تىل - ئەدەبىيات، تارىخ، جۇغراپىيە ھەمدە ئىجتىمائىي تۈرمۇش قاتارلىق ھەر تەرەپلىمە ماتېرىيالالارنى توپلاپ، 1074 - يىلى ئەرەب تىلىدا «دىۋانۇلۇغاتىت تۈرك» («تۈركىي تىللار دىۋانى») دېگەن بۇ ئۇلۇغ ئەسەرنى يېزىپ چىققان.

«تۆركىي تىللار دىۋانى» تىلشۇناسلىق ھەققىدىكى ئەسەر بولۇپ، پۈتۈن كىتاب سەككىز بۆلۈمگە بۆلۈنگەن، ھەربىر بۆلۈمى يەنە ئىسىملار ۋە پېئىللار شەكلىدە ئىككى قىسىمغا ئايرىلغان؛ ھەربىر قىسىم يەنە بايلارغا ئايرىلغان، ھەربىر بابتىكى سۆزلۈكلەر يەككە سۆزلەردىكى سۆز يىلتىزىنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە قاراپ يەنە ئىككى ھەرپتىن تۆزۈلگەن سۆزلەر، ئۈچ ھەرپتىن تۆزۈلگەن سۆزلەر، تۆت ھەرپتىن تۆزۈلگەن سۆزلەر دېگەندەك تۆرلەرگە بۆلۈنگەن؛ ھەربىر تۈردىكى سۆزلۈكلەر ھەرپ شەكلى ۋە تىل خۇسۇسىيىتىگە قاراپ ئورۇنلاشتۇرۇلغان. شۇڭا بۇ لۇغەتنىڭ قۇرۇلمىسى مۇكەممەل، تەرتىپى ئېنىق بولۇپ، دۇنيا بويىچە تۈركىي تىلشۇناسلىق لۇغىتى ھېسابلىنىدۇ. پۈتۈن كىتابتا ئۈزۈن مۇقەددىمىدىن باشقا، جەمئىي يەتتە مىڭدىن ئارتۇق سۆزلۈك بار. بۇ لۇغەت بىزنى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىنىڭ تارىخ، جۇغراپىيىسىگە دائىر مول بىلىملەر ۋە تۆرلۈك كەسىپلەرگە ئائىت مەخسۇس ئاتالغۇلار بىلەن تەمىن ئېتىدۇ، شۇڭا، ئۇنى ئىخچام ۋە چۈشىنىشلىك ئېنسكلوپېدىيە دېيىشكىمۇ بولىدۇ.

«تۆركىي تىللار دىۋانى» دا بىر پارچە يۇمىلاق شەكىللىك خەرىتە بېرىلگەن. بۇ خەرىتىدە ئاپتور ئۆز زامانىسىدا ئۆزىگە مەلۇم بولغان دۇنيانى سىزىپ چىققان، بۇ، زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن ئەڭ بۇرۇنقى ۋە ئەڭ مۇكەممەل ئوتتۇرا ئاسىيا خەرىتىسى ھېسابلىنىدۇ.

«تۆركىي تىللار دىۋانى» نىڭ ئەسلى نۇسخىسى ھازىرغىچە تېپىلغىنى يوق، ئۇنىڭ ئەڭ بۇرۇن كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى ئىرانلىق مۇھەممەد ئىبنى ئەبۇ بەكرى ئىبنى ئەبۇلفەتھى تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن بولۇپ، ھازىر تۈركىيىنىڭ ئىستانبول شەھىرىدىكى دۆلەتلىك كۇتۇپخانىدا ساقلانماقتا. بۇ كۆچۈرۈلگەن

نۇسخا 1914 - يىلى ئېلىم ئەھلىگە مەلۇم بولۇپ، كېيىن ئۇنىڭ مىخ مەتبەئە نۇسخىسى، فاكسىملى، نېمىسچە ئىندېكسى، تۈركچە تەرجىمە نۇسخىسى، ئۆزبېكچە تەرجىمە نۇسخىسى نەشر قىلىندى.* 1981 - يىلى، دۆلەتلەشتۈرۈلگەن ئۇيغۇرچە ئۈچ تومۇق نۇسخىسى نەشر قىلىندى.

«ئەتەبەتۇلھەقايىق» — ئەھمەد يۈكنەكى يازغان دىداكتىك داستان. ئاپتورنىڭ ھاياتى توغرىسىدا تەپسىلىي مەلۇمات يوق، بىز ئۇنىڭ مەھمۇد يۈكنەكىنىڭ ئوغلى ئىكەنلىكىنى، يۈكنەك دېگەن يۇرتتا تۇغۇلغانلىقىنلا بىلىمىز. ئەھمەد يۈكنەكى تۇغۇلغاندىلا ئەمما تۇغۇلغانىكەن. ئۆزىنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇ بۇ داستانىنى قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئەمەلدارى ئەمىر مۇھەممەدكە تەقدىم قىلغان. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، بۇ داستاننىڭ يېزىلغان ۋاقتى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرى (XIII ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يىللىرى) گە توغرا كېلىدۇ.

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىردا ئۇرۇش ھالىمانچىلىقى كۆپ بولغان، ھەتتا خاندانلىق قارا قىتانلارنىڭ بېقىنىدىسىغا ئايلىنىپ، جەمئىيەت پاراكەندىچىلىك، خەلق تۇرمۇشى مۇشكۈلچىلىك ئىچىدە قالغانىدى. «ئەتەبەتۇلھەقايىق» نىڭ ئاپتورى ئىسلام دىنىنىڭ ئەخلاق كۆز قارىشى ئارقىلىق كىشىلەرنى دىنىي نىزام ۋە ئىجتىمائىي ئەخلاققا رىئايە قىلىشقا، جەمئىيەتنىڭ تەرتىپى ۋە تىنچلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە دالالەت قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئىچىدىكى بەزى تەشەببۇسلار

---

* «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى نەشرگە تەييارلاش گۇرۇپپىسى: «ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد قەشقەرى ۋە ئۇنىڭ ئۆلمەس ئەسىرى (تۈركىي تىللار دىۋانى)» — «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ رەسمىي تېكىستى ئالدىغا بېرىلگەن تونۇشتۇرۇشنىڭ 40 - 49 - بەتلىرىگە قارالسۇن.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئەخلاق قارىشىغا مەنسۇپ ئىدى، مەسىلەن، ئىجتىمات بىلەن ئۆگىنىش، سەمىمي ۋە ئاق كۆڭۈل بولۇش، يالغانچىلىق، تەكەببۇرلۇق، بېخىللىق ۋە ئاچكۆزلۈككە قارشى تۇرۇش، قېرىلارنى ھۆرمەتلەپ، مەسۇملەرنى ئاسراش، ياخشىلارنى دوست تۇتۇش، سېخىيلىق بىلەن كىشىلەرگە ياردەم بېرىش، مۇئامىلىدە مۇلايىم ۋە ئەدەبلىك بولۇش ۋە باشقىلار. شۇڭا، «ئەتەبەتۇلھەقايىق» تىكى بەزى تەسىرلىك سۆزلەرنى ئامما ھېلىمۇ ياقتۇرۇپ ئەسلەيدۇ. بۇ داستان ناھايىتى پۇختا ۋەزىن ۋە قاپىيە بىلەن يېزىلغان بولغاچقا، كىشىلەرنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشكەن. بىراق، ئاپتور دەۋر چەكلىمىسى ۋە دىنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقتىن، داستاندا فېئودال ھۆكۈمران سىنىپنىڭ ئىدىيىسى ۋە تەقدىرچىلىك كۆز قارىشى روشەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

«ئەتەبەتۇلھەقايىق» نىڭ ئاپتورى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان، شۇ داستاننىڭ تىلى ۋە ئۇسلۇبى «قۇتاد غۇبلىك» كە يېقىن كېلىدۇ. ھازىر «ئەتەبەتۇلھەقايىق» نىڭ بىر قەدەر مۇكەممەل ئۇچ خىل كۆچۈرمە نۇسخىسى بار، يەنى سەمەرقەند A نۇسخىسى (قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن)، ئىستانبول B نۇسخىسى (قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن ئەرەب يېزىقى قوشۇپ كۆچۈرۈلگەن) ۋە ئىستانبول C نۇسخىسى (ئەرەب يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن). ئۇچىنچى خىل (C) كۆچۈرمە نۇسخىسىنىڭ يىل دەۋرى ئېنىق بولمىغانىدىن باشقا، A، B ئىككى خىل كۆچۈرمە نۇسخىسى XV ئەسىرنىڭ كەينىكى يېرىمىغا مەنسۇپ نۇسخىلاردۇر. خەنزۇچە نۇسخىسى تۈركىيىلىك ئالىم رەشىت رەھمىتى ئارات‌نىڭ سېلىشتۇ-

روپ تۇزەتكەن نۇسخىسىغا ئاساسەن تەرجىمە قىلىنغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرى ۋە تەنتەربىيە، كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىنىڭ تۈرلىرىمۇ ناھايىتى كۆپ. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىگە دائىر نۇرغۇن مەلۇماتلار بېرىلگەن. بۇ مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، ئۇيغۇرلار «جىن ـ شەيتانلارنىڭ شۇملۇق قىلىشىدىن ساقلىنىپ»، ئوبدان ھوسۇل ئېلىش ئۈچۈن، مەۋسۇلىنىڭ باغ ۋە كۆكتات ئېتىزلىرىغا «قارانچۇق» تىكلەپ قوياتتى. بالىلارغا ئۇچۇق تەگمەسلىك ۋە «جىن چاپلاشماسلىق» ئۈچۈن، دەرەخ شاخلىرىنى كۆيدۈرۈپ بالىلارنى ئىسلايتتى ۋە ئىسرىق سېلىپ «جىنلارنى قوغلايتتى». ئۇلار قىز بالىنى تۈلكىگە، ئوغۇل بالىنى بۆرىگە تەمسىل قىلاتتى. ھاملىدار ئاياللار بوشانغاندا، كىشىلەر كىنە دېگەك ئانىلىرىدىن: «تۈلكىمۇ ياكى بۆرە؟» دەپ سورىشاتتى بۇنىڭغا مەنىسى «قىز ئوغۇلدىمۇ ياكى ئوغۇلمۇ؟» دېگەنلىك بولىدۇ، بۇنىڭغا سەۋەبى ــ قىز بالا بىر قەدەر زېرەك بولغاچقا، تۈلكىگە تەمسىل قىلىنغان؛ ئوغۇل بالا بىر قەدەر جەسۇر بولغاچقا، بۆرىگە تەمسىل قىلىنغان.

ئۇيغۇر ئاياللىرى كۆپىنچە ئۆرۈمە چاچ قوياتتى، مەڭزىگە ئەگىلىك سۇرتەتتى. ئۇلار ئۆزىنىڭ جامالىنى يېتىلەرگە كۆرسەتمەسلىك ئۈچۈن، ھەمىشە بېشىغا پۇركەنچە ئارتىپ يۈزىنى يېپىۋالاتتى. ئەرلەر «قۇتۇرما بۆك» يەنى ئالدى ۋە ئارقا تەرىپىدە قايرىمىسى بولغان تۇماق كىيەتتى*.

دەپنە قىلىش ئادىتى توغرىسىدا «تۈركىي تىللار دىۋانى»

---

* «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 ـ توم، 156 ـ ، 129 ـ ، 531 ـ ، 638 ـ بەتلەر.

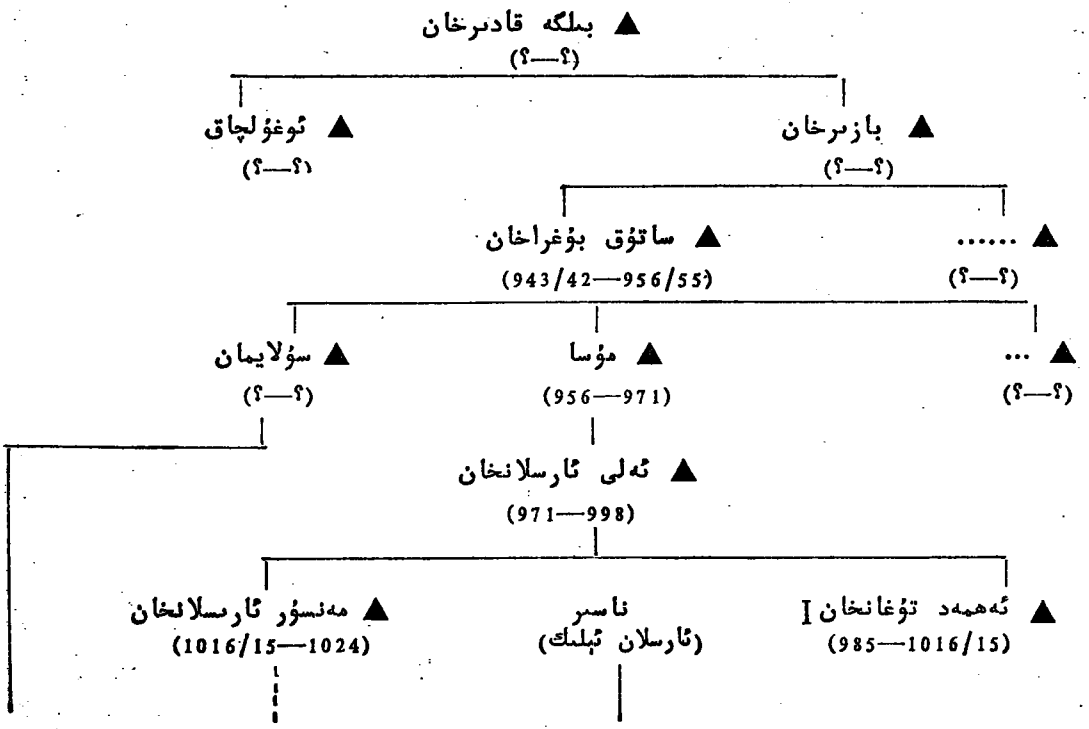
دا مۇنداق دېيىلگەن: ۋاپات بولغۇچى دەپنە قىلىنغاندىن كېيىن، قەبرە تۆتكۈزۈپ، ۋاپات بولغۇچى ئۈچۈن سەدىقە - ساخاۋەت قىلىنىدۇ؛ خانلار ۋە بەگلەر ئۆلگەندە، ئۇلارنىڭ قەبرىلىرى ئۈستىگە «يىپەك يۇپۇق» يېپىلىپ، كېيىن كەمبەغەللەرگە ئۆلەشتۇرۇپ بېرىلىدۇ. ئادەتتىكى كىشىلەر ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ مېلىدىن ئەڭ ئېسىل بولغان بىرەر نەرسە خاقانغا تەقدىم قىلىنىدۇ، قالغان مال - مۈلۈكلىرى ئۆلگۈچىنىڭ پەرزەنتلىرىگە تەقسىم قىلىپ بېرىلىدۇ*. ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىنغاندىن كېيىن، ئىسلام دىنىنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرى بويىچە دەپنە قىلىنىدىغان بولدى.

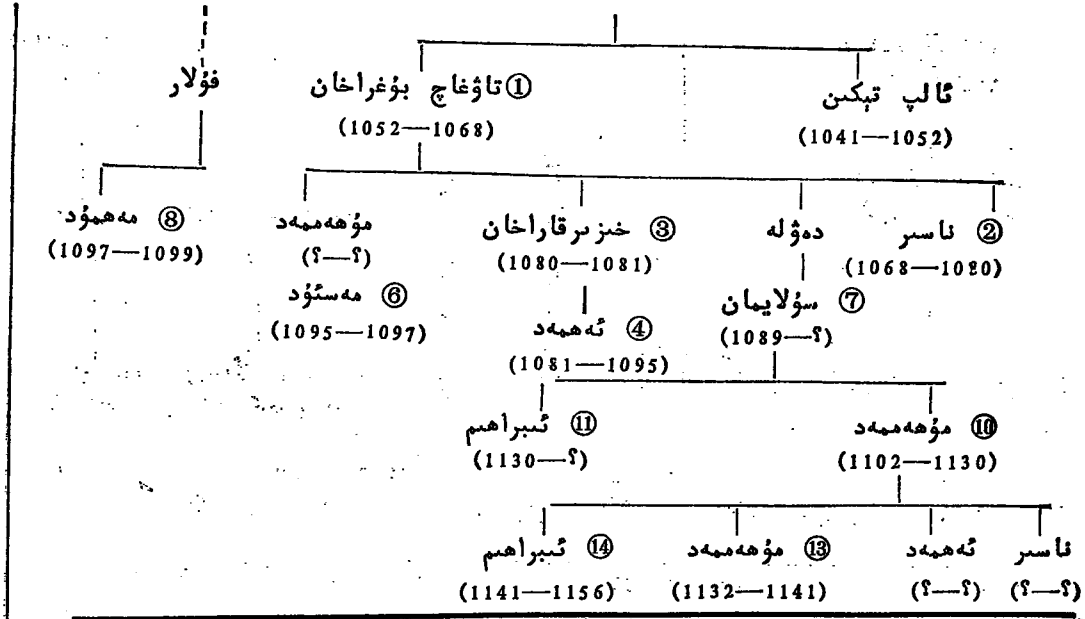
ھازىرقى ئۇيغۇرلارنىڭ ناخشا - ئۇسسۇل بىلەن ئۆتكۈزۈلىدىغان كۆڭۈل ئېچىش كېچىلىكى — «مەشرەپ» قاراخانىيلار خانىدانلىقى دەۋرىدىلا كەڭ تارالغان. بۇنىڭدىن باشقا، ئۆز ۋاقتىدا يەنە «سۇخدەش» دەپ ئاتىلىدىغان قاتار خاراكتېرلىك كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى كەڭ تارقالغان. بايرام كۈنلىرىدىمۇ كىشىلەر توپلىنىدىغان سورۇنلار چىراغ يورۇقىدا كۈندۈزدەك يورۇتىلاتتى ۋە گۈللەر بىلەن زىننەتلىنەتتى. كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىدە تەنتەربىيە ھەرىكىتىگە كىرىدىغان چەۋگەن (ئات توپى) ئويناش، تەپكۈچ تېپىش، دالا سەيلىسى قاتارلىقلار بار ئىدى. بالىلار ئويۇنلىرىدا ياڭاق ئويناش، چىك ۋە «چەللە - مەللە» قاتارلىق ئويۇنلار بار ئىدى.

---

* «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1681 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - توم، 98 - ، 107 - ، 518 - ، 581 - بەتلەر.

قاراخانىيلارنىڭ نەسەبنامىسى

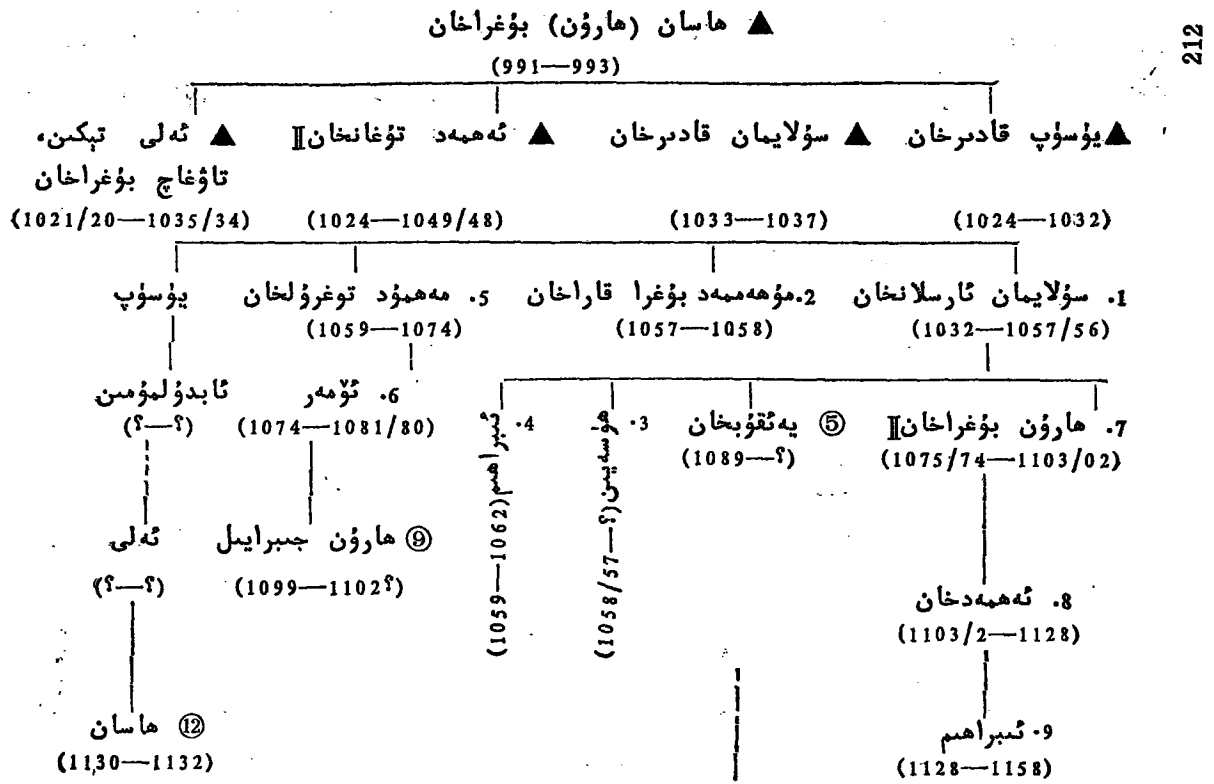

ئىزاھات

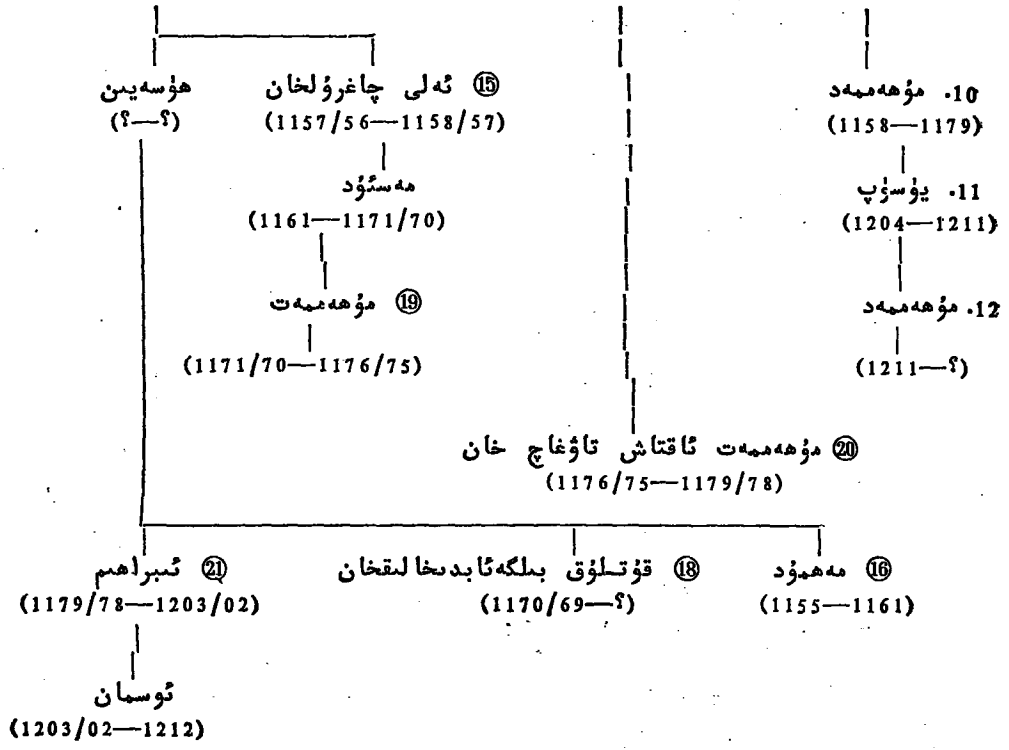
«.....» نەسەبنامىسىنىڭ شۇبھىلىك ياكى ئېنىق ئەمەسلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

▲ خانلىق تەۋەسىدىكى ھەرقايسى ئېلىكخانلىقنىڭ ياكى پۇتون مەملىكەتنىڭ خانى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ (داۋامى كېيىنكى بەتتە)

10—12 شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ خاقانلىرىنىڭ تەرتىپىنى بىلدۈرىدۇ.

①—㉒ غەربىي قاراخانىيلارنىڭ خاقانلىرىنىڭ تەرتىپىنى بىلدۈرىدۇ

▲ هاسان (هارۇن) بۇغراخان
(991—993)
▲يۈسۈپ قادىرخان
(1024—1032)
▲ سۇلايمان قادىرخان
(1033—1037)
▲ ئەھمەد تۇغانخانⅡ
(1024—1049/48)
▲ ئەلى تېكىن، تاۋغاچ بۇغراخان
(1021/20—1035/34)
1. سۇلايمان ئارسلانخان
(1032—1057/56)
2.مۇھەممەد بۇغرا قاراخان
(1057—1058)
5. مەھمۇد توغرۇلخان
(1059—1074)
يۈسۈپ
7. هارۇن بۇغراخانⅡ
(1075/74—1103/02)
⑤ يەئقۇبخان
(؟—1089)
3. ھۈسەين (؟—1058/57)
4. ئىبراھىم (1059—1062)
6. ئۆمەر
(1074—1081/80)
ئابدۇلمۇمىن
(؟—؟)
⑨ هارۇن جىبرايىل
(1099—1102؟)
ئەلى
(؟—؟)
8. ئەھمەدخان
(1103/2—1128)
9. ئىبراھىم
(1128—1158)
⑫ هاسان
(1130—1132)

10. مۇھەممەد
(1158—1179)
11. يۈسۈپ
(1204—1211)
12. مۇھەممەد
(1211—؟)
⑮ ئەلى چاغرۇلخان
(1157/56—1158/57)
مەسئۇد
(1161—1171/70)
⑲ مۇھەممەت
(1171/70—1176/75)
ھۈسەيىن
(؟—؟)
⑳ مۇھەممەت ئاقتاش تاۋغاچ خان
(1176/75—1179/78)
⑯ مەھمۇد
(1155—1161)
⑱ قۇتلۇق بىلگەئابدىخالىقخان
(1170/69—؟)
㉑ ئىبراھىم
(1179/78—1203/02)
ئۇسمان
(1203/02—1212)

بەشىنچى باب

قارا قىتان خانلىقى، موڭغۇللار ۋە يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار

1 - بۆلۈم قاراقىتانلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار

قارا قىتان خانلىقى* — ئىلىمىزدە ئۆتكەن قەدىمكى قېرىنداش مىللەت — قىتانلار قۇرغان بىر ھاكىمىيەت. قىتانلار ئەسلىدە شەرقىي شىمالدىكى لياۋخې دەريا سى ۋادىسىدا ياشايتتى. X ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن ئېتىبارەن قۇدرەت تېپىپ، ئاتامان يەللىخ ئاپاگې ئۆز قەبىلىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈردى. X ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، قىتانلار ئىلىمىزنىڭ شەرقىي شىمال قىسمى ۋە سەنشى، خېبېي، موڭغۇل دالاسى ئەتراپلىرىدا ھاكىمىيەت قۇردى، مىلادى 947 - يىلى دۆلەت نامىنى «لياۋ» دەپ ئۆزگەرتتى. (983 — 1066 - يىللار ئارىلىقىدا يەنە قىتان دەپ ئاتالدى). قىتانلار ھاكىمىيىتى ئىلىمىزنىڭ شىمالىدا ئىككى ئەسىردىن كۆپرەك داۋام قىلدى. كېيىن جۇر-جىتلارنىڭ ئۆزلۈكسىز ھۇجۇم قىلىشى بىلەن تەدرىجىي زەئىپ

* خەنزۇچە «غەربىي لياۋ» دەپ ئاتالغان خانلىقنىڭ نامى ئەرەپ، پارس مەنبەلىرىدە «قارا خىتاي» دەپ ئاتىلىدۇ — مۇشۇ كىتابنىڭ تەھرىرىدىن.

لەشتى. مىلادى 1122 - يىلى، جۇرجىتلار لياۋ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى نەنجىڭ (يەنى يەنجىڭ) نى بىسىۋالدى، شۇنىڭ بىلەن لياۋ سۇلالىسى زاۋاللىققا يۈزلەندى. 1124 - يىلى، لياۋ سۇلالىسىنىڭ خان جەمەتىدىن يەللىغ تاش لياۋ سۇلالىسىنىڭ تيەنزۇ خانى بىلەن كېلىشەلمەي، ئۆزىنىڭ بىر قىسىم ئادىمىنى باشلاپ غەربكە كۆچۈپ، ئۆزىنى خاقان دەپ ئېلان قىلىپ، قاراسۇ (هازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى ئىجىنغۇل دەرياسى) ئارقىلىق خاتۇنبالىق (يەنى لياۋجىن ئايمىقى، هازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى تۇغلا دەرياسىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىمىدا) گە يېتىپ باردى، يەللىغ تاش بۇ يەردە «يەتتە ئايماق، 18 ئۇلۇس» باشلىقلىرىنى يىغىپ، 10 مىڭ جەڭ ئېتى①، 100 مىڭ ئەسكەر توپلاپ②، غەربكە قاراپ كېڭىيىش تەييارلىقىنى كۆردى. 1130 - يىلى، يەللىغ تاش قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى ئارقىلىق غەربكە قاراپ ئىلگىرىلىدى. ئۇ ئالدى بىلەن قۇجۇنىڭ ئۇيغۇر خانى بىلگىگە خەت يازدى، خەتتە قىتانلار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزۇندىن بۇيان دوستانە مۇناسىۋىتى بارلىقىنى ئىزهار قىلغان هەم ئۆزىنىڭ ئەرەب خەلىپىلىكىگە بارماقچى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ، يول بېرىشنى تەلەپ قىلغانىدى. بىلگە خەتنى ئالغاندىن كېيىن، ئۇنى ئۆزى بىۋاسىتە قارشى ئېلىپ، ئۇرۇمدا ئۇچ كۈن چوڭ زىياپەت ئۇيۇشتۇرۇپ مېهمان قىلدى③. مېڭىش ۋاقتىدا ئۇنىڭغا يەنە 600 ئات، 100 تۆگە، 3000 قوي تەقدىم قىلدى هەم ئۆزىنىڭ لياۋ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى ۋە يەللىغ تاشنى ئۆزى بىۋاسىتە چېگرىغىچە ئۇزىتىپ قويدى④. بۇ يىلنى

① «جىن سۇلالىسى تارىخى. تەيزۇڭ هەققىدە خاتىرە».
② «ئۇچ سۇلالىنىڭ ئىنتىپاقىنا دائىر توپلام» 58 - جىلد.
③ «تارىخى جاھانكۈشاي»، 1 - قىسىم، خەنزۇچە نەشرى، 417 - بەت.
④ «لياۋ سۇلالىسى تارىخى. تيەنزۇخان هەققىدە خاتىرە»، 4.

ئىلىم ساھەسىدىكىلەر قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قاراقىتانلارغا بەيئەت قىلغان يىلى قىلىپ بېكىتكەنىدى. يەللىغ تاش قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىدىن ئۆتۈپ، غەربكە قاراپ داۋاملىق ئىلگىرىلىدى. 1132 - يىلى ئامۇ دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە تۆۋەنكى ئېقىمىغا يېتىپ بېرىپ، شۇ زامانىدىكى خارەزىم قاتارلىق دۆلەتلەرنى بويسۇندۇردى، كېيمانداغ خانلىق تەختكە ئولتۇرۇپ ئۆزىنى گۈرخان دەپ ئاتىدى. ئەئىيانلار ئۇنى ھۆرمەتلەپ، «تەڭرى يار بولغان پادىشاھ» دېگەن پەخرىي نام بىلەن ئاتىدى. يىلنامىنى «يەنجىڭنىڭ تۇنجى يىلى» قىلىپ ئۆزگەرتتى. تارىختىكى قاراقىتان خانلىقى ئەنە شۇ ئىدى. قاراقىتانلار ھاكىمىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، يەللىغ تاش تىغ ئۇچىنى شەرقىي قاراقانىيلار خانلىقىغا قاراتتى. بۇ چاغدا شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقى بىلەن ئۇنىڭ تەۋەسىدىكى قارلۇق، قاڭلىلار ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش يۈز بەرگەنىدى. قاراقىتانلارنىڭ قوشۇنى يېتىپ بارغاندا، قاراخان ئۇنىڭ ياردەم بېرىشىنى تەلەپ قىلدى. 1134 - يىلى، يەللىغ تاش تەلەپكە بىنائەن قوشۇننى باشلاپ يەتتىسۇ رايونىغا كىرىپ ئۇرۇنلاشتى ۋە شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ پايتەختى بالاساغۇنغا باردى. قاراقىتان قوشۇنى بالاساغۇنغا كىرگەندىن كېيىن، شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقى قارا خىتايلارغا بېقىندى بولۇپ قالدى. يەللىغ تاش بۇ يەردىمۇ پايتەخت قۇرۇپ، ئۇنى «قۇز ئوردۇ» دەپ ئاتىدى، ئۆزىنىڭ يىلنامىسى يەنجىڭنىڭ 3 - يىلىنى كانكىيە تۇنجى يىلى قىلىپ ئۆزگەرتىپ، لياۋ سۇلالىسىنى يېڭىباشتىن ئەسلىگە كەلتۈرمەكچى بولدى. لېكىن، ئالتە جۇجۇق تۆرىسى سائۇدىلا شەرقە يۈرۈش قىلىپ ئوتتۇرا يولغا كەلگەنده، ئات ۋە كالىلىرىنىڭ تولىسى قىرىلىپ كېتىپ، نەتىجىسىز قايتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ لياۋ سۇلالىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش پىلانىدىن ۋاز كېچىپ، غەربتىكى جايلار-

نى ئىداره قىلىشقا باشلىدى. 1137 - يىلى، قاراقىتانلار فەرغانە ئارقىلىق خوجەندكە بېسىپ كىرىپ، غەربىي قاراخانىيلار بىلەن ئۇرۇشتى، بۇ ئۇرۇشتا قاراقىتانلار غەلىبە قىلدى. 1141 - يىلى، قاراقىتانلار قارلۇقلارنىڭ سەلجۇقىي تۈركلىرىگە قارشى كۈرىشىگە ياردەم بېرىپ، سەمەرقەندنىڭ شىمالىدا ئۇرۇش قىلدى. ئۇرۇشتا سەلجۇقىي تۈركلىرى مەغلۇپ بولۇپ، ماۋرائۇننەھردىن چېكىندى. يەللىخ تاش قوشۇنىنى باشلاپ سەمەرقەندكە بېسىپ كىردى. قاراقىتانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۆز ئۇلۇسىغا تەۋە يەرلىرىگە، ھەرقايسى قەبىلە ۋە دۆلەتلەرگە «باسقاق» ئەۋەتىپ، ئۇلارنىڭ ھەربىي ۋە مالىيە ئىشلىرىغا نازارەت قىلدۇردى.

قاراقىتانلار كۆپ مىللەتلىك دۆلەت بولۇپ، تەۋەسىدە ئاساسلىقى قىتان، خەنزۇ، ئۇيغۇر، قاڭلى، قارلۇقلار، بۇلاردىن باشقا يەنە تۈرك، ئىرانىيلارمۇ بار ئىدى. ھۆكۈمرانلار جاي ۋە مىللەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيىتىگە قارىتا ئەركىن راۋاجلاندۇرۇش سىياسىتىنى قوللانغانلىقى ئۈچۈن، قارا قىتان تەۋەسىدە قىتان پۇلى (مەسلەن، سوغدى تومپۇرى) بىلەن غەربىي يۇرت ئۇيغۇرلىرىنىڭ پۇلى ئوخشاشلا ئۆتەتتى. يېزىقتا خەنزۇچە، قىتانچە، ئۇيغۇرچە، ئەرەبچە، پارسچە يېزىقلار تەڭلا قوللىنىلاتتى. قارا قىتانلارنىڭ ھۆكۈمران سىنىپىدىكىلەر ئەسلىدە بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلسىمۇ، ئىسلام دىنى، نېستورىيان دىنى، مانى دىنلىرىغا ئاربلاشماسلىق سىياسىتىنى قوللىنىپ، ئۇلارنىڭ ئۆز ئالدىغا تارقىلىشىغا يول قويغانىدى. پەقەت كۈچلۈك ھاكىمىيەتنى تارتىۋالغاندىن كېيىنلا، ئىسلام دىنىنى چەكلەپ، مۇسۇلمانلارغا بېسىم ئىشلەتتى، خوتەنده ئىسلام دىنى تاماملىرىدىن ئالاۋىددىن قاتارلىقلارغا زىيانكەشلىك قىلدى. 1211 - يىلى، كۈچلۈك قارا قىتانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق

هوقۇقىنى تارتىۋالدى. كۈچلۈك نايمانلارنىڭ باشلىقى تايانـ
خانىنىڭ ئوغلى ئىدى. 1204 - يىلى، چىڭگىزخان تايانخانىنى
مەغلۇپ قىلىپ ئۆلتۈرگەندە. كۈچلۈك ھازىرقى شىنجاڭ دائىرىسىگە
قېچىپ كېلىۋالغانىدى. 1209 - يىلى، كۈچلۈك قارا قىتانلارنىڭ
پايتەختى قۇز ئوردۇغا باردى. كېيىن ئۇ قارا قىتانلارنىڭ خانى
گۈرخاننىڭ خانىشى گورباسۇ بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، قاراقـ
تانلارنىڭ مەلىكىسى خۇاڭخۇغا ئۆيلەندى ۋە قارا قىتايلارنىڭ
كۈچىدىن پايدىلىنىپ، چىڭگىزخان بىلەن قارشىلاشماقچى
بولدى. لېكىن شۇ ۋاقىتتىكى قاراقىتانلارغا تەۋە خارەزىم
شاھلىقى، سۇلتىنشا قاتارلىق دۆلەتلەر قاراقىتانلارنىڭ خان
جەمەتىگە قارشى چىققانلىقتىن، قارا قىتانلارنىڭ خانى جىرۇق
ئامالسىز ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغانىدى. بۇ ئەھۋالنى بايقىغان
كۈچلۈكتە ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش نىيىتى پەيدا بولدى - دە،
يوشۇرۇن ھالدا قاراقىتانلارنىڭ سانغۇن - ئەمىرلىرىنى ئۆزىگە
مايىل قىلىپ، ئۇلارنى ئىش تەۋرىتىشتە تايىنىدىغان كۈچ
قىلماقچى بولدى. كېيىن يەنە ئۆز ئاتىسىنىڭ قالدۇق قىسمىنى
يىغىپ بىر قوشۇن تەشكىللەپ، قارا قىتانلار ئۈچۈن جەڭ
قىلىدىغانلىقىنى جاكارلىدى. جىرۇق بۇنىڭغا ئىشىنىپ ئۆزىنىڭغا
ئۆزىنىڭ كونا ئادەملىرىنى قايتىدىن يىغىپ، قوشۇن تەشكىلـ
لەشكە بۇيرۇق بەردى. كۈچلۈك قوشۇننى تەشكىللەپ بولغاندىن
كېيىن مەخپىي ھالدا خارەزىم شاھى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ،
جىرۇققا شەرق ۋە غەرب ئىككى تەرەپتىن قىستاپ ھۇجۇم
قىلىشقا ۋەدىلەشتى. خارەزىم شاھى ئۇرۇشقا ئاتلاندى. جىرۇق
پۇتۇن كۈچىنى ئىشقا سېلىپ خارەزىم شاھى بىلەن ئۇرۇشتى،
قاراقىتانلارنىڭ قوشۇنلىرى سەمەرقەندكە بېسىپ كىرگەندە،
كۈچلۈك قارا قىتان خانلىقىنىڭ پايتەختىنىڭ مۇداپىئەسىز
قالغانلىقىنى كۆرۈپ ۋەدىسىگە خىلاپلىق قىلىپ، بىر ھۇجۇم

بىلەنلا قوز ئوردۇنى ئىشغال قىلىۋالدى. 1211 - يىلى، جىرۇق شەرق، غەرب ئىككى تەرەپتىن قىلىنغان ھەربىي ھۇجۇم ئاستىدا ھوقۇقنى كۈچلۈككە تاپشۇرۇپ بەردى. كۈچلۈك بىر قاچاقتىن قارا قىتانلارنىڭ ئالىي ھۆكۈمرانىغا ئايلاندى. كۈچلۈك ھوقۇقنى تارتىۋالغاندىن كېيىن، قارا قىتانلارنىڭ بىرمۇنچە سىياسەتلىرىنى ئۆزگەرتتى. قارا قىتانلارغا تەۋە جايلارغا شەپقەتسىزلىك بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلدى. بۇ ھۆكۈمرانلىق ئۇيغۇر خەلقىنىڭ نارازىلىقىنى قوزغىدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇ يەنە مەلىكە خۇاڭخۇنىڭ گېپىگە كىرىپ، ئەسلى ئېتىقاد قىلىپ كەلگەن ئىسلام دىنىدىن ۋاز كېچىپ بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلدى ھەم ئىسلام دىنىدىكىلەرگە زىيانكەشلىك قىلدى. شۇ چاغدا خوتەن ۋە قەشقەر ئاھالىسىنىڭ كۆپ قىسمى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. كۈچلۈك ھەدەپ بۇ ئىككى جايىنى دەپسەندە قىلىپ، بۇ جايلاردىكى ئاھالىنى ئۆز ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىشكە زورلىدى. ھەتتا خوتەندە باستۇرۇش سىياستىنى قوللىنىپ، چوڭ ئىمام ئالائىددىننى سېپىلىنىڭ قوغدىسىغا سىخلاپ ئۆلتۈردى. كۈچلۈكىنىڭ شەپقەتسىز ھۆكۈمرانلىقى ۋە ئىسلام دىنىغا قاراتقان بېسىمى خەلقنى بىزار قىلىپ، قۇدرەتلىك موڭغۇللارغا باستۇرۇپ كىرىش ئۈچۈن پۇرسەت تۇغدۇرۇپ بەردى.

قاراقىتان خانلىقى زېمىنى كەڭ، كۆپ مىللەتلىك دۆلەت بولۇپ، جايلارنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ئەھۋالى ئوخشاشمايتتى. قاراقىتانلارغا دائىر ھازىر بار تارىخىي ماتېرىياللارمۇ ئازراق. شۇنىڭ ئۈچۈن، قاراقىتان دەۋرىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى تەپسىلىي چۈشەندۈرۈپ بېرىش مۇمكىن ئەمەس. بۇ يەردە ئۇيغۇرلارغا مۇناسىۋەتلىك ئاساسلىق ئەھۋاللارنىلا تونۇشتۇرىمىز.

قارا قىتان ھاكىمىيىتى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ جەمئىي 80 يىلدىن ئارتۇق داۋام قىلدى. بۇ مەزگىلدە، تىيانشان تېغىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى ھۆكۈمران مىللەت قىتانلار بولۇپ، ئۇيغۇر ۋە باشقا مىللەتلەر (جۈملىدىن خەنزۇ، قارلۇق، قىرغىز قاتارلىقلار) ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى مىللەت ئىدى. قۇجۇ، بېشبالىق، خوتەن، قەشقەر ۋە ئالمالىق قاتارلىق جايلارنىڭ ھەممىسى تىيانشان تېغىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى مۇھىم ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت رايونلىرى ئىدى. بۇ رايونلاردا كۆپلىگەن ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان، ئۇلار باشقا مىللەتلەر بىلەن بىللە ياشاپ ۋە ئىقتىسادىي پائالىيەت ئېلىپ بېرىپ، شۇ جايلارنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا تۆھپە قوشتى.

جۇ ۋەينىنىڭ خاتىرىلىشىچە*، قۇجۇ ئۇيغۇر خانى بارچۇق قارا قىتانلارغا ئولپان تۆلەپ، بەيئەت قىلغان. قارا قىتان قۇجۇ خانلىقىغا بىر نەپەر باسقاق تەينىلەپ نازارەتچىلىك قىلغان. تارىختا بۇ ئادەم «كەنجى باسقاق» دەپ ئاتالغان. بۇ خاتىرە شۇنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇكى: قارا قىتانلار دەۋرىدىكى قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى يەنىلا ئۇيغۇر خانى ئىدارە قىلىدىغان دۆلەت ئىدى، ئۇخشاشمايدىغان يېرى شۇكى، ھاكىمىيەت قارا قىتانلارنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ، قارا قىتايلارغا تەۋە ئىدى. جۇۋەينىنىڭ سۆزىدىن قارىغاندا، قارا قىتان ھاكىمىيىتىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى كەنجى باسقاقلىرى قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىدىقۇتى ۋە ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرىغا ھۆرمەت قىلماي، قانۇنسىز باج — سېلىق بىلەن ئۆزىنى بېيىتىپ، قۇجۇ ئۇيغۇرخانى ۋە ۋەزىرىنىڭ قاتتىق ئۆچمەنلىكىنى قوزغىغانىدى.

* «تارىخىي جاھانكۈشاي»، 1 - قىسىم، خەنزۇچە نەشرى، 1 - بۆلۈم، 5 - باب.

«هەققانىيەت مۇئەككىلى چاڭچۇننىڭ غەربكە قىلغان زىيارىتى» دىكى بايانلاردىن بىز قارا قىتان هاكىمىيتى دەۋرىدە قۇجۇ رايونىدىكى ئىگىلىكىنىڭ يامان ئەھۋالىنى كۆرۈۋالايمىز. هەققانىيەت مۇئەككىلى چاڭچۇننىڭ بۇ جايغا كەلگەن ۋاقتى قارا قىتان خانلىقىنىڭ خانى كۈچلۈك مەغلۇپ بولۇپ ئۇزۇن ئۆتمىگەن ۋاقتىغا توغرا كېلىدۇ. شۇڭا، ئۇنىڭ كۆرگەنلىرى يەنىلا قارا قىتانلار دەۋرىدىكى ئاساسىي ئەھۋال هېسابلىنىدۇ. بۇ كىتابتىكى خاتىرىلەردىن شۇنى بىلىمىزكى، قارا قىتان دەۋرىدىكى تۈرپان ئويمانلىقى يەنىلا «قارا قۇجۇ» دېيىلەتتى، «زېمىنى كەڭ هەم ئىسسىق، ئۈزۈملىرى مول» ئىدى. بۇغداي قاتارلىق زىرائەتلەر «كارىز سۇيى بىلەن سۇغىرىلاتتى». بېشبالىق چوڭ شەھەر ئىدى، «خان، ۋەزىر، ئەمەلدار، پۇقرالار» يەنىلا بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى، بۇددىستلار بېغىر رەڭ كىيىم كىيەتتى. لېكىن بۇ يەردە تەرىقەتچىلەر مۇخلىسلىرىمۇ بار ئىدى، ئۇلارنىڭ كىيىمى ئالاهىدە ئىدى. ئۇيغۇر خانى جەمەتى مېهمان چاقىرغاندا ئۈزۈم هارىقى ئىستېمال قىلاتتى. غەيرىي - غەيرىي گۈل، مېۋە - چېۋە كەلتۈرۈلەتتى. مۇشكى - ئەنبەرلەردە ئىسرىق سېلىناتتى، شۇنىڭدەك يەنە قىزىقچى پاپىلار، هەييارلار ماهارەت كۆرسىتىپ بېرەتتى. ئىدىقۇت شەهىرىدە «غەربىي لۇڭشىك ئىبادەتخانىسى» دېگەن بىر ئىبادەتخانە بار ئىدى. ئۇ، تاك سۇلالىسى دەۋرىدىن قېپقالغان بىر ئىبادەتخانا ئىدى. شەھەرنىڭ غەربىدە 300 چاقىرىم يىراقلىقتا لۇنتەي — (ئۈرۈمتاي) يەنى ئۈرۈمچى شەھىرى، ئۇنىڭ غەربىدە «ئۇيغۇر شەھرى — جانبالىق» بار ئىدى. جانبالىقتىكىلەرمۇ بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. بۇ يەردىن چوڭ تاۋۇز چىقاتتى. بۇ يەرنىڭ غەربىدىكىلەر بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلمايتتى.

«هەققانىيەت مۇئەككىلى چاڭچۇننىڭ غەربكە قىلغان زىيارىتى» دېگەن باشقا خاتىرىلەر بىزگە مۇنداق مەلۇمات بېرىدۇ: ئالمالىق شەھىرىنىڭ ھۆكۈمرانى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىكەن (مەزكۇر كىتابتا «پۇسۇلمان» دېيىلگەن) بۇ شەھەردە «ئالما كۆپ بولغاچقا، شەھەرگە شۇنداق نام بېرىلىپتىكەن»، «بۇ يەردىن يىپەك رەخت چىقىدىكەن، ئۇ، تولىما دېيىلىپ، ئادەتتە نەسىلنىڭ قويىنىڭ يۇڭى ئارىلاشتۇرۇلۇپ توقۇلىدىكەن». «ئۇنىڭ يۇڭى جۇڭگونىڭ سۆگەت گۈلدەك پاكىز - ئىنچىكە بولۇپ، يىپ - شويىنا قىلسىمۇ، يىپەك توقۇلىما، مەشۇت قىلسىمۇ بولىدىكەن، ئېتىزلىرىنى ئېرىق - ئۆستەڭ ئارقىلىق سۇغىرىدىكەن، يەرلىك ئادەملەر كورا - كومزەكلەرگە سۇ ئېلىپ بېشىدا كۆتۈرۈپ قايتىشىدىكەن». «تارىخى جاھانكۆشاي» دا: «قارا قىتانلار دەۋرىدە ئالمالىق، قايالىق، پۇلاد قاتارلىق جايلارنىڭ باسقاقلىرى ئارسلانخان دەپ ئاتىلاتتى. ئارسلانخان بۇ جايلارنى قارا قىتانلارنىڭ شاھنەلىرى (باسقاقلىرى — ۋالىيلىرى) بىلەن بىرلىكتە باشقۇراتتى. خوتەن رايونىدىكى مۇسۇلمانلار كۈچلۈكىنىڭ ھۆكۈمرانلىرىغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندە، ئارسلانخان ئەسكەر چىقىرىشىنى رەت قىلىپ، ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغانىدى. ئارسلانخان ئۆلگەندىن كېيىن، قارا قىتان ھاكىمىيىتى يەنە ئۇنىڭ ئوغلىنىمۇ شۇ جايغا ھۆكۈمران قىلىپ تەيىنلىگەن. ئالمالىق رايونىدىكى مۇسۇلمانلار ئىسلام دىنىنىڭ سۈفىي مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلغۇچىلار بولسا كېرەك» دېيىلگەن.

تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي قىسمى ۋە غەربىي جەنۇبىي قىسمىدا ياشايدىغان كىشىلەر قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدىلا ئىسلام دىنىغا كىرگەن بولۇپ، بۇ جايىنىڭ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتى بىرقەدەر تېز بولغانىدى. قارا قىتانلار دەۋرىگە

كەلگەندە، ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتى. قارا قىتانلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى خانى كۈچلۈك بۇ جايلاردا كىشىلەرنى ئىسلام دىنىدىن ۋاز كېچىشكە زورلىغاندا، خوتەنلىك ئىسلام ئۆلىماسى ئالاۋىددىن كۈچلۈك بىلەن دادىل مۇنازىرىلەشكەنىدى. بۇنىڭدىن قارا قىتانلار دەۋرىدە ئىسلام دىنى بۇ جايدا مۇستەھكەم ئاساس ئورناتقانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. قارا قىتان ھاكىمىيىتىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە خوتەن ۋە قەشقەرلەردە قاراقىتانلارغا قارشى بىر مەھەل كۈرەش پارتلىغانىدى. شۇنداق بولسىمۇ، قارا قىتانلارنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى خانى گۈرخان ئەسكەر چىقىرىپ جازا يۈرۈشى قىلىپ، شەرقىي قارا خانىيلارنىڭ كېيىنكى ھۆكۈمرانلىرىدىن بەزىلىرىنى ئەسىرگە ئالغانىدى. شۇ قېتىمقى كۈرەشكە مۇھەممەد ئىبنى يۈسۈپ باشچىلىق قىلغانىدى. قارا قىتانلار ھاكىمىيىتى كۈچلۈك تەرىپىدىن تارتىۋېلىنغاندىن كېيىن، بۇ جايلارنىڭ ئاقسۆڭەكلىرى يەنە كۈچلۈككە قارشى تۇردى. كۈچلۈك بۇ جايلارغا قوشۇن ئەۋەتىپ، گۈرخان تەرىپىدىن تۇتقۇن قىلىنغانلارنى قويۇپ بەردى. قەشقەرنىڭ ئاقسۆڭەكلىرى كۈچلۈككە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، تۇتقۇنلارنى شەھەر دەرۋازىسىنىڭ سىرتىدا ئۆلتۈرۈۋەتتى. كۈچلۈك قارشىلىقنى باستۇرۇش مەقسىتىدە، قەشقەرنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا يېزا ئىگىلىكىنى قاتتىق ۋەيران قىلىپ، ئاچارچىلىق پەيدا قىلدى*. شۇنداقتىمۇ قەشقەرنىڭ كېيىنكى ئەھۋالىدىن قارىغاندا، قەشقەر ئومۇمەن ئىزچىل ھالدا قارا قىتانلارنىڭ مۇھىم ئىقتىسادىي رايونلىرىدىن بىرى ئىدى.

* «تارىخىي جاھانكۈشاي» 1 - بۆلۈم، خەنزۇچە نەشرى، 8 - باب.

2 - بۆلۈم موڭغۇللار ۋە يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار

موڭغۇللار — XII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ پەيدىنپەي كۈچەيگەن بىر يېڭى مىللەت ئىدى. بۇ مىللەت ئۆز قەبىلىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئالدى بىلەن ھازىرقى تېيانشان تېغىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى جايلارنى ۋە قارا قىتان خانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلغان باشقا جايلارنى بويسۇندۇردى. چىڭگىزخان تارىختا موڭغۇل قەبىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى جايلارنى بويسۇندۇرغان ۋە زور موڭغۇل ئىمپېرىيەسىنى قۇرغان مەشھۇر ئەربابتۇر. ئۇيغۇرلار چىڭگىزخان غەربكە قاراپ كېڭىيىشكە باشلىغاندىن كېيىنكى دەسلەپكى ۋاقىتتىلا موڭغۇللارغا بەيئەت قىلغانىدى.

چىڭگىزخاننىڭ غەربكە قاراپ ھەربىي يۈرۈش قىلىشىدىكى بىۋاستە سەۋەبلەردىن بىرى — ئۆزى مەغلۇپ قىلغان نايمان ۋە مېركىت (مەرچى) قەبىلىلىرىنى ئۈزۈل - كېسىل يوقىتىش ئىدى. چۈنكى بۇ قەبىلىلەر چىڭگىزخاننىڭ موڭغۇل دالاسىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشىدە چىڭگىزخان بىلەن داۋاملىق قارشىلاشىپ كەلگەنىدى. 1208 - يىلى، تايانخاننىڭ ئوغلى كۈچلۈك قارا قىتانلارغا قېچىپ بارىدى، 1211 - يىلى قارا قىتان خانى گۆرخاندىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋالدى. مېركىتلارنىڭ قالدۇقلىرىمۇ شىمالىي يول ئارقىلىق چېكىنىپ جۇڭغارىيىگە كېلىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن، قارا قىتانلارغا تەۋە ھەرقايسى قەبىلىلەر چىڭگىزخان بويسۇندۇرىدىغان مۇھىم نىشان بولۇپ قالدى.

قوجو ئويغور خانلىقى قارا قىتانلارغا تەۋە مۇھىم دۆلەتلەرنىڭ بىرى ئىدى. قارا قىتانىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، قارا قىتان ھۆكۈمرانلىرىنىڭ قوجو ئويغۇرلىرىغا قارىتىلغان سىياسىي زۇلۇمى ۋە ئىقتىسادىي ئېكسپىلاتاتسىيىسى ئېغىرلاشقانلىقى ئۈچۈن قوجو ئويغۇرلىرى قارا قىتانلارنىڭ قوللۇقىدىن قۇتۇلۇش ئۈمىدىدە موڭغوللار تەرەپكە ئۆتتى. 1209 - يىلى (يۇەن تەيزۇنىڭ 6 - يىلى)، قوجو ئىدىقۇتى بارچۇق ئارت تېكىن قارا قىتانلارنىڭ قوجۇدا تۇرۇشلۇق كەنجى باسقاقنى ئۆلتۈردى. 1210 - يىلى، چىڭگىزخان قوجو ئويغۇرلىرىنىڭ ئۆزدىگە بەيئەت قىلىشنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئەل بۇيرۇق، دار بايلارنى قوجۇغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى①. ئىدىقۇت بارچۇق ئارت تېكىن بۇ ئەلچىلەرنى قىزغىن كۈتۈۋالدى ۋە قوت ئالمىش قايا، ئۆمەر ئوغۇل، تارباي قاتارلىق ئۇچ كىشىنى② چىڭگىزخانىنىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتىپ ئۆزىنىڭ ئۇنىڭغا بەيئەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. چىڭگىزخان قوجو ئويغۇر خانلىقىنىڭ ئەلچىلىرىنى قوبۇل قىلىپ، قوجو ئىدىقۇتىنى ئۆزىنىڭ ھۇزۇرىغا تەكلىپ قىلدى. 1211 - يىلى، ئىدىقوت تەكلىپكە بىنائەن، كورۇلۇن دەرياسىنىڭ بويىدا چىڭگىزخان بىلەن كۆرۈشتى، چىڭگىزخان ئۇنى قىزغىن كۈتۈۋالدى ۋە ئۇنىڭغا بەشىنچى ئوغۇللۇق مەرتىۋىسىنى بەردى، ئۇ باشقا شاھزادىلەر بىلەن ئاكا - ئۇكا بولۇشتى. شۇنىڭدىن باشلاپ قوجو ئويغۇر خانلىقى

① «زەپەرنامە»غا قارالسۇن.

② «تارىخى جاھانكۈشاي» غا قارالسۇن. «زەپەرنامە» دە ئىدىقۇتنىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتىلگەن ئەلچىلەر بىكس ۋە ئارغۇن تېمۇر دېيىلگەن. «موڭغوللارنىڭ مەخپىي تارىخى» دا دېيىلگىنى بۇنىڭغا ئوخشاشمايدۇ.

موڭغۇللارغا بېقىندى بىر دۆلەتكە ئايلىنىپ قالدى.

1211 - يىلى، چىڭگىزخان كۆچلۈكنىڭ ئالمالىقنىڭ خانى ئوزارنى ئۆلتۈرگەنلىكىدىن ۋە تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى مۇسۇلمانلارغا زىيانكەشلىك قىلغانلىقىدىن خەۋەر تاپتى. 1218 - يىلى (چىڭگىزخاننىڭ 13 - يىلى)، چىڭگىزخان جەبەنويۇن بىلەن سۇبۇتاي نويۇننى 20 مىڭ ئەسكەرنى باشلاپ كۆچلۈككە جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتتى. بۇ جازا يۈرۈشىدە قۇجۇ ئىدىقۇتى بۇيرۇقىغا بىنائەن 300 ئەسكەرنى باشلاپ بېرىپ چىڭگىزخان بىلەن كۆرۈشۈپ، كۆچلۈككە قارشى ئۇرۇشقا قاتناشتى. 1218- يىلى (چىڭگىزخاننىڭ 13 - يىلى). موڭغۇل قوشۇنلىرى ئوتتۇرا ئاسىيادا بالاساغۇننى ئالدى. جەبە ۋە قارا قىتانلارنىڭ كونا سەركەردىسى ئىسمايىل كۆچلۈكنى تاردىم ئويمانلىقىدىن سۈرگەن پېتى ھازىرقى پامىر-نىڭ شەرقىي جەنۇبىدا تۇتۇپ ئۆلتۈردى ۋە ئۇنىڭ بېشىنى كېسىپ باشقا جايلارغا ئاپىرىپ سازايى قىلدى. شۇنىڭ بىلەن قەشقەر، خوتەن، يەكەن قاتارلىق شەھەرلەر ئۇرۇشمايلا ئېلىندى. قارا قىتانلارنىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى مەمۇرىيەتى تەلتۆكۈس يەمىرىلدى. موڭغۇللار بۇ جايلارنى ئىشغال قىلىش بىلەنلا دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىنى جاكارلىدى. بۇ سىياسەت بۇ جايلاردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ موڭغۇللارغا تىز ئەل بولۇشىغا تۈرتكە بولدى.

قۇجۇ ئۇيغۇرلىرى موڭغۇللارنىڭ بىرلىككە كەلتۈرۈش ئىشىدا چىڭگىزخان ئۈچۈن مۇھىم كۈچ بولۇپ، زور رول ئويناندى. 1219 - يىلى ئوترارنىڭ ھۆكۈمرانى چىڭگىزخاننىڭ بىرنەچچە يۈز مۇسۇلمان سودىگىرى ۋە ئەلچىسىنى ئۆلتۈردى. خارەزىم شاھمۇ چىڭگىزخاننىڭ بىر قوشۇنىغا تويۇقسىز ھۇجۇم قىلدى، شۇنىڭ بىلەن چىڭگىزخان ئۆزى قوشۇن تارتىپ

غەربكە يۈرۈش قىلدى. قوشۇن ئېرتىش دەريا سىنىڭ بويىغا كەلگەندە، ئالما لىق خانى، قارلۇقلار خانى ۋە ئىدىقۇتلار ئېرتىش دەريا سىنىڭ بويىغا بەرىپ چىڭگىزخانغا قوشۇلدى. ئىدىقۇت قاتارلىقلارنىڭ باشلاپ بارغان قوشۇنى جەمئىي بىر تۈمەن كىشىلىك قوشۇن ئىدى. چىڭگىزخان ئىدىقۇت بىلەن جەبەنويۇنغا تۇرشاۋۇل قوشۇننى باشلاپ يىراقتا يۈرۈش قىلىشقا بۇيرۇق بەردى. شۇ يىلى قىشتا، چاغاتاي بىلەن ئوگداي ئوترار (ھازىرقى سىر دەريا سىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمى) نى قورشۇپلىپ، بەش ئايدا بۇ شەھەرنى ئالدى. ئوترارغا قورشاپ ھۇجۇم قىلىش ئۇرۇشىدا ئىدىقۇت ئۆز ئادەملىرىنى باشلاپ قوشۇن بىلەن بىللە ئۇرۇش قىلدى. ئوترار ئېلىنغاندىن كېيىن دۆربەي ياساۋۇللار قوشۇننى ئىككىگە ئايرىپ ۋاخشا (ۋاخشا دەريا سىنىڭ ئوتتۇرا - تۆۋەن ئېقىمىدىكى بىر جاينىڭ نامى) غا ھۇجۇم قىلدى، ئىدىقۇتمۇ بۇ جەڭگە قاتناشتى. چىڭگىزخان ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، 1223 - يىلى تاڭغۇتلارغا يەنە بىر قېتىم ھۇجۇم قىلدى. ئىدىقۇتمۇ بەشبالىقتىن ئۆز قوشۇنىنى باشلاپ بەرىپ چىڭگىزخانغا قوشۇلۇپ، تاڭغۇتلارغا قارشى ئۇرۇشقا قاتناشتى.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، قۇجۇ ئىدىقۇتى چىڭگىزخانىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالى، ماۋرا ئۇننەھر رايونى، خېشى كاردورى قاتارلىق جايلارنى بويسۇندۇرۇشتىكى ھەربىي پائالىيىتىدە مۇھىم بىر ھەربىي كۈچ ئىدى. ئۇنىڭ قوشۇنى جەڭگىۋارلىققا ئىگە قوشۇن بولۇپلا قالماي ئېنتىزامىمۇ كۈچلۈك ئىدى، شۇڭا ھەممە ئۇرۇشتا غەلىبە قىلدى. چىڭگىزخان ئىدىقۇتنىڭ كۆرسەتكەن تۆھپە ۋە نەتىجىلىرىنى نەزەردە تۇتۇپ ئۇنىڭغا «ئېنتىزامى قاتتىق، ئۇرۇش قىلسىلا غەلىبە قازىنىدۇ»، «كۆرسەتكەن نەتىجىسى زور» دېگەن باھانى

بەرگەنىدى.

چىڭگىزخان ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا زېمىنىنى ئوغۇللىرىغا سۈيۈرغال قىلىپ بۆلۈپ بەردى: قىپچاق خانلىقى. نىڭ زېمىنىنى چوڭ ئوغلى جۇجىغا سۈيۈرغال قىلىپ بەردى؛ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتايغا چاغاتاي خانلىقىنى سۈيۈرغال قىلىپ بەردى؛ ئۈچىنچى ئوغلى ئوگدايغا ئوگداي خانلىقىنى سۈيۈرغال قىلىپ بۆلۈپ بەردى؛ تۆتىنچى ئوغلى تولىغا موڭغۇللارنىڭ ئۆز زېمىنىنى سۈيۈرغال قىلىپ بەردى. ئۇنىڭدىن باشقا، تولىنىڭ ئوغلى شاھرۇھقا ئېلىخانلىق سۈيۈرغال قىلىپ بېرىلدى. چاغاتاي خانلىقىغا تەۋە يەرلەر «ئۇيغۇرلار زېمىنىدىن سەمەرقەند ۋە بۇخاراغىچە بولغان يەرلەرنى» يەنى ئاموداريا دەرياسى ۋادىسى ۋە تيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى يەرلەرنىڭ كۆپ قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى، چاغاتاي خانلىقىنىڭ پايتەختى ئالمالىق دائىرىسىدىكى قۇياستا ئىدى، ئوگداي خانلىقىنىڭ زېمىنى ئېرتىش دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمى ۋە بالقاش كۆلىنىڭ شەرقىدىكى جايلار بولۇپ، پايتەختى ئېمىل (هازىرقى شىنجاڭنىڭ دۇربىلجىن ناھىيىسى)، قۇبۇق (هازىرقى قۇبۇقسار) قاتارلىق جايلار ئىدى.

چىڭگىزخان يەرلىرىنى ئوغۇللىرىغا سۈيۈرغال قىلىپ بەرگەندىن باشقا، قۇجۇ ئۇيغۇر ئىدىقۇتىغا ئۆز ئۇنۋانىنى داۋاملىق قوللىنىشقا، ئەسلى ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كەلگەن زېمىنىنى ساقلاپ قېلىشقا، يەنىلا قارا قۇجۇنى پايتەخت قىلىشقا رۇخسەت قىلدى. موڭغۇللار بۇ يەرگە «دارغاچ» ئەۋەتىپ، نازارەت قىلدى. ئىدىقۇتنىڭ مەرتىۋىسى چىڭگىزخان بويسۇندۇرغان باشقا جايلارنىڭ ھۆكۈمرانلىرىدىن كۆپ يۇقىرى تۇراتتى. قۇجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلار تەبەقىسىمۇ چىڭگىزخان بىلەن سىياسىي جەھەتتە يېقىن ئۆتەتتى.

چىڭگىزخان ۋە يۈەن سۇلالىسىنىڭ كېيىنكى خانلىرىمۇ بۇ مۇ-ناسىۋەتنى ساقلاپ قېلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇشقا ئىنتايىن ئەھمىيەت بەردى. چىڭگىزخان هايات ۋاقتىدىلا يېقىن سىياسىي مۇناسىۋەتنى قۇدىلىشىش ئارقىلىق ساقلاپ قېلىشنى ئېنىق بەلگىلىگەنىدى. چىڭگىزخان ئۆزىنىڭ قىزى ئالتۇن‌بېكنى ئىدىقۇتقا ياتلىق قىلىپ، ئىدىقۇتنى كۆرسەتكەن نەتىجە ۋە ساداقىتى ئۈچۈن تەقدىرلەشنى قارار قىلغان بولسىمۇ، لېكىن بۇنى ئەملگە ئاشۇرالمىغانىدى. ئوگداي تەختكە چىققاندىن كېيىن، يەنە ئالتۇن بېكنى ئىدىقۇتقا ياتلىق قىلىشنى قارار قىلدى (بۇ قېتىمقى قۇدىلىشىش ئالتۇن بېكنىڭ بالدۇر ۋاپات بولۇشى بىلەن ئەملگە ئاشمىدى). ئالتۇن بېكە ئۆلگەندىن كېيىن، ئوگداي ئىدىقۇتقا ئارغۇن بېكنى بەرمەكچى بولغان بولسىمۇ، ئەمما، بۇ قېتىمقى قۇدىلىشىشىمۇ ئىدىقۇت بارچۇق ئارت تېكىننىڭ ۋاپات بولۇشى بىلەن ئەملگە ئاشمىدى.

ئىدىقۇت بارچۇق ئارت تېكىن ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى چۈشمەس ئوگداي خانىنىڭ هۆزۇرىغا تەزىمگە باردى. ئوگداي خان ئۇنىڭغا يەنىلا ئۇيغۇرلارنىڭ ئىدىقۇتلۇقىنى ئوتۇغات قىلدى هەم ئارغۇن بېكنى ئۇنىڭغا بەردى. خانىش نايمانجىن هاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقاندا، چۈشمەس ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئىنىسى سالۇن تېكىن مۇۋەققەت هۆكۈمران خانىشنىڭ رۇخستى بىلەن ئىدىقۇت بولدى.

سالۇن تېكىننىڭ موڭغۇللارنىڭ مەركىزي هاكىمىيىتىگە تۇتقان پوزىتسىيىسى ئۆزىدىن ئىلگىرىكى ئىدىقۇتلارنىڭكىگە ئوخشاش بولدى. 1251 - يىلى (يۈەن شىيەنزۇڭنىڭ تۇنجى يىلى)، تولىنىڭ چوڭ ئوغلى مۆڭكۈ خانلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلدى. مۆڭكۈخان تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن سالۇن يەنىلا موڭغۇللارغا تەۋە دۆلەتنىڭ خانى سۈپىتى بىلەن مۆڭكۈخانىنىڭ

هۇزۇردىغا تەزىمگە باردى. بۇ چاغدا، مۆڭكۈخان ئۆزىنىڭ رەقىبى بولغان ئوگداي جەمەتلىرىنى تازىلاۋاتاتتى. سالۇن تېكىن مۆڭكۈخاننىڭ ئوردىسىغا بارغاندا، بېشىبالىقتا بىردىنلا سالۇن تېكىن بېشىبالىقتىكى مۇسۇلمانلارنى قىرىۋېتىش توغرىسىدا پەرمان بېرىپتۇ، دېگەن ئىغۋا تارالدى. بېشىبالىقنىڭ ئەمەلدارى سەيپىدىن بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ شۇئان سالۇن تېكىننى دۆلەتكە قايتىشقا دەۋەت قىلدى. مۆڭكۈخان سالۇننىڭ ئىلگىرى ئوگداي جەمەتىگە ساداقەتمەن ئىكەنلىكىنى بىلىپ، يۇقىرىقى خەۋەرنى ئاڭلاش بىلەنلا، ئۇنى ۋە ئۇنىڭ ئىككى ۋەزىرىنى تۆھمەت بىلەن ئۆلتۈردى. ئۇيغۇر دۆلىتىدە ئوگداي جەمەتىگە يېقىنلارنىڭ كۆپىگە ئۆلۈم جازاسى بېرىلدى. مۆڭكۈخان سالۇن تېكىننى تۆھمەت بىلەن ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىنىسى ئۆگرۈنج تېكىننى ئىدىقۇت قىلدى. كېيىن مۆڭكۈخان سېچۈەنگە ھۇجۇم قىلغاندا، ئۆگرۈنج تېكىننىڭ ئوغلى ماھۇراق تېكىن ئون مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ، خېجۇ ئايمىقىدىكى دياۋ يۈسەن تېغىغا ھۇجۇم قىلىپ نەتىجە بىلەن قايتتى. مۆڭكۈخان سالۇن تېكىننى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، بېشىبالىقتا ۋاقتىلىق ۋازىرەت تەسىس قىلىپ، ئۇيغۇرلار رايونىغا قارىتىلغان كونتروللۇقنى كۈچەيتتى ۋە ئوگداي جەمەتىدىن بولغان قايدۇ قاتارلىقلارنى تېخىمۇ ئۇنۇملۇك كونترول قىلىش ئۈچۈن، ئۇلارنى ئايرىم - ئايرىم ھالدا بېشىبالىق، ئېرتىش دەرياسى ۋادىلىرىغا كۆچۈردى.

XIII ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىدىن كېيىن چاغاتاي ۋە ئوگداي ئەۋلادلىرىنىڭ يۇەن سۇلالىسىنىڭ خانى قۇبلاي بىلەن ھوقۇق تالىشىشى ئارقىسىدا، تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى رايونلارنىڭ ۋەزىيىتىدە زور ئۆزگىرىش يۈز بەردى. چاغاتاي جەمەتىدىكى خانلار بىلەن ئوگداي جەمەتىدىكى

خانلار ئوتتۇرىسىدىمۇ كۆرەش بار ئىدى. بۇ كۆرەشلەر داۋامىدا، تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى جايلاردا داۋاملىق ئۇرۇش بولۇپ، بالايىئاپەت ئۆزۈلمىدى. يۇەن سۇلالىسىنىڭ مەركىزىي ھاكىمىيىتى ئىسيان كۆتۈرگەن خانلار بىلەن تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى كونترول قىلىش ھوقۇقىنى تالىشىش يۈزىسىدىن، بۇ جايلارغا قارىتىلغان سىياسەتلىرىنى دائىم تەڭشەپ، بەزى ھەربىي، مەمۇرىي ئاپپاراتلارنى ئۆزلۈكسىز تەسىس قىلىپ تۇردى ياكى ئەمەلدىن قالدۇردى. شۇڭا، قۇجۇ ئىدىقۇتى ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان جايلارمۇ بۇ كۆرەشلەردە تالىشىش ئوبيېكتىغا ئايلىنىپ قالدى. 1260 - يىلى، قۇبلاي يەنجىڭ (بېيجىڭ) دا موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ خانلىق تەختىگە ئولتۇردى. بۇ چاغدائۇنىڭ بىر قورساق ئىنىسى ئارىغبۆكىمۇ قاراقۇرۇمدا ئۆزىنى خان دەپ ئېلان قىلدى. ئارىغ بۆكە ئۆز ئالدىغا خان بولۇۋالغاندىن كېيىن، قۇبلايغا قارشى جىددىي ئۇرۇش قوزغىدى. ئۇرۇشتا ئارىغ بۆكە چاغاتاي جەمەتىدىكى ئارغۇ بىلەن بىرلىشىپ، تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى جايلارنى قۇبلايغا تاقابىل تۇرۇشنىڭ ئارقا سېپى قىلدى. ئارىغ بۆكە ئۇرۇشتا يېڭىلگەندىن كېيىن، ئارغۇ يەنە ئارىغ بۆكىدىن يۈز ئۆرۈپ، يۇەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولدى. تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى جايلار نام جەھەتتە يەنىلا يۇەن سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا تەۋە بولدى.

1264 - يىلى (جىيۇەن تۇنجى يىلى)، ئارىغ بۆكە ئۆزۈل - كېسىل مەغلۇپ بولۇپ تەسلىم بولدى. قۇبلاي چاغاتايىنىڭ چەۋرىسى بۇراقنى چاغاتاي خانلىقىنىڭ خانى بولۇشقا بۇيرۇق بەردى ۋە ئۇنىڭغا ئىسيانچى قايدۇغا تاقابىل تۇرۇشنى بۇيرۇدى. لېكىن بۇراق قۇبلايغا ئاسىيلىق قىلىپ، قايدۇ بىلەن ئىتتىپاق تۈزدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، يۇەن سۇلالىسىنىڭ مەركىزىي

هاكىمىيتى غەربكە يەنە بىر قېتىم يۈرۈش قىلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ يارديمىگە تايىنىپ غەربىي يۈرتنىڭ ۋەزىيىتىنى مۇقىملاشتۇرماقچى بولدى. 1265 - يىلى (يۈەن سۇلالىسى جىيۈەن 2 - يىلى)، قۇبلاي غەربكە ھۇجۇم قىلىشنىڭ ھەربىي تەييارلىقىنى قىلىش ئۈچۈن، موري قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇر ئۇستىكارلىرىنى خانبالىققا (ھازىرقى بېيجىڭغا) كۆچۈرۈپ ئاپىرىپ① ھەربىي قورال - ياراق ياسىتىشقا بۇيرۇق بەردى. 1266 - يىلى (جيۈەن 3 - يىلى)، قۇبلاي ئۇيغۇر ئىدىقۇتى ماموراق تېكىنىڭ ئوغلى قوچقار تېكىنىنى قۇجۇنىڭ ئىدىقۇتلۇقىغا تەيىنلەپ، ئونىڭغا ئۆزگە قارشىلىق كۆرسەتكەن قايدۇ ۋە دوۋا (چاغاتايىنىڭ نەۋرىسى) لارغا قاقا-بىل تۇرۇشنى تاپشۇردى ۋە ئىدىقۇتقا ئۇرۇش مالىمانچىلىقى بىلەن تارقىلىپ سەرسان بولۇپ يۈرگەن ئۇيغۇرلارنى ئۆز يۇر-تىغا قايتۇرۇپ كېلىش توغرىسىدا بۇيرۇق بەردى. شۇ يىلى قۇبلاي خوتەنده «خوتەنبالىق جۇجۇقى» تەسىس قىلىپ، بىر باش ئەلچى تەيىنلەپ، 7 - دەرىجىلىك تامغا بەردى②.

1269 - يىلى (جيۈەن 6 - يىلى)، ئىسيانچى خانلار-دىن بۇراق بىلەن قايدۇ تالاستا تەسىر دائىرىسىنى بىرلىكتە بۆلۈشتى. 1270 - يىلى (جيۈەن 7 - يىلى) نىڭ ئالدى - كەينىدە، قايدۇ ئۇيغۇرلار زېمىنىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى. قۇبلاي قوشۇنى قايدۇ بىلەن بېشىبالىقتا قاتتىق ئۇرۇش قىل-دى. بۇ ئۇرۇشتا، قۇبلاي غەلىبە قىلدى③. غەلىبىدىن كېيىن، قۇبلاي ئۆزىنىڭ ئوغلى — بېيپىڭ ۋاڭى نامىخانىنى غەربىي شە-

---

① «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» 6 - جىلد، «شىزۇخان ھەققىدە خاتىرە».
② «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، 35 - جىلد، «ئەمەلدارلار رويخېتى».
③ راشىددىن: «جامىئول تەۋارىخ» 3 - توم، رۇسچە تەرجىمە نۇسخىسى، 84 - بەت.

مالنى تىنچلاندۇرۇپ، ئالمالىقتا بارىگاھ قۇرۇشقا بۇيرۇدى. بۇ قېتىمقى جەڭدە، تۇرپان ئەتراپىدىكى ئۇيغۇرلار يۈەن سۇلالىسىنىڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتىگە يارەملىشىپ، قوشۇننىڭ ئوزۇق - تۈلۈكى ئۈچۈن ئىشلىتىشكە جەمئىي 10 مىڭ تاغار گۈرۈچ سېتىپ بەردى①. بۇنىڭدىن، قوچقار تېكىن ئۇيغۇرلارغا ئىدىقۇت بولغاندىن بۇيانقى ئالتە يىل جەريانىدا، يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ئىزچىل سادىق بولۇپ، ئىسيانچى خانلار بىلەن زادىلا ھەمنەپەس بولمىغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ.

قۇبلاي ئىسيانىنى تىزگىنلەپ، تىيانشان تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنىڭ ۋەزىيىتىنى مۇقىملاشتۇرۇش ئۈچۈن، 1272 - يىلى (جىيۈەن 9 - يىلى) خوتەن، قەشقەرگە «قاشتېشى ئېلىش» ۋا ئادەم ئەۋەتتى②، خوتەن ئەتراپىدا رابات قۇردى؛ 1274 - يىلى (جىيۈەن 11 - يىلى)، قايدۇ بۇراقنىڭ ئوغلى دوۋانىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ خانى قىلىپ تىكلىدى. دوۋا تەختكە چىقىپلا قايدۇنىڭ كۈچىگە تايىنىپ، ئالتاي تېغىنىڭ شەرقى، غەربى ۋە تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى جايلارغا ھەر يىلى داۋاملىق ھۇجۇم قىلىپ، جۇڭغارىيە ئويمانلىقى ۋە تارىم ئويمانلىقىدىكى بوستانلىقلارغا يېڭىدىن بالايىئاپەت ياغدۇردى. شۇنىڭ بىلەن، يۈەن سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى يەنە تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا باريدىغان قاتناشنى ياخشىلاشقا كىرىشىپ، ئۇدۇن (ھازىرقى خوتەن)، يەكەن ئىككى شەھەرنىڭ ئارىلىقىدىكى يول ئۈستىگە 13 ئورۇندا جام - رابات قۇردى. شاجۇ ئايمىقىنىڭ شىمالىغا ئىككى بېكەت قۇردى ۋە خوتەندىكى قاشتېشى قازىدىغان ئىشچىلارنىڭ ئەسكەك سې-

---

① «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، 7 - جىلد، «شىزۇخان ھەققىدە خاتىرە».

② «بويۇك جەڭشى قاۋۇسى. بېكەت - رابات لار».

لمقىنى كەچۈرۈم قىلدى①. قۇبلاي يەنە «ئۇدۇن، يەكەن، قەشقەر شەھەرلىرىدىن ھال سوراپ يارلىق چۈشۈردى»②. بۇ تەدبىرلەر قاتناش ئىشلىرىنى ئاسانلاشتۇرۇپ، بۇ جايلارنىڭ ۋەزىيىتىنى مۇقىملاشتۇرۇشتا مۇھىم رول ئويناندى.

1275 - يىلى (جىيۇەن 12 - يىلى)، غەربىي يۇرتنىڭ ۋەزىيىتىدە جىددىي ئۆزگىرىش بولدى: چاغاتاي خانلىقىدىكى دوۋا بىلەن قايدۇ 120 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ قارا قۇجۇ شەھىرىگە ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلدى. بۇ چاغدا، قۇبلاي سۇلالىسىنى يوقىتىش بىلەن مەشغۇل بولۇۋاتقاچقا، غەربىي يۇرت ئۇچۇن كۈچ ئاجرىتىشقا ئامالسىز ئىدى. بېيپىڭ ۋاڭى نامخانىڭ قولىدىكى ئالمالىقمۇ تەڭلا قولدىن كەتتى. مۇشۇنداق ۋەزىيەتتە، ئىدىقۇت قوچقارتېكىن جەسۇرلۇق بىلەن قارشىلىق كۆرسۈتۈپ، قاراقۇجۇ شەھىرىنى يېرىم يىلغىچە قاتتىق ساقلاپ زادىلا تەسلىم بولمىدى. قاراقۇجۇنى ساقلاپ قېلىش يۈەن سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى ئۈچۇن ئەھمىيەتلىك بىر ئىش ئىدى. ئۇرۇشتىن كېيىن قوچقارتېكىن يۈەن سۇلالىسىنىڭ خانى قۇبلايىنىڭ ھۇزۇرىغا بېرىپ، قۇبلايىنىڭ مۇكاپاتىغا ئېرىشتى، قۇبلاي باھارىبېكىنى ئۇنىڭغا ياتلىق قىلدى ۋە ئۇنىڭغا خەلقىنى قۇتقۇزۇش ئۈچۇن 10 مىڭ يامبۇ كۈمۈش ئىنئام قىلدى. قوچقارتېكىن قاراقۇجۇغا قايتىپ كېلىپ، ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق مەركىزىنى قۇمۇلغا يۆتكىدى. كېيىن قايدۇ ئۇنىڭغا يەنە تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى، قوچقارتېكىن ئۇنىڭ بىلەن قاتتىق ئۇرۇشتى، ئاخىردا ئەسكىرىي كۈچى يېتىشمەي، ئۇرۇشتا ئۆلتۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن قۇمۇلمۇ قولدىن كەتتى. ئۇ چاغدا ئۇنىڭ ئوغلى نۇردىنتېكىن تېخى كىچىك بولغاچقا، قارشى تۇ-

① «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» 8 - جىلد، «شىزۇخان ھەققىدە خاتىرە».
② «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» 8 - جىلد، «شىزۇ خان ھەققىدە خاتىرە».

رؤشقا ئامالسز قىلىپ، ئۆز ئاھالىسىنى باشلاپ گەنسۇنىڭ يۇڭچاڭ قەلئەسى تەۋەسىگە چېكىنىپ كىرىپ ماكانلاشتى.

يۇەن سۇلالىسى جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنى يوقاتقاندىن كېيىن، قۇبلاي قولىنى بوشتىپ، غەربىي يۇرتقا زور تۇركۈمدە قوشۇن ئەۋەتتى. 1276 - يىلى 3000 كىشىلىك بىر قوشۇننى خوتەنگە ئەۋەتتى. 1278 - يىلى (جىيۇەن 15 - يىلى)، يۇەن سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى بېشىبالىقتىكى قەھەتچىلىككە ئۇچرىغانلارغا 2500 يامبۇ قۇتقۇزۇش بەردى ۋە بېشىبالىقنىڭ ھاشار - سېلىقىنى كەچۈرۈم قىلدى. شۇ يىلى قاراقۇجۇ تەۋەسىدىكى يۇرت - يۇرتلارغا تارقىلىپ كەتكەن ئۇيغۇرلارنى يىغىپ ئۆز يۇرتىغا قايتۇرۇش تۇغرىسىدا پەرمان بەردى. 1280 - يىلى، يۇەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بېشىبالىقتا قورۇق چېبەگ مەھكىمىسىنى تەسىس قىلدى. 1281 - يىلى (جىيۇەن 18 - يىلى) يازدا يەنە تەيخىلىكدىن بېشىبالىققىچە بولغان ئارىلىققا 30 بېكەت قۇردى①. بېشىبالىققا دائىم تۇرىدىغان قۇتاتقۇچى بەگ ئەۋەتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي مەركىزى يەنە قاراقۇجۇغا يۆتكەلدى.

1285 - يىلى (جىيۇەن 22 - يىلى)، يۇەن سۇلالىسى ئۇيغۇرلارنى باشقۇرىدىغان ئالىي ئەمەلدارنىڭ ۋەزىپە نامىنى ئۇلۇغ قورۇقچېبەگ قىلىپ بېكىتىپ②، شۇ يەردە تۇرۇشلۇق خان جەمەتىدىن ئېزىزنى ئۇلۇغ قورۇقچېبەگ ۋەزىپىسىگە تەينىلىدى. ئېزىز ئۆتكەن - كەچكەن يالۋاچلارغا قولايلىق يارىتىپ بېرىش ئۈچۈن، بېشىبالىققا بېكەت قۇرۇش تەكلىپىنى بەردى. يۇەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقى بىلەن «بېشىبالىق بېكىتى قۇرۇلدى، بۇنىڭغا 60 ئات، 25 كالا، 25 ئېشەك

① «يۇەن سۇلالىسى تارىخى»، 11 - جىلد، «شىزۇخان ھەققىدە خاتىرە».
② «يۇەن سۇلالىسى تارىخى»، 99 - جىلد، «ئەمەلدارلار رويخېتى».

سېتىۋېلىندى؛ يىللىق چىقىم ئۇچۇن 100 تۇياق ئىرىك قوي، 1500 لىتر ھاراق سېتىۋېلىندى؛ كېيىنكى خراجىتى ئۇچۇن يەنە 600 يامبۇ بېرىلدى①. بۇنىڭدىن باشقا يەنە، ئالتە ئو-رۇنغا ئۇيغۇر بېكىتى قۇرۇلدى. شۇ يىلى دوۋاخانىنىڭ قوشۇنى بېسىپ كىلىپ پاراكەندە قىلىۋىدى، شۇڭا ئۇن يۇەن سۇلالىسى قوشۇنى تەرىپىدىن چېكىنىۋرۇلدى. 2 - يىلى، يۇەن سۇلالىسى يەنە ئۇيغۇرلار زېمىنىنى ساقلاشقا مىڭ ئەسكەر كۆپەيتىپ بەردى، قۇمۇلنىڭ نامراتلىرىغا ۋە قاراقۇجۇ ئۇيغۇرلىرىغا 16 مىڭ 200 يامبۇ، كالا، ئۇرۇق ئىنئام قىلدى. يەنە قۇمۇل خەلقىگە مىڭ يامبۇ پۇل، مىڭ توپ يىپەك رەخت بەردى؛ بېشىبالىقتا بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشنى باشقۇرىدىغان ئەمە-لەشكەر مەھكىمىسى تەسىس قىلدى. ھەربىي قوشۇننى ئوزۇق-تۇلۇك بىلەن تەمىنلەش ئۇچۇن شۇ يەرنىڭ ئۆزىدە بوز يەر ئۆزلەشتۇردى②.

يۇەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تېيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شە-مالىدا ئۆزىنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ئاپپاراتلىرىنى ئۇزلۇكسىز كۈچەيتىپ، غەربىي شىمالدىكى ئەسكەرلىرىنى كۆپەيتكەن ۋە يارەم بېرىپ تۇرغان بولسىمۇ، دوۋا، قايدۇلارنىڭ يەنىلا كۈچى بولغاچقا، ئۇيغۇرلار رايونىغا كەينى - كەينىدىن بېسىپ كىرىپ پاراكەندىچىلىك قىلدى. گوبېينىڭ شىمالىنى ساقلاۋاتقان يۇەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىمۇ ئېسىيانچى خانلار گۇرۇھىنىڭ بارغانچە زور بېسىمىغا ئۇچراشقا باشلىدى. يۇەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئېسىيانچى خانلارنىڭ تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى خوتەنگە داۋاملىق ئىلگىرىلەپ كىرىشىدىن مۇدا-

① «بۇيۇك يۈئەن قامۇسى»، 19418 - جىلد، 4 - بەت.

② «يۇەن سۇلالىسى تارىخى»، 14 - جىلد، «شىزۇخان ھەققىدە خاتىرە» 13 - جىلد، «جۇغرافىيىلىك تەزكىرە».

پىتە كۆرۈش ئۇچۇن، 1282 - يىلى (جىيۇەن 19 - يىلى) لوپ، شەھرى كېتىك، چەرچەنلىەردە بېكەت قۇردى ۋە چەر- چەندە بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىش مۇئەسسەسىنى تەسىس قىلدى. 1289 - يىلى (جىيۇەننىڭ 26 - يىلى)، يۇەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى «خوتەن قۇتاتقۇچى ئەمىر لەشكەر مەھ- كىمىسى» نى ئەمەلدىن قالدۇردى①.خوتەن يەنە چاغاتاي خان- لىقىنىڭ ئىلكىگە ئۆتۈپ قالدى. خوتەن قولدىن كەتكەندىن كېيىن، قۇجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ زېمىنى دوۋا، قايدۇلارنىڭ قو- شۇنى تەرىپىدىن دەپسەندە قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن يۇەن سۇ- لالىسى ھۆكۈمىتى شىمال تەرەپتە بېشبالىقنى چېگە ساقلاپ، جەنۇبتا تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى جايلارنى كونترول قىلدى. 1295 - يىلى (يۇەنجېننىڭ تۇنجى يىلى)، بېشبالىق باش ئەمىر لەشكەر مەھكىمىسىنى تەسىس قىلدى. «جامىئۇل تاۋارىخ» تىكى خاتىرىلەردىن قارىغاندا، شۇ چاغدا قاراقۇجۇ خەلقى يۇەن سۇلالىسى ۋە چاغاتاي، ئوگداي خان- لىقىلىرىدىن ئىبارەت ئىككى تەرەپكە باج - سېلىق تۆلەيتتى. 1304 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە، ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ مۇھىم مەركىزىي جايى بېشبالىق ۋە قاراقۇجۇ چاغاتاي خان- لىقى تەرىپىدىن يۇتۇۋېلىندى②. يۇەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي شىمالىنى ساقلىغۇچى قوشۇنى قۇمۇل ۋە خېشى ئەتراپىغا چې- كىنىشكە مەجبۇر بولدى.

بۇ يەردە شۇنى تولۇقلاپ قويۇش كېرەككى، قۇجۇ ئىدىقۇتى گەنسۇدىكى يۇڭچاڭغا كۆچۈپ بارغاندىن كېيىن، ئىدىقۇت جەمەتىنىڭ يۇەن سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى بىلەن

① «يۇەن سۇلالىسى، تارىخى» 15 - جىلد، «شىزۇخان ھەققىدە خاتىرە».

② ھاسان، «ئولجايتۇ تارىخى»، تېھران، پارسچە نۇسخىسى، 34 - بەت. 1969 - يىلى.

بولغان مۇناسۋىتى يەنىلا قويۇق بولغانىدى، يۇەن سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى ئىدىقۇتقا بۇرۇنقىدەكلا غەمخورلۇق قىلغانىدى. مەسىلەن، نۇرىن تېكىن يۈكچاڭغا بارغاندىن كېيىن، قۇبلايىنىڭ ھۇزۇرىغا سالامغا بارغانىدا، قۇبلاي بۇرھان بېكە (مەلىكە) نى ئۇنىڭغا خوتۇنلۇققا بەرگەن. بېكە ئۆلگەندىن كېيىن يەنەئۇنىڭ سىڭلىسى باباچانى ئىدىقۇتقا ياتلىق قىلغانىدى. يۇەن رېنزۇڭ دەۋرىدە يەنە ئىلگىرىكى ئادەت بويىچە، 1316 - يىلى نۇرىن تېكىننى يېڭىباشتىن قۇجۇ خانى قىلىپ تەيىنلىگەن، ئۇنىڭغا ئالتۇن تامغا ئىنئام قىلغان ۋە ۋەزىر بەلگىلىگەنىدى. ئۇنىڭ خانلىق تامغىسىنى ئىچكى رايونلاردا ئىشلىتىش، ئىدىقۇتنىڭ تامغىسىنى ئۇيغۇرلار رايونىدا ئىشلىتىشكە بۇيرۇق بەرگەنىدى. باباچا بېكە ئۆلگەندىن كېيىن، نۇرىن تېكىن يەنە ئەنشى ۋاڭى ئانەندانىڭ قىزى ئوراجىنىي خوتۇنلۇققا ئالغان ھەم قۇجۇ رايونىغا قوشۇن باشلاپ كىرىپ، يېڭىباشتىن ئۇيغۇر شەھىرى سالدۇرغانىدى. 1318- يىلى (يەنىيۇنىڭ 5 - يىلى) ئىدىقۇت نۇرىن ۋاپات بولدى. ئۇ ۋاپات بولۇشتىن ئىلگىرى «ئالتۇن جۇلالىق تۆرە، خانلىق مۇئەككىلى» ئۇنۋانى بىلەن يارلىق ئېلىپ، ئۆزىنىڭ 10 مىڭ كىشىلىك قوشۇنىنى تىبەتكە باشلاپ بېرىپ، تىبەت قۇتاتقۇچىسى بولۇپ، «قۇدرەت - پەزىلىتى بىلەن ئىناۋەت قۇچقان، ئوغرى - قاراقچىلارنى يوقىتىپ، خەلقنى خاتىرجەم قىلغانىدى»*.

نۇرىن تېكىننىڭ ئۇچ ئوغلى بولۇپ، چوڭ ئوغلىنىڭ ئىسمى تېمۇربۇقا، ئىككىنچى ئوغلىنىڭ ئىسمى سەڭگى، ئۈچىنچى ئوغلىنىڭ ئىسمى ئاسايىش تېكىن ئىدى. تېمۇربۇقا ۋەلىئەھىد كۆتىنىنىڭ نەۋرە قىزى دۇرياسمەنگە ئۆيلىنىپ، يۇەن سۇلالىسىنىڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتىدە ئىشكىئاغىسلىق ۋەزىر

* «ئىدىقۇت خانىنىڭ تۆھپىلىرى».

پەسىنى ئۆتىگەچ، ئىدىقۇتنىڭ ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلغان، كېيىن قۇجۇ قاتارلىق جايلارنىڭ باش ئەمىر لەشكەر دارغاچى، قوشۇمچە قۇجۇ خانى بولغانىدى. جەجى يىللىرى ئۇ گەنجۇ، سۇجۇ ئايماقلىرىنىڭ قوشۇنلىرىغا باشچىلىق قىلغاچ، ئۆز ئاھالىسىنى باشقۇرغانىدى. كېيىن يۇەن سۇلالىسىنىڭ مەركىزىدە دىۋان ۋەزىرى، ئالىي دۆلەت ئەركانى، قارا دىۋان مىرزىسى، زوراغالىق بېگى، دىۋان پۈتۈكچىسى، سول قول ۋەزىرى، ۋەلىئەھىدنىڭ ھەرەم ئىشلىرى ئەمەلدارى، ئوردا باش تەپتىشبېگى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتەپ، يۇەن سۇلالىسىنىڭ قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا زور تۆھپە قوشقانىدى.

3 - بۆلۈم ئىجتىمائىي ئىگىلىك ۋە مەدەنىيەت ئەھۋالى

موڭغۇللار ۋە يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە تېيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى رايونلاردا ھەرقايسى خانلار ئارىسىدا دائىم ئۇرۇش بولۇپ تۇرغان بولسىمۇ، ئۇ جايلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتى يەنىلا ئەسلىدىكى ئىزى بىلەن ئالغا باستى ۋە راۋاجلاندى. قەشقەر، يەكەن، خوتەن، چەرچەن ۋە لوپنۇر رايونلىرىدىكى بوستانلىقلارنىڭ ئىگىلىكى خېلى گۈلەندى. مەسىلەن، XIII ئەسىردە ئىتالىيىلىك ساياھەتچى ماركوپولو ئىلىمىزگە كەلگەندە، ئۇنىڭ يول ئۈستىدە كۆرگەن - بىلگەنلىرىگە ئاساسلانغاندا، شۇ چاغدىكى قەشقەر زور بىر ئىقتىسادىي رايون بولۇپ، ئاھالىسى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى، دائىرىسىدە سەپىل بىلەن ئورالغان بىرمۇنچە شەھەر - كەنتلەر بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە قەشقەر ھەممىدىن زور ۋە

ئاۋات ئىدى، قەشقەر ئاھالىسىنىڭ كۆپى سودىگەر، ھۈنەرۋەن ئۇستىلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ گۈزەل باغلىرى، ئۈزۈملۈكلىرى ۋە نۇرغۇن تەئەللۇقاتلىرى بار ئىدى، بۇ يەردىن پاختا كۆپ چىقاتتى، بۇ يەرنىڭ سودىگەرلىرى دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا بېرىپ تىجارەت قىلاتتى. لېكىن ئادەتتىكى ئاھالىنىڭ تۇرمۇشى قىيىن ئىدى، يەرلىك ئاھالىنىڭ ئۆز تىلى بار ئىدى، خېرىستىئان دىنىنىڭ نېستورى مەزھىپىدىكىلەرمۇ كۆپ ئىدى. يەكەنمۇ ئىقتىسادىي رايون بولۇپ، ئاھالىسى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. لېكىن بۇ يەر قايىدۇغا تەۋە بولۇپ، ئاھالىسى كۆپ، نەرسە ـ كېرەكلىرى مول ئىدى. خوتەن چوڭ خانغا تەۋە بولۇپ، ئاھالىسى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. بۇ يەر-دىمۇ قەشقەرگە ئوخشاش سېپىل بىلەن ئورالغان بىرمۇنچە شەھەر ـ كەنتلەر بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە خوتەن شەھىرى ھەممىدىن ئاۋات ئىدى. خوتەن شەھىرى بىلەن خوتەن دۆلتى ئوخشاش نام بىلەن ئاتالغان، بۇ دۆلەتتە نەرسە ـ كېرەكلەر بايىاشات ئىدى، پاختا كۆپ چىقاتتى، ئاھالىنىڭ ئۈزۈملۈكى ۋە باغ ـ ۋارانلىرى بار ئىدى. پىيالىما خوتەنگە يېقىن بىر بوستانلىق بولۇپ، ئاھالىسى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى، چوڭ خانغا تەۋە ئىدى، دائىرىسىدە سېپىل بىلەن ئورالغان بىرمۇنچە شەھەر ـ كەنتلەر بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە فېيىن ئەڭ ئاۋات ئىدى. شەھەر سىرتىدا دەريا بولۇپ، ئۇنىڭدىن قاشتېشى، زۇمرەت چىقاتتى. چەرچەنىنىڭ ئاھالىسى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى، دائىرىسىدە سېپىل بىلەن ئورالغان بىرمۇنچە كەنتىرى بار ئىدى. دەرياسىدىن زۇمرەت، قاشتېشى چىقاتتى،

كىشىلەر ئۇنى ئېلىپ ئىچكى رايونلارغا ئاپىرىپ سېتىپ كۆپ پايدا ئالاتتى. لېكىن چەرچەنىڭ كۆپ قىسمى قۇملۇق بولۇپ، سۇيى ئاچچىق ئىدى. بىرنەچچە جايدىلا ئىچكىلى بولىدىغان تاتلىق سۇ بار ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەربىي قوشۇن كەلگەندە، يەرلىك ئاھالە قۇملۇقتىكى تاتلىق سۇ بار يەرلەرگە بېرىۋالاتتى، قوشۇن ئۇلارنى تاپالمايتتى. لوپ چوڭ شەھەر بولۇپ، قۇملۇقنىڭ قىرغىقىغا جايلاشقان، بۇ شەھەر چوڭ خانغا تەۋە ئىدى، ئاھالىسى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى، شاجۇ (ھازىرقى دۇڭخۇاڭ) غا باردىغان يول مۇشۇ يەردىن ئۆتەتتى. ئىككى شەھەر ئارىلىقىدا كەڭ قۇملۇق بولۇپ، بۇنىڭدىن ئۆتۈش توغرا كەلگەندە، ئۇلاغلىق ماڭسا بىر ئاي ۋاقىت كېتەتتى. قۇملۇقتا يېمەكلىك يوق ئىدى، كەم دېگەندە 20 نەچچە جايدا سۇيىنى ئىچكىلى بولىدىغان بۇلاق بار ئىدى، لېكىن سۇيى بەك ئاز ئىدى*. شەرق تەرەپتىكى جايلارنىڭ ئەھۋالى يۇقىرىدا ئېيتىلغان جايلارنىڭ ئەھۋالىغا ئوخشاشمايتتى. بۇنىڭ ئوخشاشمايدىغان تەرىپى شۇكى، بىرىنچى، ئىدىقۇت موڭغۇللارغا ھەممىدىن بۇرۇن ئەل بولغان، چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى بۇ جايلارغا ئالاھىدە ئېتىبار بېرىش سىياسىتىنى قوللانغان. مۆڭكەخان ئۆز دۈشمەنلىرىنى تازىلاش سەۋەبى بىلەن قوجۇنىڭ ئۇيغۇر ئىدىقۇتىنى ئۆلتۈرگەن بولسىمۇ، قوجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تۈزۈمىنى ئانچە كۆپ ئۆزگەرتمىگەن؛ ئىككىنچى، ھەرقايسى خانلار ئوتتۇرىسىدىكى جەڭگى ـ جېدەل تۈپەيلىدىن، قوجۇ رايونى بىلەن بېشىبالىقنىڭ ئۇرۇش ئاپىتىگە ئۇچرىشى بىر قەدەر ئېغىر بولغاچقا، بېشىبالىق ۋە قاراقوجۇ شەھىرىنىڭ ھەربىي جەھەتتىكى ئورنىدا

* ۋېنىڭ چېڭجون تەرجىمە قىلغان «ماركوپولو ساياھەت خاتىرىسى» 50-، 52-، 53-، 54-، 56 - بابلىرى.

بىرقانچە قېتىم ئۆزگىرىش بولغان. بۇ ئۆزگىرىشلەرنىڭ ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەتنىڭ مۇقىملىقىغا مەلۇم تەسىر كۆرسەتمىشى مۇقەررەر ئىدى؛ ئۇچىنچى، قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ سىياسىي تۈزۈلمىسى بىرقەدەر مۇقىم بولغاچقا، ئۇنىڭ ئالىي ھۆكۈمرانى بولغان ئىدىقۇتقا داۋاملىق بارچۇق ئارت تېكىنىنىڭ جەمەتى ۋارىسلىق قىلىپ كەلگەن، يەنە كېلىپ بۇ جەمەتنىڭ موڭغۇل ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى بىلەن مۇناسىۋىتى ناھايىتى يېقىن بولغاچقا، بۇنىڭ شۇ جايىنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمىنىڭ ئەسلى قۇرۇلمىسىنى ساقلاپ قېلىشقا كۆرسەتكەن تەسىرى زوراق بولغان؛ تۆتىنچى، كىشىلەرنىڭ ئېڭىدا دىنىي ئېتىقاد ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇۋاتقان شۇ زاماندا، قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەسىدە بۇددا دىنى يەنىلا چوڭ دىن ھېسابلىناتتى. مۇشۇنداق ئوخشىماسلىقلار بولغاچقا، قۇجۇ رايونى (جۈملىدىن قۇمۇل ۋە بېشبالىق) ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە بىرمۇنچە ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىدى.

تارىخىي ماتېرىياللار مۇڭغۇللار ۋە يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە قارا قۇجۇ، بېشبالىق ۋە قۇمۇل شەھەرلىرىنىڭ قۇجۇ ئۇيغۇر رايونىدىكى ئاساسلىق چوڭ شەھەرلەر ئىكەنلىكىنى ناماياں قىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە موري، ئۇرۇمتاي (ھازىرقى ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ شەرقىدە)، جانبالىق (ھازىرقى سانجى ناھىيىسى دائىرىسىدە)، لۈكچۈن قاتارلىق بىر تۈركۈم كىچىك شەھەر ـ كەنتلەر بار ئىدى. بۇلاردىن قاراقۇجۇ ئىقتىساد ۋە بۇددىزم مەدەنىيىتى ئىنتايىن تەرەققىي قىلغان چوڭ شەھەر بولۇپ، ئىدىقۇتنىڭ دائىملىق تۇرىدىغان جايى ئىدى؛ بېشبالىق ــ يۈەن سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى ئەسكەر تۇرغۇزغان، بوز يەر ئېچىپ، تېرىقچىلىق ئىشلىرىنى يولغا قويغان، ھەربىي، مەمۇرىي ئورگانلارنى تەسىس قىلغان ئاساسلىق جايلارنىڭ

بىرى ئىدى؛ قۇمۇل دائىرىسىدە سېپىل بىلەن ئورالغان بىرمۇنچە كەنت ـ ھېسارلار بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە قۇمۇل شەھىرى ھەممىدىن چوڭ ئىدى. ئاھالىسى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى، ئۆز تىلى بار ئىدى، بۇ يەردىن قوغۇن، مېۋە ـ چېۋە چىقاتتى، ئادەملىرى ئويۇن ـ تاماشىغا ئامراق، ناخشا ـ ئۇسسۇلغا ماھىر ئىدى①. پۈتكۈل تۇرپان رايونىنىڭ ئىقتىسادىدا يەنىلا دېھقانچىلىق ئاساس قىلىناتتى. لېكىن دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدا ئۆزۈمنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش كۆلىمى خېلى زور بولۇپ، بۇنىڭ بىلەن باغلىنىشلىق بولغان ۋېنو ئىشلەپچىقىرىشىمۇ خېلى راۋاجلانغانىدى. ئۆزۈم ۋە ۋېنو ئىشلەپچىقىرىش مۇھىم ئىقتىسادىي ئورۇننى ئىگىلىگەن بولغاچقا، يۈەن سۇلالىسى مەركىزدىي ھۆكۈمىتى بۇ خىل ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ ئىگىلىك ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا، ترانسپورت ۋە باج ئىشلىرىغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرگەن ۋە بۇنىڭ ئۈچۈن مەخسۇس ئالاقىدار سىياسەتلەرنى بەلگىلىگەنىدى. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە موڭغۇللار ئۇيغۇر رايونىنىڭ ئۆزۈم ھاربقىنى ئالاھىدە مۇھىم مەھسۇلات سۈپىتىدە نۇرغۇن ئاتلارنى ئىشقا سېلىپ، شەرقتە توشۇيىتتى. «يۈەن سۇلالىسىنىڭ قانۇن ـ نىزاملىرى» دا: 1294 ـ يىلى (جىيۈەننىڭ 31 ـ يىلى) «بىر نۆۋەتتە غەربىي يۇرتلۇقلار 111 ئاتقا ئۆزۈم ھاربقى ئارتىپ ھەيدەپ كەلدى» دەپ يېزىلغان. بۇ، ۋېنونىڭ كۆپلەپ شەرقتە توشۇلغانلىقىنىڭ بىر مىسالى②.

1303 ـ يىلى (دادى 7 ـ يىلى)، يۈەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ئۆز ئالدىغا ئۆزۈم ھاربقى ئىشلىگۈچىلەرنىڭ مەجبۇرىيىتىنى ئېغىرلاشتۇرۇش؛ خۇسۇسىي سودىگەرلەرنىڭ ئۆزۈم

① قېنىڭ چىڭجۇن تەرجىمە قىلغان «ماركوپولو سایاھەت خاتىرىسى» 56 ـ باب.

② «يۈەن سۇلالىسىنىڭ قانۇن ـ نىزاملىرى» 36 ـ جىلد.

هارىقىغا ئوتتۇزددن بىر نىسبەت بويىچە هاراق بېجى ئېلىش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈرگەنىدى*. 1324 - يىلى (تەيدىكىنىڭ تۆنجى يىلى) غا كەلگەندە، ئۇيغۇرلار رايونى ئاساسەن چاغاتاي خانلىقىنىڭ كونترول‌لۇقىغا ئۆتۈپ بولغانىددن كېيىنمۇ، ئىددىقۇت تېمۈربۇقا ئەلچى ئارقىلىق يۈەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاهى تەيدىكىغا ئۇزۇم هارىقى تارتۇق قىلغان. بۇ ماتېرىياللار ئۇزۇم ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئۇزۇم هارىقى قۇجۇنىڭ ئىقتىسادىدا مۇهىم ئورۇن تۇتىدىغانلىقىنىڭ دەلىلى.

دېهقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشىمۇ خېلى راۋاجلانغانىدى. سۇنى مەخسۇس ئەمەلدار باشقۇراتتى، هۆكۈمەت سۇ ماجىرالىرىنى ئازايتىش ئۈچۈن، سۇ ئىشلىرىنى جازا - كۆزىتىش جۇجۇقىغا تاپشۇرۇپ، بىر تۇتاش پىلانلاشنى يولغا قويغانىدى. سۇنى تەقسىم قىلىشتا قاتتىق تۈزۈم بار ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ سۇنى ئۇزۇمزارلىق، يەر - زېمىن، ئۆي - بىساتلىرىغا ئوخشاش مۇهىم خۇسۇسىي مۈلۈك دەپ قارايدىغان هادىسە پەيدا بولغانىدى. جازا — كۆزىتىش جۇجۇقىنىڭ بېگى دېهقانچىلىق، سۇ ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان مەخسۇس ئەمەلدار ئىدى. بۇنىڭ تەسىس قىلىنىشى دېهقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش تەرتىپىنى تۈزاقلاشتۇرۇشتا مەلۇم رول ئوينىغانىدى. يەر ئاستىدىن قېزىۋېلىنغان خەت - چەكلەر ئۇيغۇرلارنىڭ «جۇجۇق» دېگەن مەنىسەپ بىلەن تونۇشلۇقى بارلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

دېهقانچىلىق بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان قول هۈنەر-ۋەنچىلىكىمۇ كۆرۈنەرلىك تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەنىدى. يۈەن سۇلالىسى هۆكۈمىتى بېشىبالىقتا تەسىس قىلىنغان تۆمۈر ئېرىتىش كارخانىسى ئۇيغۇرلار رايونىدا دېهقانچىلىق سايمانلىرىنى

* «يۈەن سۇلالىسىنىڭ قانۇن - نىزاملىرى»، 77 - جىلد

ئىشلەپچىقىرىپ، بۇ رايوننىڭ دېھقانچىلىق سايمانلىرى ياساش كەسىپىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەنىدى. بېشىبالىق جۇ-جۇقىنىڭ تەسىس قىلىنغانلىقى قول ـ ھۈنەرۋەنچىلىك بويىچە بويىاقچىلىق ـ توقۇمىچىلىق كەسىپىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىنىڭ كېڭەيگەنلىكىنى ۋە تاۋارلىق ئەھمىيىتىگە ئىگە بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بويىاقچىلىق ـ توقۇمىچىلىق كەسپى بويىچە داڭلىق مەھسۇلات ـــ «چىلتەك» دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل كىمخاب ئىدى. بۇ مەھسۇلات يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئالىي ھۆكۈمران تەبىقىسىدىكىلەرنىڭ كىيىم ـ كېچەك ماتېرىيالى ئىچىدە مۇھىم سالماقنى ئىگىلەيتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، يۈەن سۇلالىسى «ياقىلىق ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان چىلتەكلەرنى توقۇشنى باشقۇرۇش» * نى جىيۈەن 13 ـ يىلى تەسىس قىلىنغان بېشىبالىق جۇجۇقىنىڭ ۋەزىپىلىرىدىن بىرى، دەپ بەلگىلىدى. چىلتەكنىڭ توقۇلۇش نۇسخىسى ۋە رەڭگى گۈزەل، ئېسىل ئىدى. ئۇنىڭ نۇسخىسى بۇددا سۈرىتى ۋە سانسكرىت يېزىقىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇشى مۇمكىن.

يەر، ئۆزۈمزارلىق، ئائىلە قۇللىرىنى ئېلىش ـ سېتىش كۆپ بولۇش ئۇيغۇرلار رايونىدىكى ئىقتىسادىي پائالىيەتنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى ئىدى. يەر ئاستىدىن قېزىۋېلىنغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بىرمۇنچە خەت ـ چەكلەر بۇ جەھەتتىكى ئەھۋالنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. مەشھۇر «قۇلچاق بىنتۈكىنى سېتىۋېلىش ھۆججىتى» ئائىلە قۇللىرىنى ئېلىش ـ سېتىشنىڭ بىر مىسالى. بىنتۈك قىتان مىللىتىدىن چىققان بىلىملىك بىر ئەر بولۇپ، ئەسلىدە قوجۇ شەھىرىدىكى ئاتى تۇتۇكنىڭ ئائىلە قۇلى ئىكەن، ئۇنىڭ ۋەزىپىسى ئائىلىنىڭ قول ھۈنەر-ۋەنچىلىك ئىشى بىلەن شۇغۇللىنىش ئىكەن. كېيىن ئۇنى

*«يۈەن سۇلالىسىنىڭ تارىخى. ئەمەلدارلار رويخېتى».

دىڭخۇي ئىسملىك بىر باخشى بىلەن باشقا قەتانلار سېتىۋېلىپ ھۆرلۈك بەرگەندىن كېيىن راھىب بولغانىكەن. لېكىن، كېيىن كىمدۇر بىرى ئۇنىڭ ھۆججىتىنى ئالداپ ئېلىۋاپتۇ، ئاتى تۇتۇق ئۇنى يەنە بىر قېتىم توققۇز يامبۇغا شۆھرەي باخشى دېگەن بىر بايغا سېتىپ بېرىپتۇ. بۇ قۇل سېتىۋېلىش ھۆججىتىدە يەنە «بىنتۇق شۆھرەي باخشىنىڭ ئۆيىدە ئائىلە ئىشلىرىنى قىلىدۇ، مۇبادا بىنتۇق شۆھرەي باخشىنىڭ ئوغۇللىرى بىلەن ئوبدان ھەمكارلىشالمىسا، شۆھرەي باخشى بىنتۇقنى قايتا سېتىۋەتمەي، ئۇنىڭغا ھۆرلۈك بېرىدۇ، ھۆججەتكە خىلاپلىق قىلمىسا، خىلاپلىق قىلغۇچى موڭغۇل پادىشاھىغا بىر زىنچە ئالتۇن جەريمانە تۆلەيدۇ، پادىشاھىنىڭ ئاكا ـ ئۇكىلىرىغا، شاھزادىلەرگە ۋە ئىدىقۇتقىمۇ بىر يامبۇدىن جەريمانە تۆلەيدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن.* بۇنداق ئائىلە قۇللىرىنى ئېلىش ـ سېتىشقا دائىر ھۆججەت مۇشۇ بىر پارچىلا ئەمەس. بۇ يازما ماتېرىياللار يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى قۇجۇ رايونىدا قۇل ساقلاش ھەقىقەتەن ئەۋج ئالغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. لېكىن قۇل خوجايىنىنىڭ ئۆيىدە ئائىلە ئەمگىكىنى قىلىدىغان ئائىلە قۇل ـ دېدەكلىرىدىنلا ئىبارەت ئىدى. ئائىلە قۇللىرىنى ئېلىش ـ سېتىش جەمئىيەتتىكى ئىقتىسادىي پائالىيەتتە بەك جانلىق بولۇپ، ھۆكۈمەتنىڭ ۋە جەمئىيەتنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغىمۇ ئېرىشكەن. قۇل ئالغان ـ ساتقاندا ھۆججەت يېزىش رەسمىيلەشكەن، ھۆججەتنى يېزىشنىڭ مەلۇم فورمىسى بارەدەك قىلىدۇ. ھۆججەتتە يۇەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى، تۆرە، شاھزادە، ئەمەلدارلىرى ۋە ئىدىقۇتلار مەدھىيىلىنىشى ھەمدە گۇۋاھچى ۋە ئالغۇچى ـ ساتقۇچىنىڭ

---

* گېك شىمىننىڭ «ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى ۋە يازما ھۆججەتلىرى توغرىسىدا ئومۇمىي بايان» دېگەن ماقالىسىگە قارالسۇن، خەنزۇچە تەرجىمىسى، 125 ـ بەت.

تاەغىسى ياكى ئىمزاسى بولۇشى شەرت ئىدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ سودا پائالىيىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. موڭغۇل ۋە يۈەن سۇلالىسى دەۋردە، ئۇرغۇنلىغان باي - سودىگەرلەر «ئۇرغۇنلىغان پۇل - مالالارنى ئېلىپ سەندۇق، خېببې قاتارلىق جايلارغا بېرىپ - كېلىپ تۇراتتى». يۈەن سۇلالىسى تېيانشان تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا قەغەز پۇل تارقىتىپ، پۇل - ئاقچىنى باشقۇرۇش ئاپپاراتى تەسىس قىلىپ، سودا ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن پايدىلىق شەرت - شارائىت يارىتىپ بەردى. ئۇيغۇر سودىگەرلىرىدىن بەزىلىرى سودا ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپلا قالماي، جازانىخورلۇقمۇ قىلاتتى، ئۇلار پۇللىرىنى غەربىي شىمالىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا جازانىگە بېرەتتى، پۇلنىڭ بىر يىللىق ئۆسۈمىنى ھەسسىلەپ ئاشۇراتتى، بۇ «قوزا ئۆسۈمى» (دوملاتما ئۆسۈم) دەپ ئاتىلاتتى. جازانىخورلار يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارلىرىغا كۈمۈش قەرز بېرەتتى، ئۇنىڭ ئۆسۈمى ئوخشاشلا «شۇ يىلى بىر ھەسسە، كېلەر يىلى دېرى بىلەن قوشۇلۇپ يەنە بىر ھەسسە ئېشىپ باراتتى». بەزى ئەمەلدارلار قەرزنى تۆلىيەلمەي «كۆپىنچە ئائىلە، بالا - ۋاقىلىرىدىن تارتىپ ۋەيران بولۇپ كېتەتتى، ھەتتا خوتۇن - بالىلىرىنى قەرزگە تۇتۇپ بېرىپمۇ تۆلەپ بولالمايتتى». شۇنىڭ ئۈچۈن، يۈەن سۇلالىسىنىڭ دىۋانىيگى يەلىغ تۆرە ئەمەلدارلارنىڭ قەرزىنى تۆلەش ئۈچۈن، پادىشاھقا ئوردا خەزىنىسىدىن 76 مىڭ يامبۇ ئاجرىتىپ بېرىشنى ئىلتىجا قىلغانىدى. شۇنىڭدىن كېيىن يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جازانىخورلۇقىنى چەكلەپ، «قوزا ئۆسۈمى» نى «دېرى بىلەن تەڭلەشكەندە، ئۆسۈمى بولماسلىق» تۈزۈمىگە ئۆزگەرتكەنىدى. موڭغۇللار ۋە يۈەن سۇلالىسى دەۋرى تېيانشانىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى جايلارنىڭ ئاھالىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر

مىللەتنىڭ قاراڭغۇلۇقىنى بىر مۇھىم دەۋر بولدى. بۇ دەۋردە قارا قىتانلارنىڭ بەزى ئەۋلادلىرى ۋە موڭغۇللارنىڭ بەزى قەبىلىلىرى تەدرىجىي ھالدا شۇ يەردىكى ئاھالىگە قوشۇلۇپ كەتتى؛ تارىم ئويمانلىقى ئەتراپىدىكى جايلارنىڭ تىلى، مەدەنىيىتى ۋە تۇرمۇش ئۇسۇللىرى يەنىمۇ ئورتاقلىققا قاراڭغۇلاندى؛ ئىسلام دىنى ھازىرقى تۇرپان رايونى ۋە ھازىرقى جىمىسار، گۇچۇڭ ئەتراپلىرىغا تارقالدى. تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىدا ئەرەب ئېلىسىپەسى ئاساسىدا ئىجاد قىلىنغان ئەرەبچە يېزىق قوللىنىلدى، ئويمانلىقنىڭ شەرق قىسمىدا ۋە تىيانشاننىڭ شىمالىدىكى بىرمۇنچە جايلاردا يەنىلا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى قوللىنىلدى. جايلار ئارا تىل جەھەتتىكى پەرق يەنىمۇ ئازايدى.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ موڭغۇللار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغانلىقى ئېلىمىز تارىخىدا بىر مۇھىم ئىش ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى بۇ يېزىق موڭغۇللار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىن، يۈەن سۇلالىسىنىڭ شۇ چاغدىكى ئىجتىمائىي مەدەنىيەتىگە تۆھپە قوشۇش بىلەنلا قالماستىن، كېيىنكى ۋاقىتتىكى موڭغۇل، مانجۇ، شىبە مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىيىتىنى راۋاجلاندۇرۇشتىمۇ مۇھىم رول ئوينىغانىدى. تا ھازىرقى كۈنگە كەلگەندىمۇ، موڭغۇللار يەنىلا يۈەن سۇلالىسى دەۋردە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىدا ئىجاد قىلىنغان يېزىقىنى قوللانماقتا. ھازىر جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىي ئەتراپىدىكى موڭغۇللار قوللىنىۋاتقان توت موڭغۇل يېزىقىمۇ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى مەنبە قىلغان. كېيىنكى ۋاقىتتىكى مانجۇ ۋە شىبە مىللەتلىرىمۇ يەنە موڭغۇل يېزىقىنى ئاساس قىلىپ مانجۇ ۋە شىبە يېزىقلىرىنى ئىجاد قىلغانىدى.

موڭغۇللارنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى قوبۇل قىلىشى

چىڭگىزخان دەۋرىدىلا باشلانغان. چىڭگىزخان موڭغۇل قەبىلىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، غەربكە يۈرۈش قىلىش جەريانىدا، يېزىقسىزلىق قىيىنچىلىقىنى ئالاھىدە ھېس قىلغان. 1204 - يىلى، چىڭگىزخان نايمانلارنىڭ تامغىچىسى، ئۇيغۇر تاتاتۇڭانى ئەسىر ئالدى. بۇ ئادەم زېرەك ھەم سۆزمەن بولۇپ، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىغا كامىل ئىدى. نايمانلارنىڭ خانى تايانخان ئۇنى ھۆرمەتلەپ ئۆزىگە ئۇستاز قىلىپ، نايمانلارنىڭ ئالتۇن تامغىسى ۋە خەزىنە ئىشلىرىنى ئۇنىڭغا تاپشۇرغانىدى. ئۇ ئەسىر ئىلىنغاندىن كېيىن، چىڭگىزخانغا تامغا، خەت ئالاقە توغرىسىدىكى بىلىمنى ئۆگەتتى، بۇنىڭ بىلەن چىڭگىزخان ئەمىر - پەرمان چۈشۈرۈشتە تامغا ئىشلىتىشكە باشلىدى. كېيىن چىڭگىزخان ئۇنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىغا كامىل ئىكەنلىكىنى بىلىپ، ئۇنى مۇشۇ يېزىق بىلەن ۋەلىئەھد ۋە شاھزادىلەرگە دەرس ئۆتۈشكە بۇيرىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى موڭغۇللار قوللىنىدىغان يېزىققا ئايلاندى. موڭغۇللار ئۇيغۇر يېزىقىنى ئۆگىنىۋالغاندىن كېيىن، ۋەلىئەھد، شاھزادىلەر ۋە ئۇيغۇر زىيالىيلىرى بۇ يېزىقنى يولغا قويۇشقا قاتناشتى، كىشىلەر ئۇلارنى «ئۇيغۇر بىتكەچى»① دەپ ئاتىدى. موڭغۇل خان ئوردىسى ئالاقىدار جاساق (قانۇن) ۋە يارلىقلارنى ئۇيغۇر يېزىقى شەكلىدىكى موڭغۇل يېزىقىدا كىتابلارغا يېزىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى②. خانلىقنىڭ پەيزە - تامغىلىرىمۇ مۇشۇ خىل يېزىقتا ئويدۇرۇلدى. موڭغۇللارنىڭ ھەربىي قوشۇنلاردا ئىشلەتكەن پەيزىدىن ھازىرغىچە جەمئىي 11 ى قېزىۋېلىنىپ ئېلان قىلىندى. ئۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ مۇھىمى 1845 - يىلى دېنىپىر دەرياسى بويىدىن قېزىۋېلىنغان كۈمۈش

① «يۈەن سۇلالىسىنىڭ قانۇن - نىزاملىرى»، 31 - جىلد، «قائىدە - يوسۇن قىسمى» 4، «مەكتەپ» ماددىسى.

② سەي مېيىياۋ: «يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئىككى خىل يۇمىلاق پەيزە يېزىنىڭ ئىنىقلىما شەرھى»، «تارىخ تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1980 - يىل 4 - سانىغا بېسىلغان.

پەيپەيزە قىپچاق خانلىقى (ئالتۇن ئوردا خانلىقى) نىڭ يادىكارلىقى ھېسابلىنىدۇ، بۇ پەيپەيزە ئۇزۇنچاق ئىشلەنگەن، ئىككىلا تەرىپىگە ئۇيغۇر يېزىقى شەكلىدىكى موڭغۇل يېزىقى ئويۇلغان. بۇ، ئەسلىدىكى پەيزە تۈزۈمىنى ئۇيغۇر يېزىقى شەكلىدىكى موڭغۇل يېزىقى بىلەن ئۆزگەرتكەن ۋە مۇكەممەل لەشتۈرگەنلىكىنىڭ دەللىلى.* 1253 - يىلى فرانسۇز مىسسىئونېرى ۋىلىيام.رۇبروك رىم پاپىسى بىلەن فرانسىيە كورولىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن، يۇەن سۇلالىسىگە دىن تارقىتىشقا كەلگەن. ئۇ ئۆزىنىڭ خاتىرىسىدە موڭغۇللارنىڭ ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللىنىۋاتقانلىقىنى كۆرگەنلىكىنى، مۆڭكۈ خان رىم پاپىسىغا يېزىپ بەرگەن مەكتۇپىنىڭمۇ مۇشۇ يېزىقتا يېزىلغانلىقىنى بايان قىلغانىدى.

موڭغۇللار ۋە يۇەن سۇلالىسى دەۋردە ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ راۋاجلانغانلىقىنىڭ نامايەندىلىرىدىن بىرى شۇكى، ئوغۇزخان ھەققىدىكى رىۋايەت يەنمۇ پىشىپ يېتىلىپ، نەسرىي شەكىلدىكى مۇكەممەل بىر ئېپىك داستانغا ئايلانغانىدى ۋە نامسىز بىر ئاپتور تەرىپىدىن خاتىرىگە ئېلىنىپ، رەتلەپ چىقىلغانىدى. بەختكە يارىشا، بۇ كىتابنىڭ بىر كۆچۈرمە نۇسخىسى ساقلىنىپ قالغان ۋە ھازىر پارىژدىكى دۆلەتلىك كۇتۇپخانىدا ساقلانماقتا. كىتابنىڭ باش - ئاخىرى زىيادە بولۇپ كەتكەن. بۇ خاتىرىنىڭ فورماتىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى

---

* «دوكتور خانىدانىڭ تارىخشۇناسلىققا دائىر ماقالىلىرى توپلىمى» نىڭ 1 - تومىدىكى 3 - سۈرەت ۋە شۇ كىتابقا كىرگۈزۈلگەن «يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى جام - بېكەتلەر توغرىسىدا ئېنىقلىمىلار».

13 × 19 سانتىمېتر بولۇپ، جەمئىي 21 بەت. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ يازما شەكلىدە يېزىلغان. ھەربىر بېتىدە توقۇز قۇر خەت بار، 1 - بەتنىڭ 2 - قۇرىدىكى «tuyur، uxbu» دېگەن خەتلەرنىڭ ئاخىرىغا بىر بۇقا سۈرىتى سىزىلغان، 2 - بەتنىڭ 9 - قۇرىدىكى «tuyur، uxbu» دېگەن خەتلەرنىڭ ئاخىرىغا بىر قۇشنىڭ سۈرىتى سىزىلغان، 6 - بەتنىڭ 4 - قۇرىدىكى «tuyur، uxbu» دېگەن خەتلەرنىڭ ئاخىرىغا ياككا تاختىنىڭ سۈرىتى سىزىلغان. خەت ئارىسىدىكى «b» بىلەن «t»، «s» بىلەن «z»، «k» بىلەن «y» ھەرپلىرى كۆپىنچە ئالماشتۇرۇپ ئىشلىتىلگەن. «s» ھەرپىنىڭ ئوڭ تەرىپىگە ئىككى چېكىت قويۇپ «x» نى بىلدۈرگەن. «y» بىلەن باشلانغان بىرمۇنچە سۆزلەردە، «y» نىڭ ئورنىغا q نى ئىشلەتكەن. كۆچۈرمە نۇسخىنى پۈتۈنلەي رادىلوۋ، گېنىڭ شىمىنلار تەتقىق قىلىپ، XV ئەسىرنىڭ ئالدى - كەينىدە كۆچۈرۈلگەن، كۆچۈرمە نۇسخىسىدا ئاساسلانغان ئەسلى كىتاب XIII — XIV ئەسىرنىڭ مەھسۇلى بولۇشقا تېگىشلىك، دەپ ھېسابلىغان. بۇنىڭدىن باشقا، سەككاكىنىڭ «مفتاھىل ئۇلۇم» دېگەن كىتابىمۇ مۇھىم پەننىي ئەسەر ھېسابلىنىدۇ.

يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە، ئۇيغۇرلار ئاساسلىقى بۇددا دىنى ۋە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. مانى دىنى زاۋال تاپقان، بۇددا دىنى قوجۇ ئەترابىدا تېخى رونۇق تېپىۋاتقانىدى. 1275 - يىلى (جىيۇەنىنىڭ 23 - يىلى)، قۇبلاي ئۇيغۇر راھىبى قاتاي سەلنى دىننى چۈشەندۈرگۈچى ئوكۇرداي قىلىپ، چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى جايلارنىڭ بۇددا دىنىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا تەيىنلىگەن. بۇنىڭدىن يۇەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، ئۇيغۇر راھىبلىرىنىڭ ئورنى يەنىلا خېلى يۇقىرى ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، 1253 - يىلى رۇبرۇك قاراقۇرۇمغا بېرىشتا قۇجۇدىن ئۆتكەندە، ئۇ يەردە نېستورىئان دىنىنىڭ راھىبى بارلىقىنى كۆرگەنىدى. بۇ شۇ زامانىدا ئۇيغۇرلار رايونىدا نېستورىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلارنىڭ بارلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. يۇەن سۇلالىسىدىن بۇرۇن، ئىسلام دىنى تەدرىجىي راۋاج تېپىپ، باشقا دىنلار بىلەن كۈرەش قىلىپ، ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىگەن. يۇەن سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئىسلام دىنىغا يان بېسىشى ئۇيغۇرلار رايونىدا ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرىنى كۈچەيتىپ، باشقا دىنلارنى زەئىپ ھالغا چۈشۈرۈپ قويغانىدى.

موڭغۇللار ۋە يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە، نۇرغۇن ئۇيغۇرلار يۇەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدە ياكى باشقا جايلاردا، ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىدارىنى جارى قىلىپ، ئەقىل - پاراسىتىنى تەقدىم قىلدى. ئۇلاردىن ئەڭ مەشھۇرلىرى: قۇجۇ ئىددىقۇتى، مىڭسۇسى، كىچىك يۇەنشى توقلان، قارايېغاچ بۇيرۇق، شېي شى، لىيەنشى، شىيېشى، گۈەنشى، سارابان، ئارق قايا، تاتاتۇڭا قاتارلىق 29 جەمەت ئىدى. ئۇلارنىڭ پەرزەنتلىرىدىن ھەربىي مۇتەخەسسىسلەر، سىياسىيونلار، ئىقتىسادشۇناسلار، ئۆلىمالار، ئەدىبلەر، مۇزىكانتلار، خەتتات - رەسساملار، يالۇاچلار، تەرجىمان - تىلماچلار، تارىخشۇناسلار ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار مەيدانغا كەلگەنىدى. ئۇلاردىن ۋەتەننىڭ بىرلىكىگە ۋە ئىگىلىكىنى، مەدەنىيەتنى راۋاجلاندۇرۇشقا زور تۆھپە قوشقانلارنى تاللاپ تۆۋەندىكىچە تونۇشتۇرىمىز:

لىيەن شىشيەن بۇيرۇق قايانىڭ ئوغلى، ئۇ 19 يېشىدا مۆڭكۈخاننىڭ ئىنىسى قۇبلايغا تۇرغاق بولۇپ، ئۆزىنىڭ سىياسىي ھاياتىنى باشلىغان. كېيىن ئۇيغۇرلاردىن ساراباندىن، ئارق ھىيا قاتارلىقلار بىلەن بىرلىكتە ھەقىقىي بىر ئۇيغۇر گۈرۈھىنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇ، خەنزۇلارنىڭ نامە - دەستۇرلىرى ۋە تا-

ربخلىرىغا قىزىقاتتى، «مېڭزى» دېگەن كىتابنى ھەۋەس بىلەن ئوقۇپ، قۇبلاينىڭ ئەتىۋارلىشىغا ئىرىشكەنىدى، ئۇ يەنە خەنزۇ تۆرىلىرى بىلەن قويۇق ئارىلىشاتتى.① ئۇ قۇبلاينى خانلىق تەختىگە چىقىرىشتا ئالاھىدە خىزمەت كۆرسەتكەن. ② قۇبلاي تەختكە چىقىش ۋاقتىدا، ئۇنىڭ ئالتىنچى ئىنىسى ئاريغ بۆكە قارا قۇرۇمدا تەخت تالاشقان، لېكىن شىشىيەن بۇ ۋەقەدە قۇبلاي تەرەپتە تۇرغان بىردىنبىر ئەمەل لەشكەر ئىدى. ③ ئۇ خان يارلىقىنى داداللىق بىلەن تۇزىتىپ، دۈشمەننى يوقاتقان، ئۇرۇشتا غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، ۋەزىرلىك مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەن. بۇ چاغدا ئۇ تېخى 30 ياشتىلا ئىدى.

لېكىن شىشىيەن يۈەن سۇلالىسىنىڭ دۆلەت سىياسىتى جەھەتتە «خەنزۇلارنىڭ چارىسى بىلەن خەنزۇلار رايونىنى ئىدارە قىلىش» نى تەشەببۇس قىلىپ، ئىقتىسادىشۇناس ئەخمەتنىڭ فاڭجېن ـ سىياسىتىگە قارشى مۇرەسسەسىز مۇنازىرە ئېلىپ بارغان. مۇنازىرىنىڭ دەسلىپىدە ئوردا لېكىن شىشىيەننىڭ تەشەببۇسىغا قوشۇلغان، ئەخمەت ھەرقايسى رايونلارنىڭ باش نەقلىيات بېگىلىك ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلغان. ئۇزۇن ئۆتمەي، ئەخمەت يەنە سۇخەنچىلىك بىلەن ئېتىبارغا ئېرىشىپ دىۋان مۇئەككىلى بولۇۋالغان، ئۇنىڭ ئەكسىچە، لېكىن شىشىيەن ۋەزىرلىكىدىن قالدۇرۇلغان. لېكىن شىشىيەن ۋەزىرلىكىدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن، كۆڭزىچىلارنىڭ قۇتقۇزۇشى ئارقىلىق، 1214 ـ يىلى (جىيۇەن 11 ـ يىلى)، يەنە يۈەن سۇلالىسى تەرىپىدىن ئىشقا قوبۇل

① «يۈەن سۇلالىسىنىڭ تارىخى» 126 ـ جىلد، «لېكىن شىشىيەننىڭ تەرجىمھالى»، «زاھىت لېۋىننىڭ ئەسەرلىرىدىن ئالمىناق»: «پازىل ئۆلىما كۆ ھەزرەتىنىڭ قەبرە ئابىدىسى».

② «ئوردا ھوججەتلىرى توپلىمى» 15 ـ جىلد.

③ «يۈەن سۇلالىسىنىڭ تارىخى». 126 ـ جىلد، «لېكىن شىشىيەننىڭ تەرجىمھالى».

قىلىنىپ، بېيجىڭ ۋاقتىلىق مەمۇرىي دىۋانىنىڭ مۇئەككىلى بولغان. لېكىن ئۇ سىياسىي جەھەتتە روناق تاپالمىغان. لېيەن شىشيەن ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭدىن كېيىنكىلەر ئۇنىڭ «خەنزۇلارنىڭ چارىسى بىلەن خەنزۇلار رايونىنى ئىدارە قىلىش» دېگەن سىياسىي تەشەببۇسىدا چىڭ تۇرۇپ داۋاملاشتۇرغان، كېيىن بۇ تەشەببۇس يۈەن سۇلالىسىنىڭ دۆلەت سىياسىتىدە مۇھىم ئورۇنغا ئىگىلىگەنىدى.

سانگې مەشھۇر ئىقتىسادشۇناس، ئۇ مالىيە ۋەزىرى ئەخمەد، لۇشرۇڭلاردىن كېيىن، 1287 - يىلى (جىيۈەن 24 - يىلى) ئوردىنىڭ باش مۇئەككىلى بولغان، ئۇ ۋەزىپە ئۆتەش جەريانىدا پۇل تۈزۈمىنى ئۆزگەرتىپ، «جىيۈەن پۇلى» نى تارقاتقان. بۇيرۇقلا بىنائەن، دىۋان ۋەزىرىنى قايتا تەپتىش قىلىپ، بىر-نەچچە مىڭ يامبۇ قىممىتىدىكى نەق پۇل ۋە مال-مۈلۈنىڭ كەم ئىكەنلىكىنى تەكشۈرۈپ تېپىپ چىققان؛ يەنە ئوردا ئىشلىرى ۋەزىرىنى تەكشۈرۈپ، چۈشكۈنلىشىش ئەھۋالىنى ئۆزگەرتىشنى خانغا مەلۇم قىلغان. ئۇزۇن ئۆتمەي، ئوردىدا باش مىرزا، ئوڭ قول ۋەزىر، «باش تەمىرات مەھكىمىسى» نىڭ ئەمەلدارى سالاھىيىتى بىلەن ئىسكىلات بەگلىرىنى تەكشۈرگەنىدى. يەنە «تاپشۇرۇۋۇ بلىش ئىشلىرىنى باشقۇرۇش جۇجۇقى» نى تەسىس قىلىپ، مالىيە، ئاشلىق ئەھۋالىنى تەپسىلىي ئىنچىكىلەپ تەكشۈرۈپ، خىيانەتچىلىككە سەل - پەل چىڭ قويغانىدى؛ يەنە خانغا تىبەتنىڭ ھەربىي، خەلق، مالىيە ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئورگان «باش تەمىرات مەھكىمىسى» نى «پەرمانبەردار مەھكىمىسى» گە ئۆزگەرتىشكە تەكلىپ بەرگەن.

بولۇپمۇ يىللىق چىقىمنىڭ كېمىنى تولدۇرۇش ئۈچۈن، سودا بېجىنى ئۆستۈرۈپ، ساراي ۋەزىرىگە بىۋاسته قاراشلىق جايلاردىن 200 مىڭ يامبۇ، چاڭجياڭنىڭ جەنۇبىدىكى جايلاردىن 200 مىڭ يامبۇ كىرىم قىلغان.① سانگې يۈەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا مالىيە ئىشلىرىنى باشقۇرۇش جەھەتتە تۆھپە قوشقان.

ئارق قايا دېھقان ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان، كېيىن ئۇيغۇرچە ئوقۇپ، قۇبلاي (بۇ چاغدا شاھزادە ئىدى) نىڭ قەسرىدە ياساۋۇللۇققا تونۇشتۇرۇلغان. قۇبلاي تەختكە چىققاندىن كېيىن، تەدرىجىي خىزمەتكە قويۇلغان. 1265 - يىلى (جىيۈەنـ نىڭ 2 - يىلى) موڭغۇللار ھەرقايسى رايونلار بويىچە دىۋانـ بېگى تۇرغۇزغاندا، ئارق قايا «خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىدىكى جايـ لارنىڭ ۋاقىتلىق دىۋانبېگى» بولغان. جەنۇبىي سۇڭ سۇلالـ سىنىڭ شياڭياڭ، فەنچېڭ شەھەرلىرىنى ئېلىش ئۇرۇشىدا، جياڭلىڭدىكى جەڭدە ۋە ئېجۇ ئايمىقىنى قوغداش ئۇرۇشلىرىدا داۋاملىق نەتىجە يارىتىپ، موڭغۇل سەركەردىسى بايانىنى جەـ نۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى لىڭئەنگە بەخىرامان ھۇجۇم قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغان.② 1286 - يىلى (جىيۈەن 5 - يىلى)، يۈەن شىزۇ (قۇبلاي) ئارق قايا ۋە ئەمىر لەشـ كەر لىيۇ جېڭغا شياڭياڭنى ئېلىشنى بۇيرۇغاندا، لىيۇ جېڭ ئاۋۇال شياڭياڭغا ھۇجۇم قىلىش، ئاندىن خەنشۇي دەرياسى ئارقىلىق چاڭجياڭغا كىرىش كېرەك، شۇنداق قىلغاندىلا، جەنۇبىي سۇڭ

---

* «يۈەن سۇلالىسىنىڭ تارىخى»، 223 - جىلد.
* «يۈەن سۇلالىسىنىڭ يېڭى تارىخى»، 160 - جىلد.

سۇلالىسىنىڭ زېمىنىنى ئىشغال قىلغىلى بولمىدۇ دېگەن پىلاننى كۆرسەتكەن. ئارق قايا شياڭيانڭ بىلەن خەنشۇي دەريا سىستېمىسىدىكى جەنۇبىدىكى فەنچېڭنىڭ مۇناسىۋىتى كالپۇك بىلەن چىشنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئوخشىشىدۇ، ئالدى بىلەن فەنچېڭگە ھۇجۇم قىلىش كېرەك، فەنچېڭ ئېلىنسا، شياڭيانڭ ھۇجۇمسىز قولغا كېلىدۇ، دەپ قارىغان①. شياڭيانڭ ۋە فەنچېڭگە ھۇجۇم قىلىش جېڭىدە، ئارق ھىيا غەربىي يۇرتتىن «ئۇيغۇر زەمبىرىكى» نى كىرگۈزۈپ، يەتتە دانە چوڭ زەمبىرەك ياستىپ، شياڭيانڭ ۋىلايىتىگە ھۇجۇم قىلغان②. شياڭيانڭ بىلەن فەنچېڭ ئېلىنغاندىن كېيىن، ئارق ھىيا «جىڭخۇ قاتارلىق رايونلارنىڭ زوراغالىق مەھكىمىسى» گە ئەمەلدارلىققا ئۆستۈرۈلگەن. ئۇ، شياڭيانىنى قوغداش بىلەن يەنە چاڭجياڭنى بويلاپ شەرققە يۈرۈپ، جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنى مەغلۇپ قىلىش پىلانىنى كۆرسەتكەن. جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنى ئىستېلا قىلغان يۈەن سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ سەركەردىلىرى ئىچىدە ئارق قايانىڭ كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرى كۆپ ۋە ئەقىل ـ پاراسىتى ئالاھىدە ئىدى. بايان سۇڭ سۇلالىسىگە قارشى يۈرۈش قىلغاندىن كېيىن، ئارق قايا يەنە 40 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ، چاڭجياڭ دەريا سىستېمىسىنىڭ جەنۇبىدىكى مۇھىم ئورۇن ـــ ئېجۇ (ۋۇچاڭ) نى چىڭ ساقلاپ، جىڭنەننى تىنچلاندۇرغان، شۇنداقلا چاڭجياڭنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى سەنشيا بوغۇزىنى ساقلىغان. شۇنىڭ بىلەن بايان قوشۇنى جەنۇبقا قاراپ بىمالال يۈرۈش قىلالىغانىدى، 1274 ـ يىلى (جىيۇەن 11 ـ يىلى)، ئۇنىڭ قوماندا-

① «يۈەن سۇلالىسىنىڭ تارىخى»، 128 ـ جىلد، «ئارق قايانىڭ تەرجىمھالى».

② دوسان: «موڭغۇل تارىخى»، فېڭ چېڭچۇن تەرجىمىسى، 1 ـ قىسىم، 303 ـ بەت.

دانلىقىدىكى قوشۇنلار سۇك سۇلالىسىگە كەك كۆلەمدە ھۇجۇم قىلىپ، شياڭيادا قوشۇلۇپ ئاندىن خۇەيشۇي، يىڭجۇ ۋە جىڭ نەندىن ئۆچ يولغا بۆلۈنۈپ تەك ئىلگىرىلىگەنىدى. 1275 - يىلى (جىيۇەن 12 - يىلى)، موڭغۇل قوشۇنى دەريانىك ئېقىشىنى بويلاپ شەرققە يۈرۈش قىلدى. جەنۇبىي سۇك سۇلالىسىنىك چاڭجياك دەرياسى بويلىرىدىكى شەھەرلىرى كەينى - كەينىدىن پەتەم بولدى. شۇ يىلى قىشتا، بايانىنىك قوشۇنى توپتوغرا لىڭئەن شەھىرىگە بېسىپ كىردى. شۇنىك بىلەن جەنۇبىي سۇك سۇلالىسى زاۋاللىققا يۈز تۇتتى. دېمەك، ئارق قايا يۈەن سۇلالىسىنىك جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت ئۇلۇغ ئىشقا يارەملىشىپ ئالاھىدە خىزمەت كۆرسەتكەنىدى.

گۇەن يۈنشى (غۇربىتى) ئۇيغۇرچە ئىسمى كىچىك يۈنشى قايا، ئۇنىك ئاتىسىنىك ئىسمى غۇنچىك بولغاچقا، «گۇەن» (贯) ھەرپىنى ئۆزىگە فامىلە قىلغان. ئۇ بېشىبالىقلىق، تەخەللۇسى «غۇربىتى»،* ئارق قايانىك نەۋرىسى. ئۇ قۇرامىغا يەتكەندىن كېيىن، يۈەن شىزۇ (قۇبلاي) نىك ھۇزۇرىدا مۇلازىم بولغان. كېيىن يەنە ئاتىسىنىك ۋەزىپىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، خۇەيشى، خۇەيدۇك قاتارلىق جايلارنىك تۇمەن بېشى مەھكىمىسىگە دارغاچ بولغان. تەخمىنەن 1313 - يىلى (يۈەن رېنزۇڭنىك خۇاڭچىك 2 - يىلى)، ئۆلىمالار مەھكىمىسىدە باش مىرزا بولغان. بۇ ئىش ئۇنىك دىققىغا ياقمىغاچقا، ئاغرىقنى باھانە قىلىپ ۋەزىپىسىدىن

* (يۈەن) ئاۋياڭشۇەن: «گۆيىزەي توپلىمى»، و - جىلد، «گۇەن تۆرىنىك ئابىدىسى».

ئىستېپا بېرىپ، جىياڭسۇ - جېجياڭ ئەتراپلىرىدا سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن. ئۇنىڭ بۇ مەزگىلدىكى ئەسەرلىرىدىن «غۇربتى شېئىرلىرى»، «ئۆلمالار مەھكىمىسىنىڭ باش مىرزىسى گۇەن فۇ ھەزرەتنىڭ ئەسەرلىرى توپلىمى» بار. لېكىن بۇ ئەسەرلەر بىزگە يېتىپ كېلەلمىگەن. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىن بەزى شېئىر - غەزەللىرىلا بۇگۈنگىچە يېتىپ كېلەلىگەن. بۇ غەزەللەر بەلكەن ئۇ ئۆمۈرۋايەتلىك ياخشى نامغا ئېرىشكەن. كېيىنكىلەر ئۇنىڭ غەلىتى ھەجەز - خۇلقىدىن ئەجەبلەنگەنىدى، چۈنكى، ئۇنىڭ بوۋىسى ئارق قايا 1286 - يىلى (جىيۇەن 23 - يىلى)، جىڭخۇ ۋاقتىلىق دۇۋانبېگى مەھكىمىسىگە دۇۋانبېگى بولغاندا، خىيانەت مەسىلىسى پاش بولۇپ قېلىپ، جىنايىتىدىن قورقۇپ، دورا ئىچىپ ئۆلۈۋالغان*. ھەتتا ئۇ ئۆلگەندىن كېيىنمۇ، ئائىلىسى ئاختۇرۇلغان، تاكى گۇەن يۈنشى 11 ياشقا كىرگەنگە قەدەر بوۋىسىنىڭ مەسىلىسى ئورىدا تەرىپىدىن داۋاملىق سۈرۈشتە قىلىنغان، بۇ ئەھۋال ياش گۇەن يۈنشىنىڭ قەلبىدە چوڭقۇر داغ قالدۇرغان. ئۇ چوڭ بولغاندا، يۇرتدارچىلىق ئىشىدىن ۋاز كېچىپ، ناخشا - غەزەل بىلەن ئىچ پۇشۇقىنى چىقارغان، گۇەن يۈنشىنىڭ ئەسەرلىرى يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى چاچما شېئىرلار ئىچىدە «شەيئىلەرنى ھېسسىياتلىق تەسۋىرلەش» تەك ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىدى؛ ئۇنىڭ لىرىك ئەسەرلىرى يۇەن سۇلالىسى دەۋرىنىڭ چاچما شېئىرلىرى ئىچىدە مۇئەييەن ئورۇن تۇتىدۇ. ئۇ ئۆزى ئىجاد قىلغان غەزەل - نەغمىلىرىنى جېجياڭنىڭ گەنفۇ دېگەن يېرىدىكى ياڭ فامىلىلىك بىر كىشىگە ئۆگەتكەن، كېيىن بۇ نەغمىلەر ئەل ئىچىدە «خەيبەننەغمىسى»②،

① «ئورىدا ھوججەتلىرى توپلىمى»، 59 - جىلد.

② (چىڭ) ۋاڭ شىجېن: «شياگزۇ خاتىرىلىرى»، 1 - جىلد.

«گېياك نەغمىسى»، «يۇياۋ نەغمىسى» دەپ ئاتىلىپ، مىك سۇلا-لىسى دەۋردە «جەنۇبچە ئۇچ مۇقام» دەپ نام ئالغان، بۇ مۇ-قامنىك كېيىنكى چاغلاردىكى تەسىرى چوڭ بولغان.

لىيەن خۇيشەن قايا ئاتاقلىق ئىقتىسادشۇناس بۇيرۇق قايانىك نەۋرىسى، ئۇ قۇرامىغا يەتكەندە، خانلىق بىلىم يۇرتىغا كىرىپ ئوقۇغان، 1321 - يىلى (جەجى تۇنجى يىلى)، تەشرىپدار بولۇپ، مىرزىبەگ بولغان. كېيىن سالنامە ساريىغا تونۇشتۇرۇلۇپ، يىگ-زۇك ۋە شىيەنزۇڭنىك «ساراي خاتىرىسى» نىك تەھرىرلىكىگە قاتناشقان. 1344 - يىلى (جەجىك 4 - يىلى)، يەنە لياۋ، جىن، سۇڭ سۇلاللىرىنىك تارىخلىرىنى تەھرىرلەشكە قاتناشقان. كېيىن «ئۆلىمالار مەھكىمىسىدە پەرەنچى» بولغان، قوشۇمچە يۈەن سۇلالىسىنىك دۆلەت تارىخىنى تەھرىرلىگەن*. «لياۋ سۇ-لالىسىنىك تارىخى» دىكى يۈەن سۇلالىسىنىك ئوك قول ۋەزىرى، باش ئەمىر توقتۇ يازغان «لياۋ سۇلالىسى تارىخىنى يېزىش ھەق-قىدە خانغا يوللانغان مەكتۇپ» تا كۆرسىتىلگەن تۆت «مۇھەر-رىر» نىك بىرىنچىسى ئادىل تۆرە، لەشكىرى پىرقىنىك دۇئان-بېگى لىيەن خۇيشەن قايا ئىدى.

شىيې جېدۇ قارا بۇقىنىك نەۋرىسىشىيې ۋېنجىنىك ئوغ-لى. شىيې جەمەتىدىن توققۇزكىشى ئەمەلدارلىق ئىمتىھانىدىن ئۆتۈپ، تەشرىپدار بولغان. ئۇلارنىك كۆكزى تەلىماتى جەھەتتىكى بىلىمى

* «يۈەن سۇلالىسىنىك يېڭى تارىخى»، 155 - جىلد، «لىيەن خۇيشەن قايانىك تەرجىمھالى».

چوڭقۇر ئىدى①. شىپ جېدۇ مەنسەپ تۇتۇق پىرقسىدە دىۋانە-بېگى بولغان. «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» دىكى «لياۋ سۇلالىسى تارىخىنى يېزىش ھەققىدە خانغا يوللانغان مەكتۇپ» تا «ئىنشا تەھرىرى» دەپ كۆرسىتىلگەن 14 كىشىدىن ئونىنچىسى شىپ جىدۇ ئىدى، ئۇ، ئۇلۇغ ئوتتۇرانچى تۆرە، دىۋان پۈتۈكچىسى، يانداش سول قول ئامبال بولغان.

سارابان قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مەشھۇر ۋەزىرى قارا يىغاچ بۇيرۇقنىڭ ئەۋلادى. ئاتىسىنىڭ ئىسمى ئارغۇن تېمۇر ئىدى. ئۇلار ئەۋلادىدىن ساراي خىزمىتىدە بولۇپ كەلگەن. ئۆلىمالار مەھكىمىسىدە نۇسرەتلىك بەگ، باش مىرزا، پەرمەنبەردار قاتارلىق مەنسەپلەردە بولغان. 1329 - يىلى (تىيەنلىنىڭ 2 - يىلى) ئالتۇن جۇلالىق ئىناۋەتلىك تۆرە، سۈرۈنچى بەگلىكىگە كۆتۈرۈلگەن، يۈەن خۇيزۇڭنىڭ ئۇستازى بولغان. ئۇ جان - دىلى بىلەن دۆلەت مەنپەئىتىنى كۆزلەپ باش مىرزا، دىۋان مۇئەككىلى ، ۋەزىر، پەرمانبەردار مەھكىمىسىنىڭ دىۋانبېگى قاتارلىق خىزمەتلەردە بولغان②. «جىن سۇلالىسى تارىخى» دىكى «جىن سۇلالىسى تارىخىنى يېزىش ھەققىدە خانغا يوللانغان مەكتۇپ» تا كۆرسىتىلگەن 14 «مۇھەررىر» قاتاردا ئېيتىلغان جياڭشى - خۇدۇڭ ۋىلايىتىنىڭ تەپتىش بېگى سارابان دېگەن كىشى ئاشۇ ئىدى.

---

① «يۈەن سۇلالىسىنىڭ يېڭى تارىخى»، 136 - جىلد، «شىپ ۋېنجىنىڭ تەرجىمھالى»، يەنە چېن يۈەننىڭ: «غەربىي يۇرتلۇقلارنىڭ خەنزۇلىشىشىپ كېتىشى ھەققىدە ئېنىقلىما» دېگەن ئەسىرىنىڭ 2 - جىلدىغا قارالسۇن.

② «يۈەن سۇلالىسىنىڭ يېڭى تارىخى»، 136 - جىلد، «ئارغۇن تېمۇر-نىڭ تەرجىمھالى».

يۆجۇ ئاتىسىنىڭ ئىسمى ئارقۇن ساري. ئۇ دەستۇرنامە، تارىخ، ئىلمىي ئېقىملار، مۇزەككەر - مۇھەننەس، كالېندار-چىلىق، ئىلاھىيەت، تىببىي - دورا، ئوزۇقلۇق قاتارلىق جەھەتلەردىكى بىلىملەرگە كامىل ئىدى. يۇەن شىزۇ ئۇنىڭغا ئوڭ قول دۆانبېگى، دۆان مۇئەككىلى قاتارلىق مەنسەپلەرنى بەرگەن. يۆجۇ 1320 - يىلى (يەنيۇنىڭ 7 - يىلى) سالنامىچىلىق مەھكىمىسىنىڭ دۆانبېگى بولغان، 1331 - يىلدىن 1332 - يىلغىچە (جەشۇننىڭ 2 - يىلىدىن 3 - يىلغىچە) جىياڭشى، خېنەن، جياڭېپي قاتارلىق جايلارغا يۆتكىلىپ، دۆان مۇئەككىلى بولغان، ئۇ ئادەتتىكى ۋاقىتتا دەستۇرنامە، تارىخ كىتابلىرىنى ئوقۇشقا بەك ھەۋەس قىلاتتى*. يۇەن سۇلالىسىنىڭ جەجىڭ يىللىرى «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» نەشر قىلىنغاندا، كىرىش سۆز قىسمىغا كىرگۈزۈلگەن يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئوڭ قول ۋەزىرى، دۆلەت تارىخىنى تەھرىرلەشكە نازارەت قىلغان ئارغۇن تېمۇرنىڭ «سۇڭ سۇلالىسى تارىخىنى يېزىش ھەققىدە خانغا يوللانغان مەكتۇپ» تا «ئىنشا تەھرىرى» دەپ كۆرسىتىلگەن ئىككى كىشىنىڭ بىرى، پەزىلەت قۇچقان تۆرە، قارا دۆان مۇشاۋىرى يۆجۇ؛ يەنە بىرى چېڭدې بېگى، قوشۇمچە جازا پىرقىسىنىڭ يانداش ئامبىلى كاپىيان ساري ئىدى. بۇ كىشىمۇ ئۇيغۇر ئىدى.

يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇرلاردىن خەتتاتلىقتا، رەسساملىقتا ۋە مۇزىكانتلىقتا داڭق چىقارغانلار كۆپ ئىدى. مەسىلەن: بايان بۇقا تېكىن خەتتاتلىق بىلەن رەسساملىقتا ماھىر

* «يۇەن سۇلالىسىنىڭ تارىخى»، 130 - جىلد، «يۆجۇنىڭ تەرجىمھالى».

ئىدى①. بىيەنىلۇ گىزىل، قۇشلارنى سىزىشقا ماھىر ئىدى②. دىگىيىپۇ مەنزىرە، ئادەم سىزاتتى③.

راھىب لۇلۇ 12 تارىلىق غۇڭقا ئۆگەنگەن. بۇنداق غۇڭ قىنىڭ تارىلىرى مىستىن بولغاچقا، باشقا مۇزىكانتلار ئۇنى چالالمايتتى④. تاڭ رىنزۇ كۇي - ئاھاڭدا كامالەتكە يەتكەنىدى⑤.

يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇرلاردىن بىرمۇنچە تەرجى مانلار مەيدانغا كېلىپ، بۇددانومىلىرىنى ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، تىبەتچە ۋە موڭغۇلچىغا تەرجىمە قىلغانىدى. بۇلاردىن ئەنسا رىنىڭ نەتىجىسى ھەممىدىن زور. ئەنسارى يۇەن سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ ئۆلىمالار مەھكىمىسىدە يارلىقچى بولۇپ ئىشلىگەن، بۇددانومىلىرىنى ئوقۇغان، قوشۇمچە كۆكزىچىلىقىنى ئۆگەنگەن. «نەسرىنامە. پاراغەتكە بېرىلمەسلىك»، «جېنگۇەن يىللىرىدىكى مۇھىم ھۆججەتلەر»، «ئىبرەتنامە»، يەنە «ئەلنى ئىداره قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» پۈتۈن «نەسرىنامە»، «قىمىن كې سەلىكلەر»، «دورا - گىياھلار» قاتارلىق كىتابلارنى قەدىمكى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان. ئۇ ئېلىمىزدىكى ھەرقايسى مىللەت مەدەنىيىتىنى بېيىتىش ۋە راۋاجلاندۇرۇشقا زور تۆھپە قوشقانىدى.

---

①(يۇەن) تاۋزۇگىيى: «خەتتاتلىق تارىخى توغرىسىدا ئومۇمىي بايان» 7 - جىلد.. «يۇەن سۇلالىسىنىڭ يېڭى تارىخى»، 11 - جىلد.

② (يۇەن) نيې ژېنيۇەن: «رەسساملىق توغرىسىدا قىممەتلىك ئۆرنەك» 5 - جىلد

③ يۇقىرىقى كىتابنىڭ ئۇ جىلدى.

④ (چىڭ) ۋې يۇەن: «يېڭى توزولگەن يۇەن سۇلالىسى تارىخى» 29 - جىلد.

⑤ «يۇەن سۇلالىسىنىڭ تارىخى»، 134 - جىلد.

لۇمىڭشەن (ئۆمۈر تۆۋرۈك) ئاتسىنىڭ تەخەللۇسى (گارنىاداس)نى ئۆزىگە فامىلە قىلغان. ئۇنىڭ ئاتىسى يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى مەشھۇر تەرجىمە مۇتەخەسسىسى ئىدى، سانسكرىت، تىبەت، موڭغۇل يېزىقلىرىنى بىلەتتى، بۇددانومىنى ئۇيغۇر يېزىقىدا تەرجىمە قىلالايتتى. ئوردىدىكى ئۆلىمالار مەھكىمىسىدە يارلىقچى ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەنىدى*. لۇمىڭشەن مەرىپەتلىك ئائىلىدىن كېلىپ چىققان، ئۆزىمۇ يەرلىك ۋە مەركىزىي ھۆكۈمەتلەردە ئەمەلدارلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەنىدى. ئۇ خەنزۇلارنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا ئائىت بىلىملىرىنى چوڭقۇر ئۆگەنگەنىدى، ئۇ ئەنغىڭ رايونىدا (ھازىرقى ئەنخۇي ئۆلكىسىنىڭ شۇشىيەن ناھىيىسى) ۋەزىپە ئۆتەۋاتقاندا، 1314 - يىلى (يۈەن سۇلالىسى يەنيۇ تۆنجى يىلى) «مەۋسۈم» شەكلىنى قوللىنىپ «ئوزۇق - تۆلۈك، كىيىم - كېچەك ئاساسى» دېگەن كىتابنى يېزىپ چىقتى. پۈتۈن كىتابنىڭ مەزمۇنى ھاۋا رايى، ئىقلىمغا ماسلىشىش، ئېتىز - ئېرىق، سۇ ئىشلىرى، زىرائەت ئۆستۈرۈش (دانلىق زىرائەت، تۈگۈنچەك يىلتىزلىق زىرائەت، ياغلىق زىرائەت، تالالىق زىرائەت، يېشىل ئوغۇت زىرائەتلىرى، دورا ماتېرىياللىرى، بويياق ماتېرىياللىرى زىرائىتى، پۇراقلىق ماتېرىياللار زىرائىتى، ئىچىملىك ماتېرىياللىرى زىرائىتى قاتارلىقلار)، كۆكتات ئۆستۈرۈش، قوغۇن - تاۋۇز، مېۋىلىك دەرەخ، بامبۇك، ئۈجمە دەرىخى ئۆستۈرۈش ۋە پىلە بېقىش، ئۆي ھايۋان - قۇشلىرىنى كۆپەيتىش، بېقىش، داۋالاش، ئىشلىتىش،

* «يۈەن سۇلالىسىنىڭ تارىخى»، 134 - جىلد، «گارناداسنىڭ تەرجىمھالى».

ھەسەل ھەرىسى بېقىپ، ھەسەل ئېلىش، ئاشلىق ۋە ئۇرۇقلىق ساقلاش، قوشۇمچە يېمەكلىكلەرنى پىششىقلاپ ئىشلەش، كىيىم-كېچەكنى ساقلاش، دىنىي خۇراپاتلىق قاتارلىق 14 تۈرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى، بۇنىڭ ھەممىسى 12 ئاي - پەسىل بويىچە ئۆز رېتى بىلەن بېرىلگەنىدى. بۇ كىتاب ھەرقايسى دەۋرلەردىكى دېھقانچىلىق كىتابلىرىدىن ئېلىنغان كۆچۈرمە بولماستىن، بەلكى شۇ زامانىدىكى يەرلىك دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەش ئاساسىدا يېزىپ چىقىلغانىدى. شۇڭا، بۇ كىتابتا يېزا ئىگىلىكىنىڭ يېڭى تېخنىكا مۇۋەپپەقىيەتلىرى، مەسىلەن، دەرەخلەرنىڭ ھارام شاخلىرىنى پۈتاش ئۇسۇلى، ئۇجمە دەرىخى يىلتىزىنى كېسىپ ئوغۇتلاش ئۇسۇلى، قۇم، تۇمانىنىڭ بۇغدايغا زىيان يەتكۈزۈشىدىن مۇداپىئەلىنىش ئۇسۇلى، زىرائەتلەرنى كىرىشتۇرۇپ تېرىش ئۇسۇلى قاتارلىقلار بايان قىلىنغانىدى، مانا بۇلار باشقا دېھقانچىلىق كىتابلىرىدا ئۇچرىمايدۇ.

«ئۇزۇق - تۈلۈك، كىيىم - كېچەك ئاساسى» دېگەن بۇ كىتابتا يەرنى چوڭقۇر ئاغدۇرۇش، تۈجۈپلەپ ئىشلەپ، يەرنىڭ قۇۋۇتىنى ئاشۇرۇپ، بىرلىك مەھسۇلاتنى ئۆستۈرۈش، دېھقانچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ يېتەكچى ئىدىيىسى قىلىنغان، شۇنىڭدەك دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، قوشۇمچە كەسىپتىن ئىبارەت كۆپ خىل ئىگىلىكنى يولغا قويۇش تەلەپ قىلىنىپ، ئۇنۇمۇبرسال پايدىلىنىش تەكتىلەنگەنىدى. يېزا ئىگىلىكى جەھەتتىكى بۇنداق يېڭى ئىدىيە ئىنتايىن قەدىرلىنىدۇ. شۇڭا كېيىنكىلەر يۇمەن سۇلالىسى ئوردىسى يېزىپ چىققان «ئۇزۇق - تۈلۈك، كىيىم - كېچەك توغرىسىدا مۇھىم توپلام» نى، ۋاڭ جېننىڭ «دېھقانچىلىق دەستۇرى» ۋە لۇمىڭشەنىنىڭ «ئۇزۇق - تۈلۈك، كىيىم - كېچەك ئاساسى» دېگەن كىتابنى تەڭ قاتاردا قويۇپ، يۇمەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇچ

چوڭ دېھقانچىلىق دەستۇرى دەپ قاراپ كەلگەن. لۇمكۈشەننىڭ بۇ دېھقانچىلىق كىتابىنىڭ ئويىما مەتبەئە نۇسخىسىنىڭ بېسىلغان قېتىم سانى ئەڭ كۆپ، تارقىلىشى ئەڭ بولۇپ، ئۇ جۇڭگو-نىڭ يېزا ئىگىلىك تارىخىدا ئۆھىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ.

قارا قىتان، موڭغۇللار، يۈەن سۇلالىسى مەزگىلى

قوجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ خاندانلىق نەسەبنامىسى

بىلگە..... ئىسەن تېمۇر ——— بارچۇق ئارت تېكىن
(قارا قىتان خانلىقىنىڭ
دەسلەپكى ۋاقتى)

چۇشمەس
(XII ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىنىڭ ئاخىرى)
سالۇن تېكىن
(1252 - يىلدىن ئىلگىرى تەختتە ئولتۇرغان)
ئۇگرۇنج تېكىن ——— ماموراق تېكىن
(1252 - يىل ئەتراپىدا تەختتە ئولتۇرغان) (1259 - يىللار تەختتە)

قوچقار تېكىن ———
(1266 — 1277 - يىللىرى تەختتە)

نۇردۇن تېكىن (1308 — 1318 - يىللىرى تەختتە)
قىپچاق تېكىن
تېمۇر بۇقا (1321 — 1351 - يىللىرى تەختتە)
سەڭگى
تېۋىنۇر

ئالتىنچى باب
چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار

1 - بۆلۈم چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى

چاغاتاي خانلىقى چىڭگىزخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتاينىڭ سۈيۈرغاللىقىنى ۋە بۇ سۈيۈرغاللىقتا تىكلەنگەن ھاكىمىيەتنى كۆرسىتىدۇ. بۇ خانلىق — موڭغۇللارنىڭ تۆت چوڭ خانلىقىنىڭ بىرى بولۇپ، باشتا بۇخانلىققا چاغاتاي ئۆزى بىۋاستە ھۆكۈمرانلىق قىلغانىدى. لېكىن چاغاتاي چىڭگىزخاننىڭ جاساق قانۇنىغا سادىق بولغانلىقتىن، ئۆزىنىڭ خانلىقىنى موڭغۇلىيە ئېگىزلىكىدىكى چوڭ خانغا قاراشلىق دۆلەت دەپ ئېتىراپ قىلىپ، خانلىق ھاكىمىيىتىنى موڭغۇل خانلىقىنىڭ ھاكىمىيىتى ئىلكىدە تۇتۇپ كەلگەنىدى، ئۇنىڭ ۋارىسلىرى چوڭ خان تەرىپىدىن تەيىنلىنەتتى. ئۇنىڭ تەۋەسىدە موڭغۇل قانۇنى يولغا قويۇلغانىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، چىڭگىزخان ھايات ۋاقتىدا تۆت ئوغلىغا ئىش تەقسىم قىلغاندا، چاغاتاينى ئىمپېرىيىنىڭ جاساق ۋە قانۇنلىرىغا مۇتەكەل قىلغانىدى. شۇڭا، موڭغۇل قانۇنىنى چاغاتاي ئۆزىنىڭ سۈيۈرغاللىقىدا

تېخىمۇ ئۇزۇل - كېسىل ۋە قاتتىق ئىجرا قىلغانىدى. چاغاتاي ئۆلكەنىدىن كېيىن، ئۇنىڭ دەسلەپكى بىرنەچچە ئەۋلاد ۋارىسلىرىمۇ مەركەزدىكى چوڭ خان تەرىپىدىن تەيىنلەنگەن ھەم موڭغۇل مەركىزىي خانلىق ھۆكۈمىتىنىڭ مېتروپولىيە ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلغانىدى. كېيىن ئەھۋال ئۆزگىرىپ، چاغاتاي ئەۋلادلىرىدىن بەزىلىرى موڭغۇللارنىڭ مەركىزىي خانى بىلەن ئۇزەڭگە سوقۇشتۇرۇشقا باشلىدى، ئاخىر بېرىپ يۇەن سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى بىلەن پۈتۈنلەي قارشىلاشتى. شۇنىڭدىن كېيىن، چاغاتاي خانلىقى موڭغۇل چوڭ خانىنىڭ تىزگىنلىشىگە بوي بەرمەيدىغان خانلىققا ئايلاندى. ئادەتتە دېيىلىپ كېلىۋاتقان چاغاتاي خانلىقى چاغاتاي ھايات ۋاقتىدىكى چوڭ خانىنىڭ ئىلكىدە بولغان ھاكىمىيەتتىن باشقا، موڭغۇل مەركىزىي ھاكىمىيەتىنىڭ ئىلكىدىن پۈتۈنلەي چېقىپ كەتكەن ھاكىمىيەتنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. موڭغۇللار قۇرغان يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەھۋالىنى يۇقىرىقى بايتا تونۇشتۇرۇپ ئۆتكەنلىكىمىز ئۈچۈن، بۇ بابتا نۇقتىلىق قىلىپ ئاساسلىقى چاغاتاي خانلىقىنىڭ كېيىنكى دەۋرىدىكى ئەھۋالىنى تونۇشتۇرىمىز. لېكىن كىتابخانىلاردا چاغاتاي خانلىقى توغرىسىدا تولۇق ۋە ئېنىق تەسىرات قالدۇرۇش ئۈچۈن، تونۇشتۇرۇشنى يەنىلا چاغاتاي خانلىقىنىڭ قۇرۇلغان ۋاقتىدىن باشلايمىز.

مىلادى 1225 - يىلى (چىڭگىزخاننىڭ 20 - يىلى)، چىڭگىزخان ئۆز ھۆكۈمرانلىقى تەۋەسىدىكى زېمىنلارنى تۆت ئوغلىغا سۈيۈرغال قىلىپ بۆلۈپ بەردى. چاغاتايغا «قاراقىتانلارنىڭ قەدىمكى جايى» تەگدى. بۇ دائىرە ئەمەلىيەتتە بۈگۈنكى سىر دەريا سىنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئۈستۈنكى (ماۋرائۇننەھر)، سىر دەريا سىنىڭ ئوڭ قېتى، ئىسسىق كۆل ئەتراپى ۋە چۇ دەريا سى ۋادىسى، ئىلى ۋادىسى، فەرغانە، بەدەخشان

يايلىقى قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. خانلىقنىڭ جەنۇبىي قىسمى يەنە قۇندۇز بىلەن بەلىخنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. چاغاتاي سۇيۇرغاللىقى چىڭگىزخان بۆلۈپ بەرگەن سۇيۇرغاللىقلار ئىچىدە ئەڭ چوڭ سۇيۇرغاللىق بولۇپ، بۇ سۇيۇرغاللىق تەۋەسىدە ئىرق ۋە قەبىلە ئەڭ كۆپ ئىدى، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلىمۇ بىر - بىرىدىن بەك پەرقلىنەتتى. ئۇنىڭ پايتەختى باشتا ئالمالىق يېنىدىكى قۇياس دېگەن يەردە، يەنى ئىلى دەرياسى بويىدىكى غۇلجىدا ئىدى، كېيىن ئالمالىققا كۆچۈرۈلدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، تىيانشانىنىڭ جەنۇبىدىكى قەشقەر، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ بوستانلىقلىرىنى چاغاتاي ۋاپات بولۇش ئالدىدا دوغلات جەمەتىگە ئىنئام قىلغانكەن. شۇڭا، دوغلات جەمەتى تىيانشانىنىڭ جەنۇبىنىڭ ئاتا مىراس ھۆكۈمرانى بولۇپ قالغان. بۇ جايلارنىمۇ چاغاتاينىڭ تەۋەلىكى دەپ قاراشقا بولىدۇ. لېكىن شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، موڭغۇللارنىڭ دۆلەت تۈزۈمى بويىچە، خانلارنىڭ سۇيۇرغاللىقى يايلاق بىلەنلا چەكلىنەتتى، ئېكىنزارلىقلار بىلەن شەھەرلەرنىڭ ئىگىدارلىق ھوقۇقى يەنىلا مەركەزدىكى چوڭ خانىنىڭ ئىلكىدە بولاتتى. چوڭ خان شەھەر ئاھالىسىنىڭ بىر قىسمىنى بايلىق مەنبەسى سۈپىتىدە خانلارغا بۆلۈپ بېرىشىمۇ مۇمكىن ئىدى، لېكىن ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، شەھەرلەر بىلەن دېھقانچىلىق رايونلىرى چوڭ خانىنىڭ قولىدا بولاتتى، بۇ يەرلەرنى باشقۇرۇشقا باشقىدىن ئەمەلدار قويىاتتى. شۇڭا، ئېيتىمىزكى، چاغاتاي خانلىقىنىڭ سۇيۇرغالىلىق يېرى يۇقىرىقى دائىرىدە بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە بۇ جايلارىدىكى دېھقانچىلىق رايونلىرى بىلەن شەھەرلەرنى (مەسىلەن، ماۋرائۇننەھر، تىيانشانىنىڭ شىمالىدىكى بېشبالىق رايونى، ئۇيغۇرلار رايونى، ئۇدۇن رايونى، قەشقەر ئەتراپى قاتارلىق

جايلارنى) يەنىلا موڭغۇل مەركىزدى خانى بەلگىلىگەن ئەمەل-دارلار باشقۇراتتى. چاغاتايننڭ تەسەررۇپىغا چىڭگىزخان بىر قىسىم شەھەر ئاھالىسىنىمۇ ئىنئام قىلىپ بەرگەن، بىراق، سانى ناھايىتى ئاز ئىدى. كېيىنكى چاغلاردا چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ بۇنداق سۈيۇرغاللىق تۇزۇمىنى بۇزۇپ، چوڭ خانغا تەۋە يەر-لەرنى ئىگىلىۋالغانلىقىغا كەلسەك، ئۇ باشقا گەپ، ئۇ چوڭ خان سۈيۇرغال قىلىپ بەرگەن يايلاقتىن پەرقلىنىدۇ.

چاغاتاي 14 يىل تەختتە ئولتۇرۇپ، 1241 - يىلى ئۆلدى. چاغاتاي ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا نەۋرىسى قارا ھۈلاكۇ (چوڭ ئوغلى موتاتېكىنىڭ بالىسى) ۋارىسلىق قىلدى. بۇ ئىش چىڭگىزخانىنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى قارارى، موڭغۇللارنىڭ چوڭ خانى ئوگداينىڭ قايتا تەكىتلىشى بىلەن بولغانىدى. بۇ قارارنى چاغاتاينىڭ خانىشى ۋە نۇرغۇن ۋەزىرلىرى قىزغىن قوللىدى.

1246 - يىلى، كۆيۈك موڭغۇللارنىڭ چوڭ خانلىقىغا سايلاندى. كۆيۈك تەختكە چىقىپلا، چاغاتاي خانلىقىنىڭ خانلىق تەختىگە چاغاتاينىڭ ئوغۇللىرى ۋارىسلىق قىلماي، نەۋرىلىرىنىڭ ۋارىسلىق قىلىشىنى قانۇنغا سىغمايدۇ دەپ قاراپ، قاراھىلاكۇنى تەختتىن چۈشۈرۈپ، چاغاتاينىڭ 5 - ئوغلى يېسۈمۆڭكۈنى خان قىلىپ تىكلىدى. يېسۈمۆڭكۈ ھاراق - شارابقا بېرىلىپ، ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى بىلەن كارى بولمىغانلىقتىن، دۆلەت ئىشلىرىنى خانىش باشقۇرۇپ تۇرغانىدى. 1248 - يىلى، موڭغۇللارنىڭ چوڭ خانى كۆيۈكخان ئۆلۈپ، خانىش نايىپ خان بولدى. 1252 - يىلى، خانلىق سايلىمىدا، تولىنىڭ ئوغلى مۆڭكۈ خاقانلىققا سايلاندى. مۆڭكۈ تەختكە چىققاندىن كېيىن، ئەتراپىغا سىياسىي كۈچ توپلاپ، كۆيۈك تەرىپىدىن ئىلىپ تاشلانغان قاراھىلاكۇنى قايتىدىن تەختكە چىقار-

دى ۋە يېسۇمۇڭكۇنى ئېلىپ تاشلىدى. يېسۇمۇڭكۇ مۇڭكۇ خانلىك بۇ ئىشنىڭ تەن بەرمەي، پۈتۈن كۈچى بىلەن ئۇنىڭغا قارشى ھەرىكەت قوزغىدى، ھەتتا خانلىق تەختىنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن ھەربىي ھۇجۇم قوزغىدى. شۇڭا، مۇڭكۇ خان يېسۇ مۇڭكۇنى باستۇردى، قوزغىلاڭغا قاتناشقان خانلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈرمەكچە بولىدى. قاراھىلاكۇنىڭ ئوغلى دۆلتىگە قايتىپ، قايتىدىن تەختتە ئولتۇرۇشى توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى. قارا ھىلاكۇ قايتا تەختكە ئولتۇرۇپ بىرنەچچە ئايدىن كېيىن ئۆلدى*، ئۇنىڭ تەختىگە تۇل قالغان خوتۇنى ئورقىنا خاتۇن ۋارىسلىق قىلدى.

1259 - يىلى، مۇڭكۇ خان سىچۇەندىكى بىر جەڭدە ئۆلدى. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن ئارىغ بۆكە بىلەن قۇبلاي تەخت تالىشىپ ئۇرۇشتى. بۇ كۈرەشتە ئارىغ بۆكە بىلەن قۇبلاي چاغاتاي ئۇلۇسىنى سەل چاغلاشقا بولمايدىغان كۈچ دەپ قاراپ، ئۇنى ھەدەپ ئۆزىگە تارتتى. ئۇ چاغدا ئورقىنانىڭ دۆلەت ئىشلىرىنى ۋەكالىتەن باشقۇرۇپ تۇرۇۋاتقىنىغا توقۇز يىل بولغانىدى. قۇبلاي ئورقىنا خوتۇن كىشى بولغاچقا، ئارىغ بۆكە ئۇنى ئالداپ ياكى قورقىتىپ ئۆزىگە رام قىلىپ كېتىشى مۇمكىن دەپ ئەنسىرەپ، چاغاتايىنىڭ نەۋرىسى ئابىشقا بىلەن خاسارنى قايتۇرۇپ كېلىپ تەختكە ئولتۇرغۇزماقچى بولغانىدى، بىراق، ئارىغ بۆكە ئۇلارنى يولدا توسۇپ تۇتۇۋالدى. چاغاتايىنىڭ يەنە بىر نەۋرىسى ئارغۇ ئارىغ بۆكەنىڭ يېقىنى بولۇپ، ئۇ چاغدا كۆكئارتنىڭ شىمالىدا ئىدى. ئارىغ بۆكە ئارغۇنى ئورقىنانىڭ ئورنىغا ھۆكۈمران قىلىپ تەيىنلىدى. ئارغۇ

* «موڭغۇل تارىخىدىن خاتىرە»، 33 - جىلددا يەنى «چاغاتاي شاھزادىلىرىنىڭ تەرجىمھالى» دا: ھىلاكۇ دۆلتىگە قايتىپ كېتىۋېتىپ ئۆلگەن، تەختتە قايتا ئولتۇرالمىغان، دېيىلگەن.

پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، چاغاتاي ئۇلۇس خا تەۋە يەرلەرنى پۈتۈن لەي ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئېلىۋالدى ھەم ماۋرائۇننەھرگە كۆپلەپ ئەسكەر يۆتكىدى. 1260 - يىلى، ئارغۇ ئورقىنانى ئالە مالىقتىن قوغلاپ چىقىرىپ، خانلىق تەختىگە ئولتۇردى. ئۇنىڭ ئەمرى سەمەرقەند، بۇخارا، كەشمىرلەرگىچە يېتىپ باردى. بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، ئارغۇ ئاربىغ بۆكىدىن يۈز ئۆرۈپ قۇبلاي تەرەپكە ئۆتتى. قۇبلاي ئارغۇنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىش ئۈچۈن، ئۇنىڭ شۇ چاغدىكى سەلتەنىتىنى ئېتىراپ قىلىدى ھەم ئۇنى ئالتاي تاغلىرىدىن ئامۇ دەريا سىغچە بولغان كەڭ زېمىننى ساقلاشقا مۇئەككەل قىلدى. ئاربىغ بۆكە قۇبلاي بىلەن ئارغۇ نىڭ بىرلەشكەنلىكىدىن ئەنسىرەپ، ئارغۇ بىلەن ئۇرۇش قىلىش قارارىغا كەلدى ۋە ئەسكەر ئەۋەتىپ ئالمالىقنى تارتىۋالدى. ئارغۇ مەغلۇپ بولۇپ، ئاۋۋال ئىسسىق كۆلگە، ئۇ يەردىن قەشقەرگە، ئۇ يەردىن ئۇدۇنغا، ئاخىرىدا يەنە سەمەرقەندكە قاچتى. ئاردىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي ئاربىغ بۆكە تەخت تالىشىشدا مەغلۇپ بولدى ۋە قۇبلايغا تەسلىم بولدى. ئاربىغ بۆكە تەسلىم بولغاندىن كېيىن يۈەن سۇلالىسىنىڭ خانى قۇبلاي غەربىي يۇرتنى باشقۇرۇش ئۈچۈن تەرەشتى، ئارغۇمۇ ئۆز ئىلكىدىكى زېمىنغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى كۈچەيتتى. ئارغۇ 1266/5 - يىلى ئۆلدى ۋە ئالمالىققا قويۇلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن مۇبارەكشاھ تەختكە ۋارىسلىق قىلدى. بۇ چاغدا، ئاربىغ بۆكىنى قوللاپ كەلگەن ئوگداي ئۇلۇسىدىكى قايدۇ قۇبلايغا بويسۇنمىدى. چاغاتاي خانلىقىنىڭ تەختىگە كىمگە سادىق خانىزادىنىڭ ۋارىسلىق قىلىشى بەك مۇھىم ئىدى. مۇبارەكشاھ قۇبلاينىڭ رۇخسىتىسىز ئۆز ئالدىغا تەخت تىكلىدى. قۇبلاي بۇنى ئاسىيلىقنىڭ بىر خىل ئالامىتى دەپ بىلىپ، چاغاتاينىڭ يەنە بىر نەۋرىسى بۇراقنى ھوقۇق تارتىۋېلىشقا ئەۋەتتى. بۇراق بىر

قۇر هەپىلىشىپ، مۇبارەكشاھنى تەختتىن قوغلاپ چۈشۈردى ۋە ئارقىدىنلا قايدۇ بىلەن ئېلىشتى. 1269 - يىلى، بۇراق قۇبلايدىن يۈز ئۆرۈپ، قايدۇ بىلەن ياراشتى ۋە ئېلىخان خانىدانلىقىغا بېسىپ كىردى. 1270 — 1271 - يىللىرى قايدۇ بۇراقنى زەھەر بېرىپ ئۆلتۈرۈپ، چاغاتاي خانلىقىنى كونترول قىلىۋالدى. چاغاتاي نەسەبىدىكى كۆپلىگەن خانزادىلەر قايدۇغا قارشى كۈرەش باشلىدى. قۇبلايمۇ تىبەتنىشانىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا ھەربىي كۈچنى ئاشۇردى (ئالدىنقى بابقا قاراڭ). قايدۇ بۇراقنىڭ ئوغلى دوۋانى ئۆزىگە رام قىلىپ، ئۇنىڭ بىلەن بىللە قۇبلايدىن غەربىي يۇرتنى تالاشتى.

1301 - يىلى (يۈەن چېڭزۇڭنىڭ دادىي 5 - يىلى)، يۈەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئالتاي تېغىنىڭ يېنىدا قايدۇ، دوۋالار بىلەن قاتتىق جەڭ قىلىپ، غەلىبە قازاندى. ئۇزۇن ئۆتمەي، قايدۇ ئۆلدى، ئوگداي خانلىقىدا داۋالغۇش باشلاندى، دوۋا مەركىزى خانلىق بىلەن ياراشتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، يۈەن سۇلالىسى بىلەن غەربىي شىمالدىكى خانلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزۇن مۇددەتلىك ئۇرۇش بىر مەھەل تىنىجىپ قالدى. يۈەن چېڭزۇڭ شۇ ھامان چاغاتاي خانلىقىنى قولىلاپ، ئوگداي خانلىقىغا زەربە بېرىش فاڭجېنىنى تۈزۈپ چىقتى. قايدۇ ئۆلۈپ بىر يىلغا قالماي، دوۋا بىلەن قايدۇنىڭ ئوغلى جەبە ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش باشلاندى. يۈەن سۇلالىسى كۆپلەپ ئەسكەر چىقىرىپ، ئىككى تەرەپتىن يول ئېلىپ، ئىلى ۋادىسىدا چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن بىرلىشىپ، ئوگداي تەرەپتىكى جەبەنى ئارىغا ئېلىپ زەربە بەردى. جەبە مەغلۇپ بولۇپ، دوۋاغا تەسلىم بولدى.

1307 - يىلى (يۈەن سۇلالىسىنىڭ دادىي 11 - يىلى) كۈزدە دوۋا ئۆلدى. ئۇنىڭ تەختىگە ئوغلى غۇنچۇك ۋارىسلىق

قىلدى، ئىككى يىلدىن كېيىن ئۇ تالقۇغا ئورۇن بوشتىپ بەردى. تالقۇ قول ئاستىدىكىلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا خانزادە - ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قوللىشى بىلەن دوۋانىڭ يەنە بىر ئوغلى كەبەك ۋارىسلىق قىلدى. كەبەك تەختكە ئولتۇرۇپ بىر يىل ئۆتمەيلا، قۇرۇلتاي چاقىرىپ، غەزنە (هازىرقى ئافغانستان تەۋەسىدە) دە تۇرۇشلۇق ئاكىسى ئىسەن بۇقىنى قۇياش يايلىقىغا چىللاپ كېلىپ، تەختكە ئولتۇرغۇزۇشنى قارار قىلدى. 1310 - يىلى، ئوگداي خانلىقى مۇنقەرز بولدى، ئۇنىڭ زېمىنىنىڭ كۆپ قىسمىنى چاغاتاي خانلىقى ئۆزىگە قوشۇۋالدى. بۇ سۇيۇرغالىلىقتىكى قەبىلىلەرنىڭ بىر قىسمى چاغاتاي خانلىقىنىڭ پۇقراسىغا ئايلاندى. لېكىن، ئالتاي تاغلىرىنىڭ غەربىدىكى جايلار بىلەن يۈەن سۇلالىسىنىڭ كۆكئارتىنىڭ شىمالىدىكى زېمىنغا چېگىرىداش جايلارنىڭ تەقدىرى بۇنىڭغا بىلەن هەل بولمىدى، چاغاتاي خانلىقى بىلەن يۈەن سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتىدىكى جىددىيلىك تۈگىمىدى. 1313 - يىلى (يۈەن سۇلالىسىنىڭ خۇاڭچېڭ 2 - يىلى)، يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئىلىخان خانلىقىغا ئەۋەتكەن ئەلچىلىرى چاغاتاي خانلىقىنىڭ تەۋەسىدىن ئۆتكەندە، ئىسەن بۇقا تەرىپىدىن تۇتۇپ قېلىندى*، بۇنىڭ بىلەن ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا قايتا ئۇرۇش باشلاندى. 1314 - يىلى (يۈەن سۇلالىسى يەنيۇ 1 - يىلى)، رەسمىي ئۇرۇش پارتلىدى. ئىسەن بۇقا ئاۋۋال يۈەن سۇلالىسىگە قاراشلىق جايلارغا ھۇجۇم قىلدى، يۈەن سۇلالىسىنىڭ 50 مىڭ كىشىلىك قوشۇنى ئېرتىش دەرياسىنىڭ بۇقىرىسىغا قاراپ ئاتلىنىپ، قوبۇقتا ھۇجۇم قوزغاپ، ئىسەن بۇقىنىڭ ئىسىق كۆلىدىكى قىشلىق بارگاھى بىلەن تالاستىكى يازلىق بارگاھىنى تارتىۋالدى. ئىسەن بۇقا قەشقەردىن، كەبەك ئالمالىقتىن ئاتلىنىپ،

* «ئولجايتۇ تارىخى»، 210 - ، 211 - بەتلەر.

يـۇەن سۇلالىسىنىڭ كونا قـارام جايـى قـارا قۇجۇغـا ھۇجۇم قىلىش ئۇچۇن، ھەر ئىككىسى شەرقـتە قـاراپ يۇرۇش قىلدى. يۇەن سۇلالىسى نۇرىن تېكىننـى گەنسۇنىڭ يۇڭچاڭباۋ دېگـەن يېرىدىن قارا قۇجـۇغا قايـتۇرۇپ كېلىپ، ئۇنىڭغا ئىدىقۇتلۇق مەنسەپنى بېرىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ كونا قوۋمنى ئىدارە قىلىشقا قويدى. يۇەن رېنزۇڭ 1316 - يىلى (يـۇەن سۇلالىسى يـەنـيۇ 3 - يىلى) نۇرىن تېكىننـى قۇجۇغـا خـان قىلـىپ تـەكلىدى. 1316 - يىلى، يۇەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چاغاتـاي خانلىقىغا قارشى تۇرۇش ئۇچۇن، يۇەنشىزۇ خانىدىن يـۇەن سۇلالـىسىنىڭ تۇنجى يىلـنامچە (مـىلادى 1271 - يـىلىدىن 1294 - يىلىغىچە) بولغان ئارىلىـقتا قويۇلغان ئۇيغۇرلار رايونـىغا مۇنـاسىۋەتلىك ئىشلارنى باشقۇرىدىغـان تۇتۇقلارنـى رەسمـىي 3 - دەرىجىدىن رەسمىي 2 - دەرىجىگە كۆتۇردى.

1320 - يىلى (يۇەن رېنزۇڭنىڭ يەنيۇ 7 - يىلى)، ئىسەن بۇقا ئۆلدى*. ئۇ ئۆلۈشتىن ئىلگىرى، 1318 - يىلـى ئـۆپچۆرىـسىدە كەبەك قايتىدىن تەختكە چىققانىدى. چاغاتاي خانلىقـى بىلەن يۇەن سۇلالىسى ئىككـى يىل تىرىشـچانلىق كـۆرسىتىپ، قايتىدىن تىنچلىق ئورناتتـى. ئۇرۇشـتىن كېيىن، يۇەن سۇلالـىسىنىڭ ئەسكەرلىرى قۇمۇلغا قايتىپ كەلدى. كـەبەك قايتىدىن تەختكە ئولتۇرغاندىن كېـيىن، پايتەختنـى ئالمالىقتىن سەمەرقەندكە يۆتكەپ، شەرقتىكى يەتتىسۇ، ئىلى ۋادىسىدىكـى ئاقسۇ، ئەكلەرنىڭ قارشىلىقىنى قوزغاپ قويدى. بۇنـىڭ بىلەن چاغاتاي خانلىقى شـەرق ۋە غـەربتىن ئىبـارەت ئىككـى قـىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتتى: شەرقىي قىسىم ئالمالىقنـى مـەركەز قىلـدى، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسى قەشـقەر، تۇرپـان تەرەپلەرنـى

* بىر رىۋايەتتە، ئىسەن بۇقا 1318 - يىلى ئۆلگەن، يەنە بىر رىۋايەتتە 1330 - يىلى ئۆلگەن دېيىلمىدۇ.

ئۆز ئىچىگە ئالاتتى؛ غەربىي قىسىم سەمەرقەندنىمەركەز قىلدى، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسى ماۋرائۇننەھر رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

2 - بۆلۈم شەرقىي چاغاتاي خانلىقى

1321 - يىلى كەبەك ئۆلدى. تەختكە ئۇنىڭ ئىنىلىرى ئىلجىغتاي بىلەن دۆلەت تېمۇر بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى ۋارىس-لىق قىلدى. 1331 - يىلى (يۇدن جىشۇن خاننىڭ 2 - يىلى) دۆلەت تېمۇر ئۆلۈپ، ئورنىغا دارمەسبرىن ۋارىسلىق قىلدى. دارمەسبرىن ئۇزۇن ۋاقىت غەربىي چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ خوراسان چېگرىسىدا تۇردى ھەم بۇددا دىنىنى تاشلاپ، ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلغانلىقىنى جاكارلىدى. 1334 - يىلى دۆلەت تېمۇر-نىڭ ئوغلى بۇزان ئاقسۆڭەكلەرگە باشچىلىق قىلىپ تاغىسى دارمەسبرىنىنى جاساق (قانۇن) قا خىلاپلىق قىلدى دەپ ئەيىب-لەپ، لەشكەر تارتىپ بېرىپ ئۇنى ئۆلتۈردى. شۇنىڭدىن باش-لاپ، چاغاتاي خانلىقىدا خانلارنىڭ ئورنى ئىسسىماي كەتتى، يەرلىك بەگ - ئاقسۆڭەكلەرنىڭ كۈچى باش كۆتۈردى. XIV ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىنىڭ بېشىدا، غەربتىكى ماۋرائۇننەھر رايو-نىدا قاززان تەختكە چىقتى. قاززان چىڭگىزخان نەسەبىدىن بولمىغان تۆت بەگنىڭ كۈچىنىڭ كۈندىن - كۈنگە ئۇلغىيىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ئۆلارنى قاتتىق باشقۇردى، نەتىجىدە، ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قارشىلىقىنى قوزغاپ قويدى. يەرلىك بارلاس قەبىلىسىدىكى ئاقسۆڭەكلەردىن قازارخان لەشكەر تارتىپ تو-پىلاڭ كۆتۈرۈپ قاززانىنى ئۆلتۈردى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، چا-

غاتاي خانلىقىنىڭ كۆچمده چوڭ ئۆزگىرىش بولدى: خانىنىڭ نوپۇزى قالمىدى، خانلىقىنىڭ چوڭ هوقۇقى هوقۇقدار ۋەزىر-لەرنىڭ قولىغا ئۆتتۈپ كەتتى؛ جايلاردىكى ئاقسۆڭەكلەرمۇ ئۆلارنى دوراپ يەر ئىگىلەپ ئۆز ئالدىغا بولۇۋالدى ۋە ئۆز ئالدىغا خان تىكلىۋالدى. يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ، كىشىلەر چاغاتاي خانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىنى «موغۇلستان» دەپ ئاتاپدىغان بولدى. XIV ئەسىرنىڭ 40 - يىل-لىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، چاغاتاي خانلىقىنىڭ تېيانشانىنىڭ جەنۇ-بىدىكى رايونلىرىغا ئاقسۇ رايونىدا تۇرۇشلۇق دوغلات قەبىلىسىدىن بولغان ئاقسۆڭەكلەر هۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىدى. بۇ جەمەت ئەسلىدە چاغاتاي ئۇلۇسىدىكى نام - شۆھرىتى ئانچە يوق كىچىك قەبىلە ئىدى. XIV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، بۇ قەبىلىنىڭ نوپۇسى كۆپەيدى، قەبىلە باشلىقى ئەمىر بۇلاجىنىڭ هوقۇقي بارا - بارا زورايدى. ئۇلار، چىڭگىزخان زامانىدىلا بىزنىڭ باشلىقىمىز ئۆرتۆپىگە چىڭگىزخان يەتتە تۇرلۇك ئىمتىياز ئىنئام قىلغان، دەپ دەۋا قىلىپ چىقىشتى. 1348 - يىلى بۇلاجى تۇغلۇق تېمۇر دېگەن بىر ياش ئاقسۆڭەكنى تېپىپ، ئۇنى ئېسەن بۇقا (1309 — 1320 - يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) نىڭ ئوغلى دەپ جاكارلىدى ۋە ئۇنى ئاقسۇدا چاغاتاي خانلىقىغا خان قىلىپ تىكلىدى. دوغلات قەبىلىسىنىڭ تۇغلۇق تېمۇرنى خان قىلىپ تىكلەشتىن مەقسىتى ئالتايىنىڭ غەربىدىكى موڭغۇل هۆكۈمرانلىرىغا: بىز چاغاتاينىڭ بىۋاسىتە ئەۋلادى، بىز قانۇنلۇق ۋارىس، چاغاتاينىڭ نامىدا ئوتتۇرىغا چىققان باشقا جايدىكى هۆكۈمرانلار هەممىسى قانۇنسىز، دېگەننى بىلدۈرۈش ئىدى. بۇلاجىنىڭ هەربىكىتى دوغلات قەبىلىسىنىڭ سىياسي ئورنىنى كۆچەيتتى. تېيانشانىنىڭ شىمالىدىكى موڭغۇل هۆكۈمرانلىرى هەممىدىن ئاۋۋال باش ئېگىپ،

تۇغلۇق تېمۇرنى قانۇنلۇق ۋارىس دەپ ئېتىراپ قىلدى. بۇنىڭ بىلەن، دوغلات قەبىلىسى غەربىي قىسمىدىكى قازارخان جەمەتى بىلەن ئۇزەكگە سوقۇشتۇرغۇدەك بولدى - دە، شەرق بىلەن غەرب تىركىشىدىغان ۋەزىيەت شەكىللەندى. تۇغلۇق تېمۇرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئېتىراپ قىلغان رايونلار تارىختا شەرقىي چاغاتاي خانلىقى دەپ ئاتالدى.

شەرقىي چاغاتاي خانلىقى تۇغلۇق تۆمۈر تەختكە ئولتۇرغاندىن باشلاپ، 1513 - يىلى (مىلادىيە 1347 - يىلى) سۇلتان سەئىدخانغىچە يەكەننى پايتەخت قىلىپ بىرمۇنتىزىم ئالدىنقى يىلنامىچە، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ 166 يىل ھۆكۈم سۈردى. بۇ دەۋر ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىدىكى تەرەققىياتىدا ئەڭ مۇھىم دەۋرلەردىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ دەۋردە، شەرقىي چاغاتاي خانلىقىدا تېيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى ھۆكۈمرانلىقنىڭ كۆپ قىسمى كۆچمەن چارۋىچىلىق تۈرمۇشىدىن تەدرىجىي يوسۇندا ئولتۇراقلاشقان دېھقانچىلىق تۈرمۇشىغا كۆچتى ۋە ئىسلاملىشىشقا باشلاپ، ئاخىر ئۇيغۇرلارغا قوشۇلۇپ كەتتى. تېيانشاننىڭ شىمالىدىكى بىر قىسىم ھۆكۈمرانلارمۇ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدىيۇ، لېكىن ھۆكۈمرانلىقنىڭ تۈرمۇش ئۇسۇلى ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرىمۇ تاشلىمىدى. تۇغلۇق تېمۇر شەرقىي چاغاتاي خانلىقىدىكى خان جەمەتى ئىچىدە بىرىنچى بولۇپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان كىشى. ئۇنى ئۆز ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىشكە دالالەت قىلغان كىشى — كۇچالىق مەۋلانە ئەرشىددىن ئىدى. تۇغلۇق تېمۇر ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن، ئۇ ئىسلام دىنىنى تېيانشاننىڭ شىمالىدا مەجبۇرىي يولغا قويدى، شۇ چاغدا 160 مىڭدىن ئارتۇق موڭغۇل ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان، دېگەن گەپ بار. مۇشۇ تارىخىي تەرەققىيات باسقۇچىدا، ئۇيغۇرلاردىمۇ ئىككى مىللىي مەدەنىيەت رايونى، يەنى قەشقەرنى

مەركەز قىلغان ئىسلام مەدەنىيىتى رايونى بىلەن تۇرپانىنى مەركەز قىلغان بۇددا مەدەنىيىتى رايونى شەكىللەندى.

تۇغلۇق تېمۇر ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى خانلىقنى قايتىدىن بىرلىككە كەلتۈرمەكچى بولۇپ، ماۋرائۇننەھرگە بىرنەچچە قېتىم لەشكەر تارتىپ باردى، لېكىن ھەممىسىدە مەغلۇپ بولۇپ قايتتى. شۇڭا، ئۇلارنىڭ زېمىنى شەرقىي قىسمىدىن ھالقىپ كېتەلمىدى. كۆكئارتىنىڭ غەربىدىكى كەڭ رايونلارنى بولسا بارلاس قەبىلىسىنىڭ ئەمىرى (سانغۇنى) تېمۇر ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادى سوردى. بۇ، ئادەتتە «ئەمىر تېمۇر خاندانلىقى» ياكى «تېمۇر ئىمپېرىيىسى» دەپ ئاتىلىپ كەلدى.

تۇغلۇق تېمۇرخان ھىجرىيىنىڭ 764 - يىلى (مىلادى 1363/2 - يىللىرى) ئۆلدى. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن، شەرقىي چاغاتاي خانلىقىدا توپىلاڭ قوزغىلىپ، دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئەمىرى جامالىددىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋالدى. جامالىددىن ئۆز ۋاقتىدا تۇغلۇق تۆمۈرنى تەختكە يۆلەپ چىقارغان بۇلاجىنىڭ ئىنىسى ئىدى. ئۇ ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن، تۇغلۇق تېمۇرنىڭ بالا - چاقىسى ۋە ئۇرۇق - تۇغقانلىرىدىن 18 كىشىنى ئۆلتۈردى، پەقەت كىچىك بالىسى خىزىر خوجىنى دوغلات قەبىلىسىدىكىلەر تىيانشاننىڭ جەنۇبىغا يوشۇرۇپ قويۇشى بىلەن ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قالدى. جامالىددىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋالغاندىن كېيىن، غەربىي قىسمىدىكى تېمۇر خاندانلىقىمۇ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئەسكەر چىقىرىپ، شەرقىي چاغاتاي خانلىقىغا نۇرغۇن قېتىم ھۇجۇم قىلدى، ھەتتا تۇرپانغا يېقىنلاپ باردى. ئۇزۇندىن ئۇزۇنغا سوزۇلغان بۇ قېتىملىق ئۇرۇشتا، تىيانشاننىڭ شىمالىدىكى شەھەرلەر پۈتۈنلەي دېگۈدەك خاراب بولدى، تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى شەھەرلەرمۇ ئېغىر ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىدى.

جامالىددىن شۇ قېتىمقى زېمىن تالىشىپ قوزغىغان ئۇرۇشتا ئۆلدى. 1389 - يىلى دوغلات قەبىلىسىدىن بۇلاجىنىڭ ئوغلى ئەمىر خۇدايدات تۇغلۇق تېمۇرنىڭ كىچىك ئوغلى خىزىر خوجىنىڭ تەختكە ئولتۇرۇشىنى قوللىدى. بۇنىڭ بىلەن چاغاتاي جەمەتىنىڭ خانلىق سەلتەنىتى قايتا تىكلەندى، خىزىر خوجا بېشىبالىقنى پايتەخت قىلدى، شۇڭا «مىڭ سۇلالىسى تارىخى» دا چاغاتاي خانلىقى «بېشىبالىق دۆلىتى» دەپ ئاتالدى.

قىزىر خوجا تەختكە چىقىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا، مىڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتتى، 1391 - يىلى ئەلچىلەر نەنجىڭگە باردى، مىڭ تەيزۇ ئۇلارنى ئەتىۋارلاپ كۈتۈۋالدى ۋە ئۇلارغا ئىنئام بەردى. مىڭ تەيزۇمۇ جاۋابەن ئەلچى ئەۋەتىپ زىيارەت قىلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن شەرقىي چاغاتاي خانلىقى بىلەن مىڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا ئەلچىلەر ئۈزۈلمەي بېرىپ كېلىپ تۇردى، بۇ ئارىلىقتا مۇناسىۋەت يېقىن بولدى، قىزىر خوجىمۇ ئىسلام دىنىنىڭ ئىخلاسمەن مۇرىتى ئىدى، ئۇ ھىجرىيىنىڭ 795 - يىلى (مىلادى 1393/2 - يىللىرى) قۇجۇ ۋە تۇرپاننى قورال كۈچى بىلەن تەسەرۇپ قىلىۋالدى، ھىجرىيىنىڭ 799 - يىلى (مىلادى 1397/6 - يىللىرى) قۇمۇل رايونىغا ھۇجۇم قىلدى، قۇمۇلنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئۇ يەرلەردە ئىسلام دىنىنى يولغا قويۇپ، بۇددا دىنىغا ئەجەللىك زەربە بەردى.

قىزىر خوجا دەۋرىدە، چاغاتاي خانلىقىنىڭ زېمىنى ئۇچ قىسىمغا بۆلۈنەتتى: (1) موغۇلىستان. بۇ رايونىنىڭ شەرق تەرىپى تالتاي تېغىدىن باشلىنىپ، غەرب تەرىپى تالاس دەريالىسىنىڭ شەرقىدىكى قۇملۇققىچە باراتتى؛ شىمال تەرىپى تارباغاتاي تاغلىرى ۋە بالقاش كۆلى لىنىيىسى بىلەن چېگرىلىناتتى؛ جەنۇب تەرىپى تېيانشان تاغلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بۇ يەرلەردە كەڭ كەتكەن ئوتلاقلارمۇ، ئېگىز تاغ ۋە

جىلغا، ياپىلاقلارمۇ بار بولغاچقا، ئوت - سۇيى مول، مال بېقىشقا مۇۋاپىق ئىدى. (2) ماڭلاي سۇيەر رايونى. بۇ رايون كۆك ئارتنىڭ شەرقىدىكى قەشقەر، يېڭىسار، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ، ئۈچتۇرپان قاتارلىق ئالتە شەھەرنى ۋە كۆكئارتنىڭ غەربىدىكى فەرغانە رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى، بەزىدە تاشكەنت رايونىنمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغانىدى. بۇ رايونلارنىڭ ئاھالىسىنىڭ كۆپ قىسمى ئۇيغۇر بولۇپ، ئۇلار ئاساسەن دېھقانچىلىق بىلەن ۋە يېرىم دېھقانچىلىق، يېرىم چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. (3) ئۇيغۇرلار رايونى. بۇ يەر ئاساسەن بۇرۇنقى قۇجۇ ئۇيغۇر ئىدىقۇتىنىڭ يۇرتى بولۇپ، تۇرپان رايونى بىلەن قارا شەھەر رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بۇ رايونلاردا دېھقانچىلىقمۇ، چارۋىچىلىقمۇ بار ئىدى.

مىلادى 1405- يىلى، خىزىر خوجا ئۆلدى①، ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى شەمئى جاھان تەختكە ۋارىسلىق قىلدى. «تارىخى رەشىدى» دە ئۇنىڭغا دائىر خاتىرە يوق. خەنزۇچە مەنبەلەردە ئۇنىڭ مىڭ سۇلالىسىگە كۆپ قېتىم ئەلچى ئەۋەتىپ رەڭلىك قاش تېشى، ئېسىل ئاتلارنى سوۋغا قىلغانلىقى، مىڭ سۇلالىسىنىڭمۇ كۆپ قېتىم ئەلچى ئارقىلىق يارلىق ۋە تىللا ئەۋەتىپ ھال سورىغانلىقى تىلغا ئېلىنغان②.

شەمئى جاھان 1407 - يىلى ئۆلدى، ئۇنىڭ تەختىگە ئىنىسى مۇھەممەت ۋارىسلىق قىلدى. مۇھەممەت ئەسەبىي ئىسلام ئېتىقادچىسى ئىدى. ئۇ بۇ خانلىقتىكى موڭغۇللار ئارىسىدا ئىسلام دىنىنى قاتتىق قوللۇق بىلەن مەجبۇرىي يولغا قويدى. سەللە يۆگىمىگەن موڭغۇللارنىڭ بېشىغا تاقا مىخىنى

① «تارىخى رەشىدى» دە خاتىرىلىنىشىچە، ئۇ غەربىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ خانى تېمۇر ئۆلۈپ (1404 - يىلى) ئۈزۈن ئۆتمەي ئۆلگەن.

② «مىڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخى»، 332 - جىلد، «بېشبالىق تەزكىرىسى».

قاقتى*. ئۇ مىڭ سۇلالىسىنىڭ خانى بىلەن ئۆزئارا سۆۋغا ئەۋەتىپ تۇرۇشتى. ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا ئەلچىلەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىدى. مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەلچىلىرىدىن چېن چېڭ، لى شيەنلەر شۇ چاغدا شەرقىي چاغاتاي خانلىقىدا ئاڭلىغان - كۆرگەنلىرىنى مۇنداق دەپ خاتىرىلىگەنىدى: «موغۇلىستان ئاھالىسى كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن كۈن كەچۈرىدىكەن. شەھەر ئوردا - ھەرەم ياسىمايدىكەن، ئۇراقلىق مەھەللىسى يوق ئىكەن، ئىقلىمغا بېقىپ كۈن كەچۈرىدىكەن. بارغان يېرىگە چېدىر تىكىپ، ئىچىگە كىگىز - گىلەم سېلىپ، شۇنىڭ ئۈستىدە يېتىپ - قوپىدىكەن. خانى مۇسۇلمان فورمىسى بويىچە بېشىغا چېكەن دوپپا كىيىدىكەن، قۇشنىڭ پېيىنى قادايدىكەن، كۆڭلىكىنىڭ يېڭى قولىدىن ئاشمايدىكەن، چېچىنى چۈشۈرىدىكەن، قۇلىقىغا زىرە سالىدىكەن. ئايالىسرى داكا رومال ئارتىدىكەن، تار يەڭلىك كۆڭلەك كىيىدىكەن. يەيدىغىنى گۆش، ئىچىدىغىنى سۈت ئىكەن. ئاندا - سانىدا ئۇن، گۈرۈچ غىزاسىمۇ يەيدىكەن، كۆكتاتنى بەك ئاز يەيدىكەن، ھاراق چىقىرىدىغان، ھاراق ئىچىدىغانلار كەمدىن - كەم ئۇچرايدىكەن. ئۇجمە، كەندىر تېرىمايدىكەن، تېرىقچىلىق، توقۇمىچىلىق قىلمايدىكەن. ئاندا - سانىدا سۆك، بۇغدايمۇ تېرىيدىكەن، ئاز - تولا يۇك رەخت توقۇيدىكەن. ئۇ يەردە قارىغاي، قارا ئارچا، سېدە، سۆگەت ۋە ئىنچىكە يوپۇرماقلىق توغراق بار ئىكەن، قوي، ئات كۆپ ئىكەن». چېن چېڭ، لى شيەنلەر لۆكچۈندە پۈتۈنلەي باشقا بىر خىل مەنزىرىنى كۆرگەنلىكىنى سۆزلەپ كېلىپ مۇنداق دېگەنىدى: شەھەرلىرىنىڭ ئايلانىمىسى ئۈچ - تۆت يول كېلىدىكەن، شەھەرنىڭ تۆت ئەتراپى ئېكىنزارلىق بولۇپ، سۇ

* مۇھەممەت ھەيدەر كۇراكانى: «تارىخى رەشىدى»، خەنزۇچە تەرجىمىسى، 1 - قىسىم، 233 - بەت.

شەھەرنى ئايلىنىپ ئاقىدىكەن، دەل - دەرەخلەر يۈك - باراقسان بولۇپ، يەرلىرى سۆك، بۇغداي، كەندىر، پۇرچاق تېرىشقا باب ئىكەن. ئۈزۈم، شاپتۇل، ئۆرۈك، زاراڭزا، ياڭاق، چىلان، قوغۇن - قاپاق كۆپ تېرىلىدىكەن. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە جۇغى كىچىك، تەمى تاتلىق، ئۇرۇقى يوق بىر خىل كىشمىش ئۈزۈم چىقىدىكەن. بۇ يەردە كىشىلەر كېۋەز تېرىپ، پاختىدا سىلىق، نېپىز رەخت توقۇيدىكەن. بۇ يەرنىڭ ئادەملىرى ئۈزۈم ھارىقى چىقىرىشقا ئۇستا ئىكەن. ئاھالىسى ئات، كالا، تۆگە، قوي باقىدىكەن. بۇ يەرنىڭ خەلقى ساددا ھەم ئاق كۆڭۈل ئىكەن، مۇسۇلمان بولغانلىرىنىڭ ئەرلىرى بېشىنى چۈشۈرتىدىكەن، چېكەن دوپپا كىيىدىكەن، ئايال-لىرى ئاق رومال ئارتىدىكەن. مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئەرلىرى ئارقىسىغا سېكىلەك قويىدىكەن، ئايالىرى بېشىغا قارا ياغلىق ئارتىدىكەن، سېكىلىكى چېكىسىگە چۈشۈپ تۇرىدىكەن. ئاھالىسى ئۇيغۇرچە سۆزلىشىدىكەن. چېن چېڭ، لى شيەنلەر يەنە: «قۇجۇ، تۇرپان، لۇكچۇن ئۇچ جايىنىڭ ئۆرۈپ - ئادىتى، يەرلىك مەھسۇلاتى ئوخشىشىپ كېتىدۇ» دېگەنىدى.①

مىلادى 1415 - يىلى، مۇھەممەت خان ئالەمدىن ئۆتتى، ئۇنىڭ تەختىگە ئىنىسى شەمئى جاھانىنىڭ ئوغلى نەقشى جاھان ۋارىسلىق قىلدى. ئارىدىن ئۇچ يىل ئۆتكەندىن كېيىن، خىزىر خوجىنىڭ نەۋرىسى، شىر ئەلىنىڭ ئوغلى ئۈۋەيس نەقشى جاھانىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزى خان بولۇۋالدى②.

سۇلتان ئۈۋەيس دەۋرى (1418 — 1434 - يىللىرى) دە، ئۇيراتلار غەربكە قاراپ كېڭىيىپ، موغۇلىستانىنىڭ شەرقىي

---

① «غەربىي يۇرتتىكى ۋاسسالارنىڭ تەزكىرىسى».

② بۇ يەردە خەنزۇچە تارىخ ماتېرىياللىرى ئاساس قىلىندى، «تارىخى رەشىدى» دە ئېيتىلمىشچە، نەقشى جاھان بىلەن ئۈۋەيسنىڭ ئارىلىقىدا شىرمۇھەممەتخان بار.

قىسمغىچە يېتىپ باردى؛ شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ مەركىزى ئىلى ۋادىسىغا ۋە تىيانشاننىڭ جەنۇبىغا يۆتكەلدى. سۇلتان ئۇۋەيسخان پايتەختىنى ئېلىبالىقا كۆچۈردى. ئۇ ھەر يىلى تارىم، تۇرپان، لوپنۇر تەرەپلەرگە بېرىپ ئۇۋا ئۇۋلايتتى، ئۇۋەيسخان «تۇرپاندا ئۆزى يەر سۇغىرىپ، ئۆزى زىرائەت تېرىپ، ئۆزىنىڭ ئوزۇقلۇقىنى قامدىغان»* ئىدى. خانلىقتىكى بىر قىسىم مۇغۇللار شۇ چاغدىن باشلاپ كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشىدىن ئولتۇراقلاشقان دېھقانچىلىق تۇرمۇشىغا كۆچكەن بولسا كېرەك.

ئۇۋەيسخان ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىككى نارەسىدە ئوغلى ئەمرلەرنىڭ ھمايىسىدە خانلىق تەختىنى تالىشىپ سوقۇشۇپ كەتتى، نەتىجىدە چوڭ ئوغلى يۇنۇس يېڭىلىپ، تەختتىن ھەيدەلگەندىن كېيىن، سەمەرقەندكە قېچىپ كەتتى. كىچىك ئوغلى ئېسان بۇقا ئۆزىنى خان دەپ جاكارلىدى. لېكىن ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۇنى ھمايە قىلىدىغان ئەمرلەر ئالتوپىلاڭ كۆتۈرۈشتى. يۇنۇس سەمەرقەند ھۆكۈمرانلىرىنىڭ قوللىشى بىلەن شەرقىي چاغاتاي خانلىقىغا كىرىپ، غەربىي قىسمىدىكى رايونلاردا ئۆزىنى خان دەپ ئاتىدى. ئېسان بۇقا موغۇلىستانىنىڭ شەرقىي قىسمى بىلەن تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى ئاقسۇ ۋە ئۇنىڭ شەرقىدىكى رايونلارنىلا قولىدا تۇتۇپ تۇرالىدى.

ئېسان بۇقا مىلادى 1462 - يىلى ئۆلدى، ئورنىغا ئوغلى دوست مۇھەممەت ۋارىسلىق قىلدى. «تارىخىي رەشىدى» دە ئېيتىلىشىچە، ئۇ تازا ئۇرۇشخۇمار، ئۇرۇشقا تايىنىپ دۇنيا توپلايدىغان، شەھۋەتخور، زالىم، شەرىئەتكە ئەمەل قىلمايدىغان پادىشاھ بولۇپ، ھىجرىيىنىڭ 877 - يىلى (مىلادى 1468 — 1469 - يىللىرى) ئۆلگەن. ئۇنىڭدىن كېيىك سۇلتان ئىسمائىل بىر

* «تارىخى رەشىدى»، خەنزۇچە تەرجىمىسى، 1 - قىسىم، 248 - بەت، 249 - بەتلەر.

ئوغۇل بالا قالغان بولۇپ، ئۇنى قول ئاستىدىكىلەر تۇرپانغا ئېلىپ قاچقان. شۇنىڭ بىلەن بىللە يۇنۇس خانمۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئەسكەر ئەۋەتىپ ئاقسۇنى بېسىۋالغان. لېكىن ئۇ ئۇزۇن ۋاقىت مۇقىم ئولتۇرالمىغاچقا، شەھەر مەدەنىيىتىگە خۇشتار بولۇپ قالغانلىقتىن، تۇراقلىق تۇرمۇشنى ئارزۇ قىلىپ، موڭغۇل ئۇلۇسىنى باشلاپ تاشكەنت دېھقانچىلىق رايونىغا كەتكەن. «نېمە قىلساڭ قىل، شەھەر - بازارلاردا ۋە دېھقانچىلىق رايونىدا تۇرمايدىغان مەن» دەيدىغان موڭغۇللار بۇ خانىڭ ياش ئوغلى ئەخمەتنى ئالدىغا سېلىپ موغۇلىستانغا قېچىپ بېرىپ، ئەنئەنىۋى كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشنى داۋاملاشتۇرغان①.

يۇنۇسخان مىلادى 1487 - يىلى ئۆلدى. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن، چوڭ ئوغلى مەھمۇت تاشكەنتتە تەختكە چىقىپ، خانلىقنىڭ غەربىي قىسمىنى سوردى. كىچىك ئوغلى ئەخمەت موغۇلىستانغا قايتىپ كېلىپ، ئون يىل غۇربەتچىلىكنى باشتىن كەچۈرۈپ، موغۇلىستاندىكى قوۋملەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، خانلىقنىڭ شەرقىي قىسمىدا خان دەپ ئاتالدى. كېيىن ئۇ يەنە ئۇيغۇرلار رايونىنى ئىگىلىۋېلىپ، تۇرپاننى پايتەخت قىلدى ھەم قۇمۇلنى مەھكەم كونترول قىلدى. ئەخمەت خان ئويراتلارنى ئىككى قېتىم قاتتىق مەغلۇپ قىلىپ، زور قۇدرەت تېپىپ كەتتى. ئۇيراتلار ئۇنى ئالاچى خان (چان ئالغۇچى خان دېمەكچى) دەپ ئاتىدى②. ھىجرىيىنىڭ 907 - يىلى (مىلادى 1501 — 1502 - يىللىرى)، ئەخمەت خان ئىنىسى مەھمۇت خان بىلەن ھىجرىيىنىڭ 914 - يىلى (مىلادى 1508 — 1509 - يىللىرى) بولغان ئىچكى

① «تارىخى رەشىدى» نىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسى، 1 - قىسىم 325 — 326 - بەتلەر.

② «تارىخى رەشىدى» نىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسى، 1 - قىسىم، 338 - بەت.

قىسمدىكى كۆرەشتە مەغلۇپ بولۇپ، شايبانىخاننىڭ يېنىغا پاناھ ئىزلەپ بارغاندا، شايبانىخان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى①.

ئەخمەت خان بىلەن مەھمۇت خان ئۆلگەندىن كېيىن، مەنسۇر پۈتۈن خانلىققا ئوڭچە خان بولدى، ئۇنىڭ پايتەختى تۇرپان بولۇۋەردى. مىلادى 1514 - يىلى، مەنسۇر خانىنىڭ ئىنىسى سەئىد دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئەمرى ئابابەكرىنى يوقىتىپ، يېڭى ھاكىمىيەت — يەكەن - سەئىدىيە خانلىقىنى قۇردى. بۇنىڭ بىلەن شەرقىي چاغاتاي خانلىقىدا ئىككى ھاكىمىيەت تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ۋەزىيەت يەنە مەيدانغا كەلدى. مىلادى 1516 - يىلى، بۇ ئىككى خان ئاقسۇ بىلەن كۇچانىڭ ئارىلىقىدا كۆرۈشتى، مەنسۇر سەئىدكە ئىتائەت قىلدى، بۇنىڭ بىلەن خانلىقنىڭ بىرلىكى شەكىل جەھەتتە ساقلاپ قېلىندى. شۇ زامانىنىڭ تارىخشۇناسلىرى بۇ دۆلەتنى «مەملىكەتى موغۇلىيە» دەپ ئاتىدى. مەنسۇر خان دەۋرىدە، خانلىقنىڭ شەرقىي قىسمى ۋاقتىنچە ئەمىلىككە ئېرىشتى. «تارىخى رەشىدى» دە ئېيتىلىشىچە، قۇمۇلدىن ئەنجانغىچە ھەرقانداق كىشى يالغۇز سەپەر قىلالايتتى، يولدا چېگرا - گومرۇك بېجى ئېلىنماي‌تتى، يول ئۇستى بىخەتەر ئىدى، ياخشى مۇئامىلە بىلەن كۈتۈلەتتى②. مەنسۇر خان مىلادى 1545 - يىلى ئۆلدى. ئۇ ئۇلۇشتىن بۇرۇن تەختىنى بوشىتىپ، چوڭ ئوغلى شاھ مىرزىنى تەختكە ئولتۇرغۇزۇپ قويغانىدى. شاھ خان مىلادى 1565 - يىلى (ياكى ئۇنىڭدىن سەل بۇرۇن)، ئۇيراتلارنىڭ بىر قېتىملىق بۇلاڭچىلىق خاراكتېرىدىكى ھۇجۇمىدا ئوق تېگىپ ئۆلدى.

---

① «تارىخى رەشىدى» نىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسى، 1 - قىسىم، 336 - بەت، 340 - بەتلەر

② «تارىخى رەشىدى» نىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسى، 1 - قىسىم، 345 - بەت

يەكەن خانلىقى شۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئەسكەر چىقىرىپ شەرقىي قەسمەدىكى جايلارنى ئىشغال قىلىپ، خانلىقىنى بىرلىككە كەلتۈردى. شۇنىڭدىن باشلاپ، پۈتكۈل ئۇيغۇرلار رايونى يەكەن ـ سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىگە ئۆتتى.

3 ـ بۆلۈم ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ ئىگىلىكى، مەدەنىيىتى ۋە دىنىي ئېتىقادى

شەرقىي چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدە ئۇزاق ۋاقىت ئۇرۇش بولغانلىقتىن، تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا ئىگىلىك قاتمۇقچىلىق ۋەيران بولدى. مەسىلەن، 1414 ـ يىلى (مىڭ سۇلالىسى يۈڭلې 13 ـ يىلى) مىڭ سۇلالىسىدىن چېن چېڭ قاتارلىق كىشىلەر غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە كەلگەندە، لۇكچۇن، قۇجۇ تۇرپان تەرەپلەردە ئازغىنە شەھەر ئاھالىسى ۋە ئېكىنزارلىق قالغان، نۇرغۇن يەرلەر ئاق تاشلىنىپ قالغانىدى. قۇجۇ رايونىنىڭ بۇرۇنقى ئاۋات مەنزىرىسىدىن ئەسەر قالمىغانىدى. ئۇدۇن شەھىرىنىڭ نوپۇسى 10 مىڭ ئەتراپىغا چۈشۈپ قالغانىدى. ئۆز ۋاقتىدىكى بېشىبالىق شەھىرى يايلاققا ئايلانغان. لېكىن XV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، ئۇرۇش ئازايغانلىقتىن، ئەل مادارىغا كېلىپ، تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى جايلاردا ئىشلەپچىقىرىش تەدرىجىي ئەسلىگە كەلگەنىدى.

چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى توغرىسىدا XV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا غەربىي يۇرتقا كەلگەن ماۋۇبىنشېك، شۇي جىن قاتارلىق كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرىنى مەخسۇس ئەسەر قىلىپ يازغان. شۇ

زاماندا يەنە چېن شۇن قاتارلىق كىشىلەر «جاھانناما»، «يات قوۋملار توغرىسىدا خاتىرە» دېگەن تارىخ كىتابلىرىنى يازغان. بۇ ماتېرىياللار بىزنى تېيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇرلار را- يونىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ شۇ چاغدىكى ئەسلىگە كېلىش ئەھۋالىدىن خەۋەردار قىلىدۇ①:

دېھقانچىلىقى تۇرپان، ئۇدۇن، قەشقەر رايونلىرىدا دېھ- قانچىلىق بۇرۇنقىدەكلا تەرەققىي تاپقان. تۇرپاندا شاپتۇل، ئۇرۇك، چىلان، ئالۇچا، ئۈزۈم بار ئىدى②؛ لۈكچۈن شەھىرىنىڭ ئايلانمىسى ئىككى - ئۈچ يول كېلەتتى، تۆت ئەتراپى ئېكىن- زارلىق بولۇپ، سۇ شەھەرنى ئايلىنىپ ئېقىپ تۇراتتى، دەرەخ- لىرى بۇك - باراقسان، يەرلىرى تېرىق، بۇغداي، كەندىر، پۇرچاق تېرىشقا باب كېلەتتى. ئۈزۈم، شاپتۇل، ئۇرۇك، زاراڭزا، ياڭاق، چىلان، قوغۇن - قاپاق كۆپ تېرىلاتتى، ئۇ يەردە دا- نىسى كىچىك، تەمى تاتلىق، ئۇرۇقى يوق «كىشمىش ئۈزۈم» دەپ ئاتىلىدىغان ئۈزۈم بار ئىدى. شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىن چىق- قان پاختىدىن سېپتا رەخت توقۇلاتتى. ئۇ يەرنىڭ ئادەملىرى ئۈزۈم هارىقى چىقىرىشقا ئۇستا ئىدى ③؛ قۇجۇدىن «يا- ڭاق، ئۈزۈم، بۇغداي، پىلە، يانتاق شېكىرى، هەسەل چىقاتتى، تەمى بەك تاتلىق» ئىدى④؛ قۇمۇلدىن «بۇغداي، تېرىق، سۆك يېسىپۇرچاق، شاپتۇل، چىلان، توغرىغا چىقاتتى»⑤؛ ئۇدۇن- دىن «ئۈزۈم، ئارپىبەدىيان، قەلەمپۇر، مەستىكى رۇمى، هىك چې- قاتتى»، ⑥ «ئۇجمە، كەندىر، قوناق، تېرىقلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭ-

---

① «يات قوۋملار توغرىسىدا خاتىرە».
② «غەربىي يۇرتتىكى ۋاسسالارنىڭ تەزكىرىسى».
③ «جاھانناما»، 117 - جىلد.
④ «يات قوۋملار توغرىسىدا خاتىرە».
⑤ ⑥ «جاھانناما»، 117 - جىلد.

لىكىنىڭكىگىه ئوخشىشاتتى»①.

چارۋىچىلىقى تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى ئايىردىم جايلاردىن، مەسىلەن، قۇجۇدىن «ئات، تۆگە، چوڭ قۇيرۇقلۇق قوي» چىقاتتى②؛ خوتەندىن «ياخشى ئات، قېچىر، نار تۆگە چىقاتتى»③؛ تۇرپاندىن «قوي، ئات چىقاتتى»④.

قول سانائەت، كان ـ مېتاللورگىيە جەھەتتە قۇجۇدىن ئاھاڭربا (ئۇنىڭدىن قۇيۇچ ئايرىۋالغىلى بولىدۇ) چىقاتتى⑤، قۇمۇلدىن سۇرمەتاش، كۆكتاش، زەمچە، قاشتېشى، قۇيۇچ چىقاتتى⑥؛ خوتەننىڭ قاشتېشى مەشھۇر بولۇپ، ئۇ يەردىن يەنە سىماب، كەھرىۋا چىقاتتى؛ ئۇنىڭدىن باشقا، قۇجۇنىڭ قۇيۇچ پېچىقى، قۇيۇچ ئىكىكىسى، قەلەمتۇراش، ئالماس قاتارلىق نەرسىلىرىمۇ كەڭ ئىشلىتىلەتتى. قورال ـ ياراقلاردىن يا، يا ئوقى، قىلىچ، قالقانلار بار ئىدى⑦. قول سانائەت جەھەتتە توقۇمىچىلىقىمۇ بار ئىدى، مەسىلەن، خوتەننىڭ «ئادەملىرى ھۈنەرۋەن، ناخشا ـ ئۇسسۇلغا، رەخت توقۇشقا ئۇستا، ئۇ يەردىن شايى، ئەتلەس چىقاتتى»⑧؛ قۇجۇدىن «يوللۇق قىزىل مەشۇت رەخت، لۈك چۈنىدىن سەھراچە يەكتەك، ئىگەر، گۈللۈك قول ياغلىقى قاتارلىق نەرسىلەر چىقاتتى»⑨. يۇقىرىقى نەقىللەردىن چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئاخىرقى دەۋردە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش

---

① «يات قوۋملار توغرىسىدا خاتىرە».
② «يات قوۋملار توغرىسىدا خاتىرە»، «جاھاننامە»، 117 ـ جىلد.
③ «جاھاننامە»، 117 ـ جىلد.
④ «غەربىي يۇرتتىكى ۋاسسالارنىڭ تەزكىرىسى».
⑤ «غەربىي يۇرتتىكى ۋاسسالارنىڭ تەزكىرىسى»
⑥ «غەربىي يۇرتتىكى ۋاسسالارنىڭ تەزكىرىسى».
⑦ «يات قوۋملار توغرىسىدا خاتىرە».
⑧ «جاھاننامە»، 117 ـ جىلد.
⑨ «يات قوۋملار توغرىسىدا خاتىرە».
⑩ «يات قوۋملەر توغرىسىدا خاتىرە».

كۆچلىرىنىڭ تەدرىجىي ئەسلىگە كەلگەن ۋە تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرسەتمەيدۇ.

لېكىن، شەرقىي چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ جەمئىيىتى يەنىلا فېئودال يانچىلىق تۈزۈمىدىكى جەمئىيەت بولۇپ، خانلىقنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۇيغۇرلارنى ئاھايىتى دەھشەتلىك ئېزەتتى. تۇرپان بىلەن قۇمۇلنىڭ ئەھۋالىنى مۇنداق سالغا ئالايلى:

XV ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرى (مىڭ سۇلالىسى يۇڭلې خانىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ)، ئۇۋەيس خان تۇرپاندا ئاھايىتى چوڭقۇر بىر قۇدۇق قازدۇرۇپ، ساپال قاچىدا سۇ تارتقۇزۇپ يەر سۇغارتقۇزغان، بۇنداق ئەمگەككە يانچىلار سېلىنغانىدى①. قۇمۇلنىڭ سۇلتانى بايابۇ ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ بۇلاڭچىلىق ئۇسۇلى بىلەن ھەربىر تۆتۈندىن ئۇچ تاغاردىن بۇغداي تاپشۇرۇۋالغان. ئۇ خەلقنىڭ سېمىز قوي، كالىلىرىنى تارتىۋېلىپ، سويۇپ يەيتتى ھەم ئايالالارغا خالىغانچە رەخت توقۇتۇپ، پۇقرالاردىن ئات ئۇندۇرۇۋالاتتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، بايلار جازانىخورلۇق قىلىدىغان ئىش پۈتۈن قۇمۇل جەمئىيىتىنى قاپلاپ كەتكەنىدى②. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇرلار رايونىدىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئۇيغۇرلاردا فېئودالىلىق جەمئىيەتنىڭ ئۇزاققىچە تۇرغۇن ھالەتتە تۇرۇپ قېلىشىدىكى ئاساسىي سەۋەب ئىدى.

شەرقىي چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدە، غەربىي يۇرتتا بىرنەچچە خىل يېزىق قوللىنىلاتتى. تۇرپان رايونىدىكى ئۇيغۇرلار

---

① «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى»، 4- قىسىم، 894 - بەت، 1934 - يىلى.

② مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى شۇيجىن يازغان «ۋاسسالارنى تىنچىتىش ئىمكانىيىتى ھەققىدە - ئاخىرى»، 1 - قىسىم.

بىلەن قۇمۇللۇقلار قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى، تۈرپانلىك غەربىي بىدىكى جايلاردىكى تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەر ئاساسەن پارس يېزىقى، ئەرەب يېزىقى ۋە چاغاتاي يېزىقىنى قوللىناتتى. ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى نېستورىئانلار ئىچىدە قەدىمكى سۇرىيە يېزىقى ياكى قەدىمكى سۇرىيە ئېلىپبەسى بىلەن يېزىلىدىغان تۈرك يېزىقى قوللىنىلاتتى.

شەرقىي چاغاتاي خانلىقىغا مەنسۇپ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا ساقلىنىپ قالغان پۈتۈكلەردىن ئەڭ مەشھۇر بولغىنى «ئوغۇزنامە» نىڭ ھازىر پارىژدا ساقلىنىۋاتقان قول يازمىسى دۇر. فرانسىيىلىك پېللىئوتنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، بۇ قولىيازما ئالاھىزەل XV ئەسىرلەردە يېزىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا، چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى مىڭ سۇلالىسى بىلەن سودا ئالاقىسى كۆپ بولغاچقا، خانلىقنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى يەرلىك ھۆكۈمەتلەرنىڭ مىڭ سۇلالىسىگە ئەۋەتكەن مەكتۇپلىرى تامامەن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان. ھازىرغىچە يېتىپ كەلگەن «ئىدىقۇت مەھكىمىسى پۈتۈكلىرى» (ياپونىيىنىڭ دۇكياڭ كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان نۇسخىسى «قۇجۇ مەھكىمىسىدىن كەلگەن مەكتۇپلار» دېيىلىدۇ) دە شەرقىي چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدە «يۇرت» لار (قۇمۇل، تۇرپان، كۇچا، خەندۇن، لۈكچۈن، ئىلىبالىق قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) نىڭ مىڭ سۇلالىسىگە ئەۋەتكەن مەكتۇپلىرى 89 پارچىگە يېتىدۇ. قارىغاندا، بۇ مەكتۇپلار ئاۋۋال خەنزۇچە يېزىلىپ، ئاندىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنغاندەك، يەنە كېلىپ خەنزۇچىگە قاراپ خەتمۇخەت تەرجىمە قىلىنغانىدەك تۇرىدۇ. شۇڭا، بۇ مەكتۇپلار شۇ چاغدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئېغىز تىلىنى توغرا ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلمەيدۇ، بولۇپمۇ ئۇلاردىن شۇ چاغدىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ گراممىاتىك خۇسۇسىيەتلىرىنى پەرق ئې-

تىش تەس. شۇنداق بولسىمۇ بۇ مەكتۇپلار شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ كېيىنكى خانلىرى (موڭغۇل) بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ شۇ چاغدىكى ئېغىز تىلى ۋە قوللانغان يېزىقىنى بىلىشىمىز ئۈچۈن مۇھىم يېپ ئۇچى يەتكۈزۈپ بېرىدۇ.

چاغاتاي يېزىقى ئەسلى ئەرەب ئېلىپبەسىنى ئاساس قىلغان خاقانىيە يېزىقى (قارا خانىيلار يېزىقى) دىن ئۆزگىرىپ بارلىققا كەلگەن. بۇ يېزىق 32 ھەرپتىن تۈزۈلگەن، ئوڭدىن سولغا يېزىلىدۇ. ھەرپلىرى يالغۇز ھەرپ، باش ھەرپ، ئوتتۇرا ھەرپ، ئاياغ ھەرپ دەپ تۆت خىلغا ئايرىلىدۇ. بۇ يېزىق بىلەن خاتىرىلەنگەن سۆز بىرقەدەر مۇرەككەپ، فونېتىكا، لېكسىكا، گرامماتىكا جەھەتلەردە ئەرەب، پارس تىللىرىنىڭ تەسىرىنى كۆپ قوبۇل قىلغان. XIV — XV ئەسىرلەرگە كەلگەندە بۇنداق تەسىر يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلگەن.

چاغاتاي يېزىقى تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرا قىسمى بىلەن غەربىي قىسمىدا ۋە موڭغۇللارنىڭ ئۆلادى ھۆكۈمرانلىق قىلغان باشقا جايلاردا كەڭ تارالغان. بۇ يېزىقتا يېزىلغان پەلسەپە، ئەدەبىي، تەبىئىي پەن ئەسەرلىرى ھەددى - ھېسابسىز ئىدى*. تارىختا بۇ يېزىقتا يېزىلغان ئەدەبىي ئەسەرلەر «چاغاتاي ئەدەبىياتى»دەپ ئاتالغان. چاغاتاي خانلىقى دەۋرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا ۋە ئاخىرىغا مەنسۇپ مەشھۇر ئەدەبىي ئەسەرلەردىن XIV ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيالىق شائىر رابغۇزى يازغان «رابغۇزى ھېكايىلىرى» («قىسسەسۇل ئەنبىيا» مۇ دېيىلىدۇ) 72 بابلىق، تىلى گۈزەل، راۋان نەسرىي ۋە نەزمىلەر توپلىمى بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا ناھايىتى چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن، ئۇيغۇرلارنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

---

* «جۇڭگودىكى مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى يېزىقلىرى ئۈستىدە تەتقىقات»: چاغاتاي يېزىقى ۋە چاغاتاي يازما يادىكارلىقلىرى.

چاغاتاي تىلىدا ئەدەبىي ئەسەر يازغان يەنە بىر ئەدىب — لۇتفىي. لۇتفىينىڭ ئەسەرلىرىمۇ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن. لۇتفىي قەشقەرلىك شائىر، ئۇنىڭ ھازىرغىچە يېتىپ كەلگەن شېئىرلار توپلىمى 280 غەزەل، ئىككى قەسىدە، 18 پارچە شېئىر ئۆزۈندىسى ۋە نۇرغۇن تۇيۇقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. غەزەل ئۇيغۇرلارنىڭ كلاسسىك شېئىرلىرىدىكى بىر خىل شەكىل بولۇپ، ئادەتتە ھەر بىر كۆپلېت شېئىر بەشتىن ئون بەشكىچە بۆلەك شېئىردىن تۈزۈلىدۇ، ھەربىر بۆلەك شېئىر ئىككى مىسرا بولىدۇ. باش تىكى ئىككى مىسراسى قاپىيىلىك بولىدۇ، قالغان بۆلەكلەرنىڭ ئىككىنچى مىسراسى بىرىنچى بۆلەكنىڭ قاپىيىسىگە تەڭكەش بولۇپ قاپىيىلىشىدۇ. تۇيۇق — ئۇيغۇر كىلاسسىك شېئىرىيىتىدىكى ئالاھىدە بىر خىل ژانىر. «گۈل ۋە نەۋرۇز» دېگەن داستان لۇتفىينىڭ ئەسەرلىرىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. يۇقىرىقى يازغۇچىلار ۋە ئەسەرلەردىن باشقا، نىزامىددىن، ئەلىشىر ناۋائىي، سەككاكىيلارنىڭ ئەسەرلىرىمۇ تاردىم ئۇيمانلىقنىڭ ھەمدە يېرىگە يېتىپ بارغان. ئۇيغۇرلار ئىچىدە بۇ ئەسەرلەرنىڭ تەسىرى ناھايىتى چوڭ، بۇ ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورلىرى كۆپىنچە كىشىلەرگە تونۇش يازغۇچىلاردۇر. ناۋائىينىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرىدىن «مەھبۇبۇل قۇلۇپ»، بىلەن «خەمسە» نى ئاتاپ كۆرسىتىش مۇمكىن. ئۇنىڭدىن باشقا «مۇھاكىمە تۇل لۇغەتەيىن»، «مىزانۇل ئەۋزان»، «مەجالىسۇن نەفائىس» قاتارلىق ئەسەرلىرىمۇ بار. سەككاكىي سەمەرقەندتىكى ئۇلۇقبەگ ئوردىسىنىڭ ئەمەلدارى بولۇپ، شېئىرىيەت، ستىلىستىكا، لوگىكا، پەلسەپە جەھەتلەردە خېلى يېتىلگەن كىشى ئىدى. ئۇنىڭ شېئىرلىرى شۇ زامانىنىڭ زىيالىيلىرى ئىچىدە خېلى تەسىرگە ئىگە ئىدى.

چاغاتاي يېزىقىنىڭ ئومۇميلىشىشى بىلەن ئەرەبلەرنىڭ

ئەدەبىيات، پەلسەپە، تىبابەتچىلىك - دورىگەرلىك، ئىلاھىيەتـ چىلىك قاتارلىق ساھەلەرگە ئالاقىدار ئەسەرلىرى تاردىم ئويمانـ لىقىدىكى جايلارغا كۆپلەپ تونۇشتۇرۇلغانىدى. ئەرەب ئەدەبىياتى ۋە ئەرەبلەرنىڭ ئىلمىي ئەسەرلىرىنى تونۇشتۇرۇش جەھەتتە لۇتفىي، ناۋايى، سەككاكىيلارنىڭ ئوينىغان رولى ناھايىتى چوڭ بولغان. ئۇلار ئەرەب - پارس يېزىقىنى پىششىق بىلگەچكە، تەرجىمە قىلىش ۋە تونۇشتۇرۇشتا كۆۋرۈكلۈك رولىنـى ئوينىغان.

چاغاتاي خانلىقى دەۋردە، ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەـ بىياتى چوڭ قەدەم بىلەن تەرەققىي قىلغانىدى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياـ تىنىڭ تۈرى كۆپ، مەزمۇنى مول ئىدى. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن ھېكايە، لەتىپە، يۇمۇر، ماقال - تەمسىللەر بار ئىدى. «نەسـ رىدىن ئەپەندى لەتىپىلىرى» ئەنە شۇ دەۋردە شەكىللىنىپ، مەزمۇن جەھەتتە بارا - بارا بېيىپ، تەسىرلەندۇرۇش كۈچـى ئېشىپ، شەھەر - يېزا خەلقى ياخشى كۆرىدىغان ئەدەبىيات شەكلىگە ئايلانغان.

ئۇرپان رايونى بىلەن قۇمۇل بـۇددا دىنىنىڭ مەركىزى ئىدى. لېكىن بۇ مەزگىلدە بۇ دىن ھالىدىن كېتىپ، زاۋالـغا يۈزلەنگەنىدى.

نېستورىئان دىنى ـــ خرىستىئان دىنىنىڭ بىر مەزھىپى، تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى رايونلارمۇ بۇ دىن تارـ قالغان جايلارنىڭ بىرى ئىدى، لېكىن ئۇيغۇرلاردىن بۇ دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار كۆپ ئەمەس ئىدى. ئىسلام دىنى مۇشـۇ مەزگىلدە كۆپ تەرەققىي قىلدى، موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرى ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىنى سېزىپ - سەزمەس ھالدا قوبۇل قىلدى، ھەتتا بىرمۇنچىسى ئىسلام دىنىنىڭ ئىخلاسمەن مۇرىتىغا ئايلانـ دى. چاغاتاي ئەۋلادلىرىدىن مۇبارەكشاھنىڭ ئىسمى پـارس

تىلىدا قۇتلۇق شاھ دېگەنلىك بولىدۇ، مانا بۇ ئاشۇ خىل تەسىرنى دەلىللەپ بېرىدۇ. بۇراقخانىمۇ جان ئۈزۈش ئالدىدا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان ھەم غىياسىدىن دەپ مۇسۇلمانچە ئات قويغان. دارمە شىرىخان (1331 — 1334 - يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) ئۆزاق ۋاقىت خانلىقنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ئىسلاملاشقان رايوندا تۇرغاچقا، ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى نۇرغۇن موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرى مۇسۇلمان بولغانىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ۋەزىيەتنىڭ رايغا بېقىپ، ئۆزىنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقىنى جاكارلىغانىدى. شەرقىي چاغاتاي خانلىقى دەۋرىگە كەلگەندە، 160 مىڭ موڭغۇل ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلماندىن باشقا، بۈگۈنكى شىنجاڭنىڭ شەرقىي قىسمىمۇ بۇددا دىنىنى تاشلاپ، ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلدى. XV ئەسىرنىڭ بېشىدا، تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى غەربىي قىسمىدا ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇرلارمۇ مۇسۇلمان بولۇپ بولدى؛ شەرقىي قىسمىدىكى بېشبالىق، تۇرپان، قۇجۇ تەرەپلەردە ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇرلارنىڭمۇ بىر قىسمى مۇسۇلمان بولۇشقا باشلىدى. ئۇ چاغدا قۇمۇل، تۇرپان ئىككى ئىنانچىلىقتا بۇددا دىنىنى باشقۇرىدىغان «راھىبلار مەھكىمىسى» بار ئىدى. XV ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىگە كەلگەندە، ئىسلام دىنى بۇ جايلاردا كۆپ تەرەققىي قىلدى، تۇرپان ئاساسەن مۇسۇلمانلاشتى بولدى. XVI ئەسىرنىڭ بېشىغا كەلگەندە، قۇمۇلدا ئىككى ۋاڭ ئىلگىرى كېيىن بولۇپ ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇيغۇرلاردا پۈتۈن خەلق ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ۋەزىيەت ئاساسەن شەكىللەندى.

چاغاتاي خانلىقى (بولۇپمۇ شەرقىي چاغاتاي خانلىقى) دەۋرىدە، تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى «ئىنانچىلىق» يا كى «يۇرت» لار ئات، قاشتېشى قاتارلىق نەرسىلەرنى مىڭ

سۇلالىسىنىڭ ئىچكى رايونلىرىغا ئېلىپ بېرىپ تەتىللا، گۈللۈك تاۋار، چىنە ـ قاچا قاتارلىق نەرسىلەرگە تېگىشىپ تۇراتتى. جايلار نۇرغۇن كىچىك ھاكىمىيەتلەرگە بۆلۈنۈپ كەتكەن چاغلاردىمۇ بەزى كىچىك ھاكىمىيەتلەر مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن بېقىندىلىق سىياسىي مۇناسىۋەت ئورناتقانىدى. مال ئالماشتۇرۇش نۇرغۇن قېتىم بولغانىدى. خەنزۇچە تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلىنىشىچە، بۇنداق ئالماشتۇرۇشنىڭ چوڭراقلىرىدىن، 1403 ـ يىلى (مىڭ چېكزۇنىڭ يۈكلىپ تۇنجى يىلى) دىن ئېتىبارەن، بېشىبالىق مىڭ سۇلالىسىگە ھەر يىلى ئات، قاشتېشى تارتۇق ئەۋەتىپ، تەتىللا، گۈللۈك تاۋار، ئەگمەچ پىچاق، قۇياق ـ ساۋۇتقا تېگىشىپ كەلگەنىدى. 1380 ـ يىلى (مىڭ سۇلالىسى خۇكۈۋۇ 13 ـ يىلى)، قۇمۇلنىڭ ھۆكۈمرانى قۇنارشىرى مىڭ سۇلالىسىگە ئىتائەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، ئەلچى ئەۋەتكەن. قۇنارشىرى ئۆلگەندىن كېيىن، تەختىگە ئۇنىڭ ئىنىسى ئەنق تۆمۈر ۋارىسلىق قىلدى. ئەنق تۆمۈر 1403 ـ يىلى (مىڭ سۇلالىسى يۈكلىپ تۇنجى يىلى) مىڭ سۇلالىسى بىلەن ئات سودىسى قىلىپ، بىر قېتىمدىلا 4740 ئات سېتىپ بەردى*. 1405 ـ يىلدىن 1420 ـ يىلغىچە (مىڭ سۇلالىسى يۈكلىپ 4 ـ يىلدىن 18 ـ يىلىغىچە) خوتەن خانى، دارغاچ ئىبراھىم مىڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئارقىلىق قاشتېشى، ئات ئولپان ئەۋەتكەن، مىڭ سۇلالىسىمۇ ۋەزىر چېن چېڭ، گوجىڭلارنى خوتەنگە ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ ئۇنىڭغا تەتىللا سوۋغا قىلغان. چېن چېڭ غەربىي يۇرتتا يول بويى كۆرگەن ـ بىلگەنلىرىگە ئاساسەن «غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى» (بۇ كىتابنىڭ يەنە بىر نامى «غەربىي يۇرتتىكى ۋاسسالار ھەققىدە

* «مىڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخى»، 329 ـ جىلد «قۇمۇل تۇراسى»، (مىڭ سۇلالىسى) شېن ماۋگۈي يازغان «يات قوۋملار توغرىسىدا خاتىرە».

خاتىرە») دېگەن كىتابنى يېزىپ چىققانىدى. بۇ ئەسەر XV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم تارىخ ماتېرىيالى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەمەلىيەتتە، چىن چېڭ قاتارلىق كىشىلەر مىڭ سۇلالىسىنىڭ يۇڭلې يىللىرى غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە بارغاندا، ئاساسەن، خوتەن ئارقىلىق تېمۇر ئىمپېرىيىسى («مىڭ سۇلالىسى تارىخى» دا «سەمەرقەند» دېيىلىدۇ) گە بارغانىدى، ئۆز ۋاقتىدا خوتەنلىك دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى تەرەققىي تاپقان، ئۇنىڭ ئۇستىگە، بۇ يەردىن ئېسىل قاشتېشى چىقاتتى. خوتەنلىك مىڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان سودىسى 1573 — 1620 - يىللىرىغىچە (مىڭ سۇلالىسىنىڭ ۋەنلى يىللىرىغىچە) ئۈزۈلمىگەنىدى*. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت ھۆججەتلىرى «قۇجۇ مەھكىمىسىدىن كەلگەن مەكتۇپلار» نىڭ 55 - پارچىسىدا، يەنى ئۇدۇن (ھازىرقى خوتەن) دىن مىڭ سۇلالىسىگە قەدىمكى ئۇيغۇرچە بىلەن خەنزۇچە سېلىشتۇرما قىلىپ يېزىلغان مەكتۇپىدا ئەلچى ئىسمىلىك بىر ئەلچىنىڭ ئىسمى بار، 61 - پارچىسىدا، يەنى ئۇدۇننىڭ مىڭ سۇلالىسىگە يوللىغان مەكتۇپىدا خوجا شەيخ دېگەن بىر ئەلچىنىڭ ئىسمى بار. 78 - پارچىسىدا ئۇدۇن ئەلچىسى ئىبراھىمنىڭ ئىسمى بار، 87 - پارچىسىدا ئۇدۇن ئەلچىسى قالمىنىڭ ئىسمى بار، ئۇلار مىڭ سۇلالىسى بىلەن سودا قىلىشقان ئۇيغۇرلاردۇر.

1406 - يىلى (مىڭ سۇلالىسى يۇڭلې 4 - يىلى)، تۇرپان ۋاڭى سەيىن تۆمۈر مىڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئارقىلىق قاشتېشى ئولپان ئەۋەتىشكە باشلىدى، شۇنىڭدىن كېيىن ئۇزمەي ئولپان ئەۋەتىپ تۇردى. تۇرپاننىڭ ئۆزىدە تۇرپاننىڭ مىڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان شۇ چاغدىكى مۇناسىۋىتىنىڭ يېقىنلىقىنى چۈشەنـ

* «مىڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخى»، 332 - جىلد، «ئۇدۇن تەزكىرىسى».

دۆربەدىغان مۇنداق ئىككى خىل ئەھۋال بار ئىدى: بىرى سەيىن تۆمۈرنىڭ تەخت ۋارىسى ئۇنغىرچا 1412 - يىلى (مىڭ سۇلالىسى يۈڭلې 20 - يىلى) قۇمۇللۇق ئۇيغۇرلار بىلەن بىرلىشىپ مىڭ سۇلالىسىگە 1300 ئات ئولپان تاپشۇرغان؛ كېيىن ئونغىرچا بېشبالىق خانلىقى تەرىپىدىن قوغلاپ چىقىرىلغاندا، پاناھ ئىزدەپ مىڭ سۇلالىسىگە قېچىپ بارغان ۋە ئاخىر مىڭ سۇلالىسىنىڭ كۆچى بىلەن تۇرپانغا قايتىپ كەلگەنىدى؛ يەنە بىرى، تا XV ئەسىرگە كەلگىچە تۇرپانىدىكى ھۆكۈمران سىنىپلار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپ قىسمى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى، تۇرپانىدىن مىڭ سۇلالىسىگە ئەۋەتىلگەن راھىبلارغا مىڭ سۇلالىسى «ئەل ئۇستازى» ياكى «راھىب كالان» دېگەن مەرتىۋىلەرنى بەرگەنىدى. XV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن (مىڭ يېڭزۇڭنىڭ جېڭتۇڭ يىللىرىدا) تۇرپاننىڭ ۋاڭ جەمەتى ۋە ئۇلارغا قاراشلىق ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلدى، لېكىن ئەلچىلەرنىڭ باردى - كەلدىسى ئۈزۈلمىدى. تۇرپانىدىن مىڭ سۇلالىسىگە ئەلچىلىككە بارغان مۇسۇلمان ئەربابلارنىڭ مەشھۇرلىرىدىن خوجا ئىسمايىل، ھاجى مۇھەممەت، موللا مۇھەممەتلەرنى كۆرسىتىش مۇمكىن*. بۇلار تۇرپان بىلەن مىڭ سۇلالىسىنىڭ سودا ئالاقىسىدە مۇھىم رول ئوينىغان.

قەشقەر — شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى دېھقانچىلىقنى ئاساس قىلغان مۇھىم شەھەر ئىدى. 1408 - يىلى (مىڭ سۇلالىسى يۈڭلې 6 - يىلى)، مىڭ سۇلالىسى ئوردىسى لى دا قاتارلىق كىشىلەرنى قەشقەرنى زىيارەت قىلىشقا ئەۋەتكەنىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي

* «قۇجۇ مەھكىمىسىدىن كەلگەن مەكتۇپلار»، 12 -، 13 -، 14 -، 41 - پارچە.

قەشقەرنىڭ سودىگەرلىرى يەرلىك مالىلارنى مىڭ سۇلالىسىگە ئاپىرىپ ساتقانىدى، بۇنداق سودا 1426 - يىلىدىن 1435 - يىلغىچە (مىڭ شۇەنزۇڭنىڭ شۇەندې يىللىرىغىچە) ئۇزۇلمىگەنىدى. «قۇجۇ مەھكىمىسىدىن كەلگەن مەكتۇپلار» نىڭ 73 - پارچىسىدا «غەربىي يۇرتنىڭ ئەلچىسى خوجا ھۇسەين قاتارلىق كىشىلەر ئۆت ئارغىماق، 50 پارچە بۆكەن تېرىسى ئولپان ئېلىپ كەلدى» دەپ يېزىلغان؛ 70 - پارچىسىدا غەربىي يۇرتنىڭ سابىق ۋاڭى ئەخمەت (1478 — 1504 - يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) نىڭ بانوسى سەيىد دەۋلە بېكەم «سېرىق گۈللۈك زەر كىمخاب، زەر پەردە، ئالتۇن چىراغ پېپىي، كۈمۈش قۇتا، يولۇاس سۈرتىي چۈشۈرۈلگەن دۇردۇن قاتارلىق نەرسىلەرگە مۇھتاج بولغانلىقتىن، ئىلتىپات قىلىشىنى ئۆتۈنۈپ مەكتۇپ سۇنغان»* دەپ يېزىلغان. بۇنىڭدىن كۆرۈش مۇمكىنكى، ئۆز ۋاقتىدا قەشقەر تەرەپلەرنىڭ مىڭ سۇلالىسىگە ئەۋەتىدىغىنى ئاساسەن ئات، ئالىدىغىنى يىپەك رەخت ئىدى. قىسقىسى، شەرقىي چاغاتاي دەۋرىدە، خانلىق تەۋەسىدىكى ھەر قايسى يۇرتلار مىڭ سۇلالىسى بىلەن مال ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق ئىقتىسادىي مەنپەئەتكە ئېرىشكەن؛ مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىمۇ «ئىلتىپات قايتۇرۇش» ئارقىلىق خانلىقنىڭ ھەر قايسى جايلىرى بىلەن ئالاقە باغلىغانىدى.

مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ سودا ئىشلىرى شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ دېھقانچىلىقى، چارۋىچىلىقى ۋە قول سانائىتى تەرەققىي تاپقان ئاساستا گۈللەندى. دەۋرىدە، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە شىنجاڭنىڭ سودا ئىشلىرى ئاساسەن ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ چاڭگىلىدا ئىدى. ئۇلار زور تۈركۈمدە يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلارنى، مەسىلەن، ئات، تۆگە، داۋغان

* «قۇجۇ مەھكىمىسىدىن كەلگەن مەكتۇپلار»، 70 -، 73 - پارچىلار.

تېرىسى، قاشتېشى، نۆشۈدۇر، گۈڭگۇرت، ئالماس، ئالتۇن ـ كۈمۈش جابدۇق ۋە دورا ـ دەرمەكلەرنى ئىچكى رايونلارغا ۋە مىللى خانداللىقنىڭ ئاپپىرىتىغا سېتىپ، ئورنىغا تاۋار، كىمخاب، دۇردۇن، گەزمال، چىنە ـ قاچا ئېلىپ كېلىپ، نەچچە ھەسسىلەپ پايدا ئالاتتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇلارمۇ ئىگە بولغان مال ـ لارنى مىللى سۇلالىسىنىڭ پايتەختى بېيجىڭدا ۋە گەنسۇ بازار ـ لىرىدا سېتىپ نۇرغۇن پايدا ئالاتتى.

مىللى سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سودىگەرچىلىكى يەنە بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇلاردا «چاھار بازارچى سودىگەرلەر» كۆپ ئىدى. ئۇلار دائىم شىنجاڭ دائىرىسىدە، ۋەتىنىمىزنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا، شۇنىڭدەك چەت ئەللەردە، مەسىلەن، ئوتتۇرا ئاسىيا، ھىندىستان، پېرىسىيە، ئەرەبىستان قاتارلىق جايلاردا سودىگەرچىلىك قىلاتتى. ئۇلار ئىچكىرىگە بارىدىغان چاغدا، ئوردىغا ئولپان ئاپىرىمىز دېگەننى باھانە قىلىپ، مىللى سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارلىرىنىڭ كۈچىدىن، جايلار ـ دىكى جام ـ رابات‌لاردىن پايدىلىنىپ، گەنسۇدىن پايتەختكە بېرىۋالاتتى. يول ئۈستىدىكى ھەممە جام ـ رابات‌لار ئۇلارغا ھاراق، تاماق، ئوت ـ بوغۇز بېرەتتى؛ پايتەختكە يېتىپ بارغاندىن كېيىن، مىللى سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇلارغا يەنە ئىنئام بېرەتتى، شۇنداق قىلىپ، ئۇلار نەچچە ھەسسە پايدا ئالاتتى①. مەسىلەن، پايتەختتىكى تۇرپانلىق، قۇمۇللۇق سودىگەرلەردىن بەزىلىرى «كۈتۈۋېلىش سارىيى» دا ئۇچ ـ توققۇز يىل تۇرغاندى، قۇمۇلدىن «كېلىدىغان ئەلچىلەردىن كۆپىنچە گەنجۇدا توققۇز ـ بەش يىل تۇرۇپ قالىدىغانلار بار» ئىدى②. ئۇلار «يول بويى چۈشكەنلا يېرىدە سودا ـ سېتىق قىلىپ پايدا ئالاتتى، يىللاپ ـ

① «مىللى رىنزۇڭ دەۋرانى ھەققىدە خاتىرە»، 5ـ جىلد، 1 ـ قىسىم.
② «مىللى شىزۇڭ دەۋرانى ھەققىدە خاتىرە»، 3 ـ جىلد.

يىللاپ تۇراتتى»①. ساتىدىغان نەرسىسى ئاساسلىقى ئات ئىدى، 1478 - يىلى (شۇەندىنىڭ 3 - يىلى)، ئىلىپالىقنىڭ 2 - دەرىجىلىك ئېتىنىڭ باھاسى 3000 تىزىق يارماق، 3 - دەرىجىلىك ئېتىنىڭ باھاسى 2500 تىزىق يارماق، 4 - دەرىجىلىك ئېتىنىڭ باھاسى 2000 تىزىق يارماق، قىچىر تايىنىڭ باھاسى 1000 تىزىق يارماق ئىدى②. يۇڭلىنىڭ 17 - يىلى (1419 - يىلى) 9 - ئايدا، سودىگەرلەر قۇمۇل قاتارلىق جايلار-دىن بىر قېتىمدىلا 3546 ئات ۋە داۋغان تېرىسى، نۆشۈدۇر قاتارلىق نەرسىلەرنى ئاپىرىپ ساتقان، مىڭ سۇلالىسى 32مىڭ يامبۇ، 100 توپ گۈللۈك دارايى، 1500 توپ دۇردۇن ئىنئام قىلغان③. بۇنداق سودا ئارقىلىق ئۇيغۇرلار رايونى بىلەن ئىچكىرىنىڭ مال ئالماشتۇرۇشى كۆچەيگەن، مىللەتلەرنىڭ ئۆزئارا چۈشىنىشى كۆچەيگەن، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ئالغا سۈرۈلگەنىدى. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە شىنجاڭ رايونى بىلەن ۋەتىنىمىزنىڭ ئىچكى رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىي مۇناسىۋىتى ھەر مىللەت خەلقىگە پايدىلىق بولغانلىقتىن، بۇنداق باردى - كەلدىنى ھەر مىللەت خەلقىمۇ قۇۋۋەتلەيتتى. تۇرپان خانلىقى قۇمۇلغا تاجاۋۇز قىلغاندا، مىڭ سۇلالىسى ئۇلارنى چەكلەش ئۈچۈن جىيا يۈگۈەن ئېغىزىنى توسۇۋەتكەنىدى. ئۇيغۇر قاتارلىق ھەر مىللەت خەلقى بۇنىڭغا قاتتىق نارازى بولۇپ، تۇرپان دائىرە-لىرىنى مىڭ سۇلالىسىگە قايتىدىن ئولپان تاپشۇرۇشقا مەجبۇر قىلغان ۋە مىڭ سۇلالىسىنىڭ گومرۇكلارنى ئېچىپ، سودىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تەلەپ قىلغانىدى④.

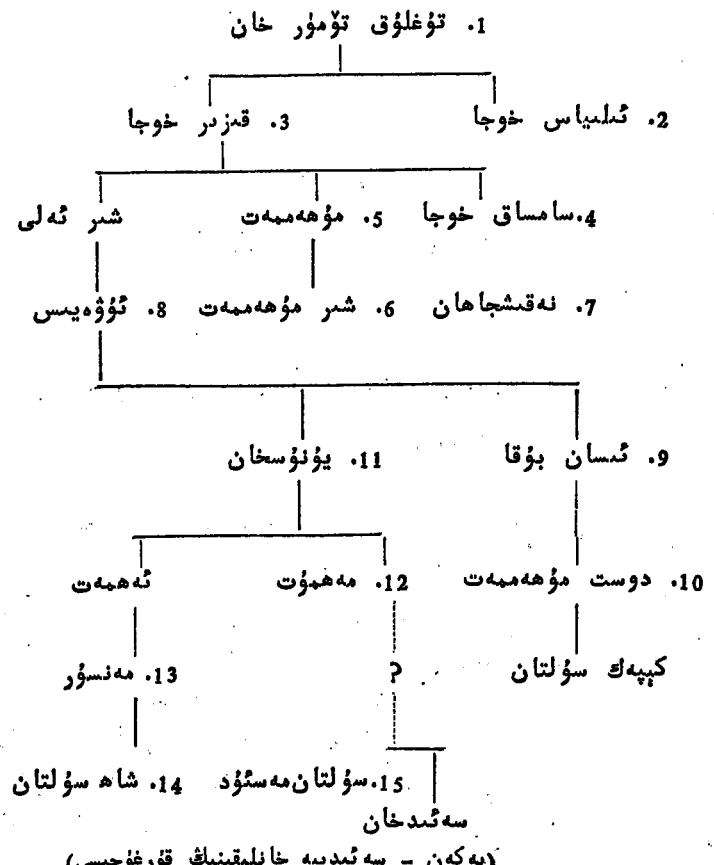
① «مىڭ يىڭزۇڭ دەۋرانى ھەققىدە خاتىرە»، 344 - جىلد.
② «مىڭ شۇەنزۇڭ دەۋرانى ھەققىدە خاتىرە»، 43 - جىلد.
③ «مىڭ تەيزۇڭ دەۋرانى ھەققىدە خاتىرە»، 114 -جىلد.
④ «ئەلنامە»، 23 - جىلد.

شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرىنىڭ يىلنامىسى

تەرتىپ	ھۆكۈمرانىنىڭ نامى	تەختتە ئولتۇرغان ۋاقتى (مىلادىيە/ھىجرىيە)	ئىزاھات
1	تۇغلۇق تۆمۈر خان	748/1347/48—764/1362/63	
2	ئىلياس خوجا	764/1362/63—765/1363/64	
	جاماللىددىن	765/1363/64—791/1389/90	دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئەمىرى
3	قەزىر خوجا	791/1389دىن ئىلگىرى—806/1403	
4	سامساق خوجا	806/1403—810/1407/08	
5	مۇھەممەت	810/1407/08—818/1415/16	
6	شىر مۇھەممەت	818/1415/16	تەختتە ئولتۇرۇپلا تەختتىن ھەيدەلگەن
7	نەقشجاھان	818/1415/16—820/1417/18	
8	ئۇۋەيسخان	820/1417/18—835/1432/33	
9	ئىسان بۇقا	835/1432—866/1461/62	
10	دوستمۇھەممەت	866/1461/62—873/1468/69	
	كېپەك سۇلتان	873/1468/69—884/1479	تۆرپان رايونىدىلا ھۆكۈم سۈرەلىگەن
11	يۇنۇسخان	873/1468/69—892/1487	

12	مەھمۇت	892/1487/88 — 914/1508	نامدا پۇتون دۆلەتنىڭ ھۆكۈمدارى دېيىلسىمۇ، ئەمما، خانلىقنىڭ غەربىگە ھۆكۈمرانلىق قىلالىغان؛ شەرقىي قىسمى بىلەن ئوتتۇرا قىسمىغىلاھۆكۈمرانلىق قىلالىغان
	ئەھمەت	تەخمىنەن 892/1487 — 909/1504	
13	مەنسۇر	907/1501/02 — 949/1542/43	نامدا پۇتون دۆلەتنىڭ ھۆكۈمدارى دېيىلسىمۇ، ئەمما، 1514 - يىلىدىن كېيىن، كۈچانىڭ شەرقىدىكى جايلارغىلا ھۆكۈمرانلىق قىلالىغان
14	شاھ سۇلتان	949/1542/43 — 951/1565	تۇرپان رايونىغىلا ھۆكۈمرانلىق قىلالىغان
15	سۇلتان مەسئۇد	951/1565 — 956/1570	〃 〃

شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرىنىڭ نەسەبنامىسى

(يەكەن - سەئىدىيە خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى)

يەتتىنچى باب
يەكەن خانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار

1 - بۆلۈم يەكەن خانلىقىنىڭ گۈللىنىشى ۋە ھالاك بولۇشى

يەكەن خانلىقىنىڭ ئاساسچىسى سۇلتان سەئىدخان شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ خانى ئەھمەت‌خانىنىڭ ئۇچىنچى ئوغلى بولۇپ، 1490 - يىلى تۇرپاندا تۇغۇلغان. ئۇ 12 ياش ۋاقتىدا، دادىسى بىلەن بىللە تاغىسى مەھمۇت‌خانىنىڭ ئۆزبېك خانى شايبانىخانغا قارشى تۇرۇشىغا ياردەم بېرىش ئۈرۈشىدا يېڭىلىپ قالدى. شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئەسكەرلىرى مەغلۇپ بولۇپ قاچقاندا، سۇلتان سەئىدخان ئوق تېگىپ ئەسىرگە چۈشتى ۋە زىندانغا تاشلاندى. بىر يىلدىن كېيىن شايبانىخان ئۇنى قويۇپ بەردى، ئۇ شايبانىخانغا ئەگىشىپ سەمەرقەندكىچە ئۈرۈش قىلىپ باردى. كېيىن شايبانىخان لەشكەر تارتىپ خارەزمگە كەتكەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، تاغىسى مەھمۇت خانىنىڭ يېنىغا قېچىپ باردى. ئۇ ئازغىنە كۈندىن كېيىن تاغىسىنىڭ «يارامسىز، ئەلنى ئىدارە قىلىشنى بىلمەيدىغان، دۆلەتنىڭ غېمىنى يېمەيدىغان» پادىشاھ ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ

بىلەن بىرەر چوڭ ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقارغىلى بولمايدىغانلىقىنى بايقاپ تاغىسىنى تاشلاپ، قىرغىزلار رايونىغا كېتىپ قالدى، قىرغىزلار ئۇنى ھمايە قىلىپ، ئۆزىگە سەردار قىلىپ تىكلىدى، بۇ مەزگىلدە مەھمۇت خان بىلەن سەئىدخاننىڭ چوڭ ئاكىسى مەنسۇرخان ئۇنىڭغا دائىم ھۇجۇم قىلىپ تۇردى، ئۇمۇ ئۇلارغا قايتۇرما زەربە بېرىپ تۇردى، بۇ ئۇرۇشلاردا بەزىدە يەڭسە، بەزىدە يېڭىلدى. 1508 - يىلى سەئىدخان مەھمۇت خانغا ھۇجۇم قىلدى، مەھمۇت خان شايبانىخان تەرەپكە قېچىپ بارغاندا، شايبانىخان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. شۇ پەيتتە، مەنسۇرخان لەشكەر تارتىپ بېرىپ سەئىدخانغا ھۇجۇم قىلدى. ئاكا - ئۇكا ئىككىسى ئالمۇتا دالاسىدا قاتتىق ئۇرۇشتى، مەنسۇرخان ئۇرۇشتا يەڭدى، سەئىدخان 50 تەك ئادىمى بىلەن فرونتتىن قېچىپ، كۆزەڭگەن كۈننى كۆرۈپ، شۇ يىلى يىل ئاخىرىدا ئاران كابۇلغا يېتىپ باردى، ئىمپېراتور بابۇر ئۇنى ئىززەت - ئىكرام بىلەن كۈتۈۋالدى، ئۇ بۇ يەردە ئىككى يىل تۇردى.

1511 - يىلى، شايبانىخان ئىران شاھى ئىسمايىلخان بىلەن بولغان ئۇرۇشتا يېڭىلىپ ئۆلدى. دوغلات قەبىلىسىدىن ئەمىر سەئىد مۇھەممەت قاتارلىق بىر تۈركۈم يۇقىرى قاتلامدىكى كىشىلەر پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ فەرغانە رايونىنى بېسىۋېلىپ، ئۆزبېكلەرنى قوغلاپ چىقاردى ۋە ئىمپېراتور بابۇرىدىن ياردەم تىلىدى. ئىمپېراتور بابۇر سەئىدخاننىڭ باشچىلىقىدا، ئۆزبېك ھمايە قىلىدىغان موڭغۇل ئەمىرلىرىنى يارەمگە ئەۋەتتى. سەئىدخان ئۆزبېكلەرنىڭ ۋە قەشقەرىدىكى ئابابەكرنىڭ ھۇجۇمىنى چېكىندۈردى. 1514 - يىلى ئەتىيازدا، ئۆزبېكلەر كەڭ كۆلەملىك قايتۇرما ھۇجۇم قوزغىدى. سەئىدخان فەرغانىنىڭ دائىم ھۇجۇمغا ئۇچراپ تۇرۇۋاتقانلىقى، يېرىنىڭ تارلىقى، بۇ يەردىن چىقىدىغان ئازغىنە ئاشلىق بىلەن بۇنچىۋالا چوڭ قىسمىنى تەمىنلەپ كېتىشنىڭ قىيىن بولغانلىقتىن

ئوتتۇرا ئاسىيانى تەڭگىنلەپ تۇرغۇدەك بىر ھاكىمىيەت قۇرۇشـ
نىڭ مۇمكىن بولمايۋاتقانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ ستراتېگىيىلىك
يۆتكىلىشىنى يولغا قويۇپ، بۇ رايوندىن ئۆزلۈكىدىن چېكىنىش
نى ۋە موڭغۇل ئۇلۇسىنى باشلاپ تىيانشان تېغىدىن ئۆتۈپ،
قەشقەر رايونىغا كىرىشنى قارار قىلدى.

1514 - يىلى يازدا، سەئىدخانىنىڭ لەشكەرلىرى ئاتۇشقا
يېتىپ بارىدى. ئۇ بالا - چاقىسى ۋە يۈك - تاقلىرىنى شۇ
يەردە قالدۇرۇپ، 4700 نەپەر جەڭچىنى باشلاپ قەشقەرگە
ھۇجۇم قىلدى. ئۇ قەشقەرنىڭ شەھەر ئەتراپىدا ئاز - تولا
غەلىبە قازانغان بولسىمۇ، لېكىن شەھەرنى ئالالمىدى، شۇنىڭ
بىلەن ئۇدۇل بېرىپ ئابابەكرىنىڭ پايتەختىنى يەكەننى ئېلىش
قارارىغا كەلدى. يول ئۈستىدە بىر قىسىم سپاھ - بەگلەر
قېچىشقا ئۇرۇنۇپ، ئەسكەرلەرنى دىلىغۇل قىلىپ قويىدى. سەئىد
خان ئاۋۋال يېڭىسارنى ئېلىپ، ئەسكەرلەرنىڭ روھىنى كۆ-
تۈرمەكچى بولدى. بەش كېچە - كۈندۈز قاتتىق ھۇجۇم قىلـ
غاندىن كېيىن، ئابابەكرىنىڭ يېڭىسارنى ساقلاپ ياتقان سەر-
كەردىسى تەسلىم بولدى. يېڭىسارنىڭ ئېلىنىشى بىلەن سەئىدخانغا
غەيرەت كىردى. ئابابەكرىنىڭ قەشقەرنى ساقلاپ ياتقان سەر-
كەردىسى شەھەرنى تاشلاپ قېچىپ كەتتى. بۇ چاغدا ئابابەكرى
يەكەننىڭ شەھەر سىرتىدا يېڭى قوبۇل قىلىنغان ئەسكەرلەرنى
كۆزدىن كەچۈرۈۋاتاتتى، يېڭىسارنىڭ قولدىن كەتكەنلىكىنى
ۋە قەشقەرنى ساقلاۋاتقان سەركەردىنىڭ شەھەرنى تاشلاپ
قېچىپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ، شۇ ھامان شەھەرگە قايتتى ۋە
ئوغلى جاھانگىرنى شەھەرنى ساقلاشقا قالدۇرۇپ قويۇپ، ئۆزى
ئېرىغ مالليرىنى يۇغۇشتۇرۇپ قاچتى. جاھانگىر سەئىدخانىنىڭ
ئەسكەرلىرى يېقىن كېلىپ قالدى، دېگەننى ئاڭلاپ، ئېلىپ
ماڭغىلى بولىدىغانلىكى نەرسىنى ئېلىپ مېڭىش، ئېلىپ ماڭـ

غلى بولمايدىغان نەرسىلەرنى كۆيدۈرۈۋېتىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى. بۇنىڭ بىلەن، گۇللەنگەن يەكەن بىر قېتىم بالايىئاپەتكە ئۇچرىدى. سەئىدخاننىڭ ئەسكەرلىرى ھېچقانداق قارشىلىققا ئۇچرىمايلا يەكەنگە كىردى. ئۇنىڭدىن كېيىن سەئىدخان كۆئېنلۇن تېغىدا ئاباباكرنى قوغلاپ تۇتتى ۋە شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا قەتل قىلدى.

1514 - يىل 9 - ئاينىڭ 3 - كۈنى، سەئىدخان دوغلات ئەمىرلىرىنىڭ ھىمايىسى بىلەن خانلىق تەختىگە ئولتۇردى. يەكەننى پايتەخت قىلىپ بېكىتتى. ئۇ يارىشىش ئۈچۈن تەشەببۇسكارلىق بىلەن مەنسۇرخانغا ئەلچى ئەۋەتتى ھەمدە ئۆزىنىڭ ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. مەنسۇرخان سەئىدخانىنىڭ ئۆچ ئېلىشىدىن قورقۇپ تۇراتتى، ئەلچىلەر ئېلىپ كەلگەن خەتنى كۆرۈپ خۇش بولۇپ كەتتى. 1516 - يىلى ئاكا - ئۇكا ئىككىلەن ئاقسۇ بىلەن كۇچانىڭ ئارىلىقىدا كۆرۈشتى. سەئىدخان مەنسۇرخاننى بەك ئىززەتلىدى ھەمدە خۇتبىنى ئۇنىڭ نامىغا ئوقۇيدىغانلىقىنى، ئۇنىڭ نامىدا پۇل قۇيدۇرىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

ئىسلامىيەت قائىدىسىدە بۇ ئىككى ئىش ئەڭ يۇقىرى ئىگىلىك ھوقۇقىنىڭ سىمۋولى ئىدى. بۇ قېتىمقى ئۇچرىشىش شەكىل جەھەتتە تارىمنىڭ بىرلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپلا قالماي، بەلكى سەئىدخاننىڭ سىرتقا قاراپ كېڭىيىشىگە ئىمكانىيەت بەرگۈدەك تىنچ ئىجتىمائىي مۇھىت يارىتىپ بەردى.

1517 - يىلى، قىرغىزلار فەرغانىگە بېسىپ كىردى، سەئىدخان ئۇلارنىڭ ئۈستىگە لەشكەر تارتىپ، بۇ رايوننى قايتۇرۇۋالدى. 1522 - يىلى، ئۇ سىر دەرياسىنىڭ ئۈستۈنكى

ئېقىمىدىكى جايلارغا لەشكەر تارتىپ بېرىپ، بۇ رايونىنى بېسىپ ياتقان قىرغىزلار بىلەن قازاقلارنى قوغلاپ چىقىرىپ، چوڭ ئوغلى ئابدۇرەشىدنى ئۇ يەرنى ساقلاشقا قالدۇردى. لېكىن كېيىن قازاقلار بۇ رايونغا يەنە بېسىپ كىردى. ئابدۇرەشىد تەڭ كېلەلمەي، قەشقەرگە چېكىندى. سەئىدخان 1519 - يىلى ۋە 1530 - يىلى بەدەخشانغا ئىككى قېتىم ھۇجۇم قىلىپ، بۇ رايوننىڭ يېرىمىنى يەكەن خانلىقىنىڭ زېمىنىغا قوشۇۋالدى.

سەئىدخان ئىسلام دىنىنىڭ ئېتىقادچىسى بولغاچقا، يات دىنداشلىرىنىڭ ئۇستىدىمۇ «غازات» قوزغاپ تۇردى. كەشمىر، لاداق ھەتتا ئالدى تىبەت ۋە ئارقا تىبەتلەرمۇ ئۇنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىغانىدى. سەئىدخان 1533 - يىلى لاداقنى قارشى «غازات» ئۇرۇشىنى قوزغىغاندا، ئېگىز تاغنىڭ ھاۋاسى خىل كەلمەي ئۆلۈپ كەتتى.

بەزى مۇسۇلمان يازغۇچىلار سەئىدخانىنى كەڭ قورساق، رەھىمدىل، مەرد، چەۋەندداز، جەسۇر - قەھرىمان، گەپتىمۇ، قەلەمدىمۇ بار، مۇزىكانتلىق بابىدا يېتىشكەن، جىمى سازنى چالالايتتى، دەپ بەك چوڭ بىلىدۇ. «تارىخى رەشىدى»دە، سەئىدخان «خانلىقنى تۇزەپ مۇھىمچىلىك قىلمۇەتكەنىدى. يۇقىرىسى بەگ - بىگات، ئېسىلزادىلەردىن، تۆۋەنىي پۇقرايى - پەقىرلارغىچە ھەممە كىشى ئەدەب - سۆلكەتلىك ئىدى، ئەلدە غەم - قايغۇ يوق ئىدى»* دېيىلىدۇ. بۇ، سەئىدخانىنىڭ ھەقىقەتەن بىر قەدەر دانا خان ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئەلنى ئىدارە قىلىشقا بۇنداق ماھىر پادىشاھ شۇ زاماندىكى ئوتتۇرا ئاسىيادا كەمدىن كەم تېپىلاتتى. ئۇ يېڭى خانلىقنى قۇرغاندىن كېيىن، ئۇمۇمىي لىقنى ئەلا بىلىپ، خانلىقنى تىنچ يول بىلەن بىرلىككە

* «تارىخى رەشىدى» نىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسى، 2 - بۆلۈم، 256- بەت.

گەلتۇردى، ھالبدىن كەتكەن خانلىقنىڭ ئارام ئېلىپ دەرمان توپلىۋېلىشىغا پۇرسەت يارىتىپ بەردى، ئۇزۇن مۇددەتلىك ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكىنى تىنچىتىپ، خارابلاشقان ئىگىلىك ۋە مەدەنىيەتنىڭ قايتىدىن جانلىنىشىغا ئىمكان بەردى.

1533- يىلى، ئابدۇ رەشىدخان ئاتىسىنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلدى. ئابدۇرەشىدخان دۇچ كەلگەن ۋەزىيەت شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ خانى ئىلياس خوجا دۇچ كەلگەن ۋەزىيەتكە ئوخشىشىپ كېتەتتى: يەنى ئۇنىڭ ئالدىدا دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئەمرىگە قورچاق بولۇپ قېلىش، ھەتتا تەختنى تارتىقۇزۇپ قويۇش خەۋپى مەۋجۇت ئىدى. لېكىن ئابدۇ رەشىدخان دەھشەتلىك ئۇرۇشلار-دا چېنىققان، جىگەرلىك ياش پادىشاھ بولغانلىقتىن، ئۇ تەختكە چىقىش بىلەنلا دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئەمرىنى كەسكىن باس-تۇردى. تارىختا دوغلات قەبىلىسى ئەمرىنىڭ جەمەتىدە 12 خىل ئىمتىياز بولغانلىقى تىلغا ئېلىنغان. ئۇنىڭدىن ئەدەب - قائىدە جەھەتتىكى پەخرىي ئىمتىيازلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ماھىيەتلىك ئىمتىيازلاردىن توقۇز خىل ئۆلۈمنى كەچۈرۈم قىلىش ھوقۇقى، خوشۇت ئەمرى (مىڭبېگى) نى تەيىنلەش ھوقۇقى بار ئىدى؛ خانىنىڭ بارلىق پەرمانلىرى خۇدايدات ئىمزا قويغاندا ئاندىن كۈچكە ئىگە بولاتتى. دېمەك، خانلىقنىڭ ھاكىمىيىتى ئەمەلىيەتتە دوغلات قەبىلىسى ئەمرىنىڭ قولىدا ئىدى. مىڭ سۇلالىسىنىڭ خانى ئۇيغۇرىسىتانغا ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلەرگە ئىنئام بېرىش مۇناسىۋىتى بىلەن ئەلچى ئەۋەتە كەندىمۇ خۇدايداتنىڭ ئىسمىنى ئالاھىدە تىلغا ئالاتتى*. يۇنۇسخان خان دەۋرىدە، دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئىچىدە جىددىل چېقىپ، ئاتا-بەكرى قەشقەر رايونىنى كونترول قىلىۋالدى ۋە ئۆزى بەگ بولۇۋالدى. بۇ جەمەتنىڭ ئىچكى قىسىدىكى كۈرەشتە يېڭىلىپ

* «مىڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخى»، 332 - جىلد، «يېشبالىق تەزكىرىسى».

چېگرىدىن قېچىپ چىقىپ كەتكەن سەئىد مۇھەممەت (ئابابەكرىننىڭ ئىنىسى) 1511 - يىلى فەرغانە رايونىنى ئىشغال قىلىپ، قېچىپ كەتكەن سەئىدخانىنىڭ قايتىدىن كېلىشىنى قارشى ئالدى ھەم ئۇنىڭ قەشقەرگە لەشكەر تارتىشىنى قوللىدى. سەئىدخان خانلىق تەختىگە ئولتۇرغاندىن كېيىنمۇ ھەربىي - مەمۇرىي ھوقۇق يەنىلا دوغلات قەبىلىسى ئەمىرىنىڭ قولىدا ئىدى. ئابدۇرەشىدخان ھەش - پەش دېگۈچە دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئەمرى سەئىد مۇھەممەتنى بالا - چاقىسى بىلەن قوشۇپ تۇتۇپ ئولتۇردى. ئۇ چاغدا دوغلات قەبىلىسىنىڭ يەنە بىر ئەمرى مۇھەممەت ھەيدەر لەشكەر تارتىپ بېرىپ كەشمىرنى ئىستىلا قىلىۋاتاتتى. مۇھەممەت ھەيدەر ئابدۇرەشىدخانىنىڭ دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئەمرىنى باستۇرغانلىقىنى ئاڭلاپ، يەكەنگە قايتىپ كېلەلمەي، 20 نەچچە كىشىنى ھەمراھ قىلىپ ھىندىستانغا قاچتى، كېيىن كەشمىرگە ھۆكۈمدار بولدى. سەئىد مۇھەممەتنى ھىمايە قىلىدىغان بىرنەچچە ئەمىر سەئىدخانىنىڭ كىچىك ئوغلىنى خوتەنگە ئەپقېچىپ، ئوچۇقتىن ئوچۇق ئاسىيلىق قىلدى. شۇنىڭ بىلەن، دوغلات قەبىلىسى ئەمىرلىرىنىڭ جەمەتى ئابدۇرەشىدخان تەرىپىدىن ئاساسەن يوقىتىلدى.

سەئىد ئابدۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، مەنسۇرخان لەشكەر تارتىپ ئاقسۇغا ھۇجۇم قىلدى؛ ئابدۇرەشىدخانمۇ ئەسكەر باشلاپ ئۇنىڭغا قارشى جەڭگە ئاتلاندى. مەنسۇرخان ھېچنېمە قىلالماي ئارقىسىغا يېنىپ قاچتى. مەنسۇرخان كېيىن يەنە بىر قېتىم ھۇجۇم قوزغىدى، ئابدۇرەشىدخان يەنە ئەسكەر باشلاپ چىقىپ جاجىسىنى بەردى ۋە نۇرغۇن ئادىمىنى ئەسىر قىلىپ، غەلىبە بىلەن قايتىپ كەلدى.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئابدۇرەشىدخان يەنە ئۆزبېك خانى شايبانىخان بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، ئەسكەر چىقىرىپ قازاقلارغا

هۇجۇم قىلىپ، سىر دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى رايونلارغا بولغان هۆكۈمرانلىقىنى قايتا تىكلىدى. 1559 - 1560 - يىللىرى (هىجرىيىنىڭ 967 - يىلى)، سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ئۆزىگە تەۋە جايلارنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە چىقىپ، خوتەنىدە ۋاپات بولدى.①

ئابدۇرەشىدخان ئۆلگەندىن كېيىن، ئىككىنچى ئوغلى ئابدۇكېرىم تەختكە ۋارىسلىق قىلدى. يەتتىنچى ئوغلى قۇرەيش (خوتەنلىك نائىبى) ئاسىيلىق قىلىپ، تۇرپان رايونىغا بېسىپ كىردى. ئابدۇكېرىم ئىنىسى مۇھەممەت (ئاقسۇنىڭ نائىبى)، سوپى (قەشقەرنىڭ نائىبى)، ئەبۇ سەئىد (خوتەنگە يېقىندىن نائىب بولغان) لەرنى ئۆنى باستۇرۇشقا ئەۋەتتى. قۇرەيش ئۇرۇشتا يېڭىلىپ، هىندىستانغا سۈرگۈن قىلىندى. شۇنىڭدىن باشلاپ تۇرپان رايونى بىلەن قۇمۇل رايونى يەركەن خانلىقىنىڭ زېمىنىغا قوشۇلدى②. شەرقىي چاغاتاي خانلىقى دەۋرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، تىيانشانىنىڭ جەنۇبى شەرق، غەرب دەپ ئىككىگە بۆلۈنگەن ۋەزىيەت ئاخىر ئاياغلاشتى.

يەكەن خانلىقى دەۋرىدە ئۆتكەن تارىخشۇناس شاھ مەخمۇت جورراسنىڭ يېزىشىچە، ئابدۇكېرىم ئادىل هەم كامىل پادىشاھ ئىدى. ئۇ هەپتىدە ئىككى كۈن پۇقرالارنى ئاشكارا قوبۇل قىلىپ، ئەرز - شىكايەتلەرنى ئاڭلاپ، شەرىئەت بويىچە هۆكۈم چىقىراتتى؛ ئۇ خانلىقنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى هەمىشە

---

① سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننىڭ ئۆلۈمى ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرىنىڭ پائالىيىتى توغرۇلۇق شاھ مەھمۇت جورراس يازغان «تاۋارىخ» قا قارالسۇن. موسكۋا 1976 - يىل نەشرى.

② ۋېي لياڭتاۋنىڭ «مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ۋە چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىدىكى تۇرپان هۆكۈمرانلىرىنىڭ نەسەبنامىسى» دېگەن ماقالىسىگە قارالا. «تارىخ تەتقىقاتى» نىڭ 1986 - يىل 6 - سانىغا بېسىلغان.

ۆەزىر، سەركەردىلەر بىلەن مەسلىھەتلىشەتتى، جازانىخورلارنى جازالايتتى. ئۇنىڭ دەۋردە ئەل ئامان، خەلق شاد ـ خورام ئىدى.

ئابدۇكېرىم 1591 — 1592 ـ يىللىرى (ھىجرىيىنىڭ 1000 ـ يىلى) ئۆلدى. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن تەختىگە ئىنىسى مۇھەممەت ۋاردىسلىق قىلدى. مۇھەممەتخاننىڭ دەۋردە، خانلىق تازا قىرانىغا يەتكەنىدى. بۇ دەۋردە يەكەن، خوتەن، قەشقەر، سېرىققول (تاشقورغان)، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، كۇچا، چالىش (قاراشەھەر)، تۇرپان، قۇمۇللاردا خۇتبە مۇھەممەتخاننىڭ نامى بىلەن ئوقۇلاتتى ۋە پۇل قۇيۇلاتتى. مۇھەممەتخان پۇقرالارغا كەڭ قورساق ئىدى، جازانىخورلارنى چەكلەيتتى. ئۇ تۇرپاندا نائىب بولۇپ تۇرغاندا، مىڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتكەنىدى. يەركەن خانلىقىنىڭ مىڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان سودا ئالاقىسى قويۇق ئىدى، ئۇلار بۇ ئالاقىنى «ئالتۇن يول» دەپ بەلەتتى، كىمكى بۇ يولنىڭ راۋانلىقىغا كاشىلا قىلسا، خانلىقنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرايتتى*. مۇھەممەتخان 18 يىل ھۆكۈم سۈرۈپ، 1609 — 1610 ـ يىللىرى (ھىجرىيىنىڭ 1018 ـ يىلى) ئۆلدى.

مۇھەممەتخان ئۆلگەندىن كېيىن، تەختىگە ئوغلى ئەخمەت ۋاردىسلىق قىلدى. قىرغىزلار مۇھەممەتخاننىڭ ئۆلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، ئەسكەر چىقىرىپ ئاقسۇغا ھۇجۇم قىلدى. ئەخمەتخان ئەسكەر يۆتكەپ، قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمىنى چېكىندۈردى. لېكىن شۇنىڭدىن باشلاپ قىرغىزلار يەكەن خانلىقى ئۈچۈن ئۈنجىر تەھدىت بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، خانلىقنىڭ ئىچكى قىسمىمۇ مۇقىم بولمىدى: شېرىپىدىن سۇلتان (ئابدۇ رەشىد خاننىڭ نەۋرىسى، يۇنۇس سۇلتاننىڭ ئوغلى) بەزى ئەمىرلەرنىڭ قوللىشى بىلەن قەشقەردە ئۆزىنى خان دەپ جاكارلىدى.

* ۋاڭ چۈك: «سەنشىلىك شى بېنبىڭنىڭ سۇنغان مەلۇماتلىرى»، ۶ ـ جىلد.

ئەخمەتخان ئەسكەر ئەۋەتىپ ئۇلارنى بېسىقتۇردى. تۇرپاننىڭ نائىبى ئابدۇرەھىم (ئابدۇ رەشىدخاننىڭ كەنجى ئوغلى) قاراشەھەرنىڭ شەرقىدىكى كەڭ رايونلارنى كونترول قىلدى ھەم ئاقسۇغا لەشكەر تارتتى. ئەخمەتخان شەخسەن ئۆزى لەشكەر تارتىپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ غەربكە كېڭىيىشىنى توستى. لېكىن شۇنىڭدىن كېيىن، ئابدۇرەھىم ئۆزىنى خان دەپ جاكارلىدى، ئۇنىڭ ئەۋلادى خانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇردى. كېيىن ئاقسۇنىڭ نائىبى، ئەخمەتخاننىڭ كۈيئوغلى ئىسكەندەرمۇ ئاسىيلىق قىلدى، يەكەن خانلىقى بۇ ئىسيانلارنى نۇرغۇن كۈچ سەرپ قىلىپ ئاران بېسىقتۇردى. 1618 - 1619 - يىللىرى (ھىجرىيىنىڭ 1028 - يىلى) ئويۇن - تاماشىغا بېرىلىپ كەتكەن ئەخمەتخان ئوۋ ئوۋلاپ بارچۇققا بارغاندا، توپىلاڭچى ئەمىرلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. توپىلاڭچىلار قۇرەيش (ئابدۇ رەشىدخاننىڭ نەۋرىسى، يۇنۇس سۇلتاننىڭ ئوغلى) نى خان قىلىپ تىكلىدى ۋە يەكەننى بېسىۋالدى. قەشقەرنىڭ ئەمىرلىرى ئەخمەتخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئابدۇللىتىپنى خان قىلىپ تىكلىدى ھەم يەكەنگە يۈرۈش قىلىپ، قاتتىق جەڭ ئارقىلىق توپىلاڭچى قىسىملارنى يوقاتتى. فېئودال تەپرىقىچىلەرنىڭ بۇ بىر قاتار يېڭىلىرى ۋە خانلىق تەختىنى تالىشىش يولىدىكى كۈرەشلىرىدە، ئۇرۇش قىلغۇچىسى ھەر ئىككىسى تەرەپ قىرغىز، قازاق، ئۇيغۇراتلارنىڭ ۋە خوجىلارنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن تىرىشتى.

خوجىلار يەكەن خانلىقى دەۋرىدە تارقالغان بىر ئىسلام مەزھىپى بولۇپ، بۇ مەزھەپ ئابدۇكېرىمخان دەۋرىدىلا يەكەن خانلىقى زېمىنىغا ئاياغ بېسىپ كىرگەنىدى. «قىسسەسۇلئەنبىيا» نىڭ ئاپتوردىنىڭ ئېيتىشىچە، ئابدۇكېرىمخان دەۋرىدە، خوجا ئىسھاق ماۋرائۇننەھردىن يەكەن خانلىقىغا كېلىپ، جايلاردا

تۇرغۇن يىل دىن تارقاتقان بولسىمۇ، ئابدۇكېرىمخان ئۇنىڭغا قىزغىن مۇئامىله قىلمىغانلىقتىن، ۋەزىيەت يارىتالماي، سەمەر-قەندكه قايتىپ كەتكەن. لېكىن مۇھەممەتخان ئاقسۇغا ئائىب بولۇپ تۇرغاندا، ئىسھاقنىڭ ئايىغىغا سەجده قىلىپ، ئىخلاسمەن سوپىلاردىن بولۇپ قالغان. مۇھەممەت خانلىق تەختىگه ئولتۇ-رۇش بىلەنلا ئىسھاق خوجىغا: مەن بولسام ئۆزلىرىنىڭ ئەڭ پەس قۇلى، ئۆزلىرىنىڭ يولىغا بېشىمنى ئاتاپ قويىدۇم، دەپ ئەلچى ئەۋەتكەن. كېيىن ئىسھاق خوجىنىڭ ئوغلى مۇھەممەت يەھيا (شاد خوجا دېگەن نام بىلەن مەشھۇر) سەمەرقەندتىن يەكەن خانلىقىغا كەلگەن. مۇھەممەتخان يەكەن شەھرىنىڭ سىرتىغا ــ ئىككى ئۆتەڭ يىراق يەرگه بېرىپ كۈتۈۋالغان، ئۇنىڭ ئېتىنى يېتىلەپ ئوردىغا باشلاپ كىرىپ، چەكسىز ئىززەت-ئىكرام بىلدۈرگەن. خوجا ئىسھاقنىڭ تەسىر كۆچى شۇنىڭدىن باشلاپ يەكەن خانلىقىنىڭ ئوردىسىغا سىڭىپ كىرىپ، ھۆكۈ-مەتنىڭ قوللىشى بىلەن جاي-جايلاردا تەرەققىي قىلدى. خوجا ئىسھاق تەرەپ قارا تاغلىقلار دەپ ئاتالدى. كېيىن خوجا ئىسھاقنىڭ ئىنىسىنىڭ ئوغلى مۇھەممەت يۈسۈپمۇ ماۋرائۇننەھردىن يەكەن خانلىقىغا كېلىپ، قەشقەردە پائالىيەت ئېلىپ بارىدى. بۇ تەرەپ ئاق تاغلىقلار دەپ ئاتالدى. بۇ ئىككى دىنىي مەزھەپنىڭ ھەر ئىككىسى يۇقىرىسى بەگ-بىگاتلارغىچه يامىشىپ، تۆۋەنىي ئاددىي پۇقرالار ئارىسىغا تار-قىلىپ، ئىجتىمائىي تۈرمۇشنىڭ ھەممە تەرىپىگه سىڭىپ كىردى. ئۇلار ھەددى-ھىسابسىز دىنىي مۇلۇك، جۈملىدىن ۋەخپە يەر، دۇكان، كارخانه، تۆگىمەنلەرگه ئىگه بولۇپلا قالماستىن، سوپىزمغا خاس ئۇسۇل بىلەن كەڭ تۈرده مۇرىت توپلاپ، «ئېتىقاد» ئۈچۈن جەڭ قىلىدىغان قوراللىق كۈچ تەشكىل قىلدى. شۇنداق قىلىپ، ھاكىمىيەتنىڭ قوللىغۇچىسى بولغان خوجىلار بىر مەھەل ھاكى-

مىيەتنى چاڭگىلىغا ئېلىۋالدى. ئىككى تەرەپ خوجىلارنىڭ كۆچىنىڭ ئۇلغىيىشىغا ئەگىشىپ، دىننىڭ ئىچكى قىسمىدىكى كۈرەش كۈنسېرى كەسكىنلەشتى، قارا تاغلىقلار بىلەن ئاق تاغلىقلار بىر بىرى بىلەن سىغىشالمايدىغان سىياسىي رەقىبكە ئايلاندى. ئۇلارنىڭ ئالقىنىدىكى يەكەن خانلىقىدا يەرلىك ھاكىمىيەتلەرنىڭ ئۆزئارا كۈرىشى بارغانسېرى ئۇلغىيىپ، يېڭا تۇغمەي، خەلقە زور بالايىئاپەت كەلتۈردى، خانلىقنىڭ كۆچىنى بەك خورىتىۋەتتى. ھەتتا يەكەن خانلىقى ئۇلارنىڭ قولىدا بەربات بولغاندىن كېيىنمۇ ئۇلارنىڭ كۈرىشى توختىمىدى. ئابدۇللىتىپخان دەۋردە قىرغىزلار يەكەن خانلىقىغا بېسىپ كىرگەنىدى. ئابدۇللىتىپخان ئەمەلىيەتتە سورىغان جاي شەرق تەرىپى كۇچادىن غەرب تەرىپى بەدەخشانغىچە ئىدى. ئۇ 12 يىل تەختتە ئولتۇرۇپ، 1630～1631 - يىللىرى (ھىجرىيىنىڭ 1040 - يىلى) ئۆلدى. ئۇ خان ئۆلگەندىن كېيىن، ۋەزىرلەر بىلەن ئەمىرلەر ئادەم ئەۋەتىپ ئاقسۇدىن سۇلتان ئەخمەت (ئەخمەتخانىنىڭ نەۋرىسى، تۆھۈر سۇلتانىنىڭ ئوغلى) نى ئالدۇرۇپ كېلىپ، خانلىق تەختىگە ئولتۇرغۇزدى. لېكىن ئۇزۇن ئۆتمەي، سۇلتان ئەخمەتخاننى تەختكە چىقارغان بۇ ئەمىرلەر ئوتتۇرىسىدا ھوقۇق تەقسىم قىلىنمىغانلىقتىن جېدەل چىقتى. سۇلتان ئەخمەتخانىنىڭ ئىنىسى سۇلتان مەخمۇت يەكەنگە كېلىپ، خانلىق تەختىنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن پۇرسەت كۈتتى. مەخمۇت دىنىي كۆچتىن مەدەت ئېلىش ئۈچۈن، خوجا لەتىپنىڭ قىزىغا ئەلچى ئەۋەتتى. لېكىن سۇلتان ئەخمەتخان ئۇنىڭ غەرىزىنى بىلىپ قېلىپ، خوجا لەتىپنىڭ قىزىنى نىكاھىغا ئېلىۋالدى. سۇلتان مەخمۇت يەكەندىن قېچىپ بېرىپ، ئاقسۇدا ئەمىرلەر ۋە قىرغىزلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىپ، يەكەنگە ھەر يىلى ھۇجۇم قىلىپ تۇردى. سۇلتان ئەخمەتخان تاقابىل تۇرۇش

تەدبىرلىرى ئۈستىدە مەسلىھەتلىشىش ئۈچۈن يېغىن ئاچقاندا، خوجا لېتىپ شەھەر مۇداپىئەسىنى پۈختىلاشنى تەشەببۇس قىلدى. لېكىن بەزى ئەمىرلەر ئەسكەر چىقىرىپ ئۇرۇش بىلەن جاۋاب قايتۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى. مۇنازىرىنە تېجىسىدە كېيىنكى خىل پىكىر دېكىلەر ئۈستۈن كېلىپ. سۇلتان ئەخمەتخان لەشكەر تارتىپ ئۇرۇشقا ئاتلاندى. ئىككى تەرەپنىڭ قوشۇنى روبىرو كەلگەندە، خانىڭ ئوڭ ۋە سول تەرىپىدىكى سەپ بۇزۇلۇپ، جەڭچىلەر ئارقىغا قاراپ قاچتى، خانمۇ ئۇلارغا ئەگىشىپ قېچىپ ئاقسۇغا باردى. سۇلتان مەخمۇت غالىبلارچە يەكەنگە كىرىپ، خانلىق تەختىدە ئولتۇردى، خوجا لېتىپنى ۋە ئىلگىرى ئۆزىگە قارشى تۇرغان ئەمىرلەرنى بەلخ (ھازىرقى ئافغانىستانىڭ مازارى شېرىپ دېگەن يېرىنىڭ غەربىي شىمالىدا) كە سۈرگۈن قىلدى. يۇقىرىقىلار 1632~1633 - يىللىرى (ھىجرىيىنىڭ 1042 - يىلى) يۈز بەرگەن ۋەقەلەردۇر.

خانلىقنىڭ غەربىي قىسمىدا ئۇزۇلمەي يېغا بولۇۋاتقان چاغلاردا، خانلىقنىڭ شەرقىي قىسمى ئابدۇرېھىم خانىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بىرقەدەر تىنچ ئىدى، مىڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان ئىقتىسادىي مۇناسىۋىتى داۋاملىشىپ كەلمەكتە ئىدى. ئابدۇرېھىم خان بۇ يەرنى 40 يىل سوراپ، 1635 - يىلى ئۆلدى. ئۇ ھايات ۋاقتىدا چوڭ ئوغلى ئابدۇللاغا قارا شەھەرنى بەخش شەندە قىلغانىدى. سۇلتان ئەخمەتخان يەكەندىن ئاقسۇغا قېچىپ كەتكەندىن كېيىن، ئابدۇللا ئەمىرلەرنىڭ تەلىپى بىلەن ئاقسۇغا لەشكەر تارتتى. شەھەر مۇھاسىرىدە قالغاندىن كېيىن، ئاقسۇدىكى دىنىي كاتتىباشلاردىن قازى شاھ، خوجا مۇھەممەت، ناسىر ۋە بەزى ئەمىرلەر ئابدۇللا تەرەپكە ئۆتتى. سۇلتان ئەخمەتخان يەكەنگە قېچىپ كەتتى. سۇلتان مەخمۇتخان ئۇنى سۈرگۈن قىلىشقا يارلىق چۈشۈرگەندە، شادى خوجا بىلەن

خان سانیه ئۇنی تەلمۇالغانلىقتىن، كەچۈرۈم قىلىندى. سۇلتان مەھمۇتخان ئۇنىڭغا سىلىق مۇئامىلە قىلدى. ئۇچ ئايدىن كېيىن، سۇلتان مەھمۇتخان شادى خوجا تەرىپىدىن تەستىلەپ ئۆلتۈرۈلدى، سۇلتان ئەخمەت يەنە بىر قېتىم تەختكە چىقىرىلدى. ئۇزۇن ئۆتمەي ئابدۇللا ئاقسۇدىن قەشقەرگە ھۇجۇم قىلدى، سۇلتان ئەخمەتخان يەڭدى، لېكىن ئابدۇللا شادى خوجىنىڭ ھىمايىسىدە تىنچ - ئامان ئاقسۇغا قايتىپ كېلىۋالدى. مۇشۇنداق سىياسىي ۋەزىيەتتە، يەكەن ۋە خوتەندىكى بەزى ئەمىرلەر ئارقا - ئار- قىدىن ئاقسۇغا باردى. بۇنىڭ بىلەن ئابدۇللا تېخىمۇ قۇدرەت تېپىپ، 1638～1639 - يىللىرى (ھىجرىيىنىڭ 1048 - يىلى) قەشقەرگە يەنە بىر قېتىم ھۇجۇم قىلدى. يەكەنلىكلەر دەسلە- باشلىقلىرى بىلەن كۆپ قېتىم ئەمىرلىرى ئابدۇللا تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى. سۇلتان ئەخمەتخان ئامەتسىز كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ، خانلىق تەختىنى تاشلاپ، بەلىخكە قېچىپ كەتتى. ئابدۇللا يەكەنگە باردى، شادى خوجا، خوجا ناسىر ئاخۇنۇم، مۇللا سالىخ ئاخۇنۇم ۋە ۋەزىر، ئەمىرلەر ئۇنى قارشى ئېلىپ، خانلىق تەختىگە ئولتۇرغۇزدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، يەكەنلىك خانلىق تەختى ئابدۇ رەشىد خانلىكى كىچىك ئوغلى ئابدۇللانىڭ قولىغا ئۆتتى، خانلىقنىڭ شەرقىي قىسمى بىلەن غەربىي قىسمى يەنە بىرلەككە كەلدى. لېكىن خانلىقنىڭ ئەمەلىي ھوقۇقىمۇ شۇنىڭ- دىن ئېتىبارەن پۈتۈنلەي خوجىلارنىڭ چاڭگىلىغا چۈشۈپ قالدى.

ئابدۇللاخان دەۋرىدە، ئۇيىراتلارنىڭ كۈچى تېخىمۇ ئۇلغايدى، ئۇلار يەكەن خانلىقىغا بىرنەچچە قېتىم ھۇجۇم كىردى، ئۇلار- نىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئالدى خوتەنگىچە يېتىپ باردى. ئۇيىراتلار- نىڭ قوتىرتىشى بىلەن كۈچامۇ ئاشكارا يۈز ئۆرىدى. بۇ قېتىم- قى توپىلاڭنى ئابدۇللا ئۆزى لەشكەر تارتىپ بېرىپ باستۇردى. ئارقىدىن يەنە بولور ۋە بەدەخشانغا ئەسكەر ئەۋەتتى. ئۇچ ئاي

جازا يۈرۈشى قىلىش ئارقىسىدا بۇ ئىككى رايونىنى بويسۇندۇرۇپ، بۇ يەرلەرنى خانلىقنىڭ ھۇددۇتلۇقىغا قايتىدىن كىرگۈزدى. ئابدۇللاخان خانلىقنىڭ غەربىي شىمالىدىكى زېمىننى قايتۇرۇۋېلىشنى نىيەت قىلىپ جايلاردىن ئەسكەر يۆتكەپ، قەشقەر ئارقىلىق فەرغانە رايونىغا كىردى، ئوش خەلقى شەھەردىن چىقىپ قارشى ئالدى. لېكىن خانلىقنىڭ ئەسكەرلىرى بۇ شەھەرنى ئايلاپ قويمىدى، بولۇشىغا بۈلىدى ۋە ۋەيران قىلدى. بۇ چاغدا قىرغىزلارنىڭ ئاقسۇ، ئۇچتۇرپانغا قوغلاپ بارغان ئەسكەرلىرىمۇ فەرغانىگە يېتىپ باردى. ئىككى تەرەپ بەش كېچە ـ كۈندۈز قاتتىق سوقۇشۇپ، ئاخىر قىرغىزلار يېڭىدى، يەكەن خانلىقىنىڭ ئەسكەرلىرى قەشقەرگە چېكىندى. بىر يىلدىن كېيىن، ئابدۇللاخان ئەسكەر توپلاپ قىرغىزلارغا ھۇجۇم قىلىپ، يەنە قاتتىق مەغلۇپ بولدى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشقا شادى خوجىمۇ قاتناشقانىدى. ئۇ يەكەنگە قايتىپ بېرىپ ئۇزۇن ئۆتمەي ئۆلدى. ئابدۇللاخان مەغلۇبىيەتكە تەن بەرمەي، يارلىق چۈشۈرۈپ 40 مىڭ ئەسكەر توپلاتقۇزدى. بۇ ـــ خانلىقنىڭ تارىخىدا كۆلىمى ئەڭ زور قوشۇن ئىدى، قوشۇنغا خانىنىڭ چوڭ ئوغلى يولۋاس ۋە بەزى ئاتاقلىق سەركەردىلەرمۇ قاتناشتى. ئابدۇللاخان لەشكەر تارتىپ بېرىپ ئەنجان شەھىرىنى ئالدى، ئەسكەرلەر شەھەرنى خالىغىنىچە بۇلىدى، تالىدى، ئوت قويدى، قىرغىنچىلىق قىلدى، ئۇنىڭدىن كېيىن يەكەنگە قايتىپ كەتتى. ئۇنىڭ كېتىشىگىلا ئەنجانلىقلار قوزغىلاڭ كۆتۈردى. ئابدۇللاخان يەنە يېڭىباشتىن ئۇرۇشقا ئاتلاندى، بۇ ئۇرۇشقا قىرغىزلارمۇ قاتناشتى. ئەنجانلىقلار شەھەرنى قاتتىق ساقلىدى، ئابدۇللاخان ھەپىلىشىپ شەھەرنى ئالالمايى، ئەسكەرلىرىنى قايتۇرۇپ ئەكەتتى.

ئابدۇللاخان ئىلگىرىكى خانلار ۋاقتىدا ئىشلىگەن ئەمىرلەرگە ئىشەنگۈسى كەلمەي، ئۇلارنىڭ ئورنىغا ئۆز يېقىنلىر

رىنى ئىشلەتمەكچى بولدى. ئەمرلەر بۇنىڭدىن بىئارام بولۇشتى، بەزى ئەمرلەر يولۇاسنى خان قىلىپ تىكلىدى. ئابدۇللا ئۇشتۇمتۇت يېتىپ كەلدى، يولۇاس قورقۇپ كېتىپ، ۋەقەنىڭ ئۆتمۈشىنى دادىسىغا دەپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن ئابدۇللاخان ئاسىيلىق قىلغان ئەمرلەرنىڭ ھەممىسىنى ھىندىستانغا سۈرگۈن قىلدى. قىرغىزلارنىڭ لەشكەر باشلىقلىرىمۇ دەككە - دۈككىگە چۈشۈپ، ئۆز ئادەملىرىنى باشلاپ يەكەندىن كەتتى. ئابدۇللا ئۇلارنى قوغلاش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى، بۇنىڭ بىلەن بىر قەپەس يېغا بولدى، قىرغىزلاردىن 10 مىڭغا يېقىن ئادەم ئۆلدى.

ئابدۇللاخان ئۇيراتلارغا قارشى ئىككى قېتىم ئۇرۇش قىلىپ، ھەر ئىككى قېتىمدا مەغلۇپ بولدى. ئۇيراتلارمۇ خوتەن رايونىغا ھۇجۇم قىلدى، ئابدۇللاخان بىلەن يولۇاس يەكەن ۋە قەشقەرنىڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ بېرىپ، ئۇلارنى قوغلاپ چىقاردى.

يولۇاس ئاتىسىدىن تېخىمۇ چوڭ، تېخىمۇ كۆپ ھوقۇق تەلەپ قىلدى، ئاتا - بالا يېرىكلەشتى، ئەمەلىيەتتە، بۇ، ئاق تاغلىق خوجىلارنىڭ قارا تاغلىق خوجىلاردىن تېخىمۇ كۆپ ھوقۇق بېرىشىنى تەلەپ قىلغانلىقى ئىدى. ئاق تاغلىق خوجىلار يەكەن ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىغا سىڭىپ كىرىشكە جېنىنىڭ بارىچە ئۇرۇندى. بۇنىڭدىن ئابدۇللاخان گۇمانلىنىپ، ئۇلارنى قاتتىق قىردى، نۇرغۇن ئەمرلەر ئۇنىڭ ئوغلى يولۇاس تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى. ھەممە كىشى بىزار بولغان ئەھۋال ئاستىدا، 1667 - يىلى ئابدۇللاخان خانلىق تەختىدىن ئائىلاج ۋاز كېچىپ، ئەرەبىستانغا ھەج قىلغىلى كەتتى.

ئابدۇللاخانىنىڭ كېتىشى بىلەنلا، قارا تاغلىق خوجىلاردىن مۇھەممەت ئابدۇللا (شادى خوجىنىڭ ئوغلى) كۆپ قىسىم ئەمرىلەرنى ۋە مۇرتلارنى باشلاپ يەكەندىن ئاقسۇغا بېرىپ، ئاق

سۈنىڭ ئەمرى بىلەن بىرلەشتى، كېيىن بۇبىلوكقا خوتەنىڭ ئەمرىمۇ قاتناشتى. ئىشنى پۇختىلاش ئۈچۈن، ئۇلار ئۇيغۇراتلارنىڭ ھۆكۈمدارى ئالتۇن تەيجىگە ئادەم ئەۋەتىپ، ئىسمايىل (ئابدۇللېتىپنىڭ ئوغلى، ئابدۇللانىڭ ئىنىسى) نى سوراپ ئەكىلىپ، خان دەپ جاكارلىدى ۋە يەكەنگە يۈرۈش قىلىشنى قارار قىلدى، ئالتۇن تەيجىمۇ ئەسكەر ئەۋەتىپ ياردەم بەردى. قەشقەردىكى يولۋاسمۇ بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن دەرھال يەكەنگە قوشۇن تارتىپ ماڭدى. ئىككى تەرەپ يەكەنگە يېقىن بىر يەردە ئۇچرىشىپ، قاتتىق سوقۇشتى. يولۋاس مەغلۇپ بولۇپ، شەھەرگە چېكىندى، ئىسمايىل ھەپىلىشىپ شەھەرنى ئالالماي، ئاقسۇغا قايتىپ كەتتى.

1668 - يىلى (ھىجرىيىنىڭ 1078 - يىلى)، ئاق تاغلىق خوجىلار ۋە ئەمرىلەر يولۋاسنى خان قىلىپ تىكلىدى. ئۇلار قارا تاغلىقلارغا ئەگىشىپ ئاقسۇغا بارغان مۇرتىلار بىلەن ئەمرىلەرنىڭ بالا - چاقىلىرىنى پاجىئەلىك تۇردە قىردى ھەم ئەسكەر ئەۋەتىپ ئاقسۇغا ھۇجۇم قىلدى. ئىككى تەرەپ خوجىلارنىڭ چاڭگىلىدىكى يەكەن خانلىقىنىڭ تەختىنى تالىشىش كۈرىشىگە جۈڭغارلارنىڭ ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىدىكى قارىمۇ قارشى ئىككى تەرەپمۇ ئاكتىپ قاتناشتى. ئالتۇن تەيجى ئىسمايىل خاننى داۋاملىق قوللىدى، زەڭگى تەيجى يولۋاسنى قوللىدى. بۇ يېغىدا يولۋاسخان يەڭگەن بولسىمۇ، لېكىن قەشقەر زەڭگى تەيجىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى. يولۋاسخان ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقى ۋە خانلىق ھوقۇقىنىڭ سىمۋولى (تۇغ - سۈتۇق، تامغا، دەستەك) نى زەڭگى تەيجىگە تاپشۇرۇپ بېرىپ، ئۆزى يەكەنگە قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. زەڭگى تەيجى يولۋاسخاننىڭ كىچىك ئوغلىنى خانلىق تەختىگە يۆلەپ چىقاردى ھەم بۇ قورچاققا ھامىي تەيىنلىدى.

يولۇاس يەكەنگە قايتىپ بارغاندىن كېيىن، زەڭگى تەيجىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك سەركەردىسى ئەرك بەگمۇ ئۇ يەرگە يېتىپ باردى. ئۇ ئۇزۇنغا قالمايلا خەلقنىڭ نارازىلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئەمرلەرنى قۇتراتىپ ئىسيان كۆتۈرگۈزدى، ئىسيانچىلار ئوردىغا بېسىپ كىرىپ، يولۇاسخاننى ئۆلتۈرۈپ، خانلىققا يەنە بىر گۆدەك ئوغلى ئابدۇللېتىپنى خان دەپ جاكارلىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، ئابدۇللېتىپ ئانىسى بىلەن بىرلىكتە، توپىلاڭ كۆتۈرگەن ئەمرلەرنى ئۆلتۈرۈشنى پىلانلىدى. ئەرك بەگ قەشقەرگە قېچىپ كەتتى. ئۇ يول ئۈستىدە ئاقسۇدىكى ئىسمايىلغا ئادەم ئارقىلىق خەت ئەۋەتىپ، ئۇنى يەركەنگە لەشكەر تارتىشقا دەۋەت قىلدى. ئىسمايىل ئەسكەر چىقىرىشنى قارار قىلدى. يەھيا خوجامۇرتلىرى بىلەن ئۇرۇشقا قاتناشقاندىن باشقا، ئالتۇن تەيجىمۇ چوڭ ئوغلى چو جىچىننى قوشۇن باشلاپ ئۇرۇشقا قاتناشقا ئەۋەتتى. ئىسمايىلنىڭ ئەسكەرلىرى يول بويى نۇرغۇن قېتىم جەڭ قىلىپ، يەكەن شەھىرىگە قىستاپ كەلگەندە، ئابدۇللېتىپخان قەشقەرگە قېچىپ كەتتى. 1670 - يىلى 4 - ئاينىڭ 2 - كۈنى، ئىسمايىل قارا تاغلىقلارنىڭ سەردارى خوجا مۇھەممەت ئابدۇلھەق بىلەن يەكەن شەھىرىگە كىردى. ئىسمايىل ئەنئەنە بويىچە تەختكە چىقىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈپ، ئۆزىنى خانلىقنىڭ شاھى دەپ جاكارلىدى. ئۇ يەنە يەھيا خوجا بىلەن ئەمىر غىياسىددىن بەگنى قەشقەرگە ئەۋەتىپ، يولۇاسنىڭ ئوغۇللىرىنى ئۆلتۈردى، ئاق تاغلىقلارنى بېسىقتۇردى.

ئاق تاغلىقلارنىڭ سەردارى ئاپئاق خوجا قەشقەردىن قېچىپ چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، ئوغرىلىقچە كەشمىرگە بېرىپ، ئۇ يەردىن تىبەتكە ئۆتۈپ كەتتى. ئۇ دالاي لاما V بىلەن كۆرۈشۈپ ۋۇ بۇددىستلار گېگەنلىكىغا قوللىشىغا ئېرىشتى. دالاي لاما V ئۇنى خەت بىلەن جۇڭغارلارنىڭ قۇنتەيجىسى غالدانغا

ئەۋەتتى. 1678 - يىلى، غالدان 12 مىڭ ئاتلىق ئەسكەر چىقاردى، بۇ ئەسكەرلەر مۇزارت ئارقىلىق تىبانشاندىن ئۆتۈپ، ئاقسۇ، ئۈچتۇرپان، قەشقەرلەرنى بېسىپ ئۆتۈپ يەكەنگە يېتىپ باردى. ئاق تاغلىق خوجىلارنىڭ پۈتۈن كۈچى بىلەن ماسلىشىپ ئارقىسىدا، قاتتىق جەڭلەر نەتىجىسىدە، يەكەننى مۇداپىئە قىلىپ تۇرغان سەركەردە ئىشۈەزبەگ جەڭدە ئۆلدى، شەھەر يېمىرىلدى، ئىسمايىلخان بالا - چاقىسى بىلەن ئەسىرگە چۈشۈپ، ئىلغا ئەۋەتىلدى. شۇنىڭ بىلەن يەركەن خانلىقى مۇنقەرز بولدى، تىبانشاننىڭ جەنۇبىدىكى كەڭ رايونلار جۇڭغارلارنىڭ زېمىنىغا ئايلاندى*.

2 - بۆلۈم يەكەن خانلىقىنىڭ سىياسىي تۈزۈمى، ئىجتىمائىي ئىگىلىكى ۋە مەدەنىيەت - سەنئىتى

يەكەن خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلار تەبىقىسى قانداشلىق جەھەتتە چىگگىزخاننىڭ ئەۋلادى ۋە موڭغۇللارنىڭ دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئەزاسى بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئۇزاق ۋاقىت تىبانشاننىڭ شىمالىدا ياشىغانلىقتىن، دىنىي ئېتىقاد، تۇرمۇش ئۇسۇلى، پىسخىك خۇسۇسىيەت ۋە مەدەنىيەت ئۆزگىچىلىكى جەھەتتە تىبانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى يەرلىك مىللەتلەردىن ئانچە پەرقلەنمەيتتى، خۇسۇسەن تارىمدىكى ئۇيغۇرلار

* يەكەن خانلىقىنىڭ مۇنقەرز بولۇش جەريانى توغرۇلۇق E.I. زلاتكىن يازغان «جۇڭغارىيە خانلىقىنىڭ تارىخى»، خەنزۇچە تەرجىمىسى، 250 - 251 - بەتلەرگە، «جۇڭغارلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 90 - 91 - بەتلەرگە قارالسۇن.

رايونىدا ئولتۇراقلاشقان ۋە بۇ رايونغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان بىر قىسىم كىشىلەر ئەمەلىيەتتە بارا - بارا ئۇيغۇرلارغا قوشۇلۇپ كەتتى. مۇشۇ پاكىتقا ئاساسەن، يەكەن خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىق تۈزۈمىنى ۋە مۇشۇ دەۋرنىڭ مەدەنىيىتىنى ئۇيغۇر تارىخىنىڭ بىر تەرىپى، ئۇيغۇرلار تارىخىنىڭ بىر قىسمى دەپ ھېسابلاش كېرەك.

يەكەن خانلىقى سۇيۇرغاللىق تۈزۈمىنى قوللانغانىدى. ھەربىر خانىنىڭ تەختكە چىققانىدىن كېيىنكى ھەممىدىن مۇھىم ئىشى يېقىن تۇغقانلىرىغا ۋە خىزمەت كۆرسەتكەن ئەمەلدارلارغا سۇيۇرغاللىق بۆلۈپ بېرىش ئىدى. سۇيۇرغالىغا نائىل بولغان كىشى سۇيۇرغالىقنىڭ نائىبى بولاتتى. سۇيۇرغالىلىق ئاتىدىن بالىغا مىراس قالمايتى، ھەربىر خان تەختكە ئولتۇرغانىدا باشقىدىن سۇيۇرغاللىق بۆلۈپلا قالماستىن، ئاردىلىقتىمۇ دائىم ئۆزگىرىش بولۇپ تۇراتتى. لېكىن نائىبلارنىڭ كۆچى ئۇلغىيىپ ئوردا بىلەن ئۆزەكلىشىپ سوقۇشتۇرغۇدەك دەرىجىگە يەتكەندە، سۇيۇرغاللىق مىراسقا ئايلىناتتى. مەسىلەن، تۇرپاننىڭ نائىبى ئابدۇرەھىم شۇنداق قىلغانىدى. خانلىق دەسلەپكى چاغلاردا سۇيۇرغال ئالغان سۆلتان (خانزادە) غا ھامىيلىق قىلىش ئۈچۈن «ئاتا بەگ» ئەۋەتەتتى، ئوتتۇرا مەزگىلدىن كېيىن شۇ رايوننىڭ مەمۇرىي باشلىقىنى مەسئۇل بولۇشقا تەيىنلەيدىغان بولدى. بۇنىڭدىن مەقسەت ئائىبنىڭ ئۆز ئالدىغا خان بولۇۋېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئىدى. لېكىن خان ئوردىسى تەيىنلىگەن مەمۇرىي باشلىق تېخىمۇ چوڭ ھوقۇق ۋە مەنپەئەتنى كۆزلەپ، كۆپ ھاللاردا نائىبلارنىڭ ئاسىيلىق قىلىشىنى قوللايتتى ياكى ئۇنىڭغا يول قويياتتى.

يەكەن خانلىقىنىڭ مەنسەپ تۈزۈمى مۇرەككەپرەك ئىدى. ئوردىدا ئەڭ چوڭ مەمۇرىي ئەمەلدار ۋەزىر ئىدى. تامغىچى بەگنىڭ ئورنىمۇ خېلى يۇقىرى بولۇپ، ۋەزىردىن سەللا تۆۋەن ئىدى.

خانىنىڭ باش ياساۋۇلى 3 - ئورۇندا تۇراتتى. سوتچى «قازى» دەپ ئاتىلاتتى ۋە شەرئىەت بويىچە دەۋا سورايتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، دۆلەت خەزىنىسىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار بار ئىدى. يەرلىك ئەمەلدارلار ئاساسەن خان ئوردىسى تەيىنلىگەن مەمۇرىي ئەمەلدارلار ئىدى.

يەكەن خانلىقىنىڭ ئارمىيىسى دەسلەپكى چاغلاردا ئاساسەن، سەئىدخانغا ئەگەشكەن دوغلات، جورراس، بارلاس ۋە قىرغىز قاتارلىق كۆچمەن قەبىلىلەردىن تەشكىل قىلىنغان بولۇپ، بۇ قوشۇنلارغا ھەرقايسى قەبىلىلەردىكى ئۇرۇقلارنىڭ ئاتامانلىرى قوماندانلىق قىلاتتى. كېيىنكى چاغلاردا، سۇلتان سەئىدخان قەشقەرىيىدىكى يەكەن، ئىتاچى، كۆنچى قاتارلىق جايلار ۋە قەبىلىلەردىن ئەسكەر ئېلىپ، ئۆز قىسىملىرىنى تولۇقلىغانىدى. سۇلتان ئابدۇرەشىدخان تەختكە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن، مەملىكەت ئىچىدىكى كۆچمەن قەبىلىلەر بىلەن ئاھالىلەر ئارىسىدىن ئەسكەر ئېلىپ، «مەھرەم» (ئوردا ساقچىلىرى)، «زەربىدار» (بۆكتۈرمىچى قوشۇن) «سەرۋاز» (ئاتلىق ئەسكەرلەر)، «يېگىت» (پىيادىلەر) قاتارلىق ئەسكىرىي قوشۇنلارنى تەشكىللىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، بەزى چوڭ ئەمىرلەرمۇ ئۆزىنىڭ ئورنىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ئەسكەر يالالاپ، نۆكەر قوشۇن تەشكىللىدى. مەسىلەن، ئەلى شاھىبەگنىڭ 3000 كىشىلىك نۆكىرى بار ئىدى. يەكەن خانلىقىدا خوجىلار كۈچىنىڭ تىكلىنىشىگە ئەگىشىپ، سوپىلاردىن تەشكىل قىلىنغان، «ئىتتىقاد» يولىدا جەڭ قىلىدىغان دىنىي ھەربىي كۈچمۇ مەيدانغا كەلدى ۋە كۈنسېرى تەرەققىي قىلدى. ئۇلار خانىنىڭ ئەسكەرلىرى ئەمەس، خوجىلارنىڭ خۇسۇسىي قوراللىق كۈچى ئىدى. ئۇلار خوجىلارغا قارىسىغا ئەگىشىپ، خوجىلارنىڭ دەھرىي ھاكىمىيەتنى كونترول قىلىدىغان قورالىغا

ئايلاندى. خانلىقنىڭ كېيىنكى دەۋردە، دىنىي ھەربىي قوشۇن دۆلەت ئىچىدە ھەل قىلغۇچ كۈچ بولۇپ قالغانىدى.

يەكەن خانلىقى ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ 240 نەچچە يىل داۋاملاشتى. بۇ مەزگىلدە ئۇنىڭ تەۋەسىدە ئىگىلىكنىڭ تەرەققىياتى بىر ئۆرلەپ، بىر پەسىيىپ تۇردى، گۈللەنگەن ۋاقىتلىرىمۇ بولدى، بىر ئىزىدا توختاپ قالغان ۋاقىتلىرىمۇ بولدى.

سەئىدخان بىلەن ئابدۇرەشىدخان دەۋردە، يەركەن خانلىقىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدائىگىلىك تەرەققىي قىلىش پۈرسىتىگە ئىگە بولدى، شۇڭا بۇ دەۋر خانلىق قۇرۇلغانلىقىدىن كېيىنكى تۇنجى گۈللىنىش دەۋرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. سەئىدخان بىلەن ئابدۇرەشىدخان بىرقەدەر يۇقىرى ئەدەبىي تالانتقا ئىگە، مېڭىسى سەگەك، خانلىقنىڭ ئامانلىقىغا كۆڭۈل بۆلىدىغان ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنى تەشەببۇس قىلىدىغان دانا خانلار ئىدى. چاغاتاي يېزىقىدىكى پۈتۈكلەردە خاتىرىلىنىشىچە، سەئىدخان تەختكە ئولتۇرغانىدىن كېيىن، بۇرۇنقى ھۆكۈمران ئاتابەكرىنىڭ ئالۋان - ياساق، باج - سېلىقنى ھەددىدىن زىيادە كۆپ چېچىپ، نۇرغۇن جايلارنىڭ ئىگىلىكىنى قاتتىق ۋەيران قىلغانلىقىنى كۆرۈپ، خەلقنى دەرمانىغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، پەرمان چۈشۈرۈپ ئون يىللىق باج - سېلىقنى كۆتۈرۈۋەتكەنىدى* (بۇ سىياسەت ئاران ئالتە يىل ئىجرا قىلىنغان). نۇرغۇن ئالامەتلەردىن قارىغاندا، بۇ سىياسەتنىڭ ئىجرا قىلىنىشى بىلەن خانلىقنىڭ ئىگىلىكى ئەسلىگە كېلىپلا قالماي، چاغاتاي خانلىقى دەۋرىنىڭ كېيىنكى چاغلىرىدىكىدىنمۇ كۆپ تەرەققىي قىلغانىدى. ئابدۇرەشىدخان تەختكە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىنمۇ ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇشقا

* «تاۋارىخ»، قولىيازما، «سۇلتان سەئىد خاننىڭ تەختكە چىقىشى»

ئەھمىيەت بەرگەنىدى، شۇ دەۋردىمۇ جايلاونىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى ياخشى بولغان. بەزى جايلار تېخىمۇ گۈللەنگەنىدى.

يەكەن — خانلىقنىڭ سىياسىي - ئىقتىسادىي مەركىزى ئىدى. بۇ رايون يەكەن دەريا سى ۋادىسىدىكى تىنىدۇرما تۈزلەڭلىككە جايلاشقان بولۇپ، دائىرىسىدىكى يەرلەر يەكەن دەريا سى بىلەن تىزناپ دەريا سىنىڭ سۈيى بىلەن سۇغىرىلاتتى. شۇڭا، يەرلىرى كەڭ ھەم مۇنبەت، يېزا ئىگىلىك ئىقتىسادىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا پايدىلىق شارائىتقا ئىگە ئىدى. خانلىق قۇرۇلغاندىن كېيىن يەكەن شەھىرى خانلىقنىڭ پايتەختى بولدى، شەھەر ئىچىدە كاتتا بازار بار ئىدى. قول سانائەت، سودا ناھايىتى تەرەققىي قىلغانىدى. ئابدۇرەشىدخان دەۋرىدىگە كەلگەندە، شەھەردە سودا - سېتىق تېخىمۇ كۆپەيدى، نۇرغۇن غەيرىي مىللەتلەر، غەيرىي ئەللەر بىلەن سودا ئالاقىسى باشلاندى. يەكەن بوستانلىقىدا مەھەللەر قويۇق بولۇپ، بۇغداي، كېۋەز، شال، ئاق قوناق، پۇرچاق، تېرىق، قوغۇن - قاپاق، مېۋە - چېۋىگە ئوخشاش دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى چىقاتتى. شەھەردە قول سانائەت مۇستەقىل ئىشلەپچىقىرىش تارمىقىغا ئايلانغان بولۇپ، تۆمۈر سايمان، ياغاچ جابدۇق، بىسلىق ئەسۋاب - ئۇسكۇنە، كىگىز - گىلەم، شايى - ئەتلەس ئىشلەپ چىقىرىلاتتى. رىۋايەتكە قارىغاندا، سەئىدخان ئۆزىمۇ نەپىس ھۈنەر - سەنئەت بۇيۇملىرى ياسىيالايدىكەنمىش①.

يەكەندىن باشقا، ئۆز ۋاقتىدا خوتەن بوستانلىقىمۇ چوڭ ئىقتىسادىي رايون ئىدى. ئۇچتۇرپانمۇ ئاۋات ئىدى*.

---

* «تارىخى رەشىدى» نىڭ 2 - قىسمىغا ۋە مىرزا شاھ مەخمۇت جورراس يازغان «تاۋارىخ» نىڭ قولىيازمىسىغا قارالسۇن.

* «تاۋارىخ»، قولىيازما، «سۇلتان سەئىدخان بىلەن مەنسۇرخانىڭ ئۇچرىشىشى»

قەشقەر، يېڭسار، كۇچا، بايلاردىكى شەھەرلىشىپ بولغان، بەزىلىرىدە كاتتا سېپىل بىنا قىلىنغان (مەسىلەن، قەشقەر، يېڭسار قاتارلىقلار). شەرق قىسمىدىكى قۇجۇ (ئىدىقۇت شەھىرى) خارابلاشقان، لېكىن تۇرپان گۇللەنگەنىدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، قۇمۇلدىن بەدەخشانغا بارغىچىلىك بولغان يوللاردا سودىگەرلەر تىنچ - ئامان يۈرەلەيتتى، تاماق ۋە قونالغۇدىن غەم قىلمايتتى.

ئابدۇرەشىدخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، خانلىقنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى يەنە داۋالغۇشقا باشلىدى، ئىشانلارنىڭ كۈچى ئۇلغايدى، ئىشلەپچىقىرىشقا قاتناشمايدىغان ئادەم كۆپەيدى. شۇڭا، ئىقتىساد تەرەققىي قىلماي بىر ئىزدا توختاپ قالدى. كېيىن جۇڭغارلارنىڭ كۈچى تېيانشاننىڭ جەنۇبىغا كىرگەنلىكتىن، تېيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى دېھقانچىلىق رايونلىرىنىڭ ئىگىلىكى مەلۇم دەرىجىدە ۋەيران بولدى. تۆۋەندىكىلەر چىڭ سۇلالىسى تېيانشاننىڭ جەنۇبىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندە تەكشۈرۈپ ئىگىلىگەن ماتېرىياللار بولۇپ، بۇ ماتېرىياللاردىن بىز مۇنۇلارنى بىلىۋالالايمىز:

يەكەن خانلىقىنىڭ كېيىنكى مەزگىلدە تېيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى بوستانلىقلاردا توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقانلار ئاساسەن ئۇيغۇرلار ئىدى. ئاساسىي شەھەرلەردىن قۇمۇل، پىچان، قاراشەھەر، كۇچا، ئاقسۇ، ئۈچتۇرپان، خوتەن، قەشقەر، بۈگۈرلەر بار ئىدى. پايتەخت يەكەن ئىدى. ھەربىر شەھەرنىڭ قارىمىقىدا نۇرغۇن كەنت بار ئىدى، ھەربىر مەھەللە بىر «ئايماق» ئىدى، ھەربىر ئايماقتا يۈز تۆتۈندىن باج - سېلىق، ئالۋان - ياساق يىغىدىغان يۈزبېگى بار ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە تېرىقچىلىق ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان

بىر كۆكبېشى بار ئىدى①. شەھەرلەر ئىچىدە پايتەخت يەكەن ئەڭ چوڭ بولۇپ، ئۇنىڭ رەستىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئون چاقىرىم كېلەتتى. شەھەرنىڭ ئالتە دەرۋازىسى بار ئىدى. شەھەر ئىچىدە چوڭ ـ كىچىك كوچىلار ئەگرى ـ بۈگرى بولۇپ، بىر ـ بىرى بىلەن كېسىشىپ كەتكەن، ئۆيلەرنىڭ يېنىدا كۆل بار ئىدى. يەكەندە بازار كۈنلىرى «مالىلار پېتىشماي قالاتتى»، «ئادەملەر مىغلدايتتى، ئۈنچە ـ مەرۋايىتلارمۇ كۆپ ئىدى. ئۇلاغ ـ ئۈلمەك، مېۋە ـ چېۋە ھەددى ـ ھىسابسىز ئىدى»②. خرىستىئان جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى بېنوفىت جۇڭگوغا دىن تارقىتىش ئۈچۈن كەلگەندە، 1603 ـ يىلى يەكەنگە كەلگەندى. بۇ كىشىنىڭ كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرىدىن قارىغاندا، ئۆز ۋاقتىدا يەكەن چوڭ سودا مەركىزى بولۇپ، بۇ يەردە ھەرقايسى ئەللەرنىڭ سودا كارۋانلىرى بار ئىدى، سودىگەرلەر ـ نىڭ ئاقساقلىنى پادىشاھ تەيىنلەيتتى، سودىگەرلەرنىڭ ئاقساقىلى ھەممە سودىگەرلەرگە گېپىنى ئۆتكۈزەلەيتتى. بېنوفىت پادىشاھتىن يول خېتى ئالغاندىن كېيىن، يەكەندىن ئاقسۇغا باردىغان قەدىمكى يولنى بويلاپ، ئۇدۇل گەنسۇنىڭ غەربىي قىسمىغا بارغان (1607 ـ يىلى، ئۇ سۇجۇدا كېسەل بولۇپ ئۆلگەن).

يەكەندىن باشقا، قالغان شەھەرلەرمۇ خېلى ئاۋات ئىدى. مەسىلەن، چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىنلا ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا، ئۆز ۋاقتىدىكى قەشقەر كونا شەھىرى (ھازىرقى قەشقەر شەھىرى) «بەك ئاۋات ئىدى»③؛ «چوڭ يولنىڭ ئېغىزىغا جايلاشقان»،

① «غەربىي يۇرتتا كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرىم»، 7 ـ جىلد

② «غەربىي يۇرتتا كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرىم»، 2 ـ جىلد، «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»، 18 ـ جىلد

③ «غەربىي يۇرتتا كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرىم»، 2 ـ جىلد

«ئىچكىرىنىڭ سودىگەرلىرى، چەت ئەللەرنىڭ كارۋانلىرى بۇ يەردە جەم بولاتتى، بازار تىقما - تىقماق، بازار كۈنلىرى ئادەمگە سۈركىشىپ ماڭاتتى، مالنىڭ كۆپلۈكىدىن بېسىپ ئۆتكىلى بولمايتتى»①؛ پىچان «يار بويىدىكى شەھەر بولۇپ، ئايلانمىسى بىر چاقىرىم كېلىدۇ، ئاھالىسى زىچ، بۇ يەردە سودىگەر تولا»②؛ قۇمۇلنىڭ «غەربىي دەرۋازا تېشى ئاۋات بازار، سودىگەرلەر توپلانغان، ھەممە مال تېپىلىدىغان كاتتا شەھەر»③. ئۇنىڭدىن باشقا، «زەپەرنامە» نىڭ 14 - جىلدىدا مىلادى XVII ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرى جۇڭغارلار جەنۇبىي شىنجاڭنى ئىشغال قىلغاندا، ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان 1000 دىن ئارتۇق شەھەر ۋە كەنتكە ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقى خاتىرىلەنگەن. بۇ سان يەكەن خانلىقىنىڭ كېيىنكى دەۋردە تېيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى بوستانلىقلاردا دېھقانچىلىقنىڭ خېلى تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىنلا ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا، ئۆز ۋاقتىدا قەشقەر تەۋەسىدە 16 كەنت، يەركەندە 35 كەنت، خوتەندە ئالتە چوڭ كەنت (ھەربىر چوڭ كەنت تەۋەسىدە نۇرغۇن مەھەللىلەر) بار ئىدى، يېڭىسارىدا توققۇز مەھەللە، ئاقسۇدا 22 كەنت، ئۇچتۇرپاندا 11 مەھەللە، بايدا 18 مەھەللە، سايرامدا توققۇز مەھەللە، شايارىدا تەخمىنەن 32 مەھەللە بار ئىدى④. ئۇ يەرلەردىن ئاق ئاشلىق، قارا ئاشلىق، قوغۇن - قاپاق،

---

① «غەربىي يۇرتتا كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىم»، 2 - جىلد.

② «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»، 14 جىلد.

③ «غەربىي يۇرتتا كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىم»، 1 - جىلد.

④ «ئۇيغۇر تارىخ ماتېرىياللىرىدىن قىسقىچە توپلام» 2 - قىسىم، 71 - 77 - بەتلەر.

مېۋە - چېۋە، ئۈزۈم كۆپ چىقاتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە قەشقەر يېزىلىرىنىڭ يېرى ئەت توپا بولغاچقا، ئاشلىق زىرائەتلىرى بىلەن قوغۇن - قاپاق، مېۋە - چېۋە ئوخشايتتى، ئۇ يەردىن چىققان ئانار، بېھى، قوغۇن، ئالما، كىشمىش قاتارلىق مەھسۇلاتلار- نىڭ سۈپىتى بەك ياخشى ئىدى. يېڭىساردىنمۇ شال، ئارپا، كەندىر، پۇرچاق، قوغۇن - قاپاق، مېۋە - چېۋە چىقاتتى. يەركەن يېزىلىرىدىن گۈرۈچ، ئاشلىق، قوغۇن - قاپاق، مېۋە - چېۋە چىقاتتى، سانىنىڭ كۆپلۈكى جەھەتتە باشقا جايلاردىن ئېشىپ چۈشەتتى. خوتەننىڭ يېزىلىرى مۇنبەت ھەم پايانسىز، قوغۇن - قاپاق، مېۋە - چېۋە مولچىلىق؛ ئاقسۇ يېزىلىرىنىڭ يېرى كەڭرى، مۇنبەت، كۈنجۈت، بۇغداي، شال، پۇرچاق، تېرىق، پاختا چىقاتتى، يېشىلزارلىق كەڭ دالىنى قاپلىغانىدى. شاپتۇل، ئۈرۈك، ئۈجمە، ئامۇت، ئانار، ئۈزۈم، قوغۇن - قاپاق باغ - باغدا تولۇپ ياتاتتى، خەلقى بايلىقى ئىدى. قوي، كالا، تۆگە، ئاتقا ئوخشاش چارۋىلار توپ- توپ بولۇپ ئوتلايتتى. شايار پاكار غوللۇق شال تېرىشقا باب، قوغۇن - قاپاق، مېۋە - چېۋىسىمۇ خىل، بولۇپمۇ ئامۇتى قالتىس يېخشى ئىدى. بۇنىڭدىن سىرت، ئۇيەردە يولۇاس كۆپ، سۈلەيسۈن، تۈلكىگە ئوخشاش ياۋايى ھايۋانلارمۇ بار ئىدى. كۇچا خەلقىمۇ دېھقانچىلىق، توقۇمىچىلىق بىلەن شۇغۇل- لىنىاتتى. كورلىدىن شال، بۇغداي چىقاتتى، قوغۇن - قاپاق، مېۋە - چېۋە كۆپ، ئۇ يەردە چىغ شۇنچىلىك ئۆسەتتىكى، غولىنى چوكا قىلغىلى بولاتتى. قاراشەھەر بېلىق، تۇز، يېكەن، قومۇشلىرى بىلەن داڭلىق ئىدى. تۇرپان، قۇمۇللاردىن بۇغداي، قوناق، زىغىر، پاختا، پۇرچاق، قوغۇن - تاۋۇز چىقاتتى، ئۇ يەردە ئۈزۈمنىڭ تۈرى كۆپ، سۈپىتى بەك ياخشى. يېزىلاردا دېھقانچىلىق سايمانلىرىدىن تۆمۈر، ياغاچ سايمانلار بار ئىدى. مەسلەن، بۇقۇرسا، گۈرجەك، كەتمەن، سۈكەن، ئورغاق، ئارا،

ئاسقاق، ئۆتكەمە، موما ۋە باشقىلار. ئېتىز، باغلار ئېقىن سۇ بىلەن سۇغىرىلاتتى*.

يەركەن خانلىقى دەۋردە، بولۇپمۇ ئۇنىڭ كېيىنكى مەزگىللىردە ئۇيغۇرلارنىڭ قول سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ تۈرى تېخىمۇ كۆپەيدى. قول سانائەتنى ئومۇمەن تۆمۈرچىلىك، مىسكەرچىلىك، كىمىياگەرلىك، سايمان ياساش، توقۇمىچىلىق، كۆنچىلىك، ياغاچچىلىق، قاشتېشى قېزىش ۋە ئويۇش، ھاراق چىقىرىش، مەدەنىيەت بۇيۇملىرىنى ياساش ۋە تەغەزچە لدككە ئوخشاش تۈرلەرگە ئايرىش مۇمكىن. مېتال مەھسۇلاتلار- دىن پىچاق، پالتا، بازغان، ھەرە، ئۇشكە، رەندە ـ قەلەمتۇراچ، ئىكەك، ئوتىغۇچ، قىلىچ، نەيزە، ئايپالتا، خەنجەر، سەپەر، دۇبۇلغا، باشاق ۋە مىس چۆگۈن، داس، لوڭقا، پىيالە، تاۋاققا ئوخشاش ئۆي سايمانلىرى، مىستىن ياسالغان نەپىس سەنئەت بۇيۇملىرى بار ئىدى. يەكەندە يارماق قۇيۇلاتتى. يىپەك توقۇلما بۇيۇملاردىن خوتەننىڭ شايى ـ ئەتلىسى، چۇچۇنكىسى، چىرا- نىڭ مەشرۇت ۋە پاختا رەختلىرى، قەشقەرنىڭ تاۋار، دۇردۇن، مەشرۇت، شايى، ئەتلىسى بار ئىدى. پاختا توقۇلما بۇيۇملىرى ھەممە يەردىن چىقاتتى، بۇ خىل مەھسۇلاتلاردىن ماتا، شاتاۋا، چەكمەن قاتارلىقلار بار ئىدى. يۇڭ ـ تېرە بۇيۇملاردىن تەڭلىمات، قاراكىگىز، گىلەم، پالاس، تۇماق، ئۆتۈك، جۇۋا قاتارلىقلار بار ئىدى. قاشتېشى كولاش ۋە ئويۇش ئىشى ئاساسەن خوتەن بىلەن قەشقەردە ئىدى، ئاقسۇدىمۇ قاشتېشى ئويمىكارلىقى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئۇستىلار بار ئىدى.

يەكەن خانلىقى دەۋردە تېيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى جايلاردا يارماق پۇل ئىشلىتىلەتتى، بىر يارماق بىر پۇل

* «ئۇيغۇر تارىخ ماتېرىياللىرىدىن قىسقىچە توپلام»، 2 ـ قىسىم، 15 ـ باب، 1 ـ بۆلۈم.

دېيىلەتتى، 50 پۇل بىر تەڭگە دېيىلەتتى. جايلاردىكى سودا - سېتىق ئىشلىرىدا مۇشۇ پۇل بىلەن ئېلىم - بېرىم قىلىناتتى. XVII ئەسىرنىڭ بېشىدا، ئافغانستان، كەشمىر، ھىندىستان، ئەنجانلارنىڭ سودىگەرلىرى دائىم ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلارغا كېلىپ تىجارەت قىلاتتى. قەشقەر بىلەن يەكەن شۇ زامانىدىكى مۇھىم سودا شەھەرلىرى ئىدى. بەزى ئۇيغۇر سودىگەرلىرىمۇ چەتكە چىقىپ سودىگەرچىلىك قىلاتتى. ئۇلاردىن بەزىلىرى ئوتتۇرا ئاسىياغا، كەشمىرگە، بەزىلىرى ئىچكىرىگە ۋە بەزىلىرى تىبەتكە، خالىخە موڭغۇللىرىغا باراتتى.

يەركەن خانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇر مەدەنىيىتى - سەنئىتى كۆپ تەرەققىي قىلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ كېيىنكى مەدەنىيىتى - سەنئىتىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. بۇ دەۋردىكى يازما ئەسەرلەر باشقا ھەرقانداق دەۋردىكىدىن كۆپ بولدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە بولۇپمۇ تارىخ توغرىسىدىكى ئەسەرلەر كىشىنى جەلپ قىلىدۇ. بۇ ئەسەرلەرنىڭ ئاساسلىقلىرى:

«تارىخى رەشىدى» بۇ — شەرقىي چاغاتاي خانلىقى ۋە يەكەن خانلىقى توغرىسىدىكى مۇھىم تارىختۇر. كىتابنىڭ ئاپتورى مىرزا مۇھەممەت ھەيدەر كوراگانى دوغلات قەبىلىسىدىن، ئۇنىڭ تاغىسى سەئىد مۇھەممەد يەكەن خانلىقىنىڭ ئاساسچىسى، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئەمىرلەر ئەمىرى — ئۇلۇس بېگى ئىدى. مۇھەممەت ھەيدەرمۇ يۇقىرى مەنسەپتە بولۇپ، سەئىدخاننىڭ يېقىنى ئىدى، ئۇ مەخپىي ئىشلارغا ئارىلىشاتتى ھەم كۆپ قېتىم لەشكەر باشلاپ ئۇرۇشقا قاتناشقانىدى. ئابدۇ رەشىدخان تەختكە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن، مۇنارخىنىڭ مۇستەھكەملەش ۋە ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، بۇ جەمەتكە قاتتىق زەربە بەردى. مۇھەممەت ھەيدەر ھىندىستانغا قېچىپ كەتتى، كېيىن كەشمىرگە

كېلىپ ھۆكۈمران بولدى. ئۇ بۇ تارىخ كىتابىنى كەشمىرده يازغان، كىتابقا «تارىخى رەشىدى» دەپ ئات قويغان، كىتابنىڭ كىرىش سۆزىده بۇ ئەسەرنى ۋەتىنىنىڭ ھۆكۈمرانى سۈلتان ئابدۇرەشىدكە تەقدىم قىلغانلىقىنى ئېيتىدۇ.

«تارىخى رەشىدى» ئىككى قىسىمدىن تەركىب تاپقان. بىرىنچى قىسمى تۇغلۇق تېمۇرخانىنىڭ تەختكە ئولتۇرغان ۋاقتىدىن باشلىنىپ، ئابدۇرەشىدخانىنىڭ سەئىد مۇھەممەتنى ئۆلتۈرۈشى بىلەن توختايدۇ. بۇ قىسمىدىكى دەسلەپكى دەۋرگە ئائىت تارىخ ماتېرىياللىرى ئاساسەن بەزى رىۋايەتلەردىن ۋە شەرەفىدىن ئەلى يەزدىنىڭ «زەپەرنامە» دېگەن ئەسىرىدىن ئېلىنغان. كېيىنكى دەۋرگە ئائىت تارىخ ماتېرىياللىرى ئاساسەن ئاپتورنىڭ ئۆزىنىڭ كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىدىن ئىبارەت. كىتاب 1544 - يىلدىن باشلاپ يېزىلىپ، 1547 - يىلى پۈتكەن. ئىككىنچى قىسمى ئاپتورنىڭ ئۆزىنىڭ كەچۈرمىشلىرى ۋە ئۆزى ياشىغان دەۋرنىڭ تارىخى بولۇپ، ئۇنىڭدا ئاپتور ئۆزىنىڭ تۇغۇلغان ۋاقتى (1499 - يىلى) دىن باشلاپ تا كەشمىرگە بارغىچە (1541 - يىلغىچە) بولغان ئىشلارنى يازغان. ئىككىنچى قىسىم 1541 - يىلدىن باشلاپ يېزىلىپ، 1544 - يىلى پۈتكەن. ئىككىنچى قىسىم بىرىنچى قىسىم ئۈچۈن ماتېرىيال تەييارلاپ بەرگەن، ھەجىم جەھەتتە بىرىنچى قىسمىدىن بىر ھەسسە چىق، مەزمۇنغا باي، ئۇنىڭدا ئىجتىمائىي تۇرمۇش، سىياسىي كۆرەش، ھەربىي پائالىيەتلەرگە دائىر كۆپلىگەن جانلىق ماتېرىيال بار. ئۇنىڭدا يەنە خانلارنىڭ يۇرۇش-تۇرۇشىغا دائىر مىزانلارمۇ بار.

تارىخشۇناسلار «تارىخى رەشىدى» گە ئەزەلدىن ناھايىتى يۇقىرى باھا بېرىپ كەلمەكتە. ئاپتور مەدەنىيەت جەھەتتە بىرقەدەر ياخشى تەربىيىلەنگەن. ئەسلى كىتاب پارسچە

يېزىلغان. ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئىككى قېتىم تەرجىمە قىلىنغان. بۇ كىتاب ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا كەڭ تارقالغان، كۆچۈرۈلگەن نۇسخىلىرىدىن نازىرغا يېتىپ كەلگەنلىرى خېلى كۆپ.

مىرزا شاھ مەھمۇت جورراسنىڭ «تاۋارىخ» دېگەن ئەسىرى بۇ — يەكەن خانلىقىنىڭ سالنامىسى. ئاپتورنىڭ ئاتا - بوۋىسىمۇ سەئىدخان بىلەن قەشقەرگە ھەربىي يۈرۈش قىلغان ئەمىر بولۇپ، خانلىقنى قۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن، ئۇنىڭغا ئۆچتۇرپان — ئاقسۇ رايونى سۈيۈرغال قىلىپ بېرىلگەن. مۇھەممەت ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە، جورراس قەبىلىسىنىڭ ئەمىرىنىڭ ئورنى ئۆسكەن. ئۆزبېكلەرگە قارشى كۈرەشتە مۇھىم رول ئوينىغان. ئاپتورنىڭ ياشىغان دەۋرى يەكەن خانلىقى زاۋالغا يۈزلەنگەن دەۋر ئىدى. ئۇ توققۇز خانىنىڭ ئالماشقانلىقىنى، جۇڭغارىيە قوشۇنلىرىنىڭ بېسىپ كىرگەنلىكىنى ۋە خانلىقنىڭ مۇنقەرز بولغانلىقىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن. مەھمۇت جورراس تەخمىنەن مىلادى XVII ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرى تۇغۇلۇپ، شۇ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ئۆلگەن، 70 — 80 ياش ئۆمۈر كۆرگەن. «تاۋارىخ»تىن ئۇنىڭ قارا تاغلىقلارنىڭ سادىق مۇرىتى ئىكەنلىكى بىلىنىپ تۇرىدۇ.

«تاۋارىخ»، «تارىخى رەشىدى» نىڭ داۋامى سۈپىتىدە يېزىلىپ، 1676 - يىلى پۈتتۈرۈلگەن. بۇ كىتابنىڭ ئالدىنقى يېرىمى «تارىخى رەشىدى» دىن ئېلىنغان، كېيىنكىسى يېرىمىنى ئاپتور ئۆزى يازغان. بۇ قىسىم سۇلتان ئابدۇ رەشىدخان تەختكە چىققاندىن باشلاپ ئىسمايىلخان دەۋرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە يېزىلىپ، خانلىقنىڭ مۇنقەرز بولۇشىغا بىرنەچچە يىللا قالغاندا توختىغان. «تاۋارىخ» نىڭ كېيىنكى يېرىمى ئاغزاكى ماتېرىياللارغا (ئاپتورنىڭ جەمەتى ئىچىدە ساقلىنىپ قالغان

ئەھۋال، رىۋايەتلەرگە ۋە بەزى ۋەقەلەرنىڭ ئىشتراكچىلىرىدىن ئاڭلىغان ئەھۋاللارغا) ۋە ئۆزىنىڭ كەچۈرمىشلىرىگە ئاساسەن يېزىلغان. شۇڭا، ئۇنىڭدىكى تارىخ ماتېرىياللىرىنىڭ قىممىتى ناھايىتى يۇقىرى. «تاۋارىخ»مۇ پارس تىلىدا يېزىلغان بولۇپ، ئەدەبىي جەھەتتىن ئانچە ياخشى ئەمەس. ئاپتور كلاسسىك ئەدەبىياتنىڭ ئۇسلۇبىنى دورايمەن دەپ ھەدەپ ئەرەبچە سۆزلەرنى ئىشلىتىپ، بىر قىسىملا قىلىپ قويغان. تارىخىي ئەسەر ھېسابلانغان «تاۋارىخ» دە ۋاقىت ئۇقۇمى كەم، ئۇنىڭدا بايان قىلىنغان ۋەقەلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنىڭ يىل، ئاي، كۈنى يوق، بۇ ۋەقەلەرنىڭ يىل دەۋرىنى باشقا تارىخ كىتابلىرىغا سېلىشتۇرغاندا ئاندىن تەخمىنەن بەلگىلىگىلى بولىدۇ.

«ئانىس ئال تالىبىن» بۇ — مىرزاشاھ مەخمۇت جوررراسنىڭ يەنە بىر ئەسىرى، بۇ ئەسەر يەكەن خانلىقى مۇنەۋۋەرز بولغاندىن كېيىن، 1696 - يىلى يېزىلغان. بۇ — پارس تىلىدا يېزىلغان ئەۋلىيالار قىسسىسى. ئۇنىڭدا يەكەن خانلىقىدىكى بەزى ئىسلام دىنى سەردارلىرىنىڭ تۆھپىلىرى ۋە قاراتاغلىقلار بىلەن ئاق تاغلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشنىڭ ئۆتمۈشى خاتىرىلەنگەن. بۇ «ئەۋلىيا» لار يۇرتدارچىلىق ئىشلىرى بىلەن بېقىن مۇناسىۋەتلىك بولغانلىقتىن، ئۇنىڭدا شۇ زامانىدىكى سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمۈشنىڭ بەزى تەرەپلىرىمۇ بەۋاستە ياكى ۋاستىلىك ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئاپتور ئۆزى قارا تاغلىق خوجىلارنىڭ قىزغىن ھىمايىچىسى بولغاچقا، شۇ زامانىدىكى دىنىي مەزھەپلەر كۈرىشىنى ئوبىيېكتىپ ھالدا ئەكس ئەتتۈرەلمىشى مۇمكىن ئەمەس. بۇ ئەۋلىيالار قىسسىسى كېيىن يەكەندە ئەبۇ مەنسۇر تەرىپىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ، كىتاب نامى Ratikal - Talibin

دەپ ئاتالغان (مەنىسى يەنىلا «ئانىس ئال تالىبىن» يەنى «ھەقىقەت ئىستىگۈچىلەر دوستى» دېگەنلىك بولىدۇ).

يەكەن خانلىقى دەۋردە، مۇزىكا - ئۇسسۇل مىسلىسىز تەرەققىي قىلغانىدى. سەئىدخان بىلەن سۇلتان ئابدۇرەشىدخان كۆي - ئاھاڭنى پىششىق بىلەتتى، ھەممە سازنى چالالايتتى. بۇنىڭ يەكەن خانلىقىدا مۇزىكىچىلىق، ئۇسسۇلچىلىقنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا تۈرتكىلىك رول ئوينىغانلىقىدا گەپ يوق. XIX ئەسىردە يېزىلغان «تەۋارىخى ھۇسقىيۇن» دا يېزىلىشىچە، سۇلتان ئابدۇرەشىدخانىنىڭ خانىشى ئامانىساخان مۇزىكا ئۇسۇلىنى ئىدى. ئۇ «ئون ئىككى مۇقام» نى ساز بىلەن ئورۇنلاشنى بىلىپلا قالماستىن، پاساھەتلىك ناخشا تېكىستىمۇ يازالايتتى. ئۇ «دىۋانى نەفىسە»، «ئەخلاقىي جەمىلە» ۋە شېئىرىيەت، مۇزىكا، خەتتاتلىق نەزەريىسى توغرىسىدىكى «شۇرۇھۇلقۇلۇپ»* دېگەن كىتابنى يازغان. بۇ رىۋايەنلەرمۇ مۇئەييەن تارىخىي ئاساسقا ئىگە. ئالىملار ئۇيغۇرلارنىڭ چوڭ تېپتىكى كلاسسىك مۇزىكىسى «ئون ئىككى مۇقام» ئەنە شۇ يەكەن خانلىقى دەۋردە رەتلىنىپ بېكىتىلگەن دەپ قاراشماقتا، ئون ئىككى مۇقام دېگىنىمىز ئون ئىككى چوڭ ناخشا، ھەربىر چوڭ ناخشا نۇرغۇن كىچىك ناخشىدىن تۈزۈلگەن. ناخشا تېكىستلىرىنىڭ بەزىلىرى ئاتاقلىق شائىرلارنىڭ شېئىرلىرى بولۇپ، كۆپىنچىسى مۇھەببەتنى تېما قىلغان. ئون ئىككى مۇقام خەلقنىڭ زۇلمەتلىك فېئودالىلار ھۆكۈمرانلىقىغا بولغان غەزەپ - نەپرىتىنى ۋە پارلاق، بەختلىك تۇرمۇشقا بولغان ئىستەكنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. كەسپىي مۇقاملىچىلار مۇقامنى شاگىرتىغا ئۆدۈم قالدۇرىدۇ، ئېغىزچە ئۆگىتىدۇ، كۆڭۈلدە

* «تەۋارىخى ھۇسقىيۇن»، «يېپەك يولىدىكى مۇزىكا - ئۇسسۇل سەنئىتى» گە بېسىلغان، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 - يىل نەشرى.

ئۆزلەشتۈرىدۇ. توي كېچىلىرى ئەلنەغمىچىلەردىن ئىككى - ئۈچ كىشى بىرلىشىپ ئېيتىدۇ، ئاساسلىق ئېيتقۇچى ساتار چېلىپ ئېيتىدۇ، قوشۇلۇپ ئېيتقۇچى داپ بىلەن ماسلىشىدۇ، شۇنداق قىلىپ يېڭى توي قىلغان ئەر - خوتۇننى مۇبارەكلەيدۇ. ھېيت - ئايەم كۈنلىرىدىكى كاتتا مەرىكىلەردە نەغمىچىلەر يىغىلىپ ناغرا، سۇناي ۋە ھەر خىل سازلارنى چېلىپ، ھەمە مەيلەن تەك ناخشا ئېيتىپ، ساما سېلىپ، ئۇيغۇر خەلقنىڭ پاراسەتلىك، خۇش خۇي، ناخشا - ئۇسسۇلغا ئۇستا ئىكەنلىكىنى تولۇق نامايان قىلىدۇ*.

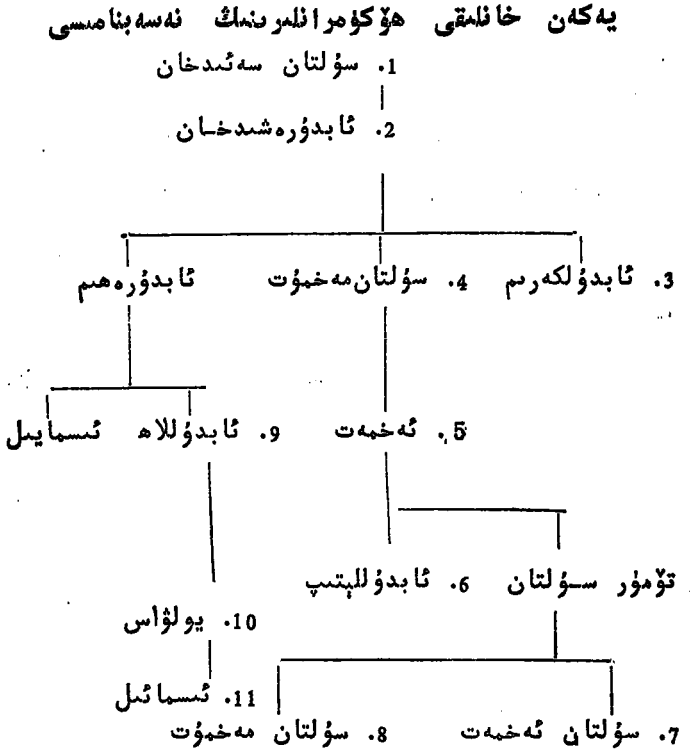
يەكەن خانلىقى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ يىلنامىسى

تەرتىپ نومۇرى	ھۆكۈمرانلار	خانلىقتا ئولتۇرغان يىل دەۋرى (مىلادىيە/ھىجرىيە)	ئەسكەرتىش
1	سەئىدخان	940/1533—920/1514	
2	ئابدۇرەشىدخان	967/1559—60—940/1533	
3	ئابدۇلكەرىم	1000/1591—92—967/1559—60	
4	سۇلتانمەخمۇتخان	1018/1609—10—1000/1591—92	
5	ئەخمەتخان	1028/1618—19—1018/1609—10	
6	ئابدۇللەتىپخان	1040/1630—31—1028/1618—19	

* ۋەن تۇڭشۇنىڭ «ئۇيغۇرلارنىڭ كلاسسىك مۇزىكىسى — ‹ئون ئىككى مۇقام›» دېگەن ئەسىرىگە؛ ئابدۇشۇكۇر ‹ۋاھەمەد ئىمىننىڭ «‹ئون ئىككى مۇقام› ۋە تۇردى ئاخۇن» دېگەن ئەسىرىگە قارالا. ھەر ئىككىسى «يېمەك يولىدىكى مۇزىكا، ئۇسسۇل سەنئىتى» گە بېسىلغان.

7	سۇلتان ئەخمەتخان	1040/1630--31—1042/1632—33	
8	سۇلتان مەخمۇت	1042/1632—33—1045/1635—36	
	سۇلتان ئەخمەت	1045/1635—36—1048/1638—39	
9	ئابدۇللاخان	1048/1638—39—1078/1668	
10	يولۋاسخان	1078/1668—1080/1670	
11	ئىسمايىلخان	1088/1678—1080/1670	

يەكەن خانلىقى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ نەسەبنامىسى

سەككىزىنچى باب
چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىدىكى ئۇيغۇرلار

1-بۆلۈم چىڭ سۇلالىسى بىلەن جۇڭغارلارنىڭ ئۇيغۇرلار رايونىدىكى كۈرەشلىرى

XVI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، تىيانشاننىڭ شىمالىي، ئالتاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ كېلىۋاتقان موڭغۇل ئۇيراتلار جۇڭغار (موڭغۇلچە «سول قانات» دېگەن مەنىدە)، تۇرغۇت، دۆربەت ۋە خوشۇت دېگەن تۆت قەبىلىگە بۆلۈنۈپ كەتتى. بۇلاردىن: جۇڭغارلار بالقاش كۆلىنىڭ شىمالىي ۋە ئىلى رايونىدا، تۇرغوتلار تارباغاتاي رايونىدا، دۆربۆتلەر ئىرتىش بويلىرىدا، خوشۇتلار ئۇرۇمچى رايونىدا تۇرغانىدى. مانا سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە جۇڭغارلارنىڭ باشلىقى باتۇر قۇنتەيجى تەسىر كۈچىنى كېڭەيتىپ باشقا قەبىلىلەرگە قارىتا ئۇرۇش قوزغىدى. باتۇر قۇنتەيجىنىڭ كېڭەيمىچىلىكى نەتىجىسىدە، تۇرغوتلار كۆچۈپ رۇسلار تەرەپكە كېتىپ قالدى؛ دۆربۆتلەرگە تەۋە خۇيتلار چۆچەككە

كۆچۈپ كەلدى؛ خوشۇتلار چارۋىچىلىق قىلىدىغان ئۇرۇمچىنى جۇڭغارلار ئىگىلىۋالغانلىقتىن، ئۇلارمۇ كۆكنۇر (چىڭخەي)غا كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، يۇقىرىدا ئېيتىلغان تەبىللەرنىڭ چارۋىچىلىق قىلىدىغان يەرلىرى تامامەن دېگۈدەك جۇڭغارلارنىڭ يېرىگە ئايلىنىپ قالدى. 1672 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى كاڭشى خانىنىڭ 11 - يىلى)، باتۇر قۇنتەيجى ئۆلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى زەڭگى تەيجى بولدى، كېيىنچە ئۇمۇ قول ئاستىدىكىلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئەينى ۋاقىتتا، زەڭگىنىڭ ئىنىسى غالدان تىبەتتە لاما بولۇپ تۇرۇۋاتقانىدى. زەڭگى ئۆلتۈرۈلۈپ كېيىنكى يىلى، غالدان جۇڭغارلار ئارىسىغا قايتىپ كېلىپ توپىلاڭنى تىنچىتىپ، ئۆزى تەختتە ئولتۇردى. غالدان خان بولغاندىن كېيىن، ئەتراپقا قارىتا يەنىمۇ كېڭەيمىچىلىك قىلىشقا باشلىدى. ئۇ «ماڭا ئاسىيلىق قىلغانلارنى قوبۇل قىلدى» دېگەن باھانە بىلەن، 1677 - يىلى (كاڭشىنىڭ 16 - يىلى)، يەنە چىڭخەيدىكى خوشۇت قەبىلىسىگە ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قوزغاپ، تەسىر دائىرىسىنى چىڭخەي - شىزاڭ ئېگىزلىكىگە قەدەر كېڭەيتتى.

غالدان ئىنتايىن يامان قارانىيەت بىر كىشى ئىدى. ئۇ چىڭخەيدىكى خوشۇت قەبىلىسىنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، نىشانىنى تېيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى تارىم ئويمانلىقى ئەتراپىدا ياشايدىغان ئۇيغۇرلار رايونىغا قاراتتى. تېيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى يەكەن خانلىقى باتۇر قۇنتەيجى ۋە زەڭگىلەر ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان چاغلاردىلا جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ پاراكەندىچىلىكىگە بىرقانچە قېتىم ئۇچرىغانىدى. غالدان تېيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى تارىم ئويمانلىقىنى پۈتۈنلەي ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسىگە كىرگۈزۈۋېلىش كويىدا بولۇۋاتقاندا، دەل يەكەن خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدا «قارا تاغلىقلار» بىلەن «ئاق تاغلىقلار»نىڭ ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش تېخىمۇ تەسكىنلىشىپ كېتىۋاتاتتى. «ئاق تاغلىقلار» نىڭ سەردارى ئاپئاق خوجا

غالداندن ئەسكەر چەقىرىپ ياردەم بېرىشنى تەلەپ قىلدى. ئۇنىڭ بۇ تەلىپى غالدان ئۇچۇن تېپىلغۇسىز بىر پۇرسەت بولدى. شۇڭا، ئۇ يەكەن خانلىقىنى يىمىرىپ تاشلاپ، تارىم ئويمانلىقى ياقىسىدىكى بوستانلىقلارنى ئۆزۈل - كېسىل بويسۇندۇرماقچى بولدى. 1678 - يىلى (كاڭشىنىڭ 17 - يىلى)، غالدانىڭ قوشۇنلىرى دەبدەبە، ئەسئەس بىلەن جەنۇبقا قاراپ يۈرۈش قىلىپ، قارشىلىق كۆرسەتكەن بارلىق كۆچلەرنى بىراقلا مەغلۇپ قىلىپ، يەكەن خانلىقىنىڭ خانى ئىسمايىل خاننى ۋە ئۇنىڭ پۈتۈن ئائىلىسىدىكىلەرنى ئەسىر ئالدى*. ئاپئاق خوجىنى قورچاق خان قىلىپ تىكلىدى. شۇنىڭ بىلەن غالدان بىلەن چىڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىي ۋە غەربىي قىسمىنى تالىشىش كۈرىشى كەسكىن قانات يېيىپ كەتتى. قارانىيەت غالدان 1688 - يىلى (كاڭشىنىڭ 27 - يىلى)، شەرققە قاراپ يۈرۈش قىلىپ خالخە موڭغۇللىرىنىڭ زېمىنىغا تاجاۋۇز قىلدى ۋە ئېۋرى (ئىچكى) موڭغۇللارنى پاراكەندە قىلدى، نەتىجىدە چىڭ سۇلالىسى تەدبىر قوللىنىشقا مەجبۇر بولدى. چىڭ سۇلالىسى 1696 - يىلى (كاڭشىنىڭ 35 - يىلى) جومۇتۇ دېگەن يەردە غالداننى مەغلۇپ قىلدى. غالدان مەغلۇپ بولۇپ، كېيىنكى يىلى (1697 - يىلى) ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى.

غالدان مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغاندىن كېيىن، قۇدرەتلىك جۇڭغارىيە خانلىقى پارچىلىنىشقا يۈزلەندى. غالداننىڭ ئورنىغا سۆيۈن ئاربىدە ۋارىسلىق قىلدى. سۆيۈن ئاربىدە غالدان شەرققە قاراپ كېڭەيمەچىلىك قىلىۋاتقان چاغلاردىلا، ئۇنىڭ ئالتاي تاغلىرىنىڭ غەربىدىكى چارۇچىلىق قىلىدىغان يەرلىرىنى ۋە ئۇنىڭغا تەۋە ئۇلۇسلارنى ئىگىلىۋالغا-

* مۇھەممەت سادىق: «تەزكىرەئى خوجىگان» (چاغاتاي يېزىقىدا يېزىلغان)؛ (چىڭ سۇلالىسى)ۋېي يۈەن: «زەپەرنامە»، 3 -، 4 - جىلد.

نىدى. غالدان چىڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن سۇيۈن ئارىسىدە بىر مەھەل چىڭ ئوردىسىغا بەيئەت قىلدى.

لېكىن، سۇيۈن ئارىسىدە تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇرلار رايونىغا بولغان مۇئامىلىدە غالدانغا ئوخشاش پوزىتسىيە قوللانىدى. غالدان ئۆلۈپ ئۈزۈن ئۆتمەيلا يەكەن خانلىقىنىڭ خان جەمەتى ۋە ئاپئاق خوجىنىڭ نەۋرىسى ئەھمەتخان جۇڭغارلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلدى. بىراق، ئۇنىڭ ئاسارەتتىن قۇتۇلۇش يولىدا ئېلىپ بارغان بۇ ھەرىكىتى سۇيۈن ئارىسىدە تەرىپىدىن رەھىمسىزلەرچە باستۇرۇلدى. 1700 - يىلى (كاڭشىنىڭ 39 - يىلى)، سۇيۈن ئارىسىدە ئەھمەتخاننى ئىلدا نەزەربەند قىلىپ قويدى.

جۇڭغارىيە ئاقسۆڭەكلىرى ئۇيغۇرلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشتا ئاساسلىقى خوجىلاردىن پايدىلىنىش سىياسىتىنى قوللاندى، ئۇلارنى «ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشلىرىنى ئومۇمىي جەھەتتىن باشقۇرۇش»قا قويدى، ئۆزلىرىگە گۈماشتا قىلىش ئۈچۈن، ئۇيغۇرلاردىن بەگ تەيىنلىدى، تىزگىنلەش، باج - خىراج ئېلىش مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن، تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلىرىغا قارىتا «باردىمتايلىق تۈزۈمى» نى قوللاندى. يەنى، بۇ تۈزۈم بويىچە ھەرقانداق بىر ئۇيغۇر خانىسى ئۆزىنىڭ بىر ياكى بىرقانچە ئوغلىنى ئىلىغا باردىمتايلىققا ئەۋەتەتتى. ھەتتا بەزىدە خانلار ئۆزىمۇ باردىمتاي بولۇپ تۇراتتى. ئەگەر كىمدىكى قارشىلىق كۆرسەتمىدىكەن، جۇڭغارلار ئۇلارنى دەرھال تۇتقۇن قىلىپ ئىلىدا زىندانغا تاشلاپ، ئۇنىڭ ئورنىغا يېڭى خانلارنى تەيىنلەيتتى. يېڭى خانلار يەنىلا جۇڭغارلارغا ئولپان تاپشۇراتتى. مۇھەممەتخان ئەسىرگە ئېلىنغاندىن كېيىن، جۇڭغار خانلىقى «قارا تاغلىقلار» نىڭ سەردارى دانىيال خوجىنى ھەر يىلى 100 مىڭ تەڭگە كۈمۈش ئولپان تاپشۇرۇش شەرتى بىلەن خانلىققا تەيىن-

لىدى. دانىيال خوجا ئۆلگەندىن (1730 - يىلى) كېيىن، جۇڭغارلار يەكەنگە دانىيال خوجىنىڭ چوڭ ئوغلى ياقۇپ خوجا ئارقىلىق ھۆكۈمرانلىق قىلدى. قەشقەر، ئاقسۇ، خوتەنلەر- گە ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئۈچۈن باشقا خوجىلارنى تەينىلىدى. بۇنداق ئەھۋال 1755 - يىلى (چىيەنلۇڭنىڭ 20 - يىلى)، چىڭ سۇلالىسى ئىككىنچى قېتىم لەشكەر تارتىپ جۇڭغارلارنى تىنچىتقانغا قەدەر داۋاملاشتى.

جۇڭغارىيە خانلىقى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار رايونىغا ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ تەخمىنەن 73 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. بۇ مەزگىلدە جۇڭغارلار ئۇيغۇرلارنى ئۆزلىرىنىڭ «ئالبىتۇ» («ئالبىتۇ» موڭغۇلچە «رەئىيەت» دېگەن مەنىدە)سى دەپ قاراپ، ھەر يىلى ئۇيغۇرلاردىن نۇرغۇن ئولپان يىغىۋالدى. غالدان سېرىن ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە (1727 — 1745 - يىل- لىرى)، يالغۇز يەكەن خانلىقىلا موڭغوللارغا ھەر يىلى 100 مىڭ سەر تەڭگە قىممىتىدە ئولپان تۆلەيتتى. بۇ ئولپان: 261 پاتمان گۈرۈچ، 1715 چارەك كېۋەز، 428 چارەك زاراڭزا، 5839 پاتمان سۆڭ ھەمدە ھاراقخانا، باغ، تۇگمەن، ئالتۇن- كۈمۈش بېجى، سودا بېجى، رەخت بېجى، تۇياق بېجى قاتارلىق- لارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. ئەينى ۋاقىتتا بىر تەڭگىنىڭ قىمـ- مىتى بىر سەر كۈمۈشكە يەنى 100 پۇلغا باراۋەر ئىدى*. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن جۇڭ يۈەننىڭ مۆلچەرلىشىچە، ئەمەلىيەتتە موڭغوللار ئۇيغۇرلاردىن يىغىۋالغان ئولپان مىقدارى بەلگىلەنگەن بۇ ساندىن كۆپ ئېشىپ كېتەتتى. ھەربىر ئۆتۈنىدىن بىر يىلدا يىغىۋېلىنىدىغان ئاشلىق بېجى پۇتۇن كىرىمنىڭ %55دىن كۆپرەكنى ئىگىلەيتتى. جۇڭ يۈەن ئەھۋال تونۇشتۇرۇپ مۇنداق دېگەنىدى: «جۇڭغارىيە ھۆكۈمران-

* «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى. رەسمىي نۇسخا» 77 - جىلد. چىيەنلۇڭنىڭ 24 - يىلى (1759 - يىلى) 8 - ئايدا (شىنچىۋ)، چېگرىنى تىنچلاندۇرغۇچى سانغۇن جاۋخۇي قاتارلىقلارنىڭ يوللىغان مەلۇماتى.

لىرى بەلگىلىگەن بەلگىلىمە بويىچە ئۇيغۇرلاردىن ھەربىر ئەر كىشى بىر «تۇتۇن» ھېسابلىنىدىكەن، ھەربىر «تۇتۇن» بىر قېتىم بازارغا كىرسە جۇڭغارلارغا بىر دانە خام تاپشۇرىدىكەن ياكى بولمىسا، بىرنەچچە پارچە قوي تېرىسى ۋە ياكى بىر دانە سۇلەيسۇن تېرىسى تاپشۇرسىمۇ بولىدىكەن؛ ھوسۇل ئاۋۇال تەپمۇتەك بۆلۈۋېلىنىدىكەن، تەك بۆلۈۋېلىنغانلاردىن كېيىن ئۆشرىسى ئايرىۋېلىنىدىكەن. باج - خىراج، ئولپان يىغقىلى كەلگەن ئەمەلدارلارنى يەنە تېخى ئېسىل تاتامىلار بىلەن كۈتۈۋېلىش كېرەك ئىكەن، ئەگەر ئۇلارنىڭ كۆڭلىدىكىدەك بولماي قالسا، نەرسە - كېرەكلىرىنى بۇلاپ كېتىۋېرىدىكەن»①. دېمەك، جۇڭغارىيە ھۆكۈمرانلىرى ئۇيغۇرلاردىن نۇرغۇن مىقداردا ئولپان ئالغاندىن باشقا، ئۇيغۇرلارنى يەنە ھەقسىز ئەمگەك قىلىپ بېرىشكە مەجبۇرلايتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، بىر قىسىم ئۇيغۇرلارنى ئىلىغا كۆچۈرۈپ يانچى قىلىۋالغانىدى②. جۇڭغارىيە ھۆكۈمرانلىرى يەنە: يېڭى «تەيجى» تەختكە چىققانىدا، كونا پۇل ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، باشقىدىن پۇل قۇيۇلىدۇ، دەپ بەلگىلىمە چىقارغانىدى. بۇ بەلگىلىمە بويىچە بىر يېڭى پۇل ئىككى كونا پۇلغا تىگىشىپ بېرىلەتتى. موڭغۇللار تاكى كونا پۇل تۈگەپ بولمىغۇچە ئۇدۇللۇق يېڭىسىنى قۇيۇپ ئۇدۇللۇق تىگىشىپ بېرىپ تۇراتتى③. مۇشۇنداق ئۇسۇل يولغا قويۇلغاندىن كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ مال - مۈلكى غايەت زور زىيانغا ئۇچرىدى. بۇ ئىش ئۇلارنىڭ قاتتىق نارازىلىقىنى قوزغىدى. بۇ جايدىكى ئۇيغۇرلار بۇنداق ھالەتنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن ئىزچىل قارشى

① جۈاك بۇەن: «غەربىي يۇرتتا كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىم»، 7 - جىلد.

② «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى. رەسمىي نۇسخا»، 15 - 17 جىلدلىرى.

③ «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»، 12 - جىلد.

لىق كۆرسىتىپ كەلدى.

تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇرلار رايونىنى تالىشىش، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن جۇڭغارلار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشنىڭ ئىنتايىن مۇھىم بىر تەرىپى ئىدى. 1697 - يىلى، غالدان ئۆلگەندىن كېيىن، يەكەن خانلىقى يەنىمۇ پارچىلىنىپ، جايلاردا بىرمۇنچە يېڭى فېئودال ھۆكۈمرانلار بارلىققا كەلدى ۋە ھەربىر رايونغا نەسەبىي فېئودالارنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بىرى ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان بولۇۋالدى. تەپرىقە ھالەتتىكى بۇنداق فېئودال كۈچلەر ئىچىدە قۇمۇل، تۇرپان، ئۈچتۇرپان ۋە يەكەندىكى نەسەبىي فېئودال جەمەتلىرى گۈرۈھىنىڭ كۈچى ئەڭ زور ئىدى. چىڭ سۇلالىسى بىلەن جۇڭغارلار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشتە، بۇ فېئودال ھۆكۈمرانلارنىڭ پوزىتسىيىسى بىر - بىرىدىن پەرقلىنەتتى.

غالدان ئۆلگەندىن كېيىن، قۇمۇلنىڭ ھۆكۈمرانى ئەبەيدۇللا بەگ ھەممىدىن ئاۋۋال جۇڭغارلاردىن ئايرىلىپ چىقتى. غالدان مەغلۇپ بولۇپ ئۆلگەن يىلى، ئۇ ئۆزىنىڭ ئوغلى گوپا بەگنى ئەۋەتىپ غالدانىنىڭ ئوغلى سەمپىل بالجىرنى تىرىك تۇتۇپ چىڭ ئوردىسىغا ئاپىرىپ بەردى*. ئۇ چىڭ ئوردىسىغا بەيئەت قىلغاندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قۇمۇل رايونىغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى كۈچەيتىش يۈزىسىدىن، دەرھال بىرمۇنچە تەدبىرلەرنى قوللاندى. 1697 - يىلى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ كاڭشى خانى ئەبەيدۇللاغا بىرىنچى دەرىجىلىك «جاساق» لىق ئوتۇغاتىنى بېرىپ، مۇھۇر ۋە كۆمۈش پۇللارنى ئىنئام قىلدى ھەمدە بىر دانە قىزىل ئەلەم بەردى؛ ئۇنىڭ ئوغلى گوپا بەگكە ئىككىنچى دەرىجىلىك بەگ ئۇنۋانىنى بەردى، چىڭ ئوردىسى

* «ۋاسسالار ھەققىدە ئومۇمىي بايان»، 15 جىلد. «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»، 9 - جىلد.

قوشۇن ئىشلىرىنى كۆچەيتىش ئۈچۈن ئۇنى ئۆز تەۋەسىدىن يۇز ئادەمنى باشلاپ سۇجۇ (هازىرقى جيۇ چۈەن) غا بېرىپ تۇرۇشقا ئەۋەتتى. 1698 - يىلى، چىڭ سۇلالىسى هۆكۈمىتى ئەۋەتكەن ئەلچى قۇمۇلغا كېلىپ، قوشۇن تەشكىللەپ، «تۇغچى زەڭگە»، «جارا ئېرجىن»، «سۇمۇن زەڭگە»، «چاپ-قۇرلار بېگى» قاتارلىق ئەمەللەرنى تەسىس قىلدى. سۇجۇغا ئايرىم بىر «سۇمۇن زەڭگە» تەيىنلىدى①. شۇنىڭدىن كېيىن قۇمۇلدىكى فېئودالالارمۇ چىڭ ئوردىسى بىلەن بىرلىكتە جۇڭغار-لارغا قارشى كۈرەش قىلدى. سۇڭبن ئارىسىدە ئەبەيدۇللانىڭ ئۆزىنىڭ بىر نەۋرە ئىنىسىنى چىڭ سۇلالىسى هۆكۈمىتىگە تۇتۇپ بەرگەنلىكىدىن غەزەپلىنىپ 1700 - يىلى ئۆز ئادەم-لىرىنى ئىشقا سېلىپ، قۇمۇلدىن تۇرپانغا ئەۋەتىلگەن ئەلچىلەرنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى. چىڭ ئوردىسى بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ، سۇڭبن ئارىسىدىنى ئەيىبلىگەنىدى، جۇڭغار خانى ئەبەيدۇللاغا تېخىمۇ ئۆچ بولۇپ كەتتى②. 1715 - يىلى، سۇڭبن ئارىسىدە 2000 لەشكەر چىقىرىپ قۇمۇل شەھىرىگە هۇجۇم قىلدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ قۇمۇلنى ساقلاپ تۇرۇۋاتقان قوشۇنلىرى ئەبەيدۇل-لانىڭ قول ئاستىدىكى ئۇيغۇرلار بىلەن بىرلىكتە ئۇنىڭ هۇجۇ-مىنى چېكىندۈرۈپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي شىمالدىكى ئالدىنقى سەپىنى مۇستەهكەملىدى.

تۇرپاننىڭ هۆكۈمرانى ئاق سۇلتان غالدان ئۆلگەندىن كېيىن چىڭ سۇلالىسىگە دەرهال بەيئەت قىلىپ كەتمەي بىر-قانچە يىل قاراپ باقتى، 1720 - يىلى، ئاسىيلارنى تىنچىت-قۇچى سانغۇن فۇنىڭنەن چىڭ ئوردىسىنىڭ جۇڭغارلارنى جازا-

① «ۋاسالار هەققىدە ئومۇمىي بايان»، 15 - جىلد.
② «ۋاسالار هەققىدە ئومۇمىي بايان»، 15 - جىلد.

لىغۇچى قوشۇنلىرىنى باشلاپ پىچان، تۇرپانلارغا بېسىپ كەلگەن چاغدىلا، ئاق سۇلتان ۋە ئوكۇرداي ساقى جەپەر قاتارلىقلار ئۆز پۇقرالىرىنى باشلاپ چىڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلدى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى بۇ ئىككى جايىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، ئۇزۇن مۇددەت قولدا تۇتۇپ تۇرۇشقا كۈچى يەتمەي، تۇرپاندىن چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. ئۇلار يەنە جۇڭغارلار-نىڭ تۇرپانغا ھۇجۇم قىلىش ئېھتىمالىنى نەزەردە تۇتۇپ، بېقىنىشنى خالىغان 650 نەپەر ئۇيغۇرنى گۇاجۇ، شاجۇ ئايماقلىرىغا كۆچۈرۈپ ئېلىپ كەتتى①.

چىڭ ھۆكۈمىتى گۇاجۇغا كۆچۈرۈلگەن تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىمۇ قوشۇنغا ئايرىپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى ھېسابتا شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى ئۈچۈن تەييارلىق كۆردى ②.

2 - بۆلۈم چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى

1700 - يىلى، جۇڭغارلار ئۆزبېگى خان دەپ جاكارلىغان ئەھمەتنى تۇتۇپ ئېلىغا ئاپىرىپ نەزەربەند قىلدى. ئەھمەت ئېلىدا ئىككى ئوغۇل پەرزەنت كۆردى، ئۇلارنىڭ چوڭىنىڭ ئىسمى بۇرھانىددىن (چوڭ خوجا)، كىچىكىنىڭ ئىسمى خوجا جاھان (كىچىك خوجا) ئىدى. جۇڭغارلار بۇلارغىمۇ ئەركىنلىك بەرمىدى. ئەھمەت ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇلارمۇ دادىسىغا ئوخشاش تۇتـ

① «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى. ئالدىنقى قىسىمى» 7 - جىلد. كاڭشىنىڭ 59 - يىلى 8 - ئاي (جازى)

② «ۋاسسالار ھەققىدە ئومۇمىي بايان»، 15 - جىلد.

قۇنلۇق هایاتىنى كەچۈردى. 1754 - يىلى (چىەنلۇڭنىڭ 19 - يىلى)، جۇڭغارلارنىڭ باشلىقى داباچ بىلەن ئامۇر سانا ئوتتۇ- رىسىدا هوقۇق تالىشىش كۈرىشى يۈز بەردى. بۇ جەددىي كۈرەشتە ئامۇر سانا چىڭ سۇلالىسىگە ئەل بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇزۇندىن بۇيان تىيانشاننىڭ جەنۇبىي بىلەن شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش كويىدا بولۇپ كەلگەن چىڭ سۇلالىسى هۆكۈمىتى ھۇشۇ ئوبدان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ جۇڭغارلارغا قارشى يۈرۈش قىلىش قارارىغا كەلدى. 1755 - يىلى، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئىككى يۈنىلىش بويىچە لەشكەر تارتىپ ماڭدى. شۇ يىلى 5 - ئايدا، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئازغىنا ئەسكىرىي كۈچ بىلەن داباچ چېرىكلىرىنى گېدىن تېغىدا پۈتۈنلەي يوقاتتى، داباچ ئۈچتۇرپانغا قېچىپ بېرىپ ئەسىرگە چۈشتى. چىڭ ئوردىسى داباچ ئۈستىدىن غەلىبە قىلغانلىقىدىن كېيىن، ئۈچتۇرپانىنىڭ مۇتىئىرى خۇجاسى بەگ بىلەن ئاقسۇنىڭ هاكىمبېگى ئابدۇل ۋاهاپ بەگنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، بۇرهانىددىن خوجا بىلەن خوجا جاهان خوجىنى تۇتقۇنلۇقتىن ئازاد قىلدى ھەمدە بۇ ئىككى خوجىنىڭ تۆرە بولۇپ، ئۇيغۇرلار رايونىغا هۆكۈمرانلىق قىلىشىغا ماقۇل بولدى①. لېكىن، چىڭ سۇلالىسى هۆكۈمىتى «بارلىق مۇسۇلمانلارنىڭ تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك ئولپانلىرىنىڭ سانىنى ئېنىقلاپ، تاپشۇرۇشقا پەرمان بېرىش» نى شەرت قىلىپ تۇرۇۋالدى②. روشەنكى، چىڭ ئوردىسى قويغان بۇ شەرت بۇرهانىددىن خوجا بىلەن خوجا جاهان خوجىنىڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا بويسۇنۇشى لازىم ئىكەنلىكىنى، ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ چىڭ سۇلالىسى زېمىنىنىڭ بىر قىسمى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرەتتى.

① «تەزكىرەئىي خوجىگان» غا قارالسۇن.
② «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى. ئالدىنقى قىسىم»، 32 - جىلد.

بۇرھانىددىن خوجا چىڭ ئوردىسىنىڭ ئۆزلىرىنى ئازاد قىلىپ، مۇھىم ۋەزىپىگە قويغانلىقىغا دەسلەپتە مىننەتدار بولدى. ئۇ راستىنلا، مىڭدىن ئارتۇق لەشكەرنى باشلاپ جەنۇبىي شىنجاڭغا يۈرۈش قىلىپ، ئاۋۋال قارا تاغلىقلار ئىگىلەپ ياتقان ئۇچتۇرپان شەھىرىنى پەتىھ قىلدى. ئارقىدىن ئۇ يەنە قەشقەرنىمۇ ئىشغال قىلدى. بۇرھانىددىن خوجا قەشقەردە لەشكەرلىرىنى كۆپەيتكەندىن كېيىن، قارا تاغلىقلارنىڭ ئاخىرقى قورغانى يەكەنگە ھۇجۇم قىلدى. يەكەننىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئالىي ھۆكۈمرانى، قارا تاغلىقلارنىڭ سەردارى خوجا جاھان خوجا ئىدى، خوجا جاھان خوجا بۇرھانىددىن خوجا بىلەن خوجا جاھاننىڭ چىڭ سۇلالىسى تەرەپكە ئۆتۈش توغرىسىدا قىلغان ئەسلىھەتىنى رەت قىلىپ، ئۇلار بىلەن قاتتىق سوقۇشتى. سوقۇشتا بۇرھانىددىن خوجا، خوجا جاھانلار غەلىبە قىلىپ، خوجا جاھان خوجىنى ئەسىر ئېلىپ، ئۇنى ئۆلتۈرۈۋەتتى ۋە «زامان زامانىنىڭ، زامان خاقانىي چىننىڭ» دەپ جاكارلىدى*.

لېكىن، بۇرھانىددىن خوجا چىڭ سۇلالىسىگە قارشى تۇرىدىغان بارلىق قارا تاغلىقلارنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، ئەسلىدە چىڭ سۇلالىسىگە بېقىنغان ئامۇرسانا تېخىمۇ چوڭراق ھوقۇققا ئېرىشىش ئۈچۈن چىڭ سۇلالىسىدىن يۈز ئۆرۈدى. ئامۇرسانانىڭ چىڭ سۇلالىسىدىن يۈز ئۆرۈگەنلىكى خوجا جاھانغا تەسىر كۆرسەتتى. بۇرھانىددىن خوجا بولسا، ئۆزلىرىنى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى نەزەربەندتىن ئازاد قىلغان بولغاچقا، ئۇلارنىڭ قىلغان مېھىر - شەپقىتىدىن مىننەتدار بولۇپ، قارشىلىق كۆرسەتمەسلىك لازىم، دەپ قارايتتى. خوجا جاھان بولسا، ئاكىسى بۇرھانىددىن خوجىنىڭ ئەكسىچە، ئەسلىدىكى ۋەدىسىگە پۇتۇنلەي خىلاپلىق قىلىپ، ئۆز ئالدىغا دۆلەت

* «تارىخى ھەمىدى» گە قارالسۇن.

قۇرۇپ، چىڭ سۇلالىسىگە بولغان تەۋەلىك مۇناسىۋەتتىن ئۇزۇل - كېسىل قول ئۇزۇشنى تەشەببۇس قىلاتتى. بۇرھانىددىن تىكىشى توختىماي، ئارىسالدى بولۇپ تۇرغانلىقتىن، خوجا جاھان گۇرۇھى ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىدى. 1757 - يىلى، خوجا جاھان «باتۇرخان دۆلىتى» دېگەن بايراقنى كۆتۈرۈپ چىقىپ پۈتۈن مەملىكەتنى تولۇق بىرلىككە كەلتۈرگەن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدىن مۇناسىۋەتنى ئۈزدى.

چىيەنلۇڭ خان ئەسلىدە تيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇرلار رايونىغا بۇرھانىددىن خوجا ۋە خوجا جاھانلار ئارقىلىق ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، تىنچ يول بىلەن بىرلىككە كەلتۈرۈشنى ئارزۇ قىلاتتى* شۇڭا، خوجا جاھان ئۆزبىنى خان دەپ جاكارلىغاندىن كېيىن، مۇئاۋىن زەڭگى ئامىنداۋۇنى يۈزىدىن ئارتۇق چېرىكنى باشلاپ ئاسىيلارنى «ئەل قىلىپ كېلىش» كە ۋە ئەھۋالنى ئېنىقلاپ بېقىشقا ئەۋەتكەنىدى. خوجا جاھان ئامىنداۋ بىلەن ئۇنىڭ ئادەملىرىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. تىنچ يول بىلەن بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن ئۈمىد يوقلۇقىغا كۆزى يەتكەن گاۋزۇڭ خان جەنۇبىي شىنجاڭغا ئەسكەر ئەۋەتىپ، ئىشىنى ھەربىي يول بىلەن ھەل قىلىش قارارىغا كەلدى. خوجا جاھان جۇڭغارلارنىڭ ئۇيرات قەبىلىسى ۋە ئەنجان، بۇخارا قاتارلىق جايلاردىكى فېئودالالار بىلەن بىرلىشىپ ئۆزىنىڭ كۈچىنى تولۇقلىدى. 1758 - يىلى 5 - ئايدا، چىڭ سۇلالىسى ئارخاشانغا مانجۇ، خەنزۇ چېرىكلىرىدىن بولۇپ ئون مىڭدىن ئارتۇق لەشكەرنى باشلاپ تۇرپاندىن يولغا چىقىپ، كۇچاغا ھۇجۇم قىلىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى. 8 - ئايدا، كۇچا مانجۇلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىندى. خوجا جاھان يەكەنگە قېچىپ كەتتى.

* چىيەنلۇڭنىڭ 22 - يىلى 12 - ئاي (كۈيۇېي)؛ «قارا دىۋان ۋەزىرىگە چوشۇرۇلگەن يارلىق».

ئۇرۇشتا يېڭىلگەندىن كېيىن، بۇرھانىددىن خوجا بىلەن خوجا جاھان ئوتتۇرىسىدىكى ئىختىلاپ يەنىمۇ چوڭىيىپ كەتتى. مۇزاكىرلىشىش نەتىجىسىدە خوجا جاھان يەكەننى، بۇرھانىددىن خوجا قەشقەرنى ئىگىلەپ، بىر - بىرىگە ھەمدەم بولۇپ مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرۇش قارارىغا كېلىشتى. مۇشۇ مەزگىلدە ئۇلار يەنە ئەگەر بۇ قېتىممۇ يېڭىلىپ قالىدىغان بولسا قاياقتا مايىل بولۇش مەسىلىسى ئۈستىدىمۇ مۇزاكىرە لىشىۋالدى. 10 - ئاينىڭ 6 - كۈنى، مانجۇ قوشۇنلىرىدىن ئاتلىقلار ۋە پىيادىلەر بولۇپ 4000 كىشى جاۋ خوينىڭ قو- ماندانلىقىدا يەكەنگە يېتىپ كېلىپ، شەھەرنىڭ سىرتىدىكى قاراسۇ دېگەن يەرگە چۈشتى، بۇ يەر تارىختا «قاراسۇ لاگېرى» دەپ ئاتالدى. 13 - كۈنى، جاۋخوي مىڭدىن ئوشۇق ئاتلىق چېرىكنى باشلاپ شەھەرنىڭ غەرب تەرىپىدىكى يېڭى چىپان تېغىغا بېرىپ، خوجا جاھاننىڭ چارۋا مالىرىنى بۇلاپ كەلمەكچى بولدى. خوجا جاھان 5000 سەرۋاز، 10 مىڭدىن ئارتىق يە- گمتنى باشلاپ ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، مانجۇ چېرىكلىرىنى قورشىۋالدى.

1759 - يىل 1 - ئايدا، 5000 مانجۇ چېرىكى يار- دەمگە كەلدى. جاۋخوي مۇھاسىرىنى بۆسۈپ چىقىپ ياردەمگە كەلگەن قوشۇن بىلەن ئۇچرىشىپ، شىمال تەرەپتىكى ئاقسۇغا چېكىنىپ، قايتۇرما ھۇجۇمغا تەييارلاندى. 6 - ئايدا، چىڭ ئوردىسى ئۇدىنى خوتەن تەرەپتىن يەكەنگە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى، جاۋخوي ئۇچتۇرپان تەرەپتىن قەشقەرگە ھۇجۇم قىلدى. بۇرھانىددىن خوجا بىلەن خوجا جاھان ئۆزلىرىنىڭ تەڭ كې- لەلمەيدىغانلىقىنى پەملەپ ئۆزلۈكىدىن چېكىنىپ، بەدەخشانغا قاچتى. 7 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، مانجۇ قوشۇنلىرى بەدەخ- شان چېگرىسىغا قەدەر قوغلاپ بېرىپ، ئۇلارنى يەنە بىر قېتىم چوڭ مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى. خوجىلارغا ئەگەشكەن يىگىتلەرنىڭ

كۆپ قىسمى مانجۇ قوشۇنلىرىغا ئەل بولدى. بۇرھانىددىن خوجا بىلەن خوجا جاھان ئائىلە تاۋابىئاتلىرى بىلەن بىرلىكتە، كونا لەشكەرلىرىدىن نەچچە يۈز كىشى قوشۇلۇپ بەدەخشانغا قېچىپ كەتتى. كېيىن، چىڭ ئوردىسى بەدەخشانغا سىياسىي ۋە ھەربىي جەھەتتىن بېسىم ئىشلىتىپ، قاچاقلارنى تۈتۈپ قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. بۇ خوجىلار بەدەخشان تەۋەسىگە ئۆتكەندىن كېيىن، بەدەخشان چېگرىسىدىكى بىر قەبىلە بىلەن توقۇنۇشۇپ قېلىپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا سوقۇش پارتلىدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن، بەدەخشان پادىشاھى سۇلتان شاھ قوشۇن ئەۋەتىپ ئىككى خوجىنى ئەسىرگە ئېلىپ ئۆلتۈردى ھەمدە چىڭ سۇلالىسى بىلەن ئىناق قوشنا بولۇپ ئۆتىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، خوجا جاھانىڭ كاللىسىنى كېسىپ مانجۇ چېرىكلىرىگە تاپشۇرۇپ بەردى. شۇنىڭدىن تارتىپ تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالى چىڭ سۇلالىسىگە تەۋە بولدى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدا تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرگەنلىكى دۆلىتىمىز تارىخىدا مۇھىم بىر ئىش ئىدى. بىرلىككە كەلتۈرۈش جەريانىدا، ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى بىرمۇنچە يۇقىرى قاتلام كىشىلىرى ۋە نۇرغۇن ئادەتتىكى پۇقرالار چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى تەرەپتە تۇرۇپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ پۈتۈن جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئىشى ئۈچۈن تۆھپە قوشتى. مەسىلەن: قۇمۇل، تۇرپان ھۆكۈمرانلىرى چىڭ سۇلالىسى پادىشاھلىرىدىن كاڭشى خان زامانىدىلا چىڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغانىدى. چىەنلۇڭخان جۇڭغارلارغا زەربە بەرگەندە، ئىلگىرى جۇڭغارلار تەرىپىدىن ئىلغا كۆچۈرۈلۈپ يانچى قىلىۋېلىنغان ئۇيغۇر خەلقى جۇڭغارلارغا قارشى تۇرۇپ چىڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا يارەملەشكەنىدى. بۇرھانىددىن خوجا، خوجا جاھانلار

بىلەن زىددىيەتنى بار بەزى فېئودال يۇقىرى قاتلام كىشىلىرى، مەسىلەن، كىچانىڭ ھاكىمىيىتى ھادى، باينىڭ مۇتەئەللىرى گاداي مۇھەممەد، سېپتەئالدى قاتارلىق كىشىلەرمۇ ئائىلىسىنى تاشلاپ قويۇپ، يوشۇرۇن ھالدا ئىلگىرى - ئاخىر ئىلغا بېرىپ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنى قارشى ئالدى. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇر «ئاقساقال» لىرىدىن يۈسۈپكە ئوخشاش بەزى كىشىلەر چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى يېتىپ كەلگەندە ئۆز رازىلىقى بىلەن قوشۇن ئۈچۈن خىزمەت قىلدى. ئادەتتىكى ئۇيغۇر پۇقرالىرىدىن نۇرغۇن كىشى ۋە بىرمۇنچە فېئودال يۇقىرى قاتلام كىشىلىرى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى تەرەپتە تۇرغانلىقى چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى ئۈچۈن ئىنتايىن پايدىلىق بولدى. بىرلىككە كەلتۈرۈش يولىدىكى ھەربىي پائالىيەتلەر ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى خىزمەت كۆرسەتكەن ئۇيغۇرلارنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە قاراپ ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە مۇكاپات ۋە ئىنئاملارنى بەردى. تۇرپاننىڭ سەردارى ئىمىن خوجا خېلى بۇرۇنلا ئەل بولۇپ، ھەربىي ئىشلارغا قوماندانلىق قىلىشقا قاتنىشىپ خېلى كۆپ خىزمەت كۆرسەتكەن ۋە «بىلگىنىنى سۆزلىگەن، سۆزلىگەندىمۇ قويماي سۆزلىگەن» بولغاچقا، پادىشاھ چېيەنلۇڭ تەرىپىدىن پەۋقۇلئاددە مۇكاپاتقا ئېرىشكەنىدى. كۇچا-نىڭ بېگى ھادى، باينىڭ مۇتەئەللىرى سېپتەئالدى، ئۇچتۇرپان بىلەن ئاقسۇنىڭ كاتتا بېگى خوجاسى بەگلەرمۇ پادىشاھ چېيەنلۇڭ تەرىپىدىن تەقدىرلەنگەنىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە قۇ-مۇلدىكى ئەبەيدۇللا خوجا، تۇرپانىدىكى ئىمىن خوجا، قەشقەر-دىكى ھۈسەيىن خوجىلارغا «جاساق» ياكى ۋاڭلىق مەنسەپلىرى بېرىلدى. باشقىلارغا بولسا «بىلى»، «بەيسى»، «گۇڭ»، «تەيجى» ئۇنۋانلىرى بېرىلدى. شۇنداقلا، ئۇلارنىڭ ھوقۇقى

كۆپەيتىلىپ، بىرمۇنچە مال - مۈلۈك ئىنئام قىلىندى. ھەتتا بەگلەرنىڭ ھوقۇقىغا چەك قويۇلۇۋاتقان چاغلاردىمۇ ئىمپن خوجىغا ئوخشاش خىزمەت كۆرسەتكەن بەزى بەگلەرگە ئېتىبار بېرىلىپ، ئۇلارنىڭ «ئەجدادىنىڭ ئورنىغا دەسسەشى» ۋە ئەۋلادتىن - ئەۋلادقىچە ۋارىسلىق قىلىشىغا يول قويۇلدى، بۇ ھال تاكى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر داۋاملاشتى.

شىنجاڭ بىرلىككە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى بىرلىككە كەلگەن، كۆپ مىللەتلىك بۇ دۆلەتنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، جۇڭغارلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۇستىگە يۈكلەنگەن سېلىقلارنى يەڭگىللەتتى؛ بۇرۇنقى بەگلىك تۈزۈمىنىڭ ئىللەتلىرىنى تۈگەتتى؛ دىننىڭ يەرلىك ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا ئارىلىشىشىنى چەكلەپ، ئۇيغۇرلار رايونىدا بىرمۇنچە يېڭى سىياسەتلەرنى قوللاندى. ئاۋۋال بەگلىك تۈزۈمى ئىسلاھ قىلىندى. ئىسلاھاتنىڭ يادروسى ھاكىمبەگلەرنىڭ ھوقۇقىنى تارقاقلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت بولۇپ، ئاتىددىن بالىغا مىراس قېلىش تۈزۈمى ۋەزىپىگە تەيىنلەش تۈزۈمىگە ئۆزگەرتىلدى. شۇنداقلا، بەگلەرنىڭ تەمىناتى، مائاش ئېلىش چارىسى بەلگىلەندى، ئۇلارنىڭ پۇقرالارنى چەكسىز قاقتى - سوقتى قىلىشىغا ئىمكانىيەت چەك قويۇلدى. چىيەنلۇڭ خان بۇ بىر يۈرۈش سىياسەتلەرنى ئىجرا قىلىش ئۈچۈن، 1759 - يىلى (چىيەنلۇڭنىڭ 24 - يىلى) 9 - ئايدا، ھاكىمبەگلەرگىمۇ ئىچكىرىدىكى ھەرقايسى ۋازارەتلەرنىڭ ۋازىرلىرىنى تەيىنلەش چارىسىنى قوللىنىش، «كەم ئورۇنغا تولۇقلاپ سەپلەش ياكى ئىپادىسىگە قاراپ چېكىنىدۇرۇۋېتىپ، بوش قالغان ئورۇننىباشقىدىن تولۇقلاش» توغرىسىدا پەرمان چۈشۈردى. سەپلەش، تولۇقلاشتا قابىلىيەتلىك، ئەخلاقلىق كىشىلەر تالالاندى، ھاكىمبەگلىكى ھاكىمبەگلەردىن بىر

دەرىجە تۆۋەن بولغان ئىشخانا بېگى، ئىشكئاغا بېگى ئىچىدىنمۇ تاللاندى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە، ئىچكىرىسىنىڭ چارىسى بويىچە ھاكىمبەگ ۋە باشقا بەگلەرگىمۇ ئايرىم - ئايرىم دەرىجە بېرىلدى، ھاكىمبەگلەر 3 - دەرىجىلىك، ئىشكئاغا بەگلەر 4 - دەرىجىلىك... قىلىپ بېكىتىلدى. ئەڭ كىچىك بەگلەرگىمۇ 6 - ياكى 7 - دەرىجە بېرىلدى. 1761 - يىلى 8 - ئايدا يەنە، ھاكىمبەگلەرنىڭ شەخسىي مۆھۈر ئىشلەتمەي، دۆلەت تەرىپىدىن بىر تۇتاش تارقىتىپ بېرىلگەن، خىزمەت ھوقۇقى دائىرىسىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان تامغىنى ئىشلىتىش كېرەكلىكى بەلگىلەندى. 1765 - يىلى (چىيەنلۇڭنىڭ 30 - يىلى)، يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا، ھاكىم بەگلەرنى ۋەزىپىگە تەيىنلەشتە ئادىل بولۇش، تۆۋەن دەرىجىلىك بەگلەرنى كۆرسىتىپ سايلاپ بېرىش بەلگىلەندى ھەمدە «ئۆزىنى چەتكە ئېلىش» فاكتىنى يولغا قويۇلۇپ، ھاكىمبەگلەرنىڭ ئۆز يۇرتىدا ۋەزىپە ئۆتۈشىگە رۇخسەت قىلىنمىدى*. ئۇنىڭدىن باشقا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭدا باج - خىراجنى يەكدىللەشتۈرۈش توغرىسىدا بەزى سىياسەتلەرنىمۇ قوللاندى: قۇمۇل ۋە تۇرپانلاردا يەر بېجى كەچۈرۈم قىلىندى؛ باشقا ئۇيغۇر رايونلىرىدا باج - خىراج ئېلىنغان بولسىمۇ، لېكىن جۇڭغارلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە ئېلىنغان باج - سېلىقلاردىن كۆپ يېنىك بولدى؛ شىنجاڭ بىرلىككە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، يەرلىك ھەربىي - مەمۇرىي خىراجەت چىقىمىغا ئىشلىتىش ۋە پۇل تۆزۈمىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ئوبوروت ئىشلىرىنى ئوڭايلاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئىچكى ئۆلكىلەردە ياسالغان مېتال پۇلغا ئوخشىشىدىغان (شەكلى يۇمىلاق، ئوتتۇرىسىدا چاسا

* «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى. رەسمىي نۇسخا» 79 - جىلد. چىيەنلۇڭنىڭ 24 - يىلى (1759 - يىلى) 9 - ئايدىكى جىاشۇ پەرمانلىرى.

تۆشۈكى بار) يېڭى پۇل (داچەن) قۇيدۇرۇلۇپ، مۇڭغۇللار ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدىكى مېتال پۇل تەدرىجىي ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھەربىي خىراجەتنىڭ كېمىنى تولۇقلاش ئۈچۈن، ھەر يىلى ئىچكىرىسىدىن 275 مىڭ سەر كۈمۈش يارىدەم بېرىپ تۇرۇلدى.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تىيانشانىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى رايونلارغا ئۇزاققىچە مۇقىم ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئۈچۈن، شىنجاڭدا ھەربىي مەھكىمە تۈزۈمىنى يولغا قويدى. 1762 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى چىيەنلۇڭنىڭ 27 - يىلى) «ئىلى قاتارلىق جايلارنىڭ ئىشلىرىنى بىر تۇتاش ئىدارە قىلىدىغان جياڭجۈن» (قىسقارتىلىپ «ئىلى جياڭجۈنى» دەپ ئاتىلىدۇ) بەلگىلەپ، ئۇنى شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان ئالىي ئەمەلدار سۈپىتىدە ئىلىدىكى كۈرە قەلئەسىدە تۇرغۇزدى. ئۇرۇمچىدە، ئۇرۇمچى رايونىنى باشقۇرىدىغان «زەڭگى» تۇرغۇزدى. ئىلى، تارباغاتاي، قەشقەر رايونلىرىدا «مەسلىھەتچى ئامبال» لارنى تۇرغۇزۇپ، جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭدىكى شەھەرلەرنى تىزگىنلىدى. مەسلىھەتچى ئامبالللارغا قاراشلىق شەھەرلەردە خان ئامبال، كىچىك شەھەرلەردە ئاغلاقچى ئامبالللارنى قويدى. خان ئامبال ۋە ئاغلاقچى ئامبالللار مەسلىھەتچى ئامبالنىڭ، مەسلىھەتچى ئامبال ۋە «زەڭگى» لەر ئىلى جياڭجۈنىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. ۋەتەننىڭ چېگرا مۇداپىئەسىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭنىڭ چېگرا جايلىرىدا تۇرۇشقا ھەربىي قوشۇنلارنى ئەۋەتتى. چېگرىدا تۇرىدىغان قوشۇنلار تۆۋەنكى تارام، يۇقىرىقى تارام دەپ ئىككىگە ئايرىلغان بولۇپ، شىمالدىكى چېگرا مۇداپىئەسى مۇھىم نۇقتا قىلىنىدى. شىمالدىكى چېگرىدا تۇرىدىغان قوشۇندا بالا - چاقىسى بىلەن بىللە تۇرىدىغان ئەسكەرلەر ۋە ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەسكەرلەر بارئىدى؛ جەنۇبتا تۇرىدىغانلىرى

بولسا ئالمىشپ تۇرىدىغان ئەسكەرلەر ئىدى. سان ۋە تۇر جەھەتتە، شىمالدىكىسى كۆپ، جەنۇبتىكىسى ئازراق ئىدى. چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يەرلىك ئۇيغۇر چېرىكلىرىگە ئادەتتە ھەرقايسى شەھەرلەرنىڭ ھاكىمبەگلىرىنىڭ باشچىلىق قىلىدىغانلىقىنى، ئىلى جياڭجۈنىنىڭ قوشۇمچە باشقۇرىدىغانلىقىنى بەلگىلىدى*. خەلققە ھەربىي قوشۇن جەھەتتىن كېلىدىغان سېلىقنى يەڭگىللىتىش ئۈچۈن، تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا ھەربىي قوشۇنلارنىڭ بوز يەر ئىچىپ، دېھقانچىلىق قىلىش ئىشلىرىنى زور كۈچ بىلەن يولغا قويىدى. ھەربىيلەر بوز يەر رايونى قۇمۇل، پىچان، تۇرپان، قاراشەھەر، ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ، مارالبېشى، قەشقەر، خوتەن، باركۆل، گۇچۇڭ، سانجى، ماناس، جىمسار، شىخو، جىك، چۆچەك قاتارلىق جايلارغا قەدەر كېڭەيتىلگەنىدى. بۇ رايونلاردا ھەر خىل ئاشلىق ۋە ئىقتىسادىي زىرائەتلەر تېرىلاتتى. ئىلى رايونى چارۋىچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇشقا بىناب كېلىدىغان ياخشى ئوتلاق بولغاچقا، چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئىلى رايونىدا بىر مۇنچە ئوتلاقلارنى باشقۇرۇپ يىلقا، تۆگە، كالا، قوي قاتارلىق چارۋا مالىلارنى كۆپەيتتى. ھەربىيلەر دېھقانچىلىقىنىڭ يولغا قويۇلۇشى ۋە راۋاجلاندۇرۇلۇشى شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىنى راۋاجلاندۇرۇشقا تۆھپە قوشتى. ھەربىيلەرنىڭ بوز يەر ئىچىپ دېھقانچىلىق قىلىشىدا ئۇيغۇر ئەمگەكچى خەلقىمۇ مۇھىم رول ئويناندى. مەسىلەن، ئىلىدىكى «مۇسۇلمانلا دېھقانچىلىقى» (يەنى ئۇيغۇر ھەربىيلىرىنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونى) دا دەسلەپتە 300 نەپەر ئاقسۇلۇق ئۇيغۇر بار ئىدى. كېيىن يەكەن، ئۇچتۇرپان، خوتەن، قۇمۇل، تۇرپان قاتارلىق جايلاردىن نۇرغۇن ئادەم كۆچۈرۈپ ئاپىرىلدى. 1768 - يىلىغا كەلگەندە

*«غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»، 31 - جىلد.

(چىڭ سۇلالىسى چىيەنلۇڭنىڭ 33 - يىلى) ئىلىدىكى «ئۇيغۇر ھەربىي بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونى» دىكىلەرنىڭ ئائىلە سانى 6383 كە يەتتى. «يانچىلار» ۋە تۆمۈر كانچىلار- دىن باشقا، قالغان 6000 ئۆيلۈك كىشى غۇلجىدا بوز يەر ئۆزلەشتۈردى. ئۇلارنى ھاكىمبەگ باشقۇراتتى. ئۇلار ھەر يىلى چىڭ سۇلالىسىنىڭ يەرلىك ھۆكۈمىتىگە 96 مىڭ تاغار ئاشلىق تاپشۇراتتى. 1794 - يىلى، ئۇيغۇرلارنىڭ جان سانى كۆپىيىپ، شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا ئۆزلەشتۈرۈپ تېرىغان يەر- نىڭ مو سانىمۇ كۆپەيگەنلىكتىن، تاپشۇرۇلىدىغان ئاشلىق سانىنى ئۆز ئىختىيارى بىلەن 4000 تاغارغا كۆپەيتىپ، جەمئىي تاپشۇرۇلىدىغان ئاشلىق سانىنى 100 مىڭ تاغارغا يەتكۈزدى*. ئىلىدىكى چارۋىچىلىق مەيدانلىرى 1754 - يىلدىن 1769 - يىلغا قەدەر بولغان ئون نەچچە يىل داۋامىدا ھەرپىلەر بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىدا تېرىلغۇ ئىشلىرىغا ئىشلىتىش ئۈ- چۈن «ئۇيغۇر ھەربىي بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونى» دىكىلەر- نى ئۇيۇ بىلەن تەمىنلىدى. چىڭ سۇلالىسى يەنە چۆچەك، باربكۆل، ئۈرۈمچى قاتارلىق جايلاردىمۇ چارۋىچىلىق مەيدان- لىرىنى قوروپ، چارۋىچىلىقنى راۋاجلاندۇردى.

3 - بۆلۈم ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمى

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىدە، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسلىدىكى ئىجتىمائىي تۈزۈمىگە ئاساسىي جەھەتتىن تەگمەي، نەسەبىي بەگلىك تۈزۈمىنى ۋەزىپە-

*(چىڭ سۇلالىسى) سۆك يۈەن: «شىنجاڭ ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە» 6 - جىلد: «ھەربىي بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىشلىرى».

گە تەيىنلەش تۈزۈمىگىلا ئۆزگەرتىپ قويىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، شىنجاڭدا ئۆلكە تۈزۈمى قۇرۇلغانغا قەدەر، يەككە دېھقانچىلىق ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئاساسىغا قۇرۇلغان فېئودال خوجىلىق تۈزۈمى — ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمى بولۇپ كەلدى. بۇ تۈزۈم بويىچە، جەمئىيەتنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورگىنى ھەر دەرىجىلىك چوڭ - كىچىك بەگلەردىن تەركىب تاپاتتى. چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەنگە قەدەر بۇ بەگلەر يەرلىك خانلارنىڭ ياكى دۆلەت باشلىقىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ كەلگەنىدى. شىنجاڭ بىرلىككە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، فېئودال تەپرىقىچىلىك ھالەتتىكى خانلار يوقالدى. بەگلەرنى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ۋەزىپىگە تەيىنلەيدىغان ياكى ۋەزىپىسىدىن قالدۇرىدىغان بولۇپ، ئۇلار چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇيغۇرلار رايونىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشتىكى قورالىغا ئايلاندى. بىر مۇنچە بەگلەر بىرەر رايوننى ئۆز ئالدىغا ئىگىلىۋالغان فېئودال خوجىلار ئىدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ بەگلىك تۈزۈمى تارىم ئويمانلىقىدىكى بوستانلىقلاردا ساقلىنىپ تۇردى. ئادەتتە، ھەر بىر بوستانلىقتىكى شەھەر - بازاردا بىردىن مۆكەممەل، ئىنچىكە خىزمەت تەقسىماتىغا ئىگە بەگلىك سىستېمىسى بار ئىدى. بەگلەرنىڭ ئەڭ چوڭى «ھاكىمبەگ» دەپ ئاتىلاتتى. بۇنداق بەگلەرنىڭ ۋەزىپىسى شەھەرلەرگە قاراشلىق يېزا - كەنتلەرنىڭ چوڭ - كىچىك ئىشلىرىنى بىر تۇتاش ئىدارە قىلىشتىن ئىبارەت بولۇپ، ۋەزىپىسى ئېغىر، ھوقۇقى چوڭ ئىدى؛ ھاكىمبەگلەرنىڭ مۇئاۋىنى «ئىشىكئاغا بەگ» دەپ ئاتىلاتتى. بۇلار ھاكىمبەگلەرنىڭ يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشىغا يارەملىشەتتى. ۋەزىپە ئورنى ھاكىمبەگلەردىن تۆۋەن تۇراتتى. بۇ ئىككى خىل ۋەزىپىدىن باشقا، جايلاردا يەنە ھەر

خىل ئاملاردا بىر مۇنچە بەگلەر بولۇپ، بۇنداق بەگلەر مەلۇم بىر خىل كەسپنى باشقۇراتتى. ياكى بىرەر يېزىغا ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. ئۇلارنىڭ خىزمەت ۋەزىپىسى ئېنىق بولۇپ، تەشكىلىي قۇرۇلمىسى پۈختا ئىدى. «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» ۋە «غەربىي يۇرتتا كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىم» دېگەن كىتابتا يېزىلغان خاتىرىلەرگە ئاساسەن، ھەر دەرىجىلىك بەگلەرنىڭ نامى ھەم ئۇلارنىڭ خىزمەت ۋەزىپىلىرىنى تۆۋەندىكىچە كۆرسىتىپ ئۆتىمىز:

1 - دېھقانچىلىق قىلىدىغان يەرلەرنىڭ مو سانىنى، باغۋەنچىلىك، سۇ ئىشلىرى ۋە يېزا ئىگىلىك غەلله - پاراقلىرىنى باشقۇرىدىغان بەگلەر:

خەزىنىچى بەگ: يەر - زېمىن، غەللە - پاراق ئېلىشقا مەسئۇل؛

شاڭبېگى: غەللە - پاراق تاپشۇرۇش ئىشلىرىغا مەسئۇل؛

مۆتىۋەللى بەگ: يەر - زېمىن، باغ - ئۆي، مۇلۇكلەر سودىسىنى ۋە گۆرۈگە - رەنىگە قويۇش ئۆلچەملىرىنى باشقۇرۇش، بۇ توغرىدىكى تالاش - تارتىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش ۋە ئۇنىڭدىن باج ئېلىشقا مەسئۇل؛

ئەرباب بەگ: ئالۋان - ياساق ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ۋە ئۇنى ئورۇندىشقا ھەيدەكچىلىك قىلىشقا مەسئۇل؛

باغۋەن بەگ: مېۋىلىك باغلارنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل؛

دوپ بېگى: 2000 ئۆيلۈك دېھقاندىن غەللە - پاراق

ئېلىشقا مەسئۇل؛

يۈز بېگى: يۈز ئۆيلۈك دېھقاندىن غەللە - پاراق ئېلىشقا مەسئۇل؛

ئون بېگى: بىر نەچچە ئون ئۆيلۈك دېھقاندىن غەللە - پاراق ئېلىشقا مەسئۇل؛

مىراب بەگ: سۇ ئىنشائاتى، سۇغىرىش ئىشلىرىغا مەسئۇل؛

2 - ھەر خىل قول - سانائەت ئەمگەكنى ۋە ھەربىي ھازىرلىق ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان بەگلەر:

نېقىپ بەگ: ئۇستىكارلارنى ئىشقا سېلىپ لازىمەتلىك نەرسىلەرنى ياسىتىش قاتارلىق ھۆكۈمەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل؛

قارا دېۋان بېگى: جام - رابات، لەشكەرلەرنى قۇرۇش، قورال - ياراقلارنى ياساش ۋە رېمونت قىلىش ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل؛

جەب بېگى: قالقان - ياراقلارنى ياسىتىشقا مەسئۇل؛

قاش بېگى: قاشتېشى قېزىش ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل؛

كاتۇۋال بەگ: بىناكارلىق - قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل؛

3 - تىجارەت ۋە تىجارەت بىجىنى باشقۇرىدىغان بەگلەر:

كېرەك ـ ياراق بېگى: سودا ـ تېجارەت ۋە ئۇنىڭدىن ئېلىنىدىغان باج ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل؛

باجگىر بەگ: باج ۋە باھا ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل؛

بازار بېگى: بازار ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل؛

4 ـ ئەدلىيە ۋە ئامانلىقنى ساقلاشقا مەسئۇل بەگلەر:

قازى بەگ: بارلىق دەۋا ئىشلىرىنى بىر تۇتاش باشقۇرۇشقا مەسئۇل؛

سپا قازى بەگ: باشلىقلارنىڭ دەۋا ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل؛

لايا قازى بەگ: پۇقرالارنىڭ دەۋا ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل؛

پاششاپ بېگى: باسقۇنچى، ئوغرىلارنى تەكشۈرۈش، تۇتۇش ۋە قاماش قاتارلىق ئىشلارنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل؛

سەدىر بەگ: كوچا، ئورمانلىق، باغ ـ ۋارانلارنى چارلاشقا مەسئۇل؛

5 ـ ھەربىي ئىشلار، خەۋەرلىشىش ۋە قاتناش ئىشلىرىغا مەسئۇل بەگلەر:

دىۋان بېگى: جايلارنىڭ خەت ـ ئالاقە، ئارخىپ، ئەمەلدارلارنىڭ ئىشلىرىغا مەسئۇل؛

مىك بېگى: جايلارنى بۆلۈپ باشقۇرىدىغان كىچىك باشلىق؛

ئىشخانە بېگى: جايلاردىكى جام - رابات، لەڭگەرلەرنى ۋە ئۇنى تەمىنلەشنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل؛

سەدىر بەگ: يول ياساشقا مەسئۇل:

6 - دىن، تەلىم - تەربىيە ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان بەگلەر:

مۆھتېسىپ بەگ: دىنىي كىتاب، دەستۇرلارنى باشقۇرۇش، ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى تەرتىپكە سېلىشقا مەسئۇل؛

زەپتى مەكتەپ بېگى: مەدرىس، مەكتەپلەرنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل؛

يۇقىرىدىكىلەردىن باشقا، مىس، تۆمۈر كانلىرىنى ئېچىپ، مېتال تاۋلاش يولغا قويۇلغانلىقتىن، مىس، تۆمۈر كانلىرى بار جايلاردا رۇدا قېزىش، مېتال تاۋلاش ئىشىغا مەسئۇل بولىدىغان «مىس بەگ» لەرمۇ بار ئىدى.

ئۇيغۇرلاردا بەگلىك دەنسىپى ئاتىدىن بالىغا مىراس قالاتتى. يۇقىرى دەرىجىلىك بەگلەرنىڭ قول ئاستىدا ئۆزلاتتىن - ئۆزلادقا ئۆزىگە تەۋە بولۇپ كېلىۋاتقان تۆۋەن دەرىجىلىك فېئودال خوجىلار ۋە ئاتالمىش «ئالىپتۇ» لار بولاتتى. «ئالىپتۇ» لار «يانچى» دەپمۇ ئاتىلاتتى. چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن ئىلگىرى، بەگلەرنىڭ قول ئاستىدىكى

لەرنىڭ سانى چەكلىمىگە ئۇچرىمايتتى. ئاساسلىقى قوشۇۋېلىش، ئۆزىگە قارىتىۋېلىش چارىسى قوللىنىلاتتى. بەگلەرنىڭ مال - مۈلكىنىڭ قانچىلىك بولىدىغانلىقى، ئىگىلىگەن يېرىنىڭ قانچىلىك دائىرىدە بولىدىغانلىقىنىڭمۇ چېكى يوق ئىدى. شۇڭا، بەزى بەگلەرنىڭ قول ئاستىدا نەچچە تۈمەن ئۆيلۈك كىشى بولۇپ، پۈتۈن بىر بوستانلىقنى ياكى بىرقانچە بوستانلىقنى باشقۇراتتى. قۇمۇل، تۇرپان، ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ، قەشقەر، يەكەن، خوتەنلەرنى داڭلىق چوڭ بەگلەر بۆلۈپ ئىگىلىگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھوقۇقى كىشىنى چۆچۈتكۈدەك دەرىجىدە چوڭ، ئۇلار باشقۇرىدىغان تۈتۈن سانى چەكسىز، مال - مۈلكى بەكمۇ كۆپ ئىدى. مەسىلەن: قۇمۇلنىڭ كاتتا بېگى يۈسۈپخان ئەبەيدۇللا خاننىڭ ئەۋرىسى ئىدى. ئەبەيدۇللاخان ئەينى ۋاقىتتا يەرلىك كاتتا بەگ بولۇپ، جۇڭغارلاردىن ئايرىلىپ چىقىپ چىڭ سۇلالىسىگە بېقىنغاندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى قۇمۇلدا «جاساق» تۈزۈمىنى ئورنىتىپ، ئەبەيدۇللاخانغا بىرىنچى دەرىجىلىك «جاساق» لىق ئۇنۋانىنى بېرىپ، ئۇنىڭ پۈتكۈل قۇمۇل تەۋەسىدىكى يەر - زېمىن ۋە يانچىلارنى ئىگىلىشىنى ئېتىراپ قىلغانىدى*. يۈسۈپ خانغا قۇمۇلنىڭ ئاغلاقچى ئامبالىق ۋە يەكەنىڭ ھاكىمبەگلىك (كېيىن ئېلىۋېتىلگەن) مەنسىپىنى بەردى. قۇمۇلغا ئۇنىڭ ئوغلى ئىسھاق خوجا بەگ بولغان مەزگىلىگە كەلگەندە،

* كاڭشىنىڭ 45 - يىلى (1706 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى قۇمۇلدا ئورناتقان «سېپىل سوقۇش ئابدىسى» دە: «قۇمۇل شەھىرى ئەسلىدە بار بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ باشلىقى ئەبەيدۇللا خاننىڭ ئاتا - مىراس بولۇپ كېلىۋاتقان يېرىدۇر» دېگەن خاتىرىلەر بار.

ئۇنىڭ جەمەتىگە «ئالتە شەھەردىكى بارلىق مۇسۇلمانلار قارايدىغان بولدى. يەنى ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئىسھاق خوجا بەگنىڭ ئالىپتۇ (يانچى) لىرىغا ئايلاندى»①. ئۇنىڭغا قاراشلىق يەر - زېمىن ۋە يانچىلار تېخىمۇ كۆپەيدى.

يەنە بىر مىسال، ئىمىن خوجا (؟ — 1777 - يىلى)، ئۇرپاننىڭ ئەڭ چوڭ فېئودال خوجىسى ئىدى. ئۇنىڭ بوۋىسى سوپى خوجا بۇرۇندىن تارتىپ قاراغۇجىدا ھۆكۈم سۈرگەن كاتتا ئاخۇن ئىدى. ئىمىن خوجا 1720 - يىلى (كاشغەرنىڭ 59 - يىلى) پىچانغا ھاكىمبەگ بولدى. ئاردىدىن ئۇزاق ئۆتمەيلا، جۇڭغارلارنىڭ تەھلىكىسىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، قول ئاستىدىكى يانچىلاردىن 5000 كىشىنى گەنسۇنىڭ ئەنشى دېگەن يېرىگە كۆچۈرۈپ بېرىپ، شۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ قالغانىدى. جۇڭغارلار تىنچىتىلغاندىن كېيىن، يەنە ئۇرپانغا قايتىپ كەلدى. 1757 - يىلى (چىيەنلۇڭنىڭ 22 - يىلى)، چىڭ سۇلالىسى ئىمىن خوجىغا بەيسىلىك مەنسەپنى بەردى. ئۇرپاننىڭ شەرقى — پىچاندىن تارتىپ قاراغۇجىغا قەدەر ئۇنىڭ ئاتا - بوۋىسىغا قاراشلىق بولغان يەرلەرنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا قارايدىغان بولدى. ئەينى ۋاقىتتا ئۇرپاننىڭ غەربى — ئىلانلىقتىن تارتىپ تاكى ئاستانىغا قەدەر بولغان جايلار يەنە بىر خوجا — مەكلىكخان خوجىغا قارايتتى②. مەكلىك چىڭ سۇلالىسىدىن يۈز ئۆرۈپ جۇڭغارلارغا ئەگىشكەنلىكتىن ئۆلتۈرۈلدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇنىڭغا قاراشلىق يەر - زېمىن ۋە ئاھالىلەرنىمۇ ئىمىن خوجىنىڭ قوشۇپ باشقۇرۇشىغا ئۆتە-

---

① «غەربىي يۇرتتا كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىم»، 1 - جىلد.

② «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى. رەسمىي نۇسخا»، 30 - جىلد.

كۆزۈپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن، ئىمىن خوجىغا قاراشلىق يەر - زېمىن ۋە يانچىلار تېخىمۇ كۆپەيدى①. ئۇنىڭ ئوغلى سۇلايمان دەۋرىگە كەلگەندە، «ئالتە شەھەر پۈتۈنلەي ئۇنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتتى. ئالتە شەھەر خەلقى پۈتۈنلەي سۇلايمانىنىڭ ئالىپتۇسى بولدى، يەرلىك ئەمەلدارلىق ئاتىدىن بالىغا مىراس بولۇپ قېلىۋەردى.»② ئەمەلىيەتتە ئىمىن خوجا جەمەتى پۈتكۈل تۇرپان بوستانلىقىدىكى يەرلەرنى ئىگىلىگەن بولۇپلا قالماستىن، ئۇنىڭ يەنە ئاتا - بوۋىسىدىن تارتىپ باشقۇرۇپ كېلىۋاتقان «خۇسۇسىي يەر» لىرى بار ئىدى. 1779 - يىلى (چىەنلۇڭ خانىنىڭ 44 - يىلى)، تۇرپان ۋاڭى سۇلايمان جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىكتىن، چىڭ سۇلالىسى ئۇنىڭ 14 مىڭ 700 مو «خۇسۇسىي يېرى» نى مۇسادىرە قىلىپ، يەتتە كەنتكە بۆلۈپ، يېشىل تۇغقا تەۋە 700 كىشىنىڭ تېرىشىغا بەردى③. مانا بۇ، بەگلەرنىڭ نۇرغۇن «خۇسۇسىي يەر» نى ئىگىلىگەنلىكىنىڭ مىسالى. ئىمىن خوجا جەمەتىنىڭ 1675 نەپەر يانچىسى بار ئىدى، خوجىلار ئۆزلىرىنىڭ «ئۇلۇشلۇك يېرى» نى تېرىتىش ئۈچۈن، ئۇلارنى «بەگلىك ئورنىغا قاراپ تەقسىم قىلىشۇالاتتى»④.

ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ رايونىدا دەۋر سۈرگەن چوڭ خوجا

---

① (چىڭ سۇلالىسى) سۇڭ جون: «شىنجاڭ ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە»، 3 - جىلد

② «غەربىي يۇرتتا كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىم»، 3 - جىلد

③ (چىڭ سۇلالىسى) سۇڭ يون: «شىنجاڭ ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە»، 3 - جىلد

④ (چىڭ سۇلالىسى) خې يىڭ: «ئوچ ئايماق ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە»، 3 - جىلد

خوجاسی بەگ① (؟ — 1787 - يىللار)نىڭ دادىسى ئىزىز خوجا ئەسلىدە تۇرپانلىق خوجا ئىدى. چىڭ سۇلالىسى بىلەن جۇڭغارلار تۇرپاندا كۈرەش قىلغاندا، ئىمىن خوجا چىڭ سۇلالىسى تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى. ئىزىز خوجا بولسا، جۇڭغارلارنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتقانىدى. جۇڭغارلار ئىزىز خوجىنى قول ئاستىدىكىلەردىن بىرنەچچە مىڭ كىشىنى باشلاپ ئۇچتۇرپانغا بېرىپ ئولتۇراقلىشىشقا مەجبۇرلىدى. كېيىن خوجاسى بەگ دادىسىنىڭ ئورنىنى بېسىپ ئۇچتۇرپانغا ھاكىمبەگ بولدى. ئۇنىڭ ئاكىسى ئابدۇللا بەگ بىلەن ئىنىسى ئابدۇلىم بەگ ئاقسۇغا خوجا بولدى. خوجاسى بەگكە قاراشلىق يەر بەكمۇ كۆپ بولۇپ، ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ، خوتەن بوستانلىقلىرىدا ئۇنىڭ يېرىنى تېرىيدىغان يانچىلار بار ئىدى②.

بۇ مىسالىلار XVII — XVIII ئەسىرلەردە تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى كۆپ قىسىم ئۇيغۇر رايونى «بەگلەر» ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان، فېئودال خوجىلىق تۈزۈمىدىكى جەمئىيەت ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، قەشقەر، يەكەن بوستانلىقلىرىدا ئاق تاغلىق ۋە قارا تاغلىق دەپ ئاتىلىدىغان زور كۆچ — قۇۋۇەتكە ئىگە دىنىي گۇرۇھ بار ئىدى. بۇ گۇرۇھمۇ نۇرغۇنلىغان يەر - زېمىن، مال - مۈلۈككە ۋە نۇرغۇن مۇرىتقا ئىگە بولۇپ، ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىنىڭ مۇھىم بىر تەرىپىنى تەشكىل قىلاتتى. 1759 - يىلىدىن ئىلگىرى، جەنۇبىي شىنجاڭ رايونى پۈتۈنلەي

① «تارىخى ھەمىدى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 134 - بەتكە قارالسۇن.

② (چىڭ سۇلالىسى) خې نىڭ: «مۇسۇلمانلار يۇرتى ھەققىدە ئومۇمىي تەپسىرات»، 6 - جىلد، «خوجاسى بەگنىڭ تەرجىمھالى»؛ «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى. رەسمىي نۇسخا»، 51 -، 73 - جىلد، «داۋامى»، 1 - جىلد.

دېگۈدەك مۇشۇ بەگلەر ۋە باشقا فېئودال خوجىلار تەرىپىدىن بۆلۈۋېلىنغان بولۇپ، بۇ يەرلەرگە شۇلار ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى؛ 1759 - يىلى، چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، فېئودالىق تەپرىقىچىلىك ھالىتى ئاخىرلاشتى. لېكىن چىڭ سۇلالىسى فېئودالىق يەرگە ئىگىدارچىلىق قىلىش تۈزۈمىنى ئۆزگەرتمەي بەلكى فېئودال بەگلەرنى دەرىجىگە ئايرىشنى يولغا قويۇپ، بەگلەر ئىگىلەيدىغان يەر ۋە يانچىلارنىڭ سانىنى قانۇنلاشتۇردى. ئەمەلىيەتتە بولسا، فېئودال خوجىلار مۇلۇكچىلىكىنى كۈچەيتتى.

يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، چىڭ سۇلالىسى ئەسلىدىكى ئۇيغۇر بەگلىرىنى بەش دەرىجىگە ئايرىپ، 3 - دەرىجىلىك ھەربىر بەگكە 200 پاتمانلىق يەر، ئۇنى تېرىش ئۈچۈن 200 يانچى، 4 - دەرىجىلىك ھەربىر بەگكە 150 پاتمانلىق يەر، ئۇنى تېرىش ئۈچۈن 50 يانچى، 5 - دەرىجىلىك ھەربىر بەگكە 100 پاتمانلىق يەر ۋە ئۇنى تېرىش ئۈچۈن 15 يانچى، 7 - دەرىجىلىك ھەربىر بەگكە 30 پاتمانلىق يەر، ئۇنى تېرىش ئۈچۈن سەككىز يانچى بېرىشنى بەلگىلىدى. مىراب بەگلەر مەخسۇس سۇ باشقۇرىدىغان بولغاچقا، ئايرىم يەر ئاجرىتىپ بەرمەي، ھەربىر مىراب بەگكە بەش نەپەردىن يانچى بەردى.* ئۇنىڭدىن كېيىن، ھەر دەرىجىلىك بەگلەرنىڭ يېرىنى ۋە ئورتاقچىلىرىنى يېكىباشتىن تەڭشىدى ۋە «تەمىنات راسخوتى» تارقىتىپ بېرىدىغان بولدى. «غەربىي يۇرتىنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا، بەگلەرنىڭ تەڭشەلگەندىن كېيىنكى تەمىناتى تۆۋەندىكىچە بولغان:

* (چىڭ سۇلالىسى) فۇخېڭ قاتارلىقلار: «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»، 30 - جىلد.

دەرىجىسى	مەنسەپ نامى	تەمىنات راسخوتى (بىرلىكى: 1000 پۇل)	تېرىلغۇ يەر (بىرلىكى: پاتمان)	ئورتاقچى (توتون)
3 - دەرىجە	ھاكىم بەگ	30	150	80
4 - دەرىجە	ئىشكىئاغا بەگ	15	100	50
4 - دەرىجە	شالچ بەگ	12.5	80	30
4 - دەرىجە	خەزىنىچى بەگ	12.5	80	30
4 - دەرىجە	ھاكىمبەگ	12.5	80	30
5 - دەرىجە	ھاكىمبەگ	7.5	40	15
5 - دەرىجە	مۇھتەسىپ بەگ	7.5	40	15
5 - دەرىجە	قازى بەگ	يوق	60	15
5 - دەرىجە	نەقىپ بەگ	يوق	60	15
5 - دەرىجە	مىراب بەگ	يوق	40	15
6 - دەرىجە	ھاكىمبەگ	5	30	4
6 - دەرىجە	ئىشخانا بېگى	5	30	4
6 - دەرىجىلىك	باغۋەن بەگ	5	30	4
6 - دەرىجىلىك	مىڭبېگى	5	30	4
6 - دەرىجىلىك	ئەرباب بەگ	5	30	4
6 - دەرىجىلىك	دىۋان بېگى	5	30	4

6 - دەربجلىك	پاششاپ بېگى	5	30	4
6 - دەربجلىك	باجگىر بەگ	يوق	30	4
6 - دەربجلىك	قازى بەگ	يوق	30	4
6 - دەربجلىك	مەراب بەگ	يوق	20	3
7 - دەربجلىك	مىڭبېگى	يوق	10	2
7 - دەربجلىك	مىراب بەگ	يوق	10	2

بەگلەرگە تېرىلغۇ يەر ۋە ئورتاقچى بېرىلگەن بولسىمۇ①، چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يەنە ئاتا - بوۋىلىرى ھەربىي خىزمەت كۆرسەتكەن بەگلەرنىڭ يەر بېجى ۋە ئالۋان - ياساقلىرىنى كەچۈرۈم قىلدى②. بەگلەرنىڭ مەنسىپى ئۆستۈرۈلگەندە ياكى ئۇلار باشقا يەرگە يۆتكەلگەندە كۆمۈش تەڭگە ئىنئام بېرىشنى بەلگىلەپ، 3 - دەربجلىك بەككە 200 سەر، 4 - دەربجلىك بەككە 150 سەر، 5 - دەربجلىكتىن تۆۋەن بەگلەرگە 100 سەردىن كۆپرەك تەڭگە ئىنئام بەردى③. قۇمۇل، تۇرپانلىق بەگلىرىگە ئېتىبار بېرىپ، بۇ يەرنىڭ «جاساق» ۋاڭلىرىغا ھەر يىلى 1200 سەر تەڭگە، 15 توپ تاۋار تەمىنات بېرىشنى قارار قىلدى④. چىك سۇلالىسى ئۆزىگە سادىق بولغان ۋاڭ، بېيلىي، بەيسى، گۇك، ھاكىمبەگلەرگە ئالاھىدە يۇقىرى تەمىنات بەرگەنلىكتىن، بەگلەرمۇ چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى پۈتۈن كۈچى

① «مۇسۇلمانلار يۇرتى ھەققىدە ئومۇمىي تەپسىرات»، 7 - 8 - جىلد.

② «مەربىە تلىك، قەيسەر ناھەزرەتنىڭ خانغا يوللىغان نامىلىرى»، 78 - جىلد، «مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ قېپقالغان ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش ئەھۋالى توغرىسىدا مەلۇمات».

③ «مۇسۇلمانلار يۇرتىغا ئائىت قائىدە - نىزاملار»، 5 - جىلد.

④ يۇقىرىقى كىتاب، 3 - جىلد.

بىلەن قوللىدى. ئادەتتە خەلق ئامىسى ئاردىدا چىڭ سۇلالىسىگە قارشى سۆز - ھەرىكەتلەرنىڭ بار - يوقلۇقىنى، چېگرىدىن ئۆتۈپ قوقەن، ئەنجان قاتارلىق جايلار بىلەن ئالاقە قىلىدىغانلارنىڭ بار - يوقلۇقىنى تەپتىش قىلىپ تۇردى؛ خەلق ئامىسى زۇلۇمغا چىدىماي قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندە، بەگلەر چىڭ سۇلالىسىنىڭ تەرىپىنى ئېلىپ قوزغىلاڭچىلارنى باستۇردى. 1828 - يىلى (داۋگۇاڭ خانىنىڭ 8 - يىلى)، چىڭ سۇلالىسى غەربىي تۆت قەلئەنى ياسىغاندا، قەشقەر، يېڭىسار، يەكەن، خوتەن قاتارلىق جايلارنىڭ ھاكىمبەگلىرى ئۇن يارىدەم قىلدى. قەلئە قۇرۇلۇشىغا ئۇلارنىڭ ئالدى 5000 جىڭ، كەينى نەچچە ئون مىڭ جىڭ بۇغداي ئۇنى ئىئانە قىلدى*. 1830 - يىلى (داۋگۇاڭنىڭ 10 - يىلى)، يۈسۈپ خوجا چېگرىدىكى قاراۋۇلخانىلارغا بېسىپ كىرىپ پاراكەندە قىلغاندا، بەزى بەگلەر ھۆكۈمەتكە ئات ۋە بۇغداي ئۇنى ئىئانە قىلغانىدى، ئۇلارنىڭ ئالدى 1000 ئات، 300 مىڭ جىڭدىن ئارتۇق بۇغداي ئۇنى ئىئانە قىلدى. ئىئانە قىلىنغان بۇ نەرسىلەر ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىدىن شۇلۇڭلىنغانىدى، ئەلۋەتتە.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار جەمئىيىتى ئەركىن دېھقانلارنىڭ ۋە ئەركىن كەسىپدارلارنىڭ ئەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنى چەتكە قاقمىغانىدى. لېكىن، مال - مۈلۈك ئىگىدارچىلىقىدىن ئىبارەت ئاساسلىق تەرەپتىن ئالغاندا، بۇ جەمئىيەتتە فېئودال خوجىلار (جۈملىدىن چوڭ بەگلەر) مۈلۈكچىلىكى يېتەكچى ئورۇندا تۇراتتى. فېئودال خوجىلار يانچىلارنىڭ تېرىشىغا ئۇلۇشلۇك يەر بۆلۈپ بەرگەنىدىن باشقا، يەنە ئۆزلىرىنىڭ «شەخسىي يەرلىرى» بولاتتى. خوجىلارنىڭ شەخسىي يەرلىرىنىمۇ يانچىلار

* «ھەرىپەتلىك، قەيسەر ناھەزرەتنىڭ خانغا يولىغان نامىلىرى»، 76 - جىلد.

ئۆزىنىڭ ئۇلاغ ۋە سايمانلىرىنى ئىشلىتىپ تېرىپ بېرەتتى، لېكىن، ئۇنىڭدىن چىققان ھۇسۇلنىڭ ھەممىسىنى خوجىلارغا تاپشۇرۇپ بېرەتتى①. يەر ئىجارىسى ئۈچۈن ئىشلەپ بېرىدىغان بۇ خىل تۈزۈم تاكى XIX ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرى (داۋگۇاڭنىڭ دەسلەپكى يىللىرى) غا قەدەر خېلى ئومۇمىيۈزلۈك مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. يانچىلارنىڭ ئۆزىنىڭ تېرىلغۇ ئۇلاغلىرى ۋە دېھقانچىلىق سايمانلىرى بولغاندىن باشقا ھېچنېمىسى يوق ئىدى. خوجىلارمۇ ئۇلارغا بېرىدىغان ئۇلۇشلۇك يەرلەرنى ھامان ناچار يەرلەردىن ئايرىپ بېرەتتى. فېئودال بەگ - خوجىلار ئۆزىنىڭ يەرلىرىنى يانچىلارغا ھەقسىز تېرىتقاندىن باشقا، ئۇلارنى يەنە مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ مۇداپىئە ئىشلىرى، پادا بېقىش، كۆكتات تېرىش، كۆۋرۈك سېلىش، ئالۋان - سەيسىلىرىگە تۇتۇپ بېرەتتى، ئۇنىڭغىمۇ ھېچقانداق ھەق بەرمەيتتى. چىنىڭ سۇلالىسىنىڭ ۋەزىرى سۇئ يۈننىڭ خاتىرىسىگە ئاساسلانغاندا: يەكەننىڭ شەرقىدە 12 ئورۇندا ھەربىي رابات بولۇپ، ھەربىر راباتتا 30 دىن كىشى ئىشلەيتتى، ئۇلارغا ئايلىق بېرىلمەيتتى②. مانا بۇ بەگلەرنىڭ خەلقنى ھاشارغا تۇتقانلىقىنىڭ بىر مىسالى. ئۇنىڭدىن باشقا، كونا تۈزۈم بويىچە ھاكىمبەگلەر قوراللىق كۈچ ساقلاش، دېھقانلارنى قىرىش - چېپىش، بۇلاش - تالاش ھوقۇقىغىمۇ ئىگە ئىدى، ئۇلار خەلقنى ھەرخىل جازا قوراللىرى بىلەن جازالايتتى. قەشقەرنىڭ ھاكىمبېگى يۈنۇس دەھشەتلىك جازالاش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ ئىقرار قىلدۇرۇش ئارقىلىق تۆت كىشىنى ئۆلتۈرۈۋەتكەنىدى③. ھاكىمبەگلەر تەرىپىدىن كۆرسىتىپ

---

① «مەرىپەتلىك، قەيسەر ناھەزرەتنىڭ خانغا يوللىغان نامىلىرى»، 77 - جىلد.

② «شىنجاڭ ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە»، 3- جىلد.

③ «شىنجاڭ ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە»، 3- جىلد.

بەلگىلىنىدىغان قازىلار قانۇن ئەدلىيە ئىشلىرىنى مونوپوليە قىلىۋالغان بولۇپ، بارلىق ھەق تەلەپ، دەۋا ئىشلىرى توغرىسىدا قازىلار ھۆكۈم چىقىراتتى. لېكىن، ھاكىم بەگلەرنىڭمۇ جازالاش، سوراق قىلىش ھوقۇقى بار ئىدى. تۈرپاننىڭ ئىنانچىخانى، جاساقى سۇلايمان ئۆز تەۋەسىدىكىلەرنى شەخسىي ئوردىسىدا جازالايتتى ھەتتا ئۇلارنىڭ بەزىلىرىنى ئاختا قىلىپمۇ تاشلىغانىدى①.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇيغۇر بەگلىرىنىڭ فېئودالليق يەر ئىگىلەش ئۇسۇلىنى چەكلىگەن بولسىمۇ، لېكىن بەگلەر يەنىلا ھەر خىل ئىمتىيازلاردىن پايدىلىنىپ يەر ۋە يانچىلىرىنى كۆپەيتىپ، چەكلەشكە ئۇزلۇكسىز قارشىلىق كۆرسىتىپ تۇردى. ئۇلارنىڭ بۇخىل چەكلەشكە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى ئۇلغىيىپ كەتكەنلىكتىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى چىيەنلۇڭ خان دەۋرىدىكى بەلگىلىمىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەكىتلەشكە مەجبۇر قىلدى. 1828 - يىلى (داۋگۇاڭنىڭ 8 - يىلى) چىڭ ئوردىسى قايتىدىن چەكلەش پەرمانى چىقىرىپ: «بۇنىڭدىن كېيىن چىيەنلۇڭ خان دەۋرىدە بەلگىلەنگەن ئۆلچەم مەڭگۈ ئىجرا قىلىنسۇن»② دەپ تەكىتلەندى. بۇنداق قىلىشتىن مەقسەت بەگلەرنىڭ يەرلەرنى قوشۇۋېلىشىغا، ئۆزىگە قاراشلىق «يانچى» لارنى كۆپەيتىشىگە رۇخسەت قىلماسلىقتىن ئىبارەت ئىدى. XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا (چىڭ سۇلالىسى جياچىڭ خانىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىن داۋگۇاڭ خانىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا)، چىڭ سۇلالىسى بەگلەرنىڭ ئىمتىيازىنى ئاجىزلاشتۇرىدىغان بىر قاتار تەدبىرلەرنى بەلگىلىدى. مەسىلەن: ھاكىمبەگلەرنىڭ

① «ۋاسسالاز ھەققىدە ئومۇمىي بايان»، 16 - جىلد.

② «مەرىپەتلىك، قەيسەر ناھەزرەتنىڭ خانغا يوللىغان نامىلىرى»، 77 - جىلد.

ئەدلىيە ھوقۇقى ۋە باشقا ئىمتىيازلىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1813 - يىلى (جياچىك خانىنىڭ 18 - يىلى)، چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى ھاكىمبەگلەر «قىيىناپ سوراق قىلىدىغان» ئىشنى قىلماسلىقى لازىم، «ھەرقايسى شەھەرلەرنىڭ ھاكىمبەگلىرى بۇرۇنقى قىيىن - قىستاقتا ئالىدىغان جابدۇقلارنى شۇ يەردە تۇرۇشلۇق ئامبال يامۇللىرىغا تاپشۇرۇپ بېرىشى كېرەك؛ ئەنزە سادىر قىلغان جىنايەتچىلەرنى سوراق قىلىش، جازالاشقا توغرا كەلسە، بۇنى شۇ يەردە تۇرۇشلۇق ئامبال يامۇلى بىلەن بىرلىكتە سوراق قىلىپ بېجىرىش كېرەك، بەگلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا سوراق قىلىشىغا، جازالىشىغا يول قويۇلمايدۇ.»① دەپ بەلگىلىدى. بەگلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا قورال - ياراق ساقلىشى قاتتىق مەنئى قىلىنىدى. 1828 - يىلى (داۋگۇاڭ خانىنىڭ 8 - يىلى)، چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭدىكى بەگلەرگە «شەخسلەر ئۆز ئالدىغا قورال - ياراق ساقلاش قاتتىق مەنئى قىلىنىدۇ»② دەپ پەرمان چۈشۈردى، شۇنىڭ بىلەن بەگلەرنىڭ ئىمتىيازى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا بىكار قىلىندى.

4 - بۆلۈم ئۇيغۇرلارنىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتى

يەكەن خانلىقى دەۋرىدىن تارتىپ تاكى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىگە قەدەر، ئۇيغۇر رايونىنىڭ ئىقتىسادى يەنمۇ تەرەققىي قىلدى. بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ تارىم ئويمان-

① «شىنجاڭ ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە»، 3 - جىلد

② «مەرىپەتلىك، قەيسەر ئاھەزرەتنىڭ خانغا يوللىغان نامىلىرى»، 77 - جىلد

لىقى ئەتراپىدىكى بوستانلىقلارنىڭ ۋە تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ ئىقتىسادى خېلى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتتى.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تەكشۈرۈپ مۆلچەرلەنگەن ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، 1766 - يىلى (چىيەنلۇڭنىڭ 31 - يىلى)، شىنجاڭ زېمىنى ئىچىدىكى ئاساسلىق جايلاردا 66 مىڭ 871 تۇتۇن ئۇيغۇر بولۇپ، ئۇلارنىڭ جان سانى 262 مىڭ نەپەر ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە:

قۇمۇلدا	1950 تۇتۇن،	12163	نەپەر.
ئىلىدا	6406 تۇتۇن،	20356	نەپەر.
پىچاندا	2937 تۇتۇن،	10373	نەپەر.
قاراشەھەردە	1130 تۇتۇن،	5390	نەپەر.
كۇچادا	1112 تۇتۇن،	4260	نەپەر.
شايارىدا	673 تۇتۇن،	1898	نەپەر.
سايرامدا	500 تۇتۇن،	1627	نەپەر.
بايدا	563 تۇتۇن،	1735	نەپەر.
ئاقسۇدا	7506 تۇتۇن،	24607	نەپەر.
ئۈچتۇرپاندا	822 تۇتۇن،	3158	نەپەر.
قەشقەردە	14056 تۇتۇن،	66413	نەپەر.
يەكەندە	15574 تۇتۇن،	65495	نەپەر.
خوتەندە	13642 تۇتۇن،	44603	نەپەر.

ستاتىستىكا قىلىنغان بۇ سان ئەلۋەتتە تولۇق ئەمەس. شۇنداقتىمۇ بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسى ستاتىستىكا قىلىنغان تۇنجى ماتېرىيال بولۇپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىدە ئۇيغۇرلارنىڭ شىنجاڭدىكى تارقىلىش ئەھۋالىنى چۈشىنىشىمىز ئۈچۈن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ ستاتىستىكىدىن XVIII ئە-

سىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى ۋە ئاخىرقى مەزگىللىرىدە قەشقەر، يەكەن، خوتەنلەردە ئۇيغۇرلار ئەڭ كۆپ ئىكەنلىكىنى بىلىۋالالايمىز. ئاھالىنىڭ كۆپىيىشى مۇقەررەر يوسۇندا ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ كۆپىيىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغانلىقتىن ئىقتىسادنىڭ تەرەققىياتى بىرقەدەر تېز بولىدۇ.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىدە، ئۇيغۇرلار ئىشلەپچىقىرىش جەھەتتە يېزا ئىگىلىكىنى ئاساس قىلاتتى. شۇنداقلا ئۇلار ئاساسىي جەھەتتىن ھەرقايسى بوستانلىقلاردا ئولتۇراقلاشقان ھالدا ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىناتتى ۋە ھايات كەچۈرەتتى. شۇڭا، تارىم بوستانلىقلىرىدا نۇرغۇن يېزا ـ كەنتلەر شەكىللەنگەنىدى. «زەپەر نامە» نامىلىق كىتابىتىكى مۇلچەرلەرگە ئاساسلانغاندا، XVII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى ۋە ئاخىرلىرىغا يېتىپ كەلگەندە، شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر يېزىلىرىنىڭ سانى تەخمىنەن 1000 ئەتراپىدا بولغان. «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» نامىلىق كىتابتا: «..... مۇسۇلمانلارنىڭ شەھەر ـ يېزىلىرى..... تەرەپ ـ تەرەپكە تارالغان بولۇپ، ئۆزئارا تۇتۇشۇپ كەتكەن»① دەپ يېزىلغان. بۇ كىتابتا كونكرېت مەلۇمات بېرىلگەنلىرىدىن: قەشقەرگە قاراشلىق يېزا ـ كەنت 16؛ يەكەنگە قاراشلىق يېزا ـ كەنت 31؛ خوتەنگە قاراشلىق يېزا ـ كەنت ئالتە؛ يېڭىسارغا قاراشلىق يېزا ـ كەنت توققۇز؛ ئاقسۇغا قاراشلىق يېزا ـ كەنت 22؛ ئۇچتۇرپانغا قاراشلىق يېزا ـ كەنت 11؛ بايغا قاراشلىق يېزا ـ كەنت 18؛ سايرامغا قاراشلىق يېزا ـ كەنت توققۇز؛ كۇچاغا قاراشلىق يېزا ـ كەنت 97؛ شايارغا قاراشلىق يېزا ـ كەنت 32②؛ قۇمۇل، تۇرپان ۋە تېيانشاننىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر يېزا ـ كەنتلىرى ستاتىستىكا

① «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»، 33 ـ جىلد.

② «شىنجاڭ ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە» 3 ـ جىلد.

قىلىنمىغان. ستاتىستىكا قىلىنغان يېزا ـ كەنتلەر ئىچىدە بەزى يېزا ـ كەنتلەر ناھايىتى ئۇزۇن تاردىقا ئىگە. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرى ياكى چىڭ سۇلالىسىدىن كېيىن ناھىيە دەرىجىلىك مەمۇرىي ئورۇن ياكى شەھەرلەر تەدرىجىي شەكىللىنىشكە باشلىدى. قەشقەرگە قاراشلىق ئۈستۈن ئاتۇش، پەيزاۋات، توققۇزاق، يوپۇرغا؛ يەكەنگە قاراشلىق مارالبېشى، بارچۇق، پوسكام، قارغىلىق؛ خوتەنگە قاراشلىق ئىلچى، قاراقاش، يۇرۇڭقاش، كېرىيە، چىرىيە يېزىلىرى مانا شۇ تىپقا كىرىدۇ.

تەبىئىي شەرت ـ شارائىت مۇناسىۋىتى تۈپەيلىدىن، شىنجاڭدا ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان رايونلارنىڭ زور كۆپ قىسمى دېھقانچىلىقىنى راۋاجلاندۇرۇشتا ئوبدان شەرت ـ شارائىتقا ئىگە ئىدى. شۇڭا، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئالدىنقى مەزگىلگە قەدەر بۇ رايونلارنىڭ دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدا خىلمۇ خىل مەھسۇلاتلار ئىشلەپچىقىرىلىدىغان بولدى. دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىدا بۇغداي، كېۋەز، ئاق قوناق، شال، كۆممىقوناق، ئارپا، كۈنجۈت، كەندىر، ماش ـ پۇرچاقلار ئاساس قىلىناتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، ھەرقايسى جايلاردا يەنە قوغۇن ـ تاۋۇزلار تېرىلاتتى ۋە مېۋە ـ چېۋە ئۆستۈرۈلەتتى؛ پىلىچىلىك ئىشلىرىمۇ راۋاجلانغانىدى. قوغۇن ـ تاۋۇز، مېۋە ـ چېۋە، ئۈزۈمچىلىك ئىشلىرى تەرەققىي قىلغان بولۇپ، بۇ جەھەتتە مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمالى بويىچە بەكمۇ داڭق چىقارغانىدى. «غەربىي يۈرتتا كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرىم» ناملىق كىتابتا: «تۇرپاندىن بۇغداي، قوناق، زىغىر قاتارلىق مەھسۇلاتلار چىقىدۇ، قوغۇن ـ تاۋۇز، ئۈزۈملەرنىڭ تۈرى بەك كۆپ. ھەممىسى داڭلىق بولۇپ، غەربىي يۈرت بويىچە بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. يەرلىرى مۇنبەت بولۇپ، كېۋەز، پۇرچاق تېپىدىكى زىرائەتلەرنى تېرىشقا باب

كېلىدۇ»، دەپ كۆرسىتىلگەن. تۇرپاننىڭ ئەھۋالى شۇنداق ئىدى، ئۇنىڭدىن باشقا چوڭراق بوستانلىقلارنىڭ ئەھۋالىمۇ بىر ـ بىرىگە ئوخشىشىپ كېتەتتى.

بۇ مەزگىلدە ئۇيغۇر دېھقانلىرى تۆمۈر ساپانلارنى ئىشلەتكەن. لېكىن كۆپ سانلىقى دېھقانلار ياغاچ بۇقۇسلارنى ئىشلىتەتتى. يەرنى ئاغدۇرغاندا بىر بۇقۇسنى ئىككى ئۆكۈز سۆرەيتتى. يەر چاناشتا ئاساسلىقى كەتمەن ئىشلىتەتتى. خامان ھەيدەپ دان ئايرىشتا «موما»* قاداش ئۇسۇلى قوللىنىلاتتى. دېھقانچىلىق پۈتۈنلەي سۇغىرىش ئارقىلىق بولاتتى. سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىدىغان سۇ تېيانشان، كۈئېنلۈن، ئالتاي قاتارلىق تاغ تىزمىلىرىدىكى قار ـ مۇزلاردىن ئېرىپ ئېقىپ كەلگەن سۇلاردىن ئىبارەت ئىدى. ئۇيغۇرلار مانا مۇشۇنداق قار ـ مۇز سۇلىرىدىن ھاسىل بولغان دەريا ـ ئېقىنلاردىن پايدىلىنىپ، ئېرىق ـ ئۆستەڭلەرنى چېپىپ، سۇ باشلاپ كېلىپ يەر سۇغىراتتى. خوتەن رايونى ئاساسلىقى يۇرۇڭقاش دەرياسى بىلەن قاراقاش دەرياسىنىڭ سۈيىگە، يەكەن رايونى ئاساسلىقى تىزناپ دەرياسى بىلەن يەكەن دەرياسىنىڭ سۈيىگە، ئۈچتۇرپان، ئاقسۇ قاتارلىق جايلار ئاقسۇ دەرياسىنىڭ سۈيىگە، قەشقەر ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلار قىزىل دەريا (قەشقەر دەرياسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) بىلەن گەز دەرياسىنىڭ سۈيىگە، قاراشەھەر رايونى قاراشەھەر دەرياسى بىلەن ئۇنىڭ ئايغىدىكى كۆنچى دەرياسىنىڭ سۈيىگە تايىنىپ تېرىقچىلىق قىلاتتى. باشقا جايلارمۇ يېقىن ئەتراپتىكى تاغلاردىن ئېقىپ كەلگەن دەريا يېكى جىلغا سۇلىرىدىن پايدىلىنىپ

---

* موما ـــ خامان ئۈچۈن راسلانغان مەيدانىنىڭ ئوتتۇرىسىغا قادىلىدىغان ياغاچ. خامانغا قوشۇلغان ئۆكۈز، ئىشەك قاتارلىق ئۇلاقلارنى «موما»غا باغلاپ ئايلاندۇرۇش ئارقىلىق دەسسىتىپ دان ئايرىلاتتى. بۇخىل ئۇسۇل «خامان ھەيدەش» دەپ ئاتىلاتتى.

تېرىقچىلىق قىلاتتى. ئۇيغۇرلار دەريا سۇلىرىدىن پايدىلىنىشتا بىرقەدەر پۇختا سۇغىرىش سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرگەن بولۇپ، ھەرقايسى جايلاردا كۆلىمى بىر قەدەر چوڭ بولغان سۇ ئىنشائاتلىرى بار ئىدى. چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، جايلارنىڭ سۇ ئىنشائاتلىرى ئاساسدا، بارا - بارا يەنە بىرمۇنچە ئېرىق - ئۆستەڭلەرنى چاپقۇزدى. شۇنىڭ بىلەن بەزى يەرلەرنىڭ سۇغىرىش سىستېمىسى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتى. ئۇنۇم بېرىدىغان يەر كۆلىمىمۇ كېڭەيدى. ئۇنىڭدىن باشقا، تۇرپان، قەشقەر رايونىنىڭ بەزى يېزا - كەنتلىرى سۇغىرىشتا كارىز سۇيى ئىشلىتەتتى. «كارىز» ئەينى ۋاقىتتا شۇ جايىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئۇيغۇن كېلىدىغان بىر تۈرلۈك ئىلغار سۇ ئىنشائاتى ئىدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ قول سانائىتى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىدە خېلى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەنىدى. خوتەن، چىرىيە، قاراقاش، قەشقەر، يەكەن قاتارلىق جايلاردىن يىپەك ۋە يىپەك توقۇلما بۇيۇملار چىقاتتى. بۇ يەردىن چىقىدىغان شايى - ئەتلەسلەر ئالاھىدە روشەن يەرلىك ئالاھىدىلىككە ۋە مىللىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، بۇ يەرلەردىن ۋە باشقا جايلاردىن پاختا يىپتىن توقۇلغان، گۈل نۇسخىلىرى كۆركەم، پىششىق ھەم چىداملىق ماتا، چوتا، سەگەز، ھەمزەك - چەكمەن؛ نۇسخىسى بەكمۇ چىرايلىق، قوي يۇڭىدىن توقۇلىدىغان زىلچا - گىلەم، پالاس - شىرداق، كىگىز قاتارلىقلار چىقاتتى. تۇماقچىلىق، بۆرك - دوپپىچىلىق قول ھۈنەرۋەنچىلىكى بەكمۇ ئومۇملاشقان بولۇپ، تۇماق - تەلپەك، قالپاقلار، ھەرخىل چىرايلىق نۇسخىلاردا نەپىس ئىشلىنىدىغان خىلىمۇ خىل دوپپىلار چىقاتتى. بۇنداق مەھسۇلاتلارنىڭ كۆچا، قەشقەرلەردىن چىقىدىغانلىرى بەكمۇ داڭلىق ئىدى. ياغاچتىن ئىشلىنىدىغان جاب-

دۇق - سايمانلاردىن ساندۇق، قوشۇق - چۆمۈچ، سىرلىق ياغاچ تاۋاق، بۆشۈك قاتارلىق بۇيۇملارنىڭ ئىشلىنىش ھۈنەر - سەنئىتى سەۋىيىسى خېلى يۇقىرى بولۇپ، ئىشلىتىشكە ئەپلىك بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ھۈنەر - سەنئىت جەھەتتىمۇ مەلۇم قىممەتكە ئىگە ئىدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ نەقىشچىلىق ھۈنەر - سەنئىتىمۇ خېلى داڭلىق ئىدى. «غەربىي چېگرا ھەققىدە قىسقىچە مەلۇمات» ناملىق كىتابنىڭ 43 - جىلدىدا: «بۇ يەرنىڭ ئادەملىرىنىڭ قولى ئەپچىل بولۇپ، نەقاشلىققا ماھىر» دېيىلگەن؛ «غەربىي يۇرتتا كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىم» ناملىق كىتابنىڭ 2 - جىلدىدا: «قەشقەرلىكلەر... ھۈنەر - سەنئەتكە بەكمۇ ماھىر بولۇپ، قاشتېشى ۋە ئالتۇندىن خىلمۇ خىل نەپىس، چىرايلىق بۇيۇملارنى ئىشلەيدۇ»؛ «ئاقسۇدا نۇرغۇن ماھىر ئۇستىكارلار بار، ئۇلار ئىشلىگەن زىبۇ زىننەت بۇيۇملىرى بەكمۇ كۆركەم» دېيىلگەن. نەقىشچىلىق، گۈل چېكىش تېخنىكىسى كۆپىنچە بىنا - قۇرۇلۇشلارنى گۈزەللەشتۈرۈش، ئالتۇن - كۈمۈش، زىبۇ زىننەت بۇيۇملىرى. قاشتېشى بۇيۇملىرى ۋە مىس جابدۇقلارنى ياساشتا قوللىنىلاتتى. مىللىي چالغۇ ئەسۋابلىرىغا، ئېگەر - جابدۇق، پىچاق دەستىلىرىگە سۆڭەك دەندانىدىن نەقىشلەر چىقىرىلاتتى.

چىلىك سۇلالىسىنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىدە ئۇيغۇرلار بازار شەكلى ئارقىلىق سودا - سېتىق ئىشلىرىنى ئېلىپ باراتتى. بۇنداق بازار ھەپتىدە بىر قېتىم ئۆتكۈزۈلەتتى. ھەپتىنىڭ قايسى كۈنى ئۆتكۈزۈلىدىغانلىقى تەۋرىسىدا جايلارنىڭ ئادەتتى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، ھەپتىنىڭ قايسى كۈنى ئۆتكۈزۈلسە بولۇۋېرەتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، بازارلار چوڭ بازار، كالتا بازار دەپ ئايرىلاتتى. يېزىلاردا كالتا بازار، چوڭراق شەھەرلەردە چوڭ بازارلار بولاتتى. بازارغا نۇرغۇن مال كېرەتتى. بازار قىلىش ئۈچۈن

كېلىدىغان ئاھالىمۇ كۆپ ئىدى. XVII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يەركەن داڭلىق سودا شەھىرىگە ئايلانغانىدى. «بېنوئىت دېگو- يېسىنىڭ قىتانغا قىلغان زىيارىتى» ناملىق كىتابتا: «يەكەن قەشقەرىيىنىڭ پايتەختى، بۇ يەرگە تەرەپ - تەرەپتىن كېلىدىغان سودىگەرلەر ئىنتايىن كۆپ ئىكەن. ئۇلار ھەر خىل ماللارنى ئالماشتۇرۇپ سودا قىلىشىدىكەن، بۇ يەر مۇشۇ رايونىدىكى مەشھۇر بازار ئىكەن»* دەپ تەسۋىرلەنگەن. XVIII ئەسىردە، يەكەن ئۇيغۇرلار رايونى بويىچە ئەڭ چوڭ سودا شەھىرى ۋە تاشقى سودا مەركىزى ئىدى. «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» ناملىق كىتابنىڭ 18 - جىلدىدا: مەزكۇر شەھەرنىڭ «دائىرىسى ئون چاقىرىمدىن ئاشىدۇ. ئالتە دەرۋازىسى بار» دەپ خاتىرىلەنگەن. «غەربىي يۇرتتا كۆرگەن- ئاڭلىغانلىرىم» ناملىق كىتابتا: مەزكۇر شەھەرنىڭ «رەستىلىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئون چاقىرىم كېلىدۇ. بازار كۈنلىرى بازارغا نۇرغۇن مال كىرىدۇ، بازار ئادەمگە تولۇپ كېتىدۇ. ئاجايىپ ئېسىل زىبۇ زىننەت بۇيۇملىرى سودىسى دائىم بولۇپ تۇرىدۇ. بازارغا كىرگەن قارا مال، مېۋە - چېۋە دېگەنلەرنىڭ سانىنى ئېلىپ بولغىلى بولمايدۇ»، «سەنشى، شەنشى، جياڭسۇ، جېجياڭلىقلار شۇنچە يىراق جايلاردىن خەۋپ - خەتەر، جەبر - جاپالارغا قارىماي بۇ يەرگە كېلىپ سودىگەرچىلىك قىلىدۇ. بۇ يەرگە چەت ئەللەردىن، مەسىلەن: ئەنجان، تىبەت، قوقەنت، كەشمىر قاتارلىق جايلاردىنمۇ كىشىلەر كېلىپ سودىگەرچىلىك قىلىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن.

يەكەندىن باشقا، قەشقەر، ئاقسۇ، پىچان، قۇمۇللارمۇ ئاساسلىق سودا شەھەرلىرى ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە قەشقەر جۇغ-

*«جۇڭگو بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ مۇناسىۋەت تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى»، 1 - توم، 421 - بەت.

راپىيىلىك ئورۇن جەھەتتىن جۇڭگو بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا سودا يولىنىڭ مۇھىم تۈگۈنىگە جايلاشقان بولۇپ، سودا - تىجارەت ۋە تاشقى سودا ئىشلىرى تېخىمۇ گۈللەنگەنىدى. قەشقەرنىڭ تاشقى سودا ئوبيېكتى ئاساسلىقى فەرغانە ئويمانلىقى، ئامۇ دەريا سىستېمىسى ئوتتۇرا ۋە ئايا‌غ تەرىپىدىكى رايونلار، ئافغانىستان، ھىندى دەريا سىستېمىسى يۇقىرى تەرىپىدىكى رايونلار ئىدى. بۇ يەردە ئاساسلىقى يىپەك توقۇلما بۇيۇملار، قاشتېشى جابدۇقلىرى، بۆز رەخت ھەمدە ئىچكى رايونلاردىن كەلتۈرۈلگەن چاي، جانان قاچىلار، رەۋەن قاتارلىق مالىلار سوددىسى بولاتتى. ئاقسۇ، پىچان، قۇمۇللارنىڭ سودا ئەھۋالى ئاساسىي جەھەتتىن قەشقەر، يەكەنلەرنىڭكىگە ئوخشىشىپ كېتەتتى. 1764 - يىلى (چىيەنلۇڭنىڭ 29 - يىلى)، يەكەننىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى ئورچىڭنىڭ ھاكىمبەگ ھادى خوجا ئارقىلىق تەكشۈرۈپ ئىگىلىگەن ئەھۋالنى ئاساسلانغاندا، ئەينى ۋاقىتتا، يالغۇز يەكەن شەھىرىدىلا مەخسۇس سودىگەرچىلىك قىلىدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ سانى 200 دىن ئاشىدىكەن. سودىگەرلەرنى مەخسۇس بەگلەر باشقۇراتتى. ھەرقايىسى شەھەرلەردىكى ئۇيغۇر سودىگەرلەرنىڭ سودا قىلىدىغان پائالىيەت دائىرىسى بەكمۇ كەڭ ئىدى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ۋەتەننىڭ ئىچكىرى جايلىرىغا بېرىپ خىلى ئۇزاق ۋاقىتقىچە سودىگەرچىلىك قىلاتتى. ھەتتا بەيجىڭ قاتارلىق يىراق شەھەرلەرگىچە بېرىپ تىجارەت قىلاتتى. XVII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىمۇ گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ خېشى كاردورىدىكى سۇجۇ (جيۇ چۈەن) رايونىدىمۇ شىنجاڭنىڭ قەشقەر قاتارلىق جايلىرىدىن كەلگەن بىرمۇنچە سودىگەرلەر بار ئىدى*. بەزىلەر تىبەت، خالىخە موڭغۇللىرى بىلەنمۇ سودا - سېتىق قىلىشاتتى. ئۇيغۇرلار بىلەن

*«ماتېئورىسنىڭ جۇڭگو توغرىسىدىكى ئەسلىمىلىرى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى نەشرى، 5 - جىلد، 13 - باب.

سودا قىلىشىدىغان چەت ئەللىك سودىگەرلەر ئاساسلىقى ئەنجان، قوقەند، كەشمىر، ئافغانىستان سودىگەرلىرى ۋە ھىندىستان سودىگەرلىرى ئىدى. XIX ئەسىردە جاھانگىرلار شەرققە قاراپ كېڭەيگەندىن كېيىن، چارروسىيە ۋە ئەنگلىيە سودىگەرلىرىمۇ ئۇيغۇر سودىگەرلىرى بىلەن بىۋاستە سودا قىلىشقا باشلىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە چارروسىيىنىڭ سودا مىقدارى بىرقەدەر كۆپ ئىدى. چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ تاشقى سودىسىغا چەك قويۇپ، بەزى نىزامنامە ۋە باج ئېلىش چارىلىرىنى بەلگىلىدى.

سودا ئىشلىرى راۋاجلانغانلىقتىن، بولۇپمۇ ئەينى ۋاقىتتا چېگرا سىرتىدىكى بەزى دۆلەت ۋە رايونلار بىلەن بولغان سودا ئالاقىسى بارلىققا كەلگەنلىكتىن، ئۇيغۇرلارنىڭ تاۋار ئىگىلىكى كۈندىن - كۈنگە راۋاجلاندى. پۇل ئوبوروتى سودا پائالىيىتىدە مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىدى. چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن ئىلگىرى، ئۇيغۇرلار رايونىدا ئاساسلىقى مىستىن ياسالغان «يارماق» پۇل خەجلىنەتتى. بۇ خىل پۇلنىڭ ئۆلچەملىك ئېغىرلىقى ئىككى مىسقال بولۇپ، پۇلنىڭ ئوڭ تەرىپىگە توت موڭغۇل يېزىقىدا جۇڭغار تەيجىسىنىڭ نامى ئويۇلغان، كەينى تەرىپىگە چاغاتاي يېزىقى (شۇ چاغدىكى ئۇيغۇر يېزىقى) دا پۇل قۇيۇلغان يەرنىڭ نامى ئويۇلغانىدى. پۇلنىڭ كۆپ قىسمى يەكەندە قۇيۇلاتتى. بۇ خىل پۇل كىچىك ھەم قېلىن بولۇپ، ئوتتۇرىسىدا تۆشۈكى بولمىغانلىقتىن ئېلىپ يۈرۈشكە ئەپسىز ئىدى. ئۇنىڭ بىر دانىسى «بىر پۇل» دەپ ئاتىلاتتى، ئەللىك پۇل بىر تەڭگە ھېسابلىناتتى. چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى پۇلنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، قېلىپلاشتۇرۇش، ئوبوروت ئىشلىرىغا ئوڭايلىق تۇغدۇرۇش قاتارلىق مەقسەتلەرنى كۆزدە

تۇتۇپ، ئۇيغۇرلار رايونىدا خەجلىنىۋاتقان پۇلنى ئۆزگەرتىپ قۇ-
يۇشنى بەلگىلىدى. ئۆزگەرتىپ قويۇلغان پۇل پۈتۈنلەي چىك
سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى تارقاتقان پۇلنىڭ نۇسخىسى
بويىچە مىستىن يۇمىلاق شەكىلدە، ئوتتۇرىسىغا چاسا تۆشۈك
چىقىرىپ، ئوڭ تەرىپىگە خەنزۇچە «宝通» دېگەن خەت، تەتۈر
تەرىپىنىڭ بىر يېرىغا ئۇيغۇرچە، بىر يېرىغا مانجۇچە خەت
ئويۇلغان. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يېڭى پۇل قويۇش ئۈچۈن
يەكەن، ئۈچتۇرپان، ئاقسۇ، كۇچا، ئىلى قاتارلىق جايلاردا
كۆپلىگەن پۇلخانىلارنى قۇردى. بۇ خىل پۇلخانىلار ھەرقايسى
مەزگىللەردە بىر-بىر خىل يېڭى پۇل قۇيماقچى بولسا، ئاۋۋال
يېڭى پۇلنىڭ نۇسخىسى، ۋەزنى، قىممىتى قاتارلىق جەھەتلەردە
چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقى ياكى پادىشاھ-
نىڭ شەخسەن روخسىتىنى ئېلىشى شەرت ئىدى. ئۇنىڭدىن
باشقا، غەربىي تارىم رايونىدىكى ئۇيغۇرلار ئايرىۋاشلاش ئىش-
لىرىدا «چارەك» ۋە «پاتمان» دېگەنگە ئوخشاش ئۆلچەم بىر-
لىكلىرىنى قوللىناتتى. XVII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرا ۋە كېيىنكى
مەزگىللىرىدىكى ئۆلچەم بويىچە، بىر «پاتمان» ئەينى ۋاقىتتا
ھۆكۈمەت قوللىنىدىغان دادەن (چوڭ تاغار) ھېسابى بويىچە
تۆت كۈرە بەش كاپچىغا، بىر «چارەك» ئەينى ۋاقىتتا ھۆكۈمەت
قوللىنىدىغان جىڭ ھېسابى بويىچە ئون جىڭغا توغرا كېلەتتى.
ئۇزۇن - قىسقىلىقنى ئۆلچەش بىرلىكى «گەز» دەپ ئاتىلاتتى.
كۆپ مىقدارلىق ئاشلىق - دانلارنى ئۆلچەشتە «تاغار»
بىرلىك قىلىناتتى*.

ئىقتىسادنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ
مەدەنىيىتىمۇ تەرەققىي قىلىپ گۈللەندى. بىراق، ئىسلام دىنى

*«غەربىي يۇرتتا كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىم»، 7 - جىلد. «جۇڭغارلارنى
تىنچىتىش تەدبىرلىرى»، 75 - جىلد.

پۈتۈن مىللەت ئېتىقاد قىلىدىغان دىن بولغاچقا، ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتىگە ئىسلام مەدەنىيىتى بىلەن ئەرەب مەدەنىيىتى كۆچ-لۈك تەسىر كۆرسەتتى.

ئۇيغۇرلار يېزىق جەھەتتە، يەنىلا ئىلگىرى قوللىنىپ كېلىۋاتقان ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى چاغاتاي يېزىقىنى قوللىناتتى. چاغاتاي يېزىقىدا نۇرغۇن ئەسەرلەر يېزىلدى. تارىخ، ئەدەبىيات، كالام - دەستۇر، تىبابەتچىلىك، يېزا ئىگىلىكى ۋە ئىلمىي نۇجۇمغا ئائىت نۇرغۇن كىتابلار بارلىققا كەلدى. «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» ناملىق كىتابنىڭ 48 - جىلدىدا: «مۇسۇلمانلارنىڭ «تارىخ» دەپ ئاتالمىدىغان كىتا-بى ئىچكى ئۆلكىلەردىكى تارىخ كىتابلىرىغا ئوخشىشىدۇ؛ ئوقۇش كىتابى «ئېلىپبە» دەپ ئاتالمىدۇ؛ دىنىي كىتابى «قۇرئان» دەپ ئاتالمىدۇ؛ تىبابەتچىلىك كىتابى «تېۋىپ كىتابى»، يېزا ئىگى-لىكى توغرىسىدىكى كىتاب «رىسالە» دەپ ئاتالمىدۇ؛ پالچىلىق كىتابى «رۇزنامە» دەپ ئاتالمىدۇ؛ ئۇنىڭدىن باشقا بىر قانچە يۈزخىل كىتابلىرى بار»، دېيىلگەن. «غەربىي يۇرتتا كۆرگەن-ئاڭلىغانلىرىم» ناملىق كىتابنىڭ 7 - جىلدىدىمۇ: «مۇسۇلمانلار يېزىقىدا يېزىلغان تىببىي كىتاب، پالىنامە، ئاب - ھاۋاغا ئائىت كىتابلار، بۇرۇنقى دەۋرلەر خاتىرىلەنگەن كىتابلار، ھەرقايسى ئەللەرنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالى خاتىرىلەنگەن كىتابلار بار» دېيىلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە بەزى يۇقىرى قاتلام كىشىلىرى خەنزۇچە تىل - يېزىقلارنىمۇ ئۆگەنگەنىدى.

بۇ مەزگىلدە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى مىسلىسىز تەرەققىي قىلدى. بىر مۇنچە رېئالىست يازغۇچىلار ۋە رېئالىزملىق ئەسەرلەر بار-لىققا كەلدى. ئۇلارنىڭ مەشھۇر ۋەكىللىرى خىرقىتى، زەلىلى، نۆبىتى، ئابدۇرۇھىم نىزارى، قەلەندەر، ئىمىر ھۈسەيىن سەبۇرى، مولا بىلال ۋە تەجەللى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. خىرقىتى

ئۆزىنىڭ مەسنەۋى ئۇسلۇبىدا يازغان «مۇھەببەتنامە ۋە مىھنەتكامە» ناملىق ئەسىرىدە ئادەملەشتۈرۈپ يېزىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، قىزىل گۈل بىلەن بۈلبۈلنىڭ پاك مۇھەببىتىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق زۇلمەت ۋە زوراۋانلىق ئۈستىدىن شىكايەت قىلغانىدى؛ زەلىلىنىڭ داستانىدا زۇلۇمغا قارشى تۇرۇش، خەلققە ھېسداشلىق بىلدۈرۈش، ھەققانىيەتتە چىڭ تۇرۇش، جاھالەتنى قامچىلاش قاتارلىق مەزمۇنلار ئاساس قىلىنغان. زەلىلى شىنجاڭنىڭ نۇرغۇن جايلىرىدا كېزىپ چىققان بولۇپ، ئۇنىڭ لېرىكىلىق شېئىرلىرىدا ئانا يۇرتى يەركەنگە بولغان ئىنتايىن چوڭقۇر مۇھەببىتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. نۆۋىتىنىڭ ھاياتى XVII ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن XVIII ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغىچە بولغان مەزگىل ئىچىدە خوتەندە ئۆتكەن. ئۇ ئۆزىنىڭ غەزەللىرىدە ئانا يۇرتىنى ئىنتايىن نەپىس تىل، لېرىكىلىق ئۇسلۇب، پاك مۇھەببەت بىلەن تەسۋىرلىگەنىدى. بۇ مەزگىلدە كۆزگە چېلىقىقان ئەدەبىلەرنىڭ بىرى ئابدۇرېھىم نىزارى بولۇپ، ئۇ شۇ دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش رېئاللىقى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ۋەقەلىكىنى ھېكايە قىلىپ سۆزلەش، تېپىك ئوبرازلاشتۇرۇش ئارقىلىق نوقۇل لېرىكىلىق ئەدەبىياتنى ئۆزگەرتىش ئۈستىدە كۆچ چىقارغان. ئۇنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىدىكى ئىگە ئەسىرى «رابىئە - سەئىدىن» دە، قەشقەر رايونىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ھاياتى بىۋاستە تېما قىلىنغان. ئۇنىڭدا خەلق ئاممىسى مەدھىيەلەنگەن، چىن مۇھەببەت كۈيلەنگەن، فېئودال مۇستەبىتلىك تۈزۈمىنىڭ ۋەھشىيلىكى پاش قىلىنغان. ئۇنىڭ بۇ ئەسىرى تاكى بۈگۈنگە قەدەر ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقىلىپ كەلمەكتە. بۇ ئەسەر جۇڭگونىڭ ئەدەبىيات تارىخىدىمۇ مۇئەييەن ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. قەلەندەر، ئىسىر

هۈسەيىن سەبۈرى، موللا بىلال، بىننى موللا يۈسۈپ ۋە ھەسەن ئاخۇن تەجەللى قاتارلىقلارمۇ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىغا غايەت زور تۆھپىلەرنى قوشتى. ئۇنىڭدىن باشقا، بۇ مەزگىلدە بىرقەدەر كۆپ تارقالغان ۋە تەسىرى كۈچلۈك بولغان ئەسەرلەر موللا ئەلەم شاھىيارىنىڭ «گۈل ۋە بۈلبۈل» داستانى، خوتەنلىك ئۇيغۇر شائىر موللا نىياز بىننى قارى سابىرنىڭ «تەزكىرى ئىمام زەبىھوللا» ناملىق ئەسىرى، موللا يۇنۇس يەركەندىنىڭ «يۈسۈپ - زىلەيخا» داستانى، ئۆمەر باقى يەركەندىنىڭ «پەرھاد - شېرىن» داستانى، قاسىماخۇن قەشقەرىنىڭ «تەزكىرى ئارسلانخان» ناملىق ئەسىرى، ئىمىر ھۈسەيىن سەبۈرىنىڭ «سەبۈرى غەزەللىرى» قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

XIX ئەسىردىن كېيىن چاغاتاي يېزىقىدا يېزىلغان ئەسەرلەر سان جەھەتتىن ئالدىنقى ھەرقانداق مەزگىلدىكىدىن ئېشىپ كەتتى. بۇ مەزگىلدە ئوتتۇرىغا چىققان مەشھۇر ئەسەرلەر موللا ھېيىت بىننى موللا غېرىبىي 1816 - يىلى يېزىپ پۈتتۈرگەن تىببىي ئەسەر «تىبابەتچىلىك»، لۈكچۈنلۈك ئەھمەت خوجام نىيازنىڭ «گۈلزارى چولپان» ناملىق ئەسىرى، شائىر ئىمىرنىڭ «شېئىرلار توپلىمى»، تارىخشۇناس ئىمىننىڭ «تەزكىرى بوغراخان» ناملىق ئەسىرى، مۇھەممەت سىدىق بەرشىدىنىڭ «سىدىق نامە» ناملىق ئەسىرى، ئىسمايىل بەگ بىننى شاھنىڭ «پەندنامە» ناملىق ئەسىرى، موللا رېھىمنىڭ «مۇھەببەت ناخشىلىرى» ناملىق ئەسىرى، قەشقەرلىك مەشھۇر شائىر نوروز ئاخۇن خاتىب زىيائىنىڭ «مەھزۇنىل ۋەھزىنىن» ناملىق داستانى، مەشھۇر تارىخشۇناس مۇھەممەت سىدىق قەشقەرىنىڭ «تەزكىرى ئەزىزان» ناملىق ئەسەرلىرىدىن ئىبارەت.

بۇ مەزگىلدە نۇرغۇن ئەرەبچە، پارسچە ئەسەرلەرمۇ چاغاتايچىغا تەرجىمە قىلىندى. مەسىلەن: بىناقىتىنىڭ پارسچە

يىزىلغان «تارىخى بىناقىت» ناملىق ئەسىرى «تارىخى غەزنەۋى» دېگەن نام بىلەن تەرجىمە قىلىندى. قەشقەرلىك موللا مۇھەممەت تۆمۈرى خاكسار XV ئەسىردە ئۆتكەن پارس ئەدەبىياتچىسى مەۋلانە ھۇسەيىن بىننى ئەلۋائىزكاشفىنىڭ «مۇخسەندى» ناملىق ئەسىرىنى تەرجىمە قىلدى. يەكەنلىك مىرپازىل موللا كېچىك XV ئەسىردە ئۆتكەن مەشھۇر پارس تارىخچىسى خاۋەندى شاھ مىرخۇەندى يازغان دۇنيا تارىخى «گۈلىستان» نى تەرجىمە قىلدى. پوسكاملىق موللا ئابدۇشۈكۈر رابغۇزىنىڭ پارسچە تەرجىمە ئەسىرى «قىسەسۇل ئەنبىيا»نى، ساقى ئاخۇن دېگەن كىشى پارس شائىرى جامىنىڭ «يۈسۈپ - زۇلەيخا» داستانىنى تەرجىمە قىلدى. بۇ تەرجىمە ئەسەرلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى.

ئۇيغۇرلارنىڭ بىسناكارلىق سەنئىتىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكىنى ھازىرغا قەدەر ساقلىنىپ كېلىۋاتقان بەزى قەدىمكى بىنا قۇرۇلۇشلىرىدىن ئوچۇق كۆرۈۋالالايمىز. مەسىلەن: قەشقەردىكى ئاپئاق خوجامازىرى 1640 - يىللىرى ئەتراپىدا ياسالغان. مازار قۇرۇلۇشى تىك پاراللېلىپىپىدقا مايىل غايەت زور، ھەيۋەتلىك قۇرۇلۇش بولۇپ، تۆۋەن تەرىپىنىڭ توغرىسىغا بولغان ئۇزۇنلۇقى 39 مېتىردىن ئاشىدۇ، تۆت بۇرجەكىگە سىرتى سىزلىق ساپال خىش بىلەن بېزەلگەن، ئاستى تەرىپى يوغان، ئۈستى تەرىپى تەدرىجىي كىچىكلىگەن، مۇنارسىمان غايەت تۆت يۈمىلاق تۈۋرۈك قوپۇرۇلغان بولۇپ، ھەربىرىنىڭ ئۈستۈنكى قىسمىغا ئىنتايىن نەپىس نەقىشلەپ ئىشلىنىپ ئۈستىگە ھىلال ئاي مودىلى قادالغان قۇببە ياسالغان. مازارنىڭ تۆپىسى غايەت زور يېرىم شار شەكلىدە خىش بىلەن گۈمبەز چىقىرىپ يېپىلغان. گۈمبەز دىئامېتىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 17 مېتر كېلىدۇ. گۈمبەز ئوتتۇرىسىغىمۇ ئۈستىگە ھىلال ئاي مودىلى قادالغان

ېىر قۇببە چىقىرىلغان. مازارنىڭ ئومۇمىي ئېگىزلىكى 26 مېتىر-دىن ئارتۇق بولۇپ، سىرتقى قىسمى ئاستىدىن تاكى ئۈستىگىچە ئاساسىي جەھەتتىن يېشىل كاھىش بىلەن قاپلانغان بولۇپ، بەزى يەرلىرىگە سېرىق ۋە كۆك كاھىش كىرىشتۈرۈلۈپ بىزەلگەن. سىرلىق كاھىشلارنىڭ كۆپىنچىسىگە ھەرخىل نۇسخىدىكى نەقىشلەر چىقىرىلغان، بەزىلىرىگە پارسچە، ئەرەبچە ئايەت ۋە ئىبرەتلىك سۆزلەر يېزىلغان. ئاپئاق خوجا مازىرىنىڭ ئومۇمىي قۇرۇلۇشىدىنمۇ ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ جەۋھىرىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ھېيتگاھ جامەسى XV ئەسىردە ياسالغان بولۇپ، كېيىن كېڭەيتىپ قۇرۇلغان. جامە دەرۋازىسىنىڭ تاملىرى پۈتۈنلەي گەچ ۋە پىششىق خىشتىن قويۇرۇلغان بولۇپ، دەرۋازا تېمىنىڭ ئىككى تەرىپىگە ئېگىزلىكى 18 مېتردىن ئاشىدىغان، ئۈستىگە قۇببىلىك ئىككى ئېغىز مۇنار ياسالغان، مۇنار قۇببىسىنىڭ تۆپىسىگە ھىلال ئاي مودىلى بېكىتىلگەن. دەرۋازىغا چىرايلىق نەقىشلەر چىقىرىلغان بولۇپ، يېشىل ۋە كۆك سىر بىلەن بىزەلگەن، دەرۋازىنىڭ ئىچىگە كۆپ بۇرجەكلىك بىر ئۆتكۈنچى زال ياسالغان بولۇپ، ئۇنىڭ تۆپىسى پىششىق خىشتىن گۈمبەز شەكلىدە يېپىلغان. ئۇنىڭ ئۈستىگىمۇ ھىلال ئاي مودىلى قوندۇرۇلغان قۇببە ياسالغان. جامەنىڭ رەسمىي زال قىسمى ئۇ زۇنىسىغا 160 مېتردىن ئاشىدۇ، توغرىسىغا 16 مېتر كېلىدۇ. سۇپىلىق پىشايۋىنى بەكمۇ كەڭ بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈستى رەتمۇ رەت تىركەلگەن 100 دىن ئارتۇق نەقىشلىك تۈۋرۈك قويۇپ، تورۇس چىقىرىپ يېپىلغان. تورۇسنىڭ ياغاچلىرىغمۇ ئىنتايىن چېۋەرلىك بىلەن چىرايلىق نەقىشلەر ئويۇلغان ۋە خىلمۇ خىل رەڭدار نۇسخىلار چۈشۈرۈلگەن. ھېيتگاھ جامەسى قۇرۇلۇش كۆلىمى ۋە بىناكارلىق سەنئىتى جەھەتتىن ئوتتۇرا ئاسىياغا

مەشھۇر. يەنە بىر مىسال، تۇرپاندىكى ئىمىن ۋاڭ مۇناري (سۇلايمان گۆڭ مۇناري دەپمۇ ئاتىلىدۇ) تەخمىنەن 1777 - يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 42 - يىلى) ياسالغان. مۇنارنىڭ ئېگىزلىكى 44 مېتر بولۇپ، ئۇستۇنكى قىسمى سىرلىق كاھىش ۋە نەقىش لىنىڭ خىشلار بىلەن زىننەتلەنگەن. مۇنار گەۋدىسى بىرخىل كۆك پىششىق خىشنى ھەرخىل شەكىلدە جىپسىلاشتۇرۇپ، گۈل چىقىرىپ تىزىش ئۇسۇلى بويىچە قوپۇرۇلغان. مۇنارنىڭ ئىچى ئايلانما شەكىللىك تۆۋرۈكسىمان قىلىپ قوپۇرۇلغان بولۇپ، بۇ خىل قۇرۇلما بىر تەرەپتىن مۇنارنى چىڭ تىرەپ تۇرۇش رولىنى ئوينىسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇنىڭدىن 72 باسقۇچلۇق پەلەمپەي ھاسىل بولغان. مۇنار قۇرۇلمىسى ئىلمىيلىك جەھەتتە ۋە سەنئەت جەھەتتە خېلى يۇقىرى سەۋىيىگە ئىگە.

ئۇيغۇرلارنىڭ مۇزىكا ۋە ئۇسسۇل سەنئىتى ئۇزۇندىن بۇيان ئۆز ئەنئەنىسىنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلدى. ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسى «ئون ئىككى مۇقام» XVI ئەسىردە يەكەن خانلىقىنىڭ خانىشى ئامانىسا خېنىم شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن مۇقام ئۇستىلىرىنى تەكلىپ قىلىپ سىستېمىلىق رەتلەپ چىقىقاندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە يەنىمۇ تولۇقلىنىپ يۈكسەلدۈرۈلدى. ئۇنىڭدىن باشقا، تېيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى ھەرقايسى جايلاردا ھەرخىل ئۇسۇلۇب ۋە ھەرخىل تېپتا مۇقام ئېيتىدىغان شەكىللەر بارلىققا كەلدى. «ئون ئىككى مۇقام» — مۇزىكا، ئۇسسۇل، ناخشا بىر گەۋدە قىلىنغان 12 يۈرۈش چوڭ ئەلنەغمە. ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ چوڭ - چوڭ ھېيت - ئايەملىرىدە ۋە شادىمانلىق كۈنلىرىدە ئورۇندىلىنىدىغان مۇھىم مەزمۇنلارنىڭ بىرى بولۇپ، مۇقامنى ئورۇنداشقا قاتنىشىدىغان نەغمىچىلەرنىڭ چالغۇ ئەسۋابلىرى توغرىسىدا ئالاقىدار ھۆججەتلەردە: «داپ ئاساس قىلىنىدۇ. داپنىڭ چوڭى ۋە كىچىكلىرى بولىدۇ. قومۇش نەيـ

نىڭ سەككىز تۆشۈكى بولىدۇ. چاڭنىڭ تارىسى ئەللىكتىن ئاشىدۇ. ساتارنىڭ يەتتە تال تارىسى، يەنى تۆت سىم تارىسى، ئىككى پەي تارىسى، بىر يىپەك تارىسى بولىدۇ. غىجەكنىڭ بوم ۋە زىل بولۇپ تۆت تال تارىسى بولىدۇ، ئاۋازى داپنىڭ رىتمىغا ئەگىشىپ ئۆرلەپ ياكى پەسىيىپ تۇرىدۇ. ئۇسسۇل ئويىنغۇچىلار رىتمىلىق ھالدا داپنىڭ رىتمىنى ئاساس قىلىپ ئايلىنىپ يۈرۈپ ئويناىدۇ»، مۇزىكا باشلانغاندا، «ھەربىر نەغمىدە بىر ئەر، بىر ئايال ئوتتۇرىغا چۈشۈپ، گىلەم ئۈستىدە ئۇسسۇل ئويناىدۇ. ئېيتىلغان ناخشىلار شۇنداق رىتمىلىق، پۇت-قولى بەكمۇ ماسلىشىپ كېلىدۇ، بىرنەچچە كىشى چۆرىدەپ ئولتۇرىدۇ، داپنىڭ رىتمى بىلەن تارىلىق چالغۇلارنىڭ رىتمى ماسلىشىدۇ، مەردانە، ياڭراق كۈيلەر بىلەن باشلىنىپ، چىرتىلگەن باربىتنىڭ ساداسىغا ئەگىشىپ مۇڭلۇق كۈيلەر ئورۇندىلىنىدۇ..... بىر نەغمە تۈگىگەندىن كېيىن يەنە بىر جۈپ ئەر - ئايال ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ، لەرزان ناخشا ساداسىغا ئەگىشىپ ئۇسسۇلغا چۈشىدۇ، بىر - بىرىگە قارىشىپ ناز تەبەسسۇم بىلەن ئويناشىدۇ، كۆپىنچە ياش يىگىت - قىزلار ئۆزلىرىنىڭ مۇھەببەت ھېسسىياتلىرىنى ئىپادىلەيدۇ»* دەپ خاتىرىلەنگەن.

ئۇيغۇرلار كالېندار ئىشلىتىشتە «قەمەرىيە كالېنداری»نى قوللانغانىدى. ۋاقىتنى «قەمەرىيە كالېنداری» بويىچە ھېسابلىغاندا بىر يىل 360 كۈن بولۇپ، 12 ئايغا بۆلۈنىدۇ. بىر ئاي 30 كۈن ھېسابلىنىدۇ. كەبىسە ئاي، كەبىسە يىللار بولمايدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئۆرپ - ئادەتلىرىدىمۇ ئۇلارنىڭ مۇشۇ دەۋردىكى مەدەنىيەت ئەھۋالى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئۇيـ

* «غەربىي يۇرتتا كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىم»، 7 - جىلد، «غەربىي زېمىن توغرىسىدا بايانلار»، 3 - جىلد

ھۇرلارنىڭ بۇ مەزگىلدىكى كىيىم ـ كېچەك ئەھۋالىنى ئالىدىغان بولساق، ئەرلەر ئادەتتە بېشىغا سەللە ئورايتتى ياكى بۆك، تۇماق ـ قالپاق كىيەتتى، ئۇزۇن چاچ قويمايتتى، ساقىلىنى قويۇپ بېرىپ، غىزالانغاندا ئوڭايراق بولسۇن ئۈچۈن، بۇرۇتىنى ياساپ تۇراتتى. ئاياللار بېشىغا رومال سېلىپ يۈزىنى يېپىپ، رومال ئۈستىدىن دوپپا ياكى تۇماق كىيىۋالاتتى. توي قىلمىغان ياش قىزلار چېچىنى ئۇششاق ئۆرۈۋېلىپ، توي قىلغاندىن كېيىن ئىككى تال قىلىپ ئۆرۈپ تۇڭۈۋالاتتى ياكى ئارقىسىغا ساڭگىلىتىۋالاتتى. ئاياللار قۇلىقىغا زىرە، سىرغا، سۆكە ـ مۇنچاقلارنى سېلىشقا، قولىغا ئۈزۈك سېلىشقا ئامراق ئىدى. ئەرلەر كۆپىنچە يۇمىلاق ئويما ياقىلىق، تۇگمىسىز تون چاپان، ئاياللار كۆپىنچە ئۇزۇن كۆڭلەك كىيەتتى. ئايىغىغا كىيىدىغان ئۆتۈك، ھەسە، كېپىشلەر كۆن ـ خۇرۇمدىن تىكىلىدىغان بولغاچقا، بەكمۇ چىداملىق كېلەتتى. ئۇيغۇرلار كۆپىنچە كېسەك ۋە ياغاچ قۇرۇلمىلىنى ئۆيلەردە ئولتۇراتتى. ئۇلار تۇرار جاي مۇھىتىنى گۈزەللەشتۈرۈشكە، دەل ـ دەرەخ تىكىشكە، مۇھىت تازىلىقىنى ئوبدان قىلىشقا بەكمۇ ئەھمىيەت بېرەتتى.

ئۇيغۇرلار نىكاھ ئىشىدا ئاتا ـ ئانىلىرىنىڭ، چوڭلارنىڭ ئاغزىغا قارايتتى، ئىككى تەرەپ ماقۇل بولۇپ توي كۈنىنى بېكىتەتتى، توي كۈنى ئاخۇنۇم نىكاھ پەتىسى ئوقۇغاندىن كېيىن توي قىلغان ھېسابلىناتتى. «بىر ـ بىرىنى ياخشى كۆرۈپ قالغان قىز ـ يىگىتلەر ئۆز ئىختىيارى بىلەن قوشۇلۇۋالمىغان» ئايرىم ئەھۋاللارمۇ ئۇچرايتتى. نىكاھتىن ئاجرىشىشمۇ ئۆز ئىختىيارى بىلەن بولاتتى. ئاجرىشىپ بولغاندىن كېيىن يارىشىۋالمىغانلارمۇ بولاتتى.

5 - بۆلۈم ئۇيغۇر خەلقىنىڭ زوراۋانلىققا قارشى كۈرەشلىرى ۋە جاھانگىر خوجىنىڭ پاراكەندىچىلىكى

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئالدىنقى مەزگىللىرىدە ئۇيغۇر خەلقى چىڭ سۇلالىسىنىڭ يەرلىك ئەمەلدارلىرىغا قارشى بىرقانچە قېتىم كۈرەش قىلدى. بۇ كۈرەشلەرنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئاساسلىقلىرى 1765 - يىلدىكى ئۇچتۇرپان خەلقىنىڭ قوزغىلىڭى ۋە 1815- يىلى قەشقەردە يۈز بەرگەن زىياۋۇددىن خوجا ۋەقەسىدىن ئىبارەت ئىدى.

ئۇچتۇرپان خەلقىنىڭ قوزغىلىڭى 1765 - يىلى (چىيەنلۇڭ خانىنىڭ 30 - يىلى) يۈز بەردى. قوزغىلاڭغا يەرلىك فېئودال خوجىلار بىلەن چىڭ سۇلالىسىنىڭ فېئودال ئەمەلدارلىرىنىڭ خەلقە يۈرگۈزگەن زوراۋانلىق - زالىملىق ھۆكۈمرانلىقى سەۋەب بولدى. قوزغىلاڭ جەريانى مۇنداق بولغانىدى:

ئۇچتۇرپاننىڭ ھاكىمبېگى ئابدۇللا چىڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن قۇمۇلغا ۋاڭ قىلىپ تەينىلەنگەن يۈسۈپنىڭ ئىنىسى بولۇپ، «زالىم تەبىئەتلىك»، «ئاچكۆز كىشى» ئىدى. ئۇ چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرىنى ۋە ئاكىسىنى ھىمايە قىلىپ، خەلقنىڭ «بېشىدا قانلىق قامچىسىنى ئوينىتىپ كۆن ئۆتكۈزەتتى». ھەرخىل ئۇسۇللار بىلەن قاقتى - سوقتى قىلىپ، ئوچۇقتىن ئوچۇق خىيانەت قىلاتتى. ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى كىشىلىرى تەرەپ - تەرەپتە ھارامزادىلىك - ئالدامچىلىق قىلىپ، خەلقنىڭ مال - مۈلكىنى خالىغانچە بۇلاپ - تالايتتى. ئۇنىڭ بۇ قىلمىشلىرى ئۇچتۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ قاتتىق غەزەپ - نەپرىتىنى قوزغىدى. چىڭ سۇلا-

لسىنىڭ ئۇچتۇرپاندا تۇرۇشلۇق خان ئامبىلى سۇچىكمۇ ئىنتايىن تويماس، ئاچكۆز، ئىقتىدارسىز، پاراخور ئەھۋالدار بولۇپ، ئۇ خەلقتە ھەرخىل ئالۋان ـ ياساقلارنى خالىغانچە چېچىپ، خەلقنىڭ خوتۇن ـ قىزلىرىنى خالىغانچە ئايىغ ـ ئاستى قىلغانىدى. ئۇ رەھىمسىزللا بەگنىڭ خوتۇنىنى يامۇلدا قوندۇرۇپ قالغانلىقتىن، رەھىمسىزللانى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇيغۇرلارنىڭ قاتتىق غەزىپىنى قوزغىدى*.

1765 ـ يىلى (چىەنلۇك خانىنىڭ 30 ـ يىلى)، چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇچتۇرپان خان ئامبىلى سۇچىڭ يەرلىك خەلقتىن 240 كىشىنى جىگدە كۆچىتى توشۇش ئۈچۈن ھاشارغا تۇتۇپ، ئۇلارنى ھەيدەپ مېڭىشقا ئۆزىنىڭ ئوغلىنى تەيىنلىدى. ئۇنىڭ ئوغلى يۈك ـ تاقلىرىنى ھاشارچىلارغا كۆتۈرتۈپ ماڭماقچى بولدى. بىراق، يۈك ـ تاقلارنى نەگىچە يۈدۈپ بېرىش ئىنىق ئەمەس ئىدى. ھاشارچىلار بۇ ھەقتە ھاكىم بەگ ئابدۇللادىن يولىورۇق سورىغانىدى. ئابدۇللا سۇ چىڭغا يان بېسىپ، ھاشارچىلارنى «بىھۇرمەتلىك قىلدى» دەپ ئەيىبلەپ قامچا بىلەن نەچچە ئونىنى ئۇرۇۋەتتى. ھاشارچىلار خان ئامبال‌مەھكىمىسىنىڭ تاپىخچى زەڭگىسى (تامغا باشقۇرغۇچى ئەمەلدار)نى تېپىپ يولىورۇق سورىغانىدى، ئۇمۇ ئاق ـ قارىنى سۈرۈشتە قىلماي، ھاشارچىلارنى 30پالاق ئۇرغۇزدى. ھاشارچى خەلقنىڭ كونا‌يېڭى غەزىپى بىراقلا قوزغالدى. ئۇلار رەھىمسىزللا بەگنى باشچى قىلىپ سايلاپ، 2ـئاينىڭ 14ـكۈنى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، ئاۋۇال ئابدۇللانى بالا ـ چاقىسى بىلەن قوشۇپ ئۆلتۈرۈپ تاشلىدى. ئاندىن خان ئامبال يامۇلغا بېسىپ كىرىپ، سۇچىڭ دادا ـ بالا ئىككىسىنى ۋە ئۇنىڭ بارلىق چاكار، چېرىكلىرىنى قويماي يوقـ

*«مۇسۇلمانلار يۇرتى ھەققىدە ئومۇمىي تەپسىرات»، 12 ـ جىلد. «زەپەرنامە»، 4 ـ جىلد.

تەپ، يامۇلغا ئوت قويۇپ بەردى. دەسلەپتە، قوزغىلاڭغا بىر نەچچە يۈز كىشى قاتناشقانىدى. كېيىن ئاقسۇنىڭ خان ئامبىلى بىيەنتاخەي ئۇچتۇرپانغا ئەسكەر باشلاپ كېلىپ شەھەر سىرتىدا تۇرۇپ شەھەرنى ئوققا تۇتۇپ، پۇقرالارغا تەھلىكە سالغانلىقتىن، ئۇچتۇرپان خەلقى قوزغىلىپ قارشىلىق كۆرسىتىپ شەھەردىن چىقىپ جەڭ قىلىپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلدى. قوزغىلاڭچىلار شەھەرنى يەنىدىم يىل ئۆز قولىدا تۇتۇپ تۇردى①.

قوزغىلاڭ يۈز بەرگەندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى قەشقەر بىلەن ئىلىدىن نۇرغۇن ئەسكەر يۆتكەپ ئۇچتۇرپان شەھىرىنى قورشىۋالدى. كۈچا، ئاقسۇ، يەكەن قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇر فېئودال بەگلىرى ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭغا ئاۋاز قوشماقچى بولغان ئاممىنى قاتتىق نازارەت ئاستىغا ئېلىپ، ئۇچتۇرپانغا سىرتتىن بېرىلىدىغان يارەمنى ئۈزۈپ قويدى. شەھەر ئۇزۇن ۋاقىتقىچە مۇھاسىرە ئىچىدە قالغانلىقتىن، ئۇچتۇرپان خەلقى ئوزۇق - تۈلۈك ۋە يېقىلغۇ جەھەتتىن قىسىلىپ قالدى. قوزغىلاڭغا باشچى بولغان رەھمىتۇللا بەگكە جەڭ داۋامىدا ئوق تېگىپ ئۆلگەنلىكتىن، ئىچكى قىسىمدا ئىختىلاپ يۈز بېرىپ، 8 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ئۇرۇش توختىدى②. ئۇچتۇرپان قوزغىلاڭدىن كېيىن چىڭ سۇلالىسى بىرئاز يول قويۇپ، ئالۋان - ياساقنى يەڭگىللىتىدىغان قائىدە - نىزاملارنى بەلگىلىدى. بىراق، چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ كەتكەن يەرلىك فېئودال بەگلەرنىڭ ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقتىن، بۇ قائىدە -

① «مۇسۇلمانلار يۇرتى ھەققىدە ئومۇمىي تەپسىرات»، 12-جىلد؛ «شەرقىي قەسىردە ساقلانغان خاتىرىلەر. چېھىنلۇڭ خان دەۋرانى»، 16-جىلد.

② «شەرقىي قەسىردە ساقلانغان خاتىرىلەر. چېھىنلۇڭ خان دەۋرانى» 61 - 62 - جىلد.

نىزاملار تولۇق يولغا قويۇلمىدى.

ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى بىرقەدەر ئاجىز بولغان جايدا يۈز بەردى. قوزغىلاڭنىڭ نىشانى فېئودال بەگلەرگە ۋە چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرىغا قارىتىلغان بولۇپ، فېئودالىزمغا، زۇلۇمغا قارشى تۇرۇش خاراكتېرىنى ئالغانىدى؛ بۇ قوزغىلاڭ چىڭ سۇلالىسى ئۇيغۇرلار رايونىغا ھۆكۈمرانلىق قىلغاندىن كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىدا شانلىق سەھىپە ئاچتى.

زىياۋۇدىن خوجا ۋەقەسى 1815 - يىلى يۈز بەردى.

1815 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى جىياچىڭ خانىنىڭ 20 - يىلى)، قەشقەر ئۇيغۇرلىرى زىياۋۇدىن خوجىنىڭ رەھبەرلىكىدە ئۆز مىللىتىدىن چىققان فېئودال بەگلەرگە ۋە چىڭ سۇلالىسىنىڭ فېئودال زوراۋانلىق ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈردى. بۇ قوزغىلاڭ خەنزۇچە تارىخ كىتابلىرىدا «زىياۋۇدىن ۋەقەسى»* دەپ ئاتالغان.

ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى گەرچە ئالۋان - ياساقلارنى يەڭگىللەشتۈرىدىغان قائىدە - نىزاملارنى بەلگىلەپ، بەگلەرنىڭ ھوقۇقىغا ۋە يەرلىك ئەمەلدارلارغا چەك قويغان ۋە ئۇنى تەرتىپكە سالغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ بەلگىلىمىلەرنىڭ ھېچقايسىسى تولۇق يولغا قويۇلمىدى، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۇستىدىكى زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە زادى يەڭگىللىمىدى. قەشقەر رايونىدىكى خەلقنىڭ يەرلىك چوڭ فېئودال ھاكىم بەگلەرگە ۋە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىغا بولغان نارازىلىقى ۋە قارشىلىقى

*«مەرىپەتلىك، قەيسەر ناھەزرەتنىڭ خانغا يوللىغان نامىلىرى»، 7-جىلد.

ئېخمۇ كۆچىيىپ كەتتى.

زىياۋۇددىن خوجا قەشقەردىكى قارا تاغلىق مۇسۇلمانلار-نىڭ ئاخۇنى ئىدى. ئۇ ئادەتتە يەرلىك نامرات خەلقىگە ۋە يېقىن ئەتراپىتىكى نامرات بولۇت (قىرغىز) لارغا ماددىي جەھەتتىن ياردەم بېرىپ تۇرىدىغان بولغاچقا، كەمبەغەللەرنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشكەنىدى. قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشتىن ئىلگىرى، ئۇ «قارا تاغلىق»، «ئاق تاغلىق» دېگەن چەك - چېگرىنى بۇزۇپ تاشلاپ، شۇ يەردىكى «ئاق تاغلىق» لارنىڭ مۆتىۋىرى ھاشىم خوجىنىڭ قىزىنى توقاللىققا ئېلىپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ يۇرتىغا يۆتكەپ كەتمەكچى بولدى. بۇ ئىش «قارا تاغلىق» لار بىلەن «ئاق تاغلىق» لار ئوتتۇرىسىدا كۆچلۈك تەسىر قوزغىدى. زىيا-ۋۇددىن خوجا قەشقەرنىڭ كاتتا خوجىسى يۈسۈپ بەگ خوجىدىن بۇ ئىشقا رۇخسەت قىلىشنى ئۆتۈنگەنىدى. يۈسۈپ بەگ خوجا: بۇ قىز ھاشىم خوجىنىڭ قىزى، خوجامنىڭ مازىرى (ھازىرقى ئاپئاق خوجا مازىرى) غا يېقىن يەردە تۇرۇشى كېرەك، يىراقتا كېتىشكە بولمايدۇ، دەپ قاراپ، زىياۋۇددىن خوجىنىڭ يېڭى ئالغان خوتۇنىنى يۆتكەپ كېتىشكە رۇخسەت قىلمىدى. شۇ سەۋەبتىن، زىياۋۇددىن خوجا خەلقنىڭ ھۆكۈمرانلارغا بولغان نارازىلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئۆز يۇرتىدىن بىرنەچچە يۈز كىشى ئى ۋە يېقىن ئەتراپىتىكى بولۇتلارنى ھەربىكەتلەندۈرۈپ، چىڭ سۇلالىسى جىياچىڭ خانىنىڭ 20 - يىلى (1815 - يىلى) 8 - ئاينىڭ 4 - كۈنى قوزغىلاڭ كۆتۈردى. مۇشۇ مەزگىلدە زىياۋۇددىن خوجىنىڭ تەشۋىق قىلىپ ھەربىكەتلەندۈرۈشى ئارقىسىدا، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ فېئودال ھۆكۈمرانلار سىنىپىغا قارشى غەزەپ ئوتى تۇتىشىپ لاۋۇلداپ يېنىپ كەتتى.

زىياۋۇددىن خوجا رەھبەرلىك قىلغان قوزغىلاڭدا چىڭ

سۇلالىسىنىڭ قەشقەردىكى بەزى ئەمەلدارلىرى ۋە چېرىكلىرى ئۆلتۈرۈلدى؛ چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئات خانىسى كۆيدۈرۈلدى①. لېكىن زىياۋۇدىن خوجا قوشۇنىدىكىلەرنىڭ سانى بىرنەچچە يۈز كىشى بولغاچقا، چىڭ سۇلالىسى نۇرغۇن ئەسكەر يۆتكەپ كەلگەنلىكتىن ئۇنىڭغا كۆچى يەتمىدى. شۇنداق قىلىپ بۇ قوزغىلاڭ ئاران بىر ئاي داۋاملىشىپ مەغلۇپ بولدى②.

زىياۋۇدىن ۋەقەسىدە خەلقىنىڭ كۆزلىگەن نىشانى ئۆز مىللىتىدىن چىققان چوڭ فېئودال خوجىلارغا ۋە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىغا قارشى تۇرۇش ئىدى. لېكىن زىياۋۇدىننىڭ كۆزلىگەن چوڭ نىشانى يوق بولۇپ، شەخسىي ئاچچىقىنى چىقىرىۋېلىشنىلا ئويلايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ مەغلۇپ بولۇپ قولىغا چۈشكەندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسىگە ئۆزىنىڭ پەقەتلا قەشقەرگە فېئودال باشلىق بولۇشىنى ئويلىغانلىقىنى ئىقرار قىلدى. مانا بۇنىڭدىن زىياۋۇدىننىڭ مەقسىتى بىلەن خەلقىنىڭ ئارزۇسىنىڭ بىر ئەمەس ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. خەلقنىڭ كۈرەش نىشانىدىن ئالغاندا، زىياۋۇدىن ۋەقەسىنى ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭىنىڭ داۋامى دېيىشكە بولىدۇ.

ئۇچتۇرپان خەلقىنىڭ قوزغىلىڭى ۋە زىياۋۇدىن خوجا ۋەقەسىدىن باشقا، تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ فېئودالىق ھۆكۈمرانلىقىغا بولغان نارازىلىقلىرى XIX ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىدا يۈز بەرگەن بىرقانچە قېتىملىق قارشىلىق كۆرسىتىش ھەرىكەتلىرىدىمۇ ئىپادىلىنىدۇ. بۇ بىرقانچە قېتىملىق قارشىلىق كۆرسىتىش ھەرىكەتلىرى

① چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە كۆچۈرۈلگەن «زىياۋۇدىن ۋەقەسى توغرىسىدا خانغا يوللانغان مەلۇمات».

② (چىڭ سۇلالىسى) چاڭ لىك: «مەرىپەتلىك، مەدەتكار چاڭ ھەزرەت ئۆزى كۆرۈپ بېكىتكەن يىلنامە»، 2 - جىلد.

رىنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قوقەند خانلىقى قوللاپ مەدەت بەرگەن جاھانگىر خوجا گۈرۈھى تەرىپىدىن ئىگىلىۋېلىنغانلىقتىن، خەلقنىڭ ھەققانىي نارازلىقى ۋە قارشىلىقى دىنىي «غازات» تۈسىنى ئالغانىدى.

جاھانگىر خوجا بۇرھانىددىن خوجىنىڭ نەۋرىسى ئىدى. بۇرھانىددىن خوجا قوزغىغان چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشىگە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى سامساق خوجا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قوقەند خانلىقىغا قېچىپ كەتكەنىدى. سامساق خوجىنىڭ ئۇچ ئوغلى بولۇپ، جاھانگىر خوجا ئۇنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئىدى. جاھانگىر خوجا قوقەندتە قېچىپ يۈرگەندە، ئۆزىنى مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەۋلادى دەپ ئاتىۋېلىپ، شۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئىناۋىتىنى ئۆستۈرۈپ، كىشىلەرنى قايىمۇقتۇرۇپ ۋە ئالداپ خەلقنىڭ ھىمايىسىگە ئىگە بولۇۋالدى. بۇنىڭدىن باشقا ئۇ، بوۋىسى ئۈچۈن ئىنتىقام ئېلىش* باھانىسى بىلەن قەشقەرگە كېلىپ، ئۆز جەمەتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى خىيال قىلىپ كەلگەنىدى.

1820 - يىلى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق مەسلىھەتچى ئامبىلى بىڭ جىڭنىڭ قىلمىغان ئەسكىلىكلىرى قالمىدى، خوتۇن - قىزلارغا باسقۇنچىلىق قىلدى، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى ئادەملىرى خەلقنى ھەرخىل ئۇسۇللار بىلەن قاقتى-سوقتى قىلىپ، زالىملىقتا تېخىمۇ ھەددىدىن ئېشىپ كەتتى. بەزى بەگلەر خەلقنىڭ غەزەپ - نەپرىتى تۇپەيلىدىن ئىلى جىياڭجۈنى چىڭ شىياڭغا بىڭ جىڭنىڭ جىنايەتلىرى ئۈستىدىن بىرلىشىپ ئىمزا قويۇپ ئەرز قىلدى. لېكىن چىڭ شىياڭنىڭ

* «مۇسۇلمانلار يۇرتىنى تىنچىتىش، ئاسىيلارنى تازىلاش تەدبىرلىرى» 12 - جىلد.

بىلك جىڭغا قانات ياپقانلىقى كەلگ خەلق ئاممىسىنىڭ تېخىمۇ قاتتىق غەزىپىنى قوزغىدى. قارشىلىق كۆرسىتىش كەيپىياتى كۈندىن - كۈنگە ئەۋج ئېلىپ كەتتى. مانا مۇشۇ دەزگىلىدە، جاھانگىر خوجا پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، قوقەندىن قەشقەر چېگرا قاراۋۇلخانىسىغا باستۇرۇپ كەلدى. لېكىن، ئەسكىرىي كۈچى ئاز بولغانلىقتىن يېڭىلىپ، يەنە قوقەنگە قايتىپ بېرىۋالدى. 1824 - يىلى (داۋگۇاڭنىڭ 4 - يىلى) كۈز پەسلىدىن يانداۋرقى يىلى ياز پەسلىگىچە، جاھانگىر خوجا بىرنەچچە يۈز بولۇت پۇقراسىنى توپلاپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرا قاراۋۇلخانىسىغا بىرقانچە قېتىم باستۇرۇپ كېلىپ، چېگرىدا پاراكەندىچىلىك تۇغدۇردى*. 1826 - يىلى (داۋگۇاڭنىڭ 6 - يىلى) يازدا، جاھانگىر خوجا 500 دىن ئارتۇق بوۋلۇتنى باشلاپ تۇيۇقسىزلا ئاتۇشقا تاجاۋۇز قىلىپ كىردى. ئۇ ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ قەبرىسىنى تاۋاپ قىلىمەن دېگەن نام بىلەن مازار بېشىغا كېلىپ، جەنۇبتىكى «ئاق تاغلىق» مۇسۇلمانلارنى قوزغىلىپ «غازات قىلىش»قا چاقىردى. بۇ دەل جەنۇبتىكى خەلقنىڭ فېئودال ھۆكۈمرانلار سىنىپىغا قارشى تۇرۇش كەيپىياتى قوزغىلىۋاتقان مەزگىل ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن قەشقەر، يەكەن، يېڭىسار، خوتەن قاتارلىق غەربىي تۆت شەھەردىكى ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى «ئاق تاغلىق» لار تەرەپ - تەرەپتىن ئاۋاز قوشتى. شۇ يىلى كۈزدە جاھانگىر خوجا غەربىي تۆت شەھەرنى ناھايىتى تېزلىكتە ئىشغال قىلدى. شۇ سەۋەبتىن چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئىلى جىياڭجۈنى چىڭ شىياڭ ئۈزىنى ئۆلۈتۈرۈۋالدى. چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىدىن 300 نەچچە كىشى

* «زەپەرنامە»، 4 - جىلد.

تىرىك قولغا چۈشتى①.

جاھانگىر خوجا خەلقنى ئازاب - ئوقۇبەتتىن قۇتۇلدۇرۇش- نى مەقسەت قىلماستىن، بەلكى ئاتا - بوۋىسىنىڭ فېئودال خوجىلىق ئىمتىيازىنى چىڭ سۇلالىسىنىڭ قولىدىن تارتىۋېلىش- نى مەقسەت قىلغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ غەربىي تۆت شەھەرنى ئىشغال قىلغانىدىن كېيىن، ھەدەپ قىرغىنچىلىق يۈرگۈزدى، مال - مۈلۈكلەرنى بۇلىدى، ئەيش - ئىشرەتكە بېرىلىپ، خوتۇن - قىزلارنىڭ نومۇسىغا تەگدى. «ئاق تاغلىق- لاردىن بولغان 15 ياشتىن ئاشقان ئەرلەرنىڭ ھەممىسىنى ئەسكەر بولۇشقا مەجبۇرلىدى»②. ئۇيغۇر خەلقى كېيىنچە جاھان- گىر خوجىنىڭ ھەقىقىي ئەپتى - بەشىرىسىنى ئېنىق تونۇۋېلىپ، ئۇنى تېزلا تۆكۈرۈپ تاشلىدى. 1826 - يىلى (داۋگۇاڭنىڭ 6 - يىلى) كۈزدە، چىڭ سۇلالىسى جىلىن، خېيلۇڭجياڭ، شەن- شى، گەنسۇ، سىچۇەن قاتارلىق بەش ئۆلكىدىن يۆتكىگەن ھەربىي قوشۇن ئاقسۇدا ئۇچراشتى. كېيىن ئۇلار غەربىي تۆت شەھەرنى ناھايىتى ئوڭۇشلۇق بىلەن ئارقا - ئارقىدىن ئىشغال قىلدى. ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغان جاھانگىر خوجا خەلقنى تاش- لاپ قېچىپ، كېيىنكى يىلى يازدا قوقەندكە قېچىپ بېرىۋالدى. 1828 - يىلى (داۋگۇاڭ خانىنىڭ 7 - يىلى 12 - ئايىدا) ئەتىيازدا، جاھانگىر خوجا شىنجاڭنىڭ چېگرا قاراۋۇلخانىسىغا كېلىپ يەنە بىر قېتىم پاراكەندىچىلىك سالدى. ئۇنىڭ بۇ قېتىمقى پاراكەندىچىلىكىگە «قارا تاغلىق» لار قارشى تۇردى.

---

① «مۇسۇلمانلار يۇرتىنى تىنچىتىش، ئاسىيلارنى تازىلاش تەدبىرلىرى» 31 - جىلد، «زەپەرنامە» 4 - جىلد، «چىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرى. شۆەنزۇڭ خان دەۋرانى»، 107 - جىلد.

② «زەپەرنامە» 4 - جىلد. «مەرىپەتلىك، قەيسەر ناھەزرەتنىڭ خانـ غا يوللىغان نامىلىرى» 78 -، 80 - جىلد.

«ئاق تاغلىق» لارمۇ ئۇنىڭدىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ، ئۇنىڭ ھەر-
كىتىگە قوشۇلۇشنى خالىمىدى. جاھانگىر خوجا يېڭىلىپ،
قېچىپ قارا تېكە دېگەن جايدا تېرىك تۇتۇلغانىدا، ئۇنىڭ
يېنىدا ئەگەشكۈچىلىردىن ئاران 30 كىشى قالغانىدى. شۇ يىلى
يازدا جاھانگىر خوجا بېيجىڭغا ئېلىپ بېرىلىپ ئۆلتۈرۈلدى*.

* «چىڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار»، 154 - جىلد.
«جۇڭغارلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى. رەسمىي نۇسخا»، 63 - جىلد. «زەپەر-
نامە»، 4 - جىلد.

توققۇزىنچى باب
ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە، فېئودالىزمغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى

1 - بۆلۈم XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ فېئودالىزمغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى

XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدا، غەربتىكى كاپىتالىستىك ئەللەرنىڭ ئىقتىسادى تېز تەرەققىي قىلىپ مۇستەملىكىلەرنى بۇلاش ئېھتىياجى جىددىيلەشتى. شۇڭا، ھەرقايسى كۈچلۈك دۆلەتلەر پائال تۈردە سىرتقا قارىتا تاجاۋۇزچىلىق - كېڭەيمە چىلىك ئېلىپ بېرىپ، يېرى كەڭ، مادىدىي بايلىقى مول، ئاھالىسى كۆپ، ئىقتىسادىي قالاق جۇڭگونى بىر پارچە لوق گۆش دەپ قاراشتى. ۋەھالەنكى، بۇ ۋاقىتتىكى جۇڭگو فېئودالىزىم جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە تۇرۇۋاتاتتى، ئۇششاق دېھقانچىلىق ۋە ئائىلە قول ھۈنەرۋەنچىلىكى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈلگەن، ئۆزىنى ئۆزى قامدايدىغان فېئودال ناتۇرال ئىگىلىك يەنىلا ھۆكۈمران ئورۇندا ئىدى؛ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ھۆكۈمە

رانلىقى كۆنسايمن زەئىپلىشىۋاتاتتى، خىيانەتچى ئەمەلدارلارنىڭ زورلۇق - زومبۇلۇقى ئەۋج ئالغانىدى، ھەربىي جەھەتتە دۆلەتنى قوغداشقا مادارى يەتمەيۋاتاتتى، دۆلەتنىڭ نۇرغۇنلىغان زېمىنى كۆچلۈك جاھانگىر دۆلەتلەر تەرىپىدىن ھەدەپ قوشۇۋېلىنىدى. دېھقانلار يەر ئىجارىسى، باج - سېلىق تۆلەشتەك دەھشەتلىك ئېكسپلاتاتسىيىگە ئۇچراپ، ئىنتايىن ئېچىنىشلىق تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتقان بولۇپ، پۈتكۈل جەمئىيەتتە چىرىكلىك - زاۋاللىق ھالىتى بىلىنمەكتە ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا ئەڭ تەرەققىي تاپقان كاپىتالىستىك دۆلەت — ئەنگلىيە بىرىنچى قېتىم ئەپيۇن ئۇرۇشىنى قوزغىدى، چەك سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى ئۇرۇشتا تاجاۋۇزچىلارغا تىز پۈكۈپ، تەسلىم بولۇپ، جۇڭگونىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى بىرىنچى تەڭسىز شەرتنامە — «نەنجىڭ شەرتنامىسى» نى ئىمزالىدى. شۇنىڭدىن كېيىنلا ئامېرىكا، فىرانسىيە، روسىيە قاتارلىق كاپىتالىستىك دۆلەتلەرمۇ توپلاشقىدىن توغاچ ئوغرىلاپ، تۇرلۈك ۋاستىلەر بىلەن، چەك سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى ئىگىلىك ھوقۇقىنى يوقىتىپ، دۆلەتكە نومۇس كەلتۈرىدىغان بىر قاتار شەرتنامىلەرنى ئىمزالاشقا مەجبۇرلىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، جۇڭگو كاپىتالىزمنىڭ قۇل قىلىشىغا ئۇچراپ، بارا - بارا يېرىم فېئودالليق، يېرىم مۇستەملىكە جەمئىيەتكە ئايلاندى.

چەت ئەل كاپىتالىزمنىڭ تاجاۋۇزى ئېلىمىزدىكى ھەرمىللەت خەلقىگە يېڭى بالايىئاپەتلەرنى كەلتۈردى. ئېلىمىزنىڭ يىراق غەربىي شىمال چېگرا رايونىدىكى ئۇيغۇرلار ۋە باشقا مىللەت خەلقلىرىمۇ بۇنىڭدىن خالىي بولالمىدى. ئەنگلىيە بىلەن روسىيە شىنجاڭغا قوشنا دۆلەت ۋە رايونلار ئارقىلىق ئەپيۇن كىرگۈزۈپ، شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىنى زەھەرلىدى. مەسىلەن، تولۇق بولمىغان سانلىق مەلۇماتتىن

قارىغاندا، 1840 - يىلى قەشقەر، يەكەن قاتارلىق جايلار-
دىنلا بىرنەچچە قېتىم قولغا چۈشۈرۈلگەن ئەپيۇن 200 مىڭ
سەرگە يەتكەنىدى*. ئەپيۇننىڭ زەھىرى تىيانشاننىڭ جەنۇبى
ۋە شىمالىغىچە تارالغانىدى، قوقەن خانلىقىدا سەرگەردان
بولۇپ يۈرگەن خوجا ئەۋلادلىرىمۇ چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرا
رايونلىرىدا ئۇزلۇكسىز ۋەقە تۇغدۇرۇپ، شىنجاڭنى پاراكەندە
قىلىپ تۇراتتى. 1847 - يىلى «يەتتە خوجا»نىڭ قەشقەرگە
ھۇجۇم قىلىش ۋەقەسى يۈز بەردى، 1857 - يىلى، ۋەلىخان
تۆرە قەشقەر، ئۈچتۇرپانغا ھۇجۇم قىلدى، بۇ ۋەقەلەرنۇ ئۇيغۇر
خەلقىگە زور بالايىئاپەت كەلتۈردى.

1847 - يىلى (داۋگۇاڭنىڭ 27 - يىلى) 9 - ئايدا،
جاھانگىر خوجىنىڭ جىيەن ئوغلى مەتىمىن (يەنى كاتتا تۆرە،
يۈسۈپ خوجىنىڭ ئوغلى) بىلەن ۋەلىخان تۆرە (باھاۋۇددىن
خوجىنىڭ ئوغلى) باشچىلىقىدىكى يەتتە خوجا تەخمىنەن 1000
دەك خىل ئاتلىق ئەسكەر توپلاپ، قەشقەر شەھىرىگە ھۇجۇم
قىلىش ئۈچۈن قوقەندىن يولغا چىقتى. ئۇلار ئالدى بىلەن
چىڭ سۇلالىسىنىڭ مىڭبول قاراۋۇلخانىسىدىكى يۈزدىن ئارتۇق
ئەسكىرىنى مەغلۇپ قىلدى ۋە يول ئۈستىدىكى ئۇيغۇرلارنى
قورقىتىپ ئۆزلىرىگە قوشۇۋالىپ، توپتوغرا قەشقەر شەھىرىگە
بېسىپ كەلدى. شۇ چاغدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ قەشقەردە 3000
ئەسكىرى بولسىمۇ، زەربە بېرىشكە پېتىنالماي، قەشقەر يېڭى
شەھەر قەلئەسىگە بېكىنىۋالىپ، سىرتتىن كېلىدىغان ياردەمنى
كۈتۈپ تۇردى. قەشقەر كونا شەھەرىدىكى قوقەنلىك سودىگەر-
لەردىن نامەتخان قاتارلىقلار خوجىلارغا ئىچكى تەرەپتىن ماس-

* «چىڭ شۇەنزۇڭ ھەققىدە خاتىرىلەر» 330 -، 332 - جىلد.

لىشىپ، خوجىلارغا شەھەر دەرۋازىسىنى ئېچىپ بەردى①. ئار-قىدىنلا، يەتتە خوجا بىر تەرەپتىن، قەشقەر يېڭى شەھەرگە ھۇجۇم قىلدى، يەنە بىر تەرەپتىن بىر نەچچە يولغا بۆلۈنۈپ، يېڭىسار، يەكەن، ماراليېشى قاتارلىق جايلارغا يۈرۈش قىلدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۆتمۈشتىكى ساۋاقلارنى كۆزدە تۇ-تۇپ، شەنشى - گەنسۇنىڭ ھەربىي ۋالىيسى بايىنتاينى كۈن-پېتىشنى تىنچىتقۇچى سانغۇن قىلىپ تەيىنلەپ، ئۇنى سۇجۇغا بېرىپ، ئوزۇق - تۆلۈك يۆتكەشكە ئەۋەتتى؛ لۇيشەننى مەسئۇ-لەتچى ئامبال قىلىپ تەيىنلەپ، ھەربىي ئىشلارغا ياردەمچى قىلىپ، ئىلىدىن قوشۇن باشلاپ چىقىپ، مۇزداۋان ئارقىلىق خوجىلارغا قايتۇرما زەربە بېرىشكە ئەۋەتتى. لۇيشەن 11 - ئايىنىڭ ئاخىرىدا يەكەنگە يېتىپ باردى ۋە يېڭىسارغا يۈرۈش قىلدى. مانجۇ قوشۇنلىرى كۆكئېرىق دېگەن يەرگە يېتىپ بارغاندا، خوجىلارنىڭ قوشۇنى بىلەن قاتتىق ئېلىشتى، ئاز كۈچ بىلەن كۆپنى يېڭىپ، خوجىلار قوشۇننىڭ مەغلۇپ قىلدى. مانجۇ قوشۇنلىرى غەلىبىسىرى ئىلگىرىلەپ، خوجىلارنى يېڭىسار شەھىرىنى مۇھاسىرە قىلىشتىن ۋاز كېچىشكە مەجبۇر قىلدى. شۇنىدىن كېيىن، لۇيشەن يەنە قەشقەرگە ياردەم بېرىشكە ماڭ-دى. يەتتە خوجا ئۆزلىرىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ غەربىدىكى شەھەرلەرنى ئىشغال قىلىش پىلانىنىڭ بەربات بولغانلىقىنى بىلىپ، «قېچىپ، قاراۋۇلخانىدىن چىقىپ كەتتى»②. خېلى ئۇزۇن مۇھاسىرىدە قېپقالغان قەشقەر يېڭىشەھىرى مۇھاسىرە-

① «چىڭ شۇەنزۇڭ ھەققىدە خاتىرىلەر»، 448 - جىلد، «شەرقىي قەسىرە ساقلانغان خاتىرىلەر. داۋگۋاڭ خان دەۋرانى»، 56 - جىلد؛ «چىڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار»، 19 - جىلد.

② «چىڭ شۇەنزۇڭ ھەققىدە خاتىرىلەر»، 446 - جىلد، 2 -، 13 - بەتلەر، 448 - جىلد 23 -، 32 - بەتلەرنىڭ تۆۋەن قىسمى.

دىن بوشىدى، قەشقەر كونىشەھەرنىڭ ئەمىلىكىمۇ يېڭىباشتىن ئەسلىگە كەلدى.

يەتتە خوجىنىڭ ھۇجۇمى ۋە پاراكەندىچىلىكى 9 - ئايدا باشلىنىپ 11 - ئايدا ئاخىرلاشقۇچە جەمئىي ئۈچ ئايدىن ئارتۇق داۋام قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇر ۋە باشقا مىللەت خەلقىگە زور زىيانلارنى سالدى، قەشقەر ئەتراپىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تەرتىپىگە ئېغىر تەسىر يەتتى. شۇنىڭدىن كېيىنمۇ خوجىلار چېگرا رايونلارنى داۋاملىق پاراكەندە قىلىپ تۇردى، قەشقەر، ئۈچتۇرپان قاراۋۇلخانىلىرى ۋە مەھەللە - كەنتلىرىگە بېسىپ كىرىپ، شۇ جايدىكىلەرنىڭ ئۆي - ئىمارەتلىرىگە ئوت قويۇپ، مال - مۈلۈكىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى.

1857 - يىلى (شىيەنفېڭنىڭ 7 - يىلى) 6 - ئايدا، ۋەلىخان تۆرە يەنە بىر بۆلۈك ئادەمنى باشلاپ قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ، «قەشقەرنىڭ قىزىل دەريا سى، سەككىز تاش ئەتراپلىرىنى بېسىۋالدى، كونىشەھەرنىڭ جەنۇبىي دەرۋازىسىغا ئوت قويۇپ، مۇسۇلمانلارغا تەھدىت سېلىپ، ئىنتايىن غالجىرلىشىپ كەتتى»، شۇنىڭدەك يېڭىسارنىڭ كونىشەھىرىنىمۇ بېسىۋالدى. مارالبېشى، يەكەن قاتارلىق جايلارنىڭ ئىقتىسادىي تەرتىپىنىمۇ قالايمىقانلاشتۇرۇۋەتتى. شۇڭا، يەكەننىڭ مەسئۇلىيىتى ئامبىلى چىڭ يىڭ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە جىددىي مەلۇمات يوللاپ، قاراقچىلارنى بىرلىكتە يوقىتىش ئۈچۈن، ھۆكۈمەتتىن دەرھال ياردەمگە ئەسكەر ئەۋەتىشنى تەلەپ قىلدى.

ۋەلىخان تۆرە قەشقەر كونىشەھەرنى ئىشغال قىلىۋالغاندىن كېيىن، يېڭىشەھەرنىڭ غەرب تەرىپىدىن دەريادىن ئېغىز ئېچىپ، يېڭىشەھەر سېپىلىنى سۇغا باستۇرۋەتتى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى سېپىلنىڭ شەرقىي شىمالى بۇرجىكىدىن ئېرىق

ئېلىپ، سۈنى شىمال تەرەپكە ئاققۇزۇپ باققان بولسىمۇ، شەھەر ئىچىدە ئىككى - ئۈچ گەز چوڭقۇرلۇقتا سۇ توختاپ قالىدى. ۋەلىخان تۆرە شەھەرگە يېقىن بىر كەنتكە يوشۇرۇنۇپ، شەھەرگە كىچىچە زەمبىرەك ئېتىپ، ھۇجۇمنى توختاتمىدى.

مارالبېشىدا، ۋەلىخان تۆرە «شەھەر سىرتىدىكى ھەربىي بېكەتنىڭ ئۆيلىرى بىلەن دۇكانلارنىڭ ئۆيلىرىگە ئوت قويۇپ،» شەھەر سېپىلىغا يېقىنلاشتى ۋە ئۆستەڭدىن سۇ قويۇپ بېرىپ شەھەرنى سۇغا باستۇرۇۋېتىشقا ئۇرۇنۇپ باقتى. شۇ جايدىكى ئەمەلدارلار، خەلق ۋە ئەسكەرلەر بىر تەرەپتىن سۈنى توسۇپ، يەنە بىر تەرەپتىن جەسۇرلۇق بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىپ، يەتتە تال ئوۋ مىلتىقى غەنىمەت ئالدى، قارىسا بۇنىڭ بىر تېلىغا ۋەلىخاننىڭ ئىسمى ئويۇلغانىكەن①.

يەكەندە، ۋەلىخان تۆرە كۆپ قېتىم شەھەرگە ھۇجۇم قىلدى. ھۇجۇم قىلىشقا قاتناشقانلار بەزىدە بىر تۈمەندىن ئېشىپ كەتتى. ئۇلار يەنە يەكەندىن خوتەنگە بارىدىغان پوسكام، لوپ، باش ئېرىق، گۇما، مۇجى قاتارلىق يول ئۈستىدىكى ھەربىي بېكەتلەرنى ئىشغال قىلىپ، خوتەن بىلەن يەكەن ئوتتۇرىسىدىكى خەت - ئالاقە ئىشلىرىنى ئۈزۈپ قويدى②.

ۋەلىخان تۆرە قەشقەرنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن،

---

① «شەنشى - گەنسۇ، شىنجاڭدىكى مۇسۇلمان ئوغرىلىرىنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى» (تۆۋەندە قىسقارتىپ «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى» دەپىلدى)، 1 - جىلد، 13 - بەتنىڭ تۆۋىنى، 14 - بەتنىڭ يۇقىرىسى؛ 2 - جىلد، 5 - بەتنىڭ يۇقىرىسى؛ 4 - جىلد، 4 - بەت.

② «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى» 4 - جىلد، 1 - 3 - بەت، 17 - 20 - بەتلەر؛ 5 - جىلد 11 - 16 - بەتلەر.

خەلقە شەپقەتسىز ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇ خەلقنى تۈرلۈك باج - سېلىقلار بىلەن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش بىلەنلا قالماي، دە- نىي ۋاستىلەردىن پايدىلىنىپ خەلقە زىيانكەشلىك قىلدى. «ئايالارنىڭ چۈمبەلسىز كوچىلارغا چىقىشىنى چەكلىدى. چاچلىرىنى ئۆرۈپ قويۇپ بېرىشكە يول قويمىدى..... ئالتە ياشتىن يۇقە- رى بارلىق ئەرلەرنى باشلىرىغا سەللە ئوراشقا ۋە ھەر كۈنى مەسچىتكە بېرىپ بەش ۋاق ناماز ئوقۇشقا مەجبۇر قىلدى، بۇ مەسىلىدە ۋەلىخان تۆرە ئىنتايىن رەھىمسىزلىك قىلدى، تۈزۈمە- گە خىلاپلىق قىلدىڭ دەپ ھەر كۈنى دېگۈدەك بىرنەچچە ئا- دەمنى ئۆلتۈرۈپ تۇردى. گۇناھكار دېيىلگەنلەرنىڭ باشلىرىنى ئۆز قولى بىلەن چېپىۋېتىش — ۋەلىخان تۆرە ئەڭ يېخشى كۆرىدىغان بىر خىل ئەمەك ئىدى. ھالبۇكى، بۇنداق پۇرسەت ئۇنىڭغا ھەمىشە تەييار تۇراتتى. بۇ مۇستەبىتنىڭ ئالدىدا بىرەر ئورۇنسىز ھەرىكەت ياكى سۆز قىلىپ قويغان، ھەتتا ئەسىنگەن بەختسىز ئادەم ئۆزىنى ئەمدى تۇتۇۋالغاندەك ھېسابلىسا بولە- ۋېرەتتى»*. 1857 - يىلى 9 - ئايدا، چىڭ سۇلالىسى قوشۇ- نى ئىلگىرى - كېيىن ئىلى، ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلاردىن 5000 دىن ئارتۇق ئەسكەر يۆتكەپ، يەكەندىكى جەڭ غەلىبە- سى ئاساسىدا يېڭىسارغا يۈرۈش قىلىپ، چوڭ كۆۋرۈك ۋە سۆگەت بۇلاق ئۇرۇشلىرى ئارقىلىق يېڭىسار كونىشەھرىنى تېزلا قايتۇرۇۋېلىپ، يۈز نەچچە كۈن قاتمۇقات مۇھاسىرىدە قېپقالغان يېڭىشەھەرنى مۇھاسىرىدىن قۇتۇلدۇردى. ئارقىدىنلا قەشقەرگە يۈرۈش قىلىپ، قەشقەر كونىشەھەرنى قايتۇرۇۋالدى. ۋەلىخان تۆرە ئۆزىنىڭ ھالاك بولىشىغا كۆزى يېتىپ، تەھدىت بىلەن 18 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆزىگە ئەگەشتۈرۈپ،

* ئا. ن. كوروپاتكىن: «قەشقەرىيە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇيغۇر- چە نەشرى، 229 - 230 - بەتلەر.

بۇلاپ - تالىغان مال - مۇلۇكلىرىنى ئېلىپ قوقەنىدكە قېچىپ كەتتى.

ۋەلىخان تۆرە باشلىق بۇ بىر تۈركۈم ئادەملەرنىڭ قىلغان ھۇجۇم ۋە پاراكەندىچىلىكلىرى ئۇيغۇر خەلقىنى جاق تويغۇزغانىدى، شۇنىڭ بىلەن توپلاڭ ئوڭۇشلۇق جەمئىتۈرۈلدى. لېكىن، ئۇيغۇر خەلقى بۇنىڭ بىلەن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ۋە ئۆز مىللىتىدىن بولغان فېئودالالارنىڭ زۇلۇم ۋە ئېكسپلاتاتسىيىدىن قۇتۇلالمىدى. بەزى چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئۇيغۇر خەلقىنى «ئەسلى تۇرمۇشى ياخشى بولمىغانىنىڭ ئۈستىگە، ئېغىر باج - خىراج، ئالۋان - ياساق تۆپەيلىدىن بارغانسېرى ھايات كەچۈرەلمەيدىغان ئەھۋالغا چۈشۈپ قېلىۋاتىدۇ»* دەپ كۆرسەتكەنلىكىمۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يەنىلا ئېغىر ئازاب - ئوقۇبەت ئىچىدە تۇرۇۋاتقانلىقىنى بىلدۈرەتتى.

XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئېغىر ئازاب - ئوقۇبەت ئىچىدە قالغان جۇڭگودىكى ھەر مىللەت خەلقى تاقەت قىلغۇسىز دەرىجىگە بېرىپ يەتكەنىدى. شۇنىڭ بىلەن ئارقا - ئارقىدىن قوزغىلىپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇردى. 1851 - يىلى، جۇڭگونىڭ يېڭىنقى زامان تارىخىدا بىرىنچى قېتىملىق زور كۆلەمدىكى دېھقانلار ئىنقىلابى — تەيپىڭ تيەنگو دېھقانلار ئىنقىلابى پارتلىدى. بۇ قېتىمقى ئىنقىلاب چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىغا ۋە چەت ئەل كۈچلىرىگە ئېغىر زەربە بەردى. تەيپىڭ تيەنگو ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىدە، گۇيجۇدىكى مياۋزۇ (1855 - يىل) لار، يۈننەندىكى خۇيزۇ (1856 - يىل) لار،

* «چىڭ شۇەنزۇڭ ھەققىدە خاتىرىلەر»، 425 - جىلد، و - بەتنىڭ يۇقىرى قىسمى.

خېنەن، ئەنخۇي قاتارلىق جايلاردىكى نيەنجۇن قوشۇنى ۋە شەنشى، گەنسۇدىكى خۇيزۇ (1862 - يىل) لار ئارقا - ئارقىدىن چىك سۇلالىسىگە قارشى مىسلىسىز كۆلەمدە قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈردى. مەملىكەت بويىچە ھەممىلا جايىنى ئىنقىلابىي ھەرىكەت قاپلىدى، بۇ ھەرىكەت شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە غايەت زور تەسىر كۆرسەتتى، مۇشۇ تەسىر ئاستىدا، ئالدى بىلەن كۇچا ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئەمەلدارلىرى ۋە بەگلەرگە قارشى كۈرىشى پارتلىدى.

ئەسلىدە 1851 - يىل (شيەنفېڭنىڭ تۇنجى يىلى) دىن بۇيان، كۇچا، شايارنىڭ بەگلىرى مازار، ئوردا - ساراي، كۆۋرۈك، ھەربىي بېكەت، قاراۋۇلخانا، تۈگمەنلەرنى رېمونت قىلىش، ئۆستەڭ چېپىش، توسما ياساش ۋە قېچىپ كەتكەن دېھقانلارنىڭ زىممىسىدە قېپقالغان غەللە - پاراق، ئالۋان - ياساقلارنىڭ ئورنىنى تولدۇرۇش دېگەن نام بىلەن، يەرلىك سودىگەر ۋەن شۇنلۇي قاتارلىق يەتتە بايدىن جەمئىي 49 دانە يامبۇ ۋە 851 سەر (تىزىق)، 865 يارماق قەرز ئالغانىدى. بۇ پۇللار دىرىگە ئۆسۈم قوشۇلۇپ جەمئىي 2810 سەر 865 يارماققا يەتتى. سودىگەرلەر بۇ قەرزنى قاتتىق سۈيلىگىلى تۇرغاندا، بەگلەر كۇچانىڭ خان ئامبىلى ئورچىكتا بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئۇيغۇر دېھقانلىرىغا سېلىق چېچىپ ئۆزلىرىنىڭ قەرزىنى تۆلىمەكچى بولدى*. بۇنىڭدىن باشقا، پەيلۇ دېگەن جايدا ئەسلىدە 230 مو خېنىي بېدىلىك يەر بار ئىدى، 1849 - يىل (داۋگۇاڭنىڭ 29 - يىلى) دىن تارتىپ بۇ بېدىلىكنى يەرلىك بەگلەر «شەخسىي ئىگىلىۋېلىپ پايدىلانغان.» يىل

* «چىڭ ۋېنزۇڭ ھەققىدە خاتىرىلەر»، 229 - جىلد، 25 — 26 - بەتلىرىنىڭ يۇقىرى قىسمى.

بويى هۆكۈمەتكە كېرەكلىك بېدە - سامان پۇتۇنلەي دېھقانلارغا سېلىق قىلىپ چېچىلغانىدى. بۇنى كۇچا دېھقانلىرى سەككىز ئايدا تۆلەپ بولاتتى، شايار دېھقانلىرى تۆت ئايدا تۆلەپ بولاتتى. كۇچا دېھقانلىرى بۇنداق خىلمۇ خىل ئېغىر ئالۋان - سېلىقلاردىن جاق تويغانىدى. 1855 - يىلى (شېيەنفېڭنىڭ 5 - يىلى) مەمتىلى، نىياز قاتارلىقلار ئىلىغا بېرىپ، ئىلى جىياڭجۇنى زالا فېنتايغا ئەرز قىلدى. زالا فېنتاي بۇنى يەكەنىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى چاڭ چېڭنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا چۈشۈرۈپ بەردى. چاڭ چېڭ ئورچېڭئاغا «بەگلەرگە تۈرلۈك ئۇرۇنسىز سېلىقلارنى سالماسلىقنى ئۇقتۇرۇش» ھەققىدە ئالاقە ئەۋەتتى. مەمتىلى، نىيازلار ئىلىدىن كۇچاغا قايتىپ بېرىپ ئۆزلىرىنى خەلىپە ئاتىشىپ، ئىبراھىم شەيخ قاتارلىق كىشىلەرنى باشلىق قىلىپ سايلاپ، ئۇيغۇر دېھقانلارنى قۇرئان تىلاۋەت قىلىش نامى بىلەن يىغىپ ئۇلاردىن باشلامچىلارغا ئەگىشىپ ئىش كۆرۈپ، ھۆكۈمەتكە تۈرلۈك سېلىق تۆلەشنى رەت قىلىشنى تەلەپ قىلدى. ھاكىمنىڭ 4 - دەرىجىلىك ئىشخانا بېگى ئەمەت قوناس كەنتىگە ئاشلىق ۋە ئالۋان سۈيلەشكە ئادەم ئەۋەتكەندە، ئىبراھىم قاتارلىقلار ئاممىنى باشلاپ بۇ ئادەمنى «باغلاپ ئۇرۇپ قايتۇرۇۋەتتى» ھەم زالا فېنتايىنىڭ بۇيرۇقىنى يىرتىپ تاشلىدى. ئورچېڭئا «ئەمر مەرۇپ قىلىپ، تەربىيە بېرىپ، ۋەقەنىڭ سەۋەبلىرىنى سۈرۈشتۈرۈش» كە ئاخۇن ئەۋەتتى. ئىبراھىم قاتارلىقلار «ئالۋان - ياساق كۆپ بولۇپ كەتتى، پەقەت بەش خىلدىن باشقا ئالۋاننى ئەمەلدىن قالدۇرۇش ھەققىدە ئۇقتۇرۇش چىقارسۇن» دېگەن تەلەپنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئورچېڭئا ۋەزىيەتنىڭ قىستىشى بىلەن شەھەر - يېزىلارغا تۆت پارچە ئېلان چاپلاپ، خەلققە تەسەللى بېرىپ، «ھۆكۈمەتنىڭ مۇۋاپىق ئالۋان - ياساقلىرى بولسا، ئۇنىڭغا گەردەنكەشـ

لمك قىلماسلىق، ئالۋان - ياساق مۇئاپىق بولمىغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈچۈن ھەرقانداق كىشى ئادەتتىن تاشقىرى پۇل ئالسا، ئۇنىڭ ئۈستىدە ئەرز - شىكايەت قىلىشقا يول قويۇش» ھەققىدە چۈشەنچە بېرىشكە مەجبۇر بولدى*.

لېكىن ئەمەت شايارنىڭ ھاكىمبېگى بىلەن بىرلىكتە 1875 - يىلى 2 - ئايدا (شىيەنفېڭنىڭ 7 - يىلى 1 - ئاي) قوناس كەنتىگە بېرىپ، دېھقانلارنىڭ باشلىقلىرىنى تۇتماقچى بولغانىدى، دېھقانلار ئۇلارنى ئۇرۇپ، دۇمبالاپ شەھەرگە قايتۇرۇپ، 7 - دەرىجىلىك بەگ قادىرنى تۇتۇۋالدى. 4 - ئايدا ئۇيغۇر دېھقانلىرى يەنە پەيزىۋات كەنتىگە يىغىلىپ، قىلىچ، نەيزە، ئوقيا، كالتەك - توقماقلار بىلەن قوراللىنىپ، سەپ تارتىپ بېرىپ كۇچاغا يېڭىدىن تەيىنلەنگەن ھاكىمبەگ قۇربان قاتارلىقلارغا ئېتىراز بىلدۈردى. دېھقانلار شۇ چاغدا يۇرت سوراۋاتقان بەگ، ئاخۇنلارنى ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇش؛ خىيانەتچى ئەمەلدارلار ئىگىلىۋالغان ئايالالارنى قايتۇرۇش؛ بەش خىل ئالۋان - ياساقنىلا ئۇستىگە ئېلىش؛ يامۇللاردىكى ياساۋۇللار ۋە يانچى ئۇيغۇرلار (بېقىندى دېھقانلار) نى قىسقارتىش؛ تۇڭچى، تىلماچ قاتارلىقلار شەخسىي ئىگىلىۋالغان پەيلودىكى خېنىي بېدىلىكىنى پۈتۈنلەي قايتۇرۇۋېلىشقا ئوخشاش تاماماەن مۇئاپىق تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. دېھقانلارنىڭ ئەمەلدارلارغا ۋە دىنىي ھۆكۈمرانلىققا قارشى تۇرۇپ، ئالۋان - ياساقنى يەڭگىللىتىش، يەرنى قايتۇرۇۋېلىش ھەققىدە ئوتتۇرىغا قويغان بۇ تەلەپلىرى ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ فېئودالىزمغا قارشى تۇرۇش ئېڭىنى ۋە دېموكراتىك ئىدىيىسىنى كۆچلۈك ھالدا گەۋدىلەن-

* «چىڭ گۇنىڭ خانغا يوللىغان نامىلىرى» (كۆچۈرمە نۇسخىسى)، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئىنستىتۇتىدا ساقلانغان. 1 - قىسىم، 15 -، 17 - بەتلەر.

دۇرۇپ، ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ ئويغانغانلىقىنى نامايان قىلغانـ دى. ئورچىكئا بۇ تەلەپلەرگە «بىر - بىرلـەپ ماقۇل بولۇش» قا مەجبۇر بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئىجرا قىلىشى ئاستا بولدى. 4 - ئاينىڭ 8 -، 9 - كۈنلىرى (3 - ئاينىڭ 14 -، 15 - كۈنلىرى)، ئۇيغۇر دېھقانلىرى يەنە يالغۇز تېرەك دېگەن جايغا يىغىلىپ، «قوللىرىغا قورال ئېلىپ، كاناي، دۇمباق ساداللىرىنى ياڭرىتىپ» ئۆزلىرىنىڭ كۆرەش ئىرادىسىنى بىلدۈردى. بۇ چاغـ دا ئورچىكئا ئائىلاج ئادەم ئەۋەتىپ، ئىگىلىۋېلىنغان 200 دىن ئارتۇق ئايالنى قايتۇردى. دېھقانلار يەنە ئىشخانا بېگى ئەمەت، تىلماچ يۈسۈپ ۋە ئورچىكئانىڭ ئائىلىسىدىكىلەردىن چېن تەي، لى شى قاتارلىق ئادەملەرنى تاپشۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. ئورچىكئا ئەمەت بىلەن يۈسۈپنىڭ ئوتتىغات - جەركىلىرىنى ئېلىپ تاشلاپ «قاماپ قويۇپ»، دېھقانلارغا تاپشۇرماي، پەقەت ئىككى پارچە ئۇقتۇرۇش چىقىرىپ، چاڭگا، قوناس قاتارلىق ئىككى كەنتكە چاپلاپ، دېھقانلارنىڭ تەلىپىنى قوبۇل قىلغانـ لىقىنى بىلدۈردى. ئاردىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، ئەمەت، يۈسۈپلەر يەنە قويۇپ بېرىلىپ، ئوتتىغات - جەركىلىرى قايتۇرۇلۇپ، مەنسـ پى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

مەمتىلى ئورچىكئا قوبۇل كۆرگەن تەلەپنىڭ ئەمەلگە ئاشـ مايدىغانلىقىنى بىلىپ، قەتئىي قوزغىلاڭ قىلىش نىيىتىگە كەلـ دى. ئۇلار «نەيزە، قىلىچ قاتارلىق قورال ياسىتىپ»، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدار - ئەسكەرلىرىگە توسۇپ زەربە بېرىشكە تەييارلاندى. موللا خوجىنىڭ ئوغلى روزى ئات، ئاشلىق، ئوت، سامان چىقىرىپ دېھقانلارغا مەدەت بەردى. دېھقانلارنىڭ قوراللىق ئوشۇنى تېزلا ۋۇجۇدقا كەلدى. ئۇلار قوللىرىغا نەيزە، قىلىچ، سىلتىق، كالتەك ئېلىپ، ئاتلىق، پىيادە قوشۇن بولۇپ، ھەممە تەييارلىقنى قىلىپ، قاراڭغۇ چۈشكەندە كۈچا شەھىرىگە ھۇجۇم

قىلىش بۇيرۇقىنىڭ چۈشۈرۈلۈشىنى كۈتۈپ، تەخ بولۇپ تۇردى. كۈتۈلمىگەندە، 5 - ئايىنىڭ 3 -، 5 - كۈنلىرىگىچە (4 - ئايىنىڭ 10 — 12 - كۈنىگىچە) ھاۋا قاتتىق ئۆزگىرىپ، كېچە - كېچىلەپ يامغۇر يېغىپ كەتكەنلىكتىن قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە بولماي قالدى. بۇ چاغدا، ئورچېگىنا بىر تەرەپتىن، ئاقسۇ، قارا شەھەرگە ئالاقە ئۈچۈن، ئەسكەر ئەۋەتىشنى تەلەپ قىلدى. يەنە بىر تەرەپتىن ئەمەلدار چېرىك ۋە پۇقرالارنى چىقىرىپ شەھەر سېپىلىنى ساقلىدى ۋە «ئۇلارنىڭ گۈرۇھىنى تارقىتىپ» دېھقانلارنىڭ قوزغىلاڭچى قوشۇنىنى بۆلۈپ تاشلاش ھەققىدە بۇيرۇق چىقاردى. ئۇ، ھاكىمبەگكە «ياخشى مۇسۇلمانلار» نى پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن، ئاق لاتىغا ئۆزلىرىنىڭ ئىسمىنى يېزىپ، ھۆكۈمەت تامغىسىنى بېسىپ، سول مۇرىسىگە تىكىۋېلىش، بۇ بەلگىنى ئۆزلىرى «تەلەپ قىلىپ ئېلىش» ھەققىدە بۇيرۇق بەردى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، تاغئېغىرنقلىق (شەرقىي كەنتلىك) بىر دېھقان ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىنى باشلاپ كېلىپ، قوزغىلاڭچى دېھقانلاردىن 47 كىشىنى قولغا ئالدى. ئورچېگىنا «كۈچادا تۇرمە يوق، بۇلارغا قاراشقا ئادەم يېتىشمەيدۇ» دېگەن باھانە بىلەن ھېچقانداق سوراق قىلمايلا ئۇلاردىن 15 كىشىنى ئۆلتۈردى. بۇ زەربە بىلەن، مەمتىلى قاتارلىقلار قوزغىلاڭچى قوشۇنىنى باشلاپ ئىشخلا تەرەپكە يۆتكەلدى. ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى يەنە تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، 30 نەپەر دېھقاننى تۇتۇۋالدى. قوزغىلاڭچى قوشۇن يۆتكىلىپ ئاقسۇ تەۋەسىدىكى قاراتال دېگەن جايغا يېتىپ بارغاندا، مەمتىلى، ئىبراھىم شەيخ، قادىر قاتارلىقلارمۇ ئەسىر ئېلىنىدى. ئورچېگىنا دېھقانلارنىڭ داھىيلىرى ۋە باشقا ئەسىر ئېلىنغانلار بولۇپ جەمئىي 15 ئادەمنى بىراقلا ئۆلتۈردى.

بۇ قېتىمقى كۈچا دېھقانلىرىنىڭ قوزغىلىڭى مەغلۇپ

بولغان بولسىمۇ، لېكىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ قۇدرىتىدىن قورقۇپ، ئۆزىگە كەنتلىرىنىڭ يەر بېجىدىن ئوندىن ئىككى قىسمىنى، تاغئىرىق كەنتلىرىنىڭ ئوندىن ئۈچ قىسمىنى، جەمئىي 1007 دادەن بەش كۈرە بۇغداينى كەچۈرۈم قىلدى. بۇ كەچۈرۈم قىلغان ئاشلىقنى «ئىشخانا بېگى ئەمەت ۋە ھەرقايسى بەگلەر بولۇپ ئون كىشىگە مەنسىپىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە قاراپ تەكشى چېچىپ تۆلىتىش»؛ پەيلودىكى خېنىي بىدىلىك يەرنى يەنىلا دېھقانلارنىڭ ھۆددىگە ئېلىپ تېرىشىغا قايتۇرۇپ بېرىش، «ئالغان بىدىسىنى پۈتۈنلەي ھۆكۈمەتكە تاپشۇرۇش، ئۇيغۇر دېھقانلىرىنى ئۇنىڭ سىرتىدا يەنە بىدە - سامان تاپشۇرۇشقا زورلىماسلىق»① ھەققىدە بۇيرۇق بەردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، چىڭ ھۆكۈمىتى يەنە كۇچانىڭ خان ئامبىلى ئورچىگىنىڭ «ئائىلە چېرىكلىرىنى ئۆز مەيلىگە قويۇۋېتىپ، ئۇيغۇرلارنى خورلاپ، بىخۇتلۇقتا چېكىگە يەتكەن» لىكى، «قالايمىقان سىلىق چېچىپ، ۋەقە پەيدا قىلغان» لىقى، «ئادىللىق بىلەن ئىش قىلماي، ئۇيغۇر جىنايەتچىلەردىن 30 دىن ئارتۇق ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ، ئېسىپ سازايى قىلغان» لىقى ئۈچۈن، ئۇنى «مەنسىپىدىن ئېلىپ تاشلاپ سوراقىقا تارتتى»②، ئەمەت، يۈسۈپ، چېنتەي، لىشى قاتارلىق ئون ئادەمنىمۇ ھەر خىل جازا بىلەن جازالىدى.

1857 - يىلدىكى كۇچا ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ قوزغىلىڭى XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلـ

---

① «چىڭ گۇنىڭ خانغا يوللىغان نامىلىرى»، 1 - قىسىم، 22 - 31 - بەتلەر.

② «چىڭ ۋىنزۇڭ ھەققىدە خاتىرىلەر»، 229 - جىلد، 25 - 26 - بەتنىڭ يۇقىرى قىسمى.

قىنىڭ فېئودالىزمغا قارشى كۈرىشىنىڭ ھۇقەددىمىسى بولدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئالۋان - ياساققا قارشى تۈرۈپ، جىسمانىي ئەركىنلىكنى قولغا كەلتۈرۈش كۈرىشى ئۈزلۈكسىز يۈز بېرىپ، قوزغىلاڭنىڭ يالقۇنى ھەممىلا جايغا كېڭەيدى. مەسىلەن، 1857 - يىلى، قەشقەردە «مىس ئالۋىنى» سەۋەبىدىن «ھاشار سېلىقىنى كەچۈرۈم قىلىشنى تەلەپ قىلىش» ئۈچۈن، شەيخ ئاخۇن، مىرئەخمەتلەر رەھبەرلىكىدە ئېلىپ بېرىلغان قارشىلىق كۈرىشىش كۈرىشى يۈز بەردى. 1858 - يىلى (شىيەنفېڭنىڭ 8 - يىلى)، قەشقەردە بىنەم يەرلەردىن غەللە - پاراق بېرىشكە مەجبۇر قىلىنغان دېھقانلارنىڭ ئاشلىق تاپشۇرۇشقا قارشىلىق كۈرىشىش تىش ۋەقەسى يۈز بەردى①. يەكەندە توققۇز كەنتنىڭ «غەللە-پاراق تۆكۈشكە قارشىلىق كۈرىستىش» ۋەقەسى ۋە گۇما كەنتى دېھقانلىرىدىن ئابدۇسايىت قاتارلىقلارنىڭ ھۆكۈمەتنىڭ «كۈمۈش سېلىقى ئادىل بولمىغاچقا، ئامبىنى يېغىپ رەت قىلىش» ۋەقەسى يۈز بەردى②.

1864 - يىلى (تۇڭجىنىڭ 3 - يىلى)، ئۇيغۇر ۋە باشقا مىللەت دېھقانلىرى بىرلىكتە كۈچادا چىڭ سۇلالىسىگە قارشى يەنمۇ زور كۆلەمدە قورالىلىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، ئۇيغۇرلارنىڭ فېئودالىزمغا قارشى كۈرىشىنى يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈردى. بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭنى كۈچانىڭ ئۆگەن دەريا سىي ئەتراپىدا، ئاشلىق بېجىنى تاپشۇرۇشقا ئامالسىز قېلىپ مەجبۇرىي ئەمگەككە

① «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى»، 16 - جىلد-16 - بەت؛ «چىڭ ئىنزۇڭ ھەققىدە خاتىرىلەر»، 265 - جىلد، 3 - بەت، 266 - جىلد، 27 - بەت.

② «چىڭ ھۇزۇڭ ھەققىدە خاتىرىلەر»، 10- جىلد، 9 - بەت؛ 25 - جىلد، 45 -، 47 - بەتلەر؛ 29 - جىلد، 25 - بەت.

سېلىنغان بىر تۈركۈم دېھقانلار قوزغىنانىدى، ئۇلار شۇ چاغدا ئۆستەڭ چېپىپ بوز ئېچىۋاتاتتى. ئاچ - يالىڭاچلىقتىن نۇرغۇن ئادەملەر توڭلاپ - ئېچىرقاپ ئۆلگەنىدى. دېھقانلاردىن توختىنىياز قاتارلىقلار ئامماننى باشلاپ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، بىر كېچىدىلا ئىككى مانجۇ ئەمەلدارىنى ۋە 15 نەپەر بەگنى ئۆلتۈرۈپ ئارقىدىنلا كۈچا شەھىرىگە ھۇجۇم قىلدى. 6 - ئاينىڭ 4 - كۈنى (5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى) كېچىدە، كۈچا-دىكى ئۇيغۇر ۋە خەنزۇ، خۇيزۇ دېھقانلىرى قوزغىلىپ ئاۋاز قوشتى. كۈچادىكى خۇيزۇلار مالۇڭ، ماسەنباۋ، سۇسەنگې قاتارلىقلارنىڭ رەھبەرلىكىدە توخۇلا، قوشئاۋاتتىكى ھەربىي بېكەتكە ئوت قويۇپ، قاتناشنى ئۈزۈپ، كۈچا شەھىرىنى قامال قىلىۋالدى. ئارقىدىنلا قوزغىلاڭچىلار كۈچا شەھىرىنىڭ شەرق، جەنۇب، شىمال تەرەپتىكى ئۈچ دەرۋازىسىغا ۋە شەھەر ئىچىدىكى يامۇلغا ئوت قويۇپ، كۈچا شەھىرىنى ئالدى. شەھەرنىئالغاندىن كېيىن، قوزغىلاڭچى دېھقانلار كۈچانىڭ خان ئامبىلى سالىڭئا قاتارلىق چىڭ سۇلالىسىنىڭ چوڭ - كىچىك ئەمەلدارلىرىنى ۋە كۈچانىڭ ئىنانچىسى ئەخمەت (ئەخمەت يۈز بېگىم)، ھاكىم-بەگ قاتارلىق ئەمەلدارلارنى ئۆلتۈردى. 6 - ئاينىڭ 11 - كۈنى (5 - ئاينىڭ 8 - كۈنى)، قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ ئاتلىق قىسمى باش بەگ باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر چېرىكلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، بۈگۈرنى ئىشغال قىلدى. 13 - 14 - كۈنلىرى كورلا خەلقى «ھەربىي بېكەتكە ئوت قويۇپ» قاتناشنى ئۈزۈپ، كورلا شەھىرىگە ھۇجۇم قىلدى. ئارقىدىنلا ئاقسۇنىڭ قارا يۇلغۇن قاتارلىق جايلىرىدىمۇ ئىككى مىڭدىن ئارتۇق ئۇيغۇر ۋە خەنزۇ، خۇيزۇ دېھقانلىرى ئوسمان، روزى قاتارلىقلارنىڭ رەھبەرلىكىدە قوزغىلاڭ كۆتۈردى. «سايرام ھاكىم يامۇلىنى قوراللىق مۇھا-

سره قىلىپ»①، باي، سايرامغا قاراپ يۈرۈش قىلدى. شۇنىڭ
دىن باشلاپ قوزغىلاڭنىڭ ئوتى يالقۇنجاپ تيانشاننىڭ
جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى كەڭ رايونلارغا تۇتاشتى. چىڭ خان
دانلىقىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى قاتتىق
تەۋرىتىۋەتتى. 1864 - يىلى 7 - ئاينىڭ 15 -، 16 -
كۈنلىرى (تۆڭجىنىڭ 3 - يىلى، 6 - ئاينىڭ 12 -، 13 -
كۈنلىرى)، ئۈرۈمچىدە خۇيزۇ، ئۇيغۇر خەلقى قوزغىلاڭكۆتۈردى.
قوزغىلاڭنىڭ رەھبەرلىرى خېجۇ (ھازىرقى گەنسۇدىكى لىڭشيا)
لۇق خۇيزۇ تومىڭ (تودېلىڭ يەنى داۋۇت خەلىپە) ۋە سۇخۇەن-
جاڭلار ئىدى. قوزغىلاڭچىلار ئۈرۈمچى قەلئەسىنى ئىشغال
قىلدى ۋە يېڭىن ئەتراپتىكى شەھەرلەرگە قاراپ كېڭەيدى.
شۇ يىلى 7 - ئاينىڭ 23 - كۈنى (6 - ئاينىڭ 20 - كۈنى)
كېچىدە گۇچۇڭ خەلقى ئاۋاز قوشۇپ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ،
«شەھەرگە تۆت تەرەپتىن ئوت قويۇپ، ھۇجۇم قىلدى»؛ گۇچۇڭ،
مورى، قارابالغاسۇن (ھازىرقى داۋانچىڭ)، جىمسار، قاراشە-
ھەر، سانجى، قۇتۇبى، كورقارائۈسۈ (ھازىرقى شىخو)، ماناس
قاتارلىق جايلاردىكى خۇيزۇ، ئۇيغۇر خەلقىمۇ ئىلگىرى - كېيىن
قوزغىلاڭ كۆتۈردى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارلىرىمۇ ھەس-
رەت - نادامەت بىلەن: «كۇچا، قاراشەھەر، تۇرپان، ئۈرۈمچى،
گۇچۇڭ، چىتەي، مورى ئەتراپىدا توپلاڭچىلار ھەر تەرەپتىن
ماسلىشىپ، كۈندىن - كۈنگە كېڭىيىپ، يىغىشتۇرۇۋالغىلى
بولمايدىغان دەرىجىگە يەتتى»② دېيىشتى. شۇنىڭدىن كېيىن،

---

① «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى»، 68 -، 67 -
جىلدلىرى؛ «چىڭ مۇزۇڭ ھەققىدە خاتىرىلەر»، 105 - جىلد، 30 -، 32 -
بەتلەر

② «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى»، 72 -، 75 -
جىلد؛ «چىڭ مۇزۇڭ ھەققىدە خاتىرىلەر»، 112 - جىلد، 16 - بەت.

جەنۇبىي شىنجاڭدىكى يەكىنده 7 - ئايىنىڭ 26 - كۈنى (6 - ئاينىڭ 23 - كۈنى) قوزغىلاڭ بولدى؛ يېڭىسارىدىكى باش قەلئەنىڭ باقاۋۇلى لەن فاچۈن قاتارلىقلار 7 - ئاينىڭ 29 - كۈنى (6 - ئايىنىڭ 26 - كۈنى) خۇيزۇلار بىلەن خۇپىيانە كېلىشىپ، بازار كۈنىدىن پايدىلىنىپ بىرلىكتە قوزغىلاڭ كۆتۈردى. قەشقەرىدىكى باش قەلئەنىڭ باش بۇغى ۋاڭ دېچۈن قاتارلىقلارمۇ خۇيزۇلار بىلەن يوشۇرۇن ئالاقىلىشىپ، 7 - ئاينىڭ 30 - كۈنى (6 - ئايىنىڭ 27 - كۈنى) قوزغىلاڭ كۆتۈردى. 9 - ئاينىڭ 29 - كۈنى (8 - ئاينىڭ 29 - كۈنى) قۇمۇلدا خۇيزۇ، ئۇيغۇرلار بىرلىشىپ قوزغىلاڭ قىلدى. 10 - ئاينىڭ 3 - كۈنى (9 - ئاينىڭ 3 - كۈنى)، ئۇرۇمچىنىڭ قوزغىلاڭچى قوشۇنى مانجۇ قەلئەسىنى ئىشغال قىلدى①. 11 - ئايىنىڭ 10 - كۈنى (10 - ئايىنىڭ 12 - كۈنى) كېچىدە، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىق مەركىزى — ئىلىدىكى خۇيزۇ ۋە ئۇيغۇرلاردىن بىرنەچچە مىڭ ئادەم جەم بولۇپ، سېپىلغا ھۇجۇم قىلىپ، مانجۇ قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلدى. 11 - كۈنى (13 - كۈنى)، يەنە مانجۇ قوشۇنلىرى بىلەن سوقۇشۇپ، مانجۇلارنىڭ ئاغلاقچى ئامبىلى توقتۇنايىنى ئېتىپ ئۆلتۈردى، 20 — 30 زەمبىرەكنى غەنىمەت ئالدى، ئۆلتۈرۈلگەن، ياردار قىلىنغانلارنىڭ سانى ھەددى - ھېسابسىز ئىدى. غۇلجا قاتارلىق كۈرە - قەلئەلەر ئىلىندى②. قوزغىلاڭچى قوشۇن تېز كۆپىيىپ بىرنەچچە تۈمەن كىشىگە يەتتى، ئۇلار بىرلىكتە ھاكىم مەزەم زاتىنى باشلىق

① «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى»، 77 - جىلد، 18 - 19 - بەتلەر؛ 80 - جىلد، 19 - 20 - بەتلەر.

② «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى»، 88 - جىلد، 1 - 2 - بەتلەر.

قىلىپ كۆتۈرۈپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدار ئەسكەرلىرىگە قارشى كۈرەش قىلدى. 1865 - يىل 2 - ئاينىڭ 8 - كۈنى (1 - ئاينىڭ 13 - كۈنى) كېچىدە، قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىي بىرنەچچە يولغا بۆلۈنۈپ، بايانداي قەلئەسىگە ھۇجۇم قىلدى. ئۇلارنىڭ شوئارى «مانجۇ ئەمەلدار - چېرىكلىرىنى ئۆلتۈرىمىز، سودىگەرلەرگە زىيان - زەخمەت يەتكۈزمەيمىز» دېگەندىن ئىبارەت ئىدى. قوزغىلاڭچى قوشۇن ئالدى بىلەن جەنۇبىي دەرۋازىدىن ھۇجۇم قىلىپ كىرىش بىلەنلا، مانجۇ ئەمەلدار - ئەسكەرلىرى شەھەرنى تاشلاپ قاچتى. كېيىن قوزغىلاڭچىلاردىن بىرنەچچە تۈمەن ئادەم قازاقلار بىلەن بىرلىشىپ، ئىلى شەھىرىگە (كۈرەگە) بىرنەچچە قېتىم ھۇجۇم قىلىپ، مانجۇ قوشۇنلىرىغا ھەر تەرەپلىمە قىسىنچىلىق كەلتۈردى. 1866 - يىلى 3 - ئاينىڭ 8 - كۈنى (تۇڭجىنىڭ 5 - يىلى، 1 - ئاينىڭ 22 - كۈنى)، قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى ئىلى كۈرەسىنى ئالدى. ئىلى جياڭجۈنى «مىڭسۇ ۋە قەلئەدىكى شەھەر ئەمەلدارلىرىنىڭ ھەممىسى قازا تاپتى». سابىق ئىلى جياڭجۈنى چاڭ چىڭ ئەسىر ئېلىندى. بۇنىڭدىن بۇرۇن، 1 - ئاينىڭ 27 - كۈنى (1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى)، چۆچەكتىكى خۇيزۇ ۋە قازاقلارمۇ بىرلىكتە سۇيۇدىنىڭ رەھبەرلىكىدە، «قورال ئامبىرىدىكى مىلتىق - زەمبىرەكلەرنى بۇلاپ»، شەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ قوزغىلاڭ كۆتۈرگەنىدى*.

ئۇيغۇر، خۇيزۇلارنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ زور قوزغىلىڭى بوران - چاپقۇندەك شىددەت بىلەن تەز كېڭىيىپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىنى پۈتۈنلەي دېگۈدەك يىمىرىپ

* «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى» 107 - جىلد، 1 - 4 - بەتلەر.

تاشلىدى. كىچىككىنە باربكۆلدىن باشقا جايلارنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك قوزغىلاڭچى ھەر مىللەت خەلقى ئىشغال قىلدى.

ھەر مىللەت ئەمگەكچىلىرىنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشتىكى مەقسىتى فېئودال ھۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭ زۇلۇمى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىدىن قۇتۇلۇش، كۈندىن - كۈنگە يامانلىشىۋاتقان ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ئەھۋالنى ياخشىلاش ئىدى. شۇڭا، فېئودال ھۆكۈمرانلار بىلەن باتۇرلارچە ئېلىشتى. بىراق، قوزغىلاڭنىڭ غەلىبە مېۋىسى ئاز ساندىكى فېئودالالار ۋە دىنىي كاتتىباشلار تەرىپىدىن تارتىۋېلىنىپ، خەلق كۆزلىگەن نىشانغا يېتەلمىدى.

دېھقانلار قوزغىلىڭى باشلىنىش بىلەنلا، ئاز ساندىكى فېئودالالار ۋە دىنىي كاتتىباشلار قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىغا سۇقۇنۇپ كىرىۋالدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ۋە دىنىي ئورۇنلىرىدىن پايدىلىنىپ، «غازات» نامى بىلەن ئاممىنى ئالداپ، ئاممىنىڭ سىنىپىي ئېڭىنى مۇجمەللەشتۈرۈپ، قوزغىلاڭنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈۋالدى. ئۇلارنىڭ مەقسىتى ئەمگەكچىلەرنىڭ ئەكسىچە بولۇپ، فېئودال ئىستىبدات تۈزۈمىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، خەلق تۈرمۈشىنى ياخشىلاش ئەمەس، بەلكى ئۆزلىرىنى قوغداپ، ئەمگەكچىلەرنى تېخىمۇ ۋەھشىيلەرچە قۇل قىلىش ئىدى. شۇڭا، ئۇلار تۈرلۈك چارە - ئامالىلار بىلەن قوزغىلاڭنى فېئودال ھۆكۈمران سىنىپىنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرغان يولغا باشلىدى. قوزغىلاڭ ئەمدىلا غەلىبە قىلغاندا، ئۇلار ئارقىدىن فېئودال تەپرەقچىلىك خاراكتېرىدىكى فېئودال ھاكىمىيەتلىرىنى قۇردى.

1865 - يىلى باھاردىن كېيىن، تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى كەڭ رايونلار بويىچە دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ ۋەزىيىتىدە تۆۋەندىكىدەك ئۆزگىرىش بولدى:

كۆچادا قوزغىلاڭچى دېھقانلار كۆچا شەھىرىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، كۆچا ئىنانچىسى ئەخمەت بەگنى رەھبەر بولۇپ بېرىشكە تەكلىپ قىلغان بولسىمۇ، لېكىن، ئۇ رەت قىلغانىدى. قوزغىلاڭچى ئاممىنىڭ غەزىپى تېشىپ، ئەخمەت بەگنى ئۆلتۈردى. ئۇلار يەنە مازاردا زاھىدلىق قىلىپ ئولتۇرغان راشىددىن خوجىنى باشلىق بولۇپ بېرىشكە تەكلىپ قىلدى. راشىددىن خوجا تەكلىپكە بىنائەن، تەختكە چىقىپ، ئۆزىنى «خان خوجا» دەپ ئاتىدى. بۇ ئادەم «غازات قىلىش ئاللانىڭ بەندىلىرگە بۇيرۇغان ئۇلۇغ پەرزى» دېدى؛ ئۆزىنى «مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ ئۇلۇغ ئەۋلادى، ئالەمدىكى كۆچلەرنىڭ خوجىسى» دەپ ئاتىدى. ئۆزىنىڭ ئاكىسى، ئوغلى قاتارلىق ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ رەھبەرلىكىگە تەينىلەپ، رەھبەرلىك ھوقۇقىنى ئۆز چاڭگىلىغا ئېلىۋالدى. شۇنىڭدىن كېيىن، غەربكە قاراپ ئاقسۇ، ئۈچتۇرپانغا يۈرۈش قىلىشقا ئەسكەر ئەۋەتتى. كېيىن يەنە شەرققە قاراپ يۈرۈش قىلىپ، تۇرپان، لۇكچۇن قاتارلىق جايلارغىچە يېتىپ بېرىپ، فېئودالىزملىق تەپرىقچى كۈچ شەكىللەندۈردى①.

ئۇرۇمچىدە تومىڭ ئۆزىنى «سۇلتان» دەپ ئاتاپ، سۇخۇەنجاڭنى «ئەمرلەشكەر» لىككە تەينىلىدى، ھىجرىيە يىلنامىسىنى قوللاندى، ئۇرۇمچىدە خەنزۇ قەلئەسىنى ئېلىپ، «پەرمان بىلەن بازارنى توختىتىپ، مال - مۈلۈك بۇلىدى»، كېيىن يەنە مانجۇ قەلئەسىنى ئېلىپ، ئۆزىنىڭ تەسىرىنى تۇرپانغىچە كېڭەيتتى②.

① «تارىخى ھەمىدى»، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 184 - 287 - بەتلەر.

② ياڭ يۇشيۇ: «مۇسۇلمانلارنى تىنچىتىش تەپسىراتى» 7 - جىلد، «مۇسۇلمانلار قوزغىلىڭى» نىڭ 2 - قىسمىغا كىرگۈزۈلگەن، 194 - 196 - بەتلەر.

ئىلىدا مەزەم زاتىمۇ ئۆزىنى «سۇلتان» ئاتاپ، زېمىن ئىگىلەپ ياتقانىدى. كېيىن، دىنىي كاتتىباش مولا شەۋكەت ئاخۇن سۇلتانلىق تەختىنى تارتىۋالدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، ئىچكى نىزا سەۋەبى بىلەن مولا شەۋكەتمۇ كىشىلەر تەرىپىدىن تىرىك پېتى دەريا‌غا تاشلاندى①.

قەشقەر ۋە يېڭىسارنى لەن فاچۇن، ۋاڭ دېچۇنلەر خۇيزۇ، ئۇيغۇرلارغا باشچىلىق قىلىپ، قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندىن كېيىن، قەشقەردە ئاق تاغلىقلار كاتتىبېشى توختى مامۇت ئەلەمۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۆزىنى «خان» دەپ ئېلان قىلدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، قىرغىز قىپچاق قەبىلىسىدىن سىدىق بەگ ئاقتۇدىن لەشكەر باشلاپ كېلىپ قەشقەرنى ئىشغال قىلىپ، توختى مامۇت ئەلەمنى ئاغدۇرۇپ، ئۆزى تەختكە چىقتى.

خوتەندە كۇچا قوزغىلىڭىنىڭ تەسىرى بىلەن، بايدا ھاكىم بەگ بولغان ئېزىز ئاقسۇدىن خوتەنگە يوشۇرۇن قايتىپ كېلىپ، قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، دىنىي باشلىقلاردىن ھەبىبۇللا مۆپتىنى باشلىق قىلىپ، «ھەزرىتى پاشا» دەپ ئاتىدى. ھەبىبۇللا ئىنتايىن زالىم ئادەم بولۇپ، ئىسلام بايرىقىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، مىللىي قىرغىنچىلىق پەيدا قىلدى، ھەر مىللەت خەلقىدىن نۇرغۇنلىغان بىگۇناھ ئادەملەر بۇ قىرغىنچىلىقنىڭ قۇربانى بولدى②.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان فېئودال تەپرىقىچى كۈچلەر ئىچىدە كۇچا، ئۇرۇمچى، ئىلى ئۈچ تەپرىقىچى ھاكىمىيەتنىڭ تەسىرى ئەڭ زور بولۇپ، ئىگىلىگەن جايمۇ ھەممىدىن كەڭ

---

① «تارىخى ھەمىدى»، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 249 - 252 - بەتلەر.

② «تارىخى ھەمىدى»، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى، 397 - 380 - بەتلەر.

ئىدى. پومپىشچىكلار سىنىپى ۋە دىنىي كاتتىباشلار بۇ فېئودال تەپرىقىچى ھاكىمىيەتلەردە ئۆزلىرىنى «خان»، «پادىشاھ» دەپ ئاتىشىپ، ئۆز جەمەتلىرىگە مەنسەپ - ئۇنۋان بېرىپ، ھەر-قايسى جايلارنىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانى بولۇۋېلىشتى. ئۇلار بىر تەرەپتىن ئەمگەكچىلەر ئۈستىدە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمە-تىدىنمۇ بەكرەك شەپقەتسىز فېئودال ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈپ، خەلقتىن خالىغىنچە باج - خىراج ئېلىپ، ئۇرۇشنىڭ پۈتۈن سېلىقىنى ئەمگەكچى خەلقنىڭ زىممىسىگە ئارتىپ قويدى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، زېمىن تالىشىپ، ھوقۇقنى مونوپول قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىش مەقسىتىدە، ئۆزئارا تالىشىش ئۇرۇشلىرىنى قىلدى. ھەرقايسى فېئودالىلار گۇرۇھە-نىڭ ئىچكى قىسمىدىكى كۈرەشمۇ بەك كەسكىن ئىدى. بۇلار-دىن سىدىق بەگ باشچىلىقىدىكى قەشقەر ھۆكۈمران گۇرۇھى ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسىنى مۇستەھكەملەش ۋە كېڭەيتىش ئۈچۈن، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى قوقەن خانلىقىدىنمۇ ياردەم تىلەپ، كېيىنكى ۋاقىتتىكى ياقۇپ بەگنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىش ۋەقەسىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى ئۇيغۇر، خۇيزۇلارنىڭ ئاساس قىلغان شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت دېھقانلىرىنىڭ بۈيۈك قوزغىلاڭلىرى تەپىنگو ئىنقىلابى ۋە شەنشى - گەنسۇ خۇيزۇلار قوزغىلاڭلىرىنىڭ بىۋاستە تەسىرى بىلەن قوزغالغان بولۇپ، بۇ قوزغىلاڭلار ئېلىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئىستىبداتلىق ھۆكۈمرانلىقىغا ئورتاق قارشى تۇرۇش كۈرىشىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى ھېسابلىنىدۇ. قوزغىلاڭچى دېھقانلار باتۇرانە، جەسۇرلۇق بىلەن كۈرەش قىلىپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭدا يولغا قويغان بەزى تۈزۈملىرىنى گۈمران قىلدى، ئۆز مىللىتىدىن بولغان ۋاڭ،

گۈك، بەگلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا زەربە بەردى. لېكىن بۇ قوزغىلاڭنى خەلق ئاممىسى ستېخىيىلىك ھالدا قوزغىغان بولغاچقا، ئۇنىڭ ھەم ئېنىق سىياسىي پروگراممىسى، ھەم بىر تۈتاش قوماندانلىقى ۋە پۈختا تەشكىلى يوق ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇنىڭدا مىللىي ۋە دىنىي بىر تەرەپلىمە قاراش مەۋجۇت بولغانلىقتىن، قوزغىلاڭ تېزدىنلا فېئودالالار ۋە بىر قىسىم دىنىي كاتتىباشلار تەرىپىدىن سۈيىئىستېمال قىلىنىش بىلەن بۇ قېتىمقى داغدۇغىلىق بۈيۈك قوزغىلاڭ سەلبىي تەرەپكە كېتىپ قالدى.

2 - بۆلۈم ياقۇبېبەگنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى ۋە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تاجاۋۇزچىلىققا قارشى كۈرىشى

1864 - يىلى يازدا، قىرغىزلارنىڭ باشلىقى سىدىق بەگ دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ قەشقەر كونە شەھەرنى تارتىۋالدى ۋە ئۆز يەردە ئۆزىنى «خان» دەپ ئاتىدى. قەشقەر يېڭىشەھەر ۋە يېڭىساردا تۇرۇشلۇق چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى داۋاملىق قارشىلىق كۆرسەتتى. سىدىق بەگنىڭ بۇ ئىككى مۇھىم تايانچ بازىنى ئىلىشقا كۈچى يەتمىدى. شۇنىڭ بىلەن پەيزىۋاتتا تېرىقچىلىق قىلىۋاتقان خۇيزۇلارنىڭ باشلىقى جىن شاڭيىن قاتارلىقلارنى قوقەنگە ئەۋەتىپ، قوقەندىن چوڭ غوجا بۇرھانىددىننىڭ ئەۋلادىنى قايتۇرۇۋېتىشنى ۋە ھەربىي جەھەتتە ياردەم بېرىشنى تەلەپ قىلدى. قوقەنىڭ ھەربىي باشلىقى ئالىمقۇل قوقەننىڭ مەنپەئىتىنى قوغداپ، چىڭ سۇ-

لالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ كۈچىنى ئاجىزلىتىش ئۈچۈن، ياقۇپبەگنى بۇرھانىددىننىڭ چەۋرىسى بۇزرۇكخان تۆرە بىلەن بىللە قەشقەرگە ماڭدۇرۇشنى قارار قىلدى. 1865 - يىلى 1 - ئاي (تۇڭجىنىڭ 3 - يىلى 12 - ئاي) دا ياقۇپبەگ ئېلىمىز تەۋەسىگە بېسىپ كىردى①.

ياقۇپبەگنىڭ تولۇق ئىسمى مۇھەممەت ياقۇپ قوشبېگى. ئۇ، 1820 - يىلى قوقەنىنىڭ ئاۋات بىر كىچىك بازىرى پىسكەنتتە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ ئاتىسى نارمۇھەممەت مىرزا ئۆزى تۇرغان شەھەردە ھۆكۈمەتتە مۇھىم ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. ياقۇپبەگ بالىلىق دەۋرىنى بىر مەھەل «بىكار يۈرۈپ» ئۆتكۈزگەن. 1845 - يىلى ئۇ قوقەن خانى خۇدا يارخانغا «مەھرەم» بولغان. كېيىن يەنە تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەتكە تايىنىپ پەنسات (بەش يۈز كىشىلىك قوشۇن باشلىقى) بولغان. 1847 - يىلى ئۇ قوشبېگى قىلىپ ئۈستۈرۈلدى. ئۇ، بۇ ۋەزىپىنى ئۆتەش مەزگىلىدە، شۇ جايدىكى قازاق ۋە قىرغىز خەلقىنىڭ دىنىي باج - سېلىقلارغا قارشى قوزغىلىڭىنى دەھشەتلىك باستۇرۇپ، ئۇلارنىڭ مال - مۈلۈك ۋە چارۋىلىرىنى تالان - تاراج قىلغانىدى②. قوقەنلىك مەمەدەلىخان بىلەن خۇدا يارخان ئاكا - ئۇكا ئىككىيلەننىڭ خانلىق تالىشىش كۈرىشىدە، ئۇنىڭ شامالغا قاراپ ئىش كۆرۈشى، تۇراقسىزلىقى قوقەن ھۆكۈمران گۇرۇھىنىڭ باشقا ئەزالىرىنى غەزەپكە ۋە دەككە - دۈككىگە سېلىپ قويغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن قەشقەر فېئودالى قوقەندىن

---

①«تارىخى ھەمىدى» بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى 325 - بەت؛ (ئەنگلىيە) چارلىز بولگى: «ياقۇپبەگنىڭ تەرجىمھالى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1988 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 71 - بەت.

②چارلىز بولگى: «ياقۇپبەگنىڭ تەرجىمھالى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1988 - يىلى، ئۇيغۇرچە نەشرى؛ «تارىخى ھەمىدى» بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 336 - بەت.

یاردەم تەلەپ قىلغاندا، ئۇلار ياقۇپبەگنى بۇزرۇكخانغا ياردەم لمشىشكە ئەۋەتىپ، ئۆزلىرىگە ئۇنىڭدىن كېلىۋاتقان تەھدىتنى يوقاتماقچى بولدى.

ياقۇپبەگ قەشقەر كونىشەھەرگە بېسىپ كىرىپلا، ئامىمنىڭ خوجىلارغا بولغان قارىغۇلارچە ئېتىقادىددىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىۋالدى. ئۇ ئالدى بىلەن بۇزرۇكخان خوجىنى خانلىق تەختىگە چىقاردى؛ ئاندىن كېيىن، يەنە سىددىق بەگ ۋە ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىنى قەشقەردىن قوغلاپ چىقاردى. سىددىق بەگ قوغلاپ چىقىرىلغاندىن كېيىن، يېڭىباشتىن قىرغىزلاردىن ئالتە ـ يەتتە مىڭ ئادەمنى ئۈيۈشتۇرۇپ، قەشقەرنى مۇھاسىرە قىلغاندا، ياقۇپبەگ سىددىق بەگنىڭ يەنە بىر قېتىم مەغلۇپ قىلىپ، ئۆز ئورنىنى مۇستەھكەملىدى.

ياقۇپبەگ قەشقەرنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئالدى بىلەن يەكەن، يېڭىسارغا ھۇجۇم قىلدى. ئۇ بىرىنچى نۆۋەتتە 500 ئەسكەر بىلەن بىرىپ يەكەنگە ھۇجۇم قىلغاندا، ئۇيغۇرلار ۋە خوجىلارنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچراپ، پۈتۈنلەي مەغلۇپ بولۇپ، بارلىق قورال ـ ياراقلىرىدىن ئايرىلىپ، ئۆزى ياۋداق ئاتقا مىنىپ قېچىپ قۇتۇلغانىدى. كېيىن يەكەنگە يەنە بىر نۆۋەت ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، يەنىلا مەغلۇپ بولدى. لېكىن يېڭىسارغا قارىتىلغان مۇھاسىرىنى ئىشقا ئاشۇردى. ياقۇپبەگ قوشۇنى يېڭىسارنى 40 كۈن مۇھاسىرە قىلغاندىن كېيىن، سېپىلنى دورا بىلەن پارتلىتىپ، شەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ كىردى. ئېيتىشلارداىن قارىغاندا، شۇ چاغدا بىر ـ ئىككى مىڭدەك ئادەم ناھەق ئۆلتۈرۈلگەنىكەن. ياقۇپبەگ ئۆز غەلىبىسىدىن كېيىن، دەرھال قىممەتلىك سوۋغا ـ سالاملار بىلەن قوقەنگە ئادەم ئەۋەتىپ

ئالىمقۇلغا ئۆزىنىڭ غەلىبىسىنى مەلۇم قىلدى①. كېيىن، ياقۇپ بەگ يەكەن شەھىرىنىمۇ ئىشغال قىلدى.

1865 - يىلى كۈز پەسلىدە، ياقۇپبەگ يەنە قەشقەر يېڭى شەھەرگە قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھەربىي مۇھاپىزەتچى ئەمەلدارى خې بۇيۈن ئۇچ مىڭدىن ئارتۇق ئەسكەر بىلەن كەسكىن قارشىلىق كۆرسىتىپ بېقىپ ئاخىر تەسلىم بولدى. ياقۇپبەگ قوشۇنى شەھەرگە كىرىپ، شەھەر ئىچىدىكى ئاھالىنى تالان - تاراج قىلدى②.

1865 - يىلنىڭ ئاخىرىدا، ياقۇپبەگ خوتەندىكى تەپرەقچى ھاكىمىيەتىنىڭ ئاتالمىش «پاشا» سى ھەببۇللاغا بۇزۇرۇكخان خوجا نامىدىن مەكتۇپ ئەۋەتىپ، «خوتەندىكى مازارى ماشايىخنى (ئاتالمىش «پەيغەمبەر ئەۋلادى» قەبرىلىرىنى) زىيارەت قىلىشنى» تەلەپ قىلدى، ئارقىدىنلا زور قوشۇننى باشلاپ خوتەنگە يۈرۈش قىلدى. ھەببۇللا مۆپتى ياقۇپبەگنىڭ گېپىگە ئىشىنىپ، ئۇنى شەھەر سىرتىغا چىقىپ قارشى ئالغانىدى. لېكىن ياقۇپبەگ ھەببۇللانى شۇئان قولغا ئالدى. خوتەن خەلقى ياقۇپبەگنىڭ ئالدامچىلىقىغا قاتتىق غەزەپلىنىپ، شەھەرگە كىرىۋالغان ياقۇپبەگ قوشۇنىغا قارشى كۈرەش قىلدى. ياقۇپبەگ قارشىلىق كۆرسەتكۈچىلەرنى دەھشەتلىك قىرغىن قىلدى. ئېيتىلىشىچە، باستۇرۇش ھەرىكىتى بەش كېچە - كۈندۈز داۋام قىلىپ،

---

①«تارىخى ھەمىدى» بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 336 -، 338 - بەتلەر؛ «ياقۇپبەگنىڭ تەرجىمھالى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1988 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى؛ «قەشقەرىيە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1982 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى؛ 254 - بەت.

②«قەشقەرىيە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 258 -، 259 - بەتلەر.

نۇرغۇن ئادەم ئۆلتۈرۈلدى①.

1867 - يىلى (تۆڭجىنىڭ 6 - يىلى)، ياقۇپبەگ راشىددىن خوجىنىڭ تەسىر دائىرىسىدىكى ئاقسۇ، كۇچا، قاراشەھەرگە قاراپ يۈرۈش قىلدى. ئون مىڭ كىشىلىكتىن ئارتۇق ئەسكىرى كۈچ بىلەن ئاقسۇغا يېقىنلىشىپ كەلگەندە، راشىددىن خوجىنىڭ ئاقسۇنى ساقلاۋاتقان قوشۇنى كۈچلۈك قارشىلىق كۆرسىتىپ باقتى. لېكىن ياقۇپبەگ يەنە «مازارى ماشايىخنى زىيارەت قىلىش» نەيرىڭىنى ئىشلىتىپ، راشىددىن خوجىنى تۇتۇپ ئۆلتۈرۈپ، كۇچانى ئىشغال قىلىپ، ئۇنىڭ كۇچادىكى مال - مۈلۈكلىرىنى قويماي تالان - تاراج قىلدى②.

شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇ داۋاملىق شەرقتە يۈرۈش قىلىپ، كورلا، قاراشەھەرنى بېسىۋالدى.

ياقۇپبەگ شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، ئىككى يېرىم يىل ئىچىدە تارىم ئويمانلىقىنى ئەتراپىدىكى بوستانلىقلارنى ئىشغال قىلىپ، تېيانشاننىڭ جەنۇبىدا ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئورناتتى. ئۇ ئۆزىنى «بەدۆلەت، غازى» دەپ ئاتىدى (خەنزۇچە تارىخ كىتابلىرىدا «بەدۆلەتخان» دېيىلگەن، مەنىسى «زىيادە بەخت - سائادەتلىك خان» دېگەن بولىدۇ). تارىختا ئۇنىڭ ھاكىمىيىتى «يەتتە شەھەر» دەپ ئاتالدى③. قوقەند خانى ياقۇپبەگكە ئىلھام بېرىش ئۈچۈن، ئۇنىڭغا «ئاتىلىق غازى» ئۇنۋانىنى ئىنئام قىلدى. 1869 - يىلى (تۆڭ-

---

①«تارىخى ھەمىدى» بېيجىڭ، مىللەتلەر نەشرىياتى. ئۇيغۇرچە نەشرى 363 - 372 - بەتلەر.

②«تارىخى ھەمىدى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 388 - 396 - بەتلەر؛ «قەشقەرىيە» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1982 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 265 - 266 - بەتلەر.

③«يەتتە شەھەر» توغرىسىدىكى قاراش بىرەك ئەمەس. ئۇمۇمەن قەشقەر، يېڭىسار، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ، كۇچا ۋە ئوچتۇرپان كۆزدە تۇتۇلمىدۇ.

جىنىڭ 8 - يىلى)، ياقۇپبەگ بۇزرۇكخانىنى تەختتىن چۈشۈردى ھەم ھەج قىلىش نامى بىلەن ئۇنى شىنجاڭدىن قوغلاپ چىقاردى①.

1870 - يىلى 3 - ئاي (تۇڭجىنىڭ 9 - يىلى 2 - ئاي)دا، ياقۇپبەگ شەرققە داۋاملىق يۈرۈش قىلدى. لېكىن تۇرپان، ئۈرۈمچى، ماناس قاتارلىق جايلاردىكى خۇيزۇ ۋە باشقا مىللەت خەلقى ياقۇپبەگنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوبۇل قىلغىلى ئۇنىمايى، تاجاۋۇزچى قوشۇننى مەغلۇپ قىلدى ۋە بىر مەھەل كورلىنى قايتۇرۇۋالدى. كېيىن يەنە ياقۇپبەگ قوشۇنىدىن بىرنەچچە مىڭ ئادەمنى ئۈچقارا دېگەن جايدا ئۆلتۈرۈپ، كۈچانى قايتۇرۇۋالدى بىراق، ئۇلار قولغا كەلتۈرگەن غەلىبىسىنى مۇستەھكەملىمەي، كۈچادىن تېزلا چېكىندى②. شۇنىڭ بىلەن ياقۇپبەگ يەنە ئەسكەر توپلاپ، تۇرپانغا قايتىدىن ھۇجۇم قىلدى. تۇرپاندىكى خۇيزۇ ۋە ئۇيغۇر خەلقى ئۇنىڭغا قارشى باتۇرانە كۈرەش قىلىپ، كۆپ ئادەمنى ئۆلتۈردى. 5 - ئاي (4 - ئاي) دا، ياقۇپبەگ قوشۇنى تۇرپاننى يەنىمۇ مۇھاسىرە قىلىۋالدى. تۇرپان بىرنەچچە ئاي مۇھاسىرە قىلىنغاندىن كېيىن؛ 11 - ئاينىڭ 1 - كۈنى (10 - ئاينىڭ 9 - كۈنى). مۇھاپىزەتچى قوشۇنىنىڭ سەركەردىسى ماجۇڭ شەھەر دەرۋازىسىنى ئېچىپ بېرىپ تەسلىم بولدى③.

ياقۇپبەگ تۇرپاننى ئىشغال قىلىپلا، ئۈرۈمچىگە ھۇجۇم قىلدى. ئۈرۈمچىنىڭ «سۇلتانى» تومىڭ بىرنەچچە تۈمەن ئەسكەر تەشكىللەپ، قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ئاخىرى تەڭ كېلەلمەي، 11 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى (كەبىسە 10 - ئاينىڭ

① ③ «تارىخى ھەمدى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 637 - بەت.
② «قەشقەرىيە»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 268 - بەت.

باشلىرى) دا تەسلىم بولدى*. شۇنىڭ بىلەن تىيانشانىنىڭ جەنۇبىدىكى كەڭ رايونلار ۋە تىيانشانىنىڭ شىمالىدىكى قىسمەن جايلار تامامەن ياقۇپبەگنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا تەۋە بولدى.

ياقۇپبەگنىڭ شىنجاڭغا قىلغان تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكىتى ئەنگلىيە، روسىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىش سۇيىقەستى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك ئىدى. XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئەنگلىيە بىلەن روسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا مۇستەملىكە تالىشىش كۈرىشى تازا كەسكىنلەشكەنىدى. ياقۇپبەگ شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىش بىلەن، ئەنگلىيە بىلەن روسىيە ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشنىمۇ ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمال چېگرا رايونىغا باشلاپ كىردى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمال چېگرا رايونىدىكى جىددىيچىلىك يەنە ئەنگلىيە بىلەن روسىيە ئوتتۇرىسىدىكى زومىگەرلىك تالىشىش خاراكتېرىنى ئالدى.

ئەنگلىيە خېلى بۇرۇنلا ئېلىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونىغا تەمە قىلىپ كېلىۋاتاتتى. ياقۇپبەگنىڭ شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى ئەنگلىيىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق سۇيىقەستىگە ياخشى پۇرسەت يارىتىپ بەردى. 1868 - يىلى (تۆڭجىنىڭ 7 - يىلى)، ئەنگلىيىلىك روبېرت شاۋ شىنجاڭغا كىرگەنىدە، قەشقەردە ياقۇپبەگ ئۇنى قوبۇل قىلدى ۋە قىزغىن كۈتۈۋالدى. 1870 — 1871 - يىللىرى ياقۇپبەگ ئېھرار خانىنى ئىككىنچى نۆۋەت ھىندىستانغا ئەۋەتىپ، ئەنگلىيە دائىرىلىرى بىلەن ئالاقە قىلدى. 1873 - يىلى (تۆڭجىنىڭ 12 - يىلى)، ئەنگلىيە قەشقەرگە

* «تارىخى ھەمىدى»، 407 -، 408 بەتلەر؛ «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى»، 242 - جىلد، 15 - بەت؛ «تارىخى ھەمىدى» ئۇيغۇرچە نەشرى، 453 — 455 - بەتلەر؛ «قەشقەرىيە» ئۇيغۇرچە نەشرى، 275 — 276 - بەتلەر.

رەسمىي يۇسۇندا سىر دوگلاس، فورسىيىتلەردىن تەركىب تاپقان 300 كىشىلىك زور ئەلچىلەر ئۆمىكىنى ئەۋەتىپ، ياقۇپبەگكە مىلتىق، كىچىك زەمبىرەك قاتارلىق قورال هەدىيە قىلىدى. ياقۇپبەگ فورسىيىت ئېلىپ كەلگەن ئەنگلىيە كورولىۋاسى ئىلزابېتنىڭ ئۆز قەلىمى بىلەن يازغان خېتىنى تاپشۇرۇۋېلىپ، مىننەتدارلىق بىلەن: «كورولىۋا قۇياشقا ئوخشىشىدۇ، مەندەك بىچارىلەر ئۈنىڭ ئىللىق نۇرىدىلا ياخشى ئۆسۈپ گۈللىنەلەيدۇ. مەن ئەنگلىيىلىكلەرنىڭ دوستلۇقىغا ئېرىشكىنىمنى بەكمۇ ئۇلۇغ قىلىمەن. بۇ مەن ئۈچۈن كەم بولسا بولمايدۇ. سىلەرنىڭ هۆكۈمرانلىقىڭلار ئادىل. بۇ يول هەرقانداق ئادەم ئۈچۈن ئوچۇق، بۇ يەردىن لوندونغا هەرقانداق ئادەم تامامەن ئەركىن بېرىش - كېلىش قىلالايدۇ»* دېدى. 1874 - يىلى (ئۇڭجىنىڭ 13 - يىلى)، ياقۇپبەگ ئەنگلىيە بىلەن سودا شەرتنامىسى — «ئەنگلىيە قەشقەرىيە شەرتنامىسى»نى ئىمزالىدى. بۇ شەرتنامە جەمئىي 17 ماددىلىق بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى: ئەنگلىيە ياقۇپبەگنىڭ قەشقەر ۋە يەكەن رايونلىرىنىڭ باشلىقى — ئەمىرى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىش؛ ئەنگلىيە ۋە ئۇنىڭ بېقىندى دۆلەتلىرىنىڭ سودىگەرلىرى جەنۇبىي شىنجاڭغا ئىختىيارىي كىرىپ - چىقىش، ئولتۇراقلىشىپ سودىگەرچىلىك قىلىش؛ ئەنگلىيىدىن جەنۇبىي شىنجاڭغا كىرگۈزۈلگەن مالنىڭ ئىمپورت بېجى ئۆز باهاسىنىڭ 2.5% تىدىن ئاشماسلىق؛ ئەنگلىيىلىكلەر جەنۇبىي شىنجاڭدا ئىختىيارىي يەر، ئۆي - ئىمارەت ياكى ساراي سېتىۋېلىش، سېتىش، ئىجارىگە ئېلىپ پايدىلىنىش؛ ئىگىدارلارنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالماي، زورلۇق بىلەن كىرمەسلىك ياكى ئاختۇرماسلىق؛ ئەنگلىيىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدا كونسىسىيە

*«ياقۇپبەگنىڭ تەرجىمهالى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1988 - يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى.

هوقۇقى بولۇش دېگەنگە ئوخشاشلاردىن ئىبارەت ئىدى. بۇنىڭ بىلەن ئەنگلىيە سودا جەھەتتىكى ئېھتىياجىنى تەمىن ئېتىش بىلەنلا قالماستىن، سىياسىي جەھەتتىمۇ مەلۇم مەقسەتلىرىگە يەتتى. ياقۇبېگ شىنجاڭدىكى ھەربىللەت خەلقىنىڭ مەنپەئىتىنى ئەنگلىيىگە سېتىش بىلەنلا قالماي، ئوسمانلى تۈرك ئىمپېرىيىسىگە ئۆز ۋەزىرىنى ئەۋەتىپ، تۈركىيە خەلىپىسىنى زىيارەت قىلىپ، نۇرغۇنلىغان قىممەتلىك سوۋغىلارنى تەقدىم قىلىپ، ئۇلارنىڭ قوللىشىنى تەلەپ قىلدى. تۈركىيە خەلىپىسى ئۇنىڭغا «مىراخور» ئۇنۋانىنى بەردى ۋە خانلىق تاج، كىيىم - كېچەك قاتارلىق نەرسىلەر ئىنئام قىلدى. ياقۇبېگ ئۆزىنىڭ تۈركىيىگە ئىتائەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى ۋە تۈركىيە دەرھەملىرىنىڭ شەكلىدە يارماق پۇل قۇيدۇردى*.

چارروسىيە 1865 - يىلى قوقەندنىڭ شىمالىي قىسمىنى ئۆزىگە قوشۇۋالدى. 1866 - يىلى بۇخارانىڭ ئىشغال قىلىۋالدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ياقۇبېگنىڭ شىنجاڭدىكى پائالىيىتىگە دىققەت قىلىشقا باشلىدى. 1866 - يىلى (تۆڭجىنىڭ 5 - يىلى)، ياقۇبېگ بىلەن چارروسىيە ئوتتۇرىسىدا بىر - بىرىنىڭ ھەربىكىتىگە ئارىلاشماسلىق ۋە قارشى تەرەپتىن قېچىپ چىققىدىن كىرگەن جىنايەتچىنى چىگرىدىن ئۆتۈپ تۇتۇش ھوقۇقى بولۇشىغا يول قويۇش توغرىسىدا غەيرىي رەسمىي كېلىشىم ئىمزالاندى. 1868 - يىلى (تۆڭجىنىڭ 7 - يىلى)، ياقۇبېگ ئۆزىنىڭ جىيەنى شادى مىرزىنى تاشكەنت ۋە سانكت پېتېربۇرۇگقا ئەۋەتتى. بۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، چارروسىيە كاپىتان رېينتالنى قەشقەرگە ئەۋەتتى. بۇ چاغدا، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خانلىقلار ياقۇبېگنى ھەدەپ ئۆزىگە تارتماقتا ئىدى. بۇخارا

*«ياقۇبېگنىڭ تەرجىمھالى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1988 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى؛ «تارىخى ھەمدى» ئۇيغۇرچە نەشرى، 419 - 422 - بەتلەر.

خانلىقىنىڭ ئەسىرى ياقۇپبەگگە «ئاتىلىق غازى» ئۇنۋانىنى ھەدىيە قىلىپ، ياقۇپبەگ بىلەن چارروسىيىگە بىرلىكتە قارشى تۇرۇشنى ئۈمىد قىلدى. چارروسىيە ئۆزىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى مۇستەملىكىچىلىك مەنپەئىتىنىڭ تەھدىتكە ئۇچرىشىدىن ساقلىنىش ۋە ئەنگلىيە بىلەن ياقۇپبەگ تىل بىرىكتۈرۈپ ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن ۋەزىيەتكە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، 1871 - يىلى (تۆشىنىڭ 10 - يىلى) ئۆكتەملىك بىلەن ئەسكەر چىقىرىپ، ئىلى «سۇلتانى» نىڭ فېئودالىلىق تەپرىقىچى ھاكىمىيىتىنى يوقىتىپ، ئىلىنى بىسۇبلىپ، ياقۇپبەگ تەسىرىنىڭ داۋاملىق شىمالغا قاراپ كېڭىيىشىنى توستى. 1872 - يىلى 5 - ئاي (تۆشىنىڭ 11 - يىلى 4 - ئاي) دا، روسىيە ياقۇپبەگنىڭ ئەھۋالىنى بىلىپ بېقىش ئۈچۈن، بارۇن كالبارسنى غۇلجا ئارقىلىق نۇرغۇن سوۋغا - سالاملار بىلەن قەشقەرگە ئەۋەتىپ، ياقۇپبەگ بىلەن ئېنىق مۇناسىۋەت ئورناتماقچى ۋە سودىنى مونوپول قىلىش ھوقۇقىغا ئېرىشمەكچى بولدى. 1872 - يىلى 6 - ئايدا، ياقۇپبەگ بارۇن كالبارس بىلەن «روسىيە - قەشقەرىيە كېلىشىمى»نى ئىمزالىدى. بۇ كېلىشىم بەش ماددىلىق بولۇپ، ئاساسىي مەزمۇنى: روسىيە ياقۇپبەگنىڭ «يەتتە شەھەر دۆلىتى» نىڭ دۆلەت باشلىقى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىش؛ روسىيە سودىگەرلىرى «يەتتە شەھەر» دە ماللىرىنى قويىدىغان مال ئامبارلىرىنى قۇرۇش ۋە سودا ۋەكىلى تەسىس قىلىشقا ھوقۇقلۇق بولۇش؛ تاۋارلارنىڭ چېگرا بېجى 2.5% بولۇش؛ روسىيە سودا كارۋانلىرى «يەتتە شەھەر» دىن ئەركىن ۋە بىخەتەر ئۆتۈپ، قوشنا دۆلەتلەرگە بارالايدىغان بولۇش ۋەھاكازا ئىدى. شۇنداق قىلىپ، ياقۇپبەگ ئالدى بىلەن چارروسىيىنىڭ دىپلوماتىيە جەھەتتىن ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشتى. چارروسىيەمۇ شۇ ۋەجىدىن جەنۇبىي شىنجاڭدا سودا - سېتىق بازىرىغا

ئېرىشتى. شەرتنامە ئىمزالانغاندىن كېيىن، ياقۇپبەگ ئۆزىنىڭ جىيەنى ھاجى تۆرە (يەنە بىر ئىسمى سەئىد ياقۇپخان) نى پېتىربۇرگقا زىيارەتكە ئەۋەتتى. چار پادىشاھى ئۇنى ئەزىز مېھمان تەرىقىسىدە كۈتتى ۋە ئۇنى ھەربىي كۆرەككە قاتناشتۇردى. ياقۇپبەگ: «مەن روسىيىلىكلەرنى ئەڭ سۆيۈملۈك دوستۇم دەپ قارايمەن» دېگەنىدى*.

ياقۇپبەگ ھاكىمىيەتنى دەسلەپىدىلا قالاق ئىستىبدادتلىق تۈزۈمنى يولغا قويدى. بۇ تۈزۈم شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى سىياسىي ھوقۇقتىن مەھرۇم قىلىپلا قالماستىن، يەرلىك فېئودالالارنى ئۆزىنىڭ زور ئىشلىرى توغرىسىدا سىياسەت بەلگىلىشىگە قاتناشتۇرمىدى. ياقۇپبەگ ئوتتۇرا ئەسىردىكى بىر يۇرۇش فېئودالىق تۈزۈمنى شىنجاڭغا پۈتۈنلەي كۆچۈرۈپ كېلىپ، يەرلەرنى كۆپلەپ مەركەزلەشتۈرۈپ، ئۆزىنىڭ قولچۇماقلىرىغا بۆلۈپ بەردى. ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلار ئەمگەكچىلەردىن ئۆز مەيلىچە پۇل - مال ئالىدىغان ۋە ئۇلارنى مەجبۇرىي، ھەقسىز ئەمگەككە سالىدىغان بولدى. ياقۇپبەگنىڭ ئۆزىنىڭ بايلىق توپلىشى تېخىمۇ دەھشەتلىك ئىدى، ئۇ بارغانلىكى جايدا ھەدەپ پۇل - مال تالان - تاراج قىلىپلا قالماي، يەنە ئىشغال قىلغان يەر - زېمىننى خۇسۇسىي مۈلۈك سۈپىتىدە ساتاتتى. جايلارنىڭ ھاكىمبەگلىرى ئۇنىڭغا يەنە ئالتۇن - كۈمۈش تارتۇق قىلىپ تۇردى. ئادەتتە ئۇنىڭغا سوۋغا - سالام تەقدىم قىلىش قائىدىسى «توققۇزلۇق قائىدە» بولۇپ، تەقدىم قىلىنغان سوۋغىنىڭ ھەر- بىر خىلى توققۇزدىن بولۇشى شەرت ئىدى.

ياقۇپبەگ باج - سېلىق توغرىسىدا ئېنىق بىر بەلگىلىمە

---

* «ياقۇپبەگنىڭ تەرجىمھالى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1988 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى.

چىقارمىغانىدى. باج پۇتۇنلەي ھۆكۈمرانلارنىڭ «ئېھتىياجى» غا ئاساسەن ئېلىناتتى. باجنىڭ تۈرىمۇ كۆپ بولۇپ، بەزى باجلارنىڭ مۇقىم نىسبىتى يوق، پۇتۇنلەي باجگىرلار خالىغىنىچە بەلگىلەپ ئالاتتى. ئاساسلىق باجلار مۇنۇلار ئىدى:

1. ئۆشرە — دېھقانچىلىق زىرائەت — ئاشلىق بېجى، $\frac{1}{10}$ ى ئېلىناتتى؛

2. زاكات — تاۋار ماللاردىن ئېلىنىدىغان باج بولۇپ، ھەر يىلى بەلگىلىمە بويىچە ئېلىناتتى. تاۋار ۋە نەق پۇل ئۈچۈن $\frac{1}{40}$، دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى ئۈچۈن $\frac{1}{20}$ زاكات ئېلىناتتى؛

3. تاناپ بېجى — مېۋىلىك باغ، كېۋەزلىك، يەم - خەشەك ئېتىزى، كۆكتاتلىق بېجى، يىلىغا 1 — 20 تەڭگىگىچە (كۈۋىش پۇل) ئېلىناتتى؛

4. خەج - خىراج — يەرنىڭ ھوسۇلى ئۈچۈن ئېلىنىدىغان باج، نىسبىتى $\frac{1}{10}$ بولاتتى؛

5. سامان پۇلى — ئوت - سامان ئۈچۈن ئېلىنىدىغان باج بولۇپ، سامان ئورنىدا خالىغىنىچە نەق پۇل ئالاتتى؛ ئېلىنغان نەق پۇل كۆپ ھاللاردا خېلى زور مىقدارغا يېتىپ بارا تتى، بۇ، خەج - خىراج بېجىنىڭ قوشۇمچىسى ئىدى؛

6. كەپسەن — بۇ ئەسلىدە ئۆشرىنىڭ قوشۇمچىسى بولۇپ، باجگىرلارنىڭ تاپاۋەت بېجى ئىدى، كېيىن ھەممە باجلارغا قوشۇپ، خالىغانچە ئېلىنىدىغان بولغان؛

7. تەركە — مىراس بېجى بولۇپ، 2.5% ئېلىناتتى، ئەمەلىيەتتە بۇنىڭدىن كۆپ ئېشىپ كەتكەنىدى؛

بۇلاردىن باشقا، خەلق يەنە ھەربىي قىسمنى كۆپلىگەن ئوزۇق - تۇلۇك، يېقىلغۇ ماتېرىيالى، ئات، قېچىر، ھارۋا قاتارلىقلار بىلەن تەمىن ئەتكەندىن باشقا، يەنە ھەربىيلەر ئۈچۈن ھەقسىز قورال - ياراق، ئاشلىق، ئوت - سامان توشۇيتتى①.

ياقۇپبەگنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكى ئېغىر ۋەيرانچىلىققا ئۇچراپ، ئەمگەكچى خەلق ئىنتايىن نامراتلىشىپ كەتتى. خەلق ئۆز ھاياتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ئوغۇل - قىزلىرىنى سېتىشقا، ھەتتا ئۆزلىرىنى سېتىپ، قۇل بولۇشقا مەجبۇر بولدى. شۇڭا قۇل ئېلىپ - سېتىش ھادىسىلىرىمۇ ئومۇميۈزلۈك ئەۋج ئالغانىدى②.

ياقۇپبەگ ئىسلام دىنى بايرىقىنى كۆتۈرۈۋېلىپ، ئاز ساندىكى دىنىي كاتتىباشلارنىڭ قوللىشى بىلەن دىنىنى ئەمگەكچىلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىش قورالىغا ئايلاندۇرۇۋالدى. ئۇ بىر تەرەپتىن، دىنىي كاتتىباشلارنى ھەدەپ ئۆزىگە تارتىپ، سېتىۋېلىپ، مەسچىت، مەدرىسەرنىڭ يەر، مۈلۈكلىرىنى كېڭەيتتى، يېڭىدىن نۇرغۇنلىغان مەسچىت، مازار، دىنىي مەكتەپلەرنى ياسىتىپ، دىنىي باشلىقلارغا خالىغىنىچە ئىش قىلدىغان زور ھوقۇق بەردى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇ ئىسلام قانۇنى — «شەرىئەت» بەلگىلىمىلىرىنى قاتتىق يولغا قويۇپ، شەرىئەتنىڭ ھوقۇقىنى كۈچەيتتى ۋە زورايتتى، شەھەر - يېزىلاردا ئومۇميۈزلۈك «مەھكىمە شەرئى» تەسىس قىلدى. «قازى» لار «شەرىئەت» قائىدىلىرىگە ئاساسەن، سوت ۋە

① «قەشقەرىيە» ئۇيغۇرچە نەشرى، 59-، 60- بەتلەر؛ «ياقۇپبەگنىڭ تەرجىمھالى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، «تارىخىي ھەمدى» 517 -، 518 - بەتلەر.

② «تارىخىي ھەمدى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 405 - بەت.

هۆكۈم قىلىپ، ئەمگەكچى خەلقنى ھەرقانداق باھانىلەر بىلەن جازالىيالايدىغان، ھەتتا ئۆلۈم جازاسى بېرەلەيدىغان بولدى. مەخپىي ساقچىلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدىغان «رەئىس» لەر ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. بىگۈناھ ئەمگەكچىلەرنىڭ ھەرقاچان «رەئىس» لەر تەرىپىدىن دەررىلىنىشى مۇمكىن ئىدى. ئايالالار-نىڭ يۈزى مەجبۇرىي ياپتۇرۇلدى، ياپمىغانلار قاتتىق جازا-لىناتتى. شۇنداق قىلىپ، ئەمگەكچىلەر ئىسلام دىنىنىڭ قائىدە-يۇسۇنلىرى بىلەن مەھكەم بەند قىلىنىپ، ئەركىنلىك ھوقۇقى-دىن تامامەن مەھرۇم قىلىندى. بۇنىڭدىن باشقا، ياقۇپبەگ يەنە ئىسلام دىنىدىن غەيرىي دىنداىكى ئاممىغا ئىنتايىن دەھشەت ۋاستىلەرنى قوللاندى، غەيرىي دىنداىكىلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشى شەرت ئىدى، ئۇنداق قىلمىسا ئۆلتۈرۈلەتتى.

شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ياقۇپبەگ ھۆكۈمرانلىقى-غا قارشى باتۇرانە كۈرەش قىلدى. خوتەن، تۇرپان، ئۈرۈمچى قاتارلىق جايلاردىكى ئەمگەكچىلەرنىڭ ستىخىيىلىك قوراللىق قوزغىلاڭلىرى گاھى ئۆرلەپ، گاھى پەسىيىپ، توختىماي داۋام قىلدى. بۇ كۈرەشلەر ئىچىدە، كۆلىمى ئەڭ زور ۋە ئەڭ ئۇزۇن داۋام قىلغان، ئۈرۈمچى رايونىدا پارتلىغان قوراللىق قوزغىلاڭ ياقۇپبەگكە ئەڭ كۈچلۈك زەربە بەرگەنىدى. بۇ قوراللىق كۈچ ئۈرۈمچىنىڭ نەسەندىكى خەنزۇلاردىن تەشكىل-لەنگەن بولۇپ، باشلىقى شۇ شۆگۈڭ ئىدى. ياقۇپبەگ شىمالىي شىنجاڭغا بېسىپ كىرگەندىن كېيىن، بۇ بىر بۆلۈم خەلق قوراللىق كۈچى پات - پات ياقۇپبەگ قوشۇنىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ تۇردى. 1871 - يىلى 5 -، 6 - ئايلاردا، يەرلىك خۇيزۇلار نەسەنگە بېرىپ شۇ شۆگۈڭ قوشۇنىنى شەھەر-گە باشلاپ كىرىپ، ئۈرۈمچىنىڭ ھاكىمبەگلىرى ما جۇڭنى تۇتۇپ

ئۆلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن «سۇلتان» تومىڭ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى يەنە ئەسلىگە كەلتۈردى. ما جۇڭنىڭ ئوغلى ما رىندې ياقۇپبەگ قوشۇنى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، تومىڭنىڭ خانلىق قەلئەسىگە قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. تومىڭ قېچىپ كەتتى، ئۈرۈمچى ياقۇپبەگ تەرىپىدىن يەنە بىر قېتىم ئىشغال قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ھەر مىللەت خەلقى ياقۇپبەگنىڭ خورلۇق، قىرغىنچىلىقىغا تاقەت قىلالماي، «شۇ شۆگۈڭنى قارشى ئېلىشتى». 1872 - يىلى 2 - ئايدا، شۇ شۆگۈڭ ئۆز قوشۇنىنى باشلاپ ئۈرۈمچىگە كىرىپ خەنزۇ قەلئەسىگە ئورۇنلاشتى، شۇنىڭ بىلەن ياقۇپبەگكە قارشى زەربە بېرىش ۋەزىيىتىدە يېڭى ئۆزگىرىش ۋۈجۇدقا كەلدى*. بۇ چاغدا، خۇيزۇ، خەنزۇ قوشۇنلىرى ئوتتۇرىدىكى ئازارلىقنى تاشلاپ، ھەمكارلىشىپ جەڭ قىلىپ، ياقۇپبەگكە زەربە بېرىشتىكى ئاساسىي كۈچكە ئايلاندى، ئوزۇق - تۈلۈك، ئوت - چۆپلەرنى ئۈرۈمچى، ماناس قاتارلىق جايلاردىكى خۇيزۇلار يەتكۈزۈپ بەردى. بىراق، چىرىك چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى خۇيزۇ، خەنزۇ خەلق قوراللىق كۈچلىرىنى قوللىمىدى، ئەكسىچە ئۇلارنى تارقىتىۋەتتى.

ياقۇپبەگنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، ئۇنىڭ بىلەن جايلاردىكى فېئودالىار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت كەسكىنلىشىپ كەتتى. بەزى فېئودالىار ياقۇپبەگكە قارشىمۇ-قارشى پوزىتسىيىدە بولۇپ، ياقۇپبەگنىڭ بۇيرۇقلىرىنى ئىجرا قىلىشنى رەت قىلدى، بەزىلىرى ھەتتا چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى بىلەن مەخپىي ئالاقە باغلىدى. جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر خەلقىمۇ كوچا - كويلاردا توپ - توپ بولۇشۇپ، «خىتايلار كېلىدىكەن» دېگەن خەۋەرنى ئوچۇق - ئاشكارە

* «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى»، 233 - جىلد، 22 - 23 - بەتلەر.

ئېيتىشىپ يۈردى. موللا موسا سايرامىنىڭ يازغانلىرىدىن قارىغاندا، ئۇلار «بۇ خەۋەر توغرۇلۇق راست ياكى يالغان سۆزلەرنى توقۇپ، ئۆزلىرىنى خۇش قىلىشقان. كېچە - كۈندۈز خەنزۇلارنىڭ كېلىشىنى كۈتۈپ، خىتايلار ئۈچۈن دۇئا - تەلەپ لەر قىلىشقانىدى»*.

چارروسىيىنىڭ ئەسكەر چىقىرىپ ئىلىنى بېسۋېلىشى ۋە ياقۇپبەگنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭنى ئىشغال قىلۋېلىشى ئىلىمىزنىڭ غەربىي شىمالىي چېگرا رايونىدا مىللىي خەۋپ پەيدا قىلىپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى شىنجاڭ مەسىلىسىگە ئەھمىيەت بېرىشكە مەجبۇر قىلدى. ئەينى ۋاقىتتا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىق گۈرۈھى ئىچىدە پىكىر ئىختىلاپلىرى يۈز بەرگەنىدى. ئىزچىل ھالدا تەسلىمچىلىك - ساتقىنلىقنى قۇۋۋەتلەپ كەلگەن لى خۇڭجاڭ ۋەكىللىكىدىكى بىر گۈرۈھ كىشىلەر شىنجاڭنى تاشلاپ، كۆچنى شەرقىي جەنۇبتىكى دېڭىز مۇداپىئەسىگە قارىتىش، «غەربكە بېرىلىدىغان تەمىناتنى» يۆتكەپ، دېڭىز مۇداپىئە خىراجىتى قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى؛ شەنشى، گەنسۇنىڭ ھەربىي ۋالىيسى زو زۇڭتاڭ بولسا شىنجاڭنىڭ مۇھىملىقى دېڭىز مۇداپىئەسىدىن قېلىشمايدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن غەربىي قورۇللارنىڭ مۇداپىئەسى بىلەن دېڭىز مۇداپىئەسىگە بىردەك ئېتىبار بېرىپ، دەرھال قوشۇن كىرگۈزۈپ، شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش كېرەك، دەپ قارىدى. مانا بۇ «قۇرۇقلۇق مۇداپىئەسى» بىلەن «دېڭىز مۇداپىئەسى» توغرىسىدىكى مۇنازىرە ئىدى. بۇ مۇنازىرە گەرچە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ خۇنەن، ئەنخۇي سىستېمىسىدىكى ئىككى گۈرۈھ ئوتتۇرىسىدىكى خىراجەت تالىشىپ، ئەمەلىي

* «تارىخى ئەمىنىيە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 321 -، 322 -، 323 - بەتلەر.

كۆچمنى كېچەيتىش مەسلىسىدىكى تالاش - تارتىشى بولسمۇ، ئەمەلىيەتتە، دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى ۋە زېمىن پۈتۈنلۈكىگە مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، كېيىنكى چاغدا شىنجاڭنى يېگىباشتىن ۋەتەن قوينىغا قايتۇرۇپ كېلىشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى.

زو زۇڭتاڭنىڭ غەيرىي پىكىرلەرنى كۆچلۈك رەت قىلىپ، شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىشنى قۇۋۋەتلىشى دۆلەت ۋە مىللەتنىڭ يىراق كەلگۈسى مەنپەئىتىگە ئۇيغۇن بولغاچقا، مەملىكەت بويىچە قوللاشقا ئېرىشتى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئاخىرى زو زۇڭتاڭنىڭ پىكرىنى قوبۇل قىلىپ، شىنجاڭغا ئەسكەر چىقىرىشنى قارار قىلدى. 1875 - يىلى 5 - ئاي (گۇاڭشۈيىنىڭ تۆنجى يىلى 3 - ئاي) دا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى زوزۇڭتاڭغا «خان مۇپەتتىش» لىك ئۇنۋانىنى بېرىپ، شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇشنى تاپشۇردى. جىن شۈننى ئۇرۇمچىنىڭ بويۇرغىلىقىغا تەيىنلەپ، ئۇنىڭغا شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا ياردەملىشىشنى تاپشۇردى. شىنجاڭغا قوشۇن باشلاپ كىرىش ھوقۇقىنى زوزۇڭتاڭغا تاپشۇردى*. ياقۇپبەگنىڭ قوللۇق ئاسارىتىدىن قۇتۇلۇشنى ئارزۇ قىلىپ تۇرۇۋاتقان ئۇيغۇرلار ۋە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ يېتىپ كېلىشىنى قىزغىن قارشى ئالدى. بىرمۇنچە جايلاردىكى خەلقلەر ئۆزلۈكىدىن ئاشلىق - تۇلۇك، ئات - ئۇلاغ چىقىرىپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا ياردەم بەردى.

1876 - يىلى 4 - ئاينىڭ 7 - كۈنى (گۇاڭشۈيىنىڭ 2 - يىلى 3 - ئاينىڭ 13 - كۈنى)، زو زۇڭتاڭ لەنجۇدىن سۇجۇغا ئاندىن جيۇچۈەنگە كېلىپ، شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش پىلانىنى ئورۇنلاشتۇردى، «ئاۋۋال شىمالنى، ئاندىن كېيىن

* «چىڭ دېزۇڭ ھەققىدە خاتىرىلەر» 6 - جىلد، 12 - بەت.

جەنۇبنى ئېلىش»، «ئاستا ئىلگىرىلەپ ئۇزمەي جەڭ قىلىش» فاڭجېنىنى تۇزۇپ، ئالدى بىلەن شىمالىي شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش، ئاندىن كېيىن جەنۇبىي شىنجاڭنى ئېلىشنى قارار قىلدى، زو زۇڭتاڭ ئالدىنقى سەپنىڭ قوماندانلىق هوقۇقىنى پۈتۈنلەي لیۇ جىڭتاڭغا تاپشۇرۇپ، ئۇنىڭ ئالدى بىلەن ئۇرۇمچىگە هۇجۇم قىلىشنى ئورۇنلاشتۇردى. شۇنىڭ بىلەن، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئۇچ يولغا بۆلۈنۈپ هۇجۇمغا ئاتلاندى: جاڭ ياۋ قىسمى قۇمۇلغا كىرىپ ئورۇنلاشتى، شۇ جەنبياۋ قىسمى باربكۆلنى ئىگىلىدى، لیۇجىڭتاڭ قىسمى فۇكاڭغا كىردى. ئاندىن كېيىن ئۇرۇمچىنى ئالدى*.

1876 - يىلى 7 - ئايدا، لیۇ جىڭتاڭ بىلەن جىن شۇن باشچىلىقىدىكى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى فۇكاڭغا يېتىپ كېلىپ، 8 - كۈنى كېچىدە خۇاڭتيەنگە هۇجۇم قىلىپ، بەش كۈنلۈك جىددىي جەڭ ئارقىلىق گۇمۇدىنى قايتۇرۇۋالدى، دۈشمەننىڭ بەش - ئالتە مىڭ ئادىمىنى يوقاتتى. لیۇ جىڭتاڭ گۇمۇدىدا ياقۇپبەگنىڭ ئۇرۇمچىنى ساقلاۋاتقان قوشۇنىنىڭ باشلىقىنىڭ قۇتقۇزۇشىنى تەلەپ قىلىپ يازغان خېتىنى قولغا چۈشۈرۈپ، ئۇرۇمچىنىڭ بوش قالغانلىقىدىن خەۋەر تاپتى. شۇنىڭ بىلەن، دەرهال هەربكەتلىنىپ، غەلىبىدىن پايدىلىنىپ ئالغا ئىلگىرىلەپ، بىر هۇجۇم بىلەن ئۇرۇمچىدىكى ئۇچ قەلئەنى (يەنى مانجۇ قەلئەسى، خەنزۇ قەلئەسى ۋە تومىڭ سالدۇرغان خانلىق قەلئەنى) قايتۇرۇۋالدى. ئارقىدىنلا سانجى، قۇتۇبى، مانا سىنىڭ شىمالىي شەهىرى قايتۇرۇۋېلىندى. مانا سىنىڭ جەنۇبىي شەهىرىمۇ جىددىي تالىشىش جېكىسى ئارقىلىق 11 - ئايدا ئېلىندى. مۇشۇ ۋاقىتقا كەلگەندە، شىمالىي

* «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى» 298 - جىلد، 15 - بەت؛ 299 - جىلد، 19 - 22 - بەتلەر.

شىنجاڭ بويىچە چارروسىيە ئىشغال قىلىۋالغان ئىلىدىن باشقا جايلارنىڭ ھەممىسى قايتۇرۇۋېلىندى. لىۋجىڭتاڭ، جاڭ ياۋلارنىڭ بۇ غەلىبىسى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ روھىنى كۆتۈرۈپلا قالماستىن بەلكى، يەنە جەڭ داۋامىدا ياقۇپبەگ قوشۇنىنىڭ جەڭگىۋار كۈچىنمۇ ئاشكارىلىدى. جەنۇبىي شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن ئاساس سېلىندى.

ئۈرۈمچى ئېلىنغاندىن كېيىن، زوزۇڭتاڭ يەنە ھەربىي قوشۇننى تەرتىپكە سېلىپ، تەشكىللەش، ھەربىي ئوزۇق - تۈلۈك تەييارلاش ۋە ھەربىي ئىشلارنى قىلىپ، جەنۇبىي شىنجاڭغا يۈرۈش قىلىشقا تەييارلاندى①.

ياقۇپبەگ ئۆزىنىڭ مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرمىدى. 1877 - يىلى 2 - ئاينىڭ ئاخىرىدا، ئۇ تۈرپانغا بېرىپ، تۇقسۇن بىلەن تىنچانشان تېغى ئەتراپىدا مۇداپىئە كۆرۈپ قارشىلىق كۆرسەتتى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى، ئۇ 1876 - يىلى قىشتا يەكەن، قەشقەردە قورال - ياراق يىغىپ ۋە ئۈرۈش تەييارلىقلىرىنى كۆرۈپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ غەربكە قاراپ يۈرۈشىنى توسۇشقا ئۇرۇنۇپمۇ باققانىدى②.

1877 - يىلى 4 - ئايدا (گۇاڭشۇنىڭ 3 - يىلى 3 - ئايدا)، لىۋ جىڭتاڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ 15 مىڭ كىشىلىك قوشۇنىنى باشلاپ ئۈرۈمچىدىن چىقىپ، تۇرپانغا يۈرۈش قىلدى. داۋانچىڭغا كەلگەندە ياقۇپبەگنىڭ بىرنەچچە مىڭ ئادىمىنى ئۆلتۈرۈپ بىر مىڭدىن ئارتۇق ئادىمىنى ئەسىر ئالدى، 800 دىن ئارتۇق جەڭ ئېتى، 1400 دىن ئارتۇق مىلتىق - زەمبىرەك قاتارلىق قورال - ياراق غەنىيمەت ئالدى③. ئارقىدىنلا

① «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى» 300-، 303 - جىلد.

② «ياقۇپبەگنىڭ تەرجىمھالى»، ئۇيغۇرچە نەشرى.

③ «مەرىپەتلىك زو زۇڭتاڭ ھەزرەتلىرىنىڭ مەكتۇپ - نامىلەر توپلىمى. خانغا يوللانغان مەكتۇپلار»، 50 - جىلد، 33 -، 35 - بەتلەر.

چىقتىم، پىچان، سىگىم ئېغىزىنى ئېلىپ، تۇرپان شەھىرىگە قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. تۇرپاننى مۇھاپىزەت قىلىۋاتقان دۇشمەنلەرنىڭ باشلىقى بەي يەنخۇ ئاللىبۇرۇن قېچىپ كەتكەنىدى. مارېندې ئامالسىز قېلىپ، ئون مىڭدىن ئارتۇق ئادىمىنى باشلاپ تەسلىم بولدى. لیۇ جىڭتاڭ يەنە غەلىبىسىرى ئالغا ئىلگىرىلەپ توقسۇننى ئالدى①.

تۇرپانداىكى غەلىبە بىلەن ياقۇپبەگنىڭ ئاساسىي كۈچى يېمىرىلدى. ياقۇپبەگ قوشۇنى ئارقا ـ ئارقىدىن تەسلىم بولدى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئەسىرلەرگە ياخشى مۇئامىلە قىلىش ۋە يەرلىك پۇقرالارنى مۇھاپىزەت قىلىش سىياسىتىنى قوللاندى. بۇ سىياسەت تۇرپاندىكى جەڭنىڭ غەلىبىسىگە كاپالەتلىك قىلدى. تۇرپاننىڭ ئېلىنىشى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭدىكى شەھەرلەرنى ئېلىشقا يول ئېچىلدى. داۋاملىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان ئەھۋالدا، ياقۇپبەگ ھۆكۈمران گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەت كەسكىنلىشىپ، بۆلۈنۈش، تارمار بولۇش ۋەزىيىتى يۈز بەردى. ياقۇپبەگ ئۆزىنىڭ ھالاكىتى مۇقەررەلىشىپ قالغانلىقىغا كۆزى يېتىپ، كورلىدا زەھەر ئىچىپ ئۆلۈۋالدى. لېكىن ياقۇپبەگ ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى ئادەملىرى تەرىپىدىن ئېتىپ ئۆلتۈرۈلگەن ياكى زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلگەن، دېگەن رىۋايەتلەرمۇ تارالدى②.

ياقۇپبەگ ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىككىنچى ئوغلى

---

① «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى» 303 - جىلد، 6 - 19 - بەتلەر.

② «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى». خانغا يوللانغان نامە؛ «ئاسىيلار باشلىقى پاشانىڭ دورا ئىچىپ ئۆلۈۋالغانلىقى توغرىسىدا مەكتۇپ»؛ «ياقۇپبەگنىڭ تەرجىمھالى»، 203 — 206 بەتلەر؛ «قەشقەرىيە» 281 - 282 - بەتلەر.

ھەققۇلسىبەگ ئۇنىڭ جەسىتىنى ئېلىپ غەربكە چېكىنىپ، قەشقەرگە يېتىپ بېرىشقا ئاز قالغاندا، ياقۇپبەگنىڭ چوڭ ئوغلى بەگقۇلىبەگ ئادەم ئەۋەتىپ، ھەققۇلىبەگنى ئۆلتۈردى. ھەققۇلىبەگ ئاتىسىنىڭ جەسىتىنى ئېلىپ كورلىدىن ئايرىلغىنىغا ئىككى كۈن بولغاندا، ھېكىمخان تۆرە پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۆزىنى خان دەپ جاكارلىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي بەگقۇلىبەگ شەرقە يۈرۈش قىلىپ ئاقسۇغا كېلىپ، ھېكىمخان تۆرىنى مەغلۇپ قىلدى. ھېكىمخان تۆرە روسىيەگە قېچىپ كەتتى*. مۇشۇنداق ۋەزىيەتتە، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ باشلىقى زو زۇڭتاڭ جەنۇبىي شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش سەپى ئۇزۇن بولۇپ، نۇرغۇن ھەربىي ئوزۇق - تۈلۈك كېتىدىغانلىقىنى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، ھاۋا كىلىماتى بەك ئىسسىق بولۇپ، ھەربىي يۈرۈش قىلىشقا قولايلىق بولمايدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، يەنە بىرنەچچە ئاي ئۆزىنى ئوڭشاپ، ئۆز قىسمىنى تەرتىپكە سالغاندىن كېيىن، غەربتىكى شەھەرلەرگە قارىتا ھەربىي ھەرىكەتنى باشلىدى.

1877 - يىلى 8 - ئايدا، لىيۇ جىڭتاڭ قوشۇنلىرى توقسۇندىن قوزغىلىپ چىقىپ، جەنۇبىي شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش جېڭىنى باشلىدى.

10 - ئاينىڭ باشلىرىدا، لىيۇ جىڭتاڭ قوشۇنلىرى قاراشەھەرگە يېتىپ باردى. بۇ چاغدا، بەي يەنخۇ قاراشەھەر دەرياسىنىڭ قېشىنى بۇزۇپ يار قويۇپ بېرىپ، قاراشەھەر ئەتراپلىرىنى بىپايان دېڭىزغا ئايلاندۇرۇۋەتكەنىدى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى يەرلىك موڭغۇل، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ باشلامچىلىقىدا لەيلىمە كۆۋرۈك ياساپ، دەريانى بېشىدىن توسۇپ، ھارۋا يولى ياساپ، 10 - ئاينىڭ

* «قەشقەرىيە»، 279 - بەت.

7 - كۈنى ئۇرۇش قىلمايلا قاراشەھەرنى ئالدى. 9 - كۈنى كورلىنى قايتۇرۇۋالدى. بىراق، بەي يەنخۇ بۇ ئىككى شەھەردىكى ئاشلىقنى ئاللىبۇرۇن قويماي بۇلاپ - تالاپ بولغانىدى. چاك سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ ئاشلىقى قاراشەھەر دەرياسىنىڭ تاشقىنى تۈپەيلىدىن بىر مەھەل ئۇزۇلۈپ قالدى. ھۇشۇنداق جىددىي ئەھۋالدا، كورلا شەھەر ئىچىدىكى ھەر مىللەت خەلقى بەزىلەرنىڭ كۆمۈپ قويغان ئاشلىقى بارلىقىنى ئىزھار قىلدى. لىۋ جىڭتاڭ كۆمۈكلۈك ئاشلىقنى تېپىپ چىققۇچىلارنى مۇكاپاتلاش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، كورلىدا بىرنەچچە يۈز مىڭ چاك ئاشلىق قېزىۋېلىپ، ئاشلىق قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلدى. 10 - ئاينىڭ 18 - كۈنى كۈچانى ئالدى. بۇ چاغدا، بەي يەنخۇ ئۆزىنىڭ جەڭگىۋار كۈچىنى پۈتۈنلەي يوقىتىپ، يول بويى ھەر مىللەت خەلقىنى مەجبۇرىي ئەگەشتۈرۈپ، داۋاملىق غەربكە قاراپ قاچتى. چاك سۇلالىسى قوشۇنى بىرئاز دەم ئېلىپ ئۆزىنىى ئوڭشىۋالغاندىن كېيىن، دەرھال غەربكە يۈرۈش قىلدى. بەي يەنخۇ چېكىنىپ بايغا بارغاندا، بايدىكى ئۇيغۇرلار شەھەر دەرۋازىسىنى تاقىۋېلىپ ئۇلارنى كىرگۈزمىدى. چاك سۇلالىسى قوشۇنلىرى يېتىپ بارغاندا ئاندىن «دەرۋازىنى ئېچىپ ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقىپ قارشى ئالدى». شۇنىڭ بىلەن چاك سۇلالىسى قوشۇنى 10 - ئاينىڭ 21 - كۈنى بايىنى قايتۇرۇۋالدى. 24 - كۈنى ئاقسۇنى ئالدى. 26 - كۈنى ئۇچتۇرپاننى قايتۇرۇۋالدى. مۇشۇ ۋاقىتقا كەلگەندە، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى شەرقىي تۆت شەھەر تامامەن قايتۇرۇۋېلىندى*.

* «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى»، 305 - جىلد، 9 - ، 16 - بەتلەر.

ئاقسۇ ھەربىي جەھەتتە تالىشىدىغان مۇھىم جاي ئىدى. ئاقسۇ قايتۇرۇۋېلىنىپ، غەربتىكى تۆت شەھەرگە يۈرۈش قىلىش ئۈچۈن شەرت - شارائىت يارىتىلدى، 12 - ئايدا، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئاقسۇدىن چىقىپ، ئىككى يولغا بۆلۈنۈپ، توپتوغرا قەشقەرگە قاراپ يۈرۈش قىلدى، 12 - ئاينىڭ 18 - كۈنى قەشقەرنى ئىلىپ، دۈشمەننىڭ يەتتە - سەككىز مىڭ ئادىمىنى يوقىتىپ، بىر مىڭدىن ئارتۇق ئادىمىنى ئەسىر ئالدى. قولدىن كەتكىنىگە 12 يىل بولغان جەنۇبىي شىنجاڭدىكى بۇ مۇھىم شەھەر بېڭىباشتىن ۋەتىنىمىز قوينىغا قايتۇرۇپ كېلىندى. ياقۇپبەگنىڭ ئۈۋۈسى ئۈزۈل - كېسىل گۇمران قىلىندى. بەي يەنخۇ بىلەن بەگقۇلىبەگلەر چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى قەشقەرگە ھۇجۇم قىلغان ۋاقىتتىكى مالىمانچىلىقتىن پايدىلىنىپ قېچىپ روسىيە چېگرىسىنىڭ ئىچىگە ئۆتۈپ كەتتى. 12 - ئاينىڭ 21 - كۈنى، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى يەكەننى ئىلىپ، 24 - كۈنى يېڭىسارنى قايتۇرۇۋالدى. 1878 - يىلى 2 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، خوتەننى قايتۇرۇۋالدى*.

1876 - يىلى 7 - ئايدىن 1878 - يىلى 1 - ئايغىچە بولغان بىر يېرىم يىل ۋاقىت ئىچىدە، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قوللىشى بىلەن شىنجاڭنىڭ ئىلىدىن باشقا جايلىرىنى قايتۇرۇۋېلىپ، شىنجاڭنى يېڭىباشتىن ۋەتىنىمىز قوينىغا قايتۇرۇپ كەلدى. بۇ قېتىمقى ياقۇپبەگنى قوغلاپ چىقىرىش ئۇرۇشىنىڭ غەلىبىسى ئىلىمىزنىڭ غەربىي شىمالىي چېگرا رايونىدىكى مىللىي خەۋپىنى يوقىتىپ، مۇستەملىكىچىلەرنىڭ ئىلىمىزنى پارچىلاش سۇيىقەستىنى

* «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى»، 306 - جىلد، 7 -، 10 -، 16 -، 17 - بەتلەر؛ 307 - جىلد، 1 -، 8 - بەتلەر.

تىنىي تارمار قىلىپ، ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن ئاساس سالدى. شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۇرۇش مەزگىلىدە ئىتتىپاقلىشىپ، دۈشمەنگە قارشى كۈرەش قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ۋەتەنىنى قىزغىن سۆيۈش، ۋەتەنىنىڭ بىرلىكىنى ۋە زېمىنىنىڭ پۈتۈنلۈكىنى قوغداشتەك يۈكسەك ئىرادىسىنى نامايان قىلدى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىدىكى قوماندان جەڭچىلەر ۋە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ۋەتەن ئۈچۈن ئالاھىدە تۆھپە كۆرسەتتى. زو زۇڭتاڭ ۋە باشقا قوماندانلار ئىلىمىزدە مىللەتلەر ئېغىر بالايىئاپەتكە دۇچ كەلگەن يىللاردا، دۆلەت زېمىنىنىڭ پۈتۈنلۈكىنى قوغدىدى ۋە ئۇرۇشتىن كېيىن ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئارام ئېلىپ ئۆزىنى ئوڭشىۋېلىشىغا پايدىلىق بىر قاتار سىياسەتلەرنى يولغا قويدى. بۇ ھەرە كەتلەر ئىلىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ يېراق كەلگۈسى مەنپەئىتىگە، جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ زور كۆپچىلىكىنىڭ مەنپەئىتىگىمۇ ئۇيغۇن ئىدى.

3- بۆلۈم جاھانگىرلارنىڭ شىنجاڭغا سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتلىرىدىكى تاجاۋۇزى ۋە تەسىرى

XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، دۇنيا كاپىتالىزمى تەرەققىي قىلىپ جاھانگىرلىك باسقۇچىغا يەتتى، مونوپولىيە ئەركىن رىقابەتنىڭ ئورنىنى ئېلىپ، سىرتقا كاپىتال چىقىرىش ئالاھىدە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ قالدى. جاھانگىر دۆلەتلەر چىرىپ ئىقتىدارسىز بولۇپ قالغان چىڭ

سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى تۈرلۈك تەڭسىز شەرتنامىلەرنى ئىمزالاشقا مەجبۇرلاپ، ئېلىمىزدە زېمىن ۋە تەسىر دائىرە بۆلۈۋېلىشتى. كاپىتال چىقىرىش ئارقىلىق ئېلىمىز خەلقىنى بىۋاستە بۇلاپ - تالىدى. بۇ مەزگىلدە، چارروسىيە بىلەن ئەنگلىيە جاھانگىرلىكى شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىشتا ھەمىددىن ئاكتىپ بولدى.

XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن بۇيان، چار روسىيە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن 1851 - يىلى ئىمزالانغان «جۇڭگو - روسىيە ئېلى، تارباغاتاي سودا نىزامنامىسى»، 1860 - يىلدىكى «جۇڭگو - روسىيە بېيجىڭ شەرتنامىسى»، 1864 - يىلدىكى «جۇڭگو - روسىيە غەربىي شىمالىي چېگرىنى تەكشۈرۈپ ئايرىش توختام خاتىرىسى»، 1881 - يىلدىكى «جۇڭگو — روسىيە ئېلى شەرتنامىسى» گە ئوخشاش تۈرلۈك تەڭسىز شەرتنامىلەرنى تۈزۈش ئارقىلىق، ئالدى بىلەن ئېلىمىزنىڭ غەرب تەرەپتىكى 500 مىڭ كۋادرات كىلومېتر زېمىننى بېسىۋالدى. ئېلى رايونىدىكى ئۇيغۇرلار ۋە باشقا مىللەت ئاھالىسىدىن 100 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى زورلۇق بىلەن روسىيە دائىرىسىگە كۆچۈرۈپ كەتتى. يەنە شىنجاڭدا تاموژنا بېجى كەچۈرۈم قىلىنغان سودا ۋە كونسۇل خانا تەسىس قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇۋالدى. XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى مۇھىم شەھەرلىرىدە چارروسىيىنىڭ كونسۇلخانىلىرى تەسىس قىلىنىپ بولدى. ئېلى، چۆچەك، قەشقەر، ئۈرۈمچى، سارسۇمبە (ھازىرقى ئالتاي شەھىرى) قاتارلىق جايلارنىڭ ھەممىسىدە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ كونسۇلخانا تەسىس قىلىندى.

كونسۇل ئىمتىيازىنى كېڭەيتىش چارروسىيىنىڭ ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمال چېگرا رايونىغا قارىتىلغان سىياسىي

كونترولىلۇقنىڭ كۆچەيتىشتىكى ئاساسلىق ئۇسۇلى ئىدى. كونسۇلنىڭ هوقۇقى زور بولۇپ، ئۇ سودا ئىشلىرىنى بىر ياقلىق قىلىپ، مەكتەپ، چېركاۋلارنى قوشۇمچە باشقۇرالايتتى، شۇنىڭدەك روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ ئەرز - شىكايەتلىرىگە هۆكۈم قىلىپ، روسىيە، جۇڭگو سودىگەرلىرىنىڭ ئالاقىلىشىش ئىشلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ، پوچتا - تېلېگراف، بانكا قاتارلىقلارنى قوشۇمچە باشقۇرالايتتى. ئەمەلىيەتتە كونسۇللار هۆكۈم قىلىدىغان ئىمتىيازغا ئىگە ئىدى. روسىيە سودىگەرلىرى كونسۇلخانىنىڭ هامىيلىقىغا تايىنىپ، ئۆز مەيلىچە يايلاقلارنى ئىگىلەپ، سۇلارنى تارتىۋالاتتى، خەلقنىڭ يەرلىرىنى زورلۇق بىلەن ئىگىلەۋېلىپ، مال - مۈلۈكىنى قاقتى - سوقتى قىلاتتى*. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدا، شىنجاڭ خارجى ئالاقە مەهكىمىسى تۈزگەن «شىنجاڭنىڭ تاشقى ئالاقە ئىشلىرىغا دائىر دوكلات» تا: «... هەرقايسى جايلاردا سودا - سېتىق بىلەن شۇغۇللانماقتا، روسىيە پۇقرالىرى شەخسىي يەر تېرىسا، غەللە - پاراق تاپشۇرمايدۇ، يېزا خەلقىنى بوزەك ئېتىپ، سۇلىرىنى زورلۇق بىلەن تارتىۋالماقتا؛ خەلقنىڭ هاياتىغا زامىن بولماقتا، جۇڭگو سودىگەرلىرىنى ئالداپ قاقشتىپ، كۆپلەپ پايدا ئۈندۈرۈۋالماقتا، جۇڭگونىڭ باج ئىشلىرىنى چاتقىلىغا ئېلىۋالدى. چاي ئەتكەسچىلىكى قىلماقتا، يوشۇرۇن ئەپيۇن ئەكىرىپ ساتتى. ئۇلارنىڭ قىلغان ئەسكىلىكلىرىنى ئېيتىپ تۈگەتكۈسىز. مەزكۇر كونسۇللار قەستەن يول قويۇپ، هامىي بولۇپ، ئىگىلىك هوقۇقىمىزغا تاجاۋۇز قىلماقتا» دەپ يېزىلغان.

بۇنىڭدىن باشقا، چارروسىيە كونسۇلخانىلىرى جۇڭگو هۆكۈمىتىگە ئۇقتۇرماي بەزى شەهەرلەرگە «شاڭيو»

* «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»، خانغا سۇنۇلغان تەكلىپلەر، 15.

(سودا ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى ئاقساقالمۇ دېيىلىدۇ) تەيىنلەپ، ئۆزلىرى ئۆچۈن كۆز - قۇلاق قىلىۋالغانىدى. بۇ ئادەملەر كونسۇلغا يارداملىشىپ، جۇڭگونىڭ ھۆكۈمەت دائىرىلىرى ئالدىدا روسىيەنىڭ مەنپەئىتىنى قوغدايتتى ۋە كونسۇلغا شۇ رايوننىڭ ئەھۋالىنى مەلۇم قىلىپ تۇراتتى①. ئۆزلىرىنى جۇڭگونىڭ يەرلىك ئەمەلدارلىرىدىن يۇقىرى قويۇاتتى.

چارروسىيە كونسۇللىرى شاڭيو تەيىنلىگەندىن تاشقىرى يەنە ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي، ھەربىي تەسىرىگە تايىنىپ، شۇ يەرديكى جۇڭگو ئەمەلدارلىرىنى ۋەزىپىگە تەيىنلەش، ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇشقا ئارىلىشاتتى، ئۆزلىرى مۇئاپىق كۆرگەن ئادەملەرنى يۆلەيتتى؛ جۇڭگونىڭ يەرلىك ھۆكومەتلىرىنىڭ ئەمر - پەرمانلىرى ۋە ئىقتىسادىي سىياسەتلىرىنىڭ ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇشىغا ئارىلىشاتتى. چارروسىيەنىڭ ئىلىدا تۇرۇشلۇق كونسۇلى بىر ئۇيغۇر ئايالنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن، ئۇچۇقتىن - ئۇچۇق روسىيە ئەسكەرلىرىنى باشلاپ غۇلجا ناھىيىلىك مەھكىمىگە بېسىپ كىرگەنىدى②.

چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىق كۆچىنى زورايتىش ئۈچۈن، بىر تەرەپتىن، روسىيەنىڭ چېگرا رايون خەلقىدىن زور تۇركۈمدىكى ئادەملەرنى ئېلىمىزنىڭ چېگرىسى ئىچىگە مەجبۇرىي كىرگۈزۈپ، ئېلىمىز دېھقان - چارۋىچىلىرىنىڭ تېرىلغۇ يەر ۋە يايلاقلىرىنى زورلۇق بىلەن ئىگىلىۋالدى،

---

① (روسىيە) ن. ۋ. بوگويافلېنسكي: «جۇڭگونىڭ سەددىچىن سېپىلى سىرتىدىكى غەربىي زېمىنى»، شاڭخەي كىتابخانىسىنىڭ 1980 - يىل نەشرى، 276 - بەت.

② يې شىچى: «شىكەن ھۆجرىسىدا يېزىلغان ماقالىلەر» 3 - توم، «خارجى ئىشلىرىغا دائىر مۇھىم بايانلار»، 15 - بەت.

يەنە بىر تەرەپتىن، شىنجاڭدا قانۇنسىز ھالدا روسىيە مۇھاجىرلىرىنى كۆپەيتتى، «سودا بېلىتى» سېتىپ، جۇڭگو خەلقىنى ئالداپ روسىيە تەۋەلىكىگە كىرگۈزدى. بەزى روسىيە شاڭيولىرى يالغاندىن ئائىلە تەزكىرىلىرى ياساپ، ئۇلارنى ئالداپ روسىيە تەۋەلىكىگە ئۆتكۈزۈۋالدى. ئاتالمىش «سودا بېلىتى» دۆلەت تەۋەلىكىنىڭ گۇۋاھنامىسى ئەمەس، چارروسىيە كونسۇلى روسىيە سودىگەرلىرىگە تارقىتىپ بەرگەن سودا بېجىنى كەچۈرۈم قىلىش گۇۋاھنامىسى ئىدى. جايلاردىكى روسىيە سودىگەرلىرى ۋە شاڭيولىرى ئۇنى جۇڭگونىڭ مەككار سودىگەرلىرىگە سېتىپ بېرەتتى. شۇنىڭ بىلەن جۇڭگونىڭ مەككار سودىگەرلىرى روسىيە سودىگىرى بولۇۋېلىپ، جۇڭگونىڭ قانۇن جازاسىدىن ئۆزلىرىنى قاچۇراتتى. بەزى ئادەتتىكى پۇقرالار جۇڭگو ھۆكۈمىتىگە ئاشلىق بېجىنى تاپشۇرماسلىق، ھاشار ـ سېلىق مەجبۇرىيەتلىرىنى ئۆتەمەسلىك ئۈچۈنمۇ «سودا بېلىتى» نى سېتىۋېلىپ، ئۆزلىرىنى قوغدايتتى.

XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرى XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، شىنجاڭ روسىيە ھونوپول كاپىتالىنىڭ سېتىش بازىرىغا ۋە خام ئەشيا بىلەن تەمىنلىنىدىغان جايىغا ئايلىنىپ قالدى. چارروسىيە شىنجاڭنىڭ بەزى مۇھىم شەھەرلىرى، مەسىلەن، ئىلى، چۆچەك، ئۈرۈمچى، قەشقەر، تۇرپان، گۇچۇڭ قاتارلىق جايلاردا ئادەم ئولتۇرغۇزۇپ، مال ساقلاش ئۈچۈن، جۇڭگولۇقلار بىلەن ئارىلاش ئولتۇرمايدىغان ئاتالمىش «فاكتورىيە» تەسىس قىلدى. ئەمەلىيەتتە بۇ جايلار كۈنسىسسىيىگە ئايلىنىپ قېلىپ، چارروسىيىنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيىتى بازىسى بولۇپ قالدى. تەڭسىز شەرتنامىلەر ئىمزالانغاندىن كېيىن، چارروسىيە ئىقتىسادى شىنجاڭدا

ئاساسەن مونوپوللۇق ئورۇنغا ئېرىشىۋالدى. روسىيىلىكلەرنىڭ ئۆزىنىڭ ستاتىستىكىسىدىن قارىغاندا، چار روسىيىنىڭ 1893 - يىلى شىنجاڭدا قىلغان سودىسىنىڭ ئومۇمىي سوممىسى 5 مىليون 828 مىڭ 600 رۇبلىغا يېتىپ، 1884 - يىلدىكى 2 مىليون 100 مىڭ رۇبلىدىن ئىككى ھەسسە، 1850 - يىلدىكى 742 مىڭ رۇبلىدىن سەككىز ھەسسىگە يېقىن ئېشىپ كەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە، شىنجاڭغا قىلغان ئېكسپورتنىڭ سوممىسى 3 مىليون 36 مىڭ 400 رۇبلىغا يېتىپ، 1850 - يىلدىكىدىن 14.36 ھەسسە ئاشتى؛ شىنجاڭدىن قىلغان ئىمپورتنىڭ سوممىسى 2 مىليون 792 مىڭ 200 رۇبلىغا يېتىپ، 1850 - يىلدىكىدىن 5.26 ھەسسە ئاشتى①. روسىيىدىن كىرگۈزۈلگەن تاۋارلار ئاساسلىقى ماشىنا بىلەن ئىشلەپچىقىرىلغان سانائەت بۇيۇملىرى بولۇپ، سانى ۋە قىممىتى جەھەتتە بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدىغىنى چىت ۋە مەلۇم مىقداردىكى سوكنو ئىدى؛ تۆمۈر ۋە تۆمۈردىن ئىشلەنگەن بۇيۇملار ئىككىنچى ئورۇندا تۇراتتى. بۇنىڭدىن باشقا قەنت، شېكەر، سەرەڭگە، قەغەز، كىرسىن ۋە ئاز مىقداردا روسىيە جانان قاچىلىرى، ئەينەك - شىشە بۇيۇملار بار ئىدى. شىنجاڭدىن چىقىرىلىدىغىنى ئاساسلىقى سانائەتكە كېرەكلىك خام ئەشيا ۋە يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلار ئىدى. مەسىلەن، پاختا، تېرە، يۇڭ، يىپەك، جانان قاچا، چاي، يەل - يېمىش، كىگىز ۋە باشقىلار②.

چار روسىيىنىڭ شىنجاڭ سودىسىنى مونوپول قىلىۋېلىشى

---

① سلادكوۋسكي: «سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن جۇڭگونىڭ ئىقتىسادىي مۇناسىۋىتىدىن ئومۇمىي مەلۇمات»، 121 -، 163 -، 166 - بەتلەر.

② «جۇڭگونىڭ سەددىچىن سېپىلىنىڭ سىرتىدىكى غەربىي زېمىنى» 186 -، 203 - بەتلەر.

بىلەن بىر ۋاقىتتا، مونوپول كاپىتالغا خىزمەت قىلىدىغان دەللال كارخانىلار «يېڭىك» (چەت ئەل سودا فېرمىسى) دېگەن نام بىلەن شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا مەيدانغا كەلدى. مەسىلەن، تىيەنشىك سودا فېرمىسى (1851 - يىل)، جۇڭشىن سودا فېرمىسى (1852 - يىل)، دېخې سودا فېرمىسى (1881 - يىل)، دېشىك سودا فېرمىسى (1883 - يىل)، ماۋشېك سودا فېرمىسى (1883 - يىل)، جىلى سودا فېرمىسى (1886 - يىل)، دالى سودا فېرمىسى (1911 - يىل) ۋەھاكازالار. بۇ سودا فېرمىلىرىنىڭ يالغۇز بىرلا جايدا سودا ئاپپاراتى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ھەرقايسى جايلاردىمۇ تارماق ئىش بېجىرگۈچى ئاپپاراتلىرى بار ئىدى.

ئەنگلىيە جاھانگىرلىكىمۇ چار روسىيىنىڭ شىنجاڭدىكى ئىقتىسادىي ئىمتىيازلىرىنى شېپى كەلتۈرۈپ، بارلىق كۈچى بىلەن شىنجاڭغا بېسىپ كىرىشكە تىرىشتى. 1895 - يىلى، ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى «سەييارە ئەمەلدار» ئەۋەتىپ قەشقەردە تۇرغۇزدى. 1908 - يىلى سەييارە ئەمەلدارنى كونسۇل قىلىپ ئۆزگەرتىپ، قەشقەردە رەسمىي كونسۇلخانا قۇردى. ئەنگلىيە سودىگەرلىرىنىڭ كۆپى ھىندى، ئافغانلار بولۇپ، ئاساسلىقى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا پائالىيەت قىلاتتى. ئۇلار ھىندىستاننىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن بويىاق ماتېرىيالىرى، رەخت، دۇخاۋا، قارىمۇچ، دورا ماتېرىيالىرى، ئەيلەنگەن تېمە ۋە ئەپيۇن قاتارلىقلارنى ئەكىرەتتى. شىنجاڭدىن ئەلتىرە، ئۆچكە تىۋىتى، قوي ئۇچىيى، سۇغۇر تېرىسى، خام يىپەك، كىگىز، گىلەم ۋە ئالتۇن - كۈمۈش سېتىۋالاتتى. ئەنگلىيە سودىگىرى ئاچقان ئەنلى (سودا فېرمىسى) چار روسىيىنىڭ «غالىبىيەت» بانكىسىغا ھاۋالە قىلىپ شىنجاڭدىن نۇرغۇن قوي يۇڭى سېتىۋالغانىدى.

XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، گېرمانىيە، ئامېرىكا جاھانگىرلىكىمۇ شىنجاڭغا ئىقتىسادىي تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشكە باشلىدى. روسىيە ئۆكتەبىر ئىنقىلابى ئەمدىلا غەلبە قىلغاندا، گېرمانىيە، ئامېرىكا جاھانگىرلىرى چار روسىيىنىڭ مونوپول كاپىتالى گۈمران بولغان پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، شىنجاڭدا بارلىق كۆچى بىلەن ئىقتىسادىي پائالىيەت ئېلىپ باردى. 1917 - يىلى، گېرمانىيە سودىگەرلىرى تەسىس قىلغان شۇنفا سودا فېرمىسى ئۈرۈمچى، قەشقەر، ئىلىدا تارماق ئاپپارات تەسىس قىلىپ، مەخسۇس يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلات، ئاساسلىقى قوي ئۇچىيى، ئەلتىرە، سۇغۇر تېرىسى سېتىۋالدى. ئامېرىكا سودىگەرلىرىنىڭ بىلى سودا فېرمىسىمۇ 1918 - يىلى ئۈرۈمچى قاتارلىق جايلاردا تارماق ئاپپارات تەسىس قىلىپ، چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى تۆۋەن باھادا سېتىۋالدى.

جاھانگىرلار تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى بىلەن بىر ۋاقىتتا، چەت ئەل تاۋارلىرى شىنجاڭدا تۆكمە قىلىپ سېتىلدى. چەت ئەل كاپىتالى شۇ جاينىڭ شەھەر - يېزىلىرىدىكى قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنى كۈندىن - كۈنگە چەتكە قېقىپ، ئۆز - ئۆزىنى تەمىنلەپ كېلىۋاتقان ناتۇرال ئىگىلىكىنى تەدرىجىي ۋەيران قىلىپ تاشلىدى. چەت ئەل سودىگەرلىرى تاۋارلۇق ئىمتىيازلاردىن پايدىلىنىپ، دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ سۇ، يايلاقلىرىنى ئىگىلىۋېلىشتى، تەئەللۇقات سېتىۋېلىپ، جازانسىزلىققا قىلىشتى. ئەنگلىيە سودىگەرلىرى جەنۇبىي شىنجاڭدا مەخسۇس جازانە تارقىتىش بىلەن يەرلىك خەلقنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلدى. جازانىنىڭ ۋاقتى توشۇپ تۆلىيەلمىسە، پايدىسىغا يەنە پايدا قوشۇپ ئالدى ياكى ھۆكۈمەت مۆتىۋەرلىرى بىلەن تىل بىرىكە

تۈرۈپ، مۆھلەت بىلەن تۆلەشكە مەجبۇر قىلىپ، جازانىسگە پۇل ئالغۇچىلارنى ئۆزى - بىسات، يەر - زېمىنلىرىنى ساتتۇرۇپ، پۇل تۇن ئائىلىسىنى ۋەيران قىلىۋەتتى. ۋەيران بولغان دېھقانلار ۋە شەھەر ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلىرىدىن نۇرغۇنلىرى تۇرمۇش مەجبۇرىيىتى بىلەن سەرگەردان بولۇپ چەت ئەللەرگە بېرىپ، ئېغىر ئەمگەكلەرنى قىلاتتى، شۇ ئارقىلىق چەت ئەللەر زور تۈركۈمدىكى ئەرزان ئەمگەك كۈچى بىلەن تەمىن ئېتىلەتتى. ئالاقىدار ستاتىستىكا سانىدىن قارىغاندا، شىنجاڭ بويىچە ھەرقايسى جايلارنىڭ شەھەر - يېزا ئەمگەكچىلىرىدىن ھەر يىلى روسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا ۋە ھىندىستان قاتارلىق جايلارغا بېرىپ ئېغىر ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار بىرنەچچە تۈمەنگە يەتكەنىدى.

لېكىن جاھانگىرلارنىڭ ئىقتىسادىي تاجاۋۇزى مەلۇم دەرىجىدە شىنجاڭنىڭ تاۋار ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشىغا تۈرتكە بولدى. شۇنىڭ بىلەن، شىنجاڭنىڭ يېپەكچىلىك، توقۇمىچىلىق، گىلەمچىلىك ئىشلىرى ناھايىتى تېز راۋاجلاندى. «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى. سانائەت تەپسىراتى» تېكى ستاتىستىكىدىن قارىغاندا، جەنۇبىي شىنجاڭ بويىچە يىللىق يېپەك مەھسۇلاتى 300 مىڭ جىڭدىن 700 مىڭ جىڭغا كۆپەيگەن، «خوتەن دائىرىسىدە 2 مىليون تۈپ ئۈجمە ئۆستۈرۈلۈپ، ئەنگلىيە، روسىيە ئېككى دۆلەتكە يىلىغا 270 مىڭ جىڭ پىلە غوزىكى، 80 مىڭ جىڭ يېپەك سېتىلغان. ئائىلە بويىچە توقۇمىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار 1200 تۈتۈندىن ئاشقان». گۇما ناھىيىسىنىڭ مۇجى، سانجۇ، ھاڭگىيار قاتارلىق ئۈچ كەنتە، 1906 - يىلىدىكى پىلە غوزىدىكى 70 مىڭ جىڭغا يەتمەيتتى، 1907 - يىلى ئۈچ ھەسسە، 1908 - يىلى يەنە بەش ھەسسە كۆپەيگەن. گۇاڭشۇيىنىڭ 34 - يىلى (1908 - يىلى)

گۈما بويىچە يەرلىك پىلە غوزىكىدىن جەمئىي 323 مىڭ جىڭ ئېكسپورت قىلىندى، ئەنگلىيە، روسىيە سودىگەرلىرى ئۇنى بەس - بەس بىلەن سېتىۋالدى. يەرلىك ئادەملەر بەس - بەستە پىلىچىلىك بىلەن شۇغۇللاندى، يىلىغا 700 مىڭ دانىدىن ئارتۇق خام؛ 17 مىڭ پارچىدىن ئارتۇق گىلەم، 78 مىڭ پارچىدىن ئارتۇق كىگىز ئىشلەپچىقىرىلدى. ھەرقايسى جايلاردا كۆلىمى نىسبەتەن زور بولغان بىرمۇنچە قول سانائىتى ۋۇجۇتقا كەلدى. شۇنىڭدەك شەھەر بىلەن يېزا ئوتتۇرىسىدا قاتناپ، چەت ئەل مالىرىنى ۋەكالىتەن سېتىپ، جايلاردىن يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلات ۋە سانائەت خام ئەشيالىرى سېتىۋېلىپ، چەت ئەل سودىگەرلىرىگە سېتىپ بېرىدىغان بىر تۈركۈم جۇڭگو سودىگەرلىرى بارلىققا كەلدى. بەزى مۇھىم شەھەرلەر يەرلىك مالىلار ۋە چەت ئەل مالىرى توپ سېتىلىدىغانلىقتىن تەدرىجىي ھالدا تېخنىمۇ ئاۋاتلىشىپ، سودا شەھەرلىرىگە ئايلاندى. مەسىلەن، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قەشقەر، يەكەن، قاغىلىق، شىمالىي شىنجاڭدىكى ئۈرۈمچى، ئىلى، چۆچەك، گۇچۇڭ قاتارلىق جايلار مۇشۇنداق شەھەرلەر ئىدى. سودا كاپىتالىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئاز سانلىقى سودا كاپىتالى يەنە سانائەت كاپىتالىغا ئايلىنىشقا باشلىدى. 1908 - يىلى ئۇيغۇر سودىگەرلىرىدىن ھۆسەنباي 10 مىڭ قوي باھاسىدا گېرمانىيەدىن خۇرۇم ئىشلەش زاۋۇتىنى سېتىۋېلىپ، ئىلى خۇرۇم زاۋۇتىنى قۇرۇپ، 1910 - يىلى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈردى، بۇ زاۋۇتنىڭ 250 تىن ئارتۇق ئىشچىسى بار ئىدى. بۇ، شىنجاڭ بويىچە مىللىي سانائەت كاپىتالى بىلەن قۇرۇلغان تۇنجى كارخانا، شۇنداقلا شىنجاڭ بويىچە مىللىي كاپىتالىستىك ئىقتىسادنىڭ ئۇندۈرمىسى ئىدى.

يولداش ماۋ زېدۇڭ «جۇڭگو ئىنقىلابى ۋە جۇڭگو كومپۇ-

نمستىك پارتىيىسى» دېگەن ئەسىردە: «كۆچلۈك جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ جۇڭگوغا تاجاۋۇ قىلىپ كىرىشتىن مەقسىتى ھەرگىز فېئودالىق جۇڭگونى كاپىتالىستىك جۇڭگوغا ئايلاندۇرۇش ئەمەس. كۈچلۈك جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ مەقسىتى بۇنىڭ ئەكسىچە، ئۇلار جۇڭگونى ئۆزلىرىنىڭ يېرىم مۇستەملىكىسى ۋە مۇستەملىكىسىگە ئايلاندۇرماقچى» دەپ كۆرسەتكەنىدى. شۇنىڭدەك ئەھۋالنى بۇ ئالاھىدىلىكنى تولۇق ئەكس ئەتتۈرگەنىدى. كۈچلۈك جاھانگىر دۆلەتلەر تەڭسىز شەرتنامىلەر ئارقىلىق شۇنىڭدا تۈرلۈك ئىمتىيازغا ئىگە بولۇش بىلەنلا قالماي، يەنە بۇ ئىمتىيازلاردىن پايدىلىنىپ شۇنجاڭنىڭ مىللىي كاپىتالىزمىنى ھەدەپ ئەزدى. ئۇلار شۇنجاڭنىڭ بارلىق مۇھىم سودا شەھەرلىرىنى كونترول قىلىپ، ئاتالمىش «فاكتورىيىلەر» نى ئايرىۋالدى. مەسىلەن، ئۈرۈمچىدىكى «ياڭخاڭ كوچىسى» نى جاھانگىرلار ۋە ئۇلار تەيىنلىگەن «شاڭيو» لار باشقۇراتتى. 1909 - يىلىدىكى سانلىق مەلۇماتتىن قارىغاندا، شۇنجاڭنىڭ بويىچە روسىيە مۇھاجىرىدىن 2200 نەچچە ئائىلە، 90 نەچچە مىڭ ئادەم، ئەنگلىيە مۇھاجىرىدىن 1200 نەچچە ئائىلە، 2000 نەچچە ئادەم بولۇپ، بۇلاردىن بەزىلىرى ھەر خىل ئەسكىلىك لەرنى قىلسىمۇ، جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ قانۇن چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايتتى. بۇنىڭدىن باشقا، چەت ئەللىكلەر يەنە شۇنجاڭنىڭ تاموژنا، پوچتا - تېلېگراف، قاتناش قاتارلىق ئىشلىرىنى كونترول قىلىۋېلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇردى. چار روسىيە شۇنجاڭنىڭ سۇ ۋە قۇرۇقلۇق نەقلىيات ترانسپورتىنى ھەم پوچتا - تېلېگراف ئىشلىرىنى پائال كونترول قىلىۋېلىپ، 1912 - يىلى قانۇنسىز ھالدا، بۇرچىن دەريا سىدا قاتناش ۋە پرىستان ياساش، سودا ساراىيى سېلىش ئىمتىيازلىرىنى قولغا كىرگۈزۈۋالدى، قارا ئىرتىش

دەريا سىنىڭ تىرانسپورتىنى كونترول قىلىۋالدى①. 1906 - يىلى، قەشقەر دوتىينى جۇڭگو - روسىيە چېگرىسىدىكى تور- غات تاغ ئېغىزىدىن قەشقەرگىچە بولغان يولنى ياساشقا قوشۇ- لۇشقا مەجبۇرلاپ، چار روسىيىسىنىڭ غالىبىيەت بانكىسىدىن قەرز پۇل بېرىپ ياساش بىلەن غالىبىيەت بانكىسى روسىيىدىن قەش- قەرگىچە بارلىق مال، پوچتا، خەت - خالتىلىرى ۋە يولۇچىلار تىرانسپورتىنى كونترول قىلىۋالدى. ئۇرۇمچى، چۆچەك، ئىلى، قەشقەر، ئالتاي قاتارلىق جايلاردا، چار روسىيە يەنە قانۇنسىز ھالدا پوچتا ئىدارىسى تەسىس قىلىپ، پوچتىدىن ئەۋەتىش، ئالاقىلىشىش كەسپىنى يولغا قويدى، ئەينى ۋاقىتتا بەزى ئادەم- لەر قولاي ۋە تېز بولۇشنى كۆزلەپ، بەس - بەس بىلەن خەت - خالتا ماگدۇرغانلىقتىن، يىللىق پوچتا كىرىمى 100 مىڭ رۇبلىغا يەتتى②. شىنجاڭنىڭ پوچتا تېلېگراف ئىشلىرىنى يەنە دانىيىلىك بېدىسونمۇ كونترول قىلىۋالغانىدى.

جاھانگىرلار شىنجاڭدا يەنە بانكا تەسىس قىلىپ، شىنـ جاڭنىڭ پۇل مۇئامىلىسى ۋە مالىيىسىنى مونوپول قىلىۋالدى. مەسىلەن، چارروسىيە ئىلى، چۆچەك، قەشقەر، ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلاردا غالىبىيەت بانكىسىنىڭ شۆبىلىرىنى تەسىس قىلىپ، پۇل ئامانەت قويۇش، قەرز بېرىش ۋە پېرېۋوت كەسپىنى يولغا قو- يۇپ، قانۇنسىز ھالدا كۆپ مىقداردا قەغەز پۇل تارقاتتى. بۇنداق پۇللار ئالتۇن رۇبلى قىممىتىدىكى قەغەز پۇل، كۈمۈش رۇبلى قىممىتىدىكى قەغەز پۇل ۋە كۈمۈش تەڭگە قىممىتىدىكى قە-

---

① ياڭ زېڭشىن: «ئىستىغپارە ھوجرىسىدا يېزىلغان مەكتۇپلار» (A) توپلـ ىمىنىڭ بىرىنچى قىسمى: «ئالتاي سۇ تىرانسپورتىنى كېچىكتۇرۇپ يولغا قويۇش توغرىسىدا ئىلتىماس».

② جۇڭ گۇاڭشېڭ: «شىنجاڭ تەزكىرىسىنىڭ كۆپەيمىسى» 3 - توم، 89 - بەت؛ «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى. يول - راباتلار تەپسىراتى».

غەز پۇلدىن ئىبارەت ئۈچ خىلغا ئايرىلاتتى ۋە ئايردىم - ئايردىم هالدا ئىلى، چۆچەك، قەشقەردە ۋە شىنجاڭ ئۆلكىسى بويىچە خەجلىنىدىغان تۆت خىل پۇللار ئىدى. بۇ قەغەز پۇللارغا هەر خىل تاۋارلارنى سېتىۋېلىش مۇمكىن بولۇپلا قالماستىن، باج ئۈچۈن تۆلەشكىمۇ بولاتتى. 1915 - يىل ئەتراپىغا كەلگەندە، يۇقىرىدا ئېيتىلغان قەغەز پۇل ئىلى، چۆچەك، قەشقەردە جەمئىي تەخمىنەن 5 مىليون رۇبلى تارقىتىلدى. «بازارلاردا رۇبلى تولۇپ - تاشقان، شەهەر خەلقىنىڭ سودا - سېتىقلىرىدا روسىيە پۇلى بولمىسا بولمايدىغان، جۈملىگو پۇلى ئاقمايدىغان، باشقىلارنىڭ گۆھەردەك قىممەت، ئۆزىمىزنىڭ شاپاقىتەك ئەرزان، سودىدىكى هوقۇق بارا - بارا سىرتقى ئادەملەرنىڭ قولىغا ئۆتۈپ قالغان»* ۋەزىيەت شەكىللەنگەنىدى. بۇنىڭدىن باشقا، غالىبىيەت بانكىسى يەنە پېرېزوت ئىشلىرىنى مونوپول قىلىۋېلىپ، پۇل مۇئامىلە هايانكەشلىكى ئارقىلىق كۆپلەپ پايدا ئالاتتى. بۇ بانكا ئۆزىنىڭ مول كاپىتالىغا تايىنىپ تۇرۇپ زور مىقداردىكى ئىمپورت - ئېكسپورت سودىسىنى بىۋاستە يۈرگۈزەتتى. 1905 - يىلى، چار روسىيىنىڭ شىنجاڭغا قارىتىلغان ئېكسپورت سودىسىنىڭ سوممىسى 2 مىليون 360 مىڭ رۇبلى، ئىمپورت سوممىسى 1 مىليون 890 مىڭ رۇبلىغا يەتكەنىدى. 1906 - يىلدىكى ئېكسپورت سوممىسى 3 مىليون 580 مىڭ رۇبلى، ئىمپورت سوممىسى كۆپەيىپ 2 مىليون 880 مىڭ رۇبلىدىن ئاشقانىدى. ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تەسىس قىلغان خۇيفېڭ بانكىسى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ پۇل مۇئامىلىسىنى كونترول قىلىۋالغانىدى، ئۇنىڭ شىنجاڭغا قاراتقان سودىسىنىڭ سوممىسى چار روسىيىنىڭكىنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمىغا باراۋەر كېلەتتى.

* جۈڭ يۈڭ: «غەربىي چېگرىنىڭ خارجى - ئالاقە ئىشلار تەپسىراتى» 5 - جىلد، 13 - بەتتىنىڭ ئاستى.

جاھانگىرلار شىنجاڭنى تاۋار ساتىدىغان ۋە خام ئەشيا بۇلايدىغان بازىرى قىلىش بىلەنلا قالماي، يەنە ئالتۇن - كۈمۈش سېتىۋالاتتى. شۇڭا شىنجاڭدىن ھەر يىلى كۆپ مىقداردىكى ئالتۇن - كۈمۈش سىرتقا چىقىپ كېتىپ، شىنجاڭ مالىيەسىنىڭ ئىقتىسادىي ئاساسىنى بۇزۇستە داۋالغۇتۇپ، خەلق تۇرمۇشىغا تەھدىت سالغانىدى.

بۇنىڭدىن باشقا، جاھانگىرلار شىنجاڭدا يەنە بەزى زاۋۇتلارنى قۇرۇپ، خام ئەشيا پىششىقلاپ ئىشلەپ ياكى يېرىم تەييار مەھسۇلات ئىشلەپ چىقىپ چەتكە توشۇپ كېتەتتى. بىرمۇنچە چەت ئەل سودا فېرمىلىرى يەنە ئۆز قارىمىقىدا چارۋىچىلىق فېرمىلىرى تەسىس قىلىپ، كۆپ سانىدا چارۋا بېقىپ، جۇڭگونىڭ ئادەم كۆچى، ماددىي كۈچى بىلەن جۇڭگو زېمىنىدا ئۆزلىرىگە كېرەكلىك خام ئەشيانى بۇزۇستە ئىشلەپ چىقىراتتى. مانا بۇ يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتىگە بۇزۇستە زەربە بېرىپ، كەڭ دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ تۇرمۇشىغا تەھدىت سالغانىدى. XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا چار روسىيە شىنجاڭدا داۋاملىق بەزى پۇتۇنلەي ئېكسپورت سودىسى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان پىششىقلاپ ئىشلەش سانائەتلىرىنى باشقۇردى. مەسىلەن، قوي يۇڭىنى يۇيۇپ تازىلاپ، تاي قىلىشتىن تاشقىرى يەنە ئىلى، خوتەن قاتارلىق جايلاردا ئارقا - ئارقىدىن زاۋۇت قۇرۇپ، يۇڭ، تېرە، ئۇن، يۇڭ ئەدىيال، تاۋار - دۇردۇن ئىشلەپ چىقاردى: چۆچەك ۋە خوتەندە ئالتۇن كېنى ئېچىشقا قاتناشتى.

چار روسىيە شىنجاڭغا تاۋار سېتىش، كاپىتال چىقىرىش جەريانىدا، بىر تۈركۈم دەللالارنى يېتىشتۇردى، بۇ دەللالار دىن پايدىلىنىپ ئەرزان باھادا خام ئەشيا مەھسۇلاتلىرى سېتىۋېلىپ، روسىيە تاۋارلىرىنى ساتتى. دەللالار روسىيە سودا

گىرى دېگەن ۋىۋىسكىنى ئېسىۋېلىپ، باج تۆلىمەي كۆپ پايدىغا ئېرىشتى. مەسىلەن، 1903 - يىلى، ئۆزىنى ئابدۇۋۇھلى دەپ ئاتىۋالغان ئىلىلىق بىر روسىيە سودىگىرى قۇمۇلغا بېرىپ، روسىيىلىك لەرنىڭ كاپىتالى بىلەن دېشىڭ سودا فېرمىسىنى ئاچتى. ئۇزۇن ئۆتمەي، بۇ روسىيىلىك ئۆز مالىلىرىنى خۇپىيانە قۇمۇللۇق جۇڭگو سودىگىرى نىيازغا ئۆتكۈزۈپ بەردى. نىياز يەنىلا ئۆز دۆكىنىدا تىجارىتىنى قىلىۋەردى. ئۇ كۆرۈنۈشتە ئابدۇۋۇھلى بىلەن شېرىك بولغاندەك قىلغان بىلەن ئەمەلىيەتتە ھۇشۇ نام بىلەن باج تۆلىمەسلىك مەقسىتىگە يەتمەكچى بولغانىدى. ئۇلار ئۆز ئارا كېلىشىۋېلىپ، شۇ جايىنىڭ قوي تېرىسى ۋە تېرە مالىلىرى سودىسىنى مونوپول قىلىۋالغانىدى*.

كۆچلۈك جاھانگىر دۆلەتلەر شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادى ۋە خەلق تۇرمۇشىنى مونوپول قىلىپ ۋە چاڭگىلىغا ئېلىۋېلىپ، شىنجاڭنىڭ ئەمدىلا ۋۇجۇدقا كەلگەن ۋە راۋاجلىنىۋاتقان مىللي كاپىتالىستىك ئىگىلىككە زۇلۇم سالدى. ئاجىز مىللىي كاپىتالىستىك ئىگىلىك جاھانگىرلارنىڭ كۆچلۈك مونوپول كاپىتالى بىلەن رىقابەتلىشىشكە ماجالى يەتمىگەنلىكتىن، جاھانگىرلارنىڭ سودىسى بىلەن بىۋاسىتە باغلىنىشلىقى بولغان دەلال سودىگەرچىلىك مەلۇم دەرىجىدە راۋاجلانغانىدىن تاشقىرى، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مىللىي سودا - سانائىتى بوغۇلۇپ قالدى. ئىجتىمائىي ئىقتىساد قۇرۇلمىسىدا زور ئۆزگىرىش بولمىدى، فېئودالىلىق تۈزۈم يەنىلا ھۆكۈمرانلىق ئورۇننى ئىگىلەۋەردى.

جاھانگىرلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي تاجاۋۇزىنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ، مەدەنىيەت جەھەتتىكى تاجاۋۇزىمۇ بۇ مەز-

* «چارروسىيىنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي شىمال چېگرا رايونىغا تاجاۋۇز قىلىش تارىخى»، 417 - بەت.

گىلده ئالاهىده كۆچەيدى. روسىيە، ئەنگلىيە، گېرمانىيە، فرانسىيە، ياپونىيە، ئامېرىكا قاتارلىق جاهانگىرلار شىنجاڭغا ئۇزلۇكسىز تۈرده ئارخېئولوگىيە ئەتىرىتى، ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى ئەۋەتىپ، بىر تەرەپتىن، ئۆزلىرى ئۈچۈن سىياسىي، ئىقتىسادىي، هەربىي ئاخبارات توپلىدى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، شىنجاڭنىڭ تارىخىي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى بۇلاپ كەتتى. 1856 - يىلدىن 1902 - يىلغىچە بولغان 40 نەچچە يىل جەريانىدا، روسىيە، ئەنگلىيە، گېرمانىيە، فرانسىيە قاتارلىق دۆلەتلەر 50 كە يېقىن ئادەمنى شەخسىي ساياھەتچى سالاهىيىتىده شىنجاڭغا ئەۋەتتى. بۇ «شەخسىي ساياھەتچى» لەر شىنجاڭدا ئوغرىلىغان قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى دۇنيا ئەللىرىنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغىدى. 1890 - يىلى چار روسىيە تۈركىستانغا ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى ئەۋەتىپ كەڭ كۆلەمده سستېمىلىق قېزىش ئېلىپ بېرىپ، شۇ ئارقىلىق جاهانگىر دۆلەتلەرنىڭ تەشكىللىك، پىلانلىق هالدا شىنجاڭغا كېلىپ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئوغرىلاشنى باشلىغانىدى. كېيىن، جاهانگىر دۆلەتلەرنىڭ ئېكسپېدىتسىيە، ئارخېئولوگىيە ئەترەتلىرى شىنجاڭغا ئۆزۈلمەي داۋاملىق كەلگىلى تۇردى. 1902 - يىلدىن 1916 - يىلغىچە، روسىيە، ئەنگلىيە، گېرمانىيە، فرانسىيە، ياپونىيە قاتارلىق جاهانگىر دۆلەتلەر ئەۋەتكەن ئېكسپېدىتسىيە، ئارخېئولوگىيە ئەترەتلىرى ئون نەچچە قېتىمغا يەتتى، بىرمۇنچىسى شىنجاڭغا بىر قېتىم ئەمەس، بىرقانچە قېتىم كېلىپ، كۆپلىگەن قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئوغرىلاپ كەتتى*. جاهانگىرلارنىڭ مەدەنىيەت جەهەتتىكى تاجاۋۇزى ئوخشاشلا ئۇيغۇرلار ۋە باشقا مىللەتلەر مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا زور توسالغۇ بولدى.

* «بۇددىزم غەربىي يۇرتتا» دېگەن كىتابقا تەرجىمانىنىڭ كىرىش سۆزى. 2 - ، 9 - بەتلەر.

ئونىنچى باب
شىنجاڭنىڭ ئۆلكە قىلىپ ئۆزگەرتىلىشى ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرى

1 - بۆلۈم شىنجاڭنىڭ ئۆلكە قىلىپ ئۆزگەرتىلىش جەريانى

شىنجاڭ قەدىمكى دەۋرلەردە غەربىي يۇرت دەپ ئاتىلاتتى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 138 - يىلى (خەن ۋۇدىنىڭ جىيەنيۈەن 3 - يىلى)، جاڭ چيەن بىرىنچى قېتىم غەربىي يۇرتقا ئەلچى لىككە كەلگەندىن كېيىن، غەربىي يۇرت بىلەن ئىچكى رايونلارنىڭ مۇناسىۋىتى كۈندىن - كۈنگە قويۇقلاشتى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 101 - يىلى (خەن ۋۇدىنىڭ تەيچۇ 4 - يىلى)، غەربىي خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى غەربىي يۇرتتا تېرىقچىلىق قاتارلىق ئىشلارنى باشقۇرىدىغان يەرلىك ئەمەلدار — يالۋاچ چىرىكچى تەسىس قىلدى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 60 - يىلى (خەن شۇەندىنىڭ شىنجۇ 2 - يىلى)، يەنە قورۇقچىبەگ تەسىس قىلدى، ئۇ غەربىي خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ۋەكا-

لىتەن غەربىي يېۇرتنى بىر تېۇتاش باشقۇرغۇچى ئەڭ يۇقىرى ھەربىي - مەھۇردي ئەمەلدار سۈپىتىدە غەربىي يۇرتنىڭ يەر-لىك ھاكىمىيەتلىرىنى باشقۇردى. ۋېي، جىن سۇلالىلىرى، جەنۇ-بىي - شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرلىرىدە، بەزى خاندانلىقلار غەربىي يۇرتتا ئوتتۇرانچى تىركەك چېرىكچى ياكى غەربىي يۇرت دور-غابى تەسىس قىلدى ۋە مىلادى 329 - يىلى (ئالدىنقى لياڭ-نىڭ تەيىۋەن 4 - يىلى، شەرقىي جىن سۇلالىسى شىيەنخې 2 - يىلى) قۇجۇ ۋىلايىتى (ئىنانچىلىقى) نى تەسىس قىلدى، ئىنانچىلىق قارىمىقىدا ناھىيە، يېزا، كەنت تەسىس قىلىنىپ، غەربىي يۇرتتا تۇنجى قېتىم ۋىلايەت - ناھىيە تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. مىلادى 609 - يىلى (سۇي ياڭدىنىڭ دايې 5 - يىلى) ۋە 610 - يىلى (دايېنىڭ 6 - يىلى) غا كەلگەندە، سۇي سۇلالىسى غەربىي يۇرتتا يەنە پىشامشان ۋىلايىتى (ھا-زىرقى چارقىلىق)، چەرچەن ۋىلايىتى (ئورنى ھازىرقى چەرچەن-نىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى قەدىمكى شەھەر) ۋە ئېۋىرغول ۋىلا-يىتى (ھازىرقى قۇمۇل) تەسىس قىلدى. تاڭ سۇلالىسى غەربىي يۇرتنىڭ بىر قىسىم جايلىرىدا ئىچكى رايونلاردىكىگە ئوخشاش ئايماق، ناھىيە، يېزا، مەھەللە تۈزۈمىنى يولغا قويدى (مەسى-لەن، ئېۋىرغول ئايمىقى، شىنجۇ ئايمىقى، بېشبالىق ئايمىقى قاتارلىقلار. بۇ ئايماقلارنىڭ قارىمىقىدا بىرقانچە ناھىيە، نا-ھىيە قارىمىقىدا بىرقانچە يېزا، يېزا قارىمىقىدا بىرقانچە مە-ھەللە تەسىس قىلىنغانىدى)، بىر قىسىم جايلاردا قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى، تۇتۇق مەھكىمىسى تۈزۈمىنى يولغا قويدى، مەسى-لەن، ئەنشى ئۇلۇغ قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى (مەھكىمە ئاۋۋال شىنجۇ ئايمىقىدا تەسىس قىلىنغان، كېيىن كۈسەن يەنى ھازىرقى كۇچاغا كۆچۈرۈلگەن) ۋە بېشبالىق ئۇلۇغ قورۇقچىبەگ مەھ-

كىمىسى (ئورنى بېشىبالىق ئايىمىقىدا يەنى، ھازىرقى جىمسارنىڭ شىمالىدا)، قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ قارىمىقىدا بىرقانچە تۈتۈق مەھكىمىسى تەسىس قىلىندى، تۈتۈق مەھكىمىسى بىرقانچە ئايماققا يېتەكچىلىك قىلاتتى. مۇڭغۇللار ۋە يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە، 1251 - يىلى (شىيەنجاڭنىڭ تۇنجى يىلى) بېشبالىق (جىمسار) ۋاقتىلىق دىۋانىبېگى مەھكىمىسى تەسىس قىلىندى. 1271 - يىلى (يۈەن شىزۇ — قۇبلاينىڭ جىيۈەن 8 - يىلى)، ئالمالىقتا (ھازىرقى قورغاس ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا) ۋاقتىلىق دىۋان ۋازارىتى تەسىس قىلىندى، بۇلار تاريختا غەربىي يۇرتتا ئەڭ بۇرۇن قۇرۇلغان ئۆلكە دەرىجىلىك ۋاقىتلىق مۇئەسسەسە ئىدى. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرتنىڭ كۆپلىگەن جايلىرى موڭغۇللاردىن چاغاتاي ئەۋلادىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ئىدى، مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى 1406 - يىلى (يۇڭلېنىڭ 4 - يىلى) قۇمۇلدا قۇمۇل مۇھاپىزەت مەھكىمىسىنى قۇردى.

چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، 1762 - يىلى (چىيەنلۇڭنىڭ 27 - يىلى)، شىنجاڭنىڭ ئەڭ يۇقىرى مەمۇرىي، ھەربىي ئەمەلدارى سۈپىتىدە ئىلى جاڭجۈنىنىڭ قول ئاستىدا ئىلى، چوقچۇ (ھازىرقى چۆچەك)، قەشقەرگە مەسلىھەتچى ئامبال تەينىلىدى. ئۇرۇمچىگە بويۇرغا تەينىلىدى. قالغان جايلارغا خان ئامبال ۋە ئاغلاقچى ئامبال ئەۋەتتى. شىنجاڭدا ئىلگىرىدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان سىياسىي تۈزۈمنىمۇ ئەھۋالغا قاراپ ئوخشاشمىغان دەرىجىدە ئۆزگەرتتى. ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىنكى يەرلىك مەمۇرىيەت تۈزۈمى ئاساسەن ئايماق - ناھىيە تۈزۈمى، جاساق تۈزۈمى ۋە بەگ تۈزۈمىدىن ئىبارەت ئۈچ خىل بولدى. مانىاس، سانجى، جېڭشى (مەھكىمە باردىكۆلدە) ۋە بۈاستە

قاراشلىق دېخۇا (مەھكىمە ئىشلىمچىدە) دا ئايماق، ناھىيە تۈزۈمى يولغا قويۇلدى؛ قۇمۇل، تۇرپاندا ۋە تورغۇت، خوشۇت قاتارلىق موڭغۇل قەبىلىلىرىدە مىراس سىستېمىسىدىكى جاساق تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، شۇ يەردىكى ئاغلاقچى ئامبالىنىڭ نازارىتىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى؛ تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى باشقا جايلاردا يەنىلا ئەسلىدىكى بەگ تۈزۈمى ساقلاپ قېلىنغانىدى.

لېكىن، XIX ئەسىردىكى دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ زەربىسى بىلەن، چىڭ سۇلالىسىنىڭ بۇنداق ھەربىي ئىشلارنىلا باشقۇرۇپ، مەمۇرىي ئىشلار بىلەن كارى بولمايدىغان ھەربىي مەھكىمە تۈزۈمى تاشقى جەھەتتە تاجاۋۇزچىلىققا قارشى تۇرالمايدىغانلىقى، ئىچكى جەھەتتە يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىنى باشقۇرالمايدىغانلىقى، نۇقسانلىرى كۆپ ئىكەنلىكى ئىسپاتلاندى. ياقۇبېگنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى ۋە چارروسىيىنىڭ ئىلىنى بېسۋېلىشىمۇ ھەربىي مەھكىمە تۈزۈمىنىڭ گۇمران بولۇۋاتقانلىقىنى چۈشەندۈرەتتى، يەرلىك مەمۇرىي ھوقۇقىنى ئىگىلىۋالغان بەگلەرنىڭ يېزا - كەنتلەردە زورلۇق - زومبۇلۇق قىلىپ، خەلقنى قاقتى - سوقتى قىلىشلىرى بۇنداق تۈزۈمنى يەنە داۋاملىق ساقلاپ قېلىشنىڭ قىيىن بولىدىغانلىقىنى تېخىمۇ ئىسپاتلىدى. بولۇپمۇ ياقۇبېگ ۋەقەسىدىن كېيىن، خەلق قېچىپ سەرسان بولۇپ، يەرلەر چۆل - قاقاسلىققا ئايلىنىپ، ئىگىلىك ئېغىر ۋەيران بولغاچقا، ئۇيغۇر خەلقىمۇ بەگ تۈزۈمىدىن قاتتىق بىزار بولۇپ، خۇشال - خۇرام تىرىكچىلىك قىلالايدىغان تۇرمۇش شارائىتىغا ئېرىشىشكە تەشنا ئىدى.

زو زۇڭتاڭ ياقۇبېگنى يوقىتىپ، شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش جەريانىدا، كېيىنكى ئىشلارنى بىر ياقلىق قىلىش خىزمىتىنىڭ

مۇھىملىقىغا ئەھمىيەت بېرىپ، ئىگىلىكنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش جەھەتتە بىر قاتار تەدبىرلەرنى قوللاندى. بۇ، ئۇرۇش مالىمانچىلىقى بىلەن ئۆز ماكانلىرىدىن ئايرىلىپ سەرسان بولغانلارنى ئۆز يۇرتىغا قايتۇرۇپ كېلىش ۋە ئۇلارغا يېمەك، ئاشلىق، ئۇرۇق، چارۋا بېرىپ، ئۇلارنى ئىشلەپچىقىرىشنى تېزرەك ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش؛ تېرىقچىلىقنى يولغا قويۇپ، ھەربىي تېرىقچىلىق بىلەن خەلق تېرىقچىلىقىنى بىلله ئېلىپ بېرىش؛ نامۇۋاپىق غەلله ـ پاراق تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىش ۋە پۇل تۈزۈمىنى تەرتىپكە سېلىش؛ سۇ ئىنشائاتى، يول، كۆۋرۈك ياساپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋە قاتناش ئىشلىرىغا قولايلىق يارىتىش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. جەنۇبىي شىنجاڭدىكى شەھەرلەرنى قايتۇرۇۋالغانىدىن كېيىن، يەنە كېيىنكى ئىشلارنى بىر ياقلىق قىلىش جۇجۇقى تەشكىللەپ، خەلق ئىشلىرى، مالىيە، ئەدلىيە قاتارلىق ئىشلارنى باشقۇردى. ھاكىم بەگلەرنىڭ باج ـ سېلىقلارنى سۈيىلەپ ئېلىشنىلا قىلىپ، يەرلىك مەمۇرىي ئىشلارغا ئارىلاشماسلىقى توغرىسىدا ئوچۇق بەرمان چۈشۈردى. بۇ ئاپپاراتلار ئەمەلىيەتتە يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ ۋەزىپىلىرىنى ئۆتىگەنىدى.

1877 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى (گۇاڭشۈينىڭ 3 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى)، زو زۇڭتاڭ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە مەكتۇپ يوللاپ، شىنجاڭدا مەمۇرىي ئۆلكە تەسىس قىلىش تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ: شىنجاڭنىڭ ئورنى مۇھىم، ياقۇبېگ يوقىتىلغانىدىن كېيىن، «چېگرىدىكى زېمىننىڭ ئۇزاق ۋاقىتلىق ئەمىنلىكىنى تەمىن ئېتىپ، ئوردىنى غەربىنىڭ غېمىدىن خالاس قىلىش ئۈچۈن، ئۆلكە تەسىس قىلىپ، ۋىلايەت، ناھىيە تۈزۈمىنى يولغا

قويۇش كېرەك، بۇنى كېچىكتۇرۇشكە بولمايدۇ»①
دەپ كۆرسەتتى.

1878 - يىلى 10 - ئايدا، چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئىچكى ئەنسىزلىك، سىرتقى تاجاۋۇزچىلىققا دۇچ كېلىۋاتقان ئەھۋالدا، ئۆلكە تەسىس قىلىش توغرىسىدا: «ۋىلايەت، ناھىيە تۈزۈمى خەلقنى ئاساس قىلىدۇ، ..... ئەسلىدىكى نازارەت، ئايماق، ناھىيىلەردىن باشقا، قالغان شەھەرلەرنى مەمۇرىي ئۆلكە قىلىپ ئۆزگەرتىش زادى مۇۋاپىق بولامدۇ - يوق؟ ..... ئاۋادا ۋىلايەت، ناھىيە تەسىس قىلىنسا، ئۇنىڭ قارىمىقىدا ئىدارە قىلغىلى بولىدىغان پۇقرالار زادى قانچىلىك بولىدۇ؟ ئۆلكە تەسىس قىلىشتىن باشقا ئاقىلانە تەدبىر بارمۇ - يوق؟» دەپ، زو زۇڭتاڭنىڭ پىكرىنى ئالدى ۋە ئۇنىڭ «بارلىق تەدبىرلەر ئىچىدىن مۇۋاپىق كېلىدىغان بىر تەدبىرنى كۆرسەتىش»② نى ئۈمىد قىلدى. زو زۇڭتاڭ شۇ ۋاقىتتىكى ئەھۋالنى قايتا مەلۇم قىلىپ، «غەربىي - شىمال بويىچە ئۆلكە تەسىس قىلىش ئىشىنى تەكرىمۇ، پۇقرالارمۇ راۋا كۆرىدۇ. ۋاقىتدا تۇتۇش قىلىنمىسا، پۇرسەت قولدىن كېتىپ قالارمىكىن. شۇڭا، ئۆلكە تەسىس قىلىش ــ ھەممىدىن ياخشى چارە»③ دەپ ئۆز پىكرىنى ئىزھار قىلدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى زو زۇڭتاڭنىڭ بۇ پىكرىگە دەسلەپكى

---

① «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى»، 304 - جىلد، 7 -، 9 - بەتلەر.

② «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى»، 309 - جىلد، 3 -، 4 - بەتلەر.

③ «مەرىپەت قوچقان زو زۇڭتاڭ ھەزرەتلىرىنىڭ مەكتۇب - نامىلەر توپلىمى»53 - جىلد، 33 - بەت.

قەدىمدە قوشۇلغان بولسىمۇ، ئىلى قايتۇرۇۋېلىنغاندىن كېيىن ئاندىن ئاخىرقى قارارغا كەلگەنچى بولدى.

1882 - يىلى 2 - ئايدا، چارروسىيە ئىلىنى چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە قايتۇرۇپ بەردى. بۇ چاغدا زو زۇڭتاڭمۇ شىنجاڭدىن ئايرىلىپ جياڭسۇ - جېجياڭنىڭ ھەربىي ۋالىيسى، قوشۇمچە خارجى سودا ئالاقە ئىشلىرى ۋەزىرى ۋەزىپىسىگە تەيىنلىنىپ يۆتكىلىپ كەتكەنىدى. 5 - ئايدا، شەنشى - گەنسۇنىڭ ھەربىي ۋالىيسى تەن جۇڭلىن شىنجاڭدا ئۇلۇكە تەسىس قىلىش تەلىپىنى قايتىدىن ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇنىڭ تەشەببۇسى زو زۇڭتاڭنىڭكىدىن ئازراق پەرقلىنەتتى؛ زوزۇڭتاڭ ھەربىي ۋالىي، مۇپەتتىش تەيىنلەش ۋە ئۇلۇكە (داۋ)، نازارەت (تىڭ)، مەھكىمە (فۇ)، ئايماق، ناھىيە تەسىس قىلىشنى تەشەببۇس قىلغانىدى. تەن جۇڭلىن بولسا «ھازىر قېپقالغان كېيىنكى ئىشلارنى بىر ياقلىق قىلىشتا، ئۇيغۇرلارنىڭ رايىنى ئاساس قىلىش كېرەك. ئۇلۇكە تەسىس قىلغان تەقدىردىمۇ ئىشنى ئايماق، ناھىيە ئەمەلدارلىرىنى تەسىس قىلىشتىن باشلاش كېرەك. جايلار بېيىسا، ئاندىن بىر تۇتاش باشقۇرۇش ئۇچۇن ھەربىي ۋالىي، مۇپەتتىش تەيىنلەش كېرەك»* دەپ قارايتتى. 9 - ئايدا، شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ۋەزىپىسىنى ئۆتەۋاتقان لىيۇ جىڭتاڭ تەن جۇڭلىن بىلەن بىرلىشىپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە مەكتۇپ يوللاپ، «زور مالىمانچىلىق سورۇقچىلىقىدىن كېيىنكى شىنجاڭنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى ئۆتمۈشتىكى ئەھۋالدىن ئاسمان - زېمىن پەرق قىلىدۇ. ئىشنى بىر يولىلا پۈتتۈرۈشنىڭ چارىسى ۋىلايەت، ناھىيە تەسىس قىلىش. بۇنىڭدىن باشقا

* «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى»، 309 - جىلد، 3 - ، 4 - بەتلەر.

ئاقسلانه تەدبىر يوق» دەپ كۆرسەتتى ھەمدە جەنۇبىي شىنجاڭدا ئۇلكە، نازارەت، ئايماق، ناھىيە تەسىس قىلىشنىڭ كونكرېت لايىھىسىنى تۈزۈەندىكىدەك ئوتتۇرىغا قويدى: ئاقسۇغا بىر سەييارە مۇپەتتىش تەيىنلەش كېرەك. بۇ سەييارە مۇپەتتىشنىڭ ۋەزىپىسى، ئاقسۇنىڭ شەرقىدىكى تۆت شەھەرنىڭ سۇچىلىق، تېرىقچىلىق، غەللە ـ پاراق، دەۋا ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ؛ يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىغا دائىر مەسىلەرنى بىر ياقلىق قىلىدۇ. قاراۋۇلخانىلارنى تەكشۈرىدۇ؛ قەشقەرگىمۇ بىر سەييارە مۇپەتتىش (شۇنداۋ) تەيىنلەش كېرەك، بۇ سەييارە مۇپەتتىش ئاقسۇنىڭ غەربىدىكى تۆت شەھەرنى باشقۇرىدۇ. ئۇنىڭ، خىزمەت ھوقۇقى ئاقسۇنىڭ سەييارە مۇپەتتىشىنىڭكىگە ئوخشاش بولىدۇ؛ قاراشەھەر، كۇچا، ئۈچتۇرپان قاتارلىق جايلاردا بۇاستە قاراشلىق نازارەت (تىڭ)، ئاقسۇ كونىشەھەردە بۇاستە قاراشلىق ئايماق ۋە بايدا ناھىيە تەسىس قىلىپ، ئاقسۇ مۇپەتتىشىگە قارايدىغان قىلىش كېرەك؛ يېڭىسارda بۇاستە قاراشلىق نازارەت (تىڭ)، قەشقەر يېڭىشەھەر، يەكەن، خوتەن قاتارلىق جايلاردا بۇاستە قاراشلىق ئايماق، قەشقەر كونە شەھەر، قاغىلىق، كېرىيدە ناھىيە تەسىس قىلىپ، قەشقەر مۇپەتتىشىگە قارايدىغان قىلىش كېرەك. بەگ تۇزۇمى توغرىسىدا، ۋىلايەت، ناھىيە تەسىس قىلىنىپ بولغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر ئەمەلدارلىرى ئىچىدە ھاكىمبەگ دېگەنلەرنى ئىلىپ تاشلاش كېرەك، ھەرقايسى نازارەت، ئايماق، ناھىيىلەرگە ئەھۋالغا قاراپ باشقىدىن باشلىق تەيىنلەش، ئۇنىڭ سانى ھەرقايسى ئۆلكىلەرنىڭ ئىش بېجىرگۈچى مۆتىۋەرلىرى سانىغا ئوخشاشراق بولۇش، لېكىن ئۇلارنى ئەمەلدارلار بىلەن ئوخشاش تەمىناتقا ئىگە قىلماسلىق

گىرەك، دېگەن پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇنىڭدىن باشقا يەنە مەكتەپ تەسىس قىلىپ، ئۇيغۇر بالىلىرىغا خەنزۇچە تىل - يېزىق ۋە تۆت كىتاب، بەش دەستۇرنى ئۆگىتىش، تىرىشىپ ئۆگەنگەنلەردىن ھەرقايسى نازارەت، ئايماق، ناھىيە ئىمتىھان ئېلىپ، يۇقىرىنىڭ قايتا ئىمتىھان ئېلىپ، مۇكاپاتلىشىغا يوللاپ، جەركە - ئوتۇغات بېرىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇۋاتقان تىدۇ (تىتەي) سى جاڭ ياۋ «ۋاقىتلىق ئەسكەرلەرنى قىسقارتىپ، ئەسكەرلىك ۋەزىپە ئۆتەيدىغانلارنىڭ سانىنى بەلگىلەپ، يىڭ (باتالىيون) تۈزۈمىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش»① لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇلار ئوتتۇرىغا قويغان لايىھىگە ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىپ، «ھەرقايسى يامۇلار ئۆز تەكلىپلىرىنى يوللاش» نى تاپشۇردى. 1882 - يىلى 12 - ئاينىڭ 24 - كۈنى (گۈاڭشۈينىڭ 8 - يىلى 11 - ئاينىڭ 15 - كۈنى)، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ مەنسەپ - تۇتۇق، نوپۇس ۋە لەشكەرلەر پىرقىلىرى بۇ لايىھىلەرنى مۇزاكىرە قىلىپ، لايىھە بويىچە ئىشلەشكە قوشۇلدى②.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەستىقلىغان لايىھە بويىچە، لىيۇ جىڭتاڭ 1883 — 1884 - يىللىرى شىنجاڭنىڭ ھەربىي - مەمۇرىي تۈزۈملىرىدە ۋە تىرىقچىلىق ئىشلىرىدا بىر قاتار ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ باردى ۋە نەتىجە قازاندى.

1884 - يىلى 11 - ئاينىڭ 17 - كۈنى (گۈاڭشۈينىڭ

---

① «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى»، 315 - جىلد، 9 - 10 - بەتلەر.

② «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى»، 315 - جىلد، 9 - 10 - بەت.

10 - يىلى 9 - ئايىنىڭ 30 - كۈنى)، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭغا بىر سەييارە مۇپەتتىش، بىر پەرمانچى تەيىنلىدى. 19 - كۈنى (10 - ئايىنىڭ 2 - كۈنى)، لىۋجىڭتاڭنى شىنجاڭنىڭ سەييارە سلاۋچىسى (شۇنىفۇ) لىكىگە رەسمىي تەيىنلىدى، ئۇ يەنىلا خان مۇپەتتىشلىك مەرتىۋىسى بىلەن شىنجاڭنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇردى. گەنسۇنىڭ پەرمانچىسى ۋېي گۈاڭتاۋنى شىنجاڭغا پەرمانچى قىلىپ تەيىنلىدى.① شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭنى ئۆلكە قىلىپ ئۆزگەرتىش ئىشى ئورۇنداندى.

شىنجاڭنىڭ ئۆلكە قىلىپ ئۆزگەرتىلىپ، مەھكىمە، ئايماق، ناھىيە تۈزۈمىنىڭ يولغا قويۇلۇشى ئۇيغۇرلار ۋە باشقا مىللەت خەلقىنىڭ تارىخىدىكى مۇھىم بىر ئىش ئىدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقى يەنىمۇ بىۋاستىلەشتى؛ يەرلىك فېئودالىلىق تەپرىقىچى كۈچلەرنى ئاجىزلاشتۇردى. شىنجاڭنىڭ باشقا ئۆلكىلەر بىلەن مەمۇرىي تۈزۈم جەھەتتىكى بىردەكلىكنى ئىشقا ئاشۇردى؛ ۋەتەنىمىزنىڭ بىرلىكىنى يەنىمۇ مۇستەھكەملەپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ جاھانگىرلارنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇش كۈچىنى ئاشۇردى. 1887 - يىلى 4 - ئاي (گۈاڭشۈينىڭ 13 - يىلى 3 - ئاي) دا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى «بارلىق بەگلەرنى قىسقارتىپ»②، بەگلىك تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇردى. بەگلەر ئىگىلىۋالغان كەڭ يەرلەرنىڭ ھەممىسى خېنىي يەر قىلىنىپ ئورتاقچىلارنىڭ ئىجارىگە ئېلىپ تېرىشىغا

① «چىڭ دېزۈڭ ھەققىدە خاتىرىلەر» 194 - جىلد، 27-، 28 - بەتلەر؛ 195 - جىلد، 6 - بەت.

② «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى»، 320 - جىلد، 13 - بەت.

بېرىلدى. بەگلىك تۈزۈمىنىڭ ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇشى يانچىلىق تۈزۈمىنىڭ يىمىرىلىشىنى تېزلەتتىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ئىجابىي رول ئويناندى.

2 - بۆلۈم شىنجاڭ ئۆلكە قىلىپ ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىنكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالى

شىنجاڭنىڭ ئۆلكە قىلىپ ئۆزگەرتىلىشى ۋە ھەربىي مەمۇرىي تۈزۈمنىڭ ئىسلاھ قىلىنىشى ئىقتىسادىي تەرەققىياتنى ئىلگىرى سۈردى. ئەينى ۋاقىتتا ئوتتۇرىغا قويۇلغان مۇھىم ئىقتىسادىي تەدبىرلەردىن بىرى — ئىچكى رايونلارنىڭ ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنى ئومۇملاشتۇرۇش، زور كۆچ بىلەن ئېتىز - ئېرىق، سۇ ئىنشائاتلىرى ياساش، بوز يەرلەرنى ئۆزلەشتۈرۈپ ئېكىنزارلىققا ئايلاندۇرۇپ، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇش ئىدى. «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دىكى 20 ناھىيىنىڭ ستاتىستىكىسىدىن قارىغاندا، ئۆلكە تەسىس قىلىنغاندىن بۇيان جەمئىي 944 غول ئۆستەڭ، 2333 تارماق ئۆستەڭ رېمونت قىلىنغان ۋە يېڭىدىن چېپىلغان، سۇغىرىش كۆلىمى 11 مىليون 190 مىڭ 621 موغا يەتكەن. ھەربىيلەر، پۇقرالار، مەھبۇسلار تېرىقچىلىقنى قاتتىق يولغا قويۇش نەتىجىسىدە، تېرىلغۇ يەر كۆلىمىمۇ زور مىقداردا كېڭەيدى. بارىكۆل - ئۇرۇمچى، ئىلى - چۆچەك، ئاقسۇ، قەشقەر تۆت ئايماق تەۋەسىدىكى 35 ناھىيىنىڭ تولۇق بولمىغان ستاتىستىكا

سىدىن قارىغاندا، 1905 - يىلى (گۈاڭشۈينىڭ 31 - يىلى) يېڭىدىن ئۆزلەشتۈرۈلۈپ، مەلۇم ۋاقىتتىن كېيىن بەلگىلىمە بويىچە رەسمىي باج ئېلىنغان يەر 9 مىليون 960 مىڭ موغا يەتكەن؛ يەنە 21 ناھىيىنىڭ تولۇق بولمىغان ستاتىستىكىسىدىن قارىغاندا، 1905 - يىلىدىن كېيىن، يېڭىدىن ئېچىپ ئۆزلەشتۈرۈلگەن يەر 420 مىڭ مودىن ئاشقان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە پىلىچىلىك تەشەببۇس قىلىنىپ، قۇمۇل، تۇرپان، كۇچا، ئاقسۇ، قەشقەر، خوتەن قاتارلىق جايلاردا پىلىچىلىك جۇجۇقى تەسىس قىلىنغان، شەرقىي جەنۇبىي ئۆلكىلەردىن ئۇجمە دەرىخى كۆچۈرۈپ ئەكىلىپ ئۆستۈرۈلگەن، جېجياڭ قاتارلىق جايلاردىن پىلىچىلىك ئىشچىلىرى تەكلىپ قىلىنغان، ئۇلار شىنجاڭغا كېلىپ ھەرقايسى جايلاردا ئوغۇتلاش، يوپۇرماق ئېلىش، پىلە بېقىش، يىپەك تارتىشنىڭ يېڭى تېخنىكىسىنى ئۆگەتكەن. 1907 - يىلى (گۈاڭشۈينىڭ 33 - يىلى) گۇناھ سادىر قىلىپ قويۇپ، شىنجاڭغا پالانغان ئەمەلدار جاۋگۇيخۇا (جېجياڭ شاۋشىڭلىق) بۇيرۇقىغا بىنائەن جەنۇبىي شىنجاڭغا پىلىچىلىك ئىشلىرىنى تەكشۈرۈشكە بارغان. ئۇ شۇ جايلاردا زىيارەت قىلىپ يۈرۈپ، جېجياڭغا قايتىپ كەتمەي مۇساپىر بولۇپ يۈرگەن پىلىچىلىك ئىشچىسىدىن تۆتنى ۋە پىلىچىلىك تېخنىكىسىنى ئۆگىنىپ، تېخنىكا جەھەتتە جېجياڭلىق پىلىچىلىك ئىشچىسى بىلەن ئوخشاش ماھارەت ئىگىلىگەن بىرقانچە ئۇيغۇر ئۇستىلىرىنى ئۇچراتقانىدى. ئۇلار پىلىچىلىك تېخنىكىسىنى بىرلىكتە ئومۇملاشتۇرۇپ، قولھۈنەرۋەنچىلىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بەزى سايمانلىرى، مەسىلەن، يىپەك تارتىش سايمىنى قاتارلىقلارنى ياساپ چىققانىدى، سىناق قىلىنغاندىن كېيىن، باشقىلار ئۇنى ئەپلىك ئىكەن، دەپ ئۇلگە قىلغانىدى. بىرمەھەل

كۆڭۈللۈن تېخى ئېتىكىلىرىدە پىلە بېقىش ئىشى زور دەرىجىدە راۋاج تاپقانىدى. گۈما ناھىيىسىنىڭ مۇجى، سانجۇ، ھاڭگىيار كەنتلىرىدە «ئائىلە بويلاپ پىلە باققان. ھەممىلا يەردە ئۇجمە دەرىخى ئۆستۈرگەن» ئەھۋال بارلىققا كەلگەنىدى. جەنۇبىي شىنجاڭ بويىچە يىللىق يېپەك مەھسۇلاتى 300 مىڭ جىڭدىن 700 مىڭ جىڭغا كۆپەيگەنىدى①. كان بايلىقلىرىنى ئېچىش، مېتالچىلىق ئىشلىرىمۇ مەلۇم دەرىجىدە راۋاجلانىدى. ھۆكۈمەت كان بايلىقلىرىنى ئېچىشتا ھۆكۈمەت تەرىپىدىن ئېچىش، سودىگەرلەر ئېچىش، ھۆكۈمەت بىلەن سودىگەرلەر بىرلىشىپ ئېچىش ئۇسۇللىرىنى قوللانىدى. كېرىيە، چۆچەكتە ئالتۇن كېنى ئېچىلدى؛ باي، چەرچى (قارا شەھەرنىڭ غەربى) دا مىس كېنى ئېچىلغانىدى؛ شىخودا نېفىت كېنى ئېچىلغانىدى. بولۇپمۇ شىخونىڭ دۇسەنزە (مايتاغ) دىكى نېفىت كېنى روسىيىدىن سېتىۋېلىنغان نېفىت قېزىش ماشىنىسى بىلەن ئېچىلغان بولۇپ، شىنجاڭ رايونى بويىچە ماشىنا بىلەن نېفىت ئېلىشنىڭ باشلامچىسى بولۇپ قالغانىدى②. مىس، تۆمۈر تاۋلاش جەھەتتە، خەنزۇلار رايونىنىڭ «رۇدنىي ئېرىتىپ قېلىپقا قۇيۇش»، «ئىككى قېتىم ئېرىتىش» ئۇسۇلى ئۇيغۇرلاشتۇرۇلغاچقا، مىس، تۆمۈر تاۋلاش تېخنىكىسىمۇ كۆپ ياخشىلىنىپ، مەھسۇلات مىقدارى ئۆسكەنىدى③.

ئىككىنچىدىن، ئۇلكە تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن، قاتناش ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ، پوچتا ـ تېلېگراف ئورۇنلىرى تەسىس قىلىش ئۈچۈن، ئەسلىدىكى ھەربىي بېكەتلەر پۇتۇنلەي ئادەتتىكى ئۆتەڭ قىلىپ ئۆزگەرتىلىپ، ئۇرۇمچى مەركەز قىلىنغان

① «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»، 28 ـ جىلد، 6ـ، 7 ـ بەتلەر.
② «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»، 34 ـ جىلد، 7ـ، 11 ـ بەت.
③ «شىجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»، 34 ـ جىلد، 2 ـ بەت.

قاتناش يولى راۋانلاشتۇرۇلدى ۋە ئۆزگەرتىلدى. بۇنىڭ ئىچىدىكى ئاساسلىق لىنىيىلەر: ئۈرۈمچى، باربكۆل، تۇرپان، قۇمۇل لىنىيىسى؛ گۇچۇڭ، جيايۈگۈەن لىنىيىسى؛ ئۈرۈمچى، ئالتاي لىنىيىسى؛ ئۈرۈمچى، چۆچەك لىنىيىسى؛ ئۈرۈمچى، ئىلى لىنىيىسى؛ ئىلى، ئاقسۇ لىنىيىسى؛ تۇرپان، كۇچا لىنىيىسى؛ قارا شەھەر، چاقلىق لىنىيىسى؛ كۇچا، ئۆچتۇرپان لىنىيىسى؛ ئاقسۇ، يەكەن لىنىيىسى؛ مارالبېشى، قەشقەر، يەكەن لىنىيىسى؛ يەكەن، خوتەن لىنىيىسى؛ يەكەن، تاشقورغان لىنىيىسى ئىدى①. ئومۇمىي مۇساپە 20 مىڭ چاقىرىمدىن ئارتۇق بولۇپ، 261 بېكەت تەسىس قىلىندى. بېكەتلەر مەھكىمە - ئايماق، ناھىيىلەرگە تەۋە بولۇپ، جياڭجۈن مەھكىمىسىگە قارىمايدىغان بولدى. 1893 - يىلى (گۇاڭشۈينىڭ 19 - يىلى) جەنۇب، شىمال بويىچە ئىككى لىنىيە تېلېگراف ئىشلىرى يولغا قويۇلدى، شىمالىي لىنىيە ئۈرۈمچىدىن شىخو ئارقىلىق ئىلى، چۆچەككىچە؛ جەنۇبىي لىنىيە ئۈرۈمچىدىن تۇرپان، كۇچا، ئاقسۇ ئارقىلىق قەشقەرگىچە باراتتى. لىنىيىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 8000 چاقىرىمدىن ئارتۇق بولۇپ، باش ئىدارە ئۈرۈمچىدە تەسىس قىلىندى. ناھىيىدە شۆبە ئىدارە تەسىس قىلىندى. 1909 - يىلى (شۈەنتۇڭنىڭ تۆنجى يىلى) يەنە بېكەتلەرنىڭ ھارۋا، ئات - ئۇلاغ خىراجىتىدىن يېرىمىنى ئاجرىتىپ پوچتا - تېلېگراف ئۈچۈن سەرپ قىلىپ، كېيىنكى يىلى ئۈرۈمچىدە باش پوچتا ئىدارىسى، 16 ناھىيىدە شۆبە پوچتا ئىدارىلىرى تەسىس قىلىندى.

ئۆچىنچىدىن، سودىگەرچىلىك گۈللەندۈرۈلۈپ، سودا ئىشلىرىغا ئىلھام بېرىلدى. ئۆلكە تەسىس قىلىنغان دەسلەپكى مەزگىلدە سودا ئىشلىرى تازا راۋاجلاندى. ھەرقايسى ئۆلكىلەرنىڭ

* «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»، 83 -، 84 - جىلدلىرى.

سودىگەرلىرى ئىچكىرىنىڭ تاۋار ـ دۇردۇن، چاي، قەغەز، جانان قاچىلار، سىرلىق قاچا ـ ۋە باشقا مالىرىنى شىنجاڭغا ئېلىپ كېلىشتى، ھەر يىلى كەلگەن مالنىڭ قىممىتى كۆمۈش ھېسابىدا 2 ـــ 3 مىليون سەرگە يەتتى. ئەينى ۋاقىتتا ئىچكىرىگە بارىدىغان سودا يولىدىن ئىككى يول بولۇپ، بىرى قۇمۇل ئارقىلىق شەنشى، گەنسۇغا باراتتى؛ يەنە بىرى، موڭغۇل دالاسى ئارقىلىق كۆكخوتقا تۇتىشاتتى. 1907 ـ يىلى (گۇاڭ-شۈينىڭ 33 ـ يىلى) ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئۆلكە مەركىزىدە سودا ئىشلىرى باش جۇجۇقى تەسىس قىلىپ، ئۆلكە بويىچە سودا ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلدى. ئىككىنچى يىلى يەنە پۇل جۇجۇقى تەسىس قىلىنىپ، 1 مىليون سەر دەسمىي ئاجرىتىلدى، بۇ دەسمى ھەرقايسى ئۆلكە، مەھكىمە، ئايماق، ناھىيىگە تەقسىم قىلىپ بېرىلدى، بۇ پۇل تۆۋەنرەك ئۆسۈم بىلەن سودىگەرلەرگە قەرز بېرىلىپ، ئۇلارنىڭ سودا ئىشلىرىغا ئىلھام بېرىلدى*.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان تەدبىرلەرنىڭ يولغا قويۇلۇشى، شىنجاڭ رايونىنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ راۋاجلىنىشىغا مەلۇم دەرىجىدە تۈرتكە بولۇپ، ياقۇپبەگ ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە ۋەيران بولغان ئىقتىساد تېز ئەسلىگە كەلدى. بولۇپمۇ ئىچكى رايونلار بىلەن چېگرا رايون، خەنزۇلار بىلەن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتنى كۈچەيتىپ، ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىدا ئىجابىي رول ئويناندى.

بۇلاردىن باشقا، ئۆلكە تەسىس قىلىنغان دەسلەپكى مەزگىلدە، ھۆكۈمەت مەخسۇس ئادەم ئەۋەتىپ، تەييارلىق

* «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»، 29 ـ جىلد، 18 ـ بەت.

كۆرۈپ، جايلار بويىچە 30 نەچچە ئورۇندا مەكتەپ ئاچتى، ئۇرۇمچىدە كىتابچىلىق جۇجۇقى تەسىس قىلىنىپ، كىتاب بېسىپ تارقىتىلدى. 1906 - يىلى (گۇاڭشۈينىڭ 32 - يىلى) ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت شىنجاڭ مەكتەپ ۋە ماۋارىپ ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ئاپپاراتى تەسىس قىلىپ، مەخسۇس ماۋارىپ خىزمىتىگە مەسئۇل قىلدى. ھۆكۈمەت مەكتەپ باشقۇرۇش نەتىجىسىنى ھەرقايسى مەھكىمە، ئايماق، ناھىيىلەرنى تەكشۈرۈش مەزمۇنى قىلغاچقا، جايلارنىڭ ماۋارىپ ئىشلىرى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى. ئۆلكە مەركىزى ئۇرۇمچىدە ئۆلكىلىك سىياسىي - قانۇن مەكتىپى، ئۆلكىلىك تەجرىبە ئوقۇتقۇچىلار ئۆگىنىش كۇرسى، ئۆلكىلىك ئوتتۇرا مەكتەپ (قارىمىقتىدا دارىلمۇئەللىمىن تەسىس قىلىنغان)، ئۆلكىلىك خەنزۇچە - رۇسچە ئۆگىنىش مەكتىپى بارلىققا كەلدى. ھەر قايسى مەھكىمە، ئايماق، نازارەت، ناھىيىلەردە ئىككى دەرىجىلىك باشلانغۇچ مەكتەپ، ئىپتىدائىي باشلانغۇچ مەكتەپ، كەسپىي مەكتەپ، ھۈنەر - سەنئەت مەكتىپى، ئىپتىدائىي يېزا ئىگىلىك مەكتىپى قاتارلىقلار تەسىس قىلىندى. ئۆلكە مەركىزى دىكىددىن باشقا، پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە جەمئىي 622 ھەر دەرىجىلىك مەكتەپ تەسىس قىلىندى، بۇ مەكتەپلەردە ئوقۇيدىغان ئوقۇغۇچى 15 مىڭ 963 كە، يىللىق خىراجىتى 664 مىڭ 700 سەرگە يەتتى. لېكىن بەزى مەكتەپلەر ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلارنى خەنزۇچە تىل - يېزىق ئۆگىنىشكە مەجبۇر قىلىپ، خەنزۇلارنىڭ فېئودالىق ئىدىيىسىنى سىڭدۈرگەنلىكى نەتىجىسىدە، ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلار «نېمە دېيىشىنى بىلەلمەي، رەنج تارتتى. ئوقۇتقۇچىلىرى ئۇلارنى سىنىپنىڭ ئىچىگە سولىۋېلىپ، ئاسا-رەتتە تۆتقان» لىقتىن، ئۇنۇمى بەك تۆۋەن بولدى. ئۆلكە تەرىپىدىن يولغا قويۇلغان ماۋارىپ ئىشلىرى راۋاجلىنىشقا باشلىغاندا، ئۇيغۇرلاردا پۇقرالار باشقۇرغان ماۋارىپ ئىشلىرىمۇ

راۋاجلاندى. 1883 - يىلى ئاتـۇشـنىڭ ئېكـساق يـېزىسـىدا ھۈسەيىن مۇسابايۇپ ۋە باۋۇدۇن مـۇسـابـايۇپ ئاكـا - ئۇكـا ئىككىيلەننىڭ تەشەببۇسى بىلەن قۇرۇلغان يېڭىچـە مـەكـتـەپ مەيدانغا كەلدى. بۇ مەكتەپتە دىنىي دەرس ئوقۇتۇش بـىلـەن بىر ۋاقىتتا، پەننىي دەرسلەرمۇ ئۆتۈلدى. تـىل - ئەدەبـىيات، ھېساب، تارىخ، جۇغراپىيە، تەبىئەت، تـەنتەربـىيـە، مـۇزىكـا، گۈزەل سەنئەت، رۇس تىلى، ئەرەب تىلى، پارس تىلى قاتارلىق دەرسلەر تەسىس قىلىندى. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ سەۋىيەسىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، 1885 - يىلدىن 1892 - يىلغىچە مەكتەپ تەرىپىدىن ئوقۇتقۇچىلار روسىيە، تۈركىيەلەرگە ئۆگىنىشكە ئەۋەتىلدى، ئۇلار قايتىپ كەلگەندە يەنىلا شـۇ مـەكتەپتە ئوقـۇتقـۇچىلىق قىلدى. يەنە بۇ مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قـىلـىشقـا تـۈركـىيـە تەۋەلىكىدىكى ئوقۇتقۇچىلار تەكلىپ قىلىندى. 1885 - يـىلـى يەنە قىزلار سىنىپى ئېچىلدى، 1907 - يىلى دارىلمۇئەللىمىن سىنىپى ئېچىلدى. بۇ شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئىچىدە تۇنجى قېتىم قۇرۇلغان يېڭىچە مەكتەپ بولۇپ، باشقا جايلاردا يېڭىچـە مـەكتەپ قۇرۇشقا تۈرتكىلىك رول ئويناندى. XIX ئەسىرنىڭ ئاخـىرىدىن XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ تۇرپان، پىچان، گۇچۇڭ، قۇمۇل، غۇلجا، كۇچا، ئاقـسـۇ، قـۇتـۇبـى، قەشقەر، قاغىلىق، خوتەن، ئاستىن ئاتۇش قاتارلىق جـايـلاردا مۇشۇنداق يېڭىچە مەكتەپ ياكى سىنىپلار تەسىس قىلىندى. بۇ مەكتەپلەر دەۋرىنىڭ تەلىپىگە ماسلىشالايدىغان نـۇرغـۇن يېڭى زىيالىيلار تەربىيىلەپ يېتىشتۈردى*.

شىنجاڭدا ئۆلكە تەسىس قىلىنىشى شىنجـاڭدىكـى ھـەر

---

* ئىبراھىم نىياز: «ئاتۇش ناھىيىسىنىڭ ئېكساق يېزىسىدا يولغا قويۇلغان يېقىنقى زامان يېڭى مەكتەپ ماتېرىياللىرى ئەھۋالى»، «شىنجاڭ تـارىخ ماتېرىياللىرى تاللانمىسى» 13 - توپلام، 80 - 87 - بەتلەر.

مىللەت خەلقىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتىنى ئالغا سۈردى. ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى مۇستەھكەملىدى، چېگرا رايونىنىڭ بىخەتەرلىكىنى تەمىن ئەتتى. خەنزۇلار بىلەن شىنجاڭدىكى باشقا مىللەتلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى يەنىمۇ قويۇقلاشتۇردى. ۋەھالەنكى، شىنجاڭدا ئۆلكە تەسىس قىلىنىشى بىلەن ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى ۋە تۇرمۇش ئەھۋالى پۈتۈنلەي ياخشىلانمىدى، ئەمگەكچىلەرنىڭ ئۇستىدىكى زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە يەنىلا مەۋجۇت بولۇۋەردى، ھەتتا بەزى جايلاردا ئەھۋال تېخىمۇ يامانلاشتى.

XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى پۈتۈنلەي گۈمران بولۇش ھارپىسىدا تۇراتتى، مانجۇ ئاقسۆڭەكلىرى باشچىلىقىدىكى فېئودال بيۇروكراتلار گۇرۇھى چىرىكلىك ۋە يارامسىزلىقتا چېكىگە يەتكەنىدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جاھانگىر دۆلەتلەرگە زور مىقدارىدا تۆلەم تۆلەش ئۈچۈن، ئەمگەكچى خەلقنى بۇلاپ ـ تالاشنى كۈچەيتتى. بۇ بالايىئاپەت ئۇيغۇرلارنىڭ ۋە شىنجاڭدىكى باشقا مىللەت خەلقلىرىنىڭ بېشىغمۇ كەلدى. بۇ ئالدى بىلەن شۇنىڭدا ئىپادىلەنىدىكى، ھۆكۈمەتنىڭ باج ـ سېلىقى ئېغىرلىشىپ كەتتى، ئەسلىدىكى يەر بېجىغا ھەر خىل نامىلار بىلەن «خورامچە» قوشۇۋالدى. 1902 ـ يىلى (گۇاڭشۈينىڭ 28 ـ يىلى) شىنجاڭنىڭ سەييارە مۇپەتتىشى راۋ يىڭچى 1900 ـ يىلى «گىڭىزى تۆلەم پۇلى» تاپشۇرۇلغانلىقى سەۋەبى بىلەن خورامچە قوشۇۋېلىشنى يولغا قويۇپ، بىر تاغار ئاشلىققا بىر مىسقال ئۇچ پۇڭ كۈمۈش خوراش پۇلى قوشۇۋېلىشنى بەلگىلىدى. 1903 ـ يىلى (گۇاڭشۈينىڭ 29 ـ يىلى)، سەييارە سىلاۋچى پەن شياۋسۇ يۇقىرىقى ئۆلچەمنى ئۆزگەرتىپ، بىر تاغار ئاشلىق ئۈچۈن خورامچىسىنى قوشۇپ بىر تاغار بەش كۈرە بەش كاپچى

ئاشلىق ئېلىشنى بەلگىلىدى. مۇشۇنداق «نامىلار قانچىكى كۆپەيگەنسېرى، نۇقسانلارمۇ شۇنچە كۆپەيدى، ئەمەلدارلار باج ئېلىشقىلا ھېرىلىپ كەتتى. بەزىلەر باجنى ھەتتا بىرنەچچە ھەسسە ئېغىرلىتىپ ئالدى». ئۇنىڭدىن قالسا، مال بېجىنىڭ ئېغىرلىقى پۇقرالارنى زار ـ زار قاقشاتتى. «باھاسى بىر سەر كۆمۈشلۈك مال ئۈچۈن ئۈچ پۇڭ كۆمۈش باج ئېلىش بەلگىلەندى». بۇلاردىن باشقا «تاپاۋەت بېجى»، «تىجارەت بېجى»، «بىدىكلىك بېجى» دېگەنگە ئوخشاشلارمۇ بار ئىدى*. بىراق، سودىگەرلەر تاۋارلارنىڭ باھاسى ئارقىلىق بۇ ئېغىر باجسېلىقلارنى ئاسانلا ئەمگەكچىلەرگە يۈكلەپ قويالاتتى.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى ئومۇمىيۈزلۈك گۈمران بولۇش گىردابىغا بېرىپ قالغانلىقى ئۈچۈن، جان تالىشىپ، ئۇيغۇرلار ۋە شىنجاڭدىكى باشقا مىللەتلەر خەلقىگە قارىتا مىللىي زۇلۇم سىياسىتىنى يۈرگۈزدى، مەسىلەن، ئۆلكە قۇرۇلۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي، ئەكسىيەتچىل ساقچى تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، بارلىق ئامال بىلەن قېرىنداش مىللەت خەلقىنىڭ ئەركىنلىكىنى چەكلىدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئاپپاراتلىرى يەنىلا ئۇيغۇر فېئودالىلىرىدىن خەلقتە ھۆكۈمرانلىق قىلىش قورالى سۈپىتىدە پايدىلاندى. بەگلىك تۈزۈمى ئۆلكە تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان بولسىمۇ، بەگلەرنىڭ ئەمگەكچىلەرنى ئېزىش، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ئىمتىيازلىرى ئىلگىرىكىدەكلا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى تەرىپىدىن مۇھاپىزەت قىلىندى. بەزى بەگلەر يەنىلا يېزا يېكى ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىنىڭ ئەمەلدارلىقىغا تالىلاپ بەلگىلىنىپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ سادىق غالچىسى

* «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»، 30 ـ جىلد، 4 ـ، 5 ـ بەتلەر؛ 31 ـ جىلد، 2 ـ، 3 ـ، 7 ـ، 8 ـ بەتلەر.

ۋە قولچۇماقلىرىغا ئايلاندى. كونا ئالۋان - ياساق تۈزۈمى ئوخشاش بولمىغان شەكىل، ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ساقلىنىپ قالدى. ئۇيغۇر خەلقى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ۋە ئۆز مىللىتى ئىچىدىكى فېئودالларنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا، سىياسىي جەھەتتە يەنىلا ھوقۇقسىز ئىدى، ئىقتىسادىي جەھەتتە يەنىلا ھەسسىلەپ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىناتتى. تۇرمۇشى يەنىلا ئىنتايىن ئازابلىق ئىدى.

ئون بىرىنچى باب
شىنخەي ئىنقىلابى ۋە قۇمۇل، تۇرپانلار-دىكى ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ قوزغىلاڭلىرى

1 - بۆلۈم شىنخەي ئىنقىلابى شىنجاڭدا

XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تاشقى جەھەتتە جاھانگىرلىككە پۈتۈنلەي تىز پۈكتى، ئىچكى جەھەتتە ھەر مىللەت خەلقىنى دەھشەتلىك تۈردە باستۇردى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلدى، جۈڭگو جاھانگىرلار تەرىپىدىن بۆلۈۋېلىنىش خەۋپىگە دۇچ كەلدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ چىرىكلىشىپ كەتكەنلىكى پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ قاتتىق غەزىپىنى قوزغىدى. مەملىكەت خەلقىنىڭ نارازىلىقىنى پەسەيتىش ئۈچۈن، چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭشۈي خانى 1901 - يىلى 1 - ئايدا (گۇاڭشۈي خانىنىڭ 26 - يىلى 12 - ئايدا) «قانۇننى ئۆزگەرتىش» توغرۇلۇق پەرمان چىقاردى. 4 - ئايدا مەركەزنىڭ ھەرقايسى جايلاردا «يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشقا نازارەتچىلىك قىلىش باشقارمىلىرى» ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلۇپ، ئاتالمىش «يېڭى سىياسەت» يولغا قويۇلدى. 1902 -

يىلى (گۇاڭشۇينىڭ 28 - يىلى)، «يېڭى سىياسەت» شىنجاڭدا يولغا قويۇلۇشقا باشلىدى، ئىلى جياڭجۈنى چاڭ گېڭ «يېڭى سىياسەت» نى يولغا قويۇشتا شىنجاڭدا قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلار: «بىرىنچى، ھەربىي تەلىم - تەربىيە ئىلىپ بېرىش، ئىككىنچى، چارۋىچىلىقتى راۋاجلاندۇرۇش، ئۈچىنچى، سودا ئىشلىرىنى يولغا قويۇش، تۆتىنچى، ھۈنەر - سەنئەتنى راۋاجلاندۇرۇش، بەشىنچى، ماتارىپنى گۈللەندۈرۈش» دېگەننى ئوتتۇرىغا قويدى. گۇاڭشۇي خان بۇ تەدبىرنى ماقۇل كۆرۈپ، «ئەستايىدىل ئىشلەپ، ئەمەلىي ئۈنۈم ھاسىل قىلىنسۇن»*، دەپ تەستىقلىدى.

«يېڭى سىياسەت» نى يولغا قويۇش جەريانىدا، قوشۇننى يېڭىدىن تەشكىللەپ، تەربىيىلەش، «ساقچى» ئىشلىرىنى يولغا قويۇش، ئەمەلدارلىق ئىمتىھانى ئېلىش تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ مەكتەپ ئېچىش، سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇشنى رىغبەتلەندۈرۈش، بايلىق مەنبەسىنى كەڭ ئېچىش قاتارلىق جەھەتلەردە بەزى نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلگەن بولسىمۇ، بۇنىڭلىق بىلەن فېئودالىلىق تۈزۈمدە ئۆزگىرىش بولمىدى، ھۆكۈمرانلار سىنىپى بىلەن ئەمگەكچى خەلقنىڭ زىددىيىتى تېخىمۇ كەسكىنلەشتى. مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، بۇرژۇئازىيە ۋە ئۇششاق بۇرژۇئازىيە مىللىي دېموكراتىك ئىدىيىسىگە ئىگە بولغان بىر تۈركۈم كىشىلەر ئىنقلاب يولىغا مېڭىشقا باشلىدى.

1905 - يىلى (گۇاڭشۇينىڭ 31 - يىلى)، سۇن جۇڭشەن جۇڭگو تۇڭمېڭخوي تەشكىلاتىنى قۇرۇپ، مانجۇ خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، جۇمھۇرىيەت قۇرۇش شوئارىنى ئوتتۇرىغا قويدى. 1911 - يىلى 10 - ئاينىڭ 10 - كۈنى، ئىنقىلابچىلار

* «چىڭ دېزۇڭ ھەققىدە خاتىرىلەر»، 562 - جىلد، 8 - بەت.

ۋۇچاڭدا قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ (يەنى شىنخەي ئىنقىلابىنى قوزغاپ)، دۆلەت نامىنى «جۇڭخۇا مىنگو» دەپ ئاتاپ، مانجۇ خانلىقىنىڭ نامىنى ئەمەلدىن قالدۇرغانلىقىنى جاكارلىدى. شىنخەي ئىنقىلابى جۇڭگودا 2000 يىلدىن كۆپرەك ھۆكۈم سۈرگەن فېئودال خانلىق تۈزۈمىگە خاتىمە بەردى، جۇمھۇرىيەت قۇرۇلۇپ، جۇڭگو خەلقىنى روھىي جەھەتتە مەسلى كۆرۈلمىگەن زور دەرىجىدە ئازادلىققا ئېرىشتۈردى. جۇڭگو خەلقىنىڭ ئۆزۈل - كېسىل دېموكراتىك ئىنقىلابىنى ئىشقا ئاشۇرۇشى ئۈچۈن يول ئېچىپ بەردى.

شىنجاڭدا چىڭ سۇلالىسىگە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى ھەممىدىن ئاۋۋال ئۇرۇمچى ۋە ئىلىدا يۈز بەردى. يا پونىيىدە ئوقۇۋاتقان چېخىدىلا ئىنقىلابىي ئىدىيىگە ئىگە بولغان ۋە تۈڭمېڭخۇيغا ئەزا بولۇپ كىرگەن ياڭ زەنشۇ بۇيرۇققا بىنائەن، ئىلىدىكى يېڭى ئارمىيە پىيادە ئەسكەرلەر پولكىنىڭ كومانـدىرلىقىغا تەيىنلىنىپ خۇنەندىن يۆتكىلىپ كېلىدىغان چاغدا، ئىنقىلابچىلاردىن فېڭ تېمىن، فېڭ داشۇ، لى ياچۈەن (فۇخۇاڭ) قاتارلىقلارنى ئىلغا ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ كەلگەنىدى. ئۇلار 1910 - يىلى 3 - ئايدا (شۇەنتۇڭنىڭ 2 - يىلى 2 - ئايدا) «ئىلى بەيخۇاباۋ» گېزىتىنى تەسىس قىلدى. گېزىتنىڭ مۇھەررىرلىكىنى فېڭ تېمىن ئۆتىدى. بۇ گېزىت ئاۋۋال خەنزۇچە يېزىقتا چىقىرىلىپ تارقىتىلغان بولۇپ، مەزمۇنى مول، ماقالىلىرى جانلىق، سۆزلىرى چۈشىنىشلىك بولۇپ، ئاممىنىڭ ئالقىشىغا بەكمۇ ئېرىشتى*. ئىلىدىكى تۈڭمېڭخۇيچىلار ياڭ زەنشۇ قاتارلىقلارنىڭ رەھبەرلىكىدە

* ۋېي چاڭخۇڭ: «شىنخەي ئىنقىلابىي مەزگىلىدە ئىلىدا چىققان بىرقانچە خىل گېزىت - ژۇرناللارنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇش»، «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» نىڭ 7 - سان، 195 - 205 - بەتلەر.

يەرلىك ھەر مىللەت خەلقى ئۆچىدە ئىنقىلابنى تەشۋىق قىلىش، تەشكىللەش خىزمەتلىرىنى ئىشلىدى. شۇ يەردىكى خەنزۇلار چىك سۇلالىسىگە قارشى ئىنقىلابقا مايىل بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇيغۇر، قازاق، خۇيزۇ، موڭغۇل، شىبە قاتارلىق ھەر مىللەت خەلقلىرىمۇ ئىنقىلابقا ھېسداشلىق قىلاتتى ۋە ئىنقىلابنى قوللايتتى. ئۇرۇمچىدە خۇنەنلىك لىيۇ شيەنجۇن قاتارلىق كىشىلەرمۇ ئىنقىلابىي تەشكىلات قۇرۇپ، «ئوخشاش نىيەتتە بولۇپ كېلىۋاتقان ھەر ساھە كىشىلىرى بىلەن ئالاقە باغلاپ»، ھەققانىيەت بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈردى*. ئۇلار بىر تەرەپتىن، ئۆچكى ئۆلكىلەردىكى ئىنقىلابچىلار بىلەن ئالاقە باغلاپ، بىر - بىرىنى قوللىدى، يەنە بىر تەرەپتىن، ھەربىي قىسىملار ئۆچىدە تەشۋىق - تەرغىبات خىزمىتىنى ئىشلەپ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە تەييارلىق قىلدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە، گېلاۋخۇيچىلار بىلەن مەخپىي ئالاقە باغلاپ، كۈچ كۆپەيتىپ، گېلاۋخۇيچىلار- نىڭ ئىنقىلابنى قوللىشىنى ۋە ئۇنىڭغا قاتنىشىشنى قولغا كەلتۈردى.

شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسى ۋەتەنىنىڭ غەربىي چېگرا رايونىدا زور تەسىر پەيدا قىلدى، ئۇرۇمچى بىلەن ئىلىدا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلدى. ئۇرۇمچى، ئىلى قوزغىلىڭى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقىغا خاتىمە بەردى. دەۋر بۆلۈگۈچ شىنخەي ئىنقىلابىغا ئۇيغۇر خەلقىمۇ ئۆزىنىڭ تۆھپىسىنى قوشتى.

ئۇرۇمچى قوزغىلىڭى 1911 - يىلى 12 - ئاينىڭ 28 - كۈنى كۆتۈرۈلدى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى ئىنقىلابچىلاردىن لىيۇ شيەنجۇن قاتارلىقلار ۋۇچاڭ قوزغىلىڭىغا

---

* ياڭ زىڭشىن قاتارلىقلار يازغان: «ئۇرۇمچىدە يۈز بەرگەن ھەربىي ۋە خەلقنىڭ قوزغىلىڭىنى تۇرگە ئايرىش جەدۋىلى». «ۋۇچاڭ قوزغىلىڭى ئارخىپ ماتېرىياللىرى»، 2 - جىلد، 281 - بەت.

ئاۋاز قوشۇش ئۈچۈن ئۈرۈمچىدە جىددىي تەييارلىقلارنى قىلىۋاتقان ئىدى. كۈتۈلمىگەندە ئاردىدىن خائىن چىقىپ قېلىپ مەخپىي مەلۇمات يوللاپ، لیۇشیەنجۈن قاتارلىقلارنىڭ قوزغىلاڭ رەھبىرى ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ قويغانلىقتىن، شىنجاڭنىڭ شۇنفۇسى يۈەن داخۇا ئىنقىلابچىلارنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش توغرىسىدىكى كونكرېت پىلانىنى بىلىۋالدى. لیۇ شیەنجۈن مەخپىيەتلىكنىڭ ئاشكارىلىنىپ قالغانلىقىنى سېزىپ، ئالدىراشلىق بىلەن مۇددەتتىن بۇرۇن ھەرىكەت قىلىشقا مەجبۇر بولدى. 1911 - يىلى 12 - ئاينىڭ 28 - كۈنى كېچىدە، ئۇ يۈزدىن ئارتۇق قوزغىلاڭچى ئاممىنى يېتەكلەپ، سول بىلىكىگە ئاق لاتىدىن بەلگە تاقاپ، قوللىرىغا قورال - ياراق ئېلىپ، كېچىلىك چارلاشقا چىققان ئەسكەرلەر سىياقىدا ياسىنىپ، سەييارە سىلاۋچى مەھكىمىسىنىڭ شەرقىي گازارمىسىغا شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلدى. ئەسلىدىكى ئورۇنلاشتۇرۇش بويىچە، شەرقىي گازارمىدىكى بىر قىسىم ئەسكەرلەر ئىچكى جەھەتتىن ئاۋاز قوشۇپ، قوزغىلاڭچى ئاممىنىڭ سەييارە سىلاۋچى مەھكىمىسىنى ئىشغال قىلىشىغا ماسلاشماقچى بولغانىدى. لېكىن قىسىم باشلىقىنىڭ ياستۇرۇشىغا ئۇچرىغانلىقتىن، ئىچكى جەھەتتىن ماسلىشىش ئەمەلگە ئاشمىدى. لیۇشیەنجۈن دەرھال پىلاننى ئۆزگەرتىپ، ھۇجۇمنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى قۇرۇقلۇق ئارمىيە توپچى ئەسكەرلەر باتالیونىغا قارىتىپ، قىسىم نازارەتچىسى دېگۈ يۈشەننى ئېتىپ ئۆلتۈردى. كېيىن، لیۇ شیەنجۈن دۈشمەننىڭ تەييارلىقى بار ئىكەنلىكىنى بىلىپ، پىلاننى يەنە بىر قېتىم ئۆزگەرتىپ، بىرىنچى ساقچى رايونىغا ھۇجۇم قىلغانىدى، بۇنىڭدىنمۇ غەلىبە قىلالمىدى. قوزغىلاڭچى ئامما ئارقا - ئارقىدىن ئوچ يەرگە ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، دۈشمەنىدە تەييارلىق بولغىنى ئۈچۈن پىلاننى ئەمەلگە ئاشۇرالماي،

بـرىگادا شتابىغا چىكىنىپ باشقىدىن ھۇجۇم قوزغاشنـى پىلانـلىـدى. دەل مۇشۇ پـەيتـتە، يۇەن داخۇا چىڭ سۇلالـىسـىنىڭ ئاتلىق ۋە پـيـادە قـسـمـلىرىنى جىددىـي يۆتـكەپ كېلـىپ، بـرىگادا شتابـىنى قورشاپ، ھۇھىم ئۆتكەلـلەرنى توسۇۋېلـىپ، پۈتۈن كۈچى بىلەن ھۇجۇم قىلدى. ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا قاتتىق سوقۇش بولۇپ، جەڭ ئەتـىسى چـۈش مەزگـىلـىگىچە داۋام قـىلـدى، قوزغـىلاڭچـىلار ئاخـىـر نـۇرغـۇن دۈشـمـەنـگە تـەڭ كېـلەلـمەي، پۈتۈنـلـەي مـەغـلۇپ بولـدى. يۇەن داخۇا قوزغىلاڭچىلارنى دەھـشەتلىك باسـتۇرۇپ، نەچـچە ئون ئادەمنى ئېتىپ ئۆلتۈردى. لىيۇشيەنجۇن قاتارلىق قوزغىلاڭ رەھبەرلىرىمۇ پاجىئەلىك تۈردە ئۆلتۈرۈلدى. بىرىگادا شتابى ۋە سەييارە سىلاۋچى مەھكىمىسىنىڭ شەرقىي گازارمىسىدىكى ئەسكەرلەر ئارىسىدا تازىلاش ئېلىپ بېرىلىپ، 200 دىن ئارتۇق كىشى تارقىتىۋېتىلدى. تارقىتىۋېتىلگەنلەرنىڭ بەزىلىرى ئـۇرۇمـچى ئەتراپىـدا بوز يەر ئېچـىپ تېرىقچىلىق قىلـىشقا بۇيرۇلـدى؛ بەزىلـىرى چـىڭ سۇلالـىسى قوشۇنلـىرىنـى تولۇقـلاش ئۈچۈن جەنۇبـىي شىنجاڭغا ئەۋەتـىلدى، شۇنـداق قىلـىپ ئىنقـىلابىي كۈچـلەر پارچىلاپ تاشلانـدى. ئىنقىلابچـىلاردىن جياخۇڭـجۇن يوشۇرۇن ھالدا ئىلىغا قېچىپ بېرىپ، ئىلى قوزغىلىڭـىغا قاتناشـتى ۋە رەھبەرلىك قىلدى*.

ئۇرۇمچى قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولۇپ ئون كۈندىن كېيىنلا، يەنى 1912 - يىـل 1 - ئاينـىڭ 7 - كۈنى ئىنقـىلابچىلار رەھبەرلىك قىلغان يەنە بىر قېتىملىق قوزغىلاڭ ــ ئىلى قوزغـىلىڭى پارتلىدى.

ئىلىدىكى ئىنقىلابچىلار قوزغىلاڭنىڭ تەييارلىق خىزمەتىنى

---

* جـۇڭ گۇاڭشېڭ: «شىنخەي يىلى مەزگىلىدە شىنجاڭنى تىنچـىتىش خاتىرىسى»، «شىنخەي ئىنقىلابى» (7)، 441 -، 444 - بەتلەر.

ئۇرۇەچى قوزغىلىڭىنىڭكىگە قارىغاندا تېخىمۇ ئىنچىكە ۋە تولۇق ئىشلىدى. ئۇلار خىزمەتنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى يېڭى ئارەسىيە ۋە گېلاۋخۇيچىلارغا خىزمەت ئىشلەشكە قاراتتى. بۇ مەزگىلدە گېلاۋخۇيچىلارنىڭ باشلىقى شۇشەنتەي ئىلىدا ئۆز ئەزالىرىنى كۆپەيتىۋاتقانىدى. ئۇيغۇرلار ۋە باشقا ئاز سانلىق مىللەت كىشىلىرىمۇ گېلاۋخۇيغا قىزغىنلىق بىلەن قاتناشقانىدى. ئىنقىلابچىلارمۇ قېرىنداش مىللەتلەر ئارىسىدا تەرغىبات خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇپ، مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئارازچىلىقلارنى ۋە ئىشەنمەسلىكلەرنى تۈگەتتى ھەمدە ھەر مىللەت يۇقىرى قاتلام كىشىلىرىنى قولغا كەلتۈرۈشكە ئەھمىيەت بەردى، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ھەر مىللەت خەلقىگە سالغان زۇلۇملىرىنى پاش قىلىپ، ھەر مىللەت خەلقى ئىتتىپاق لىشىپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى بىرلىكتە ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، دېموكراتىك جۇمھۇرىيەت قۇرۇشى لازىملىقىنى كۆرسىتىپ بەردى. مانا مۇشۇنداق بىر قاتار تەشۋىقىي ـ تەرغىبات، تەشكىلىي خىزمەتلەر ئىشلەنگەنلىكتىن، قوزغىلاڭ پارتلاش بىلەنلا ھەر مىللەت خەلقى ئۇنىڭغا ئاكتىپ قاتناشتى. ئۇيغۇرلاردىن ھېكىم بەگ سەكسەن يۈزىدىكى دېھقانلارنى يېتەكلەپ، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى ئىئانە قىلىپ، ئىنقىلابقا ياردەم بەردى. باي سودىگەرلەردىن ھۈسەنباي، ياقۇپباي قاتارلىقلارمۇ ئىنقىلابنى ھىمايە قىلىپ، قوزغىلاڭچى ئەسكەرلەرگە ئېگەرجابدۇق، ئۆتۈك قاتارلىق ماددىي ئەشيالارنى ئىئانە قىلدى*. ئىنقىلابچىلار كۈچىنىڭ باربىچە تىرىشىپ، ئىلىنىڭ ۋالىيىسى خې جيادۇڭ، جياڭجۈن مەكىمىسىنىڭ دەپتەردارى خۇاڭ شىنجەيلەرنى قولغا كەلتۈرۈپ ئىنقىلابچىلار سېپىگە قاتناشتۇردى.

* ياڭ فېڭچون: «ئىلىدىكى شىنخەي ئىنقىلابىي توغرىسىدا ئومۇمىي بايان» (7). «شىنخەي ئىنقىلابىي توغرىسىدا ئەسلىمىلەر»، 5 ـ توم، 513 ـ بەت.

تەسىرى كۆچلۈك بولغان بىرمۇنچە ئاز سانلىق مىللەت يۇقىرى قاتلام كىشىلىرى ۋە بەزى يەرلىك ھەربىي - مەمۇرىي ئەمەلدارلار، ئىلىدا تۇرۇشلۇق يېڭى ئارمىيە ۋە شىبە، سۇلۇن، چاخار، ئويرۇت باتالىيونلىرىدىكى چىك سۇلالىسى ئەسكەرلىرى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئىنقىلاب تەرىپىگە ئۆتتى، شۇنىڭ بىلەن ئىنقىلابچىلار تولۇق ئىجتىمائىي ھېسداشلىققا ۋە زۆرۈر بولغان ھەربىي لازىمەتلىك، ئەشيالارغا ئىگە بولدى؛ قوزغىلاڭ- چىك غەلىبىسى كاپالەتكە ئىگە قىلىنىدى.

قوزغىلاڭ 1 - ئاينىڭ 7 - كۈنى كەچ سائەت 9 دا كۈرە قەلئەسىدە (ھازىرقى سۈيدۇك كۆرەدە) پارتلىدى. قوزغىلاڭغا ياڭ زەنشۇ قوماندانلىق قىلدى. قوزغىلاڭچى قوشۇن خۇيزۇلارنىڭ مۆتىۋىرى مالىكشياۋ، گېلاۋخۇيچىلارنىڭ باشلىقى شۇسەنتەي قاتارلىقلار يېتەكلىگەن ھەر مىللەت قوزغىلاڭچى ئاممىنىڭ ماسلىشىشى ئارقىسىدا، بەش پولغا بۆلۈنۈپ، شەرقىي قوۋۇقنى تېزلا ئىشغال قىلدى. ئارقىدىنلا، قورال - ياراق ساقلايدىغان جەنۇبىي ئىسكىلاتنى ئىشغال قىلدى، جەنۇبىي ئىسكىلاتنىڭ مەسئۇلى خۇاڭ لىجۇڭنىڭ ئىچكى جەھەتتىن ماسلىشىشى ئارقىسىدا قورال - ياراقلا ئىگە بولۇپ، جياڭجۈن مەھكىمىسى قاتارلىق مۇھىم جايلارنى ئىشغال قىلدى. ئىلى جياڭجۈنى جىرۇي ئارقىدىكى باغنىڭ تېمىدىن ئارتىلىپ چۈشۈپ، جياڭجۈن يامۇلىغا قېچىپ كىرىۋالدى. قوزغىلاڭچىلار كونا مانجۇ گازارمىسىغا ھۇجۇم قىلغاندا، ياڭ زەنشۇ ئەسكەر- لەرگە دېموكراتىك جۇمھۇرىيەت قۇرۇشنى تەشۋىق قىلىپ، قوزغىلاڭنىڭ ئىستىقبالىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بەرگەنلىكتىن، ئۇلار قارشىلىق كۆرسىتىشنى توختىتىپ تەسلىم بولۇپ، بۇيرۇقتا بويسۇنىدىغانلىقىنى ئىلان قىلدى. شىمالىي ئىسكىلاتقا ھۇجۇم قىلغاندا، يېڭىچە ھەربىي تەلىم بېرىش مەكتىپىنىڭ

بىر قىسىم ئوقۇغۇچىلىرى جاھىللىق قىلىپ قارشىلىق كۆرسەتكەنىدى. ياكى زەنىشۇ ئىنقىلابچىلارنىڭ جىددىي يېغىنىنىڭ قارارىغا ئاساسەن، سابىق جياڭجۈن گۇاڭ فۇنىي ئوتتۇرىغا چىقىپ كېلىشتۈرۈپ قويۇشقا تەكلىپ قىلدى. ئىنقىلاب ۋەزىيىتىنىڭ قىستىشى ئارقىسىدا، گۇاڭ فۇ ئوتتۇرىغا چىقىپ شىمالىي ئىسكىلاتتىكى ئەمەلدار ۋە ئەسكەرلەردىن قارشىلىق كۆرسىتىشنى توختىتىشنى تەلەپ قىلدى. يېڭى مانجۇ گازارمىسىدىكى ئەمەلدارلار ۋە ئەسكەرلەر ئۇنىڭغا دەرھال ئاۋاز قوشۇپ، قورال تاشلاپ تەسلىم بولۇپ، شىمالىي ئىسكىلاتنى تاپشۇرۇپ بەردى. ئەتىسى قوزغىلاڭچىلار ئىلى جياڭجۈنى جىرۋىنى تىرىك تۇتۇۋېلىپ شۇ ھامان ئېتىپ تاشلىدى*. شۇنىڭ بىلەن ئىلى قوزغىلىڭى غەلىبە قىلدى.

قوزغىلاڭ غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، ئىنقىلابچىلار دەرھال خەنزۇ، مانجۇ، موڭغۇل، ئۇيغۇر، تىبەتلەردىن ئىبارەت «بەش مىللەتنىڭ ئورتاق ئىلگىرىلەش جەمئىيىتى» نى تەشكىل قىلىپ «بەش مىللەت جۇمھۇرىيىتى» نى ئېلان قىلدى. ياكى زەنىشۇنى جەمئىيەتنىڭ باشلىقلىقىغا سايلىدى. 1 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ئىلى ۋاقىتلىق ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى — جۇڭخۇا مىنگو ھەربىي ھۆكۈمىتى يېڭى ئىلى بۈيۈك تۈتۈق مەھكىمىسى قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىدى. سابىق ئىلى جياڭجۈنى تۈتۈق (دۇ - دۇ)لىققا، ياكى زەنىشۇ باش قوماندانلىق شتابىنىڭ قوماندانلىقىغا، فېك تېمىن تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ مىنىستىرلىكىگە، خاۋكېچۈەن ھەربىي ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ مىنىستىرلىكىگە، لى فۇخۇاڭ ئالدىنقى سەپنىڭ باش قوماندانلىقىغا سايلاندى. ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، دەرھال

---

* «شىنخەي ئىنقىلابىي توغرىسىدا ئەسلىمىلەر» 5 - تۇم، 506 - 507 - ۋە 514 - 516 - بەتلەر.

ئەل ئەمەن ئىلانى چىقىرىپ، پۈتۈن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە ئىنتايىن زور ئىلھام بەردى، ھەر مىللەت، ھەر ساھە خەلقلىرى ئىنقىلابنى قىزغىن ھىمايە قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى، «ھەربىيلەرمۇ،سودىگەر،خەلقلەرمۇياشسۇن،دەپشوئارتوۋلىدى»①. ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت «ھەربىيلەرگە مۇراجىئەتنامە» ئىلان قىلىپ: «ۋەتەننى قوغداشتا قانداقمۇ مىللەت ئايرىغىلى بولغاي، ھەرىكەتتە ئەدەبلىك بولۇشقا بەكمۇ ئەھمىيەت بېرىش كېرەك، خەنزۇ، موڭغۇل، خۇيزۇ، ئۇيغۇر، قازاقلارغا تەڭ كۆزدە قاراش كېرەك، ئەمدى ئادەتتىكى شەخسىي ئاداۋەت - ئۆچمەنلىكلەرنى كۆڭۈلدە ساقلىماي، جۇمھۇرىيەت ئۈچۈن بىرلىكتە بەخت يارىتىش لازىم، بىرلىك بولسا مۇستەھكەم ئىستىھكام ھاسىل بولىدۇ. كەلگۈسىدە چوڭ ۋەزىيەت مۇقىملاشسا، ھەممە كىشىگە پايدىلىق بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، چىن قەلبىمىزدىن ئېيتىلغان بۇ سۆزلەرگە ئەمەل قىلىشىڭىزلارنى ئۈمىد قىلىمىز.» ② دەپ كۆرسەتتى. مانا بۇ ئىنقىلابچىلارنىڭ مىللىي باراۋەرلىككە، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا ئەھمىيەت بېرىش ئىدىيىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەتتى. ئىلىدا تۇرۇشلۇق چاخار، ئويروت باتالىيونلىرىنىڭ باش بۇغلىرى ۋە يېقىن ئەتراپتىكى قازاق، موڭغۇللارنىڭ قەبىلە باشلىقلىرى ئادەم ئەۋەتىپ ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت بىلەن ئارقا - ئارقىدىن مۇناسىۋەت ئورنىتىپ، جۇمھۇرىيەتنى ھىمايە قىلىپ، ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنىڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى. جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ قاراشەھەر، چاقىلىق، بۈگۈر، كۇچا، ئاقسۇ، قەشقەر، خوتەن، كېرىيە قاتارلىق جايلىرىدىكى ھەرمىللەت خەلقى گېلاۋخۇي

① «شىنخەي ئىنقىلابى» (7) 431 - بەت.

② ئىلى «شىنباۋ» گېزىتى 8 - سان. «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» 9 - سان، 80 - بەت.

تەشكىلىگە بەس - بەس بىلەن قاتنىشىپ، ئىنقىلابقا ئاۋاز قوشتى. گېلاۋخۇيچىلار ئىنقىلابچىلارنىڭ كۆچلۈك يارداەمچىسى بولۇپ قالدى، ئۇيغۇرلاردىن بىرمۇنچە كىشى گېلاۋخۇينىڭ پائالىيەتلىرىگە قاتناشتى.

ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى قۇرۇلغانىدىن كېيىن، بىر تەرەپتىن، شىنجاڭنىڭ سەييارە سىلاۋچىسى يۈەن داخۇاغا تېلېگراممما يوللاپ، ئۇنىڭ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدىن مۇناسىۋەتىنى ئۈزۈپ، جۇمھۇرىيەت ئېلان قىلىشقا دەۋەت قىلدى؛ يە ، بىر تەرەپتىن، شەرققە قاراپ يۈرۈش قىلىدىغان قوشۇننى پائال تۇردە تەشكىللەپ زۆرۈر تېپىلغاندا، پۈتۈن ئۆلكە بويىچە جۇمھۇرىيەت مەسلىسىنى قورال كۈچى بىلەن ھەل قىلىشقا تەييارلاندى. يۈەن داخۇا باشچىلىقىدىكى مۇنارخىستلار ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى يوللىغان تېلېگراممىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان تەلەپلەرنى قوبۇل قىلىش ئۈياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە، نۇرغۇن ئەسكەر ئەۋەتىپ ئىلغا ھۇجۇم قىلىپ، قوزغىلاڭنى باستۇرۇشقا ئۇرۇندى. 1912 - يىل 1 - ئاينىڭ 21 - كۈنى، ئىنقىلابچىلار قوشۇننىڭ لى فۇخۇاڭ يېتەكچىلىك قىلغان شەرقىقە يۈرۈش قىلغۇچى تارماق قوشۇنىنىڭ 1 - بىرىگادىسى يۈەن داخۇا قوشۇنىغا قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلدى. 2 - ئايدا، ئىككى تەرەپ قوشۇنى ئۈتەي، جىڭ، شىخو قاتارلىق جايلاردا شىددەتلىك جەڭ قىلدى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى يېڭىلىپ شىخوغا چېكىندى. 2 - ئاينىڭ 12 - كۈنى چىڭ سۇلالىسىنىڭ شۇەنتۇڭ خانىنىڭ تەختتىن چۈشكەنلىكى جاكارلاندى. تەختتىن چۈشكەنلىك توغرىسىدىكى يارلىق 3 - ئاينىڭ 12 - كۈنى شىنجاڭغا يېتىپ كەلدى. يۈەن داخۇا ۋە «شىنجاڭدىكى ھەربىي، مەمۇرىي ئەمەلدارلار يارلىققا ئەمەل قىلىپ» جۇمھۇرىيەتنى ئېتىراپ قىلدى. جۇڭخۇا مىنگونىڭ زۇڭتۇڭلۇق تەختىنى قولغا

كەلتۈرۈۋالغان شىمالدىي مىللىتارىستلارنىڭ باشلىقى يۈەن شىكەي شىنجاڭسەييارەسىلاۋچىسىنى «دۇ - دۈەغا ئۆزگەرتىش توغرىسىدا بۇيرۇق تېلېگراممىا ئەۋەتتى؛ كېيىن يەنە ئۇرۇشنى توختىتىش توغرىسىدىمۇ بۇيرۇق تېلېگراممىا ئەۋەتتى. شۇنداق قىلىپ، يۈەن داخۇا ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى بىلەن بولغان ئۇرۇشنى توختىتىشقا مەجبۇر بولۇپ، چۆچەكتە سۈلھ كېڭىشى ئۆتكۈزدى. يۈەن داخۇا ۋەزىيەتنىڭ ئۆزىگە پايدىسىز بولۇپ قالغانلىقىنى چۈشىنىپ، خىزمەتتىدىن ئىستېپا بېرىپ، ئىچكىرىسىگە كېتىدىغانلىقىنى تەلەپ قىلىپ، قەشقەرنىڭ دوتىيى يۈەن خۇڭيۈنى شىنجاڭنىڭ دۇ - دۇلۇقىغا كۆرسەتتى. 5 - ئايدا، يۈەن خۇڭيۈ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى گېلاۋخۇيچىلار تەرىپىدىن سەپەر ئۇستىدە ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن يۈەن داخۇا يەنە شىنجاڭنىڭ تەپتىشى، قوشۇمچە باريكۆل ۋە ئۇرۇمچىنىڭ دوتىيى ياڭ زېڭشىننى دۇ - دۇلۇققا كۆرسەتتى. ياڭ زېڭشىن تەختكە چىقىقاندىن كېيىن، ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى بىلەن داۋاملىق سۆھبەت ئۆتكۈزدى. 7 - ئايدا سۈلھ تۈزۈلدى. شۇنىڭدىن تارتىپ شىنجاڭنىڭ ھەربىي - مەمۇرىي چوڭ ھوقۇقى كونا بىيۇروكرات ياڭ زېڭشىننىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى.

ئىلى قوزغىلىڭى كۆتۈرۈلۈشتىن بۇرۇن، جىرۇي ئىلى جياڭجۈنلۈكىگە تەيىنلەنگەندە، ئۇ شەنشى - گەنسۇنىڭ ۋالىيسى چاڭ گېڭ بىلەن يوشۇرۇن مەسلىھەتلىشىپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىنى ھالاكەتتىن قۇتۇلدۇرۇۋېلىش ئۈچۈن، شۇەنتۇڭ خانىنى غەربكە كۆچۈرۈپ كېلىپ، ۋاقىتىنچە غەربىي شىمالدا پاناھلاندۇرۇپ، كېيىن ئۇنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى قەستلىگەنىدى، ئىلى قوزغىلىڭىنىڭ غەلىبىسى ئۇلارنىڭ بۇ سۈيىقەستىنى بەربات قىلدى. بۇ، ئىلى قوزغىلىڭىنىڭ شىنخەي ئىنقىلابىغا قوشقان ئالاھىدە تۆھپىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئىلى قوزغىلىڭى شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ تەركىبىي قىسمى سۈپىتىدە، چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى، بۇ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ بىردەك ئىتتىپاقلىشىپ، فېئودال مۇستەبتلىكىگە قارشى تۇرۇپ، دېموكراتىك جۇمھۇرىيەتنى ھىمايە قىلغان ئۇلۇغ ئىنقىلابىي ھەرىكىتىدۇر.

2 - بۆلۈم قۇمۇل، تۇرپاندىكى ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ قوزغىلىڭى ۋە چىرىيە خەلقىنىڭ چارروسىيىگە قارشى كۈرىشى

1911 - يىلدىكى شىنخەي ئىنقىلابى قۇمۇل، تۇرپان ئۇيغۇرلىرىغىمۇ تەسىر كۆرسەتتى. 1912 - يىلى بۇ ئىككى رايوندا زور كۆلەملىك دېھقانلار قوزغىلىڭى كۆتۈرۈلدى.

قۇمۇلنىڭ ۋاڭلىقى چىڭ دەۋرىدىن بۇيان ئاتتىدىن بالىغا مىراس بولۇپ كەلگەنىدى. شىنجاڭدا ئۆلكە تەسىس قىلىنغاندىن تارتىپ تاكى مىنگو قۇرۇلغانغىچە كېيىنمۇ بۇ تۈزۈم ئۆزگەرمىدى. ئەينى ۋاقىتتىكى قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇت 1875-يىلى (گۇاڭشۈيىنىڭ تۇنجى يىلى) ئاتىسىنىڭ ۋاڭلىق ئورنىغا ئولتۇرغانىدى. ئۇنىڭ ئۇيغۇر خەلقىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان بىر يۈرۈش ئاپپاراتى بولۇپ، ئۇيغۇرلارنى 13 سۇمۇل (رايون، يېزىغا تەڭ) غا ئايرىپ، ھەربىر سۇمۇلغا بىرىدىن دورغا تەينىلىگەنىدى. ئۇيغۇر دېھقانلىرى قۇمۇل ۋاڭىغا ھەقسىز ئەمگەك قىلىپ بېرىشى شەرت ئىدى؛ ئۇلار ھەر ئايدا ۋاڭغا

بىر نەچچە كۈن ھاشارغا ئىشلەپ بېرىش بەدىلىگە ئازغىنا يەرنى تېرىۋېلىپ تۇرمۇشنى قامدايتتى. دەسلەپكى چاغلاردا بۇنداق ھاشار ئايدا ئۈچ كۈن ئىدى، كېيىن يەتتە كۈنگە كۆپەيتىلدى. دېھقانلار مانا- مۇشۇنداق ھەقسىز ئەمگەك قىلىش نەتىجىسىدە دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە زۇلۇمغا ئۇچراپ، كىشىلىك ئەركىنلىكىدىن مەھرۇم بولۇپ، ئېيتىپ تۈگەتكۈسىز جاپا - مۇشەققەت ئىچىدە ياشاپ، ئۇھ دېگۈچىلىكى قالمىغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ قاتتىق نارازىلىقى قوزغالغانىدى.

1907 - يىلى (گۈاڭشۈيىنىڭ 33 - يىلى) 5 - ئايدا، قۇمۇلدا مىڭدىن ئارتۇق ئۇيغۇر دېھقانلىرى بىر يەرگە جەم بولۇپ، تورپاق دېگەن كىشىنىڭ باشلامچىلىقىدا ھاشارغا ئىشلەش كۈن سانىنى كېمەيتىش، ۋاڭ ئوردىسىغا بولغان جىسمانىي بېقىندىلىقىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئۇنىڭ ھۆكۈمەتكە غەللە - پاراق تاپشۇرۇشقا ئۆزگەرتىشىنى تەلەپ قىلىپ قوزغالدى. دېھقانلار قوللىرىغا تاياق - توقماق، كەتمەن، گۈرجەك، قىڭغاقلارنى ئېلىپ، سۈرەن سېلىپ، قۇمۇل شەھەر ئىچىگە باستۇرۇپ كىردى. ۋاڭ ئوردىسىنى قورشاپ، ئوردىنىڭ چوڭ دەرۋازىسىنى كېسەك بىلەن ئىتىپ تاشلىدى، قۇمۇل ۋاڭى بىلەن ئىككى ئاي ئېلىشتى. بۇ چاغدا ياڭ زېڭشىن بىر تەرەپتىن، باربكۆل ۋاڭىرىدىكى ھەربىي قوماندان يى شېڭفۇنىڭ ئەسكەر- لىرىنى يۆتكەپ دېھقانلار ئاممىسىنى باستۇردى؛ يەنە بىر تەرەپ- تىن، ھاشارنى يەڭگىللىتىش توغرىسىدا قۇمۇل ۋاڭى بىلەن مەسلىھەتلەشتى. ۋەقەدىن كېيىن، شىنجاڭ شۇنفۇسىنىڭ بۇ قېتىمقى ھاشارغا قارشىلىق كۆرسەتكەنلەرنىڭ باشلامچىسىدىن سەككىز كىشىنى ئىتىپ تاشلىغانلىقى دېھقانلارنى قاتتىق غەزەپلەندۈرگەنلىكتىن، ئۇلار يەنە بىر قېتىم قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ يەنىلا باستۇرۇلدى. ئۇيغۇرلار بۇ قېتىمقى قوز-

غىلاڭنى «تورپاق يېغىلىقى» دەپ ئاتىدى*. تورپاق قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، قۇمۇل دېھقانلىرى زادى تىزپۈكمەي، تېخىمۇ زور كۆلەملىك كۈرەشكە تەييارلاندى. شىنجاڭنىڭ سەييارە سىلاۋچىسى يۈەن داخۇا 1912 - يىلىنىڭ باشلىرىدا ئۆزىنى ھالاكەت تەقدىرىدىن قۇتۇلدۇرۇۋېلىش ۋە ئىلى قوزغىلىڭىنىڭ شەرقتە قاراپ كېڭىيىشىنى توسۇشنى قەستلەپ، شىخودىكى جەڭ مەيدانىغا ئەۋەتىش ئۈچۈن شا مەخسۇتىنىڭ ئەسكىرىدىن 500 كىشىنى يۆتكىدى. بۇ 500 ئەسكەر قۇمۇلنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىدىكى تاغ ئېغىزىغا يېتىپ كەلگەندە، تۆمۈر خەلىپە ئۇلارغا باشلامچىلىق قىلىپ، قوشۇننى يېتەكلەپ ماڭغان ئەمەلدارنى قورالسىزلاندۇرۇپ، ھاشارنى يەڭگىللىتىش شوئارىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈردى. تۆمۈر خەلىپە قۇمۇلنىڭ قوراي يېزىسىدىن بولۇپ، كىچىكىدە دادىسى ئۆلۈپ كېتىپ، ئانىسىنىڭ تەربىيىسىدە چوڭ بولغان، ياغاچچىلىق بىلەن تىرىكچىلىك قىلىپ كەلگەن كىشى ئىدى. ئۇ خان ئۇردىسىنىڭ ھاشار - سىپىلغىلىرىدىن قېچىپ ئۈرۈمچىگە كېلىپ بىرقانچە يىل سەرسان بولۇپ يۈرۈپ، يەنە يۇرتىغا قايتىشقا مەجبۇر بولغانىدى. تۆمۈر خەلىپە يانچىلىق تۇرمۇشىنىڭ ئازاب - ئوقۇبەتلىرىنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەچكە، قۇمۇل ۋاڭنىڭ دەھشەتلىك ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرمىغاندا خەلقنىڭ ياخشى تۇرمۇشقا ئېرىشەلمەيدىغانلىقىنى چۈشەنگەنىدى. ئادەتتىكى چاغلاردا ئۇ كىشىلەرگە يارەملىشەتتى، خەت ساۋاتسىزلارغا ئۇقۇلۇپ، ئەل ئىچىدە خېلى ئىناۋەتنى بارلىدى. قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلگەندىن كېيىن، باربكۆلدىكى خەنزۇ خەلقىنىڭ قوللاپ - قۇۋۋەتلىشىگە ۋە ياردىمىگە ئېرىشتى، ئۇلار تۆمۈر خەلىپىنىڭ قوزغىلاڭچى قوشۇنىغا بىلەن ئالاقە باغلاپ، ھەربىي ئىشلار

* بۈرھان شەھىدى: «شىنجاڭنىڭ 50 يىلى»، ئۇيغۇرچە، 41 - بەت.

توغرىسىدا ئۆزئارا خەۋەر يەتكۈزۈشۈپ، دېھقانلارنى قەرغەن قىلغان جاللات يى شىڭفۇنى باستۇردى. كېيىن قوزغىلاڭچى قوشۇن ئۆزلىرىنى قورشاپ يوقىتىشقا كەلگەن يۈەن داخۇانىڭ ئەسكەرلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، نۇرغۇن قورال - ياراق، ئوق دورا غەنىيمەت ئېلىپ ئۆزلىرىنى قورالاندۇرۇپ، قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ كۈچ - قۇۋۋىتىنى ئاشۇردى. جەڭگە ئۇيغۇر ئايالىلىرىمۇ پائال يارەملەشتى. ئۇلار شاخ - شۇمبىلاردىن قارانچۇق ياساپ تاغ تۆپىسىگە سانجىپ قويۇپ، جەڭ ۋاقتىدا چۇقان - سۈرەن كۆتۈرۈپ، قوشۇنغا مەدەت بەردى. ياڭ زېڭشىن تەختكە چىققاندىن كېيىن نوقۇل ھالدا قورال كۈچى ئىشلىتىپ باستۇرۇش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىپ، «كۆرۈنۈشتە جەڭ قىلىشنى ئاساس قىلىش، يوشۇرۇن ھالدا ئالداپ قولغا كەلتۈرۈشنى ئاساس قىلىش» تىن ئىبارەت ئىككى يۈزلىمىلىك نەيرەڭنى ئىشقا سېلىپ، ئۆز قوشۇنلىرىغا «تەييارلىقنى پۈختا قىلىپ مۇداپىئەلىنىش، ئۇستىلىق بىلەن قىلتاقلا چۈشۈرۈش، قورالىلىق توقۇنۇش قىلمۇبرىپ بالا - قازاغا يولۇقۇپ قالماسلىق، بەرەر ئىشنى چاتاق قىلىپ قويۇپ پۈتۈن ۋەزىيەتنى تەۋرىتىۋەتمەسلىك»* نى تاپىلىدى.

1912 - يىلى كۈزدىن تارتىپ ياڭ زېڭشىنىڭ نەسەھەت قىلىپ كۆندۈرۈش ھېيلىسى زادى ئىشقا ئاشمىدى. بىراق ئۇ قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق قوشۇنلىرىنىڭ تاغ ئارىسىغا بېسىپ كىرىپ، قوزغىلاڭچى قوشۇن بىلەن قوراللىق توقۇنۇشۇپ قېلىشنى قاتتىق چەكلەپ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ جەڭگىۋار ئىرادىسىنى بىخۇدلاشتۇرۇش ھېيلىسىنى ئىشلەتتى. شۇ سەۋەبتىن قوزغىلاڭچى قوشۇن قوراللىق پائالىيەتنى ۋە ئاممىنى قوزغاش خىزمىتىنى

* ياڭ زېڭشىن: «ئىستىغپارە ھۆجىرىسىدا يېزىلغان مەكتۇبلار»، 2 - توم، 7 -، 8 - بەتلەر.

بوشاشتۇرۇپ قويدى. 1913 - يىلى 1 - ئايدا، ياڭ زېڭشىن خۇيزۇ يېڭجاڭ لى شۇفۇنىڭ قولىغا خەت يېزىپ بېرىپ، سۆھبەت ئۈتكۈزۈشكە ئەۋەتتى، بىراق، تاغ يوللىرىنى قار قاپلاپ كېتىپ يول توسۇلۇپ قالغانلىقتىن سۆھبەت ئۈتكۈزۈشكە مۇمكىن بولمىدى. 3 - ئايدا لى شۇفۇ تاغقا ئىككىنچى قېتىم بېرىپ يالۋۇرۇپ، قوزغىلاڭچى دېھقانلار قوشۇنى بىلەن كۆرۈشتى ۋە «قۇرئان تۈتۈپ» قەسەم ئىچىپ، قۇمۇل ۋاڭنىڭ ھاشارنى ھەر ئايدا ئىككى كۈنگە قىسقارتىشقا كاپالەتلىك قىلمىز، قوزغىلاڭچى قوشۇن ھۆكۈمەت قوشۇنىغا ئۆزگەرتىلىدۇ، تۆمۈر خەلىپە يېڭجاڭلىققا تەيىنلىنىدۇ، قېپقالغان قوزغىلاڭچى ئەسكەرلەر پۈتۈنلەي دېھقانچىلىق قىلىشقا قايتۇرۇلىدۇ، دەپ ۋەدە بەردى. تۆمۈر خەلىپە دىنىي ئېتىقادى كۈچلۈك، ئۇنىڭ ئۈستىگە، كۆرەش تەجرىبىسى كەم بولغانلىقتىن، لى شۇفۇنىڭ چىرايلىق سۆزلىرىگە ئالدىنىپ كېتىپ، شەرتنى قوبۇل قىلىپ، ياڭ زېڭشىن بىلەن سۈلھ قىلدى.

قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىغا تۈرپان دېھقانلىرى قىزغىن ئاۋاز قوشتى. تۈرپاننىڭ ۋاڭلىقىمۇ قۇمۇل ۋاڭلىقىغا ئوخشاش چىڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن ئوتۇغات قىلىپ بېرىلگەن بىر قۇرۇق ئۇنۇمۇن بولۇپ، ۋاڭغا قاراشلىق يەردە ئىشلەيدىغان يانچىلار ئورتاقچى دېھقانغا ئايلاندۇرۇلغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، تۈرپان دېھقانلىرى ھاشارغا ئىشلەش ئارقىلىق ئەمەس، ئاساسلىقى يەر ئىجارىسى تۆلەش ئارقىلىق ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىاتتى. ئېكسپىلاتاتسىيە شەكلى ئوخشاشمىغىنى بىلەن، ئۇنىڭ ماھىيىتى ئوخشاشلا ئىنتايىن دەھشەتلىك ئىدى. تۈرپان ۋاڭى ئىمىن ۋاڭ يەرلىك ھۆكۈمەت بىلەن بىر بۇرۇنىدىن نەپەس ئېلىپ زورلۇق زومبۇلۇق قىلاتتى. مەسىلەن: ئۇ يەر سۇغىرىدىغان سۇنى يىل بويى ساتاتتى. بىر كۈندە تەخمىنەن 50 مو يەرنى سۇغارغىلى

بولىدىغان سۇنى سېتىپ، بىر يىلدا سۇ پۇلى ئۈچۈنلا 8000 سەر كۈمۈش كىرىم قىلاتتى*. شۇنىڭ ئۈچۈن، تۇرپان ۋاڭى بىلەن كەڭ ئۇيغۇر خەلقى ئوتتۇرىسىدا ئۇزۇندىن بۇيان ئۆتكۈر زىددىيەت ساقلىنىپ كەلگەنىدى. قۇمۇلدا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلگەندىن كېيىن، تۇرپان ئاستانىلىك مۇھىدى دېگەن كىشىمۇ 1912 - يىلى دېھقانلارغا رەھبەرلىك قىلىپ ئادالەت تۇغىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، قۇمۇلدىكى قوزغىلاڭچى قوشۇن بىلەن ئالاقە باغلىدى. لېكىن، ياڭ زېڭشىن بۇ قوزغىلاڭغىمۇ «نەسىھەت قىلىپ كۆندۈرۈش» ۋاستىسىنى قوللىنىپ، قوزغىلاڭچى دېھقانلارنى بىر يەڭ قىلىپ تەشكىللەپ، مۇھىدىنى يېڭجاڭلىققا تەيىنلەپ، ئۇلارنىمۇ ئۈرۈمچىدە تۇرىدىغان قىلىپ يۆتكەپ كەلدى.

تۆمۈر خەلىپە بىلەن مۇھىدى ئىككىيلەن ياڭ زېڭشىننىڭ «نەسىھەت قىلىپ كۆندۈرۈشى» نى قوبۇل قىلىپ ئۈرۈمچىگە يۆتكەپ كېلىنگەندىن كېيىن، ياڭ زېڭشىن ئۇلارنى تەقىپ ئاستىغا ئالدى. قۇمۇلنىڭ ۋاڭى ۋە يەرلىك ھۆكۈمەت ساۋلىھىتە ئوتتۇرىغا قويۇلغان شەرتلەرنى ئورۇندىمىدى. ھاشار - ئالۋانلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇش ئۇياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە، قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلگەندىن كېيىن ۋاڭ ئوردىسىنىڭ تارتقان زىيىنىنى دېھقانلاردىن تۆلىتۈالدى. قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلگەندىن كېيىن تۆمۈر خەلىپە تەيىنلىگەن يەرلىك ئاقساقاللارنى ۋاڭ ئوردىسى خىزمىتىدىن ئېلىپ تاشلىدى ھەتتا ئۇلارنىڭ بەزىلىرى قاماققا ئېلىندى. تۆمۈر خەلىپە مانا شۇ چاغدىلا ئۆزىنىڭ ياڭ زېڭشىننىڭ قاپقىنىغا چۈشۈپ، دېھقانلار ئاممىسىدىن ئايرىلىپ قالغانلىقىنى چۈشەندى ۋە ئۆز يېقىنلىرى بىلەن بىرلىكتە مەسلىھەتلىشىپ، قورال - ياراقلارنى خۇپىيانە ھالدا سىرتقا ئېلىپ

* بۇرھان شەھىدى: «شىنجاڭنىڭ 50 يىلى»، ئۇيغۇرچە، 55 - بەت.

چىقىپ، روزا ھېيت كۈنى قوشۇننى يېتەكلەپ ئۇرۇمچىدىن قېچىپ چىقىپ كېتىشنى پىلانلىغان بولسىمۇ، لېكىن ئارىدىن خائىن چىقىپ، ئۇنىڭ بۇ پىلانى ياكى زېڭشىنغا مەلۇم بولۇپ قالدى. 1913 - يىل 9 - ئاينىڭ 6 - كۈنى، تۆمۈر خەلىپە قولغا ئېلىنىپ، مۇھىدى بىلەن ئىككىسى ئىلگىرى - ئاخىر زىندانغا تاشلىنىپ ئۆلتۈرۈلدى. دۇ - دۇ مەھكىمىسى تۆمۈر خەلىپىنىڭ قول ئاستىدىكى ئەسكەرلەرگە يۈرتىغا قايتۇرۇۋېتىش مائاشى تارقىتىپ بەردى. بۇ ئەسكەرلەرنىڭ كۆپ قىسمى گۇچۇڭ ناھىيىسىنىڭ داشتۇ (ئولانتۇسۇ) دېگەن يېرىدىكى تاغ ئېغىزىغا يېتىپ كەلگەندە، ياكى زېڭشىن بۆكتۈرمە قىلىپ قويغان چېرىكلەر تەرىپىدىن دەھشەتلىك تۈردە قىرغىن قىلىندى*. قۇمۇل، تۇرپان قوزغىلاڭىمى مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، ئىنقىلاب يالقۇنى ئۆچۈپ قالمىدى. 1914 - يىلى 3 - ئايدا مۇھىدىنىڭ سەپدىشى ئەمەت ۋە تۆمۈر خەلىپىنىڭ ئىنىسى شاكىر قاتارلىقلار تۇرپاندا يەنە قوزغىلاڭ كۆتۈردى. ئۇلار مۇھىدىنىڭ قەبرىسى ئالدىدا قەسەمياد قىلىپ، قوللىرىغا قورال ئېلىپ، ئادەتتە ئەملىگە تايىنىپ كېشىلەرنى بوزەك ئېتىپ كەلگەن جىسا (ساقچى ئەمەلدارى) نى ئۆلتۈردى. ئاندىن بېزەكلىك تېغىغا — قىزىل تاغقا كېلىپ، كۆرەشنى ئۇزاق مۇددەت داۋاملاشتۇرۇشقا تەييارلاندى. بىراق، قىزىل تاغ گىياھ ئۇنمەيدىغان تاغ بولغاچقا، قوزغىلاڭچىلار تۇرمۇش جەھەتتىن ئىنتايىن قىينالدى. ئۇلار ئۆز كۈچىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن جەمسار، گۇچۇڭ، پىچان ناھىيىلىرىنىڭ تاغلىرىدا يۆتكىلىپ يۈرۈپ جەڭ قىلدى. قوزغىلاڭچىلار تۇرمۇش جەھەتتىن قىينىلىپ قالغانلىقى ۋە ئارىدىن خائىن چىقىپ ئەمەتنى يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈۋەتكەنلىكتىن

* بۇرھان شەھىدى: «قۇمۇلدىكى ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ قوزغىلىڭى». «شىنخەي ئىنقىلابى توغرىسىدا ئەسلىمىلەر» 5 - توم، 523، - 535 - بەتلەر.

قوزغىلاڭ 1914 - يىلى 12 - ئايدا ئاخىر مەغلۇپ بولدى*.

«چىرىيە ۋەقەسى» مۇ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى ئاستىدا جاھانگىرلارغا ۋە ئۇلارنىڭ غالچىلىرىغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىدىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ كۈرەش ئۇيغۇرلارنى ئاساس قىلغان بولۇپ، چارروسىيىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكىتىگە قارشى تۇرۇش نىشان قىلىنغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى سۆيۈش جەھەتتە، جۇڭگو بىلەن چەت ئەللىك زىلزىلىگە كەلتۈرگەن كۈرەش بولۇپ قالدى.

چىرا يېزىسى (ھازىرقى چىرىيە ناھىيە بازىرى) ئەينى ۋاقىتتا كېرىيە ناھىيىسىگە قارايدىغان، سودا، قول سانائەت راۋاج تاپقان بازارلارنىڭ بىرى ئىدى. بۇ يەردە ئاساسلىقى شۇ رايوندىن ۋە ئىچكى ئۆلكىلەردىن چىقىدىغان مەھسۇلاتلار سېتىلاتتى. چارروسىيە ۋە ھىندىستان سودىگەرلىرىمۇ بۇ يەرگە دائىم مال ئېلىپ كېلىپ ساتاتتى. چارروسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىمۇ بۇ يەرگە ئادەم ئەۋەتىپ قانۇنسىز ھەرىكەتلەرنى ئېلىپ بارغانىدى. ئەينى ۋاقىتتا ئۆتكەن سېپىت ھاجى دېگەن كىشى چارروسسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسى تەرىپىدىن بۇ يەرگە ئەۋەتىلگەن «شاڭيو» (سودىگەرلەرنىڭ ئاقساقىلى) ئىدى. بۇ ئادەم ئەسلى خوتەنلىك بولۇپ، 15 — 16 ياش چاغلىرىدا ئەنجانلىق سودىگەرلەرگە ئەگىشىپ روسىيىگە بېرىپ، روسىيە تەۋەلىكىگە ئۆتكەنىدى. تەخمىنەن 1907 - يىلى 5 - ئايلاردا چىراغا كېلىپ ئابلىز قارى دېگەن باي سودىگەرنىڭ قىزىغا ئۆيلىنىپ، شۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ، سودىگەرچىلىك قىلىش نامى بىلەن چارروسىيە ئۈچۈن خىزمەت قىلدى. ئۇ چارروسىينى ھىمايە قىلىپ، پۈتۈن

* بۇرھان شەھىدى: «شىنجاڭنىڭ 50 يىلى»، ئۇيغۇرچە 59 - 60 - بەتلەر.

يېزىنى بېشىغا كىيىپ زورلۇق - زومبۇلۇق قىلدى. بىرمۇنچە «سودا بېلىتى»نى «روسىيە پاسپورتى» دەپ سېتىپ، قانۇنسىز ھالدا روسىيە مۇھاجىرلىرىنى كۆپەيتىپ، روسىيە مۇھاجىرلىرى تەشكىلىنى قۇردى ۋە چارروسىيە سودىگەرلىرىنىڭ «شائىيوسى» دېگەن نام ئاستىدا، يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلىشىپ، «روسىيە مۇھاجىرلىرى» نى باج تاپشۇرماسلىققا، ھاشارغا ئىشلەشنى رەت قىلىشقا قۇتراتتى، سۇ ئىنشائاتلىرىنى ئىگىلىۋېلىپ، يەرلىك ھەر مىللەت خەلقىگە خالىغانچە زىيانكەشلىك قىلدى. ئۇ ھەتتا ئوچۇقتىن ئوچۇق «ئومۇمىي ئۇقتۇرۇش» چىقىرىپ، ئۇيغۇر خەلقىنى ۋەتەنگە ئاسىيلىق قىلىشقا قۇتراتتىپ، ھەدەپ چارروسىيىنىڭ كەتمىنىنى چاپقىلى تۇردى. سېبىت ھاجىنىڭ خىلمۇخىل زوراۋانلىق ھەرىكەتلىرى يەرلىك ھەر مىللەت خەلقىنى قاتتىق غەزەپكە كەلتۈردى. شۇ يەرلىك سۆپۈرگە ئاخۇن قاتارلىق 17 كىشى سېبىت ھاجىنىڭ خەلقىنىڭ شىللىسىغا مىنىۋېلىپ زورلۇق - زومبۇلۇق قىلىشىغا ئەمدى يول قويماسلىق توغرىسىدا قەسەمياد قىلدى. ئۇلار تەرەپ - تەرەپ بىلەن ئالاقە باغلاپ كۆچ توپلاپ، كەڭ تۈردە قوللاپ - قۇۋۋەتلەشكە ئېرىشتى. 1912 - يىلى 12 - ئايدا سۆپۈرگە ئاخۇن قاتارلىق كىشىلەر كېرىيگە بېرىپ سېبىت ھاجى ئۈستىدىن ئەرز قىلدى، كېيىن يەنە خوتەنگە بېرىپ ئەرز قىلغان بولسىمۇ، يەرلىك ئەمەلدارلار چارروسىيىنىڭ كۆچىدىن قورقۇپ، ئۇنى بىر تەرەپ قىلىشقا پېتىنالمىدى. شۇنىڭ بىلەن سېبىت ھاجىنىڭ خورىكى ئۆسۈپ كەتتى. ئۇ ئابلىز قارىنىڭ ھويلىسىغا چارروسىيىنىڭ دۆلەت بايرىقىنى ئېسىپ، دەرۋازىسىغا قوراللىق پوست قويۇپ، سۆپۈرگە ئاخۇن بىلەن يېقىن ئالاقىسى بار كىشىلەرنى ھويلىدا ئېسىپ قويۇپ ئۇردى.

سۆپۈرگە ئاخۇن قاتارلىق كىشىلەرنىڭ خوتەنگە بېرىپ قىلغان

ئەرزى ئاقمىغان بولسىمۇ، قىلچە بوشاشماستىن، قەشقەرگە بېرىپ ئەرز قىلىشقا ھازىرلاندى. شۇ چاغدا قەشقەرنى گېلاۋخۇيچىلار بىلەن ئىنقىلابچىلار كونترول قىلىپ تۇراتتى. قەشقەردىكى گېلاۋخۇيچىلارنىڭ باشلىقى چىرا خەلقىنىڭ ھەققانىي كۆرىشىنى قوللاش ئۈچۈن، يەركەندىكى يانداش قوماندان شۇن گاۋشېڭنى خوتەنگە بۇ ئىشنى بىر تەرەپ قىلىشقا ئەۋەتتى. شۇن گاۋشېڭ خوتەنگە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، سۈپۈرگە ئاخۇن قاتارلىق كىشىلەرنىڭ شىكايىتىنى تەپسىلىي ئاڭلاپ، بەش ئەسكەرگە يەرلىك كىشىلەردىن بىرقانچىنى قوشۇپ ئەھۋالنى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ ئېگىلەپ كۆرۈش ئۈچۈن دەرھال چىراغا ئەۋەتتى. ئۆزىمۇ 6 - ئاينىڭ 21 - كۈنى 30 نەچچە ئەسكەرنى ئەگەشتۈرۈپ چىرىيگە يېتىپ كەلدى، يەرلىك خەلق ئۇلارنى قىزغىن قارشى ئالدى. شۇن گاۋشېڭ سېيىت ھاجى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن، 6 - ئاينىڭ 24 - كۈنى بىرقانچە قېتىم ئادەم ئەۋەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ رەت قىلىپ، كەلگەن كىشىلەرنى ئۇردى. سېيىت ھاجى ئابلىز قارىنىڭ ھويلىسىغا يىغىۋالغان 100 دىن ئارتۇق ئادەمنى تولۇق قوراللاندۇرۇپ، قارشىلىق كۆرسىتىشكە ھازىرلاندى. مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، شۇن گاۋشېڭ ئۆزى ئەسكەرلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ سۆھبەت ئۆتكۈزگىلى باردى. چىرىيە خەلقىدىن 500 دىن ئارتۇق كىشى ئۆزلۈكىدىن قوللىرىغا تاياق - توقماق، كەتمەن، پالتا، تۆمۈر ئارىلارنى ئالغان ھالدا ئابلىز قارىنىڭ ئىشىكى ئالدىغا كېلىپ ئولاشتى. شۇن گاۋ شېڭ چاقىرغىلى ئادەم كىرگۈزگەنىدى، سېيىت ھاجى ئۇنى كۆزگە ئىلماي، قولچوماقلىرىنى كۆشكۈرتۈپ، چاقىرىش ئۈچۈن ئىشىك ئالدىغا كەلگەن شۇن گاۋشېڭنىڭ ئەسكىرى جۇشۇتاڭنى مىلتىق بىلەن ئېتىپ ئۆلتۈردى، دېھقانلاردىن ئىسلام ئاخۇننى قىلىچ بىلەن چېپىپ ئۆلتۈردى. ئاممە

نىڭ غەزىپى تولۇپ تاشتى. سۈپۈرگە ئاخۇن ئامما‌نى يېتەكلەپ، يەڭلىرىگە قىزىل لاتا باغلىۋېلىپ، تاياق ـ توقماق، كەتمەن ـ پالتىلارنى كۆتۈرۈپ قوزغىلىپ كېلىپ، سېيىت هاجىنىڭ ئۆۋىـ سىنى قورشاپ، ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈپ، شۇ مەيدانىنىڭ ئۆزىـ دىلا ئۇنىڭ 31 ئادىمىنى ئۇرۇپ ۋە كۆيدۈرۈپ ئۆلتۈردى. سېيىت هاجى كېسەلمەن خوتۇن كىشىنىڭ سىياقىدا ياسىنىپ، ئۆينىڭ ئارقا تەمىنى تېشىپ چىقىپ قېچىپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن قەشقەر، خوتەن، گۇما، قاغىلىق، يەكەن قاتارلىق جايلاردىكى هەر مىللەت خەلقى يەنە مۇشۇنىڭغا ئوخشاش كۈرەشلەرنى ئېلىپ باردى.

چىرىيە ۋەقەسى يۈز بەرگەندىن كېيىن، چارروسىيە بۇنى باهاـ نە قىلىپ، 500 دىن ئارتۇق ئەسكەر بىلەن قەشقەرگە بېسىپ كىرىپ، قەشقەرنىڭ يەرلىك هۆكۈمىتىگە بېسىم ئىشلىتىپ، 180 كىشىگە ئۆلۈم جازاسى بېرىش لازىم، دېگەن بىمەنە تەلەپنى ئوتتۇرىغا قويدى. چارروسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق مۇئاۋىن كونسۇلى بېرېنس 20 دىن ئارتۇق كىشىنى باشلاپ چىراغا كېلىپ ئويدۇرما ئىسپات تەييارلاپ، سۈپۈرگە ئاخۇن قاتارلىق نۇرغۇن كىشىنى قەشقەرگە يالاپ ئېلىپ بېرىپ ئۆچ ئالماقچى بولدى.

1913 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا، قەشقەرنىڭ دوتىيى، تىدۇسى ۋە قەشقەر يېڭىشەھەرنىڭ هاكىمى قەشقەردە «سوت» ئېچىپ چىرىيە ۋەقەسى بىلەن چېتىشلىق بولغانلارنى سوتلىدى. سوت باشلىنىشى بىلەنلا سۈپۈرگە ئاخۇن قاتارلىق كىشىلەر سېيىت هاجىنىڭ خىلمۇ خىل جىنايەتلىرىنى غەزەپ بىلەن پاش قىلغانىدى. چارروسىيىنىڭ كونسۇلى سوكوۋ قاتارلىقلار ئىنتايىن ئوسال ئەهۋالغا چۈشۈپ قېلىپ، دەۋاگەردىن جاۋابكارـ لىقا ئايلىنىپ قېلىشتى. بىراق، يۈەن شىكەينىڭ ۋەتەن ساتقۇچ

هۆكۈمتى چارروسىيەنىڭ ھەربىي كۈچىنى ئالدىدا تىز پۈكۈپ، پاكىتلارغا قارىماي، چارروسىيە ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىغا قويغان ھەر خىل شەرتلەرگە ماقۇل بولۇپ، سۈپۈرگە ئاخۇن، شۇن گاۋشېڭ قاتارلىقلارغا ئون يىللىقتىن يۇقىرى قاماق جازاسى ھۆكۈم قىلىشقا ماقۇل بولدى. (لېكىن تولۇق ئىجرا قىلىنمىدى)؛ خەلق ئاممىسىنىڭ كۈرىشىگە ھېسداشلىق قىلغان ۋە ئۇنىڭغا مەدەت بەرگەن يەرلىك ئەمەلدارلارغىمۇ چارە كۆرۈلدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە،جۈڭگو ھۆكۈمىتىيەنە 70مىڭ سەركۈمۈش تۆلەم‌تۆلىدى.

چىرىيە ۋەقەسى يۈەن شىكەي ۋەتەن ساتقۇچ ھۆكۈمىتىنىڭ تىز پۈكۈپ بىر تەرەپ قىلىشى ئارقىسىدا ئاخىرلاشقان بولسىمۇ، لېكىن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى سۆيۈش يالقۇنى داۋاملىق يېنىپ ئۆچۈپ قالمىدى. 1914 - يىلى، يولسىزلارچە قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنغان شۇن گاۋشېڭ گېلاۋخۇيچىلارنىڭ باشلىقى سالاھىيىتى بىلەن، قەشقەردە خەلقنىڭ چارروسىيىگە قارشى كۈرىشىگە باشچىلىق قىلدى. سۈپۈرگە ئاخۇن قاتارلىق كىشىلەر تۇرمىدىن چىقىپ چىرىيىگە قايتىپ بارغاندا، يەرلىك خەلقنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا ئېرىشتى ۋە داۋاملىق تۇرده ئاممىنى يېتەكلەپ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىققا قارشى تىز پۈكمەي كۈرەش قىلدى*.

3 - بۆلۈم ياڭ زىڭشىن ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئۈيغۇرلارغا بولغان تەسىرى

ياڭ زىڭشىن شىنجاڭغا دۇ - دۇ بولغاندىن كېيىن، يۈەن

* خوتەن سەۋەن تېخنىكومى تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى يازغان «چىرىيە ۋەقەسى» نى تەكشۈرۈشتىن دوكلات»، «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» ۋ - سان، 53 - 77 - بەتلەر.

شكەيدىن مەخپىي بۇيرۇق ئېلىپ، شىنجاڭدىكى ئىنقىلابچىلارنى دەرھال تازىلاشقا كىرىشتى. ئاۋۋال ئۇ، ئىلى قوزغىلىڭىنىڭ رەھبەرلىرىنى شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارقىتىۋەتتى، ياكى زەنىشۇنى قەشقەرگە تىدۇ قىلىپ تەينىلىدى. ياكى زەنىشۇ قەشقەرگە بېرىپ بىرقانچە ئاي ئۆتمەيلا، ياكى زېڭشىنىڭ مەخپىي ئۆلتۈرۈۋېتىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، باھانە كۆرسىتىپ شىنجاڭدىن كەتتى. ياكى زەنىشۇ كەتكەندىن كېيىن، ياكى زېڭشىن ئىلى قوزغىلىڭىنىڭ رەھبەرلىرىدىن فېكى تېمىن، لى فۇخۇاڭلارنى مەخپىي ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرىنى پۈلغا زورلاپ سېتىۋېلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، بىرمۇنچە ئىنقىلابچىلارنى ئۆز يۇرتىغا يولغا سېلىپ قويدى. گېلاۋخۇيچىلارنىمۇ دەھشەتلىك تۈردە باستۇردى. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭدىكى ئىنقىلابچىلار ئۆزۈل ـ كېسىل تازىلاندى؛ ئىلى قوزغىلىڭىنىڭ مېۋىسى بىكارغا كەتتى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئورنىنى فېئودال ملىستاـ رىستلار ھۆكۈمرانلىقى ئىگىلىدى.

ياكى زېڭشىن ھۆكۈمىتى ئاساسىي جەھەتتىن چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى تۈزۈمگە ۋارىسلىق قىلدى. قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇت ۋە پۈتۈن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەتنىڭ فېئوـ دال ۋاڭ ـ گۇڭلۇق تۈزۈمى يەنىلا ساقلاپ قېلىندى. چوڭ پومېشچىك، چوڭ سودىگەرلەرنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسى ئىلگىرـ كىدەكلا داۋاملاشتى. ناھىيىلەرنىڭ ھوقۇقى يەنىلا ئامبالارنىڭ قولىغا مەركەزلەشتى، ئامبال بولغان كىشى تۈزۈكرەك بولسا، ناھىيىنىڭ باشقۇرۇلۇشى ياخشىراق بولدى، ئامبال ناباب بولسا، ناھىيىنىڭ ئىشلىرى قالايمىقانلىشىپ كەتتى. ھەرقايسى يېزا ـ كەنت شاڭيو (بەگ) لىرىنىڭ ھوقۇقى يەنىلا چوڭ ئىدى. شاڭيولارنىڭ كۆپىنچىسى نۇرغۇن يەر ئىگىلەپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە

هۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، خەلقنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدى①. «يەرلىك ئەمەلدارلار شائىيولارنى ئۆزىگە قول چوماق قىلدى، شائىيولار بولسا يەرلىك ئەمەلدارلارنى ئۆزىگە ھامىي قىلدى، پۇقرالار بولسا بۇنىڭ زىيىنىنى بولۇشچە تارتتى»②. شائىيولار خەلقتىن بىر نەرسە ئۇندۇرۇۋالماقچى بولسا، ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىغا تىنىپلا قويسا، مۇددىئاسى ئەمەلگە ئاشاتتى. بەزى ئامبالالارغا شائىيولاردىن نەپ تەككەنلىكى ئۈچۈن، شائىيولار ئۇلارنىڭ تۈمشۇقىدىن ئىلدۇبلىپ، شائىيولۇقنى باقىۋەرگەن قىلىۋالاتتى، ئۇنى ھېچكىممۇ ئېلىپ تاشلىيالمايتتى.

ياڭ زېڭشىن جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلارنى چوڭ پومپىچىك، باي سودىگەرلەر ئارقىلىق تىزگىنلىدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇ يەنە ئەينى يىللاردا ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىدا ساقلىنىپ كېلىۋاتقان يۇرتۋازلىق كۆز قارىشىدىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنى بىر - بىرىنى چەكلەپ تۇرىدىغان قىلىپ قويدى. مەسىلەن: ئىلىدا ھۇسەنباي، ياقۇپباي دەيدىغان ئىككى باي بولۇپ، ھۇسەنباي ئاتۇشلۇق، ياقۇپباي قەشقەرلىك ئىدى، بۇ ئىككىسىنىڭ شۇ جايدىكى ئاھالىنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشىغا كۆرسىتىدىغان تەسىرى خېلى چوڭ ئىدى. ياڭ زېڭشىن ياقۇپبايدىن پايلاقچى ئورنىدا پايدىلىنىپ، ئۇنىڭغا «چىن كۆڭلىدىن ئىشىنىدىغانلىقىنى» بىلدۈردى. ھۇسەنبايىنمۇ مەلۇم دەرىجىدە ئىززەتلەپ، مۆتىۋەر

---

① بۇرھان شەھىدى: «شىنجاڭنىڭ 50 يىلى»، خەنزۇچە، 80 — 82 - بەتلەر.

② ياڭ زېڭشىن: «ئىستىغپارە ھۆجرىسىدا يېزىلغان مەكتۇبلار»، A توپلام، 1 - قىسىم، 66 - بەت ئۇستى، «داۋامى» 14 - جىلد، 40 - بەت ئۇستى.

قاتاردا ھۇئاملە قىلدى. ياڭ زېڭشىن بۇ ئىككىيلەنىڭ پۈت تېپىشتۇرۇپ قويۇپ، يەرلىك ئەمەلدارلارغا شۇ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئىش كۆرۈشنى تاپىلىدى. بىردەم ئۇنى باسسا، بىردەم بۇنى باستى. بۇ ئىككىيلەن ئەينى ۋاقتتىكى ھۆكۈمەتنى پۇل تېپىپ باي بولۇشنىڭ ھىماتى قىلىۋالدى. ياڭ زېڭشىن قەشقەرلىك باي سودىگەر روزىنى ئۆلكىلىك كېڭەشنىڭ باشلىقى، ئاتۇشلۇق ياقۇپنى مەملىكەتلىك پارلامېنتنىڭ ئەزاسى قىلىپ ئۆستۈردى، باشقا جايلاردىكى بەزى ئۇيغۇر بايلىرىنمۇ مەملەكەتلىك پارلامېنت ياكى ئۆلكىلىك كېڭەشكە ئەزا قىلدى. ئۇلار مانا مۇشۇنداق ئاتالمىش خەلق پىكىرىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئورگاندا ياڭ زېڭشىن ھاكىمىيىتى ئۈچۈن كەتمەن چېپىشقا رازى بولدى. ياڭ زېڭشىنمۇ جايلارنى شۇلار ئارقىلىق كونترول قىلدى.

ياڭ زېڭشىن شىنجاڭدىكى دىنىي ئىشلارغا قارىتا، بولۇپمۇ ئىسلام دىنىغا قارىتا خېلى ئېھتىياتچان سىياسەت قوللاندى. دىنىي پائالىيەتلەرگە مەمۇرىي كۈچ ئارقىلىق ئارىلىشىشنى تەشەببۇس قىلمىدى، ئاخۇنلاردىن يەرلىك ئەمەلدار تەيىنلەشكە قارشى تۇرۇپ، ھاكىمىيەت بىلەن دىنىنى ئايرىۋېتىش ئۈچۈن تىرىشىپ، شىنجاڭ ۋەزىيىتىنىڭ دىنىي مەسىلە تۈپەيلىدىن تەۋرىنىپ كەتمەسلىكىنى قولغا كەلتۈردى. لېكىن شۇنداقتىمۇ، دىنىي پائالىيەتلەرگە قارىتا، بەزى چەكلەش تەدبىرلىرىنمۇ قوللاندى. مەسىلەن: چەت ئەللەردىن ئاخۇنلارنىڭ شىنجاڭغا كېلىپ دىنىي ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىشىغا رۇخسەت قىلمىدى؛ دىنىي پائالىيەتلەرنى بۇرۇن ياسالغان مەسچىتلەردىلا ئېلىپ بېرىشقا رۇخسەت قىلىپ، يېڭىدىن مەسچىت سېلىشقا ياكى «خۇسۇسىي ئىبادەتخانىلارنى ئېچىش» قا ۋە «ئۆيگە يىغىلىپ

خەتىمقۇرئان قىلىش» قا رۇخسەت قىلىندى. ياڭ زېڭشىن شىنجاڭنىڭ دىنىي ئىشلىرىغا جاھانگىرلارنىڭ قول تىقىشىدىنمۇ ئالاھىدە ئېھتىيات قىلدى، چەت ئەللىكلەرنىڭ شىنجاڭدا دىنىي مەكتەپلەرنى ئېچىشىغا، شەخسىيلەرنىڭ چەت ئەللىك كىشىلەرنى ئاخۇنلۇققا تەكلىپ قىلىشىغا رۇخسەت قىلمىدى. 1918 - يىلى ئەنگلىيە جاھانگىرلىكىنىڭ دىندىن پايدىلىنىپ قۇتراتقۇلۇق قىلىشى بىلەن قوزغالغان ھاجى خوجا، مۇھەممەت ئىلىخانىلار توپىلىڭىنى قەتئىي باستۇردى.

ياڭ زېڭشىن ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە، فېئودال ئەمەلدارلار ۋە ھەر مىللەت فېئودال ئىلىرىنىڭ ئەمگەكچى خەلقىنى شىلىشى ۋە قاقتى - سوقتى قىلىشى ئىنتايىن ئېغىر بولدى. ياڭ زېڭشىننىڭ ئۆزىمۇ ئەمگەكچى خەلقنىڭ قېنىنى شوراشنى مەقسەت قىلغان فېئودال ئەمەلدارلارنىڭ «مەنسەپكە ئېرىشكەن ھامان چەنتۇ مۇسۇلمانلارنىڭ قېنىنى شوراپ، زورلۇق - زومبۇلۇق بىلەن قاقتى - سوقتى قىلىشى مەملىكەت بويىچە كۆرۈلۈپ باقمىغان» لىقىنى، «بىرەر ئوبدان مەنسەپكە ئېرىشۈالسلا، خالتىسىنى لىق توشقۇزماي قايتمايدۇ» غانلىقىنى، ھەر مىللەت فېئودال خوجايىنلار باج - سېلىق يىغىش پۈرسىتىدىن پايدىلىنىپ ھەسسىلەپ قاقتى - سوقتى قىلدىغانلىقىنى، «خىراجەتنىڭ ئەمەلىي ئىشلىتىلىدىغىنى ئېلىنغان سېلىقنىڭ ئونىدىن بىرىگىمۇ يەتمەيدۇ، ئاقساقال - شاڭيولارنىڭ ئوندىن توقۇزى سېلىقنى كۆپەيتىپ قالايمىقان ئالىدۇ»* غانلىقىنى

* يۇقىرىقى كىتاب، A توپلام 1 - قىسىم، 26 - 28 - بەتلەر.

ئىقرار قىلىشقا مەجبۇر بولغانىدى. ئەمگەكچى خەلىق فېئودال ھۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭ دەھشەتلىك زۇلۇمىئاستىدا ئىنتايىن ئازاب - ئوقۇبەت ئىچىدە قالغانىدى.

ياڭ زېڭشىن تەختكە چىققاندىن كېيىن، شىنجاڭ مالىيىسى قاتمۇ قات قىينىچىلىققا بوغۇلۇپ قالغانىدى. ياڭ زېڭشىن ھۆكۈمىتى مالىيە جەھەتتىكى قىينىچىلىقىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن 1914 - يىلى جەمئىي 6 مىليون 230 مىڭ سەردىن ئارتۇق (شىنجاڭدا پۇل بىرلىكى سەر بويىچە ھېسابلىناتتى) «ئۆلكە پۇلى» ۋە «شىنجاڭ پۇلى» بېسىپ تارقاتتى. قالايمىقان قەغەز پۇل بېسىپ تارقىتىش نەتىجىسىدە پۇل پاخالداشىپ، مال باھاسى ئۆرلەپ، پۇلنىڭ كۈرسى چۈشۈپ كەتتى. ياڭ زېڭشىن ئۆزىمۇ: «قەغەز پۇلنىڭ قىممىتى تۆۋەنلەپ جالىشىپ كەتتى، مال باھاسى قىممەتلىشىپ، بىر سەرلىك مال ئۆرلەپ نەچچە سەرگە چىقتى، سودىگەرلەر بېسىمدارلىق قىلدى، زىيان يەنىلا ناھراتلارغا بولدى، قەغەز پۇلنىڭ ئوندىن توققۇزى خەلقنىڭ قولىدا قېلىپ، خەلقنىڭ يۈكى پۈتمەس - تۈگىمەس دەرىجىدە ئېغىرلىشىپ كەتتى»* دەپ ئىقرار قىلىشقا مەجبۇر بولدى. ئەينى - ۋاقىتتا بازاردا ھۆكۈمەت چىقارغان «داچەن»، «قىزىل يارماق»، «مىس پۇل» (تىيىن)، كۈمۈش تەڭگە - يامبۇ قاتارلىق مېتال پۇللار ۋە قەشقەر تىزىسى (كونا تىزا دەپمۇ ئاتىلاتتى)، ئىلى تىزىسى، چۆچەك تىزىسى، ئالتاي تىزىسى، كونا ئەجدىھا سۈرەتلىك

* «ئىستىغپارە ھۆجرىسىدا يېزىلغان مەكتۇبلار»، 9 - توپلام. 2 - قىسىم 12 - بەت تۆۋەن تەرەپ.

تىزا، ھۆكۈمەت تىزىسى دېگەنىگە ئوخشاش قەغەز پۇللار ئوبوروت قىلىناتتى، پۇلنىڭ تۆرى خىلمۇخىل بولغانلىقتىن تولىمۇ قالايمىقانىدى. ئەمەلدارلار، سودىگەرلەر پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ كۆپلەپ پايدا ئېلىپ خەلقنىڭ قېنىنى شورايتتى.

ياڭ زېڭشىن ئۆلكە ئىچىدە سىرت بىلەن ئالاقە قىلماسلىق سىياسىتىنى يۈرگۈزدى. ئۇ ئوچۇقتىن - ئوچۇق پوچتا تېلىگىراف نى تەكشۈرۈش تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىن ھەرقانداق كىتاب - ژورنال، گېزىتىلەرنى شىنجاڭغا ئەكىرىش ئېچىقىشىنى قاتتىق مەنئىي قىلدى. ئۇ تېخى ئۆزى بېيىت يېزىپ ئۆز مەھكىمىسىنىڭ زالىغا ئېسىپ قويغان، ئۇ بېيىتتا مۇنداق يېزىلغان: «جۇمھۇرىيەت گۈل - چېچەكى ئېچىلماستىن، تۈشمۇ - تۈشتىن نوچى چىقتى غەۋغا تېرىپ؛ ئورتا تۈزلەڭ ماجرا بىلەن قاپلانسىمۇ، جىم ياتسەن ئارىلاشماي سۈكۈت قىلىپ. چېگرا زېمىن گۈزەل قالتىس، شىمالدا - جۇڭغارىيە، جەنۇبىدا مۇسۇلمانلار؛ ھۆكۈمران بوپ كەلدىم شۇ گول، ياۋاش خەققە، مەيلىسىيا تۇرۇۋۇرسۇن ئاداققىچە نادانلىقتا.»

ياڭ زېڭشىن ھوكۈمرانلىق قىلغان مەزگىل - پۈتۈن مەملىكەتتە مىلىتارىستلار قالايمىقان جەڭگى - جېدەل قىلىشۇاتقان ھەرقايسى جايلاردا چوڭ داۋالغۇش بولۇۋاتقان مەزگىل ئىدى. شۇ چاغدا شىنجاڭنىڭ مالىيىسىدە قىينچىلىق يۈز بېرىپ، ئىگىلىك خارابلىشىپ، تاشقى جەھەتتە چېگرانى قوغدايدىغان ئەسكەر يوق، ئىچكى جەھەتتە خەلقتە ياردەم بەرگۈدەك مادار يوق ھالەتكە چۈشۈپ قالغانىدى، گەرچە مىلىتارىستلارنىڭ قالايمىقان ئۇرۇش ئاپەتلىرى بۇ يەرگە يېتىپ كەلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن

ئۇزۇن مۇددەتلىك قالايمىقانچىلىقنىڭ ئىگىلىككە كەلتۈرگەن جاراھەتلىرى تېخى ساقايمىغانىدى. يېڭى زېڭشىن شىنجاڭنىڭ ئالىي ھۆكۈمرانى بولۇش سۈپىتى بىلەن، شىنجاڭنىڭ ھەربىي - مەمۇرىي چوڭ ھوقۇقىنى ئۆزىنىڭلا قولىغا مەركەزلەشتۈرۈپ، شىمالىي مىلىتارىستلار ھۆكۈمىتىگە ئىتائەت قىلسىمۇ، لېكىن مىلىتارىس-لارنىڭ قالايمىقان ئۇرۇشلىرىغا باشتىن ئاياغ ئارىلاشماي، مىلىتارىستلار ئوتتۇرىسىدىكى ھەربىي ھازىرلىقلار مۇسابىقىسىگە قارشى تۇرۇپ، ئۇرۇشنى توختىتىپ خەلققە ئارامىلىق بېرىشنى تەشەببۇس قىلدى، كۆپ جايلاردا ئۆزىنىڭ «بەش مىللەت جۇمھۇرىيىتى» نى يولغا قويۇشنى خالايدىغانلىقىنى، «شىنجاڭنى شىنجاڭلىقلار ئارقىلىق قوغداش»① لازىملىقىنى بىلدۈرگەنىدى. مىنگونىڭ 2 - يىلى 2 - ئايدا، ئۇ شىمالىي مىلىتارىستلار ھۆكۈمىتىگە مەلۇمات يوللاپ، شىنجاڭدىكى «مۇسۇلمانلار قوشۇنى» نى تەشكىللەپ كېڭەيتىپ، ئۇلارنى سىرتقا قارىتا چېگرانى قوغدايدىغان، ئىچكى جەھەتتە خەلقنى باستۇرىدىغان ھەربىي كۈچكە ئايلاندۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. مىنگونىڭ 3 - يىلى، ئۇ پۈتۈن شىنجاڭدىكى گېلاۋخۇيچىلارنى كەڭ كۆلەمدە باستۇرۇشقا كىرىشتى. گېلاۋخۇيچىلارنى تازىلاپ بولغاندىن كېيىن، دېققىتىنى دەرھال سۇ ئىشلىرى قۇرۇلۇشىغا، بوز يەر ئېچىپ ئېتىز بىنا قىلىشقا، سودا - سانائەتنى سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇپ، مالىيە مەنبەسىنى ئېچىشقا بېۇرىدى. مەسىلەن، مىنگو-نىڭ 4 - يىلى 6 - ئايدا يېڭىسار، تۇرپان ناھىيىلىرىگە؛ 8 - ئايدا يەنە تۇرپان، مارالبېشى ناھىيىلىرىگە؛ 9 - ئايدا

① «ئىستىغپارە ھۆجرىسىدا يېزىلغان مەكتۇبلار»، A توپلام، 1 - قىسىم يۇقىرىغا يوللانغان ئالاقىلەر (2 - قىسىم)

لوپنۇر ناھىيىسىگە؛ 10 - ئايدا يەنە تۇرپان، پىچان، چەرچەن ناھىيىلىرىگە؛ 11 - ئايدا يەنە تۇرپان ناھىيىسىگە پەرمان چۈشۈرۈپ، بۇ ناھىيىلەرنىڭ ئامبالىرىغا شۇ جايلاردا سۇ قۇرۇلۇشلىرىنى ئېلىپ بېرىشنى ياكى سۇ قۇرۇلۇشلىرىنىڭ ئورۇندىلىش ئەھۋالى، ئۇنۇم بېرىش ئەھۋالى قاتارلىق ئىشلارنى مەلۇم قىلىشنى تاپىلىدى. مىنگونىڭ 5 - يىلى يەنە كۇچا، ئۇچتۇرپان، شايار ناھىيىلىرىنىڭ ئامبالىرىغا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، ئۇلارغا تېرىغىلى بولىدىغان يەرلەردىن پايدىلىنىپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ تېرىقچىلىقىنى يولغا قويۇشنى تاپىلىدى؛ مىنگونىڭ 5 - يىلى 4 - ئايدا، ئەسلى قەشقەرنىڭ دوتەي (ۋالىيسى) ۋاڭ بىڭگۇننى پاختىكارلىق مۇدىرى قىلىپ تەيىنلەپ پاختا ئىشلەپچىقىرىشقا ئەھمىيەت بېرىشكە باشلىدى؛ مىنگونىڭ 5 - يىلى 7 - ئايدا، شەنشىگە نېفىت قىزىش ۋە نېفىت ئايرىشنىڭ يېڭى ئۇسۇلىنى ئۆگىنىپ كېلىشكە ئادەم ئەۋەتتى؛ 7 - يىلى 9 - ئايدا، روسىيە نېفىتىغا بايقۇت ئېلان قىلىپ، شىنجاڭنىڭ ئۆزىدە ئايرىلغان نېفىتنىڭ بازىرىنى ئېچىش ئۈچۈن، مەبلەغ جەمغۇرۇش شەكلى بىلەن كىرسىن شىركىتى قۇردى؛ 7 - يىلى 12 - ئايدا، لى رۇڭنى ئىچكى ئۆلكىلەرگە بېرىپ توقۇمچىلىق سانائىتىنى تەكشۈرۈش ۋە توقۇمچىلىق ماشىنىلىرىنى سېتىۋېلىش ئىشلىرىنى بېجىرىشقا ئەۋەتتى، تۇرپاندا ئۇلۇگىلىك توقۇمچىلىق فابرىكىسىنى سىناق قىلىپ قۇردى؛ 5 - ئاينىڭ 3 - كۈنى ھەربىي ۋە مۇلكىي ئىدارىلارغا ئومۇمىيۈزلۈك خوتەن ساماندا قەغەزى ئىشلىتىش توغرىسىدا يۇلىيورۇق چۈشەردى ھەمدە بۇ ھەقتە ئالتە ماددىلىق قائىدە تۈزۈپ چىقىپ، خوتەنىنىڭ قەغەزچىلىق ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئۆسۈشىگە ئىلھام بەردى ۋە باشقىلار. بۇ تەدبىرلەر ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئىشلىرىنىڭ ئەسلىگە كېلىشىدە مەلۇم رول ئوينىدى.

روسىيە ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنى غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، پۈتۈن دۇنيادىكى جاھانگىرلار روسىيىدە يۈز بەرگەن ئىشنى دەھشەتلىك بالايىئاپەت دەپ قاراپ، يېڭىلا دۇنياغا كەلگەن سوۋېت ھاكىمىيىتىنى تەرەپتىن قورشاپ، ئۇنى بۆشۈك ئىچىدىلا ئۇجۇقتۇرۇۋېتىشكە ئۇرۇندى. روسىيىدىكى ھەر قايسى ئەكسىلئىنقىلابىي كۈچلەر بىرلىشىپ، جاي - جايلاردا ئەكسىلئىنقىلابىي توپىلاڭ كۆتەردى. 1920 - يىلىنىڭ باشىدا، سىبىرىيىدىكى ئەكسىلئىنقىلابىي قوراللىق كۈچلەر بولشېۋىكلارغا ئومۇمىيۈزلۈك ھۇجۇم قوزغىدى. ئىنقىلابنى ئاخىرغىچە ئېلىپ بېرىپ، جايلاردىكى ئەكسىلئىنقىلابىي توپىلاڭنى ئۆزۈل - كېسىل يوقىتىش ئۈچۈن، سوۋېت ھاكىمىيىتى ھەر قايسى سەپلەردە ئاقلار بىلەن كۆرەش قىلىشنى قارار قىلدى. 1920 - يىلىنىڭ باشىدا، سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنىڭ شەرقىي سەپتىكى ئاقلار بىلەن قىلغان ئۇرۇشى ئېلىمىزنىڭ چۆچەك، بۆرتالا، ئىلى، قەشقەر قاتارلىق چېگرا رايونلىرىغا يېقىن جايلاردا ئېلىپ بېرىلغانىدى. شۇ چاغدا ياڭ زىڭشىن روسىيىدىكى ئەكسىلئىنقىلابىي ئاق گۇاردىيىچى باندىتلارنىڭ جەزمەن مەغلۇپ بولىدىغانلىقىنى بىلگەن ھەمدە روسىيىدىكى ئىچكى ئۇرۇشنىڭ ئېلىمىزنىڭ چېگرا رايونلىرىغا بولىدىغان تەسىرىگە يېقىندىن دىققەت قىلغانىدى. ئاق گۇاردىيىچى باندىتلار سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى تەرىپىدىن مەغلۇب قىلىنغاندىن كېيىن، ياڭ زىڭشىن بۇ ئاق گۇاردىيىچى باندىتلار «نۇرغۇن جەڭلەرنى قىلغان ئەسكەرلەر بولسىمۇ ئەمدى ئېسىگە كېلەلمەيدۇ، ... يېڭىلگەن بۇ ئەسكەرلەر يېڭى پارتىيە (بولشېۋىكلارنى دېمەكچى) گە قارشىلىق كۆرسىتىشتە كۆچى يەتمەيدۇ، ئەمما شىنجاڭغا بۇزغۇنچىلىق قىلىشقا بولسا كۈچى (ھېنىشېۋىكلارنى دېمەكچى) يېتىپ ئاشىدۇ»*

* «ئىستىغپارە ھوجرىسىدا يېزىلغان مەكتۇبلار»: «ئىلى ھەربىي ۋالىيىسىغا مەغلۇب بولۇپ شىنجاڭغا كىرگەن روس ئەسكەرلىرىگە قورال كۆچى بىلەن ھۆكۈمەت قىلماسلىق توغرىسىدا بىرلىگەن يىغىلىشى»، «ئىلىدىكى ياڭ ئەلچىنىڭ ئالىنىكوۋنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدا يوللىغان مەلۇماتىغا بىرلىگەن جاۋاب».

دەپ ناھايىتى توغرا مۇلچەرلىگەنىدى. شۇڭا ئۇ ئۆزىنىڭ «بىتەرەپلىكى» دە چىڭ تۇرغانىدى، ئۇ «روسىيىدىكى كونا - يېڭى ئىككى پارتىيە بىر - بىرى بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتىدۇ، مەيلى قايسى يەڭسۇن، قايسى يېڭىلسۇن، دۆلىتىمىز ئۇنىڭغا باشتىن - ئاخىر ئارىلاشماسلىقى كېرەك، بىتەرەپ مەۋقەدە چىڭ تۇرۇش ئەڭ ياخشى چارە»* دەپ قاراپ، سىدورۇ ۋە بردىيانى تىسىۋ، ئالېنكوۋ، دۇتوۋلارنىڭ باشچىلىقىدىكى مەغلۇب بولغان ئاق گۋاردىيىچىلەرنىڭ چۆچەك ۋە ئىلى قاتارلىق جايلارغا چېكىنىپ كىرىۋېلىشىنى تۇرلۇك ئامالدار بىلەن توسقانىدى. كېيىن قىزىل ئارمىيە قوغلاپ زەربە بېرىپ قىستاپ كەلگەنلىكىتىن، مەغلۇب بولغان بۇ ئاقلار قوشۇنى شىنجاڭنى ئۆزلىرىنىڭ چېكىنىش يولى دەپ قاراپ، تارغاباتاي تەرەپكە ئون مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى كىرىۋالدى، ئىلى تەرەپكە نەچچە مىڭ ئادەمنى كىرىۋالدى. بۇنداق ۋەزىيەتتە، ياڭ زېڭشىن ئەسكىرىي كۈچى، ئوزۇق - تۈلۈك، خىراجەت ئىنتايىن قىيىن بولۇۋاتقان شارائىتتا، لەشكەر يۆتكەپ، ئىلى، تارباغاتاي تەرەپلەرنىڭ مۇداپىئەسىنى كۈچەيتتى ھەم قورالىق قىسىم ئەۋەتىپ، مەغلۇب بولۇپ چېكىنىپ كىرىۋالغان ئاق باندىتلار قوشۇنىنىڭ ھەممىسىنى قورالسىزلاندۇرۇپ، مەخسۇس ئورۇن بەلگىلەپ، ئەسكەر ئەۋەتىپ نازارەت ۋە كونترول قىلىپ، روسىيىدىكى ئۇرۇش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن مۇۋاپىق بىر تەرەپ قىلىشنى كۈتۈپ تۇردى. 1921 - يىل 5 - ۋە 9 - ئايدا، ياڭ زېڭشىن سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى بىلەن كېلىشىپ، سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنىڭ ئېلىمىز چېگرىسى ئىچىگە كىرىپ، داۋاملىق قارشىلىق كۆرسىتىۋاتقان قالدۇق ئاق باندىتلارنى قوغلاپ يوقىتىشقا ماقۇل بولدى. ياڭ زېڭشىن ھۆكۈمىتى قورالسىزلاندۇرۇلغان ئاق باندىتلارنىڭ ھەربىي خادىملىرىدىن ئۆز دۆلىتىگە قايتىشنى خالايدىغانلىرىغا

* «ئىستىغپارە ھۆججىتىدا يېزىلغان مەكتۇبلار» 1 - توپلام: «چۆچەك مۇئاۋىن سانغۇنى مافۇمىڭغا روسىيىنىڭ مالمانچىلىقىغا قارىتا بىتەرەپلىك مەيدانىدا چىڭ تۇرۇش توغرىسىدا بېرىلگەن جاۋاب»

كۆرستىلگەن يول ۋە چېگرىدىن ئۆتىدىغان جاي بويىچە ئۆز دۆلىتىگە قايتىشىغا رۇخسەت قىلدى. ئۆز دۆلىتىگە قايتىشنى خالىمايدىغان جاھىل ئاق ئورۇسلارغا قارىتا، ئۇلارنى ئىمكانقەدەر ئىچكى رايونلار ئارقىلىق باشقا جايلارغا كېتىشكە سەپەرۋەر قىلدى. ئالېنكوۋ قاتارلىق بىر قىسىم ئاق ئورۇس باندىتلىرى ئۆز دۆلىتىگە قايتىپ سوۋېت ھاكىمىيىتىگە تەسلىم بولۇشقىمۇ ئۇنىمايى، باشقا ئەللەرگە كېتىشكىمۇ ئۇنىمايى، ئۇزاقتىچە شىنجاڭدا قېچىپ يۈرۈپ، شىنجاڭنى ئۆزلىرىنىڭ سوۋېتكە قارشى بازىسى قىلىشقا ئۇرۇندى، ھەتتا كۆمۈپ قويغان قوراللىرىنى قېزىپ چىقىپ، ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلاردا پاراكەندىچىلىك سېلىشقا تەييارلاندى. بۇلارغا قارىتا، ياڭ زىڭشىن كەسكىن تەدبىر، جۈملىدىن ھەربىي تەدبىر قوللىنىپ، ئۇلارنى قوراللىرىنى تاپشۇرۇپ، ئۆزى بەلگىلىگەن سىياسەتكەبويسۇنۇشقامەجبۇرقىلدى.

مەغلۇب بولغان رۇس ئەسكەرلىرىنىڭ ئېلىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونىغا كىرىۋېلىشىدىن ئىبارەت بۇنداق قىيىن مەسىلىنى ياڭ زىڭشىننىڭ بىر قەدەر ئاقىلانە ئۇسۇل بىلەن ھەل قىلىشى ئېلىمىزنىڭ چېگرا رايونىنىڭ تىنچلىقى ۋە ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تەرتىپىنىڭ مۇقىملىقىغا نىسبەتەن مۇھىم رول ئوينىدى. 1928 - يىلى، ياڭ زىڭشىن ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى فەن ياۋنەن قاتارلىق كىشىلەر بىلەن سىياسىي كۆز قاراشتا كېلىشەلمىگەنلىكتىن، فەن ياۋنەن تەرىپىدىن قەتل قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭنىڭ بىر قەدەر مۇھىم بولغان دەۋرى ئاخىرلىشىپ، سىياسىي گۇرۇھلار ئوتتۇرىسىدىكى قالايمىقان ئۇرۇش باشلىنىپ كەتتى.

ئون ئىككىنچى باب
«4 - ماي» ھەرىكىتىدىن ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا قەدەر بولغان مەزگىلدىكى شىنجاڭ

1 - بۆلۈم قۇمۇلدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ جىن شۇرپىنغا قارشى كۈرىشى

1917 - يىلى، روسىيەدىكى ھەرمىللەت ئەمگەكچىلىرى لېنىن رەھبەرلىكىدە ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلابىنىڭ ئۇلۇغ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈردى. ئۆكتەبىر ئىنقىلابى ئىنسانىيەت تارىخىدا يېڭى ئىرا ئېچىپ، دۇنيا پرولېتارىيات ئىنقىلابى ۋە شەرقتىكى ئېزىلگۈچى مىللەتلەرنىڭ ئازادلىق كۈرىشى ئۈچۈن شانلىق ئۇلۇگە تىكلەپ بەردى. روسىيەدە ئىنقىلابىي ھۆكۈمەت قۇرۇلۇش بىلەنلا، جاھانگىر روسىيەنىڭ جۇڭگو بىلەن تۈزگەن بارلىق تەڭ ھوقۇقسىز شەرتنامىلەرنىڭ بىكار قىلىنغانلىقىنى، جاھانگىر روسىيەنىڭ جۇڭگودىكى بارلىق ئىمتىيازلىرىنىڭ بىكار قىلىنغانلىقىنى جاكارلىدى. بۇ ھال مەملىكىتىمىز خەلقىنى زور دەرىجىدە ئىلھاملاندۇرۇپ، ھەر

مىللەت خەلقىمىزنىڭ ئۆكتەبر ئىنقىلابىغا بولغان ھېسداشلىقىنى چوڭقۇرلاشتۇردى. جۇغراپىيە جەھەتتىكى قوشنىدارچىلىق مۇناسىۋىتى تۈپەيلىدىن، ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان شىنجاڭ رايونىدىمۇ ئۆكتەبر ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى ئىنتايىن كۆرۈنەرلىك بولدى.

روسىيە ئۆكتەبر سوتسىيالىستىك ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسىگە ئەگىشىپ، سوتسىيالىزم ئىدىيىسى مەملىكىتىمىزدە تارقىلىشقا، مىللىي ئويغىنىش بارلىققا كېلىشكە باشلىدى. يولداش ماۋ زېدۇڭ مۇنداق دېگەنىدى: «ئۆكتەبر ئىنقىلابىنىڭ زەمبىرەك ئاۋازى بىزگە ماركسىزم، لېنىنىزمنى ئېلىپ كەلدى. ئۆكتەبر ئىنقىلابى پۈتۈن دۇنيانىڭ، شۇنىڭدەك جۇڭگونىڭ ئىلغارلىرىنىڭ پرولېتارىيات دۇنيا قارىشىنى مەملىكەتنىڭ تەقدىرىنى كۆزىتىدىغان قورال قىلىپ، ئۆز مەسىلىرىنى يېڭىباشتىن مۇھاكىمە قىلىپ چىقىشىغا يارىدەم قىلدى. روسىيە لىنكلەرنىڭ يولى بىلەن مېڭىش ــ خۇلاسە ئەنە شۇ بولدى»*. جۇڭگو ئىنقىلابى دۇنيا پرولېتارىيات ئىنقىلابىي ھەرىكىتى بىلەن بىرلىشىپ، سوتسىيالىستىك دۇنياۋى ئىنقىلابنىڭ بىر قىسمىغا ئايلىنىشقا باشلىدى. جۇڭگو پرولېتارىياتنىڭ كۈچى ئۇلغىيىپ، جۇڭگو ئىنقىلابى كونىچە بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابتىن يېڭىچە، پرولېتارىيات رەھبەرلىكىدىكى بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابقا يەنى يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابقا ئايلىنىشقا باشلىدى. 1919 - يىلى مەملىكىتىمىزدە پارتلىغان، جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش يولىدىكى ھەيۋەتلىك «4 - ماي» ۋەتەنپەرۋەرلىك ھەرىكىتى جۇڭگو يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ باشلانغانلىقىدىن

* «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» 4 - توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 656 - بەت.

دېرەك بەردى. «4 - مەي» ھەرىكىتى داۋامىدا، جۇڭگو پرولېتارىياتى ئۆزىنىڭ جەڭگىۋار قۇدرىتىنى نامايان قىلىپ، ھەرىكەتنى تېز غەلبىگە ئېرىشتۈردى. مانا بۇ، جۇڭگو پرولېتارىياتىنىڭ جۇڭگو ئىنقىلابىغا رەھبەرلىك قىلىشتىن ئىبارەت تارىخىي ۋەزىپىنى ئۆز زىممىسىگە ئالالايدىغان كۈچ - قۇدرەتكە ئىگە بولغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەردى.

1921 - يىلى 7 - ئايدا، جۇڭگو ئىشچىلار سىنىپىنىڭ سىياسىي پارتىيىسى — جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى قۇرۇلدى. ماركسىزم - لېنىنىزملىق سىياسىي پارتىيە — جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى بارلىققا كېلىشى بىلەنلا، جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ قىيابېتى يېڭىچە تۈس ئالدى. جۇڭگو خەلقى ئىدىيە ۋە تۈرمۇش جەھەتتە غايەت زور ئۆزگىرىش ياسىدى. پارتىيە قۇرۇلۇش بىلەنلا ئىشچىلار سىنىپىغا ۋە خەلق ئاممىسىغا رەھبەرلىك قىلىپ، جاھانگىرلىككە، فېئودالىزمغا قارشى كۈرەش ئېلىپ بېرىپ، ناھايىتى تېزلا جۇڭگو خەلقىنىڭ مىسلى كۆرۈلمىگەن يادرو كۈچىگە ئايلاندى.

«4 - مەي» ھەرىكىتىدىن كېيىن، ئۇيغۇر خەلقى ۋە شىنجاڭدىكى باشقا مىللەت خەلقلىرى يەنىلا فېئودال مىلىتارىست ھۆكۈمەتنىڭ مۇستەبىتلىك ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا تۇرۇۋەردى. ياڭ زېڭشىن ئۇزۇن مۇددەتكىچە بېكىنمىچىلىك قىلىپ، خەلقنى نادانلىقتا تۇتۇش سىياسىتىنى قوللاندى. ئۇ شىمالىي مىلىتارىستلار ھۆكۈمىتىنىڭ مۇددىئاسىغا ئاساسەن، روسىيە ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىدىن «قاتتىق مۇداپىئەلىنىپ»، ئۇنىڭغا بارلىق كۈچى بىلەن قارشى تۇردى. ئۇ ئەسكەر ئەۋەتىپ غۇلجىدا يۈز بەرگەن «غوۋغا» نى باستۇردى، لېكىن ئۇ يەنە «توقۇنۇشۇپ قالماي، تىنچ مۇئامىلىدە بولۇش» نى تەشەببۇس قىلىپ: «بىر بۇلۇڭدا چاتاق

چىقىپ قالسا، چېگرانىڭ ھەممىلا يېرىدە جىددىيلىك پەيدا بولىدۇ. تاشقى جەھەتتىن ئاپەت يۈز بەرسە، ئىچكى جەھەتتىن قالايمىقانچىلىق چىقىپ، يىغىشتۇرۇلغىلى بولماي قالىدۇ»، دەپ قارىدى. ئۇ يەنە روسىيە ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىنىڭ يېڭى كونسۇل ئەۋەتىشىگە توسقۇنلۇق قىلدى①؛ بولشېۋىكلار تەرىپىدىن ئىلى پوچتىخانىسىغا ئەۋەتىلگەن خادىمنى چار روسىيە كونسۇلىنىڭ مۇددىئاسى بويىچە قوغلاپ چىقىرىۋەتتى؛ ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرىنى «رادىكاللار» ۋە «رادىكاللىزم»② دەپ ئاتىدى؛ مەملىكەت ئىچىدە چىقىدىغان بارلىق ئىلغار گېزىت - ژۇرنال، كىتابلارنىڭ شىنجاڭغا كەلتۈرۈلۈشىنى قاتتىق مەنئى قىلدى. «شىنجاڭ سەددىچىن سېپىلىنىڭ سىرتىدا يالغۇز تۇرىدۇ»، «روسىيىنىڭ يېڭى پارتىيىسى سوتسىيالىزمنى، مۇلۇكنى ئومۇمنىڭ قىلىش تۈزۈمىنى بارلىق كۈچى بىلەن تەشۋىق قىلىپ تارقىتىدۇ»، «بۇ يېڭى پارتىيىنىڭ زەھەر تارقىتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش كېرەك، ئالدىنى ئېلىشنىڭ ئۇسۇلى يالغۇزلا پوچتا يوللانمىلىرىنى تەكشۈرۈشتىنلا ئىبارەت بولۇپ قالماسلىقى لازىم، ئۇلارنىڭ يازما ماتېرىياللىرىمۇ كىشىلەرنى ئاسان تەۋرىتىپ قويىدۇ، شۇڭا، پوچتا يوللانمىلىرىنى تەكشۈرۈش كەم بولسا بولمايدىغان ۋاستە. روسىيىدە قالايمىقانچىلىق بىر كۈن مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىكەن، شىنجاڭنىڭ پوچتا يوللانمىلىرىنى تەكشۈرۈشىنى بىر كۈنمۇ توختىتىشقا بولمايدۇ»③ دەپ تەكىتلىدى. ياڭ زېڭشىن خەلقنى

① «جۇڭگو - روسىيە مۇناسىۋىتىگە ئائىت تارىخىي ماتېرىياللار — شىنجاڭنىڭ چېگرا مۇداپىئەسى» 8 -، 21 -، 56 -، 57 - بەتلەر.

② يۇقىرىقى كىتاب، 107 -، 109 -، 116 -، 123 - بەتلەر.

③ «ئىستىغپارە ھۆججىتىدا يېزىلغان مەكتۇبلار» نىڭ داۋامى، 2 - جىلد، 11 - بەت

نادانلىقتا تۇتۇش ۋە قامال قىلىش سىياستىنى يولغا قويغانلىقتىن، پۈتۈن مەملىكەتنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن «4 - ماي» ۋەتەنپەرۋەرلىك ھەرىكىتى ۋە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە جۇش ئۇرۇپ قانات يايغان كۆپ قېتىملىق ئىنقىلابىي كۈرەشلەرنىڭ ھېچقايسىسى ئۇيغۇر خەلقى ۋە شىنجاڭدىكى باشقا مىللەت خەلقلىرى ئارىسىدا روشەن تەسىر قوزغىيالمىدى. شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى تۇختام سۈدەك سىياسىي جەمجىتلىق ئىچىدە قالدى. لېكىن كۆرۈنۈش جەھەتتىكى بۇنداق سىياسىي جەمجىتلىق خەلق ئاممىسى بىلەن فېئودال مىلىتارىست ھۆكۈمەت ئوتتۇرىسىدىكى كۈندىن - كۈنگە ئۇلغىيىۋاتقان زىددىيەتنى يوشۇرۇپ قالالمايتتى. شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ فېئودال مىلىتارىست ھۆكۈمەتكە بولغان كۈچلۈك نارازىلىقى فېئودال مىلىتارىستلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا بۆلۈنۈش پەيدا قىلدى. ئەينى ۋاقىتتا بىرقەدەر ئىلغار ئىدىيىدىكى بىر قىسىم ياش ئەمەلدارلار ياكى زېڭشىننىڭ شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشتىكى بىر يۈرۈش فېئودال مۇستەبىتلىك سىياسىتىگە قارشى تۇردى. ئۇلار فەن ياۋنەننى يادرو قىلىپ، تەدرىجىي ھالدا سىياسىي جەھەتتىن قارشى تۇرغۇچىلارنى شەكىللەندۈرۈپ، ياكى زېڭشىن باشچىلىقىدىكى جاھىللار گۇرۇھىغا قارشى كۈرەش قىلدى. كۈرەش كۈندىن - كۈنگە ئۆتكۈرلىشىپ، ئاخىرى ياكى زېڭشىننى ئېتىپ ئۆلتۈرۈش دەرىجىسىگە بېرىپ يەتتى.

فەن ياۋنەن خۇبىي ئۆلكىسىنىڭ گۇۋىئەن ناھىيىسىدىن بولۇپ، ياپونىيىدىكى ۋاسېدا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ قانۇن فاكۇلتېتىنى پۈتتۈرگەن، چىكى سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە شىنجاڭغا ئوقۇتقۇچىلىق قىلىشقا ئەۋەتىلگەنىدى، ئۇ شۇ چاغلاردىلا خېلى ئىنقىلابىي ئىدىيىگە ئىگە كىشى ئىدى. ئۇ شىنخەي

ئىنقىلابى مەزگىلىدە ئېچكىرىگە قايتىپ كېتىپ، 1918 - يىلى يەنە قايتىپ كېلىپ ئۆرۈمچىگە دوتەي بولغانىدى، 1926 - يىلدىن كېيىن خارجى ئىشلار مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى، قوشۇمچە دۇ - دۇ مەھكىمىسى ھەربىي ئىشلار نازارىتىنىڭ نازىرى ۋە باشقا خىزمەتلەردە بولغان. ئۇ زېرەك ھەم قابىلىيەتلىك، تۇرمۇشتا بەكمۇ ئاددىي - سادا، سىياسىي ساھەدىكىلەر، سودىگەرلەر، ھەربىيلەر، ياش ئوقۇغۇچىلار، ھەر مىللەت يۇقىرى قاتلام كىشىلىرى ۋە دىنىي رەھبەرلەر بىلەن ئالاقىسى بار كىشى ئىدى. ئۇ: ياڭ زېڭشىن شىنجاڭدا خەلقنى نادانلىقتا تۇتۇش سىياسىتىنى يولغا قويۇپ، مىللىي زىددىيەتنى پايدىلىنىش ئارقىلىق ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەپ، سىياسىي جەھەتتىن ئىنتايىن چىرىكلىشىپ، قاباھەتلىشىپ كەتتى، دەپ قارايتتى. شىنجاڭنى ئوبدان باشقۇرۇش ئۈچۈن، سىياسىي جەھەتتىن ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش، مىللەتلەرگە مۇتلەق باراۋەرلىك ئاساسىدا ئوخشاش مۇئامىلە قىلىش، بۇنىڭ ئۈچۈن دەرھال مىللىي باراۋەرلىك سىياسىتىنى يولغا قويۇش، مالىيەنى تەرتىپكە سېلىش، خىيانەتچىلىكنى يوقىتىش، مائارىپنى راۋاجلاندۇرۇش، ھەربىي قىسمنى تەرتىپكە سېلىشتىن ئىبارەت بەش ئىشنى ئىشلەشنى تەشەببۇس قىلاتتى. ئۇنىڭ بۇ تەشەببۇسى ئۇيغۇر ياشلىرى ئىچىدە تارىلىپ ۋە ئۇلارنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشىپ، مەلۇم تەسىر پەيدا قىلدى. قارشى تۇرغۇچىلارنىڭ ئىددىيىسى بىر قەدەر ئىلغار بولۇپ، كونا سىياسەتنىڭ ئورنىغا يېڭى سىياسەتنى دەسستىشنى ئارزۇ قىلسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئاممىنى قوزغاشنى بىلمەي، مەسىلىنى سىياسىي ئۆزگىرىش قىلىش ئارقىلىق ھەل قىلىشنىڭ كويىدا بولۇشتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلار 1928 - يىلى 7 - ئاينىڭ 7 - كۈنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك رۇسچە سىياسىي - قانۇن مەكتىپى بىرىنچى قارار ئوقۇ-

غۇچىلىرىنىڭ ئوقۇش پۈتتۈرۈش مۇراسىمىدىن پايدىلىنىپ، ياڭ زېڭشىننى ئېتىپ ئۆلتۈردى. مانا بۇ، شىنجاڭ تارىخىدا «7 - ئىيۇل سىياسىي ئۆزگىرىشى» دەپ ئاتالدى. جاھىللار گۇرۇھى دەرھال ئەسكەر چىقىرىپ سىياسىي ئۆزگىرىشنى باستۇرۇپ، فەن ياۋنەن قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى قولغا ئېلىپ ئۆلتۈرۈۋەتتى، سىياسىي ئۆزگىرىش ئۇزۇل - كېسىل مەغلۇپ بولدى.

«7 - ئىيۇل سىياسىي ئۆزگىرىشى» دىن كېيىن سابىق مەمۇرىي ئىشلار نازارىتىنىڭ نازىرى جىن شۇرېن پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ شىنجاڭنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى تارتىۋالدى. جىن شۇرېن ياڭ زېڭشىننىڭ جەندىسىگە پۈتۈنلەي ۋارىسلىق قىلىپلا قالماي، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە تېخىمۇ ئېغىر باج - سېلىق، ئالۋان - ياساقلارنى سالدى ۋە مىلىتسىيە زۇلۇم سىياستىنى يۈرگۈزدى. مەسىلەن: جىن شۇرېن تەختكە چىقىپلا ھەربىي قوشۇننى كېڭەيتىپ، گەنسۇلۇق ھەربىيلەردىن پايدىلىنىپ ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى مۇستەھكەملىدى. ھەربىي قوشۇن كېڭەيتىلگەنلىكتىن، ھەربىي چىقىم بەك كۆپەيىپ كەتتى. پۇل پاخاللىشىپ، قەغەز پۇلنىڭ كۇرسى چۈشۈپ، مال باھاسى ئۆرلەپ كەتكەنچە قايتا تۆۋەنلىمەيدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلدى. جىن شۇرېن ئىچكى - تاشقى سودىنى مونوپول قىلىۋېلىپ، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ئەلتىبىرە شىركىتى قۇرۇپ، ھۆكۈمەت نامىنى سۈيىئىستېمال قىلىپ، ئۆلكە بويىچە يۇڭ - تېرە سودىسىنى مونوپول قىلىۋالدى؛ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى ئەلتىبىرىنىڭ ھەممىسىنى مەزكۇر شىركەتكە سېتىپ بېرىشكە مەجبۇر قىلدى. بۇ شىركەت تېرە - يۇڭلارنى ھۆكۈمەت بەلگىلىگەن ئەرزان باھادا سېتىۋېلىپ، بىر ئايلاندۇرۇپلا ئون ھەسسىگە

يېقىن يۇقىرى باھادا سېتىپ كۆپلەپ پايدا ئالدى. ئۇ يەنە يۇرتداشلىق مۇناسىۋىتىدىن پايدىلىنىپ ئۆز يېقىنلىرىنى يۆلەپ، شەخسىي تەسىر كۈچىنى ئاشۇردى. شۇڭا جىن شۇرېن ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەندىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىغا ئېغىر ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈرۈپلا قالماي، يەلكى سىياسىي جەھەتتىمۇ داۋالغۇپ تۇرىدىغان ئەنسىز ھالەتنى شەكىللەندۈرىدى*. شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۇرمۇشى جىن شۇرېنغا ھۆكۈمرانلىق قۇل قىلىشى ئارقىسىدا ئىنتايىن قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن قۇمۇل خەلقىنىڭ جىن شۇرېنغا قارشى كۈرىشى پارتلىدى.

ئەينى ۋاقىتتا، قۇمۇل رايونىدا قۇمۇلنىڭ ۋاڭلىقى ئاتىدىن بالىغا مىراس بولۇپ قالىدىغان ئىمتىياز تۈزۈمى يەنىلا ساقلىنىپ كېلىۋاتاتتى. بۇ ئىمتىياز تۈزۈمى 1697 - يىلى (كاڭشىنىڭ 36 - يىلى) دىن تارتىپ شەكىللەنگەن ۋە مۇقىملىشىپ كەلگەنىدى. 1762 - يىلى شىنجاڭدا ھەربىي مەھكىمە تۈزۈمى تۈرغۇزۇلغانىدىمۇ، 1884 - يىلى شىنجاڭ مەمۇرىي ئۆلكىگە ئۆزگەرتىلگەنىدىمۇ، 1911 - يىلى شىنخەي ئىنقىلابى بولغانىدىمۇ بۇ تۈزۈم ئۆزگەرتىلمىگەنىدى. قۇمۇل ۋاڭىنىڭ 40 مىڭ مودىن ئارتۇق يېرى بولۇپ، ئۇنىڭ مۇتەلەق كۆپ قىسمىنى تېرىش ۋە ھوسۇللىنى يىغىش ئىشلىرىنى دېھقانلار ھەقسىز ئىشلەپ بېرەتتى. دېھقانلار ئۆزلىرىنىڭ ئازغىنا يېرىدىن چىققان ھوسۇل ئۈچۈن بەلگىلىمە بويىچە يەنە ئاشلىق تاپشۇراتتى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە سۇ ھەققى، جازانە ۋە ئۆشرە - زاكات دېگەنگە ئوخشاش ئېكسپىلاتاتسىيىگە ئۇچرايتتى. 1907 - يىلى ۋە 1912 - يىلى قۇمۇل ئۇيغۇر دېھقانلىرى ئېغىر ئېكسپىلاتاتسىيىگە ۋە زۇلۇمغا چىداپ

* بۇرھان شەھىدى: «شىنجاڭنىڭ 50 يىلى»، ئۇيغۇرچە 258 - 267 - بەتلەر.

تۇرالماي قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، ۋاڭلىق تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، مەمۇرىي تۈزۈمنى يولغا قويۇشنى تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، باستۇرۇۋېتىلدى. 1930 - يىلى 3 - ئايدا، قۇمۇل ۋاڭى شا مەخسۇت ئۆلۈپ، ئۇنىڭ ئوغۇللىرى نەۋرىسى نەزەر ۋاڭ ۋارىسلىق قىلدى. ۋاڭلىق تۈزۈمىنىڭ بىكار قىلىنىشىنى ئىزچىل ئۈمىد قىلىپ، توختىماستىن ئەمەلىي كۈرەش قىلىپ كەلگەن ئۇيغۇر دېھقانلىرى ئەينى ۋاقىتتا مەمۇرىي تۈزۈمنى يولغا قويۇشنى جىن شۇرېن ھۆكۈمىتىدىن يەنە بىر قېتىم تەلەپ قىلىپ، نەزەرنىڭ ۋاڭلىققا ۋارىسلىق قىلىشىغا قارشى تۇردى. نەزەر ۋاڭ ھاراق - شارابقا، كەيپ - ساپاغا بېرىلگەن، ئايالىلارنى خالىغانچە دەپسەندە قىلىپ يۈرىدىغان چىرىك مۇستەبىت بىرىنسىمە ئىدى. جىن شۇرېن ھۆكۈمىتى ئۇزۇنىڭ مەنپەئىتىنى كۆزدە تۇتۇپ، قۇمۇلدا مەمۇرىي تۈزۈم يولغا قويۇلسا ھۆكۈمەتنىڭ باج - كىرىمىنى كۆپەيتكىلى بولۇپلا قالماي، يەنە گەنسۇدىن چىققان مۇساپىرلارنى ئورۇنلاشتۇرغىلى، بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلدىرغان يەرلەرنى كۆپەيتكىلى، دېھقانچىلىق بېجىنى ئاشۇرۇپ، مالىيەدە كۆرۈلگەن قىزىل رەقەمنىڭ ئورنىنى تولدۇرغىلى بولىدۇ، دەپ قارىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، جىن شۇرېن ھۆكۈمىتى دېھقانلارنىڭ تەلىپىگە ماقۇل بولۇپ، قۇمۇل رايونىدا قۇمۇل، ئاراتۈرۈك، بارىكۆل ناھىيىلىرىنى تەسىس قىلىشنى قارار قىلىپ، بوز يەر ئېچىپ، باج - سېلىق، غەللە - پاراق يىغىشقا كىرىشىپ كەتتى. لېكىن جىن شۇرېن نەزەر ۋاڭنى تىزگىنلەپ تۇرۇش ئۈچۈن، ئۇنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئالىي مەسلىھەتچىلىكىگە تەيىنلەپ، ئۇرۇمچىدە تۇرىدىغان قىلىپ قويدى.

1931 - يىلى، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئۈچ ناھىيىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى رەسمىي ئېلان قىلدى. شۇنىڭ

بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇز يەر ئېچىش ۋە يەر سېلىقى ئىلىش چارىسىنىمۇ ئېلان قىلدى. ئېلان قىلىنغان يەر سېلىقى چارىسىدە: ئۇيغۇر دېھقانلىرىدىن ئۆلكە يەرلەرنى تېرىشنى خالىغانلىرى يەر خېتى ئېلىپ داۋاملىق تېرىسا بولىدۇ، يەر سېلىقى 1930 - يىلدىن باشلاپ ئېلىنمىدۇ، ۋاقىت ئوردىسىغا ھاشارغا ئىشلەپ بېرىش تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلىدۇ؛ ئۇيغۇر دېھقانلىرى داۋاملىق تېرىشنى خالىمىغان ئۆلكە يەرلەر ۋە بۇز يەرلەر پۈتۈنلەي بۇز يەر ھېسابىدا تېرىغۇچىلارغا (ئاساسلىقى خەنزۇلار) غا بېرىلمىدۇ. ئۇلاردىن يەر سېلىقى ئىككى يىل كەچۈرۈم قىلىنمىدۇ، دەپ بەلگىلەندى. ئەينى ۋاقىتتا گەنسۇدا قەھەتچىلىككە ئۇچراپ قېچىپ چىققان بەزى مۇساپىرلار ئەمەلىيەتتە پىشقان ئۆلكە يەرلىرىنى ياكى بىنام يەرلەرنى تېرىدى، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئۇلارغا ئۆكۈز، دېھقانچىلىق سايمانلىرى، ئۇرۇق تارقىتىپ بېرىپ، ئىشلەپچىقىرىشىغا ياردەم بەردى. ئۇيغۇر دېھقانلىرى بولسا، بەلگىلىمە بويىچە ئۆلكە يەرلىرىنى ئالالمىدى. بۇنىڭدىن ئۇلار قاتتىق نارازى بولدى. مەمۇرىي تۈزۈمنى يولغا قويۇش، قۇمۇل ئۇيغۇر دېھقانلىرىنى ۋاقىت - گۇڭلارنىڭ فېئودالىق يانچىلىق تۈزۈمىدىكى ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلدۇرۇش يولىدىكى بىر ياخشى ئىش ئىدى. لېكىن مىللىي باراۋەرسىزلىك ۋە باج - سېلىقلارنىڭ ئېغىرلاپ كېتىشى ئۇيغۇر دېھقانلىرىغا ۋاقىت ئوردىسىنىڭ دېھقانلارنى جىسمانىي جەھەتتىن كونترول قىلىشى بىكار قىلىنغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئورنىغا بېيۇروكرات ھۆكۈمرانلارنىڭ ئېغىر ئېكسپىلاتاتسىيىسى دەسستىلىگەنلىكى، ئاتالمىش مەمۇرىي تۈزۈمنى يولغا قويۇش دېگەن نېمىسى دېھقانلارنىڭ ئەسلىدىكى ئارزۇسىنىڭ ئەكسىچە بولۇپ قالغانلىقىنى ھېس قىلدۇردى. شۇنىڭ ئۈچۈن قۇمۇل دېھقانلىرى يەرلىك ھۆكۈمەتتىن يەر بېجى ئېلىشنى كېچىكتۈرۈشنى تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، يەرلىك

هۆكۈمەت بۇنىڭغا پەرۋا قىلمىدى، دەل مۇشۇ پەيتتە، شوپۇل دېگەن جايدا چېگرا مۇداپىئەسىدە تۇرۇشلۇق ھەربىي قىسىم نىڭ بىر ئوفىتسېرى ئۇيغۇر دېھقانىنىڭ قىزىنى زورلۇق بىلەن خوتۇنلۇققا ئېلىش ۋەقەسى يۈز بېرىپ، جامائەتچىلىكنىڭ غەزىپىكە كېلىپ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشىگەسەۋەبچى بولدى.1931 - يىلى 3 - ئايدا قوزغىلاڭچىلار شۇپۇلدا تۇرۇشلۇق ھەربىيلەرنىڭ پەيجاڭىنى ۋە ئۇنىڭ ئەسكەرلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، قورال - ياراق-لىرىنى تارتىۋالدى. ئارقىدىنلا ئاراتۈرۈك، نوم، ئازغان بۇلاق، توخۇلۇ، باي، تۈزكۆل، تاشۇدلىق قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇرلارمۇ تۈشمۇ تۈشتىن قوزغىلىپ، جىن شۇرېننىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇردى. قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق دىۋىزىيە كوماندىرى لیۇ شىزېڭ نەچچە رەت ئەسكەر ئەۋەتىپ قوزغىلاڭچىلارنى باس-تۇردى. ئۆتكەندە تۆۋەۋر خەلىپە قوزغىلىڭغا قاتناشقان خوجىنىيازھاجى دەل مۇشۇ پەيتتە ئۇيغۇر ئەسكەرلەرنى ۋە ئام-مىنى تەشكىللەپ، تۆن قاراڭغۇسىدا كۆشۈتى تېغىنىڭ جىلغا-سىدا بۆكتۈرمە بولۇپ تۇرۇپ، لیۇشىزېڭنىڭ قوشۇنىغا زەربە بەردى. لیۇ شىزېڭ ئەۋەتكەن بىر باتالىيون قوراللىق ئەسكەر تاغ ئارىسىدا پۈتۈنلەي دېگۈدەل يوقىتىلدى. خوجىنىيازھاجى قۇمۇل ۋاڭ ھاكىمىيىتى ئاستىدا دورغا (رايون باشلىقىغا تەڭ) بولۇپ ئىشلىگەن، كېيىن ۋاڭ ئوردىسىدا مۇھاپىزەتچىلەر قىسى-مىنىڭ باشلىقى بولغان، جۈرئەتلىك، پىداكار، چىقىشقاق كىشى ئىدى. مانا ئەمدى ئۇ ھۆكۈمەتكە قارشى قوراللىق كۈچ-نىڭ رەھبىرى بولۇپ قالدى. قۇمۇل دائىرىلىرى ئۇلارنىڭ قورال كۈچى بىلەن يېڭىش قىيىن ئىكەنلىكىنى چۈشىنىپ، خوجىنىياز-ھاجىنى «كۆندۈرۈش» شەرتلىرىنى قويۇپ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ قورالىنى تاپشۇرۇپ بېرىشىنى تەلەپ قىلدى. خوجىنىيازھاجى تۆمۈر خەلىپە قوزغىلىڭىدىكى ۋەقەدىن ساۋاق ئالغان بولغاچقا،

جىن شۇرىن ھۆكۈمىتى بىلەن مۇرەسسە قىلىشقا ئۇنىمىدى. جىن شۇرىن قۇمۇلدىكى ئەھۋالنىڭ ئېغىرلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، ئۇلارنى باستۇرۇشقا يەنە قوشۇن ئەۋەتتى. بۇ چاغدا باركۆل-دىكى قازاقلارنىڭ ئاقساقىلى ئارىپمۇ خوجىنىيازھاجىغا ئاۋاز قوشتى. خوجىنىيازھاجى بىلەن ئارىپ ھەربىي جەھەتتە ئۇدا غەلىبە قىلىۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن ئۆلكە قوشۇنلىرىنىڭ ئەمەلىي كۈچى ئۇستۈن، ۋاقىت ئۇزىراپ كېتىدىغان بولسا، بەرداشلىق بېرەلمەي قېلىشىمىز مۇمكىن، دەپ ئويلىشىپ، ياش خۇيزۇ ھەربىي ماجۇڭيىڭنى كېلىپ ياردەم بېرىشكە تەكلىپ قىلىپ جيۇچۈەنگە ئادەم ئەۋەتتى*.

ما جۇڭيىڭ گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ لىڭشيا دېگەن يېرىدىن بولۇپ، چىڭخەيدىكى ماچىنىڭ قول ئاستىدا ئىشلەيتتى، كېيىن لىڭشيالىق ماخۇڭبىننىڭ قول ئاستىدا ئىشلىدى. 1930 - يىلى ماجۇڭيىڭ لىڭشيادىن چىقىپ 11 - ئايدا جاڭيېغا كېرىپ، ئۆزىنى گەنسۇ، لىڭشيا، چىڭخەي بىرلەشمە ئارمىيىسىنىڭ باش قوماندانى دەپ ئاتاپ (غەربىي شىمالدا ئۇ «گاسلىڭ» دەپ نامى چىققانىدى)، بىر مەھەل داڭىق قازانغانىدى. 1931 - يىلى مابۇفاڭ قوشۇنلىرى جاڭيېغا ھۇجۇم قىلغاندا، ماجۇڭيىڭ غەربكە قاراپ جيۇچۈەنگە قېچىشقا مەجبۇر بولدى. ئۇ تازا تۇيۇق يولغا كىرىپ قالغاندا، خوجىنىيازھاجى بىلەن يولۇاسنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن، لەشكەر تارتىپ شىنجاڭغا كەلدى. 1931 - يىلى 5 - ئاينىڭ 18 - كۈنى قۇمۇلنىڭ شەرقىدىكى ساۋلاقتا باستۇرۇپ كىردى. ئۇزاق ئۆتمەيلا قۇمۇلنىڭ تاشقى مۇداپىئەسىدىكى ئۆلكە ئەسكەرلىرىنى تارمار قىلىپ، قۇمۇلنىڭ كونا - يېڭە-

* بۇرھان شەھىدى: «شىنجاڭنىڭ 50 يىلى»، ئۇيغۇرچە 285 - 286 - بەتلەر؛ خۇئەر تۆمۇر: «خوجىنىيازھاجى توغرىسىدا ئەسلىمە»، «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى»، ئۇيغۇرچە، 12 - سان، 12 - 14 - بەتلەر.

شەھەرلىرىنى قورشاپ، شەھەرگە بىرقانچە قېتىم ھۇجۇم قىلدى، لېكىن قۇمۇل شەھىرىنىڭ ئىچىدە ئوق - دورا يېتەرلىك، ئاشلىق زاپىسىمۇ كۆپ بولغاچقا، شەھەرنى يېرىم يىلدەك قورشاپ تۇرغان بولسىمۇ زادى ئالالمىدى. كېيىن، ماجۇڭيىڭ باريكۆلگە ھۇجۇم قىلدى، ئۇ يەرنىڭ ساقلاپ ياتقان ئەسكەرلەرنى تەسلىم قىلىپ، ئۆز كۈچىنى زورايتتى. جىن شۇرېن قۇمۇلدىن كەلگەن جىددىي تېلېگراممىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، لىيۇشياۋزۇنى قۇمۇلغا يارەمگە باردىغان قوشۇننىڭ باش قوماندانى، شېڭ شىسەينى سەنمۇجاڭ قىلىپ تەيىنلەپ، ئۇلارنى ھەربىي قوشۇن بىلەن قۇمۇلغا يارەمگە ئەۋەتتى. لېكىن بۇ قوشۇن لياۋدۇنغا بارغاندىن كېيىن، ماجۇڭيىڭ تەرىپىدىن تار مار قىلىنىپ، پۈتۈن قىسىم ھالاك بولدى. لىيۇ شياۋزۇ يەتتەقۇدۇقتا ساقلىنىۋاتقان ئاشلىقنى ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋېتىپ، كۈچۈڭغا قايتىپ كەلدى. بۇ قېتىمقى جەڭدە ماجۇڭيىڭ نىڭ پۈتىغا ئوق تېگىپ ياردار بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، جىن شۇرېن ئىلىدىكى جاڭ پېيىۋەننى باش قوماندانلىققا تەيىنلەپ، ئۇنى قوشۇن باشلاپ بېرىپ ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇدى. ماجۇڭيىڭنىڭ قوشۇنلىرىغا ئۇرۇش قىلىش خوش ياقماي قالغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، جاڭ پېيىۋەن قوشۇنى قۇمۇلغا بېسىپ كىرىپ، قۇمۇلنى قورشاۋدىن قۇتۇلدۇردى. ماجۇڭيىڭ ئۆزىنىڭ سەركەردىسى ماشىمىڭنى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۆلكە ئەسكەرلىرىگە داۋاملىق قارشى تۇرۇشىغا ياردەم بېرىشكە قالدۇرۇپ، ئۆزى قوشۇننى باشلاپ جىۋچۈەنگە بېرىپ، قوشۇننى تەرتىپكە سالدى*.

* ۋاڭ مېڭياڭ: «ماجۇڭيىڭ ۋەقەسىنىڭ باش - ئاخىرى»، «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» 5 - سان، 104 - 138 - بەتلەر؛ بۇرھان شەھىدى: «شىنجاڭنىڭ 50 يىلى»، ئۇيغۇرچە 284 - 289 - بەتلەر؛ «گەنسۇ تارىخ ماتېرىياللىرى» 24 - سان، «ما جۇڭيىڭنىڭ تارىخىغا ئائىت مەخسۇس سان».

خوجىنىيازھاجى ما جۇڭيىڭنىڭ ياردىمىدىن ئايرىلغانىدىن كېيىن، ئۇمۇ قوشۇنىنى باشلاپ دۇڭسەنگە چىقىپ كەتتى. بۇ دەل ياز بىلەن كۈزنىڭ ئارىلىقىدىكى چاغلار بولۇپ، ئوت - چۆپ، چاتقال - قورايلار باراقسان ئۆسكەن مەزگىل بولغاچقا، ئۆلكە قىسىملىرىنىڭ ھەربىكەت قىلىشى قىيىن ئىدى. ئۇزاق ئۆتمەي، جاڭ پېيىۋەن ئىلغا يۆتكىلىپ ئەسلىدىكى ۋەزىپىسىگە قويۇلدى. جىن شۇرېن ئۇنىڭ ئورنىغا دىۋىزىيە كوماندىرى لى خەيرۇنى قۇمۇلنى ساقلاشقا ئەۋەتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە يەنە شېڭ شىسەي، لىيۇ جيېسەنلەرنى «ئالدىنقى سەپ باش قوماندانى» قىلىپ، قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن دېھقانلارنى داۋاملىق قورشاپ يوقىتىشقا ئەۋەتتى.

خوجىنىيازھاجى دۇڭسەنگە چىقىۋالغاندىن كېيىن، ئوزۇق - تۈلۈك، ئوق - دورا ئۆكسۈپ قالدى؛ موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى ئۇنىڭ بىلەن ھۇناسىۋەتلىشىشكە ئادەم ئەۋەتىتى ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرىگە 500 قۇر جۇۋا، پاختىلىق ھەربىي كىيىم، 70 تال مىلتىق، بىرنەچچە ئون ساندۇق ئوق ۋە ئۇن قاتارلىق نەرسىلەرنى ئەكىلىپ بەردى. كېيىن يەنە، مىلتىق، تاپانچا، پىلىموت، ئوق - دورا ۋە باشقا ھەربىي لازىمەتلىكلەرنى بەردى. خوجىنىيازھاجى ئۇيغۇر ياشلىرىدىن 30 نەچچە كىشىنى موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتىگە ئوقۇشقا ئەۋەتتى. يەنە باي سودىگەر، ئاق ئورۇس گىمبرىنكىننىڭ 400 تۆگىگە ئارتىپ توشۇپ كېتىۋاتقان مىلىنى قولغا چۈشۈرۈۋالدى. شۇنداق قىلىپ، خوجىنىيازھاجىنىڭ ئەمەلىي كۈچى بارا - بارا كۈچەيىپ، تاراتىپ، ئون بۇلاق، قورای قاتارلىق جايلاردا ئۆلكە قىسىملىرىغا ئۈزلۈكسىز زەربە بېرىپ تۇردى. لى خەيرۇ لىيۇ جيېسەننى خوجىنىيازھاجى بىلەن ئۇرۇش قىلىشقا ئەۋەتكەنىدى، ئۇلار ماجۇڭيىڭ خوجىنىيازھاجىغا يارەم بېرىش ئۈچۈن گەنسۇدىن قۇمۇلغا ئەۋەتكەن

ماخبييمك قاتارلىق 30 نەچچە كىشىگە ئۇچراپ قالدى. ليۇ جيېسەننىڭ ئەسكەرلىرى ما جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، ئۇرۇشمايلا قاچتى. ليۇ جيېسەن ئېغىر يارىلىنىپ ئۆلدى. شېڭ شىسەي تاغقا چىقىپ خوجىنىيازھاجىنىڭ قوشۇنىنى ئاختۇرۇپ يۈرگەن بولسىمۇ، خوجىنىيازھاجى پەم بىلەن قېچىپ يۈرۈپ شېڭ شىسەيگە زادىلا تۇتۇق بەرمىدى*.

خوجىنىيازھاجىنىڭ غەلىبىسى جىن شۇرېنغا مەسلىنى قورال كۈچىگە تايىنىپ باستۇرۇش ئارقىلىق ھەل قىلغىلى بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلدۇردى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ئادەم ئەۋەتىپ خوجىنىيازھاجىي بىلەن سۆلھ قىلماقچى بولدى. خوجىنىيازھاجى ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى يولۋاس قاتارلىقلارنىڭ پىلانلىشىچە ئارقىسىدا سۆلھ شەرتلىرى ئۈستىدە كېڭىشتى، ئۆلكە تەرەپ ئۇلارغا 400 دادەن بۇغداي، 40 مىڭ سەر ئۆلكە كۈمۈش پۇلى بەرمەكچى، ئۇلار ئۆلكە تەرەپكە 2100 تال مىلتىق تاپشۇرماقچى بولدى. ئۆلكە تەرەپ بۇغداي ۋە پۇللارنى ئېلىپ كەلگەندىن كېيىن، تەقسىم قىلىش جەھەتتە خوجىنىيازھاجى بىلەن يولۋاس كېلىشەلمەي ئۇرۇشۇپ قالدى. ئۆلكە قوشۇنى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۇلارنى جايىلىۋەتمەكچى بولغان جەددىي بىر پەيتتە، يولۋاس شىنجاڭ بىلەن گەنسۇنىڭ تۇتىشىدىغان يېرىدىكى بەرئۇبلىپ، ما جۇڭيىڭنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتتى؛ خوجىنىيازھاجى قوشۇنلىرىنى باشلاپ قۇمۇلغا يۈرۈپ كەتتى. دەل مۇشۇ پەيتتە، تۇرپان ئاستانىلىك مەخسۇت مۆھتى قاتارلىق كىشىلەر قۇمۇل دېھقانلىرى قوزغىلىڭىنىڭ تەسىرى ئاستىدا، 1932 - يىل 11 - ئاينىڭ ئاخىرى

*بۇرھان شەھىدى: «شىنجاڭنىڭ 50 يىلى»، ئۇيغۇرچە، 290 — 304 - بەتلەر؛ خېۋىر تۆمۈر: «خوجانىيازھاجى تۇغرىسىدا ئەسلىمە»، «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» 15 - سان، 6 -، 9 - بەتلەر.

ربدا قوزغىلاڭ كۆتۈردى. ئۇلار ئاستانىسىدە ئۆلكە قوشۇنلىرى بىلەن شىددەتلىك جەڭ قىلىپ بىر ياتالىيوننىڭ بارلىق ئەسكەر - ئوفىتسېرلىرىنى تولۇق يوقىتىپ، نەچچە يۈز دانە مىلىتىق ۋە نۇرغۇن ئوق - دورا غەنىيىمەت ئالدى. ئاستانىدە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلگەنلىكتىن خەۋەر تاپقان تۇرپان، پىچان، توقسۇن دېھقانلىرى ئىنتايىن خۇشال بولغان ھالدا توپ - توپ، گۇرۇھ - گۇرۇھ بولۇپ ئاستانىگە كېلىپ مەخسۇت مۆھتەرنىڭ قورۇسىغا توپلاندى. ئارقىدىنلا تۇرپان شەھىرىنى ئىشغال قىلىپ بولغاندىن كېيىن، پىچانغا بېرىپ 13 كۈن شىددەتلىك جەڭ قىلىپ ئاخىر يېڭىلىپ قالدى. يېڭىلگەن قوزغىلاڭچىلار قۇمۇل تەرەپكە يۆتكىلىپ، شەرق تەرەپتىن كېلىۋاتقان خوجىنىيازھاجىنىڭ قوشۇنى بىلەن ئۇچراشتى. قىسقىغىنا ۋاقىت ئىچىدە، ئۇيغۇر قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ سانى نەچچە ئون مىڭغا يەتتىپ، ھەيۋىسى تېخىمۇ ئاشتى. ئۆلكە قىسىملىرىنىڭ ئۇلارنى باستۇرۇپ كېتەلمەيدىغانلىقىنى چۈشەنگەن جىن شۇرېن پىتىراپ يۈرگەن 2000 ئاق گۋاردىيىچىنى يىغىپ ئۆزلەشتۈرۈپ، ئۇلارنى لۈكچۈنگە ئەۋەتتى، ئۇلار قوزغىلاڭچى قوشۇن بىلەن ئۇچ كېچە - كۈندۈز شىددەتلىك جەڭ قىلدى، تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ باشلىقى مەخسۇت مۆھتى ئۆلتۈرۈلدى*. خەلق قېچىپ تاغقا چىقىپ كەتتى، ئۇلارنىڭ كۆپى شۇ يەردە توڭلاپ ياكى ئاچلىقتىن ئۆلۈپ كەتتى. ئارقىدىن ئۆلكە تەرەپ شۇڭ فايۇنى يەتتەقۇدۇقتىن بېرىپ ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى، شۇڭ فايۇ قەدىمى يەتكەنلىكى يەردە چوڭ قىرغىنچىلىق قىلدى. قوزغىلاڭغا

* ئەيسانىياز: «1931 — 1934 يىللىرىدىكى شىنجاڭ دېھقانلىرى قوزغىلىڭغا دائىر بەزى ئەسلىمىلەر». «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» ئۈرۈمچە 12 - سان، 47 — 61 - بەتلەر.

ئاتناشقانلارنىڭ سانى كۆپ بولسىمۇ، قورال - ياردىمى بولمىغانلىقتىن ئۇياق - بۇياققا قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى، ما جۇڭيىڭ شىنجاڭدا قالدۇرۇپ كەتكەن ما شىمىڭ قاتارلىقلار- مۇ تۇرپانغا بېرىپ، تۇرپاننى ساقلاپ ياتقان ما فۇمىڭ بىلەن بىرلىشىپ، ھىيلە - نەيرەڭ ئىشلىتىپ شۇڭ فايۇنى ئەسىر ئې- لىپ ئۆلتۈرۈۋەتتى. تۇرپاندا تۇرۇشلۇق قىسىملار ئېغىر تېپتىكى قوراللار بىلەن قوراللانغانىدى، ما شىمىڭ بۇ قورال - ياراقلارغا ئىگە بولغاندىن كېيىن، جەڭگىۋارلىقى بىردىنلا كۈچەيىپ كەتتى. ئۇ كىشىلەرنى ئۆزىگە مايىل قىلىش ئۈچۈن، مىللىي قىساس ئالىدىغان قىرغىنچىلىقنى مەنئى قىلىش توغرى- سىدا ئېلان چىقاردى، شۇنىڭ بىلەن تۇرپان شەھىرى ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىمىدى. ئۇزۇن ئۆتمەيلا، شېڭ شىسەي تۇر- پاننى ئىشغال قىلدى، خوجىنىيازھاجى قاتارلىقلار شىمالغا يۆتكەلدى، ما شىمىڭ بىر قىسىم ئادىمىنى ماجەنسا- ئىڭ باشچىلىقىدا توقسۇندىن قاراشەھەرگە ماڭغۇزدى. ما شىمىڭ ئۆزى يەنە بىر قىسىم ئادىمىنى باشلاپ شىمال تەرەپكە ئاتلى- نىپ، 1933 - يىلى 1 - ئايدا چاغاننىڭ ھارپا كېچىسىدىن پايدىلىنىپ بىر ھۇجۇم بىلەنلا داۋانچىڭنى ئېلىپ، ئۇرۇمچىنىڭ جەنۇبىدىكى توسالغۇنى سۈپۈرۈپ تاشلىدى. ما شىمىڭنىڭ ئەس- كەرلىرى شىمالغا قاراپ بىمالال يۈرۈش قىلىپ، ئۆلكە مەر- كىزىنى قورشاپ، غەربىي چوڭ كۆۋرۈك، قىزىل تاغ ئېغىزى قاتارلىق مۇھىم جايلارنى ئىشغال قىلىۋالدى. ئارقىدىنلا مەن- دۇباغا كىرىپ، ئۇرۇمچىدە ساقلىنىۋاتقان ئاشلىقنى توشۇپ كەتتى. جىن شۇرېن قاتتىق ساراسىمگە چۈشۈپ، شېڭ شىسەي قوشۇنىنى ئۇرۇمچىگە جىددىي قايتۇرۇپ كېلىپ، سەندۇبانى تارتىۋالدى، ما شىمىڭ قوشۇنى يەنە تاغقا چىقىۋالدى.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە شىما-

لىي شىنجاڭنىڭ سانجى، قۇتۇبى، مانـاس، ئالتاي قاتارلىق جايلىرىدىمۇ ئارقا - ئارقىدىن قـوزغـىلاڭ كـۆتۈرۈلـۈپ، پۈتۈن شىنـجاڭ تەۋرەپ كەتتى. جىن شۇرېن قوشۇنى ئۆزئارا ھەمدەم بولالمىدى، ئۇرۇمچى ئىنتايىن قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى.

چىرىك، ئىقتىدارسىز جىن شۇرېن ھۆكۈمىتى قۇمۇل قاتارـلىق جايلاردا يۈز بەرگەن دېھقانلار قوزغـىلىڭىنىـڭ زەربىسى ئاستىدا، ھەربىي جەھەتتە ئارقـا - ئارقـىدىـن ھەغلۇبىيـەتكە ئۇچرىدى، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى بوھران كۈندىن - كۈنگە كۈچەيىپ كەتتى، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قاينـاپ - تاشقان نارازىلىق ساداسى ئىچىدە، پۈتۈن ئۆلكىنىڭ ۋەزىيىتىنى تىزگىنلەپ تۇرـدىغان ئىقتىدارىنى پۈتۈنلەي يوقىتىپ قويدى. شۇنىڭ بىلـەن 1933 - يىلى 4 - ئاينىڭ 12 - كۈنى جىن شۇرېن ھۆكۈمـىتى تەركىبىدىكى رادىكال ئىدىيىگە ئىگە بىر قىسىم ياش ئەـمەلدارلار يەنى تاۋ مىڭيۇ، چېن جۇڭ، جاڭ شىڭ، لى شياۋتـىيەن قاتارلىقلار ئۇرۇمچىدە تۇرۇۋاتقان «ئۆزلەشتۈرۈلگەن قوشۇن» — ئاق گۋاردىيىچىلەر بىلەن ئالاقە باغـلاپ، ھەربىي سـىـياسىي ئۆزگىرىش قوزغىدى، جىن شۇرېننى قوغلىۋېتىپ، يېڭـى ھۆكۈـمەت تەشكىللىدى. لىيۇ ژېنلۇڭنى ۋاقىتلىق رەئىس، شېڭ شىسەيـنى ۋاقىتلىق چېگرا مۇداپىئە دۇبەنى قىلىپ بەلگىلىدى.

2- بۆلۈم «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرـىيىتى» نىڭ پەيدا بـولۇشى ۋە ئۇنىڭ يوقىتىلىشى

قۇمۇل دېھقانلىرى ئىنقىلاب قىلىپ قوزغىلاڭ كۆتۈرگەنىدىن كېيىن، جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى

ئۇنىڭغا ئارقا-ئارقىدىن ئاۋاز قوشتى. لېكىن، جەئۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا كۆتۈرۈلگەن ئىنقىلابىي قوزغىلاڭنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى ھەربىي-مولكىي يۇقىرى قاتلام كىشىلىرى ئىگىلىۋېلىپ، پان تۈركىزمنى يولغا قويۇپ، مىللىي قىرغىنچىلىق يۈرگۈزدى، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ھەتتا ۋەتەننى پارچىلاشتا جاھانگىرلار تەرىپىدىن پايدىلىنىپ كېتىپ، دېھقانلار قوزغىلىڭغا پۈتۈنلەي قارشى ئىش قىلدى.

1933-يىلى 2-ئايدا، توقسۇنلۇق تۆمۈر بىلەن ما شىمىڭنىڭ قول ئاستىدىكى ما جەنسالار تۈرپان، قاراشەھەر، لۈكچۈن، كورلا، بۈگۈر، كۈچا، شايار، باي قاتارلىق جايلاردىكى قوزغىلاڭچى قوشۇنغا رەھبەرلىك قىلدى. ئۇلار «ئىسلام دۆلىتى قۇرۇش»، «خەنزۇلارنى يوقىتىپ، مۇسۇلمانلارنى گۈللەندۈرۈش» شوئارىنى كۆتۈرۈۋېلىپ، غەربىكە قاراپ يۈرۈش قىلىپ ئاقسۇغا يېتىپ كەلدى.

بۇ چاغدا، قەشقەر يېڭىشەھەردە تۇرۇۋاتقان دىۋىزىيە كوماندىرى جىن شۇجى جىن شۇرېننىڭ ئىنىسى ئىدى. ئۇ سىياسىي ۋە ھەربىي ئىشلاردىن قىلچە ساۋادى يوق، مەخسۇسلا خەلقنى قاقتى-سوقتى قىلىپ، قاقشىتىشنىلا بىلىدىغان كىشى بولغاچقا، خەلق ئۇنىڭغا چىش-تىرنىقىغىچە ئۆچ بولۇپ كەتكەنىدى. ئۇ قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ ئاقسۇغا يېتىپ كەلگەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەرنى ئاڭلاپ ئالاقزادە بولۇپ، تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن ئەسكەر ئەۋەتتى. بۇ چاغدا ئويلىمىغان يەردىن چىقىپ قارا قاش، خوتەنلەردىمۇ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلۈپ، ۋەزىيەت ئىنتايىن جىددىيلىشىپ كەتتى. تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن ئاقسۇغا ئەۋەتىلگەن قىسىملار تەڭ كېلەلمەي يېڭىلىپ مارالبېشىغا چېكىندى، مۇشۇنداق قىيىن ئەھۋال ئاستىدا، جىن شۇجى ئامالسىزلىقتىن ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى.

قەشقەرنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ھوقۇقى ۋالىي ماشاۋۇنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى. ما شاۋۇ تۆمۈر سىلكىنىڭ قوشۇنى بىلەن ئۇرۇش قىلىش ئۈچۈن مارالبېشىغا يېنىپ ئەسكەر ئەۋەتكەنىدى، ئۇنىڭ ئەۋەتكەن ئەسكەرلىرى ئىككى ئاي تىركىشىپ جەڭ قىلغان بولسىمۇ، ئاخىر پۈتۈنلەي مەغلۇپ بولدى. ما شاۋۇ يەنە قىرغىز قۇشۇنىنى ئەۋەتىپ ئۇلارنى باستۇرۇشنى پىلانلىغانىدى، نەتىجىدە تۆمۈر سىلىك بىلەن ئوسمان قىرغىزنىڭ قوشۇنى بىرلىشىپ، قەشقەر شەھىرىنى بىر ھۇجۇم بىلەنلا ئىشغال قىلدى. ما جەنسائىنىڭ قوشۇنى قەشقەر يېڭىشەھەرگە كىرىۋالدى.

خوتەن رايونىدىكى قوزغىلاڭ دەسلەپتە قارا قاش ناھىيىسىدىن باشلاندى. ئەسلىدە قاراقاشنىڭ ھاكىمى مال ـ دۇنياغا تويمايدىغان ئاچكۆز ئادەم ئىدى، ئۇ يەرلىك مۇشتۇمزورلار بىلەن ئېغىز ـ بۇرۇن يالىشىپ، پۇقرالارنى بوزەك قىلغانلىقتىن، خەلق ئۇنىڭغا ئىنتايىن ئۆچ ئىدى. 1933 ـ يىلىنىڭ بېشىدا جىن شۇ-رېن لاداقتىن بىر تۈركۈم قورال ـ ياراق ئالدۇرۇپ كېلىۋاتقاندا، بۇ قورال ـ ياراقلارنى قاراقاشلىقلار توسۇپ ئېلىۋالدى. ئۇلار تۆمۈر سىلىك ئاقسۇنى ئىشغال قىلغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، مۇھەممەت ئىمىن دامولا بىلەن ئاتۇشلۇق سابىت دامولىنىڭ رەھبەرلىكىدە قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈردى. بۇ ئىككىيلەن ئۆزىنى خەلقنى «قۇتقۇزغۇچى» قىلىپ پەردازلاپ، «دىننى قوغداش» شوئارى ئاستىدا نۇرغۇن ئادەمنى قايمۇقتۇردى. ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئۇلار خوتەننى ئىشغال قىلدى. مۇھەممەت ئىمىن دامولا «خوتەن خانى» بولۇۋېلىپ، ئۆزىنى «ئەمىر» ۋە «پادىشاھ» دەپ ئاتىدى. خوتەن را-يونىدىكى چىرىيە، كېرىيە، لوپ، گۇما، قاغلىق قاتارلىق جايلاردىكى ئامما ئارقا ـ ئارقىدىن قوزغىلىپ قوزغىلاڭغا ئاۋاز قوشتى، بۇ جايلارنىڭ ھەممىسى قىسقىغىنا ۋاقىت ئىچىدىلا قوز-

غىلاڭچىلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى.

ئارقىدىنلا، سابىت داموللا غەربىي شىمالغا قاراپ يۈرۈش قىلىپ گۇما، قاغىلىق، يەكەن ئارقىلىق قەشقەرگە يېتىپ كەلدى. شۇ چاغدا قەشقەردە ئىككى گۇرۇھ كۈچ بار ئىدى: ئۇنىڭ بىرى، قەشقەر شەھىرىنى مەركەز قىلغان خوجىنىيازھاجىغا تەۋە تۆمۈر سىلىك گۇرۇھى ئىدى؛ يەنە بىرى قەشقەر يېڭىشەھەرنى مەركەز قىلغان ماجەنسانىڭ گۇرۇھى بولۇپ، ئۇ ماجۇڭيىڭغا تەۋە ئىدى. بۇلار ھەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا بىر گۇرۇھ بولۇۋېلىپ، ئۆزئارا ئەمەلىي ھوقۇق تالىشاتتى. كېيىن تۆمۈر سىلىك ماجەنسانىڭ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى؛ ماجەنسانىڭ ئوسمان قىرغىز تەرىپىدىن يېڭىلىپ، قەشقەر يېڭىشەھەرگە چېكىنىپ كىرىۋالدى. سابىت داموللا قەشقەرگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن ئوسمان قىرغىزنى يېڭىپ، قەشقەر شەھىرىنى ئىشغال قىلدى.

سابىت داموللا كىچىكىدە قەشقەردە مەدرىسە ئوقۇپ، كېيىن شۇ مەدرىسە مۇدەررىسلىك قىلغان. ھەرھەگە بېرىپ ھاجى بولۇپ، بىرقانچە ئىسلام دۆلىتىنى ئايلانغان، تۈركىيە ۋە ھىندىستانلارغىمۇ بارغانىدى. ئۇ ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ ھاكىمىيەت شەكلىگە بەكمۇ قىزىقىپ، ئىسلام دىنى دۆلەت دىنى قىلىنغان بىر ھاكىمىيەت قۇرۇشنى ئويلاپ يۈرگەنىدى. ئۇ قەشقەرنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، مۇشۇنداق بىر ھۆكۈمەت قۇرۇش تەكلىپىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، خوجىنىيازھاجىنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئاقسۇغا ئادەم ئەۋەتتى (ئېيتىشلارغا قارىغاندا، خوجىنىياز ھاجى ئۇنى ھەقىقىي قوللىمىغانىكەن). 1933 - يىل 11 - ئاينىڭ 12 - كۈنى، قەشقەردە سابىت داموللا پىلانلىغان «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»نىڭ قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلاندى. بۇ ھۆكۈمەت خوجىنىيازنى «زۇڭتۇڭ»، سابىت داموللىنى «دۆلەت ئىشلىرى زۇڭلىسى» قىلىپ ئوتتۇرىغا چىقاردى ۋە

هەرقايسى مىنىستىرلىكلەرنىڭ مىنىستىرلىرىنمۇ تەيىنلىدى. ھۆكۈ-مەت ئېلان قىلغان پروگراممىدا: ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى — قۇرئان كەرىم «مىزان» قىلىنىدىغانلىقى، ئىسلام دىنى ئاساس قىلىنىدىغانلىقى، بىر قىسىم دىنىي يۇقىرى قاتلام كىشى-لىرى بىلەن پوھېشچىلار بىرلەشكەن ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈلىدى-غانلىقى ئېنىق بەلگىلەندى. بۇ ھاكىمىيەتنىڭ ئارقىسىدا ئۇنى قوللايدىغان ئەنگلىيە جاھانگىرلىكى تۇراتتى. بۇ ھاكىمىيەت قۇرۇلۇش بىلەنلا ئەمگەكچى خەلقتىن مەجبۇرىي ھالدا 70 مىڭ تۇياق قوي ـ كالا يىغىپ، ئەنگلىيە قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن قورال ـ ياراقلا تېگىشتى. ئۇنىڭدىن باشقا، ھەرقايسى دۆلەت-لەرگە بېرىپ ۋەز ئېيتىپ، ئۇلارنىڭ ئېتىراپ قىلىشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئادەم ئەۋەتتى.

1933 ـ يىلى 12 ـ ئايدا، ئىلدا تۇرۇشلۇق ھەربىي بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئامبىلى جاڭ پېيىۋەن ما جۇڭيىڭ بىلەن بىر-لىشىپ ئەسكەر چىقىرىپ، شېڭ شىسەيگە بىرلىكتە ھۇجۇم قىلدى. بۇ چاغدا، شېڭ شىسەينىڭ سىياسىي ئورنى مۇستەھكەملىنىپ بولغان، شۇنداقلا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ماددىي جەھەتتە بەرگەن ياردەمگە ئېرىشكەنىدى. شېڭ شىسەي شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، چېكىنىپ شىنجاڭغا كەلگەن شەرقىي شىمال ياپونغا قارشى تۇرۇش ئارمىيىسىنىڭ بىر قىسىم قورالىنى كۈچنى تەشكىللەپ، جاڭ پېيىۋەن، ما جۇڭيىڭلارنىڭ بىرلەشمە ھۇجۇمىنى قەتئىي تارمار قىلدى. جاڭ پېيىۋەن شىخودىكى ئۇ-رۇشتا يېڭىلىپ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. ما جۇڭيىڭ ئۇرۇمچىگە قورشاپ ھۇجۇم قىلىشتا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، جەنۇبىي شىنجاڭغا قاچتى. 1934 ـ يىلى ئەتىيازدا، ما جۇڭيىڭنىڭ قوشۇنى قەشقەرگە بېسىپ كىرىپ «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيە-تى»نى تارمار قىلىپ، قەشقەرنى تىزگىنلىدى. سابىت داموللا

هاكىمىيتى بىرنەچچە ئايلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇپ مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. ما جۇڭيىك قەشقەرگە بېسىپ كىرگەندىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقىغا تايىنىپ، شېك شىسەي بىلەن تىنچلىقتا بىللە تۇرۇپ، شىنجاڭنىك بىرلىككە كەلگەن ۋەزىيىتىنى بىرلىكتە قوغداشنى تەشەببۇس قىلدى ھەمدە ئۆز قوشۇنىنى كېڭەيتتى ۋە تەرتىپكە سالدى. بۇ چاغدا خوتەندىكى مۇھەممەت ئىمىن دامولللىنىك ئىنىسى مەنسۇرمۇ خوتەنده «ئىسلام پادىشاھلىقى» قۇرغانىدى. ماجۇڭيىك بۇ ھاكىمىيەتنى يوقىتىش ئۈچۈن مۇئاۋىن دىۋىزىيە كوماندىرى ما خۇسەننى ئىككى بىرىگادا ئاتلىق قىسىم، بىر باتالىيون توپچى قىسىم بىلەن خوتەنگە ئەۋەتتى. ئۇلار شىددەتلىك جەڭلەر ئارقىلىق «شاھ» مەنسۇرنى ئۆلتۈرۈپ، «ئىسلام پادىشاھلىقى»نى يىمىرىپ تاشلاپ، خوتەن رايونىنى پۈتۈنلەي ئىشغال قىلدى*. «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» يوقىتىلغاندىن كېيىن، خوجىنىيازھاجى يېڭىسارغا چېكىنىدى. شېك شىسەي ئادەم ئەۋەتىپ ئۇنىك بىلەن ھەمكارلىشىشنى خالايدىغانلىقىنى، ئۇنىڭغا مۇئاۋىن رەئىسلىك مەنسىپىنى بېرىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئۇزۇن ئۆتمەي خوجىنىياز ھاجى ئۇرۇمچىگە كەلدى. شېك شىسەيئۇنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىك مۇئاۋىن رەئىسلىكىگە تەيىنلىدى. خوجىنىياز ھاجىنىك بەزى يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرىغىمۇ خىزمەت بەردى. شۇنىڭدىن تارتىپ شىنجاڭ دائىرىسىدىكى بىرقانچە قوراللىق كۈچ تولۇق يوقىتىلدى. شىنجاڭ ۋەزىيىتى مۇقىملىشىشقا قاراپ يۈزلەندى، شېك شىسەينىك ھاكىمىيىتىمۇ مۇستەھكەملەندى.

---

* بۇرھان شەھىدى: «شىنجاڭنىك 50 يىلى»، ئۇيغۇرچە، 222 - 232 - بەتلەر؛ ۋۇ ئەيچېن: «شىنجاڭغا سايەھەت»نىك 180 - 186 ـــ بەتلىرىدىكى ئالاقىدار بايانلار.

3 - بۆلۈم جۇڭگو كوممۇنىستلىرىنىڭ پائالىيەتلىرى ۋە تەسىرى

XX ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىنىڭ باشلىرىدا شىنجاڭدا يۈز بەرگەن خەلق قوزغىلاڭلىرى، مىلىتارىستلارنىڭ قالايمىقان يېغىلىقلىرى ۋە جاھانگىرلارنىڭ شىنجاڭنى پارچىلاش جەھەتتىكى بىرمۇنچە ھەرىكەتلىرى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئىنتايىن زور دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ۋە شىنجاڭدىكى باشقا مىللەت خەلقلىرىنىڭ جاھانگىرلار ۋە ئۇلارنىڭ غالچىلىرىنىڭ شىنجاڭنى پارچىلاش سۇيىقەستلىرىنى تارمار قىلىشىغا ياردەم بېرىش، چېگرا رايونىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئازادلىق كۈرىشىنى قوللاپ - قۇۋۋەتلەش، ھەر مىللەت خەلقى ئۆزئارا ئىتتىپاق بولۇپ تەشنا بولۇپ كەلگەن تىنچلىق، دېموكراتىيە، ئىلغارلىق ئارزۇلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، 1930 - يىلى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى بىر تۈركۈم كوممۇنىستلارنى شىنجاڭغا ئەۋەتىپ، خىزمەتلەرنى قانات يايدۇردى، 1935 - يىلى 6 - ئايدا، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى يەنە بىر شىۇسۇڭ (ئۆزگەرتكەن ئىسمى ۋاڭ شۇچېڭ)قاتارلىق 25 كىشىنى شىنجاڭغا تەشۋىقات ۋە تەشكىللەش خىزمەتلىرىنى كەڭ تۈردە قانات يايدۇرۇپ، پارتىيىنىڭ تەسىرىنى كۈچەيتىشكە ئەۋەتتى*.

1933 - يىلى، شېڭ شىسەي «12 - ئاپرېل» سىياسىي ئۆزگىرىشىگە تايىنىپ تەختكە چىقتى. شېڭ شىسەي تەختكە چىققاندىن

* «ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە پارتىيىنىڭ شىنجاڭدا ئېلىپ بارغان ئىنقىلابىي كۈرەشلىرى»، «خەلق گېزىتى»نىڭ 1983 - يىل 9 - ئاينىڭ 27 - كۈنىدىكى سانىنىڭ 5 - بېتىگە بېسىلغان.

كېيىن، ۋەزىيەتنى مۇقىملاشتۇرۇپ، خەلقنى ئۆزىگە مايىل قىلىپ، ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، ماركسىزم ـ لېنىنىزمنى ياقىلايدىغانلىقىنى، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىپ، سوتسىيالىزم يولىغا ماڭىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. شۇنداقلا، كۆرۈنۈشتە بەزى ئىلغار تەدبىرلەرنى قوللانغان بولۇپ، ئالدامچىلىق قىلىپ، خەلقنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېگە بولۇۋالدى. بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلغان چاغدا، «مىللىي باراۋەرلىكنى يولغا قويۇش، دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىنى كاپالەتلەندۈرۈش، يېزىلاردا قۇتقۇزۇش ئىشلىرىنى يولغا قويۇش، مالىيەنى تەرتىپكە سېلىش، ئەمەلدارلارنى تەرتىپكە سېلىش، ماتارىپنى راۋاجلاندۇرۇش، مۇختارىيەتنى يولغا قويۇش، ئەدلىيە ئىشلىرىنى ئىسلاھ قىلىش»تىن ئىبارەت «سەككىز مادىدىلىق خىتابنامە»نى ئوتتۇرىغا قويدى. 1934 ـ ۋە 1935 ـ يىللىرى جوڭگو كومموئىنستلىرىنىڭ تۆرتكىسى ۋە تەسىرى ئاستىدا، يەنە «جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، شۇرا* لار بىلەن دوست بولۇش، مىللەتلەر ھوقۇقتا باراۋەر بولۇش، پاراخورلۇقنى يوقىتىش، تىنچلىقنى ساقلاش، قۇرۇلۇش ئىلىپ بېرىش»تىن ئىبارەت «ئالتە بۆيۈك سىياسەت»نى تۈزۈپ چىقتى. بۇ دېموكراتىك ئىنقىلاب خاراكتېرىدىكى ئېگە سىياسەت بولۇپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تىنچلىقىنى ساقلاش، دېموكراتىيە ۋە ئىلغارلىقنى ياقىلاشتىن ئىبارەت ئارزۇسىنى ئەكس ئەتتۈرەتتى ۋە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ جانجان مەنپەئىتىگە ئۇيغۇن ئىدى. بۇ سىياسەتنىڭ ئىجرا قىلىنىشى شىنجاڭنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىنى

* شۇرا ـــ ئەسلى ئەرەبچە «شۇرى» ـــ كېڭەشمە، مەجلىس دېگەن مەنىدىكى سۆز بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا «سوۋېت»دېگەن سۆز «شۇرا»دەپ ئۆزلەشتۈرۈپ قوبۇل قىلىنغان سۆز بولىمچە قوللىنىلغان، تەرجىمىدىمۇ ئەينى ۋاقىتتىكى ئەھۋالنى نەزەردە تۇتۇپ، مۇشۇنداق ئالدۇق.

مۇقىملاشتۇرۇش ۋە ئىجتىمائىي ئىگىلىك، مەدەنىيەت ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتا ئىجابىي رول ئويناندى.

جۇڭگو كوممۇنىستلىرى شىنجاڭنىڭ ئەينى چاغدىكى گىرە-لىشىپ كەتكەن مۇرەككەپ ئەھۋالىغا ئاساسەن، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ كەلگۈسى مەنپەئىتىنى كۆزدە تۇتۇپ، ھاكىمىيەتنى ئەمدىلا قولغا كەلتۈرگەن شېڭ شىسەيگە قارىتا ھەم ئىتتىپاقلىشىش، ھەم كۈرەش قىلىش تاكتىكىسىنى قوللىنىپ، ئۇنى دېموكراتىيىگە، ئىلغارلىققا مايىل بولۇش جەھەتتىن قولغا كەلتۈرۈپ، ئۇنىڭغا شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۈچۈن بەزى پايدىلىق ئىشلارنى قىلدۇردى.

1935 - يىلى، جۇڭگو كوممۇنىستلىرىنىڭ تەشكىللىشى ۋە تۈرتكىسى ئارقىسىدا، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۈرۈمچىدە جاھانگىرلىككە قارشى كۈرەش قىلىدىغان ئاممىۋى تەشكىلات — شىنجاڭ خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىسى (قىسقارتىپ «جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشما»دەپ ئاتالغان)نى قۇردى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى بىرلىك سەپ قۇرۇلغاندىن كېيىن، «جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشما» 1938 - يىلى ئۆز-گەرتىپ تەشكىل قىلىندى، ئۇيۇشمىنىڭ باش كاتىپلىقىنى كوممۇنىستلار ئۈستىگە ئېلىپ، ئەمەلىي خىزمەتلەرگە رىياسەتچىلىك قىلدى. ئۇنىڭ ھەرقايسى باشقارما، بۆلۈم ھەيئەتلىرىنىڭ رەھ-بەرلىكىنىمۇ كوممۇنىستلار ئۈستىگە ئالدى. «جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشما»نىڭ تەشكىلى ناھايىتى تېز تەرەققىي قىلىپ، شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىگە كېڭىيىپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ جاھانگىرلىككە قارشى تۇرىدىغان ھەقىقىي بىرلىك سەپ تەشكىلاتىغا ئايلاندى. «جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشما»، «جاھانگىرلىككە قارشى سەپ»، «شىنجاڭ ياشلىرى» قاتارلىق ژۇرناللارنى نەشر قىلىپ، جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇشنى كەڭ

تەشۋىق قىلىپ، خەلقىمىزنى ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسى تۇغرىسىدا تەربىيە بەردى. 1938 - يىلدىن 1940 - يىلغىچە «جاھانگىر-لىككە قارشى ئۇيۇشما» ئالدىنقى سەپكە ياردەم بېرىش يۈزىسىدىن، «پۇل ئىئانە قىلىش» ۋە «قىشلىق كىيىم - كېچەك ئىئانە قىلىش» ھەرىكىتىنى داغدۇغىلىق قانات يايدۇردى. 1938 - يىلى 1 - ئايدا، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئىككىنچى تۇركۈمدە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا ياردەم قىلغان 103 تېڭىق جۇڭا، بىر تۇركۈم قورال - ياراق بىسلغان ئون ئاپتوموبىل يەنئەنگە ماڭغۇزۇلدى. 10 - ئايدا يەنە 100 مىڭ قۇر قىشلىق كىيىم - كېچەك ئىئانە قىلىش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى. ئۇرۇمچى شەھىرىدىكى ھەرقايسى ئورۇنلار ئۆلكە كۆمۈش پۇلىدىن 6 مىليون 929 مىڭ 100 سەر پۇل (سەر — ئەينى ۋاقىتتا شىنجاڭدا قوللىنىلغان پۇل بىرلىكى) ئىئانە قىلىپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا كۆچلۈك ياردەم بەردى*. جۇڭگو كوممۇنىستلىرىنىڭ تەسىرى ۋە شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ بىردەك تەلەپ قويۇشى نەتىجىسىدە، شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى جاھانگىرلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكىتىگە قاتتىق زەربە بەردى. جاھانگىرلارنىڭ جاسۇسلىرىنى ۋە ھەر مىللەت ئىچىدىكى مۇناپىقلارنى، ئەكسىيەتچىلەرنى قوغلاپ چىقاردى ياكى ھەپسىگە ئالدى، جاھانگىرلارنىڭ كونسۇلخانىلىرىنىڭ ۋە چېركاۋلىرىنىڭ قانۇنسىز ھەرىكەتلىرىنى قاتتىق چەكلىدى. بۇ تەدبىرلەر ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش ۋە تۇرلۇك ئىلغار پائالىيەتلىرىنىڭ قانات يايدۇرۇلۇشىنى كاپالەتلەندۈرۈشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولدى.

جۇڭگو كوممۇنىستلىرى ھەرقايسى خىزمەت تارماقلىرى ۋە

---

* شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى پارتىيە تارىخى كومىتېتى تۈزگەن «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ يېتەكچى دېموكراتىك ئىنقىلاب مەزگىلىدە شىنجاڭدا ئېلىپ بارغان كۆرەشلىرى خاتىرىسى»، 13 - 22 - بەتلەر.

ئىش ئورۇنلىرىدا ئۇيغۇرلار ۋە باشقا مىللەت خەلقلىرى بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ «ئالتە بۆيۈك سىياسەت»نى قەتئىي ئىزچىللاشتۇردى.

1933 - يىلدىن تارتىپ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش پارتلىغانغا قەدەر بولغان قىسقىغىنا بىر قانچە يىل ۋاقىت ئىچىدە، سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت قاتارلىق جەھەتلەردە نۇرغۇن جاپالىق خىزمەتلەرنى ئىشلەپ، كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەرگە ئېرىشتى: سىياسىي خىزمەت جەھەتتە، ئۇلار جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش تەلىم - تەربىيە كۇرسى ئېچىپ، ھۆكۈمەت خىزمەتچىلىرىنى ۋە ياش ئوقۇغۇچىلارنى تەربىيىلىدى، ئۇلارغا ئەينى ۋاقىتتىكى ئىچكى - تاشقى سىياسىي ۋەزىيەت ۋە ئىنقىلاب نەزەرىيە سىدىن دەرس ئۆتۈپ، ئۇلارنىڭ سىياسىي ئاڭ سەۋىيىسىنى ئۆستۈردى. ئۇنىڭدىن باشقا، شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىگە يارەملىشىپ مىللەتلەر قۇرۇلتىيى چاقىرىپ، مىللەتلەر ھوقۇقتا باراۋەر بولۇش، ئىتتىپاقلىشىپ ھەمكارلىشىش سىياسىتىنى تەشۋىق قىلدى؛ ئاز سانلىق مىللەتلەر ئارىسىدىن ئىقتىدارلىق ياشلارنى تاللاپ ھۆكۈمەت خىزمىتىگە قويدى؛ شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىگە يارەملىشىپ كونا بيۇروكرات ھاكىمىيەت ئورگانلىرىنىڭ تۈرلۈك يامان ئىللەتلىرىنى تازىلىدى؛ مالىيەگە نازارەتچىلىك قىلىش ھەيئىتى تەسىس قىلدى، خىيانەتچى ئەمەلدارلارنى جازالاش نىزامىلىرىنى تۈزۈپ چىقىپ، خىيانەتچىلىك قىلىپ، قانۇنغا بويسۇنمايدىغان قىلمىشلارغا قاتتىق زەربە بەردى ۋە باشقىلار. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭنىڭ سىياسىي كەيپىياتى يېڭىلاندى*.

ئىقتىسادىي خىزمەت جەھەتتە، ئۇلار شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىگە يارەملىشىپ، بىرىنچى ئۈچ يىللىق قۇرۇلۇش پىلانىنى تۈزۈپ، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش

* جۇدۇڭجياۋ: «شېڭ شىسەينىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقى»، «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى»، خەنزۇچە 6 - سان، 14 - 15 - بەتلەر.

ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇردى. مەسىلەن: يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ۋە راۋاجلاندۇرۇلدى، يېزا ئىگىلىكىگە قەرز پۇل ۋە ئۇرۇق تارقىتىپ بېرىلدى؛ جايلاردا دېھقانچىلىق تەجرىبە مەيدانلىرى قۇرۇلدى، سۇۋېت ئىتتىپاقىدىن 23 مىڭ 679 دانە يېڭى تىپتىكى دېھقانچىلىق سايمىنى سېتىۋېلىندى؛ ئۈرۈمچىدە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەكتەپلىرى قۇرۇلدى. دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەيدانلىرىدا ئۆگىنىش كۈرسلىرى ئېچىلدى، ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى ئومۇملاشتۇرۇلۇپ، ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىي قىلدۇرۇلدى. 1936 - يىلى شىنجاڭ بويىچە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدا 1931 - يىلنىڭ ئالدىدىكى سەۋىيە ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. سانائەت قۇرۇلۇشى جەھەتتىكى نەتىجىلەرمۇ كۆرۈنەرلىك بولدى، 1936 - يىلى شىخو (قارا ئۇسۇ)نىڭ مايتاغ رايونىدا نېفىت كېنى ئېچىلىپ، سۇۋېت ئىتتىپاقىدىن بورۇغۇايلار سېتىۋېلىندى، تېخنىك خادىملار تەكلىپ قىلىنىپ نېفىت چىقىرىش ئىشلىرى يولغا قويۇلدى، ئالتاي ئالتۇن كېنى ئىدارىسى 1935 - يىلى قۇرۇلغانىدى، مەزكۇر ئىدارە 1936 - يىلى جەنۇبىي شىنجاڭدىن 200 دىن ئارتۇق ئۇيغۇر ئىشچىنى قوبۇل قىلىپ، ئالتۇننى ئۆزى قېزىشقا كىرىشتى. 1936 - يىلى ئۈرۈمچىدە ھۆكۈمەت بىلەن سودىگەرلەر بىرلەشكەن ئېلېكتر شىركىتى قۇرۇلدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، خۇسۇسىيلارنىڭ كاپىتال سېلىپ ئىلى، چۆچەك، مانا‌س قاتارلىق جايلاردا كىچىك تىپتىكى ئېلېكتر شىركەتلىرىنى قۇرۇشقا ئىلھام بېرىلدى. خۇسۇسىيلار كاپىتال سېلىپ سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللىنىشقا ئىلھاملاندۇرۇلدى. 1937 - يىلى شىنجاڭ بويىچە 392 ئورۇندا ئۇن زاۋۇتى، ياغ زاۋۇتى، قەغەز زاۋۇتى، قەلەم زاۋۇتى، ئاپتوروبمونىت زاۋۇتى قاتارلىق كىچىك تىپتىكى زاۋۇت - كارخانىلار قۇرۇلدى.

سودا ئىشلىرى جەھەتتە، شەھەر ـ بازارلاردا ئاھالىنىڭ كۆپىيىشى سودا ئىشلىرىنىڭ گۈللىنىشىگە تۈرتكە بولدى، جايلاردا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تىجارەت ـ سودا ئىشلىرى تېخىمۇ تەرەققىي قىلدى. 1937 ـ يىلغا كەلگەندە، شىنجاڭ بويىچە يېڭىدىن قۇرۇلغان چوڭراق سودا دۇكانلىرىنىڭ سانى 500 دىن ئېشىپ، بۇرۇن بارلىرى بىلەن قوشقاندا 1600 دىن ئېشىپ كەتتى. قاتناش ـ تىرانسپورت جەھەتتىمۇ تەرەققىيات ناھايىتى زور بولدى، 1935 ـ يىلى ئۈرۈمچى ـ ئىلى تاشيولى ياسالدى، بۇنىڭ ئۈمۈمىي ئۇزۇنلۇقى 700 كىلومېتردىن ئاشتى، 1937 ـ يىلى شىنجاڭ بويىچە ئاپتوموبىل سانى 400 دىن ئېشىپ كەتتى، ئاساسلىق تىرانسپورت نۇقتىلىرىنىڭ ھەممىسىدە ئاپتوربېمونت زاۋۇتلىرى قۇرۇلدى؛ 1935 ـ يىلى يەنە ئۈرۈمچىدە ئاپتوموبىل مەكتىپى قۇرۇلۇپ، شوپۇر ۋە رېمونتچى تېخنىكلار يېتىشتۈرۈلدى. ئىگىلىكنى جانلاندۇرۇش ئۈچۈن، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان سودا زور كۆچ بىلەن قانات يايدۇرۇلدى. سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان سودا ئىشلىرىغا مەسئۇل بولۇش ئۈچۈن، ھۆكۈمەتتە شىنجاڭ ـ سوۋېت ئىتتىپاقى سودا شىركىتى ۋە يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتى قۇرۇلدى (بۇ شىركەت كېيىنى ۋاقىتتا «سوۋ ـ سىن تۈرك» دەپ ئاتالغان ـــ ت). شۇنداق قىلىپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ بازىرى چىقتى، تۇرمۇشقا ئېھتىياجلىق رەخت، شېكەر، چاي ۋە باشقا ماتېرىياللارنىڭمۇ كېلىش مەنبەسى بار بولۇپ، خەلقنىڭ تۇرمۇشىغا كۆپ پايدىلىق بولدى.*

مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىشلىرى جەھەتتە: شىنجاڭدىكى

* جۈدۈگجياۋ: «شىنجاڭنىڭ ئون يىلى» (شەنگرانى نۇسخىسى)، 47 ـ 50 ـ بەتلەر.

ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ «مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى» لىرى قۇرۇلدى. «شىنجاڭ ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى» (قىسقارتىپ «ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى» دەپ ئاتالغان) 1934 - يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، شىنجاڭدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى ئىچىدە ئەڭ بالدۇر قۇرۇلغان ئامما‌ۋى خاراكتېرلىك مەدەنىيەت تەشكىلاتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئۇيۇشما جۈڭگو كوممۇنىستلىرىنىڭ يارىدىمى ئاستىدا تۇرلۇك ئىلغار پائالىيەتلەرنى ئېلىپ باردى. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى ئۆلكە مەركىزىدىكى باش ئۇيۇشمىدىن تارتىپ ناھىيىلىك شۆبە ئۇيۇشمىلارغا قەدەر ھەممىسى مەدەنىيەت، مائارىپ ئىشلىرىنى پائال يولغا قويدى، ئۇنىڭ راسخوتى مەسچىت، مەدرىسە، مازارلارنىڭ ۋەخپىلىرى ئارقىلىق ۋە جەمئىيەتتىكى كىشىلەرنىڭ ئىئانە قىلىشى ئارقىلىق ھەل قىلىندى. 1937 - يىلىغا كەلگەندە، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ تەشكىلى باش ئۇيۇشمىدىن باشقا، ۋىلايەتلىك تەرماق ئۇيۇشمىدىن سەككىزى ناھىيىلىك شۆبە ئۇيۇشمىدىن 41 ى، يېزا - كەنت ياچېيكىلەر‌دىن 23 ى قۇرۇلدى. 1936 - يىلىغا كەلگەندە، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى ئاچقان ئىپتىدائىي مەكتەپ 1736 گە، ئۇنىڭ ئۇقۇغۇچىلىرىنىڭ سانى 124 مىڭ 174 نەپەرگە، ئۇيۇشمىغا قاراشلىق ئوتتۇرا مەكتەپ ئۇچەك، ئۇنىڭ ئوقۇغۇچى سانى 440 نەپەرگە، ئۇيۇشمىغا قاراشلىق دارىلمۇئەللىمىن كۇرسى ئونغا، ئۇنىڭدا ئوقۇش پۈتتۈرگەن كۇرسانت سانى 535 نەپەرگە، ئۇيۇشمىغا قاراشلىق خەلق مەكتىپى 115 كە، ئۇنىڭ ئوقۇغۇچى سانى 4760 نەپەرگە يەتتى. دېمەك، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى ئاچقان مەكتەپ جەمئىي 1980 گە، ئوقۇغۇچى سانى جەمئىي 129 مىڭ 469 نەپەرگە يەتتى*

* ۋاڭ شوچىڭ (يوشيۇكى): «يېڭى ھۆكۈمەتنىڭ مىللىي سىياسىتى توغرىسىدا دوكلات»، «ئورۇمچى تارىخ ماتېرىياللىرى»، خەنزۇچە 8 - سان، 11 - بەت.

باش ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى 1935 - يىلى ئۇيغۇرچە «شىنجاڭ» نامليق ژۇرنالنى نەشر قىلدى، كېيىن يەنە «بىزنىڭ ئاۋازىمىز» نامليق ژۇرنالنى نەشر قىلدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، قەشقەر ۋىلايەتلىك شۆبە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى «يېڭى ئاۋاز»، چۆچەك ۋىلايەتلىك شۆبە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىمۇ «بىزنىڭ ئاۋازىمىز»، ئاقسۇ ۋىلايەتلىك شۆبە ئۇيغۇ ئۇيۇشمىسى «ئاقسۇ خەۋەرلىرى»، قاراشەھەر ۋىلايەتلىك شۆبە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى «يۇلتۇز»، كورلا ناھىيىلىك شۆبە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى «بىخ»، لوپنۇر ناھىيىلىك شۆبە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى «تەكلىماكان» نامليق ژۇرناللارنى نەشر قىلدى. بۇ ژۇرناللار يېڭى مەدەنىيەت، يېڭى ئىدىيىنى تارقىتىش جەھەتتە مۇھىم رول ئويناندى. بۇ مەزگىلدە مىللىي يېزىقتا گېزىت چىقىرىلىدىغان بولدى، 1937 - يىلىغا كەلگەندە، ئۇيغۇرچە شىنجاڭ گېزىتى (ئىككى كۈندە بىر سان چىقاتتى) 4300 نۇسخا، ئىلدا شىنجاڭ گېزىتىنىڭ ئۇيغۇرچىسى (كۈندە بىر سان چىقاتتى) 2000 نۇسخا، قەشقەردە شىنجاڭ گېزىتىنىڭ ئۇيغۇرچىسى (ھەپتىدە بىر سان چىقاتتى) 2000 نۇسخا تارقىتىلدى. 1936 - يىلىدىن باشلاپ، سەھىيە - داۋالاش ئىشلىرى يەنىمۇ تەرەققىي قىلدى. ھۆكۈمەت سوۋېت ئىتتىپاقىدىن نۇرغۇن تىببىي دورىلارنى سېتىۋالدى. جايلاردا دوختۇرخانىلاردىكى كېسەل كارىۋاتلىرىنىڭ سانى 500 دىن ئېشىپ كەتتى.

جۇڭگو كوممۇنىستلىرى شىنجاڭدا ھەر مىللەت ئىختىساسلىرىنى يېتىشتۈرۈشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەردى. ئۇلار شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى ئارقىلىق جايلاردا تۈرلۈك خاراكتېردىكى كۇرس ۋە كەسپىي مەكتەپلەرنى ئېچىپ، ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنى زور كۈچ بىلەن يېتىشتۈردى. ئۇنىڭدىن باشقا، مۇنەۋۋەر ياشلارنى تاللاپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوقۇشقا ئەۋەتتى، ئۇلار دوختۇرلۇق

ۆه مال دوختۇرلۇق پەنلىرىنى ئوقۇغاندىن باشقا، ماركسىزمنىڭ ئاساسىي قائىدىلىرى توغرىسىدا تەربىيە ئالدى①. 1934 - يىلى قىشتىن 1936 - يىلى ياز پەسلىگىچە، ئىلگىر - كېيىن بولۇپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوقۇشقا تاللاپ ئەۋەتىلگەن ھەر مىللەت مۇنەۋۋەر ياشلىرىنىڭ سانى 250 دىن ئېشىپ كەتتى، بۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر ياشلىرى 140 قا يەتتى②.

1937 - يىلى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش پارتلىغاندىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ ئورنى كۈندىن - كۈنگە مۇھىم بولۇپ قالدى. ئەينى ۋاقىتتا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەملىكەت خەلقىمىزنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشىغا بېرىدىغان ھەربىي ۋە ماددىي يارىدىمى ئاساسلىقى شىنجاڭ ئارقىلىق ئىچكى ئۆلكىلەرگە توشۇلىدىغان بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا شىنجاڭ ئەڭ ئىشەنچلىك خەلقئارا قاتناش بېكىتى بولۇپ قالغانىدى. بۇ مەزگىلدە، پارتىيىمىز ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ئارقا سېپىنى مۇستەھكەملەش ۋە جۇڭگو - سوۋېت ئىتتىپاقى دۆلەتلىرىنىڭ مۇناسىۋىتىنى يەنمۇ كۈچەيتىش ئۈچۈن، شىنجاڭنىڭ خىزمىتىگە تېخىمۇ زور دەرىجىدە ئېتىبار بەردى ۋە كۆڭۈل بولدى. شېڭ شىسەيمۇ ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش، گومىنداڭنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىماسلىق، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، پارتىيىمىز بىلەن ھەمكارلىشىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

1937 - يىلى 4 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا، جۇڭگو ئىشچى - دېھقان قىزىل ئارمىيىسى 4 - يۆنىلىش ئارمىيىسىنىڭ غەربىي يۆنىلىش تارماق قوشۇنىدىن 400 نەپەردىن ئارتۇق جەڭچى -

① جۇدۇڭجياۋ: «شىنجاڭنىڭ ئون يىلى»، 51 -، 53 -، 66 - بەتلەر.
② جۇدۇڭجياۋ: «شېڭ شىسەينىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقى»، «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» 6 - سان، 20 - بەت.

ئوفتسىر جۇڭگو كومموئنستىك پارتىيسى مەركىزىنىڭ يولىيورۇقى بويىچە، شىنجاڭنىڭ گەنسۇ بىلەن چېگرىلىنىدىغان يېرى — شىڭشىڭشىياغا كېلىپ يېغىلدى. 5 - ئايدا چېن يۈن، تىڭ دەيىۋەن قاتارلىق يولداشلار مەركەزنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن شىنجاڭغا كەلدى ۋە شېڭ شىسەيىنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالغاندىن كېيىن، 40 ئاپتوموبىلغا ھەربىي كىيىم - كېچەك ۋە يېمەكلىكلەرنى بېسىپ شىڭشىڭشىياغا كېلىپ، ھەربىي يۆنىلىش ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭغا كىرىشىنى قارشى ئالدى. ھەربىي يۆنىلىش ئارمىيىسى ئۈرۈمچىگە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، ھەربىي ئىنتىزامنى چىڭ ساقلاپ، سىرتقا قارىتا ئۆزىنى «يېڭى ئەسكەرلەر گازارمىسى» دەپ ئاتىدى. يولداش چېن يۈن پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى تەرىپىدىن شىنجاڭغا ئەۋەتىلگەن تۇنجى پارتىيە ۋەكىلى سۈپىتىدە، قىزىل ئارمىيە كادىرلىرى بىلەن جەڭچىلىرىنى مەدەنىيەت، سىياسىي نەزەرىيە ۋە ھەربىي پەن - تېخنىكا ئۆگىنىشكە پائال ئۇيۇشتۇردى. ئۇلار پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ يولىيورۇقىغا ئاساسەن، «ئىنتىزامغا قاتتىق رىئايە قىلىپ، خاتىرجەم ئۆگەنىدى»، ھەر مىللەت خەلقى ئارىسىدا ناھايىتى ئوبدان تەسىرلەرنى قالدۇردى. 1937 - يىلى 9 - ئايدا، پارتىمىز مەركىزىي كومىتېت سىياسىي بيۇروسىنىڭ ئەزاسى يولداش دېڭ فانى شىنجاڭغا كېلىپ يولداش چېن يۈننىڭ ئورنىدا «يېڭى ئەسكەرلەر گازارمىسى» نىڭ باشلىقى بولۇپ ئىشلەشكە ئەۋەتتى.

يولداش چېن يۈن، دېڭ فالار شېڭ شىسەي بىلەن ئىتتىپاقلىشىش ۋە ئۇنى قولغا كەلتۈرۈش توغرىسىدا نۇرغۇن خىزمەت ئىشلىدى. كېيىن شېڭ شىسەي پارتىيىمىزنىڭ شىنجاڭدا 8 - ئارمىيە ئىش باشقارمىسىنى قۇرۇشىغا قوشۇلدى. ئىش باشقارمىسى ئۈرۈمچى شەھىرىنىڭ نەنلىياڭ رايونىدىكى

ئېگىز يىنادا تەسىس قىلىندى. 1937 - يىلى 10 - ئايدا، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى يولداش جۇ شياۇجۇنى ئۇرۇمچىگە ئەۋەتتى. ئۇ 8 - ئارمىيىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ۋەكىللىكىنى ئاشكارا ئۈستىگە ئالدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، يولداش جۇ شياۇجۇ خىزمەت ئېھتىياجى بىلەن يەنئەنگە قايتىپ كەتتى، ئۇنىڭ خىزمىتىنى يولداش تېڭ دەييۈەن ئۆتكۈزۈۋالدى. ئۇزۇن ئۆتمەي يولداش تېڭ دەييۈەنمۇ يەنئەنگە قايتىپ كەتتى. ئىش باشقارما-سىنىڭ خىزمىتىگە يولداش دېڭ فا مەسئۇل بولدى*.

ئۇنىڭدىن كېيىن ، پارتىيىمىز شېڭ شىسەينىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، تېخىمۇ كۆپ پارتىيە ئەزالىرىنى شىنجاڭدا ئىشلەش ئۈچۈن ئارقا - ئارقىدىن ئەۋەتتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە شىنجاڭغا كېلىپ ئىشلىگەن بىرمۇنچە مۇنەۋۋەر رەھبىرىي كادىرلار بار ئىدى. مەسىلەن: 1938 - يىل ئەتىيازدا، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى يولداش ماۋ زېمىن، لىن جىلۇلارنى ئەۋەتتى؛ 1939 - يىلى، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى يەنە مەركىزىي كومىتېت ئەزاسى چېن تەنچيۇنى ۋە باشقا يولداشلارنى ئەۋەتتى. پارتىيە ئەزالىرىنىڭ كۆپىيىشى ۋە رەھبىرىي كۈچلەرنىڭ كۈچىيىشى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىنقىلابىي ئىشلىرىنىڭ يۈكسىلىشىدە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. ئۇلار شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ بەزى تارماقلىرىدا رەھبەرلىك ۋەزىپە-سىنى ئۆتەپلا قالماي، يەنە خوتەن، قەشقەر، ئاقسۇ، كۇچا، قۇمۇل، تاشقۇرغان قاتارلىق جايلاردىمۇ ھەربىي، مەمۇرىي ۋە ماۋارىپ ساھەسىدە رەھبەرلىك خىزمەتلىرىنى ئۈستىگە ئالدى. ئۇلار پارتىيىمىزنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش

---

* «جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە شىنجاڭدا ئېلىپ بارغان ئىنقىلابىي كۆرەش خاتىرىسى»، «شىنجاڭ داشۇ ئىلمىي ژۇرنىلى» 1981 - يىل 1 - سان، 60 - بەت.

قىلىش ئون چوڭ پروگراممىسىدىكى پرىنسىپلارغا ۋە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي بىرلىك سەپ سىياسىتىگە ئاساسەن، ھەرقايسى تارماقلاردا نۇرغۇن پايدىلىق خىزمەتلەرنى ئىشلەپ، شىنجاڭنىڭ قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى يەنمۇ ئىلگىرى سۈردى.

جۇڭگو كوممۇنىستلىرى گېزىت - ژۇرنال قاتارلىق تەشۋىقات قوراللىرىدىن پايدىلىنىپ، ئاممىۋى تەشكىلات، مەكتەپ قاتارلىق تەشكىللەر ئارقىلىق ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى سۆيۈش تەشۋىقاتىنى كەڭ تۈردە قانات يايدۇرۇپ، ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ تاجاۋۇزلۇق جىنايەتلىرىنى پاش قىلدى. خەلقنى بىردەك ئىتتىپاقلىشىپ، ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا قەتئىي قارشى تۇرۇشقا، بارلىق ۋەتەن ساتقۇچىلۇق، تەسلىمچىلىك ھەرىكەتلىرىگە قارشى تۇرۇشقا چاقىردى. بۇ مەزگىلدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» ئاساسىي جەھەتتىن پارتىيەمىز ئېگىلىگەن ۋە يېتەكچىلىك قىلغان تەشۋىقات نەشرى ئەپكارى بولۇپ، پارتىيەنىڭ سىياسەتلىرىنى، 8 - ئارمىيەنىڭ، يېڭى 4 - ئارمىيەنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى باتۇرانە جەڭ قىلغان ئىش ئىزلىرىنى ھەمدە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى تەشۋىق قىلىش جەھەتلىرىدە ئاكتىپ رول ئوينىغانىدى. پارتىيەنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش، ۋەتەننى سۆيۈش توغرىسىدىكى تەشۋىقاتلىرى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۇيغۇسى ۋە ۋەتەنپەرۋەرلىك ئېڭىنى ئۆستۈرۈپ، شىنجاڭنىڭ سىياسىي كەيپىياتىنى زور دەرىجىدە ئۆزگەرتتى ھەمدە ئىچكى ئۆلكىلەردىكى مىللىي ھەققانىيەت تۇيغۇسىغا، ۋەتەنپەرۋەرلىك قىزغىنلىقىغا ئېگە بىرمۇنچە دېموكراتىك ئىلغار زاتلارنى، ياش زىيالىيلارنى شىنجاڭغا كېلىپ ئىشلەشكە جەلپ قىلدى. ئۇيغۇر

خەلقى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا پائال يازدەم بېرىپ، كىيىم ـ كېچەك، يېمەك ـ ئىچمەكلىرىنى تېجەپ، ماددىي ئەشيالارنى ئىئانە قىلدى. 1939 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، شىنجاڭ بويىچە ئۇيغۇر خەلقىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەر مىللەت خەلقى 2 مىليون يۈەندىن ئارتۇق پۇل ئىئانە قىلدى. ئاقسۇ كونا شەھەر ناھىيىسىدە بىر ئۇيغۇر ئايال بىر قېتىمدىلا ئون سەرلىك يامبۇدىن 27 نى تەقدىم قىلدى؛ قەشقەرلىك بىر قېرى تۇل خوتۇن ئۆزىنىڭ باشاق تېرىپ توپلىغان بىر تاغار بۇغدىيىنى سەھنىگە ئېچىقىپ تەقدىم قىلدى؛ يەنە بىر ئۇيغۇر يېتىم بالا ئۆزىگە تارقىتىپ بېرىلگەن يېڭى پاختىلىق چاپانىنى چىرايلىق تېگىپ كېلىپ، ئۇنى ئالدىنقى سەپتىكى جەڭچىلەرگە يەتكۈزۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. مۇشۇنداق تەسىرلىك ئىشلار ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ۋە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ يۈكسەك ۋەتەنپەرۋەرلىك قىزغىنلىقىنى نامايان قىلدى*.

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش، ۋەتەننى سۆيۈش ئىدىيىسىنى زور كۈچ بىلەن تەشۋىق قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، جوڭگو كومموئنىستلىرى ماركسىزم ـ لېنىنىزم ۋە ماۋ زېدوڭ ئىدىيىسى توغرىسىدا تەشۋىق ـ تەربىيە ئېلىپ بېرىش ئىشى بىلەنمۇ پائال شۇغۇللاندى. شىنجاڭدىكى چوڭ ـ چوڭ شەھەر-لەردە ماركسىزم ـ لېنىنىزم كلاسسىك ئەسەرلىرى ھەمدە خەنزۇ ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى يازغۇچىلىرىنىڭ ئىلغار ئەسەرلىرى كۆپلەپ تارقىتىلدى. بولۇپمۇ يولداش ماۋ زېدوڭنىڭ «ئۇزاققا سوزۇلىدىغان ئۇرۇش توغرىسىدا»، «يېڭى دېموكراتىزم توغرىسىدا» قاتارلىق ئەسەرلىرىنىڭ شىنجاڭدا كەڭ تۈردە تارقىلىشى شىنـ

* «جوڭگو كومموئنىستلىك پارتىيەسىنىڭ يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب مەزگىلىدە شىنجاڭدا ئېلىپ بارغان كۆرەشلىرى»، 42 ـ بەت.

جاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ سىياسىي ھاياتىدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىش ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا، ھەرقايسى مىللەت مەكتەپلىرىدە ئىلمىي سوتسىيالىزمدىن دەرس ئۆتۈلدى، ھەر دەرىجىلىك كۇرسلاردىمۇ ئىجتىمائىي پەن چوقۇم ئۆگىنىشكە تېگىشلىك دەرسلەرنىڭ بىرى قىلىندى. ھەر خىل شەكىلدىكى تەشۋىقات، تەلىم ـ تەربىيە ئارقىلىق، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ماركسىزمنىڭ ئومۇمىي نەزەريىسى ۋە سوتسىيالىزم ئىدىيىسى بىلەن دەسلەپكى قەدەمدە ئۇچرىشىپ، جۈڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئىنقىلابىي سىياسەتلىرى ۋە تەشەببۇسلىرىنى دەسلەپكى قەدەمدە چۈشەندى، شۇنىڭ بىلەن خەلقنىڭ ئالڭ ـ تۇيغۇسى ئۆستى، پارتىيىنىڭ شىنجاڭدىكى سىياسىي تەسىرى كېڭەيدى، شۇنداقلا شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى، بولۇپمۇ ياشلار ئىچىدە ئىنقىلابىي ئىدىيىنىڭ ئۇرۇقى چېچىلدى.

لېكىن، جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى ۋە ئۇنىڭ بەزى ئەزالىرى شېڭ شىسەينىڭ ئەكسىيەتچى ماھىيىتىنى سەگەكلىك بىلەن تونۇپ يەتكەنىدى. ئەينى ۋاقىتتا يولداش چېن تەنچىيۇ: شېڭ شىسەي بىزدىن قاچان بولمىسۇن يۈز ئۆرۈشى مۇمكىن، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن، خەلقئارا قاتناش لىنىيىسىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، شېڭ شىسەي بىرلىك سەپنى ئاشكارا ھالدا بۇزۇپ تاشلىمايدىغانلا بولسا، بىز بىرلىك سەپ خىزمىتىنى ۋە ئالدىنقى سەپكە يارىدەم بېرىش خىزمىتىنى قەتئىي داۋاملاشتۇرۇپ، ياخشى ئىشلىشىمىز كېرەك. شۇنداقتىمۇ، ھوشيار بولۇپ يۈز بېرىش ئېھتىمالى بولغان ئۆزگىرىشكە تاقابىل تۇرۇشقا ئوبدان تەييارلىق قىلىپ قويۇشىمىز لازىم، دەپ كۆرسەتتى. ئۇ يەنە ھەربىكەت جەھەتتە ھەم ئىتتىپاقلىشىش، ھەم كۈرەش قىلىش، كۈرەش قىلىش ئارقىلىق ئىتتىپاقلىقنى قولغا كەلتۈرۈش پرىنسىپىدا چىڭ

تـۇردى، شېڭ شىسىەيئى ئاگاھلاندۇرۇپ ڤـويـنۇش ئۇچـۇن، ئۇ يولداش لىن جىلۇغا «ئۇچ پـادىـشـاھـلـىـق دەۋرىدە ئۆتكەن گۈەن يۈگە باھا» دېگەن ئۇزۇن مـاقـالـىـنى يېزىپ «شىنجاڭ گېزىتى» گە بېسىش توغرىسىدا يوليورۇق بەردى. ماقالە قەدىمـكىلەر ئارقىلىق ھازىرقىلارنى داۋالىمىلاش ئۇسۇلۇىدا يېزىلغـان بولۇپ، ئۇنىڭدا: «گۈەن يۈ لىيۇبېي بىلەن سون چۈەننىـڭ ساۋ ساۋغا قـارشى تۇزگەن بىرلىك سېپىگە بۇزغۇنچىلىق قىـلـغـان جىنايەتچى» دېيىلگەن ۋە «بىرلىك سەپكە بـۇزغـۇنـچـىـلـىـق قىلغۇچىلارنىڭ ئاقىۋىتى ھەرگىز ياخشى بولمايدۇ، كـىـمـكـى بۇزغۇنچىغا قانات يايدۇرىكەن، شۇ كىشى ئۆزىنىڭ بـېـشـىـنى يەيدۇ» دەپ كۆرسىتىلگەنـىـدى*.

جۇڭگو كومىۇنىستلىرى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا كۆڭۈل بۆلۈپ، ھەرقايسـى خىزمەت تارماقلىرىدا پۈتۈن كۈچىنى ئايماي تىرىشىپ ئىشلىدى؛ شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىنىڭ «ئالتە بۇيۇك سـىـيـاسـەت» نـىـڭ روھىنى ئىزچىللاشتۇرۇشىغا ياردەم بەردى ۋە تۈرتكە بـولـدى. 1937 - يىلدىن 1940 - يىلغىچە جـۇڭـگـو كومىۇنىستلىرى شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىگە ياردەملىشىپ، ناھـىـيـە ھاكىملىرىنى تەربىيىلەش كۇرسى، سىياسىي كادىرلار كۇرسلىرىنى ئېچـىـپ ھەر دەرىجىلىك باشقۇرغۇچى خادىملارنى يېتىشتۈردى. شاڭيولۇق، داققاللىق تۇزۇمىنى بىكار قىلىپ، رايون، كەنت ھاكىمىيەتلىرىنى قۇردى. شىبە يېڭى، چاخار يېڭى قاتارلىق ھەربىي فېئودالـلىق

---

* گاۋ دېڭباڭ، شېي لياڭ قاتارلىقلار: «سېپىلگەچكە ساپ قېنىڭىز تېمىنا شانغا، ساقلىنار مەردانە روھىڭىز مەڭگۈگە ـــ چېن تەنچېۋ، ماۋ زېمىن، لىن جىلۇلارنىڭ ھەققانىيەت يولىدا باتۇرلارچە قۇربان بولغانلىقىنىڭ 40 يىللىقىنى خاتىرلەيمىز»، «خەلق گېزىتى» نىڭ 1983 - يىل 27 - سىنتەبىردىكى سانى، 5 - بەت.

تەشكىللەرنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ناھىيە تۈزۈمىنى ئورناتتى؛ 1940 - يىلى قىشتا ئۆلكىلىك مەمۇرىي ھەيئەت قۇرۇلدى، 1940 - يىلى 1 - ئايدىن 3 - ئايغا قەدەر شىنجاڭ بويىچە ھەرقايسى ناھىيىلەردە ناھىيىلىك مەمۇرىي ھەيئەتلەرنى قۇرۇپ، ئۇنىڭغا ھەر مىللەت، ھەر ساھەنىڭ ۋەكىللىرىنى قاتناشتۇرۇپ، ھەر مىللەت، ھەر ساھە كىشىلىرىنى ئىنتىپاقلاشتۇرۇپ، ھۆكۈمەتنىڭ ھەر خىل خىزمەتلەرنى يولغا قويۇشىغا ياردەملەشتى. مانا بۇ خىزمەتلەر شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ سىياسىي ھاياتىغا زور تەسىر كۆرسەتكەنىدى. پارتىيىمىزنىڭ مۇنەۋۋەر كادىرى لىن جىلۇ 1939 - يىلىدىن 1941 - يىلغىچە كۈچا ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى بولغاندا، تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىپ، ھەممىلا يەردە جاپاكەش ئەمگەكچى خەلقنىڭ دەردىگە يەتتى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا ئەھمىيەت بەردى. ئاز سانلىق مىللەتلەرنى قىزغىن سۆيدى، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىگە ھۆرمەت قىلدى، يەرلىك ئۇيغۇرلارغا ۋە باشقا مىللەت خەلقلىرىگە بىرمۇنچە ياخشى ئىشلارنى قىلىپ بەردى. ئۇ ۋەزىپىگە تەيىنلەنگەندىن كېيىن، پومىشچىك، بايلارنىڭ يالاقچىسى بولغان «مەمۇرىي ساقچى» لارنىڭ جىنايى ھەرىكەتلىرىگە قانۇن بويىچە زەربە بەردى، پۇتۇن ناھىيىدىكى پۇقرالارنى ئادالەتتىن بەھرىمەن قىلدى. ناھىيە ھاكىمىيىتىنى ئىسلاھ قىلىش ئۈچۈن رايون، يېزا باشلىقلىرىنى خەلقچىل ئۇسۇل بىلەن سايلاش تۈزۈمىنى قەتئىيلىك بىلەن يولغا قويدى ھەمدە سۇ باشقۇرىدىغان مىرابلارنىمۇ سايلام ئارقىلىق تەيىنلەپ، سۇ ئىشلىرىنى پومىشچىك، بايلارنىڭ ئىگىلىۋېلىپ، خەلقنى قاقتى - سوقتى قىلىشىنىڭ ئالدىنى ئالدى. يېزىلاردا ھەق تەلەپ ئىشلىرىنى مۇرەسسە قىلىش ھەيئەتلىرىنى قۇردى، ناھىيىدە مەمۇرىي ھەيئەت قۇرۇپ، ئۇنىڭغا سودا - سانائەت ساھەسىدىكى زاتلارنى ۋە دىنىي زاتلارنى تەكلىپ بىلەن قاتناشتۇرۇپ، ناھىيىنىڭ

چوڭ ئىشلىرىنى بىرلىكتە مەسلىھەتلەشتى؛ باج تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىپ، باج - سېلىقنى ئازايتىپ، پومېشچىك، بايلارغا پايدا، خەلققە بالايىئاپەت كەلتۈرىدىغان «باجنى ھۆددىگە بېرىش تۈزۈمى» نى بىكار قىلدى. يەرسىز ۋە يېرى ئاز دېھقانلارنىڭ مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، كىم بوز يەر ئۆزلەشتۈرسە، ئۇ يەر شۇنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا بولىدىغانلىقىنى، ئۇچ يىلغىچە غەللە - پاراق ئېلىنمايدىغانلىقىنى، بۇنىڭ ئۈچۈن ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ قەرز پۇل بېرىشىنى، ئۇرۇق ۋە دېھقانچىلىق سايمانلىرى بىلەن تەمىن ئېتىشنى تەلەپ قىلسا بولىدىغانلىقىنى بەلگىلىدى. شۇنداقلا يەنە، پومېشچىك، بايلارنىڭ سۇ مەنبەلىرىنى زورلۇق بىلەن ئىگىلىۋېلىشىغا يول قويماسلىق، يەر سۇغىرىشتا ئاۋۋال نامرات دېھقانلارنىڭ يېرىنى سۇغىرىشنى بەلگىلىدى. دېھقانلارنىڭ سېلىقىنى يەڭگىللىتىش ئۈچۈن، ئۇ يەنە سۇ تۈگمەنلىرىنى ياساشنى تەشكىللەپ، دېھقانلارنى پومېشچىك، بايلارنىڭ «بەشتىن بىر قىسمىنى ئايرىۋېلىش» تەك دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيىسىدىن خالى قىلدى. يەزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، ئۇ يەنە كۇچا، شايار ئىككى ناھىيە خەلقىنى بىرلىكتە ھەربىكەتلەندۈرۈپ ۋە ئۇلارغا رەھبەرلىك قىلىپ، ئۇزۇنلۇقى 25 كىلومېتر، كەڭلىكى بەش گەز، چوڭقۇرلۇقى ئۇچ گەز كېلىدىغان بىر چوڭ ئۆستەڭ چاپتۇردى. كۇچا ناھىيىسى دائىر دەسلەپكى چوڭ دەريادا بىر-قانچە قېتىم كەلكۈن كېلىپ، تاشقىن بولغانلىقتىن، بۇ يەردىكى ئۇيغۇر خەلقى چوڭ تۇغان ياساپ، كەلكۈن سۈيىنى توسۇپ ساقلاشنى بەكمۇ ئارزۇ قىلاتتى. شۇڭا، لېن جىلۇ شەخسەن ئۆزى تەكشۈرۈپ لايىھىلەپ، قۇرۇلۇش خېرىتىسىنى سىزىپ چىقىپ، 8000 - 9000 ئادەمنى ھەربىكەتلەندۈرۈپ، 40 كۈن ئىچىدە ئۇزۇنلۇقى تۆت كىلومېتر، ئېگىزلىكى ئۇچ مېتر، ئۇلىنىڭ

كەڭلىكى 17 مېتر، ئۇستىنىڭ كەڭلىكى ئۈچ مېتر كېلىدىغان چوڭ توسما ياسىدى. كۆچا ناھىيىسى ئىچىدىن ئۆتىدىغان قىزىل تاغ دەريا‌سى (يەنى كۆچا دەريا‌سى) دا چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ياسالغان بىر ياغاچ كۆۋرۈك بولۇپ، ئۇزۇن زاماندىن بۇيان كونىراپ رېمونتسىز قېلىپ، خەتەرلىك بولۇپ قالغانىدى. قاتناش ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، لىن جىلۇ خەلقىنى يېتەكلەپ بۇ كۆۋرۈكنى قايتا ياساشقا بەل باغلىدى. ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تىرىشچانلىقى ئارقىسىدا، 1941 - يىلى 1 - ئايدا پۈختا ۋە چىرايلىق بىر يېڭى كۆۋرۈك پۈتۈپ چىقتى، لىن جىلۇ ئۇنىڭغا «قەدىمكى كۆسەن كېچىكى، ئىتتىپاقلىق يېڭى كۆۋرۈكى» دەپ بېغىشلىما يېزىپ بەردى. لىن جىلۇ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتى - ماتارىپ ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقىمۇ بەك ئەھمىيەت بەردى. ئوقۇش يېشىدىكى ئۆسمۈرلەرنىڭ مەكتەپكە كىرىپ ئوقۇشى ئۈچۈن تەدبىر قوللىنىپ، مەكتەپلەرنى كۆپەيتىپ قۇردى. ئىككى يىل ۋاقىت ئىچىدە كۆچادىكى مەكتەپلەر ئەسلىدىكى ئىككى مەكتەپتىن 35 كە كۆپەيدى. بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيىگە قارايدىغان مەكتەپ 11، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا قارايدىغان مەكتەپ 24 بولۇپ، ئوقۇش يېشىدىكى ئۆسمۈرلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى مەكتەپكە كىرىپ ئوقۇدى. دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا چوڭ ياشتىكىلەرنىڭ ساۋات چىقىرىش كۇرسلىرى ئېچىلدى، ساۋاتسىزلىق قالپىقىنى چۆرۈپ تاشلىغانلار ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئالدىدىكى شەرەپ تاختىسىغا چىقىرىلىپ تەقدىرلەندى. مەدەنىيەت تۇرمۇشىنى جانلاندۇرۇش ئۈچۈن، پۈلى بارلار پۈل ئىئانە قىلىشقا سەپەرۋەر قىلىنىپ، بىر دانە كىنو قويۇش ئاپپاراتى سېتىۋېلىنىپ، ئاممىغا كىنو قويۇپ بېرىلدى، تەشۋىقات ئەترەتلىرى ئۇيۇشتۇرۇلۇپ، كونسېرت - كومېدىيىلەر قويۇلدى،

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى شېئىرلار ئۆگىتىلدى، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش مەزمۇنىدىكى تىياتىرلار قويۇلدى. لېن جىلۇ ئىقتىساد، مەدەنىيەت، مائارىپ قاتارلىقلارنى ئەسكىرىيلەشتۈرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ۋەتەنپەرۋەرلىك مۇستەقىللىكنى ۋە ئىگىلىك ھوقۇقىنى قوغداش ئۈچۈنمۇ كۈرەش قىلدى. كۇچادا ئەنگلىيە سودىگەرلىرى دائىم سېپكۇلانتلىق قىلىپ، مالىلارنى تېقىۋېلىپ، بازارنى قالايمىقانلاشتۇرۇپ كەلگەنىدى. ئەنگلىيەنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلى سەپەر ئۈستىدە كۇچادىن ئۆتكەن چاغدا، لېن جىلۇ ئەنگلىيە سودىگەرلىرىنىڭ بۇنداق بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىگە زەربە بېرىپ، ئەنگلىيەنىڭ كۇچادا قۇرغان ئىشپىيونلۇق تورىنى پاش قىلىپ، ئەنگلىيە كونسۇلىغا تولۇق پاكىتلار ئاساسىدا كەسكىن ئېتىراز بىلدۈردى. لېن جىلۇنىڭ كۇچادىكى ئىش ئىزلىرى، ئۇنىڭ كىشىلەرگە باراۋەرلىك ئاساسىدا مۇئامىلە قىلىدىغان، باشقىلارغا ياردەم بېرىشنى ئۆزى ئۈچۈن خۇشاللىق دەپ بىلىدىغان ئىستىلى ئۇيغۇر خەلقىدە چوڭقۇر تەسىر قالدۇردى. ئۇيغۇر خەلقى ئۇنى «ياخشى ھاكىم» دەپ ئاتايتتى*.

جۇڭگو كومپارتىيەسىنىڭ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا ھامان ئەھمىيەت بىلەن قارىدى، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۇرمۇشىغا كۆڭۈل بۆلدى. ئەينى ۋاقىتتا، شىنجاڭنىڭ مالىيە - ئىقتىسادى ئىنتايىن قالايمىقان بولۇپ، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىغا ۋە خەلق تۇرمۇشىغا ئېغىر تەسىر يەتكەنىدى. شېڭ شىسەي پارتىيەمىزدىن بىرنەچەر كادىر ئەۋەتىپ مالىيەنى تەرتىپكە سېلىشقا ياردەم بېرىشنى تەلەپ قىلدى. دەل مۇشۇ پەيتتە، مالىيەنى تەرتىپكە سېلىش جەھەتتە مول تەجرىبىگە ئىگە

* «شىنجاڭدىكى ئىنقىلابىي قۇربانلار تەزكىرىسى»، 1 - توپلام، ئۇيغۇرچە نەشرى.

يولداش ماؤ زېمىن گېسىللىنى داۋالىتىش ئۈچۈن سوۋېت ئىتتىپاقىغا بارماقچى بولۇپ ئۈرۈمچىگە كەلگەنىدى. يولداش دېڭ فا پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىدىن يوللىيورۇق سوراپ، يولداش ماؤ زېمىننىڭ شىنجاڭدا قېلىپ ئىشلىشىگە قوشۇلدى. شۇنداق قىلىپ، يولداش ماؤ زېمىن 1938 - يىلدىن باشلاپ مالىيە نازارىتىنىڭ مۇئاۋىن نازىرى، مۇۋەققەت نازىرى بولۇپ ئىشلىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ قانۇنىي ئورنى ئارقىلىق، شىنجاڭدىكى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن بىر قاتار مۇھىم تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، جاپالىق خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. مەسىلەن: 1939 - يىلى ئۆلكىلىك بانكىنى تېجارەت بانكىسىغا ئۆزگەرتىپ، سودىگەرلەردىن پاي توپلاپ، بانكا مەبلىغىنى تولۇقلىدى ھەمدە مۇشۇ ئاساستا پۇل تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىپ، «بەر» بىرلىك قىلىنغان كونا پۇلنىڭ ئورنىغا «دوللار» بىرلىك قىلىنغان يېڭى پۇل تارقىتىپ، يېڭى پۇلنىڭ ئىناۋىتىنى ئۆستۈرۈپ، مال باھاسىنى مۇقىملاشتۇردى؛ مالىيەدە خامچوت ۋە نەقچوت تۈزۈمىنى ھەمدە ھۆكۈمەت خىزمەتچىلىرىنى مۇكاپاتلاش - جازالاش نىزامىنى بېكىتىپ، ھۆكۈمەت خىزمەتىنى پاكلىق بىلەن ئىشلەش يېڭى ئىستىلىنى تۇرغۇزۇپ، خىيانەتچى، پاراخور ئەمەلدارلارغا زەربە بەردى؛ باجنى يەڭگىللەشتۈرۈپ، مالىيە مەنبەسىنى ئېچىپ، ئالۋان - سېلىقلارنى بىكار قىلىپ، خەلقنىڭ يۈكىنى يەڭگىللىتىپ، مالىيە كىرىمىنى كۆپەيتىتى؛ سودا - سانائەتتە، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلىرىغا قەرز پۇل بېرىشنى يولغا قويۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇپ، خەلق تۇرمۇشىنى ياخشىلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، مالىيە ئورگانلىرىنى تەرتىپكە سېلىپ، خەزىنە قۇرۇپ، ئۆلكىدىن تارتىپ تاكى ناھىيىلەرگە قەدەر بىر يۈرۈش پۇل مۇئامىلە ئورگانلىرىنى تەسىس قىلدى. مالىيە كادىرلىرى مەسلىنىسىنى

هەل قىلىش ئۈچۈن مالىيە مەكتىپى قۇرۇپ، بەزى ناھىيىلەردە بوغالتىرلىق كۇرسلىرىنى ئېچىپ، بىر تۈركۈم مالىيە خادىملىرىنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈردى. كوممۇنىستلار يەنە بەزى جايلاردا قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى ياخشىلاش پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ھەر خىل قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى كۈچلۈك ئىلگىرى سۈردى، شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر ۋە باشقا مىللەت خەلقلىرىنىڭ تۇرمۇشىمۇ ياخشىلاندى. 1941 - يىلىغا كەلگەندە، شىنجاڭ بويىچە تېرىلغۇ يەر كۆلىمى كېڭىيىپ تۆت مىليون مودىن ئېشىپ كەتتى. 100 مىڭدىن ئارتۇق يېڭى تېپتىكى ھەر خىل دېھقانچىلىق سايمانلىرى ئومۇملاشتۇرۇلدى. بىرمۇنچە مۇھىم سۇ ئىنشائاتلىرى پۈتتى. مەسىلەن: ئىلىدىكى خان ئۆستىكى، قاراشەھەردىكى ئولاستاي ئۆستىكى، ئۈرۈمچىدىكى خۇڭيەنچى سۇ ئامبىرى، مەكىت چوڭ ئۆستىكى قاتارلىق سۇ قۇرۇلۇشلىرى پۈتۈپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرۈلدى. 1914 - يىلى شىنجاڭ بويىچە چارۋا مال سانى 1938 - يىلىدىكىدىن ئىككى ھەسسىدىن كۆپرەك ئاشتى ھەمدە چارۋا مالنىڭ سورتى ياخشىلاندى، تېرە ئىشلەپچىقىرىش ئۇچ ھەسسە كۆپەيدى. سانائەت تەرەققىياتى تېخىمۇ تېز بولدى، مايتاغ نېفىت كېنىنىڭ ئۈسكۈنىلىرى كۈندىن - كۈنگە تولۇقلاندى ۋە ياخشىلاندى. 1941 - يىلى نېفىتنىڭ كۈنلۈك مەھسۇلاتى 100 تونىنغىچە يەتتى؛ شىنجاڭ بويىچە توك بىلەن تەمىنلەش كۈچەيدى؛ شىنجاڭ باسما زاۋۇتى قۇرۇلدى. ئۈنىڭدىن باشقا، ياغاچ ماتېرىياللىرى، سەرەڭگە، كۆمۈر، ئالتۇن قېزىش قاتارلىق سانائەتلەرمۇ تەرەققىي قىلدى؛ قاتناش - ترانسپورت، سودا جەھەتتىكى تەرەققىياتلار تېخىمۇ زور بولدى.

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىللىرىدە، ھەر

خەل مەكتەپلەر ۋە مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى كۆپەيدى. ستاتىستىكىلىق مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، 1942 - يىلى ئۆلكە بويىچە باشلانغۇچ مەكتەپ 2463 كە، ئوقۇغۇچى سانى 271 مىڭ 100 گەيەتتى (بۇنىڭ ئىچىدە ھۆكۈمەت ئاچقان مەكتەپ 580، ئوقۇغۇچى سانى 91 مىڭ 65 نەپەر بولۇپ، قالغىنىنىڭ ھەممىسى ھەرقايسى مەدەنىيەت ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىغا قارايدىغا مەكتەپلەر ئىدى)، بۇنى 1937 - يىلدىكى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، مەكتەپلەر %62، ئوقۇغۇچى سانى 1.4 ھەسسە كۆپەيدى. باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ دەرسلىكلىرىنى پۈتۈنلەي جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ تۈزۈپ بەردى. ئوتتۇرا دەرىجىلىكتىن يۇقىرى مەكتەپتە ئوقۇيدىغان ئوقۇغۇچىلار پۈتۈنلەي ھۆكۈمەت خىراجىتىدىن بەھرىمەن بولدى. بەزى مەكتەپلەرنىڭ مۇدىرلىق ۋە مۇئەللىملىك ۋەزىپىلىرىنى جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ ئۈستىگە ئالدى. ئۇلار كونا تەلىم - تەربىيە مەزمۇنىنى ئىسلاھ قىلىش، ئوقۇتۇش سۈپىتىنى ئۆستۈرۈش جەھەتلەردە ھەل قىلغۇچ رول ئوينىدى. شىنجاڭدىكى بىردىنبىر ئالىي مەكتەپ — شىنجاڭ دارىلفۇنۇنى (يەنى شىنجاڭ شۆيۈەنى) ئەسلى ئەبجەتى چىقىپ كەتكەن بىر مەكتەپ بولۇپ، 1938 - يىلى يولداش لىن جىلۇ ئىلمىي مۇدىرى بولغاندىن كېيىن، «ئىنتىپاق بولۇش، جىددىي بولۇش، ئاددىي بولۇش، تېتىك بولۇش» نى مەكتەپ تەلىمى قىلىپ، «ئەستايىدىل بولۇش، باش چۆكۈرۈپ ئىشلەش، جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ ئاددىي - سادا بولۇش، جانلىق، تېتىك بولۇش» تىن ئىبارەت يېڭى ئىستىلىنى ئوتتۇرىغا قويدى. «ئوقۇتۇش بىلەن ئىشلىتىشنى بىرلەشتۈرۈش»، نەزەرىيىنى ئەمەلىيەتكە تەتبىقلاشتىن ئىبارەت ئوقۇتۇش - ئوقۇتۇش فاكۇلتېتىنى تەشەببۇس قىلدى. سىياسىي ئىقتىساد، جۇڭگونىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتى تارىخى، يېڭى پولىتىكا، يېڭى

ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەزەرىيىسى، جۇڭگو ھازىرقى زامان ئىنقىلابىي ھەرىكىتى تارىخى قاتارلىق دەرسلەر ئۆتۈلدى. ئوقۇغۇچىلار ئاساسىي نەزەرىيىلەرنى ئۆگىنىپلا قالماي، يەنە ئېقىمدىكى سىياسەتلەرنىمۇ ئۆگەندى، مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش، تەشۋىقات پائالىيەتلىرىنىمۇ پائال قاتنايدۇردى، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى سۆيۈش قىزغىنلىقى قوزغىتىلدى. قىسقىغىنا ۋاقىت ئىچىدە، شىنجاڭ دارىلفۇنۇنىنىڭ قىياپىتى پۈتۈنلەي يېڭىلىنىپ كەتتى. بۇ يەردە بەزى مۇنەۋۋەر كومېمۇنىستلار ۋە ئىلغار زاتلار دەرس ئۆتۈپ، ھەر مىللەت ياشلىرىغا ماركسىزم ـ لېنىنىزملىق ئىنقىلابىي ئىدىيىسى تارقىتىپ، شىنجاڭ دارىلفۇنۇنىنى ئىلغار ياشلار ئىنتىلىدىغان مەكتەپكە ئايلاندۇردى①.

مەدەنىيەت جەھەتتە، 1940 ـ يىلى شىنجاڭ بويىچە تۆت ئاممىۋى مەدەنىيەت ساراىيى، 219 ئاممىۋى كۈتۈپخانا، 66 ئاممىۋى قىرائەتخانا، 89 كۇلۇب، ئۇچ كىنوخانا، 31 تىياتىرخانا، 16 تەنتەربىيە مەيدانى، 22 ئاممىۋى باغچە، 295 ھەرمىللەت مەدەنىيەت ئۇيۇشمىسى، يەتتە گېزىتخانا بارلىققا كەلدى②. ئۇنىڭدىن باشقا، جۇڭگو ـ سوۋېت مەدەنىيەت جەمئىيىتى تەشكىل قىلىنىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش مۇۋەپپەقىيەتلىرى كىنو تىۋرده تونۇشتۇرۇلۇپ ۋە تەشۋىق قىلىنىپ، جۇڭگو ـ سوۋېت ئىككى مەملىكەت خەلقىنىڭ ئىتتىپاقلىقى كۈچەيتىلدى.

---

① ۋاڭ رۇڭ: «لىن جىلۇ»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1981 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 6 ـ بەت؛ جۇجۇڭچى: «شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت ياشلىرىنىڭ ياخشى ئۇستازى ـــ يولداش لىن جىلۇ»، «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1951 ـ يىل 28 ـ ئىيۇن سانىغا بېسىلغان.

② جۇدۇڭجىياۋ: «شىنجاڭنىڭ ئون يىلى»، 109 ـ بەت.

جۇڭگو كومپارتىيەسىنىڭ بەزى مۇنەۋۋەر ئەزا-
لىرىنىڭ تەسىرى ئاستىدا، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ، بولۇپمۇ ئۇيغۇر
زىيالىيلىرىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش، ۋەتەننى
قوغداش قىزغىنلىقى ئۇرغۇدى. ئۇلار ياپون باسقۇنچىلىرىغا
قارشى تۇرۇش، ئالدىنقى سەپكە ياردەم بېرىش جەھەتتە ھەر-
قايسى تەشۋىقات پائالىيەتلىرىنى پائال قانات يايدۇرۇپ، ياپون
باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا تۆھپە قوشتى. ماۋدۇن،جاڭ جۇڭشى-
نىڭ رەھبەرلىكىدىكى شىنجاڭ مەدەنىيەت جەمئىيىتى شىنجاڭ
ئىلغۇنۇنىدىكى خەنزۇ ۋە ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلارنى «يېڭى
شىنجاڭ مارشى» ناملىق دراما‌نى ئويناپ چىقىشقا تەشكىللەپ،
ئاشىپىنلارنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشتى. «18 - سېنتەبىر» نى
ئەسلەش ئۇچۇن، «كۆرەش» ناملىق دراما‌نى ئويناپ چىقىپ
ئۇمچىنى لەرزىگە كەلتۈرۈۋەتتى. ئارقىدىنلا مەدەنىيەت جەمئى-
يىتى تەجرىبە تىياتىرى ئۆمىكى قۇرۇپ، پىلان تۈزۈپ، بىر-
قىچە تىياتىر ۋە كومپىدىيەلەرنى ئويناپ خەنزۇ، ئۇيغۇر قاتار-
لىق ھەر مىللەت تىياتىر خادىملىرىنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈردى*.
1937 - يىلى، ئۆزبېك دراماتورگى شۇكۇر يالقۇن
قاتارلىقلار باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش مەزمۇن قىلىنغان «شاڭ-
خەي كېچىسى» ناملىق دراما‌نى يېزىپ چىقتى. بۇ درامـا
ئۇمچىدە قويۇلغاندا ماۋدۇن، جاڭ جۇڭشىلارنىڭ ماختىشىغا
ئېرىشتى. بۇ درامـا كۆچلۈك ۋەتەنپەرۋەرلىك ھېسسىياتىغا ئىگە
بولۇپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇشنى تەشۋىق قىلىشتا
مۇھىم رول ئويناندى. ھەرقايسى جەھەتلەردىن ئىلھاملاندۇرۇش ۋە
ئىلھام بېرىش ئارقىسىدا، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى ئىلگىرى - كېيىن

* لىۋجياچى، ژاڭ خۇايى: «ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش
ھەرىكىتىدە جۇڭگو كومپارتىيەسى رەھبەرلىكىدىكى شىنجاڭنىڭ ئىنقىلابىي
مەدەنىيەت پائالىيەتلىرى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1984 -
يىل، خەنزۇچە 10 - سان

بولۇپ ئەنئەنىۋى ھەجۋى ئىلىيەتون شەكىلىدىكى نومۇرلاردىن 200 نەچچىنى قويدى. ئۇنىڭدىن باشقا، سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن «ناگرانىتسى» (چېگىردا) ناملىق كىنو فىلىمى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزمۇن قىلىنغان تىياتىر قىلىپ ئۆزگەرتىلىپ ئۇدا نەچچە ئون مەيدان قويۇلدى. ھەربىر مەيدان ئويۇننى تاماشىبىنلار لىق ئولتۇرۇپ كۆردى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئاخشا ـ ئۇسسۇلغا ماھىرلىق ئالاھىدىلىكىنى جارى قىلدۇرۇپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە چەققان «پىدائىلار مارشى» قاتارلىق شېئىرلارنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلدى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ «يىسلى زاۋۇتىرا ۋوينا» («ئەگەر ئەتە ئۇرۇش بولسا»)، «ناگرانىتسى» («چېگىردا») ناملىق شېئىرلىرىنىڭ ئاھاڭىنى ئۇيغۇر يازغۇچىلىرى يازغان شېئىرلارغا سېلىپ ئوقۇدى. بىرمۇنچە ئۇيغۇر ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلىرىمۇ ئۇرۇمچىدە قانات يايدۇرۇلغان ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا يارىدەم بېرىش پائالىيىتىدىكى ئاكتىپلاردىن بولۇپ قالدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ مۇنەۋۋەر ئىنقىلابىي شائىرى لۇتپۇللا مۇتەللىپ مۇشۇ مەزگىلدە ئىجاد قىلغان «جۇڭگو»، «بىز شىنجاڭ ئوغۇل ـ قىزلىرى»، «مۇھەببەت ۋە نەپرەت»، «كۆرەش قىزى» ناملىق شېئىر، پوئېما، دراملاردا شائىرنىڭ يۈكسەك ۋەتەنپەرۋەرلىك روھى گەۋدىلىك ئىپادىلەنگەن. شائىر لۇتپۇللا مۇتەللىپ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش تەشەببۇسىنى ھىمايە قىلدى، ئۇلۇغ ۋەتەننى تولۇپ ـ تاشقان قىزغىنلىق بىلەن مەدھىيىلىدى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ھەمدە ۋەتەننىڭ ئازادلىقى ئۈچۈن باتۇرلارچە جەڭ قىلغان قەھرىمانلارنى مەدھىيىلىدى، ۋەتەننى مۇنقەزلىكتىن

قۇتۇلدۇرۇش ئۇچۇن، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ غەلىبىسى ئۇچۇن تۆھپە قوشتى*.

جۇڭگو كوممۇنىستلىرى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۇچۇن تولۇپ - تاشقان ئىنقىلابىي قىزغىنلىق بىلەن بىر قاتار مۇشەققەتلىك ئىنقىلابىي خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. بىراق، شېڭ شىسەي كېيىنكى چاغلاردا يۈزىنى بىر ئۆرۈپلا ئۆچمەنلىشىپ، بارلىق كوممۇنىستلارنى ۋە ئاز سانلىق مىللەت ئىلغارلىرىنى تۇتقۇن قىلىپ تۇرمىگە تاشلىدى. 1943 - يىلى 9 - ئاينىڭ 27 - كۈنى، پارتىيىمىزنىڭ مۇنەۋۋەر كادىرلىرىدىن چېن تەنچىۇ، ماۋزېمىن، لىن جىلۇ قاتارلىق يولداشلار شېڭ شىسەي تەرىپىدىن مەخپىي ئۆلتۈرۈلدى. بەزى ئىنقىلابىي، ئىلغار ئۇيغۇر زىيالىيلىرى، ۋەتەنپەرۋەر زاتلارمۇ شېڭ شىسەي تەرىپىدىن ئىلگىرى - كېيىن قىرىپ تاشلاندى. بۇ كىشىلەر جۇڭگو ئىنقىلابى ۋە شىنجاڭ-دىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تەرەققىيات ئىشلىرى ئۇچۇن قىمىمەتلىك ھاياتىنى تەقدىم قىلدى. لېكىن، ئۇلار شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قەلبىدە مەڭگۈ ياشايدۇ. ئۇلارنىڭ قەتئىي، ئېگىلمەس ئىنقىلابىي روھى ئۇيغۇر خەلقىنى ۋە شىنجاڭدىكى باشقا مىللەت خەلقلىرىنى تەربىيىگە ئىگە قىلدى. خەلقنى ئازادلىق ئىشلىرى ئۇچۇن قەيسەرانە كۈرەش قىلىشقا ئىلھاملاندۇردى. ئۇلار شىنجاڭدا چاچقان ئىنقىلاب ئۇرۇقى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىنقىلابىي كۈرىشىگە غايەت زور تەسىر كۆرسەتتى.

---

* «ل. مۇتەللىپ شېئىرلىرىدىن تاللانما»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1981 - يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 8 - بەت.

4 - بۆلۈم شېكى شىسەي ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىل ۋە گومىنداڭنىڭ شىنجاڭغا بىۋاستە ھۆكۈمرانلىق قىلىشى

شېكى شىسەي 1931 - يىلى قۇەۋۈل قوزغىلىڭى يۈز بەرگەندە، ھەربىي ھوقۇقنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىشقا باشلىدى. كېيىن ئۇ ئاممىنىڭ قوزغىلىڭىنى باستۇرغانلىقىن، «باندىتلارنى تازىلاش» باش قوماندانلىقىغا ئۆستۈرۈلۈپ، ئەينى ۋاقىتتا شىنجاڭ بويىچە ئەڭ كۈچلۈك مىلىتارىستلارنىڭ بىرى بولۇپ قالغانىدى. 1933 - يىلى «12 - ئاپرېل» سىياسىي ئۆزگىرىشى ئۇنىڭ شىنجاڭنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي چوڭ ھوقۇقنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋېلىشىغا پايدىلىق پۇرسەت يارىتىپ بەردى. ئەينىۋاقىتتا ئۇ ئۇرۇمچىنىڭ شەھەر ئەتراپىدا تۇرۇپ، ئەسكىرىي كۈچنى ساقلاپ، ۋەزىيەتنى كۆزەتتى. سىياسىي ئۆزگىرىش مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغانلىقىدىن كېيىن، ئۇ ھەربىي كۈچ ئارقىلىق قىستاش ۋاستىسىنى قوللىنىپ، «چېگرا مۇداپىئە دۇبەنى» لىكىدىن ئىبارەت مۇھىم ئورۇنغا ئىگە بولۇۋالدى. ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى مۇستەھكەملەش ۋە كېڭەيتىش ئۈچۈن، ئۆزىگە ياتلارنى چەتكە قېقىپ، «12 - ئاپرېل سىياسىي ئۆزگىرىشى» نىڭ رەھبەرلىرىنى پاجىئەلىك تۈردە ئۆلتۈردى، شەرقىي شىمال ئارمىيىسىدىكى ياپونغا قارشى گېنېرالارغا زىيانكەشلىك قىلدى. شەرقىي شىمال ياپونغا قارشى ئارمىيىسىنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللىدى،

ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسىنى نەزەربەند قىلىپ قويۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي چوڭ ھوقۇقىنى ئۆزى تەنھا ئىگىلىۋالدى. ئۇ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن، مەخپىي ھالدا ناھايىتى چوڭ ئىشپىيونلۇق تەشكىلىنى قۇردى، تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى جايلارنى، ھەربىر بۇلۇڭ - پۇچقاقلارنى ئىشپىيون قاپلاپ، جۇڭگو كوممۇنىستلىرى ۋە بارلىق ئىلغار كىشىلەرنىڭ ھەرىكىتى نازارەت ئاستىغا ئېلىندى، خەلقنىڭ ئەركىنلىكى چەكلەندى ۋە ئۇلارغا نومۇس-سىزلىق بىلەن زىيانكەشلىك قىلىندى*.

ۋاقىتنىڭ ئۇزىرىشىغا ئەگىشىپ، شېڭ شىسەينىڭ سىياسىي پوزىتسىيىسىدە كەسكىن ئۆزگىرىش يۈز بېرىشكە باشلىدى. 1937 - يىلىدىن تارتىپ، ئۇ شىنجاڭ خەلقىغە قارىتا قانلىق قىرغىنچىلىقنى باشلىدى، «قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشىنى پىلانلىغان» دېگەنگە ئوخشاش خىلمۇخىل «ئەنزىلەر» نى ئۇيۇلۇپ-سىز توقۇپ چىقىپ يا كى تۇرلۇك قۇرۇلتايلارنى چاقىرىش پۇرستىدىن پايدىلىنىپ، «جاھانگىرلارنىڭ جاسۇسى»، «خائىن»، «تروتسكىچى باندىت» دېگەنگە ئوخشاش بەدنامىلار بىلەن خەلقچىل ئىلغار زاتلارنى، مىللەتلەرنىڭ داھىيلىرىنى ۋە ئىلغار زىيالىيلارنى كۆپلەپ ھەپسىگە ئالدى. 1937 - يىلى توقۇپ چىقىلغان ئاتالمىش «قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشىنى پىلانلاش ئەنزىسى» دە قولغا ئېلىش دائىرىسى شىنجاڭنىڭ ھەممىلا يېرىگە دېگۈدەك يېيىلغان بولۇپ، 9 - ئايدىن كېيىنكى يىلى 11 - ئايغا قەدەر جەمئىي 2000 دىن ئارتۇق

* جۇ دۇڭجياۋ: «شېڭ شىسەينىڭ شىنجاڭدىكى ئىشپىيونلۇق ھۆكۈمرانلىقى»، «تارىخ ماتېرىياللىرىدىن تاللانمىلار» 46 - سان، 233 -، 237- بەتلەر ۋە «شىنجاڭنىڭ 10 يىلى»، «شېڭ شىسەينىڭ شىنجاڭغا كەلتۈرگەن بالايىئاپەتلىرىدىن ئەسلىمە (2)» قاتارلىقلار.

كىشىنى ھەپسىگە ئالدى. بۇلارنىڭ بىرمۇنچىسى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ رەھبەرلىرى (مەسىلەن، ئەينى ۋاقىتتىكى ئۇلۇكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى خوجنىياز ھاجى)، ئۇلغار زىيالىيلار ۋە كوممۇنىستلار ئىدى. 1940 - يىلى، شېڭ شىسەي يەنە بىر قېتىم «قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشنى پىلانلاش ئەنزىسى» دېگەن نېمىنى ئويدۇرۇپ چىقىپ، 1200 دىن ئارتۇق كىشىنى ھەپسىگە ئالدى. ئۇلار ئاساسلىقى خەلقچىل زاتلار ۋە ئۇلغار زىيالىي ياشلار ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئاتاقلىق خەلقچىل ئەربابدۇ جۇڭيۇەنمۇ بار ئىدى. مۇشۇ ۋاقىتتىن باشلاپ، شېڭ شىسەيىنىڭ جۇڭگو كوممۇنىستلىرىنىڭ پائالىيىتىنى چەكلىشى تېخىمۇ كۈچىيىپ كەتتى، ئۇلارغا تېخىمۇ ئاشكارا ھالدا زىيانكەشلىك قىلدى. ئۇ كوممۇنىستلارنىڭ كۆپ قىسمىنى ھەدەنىيەت، مائارىپ تارماقلىرىدىن ۋە ئاممىۋى تەشكىلاتلاردىن چەت - يىراق جايلاردا ئىشلەشكە يۆتكەۋېتىپ، ئۇلارنىڭ ئايرىم - ئايرىم ھالدا نازارەت ئاستىغا ئالدى. 1940 - يىلى، يولداش ماۋ زېمىننىڭ مالىيە نازارىتىنىڭ نازىرلىقىدىن ئېلىپ تاشلىدى، ئۇنىڭدىن باشقا بىرمۇنچە كوممۇنىستلار سىياسىي مەركەز — ئۇرۇمچىدىن كېتىشكە مەجبۇر بولدى؛ بەزى مۇھىم خىزمەت تارماقلىرىنى شېڭ شىسەينىڭ قولچوماقلىرى بىۋاستە كونترول قىلدى.

1942 - يىلى، خەلقئارا ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگىرىشىگە ۋە ئىچكى - تاشقى فاشىستىك ئەكسىيەتچى كۈچلەرنىڭ غالجىرلىشىشىغا ئەگىشىپ، شېڭ شىسەي ئۆزىنىڭ ئەسلى سىياسىتىدىن پۈتۈنلەي ۋاز كېچىپ، ئاتالمىش «12 - ئاپرېل قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشنى پىلانلاش ئەنزىسى» دېگەن نېمىنى پەسكەشلىك بىلەن ئويدۇرۇپ چىقتى ۋە ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى يولداش چېن تەنچيۇ باشچىلىقىدا شىنجاڭدا ئىشلەۋاتقان بارلىق كوممۇنىستلارنى قولغا ئېلىپ تۇرمىگە تاشلاپ، ئىقرار قىلدۇرۇش

ئۇچۇن قاتتىق ئۇرۇپ قىينىدى. شۇنداق قىلىپ شېك شىسەي ئۇزۇل ـ كېسىل سوۋېتكە، گۇڭچەنداڭغا، خەلقىقە قارشى مەيدانغا ئۆتۈپ كەتتى. گۇڭچەنداڭغا، دېموكراتىيىگە، ئىلغارلىققا قارشى تۇرۇشنى مەقسەت قىلغان بىرىۋرۇش سىياسەتلەرنى قوللاندى.

1937 ـ يىلدىن 1942 ـ يىلغىچە، شېك شىسەي تۈتۈپ ھەپسىگە ئالغان كوممۇنىستلار، خەلقچىل ئىلغار زاتلار، ھەر مىللەت داھىيلىرى ۋە ياش زىيالىيلار 100 مىڭ كىشىدىن ئېشىپ كەتتى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئۆلتۈرۈۋېتىلدى، بەزىلىرى ئۇزاق قېچە ھەپسىدە ياتتى. جۇڭگو كوممۇنىستلىرىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن شېك شىسەي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوقۇشقا ئەۋەتىلگەن ھەر مىللەت مۇنەۋۋەر ياش ئوقۇغۇچىلىرىدىن ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئۆلتۈرۈلمەي ۋە ھەپسىگە ئېلىنماي ساق قالغان 20 نەچچە كىشىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغانلىرى ھەپسىدە تۇتقۇنۇپتىلدى. 1942 ـ يىلى، شېك شىسەي گۇڭچەنداڭغا ئاشكارا قارشى تۇرغاندىن كېيىن، ھەر مىللەت خەلقى پۈتۈنلەي تەھرورلۇق ھۆكۈمرانلىق ئاستىدا قالدى.

سىياسىي جەھەتتىكى ئەكسىيەتچىلىك ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئىشلىرىنى بۇزۇپ ۋەيران قىلىپ تاشلىدى. جۇڭگو كوممۇنىستلىرىنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن ئورنىتىلغان بىر يۈرۈش مالىيە تۈزۈمى 1941 ـ يىلدىن كېيىن شېك شىسەي تەرىپىدىن قوپاللىق بىلەن بۇزۇپ تاشلاندى، ھۆكۈمەت مالىيە تارماقلىرىنىڭ مۇھىم ۋەزىپىلىرىنى ئۇنىڭ قولچوماقلىرى ئىگىلىۋالدى. ئالتۇن كان كارخانىسى ۋە بانكا شېك شىسەينىڭ خۇسۇسىي مۈلكىگە ئايلىنىپ قالدى. ھەتتا ئۇ بۈيرۇق چۈشۈرۈپ بانكىدىكى بارلىق نەق پۇل زاپىسىنى «دۆۋەن مەھكىمىسى» نىڭ يەر ئاستى ئۆيىگە يۆتكەپ ئەكىرىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا،

ئۇ يەنە دائىم «قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشنى پىلانلىغۇچى»، «خائىنلار-نىڭ مۇلكى» (نىسەن) دېگەن باھانە بىلەن كىشىلەرنىڭ مال-مۈلكىنى ھەدەپ بۇلاپ - تالىدى. شىنجاڭ - سوۋېت ئىتتىپاقى بۇتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزىدىغان ئەنئەنىۋى سودا 1942 - يىلى توختىتىپ قويۇلدى. بۇنىڭ بىلەن شىنجاڭنىڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى بازاردىن مەھرۇم بولۇپ قالدى، ئېھتىياجلىق بولغان سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ مەنبەسىمۇ ئۈزۈلۈپ قېلىپ، ئىجتىمائىي ئىقتىساد ئىنتايىن بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، جۇڭگو كوممۇنىستلىرى جاپالىق ئەمگەك سىڭدۈرۈپ، تىرىشىپ يېتىشتۇرگەن ئىلغار مەدەنىيەت تەشكىلاتلىرى ۋە مەدەنىيەت، مائارىپ ئىشلىرى شېڭ شىسەي تەرىپىدىن پۈتۈنلەي بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىتىلدى، مەكتەپلەردىكى ئىلغار ئوقۇتقۇچى ۋە ئوقۇغۇچىلار قولغا ئېلىندى ۋە ئۆلتۈرۈلدى؛ ئىلغار ئوقۇتۇش مەزمۇنلىرى چۆرۈپ تاشلاندى؛ ھەر مىللەت مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىنىڭ مەقسىتىنىمۇ ئۆزگەرتىۋەتتى. ھەر مىللەت مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىنىڭ زەھەرلىك ھوقۇقىنى فېئودال پومېشچىكلار ۋە ئىشپىيونلار ئىگىلىۋېلىپ، ئۇنى خەلقنى قۇل قىلىدىغان قورالغا ئايلاندۇرۇۋالدى.

شېڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقىغا، كومپارتىيىگە، خەلققە ئاشكارا قارشى تۇرغاندىن كېيىن، گومىنداڭ بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۇنى ئۆزىگە تارتتى. 1942 - يىلى، گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرى شىنجاڭغا ئارقا - ئارقىدىن كېلىپ، بىر تەرەپتىن شېڭ شىسەي بىلەن يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تىل بىرىكتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئۆزگىرىش ياسىشىنى تېزلەتتى؛ يەنە بىر تەرەپتىن شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ھەر دەرىجىلىك گومىنداڭ پىرقىلىرىنى قۇرۇپ، شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلىش ھوقۇقىنى بىۋاستە ئىگىلەش ئۈچۈن تەييارلىق قىلدى. شۇ يىلى كۈزدە، جياڭ جېيشى سۇڭ مېيلىڭ

ئى شىنجاڭغا ئالاھىدە ئەۋەتتى؛ ئۇزۇن ئۆتمەيلا شېڭ شىسەي چۈڭچىڭغا بېرىپ، جياڭ جيېشىغا «خىزمەتتىدىن دوكلات بېرىپ»، ئۆزىنى پۈتۈنلەي گومىنداڭنىڭ قوينىغا ئاتتى.

1943 - يىلى ئەتىيازدا، شېڭ شىسەي چۈڭچىڭدىن قايتىپ كېلىپلا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنى قايتىدىن تەشكىللەپ، نۇرغۇن گومىنداڭچىلارنى ھۆكۈمەت تارماقلىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، گومىنداڭنىڭ ئۆلكىلىك پىرقىسىنىڭ رەسمىي قۇرۇلغانلىقىمۇ ئېلان قىلىندى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، گومىنداڭ شىنجاڭغا بۈۋاستە ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىدى.

1944 - يىلى 8 - ئايدا، گومىنداڭ شېڭ شىسەينى دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق مىنىستىرلىكىنىڭ مىنىستىرى قىلىپ تەينەپ، ئۇنى شىنجاڭدىن يۆتكەپ، چېگرا مۇداپىئە دۇبەن مەھكىمىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ۋۇ جۇڭشىننى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ رەئىسلىكىگە تەينىلىدى. ۋۇ جۇڭشىن كېلىپ ۋەزىپىنى ئۆتكۈزۈۋېلىشتىن بۇرۇن، بۇ ۋەزىپىنى 8 - ئۇرۇش رايونىنىڭ سىلىكى جۇ شاۋلياڭ قوشۇمچە ئۆتەپ تۇردى. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭ پۈتۈنلەي گومىنداڭنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتتى.

گومىنداڭ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە قارىتا مىللىي كەمسىتىش ۋە مىللىي زۇلۇم سىياسىتىنى يۈرگۈزدى، باۋ - جيا تۈزۈمى* نى مەجبۇرىي يولغا قويۇپ، زومىگەر-

---

*باۋ - جيا تۈزۈمى (保甲制度) — سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن باشلىنىپ، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە قەدەر داۋاملاشقان ئاھالە باشقۇرۇش تۈزۈمى ئىدى. بۇ تۈزۈمنى گومىنداڭ ھۆكۈمىتىمۇ ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىپ، «ئائىلە بىرلىك قىلىندۇ، ئائىلىدە ئائىلە باشلىقى بولىدۇ، ئون ئائىلە بىر جيا (甲)بولىدۇ، ئۇنىڭغا جياجاڭ قويۇلىدۇ، ئون جيا بىر باۋ (保)بولىدۇ، ئۇنىڭغا باۋجاڭ قويۇلىدۇ» دەپ بەلگىلىگەنىدى. بۇ، گومىنداڭنىڭ ئاھالىنى ئائىلىلەر بويىچە بىر - بىرىگە چېتىپ، بىر - بىرىنىڭ ئۇستىدىن نازارەت قىلدۇرۇش، بىر - بىرىنى پاش قىلدۇرۇش، مەجبۇرىي ھاشارغا سېلىش ئۈچۈن قوللانغان ئۇسۇلى ئىدى — تەرجىماندىن.

پومپىشچىكلارنى تاللاپ يېزا باشلىقى ياكى «باۋ، جياجاك»، «شياۋ-جاك» قىلىپ تەيىنلىدى. 1945 - يىلى ئېلىنغان ستاتىستىكىلىق مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، 284 يېزا، 185 بازارنىڭ 2955 «باۋ»، 39 مىڭ 716 «جيا» غا ئايرىدى*. ژاندارما، ساقچىلارنىڭ قۇنۇق سىيىسىنى كۈچەيتىپ، خەلقنىڭ بارلىق سىياسىي ھوقۇقىنى تارتىۋالدى. شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قارشىلىقىنى باستۇرۇش ئۈچۈن، گومىنداڭ شىنجاڭغا نۇرغۇن ئەسكەر كىرگۈزۈپ جايلاردا تۇرغۇزدى. 1943 - يىلى ئەتىيازدا، شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئەسكەر سانى ئاران 20 مىڭدىن ئارتۇق ئىدى. گومىنداڭنىڭ شىنجاڭغا كىرىشىگە ئەگىشىپ، شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئەسكەر سانى جىددىي كۆپەيدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بىرمۇنچە ناھىيىدە خەلقنى باستۇرىدىغان قوشۇمچە قورال سۈپىتىدە «ئۆزىنى قوغداش تۈەنلىرى» قۇرۇلدى. يالغۇز ئۈرۈمچى مەمۇرىي رايونىدىلا ئۆزىنى قوغداش دۈيىدىن 54 ى قۇرۇلدى. ئۆلكىلىك ئامانلىقنى ساقلاش سىلكىۋىسى ئۇلارغا 2300 دانە مىلتىق تارقىتىپ بەردى.

گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلىدە، شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ئەھۋالى ياخشىلانمىدى. ئۆلكە دائىر رىسىدىكى تاشيول ترانسپورتى پۈتۈنلەي ھەربىي تەمىنات توشۇش ئۈچۈن ئىشلەيدىغان بولۇپ قالدى، ئۆلكىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا ماددىي ئەشيا توشۇش ئىشلىرىنى ئۈيۇشتۇرۇشقا زادى مۇمكىن بولمىدى. سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان سودا ئۇزۇپ قويۇلغانلىقتىن، ئۆلكىنىڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى بازاردىن مەھرۇم بولۇپ، «قىيىن يۇڭى قىرقىلماي دىغان، قوينىڭ ئۈچىينى ئىتقا تاشلاپ بېرىدىغان» ئەھۋال

* جاڭ داجون: «شىنجاڭدىكى بوران - چاپقۇنلۇق 70 يىل» (11 - توم). تەيپەي، لەنشى نەشرىياتى، 1980 - يىل 5- ئاي نەشرى، 6197 - بەت.

كېلىپ چىقتى. سانائەت بۇيۇملىرى بەك كەمچىل بولۇپ، تاۋار ئوبوروتى پۈتۈنلەي توختاپ قالدى. دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھاسى بىلەن سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھاسى بىر - بىرىگە زادى ماسلاشمايى قالدى. لېكىن، بىر ئوچۇم ئەكسىيەتچى ئەمەلدارلار ۋە هايانكەش سودىگەرلەر تىل بىرىكتۈرۈشۈپ، خىزمەت هوقۇقىدىن پايدىلىنىپ سېپكۈلانتىلىق قىلىپ، بازارنى مونوپول قىلىۋالدى، بازار باهاسىنى كونترول قىلىۋېلىپ، ئىجتىمائىي ئىقتىسادنىڭ قالايمىقانلىشىشىنى تېخىمۇ ئېغىرلاشتۇرۇۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، گومىنداڭ هۆكۈمىتى مالىيەدە كۆرۈلگەن قىزىل رەقەمنىڭ ئورنىنى تولدۇرۇش ئۈچۈن كۆپلەپ قەغەز پۇل تارقاتتى. 1942 - يىلدىن ئىلگىرى، شىنجاڭدا قەغەز پۇلنىڭ ئەڭ چوڭى ئون دوللارلىق ئىدى. 1944-يىلى 5-ئايدىن كېيىن، 50 دوللارلىق، 100 دوللارلىق، 500 دوللارلىق، 1000 دوللارلىق، هەتتا 10،000 دوللارلىق ۋە ئۇنىڭدىنمۇ يۇقىرى پۇللارنى تارقاتتى. بۇنى ئاز دەپ، گومىنداڭ هۆكۈمىتى ئىچكىرىدىن ئايروپىلان بىلەن «مەركەز پۇلى» نى هەدەپ توشۇپ كېلىپ، پۇل پاخاللىقىنى تېخىمۇ جىددىيلەشتۈرۈۋەتتى، مال باهاسى تۆز سىزىق بويىچە ئۆرلەپ كەتتى. 1943 - يىلى 6 - ئايدىن 1944 - يىلى 11 - ئايغىچە بولغان بىر يېرىم يىلغا يەتمەيدىغان ۋاقىت ئىچىدىلا، ئۈرۈمچىدە بۇغداي ئۇنىنىڭ باهاسى ئالتە هەسسىگە يېقىن، توڭگۇز گۆشىنىڭ بەش هەسسە، ياغنىڭ باهاسى تۆت هەسسە، كۆمۈرنىڭ باهاسى 11 هەسسە ئۆسۈپ كەتتى. 1944 - يىلى كۈزدە، ئىلىدا مال باهاسى 1943 - يىلدىكىگە قارىغاندا يەتتە يېرىم هەسسە ئۆستى، سودا - سانائەت ئورۇنلىرى تاقىلىپ قالدى، ئۇششاق تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ۋەيران بولدى. خەلق تۇرمۇشتا ئەتىگەنلىكىنى تاپسا، كەچلىكىگە

يوق هالەتكە چۈشۈپ قالدى. گومىندا‌ڭ ھۆكۈمىتى غايەت زور بيۇروكرات ئاپپاراتلىرىنىڭ ۋە ھەربىي قوشۇنلىرىنىڭ چىقىمىنى قامداش ئۈچۈن، ئالۋان ـ ياساق، باج ـ خىراجنى ئۆزلۈكسىز كۆپەيتىتى، باج ـ سېلىقنىڭ تۈرى نەچچە ئون خىلغا يەتتى. 1944 ـ يىلى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىدىن ئېلىنغان ئوتتۇرىچە باج سوممىسى 1937 ـ يىلدىكىگە قارىغاندا يەتتە ھەسسىدىن جىقراق كۆپەيدى، دېھقانلارنىڭ ھەر يىلى تۆلەيدىغان يەر بېجى پۈتكۈل دېھقانچىلىق كىرىمىنىڭ 15% دىن ئېشىپ كەتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، گومىندا‌ڭ ھۆكۈمىتىدە يۇقىرىدىن ـ تۆۋەنگىچە قانۇنسىزلىق قىلىپ، خىيانەتچىلىك قىلىش، پارا يېيىش ئىشلىرى ئومۇميۈزلۈك مەۋجۇت ئىدى، ئىدارىلەردە خىزمەت ئورنى ئاشكارا ھالدا سېتىلاتتى. مەسىلەن، بىر قارار ھاكىملىقنى سېتىۋېلىش ئۈچۈن ئالتە ـ يەتتە يۈز سەر كۈمۈش؛ بىر قارار باۋجاڭلىقنى سېتىۋېلىش ئۈچۈن بىر ـ ئىككى يۈز سەر كۈمۈش خەجلەشكە توغرا كېلەتتى. ئەمەلنى پۇلغا سېتىۋالغان بۇ ئەمەلدارلار ھوقۇق تۈتۈپ تۇرغان مەزگىلدە، خەلقنىڭ مال ـ مۈلكىنى كۆپلەپ شۇلۇۋېلىپ، قانۇنسىز ھالدا قاقتى ـ سوقتى قىلىپ، ناھايىتى قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا ئۆزى چىقارغان پۇلدىن نەچچە ھەسسە ئارتۇق پۇل توپلىۋالاتتى. يەكەن ناھىيىسىدە بىر «باۋجاڭ» ئەمەل تۇتقان بىرقانچە يىل ئىچىدە، ئۆزىنىڭ يېرىنى 30 مودىن 1500 موغا كۆپەيتىۋالغان. بۇنداق ئەھۋال ئىنتايىن ئومۇملىشىپ كەتكەنىدى.

گومىندا‌ڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ تىكلىنىشىگە ئەگىشىپ، ئامېرىكىمۇ شىنجاڭدا ئۆز پائالىيىتىنى ئاكتىپ قانات يايدۇردى. ئامېرىكا 1943 ـ يىلى ئۈرۈمچىدە رەسمىي كونسۇلخانا قۇردى. ئۇزۇن ئۆتمەي، ئامېرىكىنىڭ مۇئاۋىن زۇڭتۇڭى ۋاللاسې

شىنجاڭغا «تەكشۈرۈش» ئۈچۈن كەلدى، ئامېرىكىدىكى مونوپول كاپىتالىستلاردىن تەشكىللەنگەن، ئامېرىكا نېفىت تىرىستى تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدىغان «جۇڭگو نېفىت شىركىتى» مۇ شىنجاڭدا شۆبە شىركەت قۇردى. ئامېرىكىنىڭ نۇرغۇن ھەربىي ئىشلار ئاخباراتچىلىرى گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ «مەسلىھەتچىسى» دېگەن سالاھىيەتى بىلەن شىنجاڭغا كېلىپ، گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى قۇل قىلىشىغا ياردەملەشتى.

گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە چىدىغۇسىز بالايىئاپەتلەرنى كەلتۈردى. مىللىي زىددىيەت ۋە سىنىپىي زىددىيەت كۈندىن - كۈنگە ئۆتكۈرلىشىپ كەتتى. 1944 - يىلدىن 1949 - يىلغىچە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مىسلىسىز كۆلەمدە ئېلىپ بارغان دېموكراتىك ئىنقىلابىي ھەرىكەتلىرى مۇشۇ زىددىيەتلەرنىڭ ئومۇمىي پاش بولۇشى ئىدى.

ئون ئۇچىنچى باب
ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئازاد بولۇشى

1 - بىرىنچى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ۋە ئۇنىڭ ئەھمىيىتى

گومىنداڭ شىنجاڭغا بىۋاسىتە ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋر ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ۋە شىنجاڭدىكى باشقا ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تارىخىدىكى زۇلمەتلىك دەۋرلەرنىڭ بىرى ئىدى. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئۈستىدە مىللىي زۇلۇم سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ، خەلقنىڭ بارلىق سىياسىي ھوقۇقلىرىنى تارتىۋالدى. ئەكسىيەتچى ئەمەلدارلار «قاقتى - سوقتى قىلىش، خىيانەت قىلىش، يۇقىرى مەنسەپكە چىقىش بېيىش بىلەنلا بولۇپ كەتتى، سىياسىي جەھەتتىن زەئىپلەشتى، خەلق قاتتىق ئۇمىدسىزلىنىپ رايى قايتتى». سىياسىي جەھەتتىكى جاھالەتچىلىك ئىگىلىكىنىڭ خاراب‌لىشىشىغا، سودا - سانائەتنىڭ ۋەيران بولۇشىغا، پۇلنىڭ پاخالىلىشىشىغا، مال باھاسىنىڭ ئۆچقاندەك ئۆرلەپ كېتىشىگە

سەۋەب بولدى. 1944 - يىلى زۆرۈر تۈرمۈش بۇيۇملىرىنىڭ باھاسى 1943 - يىلدىكىدىن يەتتە يېرىم ھەسسە ئۆرلەپ كەتتى.* گومىنداڭنىڭ زۇلمەتلىك ھۆكۈمرانلىقىدىن بىزار بولغان ئاز سانلىق مىللەت خەلقى 1944 - يىلى كۈزدە ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي قاتارلىق ئۇچ ۋىلايەتتە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە ۋە جاھانگىرلىككە قارشى قوراللىق كۈرەش قوزغىدى.

ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي قاتارلىق ئۇچ ۋىلايەتتىكى ئىنقىلابىي كۈرەش، ئاساسەن، ئۇيغۇر ۋە قازاق دېھقان - چارۋىچىلىرى جۈملىگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلغان ئىلغار كىشىلەرنىڭ رەھبەرلىكىدە ئېلىپ بېرىلدى. قوزغىلاڭ دەسلەپتە ئىلقا ناھىيەسىدە پارتىلىدى. قوزغىلاڭنىڭ پارتلىشىغا شۇ جايدىكى گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ خەلقنى ھۆكۈمەتكە ئات تەقدىم قىلىشقا قىستىغانلىقى بىۋاستە سەۋەب بولدى. 1943 - يىلى 3 - ئايدا، گومىنداڭنىڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتى خەلقنى 10 مىڭ ئارغىماق تەقدىم قىلىشقا قىستايدىغان بىر بۇيرۇقنى جاكارلىغانىدى. بۇيرۇقتا: ئات بېرەلمەيدىغانلار نەق پۇل تاپشۇرسا بولىدۇ، نەق پۇل ھۆكۈمەت تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن ئات باھاسى بويىچە ھېسابلىنىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەنىدى. ھۆكۈمەت بەلگىلىگەن ئات باھاسى ئادەتتىكى بازار باھاسىدىن يېرىم ھەسسە يۇقىرى ئىدى، يەنى ھەربىر ئاتنىڭ باھاسى 700 دولار شىنجاڭ پۇلى ئىدى. ئەينى ۋاقىتتىكى ئېغىر ئالۋان - ياساق 22 خىلغا يەتكەنىدى. ھەربىر دېھقان، چارۋىچىنىڭ زېممىسىگە بىر يىلدا شىنجاڭ پۇلى ھېسابىدا

* چېن لى: «غۇلجا ۋەقەسى توغرىسىدا قىسقىچە خاتىرە»، 1948 - يىل نەشرى، 10 — 12 - بەتلەر.

2419 دوللاردىن باج - سېلىق چۈشكەنىدى. يەر بېجىلا دېھقانلارنىڭ يىللىق كىرىمىنىڭ 50% تىن ئارتۇقراقىنى تەشكىل قىلاتتى①. بۇ، ئەمەلىيەتتە ئەمگەكچى خەلق ئۈستىدىن يۈرگۈزۈلگەن ئوپئوچۇق بۇلاڭچىلىق ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا، ئات تەقسىم قىلىش ۋەزىپىسى ئاساسەن ئىلى رايونىدىكى ئەمگەكچى دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ زېممىسىگە چۈشكەنىدى. 1944 - يىلى 8 -، 9 - ئايلاردا، ئىلقا ناھىيىسى ئۇلاستاي تاغلىق رايونىدىكى دېھقان، چارۋىچىلار ئالدى بىلەن ئىلى دىكى يەر ئاستى ئىنقىلابىي تەشكىلاتىنىڭ تەسىرى ۋە قوللىشى ئاستىدا پارتىزان ئەترىتى قۇرۇپ، گومىنداڭ قوشۇنلىرى بىلەن كۈرەشنى قانات يايدۇردى. 10 - ئاينىڭ 5 - كۈنى پارتىزانلار كۈچنى مەركەزلەشتۈرۈپ، ئىلقا ناھىيىسىنىڭ شەھرىگە ئوچ يۆنىلىشتىن تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ھە دېگەندىلا ناھىيىلىنىڭ ساقچى ئىدارىسىنى ئالدى، 10 - ئاينىڭ 6 - كۈنى ناھىيە شەھرىنى پۈتۈنلەي ئىشغال قىلىپ بولدى②.

ئىلقا قوزغىلىڭى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قوراللىق كۈرىشىنىڭ مۇقەددىمىسى بولدى. بۇ قوزغىلاڭ غەلىبە قازانغاندىن كېيىن، بۇ غەلىبىنىڭ ئىلھامى ئاستىدا، غۇلجا خەلقىمۇ 11 - ئاينىڭ 7 - كۈنى قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، غۇلجىنىڭ شەھەر رايونىنى كونترول قىلدى. ئالاقزادە بولۇپ نېمە قىلارىنى بىلمەي قالغان گومىنداڭ ھۆكۈمىتى خەلق قوزغىلىڭىنىڭ لاۋۇلداپ كۆيۈۋاتقان ئوتىنى قورال كۈچى بىلەن ئۆچۈرۈشكە

① ساۋدانۇۋ زاھىر: «ئوچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر ئەھۋاللار توغرىسىدا ئەسلىمە». «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» 16 - سان 10 — 11 - بەتلەر.

②يۇقىرىقى كىتاب، 12 — 13 - بەتلەر.

ئۇرۇنۇپ باقتى. ئەمما جۇش ئۇرۇپ ئەۋج ئېلىۋاتقان خەلق ئىنقىلابىنىڭ دولقۇنىنى توسۇش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئاردىدىن ئۇزاق ئۆتمەيلا، غۇلجىغا يېقىن بولغان سۈيدۇڭ، چاپچال، قورغاس، بۆرىتالا، ئارشاڭ، موڭغولكۆرە قاتارلىق ناھىيىلەرمۇ كەينى - كەينىدىن قوزغىلاڭچى قوراللىق قوشۇنلار تەرىپىدىن ئازاد قىلىندى.

1944 - يىلى 11 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ھەرقايسى جايلاردىكى قوزغىلاڭچى ئاممىنىڭ ۋەكىللىرى غۇلجىغا يىغىلىپ مەجلىس ئېچىپ «شەرقىي تۈركىستان خەلق جۇمھۇرىيىتى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى» دېگەن نامدا ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت قۇردى. مەجلىستە ئېلىخان تۆرە ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسلىكىگە، ھېكمبەگ خوجا مۇئاۋىن رەئىسلىكىگە سايلاندى. ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنىڭ ئەزالىرى ئۈچ خىل كىشىلەردىن تەركىب تاپتى: بىر خىلى ئەخمەتجان قاسىمى، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ ۋەكىللىكىدىكى ئىنقىلابىي ئاڭغا ۋە كوممۇنىستىك ئىدىيىگە ئىگە كىشىلەر؛ ئىككىنچى خىلى ئەنۋەر مۇسابايېۋ ۋە رەھىمجانلار ۋەكىللىكىدىكى بۇرژۇئا نۇقتىئىنەزەرىگە ئىگە كىشىلەر؛ ئۈچىنچى خىلدىكىلەر ئېلىخان تۆرە بىلەن ھېكمبەگ ۋەكىللىكىدىكى فېئودال دىنىي يۇقىرى قاتلام كىشىلىرى. دەسلەپتە ئىنقىلابنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقى مۇشۇ ئۈچىنچى خىل كىشىلەرنىڭ قولىدا ئىدى*. 1945 - يىلى 4 - ئاينىڭ 8 - كۈنى، ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت كۆرەشنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، تارقاق قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىنى مۇنتىزىم ئىنقىلابىي قوشۇن — مىللىي ئارمىيە قىلىپ ئۈيۈشتۈردى. مىللىي ئارمىيە ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن، پۈختا ھەربىي ئىشلار پىلانى تۈزۈپ

* بۈرھان شەھىدى: «شىنجاڭنىڭ 50 يىلى»، خەنزۇچە نەشرى، 281 — 282 - بەتلەر.

چەتتى. 5 ـ ئايدىن باشلاپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى ئومۇمىيۈزلۈك ھەربىي ھۇجۇم قوزغىدى: بۇيرۇققا بىنائەن تارباغاتايغا ھۇجۇم قىلىدىغان قىسىم 6 ـ ئايدا دۆربىلجىننىي، 7 ـ ئايدا تارباغاتاينى ئىشغال قىلدى. ئالتايغا ھۇجۇم قىلىدىغان قىسىم يەرلىك خەلق قوزغىلاڭچىلىرى بىلەن ماسلىشىپ، گومىنداڭنىڭ شۇ يەردە تۇرۇشلۇق قوشۇنلىرىغا قارشى كۈچلۈك ھۇجۇم قوزغىدى، 9 ـ ئايدا، ئالتاينى ئىشغال قىلدى؛ يەنە بىر قوشۇن 9 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى شىخونى ئىشغال قىلغاندىن كېيىنلا، غەلبىسەپرى ئىلگىرىلەپ، ئۇرۇمچىگە قاراپ يۈرۈش قىلىپ، توپتوغرا مانا سقا كەلدى. مەغلۇپ بولۇپ قېچىپ كېتىۋاتقان گومىنداڭ قوشۇنلىرى مىللىي ئارمىيىنىڭ جەنۇبقا قاراپ ئىلگىرىلىشىنى توسۇش ئۈچۈن، مانا س كۆۋرۈكىگە ئوت قويۇۋەتتى. شۇ ۋاقىتتا، تىيانشان تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى كەڭ رايونلاردىمۇ پارتىزانلار پائالىيىتى كۈندىن ـ كۈنگە جانلىنىپ كەتكەنىدى. پارتىزانلار گەنسۇ ـ شىنجاڭ تاشيولى بويلىرىدا پىستىرما قويۇپ، گومىنداڭنىڭ ھەربىي ئاپتوموبىللىرىغا ئۇزلۇكسىز زەربە بېرىپ، گومىنداڭ ئارمىيىسىگە ياردەم كېلىدىغان يولنى ئۈزۈۋەتتى. تۇرپان، پىچان، توقسۇن ناھىيىلىرىدە تۇرۇشلۇق گومىنداڭ قوشۇنلىرى پارتىزانلارنىڭ تۇيۇقسىز زەربىسىگە ئۇچراپ تۇردى. مىللىي ئارمىيىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا ئەۋەتىلگەن قىسىملىرى تىيانشان تاغلىرىنىڭ خەتەرلىك داۋانلىرىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، ئاقسۇ ئەتراپىغا ئىچكىرىلەپ كىردى، ئاقسۇ شەھىرىنى ئىككى قېتىم مۇھاسىرىگە ئالدى، باي ناھىيىسى بىلەن ئاقسۇ كونىشەھەر ناھىيىسىنى ئىككى قېتىم ئىشغال قىلدى. 1945 ـ يىلى 8 ـ ئايدا، پاەسىر ئېگىزلىكىدىكى قىرغىز، تاجىك، ئۇيغۇر خەلقلىرىمۇ ئىلى خەلق ئىنقىلابىنىڭ

تەسىرى ئاستىدا قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، مىللىي قوراللىق قىسىم ئۈيۇشتۇرۇپ، تاشقورغان ناھىيىسىنىڭ بازىرىنى ئىشغال قىلدى. بۇ قوراللىق مىللىي قوشۇن بىر مەھەل پامىر ئېگىزلىكىدىن چىقىپ، يېڭىسار، قاغىلىق ناھىيىلىرىنى ئىشغال قىلىپ، «تاشقورغان ئىنقىلابى» دەپ ئاتالدى.

1945 - يىلى 1 - ئايدا، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مىللىي دېموكراتىك ئىنقىلابىي ھەرىكىتى زور غەلىبىگە ئېرىشتى. ئىنقىلابىي ئارمىيە ئىلى، ئالتاي، تارباغاتايدىن ئىبارەت ئۇچ ۋىلايەتنى پۈتۈنلەي ئۆزىنىڭ كونترولىلۇقىغا ئالدى. ھەرقايسى جايلاردىكى قوزغىلاڭچىلار ئاممىسىنىڭ ۋەكىللىرى غۇلجا شەھىرىدە يىغىن ئېچىپ، ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللەپ، ئىلى، چۆچەك، ئالتايدىن ئىبارەت ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىنى رەسمىي قۇردى.

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى بىر قاتار تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، ئۇچ ۋىلايەتنىڭ ئىقتىسادى، مەدەنىيەت ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇردى. مەسىلەن، سودا-سېتىق ئىنتىپاقى بىلەن بولغان سودىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ۋە كېڭەيتىپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىغا بازار تېپىپ بەردى، ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنى جانلاندۇردى؛ يېزا ئىگىلىكىگە قارىتا قەرز بېرىش ئىشىنى يولغا قويۇپ، باج - سېلىقنى يېڭىلىتىپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا ئىلھام بەردى؛ ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەرنى ۋە تېخنىكوملارنى كۆپەيتتى، كۇتۇپخانا، كۇلۇب، سەنئەت ئۆمەكلىرىنى قۇرۇپ، خەلقنىڭ مەدەنىيىتى تۇرمۇشىنى جانلاندۇردى. مۇشۇ تەدبىرلەرنىڭ ئىجرا قىلىنىشى بىلەن، ئىقتىسادىي جەھەتتىمۇ، مەدەنىيەت جەھەتتىمۇ مەلۇم نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى، خەلقنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ھۆكۈم-

رانلىق قىلغان جايلاردىكىگە قارىغاندا خېلى ياخشىلاندى. مەسىلەن، 1948 - يىلى ئۈچ ۋىلايەت ئاھالىلىرى تۆلىگەن باجنىڭ ئومۇمىي مىقدارى 1944 - يىلدىكىگە قارىغاندا يېرىم ھەسسە ئازايدى؛ 1948 - يىلى، ئۈچ ۋىلايەتتىكى تېرىلغۇ يەرنىڭ كۆلىمى 1944 - يىلدىكىگە قارىغاندا 50% كە يېقىن كېڭەيدى؛ 1948 - يىلى غۇلجىدا ئاشلىقنىڭ ۋە كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرىنىڭ باھاسى ئۇرۇمچىدىكىگە قارىغاندا بەش ھەسسىدىن 12 ھەسسىگىچە تۆۋەن بولدى. بۇنىڭدىن ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى تايانچ بازىسى پۈختا قەدەم بىلەن تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. ئەمما ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى فېئودال پومېشچىكلار سىنىپىغا ئاساسىي جەھەتتىن تەگمىدى، شۇڭا، ئەمگەكچى دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالى تۈپتىن ئۆزگەرمىدى.

ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى خەلق ئىنقىلابى ھەرىكىتى ئىدى، شۇڭا، ئىنقىلابنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ئاق بىلەن قارىنىڭ ئارىلىشىپ كېتىشىدىن، ياخشىلارنىڭ ئارىسىغا يامانلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشىدىن ساقلىنىش تەس بولدى؛ بىر قىسىم ئەكسىيەتچى فېئودالىلار ۋە دىنىي يۇقىرى قاتلام كىشىلىرى بىر مەزگىل رەھبەرلىك ھوقۇقىنى قولىغا كىرگۈزۈۋالدى. بۇ كىشىلەر «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» دېگەن بايراقنى كۆتۈرۈۋېلىپ، پان ئىسلامىزم ۋە پان تۈركىزمنى تەرغىپ قىلىپ، ئىنقىلابنى بىر مەھەل ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئارزۇسىدىن چەتلىتىۋەتتى. ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ ئىلغار كۈچلىرى ۋە ھەر مىللەت خەلقى بۇ ئەھۋالغا قارشى تۇردى. ئەخمەتجان قاسىمى، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ قاتارلىق يولداشلار ئەكسىيەتچى كۈچلەرنى باتۇرلۇق بىلەن قوغلاپ چىقىرىپ، ئەكسىيەتچىل پىكىر ئېقىملىرىنى قاتتىق تەنقىد قىلىپ، ئىنقىلابنى توغرا

يولغا بۇرندى. ئەخمەتجان قاسىمى بىلەن ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ مىللىي مەسلىدىكى خاتالىقنى تۈزىتىشتە قالتىس كۈچ چىقاردى*.

ئەخمەتجان قاسىمى ئىنقىلابنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە يۈز بەرگەن ئېغىر خاتالىقنى غايەت زور كۈچ بىلەن تۈزەتتى. ئۇ، خاتالىقنى تۈزىتىش ئۈچۈن، كادىرلار ئارىسىدا، ئارمىيە ئىچىدە ۋە خەلق ئاممىسى ئارىسىدا بىرمۇنچە مۇشكۈل ئىدىيىۋى تەربىيە خىزمەتلىرىنى ئىشلىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ كۆپ قېتىملىق نۇتۇقلىرىدا كەسكىنلىك بىلەن مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «خەلقىمىز ئارىسىدا ھۆكۈمران مىللەت ئىچىدىكى ھۆكۈمرانلار سىنىپىنى پۈتكۈل مىللەتنىڭ ھۆكۈمرانلىقى دەپىدىغان بىرخىل قاراش پەيدا بولدى ... بىز دوست بىلەن دۈشمەننى ئايرىمايمىز، ھەممە خەلقنى ئوخشاش مۇئامىلە قىلىدۇق، نەتىجىدە، دوستىمىزغا خاتا زەربە بەردۇق، گومىنداڭنىڭ ھەرقانداق ئەمەلدارلىرىدىنمۇ ئەشەددىي بولغان مىللىي مۇناپىقلارنى بولسا قوغداپ قالدۇق، بىزنىڭ مىللىي ھەرىكىتىمىزگە ھېسداشلىق قىلىدىغان، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ دۈشمىنى بولغان، ئەسلىدىلا بىز بىلەن دوست بولۇپ كەلگەن خەلقنى بولسا ئۆزلىرىنىڭ دۈشمىنى تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىشكە مەجبۇر قىلدۇق. بۇ پۈتۈنلەي توغرا بولمىغان خاتا سىياسەت ئىدى»؛ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى: «مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىلا بولۇپ قالماي، ئەينى ۋاقىتتا دېموكراتىك سىياسىنى قولغا كەلتۈرۈش ھەرىكىتى بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن،

---

* سەيپىدىن ئەزىزى: «پارلاق كېلەچەك ئۈچۈن ـــ ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق ئىنقىلابىي قۇربانلارنىڭ بەختسىزلىككە ئۇچرىغانلىقىنىڭ 35 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن»، «خەلق» گېزىتىنىڭ 1984 - يىل 8 - ئاينىڭ 27 - كۈنىدىكى سانى، 5 - بەت.

مللىي ئازادلىق كۆرەشىنىڭ تەسىرى خەلق دېموكراتىيەسىنىڭ دۈشمەنلىرىگە، يەنى جاھىل گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە ۋە ئۇلارنىڭ خوجايىنى جاھانگىرلارغا قارىتىلمىسلىقى لازىم». ئۇ يەنە مۇنداق دېگەنىدى: «مىللىتىمىز مەملىكىتى ئىچىدىكى مىللەتلەرنىڭ دېموكراتىك سېپىدىكى بارچە قېرىنداشلارنىڭ بىرلىكتە كۆرەش قىلىشى ئارقىلىقلا ئازادلىققا، باراۋەرلىككە ۋە ئەركىنلىككە ئېرىشەلەيدۇ». ئىنقىلابىمىزنىڭ مەقسىتى ۋەتەننىڭ بۈيۈك ئائىلىسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ كېتىش ئەمەس، بەلكى، «گومىنداڭ بولمىغان، جاھانگىر كۈچلەرنىڭ تەسىرى بولمىغان، ھەممە مىللەت بابباراۋەر بولغان يېڭى ھاكىمىيەت قۇرۇشتىن ئىبارەت»*. شۇڭا ئۇ خەلقنى خاتالىقلارنى تۈزىتىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى، بولۇپمۇ خەنزۇ خەلقى بىلەن بولغان ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىشكە، ئەكسىيەتچىل مىللەتچىلىككە قەتئىي قارشى تۇرۇپ، ئامېرىكا جاھانگىرلىكى بىلەن ۋە ئۇنىڭ غالچىسى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى بىلەن داۋاملىق رەھىمسىز كۈرەش قىلىشقا چاقىردى. ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق يولداشلارنىڭ ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ئاساس تۇتقىدىكى نۇقتۇق ۋە ماقالىلىرى ئىنقىلابنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى خاتالىقلارنى تۈزىتىشتە ناھايىتى زور ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى.

شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، ئەكسىيەتچىلەرگە قارشى بىرلىكتە كۈرەش قىلىشنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، 1948 - يىلى 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى غۇلجىدا كەڭ ئامما‌ۋى خاراكتېرگە ئىگە تەشكىلات — شىنجاڭدا تىنچلىق ـ خەلقچىللىقنى قوغداش ئىتتىپاقى (قىسقارتىپ «ئىتتىپاق» دېيىلىدۇ) نى

* ئەخمەتجان قاسىمى: «مللىي مەسىلىدىكى بەزى خاتالىقلار ھەققىدە».

قۇردى. بۇ تەشكىلات شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى زىچ ئىتتىپاقلىشىپ، باراۋەرلىك، ئەركىنلىك ئاساسىدىكى بەختىيار تۇرمۇش بەرپا قىلىشقا چاقىردى. غۇلجىدا «خەلق ئاۋازى» گېزىتى، «ئىتتىپاق» ژۇرنىلى، ئالتايدا «ئازادلىق» گېزىتىنى نەشىر قىلىنىپ، كەڭ خەلقە تەشۋىق - تەربىيە ئېلىپ بارىدى. «ئىتتىپاق» ئامما‌نى ئۇيۇشتۇرۇش ۋە تەربىيىلەش جەھەتتە ئاكتىپ رول ئويناندى.

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى شانلىق بىر سەھىپە، بۇ ئىنقىلاب جۇڭگو كوممۇنىست پارتىيىسى رەھبەرلىك قىلغان يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ تەركىبىي ئارقىسىدا، پۈتۈن دۇنيانىڭ گېرمان فاشىستلىرىغا قارشى كۈرىشىنىڭ غەلىبىسىنىڭ ئىلھامى ئاستىدا، جۇڭگو خەلقىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشى مەملىكەت بويىچە غەلىبە قازىنىش ئالدىدا تۇرغان يېڭى ۋەزىيەتتە پارتلىدى. ئۇ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ئىستىبدات ھۆكۈمرانلىقىغا ۋە جاھانگىرلارنىڭ شىنجاڭدىكى تاجاۋۇزچى كۈچلىرىگە كۈچلۈك زەربە بېرىپ، گومىنداڭنىڭ خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىگە قارشى ئۇرۇش قىلغۇچى ھەربىي كۈچلىرىنى ئىسكەنجىگە ئېلىپ تۇردى، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى رەھبەرلىكىدىكى خەلق ئازادلىق ئۇرۇشىغا ماسلىشىپ، شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇشىنى ئىلگىرىلىتىش جەھەتتە ئاكتىپ رول ئويناندى. يولداش ماۋزېدۇڭ ۋە پارتىيە، دۆلەتنىڭ باشقا رەھبەرلىرى بۇ ھەرىكەتنى مۇئەييەنلەشتۇرۇپ باھا بەرگەنىدى. 1949 - يىلى 8 - ئاينىڭ 18 - كۈنى يولداش ماۋزېدۇڭ غۇلجا ئالاھىدە رايونلۇق ھۆكۈمەتنىڭ رەھبىرى يولداش ئەخمەتجان قاسىمغا يوللىغان بىر پارچە خېتىدە: «سىلەرنىڭ كۆپ يىلدىن بۇيان ئېلىپ بارغان كۈرە-

شىڭلار پۈتۈن جۇڭگونىڭ خەلق دېموكراتىك ئىنقىلابىي هەربكىتىنىڭ بىر قىسمى، غەربىي شىمال خەلقىنىڭ ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، شىنجاڭنىڭ تولۇق ئازاد بولىدىغىنىغا ئۈزاق قالمىدى. سىلەرنىڭ كۆرىشىڭلار يېقىن ئاردىدىلا ئۈزۈل ـ كېسىل مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشىدۇ» دېگەنىدى.

ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى گەرچە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ بىۋاستە رەھبەرلىكىدە پارتلىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ چوڭقۇر تەسىرىنى قوبۇل قىلغانىدى. ئىككىنچى قېتىملىق ئىچكى ئىنقىلابىي ئۇرۇشنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىن ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش دەۋرىگىچە بولغان ئارىلىقتا، ئۇرغۇن مۇنەۋۋەر كومپارتىيە ئەزالىرى شىنجاڭغا كېلىپ ئىشلەپ، شىنجاڭدىكى هەر مىللەت خەلقى ئارىسىغا ئىنقىلاب ئۇرۇقىنى چاچقانىدى، ماركسىزم ـ لېنىنىزمنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلغان بىر تۈركۈم ئاز سانلىق مىللەت زىيالىيلىرى، مەسىلەن، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ، لۇتپۇللا مۇتەللىپ قاتارلىق زىيالىيلار تېزلىكتە يېتىلدى، ئۇلار هەرقايسى جايلاردا يوشۇرۇن ئىنقىلابىي تەشكىلاتلارنى قۇرۇپ، ماركسىزم ـ لېنىنىزمنى تەشۋىق قىلىپ، گومىنداڭغا قارشى كۆزەشنى باشلىۋەتكەنىدى، كېيىنكى ۋاقىتلاردا، ئۇلار ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ تايانچىلىرىدىن بولۇپ، مۇهىم رول ئوينىدى.

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسى شىنجاڭدىكى هەر مىللەت خەلقىنىڭ ئازادلىق ئىشلىرىغا ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلدى ۋە مەدەت بەردى. 1946 ـ يىلى 12 ـ ئايدا، يولداش دۇڭ بىۋۇ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ نەنجىڭدىكى ئىش باشقۇرۇش ئورنىدا ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ قاتارلىق يول-

داشلارنى قوبۇل قىلىپ، ئابدۇكېرىم ئاببباسوۋنىڭ شىنجاڭنىڭ سياسىي، ئىقتىسادىي ئەھۋالى ۋە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدىكى تونۇشتۇرۇشىنى ۋە ئۇلارنىڭ جۇڭگو كومپارتىيىسىنى سۆيىدىغانلىقى توغرىسىدىكى بايانلىرىنى ئىخلاس بىلەن ئاڭلىغانىدى؛ ئۇلارغا مەملىكىتىمىز ئىچىدىكى ۋەزىيەتنى تەھلىل قىلىپ بەرگەنىدى، پارتىيەمىزنىڭ سىياسىي تەشەببۇسىنى، ستراتېگىيىسىنى، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ پرىنسىپلىرىنى ۋە ھەربىي ستراتېگىيىسىنى تونۇشتۇرغانىدى ھەمدە ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىللىرىنىڭ تەلىپىگە بىنائەن، كومپارتىيە ئەزاسى پېتىڭ گۇئەننى بىر دانە راتسىيە بىلەن ئۇلارغا قوشۇپ ئەۋەتكەنىدى. ئۇ غۇلجىغا كەلگەندىن كېيىن، شىنخۇا ئاخبارات ئاگېنتلىقىنىڭ مۇھىم خەۋەرلىرىنى، ماۋ زېدۇڭ قاتارلىق رەھبەرلەرنىڭ ئىنقىلاب توغرىسىدىكى بايانلىرىنى ئۇچ ۋىلايەتكە تونۇشتۇرۇپ تۇردى، ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى ئۇنى گېزىت - ژۇرناللارغا بېسىپ تۇردى، بۇ ئىش ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا مۇھىم تەسىر كۆرسەتتى. 1949 - يىل 8 - ئاينىڭ 15 - كۈنى، جۇڭگو كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى يەنە يولداش دېڭ لىچۈننى پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئالاقىچىسى سۈپىتىدە ئالاھىدە رايون ھۆكۈمىتىگە ئەۋەتتى، غۇلجىدا «لىچۈن» رادىئو ئىستانسىسى قۇرۇلدى، شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى بىلەن پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ئوتتۇرىسىدا بىۋاستە ئالاقە ئورنىتىلدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇش ھارپىسىدا، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنى قۇرۇشتىن ئىبارەت چوڭ ئىش ئۈستىدە مۇزاكىرە ئېلىپ بېرىش يۈزىسىدىن، 9 - ئايدا بېيجىڭدا چاقىرىلىدىغان يىغىنىغا ئۇچ ۋىلايەتنىڭ

ۋەكىل ئەۋەتىشىنى تەكلىپ قىلىپ تېلېگراممىا ئەۋەتتى*. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ نىشانى شۇ ۋاقىتقا كەلگەندىلا ئۈزۈل - كېسىل ربئاللىققا ئايلاندى.

2 - بۆلۈم ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ رەھبەرلىرى — ئەخمەتجان قاسىمى ۋە ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ

ئەخمەتجان قاسىمى (1914 — 1949) غۇلجا شەھرىنىڭ توغراقلىق كەنتىدە نامرات دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ ئالتە ياشقا كىرگەندە، ئاتىسى پومېشچىكنىڭ تايىقى ئاستىدا ئۆلۈپ كەتكەن، كېيىنكى چاغلاردا تاغىسى بىلەن بىللە سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىپ ئوقۇغان. 1937 - يىلدىن 1940 - يىلغىچە، ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىك لېنىن داشۆسىدە، موسكۋا شەرق ئەمگەكچىلەر كومۇنىزم داشۆسىدە ماركسىزم - لېنىنىزمنى قېتىرقىنىپ ئوقۇغان، مەكتەپ پۈتتۈرگەندىن كېيىن، تاشكەنتتە بىر يىل ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. 1942 - يىلى 4 - ئايدا ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئۇزاق ئۆتمەيلا چۆچەكتە شېكى شىسەي دائىرىلىرى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىدى، 1944 - يىلى تۇرمىدىن چىقىپ يۇرتى غۇلجىغا

* چى گو: «ئىنقىلابىي قۇربانلارنىڭ روھىنى ئۆگىنىپ، جۇڭخۇا ئېلىمىنى گوللەندۇرۇش ئۈچۈن كۈچ چىقىرايلى — ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ 40 يىللىقىنى خاتىرىلەش يۇزىسىدىن ئۆتكۈزۈلگەن سۆھبەت يىغىنىدا سۆزلەنگەن نۇتۇق». «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1984 - يىلى 11 - ئاينىڭ 13 - كۈنىدىكى سانى، 1 - بەت.

قايتىپ كېلىپ، ياغاچچىلىق، ئەينەكچىلىك كەسپىنى پەردە قىلىپ تۇرۇپ، يوشۇرۇن ئىنقىلابىي پائالىيەت ئېلىپ باردى*.

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، ئەخمەتجان قاسىمى گېزىتخانىدا ئىشلىدى. مۇھىم باش ماقالە ۋە مۇھىم ماقالىلەرنى ئۆزى يېزىپ، ئەكسىيەتچىلەرنى رەھىمسىزلىك بىلەن پاش قىلدى، خەلق ئاممىسىنى قوراللىق كۈرەش بايرىقىنى تېخىمۇ ئېگىز كۆتۈرۈپ، كۈرەشنى قەتئىي داۋاملاشتۇرۇپ، باتۇرلۇق بىلەن ئىلگىرىلەشكە دەۋەت قىلدى. ئۇچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇ قوماندانلىق شتابىدا رەھبەرلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتىدى. ئۇ خىزمەت داۋامىدا، ئەمگەكچى خەلقنى بوزەك قىلغان، ئىنقىلابىي ھاكىمىيەت ئىچىدە مۇھىم ھوقۇقنى قولىغا كىرگۈزۈۋېلىپ، خەلق بىلەن داۋاملىق دۈشمەنلەشكەن ئەكسىيەتچى كۈچلەرگە قارشى رەھىمسىز كۈرەش قىلدى؛ مىللەتنى قوغداش بايرىقىنى كۆتۈرۈۋېلىپ، مىللىي بۆلگۈنچىلىك بىلەن شۇغۇللانغان ئەكسىيەتچى كۈچلەرنىڭ شۇملۇقلىرىنى باتۇرلۇق بىلەن پاش قىلدى ۋە ئۇلارغا قارشى كۈرەش قىلدى. ئۇ ئۇچ ۋىلايەتنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت ـ مائارىپ، ساقلىقنى ساقلاش ئىشلىرىنى تەرتىپكە سېلىش جەھەتتىمۇ تۆھپە قوشتى. ئۇ گومىنداڭ تەرىپىدىن خاراب قىلىۋېتىلگەن ئىگىلىكنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئىشىنى ئۆزى قول سېلىپ ئۇيۇشتۇردى، نامۇۋاپىق باج ـ سېلىقنى ئەمەلدىن قالدۇردى، خام چوت ـ نەقچوت تۈزۈمىنى

---

* ماھمۇر قاسىم: «يولداش ئەخمەتجان قاسىمى تۇغرىسىدا ئەسلىمە» «شىنجاڭ گېزىتى» نەشرى 1979 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۇنىدىكى سانى، 3 ـ بەت؛ ياسىن خۇدابەردى: «خەلقنىڭ ياخشى ئوغلانى ـــ ئەخمەتجان قاسىمى»، «شىنجاڭ گېزىتى» نەشرى 1984 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۇنىدىكى سانى، 2 ـ بەت.

ئورناتتى. ئۇ كادىرلارغا ئىسراپچىلىق، خىيانەتچىلىك ۋە بيۇروكراتلىق ئادەتلىرىنى تۈگىتىش توغرىسىدا دائىم تەربىيە بېرىپ تۇراتتى، ۋاقىت تاپسىلا، مەكتەپلەرگە بېرىپ، ئوقۇتۇش ئەھۋالى بىلەن تونۇشۇپ تۇراتتى، ئوقۇتقۇچىلار بىلەن سۆھبەتلىشىپ، مەسىلىلەرنى ۋاقتىدا بايقاپ ۋە ھەل قىلىپ تۇراتتى*. ئۇنىڭ ئىنقىلابىي قىزغىنلىقى ۋە ھارماس ئىنقىلابىي روھى ئۇنى خەلق ئاممىسى ئاردىدا بارغانسېرى يۈكسەك ئابرويغا ئىگە قىلغانىدى.

ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنى ئالاقزادە قىلىۋەتتى، ئاخىر گومىنداڭ تەرەپ 1945-يىلى 10 - ئايدا ئۈچ ۋىلايەت تەرەپ بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈشكە مەجبۇر بولدى. ئەخمەتجان قاسىمى ئۈچ ۋىلايەت تەرەپنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرىنىڭ بىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن، سۆھبەت ئۈستىلىدە گومىنداڭ ئەكسىيەتچى دائىرىلىرىگە قارشى قەتئىي ۋە ئۇستىلىق بىلەن كۈرەش قىلدى. قوراللىق كۈرەش بىلەن سۆھبەتنىڭ زىچ ماسلاشتۇرۇلۇشى گومىنداڭنى 1946 - يىلى 6 - ئايدا، ئۈچ ۋىلايەت تەرەپ بىلەن 11 ماددىلىق «تىنچلىق بىتىم» نى ئىمزالاشقا مەجبۇر قىلدى، نەتىجىدە ئىككى تەرەپنىڭ ۋەكىللىرى قاتناشقان ئۆلكىلىك ۋاقىتلىق بىرلەشمە ھۆكۈمەت تەشكىل قىلىنىدى. ئەخمەتجان قاسىمى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ ئالىي دەرىجىلىك مەسئۇل خادىمى بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىكىنى زىممىسىگە ئالدى.

ئەخمەتجان قاسىمى ۋە ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ ئىلغار

---

* سەيپىدىن ئەزىزى: «ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق ئىنقىلابىي قۇربانلار مەڭگۈ ھايات» (ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق ئىنقىلابىي قۇربانلارنىڭ ۋاپات بولغانلىقىنىڭ ئون يىللىقىنى خاتىرىلەش يىغىندا سۆزلەنگەن نۇتۇق)

رەھبەرلىرى ئىنقىلابىي ھەرىكەتنىڭ تەجرىبە - ساۋاقلىرىنى ئۆزلۈكسىز يەكۈنلەپ، كۆرەشنىڭ نىشانىنى يەنىمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇپ، گومىنداڭنىڭ ئىستىبدات سىياسىتىگە، چوڭ خەنزۇچىلىر قىغا، شۇنىڭدەك تار يەرلىك مىللەتچىلىككە قارشى كەسكىن كۆرەش ئېلىپ باردى. ئەخمەتجان قاسىمى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى مەملىكەتىمىزدىكى رايون خاراكتېرلىك ئىنقىلاب، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى پۈتۈن مەملىكەت ئىنقىلابىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ، دەپ قارايتتى. پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ئىنقىلابى غەلبىە قازانمىسا، شىنجاڭ ئىنقىلابىنىڭ غەلبىسىگە كاپالەتلىك قىلغىلى بولمايتتى. ئەخمەتجان قاسىمى شىنجاڭدىكى ئىنقىلابنىڭ غەلبىسىگە ھەمدە مىللەت خەلقىنىڭ ئىتتىپاقلىقى، بولۇپمۇ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ خەنزۇ خەلقى بىلەن بولغان ئىتتىپاقلىقى ئارقىلىقلا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدىغانلىقىنى چوڭقۇر چۈشىنەتتى. ئۇ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىدىكى ئوڭچىلارنىڭ خەنزۇ خەلقىگە قوللانغان خاتا سىياسىتىگە، يەرلىك مىللەتچىلىككە، بولۇپمۇ پانتۈركىزمگە قارشى توغرا مەيدانىدا تۇرۇپ كۆرەش ئېلىپ باردى، جاھانگىرلارنىڭ ۋە ئەكسىيەتچىلەرنىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى بۇزۇش ھەرىكەتلىرىگە زەربە بەردى*. ئۇ: «ھەر قانداق چوڭ مىللەتچىلىك ۋە تار مىللەتچىلىك خاھىشلىرى خەلقىگە زىيانلىق، ئۇنىڭغا قارشى قەتئىي كۆرەش قىلىش لازىم» دەپ كۆرسەتكەنىدى، ئۇ بارچە مىللەتلەر ئەمگەكچى خەلقلىرىنىڭ تۈپ مەنپەئىتى بىر، ئۇلارنىڭ ئۆز مىللىتى ئىچىدىكى ئەزگۈچى سىنىپلار، ھۆكۈمران سىنىپلار بىلەن مەنپەئەتداش بولۇشى مۇمكىن ئەمەس، دەپ ھېسابلايتتى. ئۇ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ ئوبيېكتى ئۈستىدە توختىلىپ:

* ۋاقتى ئېنىماۋۇنىڭ ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق ئىنقىلابىي قۇربانلارنىڭ ۋاپات بولغانلىقىنىڭ ئون يىللىقىنى خاتىرىلەش يىغىندا سۆزلىگەن نۇتقى.

«بىزنىڭ مىللىي ئازادلىق كۈرىشىمىز جۇڭگونىڭ ھاكىمىيەت تەلەپ قىلىدىغان سىياسىتىگە، شۇ سىياسەتنى يۈرگۈزگەن جۇڭگو فېئودالىزمىنىڭ قالدۇق كۈچلىرىگە، ئۇلارنىڭ رەھبەرلىرىنىڭ كونا ئۇۋۇسىغا، رېئاكسىئون گومىنداڭغا بارلىق كۈچى بىلەن قارشى تۇرۇشى كېرەك» دېگەنىدى. بۇ كۈچلۈك، تەنتەنىلىك ھۆكۈم ئىنقىلابىي ھەرىكەتنىڭ تەرەققىياتىغا كۈچلۈك تۈرتكە بولۇپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ كۈرەش ئىرادىسىگە ئىلھام بەرگەنىدى①.

1949 - يىل 7 - ئايدا، ئۇ «مىللىي مەسىلىدىكى بەزى خاتالىقلىرىمىز» سەرلەۋھىلىك مەشھۇر ماقالىسىنى ئېلان قىلىپ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە مىللىي مەسىلىدە يۈز بەرگەن خاتالىقلارنى دادىل تەنقىد قىلىپ، تەجرىبە - ساۋاقلارنى يەكۈنلەپ، بۇ خاتالىقنى تۈزىتىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بەردى.

ئەخمەتجان قاسىمى خەلقىنىڭ ھالىغا يېتەتتى، ئامما بىلەن زىچ مۇناسىۋەت باغلايتتى. ئاددىي - سادىدا ياشايتتى، مۇلايىم‌ھەم خۇش پېئىل ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئالىيجاناب پەزىلىتى بىلەن خەلقىنىڭ ئىشەنچ ۋە ھىمايىسىگە سازاۋەر بولغانىدى.

ئەخمەتجان قاسىمى بىر مىللىي دېموكراتىك ئىنقىلابچى بولۇپلا قالماي، بەلكى ماركسىزم - لېنىنىزمچى ئىدى. ئۇ شىنجاڭ خەلقىنىڭ مىللىي دېموكراتىك ئىنقىلابىغا رەھبەرلىك قىلىشتەك شەرەپلىك ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئېلىپلا قالماي، بەلكى سوتسىيالىزمنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى ئۆزىنىڭ يۈكسەك غايىسى قىلغانىدى②. شۇڭا ئۇ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قەلبىدە مەڭگۈ ئۆچمەس تەسىر قالدۇردى.

---

① ماھىنۇرقاسىم: «يولداش ئەخمەتجان قاسىمى توغرىسىدا ئەسلىمە»

② ۋاقى ئېنماۋنىڭ ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق ئىنقىلابىي قۇربانلارنىڭ ۋاپات بولغانلىقىنىڭ ئون يىللىقىنى خاتىرىلەش يىغىنىدا سۆزلىگەن نۇتقى.

ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ يەنە بىر مەشھۇر رەھبىرى ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ (1921 — 1949) ئىدى. ئۇنىڭ ئاتىسى شېڭ شىسەي تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن، مال - مۈلكى پۈتۈنلەي مۇسادىرە قىلىنغان، ئۆزى ساۋەنگە سۈرگۈن قىلىنىپ، 1942 - يىلى يازدا غۇلجىغا كۆچۈپ بارغانىدى.

ئۇ 1938 - يىلى 9 - ئايدا، ئەلا نەتىجە بىلەن شىنجاڭ شۆيۈەنىنىڭ تولۇق ئوتتۇرا بۆلۈمىنىڭ مىللىي سىنىپىغا ئىمتىھان بېرىپ كىردى. شۇنىڭدىن باشلاپ، جۇڭگو كوممۇنىست پارتىيەسىنىڭ ئەزاسى لىن جىلۇنىڭ ۋە باشقا ئىلغار كىشىلەرنىڭ تەربىيىسىگە ئىگە بولدى. ئۇ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى مۇنقەرزلىكتىن قۇتۇلدۇرۇش پائالىيىتىگە ئاكتىپلىق بىلەن قاتنىشاتتى ھەمدە ماركسزم - لېنىنىزمنى ۋە يولداش ماۋ زېدۇڭنىڭ ئەسەرلىرىنى ئۆگەندى، ماۋ زېدۇڭنىڭ «ئۇزاققا سوزۇلىدىغان ئۇرۇش توغرىسىدا» دېگەن كىتابىنى ئۈيغۇرچىغا تەرجىمە قىلدى. ئۇ يەنە شىنجاڭنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا بىرلەشتۈرۈپ، ئۇيغۇر خەلقىگە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ لۇشىيەن، فاڭجېن، سىياسەتلىرىنى تەرجىمە تونۇشتۇردى.

ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ غۇلجىغا كۆچۈپ بارغاندىن كېيىن، ئىلى ۋالىي مەھكىمىسىدە تەرجىمان، ئىلى ۋىلايەتلىك ماۋارىپ ئىدارىسىدە مۇپەتتىش بولدى، كېيىن غۇلجا شەھەرلىك قىزلار گىمنازىيىسىدە ئوقۇتقۇچى بولدى. شۇ جەريانىدا، ئۇنىڭدا شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى ئازاد قىلىش ئىدىيىسى تەدرىجىي شەكىللەندى. 1942 - يىلدىن باشلاپ، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، ماركسزم - لېنىنىزمنى ئۆگىنىش گۇرۇپپىسى، ئازادلىق جەمئىيىتى قاتارلىق ئىلغار تەشكىلاتلارنى قۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى، تەشكىللىدى ۋە ئۇلارغا رەھبەرلىك قىلدى.

ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ تەشكىلاتچىلىرى ۋە رەھبەرلىرىدىن بىرى ئىدى. ئۇ 1944 - يىلى يازدا تاغلىق رايونلارغا بېرىپ، قوراللىق قوزغىلاڭنىڭ تەييارلىق ئىشلىرىغا پائال كىرىشتى. 9 - ئايدا، ئىلقا ناھىيىسى دېكى دېھقان - چارۋىچىلار قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن چاغدا، ئۇ پارتىزانلار ئەترىتىگە قاتناشتى. 11 - ئاينىڭ 7 - كۈنى قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى غۇلجىغا بېسىپ كىرىدى، 12 - كۈنى ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت قۇرۇلدى، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتتە مۇھىم خىزمەتنى ئۈستىگە ئالدى.

ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ ئىنقىلابقا زىيان يەتكۈزىدىغان خاتا ھەرىكەتلەرگە قارشى كۈرەش قىلىشقا ئالاھىدە دىققەت قىلاتتى. ئۇ رەھبەرلىك قىلغان قوشۇننىڭ ئىنتىزامى قاتتىق ئىدى. مەسىلەن، غۇلجا ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇ خەنزۇلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان ئاھالە رايونىنى قاتتىق مۇھاپىزەت قىلىش توغرىسىدا ئارمىيىگە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، بىرمۇنچە خەنزۇ خەلقىنىڭ ھاياتى ۋە مال - مۈلكىنى قوغداپ قالدى، خەنزۇلارنىڭ ھاياتىغا ۋە مال - مۈلكىگە زىيان يەتكۈزگەن يامان كىشىلەرگە قاتتىق چارە كۆردى. ئۇنىڭ بۇئاستە ئۇيۇشتۇرۇشى بىلەن ئۇيغۇرچە، قازاقچە، رۇسچە، خەنزۇچە يېزىپ تارقىتىلغان تەشۋىقات ۋەرەقلىرىدە: «گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى تۇرىدىغانلىكى كىشىلەر بولىدىكەن، مىللەت، دىن ۋە تەبىقە سۈرۈشتۈرمەي، ئۇلار بىلەن بىرلىشىش لازىم» دەپ كۆرسىتىلگەن. خەنزۇلارنى قالايمىقان ئۆلتۈرۈشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، غۇلجا شەھىرىدە خەنزۇ خەلقىنى قوغداش ئەترىتى، خەنزۇ خەلقى ئىش باشقارمىسى تەشكىل قىلىنىپ، خەنزۇ ئاھالىلىرىنىڭ تۇرمۇشىنى ئورۇنلاشتۇرۇش ۋە ئۇلارنى باشقۇرۇش ئىشىغا مەسئۇل قىلىندى. ئابدۇكېرىم ئابباسوۋنىڭ رىياسەتچى-

لدكده، قوزغىلاڭچىلار باش قوماندانلىق شتابى ئېلان چىقىرىپ خەنزۇلاردىن بولغان ئادەتتىكى خەلقنى ۋە ئىسسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمايدىغان باشقا خەلقلەرنى خورلاش قاتتىق مەنئى قىلىندى. ئۇ يەنە بۇاستە ئوتتۇرىغا چىقىپ، خەنزۇ زىيالىيلىرىنى قوغداپ، ئۇلارنى ئۆزىنىڭ ئۆيىگە كۆچۈرۈپ كېلىپ، زۆرۈر بولغان يېمەكلىكلەر بىلەن تەمىنلىدى. ئۇ يارلىق مىللەتلەر بىلەن ئىتتىپاقلىشىشنىڭ زور ئەھمىيىتىنى دائىم تەكىتلەيتتى. ئۇ مۇنداق دېگەنىدى: «خەنزۇلار ئىلى رايونىدا ئاز سانلىق بولغىنى بىلەن، مەملىكەت بويىچە مۇتلەق كۆپ سانلىق، بىر بۇلۇڭغىلا نەزەر سالماي، يىراقتا نەزەر سېلىش لازىم». ئۇ 13 مىللەت بىلەن ئىتتىپاقلىشىش دېگەن شوئارنى تاشلىۋېتىمەسلىكىمىز لازىم، خەنزۇلارنى 13 مىللەتنىڭ سىرتىدا قالدۇرۇشقا بولمايدۇ، دەپ كۆپ قېتىم تەكىلىپ بەرگەنىدى. ئۇ خەنزۇچە «خەلقچىللىق» گېزىتى چىقىرىشنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇنىڭ تەشەببۇسى بىلەن خەنزۇچە باشلانغۇچ مەكتەپلەر ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، دارىلئاجىزدىن قۇرۇلۇپ، يۆلەنچۈكى يوق بىر تۈركۈم خەنزۇ يېتىم - يېسىرلار يېغىۋېلىنىدى.*

1945 - يىلى 4 - ئايدا ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى رەسمىي قۇرۇلدى. 7 - ئايدا، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ قوشۇن بىلەن بىللە ھۆز داۋان ئارقىلىق جەنۇبىي شىنجاڭغا ئۆتۈپ، باي ناھىيىسىنى ئازاد قىلدى. قوشۇن ئاقسۇغا كېلىپ، گومىنداڭ ئارمىيىسى بىلەن قاتتىق جەڭ قىلغاندا، ئابباسوۋ قىسىم-ددكى جەڭچىلەر بىلەن بىللە دۇشمەنگە قارشى جەڭگە قاتناشتى. ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ باتۇرلۇق، چېۋەرلىك بىلەن جەڭ قىلىپلا قالماي، سىياسىي خىزمەت ئىشلەشكىمۇ دىققەت قىلاتتى،

---

* سەي خېڭشىن: «خەنزۇ خەلقىنىڭ سەمىمىي دوستى — ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ». «ئۇيغۇرچە تارىخ ماتېرىياللىرى» 10 - سان، 39 - 41 - بەتلەر.

كومانىدىر - جەڭچىلەرگە ۋە خەلق ئاممىسىغا ئىنقىلابنىڭ مەقسەتىنى ۋە ئەھمىيىتىنى تەشۋىق قىلىپ، خەلق ئامىمىسىنىڭ ۋە مىللىي ئارمىيىنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولدى. جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئۇرۇشى پۈتۈن مەملىكەت بويىچە غەلىبىگە ئېرىشىش ھارپىسىدا، ئۇ «جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ غەلىبىسى» دېگەن تېمىدا دوكلات بېرىپ، شىنجاڭنىڭ ۋەتىنىمىزنىڭ بىر قىسمى ئىكەنلىكىنى، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ پات يېقىندىلا شىنجاڭغا كېلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ كېلىپ: «مىللىي ئارمىيىمىز بۇنىڭدىن كېيىن ئىچكى ئىتتىپاقلىقنى كۈچەيتىپ، ھوشيارلىقنى ساقلىشى، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ كېلىشىنى كۈتۈۋېلىشقا تەييارلىق كۆرۈشى لازىم» دېگەنىدى.

1946 - يىلى 1 - ئايدا، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىغا قويغان شەرتلەرنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولدى، شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭ ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلدى، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ھەيئەت ئەزاسى، قوشۇمچە مۇئاۋىن باش كاتىپ بولدى. 11 - ئايدا، گومىنداڭنىڭ نەنجىڭ ھۆكۈمىتى ئۆزىنى مەغلۇبىيەتلىك تەقدىردىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن، ئاتالمىش «گومىن داخۇي» (مىللىي قۇرۇلتاي) چاقىردى. ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى شۇ ۋاقىتتىكى كۈرەشنىڭ ئېھتىياجىنى نەزەرگە ئېلىپ، نەنجىڭدە ئېچىلىدىغان بۇ قۇرۇلتايغا ئەخمەتجان قاسىمى، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ قاتارلىق كىشىلەرنى ئۈچ ۋىلايەتنىڭ ۋەكىللىرى سۈپىتىدە شىنجاڭ ۋەكىللەر ئۆمىكى بىلەن ئەۋەتتى. قۇرۇلتاي جەريانىدا، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ تاپشۇرۇقىغا بىنائەن، جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ نەنجىڭدىكى ئىش باشقۇرۇش ئورنى بىلەن ئالاقىلەشتى. 1946-يىلى 12 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ۋە 1947 - يىلى يېڭى يىل

هارپىسىدا ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ نەنجىگدىكى مېيىۋەن شىنسۇنداۋ يولداش دۇك بۇۇ بىلەن كۆرۈشتى ۋە يولداش دۇك بۇۇغا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىك ئەھۋالىنى دوكلات قىلدى. يولداش دۇك بۇۇ پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىغا ۋەكالىتەن، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلق قىسمىك ئازادلىقىغا چوڭقۇر غەمخورلۇق بىلدۈردى ھەمدە مەملىكەت ئىچىدىكى ۋە خەلقئارادىكى ۋەزىيەتنى تەھلىل قىلدى، جۈملىدىن كومىمۇنىستىك پارتىيىسىنىك سىياسەت ۋە تەشەببۇسلىرىنى، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىك ئارمىيە قۇرۇشتىكى پرىنسىپ لىرىنى ھەمدە خەلق ئازادلىق ئۇرۇشىنىك ئىستىقبالىنى تونۇشتۇردى. يولداش دۇك بۇۇ شىنجاڭ نۇرغۇن ئاز سانلىق مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جاي، دېنىي ئېتىقاد خېلى كۈچلۈك، شۇنىڭ ئۈچۈن، كومىمۇنىزم بايرىقىنى بەك بالدۇر كۆتۈرۈپ چىقىش مۇۋاپىق ئەمەس، يەنە كېلىپ ھازىرقى باسقۇچتىكى ئىنقىلاب يەنىلا دېموكراتىك ئىنقىلاب، دەپ كۆرسەتتى. 1947 - يىلى 1 - ئاينىڭ ئاخىرىدا، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ ئۈرۈمچىگە قايتىپ كېلىپلا، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ يولىيورۇقىنى تىرىشىپ ئىزچىللاشتۇرۇپ، پۈتۈن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت ئىلغار كۈچلىرىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئازادلىقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن داۋاملىق كۈرەش قىلدى*.

ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ ئۆزىنىڭ قىسقىغىنە ھاياتىدا ئۆزىنىڭ تالانتلىقى ۋە يىراقنى كۆرەرلىكى بىلەن، رەڭگا-

* ھاجىيە ئابباسوۋا : «ئاتام ئابدۇكېرىم ئابباسوۋنى ئەسلەيمەن» «شىنجاڭ گېزىتى» نەشرى 1984 - يىل 27 - ئۆكتەبىر سانى، 2 - بەت؛ لوي سۇشەن، ھاجىيە ئابباسوۋا: «ئىنقىلابىي قۇربانلارنى ياد ئېتەيلى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ئۈچۈن ئۆزىمىزنى بېغىشلايلى»، «شىنجاڭ گېزىتى» نەشرى 1983 - يىل 8 - ئۆكتەبىر سانى، 3 - بەت.

زەك دۇشمەنلەرگە قارشى كۈرەش ئېلىپ بارغانىدى. ئۇ مەيلى ھەربىي ئىشلار جەھەتتە، مەيلى سىياسىي جەھەتتە، تەشۋىقات، ئاخبارات، ياشلار خىزمىتى قاتارلىق جەھەتلەردە بولسۇن، توغرا يۆنىلىشتە چىك تۇرۇپ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا غايەت زور تۆھپە قوشقانىدى، ئۇ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلىش، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش، سوتسىيالىستىك ۋەتەن قۇرۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلىش قاتارلىق جەھەتلەرنىڭ ھەممىسىدە باشلامچىلىق رول ئويناغانىدى.

1948 - يىلى 8 - ئاينىڭ 22 - كۈنى، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى ئۇچ ۋىلايەت تەرەپنىڭ رەھبەرلىرىنى جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ بېيجىڭدا ئېچىلىدىغان تۇنجى قېتىملىق يىغىنىغا ۋە دۆلەت قۇرۇش مۇراسىمىغا تەكلىپ قىلدى، ئەخمەتجان قاسىمى، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ ۋە ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيە سىنىڭ باش قوماندانى ئىسھاقبېك مونونوۋ (قىرغىز)، مىللىي ئارمىيىنىڭ مۇئاۋىن باش قوماندانى دەلىلخان سۇگۇر بايېۋ (قازاق)، شىنجاڭ جۇڭگو - سوۋېت مەدەنىيەت ئۇيۇشمىسىدىن لوجى (خەنزۇ) قاتارلىق كىشىلەر تەكلىپكە بىنائەن، سوۋېت ئىتتىپاقى ئارقىلىق بېيجىڭغا بېرىش سەپىرىدە، ئىركۇتسكىدا بەختكە قارشى ئايروپىلان ۋەقەسىگە ئۇچراپ، قازا تاپتى. بۇ توغرۇلۇق رەئىس ماۋ زېدۇڭ تەزىيە تېلېگراممىسى يوللاپ: «بۇ شىنجاڭ خەلقى ۋە جۇڭگو خەلقى ئۈچۈن غايەت زور يوقتىش، مەن بۇنىڭغا چوڭقۇر تەزىيە بىلدۈرىمەن. ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق بەش نەپەر يولداش ھايات ۋاقتىدا شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئازادلىق ئىشلىرى ئۈچۈن باتۇرلۇق بىلەن كۈرەش قىلدى، ئاخىرىدا جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنى

قۇرۇش يولىدا قۇربان بولدى، بۇنى پۈتۈن جۇڭگو خەلقى مەڭگۈ خاتىرىلەيدۇ. يولداش ئەخمەتجان قاسىمى، يولداش ئىسھاقبېك، يولداش ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ، يولداش دەلىلقان سۈگۈربايېۋ ۋە يولداش لوجى مەڭگۈ ھايات»* دېدى. رەئىس ماۋ زېدۇڭ يەنە يادنامە يېزىپ، ئۇلارنى «مىللىي ئازادلىق ۋە خەلق دېموكراتىيىسى ئۈچۈن خىزمەت قىلىپ، شەرەپلىك ھالدا قۇربان بولغان» دەپ مەدھىيىلىدى.

3 - بۆلۈم شىنجاڭدا مىللىي بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ قۇرۇلۇشى

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش غەلىبە قازانغاندىن كېيىن، پۈتۈن مەملىكەت خەلقى تىنچلىق ۋە دېموكراتىيىگە قاتتىق تەشنا بولۇپ تۇرغانىدى. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىدىنمۇ ئىلگىرىكىگە ئوخشاشمايدىغان ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى. 1945 - يىلى 8 - ئاينىڭ 25 - كۈنى، جۇڭگو كومپارتىيىسى «ھازىرقى ۋەزىيەت توغرىسىدىكى خىتابنامە» دېگەن مەشھۇر خىتابنامىنى ئېلان قىلىپ، «پۈتۈن مىللىتىمىز ئالدىدىكى زور ۋەزىپە مەملىكەت ئىچىدىكى ئىتتىپاقلىقنى مۇستەھكەملەپ، ئىچكى تىنچلىقنى قوغداشتىن؛ دېموكراتىيىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇپ، دېموكراتىيىنى ياخشىلاپ، تىنچلىق، دېموكراتىيە ئاساسىدا، پۈتۈن مەملىكەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، مۇستەقىل، ئەركىن ۋە باي، قۇدرەتلىك يېڭى جۇڭگو قۇرۇشتىن ئىبارەت» دەپ كۆرسەتتى. رەئىس ماۋ زېدۇڭ مۇشۇ مەقسەتنى كۆزلەپ،

① «شىنجاڭ كېزىتى» نىڭ 1949 يىل 1 - نويابىردىكى سانى، 1 - بەت.

8 - ئاينىڭ 28 - كۈنى چۈڭچىڭغا بېرىپ، جياڭ جيېشى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزدى. جۇڭگو كومموپنستىك پارتىيىسى رەھبەرلىك قىلغان پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ تىنچلىق-دېموكراتىيىنى قولغا كەلتۈرۈش كۈرىشى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىنقىلابىي كۈرىشىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولدى. جياڭ جيېشى پۈتۈن مەملىكەت-تىكى جاماەتچىلىكىنىڭ كۈچلۈك بېسىمى ئاستىدا، شىنجاڭ ۋەزىيىتىنى ۋاقتىنچە تۇراقلاشتۇرۇش ئۈچۈن، «10 - ئۆكتەبىر» نۇقتىدا شىنجاڭ مەسىلىسىنى «تىنچ يول» بىلەن ھەل قىلىش لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا مەجبۇر بولدى. 1945 - يىلى 10 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئەخمەتجان قاسىمى باشچىلىقىدىكى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىللەر ئۆمىكى ئۇرۇمچىگە كېلىپ، جاڭ جىجۇڭ باشچىلىقىدىكى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ۋەكىللەر ئۆمىكى بىلەن تىنچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزدى. سۆھبەت جەريانىدا، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىللىرى گومىنداڭ ۋەكىللىرى بىلەن كۆرەش قىلىپ، ئۇلارنىڭ سۈيىقەستلىرىنى ئۈزلۈكسىز ئېچىپ تاشلىدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەنپەئىتىگە زىيان يەتكۈزمەسلىك شەرتى ئاستىدا، بەزى مەسىلىلەردە ئالاھىدە يول قويدى. شۇنداق قىلىپ، ئۇزاق ۋاقىت قايتا-قايتا مۇلاھىزە قىلىش، سۆھبەت ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق، ئاخىر 1946 - يىلى 1 - ئاينىڭ 2 - - كۈنى تىنچلىق سۆھبىتىنىڭ مەددىلىرى ئىمزالاندى. ئەمما، گومىنداڭ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي قوراللىق كۈچلىرىنى فارمىروپكا قىلىش توغرىسىدىكى تەلەپتە چىڭ تۇرۇۋېلىپ، تىنچلىق بىتىمىنىڭ ئىجرا قىلىنىشىنى كېچىكتۈردى. شۇ سەۋەبتىن، ئىككى تەرەپ 1946 - يىلى 6 - ئاينىڭ 6 - كۈنى تىنچلىق بىتىمىنىڭ قوشۇمچە ھۆججىتى

بولغان قوشۇمچە بەلگىلىمىسىنى رەسمىي ئىمزالىدى. شۇنىڭ بىلەن تىنچلىق بىتىمىنىڭ ماددىلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئىمكانىيىتى يارىتىلدى. تىنچلىق بىتىمى جەمئىي 11 ماددىلىق بولۇپ، ئۇنىڭدا شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى سايلاش، سايلىنىش، دىنغا ئېتىقاد قىلىش، ئۇقۇتۇش ئىشلىرىنى ئۆزىنىڭ تىل - يېزىقىدا ئېلىپ بېرىش، نەشىر قىلىش، يىغىلىش، سۆزلەش قاتارلىق ئەركىنلىكلەرگە ئىگە دەپ بەلگىلەنگەن؛ ئۇنىڭغا شىنجاڭنىڭ باج كىرىمى، سودا، ھۆكۈمەتنىڭ تەشكىللىنىشى، مىللىي ئارمىيىنىڭ تەشكىلي قاتارلىق جەھەتلەردىمۇ مۇناسىپ بەلگىلىمىلەر كىرگۈزۈلگەن. بۇنىڭدىن باشقا، ئىككى قوشۇمچە ھۆججەت شىنجاڭ ئۇلكىلىك ھۆكۈمەتنى تەشكىللەش چارىسى ۋە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي قوشۇنلىرىنى يېڭىباشتىن فارمىروپكا قىلىش مەسىلىسىگە قارىتىلغان.

تىنچلىق بىتىمىنىڭ ئىمزالىنىشى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىنقىلابىي كۈرىشىنىڭ يەنە بىر زور غەلىبىسى ئىدى. تىنچلىق بىتىمىگە ئاساسەن، شىنجاڭ ئۇلكىلىك ھۆكۈمەت 1946 - يىلى 6 - ئاينىڭ 18 كۈنى ئۆزگەرتىلىپ، مىللىي بىرلەشمە ھۆكۈمەت قىلىپ قۇرۇلدى؛ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبىرى ئەخمەتجان قاسىمى بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولدى. بىرلەشمە ھۆكۈمەت تىنچلىق بىتىمىنىڭ روھىغا بىنائەن، يېڭىچە سىياسىي ئىشلارنى يولغا قويۇش پروگراممىسىنى ماقۇللىدى. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ رەھبەرلىرى بىرلەشمە ھۆكۈمەتتىكى قانۇنىي ئورۇندىن پايدىلىنىپ، پۈتۈن ئۇلكە خەلقىگە رەھبەرلىك قىلىپ، تىنچلىق بىتىمىنى ۋە بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ سىياسىي ئىشلارنى يولغا قويۇش پروگراممىسىنى قەتئىي ئەمەلگە ئاشۇرۇش، پۈتۈن ئۇلكىدە دېموكراتىيە ۋە

ئەركىنلىكنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى كۈرەشنى قانات يايدۇرۇۋەتتى. ئەخمەتجان قاسىمى باشچىلىقىدىكى ئىنقىلابىي رەھبەرلەر ھەرقايسى جايلارغا بېرىپ ئاممىغا تەشۋىق قىلىش ۋە ئاممىنى ئۇيۇشتۇرۇش خىزمىتىنى ئىشلىدى، كەڭ ئامما، بولۇپمۇ زىيالىيلار تەبىقىسى ھەربىرىكەتكە كەلتۈرۈلدى، جايلارنىڭ ھەممىسى ھاكىملارنى ۋە ناھىيىلىك كىچىكشىلەرنى دېموكراتىك يول بىلەن سايلاش جەھەتتىكى تەييارلىق خىزمەتلىرىنى ئاكتىپلىق بىلەن ئىشلىدى.

ئەمما، گومىنداڭ ئىچىدىكى بىر قىسىم كىشىلەردە تىنچلىق بىتىمىنى ۋە بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ سىياسىي ئىشلارنى يولغا قويۇش پروگراممىسىنى ئىجرا قىلىش سەممىيىتى زادىلا يوق ئىدى. شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ دېموكراتىيىنى، ئەركىنلىكنى قولغا كەلتۈرۈش كۈرىشى ئومۇمىيۈزلۈك باشلىنىپ كەتكەندىن كېيىن، گومىنداڭ ئىچىدىكى بەزى كىشىلەر غالجىرلىق بىلەن بۇزغۇنچىلىق قىلدى. قەشقەر، ئاقسۇ، كۇچا قاتارلىق جايلاردا ئەكسىيەتچى ھەربىي، ساقچىلارنىڭ ئاممىنى ئوققا تۇتۇشىدەك قانلىق ۋەقەلەر ئۈزلۈكسىز يۈز بېرىپ تۇردى. بولۇپمۇ كۇچادا ئەكسىيەتچى ھەربىي ۋە ساقچىلار يېغىن ئېچىۋاتقان خەلقنى پىلىموتقا تۇتتى، دېموكراتىيە، ئەركىنلىك ھوقۇقىنى تەلەپ قىلغان ئەمگەكچى خەلقنى پاجىئەلىك ھالدا قىردى، مەخپىي ساقچىلارنىڭ ئىشپىيونلۇق ھەربىكەتلىرى تېخىمۇ ئۇچ ئېلىپ كەتتى، ئىلغار زاتلار، ياش زىيالىيلار ۋە ئەمگەكچى خەلق تۈركۈملەپ تۈرمىگە تاشلاندى.

1947 - يىلى ئەتىيازدا، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئازاد رايونلارغا غالجىرلىق بىلەن ھۇجۇم قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، شىنجاڭدىكى تىنچلىق بىتىمىنىمۇ ئۈزۈل - كېسىل بىكار قىلىش قارارىغا كەلدى. 2 - ئايىنىڭ 25 - كۈنى،

گومىندانڭ ئۇرۇمچىدە تىنچلىق بىتىمىگە قارشى «نامايىش» ئۇيۇشتۇردى. «نامايىشچى» لار كالتەك، چوقماق، يوشۇرۇن قورال كۆتۈرۈپ، شوئار توۋلاپ كېلىپ، غالجىرلاشقان هالدا ئۆلكىلىك هۆكۈمەتنى قورشۋالدى هەمدە ئۆلكىلىك هۆكۈمەتنىڭ دەرۋازىسىنى يوغان ياغاچ بىلەن ئۇرۇپ ئېچىپ، چۈقان سېلىپ كىردى. بۇ چاغدا ئەخمەتجان قاسىمى، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ، بۇرھان شەھىدى قاتارلىق كىشىلەر ئۆلكىلىك هۆكۈمەت ئىچىدە ۋەزىيەت توغرىلىق مۇزاكىرىلىشىپ، ئەكسىيەتچى ئۇنسۇرلار بىلەن كۈرەش قىلىۋاتاتتى. ئەخمەتجان قاسىمى دۇشمەنلەرگە كەسكىنلىك بىلەن: «بىز ئۆلۈمدىن قورقمايمىز. بىز هايات ـ ماماتلىقنى ئاللىقاچان كۆڭلىمىزدىن ساقىت قىلغان. بىز خەلقنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن ياشايمىز، چۈنكى، بىز بۇ يەرگە تىنچلىق بىتىمى بويىچە خەلقنىڭ ئەركىنلىكى ۋە ئازادلىقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن كەلگەن؛ بىز ئۆلسەكمۇ خەلقنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن ئۆلىمىز، چۈنكى، خەلق مۇشۇنىڭدىن سىلەر (گومىنداڭچىلارنى دېمەكچى ـــ ت) نى تەخمۇ چوڭقۇر چۈشىنىپ، كۈرەشكە ئاتلىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئازادلىقىنى قولغا كەلتۈرىدۇ. بىزنىڭ ئىسسىق قېنىمىز بەدىلىگە خەلقنىڭ ئازادلىقى قولغا كېلىدۇ. بۇنداق ئۆلۈم بىز ئۈچۈن ئەلۋەتتە شەرەپلىك» دېدى. ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ ۋە باشقا رەھبەرلەرنىڭ قورقماس ئىنقىلابىي روھى ئەكسىيەتچى ئۇنسۇرلارنى دىر ـ دىر تىترەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇلار ئاخىر رەسۋا بولغان هالدا ئۆزلىرىنىڭ بۇ رەزىل ئويۇنىنى يېغىشتۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ۋەدىسىگە خىلاپلىق قىلىپ، تىنچلىقنى بۇزغانلىقى شىنجاڭدىكى هەر مىللەت خەلقىنىڭ غەزىپىنى قوزغىدى. قولغا كەلتۈرۈلگەن تىنچلىق ۋە دېموكراتىيىنى قوغداش يولىدىكى

كۆرەش نۇرغۇن جايلاردا قانات يېيىپ كەتتى، ئۇرۇمچىدىكى ئەكسىيەتچى ئۇنسۇرلار «نامايىش» قىلىۋاتقان چاغدا، نەنە گۈەنىنىڭ سىرتىدىكى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى ئالدىدا ئۇيغۇرلاردىن ۋە باشقا مىللەت كىشىلىرىدىن بەش - ئالتە مىڭ كىشى يىغىلىپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى بىلەن دەلمۇدەل تاقابىل تۇرۇپ كۆرەش قىلىپ، ئەكسىيەتچىلەرنى ئالاقزادە قىلىۋەتتى. ئەخمەتجان قاسىمى نەنگۈەنگە كېلىپ، مەردانىلىك بىلەن نۇتۇق سۆزلەپ مۇنداق دېدى: «سۆيۈملۈك قېرىنداشلار، بىز ھەققانىيەت ئۈچۈن كۆرەش قىلىشىمىز، ھەققانىيەت ئۈچۈن قۇربان بېرىشىمىز لازىم. بىز ئۆلكىمىزدىكى خەلقنىڭ مۇقەددەس ھوقۇقى ۋە ئەركىنلىكى ئۈچۈن قان ئاقىزدۇق. بۈگۈن بىز ئۆلكىمىزدىكى خەلقنىڭ مۇقەددەس ھوقۇقى ۋە ئەركىنلىكىنى قوغداش ئۈچۈن ئۆزىمىزنىڭ ھاياتىنى قۇربان بېرىۋاتىمىز، بىزنىڭ ئىشلىرىمىز ھەققانىيەتلىك ئىش، بىزنىڭ يولىمىز داغدام، ئىستىقبالىمىز پارلاق». خەلق ئۇنىڭ سۆزىنى قىزغىنلىق بىلەن ئالقىشلىدى*.

ۋەقەدىن كېيىن، ئۇچ ۋىلايەت خەلقى كەڭ كۆلەملىك ئېتىراز بىلدۈرۈش نامايىشى ئۇيۇشتۇردى. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ رەھبەرلىرى گومىنداڭنىڭ تىنچلىق بىتىمىگە قىلغان بۇزغۇنچىلىق قىلمىشلىرىغا ئېتىراز بىلدۈرۈش ئۈچۈن، بىرلەشمە ھۆكۈمەتتىن چېقىپ كەتتى. شۇنداق قىلىپ، قۇرۇلۇغلى بىر يىلمۇ بولمىغان بىرلەشمە ھۆكۈمەت گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ قەستەن بۇزغۇنچىلىق قىلىشى تۈپەيلىدىن

---

* بۇرھان شەھىدى: «شىنجاڭنىڭ 50 يىلى» 306 - 310 - بەتلەر؛ ماھمۇد قاسىم: «چوڭقۇر ئەسلەش»؛ ئا. ئابباسوۋ: «ئۇرۇمچىدە يۈز بەرگەن 25 - ئاپرىل قانلىق ۋەقەسى ھەققىدىكى خاتىرىلەر»، «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىيالىرى» 12 - سان، 505 - 509 - بەتلەر.

بـۇزۇلۇپ كـەتـتى.

1947 - يىلى 5 - ئايدا، گومىنـداڭ دائىرىلىرى مەسـ ئۇدنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىسلىكىگە تەيىنلىدى. مەسئۇد ھۆكۈمىتى جۇڭگو كوممونىستىك پارتىيىسىگە، دۇشمـەنـلىك بىلەن قـارايتتى، ئۇچ ۋىلايـەت ئىنقىلابىغا ئۆچمـەنلىك بىلەن قارايتتى، سوۋېت ئىتتىپاقىغا ۋە بارلىق تەرەققىيپەرۋەرـلىك ئىشلىرىغا قارشى تۇراتـتى. بـۇ ھۆكۈمـەتـنىڭ بىۋاستـە كونتروللۇقىدىكى يەتتە ۋىلايەتنىڭ يېزىلىرىدا ئەكسىيەتـچىل باۋجيا تۈزۈمى قاتتىق ئـىجرا قىلىنىدى، شەھەرلـەردە مـەخپىي ساقچىلار ھۆكۈمرانلىقىنى كۈچەيتىلدى، خەلق قولغا كـەلتۈرگەن دېموكراتىيە ۋە ئەركىنلىك پۈتۈنلەي قولدىن كـەتتى. مـەسئۇد ھۆكۈمىتى پـانـتـۈركىزم ئـىدىيىسىنى ھەدەپ تـەرغىب قىلىپ، «ئەرك»، «يالقۇن»، «يۇرت»، «ئالتـاي» دېگـەنگـە ئوخشـاش گېزىت ـ ژۇرناللارنى چىقىرىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئىدىيىسىنى تارقـىتىدىغان قورال قىلدى. ئۇلار شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقـىنىڭ ئىنقىلابىي ئىرادىسىنى ئىدىيە جەھەتتىن بوشـاشتۇرۇشقا، مىللـىي ئۆچمـەنلىك پـەيـدا قـىلىشقـا، خـەلقـنىڭ كـۈرەش يۆنىلىشىنى بـۇراشقـا كۈچىنىڭ باربچـە ئۇرۇندى.

گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمىتىنىڭ ئەكسىيـەتچىلىكىگـە قـارشى تـۇرۇش ئۇچـۇن، تۇرپـان دېھقـانـلىرى داغدۇغىلىق قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈردى؛ ئۇرۇمچىدە ۋە جەنۇبىي شىنجاڭـنىڭ چوڭ شەھەرلىرىدە ياشلار ھـەرىكىتى كـەڭ تۈردە ئەۋج ئالدى، نۇرغۇنلىغان ئىلغار كىشىلەر ۋە زىيـالىيلار ئۇچ ۋىـلايـەتكە قېچىپ بېرىپ، ئىنقىـلاب قوشۇنىغـا قـاتنـاشتى. ئۇچ ۋىلايەت خەلقى ئەخمەتجان قاسىمى باشچىلىقىدىكى ئىنقىلابىي ھۆكۈمـەتنىڭ ئەتراپىغـا زىچ ئۇيـۇشۇپ، تـاشقـى جـەھەتتىن دۇشمـەنـنىڭ ھۇجۇمىنى ئۆزلۈكسىز بىتچىت قىلدى، دۇشمـەنـنىڭ

ئىچكى جەھەتتىن قىلغان خىلمۇخىل بۇزغۇنچىلىقلىرىنىمۇ تارمار قىلدى. گومىنداڭنىڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھاكىمىيىتىنى يوقىتىش يولىدىكى ئۇرۇنۇشلىرى زادىلا ئەمەلگە ئاشمىدى.

4 - بۆلۈم ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئازادلىقى

گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئۇيغۇر خەلقىنى شۇنىڭدەك شىنجاڭدىكى باشقا ھەر مىللەت خەلقىنى ئۆزاققىچە قۇل قىلىش، شىنجاڭنى سوۋېت ئىتتىپاقىغا، كوممۇنىستىك پارتىيىگە قارشى تۇرۇشتىكى مۇھىم ھەربىي بازىغا ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن كۈچەپ ئۇرۇنغانىدى. شۇڭا، ئۇلار بىر تەرەپتىن ئىلى، ئالتاي، تاربا‌غاتايدىن ئىبارەت ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي تاياىنچ بازىلىرىغا غالجىرلىق بىلەن ھۇجۇم قىلىپ، نۆۋىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى رايونلارغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى كۈچەيتىپ، دېموكراتىك، ئىلغار كىشىلەرگە زىيانكەشلىك قىلىپ، خەلق ئاممىسىنىڭ ئىنقىلابىي ھەرىكىتىنى بېسىقتۇرۇپ كەلگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئارقا - ئارقىدىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا، كوممۇنىستىك پارتىيىگە قارشى سۈيىقەستلىك ھەرىكەتلەرنى ئېلىپ بېرىپ، ئۇزلۇكسىز تۈردە سوۋېت ئىتتىپاقىغا، كوممۇنىستىك پارتىيىگە قارشى تەشۋىقىم قوزغاپ كەلدى. 1947 - يىلى يازدا، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى بىلەن ئامېرىكا جاھانگىرلىكىنىڭ كۈشكۈرتۈشى ئارقىسىدا ئوسمان باندىت پەيدا قىلغان «بەيتىك ۋەقەسى» ئاشۇلارنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا، كوممۇنىستىك پارتىيىگە قارشى سۈيىقەستلىرى

نىڭ بىرى ئىدى*.

پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ ئىنقىلابىي كۈرىشىنىڭ غەلىبىلىك ئىلگىرىلىشىگە ئەگىشىپ، گومىنداڭ بىلەن ئامېرىكا جاھانگىرلىكىنىڭ شىنجاڭدىكى ئەكسىيەتچىل ھەربىكەتلىرى كۈندىسىن - كۈنگە جىددىيلەشتى. 1948 - يىلى، گومىنداڭ ئامېرىكىنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسى بىلەن بىرلىكتە ئوسمان قاتارلىق كىشىلەرنى كۈشكۈرتۈپ، «دىننى قوغداش، سوۋېتكە، كومۇنىستلارغا قارشى تۇرۇش ھەيئىتى» دېگەن بىرنەمىنى قۇرغۇزدى. ئۇلار بۇ ئەكسىيەتچى تەشكىلات ئارقىلىق، شىنجاڭدىكى ھەر خىل ئەكسىيەتچى كۈچلەرنى بىرلەشتۈرۈپ، بىر ئەكسىلئىنقىلابىي قوراللىق كۈچ تەشكىللەپ، گومىنداڭ قوشۇنلىرىغا ماسلىشىپ، خەلقىقە قارشى ھەربىي ھەرىكەت ئېلىپ باردى. ئامېرىكا جاھانگىرلىكى بۇ ھەرىكەتنى ماسلىشىش ئۈچۈن، دىپلوماتىك ئەمەلدار، مەسلىھەتچى، ئالىم دېگەن سالاھىيەت بىلەن نىقابلانغان بىر تۈركۈم ئاخبارات خادىملىرىنى شىنجاڭغا ئەۋەتىپ، ئاخبارات ئاپپاراتلىرىنى قۇرۇشنى پىلانلاشقا ۋە ئۇيۇشتۇرۇشقا، ئاخباراتچىلارنى يېتىشتۈرۈشكە ياردەملەشتى. 1948 - يىلى ئەتىيازدا، ئامېرىكا جاھانگىرلىكىنىڭ بىر تۈركۈم ئاتالمىش «ئۇنەۋېرسال تەكشۈرۈش ئەترىتى» شىنجاڭغا كېلىپ، خەرىتە سىزىش، يەر ئاستى بايلىقلىرىغا دائىر ئاخباراتلارنى توپلاش، ھەربىي ئايرودروم قۇرۇلىدىغان يەرلەرنى چارىلاش قاتارلىق ئىشلار بىلەن مەخسۇس شۇغۇللاندى.

1948 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، قۇدرەتلىك جۇڭگو

---

* لاتىپ: «ئوسمان ھەققىدە بىلمىدىغانلىرىم»؛ سۈڭ شىلىەن: «بەيتىك ۋەقەسىنىڭ ئەھمىيلىي ئەھۋالى ۋە ئۆتىشى»؛ لوي چى: «ئوسمان ۋە بەيتىك ۋەقەسى» «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» 3 - سان، 92 — 150 - بەتلەر.

خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى كەينى - كەينىدىن لىياۋ - شېن ئۇرۇشى، خۇەي - خەي ئۇرۇشى، پىڭ - جىن ئۇرۇشىدىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ ئۇرۇشنى قوزغاپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ئارمىيىسىنىڭ ئاساسىي كۈچىنى يوقىتىپ، ھەربىي جەھەتتىكى شانلىق غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈردى. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى گۇمران بولۇپ، پارچىلانغىلى تۇردى. پۈتۈن مەملىكەت ئىنقىلابىنىڭ ئۇلۇغ غەلىبىسى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىنقىلابىي كۈرىشىگە تۈرتكە بولدى. گومىنداڭنىڭ مەسئۇد ھۆكۈمىتىگە قارشى تۇرۇش كۈرىشى پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىدە كەڭ تۈردە قانات يېيىپ كەتتى. گومىنداڭ كەڭ ئاممىنىڭ كۈندىن - كۈنگە ئۆرلەۋاتقان جەڭگىۋار كەيپىياتىنى پەسەيتىش، ئۆزىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك گۇمران بولۇش ئالدىدا تۇرغان ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىنى قوتۇلدۇرۇپ قېلىش ئۈچۈن، 1949 - يىلى 1 - ئايدا مەسئۇدنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسلىكىدىن ئېلىپ تاشلاپ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنى ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىشقا، بۇرھان شەھىدىنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسلىكىگە تەيىنلەشكە مەجبۇر بولدى. مەسئۇدنىڭ ۋەزىپىدىن قالدۇرۇلغانلىقى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۈرىشىنىڭ غەلىبىسى ئىدى.

يېڭى تەشكىل قىلىنغان شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتتە مەسئۇد ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدىكى ئاشكارا ئەكسىيەتچىل سىياسەتنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ رەھبەرلىرىنىڭ ئۈرۈمچىگە كېلىپ ھەمكارلىشىشنى قولغا كەلتۈرۈش؛ ئۆلكىلىك سودا شىركىتىنى تەشكىل قىلىش؛ گومىنداڭ تەرىپىدىن بۇزۇۋېتىلگەن شىنجاڭ - سوۋېت سودىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش قاتارلىق

بەزى پايدىلىق تەدبىرلەرنى قوللىنىشقا ئىنتىلىپ باققان بولسىمۇ، لېكىن تەرەققىيپەرۋەرلىك خاھىشىغا ئىگە ئايرىم رەھبەرلەرنىڭ تىرىشچانلىقى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ خاراكتېرىنى ئۆزگەرتەلمەيتتى، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ تۈپ سىياسىتىنمۇ ئۆزگەرتەلمەيتتى. ئۇزگەرتىپ تەشكىل قىلىنغان ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى ئالداش ئۈچۈن ئىشلەتكەن پەردازۇيۇمىدىنلا ئىبارەت ئىدى، خەلق بۇرۇنقىدەكلا چوڭقۇر ئازاب - ئوقۇبەت ئىچىدە تۇرۇۋەردى.

1949 - يىلى 4 - ئايدا، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى رەئىس ماۋ زېدۇڭ بىلەن باش قوماندان جۇ دېنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن چاڭجياڭ دەرياسىدىن قەيسەرلىك بىلەن ئۆتۈپ، چاڭجياڭنىڭ جەنۇبىغا يۈرۈش قىلدى. 4 - ئاينىڭ 23 - كۈنى، گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىق مەركىزى — نەنجىڭ ئازاد قىلىندى. خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى نەنجىڭنى ئازاد قىلىشتىن ئىبارەت زور غەلىبىنى قولغا كەلتۈرگەندىن كېيىنلا، چاڭجياڭنىڭ جەنۇبى ۋە غەربىي شىمالدىن ئىبارەت نەچچە مىڭ چاقىرىملىق ئۇرۇش سېپىدە غەلىبە بىلەن ئىلگىرىلەپ، قالدۇق دۈشمەنلەرنى قوغلاپ يۈرۈپ يوقاتتى. جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ 1 - دالا ئۇرۇش ئارمىيىسى غەربىي شىمالدا خۇ زۇڭنەن قوشۇنىنى تارمار قىلىپ، شىنجاڭنى ئازاد قىلدى. ئارقىدىنلا، گەنسۇدا ما بۇفاڭ ئارمىيىسىنى يوقىتىپ، 8 - ئاينىڭ 26 - كۈنى لەنجۇنى ئازاد قىلدى، 9 - ئايدىن پاشلاپ خېنى كارىدورىنى بويلاپ ئىلگىرىلەپ، ۋۇۋېي، جاڭيې قاتارلىق جايلارنى كەينى - كەينىدىن ئازاد قىلدى. پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ئىنقىلابىي ۋەزىيىتىنىڭ شىددەت بىلەن تەرەققىي قىلىشى شىنجاڭ ۋەزىيىتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە

جەددىي تەسىر كۆرسەتتى. گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ھەربىي - مەمۇرىي خادىملىرى رېئاللىقنىڭ سىنىقىغا دۇچ كەلدى. قۇدرەتلىك خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ھۇجۇمى ئالدىدا، ئۇلارنىڭ جاھىللىق بىلەن قارشىلىق كۆرسىتەلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى، شۇنىڭ ئۈچۈن، تاۋ سىيۇ، بۇرھان شەھىدى، جاۋ شىگۇاڭ قاتارلىقلار باشچىلىقىدىكى بىر قىسىم ھەربىي - مەمۇرىي خادىملار جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ قولغا كەلتۈرۈشى، تەربىيە بېرىشى ئارقىسىدا، تىنچ يول بىلەن ھەقىقەتكە ئۆتۈش توغرۇلۇق كېڭەشتى. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە سادىق بولغان ئازغىنە بىر قىسىم ئەكسىيەتچى ئەمەلدارلار، مەسىلەن ئاتلىق 5 - جۇننىڭ جۇنجاڭى ما چېڭشياڭ قاتارلىقلار خەلق بىلەن ئاخىرىغىچە دۇشمەنلىشىش ئۈچۈن، خەلقىقە قارشى مەيدانغا چىقىپ تۇردى. گومىنداڭنىڭ ھەربىي - مەمۇرىي خادىملىرى ئىچىدىكى بۇنداق پارچىلىنىش شىنجاڭ ۋەزىيىتىنىڭ تەرەققىياتىدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. دەل مۇشۇ جەددىي تارىخىي پەيتتە، ئامېرىكا جاھانگىرلىكى يەنە يېڭى بىر سۇيىقەست پىلانلىدى. ئامېرىكىنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلى پېنكستون ئوسمان بىلەن كۆرۈشۈپ، قوراللىق توپىلاڭ كۆتۈرۈش پىلانىنى ئورۇنلاشتۇردى، مۇئاۋىن كونسۇل ماكنان ئوسمانغا قورال - ياراق، پارتلاتقۇچ دورا، راتسىيە ۋە خىراجەت بەردى. 1949 - يىلى 9 - ئايدا، ماكنان باريكۆلدە ئەكسىيەتچىلەر باشلىقلىرىنىڭ يىغىنىنى چاقىرىپ، ئەكسىلئىنقىلابىي توپىلاڭنىڭ دائىرىسىنى كېڭەيتىش توغرىسىدا تەپسىلىي پولىيورۇق بەردى ھەمدە ئوسمانغا يولۇاس، جانىمقان قاتارلىقلار بىلەن بىرلىشىپ، ئەكسىلئىنقىلابىي قوراللىق توپىلاڭنى كېڭەيتىش ئارقىلىق جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭغا كىرىشىنى توسۇشنى تەلەپ

قىلدى.

1949 - يىل 9 - ئاينىڭ 21 - كۈنى، پۈتۈن مەملىكەت تىمىزدىكى دېموكراتىك سىنىپلار، دېموكراتىك پارتىيە - گۇرۇھلار ۋە ۋەتەنپەرۋەر دېموكراتىك زاتلار بېيجىڭدا جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ يېڭى دەۋرە ھاكىمىيەتنى قۇرۇش توغرىسىدىكى زور مەسىلىلەر مۇھاكىمە قىلىنىدىغان 1 - نۆۋەتلىك ئومۇمىي يىغىنىنى چاقىردى، ئۇچ ئۇلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىرى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە ۋەكالىتەن بۇ زور تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە يىغىنغا قاتناشتى ھەمدە يىغىنغا شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قەتئىي ھىمايە قىلىش توغرىسىدىكى قارارىنى ۋە شىنجاڭنىڭ ئازاد قىلىنىشىنى قەتئىي تەلەپ قىلىدىغان ئارزۇسىنى يەتكۈزدى.

بۇ مەزگىلدە، ۋەتەننىڭ غەربىي شىمال رايونىغا غەلىبە بىلەن ئىلگىرىلەۋاتقان جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ئالدىنى يۇرگۈچى قىسمى شىنجاڭنىڭ دەرۋازىسىغا كېلىپ بولغانىدى. 9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى، پۈتۈن مەملىكەتكە داڭقى كەتكەن يۇمېن نېفىت كانى ئازاد قىلىندى. ئىنقىلاب ۋەزىيىتى گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ھەربىي - مەمۇرىي خادىملىرىنى نەگە بېرىپ نەدە تۇرۇش مەسىلىسىدە پول تاللاشقا مەجبۇر قىلدى. 9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قوشۇنلىرى گارنىزون قوماندانى گېنېرال تاۋ سيۈنىڭ قوماندانلىقىدا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىدىن ئايرىلىپ چىقىپ خەلقە يۈزلىنىپ ھەقىقەتكە ئۆتكەنلىكىنى جاكارلاپ تېلېگراممىما يوللىدى. 9 - ئاينىڭ 26 - كۈنى بۇرھان شەھىدى باشچىلىقىدىكى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتىمۇ ھەقىقەتكە ئۆتكەنلىكى توغرىسىدا تېلېگراممىما يوللىدى. ما چېڭ-

شياك ۋە يېڭ چېك قاتارلىق بىر ئوچۇم ئەكسىيەتچى جاھىللار چەت ئەلگە قېچىپ كەتتى. شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇشى جەھەتتە جۇڭگو كومپارتىيەسى مەركىزىي كومىتېتى، رەئىس ماۋ زېدۇڭ ۋە يولداش جۇ ئېنلەي گېنېرال جاڭ جىجۇڭ ئارقىلىق بىرمۇنچە تەرىبىيە ۋە تەييارلىق خىزمەتلىرىنى ئىشلىدى، جۇڭگو كومپارتىيەسى يولداش دېڭ لىچۈننى ئىلغا ۋە ئۇرۇمچىگە ئەۋەتىپ، شىنجاڭنى تىنچ يول بىلەن ئازاد قىلىش خىزمىتىنى ئىلگىرى سۈردى. گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدىكى ھەقىقەتكە قايتقان ھەربىي، مەمۇرىي خادىملىرىغا جاۋاب قايتۇرۇش ۋە ئىلھام بېرىش ئۈچۈن*، رەئىس ماۋ زېدۇڭ بىلەن باش قوماندان جۇ دې 9 - ئاينىڭ 28 - كۈنى جاۋاب تېلېگراممىسا ئەۋەتىش ئارقىلىق ھال سورىدى. تېلېگراممىنىڭ تولۇق تېكىستى تۆۋەندىكىچە:

رەئىس بۇرھان شەھىدىگە ۋە قول ئاستىدىكى ھۆكۈمەت خادىملىرىغا:

سىزلەرنىڭ 9 - ئاينىڭ 25 - كۈنىدىكى ۋە 26 - كۈنىدىكى تېلېگراممىڭىزلارنى تاپشۇرۇۋالدۇق، بىز سىلەرنىڭ مەيدانىڭىزلارنى توغرا دەپ ھېسابلايمىز.

---

* ۋاڭ جېن: «باتۇرلۇق بىلەن كۆرەش قىلىش، جاپاغا چىداپ ئىگىلىك يارىتىش ـــ شىنجاڭنى ئازاد قىلىش ۋە گۈللەندۈرۈشكە دائىر ئەسلىمە»، «خەلق» گېزىتىنىڭ 1979 - يىل 9 - ئاينىڭ 27 - كۈنىدىكى سانى، 2 - بەت؛ جاڭ جىجۇڭ: «جاڭ جىجۇڭ ئەسلىمىلىرى»، تارىخ ماتېرىياللىرى نەشرىياتىنىڭ 1985 - يىل نەشرى، 581 -، 656 - بەتلەر؛ بۇرھان شەھىدى: «شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد قىلىنغانلىقى ھەققىدە ئەسلىمە»، «تارىخ ماتېرىياللىرىدىن تاللانما» 69 - سان، 177 -، 184 - بەتلەر؛ تاۋ سىيۈ: «شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد قىلىنغانلىقىنىڭ جەريانى»، «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرىدىن تاللانما»، 4 - سان، 1 -، 10 - بەتلەر.

سىزلەر گۇاڭجۇدىكى ئەكسىيەتچى قالدۇق ھۆكۈمەتتىن ئاپرىلىپ، خەلق دېموكراتىيىسى سېپىگە يۆزلىنىدىغانلىقىنى ئىزلارنى، جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلىدىغانلىقىنى ئىزلەرنى، مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ۋە خەلق ئىنقىلابىي ھەربىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىنى كۈتۈپ تۇرىدىغانلىقىنى ئىزلەرنى بىلدۈرۈپ بايانات ئېلان قىلدىڭىزلەر، بۇنداق پوزىتسىيە پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ ئارزۇسىغا ئۇيغۇن. بىز بۇنىڭدىن قالتىس خۇشال بولدۇق. سىزلەرنىڭ ھەربىي - مەمۇرىي خادىملارنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ۋە جايلارنىڭ تەرتىپىنى ساقلىشىڭىزلارنى ھەمدە ھازىر بېرىشقا تەييارلىنىۋاتقان خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى بىلەن ھەمكارلىشىپ، كونا تۈزۈمنى بىكار قىلىپ، يېڭى تۈزۈمنى يولغا قويۇپ، يېڭى شىنجاڭ قۇرۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشىڭىزلارنى ئۈمىد قىلىمىز!

ماۋ زېدۇڭ جۇ دې

1949 - يىل 9 - ئاينىڭ 28 - كۈنى

شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد قىلىندى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ۋە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تارىخىدا يېڭى سەھىپە ئېچىلدى.

1949 - يىلى 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنى قۇرۇش مۇراسىمى بېيجىڭدا تەنتەنىلىك ئۆتكۈزۈلدى. رەئىس ماۋ زېدۇڭ تىيەنئەنمېن راۋىقىدا پۈتۈن جۇڭگو خەلقىگە ۋە پۈتۈن دۇنياغا جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى تەنتەنىلىك ھالدا جاكارلىدى. مىللىي زۇلۇم ۋە مىللىي كەمسىتىش ھۆكۈم سۈرىدىغان دەۋر شۇنىڭدىن

ئېتىبارەن كەلمەسلىككە كەتتى، ئۇيغۇر خەلقى ۋە مەملىكىتىمىز-
دىكى باشقا ھەممە مىللەت خەلقى قانچىلىغان يىللاردىن
بۇيان ئارمان قىلىپ كەلگەن ھەمدە ئېرىشىش ئۈچۈن
باتۇرلۇق بىلەن كۈرەش قىلىپ كەلگەن نىشان ئەمەلگە
ئاشتى. دېموكراتىيە، ئەركىنلىك ۋە مىللىي باراۋەرلىك
ئورنىتىلغان يېڭى دەۋر باشلاندى. بۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇيغۇر
خەلقى پۈتۈن مەملىكىتىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقى بىلەن
بىرلىكتە بۇ ئۇلۇغ بايرامنىڭ يېتىپ كېلىشىنى قىزغىنلىق
بىلەن كۈتۈۋالدى.

1949 - يىلى 10 - ئاينىڭ 12 - كۈنى، جۇڭگو
خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى بۇيرۇقىغا بىنائەن شىنجاڭغا كىردى.
10 - ئاينىڭ 13 كۈنى، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ
ئالدىنقى پۈرگۈچى قىسمى قۇمۇلغا يېتىپ كەلدى؛ 10 - ئاينىڭ
20 - كۈنى، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ بىرونېۋىك
قىسمى ئەڭ ئاۋۋال ئۆلكىنىڭ مەركىزى ئۈرۈمچىگە كىردى؛
10 - ئاينىڭ ئاخىرىدا، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى ئىلگىرى -
كېيىن بولۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ مۇھىم شەھەرلىرىگە
بېرىپ بولدى؛ ئۈرۈمچىگە كەلگەن ۋە شىمالىي شىنجاڭنىڭ
ھەرقايسى جايلىرىغا بارغان قىسىملارنىڭ ھەممىسى 11 -
ئاينىڭ 5 - كۈنىدىن 1950 - يىلى 1 - ئاينىڭ 20 -
كۈنىگىچە ئۆزلىرى تۇرىدىغان جايلارغا ئورۇنلىشىپ بولدى.
شۇ ۋاقىتقىچە، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى ئىككى ئايدىن
ئارتۇقراق سەپەر قىلىپ، 6000 كىلومېتردىن ئارتۇق يول
بېسىپ، شىنجاڭغا يۈرۈش قىلىش ۋەزىپىسىنى ئورۇندىاپ، بەش
يۈلتۇزلۇق قىزىل بايراقنى تىبانشان تېغىغا، ئالتاي تېغىغا ۋە
پامىر ئېگىزلىكىگە تاقىدى. 12 - ئاينىڭ 9 - كۈنى، ئۈچ
ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ قوراللىق قىسىملىرى — مىللىي ئارمىيە

ئۇرۇمچىگە كېلىپ، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى بىلەن غەلىبىلىك ئۇچراشتى، 1950 - يىلى 1 - ئاينىڭ 10 - كۈنى مىللىي ئارمىيە جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ 5 - كورپۇسى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى قەھرىمانلىق بىلەن غەربكە يۈرۈش قىلغان چاغدا، ھەقسىقەتكە ئۆتكەن قىسىملار ئارىسىغا يوشۇرۇنۇۋالغان ئاھېرىكا ــ جياڭ جيېشى ئىشپىيونلىرىنىڭ قۇترىتىشى بىلەن، گومىنداڭنىڭ قۇمۇل، توقسۇن، تۇرپان، كۇچا، بۈگۈر قاتارلىق جايلارنى ساقلاپ تۇرغان بەزى قىسىملىرى توپىلاڭ كۆتۈرۈپ، ئوت قويۇپ، بۇلاڭچىلىق - قىرغىنچىلىق قىلىپ، ئايالالارغا باسقۇنچىلىق قىلىپ، خەلقنى زىيانغا ئۇچراتتى. خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ھامان تېز سۈرئەت بىلەن ئىلگىرىلەپ، ۋەقە تۇغۇلغان جايلارغا يېتىپ بېرىپ، توپىلاڭنى تىنچىتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، دەرھال ئادەم چىقىرىپ، ئوتنى ئۆچۈرۈپ، خەلقنى خاتىرجەملەندۈردى، ئامراتلاردىن ھال سورىدى، خەۋپ ئاستىدا قالغانلارنى قۇتقۇزدى، ئاممىنىڭ ئائىلىسىنى، يۇرتىنى يېڭىباشتىن گۈللەندۈرۈۋېلىشىغا ياردەم بەردى، كوممۇنىستىك پارتىيىنىڭ ۋە ئازادلىق ئارمىيىنىڭ سىياسىتىنى تەشۋىق قىلدى، ئەكسىيەتچى ئۇنسۇرلارنىڭ جىنايى سۈيىقەستلىرىنى پاش قىلدى. شۇنداق قىلىپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەنپەئىتىنى قوغداپ، ئۇلارغا مەدەت بېرىپلا قالماي، ئەينى ۋاقىتتا، ھەقسىقەتكە قايتقان قىسىملاردىكى كەڭ ئوفىتسېر - ئەسكەرلەرگە تەربىيە بېرىپ، ئازادلىق ئارمىيىنىڭ غەربكە قاراپ داۋاملىق ئىلگىرىلىشى ئۈچۈن ئىنتايىن پايدىلىق شارائىت ياراتتى.

شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇشى جەريانىدا، ئۇيغۇر ئەمگەكچى خەلقى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئازادلىق

ئىشلىرى ئۇچۇن زور تۆھپە قوشتى. ئۇلار بىر ئېغىزدىن خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىگە ئاپىرىن ئوقۇدى، «ياشىسۇن رەئىس ماۋ زېدۇڭ! ياشىسۇن كوممۇنستىك پارتىيە!» دېگەن ئالقىش سادالىرىنى ياڭراتتى. خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنى چىن قەلبىدىن سۆيىدى ۋە ئۇلارغا ئېتىقاد باغلاپ، ئازادلىق ئارمىيىگە بارلىق كۆچى بىلەن ياردەم بەردى ۋە ھەمكارلاشتى. خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى بارغانلا يەردە، ھەر مىللەت خەلقى مېھمانلىق كىيىملىرىنى كىيىپ، داقا ـ دۇمباق، نەغمە ـ ناۋا بىلەن ئالدىغا چىقىپ كۈتۈۋالدى. جەڭچىلەر يۈك ـ تاقلىرىنى چۈشۈرۈپ بولغۇچە، خەلق ئۇلارغا ئىسسىق چاي، سۈت ـ قايماق ـ لارنى سۇنۇپ، خۇددى يېقىن تۇغقانلىرىنى كۈتۈۋالغاندەك كۈتۈۋالدى. چاچ ـ ساقاللىرى ئاقارغان ئۇيغۇر بوۋايلىرى ئېشەكلىرىگە مىنىپ نەچچە ئون چاقىرىم، نەچچە يۈز چاقىرىم يەردىن قوغۇن ۋە ئۈزۈم ئېلىپ كېلىپ، رەئىس ماۋ زېدۇڭ ئەۋەتكەن ئازادلىق ئارمىيىنى كۈتۈۋالدى. نۇرغۇن كىشىلەر خېيىم ـ خەتەردىن قورقماي، ئارمىيىمىزگە خەۋەر يەتكۈزۈپ، يول باشلاپ بەردى، دۈشمەن ئەھۋالىنى رازۋېت قىلىپ بەردى، ئوزۇق، سۇ يەتكۈزۈپ بەردى. ئىلى رايونىدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ باتۇرلۇق بىلەن غەربكە ئىلگىرىلەپ كېلىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، قىزغىنلىق بىلەن ئاشلىق، ماددىي ئەشيا تەقدىم قىلىشتى، قىسقىغىنە بىرنەچچە كۈندىلا نەچچە يۈز مىڭ جىڭ ئاشلىق ۋە نۇرغۇن ماددىي ئەشيا يىغىلدى. ئۇلار ھاردىم ـ تالدىم دېمەي، نەچچە مىڭ چاقىرىم يول يۈرۈپ، ئۇرۇمچىگە كېلىپ، خەلقنىڭ پەرزەنت قوشۇنىدىن ھال سوردى. ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئازادلىق ئارمىيىسىگە بولغان ئېتىقادى ۋە ھۆرمىتى پۈتۈن ئارمىيىنى چەكسىز تەسىرلەندۈردى، ئۇلارغا ئۆزلىرىنىڭ زېمىنىدىكى ۋەزىپىنىڭ

ئىغىرلىقىنى تېخىمۇ ھېس قىلدۇردى، ئۇلارنىڭ ۋەتىنىمىزنىڭ چېگرىسى شىنجاڭنى قوغداش ۋە گۈللەندۈرۈشكە بولغان ئىرادىسىنى تېخىمۇ مۇستەھكەملىدى*.

جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ تېزلىكتە شىنجاڭ-نىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا بېرىپ، شىنجاڭنىڭ ۋەزىيىتىنى تۇراقلاندۇرۇپ، شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد قىلىنغانلىقى-نىڭ مېۋىلىرىنى ئۇيغۇلۇك قوغدىغانلىقى ئارقىسىدا، ئۇيغۇر خەلقى ۋە شىنجاڭدىكى باشقا ھەر مىللەت خەلقى ھەقىقىي تىنچ، خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۈرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ئۇيغۇر خەلقى ۋە شىنجاڭدىكى باشقا ھەر مىللەت خەلقى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەر-لىكىدە سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىشتىن ئىبارەت تارىخىي دەۋرگە قەدەم قويدى.

* ۋاڭ جېن: «باتۇرلۇق بىلەن كۆرەش قىلىش، جاپاغا چىداپ ئىگىلىك يارىتىش ـــ شىنجاڭنى ئازاد قىلىش ۋە گۈللەندۈرۈش ھەققىدە ئەسلىمە»

ئون تۆتىنچى باب
ئۇيغۇر خەلقى سوتسىيالىزم يولىنى بويلاپ ئىلگىرىلىمەكتە

1 - بۆلۈم ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى ئۇيغۇرلار-نىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت ئەھۋالى

ئازادلىقتىن ئىلگىرى، ئۇيغۇرلار يېزىلىرىدا فېئودالىلىق يەر ئىگىلىكى تۈزۈمى ھۆكۈمرانلىق ئورۇندا تۇراتتى، پومىشچىكلار نۇرغۇن يەرلەرنى ئىگىلىۋالغانىدى، ئۇيغۇر دېھقانلىرى ئىنتايىن نامرات ھالەتتە ياشايتتى.

ئۇيغۇر يېزىلىرىدىكى يەر ئىگىلىكى ئەھۋالىنى ئومۇمەن مۇنداق ئۈچ خىلغا ئايرىش مۇمكىن: بىرىنچى خىلى، يەرنىڭ ئىگىلىنىشى يۈكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشكەن جايلار، بۇ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ۋە غۇلجا ناھىيىسىنىڭ بىر قىسىم جايلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بۇنداق جايلاردا يېزا ئاھالىسىنىڭ 8% گىمۇ يەتمەيدىغان پومېشچىك، باي دېھقانلار يەرلەرنىڭ 80% نى ئىگىلىۋالغان؛ يېزا ئاھالىسىنىڭ

90% تەن ئارتۇقراقنى تەشكىل قىلىدىغان دېھقانلار يەرنىڭ 20% نىلا ئىگىلىگەن. ئىككىنچى خىلى، يەرنىڭ ئىگىلىنىشى بىرقەدەر مەركەزلەشكەن جايلار بولۇپ، بۇنداق جايلار جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ۋە غۇلجا ناھىيىسىنىڭ كۆپ قىسىم جايلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بۇنداق جايلاردا يېزا ئاھالىسىنىڭ 8% نى تەشكىل قىلىدىغان پومېشچىك، باي دېھقانلار يەرلەرنىڭ 40% — 50% نى ئىگىلىگەن، ئاھالىنىڭ 90% تەن ئارتۇقراقنى تەشكىل قىلىدىغان دېھقانلار يەرنىڭ ئاران 50% — 60% نى ئىگىلىگەن. ئۈچىنچى خىلى، يەرنىڭ ئىگىلىنىشى تارقاقراق بولغان جايلار، بۇنداق جايلار ئاساسەن شىمالىي شىنجاڭدا بولۇپ، بۇنداق جايلاردا ئاھالىنىڭ 3% — 5% نى تەشكىل قىلىدىغان پومېشچىك، باي دېھقانلار يەرلەرنىڭ 20% نى ئىگىلىگەن، دېھقانلار بولسا يەرلەرنىڭ 70% — 80 نى ئىگىلىگەن. يۇقىرىقىلار ئىچىدە ئىككىنچى خىلدىكىسى ئەڭ ئومۇمىي ئەھۋال. ئۈچىنچى خىل رايونلارنىڭ تولىسى يېرى كەڭ، ئادەم شالاڭ، يەرنىڭ سۇپىتى ناچار، مەھسۇلاتى تۆۋەن، دېھقانچىلىققا سېلىنىدىغان مەبلەغ كۆپرەك كېتىدىغان جايلاردۇر. پومېشچىكلار سىنىپى دېھقانلارنى يەر ئارقىلىق ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشتىن تاشقىرى، ئۇلاغ، ئۇرۇق، دېھقانچىلىق سايمانلىرى قاتارلىق باشقا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ئارقىلىقمۇ دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيە قىلاتتى. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇرلار رايونىدا مەسچىت ـ مەدرىسەرنىڭمۇ نۇرغۇن ۋەخپە يەرلىرى بار ئىدى. مەسىلەن، يەكەن ناھىيىسىدە بارلىق ۋەخپە يەرلەر پۈتۈن ناھىيىنىڭ ئومۇمىي يېرىنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمىنى تەشكىل قىلاتتى؛ يەكەن ناھىيىسىنىڭ 2 ـ رايونىدا «ئوغرىلىقچە سېتىۋېتىلگەن ۋەخپە

يەرلەر» لا رايون بويىچە ئومۇمىي يەرنىڭ 35% تىن ئارتۇقراقنى تەشكىل قىلاتتى. بۇ يەرلەر نامدا مەسچىت - مەدرىسلەرگە تەئەللۇق بولسىمۇ، لېكىن ئەمەلىيەتتە، پومېشچىكلارنىڭ قولدا ئىدى، يەنى پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ ئەمەلىيەتتە ئىگىلەپ تۇرغان يەرلىرىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمىغا ئايلىنىپ قالغانىدى.

پومېشچىكلار سىنىپى مۇشۇنداق نامۇۋاپىق فېئودالىق يەر ئىگىلەش تۈزۈمىدىن پايدىلىنىپ، ئاساسەن، ئىجارە مۇناسىۋىتى ئارقىلىق دېھقانلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىپ، ئۇلارنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكىنى ۋە بىر قىسىم زۆرۈر ئەمگىكىنى ئىگىلىۋالاتتى. ئىجارىنىڭ شەكلى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە «ئورتاقچىلىق» ئەڭ ئومۇمىي، شەكلىمۇ ئىنتايىن مۇرەككەپ ئىدى.

«ئورتاقچىلىق» تا پومېشچىك بىر قىسىم ياخشى يەرنى ئۆزىگە ئېلىپ قېلىپ، ناچار يەرلەرنى دېھقانلارغا بېرەتتى، يەرگە بىرئاز مەبلەغ سالاتتى، دېھقانلارغا ئۇرۇقنىڭ، ئۇغۇتنىڭ بىر قىسمىنى ياكى ھەممىسىنى، ئۇلاغ ۋە دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ئۆتنە بېرەتتى، بارلىق ئەمگەك كۈچىنى دېھقان چىقىراتتى. ھوسۇلنى يېغىش ۋاقتىدا، ئىجارىگە بېرىلگەن يەرنىڭ ياخشى - يامانلىقىغا، ئاز - كۆپلۈكىگە، ئۆتنە بېرىلگەن ئۇرۇقنىڭ، ئۇغۇتنىڭ، ئۇلاغنىڭ ۋە دېھقانچىلىق سايمانلىرىنىڭ كونكرېت ئەھۋالىغا قاراپ، مەھسۇلات ئوخشاش بولمىغان نىسبەت بويىچە، ماددىي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان ئىجارە شەكلىدە تەقسىم قىلىناتتى ھەمدە دېھقاننىڭ ھەر يىلى پومېشچىكنىڭ يېرىدە قانچە كۈن ھەقسىز ئىشلەيدىغانلىقى بەلگىلەپ قويۇلاتتى. مەھسۇلاتنىڭ تەقسىمات نىسبىتى ۋە ھەقسىز ئەمگەكنىڭ ۋاقتى

هەرقايسى ئاھىيلەردە ئوخشاش ئەمەس ئىدى، بۇنى پومېشچىكلار بىلەن دېھقانلار ھەر خىل ئەھۋالغا قاراپ بەلگىلەيتتى. بەزىلىرى مەھسۇلاتنى تەڭ-ئۈتەك ئۇلىشەتتى، بەزىلىرى $\frac{2}{3}$ نىسبەت بويىچە، بەزىلىرى $\frac{3}{4}$ نىسبەت بويىچە ئۇلىشەتتى. دېھقانلار نىسبەت بويىچە قولىغا تەگكەن ئۇلۇشى ئىچىدىن ئۆشرە - زاكات، غەللە - پاراق، سۇ پۇلى ۋە خىلمۇخىل نامىلار بىلەن ئاتىلىدىغان باشقا ئالۋان - ياساقلارنى تاپشۇراتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە پومېشچىكقا نۇرغۇن ۋاقىت ھەقسىز ئىشلەپ بېرەتتى*. بۇنىڭدىن باشقا، پومېشچىكلار يالليۇبلىش، جازانىخورلۇق قىلىش قاتارلىق شەكىللەر ئارقىلىقمۇ دېھقانلارنى قاتتىق ئېكسپىلاتاتسىيە قىلاتتى. يالالاپ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشنىڭ شەكلىمۇ ناھايىتى مۇرەككەپ ئىدى. تولاراق ئۇچرايدىغنى مۇقىم ئىش ھەققى بېرىش، نىسبەتلىك ئىش ھەققى بېرىش، يىللىققا سېتىۋېلىش، كۆيۈغۇل قىلىۋېلىش، بېقىۋېلىش قاتارلىق ئون نەچچە تۈرلۈك ئىدى. يالالانما دېھقانلارنىڭ ئىش ھەققى بەك تۆۋەن ئىدى، يەنە كېلىپ ئۇنىڭ كۆپ قىسمىنى پومېشچىك تۈرلۈك باھانىلەر بىلەن تۇتۇپ قالاتتى، نەتىجىدە، يالالانما دېھقانلار ھېچ نەرسىگە ئىگە بولالمايتتى. بۇنىڭ بىلەنلا قالماي، ئىنسانىيەتچىلىك قېلىپىدىن چىقىپ كەتكەن خورلۇقلارغا ئۇچرايتتى، ئىنسانىي غۇرۇر جەھەتتىن ھاقارەتلىنىپ تۇراتتى. ئۇيغۇر يېزىلىرىدا تاۋار ئىگىلىكى تەرەققىي قىلمىغانلىقتىن، جازانىخورلۇق ئېكسپىلاتاتسىيىسى ئانچە ئومۇملاشمىغان. شۇنداق بولسىمۇ، جازانىخورلۇق ئېكسپىلاتات-

* «ئۇيغۇرلارنىڭ جەمئىيەت تارىخى ئوستىدە تەكشۈرۈش»، 18 - 20 - بەتلەر.

سىيەسىنىڭ شەكلى، خېلى كۆپ، ئېكسپىلاتاتسىيە دەرىجىسىنىڭ ناھايىتى ئېغىر ئىدى. جازانە ئادەتتە ئەتىيازدا تارقىتىلىپ، كۈزدە قايتۇرۇۋېلىناتتى، ئۇنىڭ كۆپىنچىسى ماددىي نەرسە بىلەن قايتۇرۇۋېلىناتتى، ئۇنىڭ ئۆسۈمى 100% تىن 200% كىچە بولاتتى، بەزىلىرىنىڭ ھەتتا 400% كە يېتەتتى.

سوۋېت ئېكسپىلاتاتسىيىسى ئۇيغۇر يېزىلىرىدىكى فېئودالىق ئېكسپىلاتاتسىيىنىڭ ئالاھىدە بىر خىل شەكلى ئىدى. ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ كىلىماتى قۇرغاقراق بولۇپ، يامغۇر - يېشىن مىقدارى ئازراق بولغاچقا، زىرائەتنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئېرىق - ئۆستەڭلەر ئارقىلىق سۇغىرىلاتتى. ئۇيغۇر دېھقانلىرى: «سۇ زىرائەتنىڭ جېنى، دەرەخ يىلتىزسىز كۆكلىمىگەندەك، زىرائەتمۇ سۇسىز كۆكلىمەيدۇ» دەيدۇ. ھۆنىگدىن سۇنىڭ دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدىكى مۇھىم لىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. ۋەھالەنكى، دېھقانچىلىقنىڭ جان تومۇرى بولغان سۇنى پومېشچىكلار سىنىپى ئىگىلىۋالغان، پومېشچىكلار سىنىپى سۇنى باشقۇرۇش، ئىشلىتىش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇپلا قالماي، بەلكى سۇنى ئىجارىگە بېرىش، سېلىقنى باشقىلارغا ئارتىپ قويۇش ئارقىلىق، دېھقانلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلاتتى. ئىجارىكەش دېھقانلارمۇ، ئۆز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان دېھقانلارمۇ قىلچە مۇستەسنا سىز ھالدا سۇ ئىشلىرى جەھەتتىكى تۈرلۈك ھاشار - سېلىقلارنى ئۈستىگە ئېلىشقا مەجبۇر ئىدى، ئۆستەڭ چېپىش، دامبا ياساش ئۈچۈن كېتىدىغان ئەمگەك كۈچى، ماتېرىيال، مەبلەغمۇ پۈتۈنلەي دېھقانلارنىڭ زىممىسىگە چۈشەتتى، پومېشچىكلار بولسا بىكار ئولتۇرۇپ ئۇنىڭ راھىتىنى كۆرەتتى. قۇرغاقچىلىق بولغان يىللىرى، پومېشچىكلار سىنىپى ھەر خىل زەھەرلىك ۋاستىلەرنى قوللىنىپ، دېھقانلارنى

قاقشىتاتتى. دېھقانلار ئازغىنا سۇغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن، كۆپ ھاللاردا، زىرائەتلىرىنىڭ كۆكىنى سېتىشقا ياكى پومېشچىكتىن قەرز ئېلىپ، جازانە ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە ئۇچراشقا مەجبۇر بولاتتى. نۇرغۇن دېھقانلار ئەنە شۇ سەۋەبتىن خانەۋەيران بولۇپ كېتەتتى.

رەڭگارەڭ دىنىي سېلىقلارمۇ ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ يەلكىسىدىكى ئېغىر فېئودالليق ئېكسپىلاتاتسىيىلەرنىڭ بىرى ئىدى. دېھقانلار ھەر يىلى ئۆزىنىڭ بارلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئوندىن بىرىنى «ئۆشرە» سۈپىتىدە مەسچىتكە تاپشۇراتتى، تاۋار ۋە نەق پۇل كىرىمىنىڭ 40 تىن بىرىنى «زاكات» سۈپىتىدە تاپشۇراتتى، توي - تۆكۈن، ئۆلۈم - يېتىم، ھېيت - ئايەملەردىمۇ خىلمۇخىل دىنىي سېلىقلارنى تۆلەيتتى. پومېشچىكلار سىنىپى فېئودالليق ئىمتىيازلىرىدىن پايدىلىنىپ، دىنىي كەسىپتىكىلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئۆزلىرىنىڭ زىممىسىگە چۈشكەن دىنىي سېلىقنى دېھقانلارغا ئارتىپ قويىاتتى، ھەتتا دىندىن پايدىلىنىپ، تۇرلۈك چىرايلىق ناملار بىلەن، دېھقانلارنى قاقتى - سوقتى قىلاتتى. دېھقانلارنىڭ كىرىمىنىڭ يېرىمى دېگۈدەك ھەر خىل ناملار بىلەن ئالىدىغان دىنىي سېلىقلارغا كېتەتتى.

پومېشچىكلار سىنىپى يەنە فېئودالليق ئىمتىيازلىرىدىن پايدىلىنىپ، دېھقانلارنى ئېقتىسادتىن ھالقىغان خىلمۇخىل يوللار بىلەن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلاتتى ۋە جىسمانىي جەھەتتىن دەھشەتلىك ئېزەتتى. مەسىلەن، دېھقانلارنى خالىغانچە ھەقسىز ئىشلىتەتتى، ئۇلارغا ھەر خىل سېلىقلارنى چاچاتتى، ئۇلارنى سوۋغا تەقدىم قىلىشقا مەجبۇر قىلاتتى، ھەتتا خالىغانچە ئۇرۇپ - سوقاتتى، زىيانكەشلىك قىلاتتى، ئۇلارنىڭ خوتۇن - قىزلىرىغا باسقۇنچىلىق قىلاتتى. بىرەۋنىچە زومىگەر

پومپىشچىكلارنىڭ قوللىرى دېھقانلارنىڭ قېنىنى بىلەن بويالغانىدى. چىرىيە ناھىيىسىنىڭ داگۇيالىق رايونىدىكى سەككىز زومىگەر پومپىشچىك 220 دىن ئارتۇق دېھقاننى ئۆز قولى بىلەن ئۆلتۈرگەنىدى. سابىق ئىلى ۋىلايىتىدىكى 249 زومىگەر تەرىپىدىن قېيىن - قىستاقتا ئېلىنىپ ئۆلتۈرۈلگەن، كۆيدۈرۈپ ئۆلتۈرۈلگەن، زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلگەن، ئاتقا سۆرىتىپ ئۆلتۈرۈلگەن دېھقاننىڭ سانى ئىككى مىڭ نەچچە يۈزگە يەتكەنىدى. غۇلجا ناھىيىسىنىڭ تۇرپانىيىزى يېزىسىدىكى زومىگەر پومپىشچىك مەسۇم‌شائىيو ئىشىكىنىڭ ئالدىدىكى قارىياغاچقا 150 كىشىنى ئاسقان، 16 كىشىنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈۋەتكەنىدى. يەرلىك دېھقانلار قاتتىق ئېچىنغان ھالدا، بۇ قارىياغاچنى «قانلىق قارىياغاچ» دەپ ئاتىغان.

ئۇيغۇر دېھقانلىرى فېئودال پومپىشچىكلار سىنىپىنىڭ دەھشەتلىك زۇلمى ئاستىدا ئىنتايىن نامراتلىق ئىچىدە ئۆتەتتى. ئۇيغۇر ئاھالىلىرىنىڭ مۇتلەق زور كۆپچىلىكى ئولتۇراقلاشقان جەنۇبىي شىنجاڭ يېزىلىرىدا، قونىاق دېھقانلارنىڭ ئاساسىي ئۇزۇقى ھېسابلىناتتى، سېرىقتال ۋاقتىدا، نامرات دېھقانلار قوناقنىمۇ تېپىپ يېيەلمەي، ئۇجمە، ئۆرۈك، توك شاپتۇل يەپ قورساق تويغۇزۇشقا مەجبۇر بولاتتى. ئاشۇنداق جاپالىق تۇرمۇش شارائىتىدا، دېھقانلارنىڭ ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى داۋاملاشتۇرۇشىمۇ ناھايىتى تەس ئىدى، ئۇلارنىڭ ھەتتا ئاددىي دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى سېتىۋېلىشقىمۇ قۇربى يەتمەيتتى. جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ بەزى جايلىرىدا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر ئۇچ - تۆت تۆتۈنده بىرىدىن كەتمەن بار ئىدى. تېرىلغۇ ئۇلاغلىرى ۋە چوڭ دېھقانچىلىق سايمانلىرى بولسا تېخىمۇ ئاز ئىدى. دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش قورالىرى شۇنچە قالاق

ئىدىكى، تۆمۈر ئەسۋابلار ئىچىدە كەتمەندىن باشقا پەقەت بوقۇسا چىشى، ئورغاق ۋە پالتا ـ كەكىلا بار ئىدى، يەنە كېلىپ بۇ سايمانلار ناھايىتى قوپال ياسىلاتتى، ئۇنى ھەر يىلى دېگۈدەك يېڭىلاپ تۇرۇشقا توغرا كېلەتتى. تېرىقچىلىق تېخنىكىسىمۇ قالاقراق بولۇپ، ئىسلاھ قىلىنمىغانىدى، شۇنداق بولغاچقا، ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىنىڭ سەۋىيىسى ناھايىتى تۆۋەن ئىدى.

قاراقاش، كۇچا، ئاقسۇ قاتارلىق ناھىيىلەرنىڭ بەزى چەت ياقا جايلىرىدىكى ئۇيغۇر يېزىلىرىدا ۋەئودال پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ مۇلۇكچىلىكىدىن باشقا، خېلى مۇكەممەل يانچىلىق تۈزۈمى ساقلىنىپ كەلگەن. قاراقاش ناھىيىسىنىڭ شاخلىق يېزىسىدىكى دېھقانلار ئەمگىكىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشنى ئاساس قىلغان ۋەئودالىق قورۇق بۇنىڭ بىر مىسالىدۇر.

شاخلىقتىكى ۋەئودالىق قورۇقنىڭ تەۋەلىكىدىكى كىشىلەر ئىجتىمائىي ـ ئىقتىسادىي ئورنىغا قاراپ مۇنداق بەش دەرىجىگە ئايرىلاتتى: (1) خوجا (ئاقسۆڭەك)؛ (2) خوجىنىڭ باش مۇلازىمى، ھېسابچىسى، دوغىسى قاتارلىقلار؛ (3) پۈتۈن دېھقان، يېرىم دېھقان، بىكار دېھقانلار؛ (4) خىزمەتكارلار؛ (5) ئورتاقچىلار ۋە يىللىقچىلار.

خوجىلار يەرگە ئىگىدارلىق قىلغۇچىلار ئىدى، شۇنداقلا قورۇقتىكى ئالىي ھۆكۈمران ئىدى. ئۇلار ئىسلام دىنىنىڭ ئاممىۋىلىكىدىكى تەسىرىدىن پايدىلىنىپ، ئۆزلىرىنى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەۋلادىمىز، ئۇستىخىنىمىز ئاق، قېنىمىز ئېسىل دەپ، ئۆزلىرىنى خەققە «ئۇلۇغلىرىمىز» دېگۈزەتتى. ئۇلار يانچىلارنى ئاساسەن ئەمگەك بىلەن تۆلىنىدىغان ئىجارە ئارقىلىق ئېكسپىلاتاتسىيە قىلاتتى. خوجىلار ئۆزىنىڭ قورۇق زېمىنىنى ئىككى قىسىمغا بۆلۈپ، كۆپ قىسمىنى ئۆزى باشقۇراتتى، ئازراق بىر قىسمىنى يانچىلارغا ئايرىپ بېرەتتى. خوجىلارنىڭ قورۇقتىكى زېمىنىدىن

يەر ئالغان پۇتۇن دېھقان ۋە يېرىم دېھقانلار دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، ھۈنەرۋەنچىلىك، مىمارچىلىق، بوز يەر ئېچىش قاتارلىق جەھەتلەردە خوجىلارغا ھەقسىز ئىشلەپ بېرەتتى، ئېيتىلغىنىچە، ھەربىر پۇتۇن دېھقان ئائىلىسىدىن بىرىدىن پۇتۇن ئەمگەك كۈچى يىل بويى خوجىغا ئەمگەك قىلىپ بېرىدىكەن، يېرىم دېھقان ئائىلىسىدىن بىر كىشى ھەر ئون كۈننىڭ بەش كۈنىدە خوجىغا ئەمگەك قىلىپ بېرىدىكەن، ئەمەلىيەتتە ئون كۈننىڭ سەككىزىدە خوجىنىڭ يېرىدە ئىشلەيدىكەن، بۇ، ئەنئەنىۋى ئادەت جەھەتتە بەلگىلەنگەن سانىدىن ناھايىتى كۆپ ئېشىپ كەتكەن. يانچىلار خوجىغا ھەقسىز ئىشلەپ بېرىشنىڭ سىرتىدا، ئۇنىڭ تۈگمىنىنى، جۈۋىزىنى، سىق سوقمىسىنى ئىشلەتسە، شۇ- نىڭدەك ئۇنىڭ يېرىدە چارۋا باقسا، ئۇنىڭ يېرىدىن قوموش ئورۇسا، ئوتۇن يىغسا، ئۇنىڭغا ئىجارە تاپشۇراتتى. خوجىلار يەنە دېھقانلارنىڭ كالا، ئېشەك، قوي، توخۇ، ئۆردەكلىرىنى خالىغان- چە تۇتۇۋالاتتى، قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە - چېۋە، كۆكتاتلىرىنى ئىگىلەۋالاتتى.

قورۇقنىڭ مەمۇردىي ئىشلىرىنى ئادەتتە خوجا ۋە ئۇنىڭ باش مۇلازىمى ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت بىلەن ئالاقىلىشىپ بىر تەرەپ قىلاتتى، ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت قورۇقتىكى دېھقانلار بىلەن بىۋاستە ئالاقە قىلمايتتى. قورۇقتا يۈز بەرگەن ھەق تەلەپ، جىنايى ئىشلار ئەنزىلىرىنىمۇ خوجا ئۆز ئالدىغا بىر تەرەپ قىلاتتى. بۇ ھال خوجىلارنى ھېچنېمىدىن تەپ تارتماي، خالىغانچە زورلۇق - زومبۇلۇق قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىپ قويغانىدى.

خوجىلارنىڭ باش مۇلازىمى (ئاقساقال) ھېسابچىلىقنى قوشۇمچە ئۆتەيدىغان ئامبارچىسى، دورغىلىقنى، خەۋەرچىلىكنى قوشۇمچە ئۆتەيدىغان ھەيدەكچىسى بولۇپ قورۇقنى خوجىغا ۋەكالىتەن

باشقۇراتتى. ئۇلار خېلى كۆپ يەرگە ئىگە بولۇپ، يەرنى دېھقانلارنىڭ ئەمگىكى بىلەن تېرىيتتى، ئۇلارنىڭ ئائىلە ـ تاۋابىئاتلىرى بىر قىسىم ئەمگەكلەرگە قاتنىشاتتى. باش مۇلازىمنى خوجا بەلگىلەيتتى، ئۇنىڭ قورۇقتىكى ئورنى خوجىدىنلا كېيىن تۇراتتى، ئۇ خوجىنىڭ گۇماشتىسى ئىدى. ئۇلار خوجىنىڭ ئىرادىسى بويىچە، ئىچكى جەھەتتە قورۇقنىڭ ھەممە ئىشىنى باشقۇراتتى، تاشقى جەھەتتە، خوجىغا ۋەكالىتەن سىرت بىلەن ئالاقىلىشاتتى. ھېسابچىلىقنى قوشۇمچە ئۆتەيدىغان ئامبارچىمۇ خوجىنىڭ ئىشەنچلىك ئادىمى بولۇپ، باش مۇلازىمغا يارەملىشىپ، دېھقانلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلاتتى. ھەيدەكچىلىكنى قوشۇمچە ئۆتەيدىغان دورغا خوجىنىڭ كەينىدىن يۈرىدىغان خىزمەتكار ئىدى، ئۇ ئەتىدىن كەچكىچە خوجىغا ھەمراھ بولۇپ، ئۇنىڭ خىزمىتىنى قىلاتتى، ئۇ خوجىنىڭ كۆز ـ قۇلىقى ئىدى. ئۇ باش مۇلازىمنىڭ خىزمىتىنى تەكشۈرەتتى، خوجىنىڭ بۇيرۇقىنى ئۇنىڭغا يەتكۈزەتتى، خوجىغا ۋەكالىتەن سىرتلارغا بېرىپ ئىش بېجىرەتتى، بەزىدە دېھقانلارنىڭ ئىشىنى نازارەت قىلاتتى.

«پۈتۈن دېھقان» خوجىدىن بىر كىشىلىك يەر (ئادەتتە 30 مو)، بىر كەتمەن ۋە بىر كىشىلىك ئاشلىق (3 ـ 4 ئايلىق ئوزۇق) ئېلىپ، بىر پۈتۈن ئەمگەك كۈچىنى چىقىرىپ، خوجىنىڭ ئۆزى باشقۇرىدىغان يېرىدە خوجىغا تولۇق بىر يىل ئىشلەپ بېرەتتى، دېھقانچىلىقنىڭ ئالدىراش مەزگىللىرىدە، ئائىلە بويىچە چىقىپ، خوجىغا ئىشلەپ بېرەتتى. «يېرىم دېھقان» يېرىم كىشىلىك يەر، يېرىم كىشىلىك ئاشلىق، ئىككى ئائىلە بىرلىشىپ بىر دانە كەتمەن ئېلىپ، ھەر ئون كۈندە خوجىغا بەش كۈندىن ئارتۇق ئىشلەپ بېرەتتى، شۇڭا ئۇلار «بەش كۈنچى» دەپمۇ ئاتىلاتتى. «بىكار دېھقان» ئۆزىنىڭ ئەمگەك قىلىش ئەھۋالىغا ۋە خوجا بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ ياخشى ـ يامانلىقىغا قاراپ، بىر

كىشىلىك، يېرىم كىشىلىك ياكى يېرىم كىشىلىكتىنمۇ ئازراق يەر ئالاتتى، ئۇلار ئادەتتە خوجىنىڭ چارۋىچىلىق، ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىناتتى، ئۇلارنىڭ قۇشلىرىنى باقاتتى، ئۇلارغا ئوۋئوۋلاپ بېرەتتى، يۈگۈر - يېتىم ئىشلىرىنى قىلاتتى. ئۇلارنىڭ خوجىغا قانچە كۈن ئىشلەپ بېرىدىغانلىقى ۋە خوجىدىن قانچىلىك ئاشلىق ئالىدىغانلىقى ئۆزلىرىنىڭ ئالغان يېرىنىڭ قانچىلىكلىگە قاراپ بەلگىلىنەتتى. پۈتۈن دېھقان، يېرىم دېھقان، بىكار دېھقان ئالغان يەرلەرنىڭ بىر قىسمى بوز يەر بولاتتى؛ بۇ بوز يەرلەر ئېچىلغاندىن كېيىن، خوجا ئۇنى ئېلىۋېلىپ، ئۇلارغا باشقىدىن بوز يەر ئاجرىتىپ بېرەتتى. ئۇلار ئەتىيازدا ئوزۇقلۇق ئۈچۈن قوناق ئالاتتى، كۈزدە خوجا پاراق تاپشۇرۇش نامى بىلەن، ئۇلاردىن قوناقنىڭ ئورنىغا بۇغداي ئالاتتى. ئۇلار ئۇرۇق، يەر ئالغاندىن كېيىنلا، يەرگە باغلىنىپ قالاتتى - دە، قورۇقتىن كېتەلمەيتتى، ئەمما خوجا خالىغان چاغدا، ئۇلارنى قورۇقتىن قوغلۇۋېتەلەيتتى. دېھقانلار ئائىلىنى بىرلىك قىلغان ھالدا، خوجىغا ئىشلەپ بېرەتتى؛ خوجا يەرگە بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقىدىن ۋە دېھقانلارنىڭ جىسمانىي جەھەتتىكى بېقىندىلىقىدىن پايدىلىنىپ، باش مۇلازىمنىڭ تاياق - توقماقلىرى ئارقىلىق، ئۇلارنى ئىشلەپ بېرىشكە مەجبۇر قىلاتتى.

خىزمەتكارلارنىڭ ئەرلىرى «غالچا»، ئاياللىرى «دېدەك» دېيىلەتتى. بەزىدە «قۇل» دەپمۇ ئاتىلاتتى، ئۇلار، ئاساسەن، خوجىنىڭ خىزمىتىنى ۋە ئۇنىڭ جەمەتلىرىنىڭ ئۆي ئىشلىرىنى قىلاتتى. ئۇلارنىڭ قورۇقتىكى ئورنى ھەممىدىن تۆۋەن ئىدى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئەجدادلىرىدىن ئەۋلادلىرىغىچە خىزمەتكار بولاتتى، بەزىلىرى بەلگىلىك يىل چەكلىمىسى بويىچە خوجىغا سېتىلاتتى، بەزىلىرى تىرىكچىلىك قىلالمايلا خوجىغا بېقىناتتى،

بەزىلىرى كىچىكىدىن تارتىپلا خوجىنىڭ ئۆيىدە چوڭ بولاتتى، ئۇلار قورۇقتا تاماقنى بىكارغا يەيتتى، قىلغان ئىشى ئۈچۈن پۇل ئالمايتتى؛ خوجىلار ئۇلارغا يەر بۆلۈپ بەرمەيتتى. «غالچا»، «دېدەك» ئۇلارنىڭ سالاھىيەت نامى، شۇنداقلا خوجىلارنىڭ ئەمگەكچى خەلقنى ھاقارەتلەش، تىللاش ئۈچۈن قوللىنىدىغان سەتلەش سۆزى ئىدى.

قورۇقتا ئىجارىكەش دېھقانلارغا ئىجارىگە بېرىدىغان ئاز بىر قىسىم يەرلەرمۇ بولاتتى، شۇنداقلا خوجا بىلەن باش مۇلازىم يالاپ ئىشلىتىدىغان چاكارلارمۇ بولاتتى. ئىجارىگە بېرىدىغان يەرلەر، ئاساسەن، خوجىلارنىڭ باشقا يېزىدىكى، ئەمگەك بىلەن تۆلىنىدىغان ئىجارە ھەققىنى قوللىنىشقا ئەپسىز بولغان يەرلىرى ئىدى. ئىجارىگە بېرىشنىڭ شەكلى ئورتاق تېرىش، قەرەلسىز ئىجارىگە بېرىش ۋە قەرەللىك ئىجارىگە بېرىش تىن ئىبارەت ئۈچ خىل ئىدى. ئورتاقچىلىقتا يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك، يەرنى، ئۇرۇقنى، پاراقنى خوجا چىقىراتتى؛ بارلىق ئەمگەك كۈچىنى ۋە باشقا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى دېھقان چىقىراتتى. كۆزلۈك يىغىمدىن كېيىن، دېھقان ئومۇمىي مەھسۇلاتنىڭ ئاران ئۈچتىن بىرىنىلا ئالاتتى. ئۈچتىن ئىككى قىسمىنى بولسا خوجا ئالاتتى. قەرەلسىز ئىجارىگە بېرىشتە خوجا يەرنىلا چىقىراتتى، ئەمگەك كۈچىنى ۋە بارلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى دېھقان چىقىراتتى. مەھسۇلات يىغىۋېلىنغاندىن كېيىن، پاراق ۋە ئۆشرە - زاكات چىقىرىۋېتىلىپ، قالغان ئاشلىق خوجا بىلەن دېھقان ئوتتۇرىسىدا تەڭ تەقسىم قىلىناتتى. قەرەللىك ئىجارىدە خوجا يەرنىلا چىقىراتتى، كۆزلۈك يىغىمدىن كېيىن، دېھقان كېلىشىلگەن ئىجارە مىقدارى بويىچە ئىجارە تاپشۇراتتى. خوجىنىڭ مۇلازىمى بىلەن قورۇقتىكى دىنىي زاتلار خېلى كۆپ ئىشچى يالالايتتى، مەدىكارنى كۆپرەك يالالايدىغانلار بولسا

خوجىغا بېقىنىدىغان پۈتۈن دېھقانلار بىلەن يېرىم دېھقانلار ئىدى، چۈنكى، ئەمگەك كۈچى ئازراق بولغان پۈتۈن دېھقان ۋە يېرىم دېھقانلار خوجىغا ئىشلەپ بېرىدىغان بولغاچقا، كۆپ ھاللاردا ئۆزىنىڭ يېرىنى تېرىپ بولالماي، مەدىكار يالاپ تېرىقچىلىق قىلىشقا مەجبۇر بولاتتى.

قورۇقتا يەر ئالمايدىغان «ئەركىن دېھقانلار» مۇ بولاتتى. ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش ئەھۋالى بىر - بىرىنىڭ كىگە زادىلا ئوخشاشمايتتى، ئۇلار ئاريىسىدا باي دېھقانلار، ئوتتۇرا دېھقانلار بار ئىدى، كەمبەغەل دېھقان، يالالانما دېھقانلارمۇ بار ئىدى؛ بازاردا ئولتۇرۇپ، قوشۇمچە سودىگەرچىلىك، ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلارمۇ بار ئىدى. ئۇلار بېقىندى دېھقانلارغا قارىغاندا خېلى كۆپ «ئەركىنلىك» كە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ھاشار قاتارلىق ئەمگەكلەرگە سېلىنىپ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىناتتى. مەسىلەن، ھەرىيلى خوجىغا ئىككى كۈن ئىشلەپ بېرەتتى: بىر كۈن شاخ ئورۇشۇپ، بىر كۈن خامان تېپىشىپ بېرەتتى. ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت يولغا قويغان ھەر خىل باج - سېلىقلارمۇ «ئەركىن دېھقان» لارنىڭ زېممىسىگە چۈشەتتى. نەتىجىدە، «ئەركىن دېھقان»لار خانىۋەيران بولاتتى- دە، خوجا ئۇلارنىڭ يەرلىرىنى قوشۇۋېلىپ، ئۇلارنى يېڭى بېقىندى دېھقانلارغا ئايلاندۇرۇش ئارقىلىق، ئۆزىنىڭ قورۇقىنى كېڭەيتەتتى.

خوجىلار دېھقانلارنى ئىقتىسادىي جەھەتتە دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ۋە سىياسىي جەھەتتە ئۇلار ئۈستىدىن زوراۋانلىق ھۆكۈمرانلىقى يۈرگۈزۈش بىلەنلا قالماي، ئۇلارغا دىن، ئەدەب، قانۇن قاتارلىقلاردىن پايدىلىنىش ئارقىلىقمۇ زىيانكەشلىك قىلاتتى. مەسىلەن، خوجىلار ئۆزلىرىنى «پەيغەمبەر ئەۋلادى» قىلىپ كۆرسىتەتتى، ئۇلار ئۆزلىرى قوللانغان ئالىيجاناب ئىسىملارنى

دېهقانلارنىڭ قوللىنىشىغا رۇخسەت قىلمايتتى؛ ئۇلارنىڭ كېيىم-كېچەكلىرىمۇ دېهقانلارنىڭكىگە ئوخشاشمايتتى، دېهقانلارنىڭ ئۆز-لىرىنىڭكى بىلەن ئوخشاش رەختتە، ئوخشاش فورمىدا كېيىم كېيىشىگىمۇ رۇخسەت قىلمايتتى؛ ئۇلار ئۆز جەمەتى ئىچىدە قۇدا-باجا بولۇش تۈزۈمىنى يولغا قويغان، خوجىنىڭ ئوغلى خوجا جەمەتىنىڭلا قىزىنى ئالاتتى، ئادەتتىكى دېهقانلار بىلەن قۇدىلاشماي-تتى؛ تۇرمۇش جەھەتتىكى رەسىم - يوسۇنلىرى ئاددىي دېهقان-لارنىڭكىگە تېخىمۇ ئوخشاشمايتتى. خوجىلارنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرىغا قىلچىلىكمۇ تەگكىلى بولمايتتى.

خوجىلار دېهقانلارنىڭ ۋۇجۇدىدىن شۇلۇۋالغان نۇرغۇن بايلىقنى خالىغانچە بۇزۇپ چېچىپ، ئىنتايىن چىرىك تۇرمۇش كەچۈرەتتى. ئۇلار كاتتا قورۇ، نەقىشلەنگەن، ئاستى - ئۈستى تاختايلىق، دەرىزىلىرى ئەينەكلىك، تاملىرىغا ئېسىل گىلەمالەر تارتىلغان سارايلاردا ئولتۇراتتى، ئۇلارنىڭ چىرايلىق باغلىرى ۋە چىمەنزارلىقلىرى بولاتتى، باغلىرىدا خىلمۇ خىل گۈل - گىيا-ھلار، ئېسىل دەرەخلەر كۆكلەپ تۇراتتى. ئۇلارنىڭ يازدا كېيىد-دىغىنى تاۋار - شايى، قىشتا كېيىدىغىنى قايرىلما ياقىلىق جۇۋا ئىدى، خوتۇن - قىزلىرىنىڭ ئالتۇن، كۈمۈشتىن ياسالغان زىبۇ - زىننەت بۇيۇملىرى بولاتتى. ئۇچ ۋاقىلىق يەيدىغىنى ئېسىل نازۇ - نېمەتلەر ئىدى. ئۆيدە ئاش - غىزا ئېتىپ بېرىدىغان، يەلپۇپ قويىدىغان، ئۇچىسىنى قاشلاپ، تۇتۇپ قويىدىغان خىزمەتچىلىرى بولاتتى، يول ماڭسا ئېتىنى توقۇپ بېرىدىغان، باشلاپ ماڭىدىغان ئادەملىرى بولاتتى. ئۇلار ھەر-قانداق يول بىلەن ئىچ پۇشۇقىنى چىقىراتتى، ئۇۋ ئۇۋلاش، قارچىغا بېقىش ئۇلارنىڭ ئورتاق ھەۋىسى، ئېت تالاشتۇ-رۇشمۇ ئۇلارنىڭ بەرخىل كۆڭۈل ئېچىشى ئىدى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى زەھەرلىك چېكىملىكلەرنى چېكەتتى، خەقنىڭ خوتۇن-

لىرىنى خالىغانچە تارتىۋالاتتى ۋە ئېپپەت - نومۇسىغا تېگەتتى.

دېھقانلارنىڭ تۇرمۇشى پەۋقۇلئاددە ئېچىنىشلىق ئىدى. ئۇلار خوجىلارنىڭ كاتتا قورۇلىرىنىڭ ئەتراپىدا تال چۈۋىق، قومۇش بىلەن تاتما قويۇلۇپ، لاي سۈۋاپ قويۇرۇلغان پاكار - پاكار، قاپقاراڭغۇ كەپىلەردە ئولتۇراتتى. بۇنداق ئۆيلەر- نىڭ دېرىزىسى بولمايتتى، تورۇسىدىن كىچىككىنە تۆشۈك ئېچىپ قويۇلاتتى. ئائىلىدىكى قېرى - چۆرىلەردىن تارتىپ ئۇششاق بالىلارغىچە ھەممەيلەن شۇ بىر ئېغىزلىق كىچىككىنە ئۆيدە ئولتۇراتتى. ئۇلارنىڭ بىرەر پارچىدىن كونا كىگىزى، بىرىدىن قازىنى، بىرىدىن چۆگۈ- نى، بىرنەچچىدىن ياغاچ تاۋىقى، بىرنەچچىدىن ياغاچ قوشۇقى ۋە ئاددىي ئۆي جاھازىلىرىلا بولاتتى. ئىشلەپچى- قىرىش سايمانلىرىدىن پەقەت بىر كەتمەن ۋە بىر دانە ئور- غىقلا بولاتتى. ئەھۋالى ياخشىراق ئائىلىلەرنىڭ بىرەردىن كو- نا ياغاچ كارىۋىتى، بىرەردىن كالا ياكى ئېشەكى، بىر نەچچە- دىن قويى بولاتتى. ئۇلار يېغقان مەھسۇلاتلىرىدىن پاراق، ئۆش- رە - زاكات ۋە باشقا تۈرلۈك ئالۋان - ياساقلارنى تۆلىگەنە- دىن كېيىن، قولىدا ھېچقانچە ئاشلىق قالمايتتى، بىر ئۆيلۈك ئادەم بۇنىڭ بىلەن تۇرمۇشىنى قامدىيالماي، ئۇجمە، ئۆرۈك، شاپتۇل جىگدە تېرىپ يەپ قورساق تويغۇزۇشقا مەجبۇر بولاتتى. بەزى دېھقانلار كۈن كەچۈرۈشكە زادىلا ئامال تاپالماي قالغاندا، ئۆزىنىڭ پۇشتىدىن تامغان پەرزەنتلىرىنى خوجىغا سېتىشقا مە- جبۇر بولاتتى. ئۇلار ئۇچىسىنى ياپقۇدەك كىيىمگە ئىگە بولالا- مايتتى، قىشتا كىيگەن ئۇزۇن پاختىلىق چاپىنىنى يازدا پاختە- سىنى ئېلىۋېتىپ، يەكتەك قىلىپ كىيەتتى، قىشتا يەنە پاختا سېلىپ چاپان قىلىپ كىيەتتى، ئاخشىمى يوتقانىنىڭ ئورنىدا يېپىنىپ ياتاتتى. دېمەك، دېھقانلار ئىنتايىن ئېچىنىشلىق تۇر-

مۇش كەچۈرەتتى *.

ئازادلىقتىن ئىلگىرى، ئۇيغۇرلار رايونىدا زامانىۋى سانائەت ئاساسىي جەھەتتىن يوق ئىدى، شىنجاڭ بويىچە ماشىنا ئوسكۇنىسى بار 14 لا زاۋۇت بار ئىدى. بۇ كىچىك زاۋۇتلارنىڭ ئۈيلىرى ۋەيرانە، ماشىنىلىرى كونا، تېخنىكىسى قالاق ئىدى. مەسىلەن، ئۇرۇمچىنى ئالىدىغان بولساق، بۇ يەردە كىچىككىنە بىر ئوت ئېلېكتر ئىستانسىسى ۋە گۇاڭشۇي زامانىسىدا جياڭنەن كېمىسازلىق زاۋۇتىدا ئىشلەنگەن بىرلا ستانوك بار ئىدى. پۈتۈن شىنجاڭنىڭ سانائەت مەھسۇلاتى ئاران 11 خىل ئىدى. تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنىڭ ھەممىلا يېرىدە تۆمۈر كانلىرى بولسىمۇ، لېكىن 1949 - يىلغىچە شىنجاڭدا پولات ئىشلەپچىقىرىلمىغانىدى. زامانىۋى سانائەت بولمىغانلىقتىن، ئۇيغۇر خەلقى ۋە باشقا مىللەت خەلقى ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش جەھەتتە زۆرۈر بولغان سانائەت بۇيۇملىرىدىن بەك قىسىلاتتى. دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش قورالى بولغان كەتمەن 100—200 كىلوگرام بۇغداينىڭ پۇلىغا كېلەتتى. بىر كىيىملىك چىت ئون نەچچە تاغار ئاشلىقنىڭ پۇلىغا كېلەتتى، بىر قوينىڭ پۇلىغا ئاران بىر تاختا چاي كېلەتتى. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى سەۋىيىسىنىڭ تۆۋەنلىكى ئىشلەپچىقىرىشتىكى قالاقلىقنى، خەلق تۇرمۇشىدىكى نامراتلىقنى كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى، 1949 - يىلى پۈتۈن شىنجاڭنىڭ تېرىلغۇ يېرى ئاران 18 مىليون موددىن جىقراقلا بولۇپ، نۇرغۇن بوز يەرلەر ۋە تېرىغلى بولىدىغان يەرلەر تېرىلماي كەلگەنىدى، تېرىلغۇ يەر ئاز، بىرلىك مەھسۇلات تۆۋەن بولغانلىقتىن، ئازادلىق ھارپىسىغچە پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي ئاشلىق مەھسۇلاتى ئاران 2 مىليارد جىڭ ئۆپ-

* «جەنۇبىي شىنجاڭ يېزىلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالى»، 1 - 14 - بەتلەر.

چۆرىسىدىلا بولۇپ كەلگەن. ئەگەر شىمالىي شىنجاڭ رايونىدە-
كى خەنزۇ، خۇيزۇ دېھقانلىرىنىڭ ئىشلەپچىقارغان ئاشلىقى
چىقىرىۋېتىلسە، ئۇيغۇر دېھقانلىرى ئىشلەپچىقارغان ئاشلىق بۇ
سانغا يەتمەيدۇ. ئازادلىق ھارپىسىدا، گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدە-
كى ئورگانلىرىنىڭ چىرىكلىشىپ كېتىشى، ئىقتىدارسىزلىقى ۋە
بىر قىسىم خىيانەتچى - پاراخور ئەمەلدارلارنىڭ بۇزغۇنچىلىق
قىلىشى تۈپەيلىدىن، شىنجاڭنىڭ مالىيە، سودا ئىشلىرى ئىنتا-
يىن قالايمىقانلىشىپ كەتكەن. پۇل پەۋقۇلئاددە پاخاللىشىپ
كەتكەن، مال باھاسى ئۇچقاندەك ئۆرلەپ كەتكەن. شەھەر بە-
لەن يېزىلار ئوتتۇرىسىدىكى، ئىچكى - تاشقى جەھەتتىكى مال
ئالماشتۇرۇش پۈتۈنلەي توختاپ قالغان، يەرلىك ئالاھىدە مەھ-
سۇلاتلار بازار تاپالمىغان، سانائەت مەھسۇلاتلىرى بىلەن يېزا
ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى قايچىسىمان پەرق بەك
چوڭىيىپ كەتكەن، 1949 - يىلى سانائەتنىڭ ئومۇمىي مەھسۇ-
لات قىممىتى سانائەت، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى-
نىڭ ئومۇمىي قىممىتى ئىچىدە 17.92% نىلا تەشكىل قىلغان.
گومىنداڭ ھۆكۈمىتى قەغەز پۇلنى قالايمىقان تارقىتىۋەرگەن،
قەغەز پۇلنىڭ ئەڭ چوڭى 6 مىليارد يۈەنلىك بولغان، بۇ تا-
ربختا كۆرۈلۈپ باقمىغان ئىش ئىدى.

ئىگىلىكنىڭ قالاقلىقى مۇقەررەر ھالدا مەدەنىيەت، مائا-
رىپ، ساقلىقنى ساقلاش، داۋالاش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى
ئاستىلىتىدۇ. ئۇيغۇر يېزىلىرىدىكى ئەمگەكچى خەلقنىڭ مۇتلەق
كۆپچىلىكىنىڭ پەرزەنتلىرى ئوقۇشقا كىرىش پۈرسىتىگە ئىگە
بولالمايتى، يېزىلاردا بەزگەك، ياۋا چېچەك، تاناسىل كېسەللە-
كى، ماخاۋ، تاز قاتارلىق كۆپ خىل يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر
تارقالغانىدى. شىنجاڭ بويىچە بىردىنبىر ئالىي مەكتەپ — شىن-
جاڭ شۆيۈەنمۇ شىنجاڭدىكى گومىنداڭ دائىرىلىرىنىڭ نابۇت
قىلىشى بىلەن يېپىلىپ قېلىش ھالىتىگە چۈشۈپ قالغان، مەك-

ئەپ ئۇسكۇنىلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئوغرىلىنىپ سېتىۋېتىلگەن، مەكتەپتە ئاران 152 ئوقۇغۇچى قالغانىدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئازسانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرى تۆتتىن بىر قىسمىغمۇ يەتمەيتتى. يېزىلاردا ساۋاتسىزلار ئومۇمىي ئاھالىنىڭ 90% تىن ئارتۇقراقىنى تەشكىل قىلاتتى. 1949 - يىلى، يەنى ئازادلىق ھارپىسىدا، شىنجاڭ بويىچە ئاران 54 داۋالاش ئورنى، 696 كېسەل كارىۋىتى، 388 نەپەر تېببىي خادىم بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئاران 58 لا دوختۇر بار ئىدى، ئۇلار مال باھاسىنىڭ ئۇچقاندەك ئۆرلەپ كېتىشى ۋە مۇئاشنىڭ ئازلىقى تۈپەيلىدىن ئاچ قېلىش خەۋپىگە دۇچ كېلىپ تۇراتتى.

قىسقىسى، ئازادلىقتىن ئىلگىرى، ئۇيغۇرلار جەمئىيىتى سىرت بىلەن ئالاقە قىلمايدىغان، ئىقتىساد ئارقىدا قالغان جەمئىيەت ئىدى. فېئودال، پومېشچىكلارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشى، گومىنداڭنىڭ ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرىنىڭ قاقتى-سوقتى قىلىشى ۋە دىنىي كۆچلەرنىڭ ئاساردىتى تۈپەيلىدىن، كەڭ ئۇيغۇر دېھقانلىرى، چارۋىچىلىرى، زىيالىيلىرى ۋە بىر قىسىم ئۇششاق خىزمەتچىلەر ئىنتايىن نامراتلىق ھالەتتە تۇرمۇش كەچۈرەتتى، نۇرغۇن كىشىلەر كونا تۈزۈمنى كۈمپەيكۇم قىلىپ، دېموكراتىيە، مىللىي باراۋەرلىك ئاساسىدىكى، خەلق ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولغان يېڭى جەمئىيەت قۇرۇشنى جىددىي تەلەپ قىلاتتى.

2 - بۆلۈم ئۇيغۇرخەلقى سوتسىيالىزم يولىنى بويلاپ ئىلگىرىلىمەكتە

شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن، پارتىيىنىڭ شىنجاڭدىكى تۈرلۈك خىزمەتلەرگە بولغان رەھبەرلىكىنى

كۆچەيتىش ئۈچۈن، پارتىيە ھەركىزدىي كومىتېتى شىنجاڭدا دەرھال شۆبە بىيۈرو تەسىس قىلدى ھەمدە شىنجاڭنىڭ ھەر-قايسى جايلىرىدا كەينىدىن پارتىيىنىڭ ھەر دەرىجە-لىك رەھبەرلىك ئورگانلىرىنى قۇرۇپ، ھەر مىللەت خەلقىگە رەھبەرلىك قىلىپ، ھەر دەرىجىلىك خەلق دېموكراتىك ھاكە-مىيەتلىرىنى پائال تۈردە قۇرۇپ، ھەر خىل ئىجتىمائىي ئىسلا-ھاتلارنى قانات يايدۇردى ۋە خەلق ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەل-تۈرۈش خىزمەتلىرىنى ئىشلىدى. 1949 - يىلى 12 - ئاي-نىڭ 17 - كۈنى، پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىدە، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ، ھەر قايسى دېموكراتىك سىنىپلارنىڭ ۋەكىللىرىنىڭ بىرلىششىدىن تەركىب تاپقان ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى، بۇرھان شەھىدى رەئىسلىكىنى، سەيپىدىن ئەزىزى مۇئاۋىن رەئىسلىكىنى زىممىسىگە ئالدى. خەلق ھۆكۈ-مىتى تارىختا ئۈيغۇر خەلقىنىڭ ۋە شىنجاڭدىكى باشقا ھەر قايسى مىللەت خەلقىنىڭ مەنپەئىتىگە ھەقىقىي ۋەكىللىك قىلىدىغان تۇنجى ھۆكۈمەت بولدى.

ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ھۆكۈمەت ئىشلىرىنى يولغا قويۇش ئاڭچىنىدا: «شىنجاڭ چېگرىسى ئىچىدىكى ھەممە مىللەت باپباراۋەر، مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا ئىتتىپاقلىق، ئۆزئارا ھەمكارلىق يولغا قويۇلىدۇ، ھەر قايسى مىللەت ئىچىدىكى خەلق دۈشمەنلىرىگە قارشى تۇرۇلىدۇ، چوڭ مىللەت-چىلىككە ۋە تار مىللەتچىلىككە قارشى تۇرۇلىدۇ، ئەنگلىيە، ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە ۋە ئۇلارنىڭ غالچىلىرى تەشەببۇس قىلغان پان تۈركىزمگە قارشى تۇرۇلىدۇ، ھەر قايسى مىللەتلەر ئۆزلىرىنىڭ تىل - يېزىقىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، ئۆزلىرىنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىنى شۇنىڭدەك دىنىي ئېتىقادىنى ساقلاش. ئىسلاھ قىلىش ئەركىنلىكىگە ئىگە. مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى

ھەر قانداق مىللىي كەمسىتىش، مىللىي زۇلۇم، قىساسخورلۇق، قىرغىنچىلىق ھەرىكەتلىرى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا بۆلگۈنچىلىك سىلىش ھەرىكەتلىرى مەنئىي قىلىنىدۇ» دەپ ئېنىق جاكارلاندى. شۇنىڭ بىلەن، تارىختىن بۇيانقى ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلار يۈرگۈزۈپ كەلگەن مىللىي زۇلۇم سىياسىتى ئۆزۈل - كېسىل بىكار قىلىنىپ، ھەممە مىللەتنىڭ ھوقۇقىتا باراۋەر بولۇشىغا ۋە ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۆز ئىشىغا ئۆزى خوجا بولۇش ھوقۇقىغا كاپالەتلىك قىلىنىدى.

ئۇيغۇرلارنى ۋە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى ھەقىقىي تۇردە قەد كۆتۈرۈپ ئازاد بولۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش، فېئودالىق ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمىنى يوقىتىش ئۈچۈن، 1950 - يىلىدىن باشلاپ خەلق ھۆكۈمىتى ئالدى بىلەن، ئەكسىيەتچىل باۋ - جيا تۈزۈمىنى بىكار قىلىپ، كەڭ يېزىلاردا يېزىلىق، كەنتلىك خەلق ھاكىمىيەتلىرىنى قۇردى. 1950 - يىلى 1 - ئايدا، جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ شىنجاڭ شۆبە بىيۇروسى پۈتۈن شىنجاڭنى ئۇرۇمچى، قەشقەر، ئىلىدىن ئىبارەت ئۈچ رايونغا ئايرىدى، شۇ يىلى 7 - ئايدا، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 5 - كورپۇس (ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى دەۋرىدىكى سابىق مىللىي ئارمىيە) پارتكومى قوشۇمچە ئىلى رايونلىق پارتكوم بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ ھەمكارلىشىشى ئارقىسىدا، جايلاردا كەينى - كەينىدىن ئۈچ رايونلۇق پارتكوم، ئون ۋىلايەتلىك پارتكوم، 80 ناھىيىلىك پارتكوم ۋە 500 دىن ئارتۇق رايكوم قۇرۇلدى. بۇ ئاپپاراتلارنىڭ كۆپ قىسمى ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جايلاردا قۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ياردىمى ئارقىسىدا، كەڭ ئۇيغۇر رايونلىرىدا كونا ھا-

كىمىيەت ئۆزگەرتىلىپ، يۇقىرىدىن تۆۋەنگىچە، ۋىلايەتلىك، ناھىيىلىك، شەھەرلىك ۋە رايونلۇق خەلق ھۆكۈمەتلىرى قۇرۇلدى. جايلار يېڭى ھاكىمىيەت قۇرۇش جەريانىدا، خەلق ۋەكىللىرى يىغىنىنى ئومۇميۈزلۈك ئېچىپ، دېھقانلار ئۇيۇشمىسى، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى، ئاياللار بىرلەشمىسى، ياشلار بىرلەشمىسى قاتارلىق ئاممىۋى تەشكىلاتلارنى قۇردى. پارتىيە قۇرۇلۇشى، ھاكىمىيەت قۇرۇلۇشى جەريانىدا، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىك ھەربىي، مەمۇرىي كادىرلىرى پائال تۆھپە قوشتى، بۇلاردىن باشقا، ھەر قايسى جايلاردا جۇڭگو كومپارتىيىسىنى قىزغىن سۆيىدىغان، ئازادلىقنى قارشى ئالىدىغان، خەلق ھاكىمىيىتى ئۈچۈن قىزغىنلىق بىلەن ئىشلەيدىغان نۇرغۇن ئاكتىپلار ئوتتۇرىغا چىقتى. ئۇلارنىڭ بىر مۇنچىسى كۇرسلاردا تەربىيىلىنىش ئارقىلىق، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ ھەر دەرىجىلىك كادىرلىرى بولۇپ قالدى. ستاتىستىكىلىق ماتېرىياللارغا قارىغاندا، 1949 - يىلى يېڭى ئازاد بولغان مەزگىلدە، شىنجاڭ بويىچە ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى 3000 دىن ئارتۇقراق ئىكەن* (بۇ سان ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ۋاقتىدىكى كادىرلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ). مۇشۇ ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى ئىچىدە ئۇيغۇر كادىرلىرى كۆپ سانىنى تەشكىل قىلاتتى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئۇيغۇرلار ئارىسىدىن كەينى - كەينىدىن نۇرغۇن ئاكتىپلار چىققانلىقتىن، شۇنىڭدەك خەلق ھاكىمىيىتى قۇرۇلۇشىنىڭ ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن، ئۇيغۇر كادىرلارنىڭ سانى كۆپلەپ ئاشتى، ئۇلار ھەر دەرىجىلىك پارتكوملارنىڭ رەھبەرلىكىدە، شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ يارىدىمى ئاستىدا تىرىشىپ ئىشلەپ، ئۆز مىللىتى ئىچىدىكى ئەگەكچى خەلق بىلەن ئىچىقويۇن - تاشقويۇن

* «شانلىق 30 يىل»، 57 - بەت.

بولۇپ، ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى ئىنقىلاب ۋە قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا زور تۆھپە قوشتى. 1949 - يىل 12 - ئايدا، ئۇيغۇرلاردىن بولغان بىر تۈركۈم كومۇنىزمچىلار (سەيپىدىن ئەزىزى قاتارلىقلارمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ شىنجاڭ شۆبە بيۇروسى تەرىپىدىن جۇڭگو كومپارتىيىسىگە قوبۇل قىلىندى.

خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە بىر تۈركۈم ئۇيغۇر كادىرلىرىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىپ يېتىلىشى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ فېئودالىزمغا قارشى كۈرەش قىلىشى ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىشى ئۈچۈن سىياسىي شارائىت يارىتىپ بەردى. ھەر دەرىجىلىك خەلق ھاكىمىيەتلىرى بەرپا قىلىنغاندىن كېيىن، كەڭ ئۇيغۇر خەلقى نەچچە مىڭ يىل ھۆكۈم سۈرگەن فېئودال پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ مۇلۇكچىلىك تۈزۈمىنى بىتچىت قىلىش ئۈچۈن، ھەر دەرىجىلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرىنىڭ رەھبەرلىكىدە كۈرەش قىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھەر دەرىجىلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرىنىڭ رەھبەرلىكىدە، مەدەنىيەت، مائارىپ، ساقلىقنى ساقلاش شارائىتلىرىنى ياخشىلاش ئۈچۈنمۇ كۈرەش قىلدى. 1950 - يىلى ئەتىيازدا، ئۇيغۇر خەلقى جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكى ۋە خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ياردىمى ئاستىدا، ئالدى بىلەن، فېئوداللىق سۇ باشقۇرۇش تۈزۈمىنى ئۆزگەرتتى، مەسچىت - مەدرىسلەرگە قاراشلىق بىر قىسىم ۋەخپە يەرلەرنى ۋە پومېشچىكلارنىڭ يەرلىرىنى تەڭشەپ، يەرسىز دېھقانلارغا ئىجارىگە ئېلىپ بەردى؛ 1950 - يىلى قىشتا، نامۇۋاپىق غەللە - پاراق تۈزۈمىنى بىكار قىلىپ، مۇۋاپىق سېلىق تۈزۈمىنى يولغا قويدى، بۇنىڭ بىلەن دېھقانلارنىڭ سېلىقىنىڭ ئۈچتىن ئىككى قىسمى يېنىكلىدى. 1951 - يىلى كۈزدىن 1952 - يىلى 5 - ئايغىچە، كەڭ ئۇيغۇر يېزىلىرى

ردا، ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىلىپ، ھەر بىر دېھقان ئائىلىسى غەلبە مېۋىسى سۈپىتىدە يۈز نەچچە جىڭدىن ئاشلىققا ئىگە بولدى. 1952 - يىل 9 - ئايدا، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ شىنجاڭ شۆبە بيۈروسى بىلەن شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى پۈتۈن شىنجاڭدا يەر ئىسلاھاتى ھەرىكىتىنى باشلاشنى قارار قىلدى. بۇ ھەرىكەت 1953 - يىلى قىشتا ئاساسىي جەھەتتىن ئاياغلاشتى. شىنجاڭ بويىچە پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ ئارتۇق ئىگىلىۋالغان 7 مىليون 420 مىڭ مو يېرى، 70 مىڭ تۈياقتىن ئارتۇق تېرىلغۇ ئۇلۇغ، 390 مىڭدىن ئارتۇق دېھقانچىلىق سايمانى، 190 مىڭ ئېغىزدىن كۆپرەك ئۆيى، 4 مىليون 670 مىڭ كىلوگرامدىن ئارتۇق ئاشلىقى مۇسادىرە قىلىندى ۋە يىغىۋېلىندى. بۇ مال - مۈلۈكلەر 550 مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق نامرات دېھقانغا مۇۋاپىق تەقسىم قىلىپ بېرىلدى. بۇ سانلار ئىچىدە، ئۇيغۇرلار رايونىدىكىسى ئاساسىي سالماقنى ئىگىلەيدۇ. بۇ ئۇلۇغ ھەرىكەتكە قاتناشقان ئومۇمىي كادىرلارنىڭ 70 - 80 پىرسەنتىنى ئۇيغۇر كادىرلار ۋە باشقا ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى تەشكىل قىلىدۇ. 1952 - يىلى كۈزدە ئۇيغۇرلار رايونى بويىچە ئالدى بىلەن يەر ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلغان قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ پاختەكلى يېزىسىدىكى بارلىق دېھقانلار-نىڭ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ رەئىسى يولداش ماۋ زېدۇڭغا يازغان خېتىدە ئۇلارنىڭ فېئوداللىق يەر ئىگىدارلىقى تۈزۈمىدىن ئازاد بولغانلىقىغا دائىر خۇشاللىقى ۋە مىننەتدارلىقى، كەڭ ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ ئۆزۈل - كېسىل قەد كۆتۈرۈپ ئازاد بولۇش ئارزۇسى ۋە تەلىپى ئىپادىلەنگەن. 1952 - يىل 8 - ئاينىڭ 30 - كۈنى

يولداش ماۋ زېدۇڭ پاختەكلى يېزىسىدىكى دېھقانلارغا جاۋاب خەت يېزىپ، ئۇلارنى ۋەتەنپەرۋەرلىك روھ ھوسۇل ئېلىش شوئارى ئاستىدا تېخىمۇ ئىنتىپاقلىشىپ، تىرىشىپ ئىشلەپچىقىرىپ، ئۆزلىرىنىڭ ماددىي تۇرمۇشىنى ياخشىلاشقا ھەمدە شۇ ئاساستا ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى يەنىمۇ ئۆستۈرۈشكە ئىلھاملاندۇردى.

خەلق ھاكىمىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشى، ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنىڭ غەلىبە قىلىشى، يەر ئىسلاھاتىنىڭ ھۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇشى ۋە جايلاردىكى باندىتلارنىڭ يوقىتىلىشى ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ ئىگىلىكىنىڭ ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈشىگە ۋە باشقا ئىشلارنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا پايدىلىق شەرت - شارائىت يارىتىپ بەردى. بۇنىڭ بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئازادلىققا ئېرىشتى. يەر ئىسلاھاتى ئورۇندالغان يىلى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدا مەھسۇلات ئاشۇرۇلدى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تۇرمۇشى دەسلەپكى قەدەمدە ياخشىلاندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتى ئەسلىدە بار زاۋۇت - كان - كارخانىلارنى، مالىيە - پۇل مۇئامىلىسىنى، مەدەنىيەت - مائارىپ، ساقلىقنى ساقلاش تارماقلىرىنى تەرتىپكە سالدى ۋە ئىسلاھ قىلدى. خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى كىيىم - كېچەك، ئوزۇق - تۈلۈك جەھەتتىكى خىراجىتىنى تېجەپ، تۇرمۇش پۇلىنى ۋە مەركەزدىن ئاجرىتىلغان مەبلەغنى ئىشلىتىپ، ئۆكتەبىر ئاپتوموبىل رېمونت زاۋۇتى (1951 - يىلى 4 - ئايدا قۇرۇلۇشى باشلىنىپ، 1953 - يىلى 6 - ئايدا پۈتۈنلەي ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى)، «1 - ئىيۇل» پاختا توقۇمىچىلىق فابرىكىسى (1951 - يىلى 6 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قۇرۇلۇشى باشلىنىپ، 1953 - يىلى 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قىسمەن ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى)، لىيۇداۋان ئۇستى

ئوچۇق كۆمۈر كېنى (1951 - يىلى 7 - ئاينىڭ 8 - كۈنى قۇرۇ-
لۇشى باشلىنىپ، 11 - ئاينىڭ 24 - كۈنى كۆمۈر ئېلىنغان)،
«1 - ئاۋغۇست» پولات زاۋۇتى (1951 - يىلى 9 - ئايدا قۇرۇلۇشى
باشلىنىپ، 1952 - يىلى 5 - ئايدا قىسمەن ئىشلەپچىقىرىشقا
كىرىشتۈرۈلدى)، ۋېيخۇلياڭ ئېلېكتر ئىستانسىسى (1952 - يىلى
5 - ئايدا قۇرۇلۇش باشلانغان)، شۇنىڭدەك سېمونت زاۋۇتى،
ماي زاۋۇتى، ئۇن زاۋۇتى قاتارلىق زاۋۇت - كارخانىلارنى
قۇردى، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا بىر تۈركۈم چوڭ،
ئوتتۇرا تىپتىكى سۇ ئىنشائاتلىرىنى، نۇرغۇن تاشيول، كۆۋرۈك
لەرنى ياسىدى. بۇ كارخانا ۋە كەسپىي ئورۇنلارنىڭ قۇرۇلۇشى
ئۇيغۇرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان شىنجاڭدىكى ھەممە مىللەتنىڭ
ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى پايدىلىق شارائىت بىلەن
تەمىنلىدى، بولۇپمۇ خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى قۇمۇل، قارا-
شەھەر، ئىلى، قەشقەر قاتارلىق جايلاردا قۇرغان بىر تۈركۈم
سۇ ئىنشائاتلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ پېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى
تەرەققىي قىلدۇرۇشتا زور رول ئويناندى.

پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت مالىيە خىزمىتىنى تەرتىپكە سېلىشتا،
ئالدى بىلەن، مەركەزنىڭ مالىيە - ئىقتىسادىي خىزمەتنى بىر-
لىككە كەلتۈرۈش توغرىسىدىكى قارارنى قەتئىي ئىزچىل ئىجرا
قىلىپ، پۈلنىڭ پاخاللىشىپ كېتىشى، مال باھاسىنىڭ ئۆرلەپ
كېتىشىدەك ۋەزىيەتنى تېزلىكتە ئوڭشىدى. يەنە پۈتۈن شىنجاڭدا
خەلق پۇلى تارقىتىلىپ، باشقا پۇللار كۆچتىن قالدۇرۇلدى،
بازارلار مۇقىملاشتۇرۇلدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئىچكى ئۆلكىلەردىن
نۇرغۇن ماددىي ئەشيا كەلتۈرۈلۈپ، شەھەر بىلەن يېزىلار
ئوتتۇرىسىدىكى مال ئالماشتۇرۇش ئىشى زور كۆچ بىلەن ئۈيۇش-
تۇرۇلدى، يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلارنىڭ باھاسى مۇۋاپىق
ئۆستۈرۈلۈپ، بازار باشقۇرۇش كۈچەيتىلىپ، باھا مۇقىملاشتۇ-

رۇلدى ۋە ئىگىلىك گۈللەندۈرۈلدى.

يېڭىدىن دۇنياغا كەلگەن خەلق ھاكىمىيىتى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەدەنىيەت، مائارىپ، ساقلىقنى ساقلاش جەھەتتىكى قالاق ھالىتىنى تېزلىكتە ئۆزگەرتىش ئۈچۈن، ھەر خىل ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ بېرىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەسلىدىكى مائارىپ مۇئەسسەسلىرىنى، مەدەنىيەت مۇئەسسەسلىرىنى ۋە ساقلىقنى ساقلاش ـ داۋالاش ئاپپاراتلىرىنى تەرتىپكە سالدى ۋە يۈكسەلدۈردى. مائارىپ سىستېمىسىدا نۇقتىلىق ھالدا مائارىپ ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىپ، كونا مائارىپ تۈزۈمىنى بىكار قىلىپ، ئىلمىي، مىللىي، ئاممىۋى مائارىپ تۈزۈمىنى بەرپا قىلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ئۇيغۇرلارنىڭ مائارىپ ئىشلىرى كەڭ دېھقان، چارۋىچىلار ئۈچۈن خىزمەت قىلىش يولىغا مېڭدى. 1952 ـ يىلى 5 ـ ئايدا، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قىسىملىرى ئاتلىق 20 ـ تۇەننى ئاجرىتىپ، ئەينى ۋاقىتتىكى بىردىنبىر ئالىي مەكتەپ ــ شىنجاڭ مىللەتلەر شۆيۈەننى كېڭەيتىپ قۇردى، بۇنىڭغا 14 مىليارد كونا خەلق پۇلى سەرپ قىلىندى. ئۇيغۇر ۋە باشقا مىللەتتىن بولغان مائارىپ خادىملىرىنىڭ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ قىزغىنلىق بىلەن ياردەم بېرىشى ئارقىسىدا، قۇرۇلۇش تېزلا پۈتتى. كېڭەيتىپ قۇرۇلغان شىنجاڭ مىللەتلەر شۆيۈەننى قوبۇل قىلىنىدىغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانىنى كۆپەيتتى، مەكتەپ كېڭەيتىپ قۇرۇلغان يىلىلا، ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 11 مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىدىن 878 نەپەر كىشىنى قوبۇل قىلدى. بۇ ئالىي بىلىم يۇرتىنىڭ يېڭىدىن دۇنياغا كەلگەنلىكى ۋە كېڭەيتىلىشى ئارقىسىدا، ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ ئالىي مائارىپ تەربىيىسىگە ئىگە بولۇش پۇرسىتى زور دەرىجىدە كۆپەيدى. 1952 ـ يىلى 4 ـ ئايدا، يولداش ۋاڭ جېن شىنجاڭ «1 ـ ئاۋغۇست» يېزا ئىگە

لىك شۆيۈەنىنى قۇرۇش خىزمىتىگە بىۋاسىتە رەھبەرلىك قىلىدى. «1 - ئاۋغۇست» يېزا ئىگىلىك شۆيۈەنىسى تۆت ئاي تەييارلىق قىلىش ئارقىلىق شۇ يىلى 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنىسى دەرس باشلىدى. بۇ يېزا ئىگىلىك شۆيۈەنىسى ئىشقا كىرىشىش بىلەنلا، ئۇيغۇر كادىرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنى يېتىشتۇرۇشكە ئەھمىيەت بەردى، بىرىنچى قارارلىق كۇرسقا 5 - كورپۇسنىڭ 70 نەچچە كادىرىنىسى قوبۇل قىلدى («1 - ئاۋغۇست» يېزا ئىگىلىك شۆيۈەنى دەسلەپتە خىزمەتتىكى كادىرلارنى ۋە ئارمىيە كادىرلىرىنى قوبۇل قىلغان، ئادەتتىكى تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەردە ئوقۇش پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنىسى قوبۇل قىلمىغان). بۇ ئالىي مەكتەپنىڭ قۇرۇلۇشى ئۇيغۇرلاردىن ئالىي دەرىجىلىك يېزا ئىگىلىك خادىملىرىنىڭ يېتىشتۇرۇلۇشىنى ئۇچۇنمۇ ئاساس سېلىپ بەردى.

يېڭى قۇرۇلغان خەلق ھۆكۈمىتى شىنجاڭنىڭ سەھىيە - داۋالاش ئىشلىرىنى تەرتىپكە سېلىشتا، ئالدى بىلەن، ئەسلىدە بار داۋالاش ئاپپاراتلىرىنى تەرتىپكە سېلىپ، سەھىيە خادىملىرىنى، بولۇپمۇ يەرلىك مىللەتلەردىن بولغان تەبىبىي خادىملەرنى يېتىشتۇردى ۋە تەرەپ بىيىلدى. يېزىلارغا ئۇزلۇكسىز تۇردە سەييارە داۋالاش ئەترىتى ئەۋەتىپ، يېزىلاردا ساقلىقنى ساقلاش تەشۋىقاتىنى قانات يايدۇردى، ئۇيغۇر خەلقى ۋە شىنجاڭدىكى باشقا مىللەت خەلقى ئۇچۇن، كېسەلدىن مۇداپىئە كۆرۈش، ئۇلارنىڭ كېسىلىنى داۋالاش ئىشىنى ئېلىپ بېرىپ، كېسەلنىڭ پەيدا بولۇشىنى ۋە تارقىلىپ كېتىشىنى ئازايتتى. بۇنىڭدىن باشقا، جايلاردا يېڭىچە تۇغۇت قوبۇل قىلىش ئۇسۇلىنى ئومۇملاشتۇرۇپ، ئانىلارنىڭ ۋە بوۋاقلارنىڭ بىخەتەرلىكىگە ۋە سالامەتلىكىگە كاپالەتلىك قىلىندى.

ئۇيغۇرلار رايونىدا خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈشى ۋە راۋاجلاندۇرۇلۇشى بىلەن، ئۇيغۇر قاتارلىق ئاز سانلىق مىللەت خەلقىنىڭ ماددىي، مەدەنىي تۇرمۇشى دەسلەپكى قەدەمدە يا خشىلاندى. ماددىي، مەدەنىي تۇرمۇشنىڭ يا خشىلىنىشى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سوتسىيالىزمغا قاراپ قەدەم تاشلاش قىزغىنلىقىغا زور دەرىجىدە ئىلھام بەردى. 1953 - يىلى، كەڭ ئۇيغۇر يېزىلىرىدا نۇرغۇن ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرى بارلىققا كەلدى. 1954 - يىلى، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ شىنجاڭ شۆبە بىيۇروسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش توغرىسىدىكى قارارىنىڭ روھىغا ئاساسەن، پۈتۈن شىنجاڭنىڭ دېھقانچىلىق رايونلىرىدا ھەر مىللەت دېھقانلىرىنى دېھقانچىلىق كوپېراتىپى قۇرۇپ، يېزا ئىگىلىكىنى كوللېكتىپلاشتۇرۇش يولىغا مېڭىشقا يېتەكلىدى. يېزا ئىگىلىكىنى كوللېكتىپلاشتۇرۇش جەريانىدا، كەڭ ئۇيغۇر دېھقانلىرى ۋە كادىرلار غايەت زور قىزغىنلىق كۆرسەتتى. يەر ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىش ۋە ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرى قۇرۇش ئارقىلىق، ئۇيغۇر كادىرلىرى ئىچىدە ئۆز خەلقىنىڭ كوپېراتسىيىلىشىش يولىغا مېڭىشىغا رەھبەرلىك قىلالايدىغان بىر تۈركۈم كادىرلار يېتىشىپ چىقتى. «جۇڭگو يېزىلىرىدىكى سوتسىيالىستىك دولقۇن» دېگەن كىتابنىڭ تەھرىرىنىڭ «يېزا، كەنت كادىرلىرى كوپېراتىپ قۇرۇشقا رەھبەرلىك قىلالايدۇ» دېگەن ماقالىسىگە يازغان تەھرىر ئىلاۋىسىدە: «..... بۇ ماقالىنى ئۇقۇغان كىشى ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ كوپېراتسىيىلىشىش يولىغا مېڭىش ئاكتىپلىقىنىڭ ناھايىتى يۇقىرى ئىكەنلىكىنى چۈشىنىدۇ. ئۇلاردا يېرىم سوتسىيالىستىك كوپېراتسىيىلىشىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان كادىرلارمۇ يېتىشىپ چىقىپتۇ.....»* دېيىلگەنىدى. ئۇيغۇر

* «جۇڭگو يېزىلىرىدىكى سوتسىيالىستىك دولقۇن» 2 - قىسىم، خەنزۇچە نەشرى، 1293 - بەت.

دېهقانلىرىنىڭ كوپېراتسىيلىشىش يولىغا مېڭىش ئاكتىپلىقى يۇقىرى بولغانلىقى، بۇنىڭغا زۆرۈر بولغان كادىرلار پېتىشىپ چىققانلىقى ئۈچۈنلا، 1955 - يىلغا كەلگەندە، ئۇيغۇر يېزىلىرىدا دېهقانچىلىق كوپېراتسىپلىرىنى قۇرۇش دولقۇنى بارلىققا كېلىپ، يېزا ئىگىلىكى جەهەتتە يېڭىم سوتسىيالىستىك خاراكتېردىكى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش ئىشى تېزلا ئەمەلگە ئاشۇرۇلدى. باشقا سەپلەردىكى ئۇيغۇر خەلقى ۋە كادىرلىرىمۇ بۇ هەرىكەتنى قىزغىنلىق بىلەن قوللىدى، زور بىر تۈركۈم كادىر ۋە زىيالىيلار بۇ هەرىكەتكە بىۋاستە قاتنىشىپ ۋە رەهبەرلىك قىلىپ، ئۇيغۇر يېزىلىرىدا سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئىشلىرىنىڭ ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇشى ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ كۈچىنى تەقدىم قىلدى.

مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونوميە — جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ماركسىزم - لېنىنىزمنىڭ مىللىي مەسىلە توغرىسىدىكى تەلىماتىنى ئىجادىي رەۋىشتە تەتبىق قىلىپ، مەملىكىتىمىزدىكى مىللىي مەسىلىنى هەل قىلىشتىكى تۈپ سىياسىتى. مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونوميىنى يولغا قويغاندا، ئاز سانلىق مىللەتلەرنى سىياسىي جەهەتتە هەقىقىي باراۋەرلىكىگە ئېرىشتۈرۈپ، ئاز سانلىق مىللەت خەلقىنىڭ ئۆزىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىنى ئۆزى باشقۇرۇش هوقۇقىنى تولۇق كاپالەتلەندۈرگىلى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىپ، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى مۇستەهكەملىگىلى، ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادى، مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئالغا سۈرگىلى بولىدۇ. شۇنداق بولغاچقا، ئۇيغۇرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان هەر مىللەت خەلقى بۇ سىياسەتنى قىزغىن هىمايە قىلىدى، بۇ سىياسەتنىڭ يولغا قويۇلۇشىنى تەشنالىق بىلەن ئۈمىد قىلدى. مۇشۇ ئەهۋالغا ئاساسەن، شىنجاڭ ئۇلۇكلىك خەلق هۆكۈمىتى ۋە جۇڭگو كوم-

مۇنستىك پارتىيسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ شىنجاڭ شۆبە بىيۇروسى پارتىيە مەركىزدي كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىكىدە، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇشنىڭ تەييارلىق خىزمەتلىرىنى خېلى بۇرۇنلا باشلىۋەتكەنىدى.

1952 - يىلى 9 - ئايدا، شىنجاڭ ئۇيغۇر مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇش تەييارلىق ھەيئىتى قۇرۇلۇپ، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇشنىڭ تۈرلۈك كونكرېت تەييارلىق خىزمەتلىرىنى قانات يايدۇردى. بۇ ھەيئەت ئالدى بىلەن ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ جايلىشىش ئەھۋالىنى، شۇنىڭدەك مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جايلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، تارىخىي ئەھۋالىنى ۋە مەدەنىيىتىنى، مىللەتلەر ئوناسۇبىتىگە دائىر ئەھۋالىنى ئومۇمىيۈزلۈك چوڭقۇر تەكشۈرۈپ، ھەر دەرىجە لىك مىللىي ئاپتونوم جايلارنى قۇرۇشنىڭ لايىھىسىنى ئىشلەپ چىقتى؛ كەڭ كادىرلار ۋە ئامما ئارىسىدا مىللىي تېررىتورىيە لىك ئاپتونومىيە سىياسىتىنى چوڭقۇر تەشۋىق قىلدى، ھەر قايسى مىللەتنىڭ ۋەكىللىرىنى تەكلىپ قىلىپ، تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇش جەريانىدىكى ئاساسلىق مەسىلىلەر ئۈستىدە تولۇق مەسلىھەتلەشتى؛ تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە كادىرلىرى كۇرسى ئېچىپ، تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇش خىزمىتىنى ئىشلەيدىغان بىر تۈركۈم تايانچ كۈچلەرنى يېتىشتۈردى. 1953 - يىلى قىشتىن باشلاپ، كەينى - كەينىدىن موڭغۇل، خۇيزۇ، قازاق، قىرغىز، تاجىك، شىبەدىن ئىبارەت ئالتە مىللەتنىڭ ئاپتونوم ناھىيىسى ۋە بەش ئاپتونوم ئوبلاستى قۇرۇلدى. ناھىيىلىك، ئوبلاستلىق ئاپتونوم ئورگانلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى ئۆلكە دەرىجىلىك، ئۇيغۇرلار ئاساس قىلىنغان ئاپتونومىيىلىك جايىنى قۇرۇش ئۈچۈن ئوبدان شارائىت ھازىرلاپ بەردى. 1955 - يىل 9 - ئاينىڭ 13 - كۈنى، مەملىكەتلىك

خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ 21 - سانلىق يىغىنى قارار ماقۇللاپ، گوۋۇيۈەن زۆكلىسى جۇ ئېنلەيىنىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇش توغرىسىدىكى تەكلىپىنى تەستىقلىدى. شۇ يىلى 9 - ئاينىڭ 20 - كۈنى شىنجاڭ ئۇلكىلىك 1 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 2 - يىغىنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇش توغرىسىدىكى لايىھىنى مۇزاكىرە قىلدى ھەمدە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق كومىتېتىنىڭ تەركىبىگە كىرىدىغان خادىملارنى سايلاپ چىقتى. 1955 - يىل 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، يەنى دۆلىتىمىز قۇرۇلغانلىقىنىڭ ئالتە يىللىقى خاتىرىلىنىدىغان بايرام كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى رەسمىي قۇرۇلدى.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ قۇرۇلغانلىقى — جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ مىللىي سىياسىتىنىڭ يەنە بىر ئۇلۇغ غەلبىسى، دۆلەتنىڭ ئاساسىي قانۇنىنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە مىللىي تەڭرىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويغانلىقىنىڭ يەنە بىر زور مۇھىم پىپەقىيىتى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ۋە شىنجاڭدىكى باشقا ھەر مىللەت خەلقىنىڭ سىياسىي ھايات‌تىدىكى زور ۋەقە، شىنجاڭ تارىخىدىكى شانلىق، پارلاق بىر سەھىپە. ئاپتونوم رايونىنىڭ قۇرۇلغانلىقى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ۋە باشقا ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئاكتىپلىقىنى ۋە تەشەببۇسكارلىق روھىنى يەنمۇ جارى قىلدۇرۇشقا غايەت زور ئىلھام بەردى، شىنجاڭنىڭ سوتسىيالىزم ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى كۈچلۈك ئالغا سۈردى.

ئاپتونوم رايون قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر خەلقى ۋە شىنجاڭدىكى باشقا ھەر مىللەت خەلقى مىللىي تەڭرىتورىيىلىك ئاپتونومىيە ھوقۇقىنى تولۇق يۈرگۈزدى. ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتايلىرىنىڭ ۋەكىللىرى ۋە ئاپتونوم

رايونىمىزدىكى ھەر دەرىجىلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرىنىڭ تەركىبىگە كىرىدىغان خادىملار ئىچىدە ئۇيغۇرلار خېلى نىسبەتنى ئىگىلىدى، ئاساسلىق رەھبەرلىك ۋەزىپىسىنى ئۇيغۇرلاردىن بولغان پۇقرالار زىممىسىگە ئالدى. ئۇيغۇرلارمۇ مەملىكىتىمىزدىكى باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاش، پۈتكۈل دۆلەتنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇش خىزمىتىگە پائال قاتناشتى. ھەر دەرىجىلىك ئاپتونومىيە ئورگانلىرى خەت ـ ئالاقىلەرنى ئۇيغۇرچە ۋە خەنزۇچە يېزىقىتا يوللايدىغان بولدى. ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش، مەدەنىيەت ـ مائارىپ، مالىيە قاتارلىق جەھەتلەردىمۇ مىللىي تەرىتورىيىلىك ئاپتونومىيە پرىنسىپى تولۇق گەۋدىلەندۈرۈلدى. ئىگىلىكنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ فاكىجىنى، سۈرئىتى ۋە چارىلىرى مۇتلەق كۆپ سانلىقى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئارزۇسى ۋە ئاڭ دەرىجىسىگە ئاساسەن بەلگىلەندى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى مەركەزنىڭ فاكىجىن ـ سىياسەتلىرىنى ئىزچىللاشتۇرىدىغان، ئىجرا قىلىدىغان چاغدا، مەركەز ئاپتونوم رايونىنىڭ ئۇنى جانلىق ئىجرا قىلىشى ئۈچۈن ھوقۇق بەردى، مالىيە جەھەتتىمۇ ئاپتونوم رايونىغا ئاز ـ تولا ئىمتىبار بەردى. ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ تىل ـ يېزىقىنى قوللىنىش ھوقۇقىغا ئىگە. «شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسى، شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى قاتارلىق ئاخبارات، رادىئو، نەشرىيات ئاپپاراتلىرىنىڭ ھەممىسىدە ئۇيغۇرلاردىن مۇخبىر، تەھرىر ۋە باشقا خادىملار بار، باشقا تىل ـ يېزىقلاردا گېزىت، خەۋەر، كىتاب ـ ژۇرناللارنى چىقىرىش ـ تارقىتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇيغۇر يېزىقىدىمۇ چىقىرىپ تارقىتىلىۋاتىدۇ. مائارىپ ئىشلىرىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى ـــ ئۇيغۇرلار مائارىپىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مىللىي مائارىپىنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئۇيغۇر ۋە باشقا قېرىنداش مىللەتلەردىن بولغان ئىختىساسلىق پەن ـ تېخنىكا خادىملىرىنى

زور كۈچ بىلەن يېتىشتۈرۈشتىن ئىبارەت. ئۇيغۇر مەكتەپلىرىدە ئوقۇتۇش ئىشلىرى ئۇيغۇرچە تىل - يېزىق بىلەن ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئاپتونوم رايوندىكى ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەتلەرنىڭ مىللىي سىڧەن ماتارىپىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ماتارىپ ئىشلىرىنىڭ قالاقلىق ھالىتىنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن تىرىشىش مەجبۇرىيىتى بار. ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت، سەنئەت، سەھىيە، داۋالاش ئىشلىرى جەھەتتە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىتىبار بېرىش ڧاكتورىنى ۋە سىياسەتنى قوللاندى.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ قۇرۇلغانلىقى ئۇيغۇرلار تارىخىنىڭ يېڭى دەۋرگە قەدەم قويغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئاپتونوم رايون قۇرۇلغان ۋاقىتتىن ئېتىبارەن، ئۇيغۇر خەلقى سوتسىيالىزمدىن ئىبارەت چوڭ ئالدىنقى شەرت ئاستىدا، ئۆز مىللىتىنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيىتىنى تىرىشىپ راۋاجلاندۇرۇپ، تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشقا قاراپ داۋاملىق ئالغا ئىلگىرىلىمەكتە.

ئون بەشىنچى باب
ئۇيغۇرلارنىڭ پەن — تېخنىكىسى ۋە مەدەنىيىتى

1 - بۆلۈم دېھقانچىلىق پەن - تېخنىكىسى ۋە تىبابەتچىلىك

ئۇزۇن ۋاقىت شىنجاڭدا ئەمگەك بىلەن تىرىكچىلىك قىلغان ئۇيغۇرلارنىڭ پەن - تېخنىكىسى ۋە تىبابەتچىلىكى جەھەتلەردە ئۆزىگە خاس ئىقتىدارى ۋە كەشپىياتلىرى بار. بۇ ئىقتىدار ۋە كەشپىياتلار ۋەتىنىمىزنىڭ ئىلىم - پەن ئىشلىرىنى بېيىتىش، ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە مۇھىم رول ئوينىغانىدى.

شىنجاڭ — ئىلىمىز بويىچە ئەڭ بۇرۇن كېۋەز تېرىلغان رايون. ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلما ۋە ھۆججەت — ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، تۇرپاندا جەنۇبىي - شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە، يەنى مىلادى V — VI ئەسىرلەردىلا پاختىدا يىپ ئىگىرىپ رەخت توقۇلغان، يەنە كېلىپ مەھسۇلاتىمۇ ئاز ئەمەس ئىدى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە يەنى VII — IX ئەسىرلەرگە كەلگەندە،

تۇرپان رايونىدا پاختىكارلىق ۋە توقۇمىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى يەنىمۇ تەرەققىي تاپقان. يەر ئاستىدىن چىققان يېرىم - ياتا پۈتۈكلەردىن قارىغاندا، شىجۇدىن يۇڭجۇ رايونلۇق تۇرشاۋۇل مەھكىمىسى (ئورنى چاڭئىنىدە ئىدى) گە ھەربىيگە كىرەكلىك بۆز يىپ خالتىلاردىن يۈزلەپ كەلتۈرۈلگەن. بۇ تۇرپان رايونىدىكى پاختىكارلىق ۋە پاختا توقۇمىچىلىق ئىشلىرىنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. 1959 - يىلى مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ توققۇز ساراي دېگەن يېرىدىن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ كېيىنكى دەۋرىگە (تەخمىنەن X ئەسىرلەرگە) مەنسۇپ پاختىدىن توقۇلغان ئاق رەخت ۋە تېگى كۆك، گۈلى ئاق، ناھايىتى كۆركەم لاتا تېپىلىپلا قالماي، بەلكى بىرئاز چىگىتمۇ تېپىلدى. گۈللۈك لاتىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 26 سانتىمېتر، كەڭلىكى 12 سانتىمېتر، تېگى قېلىن بولۇپ، كۆك رەڭلىك ئارقاقتا ئۆز رەڭگىدىكى ئاق پاختا يىپتىن ئۆرۈش قويۇپ، گۈل چىقىرىلغان. روشەنكى بۇنداق رەخت شۇ يەرنىڭ ئۆزىدە دەستگاھتا توقۇلغان. بۇنداق دەستگاھ ۋە بابكارلىق تېخنىكىسى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ بەزى جايلىرىدا ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە. شىنجاڭدا ئەڭ بۇرۇن كىرگۈزۈلگەن ۋە ئۇزۇندىن بۇيان تېرىلىپ كەلگەن كېۋەز — ئافرىقا كېۋىزى. بۇنداق كېۋەزنىڭ ئارتۇقچىلىقى، بالدۇر پىشىلىدۇ، شىنجاڭغا ۋە گەنسۇنىڭ خېشى كارىدورىغا باب كېلىدۇ. شۇڭا ئۇزۇندىن بېرى تېرىلىپ، بۇ رايونلاردىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلاشتا ناھايىتى چوڭ رول ئوينىغان. ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ كېۋەز تېرىش ۋە بابكارلىق تېخنىكىسىغا ۋارىسلىق قىلغانلىقى ۋەتىنىمىزنىڭ دېھقانچىلىق ۋە توقۇمىچىلىق ئىشلىرىغا

قوشقان مۇهىم تۆھپىلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ*.

پىلە بېقىش ۋە يېپەك رەخت توقۇش تېخنىكىسىنى ئۇيغۇرلارنىڭ مۇھىم مۇۋەپپەقىيىتى. شىنجاڭ «يېپەك يولى» نىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان. ئۇ ئىلىمىزنىڭ يېپەك توقۇلمىلىرىنى توشۇيدىغان ئاساسلىق يول بولغاچقا، شىنجاڭدا تاۋار - دۇردۇن مەھسۇلاتلىرىمۇ تەرەققىي قىلغان. سۇڭ، يۈەن سۇلالىلىرى دەۋرىدە، ئۇيغۇر توقۇمىچىلىق ئۇستىلىرى تەتىلا توقۇشنىڭ يېڭى ھۈنەر - سەنئىتىنى ئىجاد قىلغانىدى. تەتىلا مەشۇت يېپىقا زەر يېپ ئارىلاشتۇرۇپ توقۇلىدىغان بولغاچقا، ۋاللىداپ جۇلالىنىپ تۇرىدۇ. يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بۇ يېڭى ھۈنەرگە ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىپ، بۇنداق تەتىلاغا «نا-شىشە» دەپ نام بەرگەن ھەمدە، ئوردىغا ئاتاپ تەتىلا توقۇيدىغان «بېشبالىق جۇجۇقى» تەسىس قىلغانىدى. سۇڭ، چىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىن بۇيان، ئۇيغۇر بابكارلىرى ئىلغار توقۇمىچىلىق تېخنىكىلىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقى ياخشى كۆرىدىغان گۈل نۇسخىلىرىنى زېھىن قويۇپ ئىجاد قىلىپ چىقىقانىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، «خوتەننىڭ پىلىچىلىكى تازا گۈللەنگەن، توقۇلغان مەشۇت رەختلىرى تولىمۇ پەتلىك، جۇلالىق» بولۇپلا قالماستىن، قەشقەر خەلقىمۇ «ھۈنەرگە ئۇستا، ئۇلارنىڭ ئويغان قاشتېشى، سوققان ئالتۇن بېزەكلىرى كۆزنى چاقنىتاتتى»، ئۇلار يەنە «تاۋار - دۇردۇن پاتلاش» نى ئىجاد

---

* سابىت: «ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلما ماتېرىياللاردىن شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامانىدىكى كېۋەز تېرىش ۋە توقۇمىچىلىق ئىشلىرىغا بىر نەزەر» («شىنجاڭ تارىخىغا ئائىت ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى»، خەنزۇچە، 275 - 284 - بەتلەر).

قىلىپ، ئىلىمىزنىڭ تاۋار - دۇردۇنلىرىغا ھۆسن قوشقانىدى*.

شىنجاڭ مەملىكىتىمىز بويىچە قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە - چېۋە چىقىدىغان مەشھۇر رايونلارنىڭ بىرى، شۇنداقلا مەملىكىتىمىزنىڭ ئەڭ چوڭ قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە - چېۋە بازىسى بولۇپ، «قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە - چېۋە ماكانى» دېگەن ئاتاققا ئىگە. زامان - زامانلاردىن بۇيان، ئۇيغۇر خەلقى ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتىدە مەملىكىتىمىزنىڭ ئىچى ۋە سىرتىغا مەشھۇر نۇر-غۇن ياخشى سورتلارنى تېرىپ ۋە يېتىشتۇرۇپ چىقتى. قۇمۇل-نىڭ قوغۇنى، تۇرپاننىڭ كىشمىش ئۈزۈمى، كورلىنىڭ نەشپۈتى، قاغىلىقنىڭ ئانىرى، كۇچانىڭ ئۆرۈكى، ئاتۇشنىڭ ئەنجۈرى، ئىلىنىڭ ئالمىسى ۋە شىنجاڭنىڭ بادىمى ناھايىتى يۇقىرى شۆھرەتكە ئىگە.

ئۈزۈم سورتىدىن كىشمىش ئۈزۈم، مۇناقى، قىزىلساي، قاشقىر، سايۋا قاتارلىقلار بار. بۇ سورتلارنىڭ بەزىلىرى كۆز چاقنىتىدىغان مەرۋايىتتەك سۈزۈك، بەزىلىرى يېشىل ياقۇتقا ئوخشىشىدۇ، بەزىلىرى كەھرىۋادەك قىزغۇچ بولۇپ، ئۈزۈمنىڭ سورتى 50 خىلدىن ئاشىدۇ. كىشمىش ئۈزۈمنىڭ پوستى نېپىز، ئېتى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ، تەمى ھەسەلدەك تاتلىق، شېكەر تەركىبى 24% تەن يۇقىرى، ئوزۇقلۇق مادىدىسى مول، قۇرۇتۇلغاندىن كېيىن، شېكەر تەركىبى 75% — 80% كە يېتىدۇ، بۇ ئۈزۈم ھەممە يەردە ئالقىشقا ئىگە. پىچان رايونىنىڭ ئېرىق ئىلىپ تۇپى بىلەن كۆچۈرۈش، ئارتۇق شاخلىرىنى كېسىۋىلىپ

---

* ۋېي چاڭخۇك: «يېپەك توقۇمىچىلىقى ۋە پىلىچىلىكىنىڭ شىنجاڭغا كىرىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى» («شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي ژۇرنىلى»، خەنزۇچە، 1979 - يىلى 1 -، 2 - سان، 137 -، 143 - بەتلەر). لېيۇشمگەن: «قەدىمكى غەربىي شىمال مىللەتلىرىنىڭ يېپەك يولىدا قوشقان تۆھپىسى» («شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي ژۇرنىلى»، خەنزۇچە، 1980 - يىلى 3 - سان، 93 - بەت).

كۆچۈرۈش، تەكنى پەس باراڭغا ئېلىش ياكى ئاقلىقما قويۇۋېتىش، هارام شاخلىرىنى پۈتمۈبتىش، چۆنەك ئېلىپ سۇغىرىش، چۆرىسىدىن ئايلاندۇرۇپ ئوغۇت بېرىش، تەكنى يۆگەپ تۈپى بويىچە كۆمۈش قاتارلىق تېخنىكىلىق تەدبىرلىرى شۇ جاينىڭ مۇھىت شارائىتىغا مۇۋاپىق شەكىللەنگەن ئۇزۇم ئۆستۈرۈش تەجرىبىلىرىدۇر.

ئۇيغۇرلاردا قوغۇن كەڭرى تېرىلىدۇ، سورتىمۇ ناھايىتى كۆپ، قوغۇن شاپتۇلغا قاراپ تورلۇق قوغۇن، سىدام قوغۇن دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ؛ يېتىلىش ۋاقتىغا قاراپ يەنە چىلگە، يازلىق قوغۇن، قىشلىق قوغۇن دەپ ئايرىلىدۇ. دائىم ئۇچرايدىغان ياخشى سورتلاردىن قىزىلچۈرۈك، قارىقاش، مىجگەن، تورشاپاقلار بار. ئۇيغۇرلاردا قوغۇن تېرىش ئۇزۇن تارىخقا ئىگە، قوغۇنچىلارنىڭ يەر راسلاش، ئوغۇتلاش، ئۇرۇق چىلاش، تېرىش، توپا يۆلەش، سۇغىرىش، پىلەك تاراش، پىلەكنىڭ ئۈچىنى پۈتاشتىن تارتىپ تاكى ئۇزۇش، ئۇرۇق ئېلىش هەتتا قاق سېلىشقىچە بىر يۈرۈش تېخنىكىلىق تەجرىبىسى بار. پىچانىڭ دۈگخۇ قوغۇنى ئەڭ ياخشى قوغۇن سورتلىرىدىن بىرى بولۇپ، شورلۇق راق يەرگە تېرىلىدۇ، سۇغىرىلمايدۇ، پۈتۈنلەي ئۇزۇن يىلتىزى ئارقىلىق بىر مېتردىن ئارتۇق چوڭقۇرلۇقتىكى يەر ئاستىدىن سۇ ئىچىپ ئۆسىدۇ، خەمەكلەيدۇ. بۇنداق قوغۇننىڭ ئالاهىدىلىكى شۇكى، يەرلىك قوغۇنچىلارنىڭ ئېيتقىنىدەك، «هەم سۇ خالىمايدۇ هەم سۇدىن ئايرىلالمايدۇ». شۇڭا قوغۇننى يوغان هەم تاتلىق قىلىش ئۈچۈن، مەلۇم دەرىجىدىكى نەملىككە كاپالەتلىك قىلىش لازىم. بۇ — ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ باغۋەنچىلىك جەهەتتىكى ئالاهىدە ئىجادىيىتى.

ئۇيغۇر دېھقانلىرى يېتىشتۈرگەن ياڭاق سورتلىرىمۇ ناھايىتى كۆپ، ئاساسلىق سورتلاردىن قەغەز ياڭاق، خەسە ياڭاق،

شۆپۈكسىز ياڭاق، سوقا ياڭاق، چىلگە ياڭاق دېگەنگە ئوخشاش سورتلار بار. بۇ ياڭاقلار شاكىلى نېپىز، دانىسى يوغان، ياغ تەركىبى يۇقىرى بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. مەسىلەن، «ياغلىق ياڭاق» تىن قول بىلەن سقسا ياغ چىقىدۇ، ياغ تەركىبى 79% ئەتراپىدا بولۇپ، خاسلىق، كۈنجۈت، قىچىلاردىن كۆپ، بۇنداق ياڭاق ياغ تارتىدىغان ياخشى خام ئەشيا ھېسابلىنىدۇ. «مول ھوسۇللۇق ياڭاق» نىڭ بىر تۈپىدىن 10 مىڭ تالدەك ياڭاق چىقىدۇ، ھەر يىلى مېۋە بېرىدۇ. يەنە كېلىپ ئادەتتىكى ياڭاقلاردىن بىر يېرىم ئاي بالدۇر پىشىدۇ*.

سۇ ئىنشائاتى ــ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ جان تومۇرى، شىنجاڭنىڭ سۇ مەنبەسى مول. شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ سۇ مەنبەسىدىن پايدىلىنىش چارىسى ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ: بىرى، ئېرىق ـ ئۆستەڭ چېپىپ، تاغدىكى قار سۈيىدىن پايدىلىنىش؛ يەنە بىرى، كارىز كولاپ، يەر ئاستى سۈيىدىن پايدىلىنىش.

كارىز ــ شىنجاڭنىڭ ئۆزىگە خاس سۇغىرىش ئىنشائاتى. كارىزنىڭ سۇ مەنبەسى قارلىق تاغلاردىن ئېقىپ چۈشۈپ، تاغ باغرىدىن ئۆتۈپ تاش قاتلىمىغا سىڭىپ كەتكەن ئېقىن ياكى تۇرغۇن سۇلاردىن كېلىدۇ. كارىز ئادەتتە ئۇچ قىسىمدىن تەركىب تاپىدۇ: بىرىنچى قىسمى ــ يەر ئاستى سۈيىنى يىغىپ ئاققۇزۇپ بېرىدىغان تەشمە ئېرىق بولۇپ، يەر ئاستى سۈيى تەشمە ئېرىققا سىرغىپ چۈشىدۇ ۋە ئۇ يەردىن سۇ ئىشلىتىلىدە-

---

* «شىنجاڭنىڭ يېزا ئىگىلىك جۇغراپىيىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 115 ـ، 116 ـ بەتلەر. «شىنجاڭ مەنزىرىلىرىدىن خاتىرە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 225 ـ، 260 ـ، 276 ـ، 277 ـ بەتلەر.

غان يەرگە ئېقىپ باردۇ. تەشمە ئېرىقنىڭ بەزىلىرى بىر كىلو-مېترغىمۇ يەتمەيدۇ، بەزىلىرى ئون كىلومېتردىن ئاشىدۇ. سۇنىڭ سىڭىپ كېتىشىنى ئازايتىش ئۈچۈن، بەزىدە ئاستىغا كىگىز سېلىنىدۇ.

كارىزنىڭ ئىككىنچى قىسمى — يەر ئۈستىگە چىققان يەر سۇغىرىدىغان ئۈستى ئوچۇق ئېرىق.

ئۈچىنچى قىسمى — تىك قۇدۇق. تىك قۇدۇق يەر ئۈس-تىدىن يەر ئاستىغا تىك قېزىلىدۇ. تەشمە ئېرىقنى قېزىشتىن بۇرۇن، يەر ئاستى سۇيىنىڭ ئورنىنى تېپىش، تەشمە ئېرىقنىڭ ئورنىنى بەلگىلەش، شۇنىڭدەك تەشمە ئېرىقنى قېزىشتا چۈشۈش-چىقىش ۋە شامال ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن تىك قۇدۇق قېزىش كې-رەك. تىك قۇدۇقنىڭ چوڭقۇرلۇقى تەشمە ئېرىق بىلەن يەر يۈزىنىڭ ئارىلىقىغا قاراپ ئوخشاش بولمايدۇ، چوڭقۇرلىرىنىڭ 100 مېترغا يېتىپ بارىدۇ، تېپىزلىرىنىڭ ئاران ئون مېتر كې-لىدۇ. تىك قۇدۇقلارنىڭ ئارىلىقى بىر خىل بولمايدۇ، قۇدۇق-نىڭ ئاغزى كۆپىنچە تاش ياكى دەرەخ شېخى، قومۇش بى-لەن يېپىلىدۇ.

چوڭ كارىزلارنىڭ سۇيى بىلەن كۈنىگە 60 نەچچە مو، كىچىك كارىزلارنىڭ سۇيى بىلەن كۈنىگە ئۈچ مودىن بەش موغىچە يەر سۇغارغىلى بولىدۇ، سۇ ئۆزى ئېقىپ چىقىپ ئېتىزغا قۇيۇلىدۇ. كارىز بىلەن چوڭقۇر يەر قاتلىمىدىكى يوشۇرۇن سۇ-دىن پايدىلانغىلى بولىدۇ، كارىزنى خالىغان يەردىن قېزىشقا بولىدۇ، بىر كارىز ئۆز ئالدىغا بىر سۇغىرىش رايونى بولىدۇ. كارىزنى بىر قەدەر ئاسان قازغىلى، ئۇزاققىچە ئىشلەتكىلى بو-لىدۇ. سۇ يەر ئاستىدا ئاققانلىقتىن، ئاسان پارغا ئايلانمايدۇ، قۇم-بوراندا كۆمۈلۈپ قالمايدۇ، شۇ جاينىڭ تەبىئىي شارا-ئىتىغا باب كېلىدۇ. كارىز سۇيى بىلەن يەر سۇغىرىش ھەق-

قەتەن يەر شارائىتىغا ماسلاشقان بىر خىل سۇغىرىش ئۇسۇلىنى شىنجاڭدا تەخمىنەن 1600 دىن ئارتۇق كارىز بار. بۇ كارىزلار ئاساسەن تۇرپان ئويمانلىقى بىلەن قۇمۇل ئويمانلىقىدا بولۇپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 5000 كىلومېتردىن ئاشىدۇ. بەزىلەر ئۇنى سەددىچىن سېپىلى، بۇيۇك قانال بىلەن قوشۇپ ئېلىمىزنىڭ ئۇچ چوڭ ئىنشائاتى دېيىشكە بولىدۇ، دەپ قارىماقتا*.

يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى مۇنەۋۋەر ئۇيغۇر ئالىمى لومىگشەن (تۆمۇر تۆۋرۈك) يازغان «دېھقانچىلىق ۋە پىلىچىلىك ئاساسلىرى» («دېھقانچىلىق ۋە پىلىچىلىك قامۇسى» ەۋ دېيىلىدۇ) دېگەن كىتاب ــ ئېلىمىزدە يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە يېزىلغان مۇھىم ئۇچ يېزا ئىگىلىك كىتابىنىڭ بىرى، شۇنداقلا «مەۋسۇم» (قەمەرىيىنىڭ ھەربىر ئېيىدىكى ھاۋا كىلىماتى ۋە ئىقلىمى) بويىچە يېزىلغان، يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسىنى بايان قىلىدىغان، بۇغۇنكى كۈنگىچە يېتىپ كەلگەن ئەڭ قەدىمكى يېزا ئىگىلىك كىتابىدۇر. ئۇنىڭ مەزمۇنى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، تېرىقچىلىق، سۇ ئىشلىرى، ھاۋا رايى، قوغۇن، كۆكتات، مېۋىلىك دەرەخ، بامبۇك، دورائۆسۈملۈكلىرى يېتىشتۇرۇش، پىلە قۇرتى، ھەسەل ھەرىسى بېقىش، چارۋىچىلىق، ھاراق چىقىرىش ۋە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەشكە ئوخشاش ساھەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭدا بىر يىلنى 12 ئايغا بۆلۈپ، بىر ئاينى بىرلىك قىلىپ، ھەربىر ئايدا ئېلىپ بېرىلىدىغان دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرى بىردىن بىردىن تىزىپ چىقىلغان ھەم

* قەتەن چۈيۈ: «شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى دەۋردە يېزا ئىگىلىك پەن ـ تېخنىكىسى جەھەتتە قوشقان تۆھپىسى»، 689 ــ 691 ـ بەتلەر، «شىنجاڭ مەنزىرىلىرىدىن خاتىرە»، 100 ـ بەت.

ھەربىر يېزا ئىگىلىك پائالىيىتىدىن كېيىن كونىكرېت ئىشلەپ چىقىرىش تېخنىكىسى چۈشەندۈرۈلگەن. كىتابنىڭ سۆزى ئېنىق، ئىخچام، ئاممىباب، چۈشىنىشلىك. لومىكىشەن ئۆز ئەسىرىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ ئۇرۇق تالىلاش، تېرىش، ئوغۇتلاش، سۇغىرىش، پەرۋىش قىلىش، ئۇلاش ۋە يىغىش - ساقلاش تېخنىكىسىنى مەۋسۈملەر بويىچە بايان قىلىپلا قالماي، شىنجاڭ رايونىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىلىرىنىمۇ يەكۈنلىگەن، شۇنىڭدەك قەدىمدىن داۋام قىلىپ كەلگەن ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىلىرىنى قوبۇل قىلىش ۋە يەكۈنلەشكىمۇ ئەھمىيەت بەرگەن. كىتابتا فېئودال خۇراپاتلىققا ياتىدىغان مەزمۇنلار باشقا كىتابلاردىن جىق ئاز. بۇ كىتاب شۇ زامانىدىكى ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكىنىڭ ئېھتىياجىغا باب كەلگەنلىكتىن، ئېلىمىزنىڭ ئاگرانومىيە تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ*.

ئۇيغۇرلارنىڭ تېبابەتچىلىكى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. قەدىمكى زامانىدا ئۆتكەن بىرمۇنچە ئۇيغۇر تېببىي ئالىملىرى مول تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەپ، خېلى قىممەتلىك ئەسەرلەرنى قالدۇرغانىدى. ئەپسۇسكى، ئۆتمۈشتىكى ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلارنىڭ نابۇت قىلىشى، جاھانگىرلارنىڭ ۋەيران قىلىشى ۋە ئوغرىلىشى ئارقىسىدا، ئۇرغۇن كىتابلار يوقىلىپ كەتتى؛ بەزىلىرى ھېلىغىچە چەت ئەل كۈتۈپخانىلىرىدا ساقلانماقتا. مەسىلەن، ھازىر بېرلىندا ساقلىنىۋاتقان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تېببىي ئەسەرلەر ئىچىدە، تۈرلۈك كېسەللەرنى داۋالاشنىڭ رېتسېپلىرىنى بايان قىلىدىغان بىر ئاممىباب

* يەن چۈنيەن: «ئۇيغۇر ئاگرانومى لومىكشەن» («مەركىزي مىللەتلەر شۆيۈەنى ئىلمىي ژۇرنىلى»، خەنزۇچە، 1978 - يىل، 2 - سان، 50 - بەت).

تىببىي كىتاب بار، بۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە يېزىلغان ئۇيغۇرچە تىببىي ئەسەر بولسا كېرەك. بۇ ئەسەردىن ئاران 201 قۇر قالغان، ئۇنىڭ ئۇستىگە تۆتۈق ۋە پۈچۈلغان يەرلىرى بولسىمۇ، لېكىن كىتابنىڭ مەزمۇنى بىرقەدەر كەڭ، ئۇ كىلىنىكىدا ئۇچرايدىغان كېسەللىك ئالامەتلىرى ۋە ھەر خىل كېسەللىكلەر، دورا بىلەن داۋالاش، داۋا ئۇسۇلى ۋە باشقا ماتېرىياللارنى، شۇنىڭدەك يەنە كىلىنىكىدا ئۇچرايدىغان ئىچكى كېسەللىكلەر، تاشقى كېسەللىكلەر، تېرە كېسەللىكلىرى، ئاياللار كېسەللىكلىرى، كۆز كېسەللىكلىرى، چىش كېسەللىكلىرى، ئۇرولوگىيە، قۇلاق، بۇرۇن، كېكىردەك كېسەللىكلىرى ۋە روھىي كېسەللىكلەرنىڭ ئالامەتلىرى بولۇپ جەمئىي 41 خىل ماتېرىيالنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ قىممەتلىك كىلىنىكا قوللانمىسى ھېسابلىنىدۇ*.

مىلادى 659 - يىلى (تاڭ گاۇزۇڭنىڭ شىيەنچىڭ 4 - يىلى)، تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن تۆزۈلۈپ تارقىتىلغان دورىگەرلىك ئەسىرى «يېڭى ئۆسۈملۈك دورىلىرى» ئېلىمىزنىڭ تۇنجى دورىگەرلىك قامۇسى بولۇپ، ئۇنىڭغا كىرگۈزۈلگەن 850 خىل دورا ئىچىدە 114 خىلى شىنجاڭدىن چىققان. مەسىلەن، ئاق قىچا، بېدە، ئانار، زاراڭزا ۋە باشقىلار. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى خۇلاسە خاراكتېرلىك تىببىي كىتاب «كېسەلگە شىپا قىممەتلىك رېتسېپلار» (سۇن سىمياۋ يازغان) نىڭ 15 - جىلدىدا ۋە «تاشقى كېسەللىكلەرگە ئائىت مەخپىي

---

* چېن زۇڭجېن: «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تىببىي كىتابلاردىن قىسقارتىلغان تەرجىمىلەر»، خۇڭ ۋۇلى: «قەدىمكى ئۇيغۇر تېۋىپلىرىنىڭ ھەر خىل كېسەللەرنى داۋالاش قوللانمىسى» نىڭ تىبابەتچىلىك تارىخىدىكى قىممىتى»، ھەر ئىككى ئەسەر «جۇڭخۇا تىبابەتچىلىك تارىخى ژۇرنىلى» نىڭ 1984 - يىلى، 14 - توم، 4 - سان، 233 -، 238 - بەتلىرىگە بېسىلغان.

رېتسېپلار» (ۋاڭ تاۋ يازغان) نىڭ 14 - جىلدىدا «شىجۇ بەھرى هايات دورىلىرى» دىكى رېتسېپلار بار. سۇن سىمياۋنىڭ «ئاددىي بەھرى هايات دورىلىرى» دېگەن كىتابى «شىجۇ بەھرى هايات دورىلىرى» دىكى رېتسېپلارغا ئاساسەن دورا قوشۇش ياكى ئىلىۋېتىش يولى بىلەن يېزىلغان. بۇ شۇ چاغدا شىنجاڭ تىبابەتچىلىكىنىڭ خېلى سەۋىيىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىپلا قالماستىن، خەنزۇ تىبابەتچىلىكىنىڭ ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىدىن ئۆگەنگەنلىكىنىمۇ ئەكس ئەتتۈرىدۇ. خەنزۇلارنىڭ بەزى داڭلىق تىببىي كىتابلىرى، مەسىلەن، «ئىچكى كېسەللىكلەر دەستۇرى»، «دېھقانچىلىق پىرى تۇزگەن ئۆسۈملۈك دورىلىرى دەستۇرى»، «ئۆسۈملۈك دورىلىرى قامۇسىنىڭ تولۇقلىمىسى» شىنجاڭغىمۇ يېتىپ كەلگەن. «قىيىن كېسەللىكلەر دەستۇرى» بىلەن «ئۆسۈملۈك دورىلىرى قامۇسىنىڭ تولۇقلىمىسى» نى يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى كاتتا تەرجىمان ئەنسارى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان*.

ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك ئىلمى نۇرغۇن يىللىق جۇغلىنىش نەتىجىسىدە تەدرىجىي بىرقەدەر مۇكەممەل نەزەرىيە سىستېمىسىغا ئايلاندى. ئۇنىڭ ئاساسىي نەزەرىيىسى ئادەم بەدىنىنىڭ تاشقى مۇھىت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى «ئوت، يەل، سۇ، تۇپراق» نى ماددىغا ۋەكىل قىلىپ، «قان، خىلىت، بەلغەم، سەپرا» دىن ئىبارەت «تۆت خىلىت بەدەن سۇيۇقلۇقى تەلىماتى» ئارقىلىق چۈشەندۈرىدۇ. ئۇلار يەنە كېسەللەرگە دىئاگنوز قويۇش ۋە ئۇلارنى داۋالاشنىڭ بىر يۈرۈش ئۇسۇللىنى ئىجاد قىلغان. ئۇلار ئىچكى كېسەللىكلەرنى دورا ئىچكۈزۈشنى ئاساس قىلىپ،

* دەي يىڭشىن: «جۇڭيى تىبابەتچىلىك ئىلمىدىن شىنجاڭنىڭ ۋەتەنىمىزنىڭ ئىچكى رايونلىرى بىلەن بولغان قويۇق مۇناسىۋىتىگە بىر نەزەر» («شىنجاڭ تارىخى توغرىسىدىكى ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى»، 224 — 237 — بەتلەر).

دورا بىلەن ھوردىتىش، دوربدا ئولتۇرغۇزۇش، قان ئېلىش، ئىسسىق، سوغۇق ئۆتكۈزۈشكە ئوخشاش 11 خىل ئۇسۇل بىلەن داۋالايدۇ. جىگەر ـ ئۆت كېسەللىكلىرىنى، تاش ئۇيۇپ قېلىش، قان تولغاق، بەرەس قاتارلىق بىرنەچچە ئون خىل كېسەللىكنى داۋالاشتا، ئۇيغۇر تېۋىپلىرىنىڭ ساقايتىش نىسبىتى ناھايىتى يۇقىرى. تاشقى كېسەللىكلەر جەھەتتىمۇ دورا ئىچكۈزۈش، ئىسسىق ئۆتكۈزۈش، بوغۇش ۋە جەررالىقتىن ئىبارەت ئالتە خىل داۋالاش ئۇسۇلى بار. دورىگەرلىك جەھەتتە، ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىدە دورىلار ئادەتتە ئاساسىي دورا، قوشۇمچە دورا دەپ ئايرىلىدۇ، كىلىنىكىدا دائىم مۇرەككەپ دورىلار ئىشلىتىلىدۇ، مۇرەككەپ دورىلار كۆپ بولغاندا 50 خىل، ئاز بولغاندا يەتتە خىل دوربدىن تەركىپ تاپىدۇ، ئادەتتە بىر خىل دورا يالغۇز ئىشلىتىلمەيدۇ. دورىنىڭ تۈرى قەنت شەربىتى، مېۋە شەربىتى، كۈمىلاچ، تالقان، مەلھەم، ماي قاتارلىقلار بولۇپ ئون نەچچە خىلغا يېتىدۇ*. سۇنۇق، يۇمۇن سۇلالىلىرى دەۋرىدىن بۇيان داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان بەرەسنى داۋالاش ئۇسۇلى ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە مۇۋەپپەقىيەتلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. ھازىر قەشقەر، خوتەندىكى مىللىي شىپاخانىلار بەرەسنى داۋالاشتا ياراتقان ئاجايىپ نەتىجىلىرى بىلەن خېلى يۇقىرى شۆھرەتكە ئىگە. تۇرپانىدا قۇمغا كۆمۈپ داۋالاش ئۇسۇلى بار. كېسەل كىشى يا ئوڭدا، يا يېنىچە يېتىپ، يا يۈكۈنۈپ، يا ئولتۇرۇپ، بەدىنىنىڭ بىر قىسمىنى قىزىق قۇمغا كۆمۈپ داۋالايدۇ. بۇنداق داۋالاش ئۇسۇلى ھەر خىل ئۇگە يالىلۇغلىرى (رېماتىزم)،

* سۆن جىيەنىدىي: «ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى ۋە يېپەك يولى» («جۇڭخۇا تىبابەتچىلىك تارىخى ژۇرنىلى»، 1982 ـ يىلى، 12 ـ جىلد، 3 ـ سان، 184 ـــ 186 ـ بەتلەر).

سوزۇلما خاراكتېرلىك بەل - پۇت ئاغرىقى، ئولتۇرغۇچ سۆڭەك نېرۋىسى ئاغرىقى، تومۇر يالـلۇغى، سوزۇلـمـا خاراكـتېرلـىك دوۋسۇن يالـلۇغى (ئايالـلارنىڭ) قاتارلىق كېسەللەرنى داۋالاشتا كۆرۈنەرلىك ئۈنۈم بـېرىدۇ، نـېرۋا سـىـستـېمـىسـىدىكى بـەزى كېسەللەرگە ۋە يېنىك، ئوتـتـۇراھـال يۇقـىرى قـان بـېسىمى كېسىلىگىمۇ خېلى پايدا قىلىدۇ.

ئازادلىقتىن كېيىن، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ غەمخورلۇقىدا، ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى يېڭىباشتىن گۈللەندى ۋە يېڭى تـەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. مەخسۇس شـىـپاخانـىلار ئۇرۇلۇپ، كېسەل كارىۋاتلىرى تەييارلىنىپلا قالماي، بەلكى بىر قىسىم زامانىۋى تىبابەتچىلىك ئۇسكۇنىلىرى بىلەن جابدۇقلاندۇرۇلدى، شۇنىڭدەك بىر قىسىم ئېختىـاسلىق تىببىي خادىملار يېتـىـشتۈرۈلـدى، بىر قىسىم ئۇيغۇرچە تىببىي كىتابلار رەتلەپ نـەشر قىلىندى.

2 - بۆلۈم ئەدەبىيـات، تـىـيـاتـىر، مۇزىكا، ئۇسسۇل

1. ئەدەبىيات

ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئۇزۇن تـارىخقا ۋە مول مەزمۇنغا ئىگە بولۇپ، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدە مۇھـىم ئورۇن تۇتـىدۇ، شۇنداقلا ۋەتـەنىمىزنىڭ مەدەنىيەت خـەزىنىسـىنىڭ مۇھىم بـىر تەركىبىي قىسـمىنى تەشكىل قىلىدۇ.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى — ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تەركىبىي قىسمى بولۇپ، قەدىمىي ئەنئەنىگە ئىگە، ئۇنىڭ شەكلى خىلمۇخىل، مەزمۇنى ئاممىباب، تۇزۇلۇشى مۇكەممەل، ئۆزى گۈزەل. خەلق ئېغىز

ئەدەبىياتى ھېكايە، شېئىر، چۆچەك، رىۋايەت، مەسەل، لەتىپە، ئەپسانە، تېپىشماق قاتارلىق نۇرغۇن ژانىرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، مەزمۇنى مول ۋە رەڭدار. خەلق چۆچەكلىرىدىكى باش قەھرىمانلارنىڭ تولىسى ئېزىلگەن، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنغان يىللىقچى، پادىچى، ئوتۇنچى، موزدۇز، سەيپۇش (زىرەپ)، يېزا ئايىلى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ئۇلارنىڭ كۆرەشلىرىنىڭ تىغ ئۇچى كۆپىنچە پادىشاھ، قازى، مولا، باي، بەگ، خوجا، مەككار سودىگەر ۋە جازانسىخور قاتارلىق ھۆكۈمران تەبىقىلەرگە قارىتىلغان. چۆچەكلەردە كۆپىنچە، ھۆكۈمرانلارنىڭ ئەمگەكچىلەرنى دەھشەتلىك قاقتى ـ سوقتى قىلغانلىقى، ئەمگەكچىلەر تۇرلۇك پۇرسەتلەردىن پايدىلىنىپ، ھۆكۈمرانلارنىڭ سۇيىقەست ۋە ھىيلە ـ مىكىرلىرىنى پەم ـ پاراسەت بىلەن ئېچىپ تاشلىغانلىقى ۋە مەغلۇپ قىلغانلىقى تەسۋىرلىنىدۇ. مەسىلەن، «ئۇجمە سايىسى» دېگەن چۆچەكتە ئۇجمىنىڭ سايىسىنى سېتىپ كەمبەغەللەرنى قاقتى ـ سوقتى قىلغان پىخسىق، ئاچكۆز سەلەي بايىنى ياش يىگىت ئەپچىلەمنىڭ باشقا كەمبەغەللەر بىلەن بىرلىكتە ئۇستىلىق بىلەن ھەيدەپ چىقىرىپ، بايىنى بابىلاپ، كەمبەغەللەرنىڭ دەردىنى ئېلىپ بەرگەنلىكى ھېكايە قىلىنىدۇ. بۇ چۆچەكتە ھۆكۈمرانلارنىڭ دۆتلۈكى، ئاچكۆزلۈكى مەسخىرە قىلىنىدۇ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ باتۇرلۇقى، زېرەكلىكى مەدھىيىلىنىدۇ. يەنە ئەمگەك قىزغىنلىقىغا ئىلھام بېرىدىغان، ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىلىرىنى ئۆگىتىدىغان، گۈزەل تۇرمۇش توغرىسىدىكى ئارزۇ ـ ئىستەكلەرنى بايان قىلىدىغان ۋە كەلگۈسى ئەۋلادلارنى تەربىيىلەيدىغان، شۇنىڭدەك ئىشقىي تۇرمۇشنى تەسۋىرلەيدىغان چۆچەكلەرمۇ بار. مەسىلەن، «ئۇچ ۋەسىيەت» دېگەن خەلق چۆچەكلىرىنى ئۆزئارا ئىتتىپاقلىشىپ، ھەمكارلىشىپ، قىيىنچىلىقنى يېڭىپ، بەخت ـ سائادەتنى قولغا كەلتۈرۈشكە

دالالەت قىلىدۇ؛ «ئىككى ھۇرۇن» دېگەن چۆچەك كىشىلەرنى بىكار تەلەپ بولماي، ئەمگەكنى سۆيۈشكە دالالەت قىلىدۇ؛ «ئەقىللىك چىمەنخان»، «دېھقان قەزى»، «دانىشمەن مەلىكە» دېگەن چۆچەكلەردە ئايالالارنىڭ ئەمگەكچانلىقى، پەم - پاراسىتى ۋە ئالىيجانابلىقى ئەخلاقى قىزغىن ماختىلىدۇ ۋە مەدھىيىلىنىدۇ*.

ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى ئىچىدە يەنە نەسىرىدىن ئەپەندى لەتىپىلىرى، موللا زەيدىنىڭ ھېكايىسى، سەلەي چاقاننىڭ ھېكايىسى، ئەقلىيە ھېكايىلىرى، ھايۋانات ھېكايىلىرى ۋە ئەپسانىۋى ھېكايىگە ئوخشاش كۆپلىگەن ئېنىق مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە ھېكايىلەر بار. مەسىلەن، «نەسىرىدىن ئەپەندى لەتىپىلىرى» ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. ئۇ نەچچە يۈز يىلدىن بۇيان تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا كەڭ تارقىلىپ، كەڭ ئاممىا تەرىپىدىن قىزغىن ئالقىشلىنىپ كەلمەكتە. بۇ ھېكايىلەردە نەسىرىدىن ئەپەندى دېگەن ئويدۇرما شەخس باش قەھرىمان قىلىنغان ھەزىلە ۋە تەنقىد بىلەن خاراكتېرلەنگەن قىسقا - قىسقا خەلق ھېكايىلىرىدۇر. بۇ ھېكايىلەرنىڭ تۈزۈلۈشى ئۆزگىچە، تىلى قىزىقارلىق بولۇپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىشچان، باتۇر، خۇشخۇي، يۇمۇرىستىك، ئەقىللىك، ھەققانىيەتچىل بولۇشتەك خىسلەتلىرى گەۋدىلەندۈرۈلگەن، فېئودال ھۆكۈمرانلار پاش قىلىنغان ۋە مەسخىرە قىلىنغان. نەسىرىدىن ئەپەندى لەتىپىلىرى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە بەش قولدەك تونۇش بولۇپلا قالماستىن، مەملىكىتىمىزنىڭ باشقا جايلىرىدىمۇ ئومۇمىي تۈردە ئالقىشقا ۋە

* لىۋ فاجۇن تۈزگەن «ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىدىن تاللانما» نىڭ كىرىش سۆزى، شاڭخەي ئەدەبىيات - سەنئەت نەشرىياتى 1980 - يىل نەشرى، 1 — 10 - بەتلەر؛ ئابدۇكېرىم: «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە ئۇنىڭ توپ ئالاھىدىلىكلىرى» («شىنجاڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى»، 1 - توپلام، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىل نەشرى).

قەدىر - قىممەتكە ئىگە. دۇنيادىكى باشقا ئەللەردىمۇ بۇ ھېكايىلەرنىڭ تەرجىمىسى ۋە ئۇلارنى تەتقىق قىلىدىغان ئەسەرلەر بارغانسېرى كۆپەيمەكتە. ئەنگلىيە، ئامېرىكا، فرانسىيە، سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە ياپونىيىگە ئوخشاش ئەللەردە ئۇلارنىڭ تەرجىمە نۇسخىسى بار①.

ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرى ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك تۇرمۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۆرەش تەجرىبىلىرىنىڭ يەكۈنى. شۇنداقلا، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەقىل پاراسىتىنىڭ جەۋھىرىدۇر. كىشىلەر كۆپىنچە ئەنە شۇ ماقال - تەمسىللەر ئارقىلىق ھەقىقەتنى ئاچىدۇ. سىنىپىي زۇلۇمنىڭ ماھىيىتىنى پاش قىلىدۇ، خەلقنى ياشاش ۋە كۈرەش قىلىشقا دالالەت قىلىدۇ ۋە باشلايدۇ. مەسىلەن، «خەلق گەپ قىلماس، قىلسا بوش قىلماس»، «باي قەيەردە، ۋاي شۇ يەردە»؛ «چاشقاندەك دۈشمەنگە يولۇاستەك ئېتىل»؛ «دوستقا ھومايما، دۈشمەنگە ھىجايما» دېگەنگە ئوخشاش. ئۇيغۇر ماقال - تەمسىللىرىنىڭ مەزمۇنى مول، تېمىسى كەڭ بولۇپ، ئەدەبىي جەھەتتە گەۋدىلىك مىللىي ئۇسلۇب ۋە ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئۇلارنىڭ تىلى ساددا، تەمسىلى جانلىق، تاۋۇشى قاپىيىلىك، جۈملىسى تەكشى بولۇپ، ئەستە قالدۇرۇش ئاسان، قۇرۇلما جەھەتتىن قارىغاندا، كۆپىنچىسى جۈپ سۆزنى ئاساسىي شەكىل قىلغان. ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس سۆزى، لېكسىكىسى، گرامماتىكىسى بىلەن تۇزۇلگەن مەسنەۋى شەكلى ئۆزىنىڭ «سىپتا، تەكشى، گۈزەل» لىكىنى نامايان قىلىدۇ②.

---

① گې باۋ چۈەن: «نەسرىددىن ئەپەندى ۋە ئۇنىڭ ھېكايىلىرى توغرىسىدا» («نەسرىددىن ئەپەندىلە تېپىلىرى»، جۇڭگو خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى نەشرىياتى، 1981 - يىل نەشرى، 1 — 8 - بەتلەر).

② جاۋ شىجىيې: «ئەقىلنىڭ چېچىكى — ئۇيغۇر ماقال - تەمسىللىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇش»، («شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1980 - يىلى 8 - ئاينىڭ 30 - كۈنىدىكى سانى، 4 - بەت).

ئۇيغۇرلارنىڭ چۆچەك، رىۋايەت، مەسەل، ئەپسانىلىرىمۇ مول مەزمۇن ۋە ئەقلىيلىككە ئىگە بولۇش بىلەن ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتىنىڭ نۇرىنى چاقنىتىپ تۇرىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئىپادىلەش ئۇسۇلىمۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. سىيۇژىتلارنى بىر تەرەپ قىلىش ۋە پېرسوناژلارنى سۈرەتلەشتە، كۆپىنچە سىمۋولاشتۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ مۇھەببەت بىلەن نەپرىتى ئېنىق ئايرىلىپ تۇرىدىغان سىنىپىي ھېسسىياتىنى ئوچۇق كۆرسىتىدۇ. ئۇسلۇب جەھەتتە كۆپىنچە غەمكىن، يارقىن، ئەگرى ـ توقايلىق ھېسسىياتىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇنى ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئېزىلىش، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىش ئورنىدىن ۋە كۈلپەتلىك تۇرمۇش ئازابىغا ئۇچرىغانلىقىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. ئىپادىلەش ماھارىتى جەھەتتىكى يۇمۇرلۇق، يېپىقلىق ۋە تىل جەھەتتىكى جانلىقلىق، تەسىرلىكلىك، تەسەۋۋۇرغا بايلىق، مۇبالىغە قىلىشقا ماھىر بولۇشقا ئوخشاشلارمۇ ئۇيغۇر خەلق ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرىدۇر.

ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا، ئۇيغۇر خەلقى بىلەن خەنزۇ خەلقىنىڭ ئۆزلۈكسىز كەلدى ـ باردى قىلىشى ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشى ئارقىسىدا، ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى خەنزۇ ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرىگە چوڭقۇر ئۆچىرىدى. ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى يېقىن مۇناسىۋەت ۋە ئورتاقلىق ئىپادىلەش ئۇسۇلى جەھەتتىكى ئىخچام، يىغىنچاقلىقتا ۋە يېپىقلىقتا ئىپادىلىنىپ قالماستىن، ۋەقەلىكىنىڭ ئوخشىشىپ كېتىشىدىمۇ ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر خەلق چۆچىكى «ئۇچ ۋەسىيەت» تىكى ياغاچ ئۇشتۇش ۋەقەسى خەنزۇلارنىڭ رىۋايىتىدىكى «ساداق ئۇشتۇش ھېكايىسى» گە قورۇلما، ۋەقەلىك جەھەتتە ئاساسەن ئوخشىشىدۇ. ئۇيغۇر مەسەللىرىدىن «كاككۇك بىلەن پاقا»، خەنزۇ مەسەللىرى

دىن «قۇدۇقتىكى پاقا» غا بەك ئوخشىشىدۇ.

ئۇيغۇرلار مول ئەدەبىي مىراسقا ۋە گۈزەل ئەدەبىيات سىستېمىسىغا ئىگە خەلق، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىي شەكلى — شېئىر، بۇگۈنگىچە يېتىپ كەلگەنلىرى «ئوغۇزنامە»، «قۇتادغۇبىلىك»، «تۇركىي تىللار دىۋانى»، «ئەتەبەتۈل ھەقايىق» ۋە باشقىلار.

«ئوغۇزنامە» قەدىمكى ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدە كەڭ تارقالغان، ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئىپوس. ئۇ يىراق ئۆتمۈشتىن تارتىپ زامانىدىن - زامانغا ئۆتۈپ، ھەرقايسى دەۋرلەرنىڭ ئالاھىدىلىكىنى قوبۇل قىلىپ، تەدرىجىي تەرەققىي قىلغان ھەم تۇرلۇك تارىخىي دەۋرلەردە شۇ دەۋردە ئىشلىتىلگەن يېزىق بىلەن خاتىرىلىنىپ كەلگەن ئەسەر. ئۇنىڭ زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن ئەڭ قەدىمكى نۇسخىسى XV ئەسىردە تۇرپاندا كۆچۈرۈلگەن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى نۇسخىسىنىڭ فراگمېنتلىرىدۇر.

«ئوغۇزنامە» نىڭ مەزمۇنى ئىككى قىسىمغا بۆلۈنىدۇ، بىرىنچى قىسمى قەدىمكى زامان ئويغۇرلىرىنىڭ قەدىمكى ئەپسانە، رىۋايەتلىرى بولۇپ، ئۇلار شۇ زامانىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلى، ئۆرپ - ئادىتى ۋە ئىدىيە - ئېتىقادىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئىككىنچى قىسمىدا ئاساسەن ئوغۇزخاننىڭ جەڭ تارىخىي بايان قىلىنىدۇ ۋە بەزى ئۇلۇسلارنىڭ نامى شەرق ئەللىرىدىكى خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىۋى ئۇسۇلى بىلەن چۈشەندۈرۈلىدۇ، ئەسەردىكى باش قەھرىمان ئوغۇزخان ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى بەگلەر قەدىمكى دەۋردىكى ئۇلۇسلار ۋە ئۇلۇسلار ئىتتىپاقىنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە تەسۋىرلىنىدۇ. خەلق ئىچىدىكى تارىخىي داستانلارغا خاس بەدىئىي ۋاستە ئارقىلىق تارىختىن نۇرغۇن ھېكايە سۆزلىنىدۇ. شۇڭا ئۇ، قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىنى، مەدەنىيىتىنى، ئەدەبىياتىنى ۋە تىلىنى تەتقىق قىلىش

شىمىز تۆچۈن يۇقىرى قىممەتكە ئىگە*.

«قۇتادغۇبىلىك» قاراخانىيلار دەۋرىدە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان داستان بولۇپ، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا ناھايىتى يۇقىرى قىممەتكە ئىگە. ئاپتورى يۈسۈپ خاس ھاجىپ مىلادى 1012 - يىلى ياكى 1013 - يىلى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ بالاساغۇن دېگەن يېرىدە تۇغۇلغان. ئۇ 1068 - يىلى بالاساغۇندىن قەشقەرگە كەلگەن. 1069 - يىلدىن باشلاپ سەككىز ئاي ئىچىدە قەشقەردە «قۇتادغۇبىلىك» نى يېزىپ پۈتتۈرگەن ھەم قاراخانىيلار سۇلالىسى شەرقىي قىسىم خانلىقىنىڭ مۇئاۋىن خاقانى تاۋغاچ بۇغراخانغا تەقدىم قىلغان. بۇغراخان بۇ كىتابنىڭ قەدىر - قىممىتىگە يېتىپ، ئاپتورغا «خاس ھاجىپ» دېگەن مەرتىۋىنى بەرگەن. مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن، شائىر ئوردىدا دوپۇزلۇق، ھۆكۈمدارغا تەسىر كۆرسىتەلەيدىغان شەخسكە ئايلانغان.

«قۇتادغۇبىلىك» ناھايىتى قىيىنغا توختايدىغان ئارزۇ ۋەزىندە، مۇتاقارىپ بەھىرىدە ۋە مەسنەۋى (ئىككىلىك) شەكلىدە يېزىلغان داڭلىق كلاسسىك ئەدەبىي ئەسەر، ئۇنىڭدا رۇبائىي دەپ ئاتىلىدىغان تۆتلىك شېئىرمۇ بار. بۇ داستان 85 باب تېكىست، ئۇچ پارچە قوشۇمچە، 13 مىڭ 290 مىسرادىن تەركىب تاپقان. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئىككى پارچە كىرىش سۆز بار. «قۇتادغۇبىلىك» ناھايىتى مول مەزمۇنغا، يۇكسەك ئىدىيىۋىلىككە، بەدىئىيلىككە ئىگە مۇنەۋۋەر ئەدەبىي ئەسەر. ئۇ قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ

---

* ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر: «قەدىمكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى توغرىسىدا» «شىنجاڭ تارىخشۇناسلىقى»، 1980 - يىل 1 - سان، 86 - 87 - بەتلەر؛ «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى ئوغۇزنامە»، گېلىڭ شىمىن، تۇرسۇن ئايۇپ ئىلان قىلغان، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1980 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى.

ئىجتىمائىي تۈرمۇشى، ئىدىئولوگىيىسى ۋە مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىنى ئەكس ئەتتۈرگەن، پەلسەپە، لوگىكا، ئەخلاق، ئىستېتىكا، سىياسىي، قانۇن، سوتسىئولوگىيە جەھەتلەردىكى مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. داستاندا تۆت شەخسنىڭ ئوبرازى يارىتىلىپ، گەپ دىئالوگ شەكلىدە باشلانغان. بىرىنچى شەخس — پادىشاھ كۆن تۇغدى بولۇپ، ئادالەت ۋە قانۇنغا ۋەكىللىك قىلىدۇ؛ ئىككىنچى شەخس — ۋەزىر ئاي تولدى، قۇتقا ۋەكىللىك قىلىدۇ؛ ئۈچىنچى شەخس — ئاي تولدىنىڭ ۋارىسى ئۇگدۇلمىش بولۇپ، ئەقىل ـ پاراسەتكە ۋەكىللىك قىلىدۇ؛ تۆتىنچى شەخس — زاھىد ئۇدغۇرمىش بولۇپ، «قانائەت» يا كى «ئۇدۇنىيا» نىڭ سىمۋولىدۇر. دېمەك، بۇ داستاننىڭ مەركىزدىي ئىدىيىسى ئادالەتنى تەشەببۇس قىلىش، ئەقىل ـ ئىدراكنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، كىشىلەرنى قانائەتچان، باتۇر بولۇشقا دەۋەت قىلىش، بىلىم ئۆلىشقا، ئالغا بېسىشقا رىغبەتلەندۈرۈشتۇر.

«قۇتادغۇبىلىك» — ئۇيغۇر خەلقى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىنكى تۇنجى شېئىرىي ئەسەر، ئۇ ئۇيغۇر خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلغان، ئەرەب، پارس ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىپلا قالماستىن، شەرق مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىنىمۇ قوبۇل قىلغان، بولۇپمۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىنى كۆپرەك قوبۇل قىلغان. تۈركىيە تارىخشۇناسى ناجىپ قاسىم: «بۇ كىتابتا لياۋ سۇلالىسى پەيلاسوپلىرىنىڭ ئىدىيىۋى تەسىرى بار، جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان پەيلاسوپلارنىڭ ئۇسلۇبىمۇ بار» دەيدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك» دۇنياغا كېلىش بىلەنلا ئەتراپتىكى دۆلەتلەرگە تەسىر كۆرسەتكەن، ھەتتا كېيىنكى چاغلاردىكى چىڭگىزخانمۇ «قۇتادغۇبىلىك» نى ئۇلگە قىلىپ، «چىڭگىزخان قۇتادغۇبىلىكى» نى يازدۇرغان. ئۆز ۋاقتىدا بىرى «قۇتادغۇبىلىك»

كه يازغان كىرىش سۆزده: «چىنلىقلار بۇ كىتابنى ‹قائىده ـ يوسۇن مىزانى›، ‹دۆلەتنىڭ ئەينىكى› دەيدۇ، پارسلار بۇ كىتابنى ‹تۇرك خانلىرى ھەققىده قىسسه› دەيدۇ، يەنه بەزىلەر بۇ كىتابنى ‹پەند ـ نەسىھەت توپلىمى› دەيدۇ» دېگەنىدى.

«قۇتادغۇبىلىك» ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىكى نامايەندە بولۇپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىدا مۇھىم رول ئويناغان. مەسىلەن، مەشھۇر ئۇيغۇر شائىرى يۈكنەكىنىڭ «ئەتەبەتۇل ھەقايىق» دېگەن دىداكتىك داستانى مەيلى مەزمۇن، شەكىل جەھەتتە بولسۇن ياكى تىل جەھەتتە بولسۇن، «قۇتادغۇبىلىك» كە بەك ئوخشىشىدۇ.

XIX ئەسىردىن بۇيان، «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ قول‌يازمىسىنىڭ تېپىلىشىغا ئەگىشىپ، دۇنيادىكى شەرقشۇناسلار، تۈركولوگلار بۇ كىتابقا بەك ئەھمىيەت بەردى. بىرمۇنچە ئالىملار مەخسۇس تەتقىقات ئېلىپ باردى. بۇ كىتاتا ئەسەر نېمىس، رۇس ۋېنگىر، تۈركچە تەرجىمە قىلىندى، «تۈركي تىل بويىچە ئىلىم ساھەسىدە ئەڭ كۆپ مۇھاكىمە، مۇزاكىرە قىلىنغان ئەسەر» دەپ قارالدى.

«تۈركي تىللار دىۋانى» («دىۋانۇ لۇغاتت تۈرك») ـــ XI ئەسىردە ئۇتتۇرتكەن تۈركي تىللار تىلشۇناسى مەھمۇد قەشقەرى يازغان تۈركي تىللار لۇغىتى.

مەھمۇد قەشقەرى ھازىرقى قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىسىدا دۇنياغا كەلگەن، تۇغۇلغان ئېنىق ۋاقتى تىللار دىۋانى» دا بېرىلگەن مەلۇماتتىن ئەسىرنىڭ بېشىدا تۇغۇلۇپ، 70 ـ 80 ـ يىللار ت بولغان. ئۇ قەشقەردە سىستېمىلىق تەربىيە اڭ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىنى ۋادىسىدىن ماۋرائۇننەھر رايونىغىچە بولغان

جايلارنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ جايلىشىش ئەھۋالى ۋە ئۇلارنىڭ تىلىدىكى پەرقلەرنى خاتىرىلىگەن. ئۇ «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ كىرىش سۆزىدە «تۈركىلەرنىڭ شەھەر ۋە سەھرالىرىنى باشتىن ئايىغ كېزىپ چىقتىم. تۈرك، تۈركمەن، ئوغۇز، چىگىل (چىيىل)، ياغما، قىرغىز قەبىلىلىرىنىڭ تىل ۋە شېئىرلىرىنى خاتىرىلەپ چىقتىم» دەپ يازىدۇ. كېيىن ئۇ باغدادقا بېرىپ، 1072 -، 1074 - يىللىرى بۇ كىتابنى ئەرەب تىلىدا يازغان.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ مەزمۇنى ئىنتايىن كەڭ، ئاستىرونومىيە، جۇغراپىيە، ئادەمنىڭ بەدىنى، يېمەك - ئىچىمەك، كىنىم - كېچەك، لازىمەتلىك، ئۇچار قۇش - چارپاي، قۇرت - قوڭغۇز، دەل - دەرەخ، گۈل - گىياھ، مېتال - مەدەن قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. لۇغەتكە كىرگۈزۈشكە تېگىشلىك شەيئىلەر، تارىخىي ئەڭگىمىلەر ۋە تۈركىي تىللاردىكى ھەرىكەت، ھالەتنى بىلدۈرىدىغان سۆزلۈكلەر قالدۇرماي كىرگۈزۈلگەن ۋە تەپسىلىي ئىزاھلانغان. يەر - جايلارنىڭ ئۆزگىرىشى، مىللەتلەرنىڭ كۆچۈشى، تاغ - دەريالارنىڭ ئورنى، ئېغىز - ئۆتكەللەرنىڭ شارائىتى، شەھەرلەرنىڭ جايلاشقان ئورنى، يوللارنىڭ يىراق - يېقىنلىقى، شۇنىڭدەك جايلارنىڭ تەبىئىي شارائىتى ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرى، ئەڭگىمە ۋە تارىخىي ۋەقەلەرنى ئاپتور ئۆزىنىڭ كۆرگەن، ئاڭلىغانلىرى بويىچە كەڭ دائىرىدە توپلاپ، تېگىشلىك جايلىرىغا كىرگۈزگەن ۋە تەپسىلىي چۈشەندۈرگەن.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دا 200 كۈبلىتتىن ئارتۇق قەدىمكى ئۇيغۇرچە بېيتلەر ۋە ماقال - تەمسىل كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇلار بۇ ئەسەرنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدىكى مۇھىم ئورنىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. مەزمۇنىغا باي، رەڭدار، تىلى پىشقان، ئۇسلۇبى گۈزەل بۇ بېيتلار ۋە ماقالىلەردە ئەمگەكچى خەلقنىڭ

گۈرىشى ۋە تۇرمۇشى كۆيلىنىشىگەن، گۈزەل تەبىئىي مەنزىرە تەسۋىرلىنىشىگەن، ئەمگەكچى خەلقنىڭ تەجرىبىسى ۋە ئەقىل ـ پاراسىتى نامايان قىلىنغان، چوڭقۇر پەلسەپىۋى قائىدىلەر ۋە ئەخلاقىي قاراشلار ئىپادىلەنگەن. بۇ ئەينى زاماندا ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىنىڭ، ئىقتىسادىنىڭ، مەدەنىيىتىنىڭ خېلى يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. بۇ بېيتلار ۋە ماقاللار ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى تارىخىي، مەدەنىيىتى، تىلىنى تەتقىق قىلىشتا ئىنتايىن مۇھىم قىممەتكە ئىگە.①

«ئەتەبەتۇل ھەقايىق» ـــ «قۇتادغۇبىلىك»، «تۈركىي تىللار دىۋانىدىن» كېيىن، قاراخانىيلار دەۋرىدە دۇنياغا كەلگەن يەنە بىر قىممەتلىك ئەدەبىي مىراس، يېرىك دىداكتىك داستان. ئاپتور ئەخمەت يۈكنەكى ئەما شائىر ئىدى. ئۇنىڭ «ئەتەبەتۇل ھەقايىق» نى يازغان ئېنىق ۋاقتى نامەلۇم، بۇ ئەسەر XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يېزىلغان بولسا كېرەك.

«ئەتەبەتۇل ھەقايىق» تا، ئاساسلىقى، شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئىسلام دىنىي ئاساسىدىكى ئەخلاق كۆز قارىشى بايان قىلىنىدۇ، شۇڭا ئۇنىڭ بەزى تەرەپلىرى «قۇتادغۇبىلىك» كە ئوخشىشىپ كېتىدۇ. پۈتۈن كىتاب ئىسلامىيەت ئەسەللىرىدە كۆپ قوللىنىلىدىغان شەكىل بويىچە يېزىلىپ، كىرىش ۋە تېكىستتىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەن. كىرىش قىسمى ئاللاغا، پەيغەمبەر ۋە ئەۋلىيا ـ ئەنبىيالارغا، ساھابىلەرگە ئوقۇلغان ھەمدۇ ـ سانانى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تېكىستتە بىلىم، جاھانسازلىق پەلسەپىسى، دۇنيانىڭ ئۆزگىرىشى، مەردلىك ۋە

*ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر: «قەدىمكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى توغرىسىدا»؛ جاڭ گۇاڭداۋ: «مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ۋە ئۇنىڭدىكى يۇمىلاق خەرىتە توغرىسىدا»؛ «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى ئۇغۇزنامە»، گېك شىمىن، تۈرسۈن ئايۇپ ئېلان قىلغان مىللەتلەر نەشرىياتى، 1980ر - يىل نەشرى.

پىخسەقلىق، كەمتەرلىك ۋە مەغرۇرلۇق، كىشىلىك قورساقلىق ۋە ئاچكۆزلۈك ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش جاھانسازلىق يوللىرى بايان قىلىنىدۇ، كىشىلەر بىلىم ئېلىشقا، ئۆزىدە گۈزەل ئەخلاق يېتىلدۈرۈشكە، تەربىيىلىنىپ ياخشى ئادەم بولۇشقا دالالەت قىلىنىدۇ. پۈتۈن كىتاب 14 بابقا بۆلۈنىدۇ، 480 مىسرانى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ (ئىلاۋىدىكى ئۇچ پارچە شېئىرنى قوشقاندا 512 مىسرا بولىدۇ). پۈتۈن شېئىر ئاساسەن ئەرەب، پارس شېئىرىيىتىدىكى ئارۇز ۋەزىنىدە يېزىلغان. باشتىكى بەش بابى 11 بوغۇمدىن تۈزۈلگەن ئىككىلىك شېئىر بولۇپ، قۇر ئاتلاپ قافىيە چۈشىدۇ؛ كېيىنكى توققۇز بابى 11 بوغۇمدىن تۈزۈلگەن تۆتلىك شېئىر بولۇپ، 1 - ، 2 - ، 4 - مىسرالىرى قافىيە چۈشىدۇ. قافىيە لەردە كۆپىنچە ئوخشاش سوزۇق، ئۈزۈك تاۋۇشلار ئىشلىتىلگەن، بەزىدە ئوخشاش سۆزلەر ئىشلىتىلگەن، بەزىدە ئاھاڭداش سۆزلەر ئىشلىتىلگەن. تىل ماھارىتى جەھەتتە كامىل بولغاچقا، كىتابخانلار پەلسەپىۋى قائىدە سۆزلەۋاتقىنىغۇ دەپ زېرىكمەي ھېس قىلمايدۇ.

«ئەتە-بەتۈل ھەقايىق» تا جەمئىيەتتىكى ئادالەتسىزلىك ئۈستىدىن شىكايەت قىلىنىدۇ، ئەمگەكچى خەلقنى خەيرخاھلىق قىلىنىدۇ. مەسىلەن: «بۇ ھۈنەرۋەنلەر بۇ دۇنيا ئالدىدا نېمە گۇناھ ئۆتكۈزدى؟ نېمىشقا بۇ دۇنيا ئۇلارنى ئۆزلۈكسىز قىينايدۇ؟ پەسلەرنى كۆتۈرۈپ، ئەزىزلەرنى يەرگە ئۇرىدۇ؟ ئەمسە بۇ قۇتسىز دۇنيا قېرىپ ئەقلىدىن كەتتىمۇ؟!»

بۇ كىتابتا يەنە ئۆگىنىش ۋە بىلىم ئىگىلەش بەختكە ئېرىشىشنىڭ يولى دەپ قارىلىپ، كىشىلەرنىڭ تىرىشىپ ئۆگىنىشى، بىلىم تەھسىل قىلىشى دەۋەت قىلىنىدۇ. مەسىلەن: «سۆزۈمگە بىلىمدىن ئاساس سالىمەن، ئەي دوستۇم، بىلىملىككە ئۆزۈڭنى باغلا. سائادەت يولى بىلىم بىلەن ئېچىلىدۇ، بىلىم ئال، سائادەت يولىنى ئاچ.» «ئالىملار بىلىم بىلەن يۇقىرى كۆتۈرۈلدى، بى-

لمسمزلىك ئەرنى يەرگە چۆكۈردى. بىلىمنى زېرىكمەي ئىزدە، شۇنى بىلگىنكى، ھەق رەسۇل: «بىلىم چىندا بولسىمۇ ئىزدەڭلار» دېگەن».

دەۋر چەكلىمىسى ۋە سىنىپىي چەكلىمە تۈپەيلىدىن، ئاپتور ئەسەردە يەنە «ھەممە ئىش قادىر ئاللانىڭ ئىلكىدە بولىدۇ»، «باينىڭ باي بولۇشى، كەمبەغەلنىڭ كەمبەغەل بولۇشى تەقدىرگە پۈتۈلگەن»، «ئاسماندا ئۇچۇپ يۈرگەن قۇشنىڭ دەرەخكە قونۇشى ياكى قەپەزگە سولىنىشى تەقدىرگە باغلىق» دېگەنگە ئوخشاش ئىدىئالىستىك قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويغان، كىشىلەرنى ئاللاغا شەكسىز چوقۇنۇشقا، ئېتىقاد قىلىشقا، تەقدىرگە تەن بېرىشكە دالالەت قىلغان. لېكىن بۇ قاراشلار كىتابنىڭ ئۆز زامانىسىدىكى ئەھمىيىتى ۋە بەدىئىي قىممىتىگە دەخلى يەتكۈزمەيدۇ①.

تارىخنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا كېيىن يەنە بىرمۇنچە مۇنەۋۋەر ئەسەر ۋە داڭلىق شائىرلار مەيدانغا كەلدى. مەسىلەن، XIV ئەسىردە ئۆتكەن يۈسۈپ سەككاكىنىڭ لىرىك شېئىرى، XV ئەسىردە ئۆتكەن شائىر لۇتفىنىڭ لىرىك شېئىرى ھەم «گۈل ۋە نەۋرۇز» داستانى ۋە باشقىلار. ئۇلار مول تەسىرات ۋە تەسىرلىك ئوبرازلار ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ غەمكىن، چىگىش ھېسسىياتىنى بايان قىلغان، بۇ ئەسەرلەر خېلىلا بەدىئىي تەسىرلەندۈرۈش كۈچىگە ئىگە②.

---

① ئابلەت ئۆمەر: «ئەخمەد يوكنەكى ۋە ئۇنىڭ داستانى «ئەتەبەتۈل ھەقايىق»» «شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1981 - يىل، 3 - سان، ۋېي سۈيىي: «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەر «ئەتەبەتۈل ھەقايىق»»، «كىتابلارغا باھا» (شىنجاڭ) 1980 - يىل، 3 - سان، 30 - 53 - بەتلەر.

② جاڭ يۈ: «شىنجاڭ ئاز سانلىق مىللەتلىرىنىڭ ئەدەبىياتىغا نەزەر» («شىنجاڭ مىللەتلەر ئەدەبىياتى»، 1981 - يىل 1-سان، 185 - 190-بەتلەر).

XVII ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن XVIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىغىچە، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدا خىرقىتى، زەلىلى، نۆبىتى. بولۇپ. يەنە ئۇچ لىرىك شائىر مەيدانغا چىقتى.

خىرقىتى (1634 — 1724) نىڭ ئەسلى ئىسمى مۇھەممەت ئىمىن غوجامقۇلى، خىرقىتى ئۇنىڭ تەخەللۇسى. خىرقىتى 1634 - يىلى ھازىرقى قەشقەر يېكىشەھەر ناھىيىسىنىڭ باغچى يېزىسىدا تۇغۇلغان. ئۇ 37 يېشىدا، يەنى 1670 - يىلى لىرىك داستان «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە» نى ئىجاد قىلغان. بۇ داستان 27 بابقا بۆلۈنىدۇ، 2000 مىسرادىن ئاشىدۇ. ۋەقەلىك «ساباھ»، «قىزىلگۈل»، «بۇلبۇل» دىن ئىبارەت ئۈچ ئوبراز بىلەن باشلىنىپ، بۇلبۇلنىڭ قىزىلگۈلگە ئاشىق بىقارار بولغانلىقى، ساباھنىڭ ئوتتۇرىدا يول ماڭغانلىقى ھېكايە قىلىنىدۇ. داستاندا جانلىق، تەسىرلىك، ئىنچىكە تەسۋىرلەر، شەخسلەشتۈرۈش ۋاستىسى ئارقىلىق ئۇچىنىڭ پىسخىك پائالىيىتى، مىجەز - خۇلقى ۋە ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇرەككەپ زىددىيەتلىك مۇناسىۋەت سۈرەتلىنىدۇ، گۈزەل كىشىلىك ئوبرازى مەدھىيىلىنىدۇ، مۇھەببەت كۈيلىنىدۇ، شۇ ئارقىلىق ھەقىقەتكە، بەختلىك تۇرمۇشقا يېتىش ئۈچۈن چوقۇم بەدەل تۆلەش لازىملىقى توغرىسىدىكى ئاساسىي ئىدىيە ئېچىپ بېرىلىدۇ. داستانىنىڭ تىلى تەسىرلىك، قىزىقارلىق، مەنىسى چوڭقۇر؛ داستانىدىكى ئۈزۈن تەسۋىرلەر ئىنچىكە بولغىنى بىلەن چېچىلاڭغۇ ئەمەس. خىرقىتىنىڭ داستانى يارقىن، مەنىلىك، ئوبرازلىق، تەسىرلىك بولۇپ، شېئىرىيەتتە يېڭى ئۇسلۇب ياراتتى، كېيىنكى شائىرلارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ ئەنئەنىگە ۋارىسلىق قىلدى*.

* لى گوشياڭ، لياڭ شۆجۈڭ: «ئۇيغۇر كلاسسىك شائىرى خىرقىتىنىڭ لىرىك داستانى (مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە) دىن تاللاپ تونۇشتۇرۇش» («شىنجاڭ ئەدەبىياتى»، خەنزۇچەنەشرى 1980 - يىلى، 1 - سان، 76 - 80 - بەتلەر).

زەلىلى (1685 — 1759) يەكەندە تۇغۇلغان، ئۇنىڭ هاياتىدىكى پائالىيەتلىرىدىن بىلىدىغانلىرىمىز ناهايىتى ئاز. ئۇ ئىدىيىۋىلىكى كۆچلۈك، بەدىئىيلىكى يۇقىرى مۇنەۋۋەر لىرىك شېئىرنى كۆپ يازغان. شېئىرىيەتتە ئۇ قوللانغان ژانىر بەك كۆپ، هەر بىر خىل ژانىرنى بىمالال تەتبىق قىلغان. ئۇنىڭ شېئىرلىرىنىڭ تىلى ئۇزۇپ يۇرگەن بۇلۇتتەك، ئېقىن سۇدەك راۋان، يارقىن، تەبىئىي، ناز ـ كەرەشمىدىن خالى، هېكايەتلىرى يوسۇنلۇق، ئېنىق، چۈشىنىشلىك، گېپى ئوچۇق، هەم بەك قىزىقارلىق، شېئىرلارنىڭ تېمىسى كەڭ، ئاپتور ئۆزىنىڭ تۇرمۇش، ۋەتەن، مۇهەببەت توغرىسىدىكى هېسسىياتى ۋە قارىشىنى يازغان، يا قىزغىن مەدهىيە ئوقۇغان، يا چوڭقۇر سېغىنىش ئىزهار قىلغان. ئۇ سېلىشتۇرۇش ۋاستىسىنى قوللانغانلىقتىن، ئاددىي بىر ئىشلارمۇ ئۇنىڭ قەلىمى بىلەن ئاجايىپ جانلىنىپ، كىتابخانلارغا كۆچلۈك ئىستېتىك لەززەت بەرگەن. مەسىلەن، «پەرىشاندۇر كۆڭۈل كاككۇك تاردىدىن ئايرىلدى»؛ «دىمان ئاشۇپتە بولغاي بى ۋەتەن ئەلۋەتتە ـ ئەلۋەتتە»*.

بىز نۆۋىتىنىڭ تۇغۇلغان ئېنىق ۋاقتى، هاياتىدىكى پائالىيەتلىرى توغرۇلۇق هېچنېمە بىلمەيمىز، ئۇنىڭ شېئىرىدا بېرىلگەن مەلۇماتقا ئاساسەن ئۇنىڭ XVIII ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا تۇغۇلغانلىقىنى پەرەز قىلىمىز. ئۇنىڭ مۇناجات ژانىرىدىكى شېئىرلىرىنىڭ تىلى نەپىس، تەسىرلىك، ئۇنىڭدىن چىن مۇهەببەت تەپچىپ تۇرىدۇ. قىلچە قۇرۇق تەسىر تېپىلمايدۇ. بۇ شېئىرلار ئاهاڭى تورلۇق، ئوبرازى تەسىرلىك بولۇپ،

*لى گوشياڭ: «XVIII ئەسىردىكى ئۇيغۇر شائىرى زەلىلىنىڭ شېئىرلىرىدىن تاللاپ تونۇشتۇرۇش». «شىنجاڭ مەدەنىيىتى»، خەنزۇچە نەشرى، 1980 - يىل 9 - سان، 78 ـ 80 - بەتلەر).

كىشىگە تېتىقسىز، يېقىمسىز تۇيۇلمايدۇ①.

بۇ ئۇچ لىرىك شائىرنىڭ لىرىك شېئىرلىرى ئۇزۇندىن بۇيان كىشىلەرنىڭ ئىدىيىسىنى بوغۇپ كەلگەن ئېغىر دىنىي ئاساره‌تنى بۇزۇپ، ئەدەبىي ئىجادىيەتتە يەنە بىر قېتىم گۈللەنگەن يېڭى ۋەزىيەت ياراتتى. ئۇلارنىڭ شېئىرلىرىدا سىياسىي ۋەز سۆزلەنگەنمۇ ئەمەس، ئىلاھقا مەدھىيە ئوقۇلغانمۇ ئەمەس، مۇھەببەت شېئىرى شەكل ئارقىلىق، ئاددىي كىشىلەرنىڭ مۇھەببەت يولىدىكى ئۇيغۇ - خىيالى، خۇشاللىقى ۋە خاپىلىقى، يىغىسى ۋە كۈلكىسى بايان قىلىنغان. بۇ شېئىرلاردا ئىپادىلەنگەن مۇھەببەت چىگىش هەم قىزغىن، مۇھەببەت ئىزهار قىلىش ئۇسۇلى ئەگىتمە، يېپىق، تىلى گۈزەل، قايتا - قايتا ئوقۇسا، كىشىلەرگە كۈچلۈك بەدىئىي تەسىر كۆرسىتىدۇ②.

ئابدۇرېھىم نىزارى XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە ياشىغان داڭلىق شائىر. ئۇ 1770 - يىلى شىنجاڭ قەشقەر بۇلاق بېشىدا بويۋاچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان، 1848 - يىلى قەشقەردە ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ ئاساسلىق ئەسىرى — «مەفتە داستان». بۇ توپلام شائىرنىڭ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدىكى، شۇنداقلا ئۇنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى ۋاينغا يەتكەن دەۋردىكى ئەسەرلىرىدۇر. ئۇنىڭ داستانلار توپلىمى «رابىيە - سەئىدىن»، «پەرهات ۋە شېرىن»، «لەيلى ۋە مەجنۇن»، «ۋاھۇق - ھۇزرا»، «مەھزۇن - گۈلنىسا» قاتارلىق ئەسەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. 4800

---

① لى گوشياڭ: «ئۇيغۇرلارنىڭ XVIII ئەسىردىكى ئوچ لىرىك شائىرى هەققىدە»، («غەربىي شىمال مىللەتلەر شۆيۈەنى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1979 - يىل 1 - سان، 65 - 76 - بەتلەر).

② جاڭ يۈ: «شىنجاڭ ئاز سانلىق مىللەتلىرى ئەدەبىياتى توغرىسىدا پاراڭ».

مسرا شېئىردىن تەركىب تاپىدۇ. بۇ شېئىرلار ئاروز ۋەزىندە يېزىلغان، بۇ شېئىرلاردا ئاساسەن چىن مۇھەببەت، دوستلۇق، ساداقەت مەدھىيىلىنىدۇ، ئىشچانلىق، باتۇرلۇققا ئوخشاش ئالىيجانابخىسلەتلەر كۆيلىنىدۇ. داستاندىكى باش قەھرىمانلارنىڭ بىرىمۇ پاجىئەلىك تەقدىردىن قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ. ئاپتور مۇھەببەت پاجىئەسى ئارقىلىق فېئودالىق تۈزۈمنى سۆكىدۇ، ئادەمدە ئەركىنلىك هوقۇقى، بەختلىك تورمۇش كەچۈرۈش هوقۇقى بولۇشى لازىملىقىنى مۇئەييەنلەشتۈردۇ، شۇڭا بۇ داستانلار فېئودالىلىققا قارشى دېموكراتىيە خاهىشىغا، تەرەققىيپەرۋەرلىك ئەهمىيىتىگە ئىگە.

ئابدۇرېهىم نىزارىنىڭ ئېپىك داستانى «رابىيە - سەئىدىن» ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىيات تارىخىدىكى تۈزۈماس چېچەك. بۇ داستاندا مۇھەببەت رىشتى تۇتقا قىلىنىپ، فېئودالىق تۈزۈمنىڭ چىرىكلىكى غەزەپ بىلەن شىكايەت قىلىنغان، فېئودال ۋاكىلى - گۇڭلارنىڭ زالىملىقى رەهىمسىز ئۇچۇقدالغان، رابىيە - سەئىدىن دېگەن ئىككى ياشنىڭ ساپ، چىن مۇھەببىتى ۋە فېئودال هۆكۈمران سىنىپلارغا باتۇرلارچە قارشى چىققان ئېسىل پەزىلىتى قىزغىن مەدھىيىلەنگەن. رابىيە بىلەن سەئىدىننىڭ ئوبرازى چوڭقۇر تېپىك ئەهمىيەتكە ئىگە. ئۇلارنىڭ ئېچىنىشلىق تەقدىرى فېئودالىق جەمئىيەتتىكى ئەركىنلىكتىن مەهرۇم بولغان، خورلۇقنى تۇيغۇچە تارتقان، ئۆمرى هەسرەتتە ئۆتكەن يىگىت - قىزلارنىڭ ئورتاق تەقدىرىنى ئەكس ئەتتۈردۇ. بۇ داستاننىڭ ماتېرىيالىرى راست هېكايىدىن ئېلىنغان. بۇ هېكايە جەنۇبىي شىنجاڭ يېزىلىرىدىكى ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى ئارىسىدا هازىرغىچە كەڭ تارقالىپ كەلمەكتە.

ئابدۇرېهىم نىزارىنىڭ ئىجادىدا ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى يېڭى بىر باسقۇچقا كۆتۈرۈلگەن. ئۇ مول، زور ئەهمىيەتكە

ئىگە ئىجتىمائىي تەمىنى شېئىرىيەتكە ئېلىپ كىرىپ، شېئىر ئىجادىيىتىنى خەلقنى، رېئال تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرۈش يولىغا سېلىپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن*.

XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىيات تارىخىدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا، چارروسىيىنىڭ ئىلغا تاجاۋۇز قىلغانلىقىغا قارشى شېئىر، قوشاقلار مەيدانغا كەلدى. مەسىلەن، مەللا بىلال بەننى موللا يوسۇپنىڭ ئىلدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ چىڭ سۇلالىسىگە قارشى 1864 - يىلىدىكى كەڭ كۆلەملىك قوزغىلىڭىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئېپىك داستانى «غازات دەر مۇلۇك چىن». شائىر 1822 - يىلى ئىلدا تۇغۇلغان. شائىر بۇ داستاندا ئاددىي تىل ئارقىلىق ئەمگەكچى خەلقنىڭ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىغاقارشى قەھرىمانە كۈرەشلىرىنى قىزغىن مەدھىيىلىگەن. شۇنىڭدەك، ئۆز مىللىتى ئىچىدىكى ھۆكۈمرانلارنىڭ ھوقۇق تالىشىش يولىدا قىلغان ھەرخىل جىنايى ھەرىكەتلىرىنىمۇ رەھىمسىز سۆككەن. بۇ شېئىرلار توپلىمى ئۇيغۇرلارنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىنى تەتقىق قىلىش ئۈچۈن بىزنى نۇرغۇن قىممەتلىك تارىخىي پاكىتلار بىلەن تەمىنلەيدۇ. يەنە ئالايلى، شائىر سېيىت مۇھەممەت شىنجاڭ ئالىتوپىلاڭ بولۇپ تۇرغان، چارروسىيە ئىلىنى بېسىۋالغان دەۋردە ياشىغان. شائىر 1864 - يىلىدىكى ئىلى دېھقانلىرى قوزغىلىڭىنى ئۆگىنىپ، چارروسىيىنىڭ ئىلىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى قوزغىلىڭىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ، چارروسىيىنىڭ تەھدىتى بىلەن يەتتە سۇ ئۆلكىسىگە بارغانلىقىنى دەردىنى تارتىپ، «تەمەخورنىڭ تەلىپى» دېگەن داستانىنى ۋە قىسقا لىرىك شېئىرلارنى يازغان. شائىر

* «ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ مۇھەببەت داستانلىرىدىن تاللانما» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 - يىل خەنزۇچە نەشرى.

قاراڭغۇ فېئودالىق جەمئىيەتتە ھۆكۈمران سىنىپلارغا يېلىنىش بىلەن نىجاتلىق يولى تاپقىلى بولمايدىغانلىقىنى يالقۇنلۇق تىل ۋە قانلىق پاكىتلار بىلەن كۆرسەتكەن. شائىر ئەمىلىكنى كۆز-لەپ، خورلۇقتا سەۋر قىلىش باتۇرلۇق ئەمەس، ھەقىقىي باتۇر-لۇق مەردانىلەرچە ئۆلۈش. دەرۋەقە، كۈرەش «ھالاكەت» كە ئېلىپ بارىدۇ، لېكىن، خەلق بىردەك ئىتتىپاقلاشسىلا غەلىبىگە ئېرە-شىدۇ، دەپ ئېنىق كۆرسەتكەن. شائىر خەلقنىڭ مەيدانىدا تۇرۇپ، خەلقنىڭ ئۆز ۋاقتىدىكى پىكىر - ھېسسىياتىنى ھەققىي تىۋارده ئەكس ئەتتۈرگەن، قاباھەتچىلىككە قارشى رەھىمسىز كۈرەش قىلغان. تېخنىمۇ قىممەتلىكى شۇكى، ئۇنىڭ شېئىرلىرىدا ئۇلۇغ ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيە ئۇرغۇپ تۇرىدۇ، ۋەتەن بىرلىكىنى قوغداش، مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى تىلەش نىيىتى گەۋدە-لىنىپ تۇرىدۇ. بۇ مەزگىلدە چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ تاجا-ۋۇزچىلىق كېڭەيمىچىلىك جىنايىتىنى بايان قىلىدىغان، خور-لانغان، بۇلانغان، قىرىلغان، قوغلانغان ۋە خانەۋەيران بولغان ھەر مىللەت خەلقىنىڭ غەزىپىنى ۋە قارشىلىقىنى ئەكس ئەتتۈ-رىدىغان، روسىيىگە ھەيدەپ ئاپىرىلغان كىشىلەرنىڭ يۇرتىدىن ئايرىلىپ، قۇلۇغا ئايلىنىپ قالغاندىن كېيىنكى ئازاب - ئوقۇبىتى ھەم ۋەتەنگە، ئۆز قەدىردانلىرىغا بولغان سېغىنىشىنى ئىزھار قىلىدىغان بىر قىسىم قوشاقلار مەيدانغا كەلگەن*.

XX ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرى جۇڭگو كوممۇنىستىك پار-تىيىسى شىنجاڭدىكى ھەرقايسى مىللەتلەر ئىچىدە ئىنقىلابىي

---

* خانده مېر: «ئۇيغۇر خەلقنىڭ ئۇلۇغ شائىرى موللا بىلال بىننى موللا يۈسۈپ» («تىل - يېزىق ۋە تارىخ مەسىلىسى»)؛ لەن يى: «خەلقنىڭ غېمىنى يېيىش، خەلق ئۈچۈن كۈرەش قىلىش ــ سېيىتنىڭ شېئىرى (تەمەخورنىڭ تەلىپى)» («گۈلىس-تان»، 1980 - يىل، 4 - سان، 25 - 26 - بەتلەر).

پائالىيەتلەرنى پائال قانات يايدۇردى.

جۇڭگو كومپارتىيەسىنىڭ بىۋاستە يېتەكچىلىكىدىكى باشقا مىللەتلەرنىڭ ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش يولىدا نۇرغۇن خىزمەت ئىشلىدى، ئىنقىلابىي ئىدىيە ۋە ئىنقىلابىي ئەدەبىياتنىڭ ئۇرۇقىنى شىنجاڭنىڭ زېمىنىغا چاچتى. ئۇيغۇرلارنىڭ نۇرغۇن ياش شائىرلىرى ۋە يازغۇچىلىرى ئىلغار ئىدىيىنى قوبۇل قىلىپ، نۇرغۇن نادىر ئەسەرلەرنى يېزىپ، خەلق ئاممىسىنى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ۋەتەن پەرۋەرلىك ھەرىكىتىگە پائال قاتنىشىشقا، ۋەتەنگە خىيانەت قىلىپ تەسلىم بولۇشقا قارشى تۇرۇشقا، شېڭ شىسەي ۋە گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچىل قانلىق ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرۇشقا قوزغىدى.

جۇڭگو كومپارتىيەسىنىڭ بىۋاستە يېتەكچىلىكى بىلەن ئۆسۈپ يېتىلگەن ئاتاقلىق ئۇيغۇر شائىرى لۇتپۇللا مۇتەللىپ ئەنە شۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى بىر بايراق ئىدى.

لۇتپۇللا مۇتەللىپ 1922 - يىلى ئىلىنىڭ نىلقا ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. 1932 - يىلى غۇلجىدىكى تاتار مەكتىپىگە ئوقۇشقا كىرگەن، تۆت يىلدىن كېيىن ئىلى رۇس ئوتتۇرا مەكتىپىگە كىرگەن. مەكتەپتە رۇس كلاسسىكلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى ئوقۇغان تەسىر ئالغان ۋە ئىجادىيەت پائالىيىتىنى باشلىغان. 1937 - يىلدىن باشلاپ «ئىلى گېزىتى» دە شېئىر ئېلان قىلغان. 1939 - يىلى ئۇرۇمچىگە كېلىپ ئۆلكىلىك سىفەن مەكتىپىگە ئوقۇشقا كىرگەن. 1941 - يىلدىن 1943 - يىلىغىچە «شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسىدە ئىشلىگەن. بۇ مەزگىلدە جۇڭگو كومپارتىيەسىنىڭ ئىنقىلابىي ئىدىيىسىدىن تەربىيە ئېلىپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش — ۋەتەننى قوتقۇزۇش

تېما قىلىنغان نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازغان. ئۇنىڭ شېئىرلىرىدىن «يىللارغا جاۋاب»، «تۆن يېرىپ ئىزلار باسقاندا»، «لېنىن شۇنداق ئۆگەتكەن»، «قىزىل گۈلگە پۈركەلگۈچە يەر - جاھان»، «ماي - كۆرەشچان ئاي» نى، داستانلىرىدىن «مۇھەببەت ھەم نەپرەت» نى؛ سەھنە ئەسەرلىرىدىن «چىمەنگۈل»، «كۆرەش قىزى»، «بورانىدىن كېيىنكى ئاپتاپ»، «سامساق ئاكاڭ قايناپدۇ» نى؛ ئەسىرلىرىدىن «ئەجەل ھودۇقۇشىدا»، «پادىشاھ ساۋرايلىرى» ئېغىر ھەسرايدۇ» لارنى كۆرسىتىش مۇمكىن. 1943 - يىلى، ئۇ ئاقسۇ گېزىتخانىسىغا يۆتكىلىپ بارغاندىن كېيىن، ئىنقىلابىي پائالىيەتنى داۋاملاشتۇردى. 1945 - يىلى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى بىلەن دېھقانلارنىڭ قوراللىق قوزغىلىڭىغا ئاكتىپ قاتنىشىپ ۋە تەشكىلاتچىلىق قىلغاندى، بەختكە قارشى مەخپىيەت ئاشكارىلىنىپ قېلىپ، قولغا ئېلىنىپ 1945 - يىل 9 - ئايدا، 23 يېشىدا مەردانىلارچە قۇربان بولدى. لۇتپۇللا مۇتەللىپ سادىق ۋەتەنپەرۋەر جەڭچى ئىدى، ئۇ ئۆزىنىڭ ياش ھاياتىنى ۋەتەننىڭ ئازادلىق ئىشىغا تەقدىم قىلدى، ئۇنىڭ ئەسەرلىرى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئىچىدە زور تەسىر قوزغىغانىدى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا ئاساس سېلىپ بەرگەنىدى. مۇتەللىپنىڭ 1938 - يىل 10 - ئايدا يازغان «جۇڭگو» دېگەن شېئىرىدا ئۇنىڭ ئۇلۇغ ۋەتەننى كۆيلەش، ھەر مىللەت خەلقىنى ۋەتەننى قوتۇلدۇرۇش يولىدا باتۇرلارچە كۈرەش قىلىشقا ئۈندەشتىن ئىبارەت ۋەتەنپەرۋەرلىك قىزغىنلىقى ئىپادىلەنگەن. شائىر مۇنداق دەپ يازىدۇ:

جۇڭگو.....
جۇڭگو! ئانا ۋەتىنىمىز سەندۇ،

چۈنكى بىز مىليونلىغان خەلق
سېنىڭ ئوماق قوينۇڭدا،
ساپ ھاۋاڭدا چوڭ بولغان؛
تېپىپ سېنىڭدە ئەقىل،
ئۆزىمىزنى تونۇپ ئوڭ بولغان.
ئىخ!
شۇڭلاشقا جۇڭگو،
بىزنىڭ بويىمىزدا تۇغمەس قەرزىڭ بار،
ئۇنى بىز مۇكەممەل قىلىمىز ئادا،
بۇ يولدا جېنىمىز پىدا.

1942 - يىلدىن كېيىن، شېڭ شىسەينىڭ ئەكسىيەتچىل قىياپىتى ئاشكارىلاندى، كوممۇنىستلار تۇتقۇن قىلىندى، قىرىلىدى. تەرەققىيپەرۋەر كىشىلەر زىيانكەشلىككە ئۇچرىدى، شىنجاڭ بىردىنلا بۇ دۇنيانىڭ دوزىخىغا ئايلاندى. مۇتەلىپنىڭ 1943 - يىلى يازغان «يىللارغا جاۋاب» دېگەن شېئىرى ئىنقىلابىي قۇربانلارغا بىلدۈرگەن تەزىيە، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىللىرىگە قايتۇرۇپ ئۇرۇلغان نەشتەر بولۇپ، ئۇنىڭدا ئاپتورنىڭ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىللىرى بىلەن ئاخىرغىچە كۈرەش قىلىش ئىرادىسى بىلدۈرۈلگەنىدى. ئاپتور مۇنداق دەپ يازىدۇ:

ئاخشام بەخت ئۈچۈن قۇربان بولغانلار،
قەبرىسىنى يادلاپ گۈللەر ياپىدۇ.
.....

قەبرىماسمەن كۆرەشنىڭ كەسكىن چېغىدا،
شېئىرىم يۈلتۈز بولۇپ يانار ئالدىمدا،
.....

يىللار، مەيدەڭنى تۆتۈپ قاقاقلاپ كۈلمە،
ئالدىڭدا قىزىرىشتىن ئارتۇق كۆرسەن ئۆلۈمنى.
قېرىتسەن دەپ ئارتۇق كۆڭۈل بۆلمە،
ئاخىرقى جەڭگە ئاتاپ قويارمەن ئوغلۇمنى.
.....

ئازادلىقتىن كېيىن، بۇ سادىق ۋەتەنپەرۋەر جەڭچىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن، 1952 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ئۇنىڭ «مۇھەببەت ھەم نەپرەت» دېگەن شېئىرلار توپلىمىنى نەشر قىلدى.

نىم شېھىت (1906 — 1972 - يىللىرى) — ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى يەنە بىر مەشھۇر شائىر. ئۇ 30 - يىللارنىڭ بېشىدا شىئېر ئىجادىيىتىگە كىرىشىپ ھەم ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىققا قارشى كۈرەشكە قاتنىشىپ، كونا جەمئىيەتنىڭ قاراڭغۇلۇقىنى پاش قىلىدىغان، يورۇقلۇقنى كۈيلەيدىغان، ئەركىنلىككە تەلپۈنىدىغان نۇرغۇن لىرىك شېئىرلارنى يازغان، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدىكى فېئودال ئىستىبداتلىققا قارشى تۇرىدىغان، مۇھەببەت ئەركىنلىكىنى كۈيلەيدىغان داستانلارنى توپلاپ رەتلىگەن. مەسىلەن، «مادارا ئەئزەم» «ئەنۋارۇلھۇدا» دېگەن ئىككى شېئىرلار توپلىمى كېيىن گومىنداڭ تەرىپىدىن چەكلەنگەن. ئۇ ئاقسۇ گېزىتخانىسىدا مۇتەللىپ بىلەن بىللە ئىشلىگەن مەزگىلدە، مۇتەللىپتىن تەسىر ئالغان. ئۇ ۋەتەننى سۆيەتتى، ۋەتەننىڭ تەقدىرىگە كۆڭۈل بۆلەتتى. ئۇ 1942 - يىلى يازغان «بۈيۈك ۋەتەن» دېگەن شېئىردا مۇنداق دەپ يازىدۇ:

بۈيۈك جۇڭگو سېنىڭ بەش مىڭ يىللىق ئۇزۇن
تارىخىڭ بار،

كۆمۈش سۇلار، ئالتۇن تاغلار، پايانسىز ئورمان،
باغلىرىڭ بار.
تۇرلۇك مەدەن، نېفىت، كۆمۈر، ھېچ تۈگىمەس
بايلىقىڭ بار،
يەر شارىنى تويدۇرغۇدەك كەڭرى مۇنبەت تۈپرـ
قىڭ بار.

.....

بۈيۈك ۋەتەن، مېنىڭ ئانام،
سېنىڭ بارلىقىڭ خەلققە بولغاچ،
مەنسۇپ غەلبە چوقۇم خەلققە،
ۋەتەن سەن گويا ئويغانغان يولۇاس.

.....

ئازادلىقتىن كېيىن، شائىر ئۇلۇغ ۋەتەننى، ئۇلۇغ كومۇـ
نىستىك پارتىيىسىنى ۋە ھەر مىللەت خەلقىنىڭ داھىيسى ماۋ جۇـ
شىنى تولۇپ - تاشقان قىزغىنلىق بىلەن مەدھىيىلىدى.
رېئال كۆرەشتىكى چوڭ تېمىلارنى ئاددىي، ئېنىق تىل
بىلەن، تەبىئىي، يارقىن تۈس بىلەن، يېقىملىق ھەم يوشۇرۇن
مەنىلىك ئۇسلۇب بىلەن لىرىك شېئىر بىلەن ئىپادىلىدى.
ئۇنىڭ شېئىرلىرى ھەم قاينىق، كۆتۈرەڭگۈ، ھەم يالىڭاچ
ئەمەس. ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ كلاسسىك شېئىرىيىتىگە ۋە خەلـ
ئەدەبىياتىنىڭ ئېسىل ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇيغۇرلارـ
نىڭ شېئىر ئىجادىيىتىدە ئالدىنقىلارغا ۋارىسلىق قىلىش، كې
يىنكىلەرگە يول ئېچىش رولىنى ئويناندى.*

* گې يىڭ تەرجىمە قىلغان: «نەم شېھىت شېئىرلىرى» شىنجاڭ خەلـ
قى نەشرىياتى، 1981 - يىل خەنزۇچە نەشرى.

2. تىياتىر

تىياتىر ئۇيغۇر سەنئىتىنىڭ قويۇق مىللىي ئالاھىدىلىككە، ئۆزىگە خاس يەرلىك تۇسكە ئىگە يېڭىدىن گۈللەنگەن بىر تارمىقى.

مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدىن بۇرۇن، يەكەن، كۇچا، ئىلى، چۆچەك قاتارلىق جايلاردا تىۋى - مەرىكە بولغاندا، خەلق ئىچىدىكى ئەلنەغمىچىلەر جەمئىيەتتىكى بەزى نامۇۋاپىق ئەھۋاللارنى ئۇچۇقدايدىغان، پاش قىلىدىغان ۋە رەھىمسىز مەسخىرە، مازاق قىلىدىغان كىچىك ئوپېرالارنى تەييارلاپ ئويناپتتى. بۇ ئويۇنلار سەھنە تېخنىكىسى جەھەتتە تېخى جىق خام بولسىمۇ، لېكىن تىياتىر سەنئىتى جەھەتتە تاشلانغان دادىل قەدەم ئىدى.

جۇڭگو كومىمۇنىستلىرىنىڭ شىنجاڭدىكى پائالىيىتىگە ئەگىشىپ، تىياتىر پائالىيىتى جانلىنىشقا باشلىدى. 1934 - يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ قارىمىقىدا سانايىنەپسە شىنجاڭ مەدەنىيەت جەمئىيىتىنىڭ رەھبەرلىكىدە پائالىيەت ئېلىپ باردى. ئۇرۇمچى، قەشقەر، ئىلى قاتارلىق جايلاردا كۇلۇب بىنا قىلىنىپ، تىياتىر سەنئىتى تەرەققىي قىلىشقا باشلىدى. جۇڭگو كومىمۇنىستلىرى ۋە بەزى تەرەققىيپەرۋەر خەنزۇ دراماتورگلىرى ئۇيغۇرلاردىن بىر تۈركۈم تىياتىر خادىملىرىنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈردى، تەجرىبەتىياتىر ئۆمىكى قۇردى. ئۇيغۇرلارغا يارەملىشىپ بىر قىسىم مۇنەۋۋەر تىياتىرلارنى توپلىدى، رەتلىدى ۋە ئىجاد قىلىدى ھەم سەھنىلەشتۈردى. مەسىلەن، 1939 - يىلى، جاۋ دەن ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى قارىمىقىدىكى سانايىنەپسىدىن خەمىت ھېكىم يازغان چوڭ تېپتىكى مۇزىكىلىق دراما «ئانارخان»، مۆمىن يازغان كومېدىيە

«قابىل پېرىخۇن» نى رېپېتتىسىيە قىلىش ۋە سەھنىلەشتۈرۈشكە كونكرېت ياردەم بەرگەن ۋە يېتەكچىلىك قىلغانىدى. 1940 - يىلى جاۋ دەننىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئۆلكىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى مەدەنىيەت كۇلۇبىدا «چېلىش، ۋەتەن» دېگەن چوڭ تېما-تىكى دراما-نى ئويناپ چىقتى. بۇ دراما ئىۋرۇمچىنى چاڭ كەلـ تۈردى، بېلەت قولدىن قولغا تېگىشمەي كەتتى، ھەر كۈنى نەچچە يۈز تاماشىچى بېلەت ساقلاپ كۈلۈبنىڭ ئالدىدىن كەتمىدى. شېڭ شىسەي قوراللىق ساقچى چىقىرىپ بۇ دراما-نى چەكلىدى، ئۇنى نەنمېندىكى مەدەنىيەت كۇلۇبىدا قويدۇرمىدى. 1940 - يىلنىڭ ئاخىرىدىن 1941 - يىلنىڭ بېشىغىچە ئۆلـ كىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى قارىمىقىدىكى سانايىنەپىسە ئۇرۇم-چىدە «غېرىب - سەنەم»، «ئارشىن مال ئالان» ئوپېرالىرىنى ئويناندى. ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇرۇمچىدىكى ھەر قايسى مىللەتلەر-نىڭ سەھنە تېياتىرلىرى يامغۇرىدىن كېيىنكى بامبۇكتەك كەينى كەينىدىن مەيدانغا چىقتى. ھەممىدىن ئاۋۋال لۇتپۇللا مۇتەلـ لىپ «چىمەنگۈل» دېگەن چوڭ تېپتىكى دراما بىلەن «سا-ساق ئاكاڭ قايتايدۇ» دېگەن كومېدىيىنى يازدى؛ ئەخمەت زې-يائىنىڭ «رابىيە - سەئدىن» دېگەن سەھنە ئەسىرى، قاسىمجان قەمبىرىنىڭ «زەينەپكە تۆھمەت» دېگەن سەھنە ئەسىرى، شۇكۈر يالقۇنىڭ «شائېخەي كېچىسى» دېگەن دراما-سى ۋە «شارلاتان» دېگەن كومېدىيە-سى مۇشۇ مەزگىلدە مەيدانغا كەلگەن. بۇ تېيا-تىرلار سەھنىدە ئويناڭلىقىدىن كېيىن، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشكەن، شۇ مەزگىلدە ئۇرۇمچىدىكى تېياتىر سەھـ نىلىرى مىسلىسىز گۈللەنگەنىدى.

ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى قارىمىقىدا سانايىنەپىسە قۇرۇ-لۇپ، تەرەققىيپەرۋەر زاتلارنىڭ ئاكتىپ قوللىشى ئارقىسىدا، ئۇزۇنغا قالمايلا بىر تۈركۈم سەنئەت ماھىرلىرىنى جەلپ قىلـ

دی ۋە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى بىلەن سانايىنەپسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، غۇلجا شەھىرىدە مەكتەپلەرنى ئاساس قىلىپ، نۇرغۇن سەنئەت گۇرۇپپىلىرى قۇرۇلۇپ، ئىلىنىڭ ئۆز ۋاقتىدىكى داڭلىق سەنئەتچىلىرىدىن زور بىر تۈركۈم كىشى يېغىلدى.

سانايىنەپسە دائىم چوڭراق باغ ۋە مەكتەپلەردە سەھنە ياساپ ئويۇن قويىاتتى. سانايىنەپسە باشتا ئاساسەن خەلق ئىچىدىكى ناخشا ـ ئۇسسۇللارنى ۋە جەمئىيەتتىكى قاراڭغۇلۇقنى پاش قىلىدىغان كىچىك كومېدىيىلەرنى ئويناتتى. كېيىن «قانلىق داغ»، «يېتىملار يېشى»، «يالغان تېۋىپ» ۋە «ئەمەت بەگ» دېگەن تىياتىرلارنى، ئاندىن يەنە گوگولنىڭ «ئۆيلىنىش»، «ھاراق ئىچكەنىنىڭ جاجىسى» دېگەن دراما ئەسەرلىرىنى ئويناتتى. 1936 ـ يىلى سەنئەت ئىشلىرى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ راۋاجلاندى، ھەر مىللەتنىڭ كۇلۇبلىرى قۇرۇلۇپ، چوڭ تېپتىكى سەھنە تىياتىرلىرىنى ئويناشقا ئورۇن بار بولدى. شۇ يىل ئاخىرىدا، سانايىنەپسە «قانلىق داغ»، «ئارشىن مالئالان» دېگەن تىياتىرلارنى ۋە كوللېكتىپ رەتلىگەن، ئۆزگەرتىپ ئىشلىگەن ئوپېرا «غېرىب ـ سەنەم»، «پەرھاد ـ شىرىن»، «نوزۇگۇم» لارنى مۇۋەپپەقىيەتلىك سەھنىلەشتۈردى. كېيىن يەنە بىر تۈركۈم ئايال ئارتىستلار ئارقا ـ ئارقىدىن سەھنىگە چىقىپ ئويۇن ئويناندى. 1942 ـ يىلىدىن كېيىن، يەنە بىر تۈركۈم تىياتىر سەھنىلەشتۈرۈلدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ ئەسەرلىرىدىن باشقا يەنە، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ قاتارلىق كىشىلەر تەرجىمە قىلغان «جۇڭگو پارتىزانلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى»، «ئۆزىنىڭ مۇھىتى» دېگەن ئەسەرلەر، زۇنۇن قادىرنىڭ «غۇنچەم»، «باي بىلەن مالاي»، «پېرىخۇن»، «يۇسۇپ ئەخمەت» دېگەن دراما ئەسەرلىرى بار. بۇ ئەسەرلەردىن بەزىلىرىدە پاك مۇھەببەت، نىكاھ ئەركىنلىكى

ۋە ۋەتەنپەرۋەرلىك روھ مەدھىيىلەنگەن، بەزىلىردە پاجىئەلىك سىنىپىي زۇلۇمنىڭ ماھىيىتى پاش قىلىنغان. شۇ زامانلاردا بۇ ئەسەرلەر خەلقنى تەربىيىلەش ۋە ئويغىتىش، ئەكسىيەتچىلەرگە قارشى كۈرەش قىلىشقا قوزغاشتا چوڭ رول ئويناغان. 1944 - يىلى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى پارتىلىغاندىن كېيىن، سانايىنەپىسىنىڭ خىزمىتى ۋاقتىنچە توختىدى، سەنئەتچىلەرنىڭ كۆپ قىسمى گومىنداڭنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۈرەشكە ئاتلاندى. 1946 - يىلى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى ئۇرۇشتىن بۇرۇن سەنئەت خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغان كىشىلەرنى يىغىپ، يېڭىدىن سانايىنەپىسە قۇردى. ئۇزۇن ئۆتمەي سانايىنەپىسىنىڭ نامى ئىتتىپاق تىياتىرىغا ئۆزگەرتىلدى. ئىتتىپاق تىياتىرى ھال سوراش ئۆەمكى تەشكىلىپ، بورتالا، جىڭ، كەڭساي، شىخو، ماناس قاتارلىق جايلارغا بېرىپ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ كومانداىر - جەڭچىلىرىدىن ھال سوراپ ئويۇن قويۇپ بەردى*.

ئازادلىقتىن كېيىن، ئۇيغۇر تىياتىرچىلىقىدا، «ھەممە گۈللەر تەكشى ئېچىلسۇن، ھەممە ئېقىملار بەس - بەستە سايرىسۇن» دېگەن فاڭجېنىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، ئۇيغۇرلاردىن بىر تۈركۈم تىياتىر خىزمەتچىلىرى يېتىشتۈرۈلۈپ، ئۇيغۇر تىياتىرچىلىقىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن ئاساس سېلىندى. زۇنۇن قادىرنىڭ «غۇنچەم» دېگەن دراممىسى (1956 - يىلى مەملىكەت بويىچە دراما ئىجادىيىتى بويىچە مۇكاپاتقا ئېرىشكەن)، بۇرھان شەھىت

---

* سىراجدىن زۇپەر: «يولداش جاۋ دەننىڭ شىنجاڭدىكى ھاياتىدىن پارچىلار» «شىنجاڭ ئەدەبىياتى»، 1980 - يىل 12 - سان، 52 -، 55 - بەتلەر؛ ئابدۇۋۇھىلى جارۇللايوۋ، مەتنىمىن ھۇشۇر: «ئىلىدا ئۇيغۇرلارنىڭ تىياتىر چىلىق تارىخى توغرىسىدا مۇلاھىزە» «شىنجاڭ سەنئىتى»، 1981 - يىل 3 - سان، 81 -، 84 - بەتلەر.

دىنىڭ «يالقۇنتاغ غەزىپى» دېگەن ئوپېراسى ھەمدە «غېرىب - سەنەم» قاتارلىق ئوپېرالار تەسىرى بىرقەدەر چوڭ ئەسەرلەردۇر. ھەرقايسى شەھەرلەردە تىياتىرخانىلار ياسىلىپ، ئۇيغۇر تىياتىرچىلىقىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ياخشى شارائىت ھازىرلاندى.

3. مۇزىكا

ئۇيغۇر مۇزىكىچىلىقى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولۇپ، قەدىمكى شىنجاڭ مۇزىكىچىلىقىنىڭ داۋامى ۋە راۋاجىدۇر. كۈسەن مۇزىكىسى، سۇلى مۇزىكىسى، قۇجۇ مۇزىكىسى، ئۇدۇن مۇزىكىسى، ئىۋىرغول (قۇمۇل) مۇزىكىسى ۋە ياپىبان مۇزىكىلىرى داڭلىق مۇزىكىلاردۇر. ئۇلارنىڭ ئىچىدە داڭقى ۋە تەسىرى ئەڭ چوڭى كۈسەن مۇزىكىسى. بۇ مۇزىكىلار ئۇزۇ ۋاقتىدا دۆلىتىمىزدىكى ھەرقايسى مىللەتلەر ئارىسىدا تارقىلىپ، ۋەتىنىمىزنىڭ مۇزىكا چىلىقىغا، مەدەنىيىتىگە مۇھىم تۆھپە قوشقان. قەدىمكى زامانىدا ئۇيغۇر ئالىملىرى مۇزىكىچىلىق توغرىسىدا نۇرغۇن مەخسۇس ئەسەرلەرنى يازغان. مەسىلەن، «مۇزىكا قامۇسى»، «مۇزىكا نوغرىسىدا»، «مۇزىكىنىڭ ئاچقۇچى»، «تاۋارىخى مۇسقىيۇن» ۋە باشقىلار. لېكىن بۇ ئەسەرلەرنىڭ كۆپ قىسمى يوقىلىپ كەتكەن، بىزگە يېتىپ كەلگەنلىرى كۆپ ئەمەس.

خوتەنلىك موللائىسمەتولا مولىلانىبەتۇلا مۆجىزى 1855 — 1856 - يىللىرى (ھىجرىيە 1271 - يىلى) يازغان «تاۋارىخى مۇسقىيۇن» — ئۇيغۇر مۇزىكىسى توغرىسىدا ھازىرغىچە بىزگە مەلۇم بولغان بىردىنبىر كىتاب. ئاپتور بىلىمى كەڭ ئالىم ۋە مۇزىكانت بولۇپ، ئۇز ۋاقتىدىكى خوتەن خانىلىقىدىن «بۇلبۇللار شاھى»، «تالانتلىق ئاقسەل ئەدىب» دەپ تەرىپلەنگەن. «تاۋارىخى مۇسقىيۇن» دا، ئاساسلىقى، بەزى ئاتاق-

لىق مۇزىكانت قوشۇمچە ئالىملارنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى ئارقىلىق، ئۇيغۇر مۇزىكىسى ۋە مۇقامنىڭ تەرەققىياتى قىسقىچە بايان قىلىنىدۇ؛ بەزى مۇزىكانتلار توغرىسىدىكى ئەگىسىلەر ئارقىلىق، مۇزىكا ۋە سازنىڭ كىشىلەر روھىغا كۈرسىتىدىغان زور تەسىرى چۈشەندۈرۈلىدۇ. مەزكۇر كىتابتا، قەدىمىي ئۇيغۇر سازى قالۇنى ئوتتۇرا ئەسىردە دۇنياغا تونۇلغان ئالىم ئەبۇناسىر فارابى ئىجاد قىلغانلىقى كۆرسىتىلىدۇ، «مۇشاۋىرەك»، «بايات»، «دوگا»، «سىگاھ»، «پەنجىگاھ» مۇقاملىرىنىڭ «باتۇر»، «چېلىشچى» تەخەلمۇسلۇق ئالىم، مۇزىكانت پالۋان مۇھەممەت كۆچە تۆگىگۈرنىڭ ئىجادى ئىكەنلىكى تىلغا ئېلىنىدۇ. كىتابتا مۇقاملاردىن «مۇشاۋىرەك»، «بايات»، «پەنجىگاھ»، «چاھار زەرىپ»، «يىراق گوبى» «ئىشرەت ئەنگىزى» قاتارلىقلار يېزىلغان بولۇپ، ھازىرقى ئون ئىككى مۇقامدىكى ناملار بىلەن ئاساسەن ئوخشاش. XVI ئەسىردىكى ئايال مۇقامچى، خانىش ئاماننىساخان ۋە مۇزىكانت، ئىسلاھاتچى قادىرخان بۇ كىتابتا تۇنجى قېتىم تىلغا ئېلىنغان. شۇڭا بۇ كىتاب ئۇيغۇر مۇزىكىسىنى تەتقىق قىلىشتا مەلۇم پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە*.

ئۇيغۇر مۇزىكىسى تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان ئەنەنىۋى مۇزىكا — چوڭ تېپتىكى يۇرۇشلۇق مۇزىكا — «ئون ئىككى مۇقام» دۇر. بۇ مۇزىكا تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىغا تارقالغان، ھەرقايسى جاينىڭ ئېيتىش ئۇسلۇبى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. لېكىن ھەممىسىدە ئاساسىي ئاھاڭ ساقلانغان.

---

* ئەنۋەر بايتۇر، خەمىت تۆمۈرلەر ئىلان قىلغان «تاۋارىخى مۇسقىيۇن»، 1982 - يىل مىللەتلەر نەشرىياتى ئۇيغۇرچە نەشرى؛ ياڭ جىنشياڭ تەرجىمە قىلغان «تاۋارىخى مۇسقىيۇن»، «شىنجاڭ ئەدەبىياتى»، 1982 - يىل، 1 - سان، 1 — 7 - بەتلەر.

خاتىرىلەرگە قارىغاندا، XVI ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئىككىنچى ئەۋلاد ھۆكۈمدارى ئابدۇرەشىد خانـ نىڭ خانىشى ئاماننىسا شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئۇستا مۇقامچىلارنى يىغىپ، مۇزىكانت، مۇقامچى قادىرخانىنىڭ باشچىلىقىدا مۇقامنىڭ خەلق ئىچىدە چېچىلىپ ياتقان «چوڭ نەغمە»، «مەشرەپ»، «داستان» دىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ قىسمىنى بىر قېتىم سىستېمىلىق پىششىقلاپ رەتلەپ، قېلىپلاشتۇرۇپ، يۇرۇشلەشتۈرگەن. پۈتۈن مۇقام 170 نەچچە كۈپلىت سەلبقە ۋە مەرغۇلىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ھەممىنى چېلىپ بولۇشقا 24 سائەت كېتىدۇ. ئۇ مۇقەددىمە، تەزە، داستان، مەشرەپ ۋە سەنەملەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ مۇزىكىمۇ، ئۇسسۇلمۇ بولۇشتەك مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئۇنىڭ فورمىسى كۆپ، رىتمى مۇرەككەپ، ناخشا ئاھاڭى بەك مول. بۇ — ئۇيغۇرلارنىڭ بىرنەچچە يۈز يىللىق كۈرەش تۈرمۈشى ۋە مىللىي سەنئەت شەكلىنى پۈتۈنلەي دېگۈدەك مۇجەسسەملەشـ تۈرگەن كاتتا، مۇكەممەل مۇزىكىلىق ئېپىك داستان بولۇپ، ئۇيـ غۇر خەلقى ئىجاد قىلغان، ئىسلامىيەت سىستېمىسىدىكى مۇـ زىكىلار ئىچىدە تۇرى ئەڭ كۆپ، يۇرۇشلۇك نەغمىسى ئەڭ تو- لۇق، مۇزىكا جەھەتتىكى قۇرۇلمىسى ئەڭ مۇكەممەل بىر خىـل سەنئەت، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇزۇن تارىخ جەريانىدا قەدىمكى زامان مۇزىكىسىغا ۋارىسلىق قىلىپ، چەتتىن كىرگەن سەنئەتنى قوبۇل قىلىپ، ئۇلارنى تەدرىجىي يۇغۇرغان، تەرەققىي قىلدۇرـ غانلىقىنىڭ مەھسۇلى*.

ئۇيغۇرلارنىڭ چالغۇ ئەسۋابلىرىمۇ مول ۋە رەڭدار، تۇرى كۆپ، ياسىلىشى سىپتا. ئۇلار قۇرۇلما ۋە چېلىش ئۇسۇلى بو-

* جۇچىڭباۋ: «مۇقام توغرىسىدا قىسقىچە ئىزدىنىش» «شىنجاڭ ئەدەبـ ياتى»، 1981 - يىل 2 -، 3 - سان ۋە 1982 - يىل 1 - سان.

پىچە، پۇۋلەپ چالىدىغان، غىرداپ چالىدىغان، چېكىپ چالىدى-
غان، ئۇرۇپ چالىدىغان تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ، ئۇلارنىڭ تەركىبى
بىرقەدەر مۇكەممەل، ئىجادچانلىقى بىرقەدەر كۈچلۈك. پۇۋلەپ
چالىدىغان ئەسۋابلار نەي، سۇناي، كارناي، بالىمان (ئادەتتە
پىپى دېيىلىدۇ)، قومۇش نەي قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ،
ئۇلار ئىشلىتىلىش دائىرىسى بىرقەدەر كەڭ، ئۇزۇن تارىخقا
ئىگە چالغۇ ئەسۋابلاردۇر. بەزىلەر نەينى مىلادى III ئەسىردىن
بۇرۇن تېيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى جايلاردا تارقالغان دەيدۇ.
شەكلى قەدىمكى كۈسەن نەغمىسىنى ئورۇندىغاندا ئىشلىتىلگەن
بىلى دېگەن سازغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان بىر خىل بالىمان بار.
قىللىق چالغۇ ئەسۋابلار ساتار، غىجەك، قۇمۇل غىجىكى قاتار-
لىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئۇلارمۇ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە.
ساتار تەخمىنەن X - XII ئەسىرلەردە باربىت (ھازىرقى دولان
راۋابى) ۋە قەدىمكى تۈركلەرنىڭ قوبۇزدېگەن چالغۇ ئەسۋابى ئاساسىدا
ياسالغان بولۇپ، «ئون ئىككى مۇقام»دا ئىشلىتىدىغان مەخسۇس
چالغۇ، غىجەك قەدىمكى زاماندا «خارجاك» دېيىلەتتى، ئۇ ياغاچ
تىن يېرىم شار شەكلىدە ياسالغان بولۇپ، ئۇيغۇر ئوركېستىرى
ناخشا، ئۇسسۇلغا تەڭكەش قىلغاندا ياكى ئۆز ئالدىغا چالغاندا
ئىشلىتىدىغان مۇھىم چالغۇ. قۇمۇل غىجىكى ئېرخۇغا ئوخشىشىپ
كېتىدىغان، قۇمۇل خەلقىنىڭ مۇزىكا تۈرمۇشىدا مۇھىم ئورۇن
تۇتىدىغان چالغۇدۇر. چېكىپ چالىدىغان چالغۇ ئەسۋابلار دۇتار،
تەمبۇر، راۋاب، قالۇن ۋە چاڭ قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئا-
لىدۇ. بۇلار ئۇيغۇرلار ئىچىدە چوڭ - كىچىك، قېرى - ياش
ھەممە كىشى ياخشى كۆرىدىغان چالغۇلاردۇر. دۇتار ئىككى تار-
لىق چالغۇ بولۇپ، كۆپىنچە ئۆزى چېلىپ، ئۆزى ئېيتقاندا ئىش-
لىتىلىدۇ، ئاۋازى پەس، يېنىك، يېقىملىق، ھەممە ئۆيدە بولى-
دۇ. تەمبۇر مىللىي تۈسى ئېنىق، ئاۋازى جارانلىق ھەم يېقىم-

لمق چالغۇ بولۇپ، كۆپىنچە يالغۇز ۋە ناخشىغا تەڭكەش قىلىپ چىلىنىدۇ. تەمبۇرنىڭ دەستىسى ئۇزۇن، قارنى ياغاچ تاختا بىلەن قاپلىنىدۇ، دەستىسى ۋە بېشىغا سۆڭەكتىن نەقىش سېلىنىدۇ، بېشى نوگايغا ئوخشىشىدۇ، چىرايلىق ھەم كۆركەم بولىدۇ. ئۇچەي تارا بىلەن پەدە باغلىنىدۇ، پەددىنى يۆتكەشكە بولىدۇ. بەش تال سىم تارا سېلىنىدۇ، ئوڭ چەتتىكى ئىككى تال تارا چېلىش تارىسىدۇر، كۆپىنچە تەمبۇرچىلار پولات سىمنى ئۇچلۇق قىلىپ ئېگىپ ناخۇل ياسايدۇ ۋە ئوڭ قولىنىڭ ئىككىنچى بارمىقىنىڭ تىرنىقىغا ئۆتكۈزۈۋالىدۇ، ئۇنىڭدىن چىققان ئاۋاز ناھايىتى يېقىملىق بولىدۇ. راۋابنۇ ئۇيغۇرلار ئەچىدە بىرقەدەر ئومۇملاشقان سازلارنىڭ بىرى، جەنۇبىي شىنجاڭ تەرەپتە تېخىمۇ كۆپ. راۋاب قەشقەر راۋابى، دولان راۋابى، پادىچى راۋابى دەپ ئايرىلىدۇ. راۋاب كۆپىنچە باشقا چالغۇ ئەسۋابلىرى بىلەن بىللە ناخشا ـ ئۇسسۇلغا تەڭكەش قىلىپ چېلىنىدۇ، يالغۇزمۇ، باشقا سازلارغا قوشۇلۇپمۇ چېلىنىدۇ. قەشقەر راۋابىنىڭ بېشى، دەستىسى ۋە ئەگمىسىگە ھايۋان سۆڭىكىدىن چىرايلىق ھەم مول مىللىي پاسوندا گۈل چىقىرىپ نەقىش قويۇلىدۇ، ئۇنىڭ ئۆزى ھەم مىللىي ساز، ھەم نەپىس سەنئەت بۇيۇمى. قالۇنمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمىي چالغۇلىرىدىن بىرى. ئۇ قەدىمكى زامانىدا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدا «يەتمىش ئىككى تارلىق باربت» دەپ، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە «كارنای» دەپ ئاتىلاتتى. بۇ چالغۇ كۆپىنچە مۇقامدا چېلىنىدۇ، نەغمىدە باشلامچىلىق رول ئويناىدۇ، چېلىش ۋاقتىدا ئوڭ قول بىلەن زەخمەك تۇتۇپ چالىدۇ، سول قول بىلەن تەڭشەك تۇتۇپ ئاۋازنى تەڭشەيدۇ. قالۇننىڭ ئاۋازى جاراڭلىق، يېقىملىق بولۇپ، قەدىمكى «جېڭ» غا ئوخشىشىپ كېتىدۇ، ئاۋازى ئۇنىڭدىن جاراڭلىق. ئۇرۇپ چالىدىغان چالغۇ ئەسۋابلىرى داپ، ناغرا، ساپايى ۋە چاقچۇق (ئادەتتە

تاش دېيىلىدۇ) لارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. داپ ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمىي چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ بىرى، داپ تېيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىغا كەڭ تارالغان، ئوركېستىر ئۇمۇمىي نەغمىسىدە ۋە ناخشا - ئۇسسۇلدا كەم بولسا بولمايدىغان چالغۇ ئەسۋابى. ناغرىنىڭ ئاۋازى چوڭ، يىراق - يىراقلارغا ئاڭلىنىدۇ، ناغرا ئوركېستىرنىڭ ئۇمۇمىي نەغمىسىدە چېلىنىدۇ، ئالاھىدە مىللىي ئۇسلۇبقا ئىگە. ساپايى بىلەن چاقچۇق ئۆزئارا ئۆرۈپ ئاۋاز چىقىرىدىغان چالغۇ ئەسۋابى. ساپاي كۆپىنچە مەشرەپتە سورۇننىڭ قىزىتىپ بېرىش ئۇچۇن چېلىنىدۇ. چاقچۇق دېگىنىمىز ئىككى دانە قاتتىق ياپراقچە تاش بولۇپ، ھەر بىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئون سانتىمېتر كېلىدۇ، ئىككى تاشنىڭ بىر - بىرىگە ئۇرۇلۇشى بىلەن ئاۋاز چىقىدۇ، ئۇنىڭدىن نۇرغۇن خىل رېتىملىق ئاۋاز چىقىپ، ئوركېستىرنىڭ نەغمىسىنى رەڭدار، مول مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە قىلىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي چالغۇ ئەسۋابلىرى ئازادلىقتىن كېيىن تەرەققىياتقا ئېرىشتى، بەزى چالغۇ ئەسۋابلىرى ئىسلاھ قىلىنىپ، ئاۋازىنى دەللەشتۈرۈش، كۈچەيتىش ۋە ئاۋازىنىڭ دائىرىسىنى كېڭەيتىش جەھەتلەردە مەلۇم نەتىجە ھاسىل قىلىندى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يېڭى تۇرمۇشى ۋە روھىي قىياپىتىنى ئىپادىلەيدىغان نەغمىلەردە تېخىمۇ ياخشى رول ئويناىدىغان بولدى*.

ئۇيغۇر خەلقى ئۇزۇن تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا كۆپلىگەن خەلق ناخشىلىرىنى ئىجاد قىلغان ۋە توپلىغان. ئۇلارنىڭ مەزمۇنى مول، شەكلى خىلمۇخىل، ئۇلار ئېنىق مىللىي ئۇسلۇب ۋە رايون ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. بۇ خەلق ناخشىلىرى كۆپرەك ھەرخىل مەشرەپ بەزمىلىرىدە ئېيتىلىدۇ.

* ۋەن تۆكۈش: «ئۇيغۇرلارنىڭ چالغۇ ئەسۋابلىرى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 - يىل خەنزۇچە نەشرى.

ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنى ئەنئەنىۋى ئادەت ۋە مۇزىكا شەكلى بويىچە ئايرىغاندا ئۇنى ئۇچ خىلغا ئايرىش مۇمكىن: بىرىنچى خىلى، قوشاق. ئۇ ئادەتتە ئىككى مىسرالىق ياكى تۆت مىسرالىق بەيىتتىن تەركىب تاپقان بولىدۇ ۋەياكى تۆت مىسرا- نى ئاساس قىلىپ، ئاز - تولا كېڭەيتىلگەن شەكىلدىمۇ بولىدۇ. بۇنداق قوشاق تېيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدا كەڭ تار- قالغان. بۇنىڭ ئىچىدە تارىخىي تېمىدىكى، مەسىلەن، چاروسا- يىنىڭ ئىلىنى ئىشغال قىلىۋېلىپ، خەلقنى مەجبۇر كۆچۈرگەنلىكىگە قارشى قوشاقلار، ياپون باسقۇنچىلىرىنىڭ جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلغانلىقىغا قارشى قوشاقلار بار. ئۇيغۇر خە- لقىنىڭ فېئوداللىق بەگلەرنىڭ ۋە پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى جەبرى - جاپالىق تۈرمۇشىنى ئەكس ئەتتۈرە- دىغان قوشاقلار بار، يەنە مۇھەببەت تۈرمۇشىنى ئەكس ئەتتۈرە- دىغان ۋە فېئوداللىق نىكاھ تۈزۈمىگە قارشى تۇرىدىغان قوشاق- لارمۇ بار. ئىككىنچى خىلى، داستان. بۇ بىر خىل ئېپىك ناخ- شا بولۇپ. مەخسۇس پېرسۇناژلار ئوبرازى كۆيلىنىدىغان ۋە ھىكايەت قىلىنىدىغان ئېپوستۇر. ناخشا تېكىستىنى كۆپۈنچە ئاتاقلىق شائىرلار خەلق ئارىسىدىكى رىۋايەتلەرگە ئاساسەن يېڭ زىپ چىقىدۇ، ئۇنىڭ تىلى جانلىق، ۋەزىنلىك بولغاچقا، ئۇيغۇر خەلقى ناھايىتى ياخشى كۆرىدۇ. ئۈچىنچى خىلى، ئەمگەك قوشاق- لىرى. ئۇ ئەمگەك قىلىش جەريانىدا ئېيتىدىغان بىر خىل قوشاق- تۇر، لېكىن ئەمگەك قوشاقلىرىغا ئوخشاش روشەن ئەمگەك رە- تىمى بولمايدۇ، ئاھاڭى رېتىمسىز بولۇپ، ئۇنىڭدا مۇقىم تاكت بولمايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە تۈرمۇش ئادىتىگە سىڭىپ كەت- كەن قوشاقلارمۇ بار. مەسىلەن، «ئەللەي ناخشىسى»، ئۆلەڭلەر قاتارلىقلار. خەلق ناخشىلىرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تۈر- مۇشىدا كەم بولسا بولمايدىغان بىر تەركىبىي قىسىم بولۇپ قالدى. ھەر دائىم دوست - بۇرادەرلەر يىغىلغاندا، ئەزىز مېھمان- لار كەلگەندە، ياكى ھېيت - بايراملار يېتىپ كەلگەندە، ئەر -

ئايالالار، قېرى - بالىلار خەلق سازەندىلىرىنىڭ تەڭكەش قىلىشى بىلەن ناخشىلارنى ئېيتىپ، ئۇسۇللارنى ئويناپ، داقا - دۇمباقىلارنى چېلىپ توختىمايدۇ. بەزى چاغلاردا تاڭ ئاتقىچە ئويناپدۇ①.

يېقىنقى زاماندا، ئۇيغۇرلاردىن داڭلىق مۇزىكانتلارمۇ چىققان. مەسىلەن، تاشۇاي (1880 — 1916)، ئۇ قەشقەرنىڭ شەھەرئەتراپىدىكى سەمەن يېزىسىدا بىر كەمبەغەل ھاممال ئائىلىسىدە تۇغۇلغان، ئاتا - ئانىسىدىن كىچىك قېلىپ، سەرگەردانلىق تۇرمۇشتا چوڭ بولغان. ئۇ ئاتا - ئانىسىدىن قالغان بىردىنبىر مىراس — بىر كونا راۋابنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ، ئۇنى چېلىپ تىلەمچىلىك قىلىش بىلەن جەبرى - جاپالىق مۇزىكانتلىق ھاياتىنى باشلىغان. ئۇ خەلق ئىچىدىكى مۇزىكىلارنى پۈتۈن ئىشتىياقى بىلەن ئۆگەنگەن ھەم كۆپلىگەن يېغىش، رەتلەش ئىشلىرىنى ئىشلىگەن. ئۇنىڭ ئىجاد قىلغان «تاشۇاي» پەدىسى خەلقنىڭ بېشىغا دەرت - ئەلەم كەلگەن دەۋردە ئىجاد قىلىنغانلىقتىن، بۇ پەدىنىڭ ئاساسىي ئاھاڭىدا نالەزار ۋە ئۈمىد ئۇچقۇنلىرى چاقنايدۇ. ئۇنىڭ مەزمۇنى مول بولغاچقا، كىشىلەرنىڭ ئالقىشىغا سازاۋەر بولغان، ئۇيغۇرلارنىڭ يېقىنقى زامان مۇزىكا ئىجادىيىتىدە كۆزگە كۆرۈنگەن ئەسەرلەرنىڭ بىرىدۇر②.

4. ئۇسسۇل

ئۇيغۇرلارنىڭ «ناخشىچى، ئۇسسۇلچى مىللەت» دېگەن

---

① گۈەن يېۋېي: «ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق ناخشىلىرى» خەنزۇچە «شىنجاڭ گېزىتى» نەشرى 1981 - يىل 8- ئاينىڭ 29 - كۈنىدىكى سانى، 4 - بەت

② پەتتاراجان ئابدۇللا، ئەمەت ئۆمەر: «تاشۇاي» «شىنجاڭ گېزىتى»، 1979.- يىل 12 - ئاينىڭ 2 - كۈنى، 4 - بەت؛ غەيرەت ئابدۇللا: «تاشۇاي — بىر ئۇيغۇر خەلق مۇزىكانتى ھەققىدە ھېكايە» «شىنجاڭ سەنئىتى»، 1982 - يىل، 1 - سان، 12 -، 19 - بەتلەر.

نامی بار. زامان - زامانلاردین بۇیان، کىشىلەر شادىيانە بايرام كۆنلىرىدە، ئەمگەكتىن بوشىغان چاغلاردا، ناخشا ئېيتىپ، ئۇسسۇل ئويناپ، تۇرمۇش ھېسسىياتىنى ئىزھار قىلىپ كەلدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇسسۇل سەنئىتى ۋەتەنىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئالقىشى ۋە ماختىشىغا سازاۋەر بولۇپ كەلدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇسسۇل سەنئىتى ئۇزۇن تارىخىي ئەنئەنىگە ئىگە. قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ مال بېقىش، ئوۋ ئوۋلاش ئەھۋالىنى ۋە مول ھوسۇل خۇشاللىقىنى دائىم ناخشا ئېيتىش ۋە ئۇسسۇل ئويناش بىلەن ئىپادىلەيتتى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ خەلق ئۇسسۇللىرىغا ۋاردىسلىق قىلىپ ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇپلا قالماي، شىنجاڭ رايونىنىڭ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىنىڭ، شەرق ۋە غەربتىكى نۇرغۇن ئەللەرنىڭ مۇزىكىلىق ئۇسسۇللىرىنىڭ جەۋھىرىنى، بولۇپمۇ قەدىمكى شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت مەركىزى بولغان كۇسەن، سۇلى، قۇجۇلارنىڭ مۇزىكىلىق ئۇسسۇللىرىنىڭ جەۋھىرىنى قوبۇل قىلدى. ئۆز زامانىدا كەڭ تارقالغان «غۇزچە مەرغۇللۇق ئۇسسۇل»، «غۇزچە ئۆركەش ئۇسسۇلى»، «رىدە شېخى ئۇسسۇلى» ۋە سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تۈرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ «چوقان ئۇسسۇلى» (يەنى «ساماكار» قاتارلىقلار) ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق ئۇسسۇلى سەنئىتىنى بېيىتىش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇشتا ناھايىتى چوڭ رول ئويناغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق ئۇسسۇلىدا باش بىلەن قولنىڭ ھەرىكىتى قالتىس بولىدۇ. بويۇن ئېتىش، باشنى ئىرغاڭلىتىش، سەكرەش، قولنى ھەر خىل ئۇيندىتىش ۋە باشنى كۆتۈرۈش، كۆكرەكنى چىقىرىش، بەلنى تىكلەش، شۇنىڭدەك كۆز ھەرىكىتىنى ئەپچىل ماسلاشتۇرۇش ئارقىلىق ئۇسسۇل قويۇق تۈس ئېلىپ، ئالاھىدە ئۇسلۇبقا ئىگە بولۇپ، ھەر خىل ئىچكى

هېسسىيات ۋە ھەر خىل پىرسوناژلارنىڭ خۇلق - مىجەزىنى ئىپادىلەيدۇ. بەدەننى بوش تىترىتىش — ئۇيغۇر خەلق ئۇسسۇلىدا ئالاھىدە تۇسكە ئىگە بولغان بىر خىل رىتىملىك ھەرىكەتتۇر. تىزنى رىتىملىك ئۇزمەي بوش تىترىتىش ياكى ھەرىكەتنى ئۆزگەرتىدىغان چاغدىكى بىر دەقىقىلىك تىترىتىش ئۇسسۇلنىڭ ھەرىكىتىنى لەرزانلاشتۇرىدۇ ۋە گۈزەللەشتۈرىدۇ، ھەرىكەتنىڭ ئۇلىنىشىنى تەبىئىيلەشتۈرىدۇ. ئايلىنىش — ئۇيغۇر خەلق ئۇسسۇلىدا كەڭ قوللىنىلىدىغان ماھارەت بولۇپ، ئۇنىڭدا چاققان، ئۆزگىرىشچان بولۇش، گېزى كەلگەندە جىم تۇرۇش، گېزى كەلگەندە قۇيۇندەك پىرقىراش، گېزى كەلگەندە چىپ توختاش تەلەپ قىلىنىدۇ. ھەر خىل ئۇسسۇللارنىڭ ئۆزىگە خاس پىرقىراش ھەرىكىتى بولىدۇ، ئادەتتە فىگۇرىلىق پىرقىراش ئۇسسۇلنىڭ ئەڭ جىققانلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر خەلق ئۇسسۇلىنىڭ ھەر خىل شەكىللىرىدە مۇئەييەن رىتىم بولىدۇ. كېسىش، بۆلۈشنىڭ رىتمى ھەمدە سۈس ھەرىكەتنى كۈچەيتىشنىڭ بەدىئىي بىر تەرەپ قىلىنىشى كۆپرەك قوللىنىلىدۇ. بۇ كۆپ ھاللاردا ئۇسسۇلنىڭ ئۇسلۇب جەھەتتىكى پەيزى تازا گەۋدىلەنگەن يېرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق ئۇسسۇلىنىڭ تۈرى كۆپ، ئورتاق ئۇسلۇبىمۇ بار، ھەر جايىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكىمۇ بار. مەزمۇن جەھەتتە كۆپرەك خەلقنىڭ جاپالىق ئەمگىكى، يىگىت - قىز-لارنىڭ پاك مۇھەببىتى، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئېئودال ھۆكۈمرانلار ستىپىغا بولغان ئۆچمەنلىكى ۋە ئەركىن بەختلىك تۇرمۇش توغرىسىدىكى ئارزۇ - ئارمانلىرىنى ئىپادىلەيدۇ؛ ئىشچان، باتۇر ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ ئوچۇق چىراي، خۇش - چاق-چاق، ساددا، ئاقكۆڭۈل مىجەز - خاراكتېرىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ.

سەنەم ئۇيغۇرلار ئىچىدە ئەڭ ئومۇملاشقان، تىپانىشانىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى شەھەر - بازار ۋە يېزىلارغا كەڭ تارقالغان، كەڭ ئامما ياخشى كۆرىدىغان خەلق ئۇسسۇلىنىڭ بىر خىل شەكلى. ھېيت - بايرام، توي - تۆكۈنلەردە، ئۇرۇغ - تۇغقان، ئەل ئاغىنىلەر جەم بولغاندا سەنەم ئۇسسۇلىنى ئويناپدۇ. سەنەم ئۇسسۇلى ئىنتايىن ئەركىن، شوخ ئويناپدۇ، تۇراقلىق فورما يوق، خالىغان كىشى ئوتتۇرىغا چۈشۈپ ئويناۋېرىدۇ، ھەرىكىتى مۇزىكىنىڭ رىتىمىگە چۈشىلا بولىدۇ. بىر كىشى يالغۇز ئويناسىمۇ، ئىككى كىشى بىر - بىرىگە قارىشىپ ئويناسىمۇ، توپ - بەش كىشى تەڭ ئويناسىمۇ بولۇۋېرىدۇ. سەنەمنىڭ ھەرىكىتى مۇزىكىنىڭ رىتىمىغا ئەگىشىپ ئوتتۇراھال سۈرئەتتىن بارا - بارا تېز سۈرئەتكە ئۆتىدۇ. مۇزىكا بىلەن ئۇسسۇل تازا قىزىغاندا، كۆپچىلىك قىزغىنلىق ئۇرغۇپ توۋلايدۇ. بۇ چاغدا ئادەم ئاۋازى، نەغمە ئاۋازى قوشۇلۇپ، تەنتەنە ساداسى ياڭرايدۇ، بۇنىڭ بىلەن سورۇنىڭ قىزغىنلىقى ئەۋجىگە كۆتۈرۈلۈپ، ئەھلى سورۇن ھاياجان، خۇشاللىققا چۆمىدۇ. ئۇسسۇل ھەرىكىتىنىڭ لىرىكىسى گۈزەل، جىلۋىسى كۆپ، ھەر بىر جاينىڭ سەنىمى ئۇسۇلۇب جەھەتتە ئېنىق ئالاھىدىلىككە ئىگە، مەسىلەن، «قەشقەر سەنىمى»، «ئىلى سەنىمى» ۋە باشقىلار.

دولان ئۇسسۇلى ئۇيغۇرلاردا تارىخى ئۇزۇن، شەكلى مۇكەممەل، ھەرىكىتى مەردانە، شوخ بىر خىل خەلق ئۇسسۇلى بولۇپ، قويۇق يايلاق پۇرىقىغا ئىگە. ئۇنىڭدا ئوۋچىلىق، ئۇرۇش تۇرمۇشىنىڭ ئىزلىرى ساقلانغان. قەدىمدىن بۇيانقى ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ باتۇر، جەڭگىۋارلىقى ئىپادىلەنگەن بۇ ئۇسسۇل يەكەن دەرياسى بويىدىكى مەكىت، مارالبېشى،

يەكسەن، ئاۋات قاتارلىق جايلاردا ئومۇملاشقان. دولان ئۇسسۇلى ئاساسەن ئىككى كىشى بىر گۇرۇپپا بولۇپ جۈپلىشىپ ئويناي‌دىغان ئۇسسۇل شەكلى، ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگىنى تۆت يۈرۈش ھەرىكەت، ئاخىرى رىقابەت خاراكتېرلىك پىرقىراش بىلەن تۈگەيدۇ. دولان ھۇقامىنىڭ رېتى بويىچە ئويناللىدۇ.

ساما ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ ھېيتتا كوللېكتىپ ئويناي‌دىغان بىر خىل خەلق ئۇسسۇلى بولۇپ، ھەرىكىتى نەپس، مەزمۇت، بۇ ئۇسسۇل قەشقەر، يەكەن تەرەپلەردە ئومۇملاشقان. سامانى ئاساسەن ئەرلەر ئويناي‌دۇ. ئايرىم جايلاردا ئاياللارمۇ ئويناي‌دۇ. لېكىن ئايالار ئايالار بىلەن ئويناي‌دۇ.

شادىيانە ئۇيغۇرلارنىڭ بايرام ۋە كاتتا يىغىلىشلاردا كوللېكتىپ ئويناي‌دىغان بىر خىل خەلق ئۇسسۇلى بولۇپ، شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىدە ئومۇملاشقان، جەنۇبىي شىنجاڭدا تېخىمۇ گەۋدىلىك. شادىيانە «شادلىق» دېگەنلىك بولىدۇ. ھەر ھېيتتا ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى بىر يەرگە يىغىلىپ، ناغرا، سۇنايغا تەڭكەش بولۇپ، ھەر خىل خەلق ئۇسسۇللىرىنى ئويناي‌دۇ، ئاخىردا شادىيانىنى ئويناپ، ئۆزلىرىنىڭ چەكسىز شاد ـ خۇراملىقىنى ئىپادىلەيدۇ. كاتتا قۇتلۇق مەرىكىلەردىمۇ شادىيانىنى ئويناپ، قۇتلۇقلايدۇ.

نازىركۇم ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزگىچە بىر خىل خەلق ئۇسسۇلى بولۇپ، تۇرپاندا پەيدا بولغان، پىچان، توقسۇن، قۇمۇل قاتارلىق جايلاردا ئومۇملاشقان. بۇ ئۇسسۇل توي ـ تۆكۈن، ھېيت ـ بايراملاردا ئويناللىدىغان ئەڭ قىزىق سەنئەت نومۇرى، مەشرەپ بەزمىلىرىدىكى ئەڭ پەيزلىك ئويۇن بولۇپ، كۆپرەك سەنەمدىن كېيىن ياكى تۇرپان مۇقامىدىن كېيىن ئويناللىدۇ. بۇ ئۇسسۇلنى كۆپرەك ئەرلەر، يەنە كېلىپ

ئىختىيارىي هالدا ئىككى كىشى بىر گۇرۇپپا بولۇپ ئويناپدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى خەلق ئۇسسۇللىرى ئىچىدە يەنە بەزى قوللىدا سايمان تۇتۇپ ئويناپىدىغان خەلق ئۇسسۇللىرىمۇ بار. مەسىلەن، تەخسە ئۇسسۇلى، ساپايى ئۇسسۇلى، چاقچۇق ئۇسسۇلى ۋە باشقىلار. ئۇلارنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى سايمان بىلەن گۈزەل‌ئۇسسۇل مەرىكىتىنى بىرلەشتۈرۈپ، يېقىملىق ئاۋازلارنى چىقىرىپ، بەدىئىي تەسىر قوزغاش كۈچىنى ئاشۇرۇشتىن ئىبارەت. بۇ ئۇسسۇللارنىڭ تارقىلىش دائىرىسى كەڭ، تېخنىكىلىق تەلىپى كۈچلۈكرەك، ئۇلار ئامما ئىچىدە تازا ئومۇملاشقان. ئۇلارنى كۆپىنچە كەسپىي ياكى يېرىم كەسپىي خەلق سەنئەتكارلىرى ئويناپدۇ*.

3 - بۆلۈم هۈنەر - سەنئەت

ئۇيغۇرلارنىڭ هۈنەر - سەنئىتىمۇ ۋەتىنىمىزنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىدىكى چىمەنلەرنىڭ بىرى. ئۇيغۇرلارنىڭ هەر خىل هۈنەر - سەنئەت بۇيۇملىرى خۇددى كىمخابتەك كۆزنى چاقنىتىدۇ. دۆلىتىمىزنىڭ ئىچى ۋە سىرتىغا مەشھۇر قاشتېشى ئويمىسى، مىس بۇيۇملار، گىلەم، دوپپا ۋە بىناكارلىق سەنئىتى ئۆزىگە خاس ئۇسلۇبقا ئىگە.

شىنجاڭ ئەزەلدىن قاشتېشى بىلەن مەشھۇر، «كۇچىنلۇن قاشتېشى» بىلەن «خوتەن قاشتېشى» پۈتۈن مەملىكىتىمىزگە داڭلىق. بۇ قاشتاشلىرىنىڭ بىر قىسمى ئىچكىرىگە توشۇلغان،

* يوشۇرۇنىدىن: «ئۇيغۇر خەلق ئۇسسۇلى» «مەركىزىي مىللەتلەر شۆيۈەنى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1978 - يىل 1 - سان، خەنزۇچە نەشرى، 70 ~ 75 - بەتلەر، 2 - سان 51 ~ 61 - بەتلەر.

بىر قىسمى شۇ جايدا ھەر خىل قاشتېشى بۇيۇمى قىلىپ ئىشلەنگەن. ھازىر بېيجىڭ قەدىمكى خان ئوردىسى مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقان «ئۇلۇغ يۇ ھەزرەتنىڭ سۈنى تىزگىنلىشى» دېگەن مەزمۇندا ئويۇلغان يوغان قاشتېشى خوتەننىڭ ئاق قاشتېشىدىن ئويۇلغان. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى قاشتېشى ئويما ئەسەرلىرىنىڭ ئەڭ چوڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇلار ئىشلىتىشكە باب، چىرايلىق، نەپس، چوڭ سۈپەت، ياسىلىشى ئۆزگىچە بولۇپ، ئاساسەن تۇرمۇش بۇيۇملىرى ۋە بېزەكلەردۇر. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرغا يېتىپ كەلگەن ساپال قاچىلىرىغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ، قويۇق مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەنلىرىدىن «ھىجرىيە 492 - يىلى (مىلادى 1098 - يىلى)» دېگەن خەت ئويۇلغان ئۆچ تۆمشۇقلۇق ئاق قاشتېشى ئاسما چىراغ ۋە چىنىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ ئۇزۇن تۆمشۇقلۇق ئاق قاشتېشى چىراغ، ئاق قاشتېشى دېرىزە گۈلى، قاشتېشى قەدەھ، خۇمرا، قەلەمدان، قەغەز باستۇرغۇچ ۋە ئاق، قارا قاشتېشىدىن ئويۇلغان تەخسە ۋە باشقىلار بار. بۇ ئۆلمەس تەۋەررۈكلەرنى ياساش ئۇسۇلى جەھەتتىن چېكىش، سۈركەش، يانچىش، ئويۇش، يونۇشقا ئوخشاش بىرنەچچە خىلغا ئايرىش مۇمكىن. باشتا سۈركەش بىلەن چېكىشنى ئاساس قىلغان، كېيىن ئويۇش، تېشىشكە ئۆتكەن. مەسىلەن، قاشتېشىدىن ئىشلەنگەن ئۆچ تۆمشۇقلۇق ئاسما چىراغنى ئالساق، ئۇ يۇمشاق ئاق قاشتېشىدىن ئىشلەنگەن بولۇپ، ھەممە يېرى سۈپسۈزۈك، پەقەت داغ يوق، ئۇزۇنلۇقى 13.5 س.م، ئېگىزلىكى 12.8 س.م، ئۈستى قوغۇنغا ئوخشىشىدۇ. چۆرىسى 12 ئۆرۈم قىلىپ چىقىرىلغان، ئاستىدا ياغ قۇيۇپ، پىلىك سالىدىغان ئۆچ ئاغزى، ئاغزىدا ئىشلەتكەنلىكىنىڭ ئىزناسى بار. چىراغنىڭ ئۈستىدە بىر يۇمىلاق تۆشۈك بار. بۇ تۆشۈكنىڭ شۇيىنا ئۆتكۈزۈپ، چىراغنى ئېسىپ قويۇش ئۈچۈن تەشكەن تۆشۈك ئىكەنلىكى

ئېنىق. چىراغنىڭ بىر تەرىپىگە «ھىجرىيە 492 - يىلى» دېگەن خەت ئويۇلغان، چىراغ قەدىمىي شەھەر قەشقەردىن تېپىلغان. ئۇ قاراخانىيلار دەۋرىدىن قالغان تارىخىي يادىكارلىق ئىكەن. بۇ چىراغ ئىستېمال قىممىتىگە ئىگە كەشپىيات، شۇنداقلا ئالاھىدە ھۈنەر بىلەن ئۆزگىچە ئىشلەنگەن مىللىي سەنئەت بۇيۇمى. يەنە ئۇزۇن تۇمشۇقلۇق چىراغ بىلەن ئاق قاشتېشىدىن ئىشلەنگەن دېرىزە گۈلىنى ئالايلى، ئۇلار پۈتۈنلەي دېگۈدەك سۈركەش ئۇسۇلى بىلەن ياسالغان. چىك دەۋرىگە مەنسۇپ قاشتېشى تەخسە ئاساسەن مېتال ئەسۋاب بىلەن ئويۇپ ئىشلەنگەن. ئازادلىقتىن كېيىن دۆلەت قاشتېشى قېزىش، پىششىقلاپ ئىشلەشنى زور كۈچ بىلەن قولىلاپ، قاشتېشى ئويمىچىلىق زاۋۇتى قۇردى. ئۇيغۇرلاردىن ئويمىچىلىق ئىشچىلىرىنى يېتىشتۈردى. قاشتېشى مەھسۇلاتىنىڭ تۈرى كۆپ بولۇپ، ئادەم، ئۇچار قۇش، ھايۋان، گۈل - گىياھ، يېزىق چىلىق ئەسۋابلىرى، زىننەت بۇيۇملىرى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ ئەسەرلەر ئەپچىل ھەم نەپىس، پاكىزە ھەم سۈزۈك، بەزىلىرى قويۇق تۇرمۇش پۈرىقىغا، كۈچلۈك مىللىي تۇسكە ۋە ئالاھىدە مەھلىيا قىلىش كۈچىگە ئىگە بولۇپ، كىشىلەرنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشىپ، دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدا كەڭ سېتىلماقتا*. ئۇيغۇرلار ئوڭايلىقچە سۇنمايدىغان بۇيۇملارنى ئىشلىتىشكە ھەم چۆگۈن، مىس قاچىغا ئوخشاش تۇرمۇش جابدۇقلىرى ۋە زىننەت - بۇيۇملىرىغا ئامراق، شۇڭا مىسكەرلىك ھۈنىرى ۋە مىسكەرلىك سەنئىتى ھۇشۇنداق ئاساستا تەدرىجىي تەرەققىي قىلغان. ئۇيغۇرلار مىسكەرلىك سەنئىتىدە مىسنى خام ئەشيا قىلىدۇ. مىسكەرلەر

* لىيۇفاڭ: «ئۇيغۇرلارنىڭ قاشتېشى ئويمىچىلىقى» «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1979 - يىل 2 - ئاينىڭ 17 - كۈنىدىكى سانى، 3 - بەت. چىنلىي: «ئۇچ تۇمشۇقلۇق ئاق قاشتېشى ئاسما چىراغ» خەنزۇچە «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1980 - يىل 1 - ئاينىڭ 20 - كۈنى 4 - بېتى؛ «شىنجاڭ ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرى قوللانمىسى»، 89 - 90 - بەتلەر.

مىسىنى ئوتقا سالماي سۇقۇپ شەكلىنى چىقىرىۋالغاندىن كېيىن، سۇركەپ سلىقلاپ پارقىرىتىپ تەييارلىغان مىس قاچا، مىس زىننەت - بۇيۇملىرىنىڭ يۈزىگە پەم بىلەن يەككە ياكى بىر يۈرۈش گۈل نۇسخىلىرىنى ئويىدۇ. گۈل چىققاندىن كېيىن نۇسخىلىرىغا، ئومۇمەن ئۆسۈملۈكلەرنىڭ يوپۇرمىقى ۋە شېخىنى، ئانار، سەبزە گۈل، ياۋا سەبزە، ئەنجۈر، مودەن گۈللەرنى تېما قىلىدۇ. تېخنىكا جەھەتتە قاپارتىش، يىمىرىش، سىزىق چىقىرىش ۋە تۆشۈك چىقىرىشقا ئوخشاش ئۇسۇللارنى قوللىنىدۇ. ھەربىر قاتار ياكى ھەربىر گۈل ئارىلىقىغا كۆپىنچە ئەگرى سىزىق ياكى ئوخشاش بولمىغان گېئومېتىرىيىلىك نۇسخىلارنى چىقىرىدۇ، نۇسخىلار گۈل - گىياھ بىلەن گېئومېتىرىيىلىك نۇسخىلار بىر - بىرىگە جۈلا بېرىپ، ئۆزئارا تەڭكەش بولىدۇ. ئۇلارنىڭ قاتلاملىرى ئېنىق، ئاساسلىق گۈللەر گەۋدىلەندۈرۈلگەن. سىزىقلىرى راۋان، كۆرۈملۈك، گۈللىرى زىچ ھەم نەپىس بولۇپ، كۆچلۈك ئىپادىلەش كۈچىگە ئىگە. ئازادلىقتىن كېيىن، مىس بۇيۇملار ئاز سانلىق مىللەتلەرگە ئالاھىدە كېرەكلىك تاۋار قاتارىغا كىرگۈزۈلۈپ، خەلقنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن كېڭەيتىپ ئىشلەپ چىقىرىلدى*.

ئۇيغۇر گىلىمى ئۆزۈن تارىخقا ئىگە ئەنئەنىۋى قول ھۈنەر بۇيۇمى. ئۇ رەسساملىق ۋە نەققاشلىق، توقۇمىچىلىق، كەشتىچىلىك، بوياقچىلىققا ئوخشاش ھۈنەرلەرنى مۇجەسسەملەشتۈرگەن، ئۇنىڭ تۈرى كۆپ، گۈل نۇسخىلىرى چىرايلىق، رەڭگى ئوچۇق، تېگى زىچ، يۈزىنىڭ جۈلاسى تەكشى، ئارقىقى چىڭ ھەم يۇمشاق، چىداملىق، بولۇپ، ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنىڭ جەۋھىرى. گىلەم كۆپىنچە گۈلىنىڭ مەزمۇنى، مەنبەسى، ئىشلىتىلىش ئورنى ۋە خەلق ئىچىدىكى

* لىيۇ يۈگۈنچاك: «ئۇيغۇرلارنىڭ مىس ئويمىچىلىقى» «شىنجاڭ گېزىتى» 1979 - يىل 6 - ئاينىڭ 17 - كۈنىدىكى سانى، 4 - بەت

قىزىقارلىق ئەڭگىمىلەرگە ئاساسەن تۈرگە ئايرىلىدۇ ۋە ئاتىلىدۇ. گۈل نۇسخىلىرى ئاساسەن مۇنداق بىرنەچچە خىلغا بۆلۈنىدۇ: (1) كەلكۈن نۇسخا: مەنىسى كەڭ دېگەنلىك بولىدۇ. پۈتۈن گىلەمنىڭ يۈزىنى قاپلىغان تۆت بەرگىلىك گۈللەر ۋە باشقا سىزىقچىلار ھەر خىل رەڭدىكى كۆپ قاتلاملىق كاتەكچىلەر ئىچىگە ئېلىنىپ، تۆت تەرەپكە چاچراڭاتقان بۇڭغۇنىدەك كۆرۈنىدۇ. بۇنداق گىلەم ھەرقانداق سورۇنغا باب كېلىدۇ. (2) چاچما نۇسخا: بۇ چاچما گۈل بولۇپ، بەلگىلەنگەن دائىرە ئىچىدە ئىككى ياكى ئۈچ نۇسخىنىڭ مۇڭاپىق بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان مەركىزىي گەۋدىدۇر. ئۇيغۇرلار ئۇنى ئايگۈل دەيدۇ. (3) ئانارگۈل نۇسخىسى: ئانارگۈل نۇسخىسى ئۇيغۇرلار ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان نۇسخىلارنىڭ بىرى بولۇپ، ھەر خىل سەنئەت بۇيۇملىرىدا كەڭ قوللىنىلىدۇ. بۇ نۇسخا ئانارنىڭ ئۆزگەرگەن چېچىكى، شېخى، يوپۇرمىقى، غۇنچىسى، مېۋىسىدىن تەركىب تاپقان. پۈتۈن گۈللەر ئۆزئارا ماسلاشقان، تەڭكەش بولغان قويۇق زىننەت ئۇسلۇبىغا ئىگە. (4) بەش چېچەك گۈل نۇسخىسى: بۇ نۇسخىدا گۈللەر تۆتاش ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ، ئۆزگىرىش چوڭراق بولىدۇ، رەڭ بويىاقلىرى لاتاپەتلىك، سىپتا، مول باھار پەيزىگە ئىگە، گويا ھۈك ـ باراقسان ئېچىلغان باھار گۈللىرىگە ئوخشىشىدۇ. (5) ئەدىيال نۇسخا: بۇ زىچ جايلاشتۇرۇلغان ئەتىرگۈل، چوغلۇق، مودەنگۈل، تۈگمىگۈل، مىزانگۈل، نېلۇپەرگە ئوخشاش ھەر خىل گۈللەردىن ۋە ئۇششاق شاخ، يوپۇرماق ۋە پۈتاق، چىۋىقلاردىن تەركىب تاپقان نۇسخا. ئۇنىڭ گۈلى چوڭ سۈپەت، رەڭ جۈلاسى ئوچۇق، كۆزنى قاماشتۇرىدۇ. (6) قەدىم نۇسخا: بۇ نۇسخا ئۇيغۇرلار بىلەن خەنزۇلارنىڭ ئۆزاق مۇددەت مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشى ئارقىسىدا مەيدانغا كەلگەن، قەدىمكىنى تەقلىد قىلىپ ئىشلەنگەن نۇسـ

خىلارنىڭ ئومۇمىي نامى بولۇپ، ئادەتتە قىزىل ياكى كۆك ئارقاق ئۇستىگە ئوچاق، داغقان، لوغقا، كومزەك، پۇل، ساز، شاھمات، كىتاب، سۈرەت، گۈل، دەرەخ شېخى، ئۇچار قۇش، قۇرتلۇق ھايۋان، تاغ ـ دەريا، مەنزىرىلەرنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلۈپ، قەدىمكىنى تەقلىد قىلىپ توقۇلغان. بۇنداق گىلەم كۆركەم، زىننەت قىممىتى يۇقىرى بولۇپ، كۆپىنچە زىننەت ئۇچۇن ئېسىلىدۇ. (7) شام نۇسخا: بۇ مەككىگە ھەج قىلىشقا بارغان مۇسۇلمانلار ئېلىپ كەلگەن گىلەم نۇسخىسى بولۇپ، رەڭ جۇلاسى سېپايى، بۇنداق گىلەم ئۇلۇغلىنىپ، جايىنامаз ئۇچۇن ئىشلىتىلىدۇ. (8) ئىران نۇسخا: بۇ نۇسخا ئىران، تۈركىيە، تۈركمەنستان، ئافغانستان قاتارلىق جايلاردىن ئېلىپ كەلگەندىن كېيىن، ھۈنەرۋەنلەر تەرىپىدىن ئۆزگەرتىلىپ، ئۇيغۇر ئۇسلۇبىغا ئىگە گېئومېتىرىيلىك نۇسخىغا ئايلاندۇرۇلغان. ئۇنىڭ گۈللىرى ھىم، سالماق، سىپتا، چوڭ سۈپەت. (9) جايىنامаз گىلەم: بۇ ئەسلىدە خاس نامازدىلا ئىشلىتىدىغان گىلەم ئىدى. كېيىن ھەم تامغا ئاسىدىغان، ھەم جاينامаз قىلىنىدىغان بولدى. ئۇنىڭدىن باشقا، سەنئەت گىلىمى ئازادلىقتىن كېيىن قوشۇلغان سورتلارنىڭ بىرى. ئۇنىڭدا ھازىرقى زامان رەسىمى بىلەن ئەنئەنىۋى گىلەم نۇسخىلىرى بىرلەشتۈرۈلۈپ، مەنزىرە، ئاسار ئەتىقىلەر، قەدىمىي يادىكارلىقلار چۈشۈرۈلگەن، ئۇ خۇددى بىر پارچە گۈزەل ماي بوياق رەسىمگە ئوخشاش، كىشىگە راستەكلا كۆرۈنىدۇ، مول تۇرمۇش پۇرىقىغا ۋە زىننەت لەززىتىگە ئىگە بەزى نۇسخىلار يەنە ئۇيغۇرلار بىلەن خەنزۇلار ۋە باشقا قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ نۇسخىلىرىنىڭ بىرلەشتۈرۈلگەنلىكىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. شۇڭا بۇنداق نۇسخىمۇ ئېلىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئالقىشىغا ئىگە.

ئۇيغۇر گىلىمى ئاساسەن ئۇرۇمچى، قەشقەر، خوتەن،

ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردىن چىقىدۇ. ياۋروپا، ئامېرىكا ۋە ئاسىيا قىتئەلىرىدىكى نۇرغۇن ئەللەرگە سېتىلىدۇ.*

ئۇيغۇرلارنىڭ دوپپىسىمۇ ئۆزىگە خاس ئۇسلۇبقا ئىگە نەپىس سەنئەت بۇيۇملىرىنىڭ بىرىدۇر. ھېيت - بايرام، توي - تۆكۈن، تەنتەنىلىك مەرىكىلەرگە كىشىلەر نەپىس تىكىلگەن چىرايلىق دوپپىلىرىنى كىيىپ بارىدۇ. بىر - بىرىدىن چىرايلىق ھەر خىل دوپپىلار كۆزنى قاماشتۇرۇپ، كىشىنى تاڭ قالدۇرىدۇ. دوپپا يەنە كېلىپ كىشىگە سوۋغا، قىلىندىغان، بېزەك ئۇچۇن قويۇلىدىغان سەنئەت بۇيۇمى. شۇڭا، ئۇ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئالقىشىغا ئىگە بولۇپلا قالماي، ئىچكى ئۆلكىلەردىمۇ ۋە چەت ئەللەرگىمۇ سېتىلىدۇ. ئۇيغۇر دوپپىلىرىنىڭ گۈلى خىلمۇخىل، شەكلى ھەرياڭنزا. دوپپىلارنىڭ گۈلىنى تىكىش ئۇسۇلىغا قاراپ، مەشۇت يىپتا تىكىلگەن سىدام گۈل، مەشۇت يىپتا تىكىلگەن تۇگۈنچەك گۈل، ئۇنچە ئۆتكۈزۈپ تىكىلگەن گۈل، كاتەكچە گۈل، كالۇتۇن گۈل، كرېست گۈل، ئىلما گۈل، مەخمەلگە تۆنەپ تىكىلگەن گۈل، سانجىپ ئىلىپ، ئۆتكۈزۈپ، چۆرىدەپ تىكىلگەن ئۇنۇمبرسال گۈل دېگەنگە ئوخشاش تۈرلەرگە ئايرىش مۇمكىن. مۇتلەق كۆپ قىسىم دوپپىلار قول بىلەن لوقچۇپ تىكىلگەن تۆت پارچە گۈلنى دوپپىنىڭ چوققىسىنى مەركەز قىلىپ بىرلەشتۈرۈپ، قېلىپقا سېلىپ، ئاخىرىدا جىيەك ئورنىتىش بىلەن دوپپا ئۆرە بولۇپ پۈتۈپ چىقىدۇ، يەنە دوپپىنى قاتلاپ ئېلىپ يۇرۇشكىمۇ بولىدۇ. دوپپىنىڭ گۈل نۇسخىسى ئۆزگىرىشچان، پاسونى يېڭى. ئۇلارنى گۈلنىڭ غولىغا قاراپ مۇنداق بىرنەچچە خىلغا ئايرىش مۇمكىن: يالغۇز گۈلگە مۇۋاپىق نۇسخا: بىر ئۇچ بۇرجەك ئىچىگە ئېـ

* جيا يېگىي، جاڭ خېگدي: «شىنجاڭ گىلىمىنىڭ قىسقىچە تارىخى» يېنىك سانائەت نەشرىياتى، 1984 - يىل نەشرى، 73 -، 79 - بەتلەر.

لىنغان بىر ياكى ئىككى يالغۇز گۈل ياكى بىر يالغۇز گۈل؛ بىر گىرۇەكلىك گۈلدىن تەشكىل تاپقان بىر گۈرۇپپا گۈل، بۇنداق گۈل ئاددىي، تۈزۈلۈشى ھىم بولۇپ، ئادەتتە مەنپۇر دېيىلىدۇ. بۇنداق گۈل كۆپىنچە تۈتۈق رەڭلىك مەخمەلگە تىكىلىدۇ، تېگىنىك رەڭگى بىلەن گۈلىنىڭ رەڭگى كۈچلۈك سېلىشتۇرما بولۇپ، كۆزنى قاماشتۇرىدۇ. چاچما گۈللۈك چىمەن نۇسخا: بۇ نۇسخىدا، چاچما گۈللەر قاتار تىزىلىدۇ، بىرنەچچە يەردە شاخ بىلەن چېتىلىدۇ ياكى سىزىق بىلەن ئايرىلىدۇ، بەزىلىرىدە يېرىقلىق سىزىق ياكى چېكىت سىزىق ئىشلىتىلىدۇ، تېگى بىلەن غول سىزىق بىر - بىرىگە سېلىشتۇرما بولۇپ، ئاسمانىي قاپلىغان يۇلتۇزغا، زېمىننى قاپلىغان گۈلگە ئوخشىشىدۇ. بۇنداق چاچما گۈللۈك دوپپا تېگى قېلىن، قىرلىرى تىك، پىششىق بولىدۇ. بادام گۈل: بۇنداق گۈل بادامنىڭ پوستىنى تەقلىد قىلىپ، شەكلىنى ئۆزگەرتىش ۋە قوشۇش ئارقىلىق ھاسىل قىلىنىدۇ، بادام نۇسخىنىڭ تۈرى كۆپ، گۈلى سادداد، سپايە، سپىتا، چوڭ سۈپەت بولۇپ، كۆپ رەڭ ئەرلەر كىيىدۇ. كرىست شەكلىدىن تۈزۈلگەن گۈل: بۇ ھەربىر بەرگە ئىچىدە كرىست شەكىللىك قۇرۇلمىنى غول قىلغان، «*»، «#»، «⊞» شەكىللىك سىزىقچىلار بىلەن تولدۇرۇلغان گۈل بولۇپ، ئۇنىڭ ئوڭ، سول ئىككى تەرىپىدىكى سىزىقچىلار ماسلاشقان، زىچ جايلاشقان، رەڭگى ئوتقاشتەك، ھەربىر بىرلىك ئىچىدىكى گۈللەر ماسلاشقان، شاخ پېلەكلىرى گىرەلىشىپ كەتكەن بىر خىل گۈلنى شەكىللەندۈرگەن. ھەربىر جاينىڭ دوپپىسى يەنە رايون ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. خوتەن رايونىدا كاتەكچە گۈللۈك ئايالچە دوپپا ئەڭ داڭلىق. ئۇنىڭ شەكلى ياپياڭ، تۆت بۇرجىكى كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدۇ. ئۇنى ئايالالار بەك ياخشى كۆرىدۇ. قەشقەر رايونىدا تېگى قارا، گۈلى ئاق، ئۇستى چوڭ، ئاغزى

گىچىك، قىرلىرى كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدىغان ئەرەنچە بادام دوپپا ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ. كۈچا رايونىدا ئۇنچە، كۈمۈش قاداق قادالغان، ئۇستى كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدىغان ئايالچە دوپپا كۆپرەك بولىدۇ، بۇنداق دوپپىنىڭ ئۈنچىلىرى قاتار تىزىلغان، كۈمۈش ياپراقچىلىرى چاقناپ تۇرغان، جۇلاسى يالتىراپ تۇرغان گۈللىرى كۆپتۈرمە نەقىشقا ئوخشىشىدۇ. تۇرپان دوپپىسىنىڭمۇ ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكى بولۇپ، گۈلنىڭ ئىگىلىگەن ئورنى كەڭ، ھەممە يېرى سىدام گۈل ۋە قىرغاق گۈلى بىلەن بېزەلگەن، بوش يېرى ئاز، گۈل دوپپىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىگىلىگەن، خۇددى گۈلنىڭ تاجسىغا ئوخشاش، كۆزنى چاقنىتىپ، كىشىگە بايا شاتچىلىقتىن دېرەك بېرىدۇ. ئىلى رايونىنىڭ دوپپىسى يايپاق، يۇمىلاق، رەڭگى سۇس، ياردىمىلىق كېلىدۇ، يېغىنچاق، ئاددىي يالغۇز گۈللۈك دوپپا كۆپرەك. دوپپىنىڭ گۈللىرى سېپتا، چوڭ سۇپەت، گۈل نۇسخىسى چەتنىڭ بەزى تەسىرلىرىنى قوبۇل قىلغان. قۇمۇل رايونىنىڭ دوپپىچىلىقى خەنزۇ ۋە باشقا مىللەتلەر مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە كۆپرەك ئۇچرىغاچقا، خەنزۇلار رايونىنىڭ بىزەش ۋاستىلىرىنى قوبۇل قىلغان. قۇمۇل دوپپىسىنىڭ گۈلى كۆپ، رەڭگى ناھايىتى ئوچۇق. كەپىيە، نىيە، چىرىيە، چەرچەن تەرەپلەردە تەخسىگە ئوخشايدىغان، نوقۇل بېزەك خاراكتېرىنى ئالغان بىر خىل دوپپا بار. بۇنداق دوپپىنىڭ دىئامېترى ئون سانتىمېتر غىمۇ يەتمەيدۇ، ئۇنى ئوتتۇرا ياشلىق ئاياللار بىلەن قېرى ئاياللارلا كىيىدۇ، ئىلگەك بىلەن رومىلغا قادىۋالىدۇ، خۇددى بېشىغا قىسۋالغان گۈلگە ئوخشىشىدۇ، مول زىننەت تۇسىگە ئىگە. ئۆزى زېرەك، قولى ئەپلىك ئۇيغۇر ئاياللىرى دوپپا تىكىش ئۇستىلىرىدۇر، ئۇلار تەبىئەتتىكى مول، رەڭدار گۈللەرنى ئەينەن ئىپادىلەش ئاساسىدا، يۈكسەك دەرىجىدە خىللاپ، ئومۇملاشتۇرۇپ، مۇبالىغە قىلىپ، ئۆزگەرتىپ، قويۇق مەھەللىۋى پۇراق ۋە

كۆچلۈك مىللىي تۈسكە ئىگە دوپپا گۈلىگە ئايلاندۇرىدۇ. كۆپرەك ئۇچرايدىغان گۈل نۇسخىلىرى گۈل، مېۋە، ئۇچار قۇش، ھاشارات سۈرەتلىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە شاپتۇل چېچىكى، ئۆرۈك چېچىكى، ئانار چېچىكى، كېۋەز غوزىسىنىڭ گۈلى، بادام، ئانار، شاپتۇل، ئۈزۈم، بۇغداي باشىقى، پۇرچاق، قۇش، قۇشقاچ، توخۇ، ئۆردەك، پىلە، كېپىنەك، يۇلتۇز، ئاي، قار ئۇچقۇنى قاتارلىقلار بار. ئۇنىڭدىن باشقا، گېئومېترىيىلىك نۇسخىلارنى كۆپلەپ قوللىنىپ، گۈللەرنى تېخىمۇ ئۆزگىرىشچان قىلغان. ئۇيغۇرلارنىڭ دوپپىسىدىكى گۈل ئۆز مىللىتىنىڭ ئەنئەنىسى ۋە ئۇسلۇبىنى ساقلاپ ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىپلا قالماي، خەنزۇلارنىڭ بەزى ئەنئەنىۋى گۈل نۇسخىلىرى، مەسىلەن، دېڭىز دولقۇنلىرى، باراقسان نېلۇفەر، بەرغەمۇتلارنىمۇ قوبۇل قىلىپ، گۈل نۇسخىلىرىنى تېخىمۇ بېيىتىپ ۋە رەڭدار قىلىپ، گۈزەل مىللىي مىراسنى ئۈزلۈكسىز تولۇقلىغان ۋە يېڭىلىق ياراتقان.*

ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆيىدە ياستۇق، تەكىيە باشقا قويىدىغان سەرەمجان بولۇپلا قالماستىن، بەلكى سەنئەت بۇيۇمى قاتاردا تىزىپ قويۇلىدۇ. شەھەردە كۆپىنچە مېھمانخانىدىكى كارىۋات ياكى چامادانىنىڭ ئۈستىگە قويۇپ، ئۇستىگە بىر قەۋەت ئوچۇق رەڭلىك ھىلھىلە ياغلىق يېپىپ قويۇلىدۇ. ياستۇقنىڭ گۈلى غۇۋا، ئەمما گۈزەل، ئازادە كۆرۈنۈپ، ئۆيگە ھۆسن بېرىدۇ. يېزىلاردا ياستۇقنى مەرەپكە ياكى كاڭغا تىزىپ قويىدۇ. ياستۇقنىڭ پاسونى كۆپ، تولاراق ئۇچرايدىغىنى چاسا ياستۇق، جۇغى خەنزۇلارنىڭكىدىن كۆپ چوڭ. ياستۇققا بېجىش، لۇقچۇش، تۆنەش ئۇسۇلى بىلەن نۇرغۇن گۈزەل گۈللەر تىكىلىدۇ.

* شىپې كەي قاتارلىقلار: «شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭ دوپپا گۈلىدىن توپلام» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىل نەشرى.

لىدۇ. ياستۇق گۈلىدە كۆپرەك گۈل - گىياھ، ئۇچار قۇشلار ئۇلگە قىلىندۇ. گۈللەر رەڭگارەڭ، تەسەۋۋۇرغا باي، ئەپچىل، گۈللەرنىڭ بەزىلىرى غۇنچىلاپ ئېچىلاي دەپ قالغان، بەزىلىرى بىر - بىرىگە چىرمىشىپ كەتكەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە غۇنچە، بەرگە، ياپراق تومۇرلىرىنى، سىزىقچىلارنىڭ قۇرۇلمىسىنى، رېڭىنىڭ ئاچ - توقلۇقىنى، يېڭنە ئىزىنىڭ زىچ - شالاڭلىقىنى، ئورۇنلاشتۇرۇشنىڭ قېنىق - سۇسلۇقىنى پەرقلەندۈرۈش بىلەن ھەرخىل كۆرۈنۈشلەرنى ھاسىل قىلالايدۇ. ياتلىق بولىدىغان قىزنىڭ جابدۇقى ئىچىدە، ياستۇق كەم بولسا بولمايدىغان نەرسىدۇر*.

ئەتلەس رومانتىك تۇسكە باي، ئۇيغۇر ئايالىرى ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان مەشۇت رەخت. ئۇ ئۆرۈشنى بوغۇپ، بوياش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، گۈلنىڭ تەلىپى بويىچە ئۆرۈش يېپىنى بوغۇپ تۇرۇپ بويىلىدۇ. بوياش جەريانىدا گۈلگە بوياقنىڭ ئۆتۈشى بىلەن تەبىئىي جۈلا پەيدا بولۇپ، قۇرۇق قەلەمدە سىيىغاندەك ئۇنۇم بېرىدۇ. گۈللەر بىر - بىرىگە ئۆتۈشكەن، تارقاق، لېكىن مالىماتاڭ ئەمەس ھەم گۈللەرنىڭ قاتلاملىق كۆرۈنۈشىنى ۋە رېڭىنىڭ ئۆتكۈنچى يۇزىنى ئاشۇرغان، ھەم گۈللەرنىڭ ئۆزگىرىشچانلىق ئالاھىدىلىكىنى شەكىللەندۈرگەن. ئەتلەس چىققان جايىغا قاراپ ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ. بىر خىلى خوتەن، لوپ ئەتلىسى. بۇنىڭدا ئاق بىلەن قارىنىڭ ماسلىشىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ، بوشلۇق بىلەن گۈلنىڭ جايلاشتۇرۇلۇشى مۇۋاپىق، گۈللەرنىڭ ئوبرازى جۇشقۇن ھەم كۆركەم بولۇپ، كۆپىنچىسىنىڭ تېگى قارا، گۈلى ئاق ياكى گۈلى قارا

* تېخىمۇ چىڭ: «ياستۇق گۈلى» «شىنجاڭ رەسىملىك ژۇرنىلى» نىڭ 1981 - يىل 6 - سانى، مۇقاۋىنىڭ 3 - بېتى؛ «شىنجاڭ ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرى قوللانمىسى»، 99 - 100 - بەتلەر.

تېگى ئاق، ئارىلاپ - ئارىلاپ قىزىل، سېرىق، كۆك گۈل چېچەكلىرىدىغان سېرىسمۇ بار. گۈللەر شالاڭ بولسىمۇ كۆرۈمسىز ئەمەس، ساددا بولسىمۇ ئادەمنى ئەمەس. ھەربىر كىيىملىك ئەتلەسنىڭ ئۆز ئالاھىدىلىكى بار، ئوخشاشلىرى ناھايىتى ئاز. يەنە بىر خىلى قەشقەر، يەكەن ئەتلىسى. بۇنداق ئەتلەس گۈلنىڭ ئوچۇقلۇقى بىلەن داڭلىق. ئۇنىڭ يۈزىدە قاتار تىزىلغان، كەڭ - تارلىقى بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدىغان سوزۇنچاق گۈل بار، قۇرۇلمىسى زىچ، ھەم، دائىم يېشىل، كۆك، شاپتۇل چېچىكى، ئاچ سېرىق، ئاچ سۆسۈنە، قارا، ئاق رەڭ ئىشلىتىلىدۇ. سوزۇنچاق گۈللەرنىڭ تىزىلىشى بىلەن رەڭگى كۆچلۈك سېلىشتۇرما بولۇپ، ھەر خىل جۇلا بېرىپ، كۆزنى قاماشتۇرىدۇ. ئەتلەس توقۇشتا ئەڭ كۆپ ئىشلىتىلىدىغان گۈل نۇسخىسى بار-دامگۈل، تاختىگۈل ۋە تارغاقگۈل. ئازادلىقتىن كېيىن، يېپەك توقۇمىچىلىقىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئەتلەس توقۇش تېخنىكىسى ياخشىلاندى، گۈل، تۈس جەھەتتە نۇرغۇن يېڭىلىقلار يارىتىلدى.*

ئۇيغۇرلارنىڭ باسما گۈللۈك رەختىمۇ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ياخشى كۆرىدىغان تېپىك قول ھۈنەر سەنئىتى بۇيۇمى بولۇپ، ئۇنىڭ ئەڭ چوڭ ئالاھىدىلىكى قول بىلەن ئىشلىنىدىغان، ئۆزى ئىجاد قىلغان گۈل بېسىش، بوياش تېخنىكىسىنى مىللىي ئۇسلۇبتىكى گۈل بىلەن بىر گەۋدىگە ئايلاندۇرۇپ، زىنەت قىممىتىگە ۋە قويۇق مەھەللىۋى پۇراقىغا ئىگە قىلغانلىقىدا. بۇنداق گۈللەرنى تاماغدا باسقان كۆپ رەڭلىك باسما گۈل ۋە كاۋاك قېلىپتا باسقان بىر خىل رەڭدىكى باسما گۈل دەپ ئىككى خىلغا ئايرىش مۇمكىن. تاماغدا باسقان كۆپ رەڭ-

---

«شىنجاڭ مەنزىرلىرى» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1985 - يىل نەشرى، 310 - 311 - بەتلەر).

لىك گۈل، گۈل نۇسخىسىنى قېلىپقا سىزىپ قاپارتمىسى ئېنىق بولغان گۈللەر ئويۇپ چىقىلغاندىن كېيىن، تاماغا بويىاقنى سۈركەپ ئاق رەختنىڭ ئۈستىگە بېسىش بىلەن پۈتۈپ چىقىدۇ. بۇنداق كۆپ رەڭلىك باسما رەخت تولاراق كېيىم ئەستىرى، زەدىۋال، مەرەپ ياپقۇچ، دېرىزە پەردىسى، شىرە يوپۇقى، داستىخان، بوغجىما، بەلباغ، كۆرپە كىرلىكى ياكى جايىنامار قېلىپ ئىشلىتىلىدۇ. كاۋاك قېلىپتا بېسىلغان بىر خىل رەڭدىكى گۈللۈك رەخت مۇنداق بېسىلىدۇ: گۈلنى قېلىن قەغەز تاختا ياكى تۇنىكىگە سىزىپ، گۈلنى ئويۇپ ئېلىۋەتكەندىن كېيىن قېلىپ ھاسىل بولىدۇ، گۈل باسىدىغان چاغدا قېلىپنى ئاق رەختنىڭ ئۈستىگە قويۇپ، گەج لاي (گەجگە ئاق ئۇن ۋە ئاز مىقداردا تۇخۇم ئېقى ئارىلاشتۇرۇپ ياسىلىدۇ) نى ئويۇپ ئېلىۋېتىلگەن گۈلنىڭ ئورنىغا سۈۋاپ، قېلىپ چىقىرىۋېلىنىدۇ، گەج قۇرۇغاندىن كېيىن رەختنى بويىاقتا سالىدۇ، قۇرۇغاندىن كېيىن گەجنى سۈيۈۋەتسە، بويىاق بىلەن ئاقنىڭ ئارىلىقىدىن گۈل چىقىدۇ. بۇنداق گۈللۈك رەخت كۆپرەڭ زەدىۋال، كارىۋات ئەدىيىلى، رەڭلىك ئەدىيال قىلىنىدۇ. بۇ ئىككى خىل گۈللۈك رەختنىڭ ھەر ئىككىسى ئۇزۇن تارىخقا، ئېنىق مىللىي ئۇسلۇبقا، قېنىق مەھەللىۋى تۇسكە ۋە قويۇق زىننەت قىممىتىگە ئىگە. بۇنداق گۈللەرنىڭ نۇسخىلىرى كۆپرەڭ رېئال تۇرمۇش ۋە تەبىئەتتىكى خىلمۇخىل نەرسىلەردىن ئېلىنىدۇ. ئەڭ كۆپ ئۇچرايدىغان غول گۈل نۇسخىلىرى شاخ - يوپۇرماق، غۇنچە، پېلەكلىك گىيالاردىن ئىبارەت. ئادەتتە ئىشلىتىلىدىغان گۈللەر بادامگۈل، ئانارگۈل، مودەنگۈل، نېلۇفەر گۈل ۋە قەدىمكى نەرسىلەرنىڭ سۈرىتىدىن ئىبارەت. ساز، شاھمات، كىتاب سۈرەتلىرىگە ئوخشاش گۈللەرمۇ باسما گۈللۈك رەختنىڭ گۈلىگە ئۇستىلىق بىلەن قو-

بۇل قىلىنغان*.

يېڭسار پېچەتى ئاساسەن يېڭسار ناھىيىسىدىن چىققان لىقى ئۇچۇن شۇنداق نام ئالغان. ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ داڭلىق ئەنئەنىۋى قول سەنئىتى بۇيۇملىرىنىڭ بىرى بولۇپ، بىرنەچچە يۈز يىللىق ئىشلەپچىقىرىش تارىخىغا ئىگە. ئۇنىڭ شەكلى چىرايلىق، يۈزى تەكشى، پارقىراق، بىسى ئۆتكۈر، ئۇنىڭ دەسلەپتىسىگە كۈمۈش، تۇنج، قاشتېشى، سۆڭەك، سەدەپ قاتارلىق نەرسىلەردىن نەقىش قويۇلۇپ، مىللىي ئۇسلۇبتا گۈل چېقىرىلغان، نەپىس تېرە غىلاپلىرى بار، ئىلىپ يۈرۈشكە ئەپلىك. ئازادلىقتىن كېيىن، بۇ ئەنئەنىۋى مەھسۇلات تېز تەرەققىي قىلدى، مەھسۇلات مىقدارى كۆپ ئاشتى، سۈپىتى ئۆستى.

ئۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇرلارنىڭ «كەشتە كىگىز» دەپ ئاتىلىدىغان كەشتىلەنگەن كىگىز بىلەن «تەڭلىمات» دەپ ئاتىلىدىغان گۈل قويۇلغان كىگىزى ۋە «باسما گۈللۈك كىگىز» دەپ ئاتىلىدىغان گۈل بېسىلغان كىگىزلىرىمۇ ئۆزىگە خاس ئۇسلۇبقا ئىگە قول ھۈنەر سەنئىتى بۇيۇملىرىدۇر. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە كەشتىلەنگەن كىيىم ـ كېچەك، قوندۇرۇلغان گۈل، سىزىلغان رەڭدار گۈل، نەقىشلىك ساندۇق، بەلباغ ۋە ساپال بۇيۇملار ھەم تۇرمۇش بۇيۇمى، ھەم نەپىس ئىشلەنگەن سەنئەت بۇيۇمى بولۇپ، ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ كامالىغا يەتكەن ھۈنىرىنى نامايان قىلىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن بۇيان، ئۇلارنىڭ گۈزەل سەنئىتى شەكىل جەھەتتە ناھايىتى كۆپ ئۆزگەردى. ئىسلام دىنى بۇتقا چوقۇنۇشقا قارشى تۇرغانلىقتىن، گۈزەل سەنئەت گۈل تەرەپكىلا تەرەققىي قىلغان، ئۇنىڭ ئۇستىگە،

* «ئۇيغۇرلارنىڭ باسما گۈللۈك رەختلىرىدىكى گۈللەردىن تۇپلام» نىڭ كىرىش سۆزى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1981 ـ يىل نەشرى. «شىنجاڭ مەنزىرىلىرى».

ئۈيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى گۈل بېزەكلىرى ئەزەلدىنلا ناھايىتى گەۋدىلىك بولغاچقا، تەدرىجىي ھالدا ئالاھىدە بىر خىل شەكىل ۋۇجۇدقا كەلگەن. بۇ ئالاھىدىلىك مەسچىت، قەبرىلەرنىڭ قۇرۇلۇشىدىكى بېزەكلەردە گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ، بۇ قۇرۇلۇشلارنىڭ ھەممىسىدە گەچ ئارىلاشمىسى ۋە رەڭلىك ساپال خىشلاردىن ئۆرنەك بويىچە جۈپلەپ ھەر خىل تىزىلما ۋە چاپلانما سىلار چېقىرىلغان. تام ۋە تورۇس، پېشايۋان ۋە تۈۋرۈكلەرنىڭ ھەممىسىگە رەڭدار، ئوچۇق گۈل سىزىلغان. بەزى پېشايۋان ۋە تۈۋرۈكلەردە نەپىس ئويما نەقىشلەرمۇ بار. بېزەكلەرنىڭ تېمىسى ئۆسۈملۈك ۋە گېئومېتىرىيىلىك نۇسخىلارنى ئاساس قىلغان. گۈللەر كۆپىنچە ئىككى بۇلۇڭ ۋە تۆت بۇلۇڭلارنى جۈپلەش، توغرىلاش، گىرەلەشتۈرۈش، ئۆلاش، ئايلاندۇرۇش ئۇسۇلى بىلەن چېقىرىلغان. گەچ بىلەن چېقىرىلغان گۈللەر ئۆزىگە خاس گۈل سىزىش ۋە ئويۇش تېخنىكىسى ئارقىلىق ئۈيغۇرلارنىڭ ئالاھىدە بېزەكچىلىك ئۇسلۇبىنى نامايان قىلىدۇ. ئۇنىڭدا تامنىڭ تورۇسقا تۇتىشىدىغان يېرىگە، مەرەپنىڭ چۆرىسىگە باب كېلىدىغان لېنتا شەكىللىك گۈللەر، تامنىڭ يۇزىگە باب كېلىدىغان ئوچى ئۇچلۇق ئەگمە شەكىللىك گۈللەر ۋە تورۇسقا باب كېلىدىغان يۇمىلاق، كۆپ بۇرجەكلىك گۈللەر بار. تېما جەھەتتە مودەنگۈل، نېلۇفەر، ئاپتاپىرەس، سەبدە گۈل، مېيىخۇاگۈل، قىزىلگۈللەر ئاساس قىلىنىدۇ. گەچ گۈللەر ئادەتتە قاپارتىش ئۇسۇلى بىلەن چېقىرىلىدۇ، ئايرىم جايلىرىغا (مەسىلەن، مەرەپ شەكىللىك گۈللەرنىڭ چۆرىسىگە) چوڭقۇر ئويۇش، ئۆتۈشمە قىلىپ ئويۇش ئۇسۇلىمۇ قوللىنىلىدۇ. رەڭلىك گۈللەر مەسچىتلەرنىڭ كەڭ تورۇس، خار، جەگىلىرىگە ئىشلىتىلىدۇ. تېما، گۈل بىلەن گەچ بېزەك ئوخشاش بولىدۇ، نىگانىدا بىر پۈتۈن مەنزىرىنىڭ سۈرىتىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. ياغاچ ئويمىنىڭ بە-

ئاكارلىقتا ئىشلىتىلىشى گەج گۈل ۋە رەڭلىك سۈرەتتىن بۇرۇن بولغان، يېقىنقى يۈز يىلدىن بۇيان ئاندىن ئۇرنىنى رەڭلىك سۈرەت ئالدى. ياغاچ ئويما تۈۋرۈك، خاۋ، جەگدە ۋە ئىشىك ـ دېرىزىگە ئىشلىتىلىدۇ، ياغاچقا ئويۇلىدىغان گۈل كۆپرەك شاپتۇل، ئۆرۈك، ئۈزۈم، ئانار، نېلۇپەرلەرنى يەككە گۈلنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى قىلىدۇ. خىشنى جۈپلەپ چىقىرىدىغان گۈللەر خىش بىلەن قوپۇرۇلىدىغان تامنىڭ يۈزىگە، ئۇل تامغا، تۈۋرۈك ۋە پەلەمپەينىڭ دوكالىرىغا ئىشلىتىلىدۇ. خىشنىڭ رەڭگى توق سېرىق، خىشنىڭ ئارىلىقىغا سېلىنغان گەج ئاق، قارا، توق يېشىل بولىدۇ. خىشتىن چىقىرىلغان گۈللەرنىڭ كۆپى گېئومېتىرىيىلىك گۈللەر؛ يەككە گۈللەرنىڭ ئۆزئارا كىرىشتۈرۈلۈشى بىلەن ئۆزگىرىشچان، مۇكەممەل تۈت بۇرجەك چاتما گۈل ھاسىل بولىدۇ. قېلىپلىق خىش ياكى قىبۇجا خىشلارنى ئۇلاپ ياكى ئارىلاپ تىزسا، كۈچلۈك نۇر چاقنىتىدىغان گۈل ھاسىل بولىدۇ، ئۇنىڭ بىلەن پېشايۋان ۋە ئىشىك ـ دېرىزىنىڭ چۆرىسى زىننەتلىنىدۇ. كاھىش بىلەن گۈللۈك چاقچۇق ئاساسەن مەدرىس ۋە قەبرىستانلىقلارنىڭ دەرۋازىسىغا، قەبرە تېمىغا، گۈمبەز، مۇنارىلەرگە ئىشلىتىلىدۇ*. قۇمۇل شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى قۇمۇل ۋاڭىنىڭ قەبرىسى بېشىرۋاڭ تەختىنكى مەزگىلىدە (1820 — 1866 - يىللىرى) ياسالغان. قەبرىنى ياساشقا 20 يىل كەتكەن. قەبرىنىڭ ئاستى چاسا، ئۈستى يۇمىلاق، ئېگىزلىكى 20 غۇلاچ، ئۈستى گۈمبەزگە ئوخشاش ياسالغان، ناھايىتى ھەيۋەتلىك، سۈرلۈك. قەبرىنىڭ تېمى پۈ-

* جۈڭگو بىناكارلىق تېخنىكىسىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش مەركىزى بىناكارلىق تارىخىنى تەتقىق قىلىش ئورنى تۈزگەن «شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار-نىڭ بىناكارلىق بېزەكلىرى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 - يىل نەشرى، 10 -، 12 - بەتلەر.

تۇنلەي تېگى ئاق، گۈلى كۆك چاقچۇق خىش بىلەن ئېتىلگەن، كۆرۈنۈشى سىپايى، چوك سۈپەت. ۋاك قەبرىستىنىك ئۇدۇلىدا قاتار تىزىلغان، ياغاچ قۇرۇلمىلىق، ئۇچمىراۋان گۈمبەز شەكلىدە، پۈتۈنلەي خەنزۇلارنىك بىناكارلىق ئۇسلۇبىدا ياسالغان ئىككى قەبرە بار. قەبرىلەرنىك ئارقىسىدا مىڭدىن ئارتۇق ئادەم سىغىدىغان كاتتا مەسچىت بار. مەسچىت ئىچىگە ناھايىتى چىرايلىق چاقماق گۈل چىقىرىپ، كۆك خىش ياتقۇزۇلغان، تۆت تېمىغا قۇرئان كەلىمىلىرى رەڭلىك قىلىپ يېزىلغان. ۋاك قەبرىستىنىك قۇرۇلۇشى ئۇيغۇر ۋە خەنزۇ ئەمگەكچىلىرىنىك ئەقىل - پاراسىتى ۋە تېخنىكىسىنىك جەۋھىرىنى ئىپادىلەيدۇ*.

ئازادلىقتىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنىك نەپىس سەنئىەت ئىشلىرى خېلى تەرەققىي قىلدى، خەلق ئىچىدىكى ھۈنەرۋەنلەر پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىك غەمخورلۇقى ۋە ئېتىبارىغا ئېرىشتى، ئۇلار ئۆزىنىك ئۇزۇن يىللار توپلىغان تېخنىكىسى ۋە تەجرىبىلىرىنى ياشلارغا ئۆگەتتى، يېڭىدىن بىر تۈركۈم ياش گۈزەل سەنئەت خىزمەتچىلىرى ئۆسۈپ يېتىلىپ، ئۇيغۇرلارنىك ۋە شىنجاڭدىكى باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىك گۈزەل سەنئىتىگە ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا بەلگىلىك رول ئويناندى.

---

* «قۇمۇل ۋاڭىي قەبرىستىنىك بىناكارلىق سەنئىتى» «شىنجاڭ رەسىملىك ژۇرنىلى» 1981 - يىلى، 3 - سان، 22 - بەت.

ئون ئالتىنچى باب
ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى ۋە دىنىي ئېتىقادى

1 ـــ بۆلۈم ئائىلە، نىكاھ ۋە دەپنە مۇراسىملىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ ئائىلىسى ئەر ـ خوتۇن مۇناسىۋىتى ئاساسىدىكى كىچىك ئائىلىدۇر. ئائىلە ئەزالىرى ئادەتتە ئۇچ ئەۋلاد بىۋاستە ئۇرۇق ـ تۇغقانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كۆپ پەرزەنتلىك ئائىلىدە، ئوغۇل بالاغەتكە يېتىپ ئۆيلەنگەندىن كېيىن، ئاتا ـ ئانىسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، ئۆز ئالدىغا ئۆي تۇتىدۇ. لېكىن ئاتا ـ ئانىلار ئادەتتە ئەڭ كىچىك ئوغلىنى قېرىغاندا ھالىدىن خەۋەر ئالىدىغان، ئۇلارغىمۇ ئۇزىتىدىغان يۆلەنچۈك قىلىش ئۈچۈن ئۆز يېنىدا ئېپقالىدۇ. يالغۇز ئوغۇل ئۆي ئايرىپ چىقمايدۇ.

ئۇيغۇرلاردا ئۇچ ئەۋلاد بىۋاستە قانداش تۇغقانلىقىنى ئېنىق نامى بار. مەسىلەن، «دادا»، «چوڭ دادا»، «ئانا»، «چوڭ ئانا»، «ئاكا»، «ئۇكا»، «ئاچا»، «سىڭىل» دېگەنگە ئوخشاش. بۇلاردىن باشقا ئۇرۇق ـ تۇغقانلارنىڭمۇ ئېنىق نامى بار، لې-

كىن ئانچە قوللىنىلمايدۇ، ئادەتتە يېشىنىڭ چوڭ - كىچىكلىـ
كىگە قاراپ، ئاتا، ئانا، ئاكا، ئۇكا، ئاچا، سىڭىل دەپ ئاتايدۇ،
ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسمى ئادەتتە ئۆز ئىسمى بىلەن ئاتىسىنىڭ ئىس
مىدىن تەركىب تاپىدۇ، يەر نامىنى قوشۇپ ئاتايدىغان ئەھ
ۋالمۇ بار. ئۆز ئىسمى ئالدىدا، ئاتىسىنىڭ ئىسمى كەينىدە
بولىدۇ. مەسىلەن: «ئوسمان تۇرسۇن» دېگەندەكى «ئوسمان» ئۆز
ئىسمى، «تۇرسۇن» ئاتىسىنىڭ ئىسمىدۇر. ئەرلەرنىڭ ئىسمىنىڭ
ئاخىرىغا كۆپىنچە «ئاخۇن» قوشۇلىدۇ، مەسىلەن، «ئوسماناخۇن»
دېگەنگە ئوخشاش. ئاياللارنىڭ ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا كۆپىنچە
«خان» قوشۇلىدۇ، مەسىلەن، «ئايخان» دېگەنگە ئوخشاش.

ئازادلىقتىن ئىلگىرى مىراس ئادەتتە بۇۋاستە تۇغقانلارغا
تەقسىم قىلىناتتى، لېكىن ئۆلگۈچىنىڭ ۋەسىيىتىگە بىنائەن شە
رەم تۇغقانلىرىغىمۇ تەقسىم قىلىناتتى. مىراس تەقسىم قىلىش
پرىنسىپى ئەرلەرنى ئەزىز، ئاياللارنى خار كۆرىدىغان قاراشنى
ئىپادىلەيتتى. ئەنئەنىۋى ئۆرپ - ئادەت بويىچە، بۇۋاستە
ئۇرۇق - تۇغقانلارنىڭ ھەممىسى مال - مۈلۈككە ۋارىسلىق
قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولسىمۇ، لېكىن قىز بالىغا ئوغۇلنىڭ
كىدىن يېرىم ھەسسە ئاز تەقسىم قىلىناتتى. ئەر - خوتۇن ئوتـ
تۇرىسىدىكى مىراس ئۇلارنىڭ پەرزەنتى بار - يوقلۇقىغا قا
راپ تەقسىم قىلىناتتى. ئەر ئاۋۋال ئۆلۈپ كەتسە، پەرزەنتى
بولسا، ئەردىن قالغان مىراسنىڭ سەككىزدىن بىر قىسمى خو
تۇنغا، قالغىنى پەرزەنتلىرىگە تەقسىم قىلىناتتى. پەرزەنتى بول
مىسا، تۆتتىن بىر قىسمى خوتۇنغا، قالغىنى ئەرنىڭ ئاغا -
ئىنىلىرى ۋە باشقا تۇغقانلىرىغا تېگەتتى. خوتۇن ئاۋۋال ئۆلۈپ
كەتسە، پەرزەنتى بولمىسا، مىراسنىڭ يېرىمى ئەرگە، قالغىنى
خوتۇننىڭ بۇۋاستە يېقىن تۇغقانلىرىغا تېگەتتى. پەرزەنتلىرى
بولسا، مىراسنىڭ تۆتتىن بىر قىسمى ئەرگە، قالغانلىرى پەر-

زەنتلىرىگە تېگەتتى. بېقىۋالغان ئوغۇل - قىزىنىڭ مىراسقا ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقى يوق ئىدى. ئاتىسى ئۆگەي پەرزەنتلەر پەقەت ئۆز ئانىسىنىڭ مال - مۈلكىگىلا ۋارىسلىق قىلالايتتى، ئۆگەي ئانىسىنىڭ مۈلكىگە ۋارىسلىق قىلالمايتتى*. ئاۋادا ئۆلگۈچىنىڭ يا ئاتا - ئانىسى، يا پەرزەنتى، يا بىر تۇغقان ئاغا - ئىنىسى، ئاچا - سىڭلىسى ۋە ياكى جىيەنى بولمىسا، ئۇنىڭ مال - مۈلكى مەسچىتنىڭ ئىگىدارچىلىقىغا ئۆتۈپ كېتەتتى.

ئازادلىقتىن بۇرۇن، ئائىلىدە ئاتا ياكى ئەر كىشى ئائىلە باشلىقى ھېسابلىناتتى، ئائىلىدىكى بارلىق ئىشلار ئۇنىڭ دېگىنى بويىچە بولاتتى. ئائىلىدە ئەر بىلەن خوتۇننىڭ ئورنى باراۋەر ئەمەس ئىدى، ئاياللار ئەرلەرنىڭ سۆزىنى قول قوشتۇرۇپ ئاڭلىشى لازىم ئىدى. ئاياللار ئۆيگە باغلىنىپ قالغان بولۇپ، ئىختىيارىچە تالا - تۈزگە چىقىش ھوقۇقىدىن مەھرۇم ئىدى، ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرگە قاتنىشىشىغا يول قويۇلمايتتى، ئۇلاردا ئائىلىنىڭ مال - مۈلكىنى سۈرۈشتۈرۈش ياكى بىر تەرەپ قىلىش ھوقۇقى يوق ئىدى، ھەتتا ئۇلارنىڭ ئاساسلىق ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە قاتنىشىشىغىمۇ رۇخسەت قىلىنمايتتى. ئۇلارنىڭ گەپ - سۆزلىرى، يۈرۈش - تۇرۇشلىرى يەنە دىنىي قائىدە - يوسۇنلارنىڭ قوپال مۇداخىلىسىگە ئۇچرايتتى، ئۇلار سىرتقا چىقسا چۈمبەل تارتىشى، رومال ئارتىشى، بالاغەتكە يەتكەن ئەرلەردىن ئۆزىنى قاچۇرۇشى لازىم ئىدى. ئاتىلىق ھوقۇقى، ئەرلىك ھوقۇقى ۋە دىنىي جەھەتتىكى چەكلىمىلەر ئاياللارنى ناھايىتى بەك ئازابلايتتى. ئىجتىمائىي -

* چىن گۇڭخۇك: «ئۇيغۇرلارنىڭ مىراس تۈزۈمى» «جەنۇبىي شىنجاڭ يېزىلىرىنىڭ جەمئىيەت ئەھۋالى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىل نەشرى، 202 - 206 - بەت.

ئىقتىسادىي بازىسىنىڭ ۋە سىنىپىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، ئائىلە مۇناسىۋىتىدىمۇ غايەت زور ئۆزگىرىش بولدى، ئاياللار ئەرلەر بىلەن پۈتۈنلەي باراۋەر ھوقۇققا ئېرىشتى، شۇنىڭ بىلەن يېڭى، ئىناق ئائىلە شەكىللەندى.

ئۇيغۇرلارنىڭ نىكاھ تۈزۈمى ئاساسەن بىر ئەر، بىر خوتۇنلۇق تۈزۈمدۇر. نىكاھ دائىرىسى ئادەتتە ئۆز مىللىتى ئىچىدە بولىدۇ. ئازادلىقتىن ئىلگىرى، جەمئىيەتنىڭ يۇقىرى قاتلىمىدا بىر ئەر ئىككى - ئۈچ خوتۇن، ھەتتا تۆت خوتۇن ئالىدىغان ئەھۋالمۇ بولغان، لېكىن بۇنداقلار ئىنتايىن ئاز ئىدى. ئەر ئۆلگەندىن كېيىن، ئەرنىڭ ئاغا - ئىنىلىرى ئۇنىڭ خوتۇنىغا ئۆيلىنىشكە بولمايدۇ، خوتۇن ئۆلگەندىن كېيىن، پەرزەنتلەرنى نەزەردە تۇتۇپ ۋە ئائىلە مۇناسىۋىتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، ئېرى خوتۇنىنىڭ ئاچىسى ياكى سىڭلىسىغا ئۆيلەنسە بولىدۇ. ئېرى ئۆلۈپ كەتكەن خوتۇن ئانىسىنىڭ ئۆيىگە كەتسىمۇ ياكى باشقا ئەرگە تەگسىمۇ بولىدۇ. باشقىلار بۇنىڭغا ئارىلىشالمايدۇ. ئېرى ياكى خوتۇنى ئۆلگەنلەر ئادەتتە بىر يىلدىن كېيىن قايتا نىكاھلىنالايدۇ. ئازادلىقتىن بۇرۇن دىنىنىڭ نىكاھ لىنىش دائىرىسىگە قويىدىغان چەكلىرىمۇ ناھايىتى قاتتىق ئىدى، ئىسلام دىنىدىكىلەرنىڭ باشقا دىنىدىكىلەر بىلەن نىكاھلىنىشى مۇتلەق چەكلىنەتتى، ولۇپمۇ ئاياللارنىڭ باشقا دىنىدىكىلەر بىلەن نىكاھلىنىشى قاتتىق چەكلىنەتتى، خىلاپلىق قىلغۇچىلار شەرىئەتنىڭ جازاسىغا تارتىلاتتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، نىكاھ لىنىشتا تەبىقە كۆز قارىشىمۇ ناھايىتى كۈچلۈك ئىدى، بايلار بىلەن كەمبەغەللەرنىڭ نىكاھلىنىشى ناھايىتى ئاز كۆرۈلىدىغان ئەھۋال ئىدى. لېكىن فېئودالىق ئىمتىيازغا ئىگە بايلار دىنىغا يېقىپ قالغان كەمبەغەللەرنىڭ قىزلىرىنى خالىغانچە كېچىك خوتۇنلۇققا ئالاتتى ۋە خالىغانچە تاشلىۋېتەتتى.

ئازادلىقتىن بۇرۇن، ياشلارنىڭ نىكاھ ئىشلىرىغا ئاتا-ئانىلىرى ئارىلىشاتتى، قىز-ئوغۇللارنىڭ ئادەتتە نىكاھ ئەركىنلىكى بولمايتتى. نىكاھلىنىش يېشى دىنىنىڭ تەسىرىگە بىۋاستە ئۇچرايتتى، دىندا ئوغۇل 12 ياشقا، قىز توققۇز ياشقا كىرسە بالاغەتكە يەتكەن ھېسابلىنىپ، چوڭلار قاتاردا تۇرلۇك دىنىي مەجبۇرىيەتلەرنى ئادا قىلىشى زۆرۈر دەپ بىلگىلەنگەن، شۇڭا نىكاھلانىسمۇ بولۇۋېرەتتى. قىزلارنىڭ يېشى بىرئاز چوڭىيىپ ياتلىق قىلىنمىسا، ئاتا-ئانىلىرى گەپ-سۆزگە قالاتتى. ئاتا-ئانىلار بالدۇرراق ئەۋلاد قالدۇرۇش ۋە قېرىغاندا باققۇچىسى بولۇشنى كۆزلەپمۇ پەرزەنتلىرىنىڭ بالدۇرراق نىكاھلىنىشىنى خالايتتى. شۇڭا ئۇيغۇرلاردا بالدۇر نىكاھلىنىدىغان، يەنى ئومۇمەن ئوغۇللار 16 — 18 ياشلاردا، قىزلار 15 — 17 ياشلاردا نىكاھلىنىدىغان ئەھۋال شەكىللەندى. بۇنىڭ بىلەن يىگىت-قىزلارنىڭ جىسمانىي ۋە روھىي جەھەتتىكى سالامەتلىكىگە ئېغىر زىيان يەتتى، ئاياللار بالدۇر قېرىپ كېتىدىغان ئەھۋال ئېغىر ساقلاندى. ئەۋلادلارنىڭ ئۆسۈپ-يېتىلىشىگىمۇ تەسىر يەتتى. ئازادلىقتىن كېيىن، نىكاھ قانۇنىنىڭ ئىجرا قىلىنىشىغا ئەگىشىپ، بالدۇر نىكاھلىنىش ھادىسىلىرىمۇ تەدرىجىي ئۆزگەرمەكتە.

نىكاھلىنىش جەريانى ئادەتتە تونۇشتۇرۇش، چاي ئىچۈرۈش ۋە توي قىلىشتىن ئىبارەت ئۈچ باسقۇچنى باشتىن كەچۈرىدۇ. ئوغۇل تەرەپ ئوغلىغا لايىق تاللىغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ تۇغقىنى ياكى دوستىدىن بىرنەچچە كىشىنى قىز تەرەپكە ئەلچىلىككە ئەۋەتىدۇ، قىز تەرەپنىڭ رازىلىقىنى ئالغاندىن كېيىن، ئوغۇلنىڭ ئانىسى كىيىملىك رەخت، چاي، قەنت-گېزەك قاتارلىق سوۋغاتلارنى ئېلىپ ئۈچ-تۆت ئايال تۇغقىنى ياكى دوستى بىلەن قىزنىڭ ئۆيىگە بارىدۇ ۋە قىزنىڭ ئانىسى بىلەن بىۋاستە

كۆرۈشۈپ، چوڭ چېينىڭ ۋاقتىنى بېكىتىدۇ (بۇ ئادەتتە كىچىك چېيى دەپ ئاتىلىدۇ). چاي ئىچۈرىدىغان چاغدا، ئوغۇلنىڭ ئاتا-ئانىلىرى يېقىن تۇغقانلىرى بىلەن تويلۇق رەخت، يېرىم قوينىڭ گۆشى، ماي، گۈرۈچ، نان، سەۋزە، قەنت - گېزەك قاتارلىق سوۋغاتلارنى ئېلىپ قىزنىڭ ئۆيىگە بېرىپ، قىزنىڭ ئاتا-ئانىسى ۋە يېقىن تۇغقانلىرى بىلەن كۆرۈشىدۇ. قىز تەرەپنىڭ داستىخىنىغا داخىل بولغاندىن كېيىن، ئوغۇل تەرەپ ئېلىپ بارغان نەرسىلەرنى ئوتتۇرىغا بىر - بىرلەپ نامىنى ئاتاپ تۇرۇپ كۆرسىتىدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن توي كۈنى ۋە تويغا كېتەرلىك نەرسە - كېرەكلەر ئۈستىدە پۈتۈشىدۇ (بۇ ئادەتتە چوڭ چېيى دەپ ئاتىلىدۇ). توي مەرىكىسى بۇرۇن ئادەتتە ئىككى كۈن ئۆتكۈزەتتى، ھازىر كۆپىنچە بىر كۈن ئىچىدىلا قىزنى ئوغۇلنىڭ ئۆيىگە كۆچۈرۈپ بولىدۇ. توي مەرىكىسىنى ئۆتكۈزۈشتە، ئوغۇل تەرەپ بىر كۈن ئىلگىرى تويلۇق ۋە تويغا كېرەكلىك نەرسىلەر (ئادەتتە قوي، گۈرۈچ، ياغ، سەۋزە، نان، چاي، قەنت، تۇز، ئوتۇن ياكى كۆمۈر قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) نى قىزنىڭ ئۆيىگە يەتكۈزۈپ بېرىشى كېرەك. توي كۈنى، توي قىلىدىغان يېگىت، يېگىت قولدىشىنىڭ ھەمراھلىقىدا قىزنىڭ ئۆيىگە نىكاھ ئوقۇتقىلى بارىدۇ. پاتىھە ئوقۇلىدىغان چاغدا، ئەرلەر سول تەرەپتە، ئاياللار ئوڭ تەرەپتە ئۆرە تۇرىدۇ، ئاخۇن ياكى ئىمام نىكاھ پاتىھەسىنى ئوقۇپ بولۇپ، توي قىلىدىغان قىز - يېگىتتىن رازىلىق سورايدۇ. ئۇلار رازىلىقىنى بىلدۈرگەندىن كېيىن، ئاخۇن ياكى ئىمام تۇز سۈيىگە تەگكۈزۈلگەن ئىككى بۇردا نانىنى قىز بىلەن يېگىتكە ئۈزىتىدۇ، ئۇلار نانىنى ئىككى قوللاپ ئېلىپ، شۇ سورۇندىلا يەپ، جاپادىمۇ، ھالاۋەتتىمۇ بىللە بولىدىغانلىقىنى، ئۆمۈرلۈك ئەر - خوتۇن بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. كەچقۇرۇن، يۇزى چۈمكەلگەن يېڭى كېلىن داقا - دۇمباق،

ئاغرا - سۈناي ساداسى ئىچىده مەپه ياكى هارۋا بىلەن (هازىر شەھەرلەردە كۆپىنچه پىكاپ بىلەن) ئوغۇلنىڭ ئۆيىگه كۆچۈرۈلىدۇ. يېڭى كېلىن ئوغۇلنىڭ ئىشىكى ئالدىغا كەلگەندە، جىن - ئالۋاسىنى قوغلاش ئۈچۈن هۆلا سېلىنىدۇ، مېهمانلار بىر تۈتام ئوتنى ئېلىپ يېڭى كېلىننىڭ بېشىدىن ئۈچ قېتىم ئۆرۈيدۇ، قىز بالىنى مېهمانلارغا سۇيۇنچه بەرگەندىن كېيىن، ئوتنى بىر ئايلىنىپ ئاندىن يېڭى هۈجرىغا كىرىدۇ. يېڭى كېلىن ئوغۇلنىڭ ئۆيىگه كۆچۈرۈلگەن كۈنى، قىز تەرەپ قىزنىڭ جابدۇقىنى ئوغۇلنىڭ ئۆيىگه ئاپىرىپ بېرىدۇ هەم ئايالالاردىن بىركىشىنى قىزنىڭ يېڭگه قىلىپ ئەۋەتىدۇ. يەڭگه بولغۇچى قىزنىڭ يېنىدا ئىككى - ئۈچ كۈن تۇرۇپ ئوغلىنىڭ ئۆي ئىشلىرىغا ياردەملىشىدۇ. ئارقىدىنلا ئوغۇلنىڭ ئۆيىده يۈز ئاچقۇ بولىدۇ. ئەتىسى ئەتىگەنده يېڭى كېلىن يەڭگىنىڭ هەمراهلىقىدا قېيىن ئاتا، قېيىنئانىسىنىڭ ئالدىغا سالامغا كىرىدۇ، قېيىنن ئاتا، قېيىن ئانا قىزغىن كۈتۈۋالىدۇ ۋە سوۋغات قويىدۇ، شۇ كۈنى ئەتىگەنده قىزنىڭ ئۆيىدىن پولۇ ۋە پېتىرمانتا ئېتىپ كۆيئوغۇلغا ناشتىلىق ئەۋەتىپ، ئۆزلىرىنىڭ غەمخورلۇقىنى بىلدۈرىدۇ. ئاندىن يېگىت بىرىنىڭ هەمراهلىقىدا قېيىن ئاتا - قېيىن ئانىسىنىڭ ئالدىغا سالامغا بارىدۇ، قىزنىڭ ئۆيىدىكىلەرمۇ قىزغىن كۈتۈۋالىدۇ ۋە سوۋغات قويىدۇ. تويۇ ئۆتۈپ بىر هەپتىدىن كېيىن (بۇ ۋاقىت هەرقايسى جايلاردا ئوخشاش ئەمەس)، قىز ئاتا - ئانىسىنىڭ ئۆيىگه (ئازنا قىلىپ) بارىدۇ، ئوغۇل تەرەپ سوۋغا - سالام ئەۋەتىدۇ، قىز تەرەپ قەنت - گېزەك ۋە پولۇ بىلەن مېهمان قىلىدۇ. قىزنىڭ ئاتا - ئانىسى كۆيئوغۇلغا كىيىم قاتارلىق سوۋغاتلارنى بېرىدۇ. قۇدىلار بىر - بىرىنى مېهمانغا چاقىرىشىدۇ. ئازادلىقتىن كېيىن، تويىنى يېڭىچه ئۆتكۈزىدىغان كەيپىيات بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن بەزى ئۆرپ - ئادەتلەر

هېلىمۇ ساقلىنىپ كەلمەكتە، بەلكى خەلق تۇرمۇشىنىڭ ياخشىلىنىشىغا ئەگىشىپ، توي بۇرۇنقىدىن تېخىمۇ قىزىق، داغدۇغىلىق ئۇۋتكۈزۈلىدىغان بولدى*.

ئازادلىقتىن ئىلگىرى، نىكاھنىڭ سودا خاراكتېرى روشەن ئىدى، چاي ئىچكۈزگەندە ئوغۇل تەرەپ كېلىشىم بويىچە قىز تەرەپكە نۇرغۇن سوۋغا ئېلىپ بېرىشى، توي قىلغاندىمۇ نۇرغۇن نەرسە ـ كېرەكلەرنى ئاپىرىشى كېرەك ئىدى، ھەتتا قىزنىڭ مېھمان چاقىرىشىغا كېتىدىغان خىراجەتلەرمۇ ئەر تەرەپنىڭ ئۈستىگە چۈشەتتى. بۇ خىراجەت ئۇچۇن يا پۇل، يا ماددىي نەرسە (مەسىلەن، قوي، بۇغداي، گۈرۈچ قاتارلىقلار) بېرەتتى. شۇڭا توي قىلىش كەمبەغەللەر ئۈچۇن ئىنتايىن ئېغىر يۈك ئىدى. ئۇلار توي قىلىش ئۇچۇن قاتمۇ قات قەرزگە بوغۇلۇپ كېتەتتى، ھەتتا خانۇەيران بولاتتى. فېئودالىلىق سودا خاراكتېرىدىكى بۇنداق نامۇۋاپىق نىكاھ تۈزۈمى ئاستىدا، توي قىلغاندىن كېيىن ئايالالار ئەرلەرنىڭ بېقىنىدىسىغا ئايلىنىپ، ئېرىنىڭ خالىغانچە باشقۇرۇشىغا بويسۇناتتى. ئەر ـــ خوتۇننىڭ ئىككىنچى خۇداسى دەپ قارىلاتتى. ئەرنىڭ گېپى چەكسىز نوپۇزغا ئىگە ئىدى، خوتۇن ئۇنىڭغا خىلاپلىق قىلىش ئۇياقتا تۇرسۇن، غىدىڭ ـ پىدىڭ قىلىشقىمۇ ھەددى ئەمەس ئىدى. دېمەك، خوتۇن كىشى پۈتۈنلەي ئەركىشىنىڭ بېقىنىدىسىغا ئايلىنىپ قېلىپ، مۇستەقىل كىشىلىك سالاھىيتىنى يوقاتقانىدى. نامۇۋاپىق نىكاھ تۈزۈمى ۋە ئىجتىمائىي، ئائىلىۋى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، نىكاھتىن ئاجرىشىش ئەھۋالى ناھايىتى ئومۇملاشقانىدى. نىكاھتىن ئاجرىشىش ھوقۇقى ئەرنىڭ قولىدا بولۇپ، ئايالالاردا

---

* «يېپەك يولى تۇغرىسىدا پاراڭ»، شىنخۇا نەشرىياتى، 1981 ـ يىل نەشرى، 149 ـ، 150 ـ بەت، «جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ نىكاھ، ئائىلە ئىشلىرى»، جۇڭگو ئايالالار نەشرىياتى، 1986 ـ يىل، 133ـ، 140 ـ بەت.

نىكاھتىن ئاجرىشىش ئەركىنلىكى يوق ئىدى. ئەر كىشىدە خوتۇننى خالىغانچە قويۇۋېتىش ھوقۇقى بولۇپ، «تالاق» دەۋەتسىلا نىكاھ تىن ئاجرىشىپ كەتكەنگە ھېساب بولاتتى. نىكاھتىن ئاجراشقاندا، خوتۇن كىشى ئۆزى ئەكەلگەن نەرسىلىرىنى ئەكىتەتتى، ئېرىنمۇ مەلۇم مىقداردا پۇل ياكى نەرسە ـ كېرەكلەرنى بېرەتتى. نىكاھتىن ئاجراشقان ئايال ئۈچ ئاي ئون كۈن ئىددەت تۇتقاندىن كېيىن ئاندىن قايتا ياتلىق بولالايتى. بۇ مەزگىل ئىچىدە، ئايال ھامىلدار بولسا، تۇغۇلغان بالا بۇرۇنقى ئېرىنىڭ بولاتتى. نىكاھتىن ئاجراشقاندىن كېيىن، ئىككى تەرەپ يارىشىپ قېلىشنى خالىسا، ئاخۇن چاقىرىپ نىكاھ پاتىھەسىنى ئوقۇتۇشى، يەنە بىر قېتىم توي مەرىكىسى ئۆتكۈزۈشى كېرەك ئىدى. ئەگەر نىكاھتىن ئاجرىشىش ۋاقتىدا ئەرنىڭ ئاغزىدىن «ئۈچ تالاق» دېگەن سۆز چىقىپ كەتسە، بۇنداقلارنىڭ نىكاھنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشى خېلى قىيىن بولۇپ، تېخىمۇ مۇرەككەپ جەريانىنى باشتىن كەچۈرۈشكە توغرا كېلەتتى.

فېئودالىلىق ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمىنىڭ يوقىلىشىغا ئەگىشىپ، نامۇۋاپىق فېئودالىلىق نىكاھ تۈزۈمىمۇ يوقالدى. يېڭى نىكاھ تۈزۈمى ئۇيغۇر قىز ـ يىگىتلىرىنىڭ نىكاھ ئەركىنلىكى ھوقۇقىنى كاپالەتكە ئىگە قىلدى. ھازىر نىكاھلىنىش، ئاجرىشىش ۋە ياراشمىش قانۇنىنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە بولىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆلۈم ئۇزىتىشى ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىسى بويىچە بولىدۇ، مېيىت يەرگە كۆمۈلىدۇ، ئادەم ئۆلگەندە دەرھال يەرلىككە قويۇلۇشى، ئەگ كۆپ بولغاندا بىر ـ ئىككى كۈن ياكى ئۈچ كۈندىن ئۆتكۈزۈلمەسلىكى لازىم. ئۆلگۈچى جان ئۈزۈش ئالدىدا، تۇغقانلىرى كېلىپ رازىلىق ئالىدۇ، پەرزەنتلىرى ئۇنىڭ ۋەسىيىتىنى ئاڭلايدۇ ۋە ئاخۇن ۋەسىيەتكە مۇھۇر بېسىپ گۇۋاھ

بولىدۇ. جان ئۈزگەندىن كېيىن ئاخۇن ئۇنىڭ ئاغزىغا دېمىدە تېمىتىپ، ئۇنىڭ جەننەتكە كىرىشىنى تىلەيدۇ. مەزىن يېقى ئىمام مېيىتنى سۈغا ئالىدۇ، ئۆلگۈچى ئايال بولسا، شۇ يەردىكى مەسچىت تەۋەسىدىن ياشانغان ئايالدىن بىرنى چاقىرىپ سۈغا ئالدۇرىدۇ، مېيىت ئۈچ قېتىم يۇيۇلىدۇ، ئاندىن ئاق رەخت بىلەن كېپەنلىنىدۇ، ئەركىشى ئۈچ پارچە رەخت بىلەن، ئايال كىشى بەش پارچە رەخت بىلەن ئورىلىدۇ، ئاندىن ئۇستىگە ئەتىر چېچىلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن مېيىتنى جىنازىغا سېلىپ، ئەرلەر كۆتۈرۈپ مەسچىتكە ئاپىرىدۇ، مەسچىتتە ئالدى بىلەن «ئىسقات» قىلىنىپ ئۆلگۈچى ئۈچۈن ئاخىرقى قېتىم سەدىقە بېرىلىدۇ، ئۆلگۈچىنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرى تەييارلاپ قويغان پۇل ياكى نەرسىلەرنى ئاخۇن ۋە باشقىلارغا بىر ئۇلۇشتىن ئۈلەشتۈرۈپ بېرىپ، ئۆلگۈچىنىڭ هايات چېغىدا ئادا قىلالمىغان پەرزىنى ئادا قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن جامائەت سەپراس بولۇپ، ئاخۇنغا ئەگىشىپ ناماز چۈشۈرىدۇ. ناماز چۈشۈرۈلۈپ بولغاندىن كېيىن مېيىت زاراتگاهلىققا ئاپىرىلىدۇ. يەرلىكنىڭ ئۆزۈنلۇقى بىلەن چوڭقۇرلۇقى ئىككى مېتر، كەڭلىكى بىر مېتر ئۆيچۆرىسىدە بولىدۇ، يەرلىكنىڭ يان تەرىپىدىن ئىچ گۆر كولىنىپ مېيىت شۇ يەرگە قويۇلىدۇ. مېيىتنى يەرلىككە قويۇشتىن ئاۋۋال ئاخۇن قىرائەت قىلىدۇ، جامائەت بىر سەمىمدىن توپا ئېلىپ، دۇرۇت ئوقۇپ سۇف دېگەندىن كېيىن مېيىتنىڭ يېنىغا چېچىپ ئۆلگۈچى بىلەن ۋىدالىشىدۇ. مېيىت كۆمۈلگەندىن كېيىن، توپا بېشىغا بىر تال شاخ قاداپ بەلگە قىلىپ قويىدۇ. مېيىتنى ئۈزىتىشقا ئەرلەر بارىدۇ، ئۆلگۈچىنىڭ يېقىن توغقانلىرى بېلىگە ئاق باغلاپ قارىلىق تۇتىدۇ. ئايالار (جۈملىدىن ئۆلگۈچىنىڭ خوتۇنى) بېلىگە ئاق باغلىغاندىن باشقا، بېشىغا ئاق رومال ئارتىدۇ، لېكىن ئۇلار زاراتگاهلىققا بارمايدۇ، يىراقتا تۇرۇپ ياكى

ئۆيده ئولتۇرۇپ يىغا ـ زاره قىلىدۇ. بايلار ئۆلسه، ئۇنىڭ مېيىتىنى ئېلىپ ماڭغاندا، جامائەت قوشاق قوشۇپ يىغلايدۇ. ئۆلگۈچى ئائىله باشلىقى ياكى ئائىلىنىڭ مۇھىم ئەزاسى بولسا، ئۇنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر 40 كۈنگىچه چاچ ـ ساقلىنى ئالدۇرمايدۇ، باش تارىمايدۇ، ناخشا ئېيتمايدۇ، ئۇسسۇل ئويناىمايدۇ، يەتته كۈن قارىلىق تۇتۇپ، ئۆلگۈچىنى ياد ئەتكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. ئادەم ئۆلۈپ 3 ـ، 7 ـ، 40 ـ كۈنلىرى ۋە يىلى توشقاندا ئۆلگۈچىنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى قارىلارنى تەكلىپ قىلىپ قۇرئان ئوقۇتىدۇ، پولۇ ئېتىپ ئۆلگۈچىنىڭ ھەققىگه نەزىر قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۆلگۈچىنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى ھېيىت ـ ئايەملەردە ۋە باشقا كۈنلەردەزاراتگاھلىققا بېرىپ ئۆلگۈچىنىڭ روھىغا ئاتاپ دۇئا قىلىدۇ ياكى ئۆيلىرىدە مەۋلۇت ئوقۇتۇپ، قىرائەت قىلدۇرىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆلۈم ئۇزىتىشى ئومۇمەن بىرقەدەر ئاددىي، تېجەشلىك بولىدۇ، لېكىن ھەشەمەتچىلىك ۋە ئىسراپچىلىق بىلەن ئۆتكۈزىدىغانلارمۇ بولىدۇ، مەسىلەن، نەزىرىنىڭ قېتىم سانى كۆپ، كۆلىمى بىرقەدەر چوڭ بولۇپ، ئۇرغۇن مېھمان چاقىرىلىدۇ، بەزى نەزىرلەرگه نەچچه يۈز ھەتتا مىڭلىغان ئادەم چاقىرىلىدۇ*.

2 ـ بۆلۈم كىيىنىش، ئوزۇقلىنىش، ئۆي تۇتۇش ۋە باشقا تۇرمۇش ئادەتلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىم ـ كېچەكى خىلمۇ خىل ھەم گۈزەل

* جاۋىيىڭ: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆلۈم ئۇزىتىش ئادىتى» «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1983 ـ يىل 18ـ سان، 28 ـ، 30ـ بەتلەر.

بولىدۇ. ئەرلەر تېشىغا پېشى تىزىدىن ئاشىدىغان، يېڭى كەڭ، ياقىسىز، تۆگمىسىز چاپان كىيىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىدىن بەلباغ باغلايدۇ، ئۇنىڭغا يېمەكلىك ۋە باشقا نەرسىلەرنى تۆگكىلى بولىدۇ. كۆڭلەك قىسقىراق بولىدۇ، كۆپىنچىسىنىڭ ئالدى ئوچۇق بولمايدۇ، ياشلار كىيىدىغان كۆڭلەكنىڭ كۆپىنچىسىگە كانىۋا ئىشلىنىدۇ. ئاياللار ئومۇمىيۈزلۈك ئۇزۇن كۆڭلەك كىيىدۇ، تېشىغا جىلىتكە ياكى كاستيوم كېيىدۇ. ئۇلار ئۇسما قويۇشنى، خېنە يېقىشنى، ھالقا، بىلەيزۈك، ئۈزۈك سېلىشنى، ئۇنچە ـ مارجان، كەھرىۋا ئېسىشنى ياخشى كۆرىدۇ. ئەر ـ ئاياللار ئۆتۈك، ئۇنىڭ ئۈستىگە كالاچ كىيىدۇ، ئۆيگە كىرگەندە كالاچنى سېلىۋېتىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئۆي پاكىز تۇرىدۇ. قىشتا پېيما كىيىدۇ. ئەر ـ ئاياللار ئومۇمىيۈزلۈك ياخشى رەختلەردىن كىيىم كىيىشنى، بولۇپمۇ ئاياللار رەڭگى ئوچۇق تاۋار ـ دۇردۇندىن، مەسىلەن، ئەتلەسكە ئوخشاش يېپەك رەختلەردىن كىيىم كىيىشنى ياقتۇرىدۇ. قىسقا، كىچىك كىيىم كىيىشنى خالىمايدۇ، چاپىنىنىڭ پېشى ئادەتتە تىزىدىن ئاشىدۇ، ئىشتىننىڭ پۇچقىقى ئۇشۇقىدىن ئاشىدۇ. كالتە ئىشتان بىلەن سىرتقاچىقىشنى بەك ئېغىر ئالىدۇ. ئەر ـ ئاياللار سىرتقا چىققاندا گۈلىلۈك دوپپا كىيىدۇ، قىشتا كۆپىنچىسى تۇماق كېيىدۇ. چېكىلىكى يوق گىرۇەكلىك تۇماق مالىمي تۇسكە ئىگە. جەنۇبىي شىنجاڭدا ئاياللار سىرتقا چىققاندا بېشىغا دوپپا كېيگەندىن باشقا، يەنە ئاق رومال ياكى قوگۇررەڭ چۇمبەل سالىدۇ. قەشقەر، يەكەن قاتارلىق جايلاردا بىر قىسىم ئاياللار ھېلىمۇ يۈزىنى يېپىپ يۈرىدۇ.

ئاياللارنىڭ چاچ پاسونى كىچىك قىزلارنىڭ چېچى ئادەتتە ئۇششاق ئۆرۈلىدۇ، بەزىلىرىنىڭ ئون نەچچە ئۆرۈم، بەزىلىرىنىڭ نەچچە ئون ئۆرۈم بولىدۇ. بۇخىل چاچ پاسونى جەنۇبىي

شىنجاڭ بىلەن شىمالىي شىنجاڭدا ئوخشاش، لېكىن ئوي قىلىش ئاددىي كىشىنىڭ چاچ پاسونىدا پەرق بار. جەنۇبىي شىنجاڭدا، ئوي قىلغان ئايالالار چىچىنى تۆت ئۆرۈم قىلىپ ئۆرۈيدۇ. ماڭلىيدىكى ئىككى ئۆرۈمى كىچىكرەك، ئارقا تەرەپتىكى ئىككى ئۆرۈمى چوڭراق بولىدۇ. ئاددىي ئۇلارنى بىرلەشتۈرۈپ ئىككى چوڭ ئۆرۈم قىلىدۇ. بۇنداق پاسوندىكىلەر شىمالىي شىنجاڭدا كۆپ چېلىقمايدۇ، شىمالىي شىنجاڭدا ئادەتتە ئىككى ئۆرۈم قىلىپلا ئۆرۈيدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىم ـ كېچەك جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى، ئۇلار يازدا يېپەك رەختلەردىن، قىشتا تېرە ـ يۇڭ رەختلەردىن كىيىم كىيىدۇ، ئايالالار قىممەت باھالىق زىننەت بۇيۇملىرىنى ئاسىدۇ. دىنىي زاتلارنىڭ كۆپىنچىسى سەللە ئورايدۇ، چاپىنىنىڭ ئۈستىدىن بەلباغ باغلىمايدۇ، شۇ ئارقىلىق ئادەتتىكى مۇسۇلمانلاردىن روشەن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. ئەمگەكچى خەلقنىڭ ماددىي تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ ئۆزلۈكسىز ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپىنچىسى يېپ رەخت، چىبەرقۇت ۋە يېپەك رەختلەردىن كىيىم كىيگەندىن باشقا، يەنە بىرمۇنچە كىشىلەر سارجىدىن ۋە باشقا توقۇلمىلاردىن ئىشلەنگەن رەختلەردىن كىيىم كىيىدىغان بولدى، كىيىم پاسونىمۇ زامانىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن ئۈزلۈكسىز ئۆزگىرىۋاتىدۇ.

ئۇيغۇرلار يېمەك ـ ئىچمەك جەھەتتە ئۇن غىزاسىنى ئاساس قىلىدۇ، قوي گۆشى، كالا گۆشىنى ياخشى كۆرىدۇ. ئۇلارنىڭ ئاساسلىق تاماملىرى نەچچە ئون خىلدىن كەم ئەمەس. نان، پولۇ، مانتا، لەڭمەن قاتارلىقلار دائىم يەيدىغان غىزادۇر. نان بۇغداي ئۇنى ياكى قوناق ئۇنىدا يۇغۇرۇلغان خېمىردىن ياسىلىدۇ، تونۇردا پىشۇرۇلىدۇ، شەكلى يۇمىلاق بولىدۇ، چوڭ ـ كىچىكلىكى، قېلىن ـ نېپىزلىكى بىرخىل بولمايدۇ، نانىنى خېلى

ئۇزاق ساقلىغاى بولىدۇ. ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ ئاساسلىق ئوزۇقىدۇر. پولۇ گۆرۈچ، قوي گۆشى، قوي يېغى، سەۋزە بىلەن دۇملەپ پىشۇرۇلىدىغان، ئۇيغۇرلار بەك ياخشى كۆرىدىغان ئېسىل تائام بولۇپ، ھېيت - ئايەملەردە ياكى توي - تۆكۈنلەردە مېھمانلار كۆپىنچە پولۇ بىلەن كۈتۈلىدۇ. مانتا قاسقاندا پىشۇرۇلىدۇ، سامسا خېمىردىن ئېچىلغان جىلىت، قوي گۆشى، قوي يېغى، پىيازدا قىلىنغان قىيما بىلەن ياسىلىدۇ، خېمىرى نېپىز، گۆشى جىق، ياغلىق، مەززىلىك بولىدۇ. ئۇن ئېشى لەڭمەن، قورۇما چۆپ (بوسو)، سۇيۇقئاش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. قارائاش غىزاسى ئاساسەن ئۇماچ، زاغرىدىن ئىبارەت. ئۇيغۇرلارنىڭ داڭلىق يېمەكلىكلىرىدىن تونۇر كاۋىپى، قوي گۆشى شورپىسى، كاۋاپ قاتارلىقلار بار.

ئۇيغۇرلار قارا چايىنى ياخشى كۆرىدۇ، تاش چاي ئىچىدىغانلارمۇ بار. شارائىتى بارلىرى كالا سۈتى ياكى ئۆچكە سۈتى بىلەن سۈتلۈك چاي قىلىپ ئىچىدۇ. كۆكتاتنى ئازراق ئىستېمال قىلىدۇ، يازدا مېۋە - چېۋىنى كۆپ يەيدۇ. تاماق سايمانلىرىدىن چىنە، چوكا، قوشۇق، ياغاچ قوشۇق قاتارلىقلارنى ئىشلىتىدۇ. لېكىن نۇرغۇن يېمەكلىكلەرنى قول بىلەن يەيدۇ. ئۇلار ئادەتتە بىر كۈندە ئۈچ ۋاخ تاماق يەيدۇ. ئەتىگەنده نان بىلەن چاي ئىچىش، چۈشته تۈرلۈك غىزا، قورۇما يېيىش، كەچته يەنه نان بىلەن چاي ئىچىش ئۇلارنىڭ ئەڭ ئومۇملاشقان ئادىتىدۇر.

تاماق ۋاقتىدا ئوتتۇرىغا داستىخان سېلىنىدۇ، بىر ئۆيدە كىلەر داستىخاننى چۆرىدەپ ئولىتۇرىدۇ. تاماقتىن ئاۋۋال ۋە تاماقتىن كېيىن قول يۇيۇلىدۇ، قول ئۈچ قېتىم يۇيۇلىدۇ. پولۇ يېيىشتىن ئاۋۋال تىرناق ئېلىنىدۇ. نانىنى ئۇشتۇپ لېگەن

ئۇستىگە قويۇپ يەيدۇ. مېھمانىنى ئۆينىڭ تۆرىگە باشلايدۇ. تاماق يەپ بولغاندىن كېيىن، ياشتا ئەڭ چوڭى باشلاپ دۇئا قىلىپ بېرىدۇ. مېھمانلار ساھىبخان قاچا - قۇچىلارنى يىغىشتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن ئاندىن ئورنىدىن قوزغىلىدۇ. بۇنداق قىلمىسا ئەدەبسىزلىك بولىدۇ.

يېمەك - ئىچمەكتە، توڭگۇز گۆشى، ئېشەك گۆشى، ئىت گۆشى، قېچىر گۆشىنى يېيىش مەنئى قىلىنىدۇ. جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ بىر قىسىم جايلىرىدا ئات گۆشىنى يېمەيدۇ (شىمالىي شىنجاڭنىڭ چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ياكى دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىق ئارىلاش رايونلاردا بۇنداق چەكلىمە يوق). ئۇچار قۇشلاردىن پاختەكنىڭ گۆشىنى يېمەيدۇ، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ بەزى جايلىرىدا كىشىلەر پاختەكنى «ئىلاھىي قۇش» دەپ قارايدۇ. ئۇيغۇرلار ھارام بولۇپ قالغان مالنىڭ گۆشىنى يېمەيدۇ. ئادەتتە ئايەت ئوقۇماي ئۆلتۈرگەن مال ۋە ئۆي قۇشلىرىنىڭ گۆشىنىمۇ يېمەيدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ مېھمان كۈتۈشتە ۋە مېھمان بولۇشتا بىر يۈرۈش قائىدە - يوسۇنى بار. تاماق ۋاقتىدا، مېھمان لېگەن-تەخسىدىكى تائاملارنى خالىغانچە مالتىلىماسلىقى، قازان بېشىغا ئىختىيارىيچە بارماسلىقى، ئادەتتە قاچىسىدىكى تاماقنى ئاشۇرۇپ قويماسلىقى، تاماقنى چېچىۋەتمەسلىكى كېرەك. ناۋادا چېچىلىپ كەتسە، تېرىۋېلىپ ئالدىدىكى داستىخانغا قويۇپ قويۇشى لازىم. بىر لېگەندە پولۇ يېگەندە قولىغا ئالغان پولۇنى لېگەنگە قايتا سالماسلىقى كېرەك. تاماق يەۋاتقاندا ياكى باشقىلار بىلەن سۆزلىشىۋاتقاندا مىشقىرماسلىق، تۈكۈرمەسلىك، ئۇسۇرماسلىق كېرەك، بۇنداق قىلىقلار چوڭ ئەدەبسىزلىك دەپ قارىلىدۇ. تاماقتىن كېيىن چوڭلار دۇئا باشلىغاندا، ئەقەللىسى ئۇياق - بۇياقتا قارىماسلىق ياكى ئورنىدىن تۇرماسلىق

كېرەك*.

ئازادلىقتىن بۇرۇن، كەمبەغەللەر بىلەن بايلارنىڭ يېمەك - ئىچمەك جەھەتتىكى پەرقى ناھايىتى چوڭ ئىدى. يىل بويى جاپالىق ئىشلەيدىغان مېھنەتكەشلەرنىڭ نامراتلىق دەستىدىن يەيدىغىنى زاغرا، ئىچىدىغىنى ئۇماچ ئىدى. ھەتتا قورسىقى تويۇپ ئۆتمەيتتى. ئاق ئاش دىدارىنى زادى كۆرمەيتتى. لېكىن پوھېشچىكلار، دىنىي يۇقىرى تەبىقىلەر ۋە بايلارنىڭ تۇرمۇشى ئەيش - ئىشرەتتە ئۆتەتتى. ئازادلىقتىن كېيىن، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ماددىي تۇرمۇشى كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ياخشىلاندى، يېمەك - ئىچمەك جەھەتتىمۇ كۆرۈنەرلىك ئۆزگىرىش بولدى. ئاق ئاشلىق، گۆش، سۈت، چاي، قەنت قاتارلىقلار ئەمگەكچى خەلقنىڭ دائىملىق يېمەك - ئىچمىكى بولۇپ قالدى. كۆكتاتمۇ ئاز ئىستېمال قىلىدىغان ئادەتمۇ زور دەرىجىدە ئۆزگەردى، كۆكتاتلارنىڭ تۈرى ۋە ئىستېمال مىقدارى ئۆزلۈكسىز كۆپەيدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆيى ئادەتتە ئېغىز ئۆي، تاماق يەيدىغان ئۆي ۋە ئىچكىرىكى ئۆي (قىشلىق ئۆي) دىن ئىبارەت پارالليل سىلىنغان ئۈچ ئۆيدىن تەركىب تاپىدۇ. كۆپ جايلاردا مۇشۇنداق شەكىل ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. لېكىن ئەينى بىر خىل شەكىلدىكى ئۆيلەرنىڭ كونكرېت جايلاشتۇرۇلۇشىدا خېلى چوڭ پەرق بار. ئۆي - جاي ئادەتتە ھويلا ۋە ئۆيدىن ئىبارەت ئىككى قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ھويلىغا قارىتىپ سىلىنغان ئۆينىڭ ئالدىدا كۆپىنچە پېشايۋان بولىدۇ. ئىشىكتىن چىققاندا ئولتۇرۇش ئۈچۈن ئۆينىڭ ئالدى تېمىغا يۆلەپ سۇپا سېلىنىدۇ. پېشايۋاننى بويلاپ تال قويۇپ بىدىشكە ئېلىنىدۇ، ئۇنىڭدىن ياز كۈنى سايىدايدىغان باراڭ ھاسىل بولىدۇ. بالىخانىنىڭ

* لېۋشىگەن: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇش» «شىنجاڭ ياشلىرى» 1980 - يىل 8 - سان، 47 - 48 - بەتلەر.

ئالدىدىكى پېشايۋان كۆپىنچە يول ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ. ئۆگزە كۆپىنچە دەم ئالىدىغان ئورۇن ياكى نەرسە ـ كېرەكلەرنى قويىدىغان جاي قىلىنىدۇ، ئۆگزىنىڭ چۆرىسىگە رېشاتكا بېكىتىلىدۇ. ئۆيلەر كېسەك بىلەن ياغاچتا سېلىنىدۇ. ئۆينىڭ ئىچىدە بىرنەچچە گەز ئېگىزلىكتە توپا بىلەن تىندۇرۇلغان سۇپا بولىدۇ، ئۆينىڭ ئاستىغا خىش ياكى تاختاي ياتقۇزۇلىدۇ. ئىشىك تىن كىرىپلا سۇپىغا چىقىدۇ، سۇپىغا كىگىز ياكى گىلەم سېلىنىدۇ، تامغا گىلەم تارتىلىدۇ. ئادەتتە ئۆي ئىچىدە ئۇستەل، ئورۇندۇق، كارىۋات بولمايدۇ (ئايرىم ئۆيلەر بۇنىڭ سىرتىدا). ئۆينىڭ ئىچكى تېمىدا ئۇدۇل ئوچاق بولىدۇ، قىشلىقى ئوت قالاپ ئىسسىنىدۇ. غەربىي تامدا قاچا ـ قۇچا، يېمەكلىك ۋە باشقا نەرسىلەرنى قويىدىغان تەكچە (ئويۇق) بولىدۇ. ئۆينىڭ تورۇسى زىچ خار ياغاچ، بىلەن ۋاسا ـ جۇپ قىلىپ يېپىلىدۇ. ئۆيلەر پارالىل سېلىنغاچقا ۋە جايلارنىڭ ماتېرىيالى ۋە تېخنىكىسى ئوخشاش بولمىغاچقا، ئۆيلەرنىڭ ئىسكەتى ئوخشاشمايدۇ. قەشقەردە ئادەم زىچ، يەر قىس بولغاچقا، بۇ شەھەردە ئىككى ـ ئۈچ قەۋەتلىك ئۆي سېلىنغان كىچىك ھويلىلار كۆپ بالىخانىلىق ئۆي، كىچىك ھويلا ۋە كوچىغا مۇندۇرۇپ سېلىنغان ھۇجرىلار بۇ شەھەرنىڭ ئۆي ـ جاي جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكىدۇر. ئۆيلەرنىڭ كۆپىنچىسى «دالان ئۆي، مېھمانخانا» ۋە «مېھمانخانا، تاماق يەيدىغان ئۆي» شەكلىدە سېلىنىدۇ، ھويلا بىر ياكى بىرنەچچە مۇكەممەل بىرلىكتىن تەركىب تاپىدۇ. قەشقەر، خوتەن، كۇچا قاتارلىق جايلاردا ئايۋاننى مەركەز قىلىپ سېلىنىدىغان ئىمارەت شەكلى بار. جۇغراپىيىلىك شارائىت ۋە ئەنئەنىۋى ئۆي سېلىش ئۇسۇلى تۇپەيلىدىن، ئۇ يەرلەردە ھويلىنىڭ ئۇستىگە لاپاس ياسىلىدۇ، شامال ئۆتۈشىۋىن، ئاپتاپ چۈشىۋىن دەپ لاپاسنىڭ تۆت تەرىپىگە ۋادەك قويۇلىدۇ. ئۆي

لەرنىڭ كۆپىنچىسى ئېغىز ئۆيى ــ ئىچكىرىكى ئۆي شەكلىدە بولىدۇ. تۇرپان يېز كۇنى ئىسسىق، ھۆل ــ يېغىن ئاز، قىش كۇنى سوغۇق، ھاۋاسى قۇرغاق، توپىسى ياخشى بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغاچقا، ئۇ يەردە گەمە ياكى يېرىم گەمە كېمىر ئۆيلەر تەرەققىي قىلغان، ھويلىلارنىڭ كۆپىنچىسى تاشقىرىقى ھويلا، ئىچكىرىكى ھويلا دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ ھەم بوشلۇقلار يەر شارائىتىغا قاراپ جانلىق ئايرىلىدۇ. ھويلىغا ئېرىقتىن سۇ باشلاپ، ئاق تېرەك، تال قويۇپ، ھويلىنى ئازادە ــ ھاۋالىق قىلىپ بېزەيدۇ. ئىلى، چۆچەك قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆيىنىڭ ئۆگزىسى قىيپاش بولىدۇ، ئۆيلەر خىش بىلەن ياغاچتا ياسىلىدۇ، ھويلا ــ ئارام، دەل ــ دەرەخ، گۈل ــ گىياھلار بىلەن كۆكەرتىلىدۇ، ئىمارەت باغ ۋە گۈللۈكنىڭ بېزىشى بىلەن ناھايىتى پېتىملىق ھەم جىمجىت كۆرۈنىدۇ*.

ئۇيغۇرلار نەچچە ئون ئۆيلۈك ھەتتا نەچچە يۈز ئۆيلۈك كىشى بىر مەھەللىگە توپلىشىپ ئولتۇراقلىشىدۇ. لېكىن يەككە-يېگانە ئولتۇرىدىغانلارمۇ بولىدۇ. ئۇيغۇرلار دەل ــ دەرەخ، گۈل گىياھ ئۆستۈرۈشنى ياخشى كۆرىدۇ، ئۇلارنىڭ تۇرار جاي مۇھىتى ئازادە بولىدۇ. مەھەللىلەردە سۇلار تەرەپ ــ تەرەپكە شىر-قىراپ ئېقىپ تۇرىدۇ، دەل ــ دەرەخلەر باراقسان بولۇپ كەتكەن، ھويلىلارنىڭ ئىچى ۋە سىرتى دەل ــ دەرەخ، گۈل ــ گىياھلارغا پۈركەلگەن بولۇپ، مەنزىرىسى كىشىگە ھۇزۇر بېغىشلايدۇ. تۇرار جايلارنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ ئادەم ئولتۇرىدىغان ئۆيىنى مەركەز قىلغان ھويلىسى بولىدۇ. بەزى جايلاردا ھويلىنىڭ دەرۋازىسىنى غەربكە قارىتىش مەنئىي قىلىنىدۇ، ھويلىنىڭ يان تەرىپىدە ئېغىل، ھاجەتخانا بولىدۇ. ھويلىنىڭ ئىچى

* «شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر بىناكارلىقى»، 7 ــ، 9 ــ بەتلەر.

ئېشىنى دائىم سۈپۈرۈپ ناھايىتى پاكىز تۇتىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ بىناكارلىقى ماتېرىيال ئىشلىتىش، تېخنىكىلىق بىر تەرەپ قىلىش ۋە ئۆي ـ ئىمارەتلەرنىڭ شەكلى قاتارلىق جەھەتلەردە ئۆزگىچە ئۇسلۇبقا ئىگە. مەسىلەن، بېزەش تېخنىكىسى جەھەتتە، ئوخشاش بولمىغان ئەھۋالغا ئاساسەن، خىش، كاھىش بىلەن بېزەش، سۇۋاش، گەچ بىلەن گۈل چىقىرىش، تامغا ئۆيۈق چىقىرىش، موزىلىق ئوچاق سېلىش، ئىشىك ـ دېرىزە، تۈۋرۈك، جەگىلەرگە نەقىش ئىشلەپ، گۈل چىقىرىش ۋە رەڭلىك رەسىم سىزىشقا ئوخشاش خىلمۇ خىل بېزەش ۋاستىلىرىنى قوللىنىدۇ. بېزەك نۇسخىلىرى جەھەتتە ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقتىن، گېئومېتىرىيلىك نۇسخىلار ۋە گۈل ـ گىياھلارنىڭ رەسىم نۇسخىلىرىنىلا ئىشلىتىدۇ، ئادەم، ھايۋان ۋە باشقا ئوبرازلارنىڭ سۈرىتىنى ئىشلەتمەيدۇ. باي ئائىلىلەرنىڭ ئۆيى ھەشەمەتلىك بولۇپ، مېھمانخانا، كاردور، ئايۋانلىرى تولۇق يۈرۈشتۇرۇلگەن بولىدۇ. ئۆي قۇرۇلۇشىغا قىممەت باھالىق ماتېرىياللارنى ئىشلىتىدۇ، ئۆيلىرى ئېگىز، كەڭ ـ كۇشادە بولىدۇ. كۆپىنچە ئۆيلەرنىڭ ئىچى ئاپئاق ئاقارتىلىدۇ، بەزى ئۆيلەرنىڭ تامىلىرىغا يەنە گۈل ـ گىياھلارنىڭ رەسىمى ۋە گېئومېتىرىيلىك نۇسخىلار سىزىلىدۇ. ئادەتتىكى ئەمگەكچىلەرنىڭ ئۆيى پاكار، تار بولىدۇ.

روزى ھېيت بىلەن قۇربان ھېيت ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسلىق ئەنئەنىۋى بايرىمىدۇر. بۇ ئىككى بايرام ئىسلام دىنىدىن كەلگەن، ئۇلارنىڭ ۋاقتى ھىجرىيە بويىچە ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا بۇ بايراملار بەزىدە قىشتا، بەزىدە يازدا كېلىدۇ.

روزى ھېيت بىر ئاي روزا تۇتۇپ ئېغىز ئاچقان كۈندە ئۆتكۈزۈلىدۇ، ئىسلام دىنىدا بالاغەتكە يەتكەنلەرنىڭ ھەممىسى بىر يىلدا بىر ئاي روزا تۇتۇشى كېرەك، دەپ بەلگىلەنگەن.

روزاتۇتقان مەزگىلدە، كۈن چىقىشتىن ئاۋۋال ۋە كۈن ئولتۇرغاندىن كېيىن تاماق يېيىشكە بولىدۇ. كۈندۈزى ھېچقانداق نەرسە يېيىشكە، ئۇسۇزلۇق ئىچىشكە بولمايدۇ. دىندارلار مەسچىتكە يىغىلىپ ھېيت نامىزى ئوقۇيدۇ، شۇنىڭدىن باشلاپ ھېيت پائالىيىتى قىزىپ كېتىدۇ. ھەممە ئائىلە بايراملىق يېمەك ـ ئىچمەكلەرنى تەييارلايدۇ ۋە ئۆزئارا ھېيىتلىشىدۇ. ئەر ـ ئايال، ياش ـ قېرىلارنىڭ ھەممىسى كوچىلارغا چىقىپ ھېيت ئويناپدۇ، روزا ھېيت ئادەتتە ئۈچ كۈن بولىدۇ.

قۇربان ھېيت روزى ھېيتتىن 70 كۈن كېيىن بولىدۇ. تۇرمۇش شارائىتى ياخشىراق ئائىلىلەرنىڭ ھەممىسى بىردىن قوي سويۇپ قۇربانلىق قىلىدۇ. قۇربانلىقتا سويغان مالنىڭ گۆشىنى سېتىشقا بولمايدۇ، بېرىشكە تېگىشلىك قىسمىنى مەسچىتكە ۋە ئىمام ـ مەزىنگە بېرىپ، قالغان گۆشتە مېھمان كۈتىدۇ ۋە ئۇنى ئۇرۇق ـ تۇغقان، يار ـ بۇرادەرلىرىگە سوۋغا قىلىدۇ. بۇ بايرامدىمۇ كىشىلەر ئۆزئارا ھېيىتلىشىدۇ، مېھمانلىنىڭ ئالدىغا پىشۇرۇلغان گۆش قويىلىدۇ. قۇربان ھېيت روزى ھېيتتىنمۇ بەك قىزىنىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە بەزى جايلاردا دۇئا ئايىمى، بارات ئايىمى ئۆتكۈزۈلىدۇ. دۇئا ئايىمى ئەرۋاھلارنى جىن ـ ئالۋاستىلاردىن ئامان ئۆتكۈزىدىغان ئايەم. بارات ئايىمى «ياغلىق قاپاق ئايىمى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، بارات ئايىمى رامىزاندىن يېرىم ئاي بۇرۇن ئۆتكۈزۈلىدۇ. بارات كېچىسى كىشىلەر ياغلىق قاپاقنى كۆيدۈرۈپ، پۈتۈن مەھەللىنى ئايلىنىدۇ، دىندارلار قىرائەت قىلىپ تۇنەيدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئويۇنلىرى ۋە تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى مەزمۇنغا باي، خىلمۇخىل بولىدۇ. مەسىلەن، «مەشرەپ» ئۇيغۇرلار ناھايىتى ياخشى كۆرىدىغان بىرخىل ئويۇن ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ناخشا ـ

ئۇسسۇل ۋە ھەر خىل خەلق ئويۇنلىرى بىلەن خەلق ئۇرۇپ - ئادەتتى بىرلەشتۈرۈلگەن بىر خىل ئويۇن شەكلى. مەشرەپ ھېيت مەشرىپى، سەيلە مەشرىپى، توي مەشرىپى، قاتار مەشرەپ دېگەنگە ئوخشاش تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ. مەشرەپنىڭ مەزمۇنى ئومۇمەن ئۈچ قىسىمغا بۆلۈنىدۇ: 1. نەغمە، ئۇسسۇل قىسمى، 2. ئويۇن قىسمى، 3. ئەدەبكە خىلاپلىق قىلغۇچىلارنى جازالاش قىسمى. نەغمە چوڭ تېپتىكى يۇرۇشلۇق ئەنئەنىۋى مۇزىكا — ئون ئىككى مۇقامنى ئاساس قىلىدۇ. مۇقامنىڭ مۇقەددىمىسىنى بىر كىشى ئېيتىدۇ، ئارقىدىن بىرقانچە كىشى داپ چالىدۇ، مەشرەپ قاتناشقۇچىلىرى، ئەر - ئايال جۈپ - جۈپ بولۇپ ئۇسسۇلغا چۈشىدۇ، ئۇسسۇل ھەرىكەتلىرى ئۇزلۇكسىز ئۆزگىرىدۇ، رېتىمى بارغانسېرى تېزلىشىدۇ، ھەممە كىشى ئۆز ئالدىغا پىرقىرايدۇ، چارچىغان، بېشى قېيىپ كەتكەنلەر مەيداندىن چىقىدۇ، ئاخىرىدا مەيداندا بىر - ئىككىلا كىشى قالغاندا ئەڭجىگە كۆتۈرۈلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر دورەملىك نەغمە تۈگەيدۇ. ئاندىن كېيىن يەنە بىر دورەم باشلىنىپ، بىرنەچچە قېتىم تەكرارلىنىدۇ، ئارقىدىن ئويۇن باشلىنىدۇ. ئويۇنلارنىڭ مەشھۇرراقى دەرە (پوتا) ئويۇنى، چاي تۈتۈش، بېيىت ئېيتىش ئويۇنلىرىدۇر. دەرە ئويۇنى چاققانلىق تەلەپ قىلىدىغان، كومېدىيە خاراكتېرىنى تالغان بىرخىل ئويۇندۇر. بولۇپمۇ قىز - يىگىتلەر ئارىسىدا ئوينىلىدىغان، ئاشىق - مەشۇقلارنىڭ تىل بىلەن بايان قىلىپ بولمايدىغان ھېسسىياتلىرىنى ئىپادىلەيدىغان ئويۇندۇر. چاي تۈتۈپ بېيىت ئېيتىش ناھايىتى قىزىقارلىق ئويۇن، بەزىدە لەتىپە ئېيتىشمۇ بىر خىل ئويۇن بولىدۇ، قىزىقچىلارنىڭ قىزىق سۆز - ھەرىكەتلىرىمۇ ئالقىشلىنىدۇ. مەشرەپنىڭ 3 - قىسمىدا ئەخلاق مىزانىغا خىلاپلىق قىلغانلار ۋە يامان ئادەتتى بار كىشىلەر، مەسىلەن، ھۇرۇن، ھاراقكەش، ئوغرى، زىناخورلار جازاغا تارتىلىدۇ. ئاددىل ۋە ئىناۋەتلىك كىشىلەردىن «مىرشاپ»، «قازىبەگ» (پاششاپ)

سايلىنىدۇ. ئادەتتە ئاۋۋال ئائىلە باشلىقى تەرىبىيە ئېلىشقا تېگىشلىك «جاۋابكار» نىڭ ئوتتۇرىغا چىقىپ كۆپچىلىكنىڭ سوئال-سوراقلىرىغا جاۋاب بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ، ئارقىدىن «قازىبەگ» نىڭ ھۆكۈمىگە بىنائەن ئەيىبلەنگۈچى جازاغا تارتىلىدۇ، ئەيىبلەنگۈچى يا يېمەك-ئىچمەك، مېۋە-چېۋىلەر بىلەن كۆپچىلىكنى مېھمان قىلىپ سەۋەنلىكنى تۆزىتىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ، يا ئەيىبلەنگۈچىگە ئىبرەت بولغۇدەك، كۆپچىلىكنى كۈلدۈرگۈدەك چاره بىلەن جازا بېرىلىدۇ. مۇشۇنداق جازالار ئارقىلىق ئىجتىمائىي ئەخلاقنى قوغداش مەقسىتىگە يېتىدۇ. شۇڭا «مەشرەپ» يالغۇز كۆڭۈل ئاچىدىغان ئويۇن ئەمەس، بەلكى سەنئەت ۋە ئەخلاق-پەزىلەت تەربىيىسى ئېلىپ بېرىلىدىغان مەكتەپتۇر*.

قارلىق تاشلاش — ھەر يىلى تۇنجى قېتىم قار ياغقاندا ئاغىنىلەردىن بىرنەچچە كىشى مەسلىھەتلىشىپ، بىرلىكتە «قارلىق» يازىدۇ. «قارلىق» تا، ئالدى بىلەن قار يېغىش مۇناسىۋىتى بىلەن «قارلىق» تاشلىنىدىغان ئائىلىگە ئامانلىق تىلەيدۇ، ئاندىن قارلىقنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن قارلىق تاشلاش ئويۇنىنىڭ ئادىتى بويىچە بىر ئاخشام بەزمە ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ ھەمدە بەزمىنىڭ مەزمۇنىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. قارلىق يازغۇچىلاردىن بىرى قارلىقنى «قارلىق» تاشلىنىدىغان ئۆيگە ئېلىپ بارىدۇ ۋە ئۆي ئىگىسى ئاسانلىقچە بايقىيالمايدىغان جايغا تىقىپ قويىدۇ، ئۆي ئىگىسى «قارلىق» ئاپارغۇچى ئۆيدىن چىقىپ كەتكۈچە قارلىق تاشلىغانلىقىنى بىلمەسە، قارلىقتىكى تەلەپ بويىچە قارلىق بەزمە ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ. ئەگەر «قارلىق» ئاپارغۇچى شۇ مەيداندا تۇتۇۋېلىنسا، «قارلىق» ئاپارغۇچى ئۆز ئۆيىدە بەزمە بېرىدۇ. قار-

* ئابدۇشۇكور تۇردى: «ئۇيغۇر خەلق مەشرەپلىرى تۇغرىسىدا» «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1983- يىل 1- سان، 58-، 66- بەتلەر.

لىق بەزمىسى. بېيىت ئېيتىش، ناخشا ـ ئۇسسۇل، نەغمە ـ ناۋا قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ*.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسلىق تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى چېلىش، داۋازلىق، گاگار ئويناش، مۇز تېيىلىش ۋە دۆمبەرە (پوتا ئويۇنى) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

ئۇيغۇرلار مېھماندوست، قائىدە ـ يوسۇنلۇق كېلىدۇ، كىشىگە ئەدەب ـ قائىدە بىلەن مۇئامىلە قىلىدۇ. مەسىلەن، چوڭلارنى ھۆرمەتلەيدۇ، يول يۈرگەندە چوڭلارغا يول بوشتىپ بېرىدۇ، سۆزلەشكەندە چوڭلارغا ئاۋۋال سۆز بېرىدۇ، چوڭلارنى تۆرگە ئولتۇرغۇزىدۇ، كىچىكلەر چوڭلارنىڭ ئالدىدا ھاراق ئىچمەيدۇ، تاماكا چەكمەيدۇ، ئۇرۇق ـ تۇغقان، دوستلار بىلەن ئۇچراشقاندا قول ئېلىشىپ ھال ـ ئەھۋال سورىشىدۇ، «ئەسسالامۇئەلەيكۇم» يا كى «ياخشىمۇسىز» دېيىشىپ، ئوڭ قولىنى كۆكرىكىگە قويىدۇ ۋە ياكى ساقلىنى سىيپايدۇ (ساقلىسى بولمىسىمۇ شۇنداق قىلىدۇ)، تازىمدىن كېيىن ئارقىسىغا بىر قەدەم يېنىپ تۇرۇپ، قارشى تەرەپنىڭ بالا ـ چاقىسىنىڭ تىنچ ـ ئامانلىقىنى سورايدۇ، ئايالالار تىنچلىق ـ ئامانلىق سورىشىپ بولغاندىن كېيىن ئىككى قولىنى تىزىغا قويۇپ ئېگىلىپ تۇرۇپ خەيرلىشىدۇ.

ئۆيدە ئولتۇرغاندا، يۈكۈنۈپ ئولتۇرىدۇ، پۇتنى ئۆزۈن سۇنۇپ ئولتۇرۇشنى، پۇتنى كىشىگە قارىتىشنى ئېغىر ئالىدۇ. كىشىگە نەرسە سۇنۇش ياكى چاي سۇنۇشتا ئىككى قولىلاپ سۇنىدۇ. كىشىگە بىر قوللاپ نەرسە سۇنۇش ياكى كىشى سۇنغان نەرسىنى بىر قول بىلەن ئېلىشنى ئەدەبسىزلىك دەپ قارايدۇ، بەك چېكىش، قىمار ئويناش، ھاراق ئىچىش، مۇشتلىشىش، يالغان گەپ قىلىش قاتارلىقلار گۇناھ ھېسابلىنىپ، جامائەت

---

* تېمىپجان ئېلمىيوپ: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئويۇنلىرى» «شىنجاڭ ئەدەبىياتى» 1963 - يىل 1 - سان، 43 - 45 - بەتلەر.

تەرىپىدىن ئەيىبلىنىدۇ.

زاراتكاھلىق (مازار)، مەسچىت، كۆل ۋە ئاشخانا قاتارلىق جايلارغا چوڭ - كىچىك تەرەت قىلىش، خالىغانچە تۈكۈرۈش ۋە بۇلغانغان نەرسىلەرنى ئېلىپ كىرىش مەنئى قىلىنىدۇ.

شىمالىي شىنجاڭدا چوڭلار ئالدىدا بىھۇرمەت، قوپال ۋە مازاق گەپلەرنى قىلىش چەكلىنىدۇ، جەنۇبىي شىنجاڭدا بۇنداق چەك ئانچە قاتتىق ئەمەس. بەزى جايلارنىڭ يەنە ئۆزگىچە ئۆرپ - ئادەتلىرى بار، مەسىلەن، خوتەنده پىلە بېقىش جەھەتتە تەقىپ قىلىنىدىغان نۇرغۇن ئىشلار بار*.

ئۇيغۇرلار بالا تۇغۇلۇپ يەتتە كۈندىن كېيىن ئىسىم قويىدۇ. ئىسىم قويۇش ۋاقتىدا، بوۋاقنىڭ يۈزى ئاق لاتا بىلەن يېپىلىپ ئاخۇنغا بېرىلىدۇ، ئاخۇن بالىنىڭ ئوڭ قۇلىقىغا ئەزان تۇۋلايدۇ، سول قۇلىقىغا قۇتلۇقلاش سۆزلىرىنى قىلىدۇ، ئارقىدىن ئات قويىدۇ ۋە تەبرىكلەيدۇ. بالىنىڭ ئاتا - ئانىسى بىر قوي سۇيۇپ، گۆشىنى پارچىلاپ ئۇرۇق - تۇغقان، ئەل - ئاغىنىلىرىگە بېرىدۇ. تۇغقانلىرىدىن بىرى بىر پارچە لاتىنى بالىنىڭ بوينىغا چىگىپ قويىدۇ. ئوغۇل بالا يەتتە ياشقا كىرگەندە خەتنە قىلىنىدۇ، قىزلار يەتتە ياشقا كىرگەندە قۇلىقى تېشىلىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەب - قائىدىلىرى دىن بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. ئازادلىقتىن بۇرۇن كەمبەغەل ئەمگەكچىلەر پومپىچىكلارنى، دىنىي كەسىپتىكىلەرنى كۆرگەندە دەرھال ئورنىدىن تۇرۇشى (ئاتلىق بولسا ئاتتىن چۈشۈشى)، ئېگىشىپ تۇرۇپ تەزىم قىلىشى، ئۇزىراپ كەتكۈچە قاراپ تۇرۇشى كېرەك ئىدى. كەمبەغەللەر بايلار بىلەن بىر داستىخاندا ئولتۇرالمايتتى. ئەمما

*لىيۇشىگەن: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇش» «شىنجاڭ ياشلىرى» 1980 - يىل 9 - سان، 46 - بەت.

گەكچى خەلىق ئارىسىدىكىنى ئەدەب - قائىدە، باراۋەرلىك، مېھرىبانلىق، چوڭلارنى ھۆرمەتلەش، كىچىكلەرگە كۆيۈنۈش روھىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. ئەمگەكچىلەر ئۇچراشقانىدا ھەر دائىم قىزغىن قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈپ، ھال - ئەھۋال سورىشىدۇ، چوڭلارنى ئىنتايىن ھۆرمەتلەيدۇ. ئايالالار ئىچىدە يەنە چوڭلار كىچىكلەرنى سۆيۈپ قويىدىغان ئادەت بار. ئازادلىقتىن كېيىن، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، بەزى تەبىقىچىلىك، فېئودالالىق تۈسىنى ئالغان ئەدەب - قائىدىلەر تەدرىجىي تۈگىدى. باراۋەرلىك، مېھرىبانلىق ۋە بىر - بىرىنى ھۆرمەتلەشنى گەۋدىلەندۈرىدىغان ئەدەب - قائىدىلەر ساقلاپ قېلىندى ھەمدە ئۇنىڭغا يېڭى مەزمۇنلار قوشۇلدى.

3 - بۆلۈم دىنىي ئېتىقادى

ئۇيغۇرلار تارىختا تۈرلۈك دىنلارغا ئېتىقاد قىلغان. XV ئەسىرگە كەلگەندە، ئىسلام دىنى باشقا دىنلارنى سىقىپ چىقىرىپ، ئۇيغۇرلار رايونىدا تەدرىجىي ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلەپ، ئومۇمىي خەلىق ئېتىقاد قىلىدىغان دىنغا ئايلانغان. ئىسلام دىنى ئۇيغۇرلارغا سىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت ۋە تۇرمۇش ئۆرپ - ئادىتى قاتارلىق جەھەتلەردە ناھايىتى چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن.

ئىسلام دىنىدا تۈرلۈك مەزھەپلەر بار. ئۇيغۇرلارنىڭ زور كۆپچىلىكى سۈننىي مەزھىپىنىڭ ئىمام ئەلفىخ مەزھىپىدىن بىرى بولغان ھەنەفىيە مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلىدۇ، تەسەۋۋۇپ مەزھىبىنىڭ تارىمىقى - سۇفىزم مەزھىبىگە ئېتىقاد قىلىدىغانلارمۇ خېلى بار، شىنجاڭدا ئۇلار ئىشانلار دەپ ئاتىلىدۇ.

سۆننى مەزھىپىدىكىلەر ئۆزلىرىنى مۇتتەسىلچىلەر، مۇسۇلمانلار ئىچىدە ئېتىقادچىلىرى كۆپ بىر مەزھەپ ھېيدۇ. بۇ مەزھەپتىكىلەر خۇدا (ئاللا، بىردىنبىر ئىلاھ)غا ۋە ئۇنىڭ ئەلچىسى مۇھەممەت ئەلەيھىسالادغا ئىشىنىدۇ، «قۇرئان» غا ئىخلاس قىلىدۇ، شەرىئەت (ئىسلام دىنىنىڭ قانۇنى، مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي، سىياسىي، ئىجتىمائىي، ئائىلىسى ۋە شەخسىي تۇرمۇشىغا دائىر قانۇن - مىزانلارنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى) كە قاتتىق ئەمەل قىلىدۇ، بەش پەرز (ئىمان ئېيتىش، نامازئوقۇش، روزا تۇتۇش، ئۆشرە - زاكات بېرىش، ھەج قىلىش) نى ئادا قىلىدۇ، بىر كۈندە بەش ۋاخ نامازئوقۇيدۇ، يەتتە كۈندە بىر قېتىم جۈمە نامىزى ئوقۇيدۇ. ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى دىنىي زاتلار ئادەتتە ئىمام (مۇسۇلمانلارنىڭ رەھبىرى ياكى مەزھەپلەرنىڭ ئىجادچىلىرى) ئەزەم ياكى چوڭ ئىمام دەپ ئاتىلىدۇ، ئەمەلىيەتتە ئەزەم چوڭ ئىمامنى، يەنى ھەنەفىيە مەزھىپىنىڭ ئىجادچىسى ئەبۇ ھەنىفەنى كۆرسىتىدۇ.

مەسچىت — ئىسلام دىنىدىكىلەرنىڭ پائالىيەت مەركىزى. مەسچىت ئۆزى تۇرۇشلۇق جايىدىكى دىنىي ئىشلارنى باشقۇرىدۇ، ھەر دەرىجىلىك دىنىي خادىملارنى بەلگىلەيدۇ. مەسچىتلەرنىڭ تۈرى ۋە چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشاش بولمايدۇ، مەھەللە مەسچىتى قاتارلىق مەسچىتلەر بولىدۇ. مەسچىتلەردە سانى ئوخشاش بولمىغان، مەخسۇس ۋەزىپىلەرنى ئۈتەيدىغان دىنىي خادىملار بولىدۇ، قازى كالان — مەھكىمە شەرئىنىڭ مەسئۇلى؛ قازى رەئىس — شەرىئەتنى ئىجرا قىلىشقا مەسئۇل؛ ئەلەم — بەلگىلىمە، مۇراسىم ۋە ئۆرپ - ئادەتنى باشقۇرىدۇ، مۇپتى — دىنىي ئىشلارنى، مىراس دەۋاسىنى بىر تەرەپ قىلىدۇ؛ ئىمام — كوللېكتىپ نامازغا باشچىلىق قىلىدۇ؛ خاتىپ — جۈمە نامىزىغا رىياسەتچىلىك قىلىدۇ، مۆھتەسىپ — دىنىي تەپتىش بولۇپ،

دىنىي شەرىئەتكە خىلاپلىق قىلغۇچىلارغا چارە كۆرىدۇ؛ خەلق پەت — دىن دەرسى ئوقۇتقۇچىسىدۇ. ھەربىر ۋەزىپىگە قويۇلغان ئادەمنىڭ سانىمۇ ئوخشاش بولمايدۇر. مەسچىتلەرنىڭ ئومۇمەن ئۆزىگە چۈشلۈق مال ـ مۈلكى يەنىي يەر، ئورمان، ئىمارەت، دۇكان، چارۋا ۋە پايلاقلىرى بولىدۇ. بۇ نەرسىلەرنىي دىن مۇخلىسلىرى ھەدىيە قىلغان ۋە ئۆشرە ـ زاكاتقا ئالغان ياكى باشقا پول بىلەن توپلىغان.

ئازادلىقتىن بۇرۇن، مەھكىمە شەرئىي تەسىس قىلىش ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاشمايدىغان روشەن ئالاھىدىلىكى ئىدى. مەھكىمە شەرئى بارلىق ھەق تەلەپ دەۋالىرىنى، جىنايى ئىشلار ئەنزىلىرىنى بىر تەرەپ قىلاتتى، ئۆلۈم جازاسى، قاماق جازاسى، جەرىمانە، تەن جازاسى قاتارلىق جىنايى ئىشلار جازالىرىنى ھۆكۈم قىلالايتتى.

ئۇيغۇرلاردىن ئىشانلارغا ئېتىقاد قىلىدىغانلارنىڭ كۆپىنچىسى خوتەن، قاراقاش، يەركەن، كۇچا قاتارلىق جايلاردا، قەشقەر، قەشقەر يېڭىشەھەر، قەشقەر كونىشەھەر، تۇرپان ۋە ئىلى قاتارلىق جايلاردىمۇ بار. مۇرتلار ئىچىدە ياشانغانلار بولۇپلا قالماي، ياشلار ۋە ئاياللارمۇ بار. ئۇلارنىڭ ئېتىقادى ۋە نۇقتىئىينەزەرى ئىنتايىن مۇرەككەپ، لېكىن ئۇلار ئومۇميۈزلۈك ئۆزلىرىنى ئەنئەنىۋى سۈننىي مەزھىپىگە مەنسۇپمىز دەپ ھېسابلايدۇ، ئاللاغا ۋە مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامغا، شۇنىڭدەك «قۇرئان» بىلەن «ھەددىس» كە ئېتىقاد قىلىدۇ، ئىسلام دىنىنى ئۆزلىرىنىڭ پائالىيىتىنىڭ ئەڭ مۇھىم مىزانى دەپ ئېتىراپ قىلىدۇ. ئەمما «قۇرئان» بىلەن «ھەددىس» نى ئىزاھلاشتا، پانىي دۇنيا بىلەن باقىي دۇنياغا بولغان كۆز قاراش قاتارلىق جەھەتلەردە ئۇلارنىڭ ئۆزگىچە ئىدىيىۋى سىستېمىسى بار.

تۇلار كۆندىلىك تۇرمۇشتا «بۇ دۇنيالىق كىرەك ئەمەس، ئۇ-
دۇنيالىق كىرەك» دېگەننى، نەپسىنى، دۇنيانى دوست تۇتماي،
غۇربەتچىلىكتە ئۆتۈشنى تەرغىپ قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ بۇنداق
ئىدىيەۋى سىستېمىسى ۋە ھەرىكىتى «تەرىقەت» دەپ ئاتىلىدۇ.
ئۇلار ئومۇمىي جەھەتتە خۇدا دۇنيادىكى بارلىق مەۋجۇداتنىڭ
ئىگىسى دېگەننى تەرغىپ قىلسىمۇ، لېكىن كونكرېت ئىشقا
كەلگەندە، يەنە ھەربىر ئىخلاسمەن مۇرتنىڭ ئىشان (ئۇستاز
دېگەن مەنىدە، ئىشان مەزھىپىنىڭ نامىمۇ مۇشۇنىڭدىن كەلگەن)
نىڭ يېتەكچىلىكىدە ئىستقامەت قىلىپ، «ئىلاھ بىلەن بىر تەن
بولۇش» نى تەرغىپ قىلىدۇ ۋە ئىشاننى پانىي دۇنيادىكى
ئەۋلىيا، خۇداغا ئەڭ يېقىن كىشى، ئىنسان بىلەن خۇدا ئوتتۇ-
رىسىدىكى ئالاقىچى، شۇڭا ئىشانغا پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن چو-
قۇنۇش كىرەك، ئۇنىڭغا شەرتسىز ئىتائەت قىلغاندىلا، ئاندىن
بۇ دۇنيادىكى «گۇناھ» دىن خالاس بولغىلى، جەننەتكە كىرگىلى
بولىدۇ دەپ قارايدۇ. ئۇلارنىڭ بۇ قاراشلىرى سۇننىي مەزھە-
پىدىكىلەرنىڭ «خۇدادىن باشقا ئىلاھ يوق» دېگەن پىرىنسىپقا
خىلاپ كېلىدۇ.

ئىشانلارنىڭ ئۆز ئىچىدە يەنە نۇرغۇن مەزھەپ بار. ئا-
ساسلىقلىرى قادىرىيە (جەھەرىيە دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، نەقشىبەندىيە
(خۇپىيە دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، سۇھراۋارىدىيە، چىستىيە قاتارلىق
تۆت مەزھەپتىن ئىبارەت. بۇلار خۇيزۇلارنىڭ جەھەرىيە تۈزۈ-
مىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ.

مازار ــ ئاتالمىش ئەۋلىيالارنىڭ، پەيغەمبەر ئەۋلادلىر-
نىڭ زاراتگاھلىقى، ئىشانلارنىڭ پائالىيەت مەركىزى، ئادەتتىكى
زاراتگاھلىقلارغا ئوخشاشمايدۇ. مازارلارنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشى ۋە
يانداش قۇرۇلۇشلىرى بىر ـ بىرىگە ئوخشاشمايدۇ، ئادەتتە گۈمبەز
شەكىللىك قەبرە، مەسچىت ۋە خانىقا (ئىشانلار ئوپىچە پائالـ

يەت قىلىدىغان سورۇن) دىن تەركىب تاپىدۇ. بەزى مازالار ئادەمنىڭ ئاياغ ئىزى باسمىغان دەشتى قوملۇقنىڭ ئىچىدە بولىدۇ. مازارنى باشقۇرغۇچىلار شەيخ دەپىلىدۇ، ئۇنىڭ ئورنى ئىشاندىن تۆۋەن تۇرىدۇ، ئىشاننىڭ كۆچلۈك ياردەمچىسى خەلىپە دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇ ئىشاننىڭ چوڭ شاگىرتىدۇر. يۈگۈر - يېتىم ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان مۇرىتى سۇپى دەپىلىدۇ، ئىشانلارنىڭ ھۆكمەت ئوقۇشىغا رىياسەتچىلىك قىلىدىغان مۇرىتى ھاپىز دەپىلىدۇ، ھۆكمەت ئوقۇيدىغان ئايال مۇرىت بۈۋى دەپ ئاتىلىدۇ، ئادەتتىكى ئىخلاسمەنلىرى مۇرىت دەپىلىدۇ. خانىقا ئادەتتە ئىنتايىن ئاددىي بىر قەۋەتلىك ئۆي بولۇپ، ئىچىگە شىران (خاسىيەتلىك تائام، قوناق ئۇنىدىن ئېتىلگەن ئۇماچ) ئېتىش ئۈچۈن ئىككى داشقازان ئورنىتىلىدۇ، بىر قوشۇق شىرانغا داخىل بولغانلار خۇددى ئىلاھنىڭ خەيرى - ساخاۋىتىگە ئېرىشكەندەك بولۇپ، كۆڭلى ئەمىن تاپىدۇ ۋە قانائەت ھاسىل قىلىدۇ.

مازارنى تاۋاپ قىلىش ئىشانلار پائالىيىتىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى، مازارنى تاۋاپ قىلىش يېزىدىكى مۇرىتلارنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان دىنىي پائالىيىتى بولۇپ قالغان. مازارنى تاۋاپ قىلىشقا بارىدىغانلارنىڭ سانى بەزىدە نەچچە ئون مىڭغا يېتىدۇ.

ئازادلىقتىن كېيىن، دىنىي قائىدىلەرنى ئىسلاھ قىلىش ئارقىلىق، فېئوداللىق ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمى ۋە بەزى دىنىي ئىمتىيازلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، ئۇيغۇر خەلقى دىنىي تۈزۈمدىن ئازاد بولدى. ھۆكۈمەت دىنىي زاتلارغا بىر قاتار سىياسەتلەرنى قوللاندى، يەنە دىنىي زاتلار ئىچىدىكى خېلى تەسىرگە ئىگە كىشىلەرنى ھەر دەرىجىلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭەشلىرىگە قاتناشتۇردى ۋە سىياسىي جەھەتتە ئورۇنلاشتۇردى.

چوڭ ئىشلار يىلناممىسى

مىلادىدىن Ⅲ ئەسىر ئىلگىرى چىن سۇلالىسى — غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلى

دېڭلىڭ - تۇرا)لار شەرقىي تارماق ۋە غەربىي تارماق دەپ ئىككى تارماققا بۆلۈنۈپ كەتتى. شەرقىي تارمىقى بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىدا، ھۇنلارنىڭ شىمالىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى؛ ئۇلارنىڭ غەربىي تارمىقى بالقاش كۆلى بىلەن ئىرتىش دەرياسىنىڭ ئارىلىقىدىكى جايلاردا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى.

مىلادىدىن 71 يىل ئىلگىرى خەن ۋۇدىنىڭ بېنشى 3 — يىلى

دېڭلىڭلار بىلەن ئۇسۇنلار ھۇنلارغا بىرلىكتە ھۇجۇم قىلىپ، نەچچە ئون مىڭ كىشىنى ئۆلتۈردى.

مىلادىدىن 60 يىل ئىلگىرى خەن شۈەندىنىڭ شېنجۇ 2 — يىلى

غەربىي خەن ھۆكۈمىتى غەربىي يۇرتتا قوراقچىبەگ مەھكىمىسى قۇردى. ھۇنلارنىڭ چاكارلار كاھىبىگى ئۆز رولىنى يوقاتتى.

مىلادىدىن 57 يىل ئىلگىرى خەن شۈەندىنىڭ ۋۇفېڭ 1 — يىلى

ئۇغۇزخان ۋىلى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ھۇنلارنىڭ

ئوڭقول بېلىكخانىنى مۇستەقىل بولۇشقا قۇتراتتى. ھۇن تەڭرىقۇتى تۇز ئوڭقول بېلىكخانىنى ۋە ئۇنىڭ ئوغلىنى ئۆلتۈردى. ئوغۇزخان ساراسمىگە چۈشۈپ قېچىپ كەتتى ۋە ئۆزىنى ئوغۇز تەڭرىقۇتى دەپ ئاتىدى، كېيىنكى ھۇن تەڭرىقۇتى قۇتىتۇش غەربتە ئوسۇنلارنى يەڭدى، شىمالدا ئۇغۇزلارنى تەسلىم قىلدۇردى. ئۇغۇز قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ ئەسكەرلىرىنى ئاتلاندۇرۇپ، دىڭلىڭلارنى، خاكاسلارنى يەڭدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇغۇزلار شىمالىي ھۇنلارنىڭ تەركىبىي قىسمى بولۇپ قالدى.

مىلادى 85 — يىلى شەرقىي خەن سۇلالىسى جاڭدى خانىنىڭ يۈەنخې 2 — يىلى

دىڭلىڭلار سىيانپىلار بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى. ھۇنلار مەغلۇپ بولۇپ غەربكە كۆچۈپ كەتتى.

مىلادى Ⅳ ئەسىر شەرقىي جىن سۇلالىسى، 16 پادىشاھلىق

دىڭلىڭلار جەنۇبقا كۆچتى. شەرقىي دىڭلىڭلار ئۇرقۇن دەرياسى ۋادىسىدا، غەربىي دىڭلىڭلار تىيانشاننىڭ شىمالىدىكى جايلار بىلەن غەربىدىكى ئوتلاقلاردا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانىدى. «دىڭلىڭ» دېگەن نام «تېلى» دېگەن نامغا ئۆزگەردى. ئۇلار ئېگىز ھارۋىلاردا يۈرگەنلىكتىن، قاڭقىللار دەپمۇ ئاتىلىدىغان بولدى. «يۈەنخې» (ئۇيغۇر) دېگەن نام پەيدا بولدى، ئۇلار قاڭقىللارنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، سېلىنگا دەرياسى بويلىرىدا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى.

مىلادى 429 — يىلى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى تەيۋۇدىنىڭ شېنلۇ 2 — يىلى

بايقال كۆلىنىڭ ئەتراپلىرىدا ياشايدىغان شەرقىي قاڭقىللاردىن بىرقانچە يۈز مىڭ كىشى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىغا تەسلىم بولدى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى بىر مىليوندىن ئارتۇق ئات، كالا، قويغا ئىگە بولدى. قاڭقىللاردىن تەسلىم بولغانلارنى گوبىينىڭ جەنۇبىدىكى جايلارغا كۆچۈرۈپ دېھقانچىلىققا سېلىپ ۋە چارۋا باقتۇرۇپ، ئۆزلىرىگە ئولپان تۆلەشكە مەجبۇر قىلدى.

مىلادى 487 — يىلى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى شياۋ ۋېندىنىڭ تەيخې 11 — يىلى

قاڭقىللارنىڭ پۇژۇرغۇر قەبىلىسىنىڭ يولباشچىسى ئاپۇرغۇر بىلەن چوڭچى يۈز مىڭدىن ئارتۇق ئادىمىنى باشلاپ ئالدىنقى قوش ئېلىنىڭ غەربىي شىمالىغا كۆچۈپ كېلىپ ئۆزىنى خان دەپ ئاتىدى.

مىلادى 490 — 508 — يىللىرى شىمالىي ۋېي سۇلالىسى شياۋ ۋېندىنىڭ تەيخې 14 — يىلىدىن شىمالىي ۋېي سۇلالىسى شۈەنۇۋدىنىڭ يوڭېپىڭ 1 — يىلىغىچە

490 - يىلى، ئاپۇرغۇر شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ پايتەختىگە سودىگەر ئەۋەتىپ، ئىككى تال ئوقيا ئوقى تەقدىم قىلدى. شۇنىڭ بىلەن، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىمۇ قاڭقىللارنىڭ ئەھۋالىنى ئۇقۇپ كېلىش ئۈچۈن يالۋاچ ئەۋەتتى.

كېيىنكى چاغلارغا كەلگەندە، يەپتاللار چوڭچىنى ئۆلتۈرۈپ، ئوغلى مەتەينى ئەسىر ئالدى. ئۇلارنىڭ قوۋمى شۇنىڭ بىلەن پتىراپ كەتتى. بەزىلىرى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە ئەل بولدى. بەزىلىرى جۇرجانلارغا تەسلىم بولدى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى تەسلىم بولغانلارنى گاۋپىڭ قورۇلىغا

ئورۇنلاشتۇردى.

قاتقللارنىڭ خانى ئاپۇرغۇرپاجىئەلنىڭ تۇردە ئۆلتۈرۈلگەنـ
دىن كېيىن، ئۇنىڭ جەمەتىدىن بالىيان بىرقانچە يىل يولباشـ
چى بولدى. يەپتاللار مەتەينى قاتقىللارغا ھۇجۇم قىلىشقا
ئەۋەتتى. قاتقىللار بالىيانىنى ئۆلتۈرۈپ، مەتەينى خان قىلىپ
تىكلىدى، مەتەي خان بولغاندىن كېيىن، جۇرجانلارنىڭ
يولباشچىسى تۇغ قاغان بىلەن بارىسكۆلنىڭ شىمالىدىكى
جايلاردا جەڭ قىلىپ يېڭىلىپ قېلىپ، 300 چاقىرىمدىن
كۆپرەك چېكىندى. تۇغ قاغانىنىڭ قوشۇنلىرى ئېۋدىرغولنىڭ
شىمالىدىكى جايلارنى بېسىۋالدى.

508 - يىلى، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى مۇڭۇبىينى
3000 ئەسكەر بىلەن قوجۇ خانىنى كۈتۈۋېلىشكە ئەۋەتتى.
شىمالىي ۋېي قوشۇنلىرى ئېۋدىرغۇلغا كەلگەندە، تۇغ قاغان
قورقۇپ قاچتى. مەتەي ئۇنىڭ قاچقانلىقىنى ئاڭلاپ دەرھال
قوغلاپ، ئۇنىڭ قوشۇنىنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى ۋە تۇغ
قاغانىنى بارىسكۆلنىڭ شىمالىدا ئۆلتۈرۈپ، بېشىنى مۇڭۇبىغا
تەقدىم قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە، شىمالىي ۋېي
پادىشاھىغا ئەلچى ئەۋەتىپ بەش ئارغىماق، ئالتۇن - كۈمۈش،
بۇلغۇن تېرىسى ۋە يەرلىك مەھسۇلاتلارنى تەقدىم قىلدى.
شىمالىي ۋېي پادىشاھىمۇ لياڭ باۋزىنى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىپ،
بىر چالغۇ ئەسۋابى، 80 مۇزىكانت، ئون توپ قىزىل چوز،
60 توپ رەڭگارەڭ شايى سوۋغا قىلدى.

مىلادى 516 — 525 - يىللىرى شىمالىي ۋېي سۇلالىسى شياۋ مىڭدىنىڭ شىپىڭ 1 - يىلىدىن

جېڭگۇاڭ 6 - يىلىغىچە

شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى شياۋ مىڭدىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، مەتەي جۇرجانلارنىڭ يولباشچىسى چون

بىلەن بولغان ئۇرۇشتا يېڭىلىپ قېلىپ ئۆلتۈرۈلدى. بىرنەچچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن، مەتەينىڭ ئىنىسى يىغۇ شىمالىي ۋېي ئوردىسىغا سالامغا ئەلچى ئەۋەتتى. شىمالىي ۋېي ئوردىسى ئۇنىڭغا «كۈنپېتىشنى تىنىچىتقۇچى سانغۈن»، «بالقاش ئىنانچىلىقىنىڭ تۆھپىدار بېگى»، «قاڭقىل خانى» دېگەن ئاتاقلارنى بەردى.

جېڭگۇاڭ يىللىرى، يىغۇ جۇرجانلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا يېڭىلىپ قېلىپ، ئىنىسى يۈج تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

مىلادى 603 — يىلى سۇي ۋېندىنىڭ رېنشۇ 3 — يىلى

تۈركلەرنىڭ بىلگە (داتۇ) خاقانى سۇي سۇلالىسى قوشۇنى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. ئۇنىڭ قوۋمى پىتراپ كەتتى. تېلى، بارغۇت قاتارلىق ئون نەچچە قەبىلە ئىسيان كۆتۈردى. بىلگە خاقان ئازارلارغا قېچىپ كەتتى، ئۇنىڭ ئادەملىرى چىمەن خاقانغا ئىتائەت قىلدى. بۇ چاغدا تۇغلا دەرياسىنىڭ شىمالىدا كۆچمەن تۈرمۇش كەچۈرىدىغان، تېلىلار-نىڭ بىر قىسمى بولغان ئۇيغۇرلار بارغۇت، تۇكۇرا، بايئېرقۇ قاتارلىقلار بىلەن بىرلىشىپ، تۈركلەرنىڭ زۇلۇمىغا قارشى ئىسيان كۆتۈردى. ئۇلارنىڭ يولباشچىسى «ئېركىن» دېيىلەتتى. ئۇلار ئۆزلىرىنى «ئۇيغۇر» دەپ ئاتايتتى.

مىلادى 605 — يىلى سۇي يانگدىنىڭ دايې 1 — يىلى

غەربىي تۈركلەرنىڭ قاغانى نىزۇك قارا ئەسكەر باشلاپ كېلىپ تېلى قەبىلىلىرىگە ھۇجۇم قىلدى ۋە ئۇلارغا ئېغىر ئالۋان - ياساق سالدى ھەمدە ئالتاي تاغلىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى تېلى قەبىلىلىرىنىڭ بىرى بولغان سىر - تاردۇشلارنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈشىدىن ئەنسىرەپ، ئۇلارنىڭ قەبىلە

ئاقساقاللىرىدىن نەچچە يۈز كىشىنى تۇتۇپ كېلىپ ئۆلتۈرۈۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن، تېلى قەبىلىلىرى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، غەربىي تۈركلەرگە قارشىلىق كۆرسەتتى. ئۇلار ئېلتەبىر چۆبەغالىنىنى ئېل ئېتمىش باغا قاغان قىلىپ تىكلىدى؛ يەنە سىر - تاردۇش لارنىڭ ئېلتەبىرى ئىشبارانى قاغان قىلىپ تىكلىدى. ئۇلار نىزۇك قارا قاغان بىلەن جەڭ قىلىپ ئارقا - ئارقىدىن غەلبە قىلدى. ئېل ئېتمىش باغا قاغان ئىنتايىن باتۇر بولغانلىقتىن، خەلقنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشتى، ئېۋىرغول، قۇجۇ، ئاگىنى قاتارلىق جايلار ئۇنىڭغا بەيئەت قىلىشتى. بۇ چاغدا ئۇيغۇرلار سۇيكۈن ئېركىن (تەخمىنەن 605 — 616 - يىللىرى تەختە ئولتۇرغان) نى قاغان قىلىپ تىكلىدى، ئۇلار سىر - تاردۇش لارنىڭ شىمالىدىكى سېلىنگا دەريياسى بويىدا ئوت - سۇ قوغلىشىپ ياشايتتى. ئۇلارنىڭ ئەسكىرى 50 مىڭ، ئاھالىسى 100 مىڭ ئىدى.

مىلادى 627 - يىلى تاڭ تەيزۇڭنىڭ جېنگۇەن 1 - يىلى

سۇيكۈن ئېركىننىڭ ئوغلى بۇسات تېكىن باتۇر، ئۇرۇش قىلىشقا ماھىر بىر ئادەم ئىدى. سۇيكۈن ئېركىن ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇيغۇرلار بۇساتنى خاقان قىلىپ تىكلىدى (616 — 636 - يىللىرى تەختە ئولتۇرغان).

مىلادى 629 - يىلى تاڭ تەيزۇڭنىڭ جېنگۇەن 3 - يىلى

ئۇيغۇرلار تاڭ ئوردىسىغا ئولپان بېرىشكە باشلىدى.

مىلادى 630 - يىلى تاڭ تەيزۇڭنىڭ جىنگۇەن 4 - يىلى

بۇسات تېكىن 5000 ئاتلىق ئەسكەرگە قوماندانلىق قىلىپ شەرقىي تۈركلەرنىڭ يۇقۇق شاتنىڭ قوماندانلىقىدىكى 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇنى بىلەن مازۇڭسەن تېغىدا ئۇرۇش قىلىپ، تۈركلەرنى مەغلۇپ قىلدى ۋە تۇغلا دەريياسى بويىدا قارارگاھ قۇرۇپ، ئۆزىنى «ئالىپ ئېلتەبىر» دەپ ئاتىدى. شۇنىڭ

بىلەن ئۇيغۇرلار ناھايىتى كەڭ شۆھرەت قازاندى.

مىلادى 646 — يىلى تاڭ تەيزۇڭنىڭ جېنگۇەن 20 — يىلى

ئۇيغۇرلارنىڭ يولباشچىسى تۇەبەد (تەخمىنەن 636 — 648 - يىللىرى تەختىتە ئولتۇرغان) بارغۇت، توگرا قاتارلىق قەبىلىلەر بىلەن بىرلىشىپ، سىر - تاردۇشلار-نىڭ قاغانى ئىستەمىخاننى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى. ئارقىدىنلا جەنۇبقا قاراپ ئىلگىرىلەپ قۇلانتاغدىن ئۆتۈپ، خۇاڭخېنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا يېتىپ باردى ۋە تاڭ ئوردىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ تارتۇق يوللىدى. تاڭ تەيزۇڭ قەبىلە يولباشچىلىرىنى قوبۇل قىلدى ۋە كاتتا زىياپەت ئۆتكۈزۈپ، ئۇلارنى كۈتۈۋالدى.

مىلادى 647 — يىلى تاڭ تەيزۇڭنىڭ جېنگۇەن 21 — يىلى

تاڭ ئوردىسى ئۇيغۇرلار رايونىدا دەشتى ماكان تۇتۇق مەھكىمىسىنى قۇرۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ يولباشچىسى ئۇلۇغ ئىلتەبىر تومىدنى «مەرىپەت قۇچقان ئۇلۇغ سانغۇن» قوشۇمچە «دەشتى ماكان تۇتۇقبېگى» دېگەن مەنسەپ بىلەن تارتۇق-لىدى، ئۇنىڭغا زەر نەقىشلىك ھېكمەتلىك ئالتۇن بېلىق سۆرەتلىك تەەتكىنى بەردى ھەمدە كالۇتۇنلۇق قىزغۇچ كىمخاب تون، مىسران قىلىچ، قىممەتلىك بۇيۇم قاتارلىقلارنى ھەدىيە قىلدى. بۇ چاغدا تومىد ئۆزىنى خاقان دەپ جاكارلىغان ۋە تۈركلەرنىڭكى-دەك مەنسەپلەرنى تەسىس قىلغان، ئالتە تاشقى بۇيرۇق، ئۈچ ئىچ بۇيرۇق ۋە شۇنىڭدەك تۇتۇق، سانغۇن، ئەمىر قاتارلىق ئەمەلدارلارنى تەيىنلىگەنىدى. تاڭ تەيزۇڭ ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ ئاقساقاللىرىنى زىياپەت بېرىپ مېھمان قىلدى. ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ ئاقساقاللىرى ئولپان تاپشۇرۇشقا ئوڭاي بولۇشى ئۈچۈن ئۇيغۇرلارنىڭ جەنۇبىي، تۈركلەرنىڭ شىمالىدە-كى جايلاردا، يەنى ئۆتۈكەن تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىن چوغاي

تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتەكلىدىكى چۈمگەك بۇلاقلىقچە بولغان ئارىلىقتا «تەڭرى قاغان يولى» ياساشنى، يولبويى 68 تۇرۇندا جام ـ رابات قۇرۇپ بېرىشنى تەكلىپ قىلدى، تاڭ تەيزۇڭ بۇ تەكلىپنى قوبۇل قىلدى.

مىلادى 648 ـ يىلى تاڭ تەيزۇڭنىڭ جېنگۇەن 22 ـ يىلى

تۈمىد ئۆزبېكىنىڭ جىيەنى ئۇغۇر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. يەنرەن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن بېگى يۈەن لىچېن ئۇغۇرنىڭ بېشىنى ئېلىپ، تۈمىدنىڭ ئوغلى بايانىنى يولباشچى (648 — 661 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) قىلىپ تىكلىدى. تاڭ ئوردىسى بايانغا «سول قول ھىماتچىسى ئۇلۇغ سانغۇن» «ئۇلۇغ ئېلتەبىر»، «ئۇيغۇرلارنىڭ ھەربىي ئىشلىرىغا مەسئۇل پەۋقۇلئاددە يالۋاچ»، «دەشتى ماكان تۈتۈقىبەگى» قاتارلىق مەنسەپ ـ ئاتاقلارنى بەردى.

مىلادى 651 ـ يىلى تاڭ گاۋزۇڭنىڭ يۈڭخۇي 2 ـ يىلى

غەربىي تۈركلەرنىڭ قاغانى شات بىلگە (ئاسىنا قۇلى ياكى ئىشبارا قاغان) بېشبالىق ئايمىقىغا ھۇجۇم قىلىپ، جىنلىن قەلئەسىنى ۋە بارىسكۆل ناھىيىسىنى ئېلىپ نەچچە مىڭ ئادەمنى ئۆلتۈردى ۋە تۈتقۇن قىلدى. تاڭ ئوردىسى ئۇلۇغ سانغۇن لياڭ جيەنفاڭ بىلەن چۆبە ئالبىنى 30 مىڭ ئەسكەر بىلەن ئۇلارنى جازالاشقا ئەۋەتتى. ئۇيغۇرلاردىن بايان 50 مىڭ ئاتلىق ئەسكەر بىلەن ئۇلارغا ياردەم بەردى.

مىلادى 661 ـ يىلى تاڭ گاۋزۇڭنىڭ لۇڭسۇ 1 ـ يىلى

ئۇيغۇرلارنىڭ يولباشچىسى بايان تاڭ سۇلالىسىنىڭ كۇرىيىگە قارشى ئۇرۇشىغا قاتناشتى ۋە شۇ يىلى ئۆلۈپ كەتتى. ئۇنىڭ ئوغلى بىرۇت تەختتە ئولتۇردى (661 — 680 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان).

مىلادى 663 ـ يىلى تاڭ گاۋزۇڭنىڭ لۇڭسۇ 3 ـ يىلى

تاڭ ئوردىسى يەنزەن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ نامىنى دەشتى ماكان قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى دەپ ئۆزگەرتتى. مەھكىمە مەركىزى ئۇيغۇرىيدە تەسىس قىلىندى. گوبىنىڭ شىمالىدىكى ئايماق - دىيارلارنىڭ ھەممىسى دەشتى ماكان قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە قارايدىغان بولدى.

مىلادى 669 - يىلى تاڭ گاۋزۇڭنىڭ زۇڭجاڭ 2 - يىلى

تاڭ ئوردىسى دەشتى ماكان قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى ئەنبېي قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى دەپ ئۆزگەرتتى.

مىلادى 680 - يىلى تاڭ گاۋزۇڭنىڭ يونلۇڭ 1 - يىلى

ئۇيغۇرلارنىڭ يولباشچىسى بىرۇق ئۆلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى دۇكېچ ئولتۇردى (680 — 715 - يىللىرى تەختكە ئولتۇرغان).

مىلادى 715 - يىلى تاڭ شۈەنزۇڭنىڭ كەييۈەن 3 - يىلى

ئۇيغۇرلارنىڭ يولباشچىسى دۇكېچ ئۆلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى ئۆگتىبىر ئولتۇردى (715 — 719 - يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان).

مىلادى 719 - يىلى تاڭ شۈەنزۇڭنىڭ كەييۈەن 7 - يىلى

ئۇيغۇرلارنىڭ يولباشچىسى ئۆگتىبىر ئۆلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى ئۆگتىنان ئولتۇردى (719 — 727 - يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان).

مىلادى 727 - يىلى تاڭ شۈەنزۇڭنىڭ كەييۈەن 15 - يىلى

ئۇيغۇرلارنىڭ يولباشچىسى ئۆگتىنان لياڭجۇ ئايمىقىنىڭ تۇتۇقبېگى ۋاڭ جۇنيىنىڭ تۆھمەت چاپلىشى بىلەن شاڭجۇ ئايمىقى (ھازىرقى گۈاڭشى جۇاڭزۇ ئاپتونوم رايونىنىڭ شاڭسى ناھىيىسى) غا پالىنىپ شۇ يەردە ئۆلۈپ كەتتى. ئودنان (727 — ؟) ئۇيغۇرلارغا يولباشچى بولدى. ئۆگتىنانىنىڭ قوۋمىدىن قوشۇخان ئۆز ئادەملىرىنى باشلاپ كېلىپ، ۋاڭ جۇنيىنى

ئۆلتۈرۈپ، چاكىنىنىڭ غەربىدىكى دۆلەتلەرنىڭ ئولپان تاپشۇرىدىغان يولىنى توسۇۋەتتى.

مىلادى 742 — يىلى تاڭ شۇەنزۇڭنىڭ تيەنباۋ 1 — يىلى

ئۇيغۇرلار باسمىل، قارلۇقلار بىلەن بىرلىشىپ تۈركلەرگە ھۇجۇم قىلىپ، قۇتلۇق يابغۇنى ئۆلتۈردى. باسمىللارنىڭ ئاقسالى قىلىنى ئېل ئېتمىش خاقان قىلىپ سايلىدى. ئۇيغۇرلار بىلەن قارلۇقلار ئوك، سول يابغۇ بولدى. ئارقىدىنلا تۈركلەرنىڭ ئۆزمىش خاقانىنى قوغلىۋەتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ يولباشچىسى (يابغۇسى) كۆل بىلگە (قوشۇخانىنىڭ ئوغلى) تاڭ ئوردىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى. تاڭ ئوردىسى ئۇنىڭغا «ساداقەتمەند خان» دەپ نام بەردى. كۆل بىلگە يۈكسەك شۆھرەت قازاندى. ئۇ 742 — 747 - يىللىرى تەختتە ئولتۇردى.

مىلادى 744 — يىلى تاڭ شۇەنزۇڭنىڭ تيەنباۋ 3 — يىلى

كۆل بىلگە باسمىللارنى مەغلۇپ قىلىپ، ئېل ئېتمىش قاغانىنى ئۆلتۈردى. ئۆزىنى قۇتلۇغ بىلگە كۆل قاغان دەپ ئاتىدى. تاڭ ئوردىسى كۆل بىلگىگە «سۈيىنگىل خاقان» دەپ نام بەردى. ئۇيغۇرلار ئۆتۈكەن تاغلىرى بىلەن ئۇرقۇن دەريا سى ئارىسىدىكى جايلاردا قارارگاھ قۇرۇپ، جەنۇبتا تۈركلەرنىڭ ئەسلى زېمىنىنى ئىگىلىۋالدى. ياغلۇقار قاتارلىق توققۇز ئوغۇز قوۋمىنى ئۆزىگە قوشۇۋالدى. كېيىنچە باسمىل، قارلۇقلارنىمۇ ئۆزلىرىگە قوشۇۋالدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇرلار تەركىبىگە كىرگەن قوۋملار 11 گە يەتتى. بۇ ۋاقىت ئۇيغۇرلار تارىختا ئەڭ گۈللەنگەن مەزگىل ئىدى.

مىلادى 745 — يىلى تاڭ شۇەنزۇڭنىڭ تيەنباۋ 4 — يىلى

كۆل بىلگە كېيىنكى تۈركلەرنىڭ قاغانى بولمىش (بۇمىن) نى ئۆلتۈرۈپ، تاڭ ئوردىسىغا تۆھپە مەلۇم قىلدى. تاڭ ئوردىسى ئۇنىڭغا «سولقول پەخرىي ھىماتچى ئۇلۇغ سانغۇن» دەپ

نام بەردى. بۇ چاغدا ئۇيغۇرلارنىڭ زېمىنى كېڭەيىپ، «شەرقتە سىرۇبىيلەرگىچە، غەربتە ئالتاي تاغلىرىغىچە، جەنۇبتا گوبىي دەشتىگىچە بولغان بۇرۇنقى ھۇن زېمىنىنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان» ئىدى.

مىلادى 747 — يىلى تاڭ شۇەنزۇڭنىڭ تىەنباۋ 6 — يىلى

كۆل بىلگە ئۆلدى. ئوغلى مويۇنچۇر ئۇنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلدى. (747 — 759 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) ۋە قارا قاغان دەپ ئاتالدى. ئۇنىڭ نامى: «تەڭرى قوت بولمىش ئېل ئېتمىش بىلگە خاقان» ئىدى.

مىلادى 756 — يىلى تاڭ سۇزۇڭنىڭ جىدې 1 — يىلى

ئۇيغۇرلار تاڭئوردىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئۆڭلۈك-سۆيگىن توپىلىڭنى تەنچىتىشقا ياردەم بېرىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. تاڭ سۇزۇڭ دۇڭخۇاڭ (دەشت ئاتا) ئىسىنانچىسى چېڭ سەي قاتارلىقلارنى ئۇيغۇرلاردىن ياردەم تەلەپ قىلىشقا ئەۋەتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ قارا قاغانى گولىچنى ئەسكەر بىلەن يارەمگە ئەۋەتتى ھەمدە خوتۇنىنىڭ سىڭلىسىنى ئۆز قىزى قاتارىدا چېڭ سەيگە ياتلىق قىلدى. تاڭ سۇزۇڭ بۇ ئۇيغۇر قىزىغا «بىلگە قونچۇي» دەپ نام بەردى.

مىلادى 756 — يىلى تاڭ سۇزۇڭنىڭ جىدې 2 — يىلى

ئۇيغۇرلارنىڭ قارا قاغانى ئۆزىنىڭ ئوغلى يابغۇنى 4000 ئاتلىق خىل ئەسكەر بىلەن ئەۋەتىپ، تاڭ ئوردىسىغا ياردەم بېرىپ ئۆڭلۈك - سۆيگىن توپىلىڭنى تەنچىتىپ، چاڭئەن بىلەن لويادىنى قايتۇرۇالدى.

مىلادى 758 — يىلى تاڭ سۇزۇڭنىڭ چەنيۈەن 1 — يىلى

تاڭ ئوردىسى قارا قاغانغا «باتۇر - ھەيۋەت كۆل بىلگە خاقان» دەپ ئاتاق بەردى. تاڭ سۇزۇڭ ئۆزىنىڭ كىچىك قىزى، مەلىكە نىڭگونى ئۇنىڭغا ياتلىق قىلدى. قارا قاغان مەلىكىگە «خاتۇن» دەپ نام بەردى.

مىلادى 759 ـ يىلى تاڭ سۇزۇڭنىڭ چەنيۈەن 2 ـ يىلى

قارا خاقان ئۆلدى، ئۇنىڭ ئورنىغا كىچىك ئوغلى ئىدىكسن (759 ـ 779 ـ يىلىى تەختتە ئولتۇرغان) ئولتۇردى ۋە «بۆگۈ قاغان» (بۆگۈتېكسن) دەپ ئاتالدى. بارغۇت مېھرىنىڭ قىزىنى خوتۇنلۇققا ئالدى.

مىلادى 762 ـ يىلى تاڭ دەيزۇڭنىڭ باۋيىڭ 1 ـ يىلى

بۆگۈ قاغان ئەسكەر چىقىرىپ، تاڭ ئوردىسىغا ياردەم بېرىپ سى چاۋيى توپىلىڭىنى باستۇرۇپ، لوياڭ ۋە خېبېي قاتارلىق جايلارنى قايتۇرۇۋالدى.

مىلادى 763 ـ يىلى تاڭ دەيزۇڭنىڭ گۇاڭدې 1 ـ يىلى

تاڭ ئوردىسى بۆگۈ قاغانغا تەڭرى ئېتمىش باھادىر دانىشمەن، تۆھپىكار بىلگە خاقان (تەڭرى بولمىش خاقان)، خوتۇنغا «مېھىر ـ شەپقەتلىك، ساھىبجامال بىلگە خاتۇن» دەپ نام بەردى. ئۇنىڭ ئەئىيانلىرىنىڭمۇ تۆھپىلىرىگە قاراپ ئوتۇغات ـ نام بەردى. مانى دىنى ئۇيغۇرلارغا كىرىشكە باشلىدى.

مىلادى 769 ـ يىلى تاڭ دەيزۇڭنىڭ دالى 4 ـ يىلى

تاڭ ئوردىسى بارغۇت مېھرىنىڭ كىچىك قىزىغا «چۈڭ خۇي مەلىكە» دەپ نام بېرىپ، بۆگۈ قاغانغا ياتلىق قىلدى. بۆگۈ قاغان ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ ئىككى تاڭ مەلىكىسىگە ئۆيلەندى.

مىلادى 779 ـ يىلى تاڭ دەيزۇڭنىڭ دالى 14 ـ يىلى

بىر تۈركۈم مانى مۇرىتلىرى بۆگۈ قاغاننى تاڭ سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلىشقا قۇتراتتى. بۇيرۇق (باش ۋەزىر) تۇن باغا ئۇنى ئۆلتۈردى ۋە ئۆزىنى «ئالىپ قۇتلۇق بىلگە قاغان» دەپ ئاتىدى (779 ـ 789 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان).

مىلادى 780 ـ يىلى تاڭ دېزۇڭنىڭ جىيەنجۇڭ 1 ـ يىلى

تاڭ ئوردىسى تۇن باغاغا «ئادالەت يولىدا خىزمەت كۆر-

سەتكەن باھادىر قاغان» دەپ نام بەردى.

مىلادى 788 — يىلى تاڭ دېزۇڭنىڭ جېنيۇەن 4 — يىلى

تاڭ دېزۇڭ قىزى شيەنئەن مەلىكىنى تۇن باغا قاغانغا ياتلىق قىلدى. تاڭ ئوردىسى ئۇيغۇرلارنىڭ قاغانىنى «تەڭرىگە يېقىن، ئۇزۇن ئۆمۈرلۈك قۇتلۇق بىلگە قاغان» دەپ، قۇنچۇيىنى «ئەقىل — ئىدراكلىك، ئۇزۇن ئۆمۈرلۈك، ۋاپادار خاتۇن» دەپ ئاتىدى.

مىلادى 789 — يىلى تاڭ دېزۇڭنىڭ جېنيۇەن 5 — يىلى

تۇن باغا ئۆلدى، ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى تالاس ئولتۇردى. ئۇ پان تېكىن دەپ ئاتالدى. تاڭ ئوردىسى ئۇنىڭغا «ئاي تەڭرى قۇت بولمىش كۈلىلۈگ بىلگە، ساداقەتمەند، دىيانەتلىك خاقان» دەپ نام بەردى. تىبەتلەر چۆل تۈركلىرى، قارلۇقلار، ئاق تۈركلەر بىلەن بىرلىشىپ، بېشىبالىققا ھۇجۇم قىلدى. ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئۇلۇغ بۇيرۇقى ئېل ئۆگە ئەسكەر باشلاپ كېلىپ تاڭ ئوردىسىغا ياردەم بەردى.

مىلادى 790 — يىلى تاڭ دېزۇڭنىڭ جېنيۇەن 6 — يىلى

تالاس كېچىك خاتۇن تەرىپىدىن زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلدى. تەختكە ئۇنىڭ ئىنىسى ئولتۇردى. كېيىن ئۇمۇ ئۇلۇغ بۇيرۇق تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈپ، تالاسنىڭ ئوغلى ئاچۇر تەختكە چىقىرىلدى (790 — 795 — يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان). ئۇ بۇ چاغدا 15 ياشتا ئىدى. تاڭ ئوردىسى ئۇيغۇرلارغا 300 مىڭ توپ تاۋار — تورقا تەقدىم قىلدى. ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئۇلۇغ بۇيرۇقى ئېل ئۆگە تىبەتلەر تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ، بېشىبالىقنى تارتقۇزۇپ قويدى. قارلۇقلار بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئۆتۈكەن تاغلىرىنىڭ غەربىدىكى بۈت بۇلاق ۋادىسىنى بېسىۋالدى. ئۇيغۇرلار جەنۇبقا چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى ۋە زور دەرىجىدە ئاجىزلاپ كەتتى.

مىلادى 791 — يىلى تاڭ دېزۇڭنىڭ جېنيۇەن 7 — يىلى

تاڭ ئوردىسى ئاچۇرغا «ساداقەتمەند خاقان» دەپ نام بەردى. ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى لىڭجۇ، بېشبالىق قاتارلىق جايلاردا تىبەتلەرنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇلارنىڭ يولباشچىسى شاڭزىنىڭ يۈرىكىنى تاڭ ئوردىسىغا تەقدىم قىلدى.

مىلادى 795 — يىلى تاڭ دېزۇڭنىڭ جېنيۇەن 11 — يىلى

ئاچۇر ئۆلدى. ئاۋسارلاردىن بولغان ئېچ بۇيرۇق قۇتلۇق تەختكە ئولتۇردى (795 — 805 - يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان). تاڭ ئوردىسى ئۇنىڭغا «ئاي تەڭرى قۇت بولمىش ئالىپ قۇتلۇق بىلگە دىيانەتلىك قاغان» دەپ نام بەردى.

مىلادى 805 — يىلى تاڭ شۈنزۇڭنىڭ يوڭجېن 1 — يىلى

قۇتلۇق ئۆلدى. تاڭ ئوردىسى ئۇنىڭ ئوغلىغا: «تەڭرى قۇت كۈللۈگ بىلگە قاغان» دەپ نام بەردى (ئۇ 805 — 808 - يىللىرى تەختتە ئولتۇردى).

مىلادى 806 — يىلى تاڭ شيەنزۇڭنىڭ يۈەنخې 1 — يىلى

مانى دىنى ئۇيغۇرلاردىن يەنە تاڭ سۇلالىسى زېمىنىغا تارقالدى.

مىلادى 808 — يىلى تاڭ شيەنزۇڭنىڭ يۈەنخې 3 — يىلى

تەڭرى قاغان ئۆلدى. تەختكە «دىيانەتلىك قاغان» ئولتۇردى. تاڭ ئوردىسى ئۇنىڭغا «ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالىپ بىلگە دىيانەتلىك قاغان» دەپ نام بەردى (ئۇ 808 — 821 - يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان). «توققۇز ئۇيغۇر بىلگە قاغان ئابدىسى» گە ئۇنىڭ تۆھپىلىرى يېزىلغان. ئۇ تەختتە ئولتۇرغان مەزگىلدە تىبەتلەرنى يېڭىپ بېشبالىق، كۆسەن قاتارلىق جايلارنى قايتۇرۇۋالغان، ئۇنىڭ تەسىر كۈچى ئوتتۇرا ئاسىياغىچە كېڭەيگەنىدى.

مىلادى 821 — يىلى تاڭ مۇزۇڭنىڭ چاڭچىك 1 — يىلى

«دىيانەتلىك قاغان» تۇلدى. تاڭ ئوردىسى ئۇنىڭ ئوغلىغا «تەڭرى ئۇلۇغ بولمىش ئالىپ بىلگە پەزىلەت قۇچقان قاغان» (821 — 824 - يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) دەپ نام بەردى. تاڭ ئوردىسى تاڭ شىيەنزۇڭنىڭ قىزىغا قونچۇي (مەلىكە) دەپ ئاتاق بېرىپ، پەزىلەت قۇچقان قاغانغا ياتلىق قىلدى. قۇنچۇيغا «ۋاپادار، زېرەك، ئۇزۇن ئۆمۈرلۈك خاتۇن» دەپ نام بەردى.

مىلادى 824 — يىلى تاڭ مۇزۇڭنىڭ چاڭچىك 4 — يىلى

«پەزىلەت قۇچقان» قاغان تۇلدى. تەختكە ئۇنىڭ ئىنىسى قازار تېكىن چىقتى. تاڭ ئوردىسى ئۇنىڭغا «ئاي تەڭرى قۇت بولمىش ئالىپ بىلگە ئەدەب قۇچقان قاغان» دەپ نام بەردى (ئۇ 824 — 832 - يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان).

مىلادى 827 — يىلى تاڭ ۋېنزۇڭنىڭ تەيخې 1 — يىلى

تاڭ ۋېنزۇڭنىڭ دەسلەپكى يىللىرى، تاڭ ئوردىسى ئۇيغۇرلارغا 500 مىڭ توپ تاۋا - تورقا بەردى.

مىلادى 832 — يىلى تاڭ ۋېنزۇڭنىڭ تەيخې 6 — يىلى

«ئەدەب قۇچقان قاغان» قول ئاستىدىكىلەر تەرىپىدىن تۇلتۇرۇلدى. تەختكە ئۇنىڭ ئوغلى قۇت تېكىن ئولتۇردى (832 — 839 - يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان).

مىلادى 833 — يىلى تاڭ ۋېنزۇڭنىڭ تەيخې 7 — يىلى

تاڭ ئوردىسى قۇت تېكىنگە «ئاي تەڭرى قۇت بولمىش ئالىپ بىلگە، ئىناۋەت قۇچقان قاغان» دەپ نام بەردى.

مىلادى 839 — يىلى تاڭ ۋېنزۇڭنىڭ كەيچېك 4 — يىلى

ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىچ بويرۇقى ئىنەيۈن كۆل بىلەن سايغا تېكىن توپىلاڭ كۆتۈرمەكچى بولغاندا، «ئىناۋەت قۇچقان قاغان» تەرىپىدىن تۇلتۇرۇلدى. بويرۇق چۇرۇق ئەسكەر باشلاپ كېلىپ، چۆل تۈركلىرىدىن قوي يەشىنگە 300 ئات پارا بېرىپ،

ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن بىللە قاغانغا ھۇجۇم قىلدى. قاغان مەغلۇپ بولۇپ ئۆلتۈرۈلدى. قۇۋۇ تېكىن قاغان بولدى (ئۇ 839 — 840 - يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان). مۇشۇ يىلى، ئۇيغۇرلاردا ۋابا تارقىلىپ، جۇدۇن ۋە ئۇدا قەھەتچىلىك بولۇپ، قوي - كالىلار قىرىلىپ كەتتى، دۆلەتنىڭ كۈچى زەئىپلىشىپ كەتتى.

مىلادى 840 — يىلى تاڭ ۋېنزۇڭنىڭ كەيچېك 5 — يىلى

ئۇيغۇر سانغۇنى قارا باغا قىرغىزلارنىڭ 100 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق ئەسكىرىنى باشلاپ كېلىپ ئۇيغۇر قەبىلىلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، قۇۋۋەت تېكىن قاغاننى ئۆلتۈردى، بويرۇق چۇرۇقىنى يوقاتتى. ئۇلارنىڭ قارارگاھىغا ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋەتتى. ئۇيغۇرلار تىرىپىرەن بولۇپ كەتتى. بويرۇق جىج ئۆزىنىڭ جىمەنلىرى پان تېكىن، نارۇ، كېپىن قاتارلىق بەش قەبىلىنىڭ ئەسكىرى ۋە 15 قەبىلىنى باشلاپ غەربكە — قارلۇقلار تەرەپكە كەتتى، بىر بۆلۈك ئادەم تىبەتلەر تەرەپكە، يەنە بىر بۆلۈك ئادەم ئەنشى تەرەپلىرىگە كەتتى. قاغانلىقنىڭ ئىنىسى ئونمۇس قاتارلىقلار ۋە يەشىن، بارغۇت، ناگچۇر تېكىن قاتارلىقلار ئۆزلىرىنىڭ قوۋمىلىرىنى باشلاپ تىەندې قورۇلىغا يېتىپ كەلدى ۋە شۇ يەردە سودا - سېتىق قىلىپ تۇرمۇش كۆچۈردى ھەمدە بەيئەت قىلىشقا ئىجازەت سوردى.

مىلادى 841 — يىلى تاڭ ۋۇزۇڭنىڭ خۇيچاڭ 1 — يىلى

ئۇيغۇرلارنىڭ قارارگاھ ئەتراپىدىكى 13 قەبىلىسى ئۇكا تېكىننى قاغان قىلىپ تىكلەپ، «ئۇكا قاغان» دەپ ئاتىدى. (841 — 846 - يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) ۋە جەنۇبتىكى سوزىشەن تاغلىرىدا ھۆكۈمرانلىق قىلدى. تاڭ ئوردىسى سىلاۋچى ئەۋەتىپ ھال سوردى.

مىلادى 846 — يىلى تاڭ ۋۇزۇڭنىڭ خۇيچاڭ 6 — يىلى

ئۇكا قاغانىڭ قول ئاستىدىكى ئادەملەردىن قاچىدىغىنى قېچىپ، ئۆلىدىغىنى ئۆلۈپ ئاران 3000 ئادىمى قالدى. بويرۇق يېغىنچۇر ئالتۇنتاغدا ئۇكا قاغانىنى ئۆلتۈرۈپ ئۇنىڭ ئىنىسى ئىنان تېكىننى قاغان قىلىپ تىكلىدى.

مىلادى 848 — يىلى تاڭ شۇەنزۇڭنىڭ داجۇڭ 2 — يىلى

ئىنان قاغان قۇمۇقلارنىڭ خانى سوسلانىڭ ھىمايىسىدە ياشاپ كېلىۋاتاتتى. يۇجۇ ئايمىقىنىڭ ھىراۋۇلى جاڭ جۇڭۇ قومۇقلارنى تارمار قىلدى. ئۇيغۇرلار باشپاناھسىز قالغانلىقتىن توزۇپ كەتتى. ئاخىرىدا ئۇلارنىڭ ئاران 500 دەك ئادىمى قالدى، ئۇلار شېرۇبېلەرگە بەيئەت قىلىشقا مەجبۇر بولدى. شېرۇبېلەرنىڭ يەتتە قوۋمى قالدۇق ئۇيغۇرلارنى بۆلۈشۈۋېلىپ قۇل قىلىۋالدى. قىرغىزلارنىڭ بويرۇقى ئابۇ 70 مىڭ ئەسكەرنى باشلاپ كېلىپ شېرۇبېلەرنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇيغۇرلارنى قۇتۇلدۇرۇپ، گوبىنىڭ شىمالىغا قايتىپ كەتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ قالغان بىر قىسمى تېرىكچىلىك قىلىش ئۈچۈن تاغ ئارىلىغىغا، ئورمانلىقلارغا كىرىپ كەتتى.

مىلادى 866 — يىلى تاڭ يىزۇڭنىڭ شىيەنتۇڭ 7 — يىلى

ئۇيغۇرلارنىڭ يولباشچىسى بۆگۈ تېكىن بىشبالىقتا تىبەتلەرنى يېڭىپ، تۇرپان، چادىر قاتارلىق شەھەرلەرنى تارتىۋالدى ھەمدە تىبەتلەرنىڭ سانىغۇنى شائكۇڭرىنىڭ بېشىنى ئېلىپ تاڭ ئوردىسىغا ئەۋەتىپ بەردى.

مىلادى 933 — يىلى لياۋ تەيزۇڭنىڭ تيەنشەن 8 — يىلى

ئۇيغۇر خانى ئارسلان خان لياۋ سۇلالىسىگە ئولپان تاپ شۇرۇشقا باشلىدى.

مىلادى 943 — يىلى كېيىنكى جىن سۇلالىسى چۇدىنىڭ تيەنخۇ 8 — يىلى

ئاۋۋال قۇز ئوردىدا، ئۇنىڭدىن كېيىن بالاساغۇن بىلەن

قەشقەردە قارارگاھ قۇرغان قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خانى بازىر خانىنىڭ كىچىك ئوغلى ساتۇق ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ، ئەڭ ئاۋۋال مۇسۇلمان بولدى. X ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئۇ تاغىسى ئوغۇلچاقنى مەغلۇپ قىلىپ، قەشقەرنى بىسىۋالدى. تەخمىنەن مۇشۇ يىلى، ئۆزىنى بۇغراخان دەپ ئاتىدى (ئۇ 943 — 956 - يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان).

مىلادى 951 - يىلى كېيىنكىسى جۇ پادىشاھىسى تەيزۇنىڭ گۇاڭشۈن 1 - يىلى

ئۇجۇ ئۇيغۇرلىرى تۈتۈقنى كېيىنكى جۇ ئوردىسىغا ئەۋەتىپ، ئىچكىرى رايونلار بىلەن ئىقتىساد، مەدەنىيەت جەھەتتىكى مۇناسىۋەتنى ئەسلىگە كەلتۈردى. كېيىنكى جۇ ھۆكۈمىتى تەدبىر قوللىنىپ، ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان سودىنى كەڭ قويۇۋەتتى. ئۇيغۇر سودىگەرلىرى قاشتېشى، ئات، يۇڭ - تېرە، دورا - دەرمەك سودىسى ئارقىلىق ئىچكىرىنىڭ ئالتۇن - كۈمۈش ۋە پۇللىرىغا ئىگە بولۇپ تۇردى.

مىلادى 956 - يىلى كېيىنكى جۇ پادىشاھىسى شىزۇڭنىڭ شىيەندى 3 - يىلى

ساتۇق بوغراخان ۋاپات بولۇپ، ئاتۇشتىكى مەشھەتكە دەپنە قىلىندى. ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى بايتاش (مۇسۇلمانچە ئىسمى مۇسابىننى ئابدۇكېرىم) تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ، ئۆزىنى ئارسلان خان دەپ ئاتىدى. ئۇ قەشقەردە تۇردى. ساتۇقنىڭ كىچىك ئوغلى سۇلايمان بالاساغۇندا تۇردى.

مىلادى 960 - يىلى سۇڭ تەيزۇنىڭ جيەنلۇڭ 1 - يىلى

200 مىڭ چېدىرلىق تۈرك ئىسلام دىنىغا كىردى. مۇسا ئارسلان خان ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى دەپ جاكارلىدى.

مىلادى 962 - يىل سۇڭ تەيزۇنىڭ جيەنلۇڭ 3 - يىلى

قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىدىن ئارسلان تۇتۇق قاتارلىق 42

ئادەم سۇك ئوردىسىغا زىيارەتكە كەلدى.

مىلادى 971 — يىلى سۇك تەيزۇنىك كەيباۋ 4 — يىلى لياۋجىڭزۇڭنىك باۋنىك 3 — يىلى

قاراخانىيلارنىڭ ئارسلان خانى مۇسا بۇددىستلارنىڭ مەركىزى بولغان خوتەن ۋىيسارا جەمەتىنىڭ سۇلالىسىنى ئىستىلا قىلىش ئۇرۇشىنى قوزغىدى. بۇ ئۇرۇش 20 نەچچە يىل داۋام قىلدى.

مىلادى 981 — يىلى سۇك تەيزۇڭنىك تەيپىك شىڭگو 6 — يىلى

قۇجۇ خانى ئارسلان خان مەسئۇدنى سۇك ئوردىسىغا ئەلچىلىككە ئەۋەتتى. سۇك ئوردىسىمۇ ۋاك يەندىنى قۇجۇغا ئەلچىلىككە ئەۋەتتى.

مىلادى 982 — يىلى سۇك تەيزۇڭنىك تەيپىك شىڭگو 7 — يىلى

ۋاك يەندې بەشبالىقتا ئۇيغۇرلارنىڭ خانى بىلەن كۆرۈشتى. ئۇ ئەلتىرە، ئالتۇن كەمەر، كىمخاب قاتارلىق بۇيۇملارنى ئۇيغۇرلارنىڭ يولباشچىلىرىغا تەقدىم قىلدى. 983 — يىلى، ۋاك يەندې سۇك سۇلالىسىگە قايتىدىغان چاغدا، قۇجۇ خانى 100 نەچچە ئادەمنى ئۇنىڭغا قوشۇپ، سۇك ئوردىسىغا رەھمەت تەزىمگە ئەۋەتتى.

مىلادى 990 — يىلى سۇك تەيزۇڭنىك چۇڭخۇا 1 — يىلى

قاراخانىيلارنىڭ خانى بۇغرا قاراخان ھەسەن (ھارۇن) ئىسفىجاب شەھىرىنى بەسىۋالدى.

مىلادى 992 — يىلى سۇك تەيزۇڭنىك چۇڭخۇا 3 — يىلى

قاراخانىيلارنىڭ خانى بۇغرا قاراخان ھەسەن ماۋرائۇننەھرگە بەسىپ كىرىپ، سەمەرقەند بىلەن بۇخارانى ئىشغال قىلدى. سامانىيلار سۇلالىسى شۇنىڭدىن ئېتىبارەن زاۋاللىققا يۈز تۇتتى.

مىلادى 999 — يىلى سۇك جېنزۇڭنىك شىيەنپىك 2 — يىلى

ئارسلان خان ئېلىك ناسىر سامانىيلارنىڭ پايتەختى بۇخارانى بېسىۋالدى، سامانىيلار سۇلالىسى ئۆزۈل - كېسىل مۇنقەرز بولدى.

مىلادى 1001 — يىلى سۇئ جېنزۇڭنىڭ شىيەنپىڭ 4 — يىلى

ئادەتتە، بۇغرا قاراخان ھەسەنئىڭ ئوغلى يۈسۈپ قادىرخان مۇشۇ يىلى خوتەننى بېسىۋالدى، خوتەن شۇنىڭدىن ئېتىبارەن قاراخانىيلارنىڭ بىر قىسمىغا ئايلاندى ۋە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بولدى، دەپ قارىلىدۇ.

مىلادى 1005 — يىلى سۇئ جېنزۇڭنىڭ جىڭدې 2 — يىلى

سامانىيلارنىڭ خان جەمەتىدىن مۇنتاسىر (ئىسمائىل) قاراخانىيلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، مەغلۇپ بولۇپ ئۆلۈتۈرۈلدى. يۈسۈپ قادىرخان قاراخانىيلار ھۆكۈمرانى تۇغان ئەھمەدنى قەشقەردىن قوغلاپ چىقىرىپ، شەرقىي قاراخانىيلارغا ئوڭچە ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىدى. تۇغان ئەھمەد پايتەختنى بالاساغۇنغا كۆچۈردى.

مىلادى 1006 — 1008 — يىللىرى سۇئ جېنزۇڭنىڭ جىڭدې 3 — يىلىدىن داجۇئ شياڭفۇ 1—يىلىغىچە

ئېلىك ناسىرخان غەزنەۋىيلەرگە ئىككى قېتىم ئىستېلا ئۇرۇشى قوزغىغان بولسىمۇ، ھەر ئىككى قېتىمقى ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولدى.

مىلادى 1009 — يىلى سۇئ جېنزۇڭنىڭ داجۇئ شياڭفۇ 2 — يىلى

خوتەن قاراخانى لاچىن قاتارلىقلارنى سۇئ سۇلالىسىگە يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلاردىن ئولپان تاپشۇرۇشقا ئەۋەتتى.

مىلادى 1010 — يىلى سۇئ جېنزۇڭنىڭ داجۇئ شياڭفۇ 3 — يىلى

كۈسەن ئۇيغۇر خانى لىيەنفۇ، ئەنفۇ، سوجىن قاتارلىقلا-

لارنى سۇك سۇلالىسىگە سودا قىلىشقا ئەۋەتتى. سۇك سۇلالىسىگە ئېلىپ بېرىلغان مال‌لارنىڭ ئىچىدە مۇشكى - ئەنبەر، گۈللۈك چېيت، ئارغىماق، نار تۆگە، ئۇيغۇر قويى، قاشتېشى ئورنىتىلغان ئېگەر - جابدۇق، ھېقىق، قاشتېشى بار ئىدى.

مىلادى 1012 — 1013 - يىللىرى سۇك جېنزۇڭنىڭ داجۇك شياڭفۇ 5 - يىلىدىن 6 - يىلىغىچە

تۇغان خان ئەھمەد يەتتىسۇ رايونىغا بېسىپ كىرگەن 100 مىڭ چېدىر لىق كاپىر چارۋىچىلارنى قوغلاپ چىقىرىپ، زور غەلىبە قازاندى. 1013 - يىلى، كۈسەن خاقانى لى يەنچىڭ قاتارلىق 36 كىشىنى سۇك سۇلالىسىگە ئارغىماق، ئوقيا، ئېگەر - جابدۇق، قاشتېشى، مۇشكى - ئەنبەر سودىسى قىلىشقا ئەۋەتتى.

مىلادى 1024 — 1025 - يىللىرى سۇك رېنزۇڭنىڭ تەيەنشېك 2 - يىلىدىن 3 - يىلىغىچە

يۈسۈپ قادىرخان بالا ساغۇندا ئۆزىنى سۇلتان دەپ جاكارلىدى ۋە «شەرق خانى» (مەلىكول سىن ۋە مەشرىق) دەپ شۇنىڭدىن كېيىن، مەنسۇر بىننى ئەلىنى تەختتىن چۈشۈشكە ئاتالدى. مەجبۇرلاپ، پايتەختتىنى قەشقەرگە يۆتكىدى.

مىلادى 1025 - يىلى سۇك رېنزۇڭنىڭ تەيەنشېك 3 - يىلى

خوتەن خانى رومى يىدۇر، جىنسەن، ئەندىر، چادىر قاتارلىقلارنى قاشتېشى ئورنىتىلغان يۈگەن، ئېگەر - جابدۇق، قاشتېشى كەمەر، غۇز كىمخاپى، نار تۆگە، مۇشكى ئەنبەر، كۆكتاش قاتارلىق مال‌لار بىلەن سۇك سۇلالىسىگە سودا قىلىشقا ئەۋەتتى.

سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋىي بىلەن يۈسۈپ قادىرخان ماۋرائۇننەھىردە ئۇنتېپاق تۈزۈپ، ئەلى تېكىننىڭ ماۋرائۇننەھىردە كۆتۈرگەن توپىلىڭىنى باستۇردى.

مىلادى 1032 - يىل سۇك رېنزۇڭنىڭ تەيەنشېك 10 - يىلى

يۇسۇپ قادىرخان كېسەل بولۇپ ئۆلدى. چوڭ ئوغلى سۇلايمان بىننى يۇسۇپ تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ، «ئىمادۇر دۆلە» دەپ ئاتالدى. ئۇ پايتەختنى يەنە بالاساغۇنغا يۆتكەپ، ئىنسى ياغان تېكىننى ئورۇنباسار قاغان قىلىپ، تالاستا تۇرغۇزدى.

مىلادى 1041 — 1042 — يىللىرى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ كاگدىنىڭ 2 — يىلىدىن چىڭلى 2 — يىلىغىچە

ئالىپ تېكىن بىلەن بۆرى تېكىن ماۋرائۇننەھىردە ئىسيان كۆتۈرۈپ، بۇخارا بىلەن ئۆز كەنتىنى بېسىۋالدى ۋە سۇلايمان بىننى يۇسۇپ ھاكىمىيىتىدىن مۇناسىۋەتنى ئۈزگەنلىكىنى جاكارلىدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، قاراخانىيلار سۇلالىسى رەسمىي پارچىلىنىپ كەتتى.

مىلادى 1043 — 1044 — يىللىرى سۇڭ رېنزۇڭنىڭ چىڭلى 3 — يىلىدىن 4 — يىلىغىچە

شەرقىي قاراخانىيلار ئوردىسى شاھزادىلەر يىغىنىنى چاقىرىپ، زېمىن تەۋەلىكىنى بۆلۈشنى قارار قىلدى. شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ زېمىنى يەتتىسۇ، ئىلى ۋادىسى، قەشقەر (خاقانىيە)، خوتەن ۋە پەرغانىنىڭ شەرقىي قىسمى قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. ئۇنىڭ شەرقتىكى چېگرىسى كۇچانىڭ غەربىدە بولۇپ، بالاساغۇن بىلەن قەشقەرنى پايتەخت قىلغانىدى. قەشقەر ئوردۇ كەنت دېيىلەتتى. ئۇ سۇلالىنىڭ سىياسىي، مەدەنىيەت ۋە دىنىي مەركىزى ئىدى.

بالقاش بىلەن بالاساغۇن ئارىلىقىدا چارۋىچىلىق قىلىدىغان 10 مىڭ چېدىرلىق تۈرك ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدى.

مىلادى 1056 — 1057 — يىللىرى سۇڭ رېنزۇڭنىڭ جيايۇ 1 — يىلىدىن 2 — يىلىغىچە

شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ قاراخانى سۇلايمان بىننى

يۇسۇپ بىلەن ئۇنىڭ ئىنىسى مۇھەممەد بىننى يۇسۇپ ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش پارتلىدى، سۇلايمان مەغلۇپ بولۇپ ئەسىرگە چۈشتى ۋە تەختتىن مۇھەممەدكە بىكارلاپ بېرىشكە مەجبۇر بولدى. مۇھەممەد بىننى يۇسۇپ قاراخان بولدى. 1058 - يىلى ئورددا سىياسىي ئۆزگىرىش بولۇپ، خانىش ھاكىمىيەتكە ئارىلىشىپ، تەختتىن كىچىك ئوغلى ئىبراھىمغا ئېلىپ بەردى.

غەربىي قاراخانىيلارنىڭ خانى تاۋغاچ ئىبراھىم قاراخان فەرغانە ئۆلكىسىنى تارتىۋالدى ۋە پۇل ئىسلاھاتىنى يولغا قويدى.

مىلادى 1059 - يىلى سۇڭ رېنزۇڭنىڭ جىيايۇ 4 - يىلى

ئىبراھىم باغدات شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىش ئۇرۇشىدا مەغلۇپ بولۇپ ئۆلدى، ئۇنىڭ تاغىسى ماھمۇد بىننى يۇسۇپ تەختكە ئولتۇردى ھەمدە پايتەختنى يېڭىباشتىن قەشقەرگە كۆچۈردى. جىيەنى ھاسان بىننى سۇلايمانىنى ئورۇنباسار خاقانى قىلىپ تەيىنلەپ، بالاساغۇندا تۇرغۇزدى.

مىلادى 1063 - يىلى سۇڭ رېنزۇڭنىڭ جىيايۇ 8 - يىلى

خوتەن خانى لاچىننى سۇڭ ئوردىسىغا ئولپان تاپشۇرۇشقا ئەۋەتتى ۋە خوتەن خانىغا ئوتۇغات بېرىشنى ئىلتىماس قىلدى. سۇڭ ئوردىسى خوتەن خانىغا: «بەيئەت قىلغان، ئىتائەتمەن، گارۇدا قاراخان» دەپ نام بەردى.

مىلادى 1068 - يىلى سۇڭ شېنزۇڭنىڭ شىنىڭ 1 - يىلى

ماھمۇد بىننى يۇسۇپ غەربىي قاراخانىيلارغا ھۇجۇم قىلىپ، فەرغانە ئۆلكىسىنى تارتىۋالدى. ئۇرۇش توختىغاندىن كېيىن، ئىككى تەرەپ كىشىكەن سۆلھى بويىچە: خوجەندنىڭ غەربىدىكى جايلار غەربىي قاراخانىيلارغا قارايدىغان، خوجەندنىڭ شەرقىدىكى جايلار شەرقىي قاراخانىيلارغا قارايدىغان بولدى.

مىلادى 1069 — 1070 - يىللىرى سۇڭ شېنزۇڭنىڭ شىنىڭ

2 — يىلىدىن 3 — يىلىغىچە

بالاساغۇنلۇق يۇسۇپ خاس هاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنى يېزىپ پۈتتۈردى.

مىلادى 1074 — يىلى سۆك شېنزۇڭنىڭ شىنىڭ 7 — يىلى

قەشقەرلىق مەھمۇد زور هەجملىك ئىلمىي ئەسەر «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى يېزىپ پۈتتۈردى.

ماهمۇد بىننى يۇسۇپ ۋاپات بولدى. تەختكە ئۇنىڭ ئوغلى ئۆمەر بىننى ماهمۇد ۋارىسلىق قىلدى، ئەمما ئۇزۇن ئۆتمەيلا تەختنى هاسان بىننى يۇسۇپكە تارتقۇزۇپ قويدى.

مىلادى 1102 — يىل سۆك سۇلالىسى چۈڭنىڭ 1 — يىلى

هاسان بىننى يۇسۇپ ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئوغلى ئەهمەد بىننى هاسان تەختكە ئولتۇردى ۋە ئارسلان قاراخان دەپ ئاتالدى. 1105 - يىلى، ئۇ ئەرەب خەلىپىلىكىگە ئەلچى ئەۋەتتى.

مىلادى 1124 — يىلى سۆك سۇلالىسىنىڭ شۇەنخې 6 — يىلى

لياۋ سۇلالىسىنىڭ خان جەمەتىدىن يەلمىغ تاشىن لياۋ پادىشاهى تيەنزۇ بىلەن پېتىشالماي، غەربكە كەتتى.

مىلادى 1128 — يىلى سۆك سۇلالىسىنىڭ جيەنيەن 2 — يىلى

ئەهمەد بىننى هاسان ۋاپات بولدى. تەختكە ئۇنىڭ ئوغلى ئىبراهىم بىننى ئەهمەد ۋارىسلىق قىلدى، بۇ چاغدا قاراخانىيلار زەئىپلىشىپ كېتىۋاتاتتى. دۆلەت ئىچىدىكى قارلۇقلار بىلەن قاڭلىلار ئىسيان كۆتۈرگەندە، ئىبراهىم قاراخانىنىڭ ئۇلارنى باستۇرۇشقا كۈچى يەتمىدى.

مىلادى 1132 — يىلى سۆك گاۋزۇڭنىڭ شياۋشىڭ 2 — يىلى

يەلمىغ تاشىن 1130 - يىلى ئۆز قەبىلىسىنى باشلاپ غەربكە كېتىۋېتىپ، قوجۇ (ئىدىقۇت) ئۇيغۇر خانلىقىدىن ئۆتە كەندە، كاتتا ئىلتىپات بىلەن كۈتۈۋېلىندى. مۇشۇ يىلى، يەلمىغ تاشىن كىرماندا ئىمپېراتور بولۇۋېلىپ، ئۆزىنى «تەڭرىنىڭ ئىلتىپاتىغا ئېرىشكەن خان»

دەپ ئاتىدى. تارىختا ئۇنىڭ قۇرغان دۆلىتى قاراقىتان (قاراختاي) دەپ ئاتالدى.

مىلادى 1134 - يىلى سۇڭ گاۇزۇڭنىڭ شياۇشىڭ 4 - يىلى

شەرقىي قاراخانىيلار قارلۇقلار بىلەن قاتتىلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىغانلىقتىن، يەللىغ تاشنىڭ يارىدەم سورىدى. يەللىغ تاشنى تەكلىپكە بىنائەن بالاساغۇنغا كىرىپ ئورۇنلاشتى ھەمدە، يەتتىسۇ ئۆلكىسىنى پۈتۈنلەي بېسىۋالدى. يەللىغ تاشنى ئىبراھىم بىننى ئەھمەدنىڭ قاراخانىلىق نامىنى بىكار قىلدى ۋە ئۇنىڭغا «ئىلىك تۇركمەن» دەپ نام بېرىپ، قەشقەر، خوتەن قاتارلىق جايلارنى باشقۇرۇشنى بۇيرۇدى. يەللىغ تاشنى بالاساغۇننى پايتەخت قىلىپ، يىلنامىنى «كانكىيە» دەپ ئۆزگەرتتى.

مىلادى 1141 - يىلى سۇڭ گاۇزۇڭنىڭ شياۇشىڭ 11 - يىلى

قاراقىتانلارنىڭ قوشۇنى سەلجۇقىي تۈركلىرىنىڭ قوشۇنى بىلەن سەمەرقەندنىڭ شىمالىدىكى كاتۋان يايلىقىدا تۇتۇشۇپ قالدى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا سەلجۇقىي تۈركلىرى قاتتىق مەغلۇپ بولدى. ماۋرائۇننەھىر پۈتۈنلەي دېگۈدەك قاراقىتانلار تەرىپىدىن بېسىۋېلىندى. غەربىي قاراخانىيلار قاراقىتانلارنىڭ بېقىندىسىغا ئايلىنىپ قالدى.

مىلادى 1209 - يىل چىڭگىزخاننىڭ 4 - يىلى سۇڭ نىڭزۇڭنىڭ جيادىڭ 2 - يىلى

قۇجۇ خانى ئىددىقۇت بارچۇق ئارت تېكىن قاراختايلارنىڭ زۇلمىغا چىدىمايى، قاراقىتانلارنىڭ قۇجۇدىكى كەنجى باسقىقىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. 1210 - يىلى چىڭگىزخاننىڭ ھۇزۇرىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۆزىنىڭ ئىتائەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

مىلادى 1211 - يىل سۇڭ نىڭزۇڭنىڭ جيادىڭ 4 - يىلى

نايمان خانى كۈچلۈك قاراقىتان خانى گورخاندىن

تەختنى تارتمۇالدى.

شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ خاقانى مۇھەممەد بىننى يۈسۈپ قەشقەردە ئاقسۆڭەكلەر تەرىپىدىن قەستلەپ ئۆلتۈرۈلدى. سۇلالە شۇنىڭ بىلەن مۇنقەرز بولدى. قوجۇ ئۇيغۇر ئىدىقۇتى كورۈلۈن دەريا سى بويىغا بېرىپ چىڭگىزخان بىلەن كۆرۈشتى. چىڭگىز-خان ئۇنىڭغا 5 - ئوغۇللۇق نامىنى بەردى.

مىلادى 1212 - يىل سۇڭ نىڭزۇڭنىڭ جىيادىڭ 5 - يىلى

خارەزىم شاھى مۇھەممەد سەمەرقەندنى بېسىۋېلىپ، قارا-خانىيلارنىڭ سۇلتانى ئوسمانىنى ئۆلتۈمگە بۇيرۇدى.

مىلادى 1218 - يىلى چىڭگىزخاننىڭ 13 - يىلى

موڭغۇل قوشۇنلىرى تارىم ئويمانلىقىنى بېسىپ ئۆتۈپ، كۈچلۈكنى تۇتۇپ ئۆلتۈردى. قاراقىتان خانلىقى مۇنقەرز بولدى.

مىلادى 1219 - يىلى موڭغۇلىيە چىڭگىزخاننىڭ 14 - يىلى سۇڭ نىڭزۇڭنىڭ جىيادىڭ 12 - يىلى

چىڭگىزخان ئەسكەر باشلاپ غەربىي يۇرتقا يۈرۈش قىلدى. قوجۇ ئۇيغۇر ئىدىقۇتى بىر تۈمەن كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ موڭغۇللار بىلەن بىللە غەربنى ئىستىلا قىلىش ئۈرۈشىغا قاتناشتى.

مىلادى 1225 - يىلى موڭغۇلىيە چىڭگىزخاننىڭ 20 - يىلى

چىڭگىزخان ئۆزى بېسىۋالغان زېمىننى ئوغۇللىرىغا سۈ-يۇرغال قىلىپ بەردى. ئىككىنچى ئوغلى چاغاتاي بىلەن ئۈچىنچى ئوغلى ئوگىدايغا غەربىي يۇرتتىكى كەڭ زېمىن سۈيۈرغال قىلىپ بېرىلدى. قوجۇ ئىدىقۇتى موڭغۇللارغا ھەممىدىن ئاۋۋال ئىتائەت قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئىدىقۇت زېمىنى يەنىلا ئۇنىڭ ئۆزىگە قارايدىغان بولدى.

مىلادى 1251 - يىلى موڭغۇلىيە شىيەنزۇڭنىڭ 1 - يىلى

موڭغۇللار بېشىبالىق قاتارلىق جايلاردا ۋاقىتلىق دۋانبېگى

ۋازارىتى قۇرۇپ، غەربىي يۇرتنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا ئەسەلدار قويىدى. قۇجۇ ئىدىقۇتى سالۇن تېكىن ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ ئىنىسى ئۆگىنىچ تەختكە ئولتۇردى.

مىلادى 1274 — يىلى يۇەن شىزۇنىڭ جىيۇەن 11 — يىلى

يۇەن سۇلالىسى خوتەن، يەكەن قاتارلىق جايلاردا 13 جام - رابات قۇردى. خوتەننىڭ قاشتېشى ئالۇمىنىي بىكار قىلدى.

مىلادى 1275 — يىلى يۇەن شىزۇنىڭ جىيۇەن 12 — يىلى

چاغاتاينىڭ نەۋرىسى دوۋاخان قاتارلىقلار 120 مىڭ ئەسكەرنى باشلاپ كېلىپ، قۇجۇنى ئالتە ئايغىچە قورشىۋالدى. قورشاۋ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئىدىقۇت قۇمۇلنى ئىگىلەپ تۇردى.

مىلادى 1279 — يىلى يۇەن شىزۇنىڭ جىيۇەن 16 — يىلى

يۇەن ئوردىسى ئۇيغۇرلاردىن يەرلىك مو سانىنى قاراپ باج - سېلىق ئېلىش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈردى.

مىلادى 1289 — يىلى يۇەن شىزۇنىڭ جىيۇەن 17 — يىلى

يۇەن سۇلالىسى بېشىبالىق قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى قۇرۇپ، جىمسارنى مەركەز قىلغان ھالدا، ئۇيغۇرلارنىڭ ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل قىلدى ھەمدە ئۇيغۇرلار تەۋەسىدە پۇل - ئاقچا مەھكىمىسى ئۇرۇپ، كېيىن يەنە پۇل - ئاقچا خەزىنىسى قۇرۇپ، يۇەن سۇلالىسىنىڭ پۇلى — جوڭتۇڭ پۇلى بىلەن جىيۇەن پۇلىنى تارقاتتى.

مىلادى 1281 — يىلى يۇەن شىزۇنىڭ جىيۇەن 18 — يىلى

يۇەن ئوردىسى چېگرىنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەردار بولۇپ تۇرۇش، ھەربىي - مەمۇرىي پەرمانلارنى يەتكۈزۈش، قاتناش - نەقلىيات، ئارقا سەپ تەمىناتىنى يەنىكۈزۈش ئۈچۈن، سەنشىنىڭ تەيخېلىڭ دېگەن يېرىدىن تىيانشاننىڭ شىمالىدىكى بېشىبالىققا قەدەر 30 ئورۇندا جام - رابات قۇردى.

مىلادى 1283 — يىلى يۇەن شىزۇنىڭ جيۇەن 20 — يىلى

يۇەن ئوردىسى بېشبالىق، خېجۇ ئايمىقى قاتارلىق جايلاردا ھۆدەيچى مەھكىمىسى قۇردى.

مىلادى 1286 — يىلى يۇەن شىزۇنىڭ جيۇەن 23 — يىلى

يۇەن ئوردىسى بېشبالىقتا ئەمىر ـ لەشكەر مەھكىمىسى قۇردى. بۇ ھەم ھەربىي ئورگان، ھەم شۇ جايدا تۇرۇشلۇق قوشۇنلارنىڭ ئوزۇق ـ تۆلۈكىنى ھەل قىلىدىغان ھەربىي بوز يەر ئۆزلەشتۈرگۈچى ئورگان ئىدى.

مىلادى 1295 — يىلى يۇەن چېڭزۇڭنىڭ يۇەنجېن 5 — يىلى

يۇەن ئوردىسى بېشبالىقتا باش ئەمىر ـ لەشكەر مەھكىمىسى قۇردى.

مىلادى 1324 — 1328 — يىللىرى يۇەن تەيدىڭ 1 — يىلىدىن 5 — يىلىغىچە

ئۇيغۇرىيە كېيىنكى چاغاتاي خانلىقىغا تەۋە بولدى.

مىلادى 1348 — يىلى يۇەن شۇندىنىڭ جىجېڭ 8 — يىلى

دوغلات قەبىلىسىنىڭ يولباشچىسى بۇراقخان چاغاتاي ئەۋلادىدىن تۇغلۇق تېمۇرنى خان قىلىپ تەختكە ئولتۇرغۇزدى.

مىلادى 1362 — يىلى يۇەن شۇندىنىڭ جىجېڭ 22 — يىلى

تۇغلۇق تېمۇر ۋاپات بولدى. جامالىدىن ئىسيان كۆتۈردى.

مىلادى 1389 — يىل مىڭ سۇلالىسى خۇڭۋۇ 22 — يىلى

تۇغلۇق تېمۇرنىڭ ئوغلى قىزىرخوجا بۇراقخانىنىڭ ئوغلى خۇدايداد تەرىپىدىن چاغاتاي خانلىقىنىڭ تەختىگە يۆلەپ چىقىرىلدى. قىزىرخوجا بېشبالىقنى پايتەخت قىلدى.

مىلادى 1391 — يىلى مىڭ تەيزۇنىڭ خۇڭۋۇ 24 — يىلى

قىزىرخوجا مىڭ ئوردىسىغا ئەلچى ئەۋەتتى. مىڭ ئوردى

سمۇ ئۇنىڭغا ئەلچى ئەۋەتىپ، مىڭ ئوردىسىنىڭ سىياسىتىنى چۈشەندۈردى.

مىلادى 1393 — يىلى مىڭ تەيزۇنىڭ خۇگۇۋ 26 — يىلى

قەزىرخوجا تۇرپان بىلەن قاراغوجىنى بېسۇبلىپ، بۇددا دىنىغا قاقشاتقۇچ زەربە بەردى. تۇرپان بۇددىستلىرىنى پۈتۈنلەي ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلدۇردى، ئىسلام دىنى پەيدىنپەي ھۆكۈمرانلىق ئورۇنغا ئۆتتى.

مىلادى 1403 — يىلى مىڭ چېڭزۇنىڭ يۈگلۈ 1 — يىلى

قۇمۇل خانى ئۆڭكې تېمۇر مىڭ سۇلالىسىگە 4740 ئات سېتىپ بەردى. مىڭ ئوردىسى بۇ ئاتلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى چېگرىدىكى ئاتلىق ئەسكەرلىرىگە بۆلۈپ بەردى.

مىلادى 1404 — يىلى مىڭ چېڭزۇنىڭ يۈگلۈ 2 — يىلى

مىڭ ئوردىسى قۇمۇل خانى ئۆڭكې تېمۇرغا «ساداقەتمەن خان» دەپ نام ۋە ئالتۇن مۆھۈر ئىنئام قىلدى.

مىلادى 1405 — يىلى مىڭ چېڭزۇ يۈگلۈ 3 — يىلى

قەزىر خوجا ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئوغلى سامساق خوجا تەختكە ۋارىسلىق قىلدى.

مىلادى 1406 — يىل مىڭ چېڭزۇنىڭ يۈگلۈ 4 — يىلى

مىڭ ئوردىسى قۇمۇلدا ئۇمۇل ساقىسىنى تەسىس قىلدى ۋە بۇيۇرغا، مىڭبېشى، يۈزبېشى، دورغا، ئاشچىباشى قاتارلىق ئەمەلدارلارنى تەيىنلەپ، بۇ جايىنىڭ ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلدى.

مىلادى 1407 — يىلى مىڭ چېڭزۇنىڭ يۈگلۈ 5 — يىلى

سامساق خوجا ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئىنىسى ماھمۇد ۋارىسلىق قىلدى. ماھمۇد ئىخلاسمەن مۇسۇلمان بولغانلىقتىن، كىشىلەرنى ئۆز ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىشكە زورلىدى.

مىلادى 1408 يىلى مىڭ چېڭزۇنىڭ يۈگلۈ 6 — يىلى

مىلاد سۇلالىسىنىڭ ئەلچىلىرى باتەي، لى دا قاتارلىقلار قەشقەرگە يېتىپ كەلدى.

مىلادى 1415 — يىلى مىلاد چېگزۇنىڭ يۇڭلۇپ 13 — يىلى

ماھمۇد ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ تەختىگە جىيەنى نەقشىجاھان ۋارىسلىق قىلدى.

مىلادى 1416 — يىلى مىلاد چېگزۇنىڭ يۇڭلۇپ 14 — يىلى

بېشىبالىق مىلاد ئوردىسىغا مۇسىبەت خەۋىرىنى ئەلچى ئارقىلىق يەتكۈزدى، مىلاد ئوردىسى ئادەم ئەۋەتىپ تەزىيە بىلدۈردى ھەمدە ئۇنىڭ جىيەنى نەقشىجاھانغا خان دەپ نام بېرىپ، نەقىشلىك كەمەر، ئوقيا — قىلىچ، ساۋۇت — دۇبۇلغا تەقدىم قىلدى.

مىلادى 1418 — يىلى مىلاد چېگزۇنىڭ يۇڭلۇپ 16 — يىلى

نەقشىجاھان ئىنىسى ئۇۋەيسىخان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئۇۋەيسىخان ئۆز قەبىلىسىنى باشلاپ غەربكە كۆچۈپ، ئىلى ۋادىسىغا يېتىپ كەلدى ۋە ئىلىنى ئىلىبالىق دەپ ئاتىدى.

مىلادى 1429 — يىلى مىلاد شۆەنزۇڭنىڭ شۆەندې 4 — يىلى

ئىسان بۇقا ئىلىبالىقنىڭ خانلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىنى دوغلات قەبىلىسىدىن بولغان خۇدايداتنىڭ ئەۋلادلىرى ئۆز ئالدىغا ئىگىلەۋېلىپ، بىر — بىرىگە بويسۇنمايدىغان نۇرغۇن يۇرت، ئايماقلارنى شەكىللەندۈردى.

مىلادى 1439 — يىلى مىلاد يىڭزۇڭنىڭ جېڭتۇڭ 4 — يىلى

ئۇيغۇرات موڭغۇللىرى مىلاد سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىدىن باشلاپ پەيدىنپەي تەرەققىي قىلىپ، تەسىرىنى شىمالىي شىنجاڭنىڭ كېڭەيتتى، ئۇيغۇرلارنىڭ خانى ئىسان بۇقا تەيجى ۋاڭ دەپ ئاتالدى ۋە قۇمۇلنى پەتمە قىلىپ، قۇمۇل ۋاڭلىق بىلەن ۋاڭلىقنى تۇتۇۋېلىپ، قايتىپ كەتتى.

مىلادى 1473 ـ يىلى مىڭ شىيەنزۇڭنىڭ چېڭخۇا 9 ـ يىلى

تۇرپان سۇلتانى ئەلى قۇمۇلغا ھۇجۇم قىلىپ، قۇمۇل ۋاڭىنىڭ ئانىسىنى ۋە قۇمۇل ۋاڭىنىڭ ئالتۇن مۆھۈرىنى بۇلاپ كەتتى.

مىلادى 1488 ـ يىلى مىڭ شياۋزۇڭنىڭ خۇڭجى 1 ـ يىلى

مىڭ ئوردىسى قۇمۇلغا تۇتۇقبەگ تەيىنلىدى، ئۇيغۇر خانـجاھان «ساداقەتمەن خان» بولدى. بۇ چاغدا تۇرپان سۇلتانى ئەلى ۋاپـات بولـغانىدى. يۇنۇسخانـنىڭ 2 ـ ئوغـلى ئەھمەد خانجاھاننى ئۆلتۈرۈپ، تۇرپاننى پايتەخت قىلىپ، ئۆزىنى خان دەپ جاكارلىدى.

مىلادى 1493 ـ يىلى مىڭ شياۋزۇڭنىڭ خۇڭجى 6 ـ يىلى

ئەھمەد 3 ـ قېتىم قۇمۇلغا بېسىپ كىرىپ، ساداقـەتمەن خان سانبانى بۇلاپ كەتتى.

مىلادى 1497 ـ يىلى مىڭ شياۋزۇڭنىڭ خۇڭجى 10 ـ يىلى

ئەھمەد سانبانى قايتۇرۇپ بەردى. مىڭ ئوردىسى تۇرپان رايونى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئەسلىگە كەلتۈردى.

مىلادى 1504 ـ يىلى مىڭ شياۋزۇڭنىڭ خۇڭجى 17 ـ يىلى

ئەھمەد ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى مەنسۇر سۇلتان بولدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئىنىلىرى بىلەن جەڭگى ـ جېدەل قىلىپ، بىر ـ بىرىـنـى قىرىشتى. ئۇنىڭ ئىنىسى سەئىدخـان ئوتـتۇرا ئاسىياغا قېچىپ كەتتى.

مىلادى 1514 ـ يىلى مىڭ ۋۇزۇڭنىڭ جېڭدې 9 ـ يىلى

سەئىدخان ئوتتۇرا ئاسىيادىن قوشۇن باشلاپ كېلىپ، قەشقەرـگە بېسىپ كىردى ۋە قەشقەرنىڭ ھۆكۈمرانى ئابابەكرىنى مەغـلۇپ قىلـدى، ئارقىدىنلا ئاتۇش، يېڭىسار، يـەكـەن، خوتـەن قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلدى ۋە يـەكـەننى پـايتەخـت قىلدى، شۇنىڭ بىلەن ئابابەكرىنىڭ قەشقەردىـكى 48 يىلـلىق ھۆكۈمرانلىقىغا خاتىمە بېرىلدى. سەئىدخان جەنۇبىي شىنجاڭـ

نىڭ غەربىي قىسمىنىڭ ھۆكۈمرانى بولۇپ قالدى ھەمدە ئۆزبېكنىڭ تەسىر كۈچىنى شىمالىي شىنجاڭغىچىلىك كېڭەيتتى. تارىختا بۇ ھاكىمىيەت يەكەن خانلىقى ياكى سەئىدىيە خانلىقى دەپ ئاتالدى.

مىلادى 1516 — يىلى مىڭ سۇلالىسىنىڭ جېڭدې 11 — يىلى

سۇلتان سەئىدخان مەنسۇرخان بىلەن كۈچادا ئۇچراشتى. بۇ قېتىمقى ئۇچرىشىش ئىنتايىن مۇۋەپپەقىيەتلىك بولدى. تارىم ئويمانلىقى يەنە بىرلىككە كەلدى، شۇنىڭ بىلەن، سۇلتان سەئىدخاننىڭ دۆلەت زېمىنىنى كېڭەيتىشى ئۈچۈن تىنچ شارائىت يارىتىلدى.

مىلادى 1517 — يىلى مىڭ سۇلالىسىنىڭ جېڭدې 12 — يىلى

قىرغىزلار فەرغانە رايونىغا بېسىپ كىردى، سۇلتان سەئىدخان ئەسكەر چىقىرىپ ئۇلارغا قارشى ئۇرۇش قوزغاپ، غەلىبە قىلدى.

مىلادى 1519 — يىلى مىڭ سۇلالىسىنىڭ جېڭدې 14 — يىلى

سۇلتان سەئىدخان بەدەخشانغا ئۇنىجى قېتىم بېسىپ كىردى.

مىلادى 1522 — يىلى مىڭ سۇلالىسىنىڭ جياچىڭ 1 — يىلى

سۇلتان سەئىدخان سىر دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى جايلارغا بېسىپ كىرىپ، بۇ جايلارنى ساقلاشقا چوڭ ئوغلى ئابدۇرەشىدخاننى قالدۇردى.

مىلادى 1533 — يىلى مىڭ شىزۇڭنىڭ جياچىڭ 12 — يىلى

سۇلتان سەئىدخان لاداق ئىستېلاسىدا سەپەر ئۈستىدە ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ئولتۇردى. ئۇ يەنىلا يەكەننى پايتەخت قىلدى.

مىلادى 1559 — يىلى مىڭ سۇلالىسىنىڭ جياچىڭ 38 — يىلى

سۇلتان ئابدۇرەشىدخان خوتەندە ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ

ئورنىغا ئىككىنچى ئوغلى ئابدۇكەرىمخان ئولتۇردى، ئۇ تەختكە چىقىپلا تۇرپانغا يۈرۈش قىلدى ۋە بۇ رايونىنى يەكبۇباشتىن ئۆزىنىڭ تەۋەلىكىگە كىرگۈزدى.

مىلادى 1591 — يىلى مىڭ سۇلالىسىنىڭ ۋەنلى 19 — يىلى

ئابدۇكەرىمخان ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئىنىسى ماھمۇد ۋارىسلىق قىلدى. بۇ چاغدا سەئىدىيەخانلىقىنىڭ كۆچى ئۇلغايغان، خانلىقنىڭ مىڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان ئىقتىسادىي ئالاقىسى ئىنتايىن قويۇقلاشقانىدى. ئىسلام دىنىدىكى خوجىلارنىڭ تەسىرى يەكەنگە كىرىشكە باشلىدى.

مىلادى 1609 — 1610 — يىللىرى مىڭ سۇلالىسىنىڭ ۋەنلى 37 — 38 — يىللىرى

ماھمۇد ۋاپات بولدى، ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى ئەھمەد ئولتۇردى. دۆلەتتە يەنىغا كۆتۈرۈلدى.

ئەھمەدخان خوجا ئىسھاقنى ئوردىغا تەكلىپ قىلدى.

مىلادى 1618 — 1619 — يىللىرى مىڭ سۇلالىسىنىڭ ۋەنلى 46 — 47 — يىللىرى

ئەھمەدخان بارچۇقتا شىكار قىلىۋاتقاندا، ئىسيانچى ئەمىر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئىسيانچىلار تابدۇرەشىدخانىنىڭ نەۋرىسى قۇرەيشىنى خان قىلىپ تىكلىدى. ئەھمەدخانىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئابدۇلىتىپخان قەشقەردە ئۆزىنى خان دەپ ئېلان قىلدى ھەمدە يەكەنگە يۈرۈش قىلىپ ئىسيانچىلارنى يوقاتتى.

مىلادى 1646 — يىلى چىڭشۇ شۇنجىنىڭ 3 — يىلى

تۇرپان، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردىكى خانلار چىڭ ئوردىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى.

مىلادى 1680 — يىلى كاڭشىنىڭ 19 — يىلى

XVII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى خوجىلار ئىككى مەزھەپكە، يەنى ئاقتاغلىقلار مەزھىپى بىلەن قاراتاغلىق

لار مەزھىپىگە بۆلۈنۈپ كەتتى، بۇ ئىككى مەزھەپ ئۆزئارا ھوقۇق - مەنپەئەت تالىشىپ، ھاكىمىيەتنى ئۆز قولىدا تۇتۇشقا ئۇرۇنۇپ، ئىككى سىياسىي گۇرۇھ بولۇپ شەكىللەندى. XVII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئۇلارنىڭ زىددىيىتى كۈندىن - كۈنگە كەسكىنلەشتى. يەكەن خانلىقىنىڭ خانى ئىسمايىل قاراتاغ لىقلار مەزھىپىنى قوللاپ، ئاقتاغلىقلار مەزھىپىنىڭ ساھىبكالانى ئاپئاق خوجىنى قەشقەردىن قوغلاپ چىقاردى. ئۇ ئاۋۋال ئوتتۇرا ئاسىياغا قېچىپ باردى، كېيىن تىبەتكە دالاي لامانىڭ ئالدىغا باردى. ئاپاق خوجا دالاي لامانىڭ خېتىنى ئېلىپ ئىلغا بېرىپ، جۇڭغارلارنىڭ باشلىقى غالدانخان بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنىڭدىن جەنۇبىي شىنجاڭغا ئەسكەر چىقىرىشنى ئىلتىماس قىلدى. شۇ يىلى (يەنە بىر ئېيتىلىشتا 1678 - يىلى) غالدان 12 مىڭ ئاتلىق چېرىك بىلەن ئاقسۇ، ئۈچتۇرپان ئارقىلىق قەشقەر، يەكەنگە يۈرۈش قىلدى ۋە ئاقتاغلىقلارنىڭ ماسلىشىشى ئارقىسىدا، يەكەننى بېسىۋالدى. يەكەن خانلىقى شۇنىڭ بىلەن مۇنقەرز بولدى. ئىسمايىلخان بالىۋاقىلىرى بىلەن بىللە ئەسىرگە چۈشۈپ، ئىلغا ئېلىپ كېتىلدى. ئاپاق خوجا خانلىق تەختىگە ئولتۇردى. جۇڭغارىيە مۇڭغۇللىرى جەنۇبىي شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىدى.

مىلادى 1697 - يىلى كاڭشىنىڭ 36 - يىلى

جۇڭغارىيە خانى غالدان ئۆلدى. سېۋېن ئارۇبدە تەختكە ۋارىسلىق قىلدى. جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇشۇ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ جۇڭغارىيە مۇڭغۇللىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن ئۆتۈلدى.

مىلادى 1700 - يىلى كاڭشىنىڭ 39 - يىلى

سېۋېن ئارۇبدە ئەسكەر چىقىرىپ، جەنۇبىي شىنجاڭنى ئىستىلا قىلدى. جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقى قاراتاغلىقلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. جۇڭغارىيە خانى قارا-

تاغلىقلاردىن دانىيال خوجىنى خان قىلىپ تەيىنلىدى. قەشقەرنىڭ ھەر يىلى جۇڭغارىيىگە 100 مىڭ تەڭگە ئولپان تۆلەيدىغان بولدى.

مىلادى 1755 — يىلى چىقىرىلغان تەڭگىنىڭ 20 — يىلى

چىڭ ھۆكۈمىتى جۇڭغارىيە ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ توپىلىڭىنى تىنچىتىپ، جۇڭغارلارنىڭ قەشقەرىيىگە بولغان 70 نەچچە يىللىق ھۆكۈمرانلىقىغا خاتىمە بەردى.

مىلادى 1759 — يىلى چىقىرىلغان تەڭگىنىڭ 24 — يىلى

چىڭ ھۆكۈمىتى جەنۇبىي شىنجاڭغا ئەسكەر چىقىرىپ، بۇرھانىددىن خوجا، خوجا جاھانلارنى مەغلۇپ قىلىپ، شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈردى.

مىلادى 1762 — يىل چىقىرىلغان تەڭگىنىڭ 27 — يىلى

چىڭ ھۆكۈمىتى شىنجاڭدا ھەربىي مەھكىمە تۈزۈمىنى يۈرگۈزۈپ، «ئىلى قاتارلىق جايلارنىڭ ئىشلىرىنى بىر تۇتاش ئىدارە قىلىدىغان جياڭجۈن» (ئىلى جياڭجۈنى) بەلگىلەپ، ئۇنى شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان ئالىي مەمۇرىي، ھەربىي ئەمەلدار سۈپىتىدە ئىلىدىكى كۈرە قەلئەسىدە تۇرغۇزدى. ئۇنىڭ قول ئاستىدا مەسلىھەتچى ئامبال، زەڭگى، خان ئامبال ۋە ئاغلاقچى ئامبال قاتارلىقلار بار ئىدى. ئۇيغۇرلار رايونىدىكى ئەسەبىي بەگلىك تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، بەگلەرنىڭ ھوقۇقىنى چەكلىدى ۋە تارقىتىۋەتتى.

مىلادى 1765 — يىلى چىقىرىلغان تەڭگىنىڭ 30 — يىلى

ئۇچتۇرپاندىكى ئۇيغۇر خەلقى فېئودال خوجىلار ۋە چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ زۇلمىغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈردى بۇ قوزغىلاڭ يېرىم يىلدىن ئۇزاقراق داۋام قىلدى.

میلادی 1815 – یىلى چىك رېنزۇك جىياچىكنىك 20 – يىلى

قەشقەرديكى ئۇيغۇر خەلقى زىياۋۇدۇننىك رەھبەرلىكىده چىك هۆكۈمىتىنىك هۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇردى. چىك سۇلالىسىنىك سالنامىلىرىده بۇ ۋەقه «زىياۋۇدۇن ۋەقەسى» دەپ ئاتالىدى.

میلادی 1820 – 1828 – يىللىرى جىياچىكنىك 25 – يىلىدىن داۋگۇاڭنىك 8 – يىلىغىچه

بۇرھانىددىن خوجىنىك نەۋرىسى جاھانگىر خوجا جەنۇبىي شىنجاڭديكى ئۇيغۇر خەلقىنىك قارشىلىق كۈرىشىدىن پايدىلىنىپ، قەشقەرگه كۆپ قېتىم تاجاۋۇز قىلىپ كىردى. 1826 – يىلى، چىك هۆكۈمىتى قوشۇن يۆتكەپ، تازىلاش يۈرگۈزدى. 1828 – يىلى جاھانگىر خوجا تىرىك قولغا چۈشۈپ، بېيجىڭغا يالاپ ئېلىپ بېرىلدى ۋە ئۆلۈمگه بۇيرۇلدى.

میلادی 1847 – يىلى داۋگۇاڭنىك 27 – يىلى

جاھانگىر خوجىنىك جىيەنى مەمتىمىن خوجا (كاتتا تۆره) بىلەن ۋەلىخان تۆره باشچىلىق قىلغان يەتته خوجا قوقەندىن ئەسكەر باشلاپ كېلىپ، قەشقەر، يېڭىسار، يەكەن قاتارلىق جايلارنى بېسىۋالدى. چىك هۆكۈمىتى ئەسكەر يۆتكەپ كېلىپ ئۇلارنى باستۇردى.

میلادی 1857 – يىلى شىيەنفېڭنىك 7 – يىلى

ۋەلىخان تۆره چېگرىدىن يەنه ئۆتۈپ پاراكەندىچىلىك سالدى. بۇ، خوجىلار يېغىلىشىنىك كېڭىيىشى ۋە داۋامى ئىدى. بۇ يېغىلىش تۆت ئايدەك داۋام قىلىپ، چىك هۆكۈمىتىنىك قوشۇنى تەرىپىدىن باستۇرۇلدى.

كۇچادىكى ئۇيغۇر خەلقى چىك هۆكۈمىتىنىك ۋە يەرلىك ئەمەلدارلارنىك ئېغىر ئالۋان – ياساقلىرىغا چىدىيالماي قوزغىلاڭ كۆتۈردى. قوزغىلاڭ گەرچه باستۇرۇۋېتىلگەن بولسىمۇ،

ئەمما، چىڭ ھۆكۈمىتىنى ئاز - تولا يول قويۇشقا مەجبۇر قىلدى.

مىلادى 1864 - يىلى تۇڭجىنىڭ 3 - يىلى

كۇچادىكى ئۇيغۇرلار ۋە خۇيزۇلار ئالۋان - ياساققا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈردى. قوزغىلاڭنىڭ يالقۇنى تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىغا كېڭىيىپ، شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى كۆلىمى ئەڭ زور دېھقانلار قوزغىلىڭىغا ئايلاندى.

مىلادى 1865 - يىلى تۇڭجىنىڭ 4 - يىلى

شىنجاڭدا كۇچادىكى راشىدىن خوجا (خان خوجا)، ئۇرۇمچىدىكى تۇدىلىڭ (تۇمىڭ يەنى داۋۇت خەلىپە)، خوتەندىكى ھىببىتۇللا مۆپتى (ھەزرىتى پاشاھىم) قەشقەردىكى سىدىقبەگ بىلەن جىن شىاڭيىن، ئىلىدىكى مەزەم زات قاتارلىق بىر - بىرىگە بويسۇنۇشمايدىغان فېئودال تەپرىقىچى ھاكىمىيەتلەر بارلىققا كەلدى.

سىدىقبەگ بىلەن جىن شىاڭيىن ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ۋە كېڭەيتىش ئۈچۈن، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قوقەن خانلىقىدىن ياردەم تەلەپ قىلدى. قوقەن خانى جاھانگىر خوجىنىڭ ئوغلى بۇزرۇكخان تۆرە بىلەن قوقەنلىك قوشبېگى يېقۇپ بەگنى قوشۇن باشلاپ شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىشقا ئەۋەتتى.

مىلادى 1865 - 1867 - يىللىرى تۇڭجىنىڭ 4 - 6 - يىللىرى

يېقۇببەگنىڭ قوشۇنى ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، قەشقەر، يەكەن، خوتەن، كۇچا، ئۈچتۇرپان، ئاقسۇ، كورلا قاتارلىق جايلارنى بىسىۋالدى. يېقۇببەگ ئۆزىنى «بەدۆلەت» دەپ ئاتىدى. ئۇنىڭ ھاكىمىيىتى تارىختا «يەتتە شەھەر خانلىقى» دەپ ئاتالدى.

مىلادى 1870 – يىلى تۆگجىنىڭ 9 – يىلى

ياقۇببەگ قوشۇنلىرى تۇرپان، ئۈرۈمچى قاتارلىق جايلارنى بېسىۋالدى. ئۇنىڭ تەسىر كۈچى ماناسقىچە يېتىپ باردى. تىيانشاننىڭ جەنۇبىي قىسمىنىڭ ھەممىسى، تىيانشاننىڭ شىمالىدىكى قىسمەن جايلار ئۇنىڭ ئىلكىگە ئۆتتى.

مىلادى 1875 – يىلى گۈاڭشۈينىڭ 1 – يىلى

چىڭ ھۆكۈمىتى ئەسكەر چىقىرىپ، ياقۇببەگنى يوقىتىش قارارىغا كەلدى. زو زۇڭتاڭنى خان مۇپەتتىش قىلىپ، شىنجاڭ-نىڭ ھەربىي ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلدى.

مىلادى 1876 – يىلى گۈاڭشۈينىڭ 2 – يىلى

چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئۈچ يۆنىلىش بويىچە ياقۇببەگ قوشۇنىغا ھۇجۇم قىلىپ، فۇكاڭ، گۈمۇدى، ئۈرۈمچى قاتارلىق جايلارنى قايتۇرۇالدى.

مىلادى 1877 – يىلى گۈاڭشۈينىڭ 3 – يىلى

چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى داۋاملىق تۇردە جەنۇبقا قاراپ ئىلگىرىلەپ، تۇرپان، توقسۇن، داۋانچىڭ قاتارلىق جايلارنى ئارقا-ئارقىدىن تارتىۋالدى. ياقۇببەگ كورلىدا زەھەر ئىچىپ ئۆلۈۋالـ دى (باشقىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن ياكى كېسەل بولۇپ ئۆلۈپ كەتكەن دېگەن گەپلەرمۇ بار). چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى غەلىبىسىرى ئىلگىرىلەپ، كورلا، كۈچا، باي، ئاقسۇلارنى قايتۇرۇ-ۋالغاندىن كېيىن، ئۈدۈل بېرىپ، ياقۇببەگ 13 يىل بېسىپ ياتقان قەشقەرنى ئالدى، ئاندىن كېيىن يەكەن، خوتەن قاتارلىق جايلارنى قايتۇرۇالدى. 1878 – يىلى 1 – ئايغا كەلگەندە (گۈاڭشۈينىڭ 3 – يىلى 12 – ئايدا)، ھەربىي ھەرىكەتلەر ئاياغلاشتى.

مىلادى 1884 – يىلى گۈاڭشۈينىڭ 10 – يىلى

چىڭ ھۆكۈمىتى شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇشنى تەستىقلاپ،

لیۇ جىڭتاڭنى شىنجاڭنىڭ سەييارە تەپتىش - سىلاۋچىسى، ۋېي گۇاڭشۇنى شىنجاڭنىڭ پەرمانبېگى قىلىپ تەينىلىدى. 1885 - يىلى، لیۇ جىڭتاڭ بىلەن ۋېي گۇاڭشۇ ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ دېخوا (ئۇرۇمچى) غا يېتىپ كېلىپ، سەييارە تەپتىش مەھكىمىسى بىلەن پەرمانبېگى مەھكىمىسىنى قۇردى. ئۆلكە مەركىزى دېخوا (ئۇرۇمچى) بولدى. شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇلغانىدىن كېيىن، ھەربىي مەھكىمە، نەسەبىي بەگ ۋە جاساقلىق تۈزۈملىرى بىكار قىلىنىپ، زاپاس ھەربىي تۈزۈمدىكى ۋىلايەت، مەھكىمە، ئايماق، ناھىيە تۈزۈمى يولغا قويۇلدى.

مىلادى 1911 - يىلى شۇەنتۇڭنىڭ 3 - يىلى

شىنخەي ئىنقىلابى پارتلىدى. لیۇ شەنجۇن باشچىلىقىدىكى ئىنقىلابچىلار دېخوادا قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈردى. قوزغىلاڭغا گېلاۋخۇيچىلار قاتارلىق تەشكىلاتلارنىڭ ئەزالىرىدىن 100 نەچچە ئادەم قاتناشتى.

مىلادى 1912 - يىلى مىنگونىڭ 1 - يىلى

ياڭ زەنشۇ قاتارلىقلار باشچىلىقىدىكى ئىنقىلابچىلار ئىلىدا قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈردى. ئۇلار ئىلىدا تۇرۇشلۇق مانجۇ قوشۇنلىرىنى ناھايىتى تېز تارمار كەلتۈرۈپ، ئىلى جاڭجۈنى چى رۇينى ئۆلتۈرۈپ، ئىلىنى ئىشغال قىلدى، «خەنزۇ، مانجۇ، موڭغۇل، مۇسۇلمان، تاڭغت بەش مىللەتنىڭ ئورتاق يۇكسىلىش ئۇيۇشمىسى» ۋە شىنجاڭ ئىلى ئۇلۇغ تۈتۈق مەھكىمىسىنى قۇردى. ئىلى ئىنقىلابىي ئارمىيىسى شەرققە داۋاملىق ئىلگىرىلەپ، جىڭدا مانجۇ قوشۇنلىرىنى تارمار كەلتۈردى. شىنجاڭنىڭ سەييارە تەپتىشى يۈەن داخۇانى جۇمھۇرىيەت جاكارلاشقا مەجبۇر قىلىپ. چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقىغا خاتىمە بەردى. شىنجاڭنىڭ تەپتىش بېگى، قوشۇمچە دېخوانىڭ باسقىنى ياڭ زېڭشىن شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ تۈتۈقىبېگى

بولدی.

قۇمۇل، تۇرپانلارنى تۆمۈر خەلىپە، مۆيدىن خوجا باشچىلىقىدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ فېئودالىق زۇلۇمىغا قارشى دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلىدى. 1913 - يىلى، بۇ قوزغىلاڭ پاك زېڭشىن تەرىپىدىن باستۇرۇۋېتىلدى.

خوتەن چىرادا ئۇيغۇرلارنى ئاساس قىلغان ھالدا، چار-روسىيىنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا قارشى تۇرۇشتەك جاھانگىرلىكە قارشى كۈرەش — مەشھۇر «چىرا ۋەقەسى» پارتلىدى.

مىلادى 1924 — يىلى مىنگونىڭ 13 — يىلى

پاك زېڭشىن ماشياۋژۇنىڭ قولى ئارقىلىق مافۇشىڭ (ماتىتەي) نىڭ قەشقەردىكى كۈچىنى يوقىتىپ، جەنۇبىي شىنجاڭغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى كۈچەيتتى.

مىلادى 1928 — يىلى مىنگونىڭ 17 — يىلى

فەن‌ياۋنەن‌قاتارلىق‌كىشىلەر باشچىلىقىدىكى كونا ھاكىمىيەتنى ئىسلاھ قىلىشنى يا‌قلايدىغان بىر قىسىم ئۇلغار، ياش ئەمەلدارلار 7 - ئىيۇل كۈنىدىكى زىيا‌پەتتە سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغاپ، پاك زېڭشىننى ئۆلتۈردى. بۇ — شىنجاڭ تارىخىدا «7 - ئىيۇل سىياسىي ئۆزگىرىشى» دەپ ئاتالدى. سىياسىي ئۆزگىرىش تېزلا باستۇرۇلدى. مەمۇرىي ئىشلار نازارىتىنىڭ نازىرى جىن شۇرېن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، شىنجاڭنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى تارتىۋالدى ۋە شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىس بولدى.

مىلادى 1931 — يىلى مىنگونىڭ 20 — يىلى

1 - ئايدا، جىن شۇرېن يەرلەرنى ھۆكۈمەت ئىلكىگە ئېلىۋېلىپ، قۇمۇل ۋاڭىنى بىكار قىلدى. قۇمۇلنى قۇمۇل، ئاراتۇرۇك، بارىكۆل قاتارلىق ئۈچ ناھىيىگە ئايرىدى ۋە ئايرىم - ئايرىم ھالدا ناھىيىلىك ھۆكۈمەت قۇردى.

2 - ئايدا، قۇمۇلنىڭ ئاستانە دېگەن يېرىدە تۇرۇشلۇق

هەربىي قىسمىدىكىلەرنىڭ ئۇيغۇر قىزلىرىنى مەجبۇرىي خوتۇنلۇققا ئېلىش ۋەقەسى يۈز بەردى. بۇ ئىش قۇمۇل دېھقانلىرىنىڭ جىن شۇرېنغا قارشى قوزغىلىڭىنىڭ پارتلىشىغا سەۋەبچى بولدى.

خوجىنىياز باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر خەلقى ئاستانە قوزغىلىڭىغا ئاۋاز قوشۇپ، قۇمۇلدا قورالىلىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈدى ھەمدە گەنسۇدىكى ما جۇڭيىڭ بىلەن بىرلىشىپ جىن شۇ رېن قوشۇنلىرىغا زەربە بەردى. قوزغىلاڭ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغىچە كېڭەيدى.

مىلادى 1932 ـ يىلى مىنگونىڭ 21 ـ يىلى

جىن شۇرېن شېڭ شىسەينى «شەرقىي يۆنىلىش باندىتلارنى تازىلاش باش قوماندانى» لىققا تەيىنلەپ، قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنى باستۇردى. خوجىنىياز قاتارلىقلار تۇرپان، پىچان، توقسۇن قاتارلىق جايلاردا جىن شۇرېن قوشۇنلىرىغا ئۈزلۈكسىز تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ تۇردى.

مىلادى 1933 ـ يىلى مىنگونىڭ 22 ـ يىلى

4 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى جىن شۇرېن ھۆكۈمىتىدىكى ياش ئەمەلدارلاردىن تاۋمىگيۇ، چېن جۇڭ، جاڭ شېن، لى شياۋتىيەن قاتارلىقلار دېخۇادا تۇرۇشلۇق ئاق گۋاردىيىچى «ھەقىقەتكە قايتقان قوشۇن» بىلەن بىرلىشىپ، ھەربىي ـ سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغاپ، جىن شۇرېننى قوغلۇۋەتتى، لىيۇ ۋېنلۇڭنى ۋاقتىلىق ھۆكۈمەتكە رەئىس قىلىپ سايلىدى، شېڭ شىسەي ۋاقتىلىق چېگرا مۇداپىئە دۇبەنى بولدى.

11 ـ ئايدا، سابىت دامۇللا قەشقەردە «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» نى قۇرۇپ، جاھانگىرلارنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئېتىپ، جۇڭگودىن ئايرىلماقچى بولدى، ئەمما بۇنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىدى. «ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» ئىككىنچى يىلى 2 ـ ئايدا يوقۇتۇلدى.

مىلادى 1934 – يىلى مىنگونىك 23 – يىلى

8 – ئاينىڭ 1 – كۈنى، شىنجاڭ خەلقىنىڭ جاھانگىرلىكە قارشى بىرلەشمىسى («فەندىخۇي») قۇرۇلدى. شېڭ شىسەي پەخرىي خۇيجاڭلىقىنى ئۈستىگە ئالدى.

مىلادى 1935 – يىلى مىنگونىك 24 – يىلى

جۇڭگو گۇڭچەندائى شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئازادلىق كۈرىشىگە رەھبەرلىك قىلىش ۋە ياردەم بېرىش ئۈچۈن، 1930 – يىلدىن ئېتىبارەن، بىر تۈركۈم كومپارتىيە ئەزالىرىنى شىنجاڭغا خىزمەتكە ئەۋەتتى. شۇ يىلى 6 – ئايدا، يۈشيۈسۈڭ (يەنە بىر ئىسمى ۋاڭ شيۈچېڭ) قاتارلىقلار شىنجاڭغا كېلىپ، تەشۋىق – تەرغىبات، تەشكىلات خىزمىتىنى كەڭ قانات يايدۇرۇپ، پارتىيىنىڭ تەسىرىنى كېڭەيتتى.

مىلادى 1936 – يىلى مىنگونىك 25 – يىلى

شېڭ شىسەي ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، سوۋېت ئىتتىپاقىغا يېقىنلىشىش، گۇڭچەندائىنى ھىمايە قىلىش پوزىتسىيىسىنى قوللاندى، جۇڭگو كومموۇنىستلىرىنىڭ تۈرتكىسى ۋە تەسىرى بىلەن «جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، شۇرالار بىلەن ياخشى ئۆتۈش، مىللەتلەر ھوقۇقتا باراۋەر بولۇش، پاك بولۇش، تىنچلىق، قۇرۇلۇش» سىياسىتىنى تۈزدى. بۇ سىياسەت «ئالتە بۈيۈك سىياسەت» دەپ ئاتالدى. بۇ سىياسەت شىنجاڭنىڭ ۋەزىيىتىنى مۇقىملاشتۇرۇش ۋە ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا ئىجابىي رول ئويناندى.

مىلادى 1937 – يىلى مىنگونىك 26 – يىلى

4 – ئايدا، جۇڭگو ئىشچى – دېھقان قىزىل ئارمىيەسى غەربىي يۈنىلىش ئارمىيەسىنىڭ سول تارماق قوشۇنى نۇرغۇن جەڭلەرنى قىلىپ، شىنجاڭغا يېتىپ كەلدى، كېيىنرەك دىخۇاغا كىرىپ ئورۇنلاشتى. ئۇلار تۈرۈشلۇق ئورۇن «يېڭى ئەسكەرلەر

گازارمىسى» دەپ ئاتالدى.

10 - ئايدا، جۇڭگو گۇڭچەندائى دىخۇا شەھىرىدە 8 - ئارمىيىنىڭ ئىش بېجىرىش ئورنىنى قۇردى. بىر تۈركۈم كومپارتىيە ئەزالىرى ئارقا - ئارقىدىن شىنجاڭغا كېلىپ خىزمەت قىلدى.

مىلادى 1938 - 1942 - يىللىرى مىنگونىڭ 27 - 31 يىللىرى

جۇڭگو گۇڭچەندائى چېن تەنچيۇ، ماۋ زېمىن، لىن جىلۇ قاتارلىق يولداشلارنى شىنجاڭغا خىزمەت قىلىشقا ئەۋەتتى، ئۇلار پارتىيەمىزنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى قۇتۇلدۇرۇش ئون چوڭ پروگراممىسى ۋە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي بىرلىك سەپ سىياسىتى بويىچە، ھەرقايسى تارماقلاردا نۇرغۇنلىغان پايدىلىق خىزمەتلەرنى ئىشلەپ، شىنجاڭنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى.

ئۇيغۇرلار ۋە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى پائال تۈردە پۇل ۋە ماددىي نەرسە ئىئانە قىلىپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشتا ئاكتىپ ياردەم بەردى.

مىلادى 1942 - يىلى مىنگونىڭ 31 - يىلى

شېڭ شىسەي ئۆزىنىڭ ئەكسىيەتچىل قىياپىتىنى ئاشكارىلىدى. 9 - ئايدا، چېن تەنچيۇ، ماۋ زېمىن، لىن جىلۇ قاتارلىق يولداشلارنى قولغا ئالدى ھەمدە باشقا 150 كومپارتىيە ئەزاسىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە - تاۋابىئاتلىرىنى باشتا نەزەربەند قىلىپ، كېيىن ھەپسىگە ئالدى.

مىلادى 1943 - يىلى مىنگونىڭ 32 - يىلى

چېن تەنچيۇ، ماۋ زېمىن، لىن جىلۇ قاتارلىق بىر قىسىم كومۇنىستلار شېڭ شىسەي تەرىپىدىن مەخپىي تۇرده ئۆلتۈرۈلدى.

مىلادى 1944 - يىلى مىنگونىڭ 33 - يىلى

گومىندالڭ ھۆكۈمىتى شېڭ شىسەينى شىنجاڭدىكى ۋەزىپە سىدىن قالدۇرۇپ، يېڭا ئىگىلىك - ئورمانچىلىق مىنىستىرى قىلىپ تەيىنلىدى، شېڭ شىسەي شىنجاڭدىن چۈڭچىڭغا ۋەزىپە تاپشۇرۇۋېلىش ئۈچۈن كەتتى. ئارقىدىنلا، ۋۇ جۇڭشىن شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسلىككە تەيىنلەندى.

9 - ئايدا، گۈڭخا (ھازىرقى نىلقا) ناھىيىسىدىكى خەلق «ئات ئالۇبنى» غا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈردى.

11 - ئايدا، غۇلجا خەلقى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، غۇلجىنى ئىشغال قىلدى. ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت قۇرۇلدى. بۇ ئۈيغۇر، قازاق خەلقىنى ئاساس قىلغان شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ گومىندالڭ ئەكسىيەتچىلىرى بىلەن جاھانگىرلىككە قارشى قوراللىق كۈرىشى، جۈڭگو خەلقىنىڭ دېموكراتىك ئىنقىلابىي ھەرىكىتىنىڭ بىر قىسمى ئىدى. قوزغىلاڭ تېزلا ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي ۋىلايەتلىرىگە كېڭىيىپ، «ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» دەپ ئاتالدى.

مىلادى 1945 - يىلى مىنگونىڭ 34 - يىلى

4 - ئايدا، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى مىللىي ئارمىيىنى قۇرۇپ، گومىندالڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى رايونلارغا شىمال، ئوتتۇرا، جەنۇبىي يۆنىلىشلەردىن ھۇجۇم قىلىش پىلانىنى تۈزۈپ چىقتى.

8 — 9 - ئايلاردا، شىمالىي ۋە ئوتتۇرا يۆنىلىشتىكى مىللىي ئارمىيە قوشۇنلىرى شەرققە قاراپ ئىلگىرىلەپ، مىناس دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىقىغا يېتىپ كەلدى؛ جەنۇبىي يۆنىلىشتىكى مىللىي ئارمىيە قوشۇنلىرى تېيانشاندىكى مۇز داۋانىدىن ئۆتۈپ، ئىككى قېتىم ئاقسۇنى قورشۇۋالدى. باي بىلەن ئاقسۇ كونىشەھەرنى ئىشغال قىلدى.

10 - ئايدا، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ئارقا - ئارقىدىن

غەلىبە قىلىۋاتقان ۋەزىيەتتە، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئائىلاج شىنجاڭ مەسىلىسىنى تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىلى بىلەن ئۈچ ۋىلايەتنىڭ ۋەكىلى تىنچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزۈشكە باشلىدى.

مىلادى 1946 – يىلى مىنگونىڭ 35 – يىلى

6 – ئايدا، گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىلى بىلەن ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىلى بىرلىكتە بېيجىڭغە ئىمزا قويدى. بۇ بېتىم «11 بېتىم» دەپ ئاتالدى. بېتىم بويىچە، شىنجاڭ مىللىي بىرلەشمە ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى، جاڭ جىجۇڭ رەئىس، ئەخمەتجان قاسىمى، بۇرھان شەھىدى ئۇئاۋىن رەئىس، لىيۇ مېڭچېن باش كاتىپ، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ قاتارلىقلار مۇئاۋىن باش كاتىپ بولدى.

مىلادى 1947 – يىلى مىنگونىڭ 36 – يىلى

2 – ئاينىڭ 25 – كۈنى، گومىنداڭ تەرەپ دېخۇادا «25 – فېۋرال» قانلىق ۋەقەسىنى پەيدا قىلدى. تىنچلىق بېتىمىنى ئاشكارا يىرتىپ تاشلىدى.

5 – ئايدا، مەسئۇد شىنجاڭ ئۆلكىسىگە رەئىس بولدى، ئۇ ئۈچ ۋىلايەت تەرەپ بىلەن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى.

7 – ئايدا، تۇرپان، پىچان، توقسۇن ناھىيىلىرىدىكى ئۇيغۇر خەلقى قوزغىلاڭ كۆتۈردى، قوزغىلاڭ گومىنداڭ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن باستۇرۇلدى. بىر قىسىم قوزغىلاڭچى ئامما چېگىنىپ غۇلجىغا كەلدى.

8 – ئايدا، ئۈچ ۋىلايەتنىڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە قاتناشقان خادىملار ئارقا – ئارقىدىن غۇلجىغا يېتىپ كەلدى. بىرلەشمە ھۆكۈمەت ئۆزۈل – كېسىل بەربات بولدى.

مىلادى 1949 – يىلى مىنگونىڭ 38 – يىلى

1 - ئايدا، شنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىندى. مەسئۇد ۋەزىپىسىدىن ئىستېپا بەردى. بۇرھان شەھىدى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە رەئىس بولدى.

5 - ئايدا، جۇ ئېنلەينىڭ يولىورۇقى بىلەن، جاڭ جىجۇڭ تاۋسيۆغا تېلېگراممىا ئەۋەتىپ، ئۇنى ھەقىقەتكە قايتىشقا ۋە ھەربىيلەر ئارىسىدا تەييارلىق خىزمەتلىرىنى ئىشلەشكە دالالەت قىلدى. بۇرھان شەھىدىمۇ شنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن ھەقىقەتكە قايتىش يولىغا مېڭىشىنى تەشەببۇس قىلدى.

8 - ئايدا، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ ۋەكىلى دېڭ لىچۈن موسكۋادىن غۇلجىغا كېلىپ، ئۇچ ۋىلايەتتىكىلەر بىلەن ئالاقە باغلىدى، ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتىنىڭ جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى 1 - سانلىق يىغىنىغا ۋەكىل ئەۋەتىشنى تەكلىپ قىلدى ھەمدە شىنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولۇشىنى ئىلگىرى سۈردى.

8 - ئاينىڭ 22 - كۈنى، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ رەھبەرلىرىدىن ئەخمەتجان قاسىمى، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ، ئىسھاقبېك مونونوۋ، دەلىلخان سۇگۇر بايموۋ ۋە لۇجى قاتارلىق يولداشلار جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ يىغىنىغا قاتنىشىش ئۈچۈن غۇلجىدىن بېيجىڭغا يولغا چىقتى. 27 - كۈنى، ئايروپىلانغا ئولتۇرۇپ سوۋېت ئىتتىپاقى زېمىنىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقاندا، ھادىسىگە ئۇچراپ، مىللىي ئازادلىق ۋە خەلق دېموكراتىك ئىنقىلابىي ئىشلىرى يولىدا شەرەپ بىلەن قۇربان بولدى.

9 - ئاينىڭ 25 - 26 - كۈنلىرى، تاۋسيۆ، بۇرھان شەھىدىلەر ئارقا - ئارقىدىن ئومۇمىي تېلېگراممىا يوللاپ، ھەقىقەتكە قايتقانلىقىنى جاكارلىدى.

9 - ئاينىڭ 28 - كۈنى، رەئىس ماۋ زېدۇڭ بىلەن باش قوماندان جۇدې بۇرھان شەھىدى، تاۋسيۆ ۋە شىنجاڭدىكى

ھەقىقەتكە قايىتقان ھەربىي - مەمۇرىي خادىملارغا جاۋاب تېلېگراممىا يوللاپ، ئۇلاردىن ھال سورىدى ۋە ئۇلارنى رىغبەتلەندۈردى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ئۇيغۇرلار ۋە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى تىنچ يول بىلەن ئازادلىققا ئېرىشتى.

10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلدى. ئۇيغۇرلار ۋە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى پۈتۈن مەملىكەت خەلقى بىلەن بىللە سوتسىيالىزمدىن ئىبارەت يېڭى تارىخىي باسقۇچقا كىردى.

12 - ئاينىڭ 17 - كۈنى شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلغانلىقى جاكارلاندى.

مىلادى 1950 - يىلى

1949 - يىلى 10 - ئايدىن 1950 - يىلى 1 - ئايغىچە، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى ئىككى ئايدىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە، 6000 چاقىرىمدىن كۆپرەك يول بېسىپ، شىنجاڭغا يۈرۈش قىلىش ۋەزىپىسىنى ئىككى ئايدىن كۆپرەك ۋاقىتتىلا ئورۇندىاپ بولدى. ھۇشۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مىللىي ئارمىيىسىمۇ ئۇرۇمچىگە يېتىپ كېلىپ، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى بىلەن ئۇچراشتى ھەمدە جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ 5 - كورپۇسى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

مىلادى 1955 - يىلى

10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى رەسمىي قۇرۇلدى. دۆلەت بىۋۇ ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىغا، مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتىگە ۋە رەئىس ماۋ زېدۇڭغا ۋەكالىتەن يىغىنغا قاتنىشىپ تەبرىكلىدى.

ئاساسلىق پايدىلىنىلغان كىتابلار

«تارىخنامە» (خەن) سىماچيەن تۇزگەن
«خەننامە» (٨٠رقىي خەن) بەن گۇ تۇزگەن
«كېيىنكى خەننامە» (جەنۇبىي سۇلالىلەر. سۇڭ) فەن خۇا تۇزگەن
«جەنۇبىي چى پادىشاھلىقىنىڭ تارىخى» (لىياڭ) شياۋ-زىشيەن تۇزگەن.
«ۋېينامە» (شىمالىي چى) ۋېي شۇ تۇزگەن
«جۇنامە» (تاڭ) لىڭخۇ دېفىن تۇزگەن
«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» (تاڭ) لى يەنشۇ تۇزگەن
«سۇينامە» (تاڭ) ۋېي جېڭ قاتارلىقلار تۇزگەن
«كونا تاڭنامە» (كېيىنكى جىن) لىيۇ شۇن قاتارلىقلار تۇزگەن
«يېڭى تاڭنامە» (سۇڭ) ئۇۋياڭشيۇ، سۇڭ چى قاتار-لىقلار تۇزگەن
«كونا بەش دەۋر تارىخى» (سۇڭ) شۇجۇجېڭ قا-تارلىقلار تۇزگەن
«يېڭى بەش دەۋر تارىخى» (سۇڭ) ئۇۋياڭشيۇ قاتار-لىقلار تۇزگەن
«سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» (يۈەن) توتو قاتارلىقلار تۇزگەن

«لياؤ سۇلالىسى تارىخى» 〃 〃 〃 〃
«جىن سۇلالىسى تارىخى» 〃 〃 〃 〃
«يۇەن سۇلالىسى تارىخى» (مىڭ) سۇڭ لىيەن، ۋاڭ ۋېي تۇزگەن
«مىڭ سۇلالىسى تارىخى» (چىڭ) جاڭ تىڭيۇ قاتارلىقلار تۇزگەن
«يېڭى يۇەن سۇلالىسى تارىخى» (چىن) كې شياۋۋېن تۇزگەن
«ئەلنى ئىداره قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» (سۇڭ) سماگۋاڭ تۇزگەن
«ئەلنى ئىداره قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر، نىڭ داۋامى» (چىڭ) بى يۇەن تۇزگەن
«ئەلنى ئىداره قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر نىڭ داۋامى، نىڭ تولۇقلىمىسى» (جەنۇبىي سۇڭ)لى شۇ تۇزگەن
«مىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرى» (مىڭ دەۋرىدە ھۆكۈمەت تەرىپىدىن يېزىلغان)
«بۇيۇك تاڭ يارلىقلىرى توپلىمى» (سۇڭ) سۇڭ مىڭچيۇ تۇزگەن
«كىتابلار جەۋھىرى» (سۇڭ) ۋاڭ چىنرو قاتارلىقلار تۇزگەن
«تاڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» (سۇڭ) ۋاڭ بۇ تۇزگەن
«بەش دەۋر تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» (سۇڭ) ۋاڭ بو تۇزگەن
«سۇڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر، دىن تاللانمىلار» (چىڭ) شۇي سۇڭ رەتلىگەن
«كۇنپېيتىشتىكى ئەلنى زىيارەت قىلىش خاتىرىسى»

(يۇەن) يەللىغ چۈسايي
تۇزگەن
«پىركامىل ئەزەم چاك چۈن ھەزرەتنىك كۈنپېتىشتىكى ئەل-
لەرنى زىيارەت قىلىش خاتىرىسى» (يۇەن) لى جىچاك
تۇزگەن
«غەربىي يۇرتتىكى ۋاسساللار تەزكىرىسى» (مىك)
چېن چېك تۇزگەن
«خانلىق زېمىن ھەققىدە تەپسىرات» (مىك) جاك تىيەنفۇ
تۇزگەن
«جاھانىنەما» (مىك) چېن شۈن قاتارلىقلار تۇزگەن
«قۇمۇل ۋاڭىغا ھەمدەم بولۇش خاتىرىسى» (مىك)
ماۋېنشېك تۇزگەن.
«ۋاسساللارنى تىنچىتىشنىك باش - ئاخىرى» (مىك)
شۇجىن تۇزگەن
«ياقا - يۇرتلارنىك تارىخى» (مىك) ياك يىكۈي
تۇزگەن
«يات قوۋملار توغرىسىدا خاتىرە» (مىك) شېن فەنشاك
تۇزگەن
«بۇددا پېيشۋالىرىنىك ئومۇمىي تەزكىرىسى» (سۇك)
شى جىپەن تۇزگەن.
«ئاجايىبات - غارايىباتلار» (سۇك) چېك داچاك تۇزگەن
«قاراقۇرۇم مېتال، تاش پۈتۈكلىرى» لو جېنيۇ سېلىش-
تۇرۇپ، تولۇقلاپ چىققان
«سۇك سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر»
(يۇەن) تاۋ زۇنيى تۇزگەن
«تۆۋەنكى جايلاردا تېرىقچىلىقنىك خاراپلاشقانلىقى ھەققىدە
خاتىرىلەر» (يۇەن) تاۋ زۇنيى تۇزگەن

«بەي جۇيبىنىك چاڭچىك يىللىرىدا يېزىلغان ئەزمە ـ بېيتلىرى» (تاك) بەي جۇيبى تۇزگەن

«خۇيچاك يىللىرىدا يېزىلغان شېئىرلار» (تاك) لى دېيۇ تۇزگەن

«گۈيزەي قىرائەتخانىسىدا يېزىلغان ئەسەرلەر توپلىمى» (يۇەن) ئۇۋياڭشۇەن تۇزگەن

«داۋ يۇەن ھەزرەتنىڭ ماقالىلىرى توپلىمى» (يۇەن) يۇجى تۇزگەن.

«ئەلنامە» (مىڭ) تەن چيەن تۇزگەن

«جۇڭغارلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى» (چىڭ) فۇ خۇەن قاتارلىقلار تۇزگەن

«مۇسۇلمان يۇرتلىرىنى تىنچىتىپ، ئاسىيلار ئەۋلادلىرىنى يوقىتىش تەدبىرلىرى» (چىڭ) ساۋ جېنيۇڭ قاتارلىقلار تۇزگەن

«شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭدىكى مۇسۇلمان ئوغرىلىرىنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى» (قىسقارتىلىپ: «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى» دەپمۇ ئېلىنىدۇ) (چىڭ) يىسۇ قاتارلىقلار تۇزگەن

«بۇيۇك چىڭ ئوردىسىنىڭ تارىخىي خاتىرىلىرى» (چىڭ دەۋرىدە ھۆكۈمەت تەرىپىدىن تۇزۇلگەن)

«شەرقىي قەسردە ساقلانغان خاتىرىلەر» (چىڭ) ۋاڭ شيەنچەن قاتارلىقلار تۇزگەن

«گۈاڭشۇي خانىدەۋرانىدا يېزىلغان، شەرقىي قەسردە ساقلانغان خاتىرىلەر» (چىڭ) جۇ شۇپېك تۇزگەن

«چىڭ تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» جاۋ ئېرگۈڭ قاتارلىقلار تۇزگەن

«زەپەرنامە» (چىڭ) ۋېي يۇەن تۇزگەن.

«مۇسۇلمانلارنى تىنچىتىش تەپسىراتى» (چىك)
ياك يۆشيۇ تۇزگەن
«خۇنەندىكى مۇھاربىيە خاتىرلىرى» (چىك)
ۋاك دىڭشەن تۇزگەن
«كۆنىپىتىشتىكى جايلارنى ئىستىلا قىلىش خاتىرىسى» (چىك)
زىك يۆيۇ تۇزگەن
«شىنجاڭنى ئەمىن تاپقۇزۇش ئۇرۇشلىرى ھەققىدە خاتىرلەر»
(چىك) ۋېي گۇاڭشيۇ تۇزگەن
«زىياۋۇدۇن ۋەقەسى ھەققىدە خانغا يوللانغان مەكتۇب»
«چىڭگونىك خانغا يوللىغان نامىلىرى»
«مەرىپەتلىك، مەدەنىيەت ئۆزى كۆرۈپ بېكىتكەن
يىلنامە» (چىك) چاك لىك تۇزگەن
«مەرىپەتلىك، قەيسەر نا ھەزرەتنىك خانغا يوللىغان نامىلىرى»
(چىك) نا يەنچىك تۇزگەن
«مەرىپەتلىك، مەدەنىيەت زو زۇڭتاك ھەزرەتلىرىنىك مەكتۇب -
نامىلىرى توپلىمى. خانغا يوللانغان مەكتۇبلار» (چىك)
زو زۇڭتاك تۇزگەن
«مەدەنىيەت، پىداكار لىۋ ھەزرەتنىك مەكتۇب - نامىلىرى
توپلىمى. خانغا يوللانغان مەكتۇبلار» (چىك) لىۋ جىڭتاك
تۇزگەن
«جەسۇر، پىداكار تاۋ ھەزرەتنىك مەكتۇپ - نامىلىرى توپ-
لىمى. خانغا يوللانغان مەكتۇبلار» (چىك) تاۋ مو تۇزگەن
«چىك سۇلالىسىنىك خارجى ئىشلار تارىخىغا ئائىت ماتېرىيال-
لار» (چىك) ۋاك يەنۇبي تەھرىرلىگەن
«غەربىي يۇرت بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلەر تەپسىراتى»
(چىك) جۇك يۇك تۇزگەن
«غەربىي يۇرتىنىكى دەريا - شاخاپچىلار تەپسىراتى»

(چىك) شۇي سۇك تۇزگەن
«شىنباۋ (توشقان يىلى) يىلدا قىلىنغان سەپەردە ئامبالغا
ھەمدەم بولۇش خاتىرىسى» (چىك) تاۋ باۋلىيەن تۇزگەن
«مۇشەققەتلىك سەپەر» (چىك) لىن زېشۇي تۇزگەن
«دەريا ـ ئەزىم، تاغ ـ ئېدىرلار تەپسىراتى» (چىك) پېي
جىڭفۇ تۇزگەن
«موڭغۇل دالاسىدىكى ساياھەت خاتىرىسى» جاك مو
تۇزگەن
«چېگرا مۇداپىئەسىگە ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» (چىك)
بى چاك تۇزگەن
«مۇسۇلمانلار يۇرتىغا ئائىت قائىدە ـ نىزاملار» (چىك)
توجىك قاتارلىقلار تۇزگەن.
«مۇسۇلمانلار يۇرتى ھەققىدە تەپسىرات» (چىك) سۇ ئېردې
تۇزگەن
«غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» (چىك)
فۇخۇەن قاتارلىقلار تۇزگەن.
«غەربىي يۇرتتا كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرىم» (چىك)
چۇنيۇەن (يەتمىش بىرىنچى) تۇزگەن
«مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» (چىك)
خې يىسك تۇزگەن
«ئۇچ ئايماق ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە» (چىك) خې نىك تۇزگەن
«غەربىي چېگرىنىڭ ئىشلىرىنى ئومۇمىي جەھەتتىن باشقۇرۇش
ھەققىدە قىسقىچە مەلۇمات» (چىك) ۋاڭ تىڭكەي تۇزگەن
«شىنجاڭ ھەققىدە ئومۇمىي مەلۇمات» (چىك) سۇك يۈن
قاتارلىقلار تۇزگەن
«دەۋرانىمىزدىكى ۋاسسالىلار ھەققىدە قىسقىچە مەلۇمات»
(چىك) چى يۈنشى تۇزگەن

«غەربىي چېگرا ھەققىدە قىسقىچە مەلۇمات» (چىك)
چى يۇنشى تۇزگەن

«شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» (چىك) ۋاڭ شۇنەن
تۇزگەن

«دىڭنەن ئەپەندىنىڭ ماقالىلىرى» (چىك) گۇك زىجېن
تۇزگەن

«گۇەنتاڭ ھۇجرىسىدا يېزىلغان ئەسەرلەر» ۋاڭ گوۋېي
تۇزگەن

«ئۇيغۇر تەتقىقاتى» لىيۇيىتاڭ تۇزگەن

«ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللاردىن قىسقىچە مەلۇمات» فېك جىياشېك، چېك سۇلو، مۇگۇاڭۇېنلار تۇزگەن

«ئۇيغۇر تارىخى» لى فوتۇك يازغان

«شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى تۇزگەن

«قاراخانىيلار تارىخىدىن ئومۇمىي بايان» ۋېي لياڭتاۋ يازغان

«قەدىمكى تۈرك تىلىدا يېزىلغان ۋەسىقىلەردىن تاللانمىلار» مەركىزىي مىللەتلەر شۆيۈەنى ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل ـ ئەدەبىياتى فاكۇلتېتى تۇزگەن

«تۈرك تارىخى» چىك جۇڭمېەن يازغان

«ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى ۋە ئەسەرلىرى ھەققىدە ئومۇمىي بايان» گېك شىمىن يازغان

«قۇتادغۇبىلىك» يۈسۈپ خاس ھاجىب يازغان
«تۈركىي تىللار دىۋانى» مەھمۇد قەشقەرى يازغان
«تارىخى ھەمىدى» مۇللا مۇسا سايرامى يازغان
«ئوغۇز نامە» گېيك شىمىن قاتارلىقلار ئىزاھلىغان
«تەۋارىخى مۇسقىيۇن» مۇللا ئىسمەتۇللا مۇجىزە يازغان. ئەنۋەر بايتۇر قاتارلىقلار ئىزاھلىغان.
«ئەتەبەتۇل ھەقايىق» موللا ئەھمەد يۈكنەكى يازغان
«ئابدۇرېيىم نىزارى داستانلىرىدىن تاللانما»
«ل. مۇتەللىپ شېئىرلىرىدىن تاللانما» جاك شىروك يالك جىنشاك تۈزگەن
«لېمشەھبەت شېئىرلىرىدىن تاللانما»
«جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتى» (بىرىنچى قىسىم) ماۋشىك تەھرىرلىگەن
«ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى» لى گوشياك يازغان
«قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان «بۇددىسا تىۋا» ئۇلۇغ تاك دەۋرىدىكى بۇيۇك نوم ئۇستازىنىك تەرجىمھالى» ئۇستىدىكى تەتقىقات» فېك جياڭشېك يازغان
«غەربىي يۇرتلۇقلارنىك خەنزۇلىشىشى ھەققىدە ئېنىقلىما» چېن يۈەن يازغان
«ئىستىغپارە ھۇجرىسىدا يېزىلغان مەكتۇپلار» يالك زېڭشىن تۈزگەن
«جۇڭگونىك غەربىي يۇرتىنى باشقۇرۇش تارىخى» زىك ۋېنۇ يازغان
«مەرىپەتلىك، مەدەنىكار زو زۇڭتاك ھەزرەتلىرى غەربىي شىمالدا» چېك خەنسەي يازغان
«زو زۇڭتاك ۋە شىنجاك» دۇ جەڭگو يازغان
«شىنجاڭدىكى سايامەت خاتىرىسى» شېي بىن يازغان
«شىنجاڭغا سايامەت» ۋۇ گېچېن يازغان

«شىنجاڭنى كۆزدىن كەچۈرۈش خاتىرىسى» قېلىق يۇجېن يازغان

«شىنجاڭ مەسىلىسى» چېلىك لودىك يازغان

«شىنجاڭنىڭ تارىخ ـ جۇغراپىيىسى ھەققىدە ئومۇمىي بايان» خۇك دىچېن يازغان

«شىنجاڭنىڭ ئون يىلى» جۇ دۇڭجياۋ يازغان

«شېڭ شىسەينىڭ شىنجاڭغا كەلتۈرگەن كۈلپەتلىرىدىن خاتىرە — 2» جۇ دۇڭجياۋ يازغان

«غەربىي شىمالدىكى مىللەتلەر ۋە دىنلارغا ئائىت تارىخىي ماتېرىيالىدىن ئۈزۈندىلەر» (شىنجاڭ قىسمى)
گەنسۇ ئۇيغۇر كۆتۈپخانا تۈزگەن.

«چارروسىيە جاھانگىرلىكىنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي ـ شىمال چېگرا رايونلىرىغا تاجاۋۇز قىلىش تارىخى» مەزكۇر كىتابنى يېزىش گۇرۇپپىسى يازغان

«جۇڭگو ـ روسىيە مۇناسىۋىتىگە ئائىت تارىخىي ماتېرىياللار» (شىنجاڭ چېگرا مۇداپىئەسى) تەيۋەن مەركىزىي تەتقىقات ئاكادېمىيىسى يېقىنقى زامان تارىخى تەتقىقات ئورنى تۈزگەن

«شىنجاڭنىڭ 50 يىلى» بۇرھان شەھىدى يازغان

«جاڭ جىجۇڭ ئەسلىمىلىرى» جاڭ جىجۇڭ يازغان

«شىنجاڭنىڭ بوران ـ چاپقۇنلۇق 70 يىلى»

جاڭ داجۇن يازغان

«قولچوماق گېنېرال» سۇڭ شىلىيەن

«شىنخەي ئىنقىلابى» (يەتتىنچى قىسىم) جۇڭگو - تاراڭخشۇناسلىق جەمئىيىتى تۈزگەن

«شىنخەي ئىنقىلابى توغرىسىدا ئەسلىمىلەر» (5 - قىسىم) مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەش تارىخىي ماتېرىياللار تەتقىقات كومىتېتى تۈزگەن

«شىنخەي ئىنقىلابى شىنجاڭدا» ۋېي چاڭخۇڭ تۈزگەن

«جەنۇبىي شىنجاڭ يېزىلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالى» ج ك پ شىنجاڭ شۆبە بيۇروسى تەشۋىقات بۆلۈمى، تەتقىقات ئىشخانىسى تۈزگەن

«شىنجاڭ يىللىنامىسى» (1985 - 1986 - يىللىق) ش ئۇ ئا ر تەزكىرەكومىتېتى تۈزگەن

«شىنجاڭ تارىخى ماتېرىياللىرى» (1 — 15، 20 - توپلام) سىياسىي كېڭەش شىنجاڭ تارىخى ماتېرىياللىرى كومىتېتى تۈزگەن

«ئۇرۇمچى تارىخ ماتېرىياللىرى» (1 — 21) سىياسىي - كېڭەش ئۇرۇمچى شەھەرلىك تارىخ ماتېرىياللىرى كومىتېتى تۈزگەن

«شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات ستراتېگىيىسى ئۈستىدە تەتقىقات» ش ئۇ ئا ر ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيە-

سى ئىقتىسادىي تەتقىقات ئورنى تۈزگەن

«شىنجاڭ تارىخىغا ئائىت ماقالىلەر توپلىمى، نىڭ داۋامى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تۈزۈپ نەشر قىلغان

«ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر ماتېرىياللار» (1 ـ قىسىمدىن 8 ـ قىسىمغىچە) (شىفىگراف نۇسخىسى) شىنجاڭ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ جەمئىيەت تارىخىنى تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى تۈزگەن

«شىنجاڭ ئىنقىلابىي قۇربانلىرى» (1 ـ قىسىم) ش ئۇ ئا ر خەلق ئىشلارنازارىتى تۈزگەن

«شىنجاڭ تۈرمىلىرىدىكى كۈرەش توغرىسىدا ئەسلىمىلەر» فاڭ جىچۈن يازغان

«شىنجاڭ مەنزىرىلىرى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تۈزۈپ نەشر قىلغان

«شىنجاڭ توغرىسىدا مەلۇمات» دىڭ كې، شېڭ ۋېيفىڭ

«شىنجاڭنىڭ يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرى ۋە تاماملىرى ھەققىدە قىسقىنامە» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تۈزۈپ نەشر قىلغان

«جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ نىكاھ ـ ئائىلە ئىشلىرى» يەن رۇشىيەننىڭ باش مۇھەررلىكىدە تۈزۈلگەن

«ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرى» ۋەن تۈڭشۇ تۈزگەن

«شىنجاڭ گىلەمچىلىكىنىڭ قىسقىچە تارىخى» جىيايىڭيى، جاڭ خېڭدې تۈزگەن

«شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭ مىمارچىلىقى» جۇڭگوبىناكارلىق تېخنىكىسىنى تەرەققىي قىلدۇ-
رۇش مەركىزى
تارىخ تەتقىقات
ئورنى تۇزگەن
«نەسىردىن ئەپەندى لەتىپلىرى» گېپ باشۇچىۋەنلىك باش مۇھەررلىكىدە تۇزۇلگەن
«ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى» ئابدىكېرىم، لېتىپجانلار توپلىغان
«ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىدىن تاللانمىلار» لېۋىفا جۇن تۇزگەن
«شىنجاڭدىكى قەبرىنداش مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىدىن قىسقىچە تەپسىرات» لېۋ شىگەن يازغان
«شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭ دوپپا نۇسخىلىرى» جاڭخېڭدې قاتارلىقلار توپلاپ، رەتلىگەن
«ئۇيغۇر گۈل نۇسخىلىرى توپلىمى» خەن لېيەنفېن، لېۋ-
دىكجۇن، شېپ كەي قاتارلىقلار تۇوپلاپ
رەتلىگەن
«جامئۇل تاۋارىخ» (پېرسىيە) رەشىددىن باش مۇھەررلىكىدە تۇزۇلگەن
«تارىخى رەشىدى» مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۇراگانى
«تارىخى جاھانكۇشاي» (ئىران) جۇۋەينى

«جامئوت تاۋاريخ» ئىبنى ئاسىر
«ھۇدۇدۇللالەم»
«ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك تاريخىغا دائىر 12 لېكسىيە»
(سوۋېت ئىتتىپاقى) W. بارتولد
«قەدىمكى تۈركچە ۋەسىقلەر» (سوۋېت ئىتتىپاقى)
مالوۋ
«دوسان موڭغۇل تاريخى» فېك چېڭجۇن تەرجىمىسى
«قەدىمكى ئۇدۇن» (ئەنگلىيە) ستەيىن يازغان
«ئوتتۇرا ئاسىيا قەدىمكى زامان تاريخى ئۇستىدە تەتقىقات»
(روسىيە) پېرشىناد يازغان
«مانىزمنىڭ جۇڭگودا تارقىلىشى ئۇستىدە تەتقىقات»
(فرانسىيە) چاۋانس يازغان
«غەربىي يۇرتنىڭ مەدەنىيەت تاريخى ھەققىدە ئومۇمىي
بايان» (ياپونىيە) ئۇداكىيو يازغان
«غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تاريخى» (ياپونىيە)
ئۇدا كىيۇ يازغان
«تاڭ دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار ئۇستىدە تەتقىقات» (ياپونىيە)
ئۇدا كىيۇ يازغان
«ماتتېئورىسنىڭ جۇڭگو توغرىسىدىكى ئەسلىمىلىرى»
(ئىتالىيە) ماتتېئورىس، جىنگ يازغان
«جۇڭگودا مەتبەئەچىلىك تېخنىكىسىنىڭ كەشپ قىلىنىشى ۋە
ئۇنىڭ غەربكە تارقىلىشى» (ئامېرىكا) كاد يازغان
«موڭغۇل ئىستىلاسىدىن بۇرۇنقى تۈركىستان» (ئەنگلىيە)
بارت يازغان
«قەدىمكى جۇڭگوغا قىلىنغان ساياھەت خاتىرىسى»
(ئەنگلىيە) ئىر يازغان

«روبلسرنىڭ شەرقىدە قىلغان ساياھىتى» (فرانسىيە)
روبلسىر يازغان

«جۇڭگو، ئىران» (ئامېرىكا) روففېر يازغان

«شىنجاڭدىكى مەدەنىيەت خەزىنىلىرى» (گېرمانىيە)
لىكوك يازغان

«تۈركىي يېزىقتىكى تۈرپان تېكستلىرى» (گېرمانىيە)
ۋ. باك، ئا. گابائىن يازغان

«دقۇتادغۇبىلىك» كە كىرىش سۆز» (روسىيە) رادلوۋ
يازغان

«بۇددىزىم غەربىي يۇرتتا» (ياپونىيە) خاتانى ساتورۇئاكى

«پارىژدا ساقلىنىۋاتقان دۇڭخۇاڭ تېكستلىرى» (فرانسىيە)
پىللىئوت
تۇزگەن

«غەربىي يۇرت ئارخىئولوگىيىسىدىن مۇھىم نەمۇنىلەر»
(فرانسىيە) گولۇب تۇزگەن

«قەدىمكى ئۇدۇن تىلىدىكى ۋەسىقىلەر» (ئەنگلىيە)
بېلى يازغان

«قەدىمكى ئۇيغۇر ۋەسىقىلىرىدىن خاتىرىلەر» (روسىيە)
رادلوۋ
يازغان

«X ئەسىردىن XIV ئەسىرگىچە بولغان ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ
ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمى» (سوۋېت ئىتتىپاقى)
تېخونوۋ

«تىل ـ يېزىق ۋە تارىخ مەسىلىلىرى» (ماقالىلەر توپلىمى)

(سوۋېت ئىتتىپاقى) مالوۋ قاتارلىقلار يازغان

«سوۋېت ئوتتۇرا ئاسىياسىنىڭ تارىخىنى توغرا شەرھلەش ئۈچۈن كۆرەش قىلايلى» (ماقالىلەر توپلىمى) (سوۋېت ئىتتىپاقى) سايىمبايوۋ قاتارلىقلار يازغان

«زو زۈڭتاڭنىڭ تەرجىمھالى» (ئامېرىكا) بارس يازغان

«ياقۇببەگنىڭ تەرجىمھالى» (ئەنگلىيە) چارلىز بولگى يازغان

«قەشقەرىيە» (روسىيە) كروپاتكىن يازغان

«ماردىز قەشقەردە» (ئەنگلىيە) سكرىنىن يازغان

«جۇڭگونىڭ سەددىچىن سېپىلى سىرتىدىكى غەربىي زېمىنى» (روسىيە) ن. ۋ. بوگياۋلىيانسكى يازغان

«مېنىڭ غەربىي سىبىرىيىدە خىزمەت ئۆتكەن چاغلىرىمدىكى ئەسلىمەم» (روسىيە) باۋىكوۋ يازغان

«جۇڭغارىيە تارىخى» (سوۋېت ئىتتىپاقى) زىلاتكىن تەرجىنتىيۇ

«ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىستېلا قىلىنىش تارىخى» (سوۋېت ئىتتىپاقى) تەرجىنتىيۇ يازغان

«XIX — XVIII ئەسىردىكى شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي تارىخى ئۇستىدە تەتقىقات» (ياپونىيە) ساكۇچى تۇرۇ يازغان

«قەدىمكى تېيانشان توغرىسىدا تارىخ - جۇغرافىيە جەھەتتىن ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقات» (ياپونىيە) ماتسۇدا توشىئۇ يازغان

ئاخىرقى سۆز

«ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» ھازىر كىتابخانلار بىلەن يۈز كۆرۈشتى. بۇ كىتابنىڭ نەشر قىلىنىپ تارقىتىلىش مۇناسىۋىتى بىلەن، «يېزىقچىلىق گۇرۇپپىسى» دىكى يولداشلار كۆپچىلىككە ئۇنىڭ يېزىلىش جەريانى ھەققىدە تۆۋەندىكىچە چۈشەنچە بېرىپ ئۆتۈشنى لازىم تاپتۇق.

شۇنداق دەپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» ئۇزاق ۋاقىت ماتېريال جۇغلاش نەتىجىسىدە، نۇرغۇنلىغان كىشىلەرنىڭ جاپالىق خىزمەت قىلىشى، ئەجىر سىڭدۈرۈشى بىلەن، بولۇپمۇ ئۇيغۇر، خەنزۇ ئالىملىرىنىڭ ئورتاق تىرىشچانلىقى ئارقىسىدا يېزىپ چىقىلدى. ئەگەر، ئۇيغۇر، خەنزۇ ئالىملىرى ھەمكارلاشمىغان ۋە تۈزگۈچىلەر كۆڭۈل بۆلمىگەن، قوللىمىغان ۋە ئۆزىنى ئۇنتۇغان ھالدا مېھنەت سىڭدۈرمىگەن بولسا، بۇ كىتابنىڭ ۋۇجۇدقا چىقىشى تەس ئىدى.

بۇ كىتابنىڭ ئەسلى نۇسخىسى «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى ۋە قىسقىچە تەزكىرىلىرى توپلىمى» ئىدى. خۇددى، «نەشر قىلىش ھەققىدە ئىزاھات» تا دېيىلگىنىدەك، «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى ۋە قىسقىچە تەزكىرىلىرى توپلىمى» نى يېزىش ئىشى 1958 -يىلى 10-ئايدىلا باشلانغانىدى. شۇ چاغدا بۇ ۋەزىپىنى «جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي تارىخىنى تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى» ئۆز زىممىسىگە ئالغانىدى. تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى بۇ ۋەزىپىنى ئورۇنداش ئۈچۈن، بىر تۈركۈم يولداشلارنى ئۇيغۇرلارنىڭ

تارىخنى ۋە ھازىرقى ھالىتىنى تەكشۈرۈشكە ئۇيۇشتۇردى. ئۇلاردىن ئاساسەن، ئابدۇۋايىت، چېكىك سولۇ، ئابدىغېنى لېيۇ يۇڭچېيەن، نازىروۋ، ۋاڭ يۈشېك، دۇك ۋېنفاك، چېن گۈيلەن، قاسىم، خۇاڭ جىكۇن، تۇرسۇن، ئابلىمىت، جۇ باۋيۇ، جاۋ دېئەن، لىيو جىشياۋ، قۇربان، دېك جېڭچىك قاتارلىق يولداشلار تەكشۈرۈشكە قاتناشتى؛ فېك جياشېك، لۇ جىپىك، گو پىڭلياك، دېك جېڭچىك قاتارلىق يولداشلار ۋەسىقە - ماتېرىياللارنى تېپىپ ئوقۇپ چىقىشقا قاتناشتى. كەك كۆلەمدە تەكشۈرۈش ۋە ۋەسىقە - ماتېرىياللارنى ئوقۇپ چىقىش ئىشى تاماملانغاندىن كېيىن، تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسىنىڭ قارارى بويىچە، فېك جياشېك نىڭ يېتەكچىلىكىدە، ئاساسەن دېك جېڭچىك نىڭ قەلەم تەۋرىتىشى بىلەن كىتاب ئورنىنالى يېزىلىشقا باشلىدى، ئورنىنال 1961 - يىلى 9 - ئايدا تاماملاندى ھەمدە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى ئالاقىدار يولداشلارنىڭ تەكشۈرۈشىدىن ئۆتكەندىن كېيىن، مەتبەئەگە بېرىلدى. مانا بۇلار بىز بۇگۈن كىتابخانلارغا تەقدىم قىلغان «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» دېگەن بۇ كىتابنىڭ يېزىلىشىغا سەۋەب بولغان ئەھۋال ۋە ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى ئەھۋاللاردۇر.

قولىڭىزلاردىكى ئۇشبۇ «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» نى 1981 - يىلى دۆلەت مىللىي ئىشلار كومىتېتى قارىمىقىدىكى مىللىي مەسىلىگە ئائىت بەش كىتاب تەھرىرىيىتى ئۇيۇشتۇرغان يېزىقچىلىق گۇرۇپپىسى يېزىپ چىقتى. شۇ چاغدىكى يېزىقچىلىق گۇرۇپپىسى چېكىك سولو، ئۇيغۇر سايرانى، رېكىك يېغېي يولداشلاردىن تەركىب تاپقانىدى. 1983 - يىلى 1 - ئايدا،

چېكىڭ سولو، زېكىڭ يېغىيلەر بۇ كىتابنىڭ دەسلەپكى ئورىگىنالىنى يېزىپ پۈتتۈردى، يولداش چېكىڭ سولو كىتابنىڭ 1 ـ ـ 8 ـ بابلىرىنى (قەدىمكى زامان تارىخى قىسمىنى)، يولداش رېكىڭ يېغىپ 9 ـ ـ 16 ـ بابلىرىنى (يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان تارىخى، پەن ـ تېخنىكا، مەدەنىيەت، ئۆرپ ـ ئادەت، دىن ۋە چوڭ ئىشلار يېلنامىسى، ئاساسلىق پايدىلىنىلغان كىتابلار كاتالوگى قاتارلىق قىسىملىرىنى) يازدى. دەسلەپكى ئورىگىنال يېزىلىپ بولغاندىن كېيىن، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ئۇيغۇر، خەنزۇ مۇتەخەسسىسلەرنى، ئالىملارنى بىيجىڭغا ئەۋەتىپ، بىيجىڭدىكى مۇتەخەسسىسلەر، ئالىملار بىلەن بىللە، كىتابنىڭ دەسلەپكى ئورىگىنالىنى مۇھاكىمە قىلىشقا قاتناشتۇردى. شۇ قېتىمقى مۇھاكىمىدە كىتابنىڭ دەسلەپكى ئورىگىنالى ئەستايىدىل مۇزاكىرە قىلىندى. بۇ مۇھاكىمىگە ئۇيغۇرسايرانى، ئىمىن تۇرسۇن، سابىت، تېيىپجان ھادى، مۇختەبەر، ئابدىرىشىت ئىسلام، ھامۇت راخمان، تۇرغۇنئالماس، مۇسابېھم، ئىمىن ئەخمىدى، قاسىم ئارىش، ئابدۇۋەلى ئەلى (ۋەلى)، خەمىت تۆمۇر، شەمشىدىن، ئەنۋەر بايتۇر، ئابلىمىت يۈسۈپ، قادىر نىياز، سۇڭ شۇخۇا، دۇ رۇكۈن، چېن يۈگلىن، جۇ گۈيىۋەن، چېن چىرېن، لىيۇ جىشاۋ، سۇ بېيخەي، جى داچۈن، شۇ بوفۇ، دېڭ بو، ۋېي لاگتاۋ، يىن چىك، چېكىڭ سولو، رېكىڭ يېغىپ، جۇنىڭ، موگۇاگۈن، چېن جۇنمۇ، خەن گوگاڭ قاتارلىق يولداشلار قاتناشتى. مۇھاكىمە جەريانىدا، ئالىملار كىتاب ئورىگىنالىغا يەنە تۈزىتىش كىرگۈزۈش كېرەك، دەپ قارىدى. كېيىن، يولداش شۇ بوفۇ شىنجاڭدىن كېلىپ، كىتابنى تۈزىتىش تېزىسىنى يېزىقچىلىق گۇرۇپپىسىدىكىلەر بىلەن بىللە مۇزاكىرە قىلىپ تۈزىتىش كىرگۈزۈش تېزىسىنى تۈزۈپ چىقتى.

1985 ـ يىلى 12 ـ ئايدا، يېزىقچىلىق گۇرۇپپىسى

كىتابنىڭ دەسلەپكى ئورىگىنالىنى تېزىس بويىچە ئۆزگەرتىپ چىقتى ۋە ئۆزگەرتىلگەن نۇسخىسىنى شىنجاڭغا ئەۋەتىپ، يەنە بىر قېتىم پىكىر ئالدى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللىي ئىشلار كومىتېتى يەغىن ئېچىپ، كىتابنىڭ تۈزىتىلگەن نۇسخىسىنى مۇھاكىمىگە قويدى. شۇ قېتىمقى مۇھاكىمە يىغىنغا بارە، مايىن، جاڭ ياڭۇ، ئۇيغۇرسايرانى، ۋاڭ گۇيچىڭ، مەمتىمىن تۇختى، سېرىنجاپ، ئىبراھىم مۇتىي، ئابدۇشۇكۇر مەمتىمىن، شەرىپىدىن ئۆمەر، ئابلەت ئۆمەر، مەمتىمىن روزى، موھىددىن ۋىلىم، قاسىمئاردش، ئابدۇشۇكۇرتۇردى، قېيۇم خوجا، سابىت، ئىمىن تۇرسۇن، ماموت سابىت، خېۋىرتۆمۇر، خەمىتسۇلتان، قادىرنىياز، گو پىڭلياڭ، شۇ بوفۇ، جى داچۇن، لىو جىشياۋ، سۇڭ شۇيىڭ، ۋېي چاڭخۇڭ، شۇي خەيشىڭ، سۇ بېيخەي، لىۋ ۋەنيۇ، رېڭ يىفېي، مەھەممەتنىياز، دېڭ بو، خۇ شاۋمېي، لېي يۈگياۋ، لىو ۋېيشىن قاتارلىق يولداشلار قاتناشتى. مۇھاكىمە يىغىندا كىتابنىڭ قەدىمكى زامان قىسمىنىڭ 1 - 2 - بابلىرى (ئېتنىك مەنبەسى مەسىلىسى)نى ئۇيغۇر سايرانى، قاسىمئاردش، قېيۇمخوجا، شۇ بوفۇ قاتارلىق يولداشلارنىڭ ئىستايىدىللىق بىلەن ئۆزگەرتىپ يېزىپ چىقىشى قارار قىلىندى. ئۆزگەرتىش جەريانىدا، ئۇيغۇرسايرانى، قېيۇم خوجا، قاسىم ئاردش، ئىمىن تۇرسۇن، ھەبىبۇللا خوجا قاتارلىق يولداشلار نۇرغۇن تارىخىي ماتېرىياللارنى، بولۇپمۇ ئۇيغۇرچە ماتېرىياللارنى ئاختۇرۇپ كۆرۈپ قەدىمكى زامان قىسمىنىڭ يېڭى ئورىگىنالىنى يېزىپ چىقتى. ئۇنى شياۋ جۇڭيى، رېشات نۇرەخمەت، دولقۇن، لىۋ ۋەنيۇ خەنزۇچىگە تەرجىمە قىلدى. ۋېي لياڭتاۋ، لىويىنشېڭ يولداشلار ئالاقدار ماتېرىياللار بىلەن تەكىتلىدى

1987 - يىلى 6 - ئايدا، دۆلەت مىللىي ئىشلار

كومىتېتىنىڭ مۇدىرى يولداش ئىسمايىل ئەمەت خىزمەت بىلەن ئۆرۈمچىگە كەلدى. ئۇنىڭ يېتەكچىلىكىدە، مايىن، ئۇيغۇر سايرانلىرىنىڭ مەسئۇللىقىدا، «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» ۋە ئۇيغۇر تارىخىي تەتقىقاتىدىكى ئۇزاققىچە مۇنازىرە بولۇۋاتقان بەزى مەسىلىلەر ئۈستىدە ئىستايىدىل مۇھاكىمە ۋە تەتقىقات ئېلىپ بېرىلدى. بۇنىڭغا رېئاك يىغىپ، شۇ بوغۇ، گۇپىڭلىياك، ئەنۋەر بايتۇر، لىيۇ ۋېيشىڭلار قاتناشتى. مۇزاكىرە ئارقىلىق پىكىرىدە پىرلىككە كېلىندى. «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» (قەدىمكى زامان قىسمى) نى بېكىتىش توغرىسىدا پىكىر ئەيياراپ چىقىلدى. «بېكىتىش پىكرى» ئەيياراپ چىقىلغاندىن كېيىن، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ پارتىيە، ھۆكۈمەت رەھبەرلىرىدىن تۆمۈر داۋامەت، ھامىدىن نىياز، بادەي، ئىسمايىل ياسىنوۋ، ئىمىنوۋ ھامىت، ساۋدانوۋ، ئىسمايىل مەخسۇت، مۇسايوۋ، تۇرسۇن ئاتاۋۇللا، ئەنۋەرخان بابا ۋە ئاپتونوم رايونلۇق مىللىي ئىشلار كومىتېتىدىن ئابلايوۋ، چىن گوشۇ قاتارلىق رەھبىرى يولداشلار يىغىلىپ «بېكىتىش پىكرى» مەخسۇس مۇزاكىرە قىلىندى. مۇزاكىرىدە «بېكىتىش پىكرى» دە ئوتتۇرىغا قويۇلغان روھقا ھەمەيلەن بىردەك قوشۇلدى. «بېكىتىش پىكرى» ماقۇللانغاندىن كېيىن، يېزىقچىلىق گۇرۇپپىسى «بېكىتىش پىكرى» گە ئاساسەن، ئورىگىنالنى يەنە ئۆزگەرتىپ يېزىپ چىقتى.

1987 - يىلى 12 - ئايدىن 1988 - يىل 4 - ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا، يېزىقچىلىق گۇرۇپپىسى بېيجىڭدا تۇتىنچى قېتىم ئۆزگەرتىلگەن نۇسخىنى بېكىتىش يىغىنى ئاچتى. بۇ قېتىمقى يىغىنغا مايىن، جاك ياڭۇ، ئۇيغۇر سايرانى، چىك سولو، رېئاك يىغىپ، چىن چىرېن، ئەنۋەربايتۇر، شۇ بوغۇ، لى كەي، جىن خۇي، لىيۇ ۋېيشىن قاتارلىق يولداشلار قاتناشتى.

بېكىتىش يىغىندا، چىك سولو، ئۇيغۇر سايرانى، رېك يىغىپ، شۇ بوغۇ، لى كەي، ئەنۋەربايتۇرلارنىڭ پۈتۈن كىتابنى پەنە بىر قېتىم تۈزىتىپ چىقىشى ياكى ئۆزگەرتىپ يېڭىپ چىقىشى، ئەڭ ئاخىردا رېك يىغىپ، لى كەيلەرنىڭ ئورىگىنالنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ چىقىشى قارار قىلىندى. ھازىر ئالدىمىزدا تۇرغان بۇ كىتاب شۇ قېتىمقى تۈزىتىش ياكى ئۆزگەرتىپ يېڭىش نەتىجىسىدە بارلىققا كەلدى.

«ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» كىتاب بولۇپ پۈتۈپ چىققۇچە قايتا - قايتا ئۆزگەرتىش ۋە ئەستايىدىل پىششىقلاش جەريانىنى بېسىپ ئۆتتى. بۇ جەريانىدا، يېڭىچىلىق گۈرۈپپىسى ئەڭ يېڭى تەتقىقات نەتىجىلىرىنى، ئۇيغۇر، خەنزۇ ۋە باشقا مىللەتتىن بولغان مۇتەخەسسىس، ئالىملارنىڭ پىكىرىنى قوبۇل قىلىشقا مۇۋاپىق بولدى. شۇڭا، بىز بۇ كىتابنىڭ بېكىتىلىشى، نەشر قىلىنىشى ۋە تارقىتىلىشىنى ھەر مىللەت ئالىملىرىنىڭ ئورتاق ھەمكارلىقىنىڭ نەتىجىسى دەپ قارايمىز. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇ ئۇرغۇنلىغان رەھبىرىي يولداشلار ۋە ھەر مىللەت مۇتەخەسسىس، ئالىملىرىنىڭ ئورتاق تىرىشچانلىقىنىڭ نەتىجىسى، ئەلۋەتتە. ھازىر بۇ نەتىجە ۋۇجۇدقا چىقىرىلدى، چوڭ ئىشتىن بىرى تاماملاندى. بىز بۇ مۇناسىۋەت بىلەن، بۇ كىتابقا كۆڭۈل بۆلگەن، بۇ كىتابنى يېڭىپ چىقىشقا ياردەم بەرگەن يولداشلارغا چىن كۆڭلىمىزدىن تەشەككۈر ئېيتىمىز، كىتابتىكى خاتالىقلارنى، مۇۋاپىق بولمىغان يەرلەرنى كىتابخانلارنىڭ كۆرسىتىپ بېرىشىنى سورايمىز.

«ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»نى
يېڭىش گۇرۇپپىسى

بۇ كىتاب شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 1989 - يىل 8 - ئاي 1 - نەشرى، 1989 - يىل 8 - ئاي 1 - باسمىسىغا ئاساسەن تەرجىمە ۋە نەشر قىلىندى.

本书根据新疆人民出版社1989年8月第一版，1989年8月第一次印刷本翻译出版。

مەسئۇل مۇھەررلىرى: ۋەلى
قۇربان ۋەلى

ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى
«ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» نى يېزىش گۇرۇپپىسى
ئېزىز يۈسۈپ، تۇرسۇن پالتا
تەرجىمە قىلغۇچىلار: جۇمەخۇن، روزى تۇردى، زاھىد رەھىم، ئابلەت نۇردۇن، ۋەلى

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جيەنجۇڭ كوچىسى 54 №)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا 2 - باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 850×1168 مىللىمېتر 1/32
باسما تاۋىقى: 26 قېتىۋرما ۋاراقى: 13
1989 - يىل 11 - ئاي 1 - نەشرى
1990 - يىل 5 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 1 — 3,000
ISBN 7 — 228 — 01252 — 6/K·109
باھاسى: 10.50 يۈەن

责任编辑：外力，库尔班·外力

维吾尔族简史 （维吾尔文）
《维吾尔族简史》编写组
艾则孜·玉苏甫，吐尔逊·帕力塔，居马洪，肉孜·吐尔地，
扎依提·热依木，阿不来提·努尔丁，魏力 等译

新疆人民出版社出版
（乌鲁木齐市建中路54号）
新疆新华书店发行 新疆新华印刷二厂印刷
850×1168毫米 32开本 26印张 13插页
1989年11月第1版 1990年5月第1次印刷
印数：1——3,000

ISBN 7-228-01252-6/K·109 定价：10.50元